Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»
Служба безпеки України
Всеукраїнська спілка краєзнавців
Українське культурно-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В. Стуса
Дніпропетровська обласна державна адміністрація
Дніпропетровська обласна рада

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

Науково-документальна серія книг

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

У ДВАДЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ

Дніпропетровськ
2009

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Книга перша

Дніпропетровськ
2009

ББК 63.3(2)722.78 (4 УКР—4 ДН)
УДК 94(477.44)
Р 31

**Видається у відповідності з постановами
Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р.
та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р.**

Рецензенти:
*В. В. Ченцов, доктор історичних наук, професор
(м. Дніпропетровськ),
О. Б. Шляхов, доктор історичних наук, професор
(м. Дніпропетровськ)*

Р 31 **Реабілітовані історією:** У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко.— Кн. 1.— Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2009.— 880 с.

ISBN 978-966-2252-16-3

Книга присвячена висвітленню історії політичних репресій на Катеринославщині-Дніпропетровщині в 1920-1985 рр. На значному фактичному матеріалі подаються основні віхи та динаміка карально-репресивної політики радянської держави щодо різних категорій населення Дніпропетровщини. Книга включає вступну статтю, яка розглядає перебіг каральних процесів в різні роки, кампанії по знищенню і вилученню «ворогів народу», «дисидентів» та інших «небажаних елементів». Перший розділ містить документи партійних, державних, каральних органів, матеріали періодичної преси СРСР, України, Дніпропетровської області. До наступного розділу включено нариси-персоналії, присвячені долям жертв політичних репресій, і до третього — статті, в яких розглядаються окремі аспекти даної теми.

Видання розраховане на широке коло читачів.

ББК 63.3(2)722.78 (4 УКР—4 ДН)
УДК 94(477.44)

ISBN 978-966-2252-16-3

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Все більше віддаляються від нас події минулого, але залишається нагальна потреба в їх вивченні і доведенні до широкої громадськості, оскільки історія країни сьогодні як ніколи цікавить мільйони наших співвітчизників, викликаючи гострі дискусії, суперечки, пристрасті. Звичайно, йдеться про наукове, об'єктивне, позбавлене ідеологічних нашарувань, вивчення, осмислення пройденого шляху, відновлення і збереження справжньої історичної пам'яті.

Однією з проблем, котра ні в якому разі не повинна піти в небуття і вимагає глибокого наукового дослідження, є проблема вивчення і аналізу суті тоталітарного режиму, що панував у країні понад сімдесят років і залишив по собі надзвичайно важкі наслідки, в тому числі такий, як політичні репресії проти власного народу. Партія, на прапорі якої були написані гасла звільнення людей від гніту, сваволі, приниження, дуже швидко після захоплення влади перейшла до тиску, терору, причому не тільки проти класових ворогів, а й проти своєї власної опори — робітників і селян. Терор, репресії стали невід'ємною складовою частиною радянської політичної системи, обертаючись в підсумку мільйонами знищених, мільйонами скривджених душ і знівечених доль радянських людей. На різних етапах існування радянської держави вони виявлялись по різному, змінювався їх характер, форми, розмах. Але існували весь час і принесли немало горя і страждань народам СРСР. Не минула лиха доля складову Радянського Союзу — Україну і Дніпропетровську область. У ній під вир репресій потрапили тисячі людей, починаючи від робітників і селян і закінчуючи вчителями, вченими, митцями.

Після смерті Й. Сталіна почалися спроби реабілітації невинно скараних людей, але були вони млявими і непослідовним. На перешкоді стояла, з одного боку, політична зааганжованість владних структур, з іншого острах, що їм доведеться нести відповідальність за репресії, які вони очолювали. Перший серйозний крок до масової реабілітації був зроблений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х та початку 50-х років» Але й тоді поза реабілітацією залишилася значна кількість репресованих.

Справжнім дійовим реабілітаційним заходом став Закон від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Він зазначав, що «...реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набуття чинності цього закону і поширюватися на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбав-

лення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру».

Масова реабілітація викликала необхідність донести до широкого загалу правду про репресії, назвати імена жертв режиму, донести до рідних і близьких відомості про долю батьків, матерів, сестер, братів, що потрапили у вир терору. Ця робота започаткувалась постановою Президії Верховної Ради України від 6 вересня 1992 р. і постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. Почали діяти республіканська і обласні редколегії, завданням яких стала підготовка і видання серії книг під загальною назвою «Реабілітовані історією», що мали відтворити картину репресій, повернути з небуття сотні тисяч імен людей, яких загнала у безвість тоталітарна система. При редколегіях функціонують науково-редакційні центри. Такий центр діє в Дніпропетровській області. До співучасті в ньому залучені історики-науковці, журналісти, краєзнавці. Ними вивчено значний масив документів і матеріалів у Державному архіві Дніпропетровської області, архіві Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області, Дніпропетровському історичному музеї. Результатом стала публікація п’яти томів у восьми книгах «Реабілітовані історією»: «Відроджена пам’ять. Книга нарисів»; «Свідчення з минувшини. Мовою документів»; «Минуле з гірким присмаком. Репресії в історичній перспективі радянського суспільства»; «Повернені імена. Мартиролог»; «Важкий шлях до правди. Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині».

Читачеві пропонується узагальнююче видання, підготовлене за пропозицією Головної редколегії в двох книгах загальним обсягом близько двох тисяч сторінок. У цьому виданні значно розширена вступна стаття, в якій всебічно розкривається провадження політичних репресій у Дніпропетровській області, включені наукові статті дослідників В.Ченцова, Д. Архірейського, О.Бойка, В. Борисова, А. Шевченка тощо, що висвітлюють окремі аспекти репресивної діяльності влади проти тих чи інших верств населення області, збільшена кількість нарисів-персоналій, що дозволило охопити більш широке коло представників різних верств населення, значно поповнений розділ «Мовою документів» — там з’явився цілий ряд матеріалів політбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Наркомату внутрішніх справ СРСР, управління НКВС у Дніпропетровській області. Все це разом дозволило дати більш повну картину політичних репресій на Катеринославщині-Дніпропетровщині. Друга книга являє собою мартиролог, що містить в собі імена 23 351 особи, репресованих жителів Дніпропетровської області.

Користуючись нагодою висловлюю щиру подяку усім учасникам цієї праці, яка, на мою думку, буде позитивно сприйнята громадськістю, слугуватиме зміцненню миру і злагоди в нашому суспільстві, національному і культурному відродженню України.

Керівник обласної редколегії
з підготовки й видання серії книг
«Реабілітовані історією»,
заступник голови Дніпропетровської
облдержадміністрації
Є.І.Бородін

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Тоталітарний режим… Політичні репресії… Державний терор… По суті, до кінця 1980-х років про ці та інші антигуманні «інновації» більшовиків й рецидиви радянської доби не прийнято було ані вголос говорити, ані відкрито писати. Просто ніхто не наважився б надрукувати чи публічно висловитись з цього приводу. Адже то були воістину жахливі часи і зловісні явища, що обернулися мільйонами втрачених життів й скалічених доль наших співвітчизників, серйозним знекровленням нації, її моральною деградацією. Багатьом українцям тодішніх поколінь прищепили такі «руйнівні» риси характеру, як агресивність, безкомпромісність, злостивість. У сукупності ж ця своєрідна «гримуча суміш» сьогодні не тільки не сприяє досягненню порозуміння і злагоди в українському суспільстві, а навпаки, нерідко виступає каталізатором загострення існуючих суспільних протиріч та конфліктів, соціально-політичної ситуації в країні загалом. Ось чому важливою передумовою забезпечення громадянського примирення в Україні є щонайменше налагодження «мирного діалогу» з минулим, усвідомлення на рівні національної пам'яті всього — звитяжного і трагічного, що залишила по собі епоха «соціалістичного наступу». Переконані, що лише знання правдивої, несфальсифікованої на догоду будь-кому історії може стати на заваді нинішнім силам суспільного нігілізму, ідеологічного реваншу, тобто в основі своїм силам деструктиву і конфронтації.

Думається, не в останню чергу саме цей імператив враховували вищі органи влади України, ухвалюючи, зокрема, вже на зорі нашої незалежності (1992) загальнодержавну програму під промовистою назвою «Реабілітовані історією». Головна її мета — всебічно і з сучасних позицій реконструювати феномен радянського тоталітаризму у контексті політичної практики Кремля, крізь призму національної трагедії українського народу створити поіменний мартиролог усіх мешканців республіки, кого попереднім і нашим чинним законодавством було офіційно реабілітовано й віднесено до категорії «жертв політичних репресій». І зроблено в рамках означеного проекту дійсно чимало, у тому числі на Дніпропетровщині, де завдяки виданню п'ятитомної (у восьми книгах) науково-документальної серії на регіональному рівні вирішена складна й психологічно наукова та соціальна проблема.

Звичайно, як виявилося, це дуже кропітка, відповідальна, багато в чому делікатна, але конче необхідна всім нам робота, котра потребує спільних, скоординованих зусиль і дій з боку науковців, громадськості, властей. Без чого, повторімося, не варто й гадати про побудову справді демократичної, правової, соціально орієнтованої України, вищим мірилом цивілізованості якої мало б стати, нарешті, утвердження в усіх сферах державно-суспільної повсякденності реальної самоцінності людини, особистості, громадянина, створення гідних умов життєдіяльності для теперішнього та прийдешніх

поколінь українців. Будь-яка ж нова, чесна, науково вивірена праця такої морально-політичної спрямованості і є наближенням до істини, більш об'єктивного осягнення нашої непростої, часом гіркої та драматичної минувшини, є, з рештою, щиросердною спокутою сучасників перед пам'яттю безвинно убієнних чи переслідуваних за політичними мотивами громадян України.

Сподіваємось, книги, написані на матеріалах Дніпропетровської області — одного з найрозвиненіших в економічному відношенні регіонів країни, винятком тут не будуть й дістануть належну, об'єктивну оцінку читачів.

Нагадаємо принагідно, що коріння політичного терору в Росії криються в цілій низці факторів, Першим з них можна вважати захоплення влади невеликою, але дуже рішучою, фанатично налаштованою, нерозбірливою в засобах досягнення мети купкою людей, готових не зупинятися ні перед чим, щоб захопити, а потім утримати цю владу. І серед цих засобів терор займав далеко не останнє місце. Але, щоб досягти мети, верхівці потрібно було певне підґрунтя, яким стала та соціальна база, спираючись на яку, прийшли до влади більшовики. Здебільшого, це були маргінальні люмпенізовані прошарки, для яких гасло «грабуй награбоване», ідея насильницького перерозподілу власності на основі загальної зрівнялівки уявлялись справедливими, адекватно віддзеркалюючи їхнє розуміння цілей та змісту пролетарської революції. Підняті більшовиками на «останній і вирішальний бій» з експлуататорами трудового люду, активно включені у процес руйнації старого ладу, сповнені щирої ненависті до багатства і всілякої нерівності (у тому числі в галузі культури), ці маси енергійно підтримували будь-які заходи, спрямовані на експропріацію капіталістів, заможних верств села, передусім в особі куркулів, викорінення «буржуазної» інтелігенції тощо.

Слід зазначити, що саме ці соціальні прошарки, з яких пізніше поповнювалась і компартія, і радянська бюрократія, були з самого початку опорою щойно сформованого більшовицького режиму, а згодом сталінського тоталітаризму, зміцненого при наступних генсеках-вождях.

Вони активно долучалися до лав РКП(б) — ВКП(б), забезпечуючи їхнє стрімке зростання. Якщо на початку 1922 р. у партії налічувалося 528, 4 тис. членів і кандидатів, то через 4 роки її чисельний склад подвоївся й перевищив 1 078 тисяч. При цьому рівень вимог до вступників під час прийому був дуже низький, звичайним явищем стали масові призови в партію (ленінський 1924 р., з нагоди ювілеїв російської революції). Розраховуючи на певні пільги та привілеї, в лави партії проникала переважно неграмотна маса як політично, так і фактично. У 1926 р., наприклад, партійці з так званою домашньою освітою складали 26 %, від їхньої загальної кількості, з початковою (часто записаною зі слів самих новоспечених комуністів) 63 %, а з вищою — взагалі лише близько 11 тисяч осіб — 0,08 %.[1] Ясна річ, в абсолютній більшості ці люди щиро вірили у святість революційних ідеалів, професійну непогрішимість і життєву мудрість партійних вождів, були переконані в реальності декларованих ними гасел та обіцянок. Ті ж, хто мав щонайменші сумніви, невдовзі почали оголошуватися «ворогами народу» з усіма трагічними наслідками, що звідси випливали.

Власне, ця маса й стала тим соціальним підґрунтям, на якому в країні Рад виникли жорстко централізований державний устрій і органічно зв'язана з ним адміністративно-командна система управління.

Свою роль відіграла також абсолютизація і викривлення більшовиками ідеї диктатури пролетаріату, фактична підміна її диктатурою партії, а якщо говорити точніше, то диктатурою партійної верхівки, завуальованою демагогічними просторікуваннями про демократичний характер нової влади. Цій же меті слугував і класовий принцип у державній політиці, що відкривало необмежені можливості для сваволі по відношенню до тих чи інших соціальних груп, які через різні обставини не влаштовували правлячу партноменклатуру.

Неабияк позначалося й неприйняття цивілізованої формули політичного й економічного плюралізму, демократії, опозиційності, критичного підходу в оцінці форм та методів соціалістичного будівництва.

В процесі післяреволюційного розвитку поступово сформувався новий пануючий клас — партійні, державні, військові, профспілкові та інші керівники різних рівнів, які все більше виходили з-під контролю мас, і в той же час всіляко зміцнювали свою владу над ними, не зупиняючись перед крайніми заходами, в тому числі і терором.

А над усім цим — гіпертрофоване розуміння іманентно властивої диктатурі функції насилля як «універсального» інструменту для досягнення мети. Врешті-решт, репресії поступово були зведені в ранг партійно-державної політики й стали мало не природною нормою соціальної практики в умовах започаткованих суспільних перетворень, одним з ключових елементів командно-бюрократичної системи тоталітарного типу, що сформувалася за часів сталінського правління й зберігалася у майже недоторканому вигляді аж до розпаду СРСР (спроби її бодай косметичного реформування з ініціативи М. Хрущова, як відомо, бажаного ефекту не дали).

У зв’язку з цим резонно постає питання щодо тоталітарного характеру радянського державного ладу, без з’ясування якого важко повною мірою збагнути природу, сутність і особливості даного історичного феномена, внутрішні та зовнішні чинники його саморегуляції й функціонування.

Відразу зауважимо: система влади і управління, що склалась в СРСР, незважаючи на свою надмірну заідеологізованість, а звідси й догматичну основу, не мала абсолютно застиглих форм, так чи інакше розвивалася, втрачаючи одні риси й набуваючи інші. Натомість незмінним залишилось хіба що одне: примат державного (раніше, партійно-державного) над особистим і суспільним. За великим рахунком, саме наявність цього протиріччя породжувала насильство, репресії, до застосування яких держава, не вагаючись, вдавалася щоразу, захищаючи свої інтереси, тим паче у випадках, коли виникала реальна загроза ослаблення чи навіть втрати нею важелів управління, контролю за ситуацією в країні. Конкретних прикладів на підтвердження цієї тези можна навести безліч, причому не лише з нашої історії, а й з досвіду багатьох держав.

Тим часом дискусії навколо проблеми становлення та розвитку вітчизняного тоталітаризму продовжуються і, здається, не мають кінця. Підсумовуючи їхні попередні результати, слід виділити чотири ключові чинники, які й надали радянській владі тоталітарної суті.

По-перше, це ідеологія. Справа в тім, що проголошені більшовиками революційні ідеї були досить схожі з імперською ідеєю російського месіанізму (манія поширення власних цінностей і стандартів на весь світ шляхом «світової революції», ідея побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні тощо). Тобто, як зазначає Ю. Бондарчук, «тоталітарний устрій формувався

на досить міцній і перевіреній основі, живлячись тривалою традицією та інтегруючи в собі нові конструктивні та революційні перетворення»[2].

По-друге, йдеться про теоретичні засади репресивної практики радянського режиму. Відомо, що більшовицька доктрина розглядала насилля фактично в трьох площинах: як знаряддя соціальної революції, як засіб радикального оновлення (трансформації) суспільства і як своєрідний механізм управління державою. Не випадково, мабуть, до словника «революційної фразеології» увійшли такі категоріальні дефініції і терміни, як «диктатура», «класовий ворог», «класова боротьба», «революційна необхідність», «світова революція» і т. ін. В даному контексті цікавим, зокрема, є ленінське визначення «диктатури». «Наукове поняття диктатури, — наголошував пролетарський вождь, — означає ніщо інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається»[3]. Коментарі тут, очевидно, зайві. Повна тотожність теорії й практики свідчить про те, що, незважаючи на певні зміни поточних акцентів, більшовики в цілому послідовно здійснювали той політичний курс, котрий вироблявся заздалегідь. Інакше кажучи, постійно і гнучко змінюючи тактику, вони вперто рухалися до своєї стратегічної мети — до влади.

Не можна, безумовно, ігнорувати, по-третє, й ті реальні процеси, що відбувалися в країні і впливали на практичні дії властей. Насамперед, маємо на увазі тривалу, запеклу і виснажливу громадянську війну, котра сформувала безкомпромісне ставлення до людей за сумнозвісною формулою: хто не з нами, той проти нас. У такій морально-кліматичній площині координат народжувалися й зростали цілі покоління. До того ж, державна партія не тільки не допускала можливості існування опозиції щодо себе, а й усіляко стимулювала підозрілість, нетерпимість до представників «віджилого ладу», «буржуазних спеціалістів», різних «антирадянських елементів» у суспільній свідомості в цілому. Цьому сприяла й теоретико-практична конфронтація з «ворожим капіталістичним оточенням» (до речі, нерідко провокована самим радянським керівництвом), яка змушувала тримати країну у стані постійної бойової готовності, що вже само собою обумовлювало необхідність пошуку всередині її прихованих «ворогів соціалізму», так званої «п'ятої колони», посилення карального тиску щодо інакомислячих.

По-четверте, за допомогою репресій лідери держави намагалися вирішити певні політико-господарські завдання, що особливо виразно продемонстрував сталінський режим. Сучасний російський правознавець В. Курицин так кваліфікував конкретні цілі, які намічалося досягти репресивними заходами в 1930-ті роки:

а) «створити масову «армію» для використання дешевої напіврабської праці ув'язнених, як один із важелів форсування індустріалізації;

б) вилучити із суспільства ті соціальні верстви і категорії населення, від яких можна було... чекати опору..., тобто репресії носили превентивний характер;

в) зміцнення дисципліни в партійно-державному і господарському управлінському апараті шляхом очищення від тих, хто розклався через інколи безконтрольну владу функціонерів..., а також придушення місницьких, сепаратистських, опозиційних настроїв і забезпечення таким чином абсолютної влади центру над периферією (тут автор чомусь навіть не згадує, що у

подібний спосіб російський центр придушував і національні прагнення імперських окраїн, що відгукувалося, зокрема в Україні, у вигляді додаткових репресій проти національно орієнтованих прошарків суспільства, перш за все проти інтелігенції як найбільш освіченої та мислячої його частини.— *Авт.*);

г) державний терор у поєднанні з масовою ідеологічною обробкою сприяв мобілізації мас на виконання поставлених завдань, тобто на якнайшвидше проведення форсованої модернізації економіки, створення воєнно-промислового комплексу, а заодно й придушення усякого інакодумства, зміцнення диктаторської влади Сталіна»[4].

Карально-репресивна домінанта є однією з суттєвих особливостей тоталітарної моделі держави, виступаючи як випробуване і, будьмо відверті, вагоме підґрунтя реалізації її політичного курсу, розв'язання тих чи інших практичних завдань.

Питання генезису радянського тоталітаризму нерозривно пов'язане з проблемою жовтневих подій 1917 р. у Петрограді, які в літературі мають полярні трактування і назву: від «Великої Жовтневої соціалістичної революції» до «більшовицького перевороту». На вибір наукової термінології, як і аргументації, й досі помітно впливає політика, тому загальні оцінки цієї проблеми мають дещо суб'єктивістський характер. Але як би там не було, здійснення і розвиток революції, прямим продовженням якої стала громадянська війна, постійно супроводжувалися ескалацією насильства. Звичайно, революція проводилася не в ім'я насильницьких експериментів над суспільством, і тут не можна плутати причини з наслідками. Навпаки, насилля, як атрибут, елемент «класової боротьби», ставало знаряддям революції, що мала більш ідеальні, абсолютні, хоча і дещо утопічні цілі. Тут доречно нагадати слушне зауваження відомих українських істориків В. Даниленка, Г. Касьянова і С. Кульчицького про некоректність думки, «нібито вірус насильства вразив наше суспільство саме в роки громадянської війни. На соціально-психологічному рівні воно узвичаїлося в Росії... в умовах світової війни. Знищення й понівечення мільйонів людей, перетворення їх на «гарматне м'ясо» за невеликий проміжок часу катастрофічно знизили самоцінність людської особистості, знецінили людське життя. Як і кожна війна, ця всесвітня бойня сприяла розпалюванню войовничих настроїв, мілітаризації суспільної свідомості… Все це дає певне уявлення про моральну атмосферу в країні, яка йшла до соціальної революції»[5].

Спадає на думку, одначе, що загальна атмосфера все ж таки не може слугувати виправданням тих сил і рухів, які, використовуючи репресії, особливо проти цивільного населення, прагнули будь-що одержати верховну владу над країною. Це стосується усіх політичних таборів того часу. З іншого боку, їх застосування в умовах війни «всіх проти всіх», загального хаосу в Росії принаймні можна зрозуміти, бо без цього справа будь-якої сторони з самого початку могла вважатися програною. Проте, хоч джерела свідчать про використання тих чи інших репресивних методів буквально всіма супротивними силами, позиція більшовиків у даному питанні відрізнялася від білої контрреволюції. Американський вчений Р. Пайпс підкреслював, що «білі… ніколи не зводили терор у ранг особливої політики і не створювали для цього формальні інститути, такі як НК… Будучи цілком одіозним, терор білих, на відміну від червоного терору, ніколи не був систематичним»[6].

Висновок не безперечний, але як версія має право на існування. Головне, не варто забувати, що і білі, і червоні внесли свою частку у розпалювання класової ненависті й ворожнечі в країні, «обидві сторони чинили жахливі звірства»[7], — констатує англійський історик Е. Карр. І чий «вклад» виявився при цьому вагомішим, вичерпно відповісти важко, та, мабуть, поки що й неможливо, бо ця проблема на науковому рівні розроблена ще досить недостатньо.

Мова йде в першу чергу, про червоний терор, історія якого в межах означеного періоду досліджена значно менше, ніж репресивна політика держави наступних часів. На це, очевидно, вплинуло і небажання офіційної радянської історіографії брати під сумнів святість ідеалів Жовтневої революції, чистоту помислів і справ генерації її творців, так званої «ленінської гвардії», і усвідомлення факторів воєнного часу, які нерідко заважали відокремити терор як геноцид, і суто військові ексцеси. Між тим, не вивчивши досконало увесь спектр причин і обставин зародження терористичної ідеології та практики, просто неможливо всебічно осягнути, збагнути і правдиво оцінити природу радянського тоталітаризму.

Слід мати на увазі, що запроваджена у ході війни система надзвичайних заходів залишила після себе не тільки відпрацьовану, діючу механіку насильства, але й звичку шляхом примусу та репресій вирішувати певні державні справи, заклала основи психологічного сприйняття населенням державного насилля щодо нього. Досить оригінальне і точне визначення «терору» дав І. Штейнберг, котрий деякий час був наркомом юстиції в уряді В. Леніна. Спираючись на світовий досвід, а також на власні спостереження і аналітичні характеристики червоного терору, свідком виникнення й поширення якого був сам, І. Штейнберг писав: «Терор — зовсім не окрема акція, не ізольоване, випадкове, — нехай навіть таке, що повторюється, — виявлення гніву уряду. Терор — це система..., створений і легалізований режимом план масового залякування, масового примусу, масового знищення. Терор — це вивірений перелік покарань, репресій і погроз, за допомогою яких уряд залякує, спонукає і примушує виконувати свою волю. Терор — це важкий, придушливий покров, накинутий зверху на все населення, покрив, зітканий з недовіри, потаємної пильності і спраги помсти... В умовах терору влада знаходиться в руках меншості, сумновідомої меншості, що усвідомлює свою ізольованість і боїться її. Терор існує саме тому, що правляча меншість вбачає ворогів у все більшому числі індивідів, груп і верств суспільства...»[8].

А один з «апостолів» і найзавзятіших охоронців нового режиму, відомий чекіст М. Лаціс конкретизував призначення червоного терору таким чином: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що звинувачений діяв ділом чи словом проти Рад. Перше питання, яке ви повинні йому запропонувати, — до якого класу він належить, хто він за походженням, вихованням, освітою чи професією. Ці питання й мають визначити долю звинувачуваного. У цьому — сенс і сутність червоного терору».[9] Ось так — знищити клас і крапка. Не більше й не менше.

Задля справедливості відзначимо, що більшовицька партія з моменту свого народження принципово не сприймала терор, як засіб політичної боротьби. Але з приходом до влади, зважаючи на конкретно-історичні реалії

тієї буремної пори, погляди її лідерів щодо доцільності використання репресій у боротьбі з «класовими ворогами» змінилися. Відтак, розпочалося формування відповідної політики. Першим кроком на цьому шляху стала заміна радянським урядом існуючих законодавчих і нормативних актів поняттям «революційної необхідності». Були ліквідовані суди і вся система правосуддя, на зміну яким прийшли ревтрибунали. Декретом Раднаркому від 27 жовтня 1917 р. заборонялося видання опозиційної преси. Водночас обмежувалася діяльність політичних партій і громадських об'єднань небільшовицького спрямування. Зрештою, у грудні створюється Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією (ВНК), яка відтоді й стала головним знаряддям реалізації каральної політики держави.

Підвалини цієї політики були закладені вже до літа 1918 р., після чого пішов процес її структурування та систематизації, на який прямо вплинула загальна ситуація в країні. А вона була далеко не простою. Різко активізувалися антирадянські політичні сили. Шалений опір аграрним перетворенням і встановленню продовольчої диктатури чинило селянство. Один за одним спалахували заколоти, повстання, змови, акції непокори владі. Дедалі посилювався терор проти більшовицьких функціонерів у центрі і на місцях, вождів революції (вбивства В. Володарського, М. Урицького, замах на В. Леніна і т. ін.).

Щоб зберегти владу в таких умовах, більшовикам, схоже, не залишалось іншого вибору, як відповісти адекватними рішучими діями, що вони й зробили, на практиці довівши своє прагнення будь-якою ціною захистити завойоване. Газета «Правда» 31 серпня 1918 р. закликала: «Робітники! Настав час, коли або ви повинні знищити буржуазію, або вона знищить вас... Гімном робітничого класу буде гімн ненависті і помсти!» А через кілька днів (5 вересня) Раднарком ухвалив постанову, що увійшла в історію як постанова про червоний терор. Згідно з нею вводився інститут заручництва, створювалася мережа концентраційних таборів для ув'язнення ворогів радянської влади й використання їх як дешевої робочої сили (прообраз майбутнього ГУТАБу), передбачалося розстріляти найбільш активних учасників білого руху з опублікуванням їхніх імен тощо.

Вирішальна роль у практичному здійсненні накресленої репресивної програми відводилася органам ВНК, які сумлінно й бездоганно виконували директиви Кремля, ленінські настанови типу: «...будьте зразково нещадні»; «треба заохочувати енергію і масовидність терору...»; «якщо ви абсолютно впевнені, що немає сил для лютої і безпощадної розправи, телеграфуйте»; «розстрілювати, нікого не питаючи й не допускаючи ідіотської тяганини» і т.п.[10] Не дивно, що ці та інші документи на довгі роки були сховані від «очей народу», дослідників у закритих архівних фондах, так і не побачивши світла у радянські часи, в тому числі не потрапили й до повного зібрання творів В. Леніна.

Влітку 1918 року, в умовах інтервенції й громадянської війни держава ввела смертну кару за вироками революційних трибуналів. Посилилася каральна діяльність Всеросійської і місцевих надзвичайних комісій — вони почали виносити постанови про застосування виключної міри покарання щодо контрреволюціонерів. Одночасно вводився ще один захід боротьби — заручництво. Право брати заручників надавалось ВНК і її місцевим органам, що являло собою акт державного тероризму. З 1919 року почалось створення концентраційних таборів.

Одночасно зростала вага спецслужб в інших сферах життя держави і суспільства, розширювався обсяг їхніх завдань, прав, повноважень. Чекісти не лише відстежували і контролювали політичну ситуацію в країні, а й спостерігали та активно втручались при потребі у різні галузі економіки, господарського механізму. Крім того, вони мали право адміністративного нагляду, що дозволяло їм постійно стежити за діяльністю чиновницького корпусу, приватним життям громадян. На думку того ж Р. Пайпса, вже у 1920 р. «радянська Росія стала справжньою поліцейською державою в тому сенсі, що таємна поліція, перетворившись на державу в державі, простягла свої щупальці в усі радянські установи, включаючи й ті, що керували народним господарством. У короткий строк НК трансформувалась із слідчого органу, який займався політичними відщепенцями, на потужний уряд, котрий не тільки вирішував, кому жити, а кому вмирати, але й здійснював щоденний нагляд за діяльністю всього державного апарату»[11].

Можна, звісно, довго сперечатися навколо авторської термінології стосовно «поліцейської держави», зокрема, продовжуючи, поставити питання так: чи був особисто В. Ленін орієнтований на створення такої держави, чи відступився б від подібного сценарію розвитку подій, коли б жив? Питання, розуміємо, риторичне. Проте зрозуміло одне: саме з ініціативи вождя і ще при його житті була впроваджена й апробована та репресивна модель функціонування держави, що стала багато в чому визначальною у 30–50-ті роки.

В Україні за прикладом Росії 3 грудня 1918 р. теж було утворено ВУНК, яка підпорядковувалась московському керівництву. Відповідно схема репресивної політики була перенесена сюди у готовому вигляді з Росії (структура, кадри, система управління тощо), вдосконалювалися хіба що окремі її сегменти з урахуванням місцевої специфіки. Так, деякий час українські більшовики змушені були досить ліберально ставитись до боротьбистів і борбистів, а в 1920 р. навіть укласти тимчасову мирну угоду з Н. Махно.

Однак рішучість і жорстокість, з якими вони порушували власні ж домовленості, зайвий раз підтверджували їхні пріоритети. Що ж до «класового ворога», то новий режим ніяких компромісів не допускав. Наприклад, у Києві у 1919 р. чекістами було розстріляно 3 тис. осіб, в Одесі за липень-вересень того ж року — 2200. Масові розстріли «буржуазних елементів» пройшли тут на початку 1919 р. За різними даними, чисельність жертв коливалась від 2 до 10 тис. осіб[12]. Подібне точилося і в інших містах. А дії надзвичайних органів у Криму внаслідок поразки Врангеля взагалі отримали назву «кримської бойні», коли загинуло кілька десятків тисяч офіцерів, козаків, цивільних громадян. Причому репресії чинилися фактично без суду і слідства, за одними лише «класовими» ознаками.

Утім, жертвами властей ставали не тільки представники «нетрудящих» прошарків. Добре відомо, що їхні надзвичайні заходи в аграрному секторі спричинили, по суті, ще одну війну — радянсько-селянську. За розмахом, значенням і кількістю жертв деякі західні дослідники вважають її навіть більш масштабною, аніж регулярна громадянська. Так, за підрахунками Р. Конквеста, жертвами голоду 1921-1923 рр. і селянської війни стали приблизно 6 млн. осіб[13].

Одним з перших полігонів масованого утвердження більшовицьких принципів ідеологічного і політичного одноманіття, тотального контрою над людьми стала Україна, де становище в останні роки громадянської війни та після її закінчення залишалось вкрай складним і напруженим, стимулю-

чи наростання конфронтаційних тенденцій у суспільстві. Ситуація загострювалась розрухою, голодом, сваволлям властей. Особливо це відчувало на собі селянство. Різного роду мобілізації, повинності — гужова, постої війська, необхідність його годувати, продрозкладка, репресії в разі затримок з її виконанням — все, що викликало справедливе і зростаюче незадоволення сільського населення, яке вдавалося до різних форм опору, що однозначно кваліфікувалося як «політичний бандитизм». Під цей термін більшовицьке керівництво підводило всі без винятку форми спротиву владі, незважаючи на їхні характер, розмах, склад учасників.

Слід зазначити, що на Катеринославщині дії, кваліфіковані владою як «політичний бандитизм», починаючи з середини 1920 р., масового поширення не мали. У регулярних двотижневих звітах Катеринославської губНК практично не згадується про відкриті, а тим більше збройні виступи населення. Опір носив пасивний характер — відмова (особливо в умовах голодування) від сплати продрозкладки, пізніше продподатку, приховування зброї, військового майна, багато якого йшло до господарського вжитку. Кількість активно діючих банд також була порівняно невеликою. Дослідник цього періоду В. Ченцов на базі аналізу матеріалів спецслужб наводить такі дані: в середині 1921 р. у губернії було зареєстровано 7 озброєних загонів з кількістю 650 осіб, наприкінці року — відповідно 12 загонів і 900 осіб[14]. Ці угруповання мали здебільшого кримінальну спрямованість, оскільки їхнім основним заняттям були грабунки населення, в першу чергу селян.

Для боротьби з «політичним бандитизмом» цілі регіони переводились у режим надзвичайного стану. В Катеринославській губернії такий стан ввели на початку 1921 р., а у березні в губернії навіть було оголошене фронтове становище. Обмежувалося пересування людей на селі й поза ним, заборонялося виходити на вулицю у вечірній та нічний час. Тим самим помітно урізалися громадянські права населення і відкривалися широкі можливості для беззаконня, швидких розправ над підозрілими чи невгодними елементами.

Створювались надзвичайні каральні органи на рівнях республіки, губернії, повітів — військові наради з неабиякими повноваженнями. І хоч декларувалося, що основним завданням цих структур є боротьба з «політичним бандитизмом», на практиці коло їхніх обов'язків було значно ширшим, включаючи, по суті, увесь блок питать, пов'язаних з утвердженням і зміцненням радянської влади на селі. А це означало, що вони, окрім своїх прямих функцій щодо боротьби з повстанством, мали забезпечувати контроль за проведенням засіву всіх посівних площ, виконанням селянами продрозкладки та продподатку, сприяти створенню комітетів незаможних селян (КНС) та організації їхньої діяльності, більшовизації владних органів на місцях тощо.

Конкретною ж програмою дій військових нарад стала «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р., яка орієнтувала на рішуче викорінення банд і окремих бандитів, роззброєння цивільного населення, здійснення превентивних каральних акцій, недопущення подальшого розшарування села. Передбачалося також істотне розширення інституту заручників, введення так званої кругової поруки з суворими санкціями (аж до розстрілу) за щонайменші порухи на селі.

Особливо вражають своєю жорстокістю пункти 38-39 вказаної інструкції. Так, у разі відкрито вираженої ворожості щодо властей, приховування і упертого невидавання повстанців селян очікували такі покарання:

• контрибуція харчовими продуктами або грошима;

• виселення за межі регіону родин організаторів та ватажків антирадянських акцій з конфіскацією всього їхнього майна і передачею його бідноті;

• обстріл бунтівного селища або його повне знищення[15].

Робочими органами військових нарад на місцях стали польові штаби, виїзні сесії революційних трибуналів, надзвичайні трійки. Їхня діяльність регламентувалася спеціальними інструкціями та іншими підзаконними актами. Один з них — Інструкція Катеринославської губернської військової наради для виїзних сесій революційного трибуналу» — хоча б у скороченому вигляді варто привести тут, аби краще зрозуміти сутність тогочасної карально-репресивної політики більшовиків на селі. Отже, Інструкцією визначалося, зокрема, таке:

«1. Виїзні сесії утворюються при польових штабах на весь час проведення кампанії з організації і зміцнення Радянської влади на селі та боротьби з бандитизмом в Катеринославській губернії.

2. Виїзним сесіям надається необмежене право визначення міри покарання. Заперечення підсудних по справах, прийнятих сесією, не допускається.

3. Слідство повинно продовжуватись не більше 24 годин...

6. Відсутність обвинуваченого не може служити перепоною щодо слухання справи.

7. Виїзні сесії виносять вироки, керуючись обставинами справи, велінням революційної совісті й тими обставинами, що переживає Радянська влада.

8. Відповідно до цього вироки сесій мають бути нещадно суворі стосовно тих, хто здійснював чи здійснює явно злочинні дії, спрямовані проти Радянської влади, проти окремих її працівників, проти незаможних селян...

Підписали: Голова Губернської військової наради і губвиконкому Клименко. Член ГВС, Командарм Першої Кінної — Будьонний»[16].

На наш погляд, наведені положення потребують деяких коментарів.

По-перше, з інструкції випливало, що військові наради як каральні органи були потрібні насамперед для «організації та зміцнення» радянської влади, а вже потім — для боротьби з бандитизмом. По-друге, виходило, що виїзні сесії були абсолютно безконтрольні через надання їм необмеженого права щодо визначення міри покарання і недопущення оскарження їхніх рішень. По-третє, людину могли засудити без неї, навіть не вислухавши її аргументів на власний захист. По-четверте, і це, мабуть, найбільш вражаюча «знахідка» нових можновладців, винесення вироків на основі «революційної совісті» та обставин поточного моменту. В таких ситуаціях підсудний піддавався безконтрольному свавіллю членів трибуналу, що у поєднанні з вимогою нещадних вироків забезпечувало здійснення репресій проти значних мас селянства, надавало «законного вигляду» розправам.

Ефективними, з точки зору влади, були й надзвичайні трійки. Примітно, що вони теж не стільки боролись з бандитами, скільки брали участь у різних кампаніях, які нерідко супроводжувались насильством над селянами. Ось лише два красномовних факти.

В протоколі засідання надзвичайної трійки по Петропавлівському району від 24 березня 1921 р. читаємо: «Ухвалили: взяти заручників, таких, що мають не менше 20 десятин, в кількості 32 осіб, пред’явивши їм в формі наказу вимогу про виконання розкладки протягом шести годин у розмірі:

зерна — 4057 пудів, олійного насіння — 100 пудів, великої рогатої худоби — 114 голів. У разі невиконання судити їх за всією суворістю законів воєнного часу за невиконання наказу і злісне приховування хліба, ухиляння від виконання продрозкладки... »[17].

Трійка Павлоградського району 27 лютого 1922 р. ухвалила: «Примусово привести селян села Кочережки на збори і вимагати від них список куркулів, дезертирів і бандитів. У разі відмови застосувати вищу міру покарання до кожного п'ятого у лаштунку з конфіскацією майна. Голову виконкому сільради Волосюка за невиконання бойового наказу розстріляти». Дії трійки викликали таке незадоволення селян, що вона не наважилася залишитись у селі на ніч і поспіхом покинула його, спаливши при цьому декілька хат власників, яких підозрювали у зв'язках з бандитами[18].

Відчутним засобом тиску на селянство стала кругова порука, коли на все село накладалася колективна відповідальність за ситуацію, що не влаштовувала або лякала владу. Громадян, пов'язаних круговою порукою, карали не тільки за будь-які дії, визнані антирадянськими, але й за недонесення про «контрреволюційні явища», що мали місце або готувались в межах того чи іншого населеного пункту.

Кругова порука застосовувалася у різних формах. Однією з них став інститут відповідачів з його різновидами — п'яти- і десятихатниками. Спеціальна інструкція вимагала, щоб відповідачами призначали представників тих соціальних верств, які співчувають бандитам, переважно з куркулів, вчителів, взагалі, «елементів петлюрівського забарвлення».

Відповідачі були зобов'язані повідомляти органи влади про всіх підозрілих осіб, що прибувають у дану місцевість, особливо про появу банд і окремих бандитів, про антирадянську агітацію, розповсюдження чуток тощо. Причому не тільки інформувати, але й давати відсіч бандитам, затримувати підозрілих, регулярно обходити вулиці, залізничні колії. Якщо ж на дільниці відповідача траплялася залізнична аварія чи скоювався терористичний акт проти радянських працівників, членів КНС, до нього застосовувалося жорстоке покарання аж до розстрілу[19]. Так, у грудні 1922 р. біля села Боковеньки Криворізького повіту якісь захожі бандити вбили двох міліціонерів. Чекісти негайно заарештували 14 відповідачів, передавши їх на розгляд повітової революційної трійки. Чотирьох з них — І. Даниленка, С. Довгаля, Г. Стеценка, Л. Скрипника засудили до смертної кари з конфіскацією майна, а інших оштрафували на 100 карбованців кожного із заміною при несплаті чотирма місяцями примусових робіт[20].

Карали селян і за законні прагнення користуватись своїми громадянськими правами. У березні 1922 р., приміром, в селі В'язівок Павлоградського району проходили вибори сільради. Голова запропонував список, підготовлений комнезамом і партосередком, і вимагав проголосувати за нього. Але присутні на зборах з цим не погодились. За список проголосувало всього 16 осіб, проти — 400. Довелося вибори проводити демократичним шляхом — висувати кандидатури, обговорювати їх, голосувати за кожну. Більшістю голосів обрали новий склад сільради. Така громадська активність викликала негативну реакцію «нагорі». Повітовий виконком видав розпорядження, яким оголосив вибори недійсними, велів частину депутатів викреслити, а п'ятьох сільчан, звинувачених у «зриві виборів», наказав заарештувати і судити[21]. На виконання цієї директиви Катеринославський революційний трибунал визнав Л. Паука, С. Дже-

джелу, З. Цимбала, Д. Силку і М. Петренка винними у «контрреволюційній діяльності», що виявилось в агітації проти списку комнезаму й висуненні своїх кандидатів, чим вони «зірвали» вибори. Кожного прирекли до трьох років ув'язнення, але враховуючи амністію, а також похилий вік підсудних (наймолодшому було 56 років), покарання зарахували як умовне[22].

Репресіями супроводжувалося збирання продрозкладки і продподатку. Саму продрозкладку, до речі, теж можна вважати репресією, оскільки вона означала безоплатне вилучення продовольства у селян за винятком посівного матеріалу і необхідного мінімуму для харчування. Розмір же «мінімуму» визначався владними структурами, яких менш за все турбувало становище селян. Водночас продрозкладка була не тільки грабунком, але й серйозним чинником скорочення виробництва, зменшення посівів. Проте влада вимагала виконання продрозкладки будь-якою ціною, не зупиняючись перед репресіями, застосуванням збройної сили, взяттям заручників, обстрілами сіл та конфіскацією майна.

Типовий приклад: 30 березня 1921р. Катеринославська губернська військова нарада направила на місця телеграму з вимогою у найкоротші строки виконати розкладку по картоплі для забезпечення державних потреб і робітничих міст. Збір її був визначений як бойове завдання польових штабів — усіма силами, що були в їхньому розпорядженні, провести вилучення картоплі[23]. Виконуючи команду губцентру, Верхньодніпровська надзвичайна комісія за невиконання продрозкладки заарештувала весь склад президії Пушкарівського волосного виконкому та президії комнезаму й звільнила їх лише під зобов'язання негайно забезпечити збір і вивезення картоплі[24].

Зрештою, жорстока антиселянська політика, запроваджена радянським урядом у ході громадянської війни, спричинила глибоку суспільно-політичну кризу кінця 1920 — початку 1921 рр., могутній рух народних низів під гаслом «За Ради без комуністів!», кульмінацією якого стало Кронштадське повстання, створила реальну загрозу втрати більшовиками влади.

Щоб не допустити подальшого сповзання країни у прірву хаосу та безладдя, глобального соціального вибуху невдоволених мас, передусім селянських, лідери РКП(б) в березні 1921 р. пішли на крутий злам воєнно-комуністичної моделі управління народним господарством, проголосивши про перехід до нової економічної політики (неп). Одним же з найперших і головних її елементів стала заміна продрозкладки продподатком, який, по-перше, мав значно менший розмір, а по-друге, визначався ще до сівби основних культур відповідно до матеріального стану селянина, суттєво стимулюючи таким чином його економічний інтерес й виробничу активність.

Проте на практиці в Україні ще майже півтора року зберігався старий порядок. Обсяг податку в цей час встановлювався, як правило, за кількісними схемами продрозкладки. Навіть незважаючи на те, що деякі повіти Катеринославщини вразила посуха, влада вимагала сплачувати продподаток у повному обсязі.

22 вересня 1921 р. Катеринославська продовольча комісія одержала від республіканської Ради праці і оборони телеграму такого змісту: «При перших ознаках протидії продподатку застосовувати найрішучіші засоби примусового характеру, вводячи до волостей, що опираються, військові частини, направляти туди сесії революційного трибуналу і найсуворіше карати найбільш завзятих супротивників. При введенні військових частин їхнє

продовольче постачання покладати на сільські громади у повній мірі бойового пайка, виводячи частини тільки після здачі продподатку. Підписали: заступник командувача військами Червоної армії в Україні Ейдеман, начальник штабу Сологуб, заступник наркомпроду Косіор» [25].

У цьому документі привертає увагу те, що першими під ним стоять підписи військових начальників, а вже потім представника наркомпроду. Отже, особлива роль у збиранні продподатку відводилося війську. Вимога використовувати революційні трибунали означала, що ця акція здійснюватиметься із застосуванням репресивних заходів. Введення ж військових частин у село вже само по собі було репресією. Наказ про утримання військ за рахунок селян являв собою ревізію урядових рішень про розмір податку — наперед визначений і фіксований, оскільки відтепер право встановлювати кількість продовольства ставало прерогативою командирів частин. Годі й думати, що вони себе й своє воїнство чимось обмежували.

Місцеві діячі директив такого роду взагалі не дуже й чекали. Так, голови Павлоградського повітвиконкому і військової наради з власної ініціативи направили 22 вересня 1922 р. до волостей наказ, яким вимагали у триденний термін забезпечити доставку на залізничні станції всього податкового хліба, а у чотириденний — вивезти до Павлограда овочі і худобу. Попередили, що за найменше зволікання винні відповідатимуть перед судом ревтрибуналу. Пропонувалося також після дводенного строку конфісковувати все майно неплатників, а самих супроводжувати до Павлограда. Постачання маневрового загону проводити за повною фронтовою нормою і за рахунок тих же недбайливих платників, й ці продукти не зараховувати до продподатку[26].

Мешканці села Новокиївки Нікопольського повіту через неврожай відмовилися сплачувати продподаток. Загін КНС, очолюваний членом повітового продкомітету, обстріляв село холостими набоями, заарештував 20 «куркулів», після чого селяни понесли останнє, що у них залишилося. У підсумку за день було зібрано 300 пудів зерна[27].

У листопаді 1922 р. ДПУ заарештувало групу мешканців села Братолюбівка Павлоградського повіту за несплату продподатку. 4 грудня їх судив губернський революційний трибунал, за вироком якого М. Пономаренко одержав два роки ув’язнення з конфіскацією всього хліба за винятком продовольчого, Я. Усовніченко — один рік примусових робіт зі стягненням 91 пуда зерна. З К. Філя суд ухвалив стягти продподаток у потрійному розмірі, а з І. Середи і С. Барсука — у подвійному[28].

Перехід до нової економічної політики передбачав встановлення якісно нових відносин з селянством, зміцнення союзу хліборобів та робітників як соціальної опори радянської влади.

Однак гасла виявились далекими від реального життя. Значна частина керівного складу партії стояла на старих позиціях ставлення до селянства: мовляв, це — непролетарська, ворожа, темна маса, а тому політика щодо неї має базуватись на силі, придушенні. Відтак, продподаток вилучався будь-якою ціною, продовжували діяти директиви про взяття заручників, про інститут відповідачів, тобто репресії не припинялись.

Не оминули вони і головний соціальний форпост диктатури пролетаріату — робітничий клас, у тому числі робітників Катеринославщини.

Під час громадянської війни промисловість губернії, як відомо, зазнала катастрофічних руйнувань. Заводи, фабрики, копальні Катеринослава, Ка-

м'янського, Кривого Рогу, за винятком окремих виробничих підрозділів, не працювали. З 1921 р. почався процес відновлення промислового потенціалу, але йшов він надзвичайно повільно через брак палива, сировини, матеріалів, кваліфікованої робочої сили. Кількість робітників скоротилася в десятки разів. Ті ж, що залишились, перебували у дуже тяжких умовах, у першу чергу через нестачу продовольства. Заробітна плата була мізерною, основним засобом існування робітників та їхніх сімей ставали невеликі за розміром продовольчі пайки і присадибні городи, звісно, хто їх мав. Шахтарі марганцевих рудників одержували 1 фунт муки на день, а в Катеринославі хлібна норма в окремі дні доходила до 100 грамів на їдока[29].

Тяжке матеріальне становище і непосильна праця викликали справедливе невдоволення працівників, що періодично виливалося у різні форми протесту: страйки, «волинки» тощо.

В офіційних документах робітничі страйки пояснювались політичними мотивами, особливо впливом меншовиків, есерів, «петлюрівців». Нібито їхня активна агітація підбурювала робітників на виступи проти радянської влади. Ця ж мотивація здебільшого використовувалася й при досить частих на той час скороченнях персоналу з метою «самоочищення» від «соціально-нестійкого елементу».

Потужний страйк, зокрема, відбувся наприкінці травня — на початку червня 1921 р. у залізничних майстернях Катерининської залізниці. Він був придушений силами губернської надзвичайної комісії. Найбільш активних страйкарів заарештували і протримали у в'язниці півроку. У листопаді виїзна сесія Верховного трибуналу УРСР винесла чотирьом робітникам розстрільні вироки, трьох засудила до п'яти років ув'язнення, інших за браком доказів довелося звільнити[30].

Одним з об'єктів радянської репресивної політики в першій половині 20-х років стали члени небільшовицьких партій — меншовики, есери, укапісти та інші.

Притаманні правлячій партії сектантська непримиримість, категоричне несприйняття будь-чиєї думки, крім своєї, породжували у неї деструктивний підхід у налагодженні нормального міжпартійного діалогу, небажання залучити до державного будівництва солідні інтелектуальні сили, що діяли в цих партіях та організаціях — вчених, економістів, юристів, вчителів, кооператорів та ін. Натомість владу серйозно непокоїла критика меншовиками, есерами та іншими тоталітарних методів компартійного правління, фактично відмови нового режиму від демократичних прав і свобод, утисків робітників і селян.

Для виправдання ж розправ над інакодумцями з'явився жупел «контрреволюціонерів», що автоматично обернулося розгортанням репресій проти них. В. Ленін навесні 1922 р. заявив: «На твердження меншовиків і есерів про те, що революція зайшла надто далеко, ми відповідаємо: «Дозвольте поставити вас за це до стінки... Або ви від висловлювання ваших поглядів утримуєтесь, або, якщо ви бажаєте свої політичні погляди висловлювати при теперішньому політичному становищі..., то, пробачте, ми з вами будемо поводитись, як з найгіршими і найшкідливішими елементами білогвардійщини...»[31]. Отже, пролетарський вождь погрожував меншовикам і есерам розстрілом не за якісь конкретні дії, а лише за бажання висловлювати власні погляди.

Між тим, виконуючи настанови центрального партдержапарату, Катеринославська губНК 10 серпня 1921 р. видає таємний циркуляр, в якому характеризує основні напрямки діяльності небільшовицьких партій і визначає конкретні завдання організації боротьби з ними. Що ж викликало стурбованість у губернських очільників, зокрема чекістів?

Те, що меншовики засуджували державну тарифну політику, себто низьку заробітну плату при постійному зростанні норм виробітку, мілітаризацію праці, що прирікала робітників на цілковиту залежність від керівників підприємств, вимагали виборів, а не призначення профспілкового керівництва.

Не хотіла влада миритись і з тим, що есери виступали за розширення соціальної бази радянської влади, визнання легального існування революційних соціалістичних партій, свободи преси, відмови від терору.

Вирішальний наступ на меншовиків, есерів, анархістів Катеринославщини розпочався у березні 1921 р., а приводом послужив Кронштадський заколот, хоч вони доказово доводили свою непричетність до нього. За вказівкою з Москви у Катеринославі заарештували всіх членів «антирадянських партій», на той момент, до речі, ще не заборонених. Арешти ретельно готувалися. До лав опозиціонерів заздалегідь запустили таємних інформаторів, зібрали точні відомості про місцезнаходження кандидатів на ув'язнення і, як повідомляли чекісти в центр, «провели операцію блискавично». Заарештованих відправили до Харкова, протримали деякий час у в'язниці, потім частину вислали за межі України, частину звільнили.

Та на цьому кремлівські стратеги не заспокоїлись. 4 червня 1923 р. ЦК РКП(б) надіслав усім губкомам циркуляр за підписом секретаря ЦК В. Молотова, в якому вимагав від комуністів, що стикаються з роботою меншовиків, у порядку партійної дисципліни негайно повідомляти про їхні дії в ДПУ. За будь-яке сприяння чи поруку за меншовиків, а також пряме чи непряме приховування їх, комуністи повинні притягатись до найсуворішої партійної відповідальності. Органи ДПУ мають інформувати парткоми про всі такі випадки. Одночасно пропонувалося терміново вилучити меншовиків з профспілок, споживспілки, трестів, насамперед тих, що об'єднують великі підприємства, і з страхових товариств, вищих навчальних закладів[32]...

Рішучі дії властей призвели до того, що активність організацій соціалістичних партій різко знизилась, почалося стрімке скорочення кількості їхній членів, поки у 1923 р. вони не зникли остаточно. Так були ліквідовані останні легальні осередки хоч і недостатньо потужної, але реальної опозиції існуючому режимові.

Більшовики воювали не лише з соціалістами. Їх не влаштовувало також існування Української комуністичної партії (УКП). Нагадаємо, що вона входила до Комінтерну, поділяла програмні положення РКП(б), проте відстоювала власну позицію в питаннях автономії України, зокрема, вимагала самостійності української армії, професійного центру, незалежної від Москви економічної політики. Все це, безперечно, суперечило великодержавній політиці Й. Сталіна та його оточення. Тому питання про долю УКП неодноразово обговорювали ЦК КП(б)У і губкоми партії, маючи твердий намір спочатку обмежити її діяльність, а у найближчій перспективі ліквідувати повністю.

Окрвідділ ДПУ постійно тримав у полі зору Катеринославську організацію УКП, регулярно сповіщав партійні інстанції про її склад та конкретну

роботу, насаджував своїх інформаторів у первинних осередках, вишукував підгрунтя для тих чи інших закидів. А з січня 1923 р. почалися прямі репресивні дії. За фальсифікованими обвинуваченнями неодноразово арештовували секретаря губкому УКП І. Манжелія, членів губкому І. Магра, З. Троня, О. Горяного та інших. Правда, репресії поки що обмежувались утримуванням укапістів деякий час у в'язниці.

Поволі у вищому політичному керівництві УРСР визрівало рішення про остаточну ліквідацію УКП, яке й ухвалило в жовтні 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, звернувшись водночас до президії Виконкому Комінтерну з меморандумом, де доводило неможливість її подальшого існування. У грудні 1924 р. ВККІ як слухняний виконавець волі РКП(б) проштампував постанову про розпуск УКП[33].

І все ж період непу певною мірою контрастує з «воєнно-комуністичною» добою. Як червоний терор був невід'ємною складовою попередньої політики, так і його певний спад, затухання у наступні роки прямо залежали від запровадження нового економічного курсу і реалізації в Україні політики «українізації» або «коренізації». Адже проголошені реформи неминуче вели до демократизації, хоч і обмеженої, насамперед, у культурній і духовній сферах, до відновлення товарно-грошових, ринкових відносин, торгівлі, відродження промисловості, транспорту, сільського господарства, а значить, до загального піднесення економіки і подолання життєвих негараздів мільйонів людей. Зрештою, реформаторські нововведення властей, їхні звернення до інтелігенції, еміграції з закликами до співробітництва дещо заспокоїли населення, сприяли стабілізації ситуації в країні, пожвавленню економічного та суспільно-політичного життя. Опозиція повірила у можливості розкриття творчого потенціалу більшовиків і перейшла від радикальних, політичних до переважно культурно-просвітницьких методів діяльності. В Україну повернулася група видних політиків, вчених, діячів культури (В. Винниченко, М. Грушевський та ін.).

Разом з тим, незважаючи на суттєве зниження рівня громадянського протистояння у суспільстві, майже недоторканою зберігалась існуюча система надзвичайних інститутів у структурі державного устрою. Якщо, скажімо, воєнні наради, виконавши покладену на них місію, поступово втратили свою значимість і зникли з арени, то органи держбезпеки, реорганізовані у 1922 р. в Державне політичне управління (ДПУ), продовжували виконувати практично всі попередні функції (за винятком хіба що позбавлення права присуду без рішення судових інстанцій), пильно спостерігаючи за соціально-політичними і економічними процесами в країні. Як і раніше, вони вели нагляд за громадянами, втручаючись при першій-ліпшій нагоді в приватне життя будь-якої особи. Тим більше, що невдоволених внутрішньою політикою влади серед різних верств населення залишалося чимало, а партійна верхівка страшенно боялася і не бажала допускати найменших проявів опозиційності, не говорячи вже про відновлення багатопартійності, про появу опозиційної чи хоча б нейтральної преси. Й натяку не було на поновлення громадянських прав і політичних свобод (як після Лютневої революції), надання профспілкам дійсно незалежного від держави і компартії статусу.

Таким чином, повної відмови від переваг «революційної» над правовою законністю в період відносної лібералізації життя в непівській країні не

сталося. Якщо ж про демократію в широкому розумінні цього слова й можна говорити, то вона здебільшого обмежувалась гострими дискусіями всередині більшовицької партії, особливо у верхніх її ешелонах.

Починаючи з середини 1920-х років під безпосереднім впливом внутрішньополітичних інтриг на керуючому Олімпі, точніше, запеклого суперництва за одноосібне лідерство в партії і державі, з якого щоразу переможцем виходив Й. Сталін, розгортається цілеспрямована, нещадна боротьба з опозицією, інакодумцями на всіх рівнях, у всіх куточках країни. Характерний штрих: якщо раніше чекісти спрямовували свої зусилля, арсенал різноманітних засобів на впокорення ворогів (хоч і уявних), то відтепер мали наглядати і вживати відповідних засобів до опозиціонерів у самій правлячій партії.

Наприкінці 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) виключив з партії велику групу комуністів, звинувачених у належності до так званого троцькістсько-зінов'євського блоку. Місцеві партійні органи відреагували на це відповідним чином, виключивши зі своїх лав всіх, на кого наліпили ярлик троцькістів. Та одним вигнанням справа не обмежилась. За вказівкою Дніпропетровського окружкому партії окрвідділ ДПУ у квітні 1928 р. заарештував осіб, які входили до опозиції. Оскільки сама «належність» на кримінал не тягла, то їх звинуватили в антирадянській діяльності, що підпадало вже під статтю 54-10 Карного кодексу УРСР. Опозиціонерам інкримінувалося, що вони активно працювали серед робітників промислових підприємств, зокрема, під час укладання колективних договорів вимагали вилучення тих пунктів, що прямо чи опосередковано зачіпали повсякденні нужди робітників, добивалися надання профспілкам статусу справжніх виразників інтересів трудящих, а не слухняних виконавців вимог адміністрації, виступали за виборність профспілкових органів замість призначення зверху тощо. В результаті Особлива нарада ДПУ УРСР відправила до віддалених районів СРСР (Сибір, Казахстан, Урал) М. Ахматова, О. Зусь, Ю. Портнова, А. Нікітіна — всього 12 осіб[34].

Дедалі виразніше ця боротьба набувала національного забарвлення, виливаючись у гомінливі кампанії по вишукуванню в партії і суспільстві носіїв вірусу «буржуазного націоналізму» та «націонал-ухильництва».

При цьому в зоні особливої уваги сталінської верхівки перебувала Україна. З «легкої» руки спочатку Л. Кагановича, а потім С. Косіора та інших генсеків КП(б)У щонайменші порухи національного характеру українства, його природне прагнення до самоідентифікації, самоутвердження, стимульовані у ті роки політикою «українізації», часто розцінювалися як «націоналістичні» прояви, а їхні виразники піддавались гонінням та репресіям. Саме Україні судилося стати одним з перших політичних полігонів, де випробовувались і шліфувались сталінські підходи в національно-державному будівництві, у вирішенні традиційно «пекучого» для країни національного питання, що логічно випливали з його ідеї «автономізації» радянських республік, засудженої В. Леніним, М. Бухаріним, Х. Раковським, М. Скрипником, В. Затонським та іншими партійно-державними діячами ще в ході утворення СРСР. Дорого довелося заплатити Україні за ці експерименти.

Варто згадати два суворо секретні документи ДПУ, щоб уявити «кухню» і справжній зміст дій цього відомства в умовах «українізації». Йдеться про циркулярні листи «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня того ж року, в яких зазна-

чалося, що нова політика всіляко посилює націоналістичні і сепаратистські тенденції в Україні, що «українізація використовується для угрупування в усіх життєвих частинах державного організму прибічників націоналістичних ідей». Визначаючи конкретні завдання місцевих органів у питаннях протидії зростаючій «загрозі» з боку «українського націоналізму», ДПУ чітко орієнтувало, що його головними носіями і бастіонами є Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Всеукраїнська академія наук, а також фактично вся сфера культури[35].

Черговим етапом наступу кремлівських можновладців на Україну з метою остаточного викорінення із суспільної свідомості «самостійницько-сепаратистських амбіцій» у цей час став розгром українського «націонал-комунізму», який здійснювався шляхом інспірованих зверху кампаній по викриттю «шумськізму», «хвильовізму» та «волобуєвщини». Розгортаючи їх, Москва недвозначно давала зрозуміти, хто диктує «правила гри» в державотворчих процесах на периферії і що вона не допустить будь-якого відхилення від «генеральної лінії» партії у здійсненні національної політики.

Звичайно, «націоналізм» та інші тогочасні «ізми» були нічим іншим, як ідеологічними жупелами, легендами, складниками міфології сталінізму, що зароджувався. Найчастіше вигадані, абсурдні, ці міфи тим не менш вірно служили новому режиму, об'єктивно сприяючи нагнітанню морально-психологічної напруженості в країні, підтриманню атмосфери загального страху, розширенню фронту боротьби з інакомисленням, зміцненню авторитарного механізму влади і управління, а тому їхня поява в тодішніх умовах виявилася неминучою. Власне, на такому тлі й завершився період відносного політичного та економічного лібералізму і плюралізму, відкритого зіткнення різних поглядів та ідей щодо вектора будівництва соціалізму в СРСР, період, який іноді називають «золотим віком» української нації в радянську епоху (О. Субтельний).

Розглядаючи 1920-ті роки крізь призму каральної політики, напевно, можна кваліфікувати цю добу як своєрідний перехідний місток від «надзвичайщини» часів «воєнного комунізму» до тотального державного терору 1930-х. Адже при всіх її відмінностях та особливостях порівняно з попереднім, початковим етапом (різке зменшення масштабів репресій, перш за все щодо селянства і за економічні злочини, згортання червоного терору, майже повне припинення практики застосування вищої міри покарання тощо) суть, зміст і стратегія репресивної діяльності держави залишались майже незмінними, хоч дещо іншими стали форми її юридичного, ідеологічного та організаційно-політичного забезпечення. Водночас зберігались відповідні інституції, матеріально-технічна база, кадровий корпус і, головне, — психологічний настрій на застосування насильства. Цими «здобутками» успішно маніпулював Й. Сталін, чудово розуміючи їхню ефективність для утвердження режиму особистої влади в країні.

З моменту досягнення цієї мети, а також згортання й зламу нової економічної політики, тобто з кінця 20-х років, починається черговий етап реалізації карально-репресивної ідеології держави, який тривав до смерті кремлівського владики у 1953-му. Загалом цей етап, який, до речі, є найбільш дослідженим у науковій літературі (правда, нерівномірно по підперіодах — левова частка праць присвячена добі масових репресій), характеризується інтенсивною репресивною діяльністю державної машини проти влас-

ного народу, знищенням інтелектуального цвіту, генофонду, зокрема, української нації.

А конкретною точкою відліку нового етапу цілком аргументовано вважається розгортання масових репресій у самій правлячій партії, проти селянства і науково-технічної інтелігенції, так би мовити, «дореволюційного гарту». Саме ці процеси, що практично співпадають у часі, рівнозначно вплинули на активізацію каральної політики, прискорений розвиток та зміцнення підвалин радянського тоталітаризму. І ось чому.

Річ у тім, що після розгрому і усунення від влади внутрішньопартійної опозиції Й. Сталіну, судячи з усього, вже було замало простого адміністративного нагляду і партійного контролю за поведінкою прихильників та послідовників його колишніх колег по керівному ядру, а потім — головних політичних супротивників у боротьбі за одноосібне правління. Відтак, за допомогою «чисток» людей масово почали виключати з партії, звільняти з роботи, а правоохоронним структурам дозволили ще й обшукувати, арештовувати і ув'язнювати їх. Отже, значне коло комуністів починає зазнавати, по суті, тих же гонінь, на які донедавна вони самі разом зі своїми нинішніми переслідувачами прирікали тисячі справжніх і удаваних ворогів соціалізму. Такий поворот вже сам по собі був надто симптоматичним, відкриваючи простір для майбутньої трагедії «великого терору».

Іншим і, мабуть, найважливішим збудником спалаху репресій наприкінці 1920-х років стало прагнення партійно-державного керівництва СРСР знайти шляхи виходу з економічної і політичної кризи, в лещатах якої знову опинилась країна. Це виявилося у пошуку не стільки дійсних причин «пробуксовки» і невдач у господарському будівництві, скільки їх винуватців. І останні незабаром були знайдені. Ними стали «уламки старого світу»: на селі — найзаможніші верстви селянства — куркулі, у місті — старі спеціалісти, інженерно-технічні працівники, чиновники з дожовтневим стажем, науковці.

Теоретичним підґрунтям нового «походу на відьом», ескалації насилля слугувало сталінське «відкриття», а саме: висунута ним теза про загострення класової боротьби в країні, що рухається за «соціалістичним азимутом». Виступаючи з промовою на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), він вказував, що «...у міру нашого просування вперед опір капіталістичних елементів буде посилюватися, класова боротьба буде загострюватись, а Радянська влада... буде проводити політику ізоляції цих елементів, політику розкладу ворогів робітничого класу, нарешті, політику придушення опору експлуататорів...»[36]. Положення, яке базувалося на гіперболізації класового підходу, швидко перетворилося на ідеологічний штамп, стало зручним приводом для вгамовування щонайменших проявів невдоволення існуючим порядком речей з боку населення.

Вістря нового силового тиску держави першими відчули на собі селяни, коли у пік хлібозаготівельної кризи зими 1927/28 р. проти них були застосовані надзвичайні заходи у вигляді чергової, другої за радянських часів, продрозкладки, законодавчо підготовлені ще в 1926 р. Зауважимо, що і всі наступні державні кампанії та акції в аграрному секторі (приміром, самооподаткування, «розкуркулення», суцільна колективізація тощо), котрі здебільшого суперечили природним устремлінням та інтересам основної маси селянства, були добре забезпечені з юридичної точки зору. Так, селян карали за саботаж хлібоздачі, самочинне підвищення цін, відмову (або неспро-

можність) сплачувати податки, належність до «шкідливих», «антирадянських» категорій (куркулів, підкуркульників, до яких за певних обставин могли потрапити й середняки разом з бідняками), антиурядову агітацію, навіть не за «таких родичів». Діапазон покарань коливався від позбавлення виборчих прав до позбавлення життя.

Проте цього виявилося недостатньо. Адже владі, за великим рахунком, потрібне було не «строптиве», а цілком кероване, покірне селянство, яке мало стати слухняним виконавцем «волі партії», тим паче що село вважалося чи не єдиним джерелом фінансового забезпечення масштабної програми індустріалізації, започаткованої на той час у країні. Зрозуміло, що селяни, які на той час пізнали смак хоч і обмеженої, далекої від абсолютної свободи, добровільно з явно принизливим для себе статусом співіснування не погодяться і нічого із власності просто так, задарма, не віддадуть. І тоді з подачі Кремля був задіяний механізм суцільної (тотальної) колективізації сільського господарства, проведеної у дусі сумнозвісної «червоногвардійської атаки» на капітал, зразка 1918 р., всупереч ленінському кооперативному плану та рішенням XV з'їзду ВКП(б), що передбачали дотримання принципів поступовості та добровільності, створення для цього необхідних організаційних, матеріально-технічних, ідеологічних передумов. Тобто, максимально стрімко, жорстко, не зупиняючись ні перед чим й не рахуючись з волею та інтересами селянства.

Розуміючи, що добровільно селяни до колгоспів не підуть, державна партія розробила і здійснила цілу систему репресивних заходів, а першими і найбільш одіозними з них були «розкуркулення» й депортація з рідних місць десятків тисяч жителів села. Сільським трудівникам таким чином недвозначно показували, що може влада зробити з ними у разі спротиву аграрним перетворенням. Вилучаючи ж найбільш заможну й активну частину сільського населення, вона виходила з того, що саме ця соціальна верства може стати найпотужнішою силою опору колективізації.

Для забезпечення швидкого і масового вступу селян до колгоспів у хід пускалося все — погрози, побитття, утримання в холодних клунях, стягування підвищених податків, обшуки, описи майна тощо. Ефективним засобом стали прямі політичні репресії — арешти і відповідні покарання за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності: антиколгоспній агітації, участі в антирадянських організаціях та різних формах протесту — стихійних мітингах, так званих «волинках», повернення усуспільненого майна і т. ін.

30 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», якою передбачалося застосування репресій проти значної частини селянства.

Виконуючи партійну директиву, ОДПУ 2 лютого видало наказ «Про заходи щодо ліквідації куркульства як класу», в якому зазначалося: «З метою найбільш організованого проведення ліквідації куркульства як класу і рішучого придушення всіляких спроб протидії куркулів заходам Радянської влади по соціалістичній реконструкції сільського господарства — перш за все в районах суцільної колективізації — у найкоротший строк куркулю, особливо його найбільш багатій і активній контрреволюційній частині, має бути нанесений нищівний удар. Опір куркуля повинен і буде рішуче зламаний.

Заходи органів ОДПУ мають розгортатися за двома основними напрямками:

1. Негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу, особливо кадрів діючих контрреволюційних і повстанських організацій, угруповань і найбільш злісних, махрових одинаків (перша категорія). Вони повинні бути ізольовані в тюрмах та концтаборах.

2. Масове виселення (в першу чергу з районів суцільної колективізації і прикордонної смуги) найбільш багатих куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всього куркульського кадра, з якого формується контрреволюційний актив церковників і сектантів) та їхніх сімей у віддалені райони СРСР з конфіскацією їхнього майна (друга категорія).

Для найбільш швидкого і безболісного проведення кампанії по виселенню куркулів та їхніх сімей передусім необхідно, щоб наші органи рішуче і негайно ліквідували всі діючі контрреволюційні куркульсько-білогвардійські й бандитські кадри, особливо створені ними і оформлені контрреволюційні організації, угруповання та банди»[37].

Акцент на тому, що основну небезпеку становлять куркулі, був явною, нічим не прикритою демагогією, спекуляцією на існуючих протиріччях на селі. Адже на кінець 1920-х років частка власне куркулів у структурі сільського населення була незначною, не перевищувала 3-4% від його загальної кількості. Багато заможних родин на цей час, не витримуючи тиску непосильних податків, різного роду штрафів, позбавлення виборчих прав, розпродавали майно і виїжджали з села. Ті ж, що залишились, серйозно протистояти колективізації не могли. Натомість розкуркулення і депортації набули масового характеру. Тільки з Дніпропетровщини і лише в 1931 р. вислали понад 25 тисяч селян, а всього з України в період суцільної колективізації було депортовано за даними, озвученими секретарем ЦК П. Постишевим на ХП з'їзді КП(б)У (1934), близько 200 тисяч сімей, тобто не менше одного мільйона осіб[38].

Сам процес «залучення» селян до колективних господарств часто супроводжувався діями, які скромно іменувались в офіційних документах «викривленням партійної лінії». Наприклад, у селах Голубівці Перещепинського, Спаському Новомосковського, Ковпаківці Котовського та інших районів мали місце факти примусового усуспільнення насіння, худоби, птиці, погрози, обшуки. У селах Новоселівському, Обухівці, Воронківці Карло-Марксівського району, щоб змусити йти до колгоспу, описувалося і вилучалося домашнє майно у бідноти. А в селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувалися незаконні арешти як засіб тиску на селян[39].

У селі Знаменівка Новомосковського району селян , не бажаючих йти до колгоспу, загнали до холодної клуні і тримали там декілька днів, вимагаючи написати заяви про вступ до артілі. Коли цей захід не допоміг, до села прибули працівники ДПУ і заарештували 9 осіб. Трьох з них — ветеринарного лікаря А. Малишка, церковного регента Х. Лопату, бідняка І. Миршавку Особлива нарада ДПУ УРСР звинуватила в контрреволюційній агітації й прирекла до розстрілу, інших — до різних строків ув'язнення[40].

Показово, що такого роду обвинувачення, освячені політичними мотивами, були в той час чи не найпоширенішими. Необережне слово, несхвалення колективізації, не говорячи вже про виступ на зборах чи ще де-небудь, кваліфікувалося як пряма контрреволюція і супроводжувалося суворим по-

каранням аж до вищої міри. 22 березня 1930 р., приміром, за цим обвинуваченням рішенням Особливої наради ДПУ УРСР були засуджені до страти мешканці села Підгородне Дніпропетровського району М. Барабич і Н. Животовський, а через кілька днів — А. Ганзюк з села Олександрівки Божедарівського району, дещо пізніше (серпень) одноосібник з села Попельнасте Синельниківського району А. Бичок і багато інших.

Всього, за нашими підрахунками, зробленими на основі архівних матеріалів, на Дніпропетровщині в період масового колгоспного руху за «контрреволюційну агітацію» постраждало майже дві тисячі осіб. У той же час понад 300 селян покарали за участь в міфічних контрреволюційних організаціях[41].

У квітні 1930 р. Дніпропетровський окрвідділ ДПУ заарештував групу жителів Васильківського, Новомосковського і Павлоградського районів, звинувативши їх у створенні «контрреволюційної організації». Як зазначалося в обвинувальному висновку, «реконструкція сільського господарства на основі колективізації і ліквідації куркуля як класу викликали посилення куркульської активності. Вона характеризувалася переходом від відкритих форм висловнення ворожих Радянській владі настроїв до організованої форми об'єднання споріднених по класу, ідеологічно пов'язаних між собою елементів для підготовки збройного повстання проти Радянської влади.

Не маючи твердого плану і чіткої програмної установки, але переслідуючи мету скинення Радянської влади, ця група змогла за короткий час залучити нових членів, придбати зброю в кількості 2 револьверів, обрізу і 60 патронів й намітила ряд осіб місцевого активу для здійснення у сприятливий момент терористичних актів».

І хоч, як видно з цього документа, крім нарад, ніяких конкретних дій «організація» не проводила, Г. Воробйова прирекли до смертної кари, М. Мамая і С. Фоменка запроторили до таборів на 10 років, інших відправили на заслання[42].

В лютому 1931 р. була сфабрикована ще одна гучна справа «контрреволюційної організації», за примарну участь, в якій заарештували 60 селян з Павлоградського і Васильківського районів. Керівниками організації слідчі назвали одноосібників І. Держевицького, М. Волкова і працівника Олександрівського пайового товариства К. Трохименка. Парадоксально, але факт: члени «організації» ніколи не збирались, жодних антирадянських дій не вчиняли, а всі докази обвинувачення базувались на показаннях підслідних. Та це не завадило Особливій нараді ДПУ УРСР винести 11 особам смертний вердикт, 26 — ув'язнення в таборах, іншим — різні строки заслання[43]. Подібні «організації» викривались і в 1932—1933 роках.

Використовуючи широкий арсенал засобів — від міфічних обіцянок різних благ до погроз і прямих репресій, влада протягом 1930-1933 рр. змогла все ж таки залучити більшість селян до колгоспів. Тепер постало завдання: примусити їх забезпечити державу хлібом. Він вилучався за різними схемами і у різних формах: «перша заповідь» — хлібоздача державі, гарнцевий збір за роботу млинів, з появою машинно-тракторних станцій — натуроплата за обробку колгоспних ланів тощо. Загалом механізм цей визначили, але і з його втіленням у життя виникало чимало труднощів через слабкість новостворених артілей. Одне усуспільнення виробників і найпростішого реманенту, тяглової сили не могло, звісно, тим більше негайно, дати потріб-

ний ефект. Не було досвіду організації колективного господарства і відповідних кадрів, системи оплати праці. До цих негараздів додавалося директивне керівництво з боку владних структур, котрі надсилали до господарств різного роду вказівки, не беручи при цьому ніякої відповідальності за наслідки їхнього виконання.

У 1930 р. колгоспи, радгоспи та одноосібники України дали державі близько 6,3 млн т хліба, тоді як половина колгоспників на трудодні одержала мізерні нарахування, або взагалі нічого. 1931 рік виявився несприятливим за погодними умовами, а отже, зернових зібрали значно менше очікуваного, проте розміри хлібозаготівель залишались незмінними — 80% від виробленого. Заготівлі йшли з великими потугами і затяглися до весни 1932 р. Будь-які спроби місцевого керівництва довести нереальність завдань розцінювались владою як саботаж з відповідними організаційно-правовими наслідками. Почалося вивезення фуражних і навіть насіннєвих фондів. У 96% господарств колгоспники на трудодні не отримали ні зернини, що й зумовило початок голоду зі смертними випадками.

Не кращим було становище і в 1932 р. Хоч хлібозаготівельне завдання Україні зменшили на 640 тис. т, але й воно значно перевищувало її можливості. До того ж, колгоспники не дуже й бажали працювати. Вкупі з багатьма організаційними негараздами все це призводило до скорочення виробництва зернових культур.

І знову правлячий режим вдався до випробуваних методів силового супроводу своєї поточної політики та практики. Весь 1932 і значна частина 1933 р. пройшли під знаком жорстоких репресій, пов’язаних з хлібозаготівлями. Карали всіх: одноосібників, рядових колгоспників, бригадирів, рахівників, особливо голів колгоспів. Щоб запобігти неминучому в умовах голоду, як тоді говорили, «розбазарюванню хліба», ВЦВК і РНК СРСР приймають 7 серпня 1932 р. постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку в народі назвали «законом про п’ять колосків». Власне, за жменю зерна, прихованого під час польових робіт для голодної родини, можна було «загриміти» за грати. І надовго — не менше ніж на 10 років. На Дніпропетровщині тільки у липні-грудні 1932 р. за цим драконівським законодавчим актом було засуджено 5125 осіб, з них 174 до розстрілу[44].

20 листопада 1932 р. Раднарком УРСР з подачі політбюро ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», яка надавала право районним виконавчим комітетам відшкодовувати державі натуральні фонди, утворені в колгоспах, що незадовільно виконують планові завдання, а також забороняла видачу авансів хліба колгоспникам. Якщо зерна видавали на трудодні понад 15% від фактичного обмолоту, вимагалося його негайне повернення, бо цей хліб «розданий незаконно». Голів колгоспів, котрі допускали подібне, мали притягати до кримінальної відповідальності за розтрату зерна.

Згідно з раднаркомівською ухвалою щодо колгоспів, які найбільше заборгували державі по хлібозаготівлях, запроваджувалася система натурального штрафування, у вигляді їх занесення на так звану «чорну дошку», яка передбачала подвірні обшуки селян і конфіскацію у боржників по хлібозаготівлях вже не тільки зерна, а й усього їстівного[45]. Власне якраз з цього часу, на думку знаного українського дослідника С. Кульчицького, голод в Україні,

який раніше фактично нічим не відрізнявся від загальносоюзного, трансформувався у голодомор-геноцид, ставши специфікою однієї лише нашої республіки. Механізм його, наголошує історик, був дуже простий: «в зимові місяці 1932-1933 рр., коли в селі вже хліба не залишилося, у селян України під прикриттям заготівельної кампанії відібрали все їстівне»[46]. Неважко здогадатись, що це означало для тодішнього села, яке не мало жодних інших джерел забезпечення власного прожитку, зокрема, продовольчих магазинів...

А тим часом прийняті урядові рішення на місцях виконувалися беззастережно і з неабияким завзяттям. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

21-22 грудня 1932 р. у селі Миколаївка Криничанського району виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду розглянула справу по обвинуваченню в розбазарюванні товарного зерна в колгоспі «Дзержинець». Хоч і під час попереднього слідства, і в суді підсудні доводили, що хліба в колгоспі немає, а, значить, здавати державі нічого, суд їх не почув, і висунуті ними аргументи на свій захист до уваги не взяв. Голову колгоспу П. Омельченка, рахівника О. Краснокутського, завгоспа А. Омельченка засудили до смертної кари з заміною на 10 років ув’язнення, інших керівників господарства — до різних строків перебування в таборах[47].

Тижнем раніше бюро Апостолівського райпарткому розглянуло справу голови колгоспу «Вільний» І. Гаврющенка. В рішенні райкому констатувалося: «За відсутність заходів щодо виконання завдань з хлібоздачі, не дивлячись на категоричні застереження з боку РПК, внаслідок чого виконання завдань було зірвано, відсутність рішучого наступу на куркульську частину села, потурання куркулям, запропонувати райвиконкому з роботи зняти, з партії виключити». І тут же за справу взявся районний відділ ДПУ, за поданням якого Особлива нарада визначила І. Гаврющенку 10 років виправно-трудових таборів[48].

До в’язниць відправляли не тільки керівників колгоспів. Три роки ВТТ одержав секретар партійного осередку А. Бережний з села В’язівок Павлоградського району, 10 років — М. Пономаренко з села Чернеччина Магдалинівського району, 5 років — голова Васильківського райвиконкому І. Манжелій, голова Потоківської сільради Божедарівського району В. Можаровський, голова Широківської сільради Криворізького району Л. Нежигай та ін.

Та найширшого розголосу набула справа керівників Оріхівського району (тепер входить до складу Запорізької області). Інформація про «саботаж» хлібозаготівель у ньому дійшла до Й. Сталіна. За його особистим розпорядженням всім партійним організаціям СРСР надіслали циркуляр, в якому керівництво Оріхівського району оголошувалось дурисвітами, саботажниками і шахраями, що спритно проводили куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії. Й. Сталін вимагав заарештувати і суворо покарати винних. Насправді ніякої вини за оріхівцями не було. У районі вимерзли озимі, суховій висушив ярові, через що урожай складав 2-3 центнера з гектара. Вдалося зібрати всього 27,5 тис. тонн при плані в 35 тис. Намагання ж районного керівництва довести в області неможливість його виконання закінчилося безрезультатно. До суду притягли 16 осіб. Агронома райземвідділу М. Аністрата присудили до вищої міри покарання, інших — до різних строків ув’язнення[49].

Під репресії підпадали цілі колгоспи і села. Одним з найбрутальніших і цинічних методів каральної політики стало занесення відповідно до тієї ж вищезгаданої постанови РНК господарств-боржників по хлібозаготівлях на так звану «чорну дошку», що прирікало мешканців на голодне вимирання. Адже, по суті, це були повністю заблоковані від зовнішнього світу і оточені військовими соціальні резервації, свідомо позбавлені владою будь-яких засобів біоіснування, включаючи заборону на виїзд за межі села. Не випадково в занесених першими у країні на «чорну дошку» Гаврилівці Межівського району вимерли всі мешканці, а у Вербках Павлоградського — половина[50]. В цілому до кінця 1932 р. у 43 районах області такої «честі» були удостоєні 228 колгоспів, тобто кожне 15-те господарство. Районні ж керівники вийшли із своєрідним «зустрічним планом», запропонувавши покарати у такий спосіб 543 колгоспи, або вже кожний шостий[51]. Як бачимо, Дніпропетровщина перебувала в епіцентрі «карального смерчу», що пронісся Україною в ті буремно-драматичні часи, перемелюючи долі й саме життя багатьох тисяч людей.

Врешті-решт, започаткована й реалізована в цей період державна політика щодо селянства призвела до грандіозного голодомору 1932-1933 років — однієї з найбільших національних трагедій і гуманітарних катастроф в історії українського народу. Це був страшний, нищівний удар по селу і селянству в цілому, так би мовити, «наука» за небажання вступати до колгоспів і працювати в них. Іншими славами, ще була своєрідна, але невимовно жорстока помста українським селянам з боку Кремля за відчайдушний спротив у здійсненні колективізації та усіх елементів її карально-репресивного супроводу, які радикально змінили характер і спосіб життя основної маси населення.

Втім, владоможців такий стан речей мало хвилював. Й. Сталін назвав голодомор «продовольчими труднощами в ряді колгоспів». На першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, який відбувся 19 лютого 1933 р., тобто в самий розпал голодомору, коли в країні вмирали десятки тисяч людей, він заявив: «Головні труднощі вже пройдено, а ті труднощі, що стоять перед вами, не варті того, щоб серйозно говорити про них. В усякому разі, порівняно з тими труднощами, що переживали робітники 15-20 років тому, ваші теперішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою»[52]. Що насправді мав на увазі «вождь», стверджувати з певністю не беремося. Але, думаємо, не помилимося, коли скажемо: більшого блюзнірства і облуди важко собі навіть уявити!

Тоталітарний режим зумів таким чином приборкати українське село, на довгі роки позбавивши його творчого потенціалу, історичної пам'яті, прагнення до самостійного економічного і національно-державного життя.

Паралельно з «селянською лінією» влада повела масований наступ на інтелігенцію. Відповідна атмосфера навколо неї почала формуватися одразу ж після революції. «На кожного інтелігента має бути справа»[53] — відкрито вимагав від чекістів Ф. Дзержинський, мобілізуючи їх на боротьбу з «ідейночужими елементами». Тож не випадково першими в жорна репресивної машини потрапили якраз представники старої інтелігенції — вчені, літератори, митці, технічні спеціалісти, а потім наступила черга й нової, вихованої вже у роки радянської влади. Наприкінці 1922 р., згідно з декретом ВЦВК, за межі Росії були вислані близько 200 інтелектуалів, а на початку

1923 р. така ж доля спіткала 70 їхніх українських колег. У практику впроваджувалися «чистки» державних і наукових установ, освітніх закладів, вводилася жорстка цензура.

З середини 1920-х років почався масований наступ на технічну інтелігенцію. Здавалось би, що в умовах реалізації курсу на індустріалізацію без неї не обійтись, тим більше, що Україна відчувала гостру нестачу спеціалістів. На 10 тисяч промислових підприємств вона мала всього 6 тисяч інженерів і техніків. Їх потрібно було використовувати з максимальною ефективністю, бо вони мали грунтовну освіту, глибокі знання, досвід організації виробництва і могли принести величезну користь народному господарству.

Схоже, однак, що владу більше турбували «класовий підхід» і можливість звалити численні негаразди в промисловості (недостатня кількість техніки, до того ж, застарілої і з виробленим ресурсом, відсутність кваліфікованих робітничих кадрів, безвідповідальне, некомпетентне управління з боку так званих «червоних директорів», які брак знань, організаторського хисту компенсували нерідко «революційною свідомістю», низька продуктивність праці і якість виробів, часті простої, аварії) на технічних керівників, котрі нібито намагались зірвати розвиток соціалістичної економіки.

У червні 1925 р. виїзна сесія Верховного суду СРСР провела процес над технічним і фінансовим керівництвом Дніпровського металургійного заводу в Кам'янську (тепер Дніпродзержинськ). На лаві підсудних опинилося 20 осіб: технічний директор О. Шихов, головний бухгалтер Ф. Храповицький, якого чомусь оголосили і «головним шкідником», інженери М. Простаков, Г. Титаровський та інші. Вони обвинувачувались в економічному шпигунстві, підготовці заводу до передачі в концесію колишнім власникам, для чого проводилися «непланові і невиправдані ремонти», запроваджувалася «невиправдана» економія матеріалів і інструментів, приховувались важливі документи. Вагомих доказів ні попереднє, ні судове слідство не знайшли. Підсудні свою вину не визнали. Тим не менш, керуючись «революційною законністю», суд все ж таки засудив О. Шихова, Ф. Храповицького, М. Простакова та інших до різних строків ув'язнення[54].

Переслідування старих спеціалістів ще більше посилилося і набуло системного характеру у 1927-1928 роках, коли погіршилася економічна ситуація в країні. Правлячій верхівці потрібна була якась екстраординарна політична акція, яка б відвернула увагу мас від існуючих труднощів та негараздів і, головне, від справжніх винуватців наростаючої кризи. І тут буквально «знахідкою» стала сфальсифікована з ініціативи уповноваженого ОДПУ по Північному Кавказу Г. Євдокимова «Шахтинська справа». Навряд чи є сенс докладно писати про хрестоматійно відоме: просто нагадаємо, що 10 березня 1928 р. у центральних і республіканських газетах було опубліковане повідомлення Прокуратури СРСР про викриття шкідницької організації спеціалістів у вугільній промисловості Донбасу (в Шахтинському районі). В ньому сповіщалося, зокрема, про спроби інженерів і техніків щодо навмисного виведення з ладу гірничого обладнання, організації аварій, пожеж, вибухів з людськими жертвами та інші злочини.

Гадаємо не зайвим звернути увагу на типову для радянської юстиції рису. Адже йде попереднє слідство, ще не відбувся суд, не визначена законним порядком вина чи, навпаки, невинність людей, а вони вже заздалегідь і однозначно оголошуються злочинцями.

Натомість чималий політичний капітал на цій справі нажив сам Й. Сталін. У доповіді про наслідки квітневого (1928) пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та в інших виступах він неодноразово підкреслював політичний підтекст «Шахтинської справи», вважаючи, що вона є результатом спільних дій внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, свідченням того, що в країні ще існують групи буржуазних спеціалістів, які сприяють економічній інтервенції, підриву радянської влади. Все це було підтвердженням його улюбленої тези про загострення класової боротьби в процесі побудови соціалізму. А якщо ж ця боротьба загострюється , то необхідні й репресії, тобто виявлення і знешкодження ворогів. На XVI з'їзді ВКП(б) (1930) Й. Сталін прямо заявив, що репресії є необхідним елементом соціалістичного наступу[55].

Жару до вогню підкинув лідер ЦК КП(б)У Л. Каганович. Виступаючи на зборах активу Харківської партійної організації, він теж вказав на політичне значення «Шахтинської справи», підкресливши, що вона демонструє нові форми і методи підривної діяльності буржуазної контрреволюції. І з цього зробив надзвичайно «мудрий» висновок про те, що інженери і техніки, мовляв, не дуже потрібні промисловості. Досить висунути на адміністративно-технічні пости робітників з великим виробничим стажем, десятників і майстрів, які працюють на виробництві по 10-20 років і чудово знають свою справу. Щоправда, обмовився генсек, вони не зовсім розбираються теоретично в усіх складних процесах, але за допомогою молодих спеціалістів, що недавно закінчили вузи, навіть майстри зуміють добре керувати роботою[56]. Далі Каганович зазначив, що контрреволюція не обмежилась одним Донбасом, отже, ворогів треба шукати усюди. І знаходили.

Розпочалося справжнє полювання на «буржуазних спеціалістів» з числа керівного складу, інженерів і техніків у промисловості, на транспорті й невдовзі тільки в Україні було заарештовано не менше двох тисяч фахівців[57]. На Дніпропетровщині операції по викриттю «шкідницьких» осередків та їхніх лідерів пройшли в копальнях Кривбасу і Марганецького басейну, тресті «Південьсталь», на Катерининській залізниці і т. ін.

Південний рудний трест (ПРТ) керував рудниками, що видобували залізну і марганцеву руду в Кривому Розі й Нікопольському районі. Копальні тресту працювали у надзвичайно важких умовах з широким застосуванням ручної праці і примітивних технологій, низьким рівнем техніки безпеки, що вело до частих простоїв, аварій, нерідко з людськими жертвами. Не бажаючи ґрунтовно розбиратись у причинах такого стану справ у басейні, органи ДПУ звалили всі гріхи на старих спеціалістів й заарештували головного інженера ПРТ В. Мухіна, завідувача виробничого відділу О. Жукова, головних інженерів Марганецького рудоуправління П. Шестопалова і Криворізького ім. Дзержинського В. Бермана та інших. Їх звинуватили в тому, що вони нібито неправильно визначали рудники, які підлягали відновленню, залишаючи тривалий час на консервації найбільш перспективні, затримували проектування нових шахт, розвідку запасів руд, не забезпечували дотримання техніки безпеки, що призводило до людських жертв[58].

У серпні 1928 р. голова ДПУ України В. Балицький підписав обвинувальний висновок у справі працівників тресту «Південьсталь». За нею проходила велика група інженерів, в тому числі колишній технічний директор об'єднаних заводів ім. Леніна та ім. Петровського П. Гогоцький, його наступник К. Шпельті і головний інженер заводу ім. Петровського М. Федоренко. Слід-

ство домоглося від арештованих визнання своєї ворожої діяльності, зв'язку з колишніми власниками заводів, виконання їхніх вказівок щодо шкідництва. Зізнань намагалися добитись будь-якими засобами, не гребуючи залякуванням, провокаціями, фальсифікацією документів. Не витримавши тиску слідчих, П. Гогоцький визнав все, що йому інкримінувалося, зокрема, одержання завдань і грошей з-за кордону, обмовив К. Шпельті і Ф. Федоренка. Не витримавши докорів совісті, Гогоцький у жовтні 1928 р. повісився в камері.

В свою чергу, К. Шпельті тримався мужньо, аргументовано доводив, що ніякою ворожою діяльністю не займався, навпаки, зробив вагомий особистий внесок у відновлення та зростання виробництва на підприємствах, які вже у 1924-1925 рр. досягли довоєнного рівня і з кожним роком нарощували випуск чавуну, сталі, прокату.

Та слідчі залишались глухими до фактів, бо їм треба було довести одне, а саме: К. Шпельті — ворожий елемент. І якраз це знайшло відображення в обвинувальних документах. На судовому засіданні в березні 1929 р. К. Шпельті обґрунтовано спростовував звинувачення, доводив їхню очевидну абсурдність, наполягав на проведенні очних ставок, виклику свідків, але йому заявили, що суду це не потрібно. Дійсно «не потрібно», оскільки вирок фактично винесли наперед і не в суді, а в ДПУ. Суд же формально визначив підсудному 8 років позбавлення волі[59]. У 1937 р. К. Шпельті розстріляли.

ДПУ виявило «шкідників» і на Катерининській залізниці. Зауважимо, що там становище було ще важчим, ніж в промисловості. Колії і рухомий склад нещадно експлуатувались ще з дореволюційних часів. Через недосконалу технічну базу і відсутність кваліфікованих кадрів неякісно проводився ремонт паровозів та вагонів, що викликало часті простої і аварії. І тут замість виявлення й усунення причин шукали винуватців. Знайшли ж їх, як годилося, серед технічного складу — до в'язниці кинули керівника технічної частини П. Крендовського, начальника відділу шляху П. Вельса, начальника паровозного відділу І. Удалєєва, начальника відділу зв'язку О. Воскобойникова та інших.

Їх звинувачували в тому, що вони, виконуючи вказівки контрреволюційного Центрального управління залізниць, знищували придатні паровози і вагони, спеціально затягували терміни ремонтів, послаблювали електрогосподарство і лінії зв'язку, не ремонтували чи навмисно пошкоджували колії, внаслідок чого зривалися планові завдання щодо перевезення вантажів і пасажирів. За постановою колегії ДПУ УРСР П. Крендовський і О. Воскобойников були розстріляні, інші одержали різні строки ув'язнення[60].

Не вщухали репресії і в наступні роки. У 1930 р. ДПУ викрило «шкідницьку організацію» на металургійному заводі ім. Дзержинського. Справа одержала назву «Реконструктор», за нею проходили головний інженер підприємства Д. Злотницький, головний інженер відділу капітального будівництва В. Котов, головний металург А. Загорулько — всього 11 осіб. Всі вони у 1931 р. були засуджені до різних строків перебування в таборах[61].

Слід звернути увагу на прямо-таки ієзуїтську практику властей. Зазвичай більшість приречених до великих термінів ув'язнення через декілька місяців перебування у тюрмах чи таборах звільнялися і направлялися на роботу за фахом на відповідні підприємства. Їх, образно кажучи, тримали на короткому ланцюжку, постійно загрожуючи новим арештом або просто запроторюючи до катівень. Цю практику наочно ілюструє доля інженера-

будівельника з Дзержинки В. Котова, якому в 1930 р. дали 10 років таборів. Через кілька місяців його звільняють і призначають головним інженером металургійного заводу в Маріуполі. У 1937 р. за обвинуваченням в «контрреволюційній агітації» засилають до Чкаловської області, у 1941 р.— 5 років таборів, у 1948 р.— новий арешт у місті Руставі і заслання[62].

В подібному становищі, аж до середини 50-х років перебувало багато інженерно-технічних працівників, кого в 1937 р. не розстріляли, як К. Шпельті, чи хто не помер, не витримавши багаторічного психологічного катування.

Розправи над технічною інтелігенцією не тільки трагічно позначились на долі й житті тисяч висококваліфікованих спеціалістів, але і принесли непоправну шкоду народному господарству. З одного боку, підприємства позбавили грамотних, досвідчених технічних керівників, а з іншого, залишені на волі інженери і техніки у більшості своїй були деморалізовані. Зрештою, залякати спеціалістів владі вдалося й ціна такого «здобутку» виявилася немалою — значне погіршення технічного супроводу промисловості. Між тим, здійснення небаченої за розмахом, всеохоплюючої індустріалізації вимагало постійного пошуку новаторських ідей та починань, розвитку ініціативи, винахідливості, сміливості, а в разі потреби розумного ризику. Іншими словами, неохідна була потужна творча складова процесу індустріальної модернізації країни. Але такий виробничий ритм у тодішніх умовах, переважно, через кадровий погром у промисловості й на транспорті, був серйозно ускладнений, а то й просто ставав неможливим, що прирікало Радянський Союз на стадіальне відставання від розвинутих країн Заходу, передусім у науково-технічному і технологічному відношенні.

Неабияким головним болем для властей завжди був такий численний загін інтелектуалів, як вчителі, науковці, викладачі вузів, літератори, театральні діячі. Саме ці суспільні прошарки справедливо вважалися основними осередками інакомислення, про що в умовах тоталітаризму не могло бути й згадки. В УСРР воно тісно поєднувалося з «українським буржуазним націоналізмом» та існуючим у хворобливій уяві владних структур прагненням «відірвати Україну від СРСР й створити самостійну Українську народну республіку».

Щоб поставити, так би мовити, українську інтелігенцію «на місце», ДПУ за поданням партійної верхівки сфабрикувала декілька гучних кримінальних справ: «Спілки визволення України» (СВУ), «Української військової організації» (УВО), «Українського національного центру» (УНЦ), за якими притягли до карної відповідальності сотні українських інтелігентів.

Особливого резонансу набрала справа «Спілки визволення України». За «причетність» до неї заарештували 474 особи, а її керівниками ДПУ призначило видатного українського вченого академіка С. Єфремова, главу Української автокефальної православної церкви В. Чехівського, наукового працівника Всеукраїнської академії наук А. Ніковського. Безсумнівно, в такій ролі вони цілком влаштовували ДПУ, адже мали схоже «кримінальне» минуле: С. Єфремов — колишній голова партії соціалістів-федералістів, В. Чехівський певний час очолював уряд Директорії, А. Ніковський займав пост міністра закордонних справ УНР. Як повідомлялося в пресі, СВУ — це контрреволюційне угруповання націоналістичної інтелігенції, члени якого заражені крайнім шовінізмом, ненавистю до влади робітників і селян, ста-

ли на шлях підготовки державного перевороту з метою повалення радянської влади, відновлення в Україні буржуазного ладу, відриву її від Радянського Союзу. Всі вони, звісно, мали зв'язки з закордоном, спілкувалися і вели листування з махровими контрреволюціонерами, одержували настанови від антирадянських емігрантських організацій.

І тут впадає в око той же притаманний владі «диктатури пролетаріату» підхід: задовго до суду, до юридичного визначення вини чи її відсутності в'язнів оголошували злочинцями. Навколо цього розгорнулася гомінлива кампанія в пресі, повсюди відбувалися мітинги та збори, учасники яких вимагали суворого покарання «ворогів українського народу».

Суд над СВУ готувався і проводився як грандіозний політичний спектакль, покликаний викрити обличчя української націоналістичної контрреволюції. Головним режисером і постановником виступив сам Й. Сталін. До суду, що відбувся у березні-квітні 1930 р., притягли 45 осіб, які являли собою цвіт української інтелігенції. Серед них — поряд з С. Єфремовим, В. Чехівським, А. Ніковським — відомі історики: академік М. Слабченко і професор Й. Гермайзе, педагог В. Дурдуківський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, її чоловік, професор Київського медичного інституту О.Черняхівський, студент М. Павлушков та інші. Хоч вина жодного не була доведена, всіх засудили до різних строків ув'язнення.

Як і в інших місцях, «філію СВУ» знайшли також у Дніпропетровську. В архівно-слідчих справах чи то через недостатню сумлінність чекістів, чи з якихось інших причин фігурують прізвища всього 7 «членів спілки», та й то один з них (Лещенко) на момент арешту помер. Залишилося шестеро: професори Дніпропетровського інституту народної освіти П. Єфремов — брат С. Єфремова, що, можливо, і стало приводом до арешту, В. Пархоменко, вчителі Л. Біднова, М. Білий, економіст Л. Ненадкевич, лікар Є. Павловський.

Не виключено, що зарахування саме цієї групи людей до складу регіонального осередку СВУ, окрім іншого, аргументувалося ще й тією обставиною, що вони спілкувались з академіком Д. І. Яворницьким, за яким вже давно стежили компетентні органи. У 1928 р. окружний відділ ДПУ направив до Дніпропетровського окружкому партії доповідну записку, в якій повідомляв про антирадянські настрої професури. Згадувалося в документі й ім'я Дмитра Івановича[63]. Однак під час слідства довести його причетність до СВУ не вдалося. Підслідні в один голос заявляли, що залучити Д. Яворницького до організації вони навіть не намагалися через абсолютну непридатність вченого до конспіративної діяльності[64].

Оскільки справа фабрикувалась на порожньому місці — жодних доказів, які б доводили антирадянську діяльність заарештованих, не існувало, — пошук підґрунтя «злочину» будувався на двох засадах: виявленні «кримінальних моментів» підслідних (з погляду ДПУ) в минулому і одержанні від них чи фабрикації потрібних зізнань. Причому для реалізації першої ідеї певні підстави були з огляду на те, що П. Єфремов, скажімо, — син священика, закінчив духовне училище і духовну семінарію, В. Пархоменко — виходець з родини священика, Л. Ненадкевич — колишній чиновник і офіцер...

В. Пархоменко — людина досить відома в наукових колах істориків України, — цілком і повністю підходив для притягнення в справі СВУ. Як і інших, його намагалися примусити визнати свою належність до контрре-

волюційної організації. Але весь час слідства Володимир Олександрович твердо стояв на своєму: «…я можу з чистим сумлінням і правдиво свідчити лише одне, що членом організації СВУ я ніколи не був, ні з ким не вів про цю організацію розмов, ніким не був до неї завербований і ніколи нікого до неї не вербував… За правдивість свого свідчення щодо моєї непричетності до СВУ я відповідаю своїм розумом і своїм життям. Іншого свідчення дати не можу, позаяк воно було б брехнею і обманом»[65].

Незважаючи на відсутність доказів, обґрунтоване спростування обвинувачень, трійка ДПУ УРСР визнала В.О. Пархоменка винним у контрреволюційній діяльності і прирекла його до 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. Після тривалих клопотань рідних ОДПУ звільнило науковця з ув'язнення як інваліда. Йому вдалося влаштуватись на роботу до Ленінградського відділення АН СРСР. Помер В.О. Пархоменко в 1942 р. у блокадному Ленінграді.

Як уже зазначалося, минуле в'язнів відкривало для ДПУ перспективу доведення їхньої антирадянської сутності. А от з викриттям контрреволюційної діяльності виявилося складніше. Підслідні довго не бажали зізнаватись в тому, про що не мали навіть уявлення. Слідчі ж вперто твердили, що всі вони — члени націоналістичної організації, яка готувалась скинути радянську владу в Україні, а Л. Ненадкевич, наприклад, заявляв, що дізнався про неї лише під час допиту. 9 вересня 1929 р. він показав: «З програмою СВУ ознайомився з протоколу допиту Петра Єфремова, раніше не бачив. Очевидно, з конспіративних міркувань П. Єфремов запропонував мені вступити до СВУ в такій обережній дипломатичній формі, що обставини цього мого вступу в пам'яті не збереглися. Жодних директив і доручень П. Єфремов мені не давав»[66].

Наприкінці листопада 1929 р. через тяжкі умови перебування у в'язниці Л. Ненадкевич захворів. Скориставшись тим, що він знаходився в лихоманковому стані, слідчі добиваються від нього потрібних зізнань у причетності до СВУ, проте Леонід Олександрович характеризує діяльність спілки дуже обережно, не вбачаючи в ній якихось державницьких чи сепаратистських тенденцій. Можливо, це був якийсь компроміс зі слідством. 23 травня 1930 р. Л. Ненадкевич трійкою ДПУ УРСР був запроторений до таборів на 5 років[67]. П. Єфремов, Л. Біднова, М. Білий удостоїлись честі зайняти місця на лаві підсудних на процесі СВУ у Харкові, де отримали різні строки ув'язнення[68].

Натхненні потужним розголосом навколо процесу СВУ, дніпропетровські чекісти вирішили створити свою, не менш гучну справу. З цією метою вони викрили начебто діючий у Придніпров'ї так званий «Загальногромадянський контрреволюційний центр» — широко розгалужену, в їхній уяві, змовницьку організацію, яка ставила своєю кінцевою метою здійснити збройне повстання і скинути радянську владу, скориставшись іноземною інтервенцією, що очікувалась, на думку змовників, у 1931 р. Як «свідчать» показання осіб, заарештованих у цій справі, «Центр» почав формуватись у 1925 р. і до 1930 р. охопив своєю мережею міста Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Павлоград, Дніпродзержинськ та ряд сільських районів. «Центру», керівником якого ДПУ визначило директора Бактеріологічно-ветеринарного інституту В.Ісполатова, підлягали 10 підцентрів: інженерно-науковий (керівник — професор Гірничого інституту П. Рубін), військовий (керівник — командир

30-ї Іркутської дивізії П. М'ясоєдов), юридичний (керівник — юрисконсульт П. Войтович) та інші.

Діяльність організації полягала у проведенні зборів і нарад, вербуванні нових членів, розробці плану майбутнього повстання, шкідництві, визначенні об'єктів для диверсій на промислових підприємствах. При цьому вона нібито взаємодіяла з контрреволюційними угрупованнями в Харкові, Москві, Києві, Польщі та Німеччині. В архівно-слідчих справах фігурують десятки осіб, «причетних» до неї, зокрема, у науково-інженерному підцентрі — 27, військовому — 30, юридичному — 40[69].

Точних свідчень, чому не вийшло гучного процесу, не існує. Але можна припустити, що «нагорі» вирішили: одного масштабного процесу на той час досить. У такій ситуації дніпропетровським чекістам не залишилося нічого іншого, як розправитись зі «змовниками» за допомогою позасудових органів. Професорів-гірників П. Рубіна і А. Виноградова трійка ДПУ присудила до розстрілу із заміною вироку 10-річним ув'язненням, П. Войтовича розстріляли як польського шпигуна, П. М'ясоєдова — як організатора змови в 30-й дивізії[70].

Певне місце зайняла справа групи командирів 30-ї Іркутської дивізії, що базувалась у Дніпропетровській області. Їх, крім участі в означеному вище «контрреволюційному центрі», звинуватили ще і в належності до викритої ОДПУ «Всесоюзної офіцерської організації», керівниками якої назвали колишніх військових царської армії М. Бонч-Бруєвича і Д. Карбишева.

Обвинувачення, висунуте заарештованим, виглядало цілком вагомо: підготовка збройного повстання, яке теж пов'язували з іноземною воєнною інтервенцією, розробка плану воєнних дій, визначення об'єктів для першочергового захоплення тощо. Реальних фактів на підтвердження версії спецслужбами не було встановлено — вся справа базувалась на творчості слідчих і показаннях підслідних, одержаних здебільшого за допомогою «методів фізичного впливу». Вочевидь, через непереконливість матеріалів попереднього слідства долю заарештованих вирішував не суд, а колегія ОДПУ, яка прирекла командира дивізії П. М'ясоєдова, начальника штабу М. Катанського, начальника відділу штабу П. Щепетильникова до смертної кари, інших — до різних строків ув'язнення[71].

Не менш міфічний витвір чекістів, аніж СВУ — «Українська військова організація». Про це, зокрема, свідчить те, що головними «вояками» ДПУ оголосило літераторів Б. Антоненка-Давидовича, П. Губенка (Остапа Вишню), О. Досвітнього та інших. Крім них, до членства в УВО зарахували колишніх діячів компартії Західної України Г. Барабу-Іваненка, П. Ладана і О. Кролика-Васильківа. Напевно, це було потрібно органам для того, аби зв'язати організацію з Галичиною і, зокрема, з Українською Галицькою армією, довести, що ті її бійці, які залишились у 1920 р. в Україні, зробили це з метою продовження боротьби проти радянської влади. ДПУ твердило, що колишні бійці УГА виконували завдання одного з лідерів української контрреволюційної еміграції Є. Коновальця. Не дивно, що більшість репресованих за цією справою жителів Дніпропетровщини також були вихідцями з Галичини.

Цілком імовірно, саме цим міг «завдячити» своєму включенню до УВО і арешту Франц Андрійович Кондрацький. Народився він у 1884 р., закінчив гімназію, потім філософський факультет Львівського університету. Під час Першої світової війни його як мешканця Галичини, що входила до складу

Австро-Угорської імперії, мобілізували до австрійської армії. Маючи вищу освіту, отримав офіцерський чин. Після розпаду Австро-Угорщини вступає до Української Галицької армії, командує в ній бригадою. З переходом УГА на бік радянської влади Ф. Кондрацький обирається головою ревкому, бере участь у переговорах щодо підписання миру з Польщею.

По закінченні громадянської війни Франц Андрійович перейшов на викладацьку роботу — працював у вищих навчальних закладах Вінниці, Кам'янця-Подільського. Наприкінці 1920-х рр. одержав призначення на посаду завідувача кафедри Дніпропетровського інституту інженерів транспорту, одночасно виконуючи обов'язки керівника наукового сектора обласного відділу народної освіти.

Заарештували Ф. Кондрацького 13 квітня 1933 р. Йому було пред'явлено низку звинувачень — належність до контрреволюційної УВО, участь в УГА і перехід до Червоної армії за завданням Є. Коновальця. Крім того, Кондрацькому інкримінували й те, що під час перебування у Кам'янці-Подільському він ніби очолював три бойові курені, які готувались до збройної боротьби проти радянської влади.

Під брутальним тиском слідчих Ф. Кондрацький дав таке зізнання: «Під час служби в УГА (1919-1920) воював проти Червоної армії, після переходу УГА на бік радянської влади не проводив її більшовизації, не викривав дворушників, не вів з ними боротьби». Натомість він категорично відмовився від членства в УВО, заявивши, що до арешту він не тільки не брав участі, а навіть не чув про її існування. Ці ж показання повторив і на наступному допиті.

Як видно з архівно-слідчої справи, єдиним вагомим доказом у руках слідства було свідчення заарештованого історика М. Яворського, невідомо яким чином одержане. В ньому говорилося, що Кондрацький перебував у Кам'янці-Подільському з метою керівництва трьома бойовими куренями, а в 1929 р. нібито приїжджав до Києва з метою розробки плану повстання. Звичайно, ніхто цих свідчень не перевіряв, очних ставок не проводив, головне, що вони повністю вписувались у загальну схему, вироблену в ДПУ.

Рішенням судової трійки ДПУ УРСР від 7 лютого 1934 р. Ф. Кондрацького запроторили до виправно-трудового табору на 5 років. У 1939 р. , коли закінчився строк ув'язнення, на ім'я наркома внутрішніх справ України Б. Кобулова надійшов запит, що надалі робити з Кондрацьким. Резолюція наркома була лаконічною: «Повернення не бажане»[72].

На Дніпропетровщині були також кинуті за грати й такі «члени УВО», як директор Інституту профосвіти професор П. Палько і доцент того ж інституту М. Теслюк — колишній член керівних органів компартії Західної України, директор технікуму комуністичного виховання І. Паук, секретар Криворізького міськкому КП(б)У В. Сірко та інші. У справі М. Теслюка, зокрема, збереглося цікаве свідчення про те, якими засобами слідчі добивались від нього потрібних показань. Вони переконували педагога, що інформація про його ворожу діяльність потрібна, мовляв, лише для того, аби звернути увагу радянської влади на небезпеку українського буржуазного націоналізму. В заяві про реабілітацію у 1954 р він писав: «Я не міг встояти перед таким навіюванням і почав обмовляти себе, визнаючи різні злочини, в тому числі й участь у підготовці до збройного повстання і терористичних актів проти С. Косіора та В. Балицького»[73].

Проте для трійки ДПУ УРСР й таких «зізнань» виявилося достатньо, щоб відправити М. Теслюка та інших до виправно-трудових таборів.

На початку 30-х років партійне керівництво посилює боротьбу з українським «націоналізмом», головним виразником і носієм якого був обраний М. Скрипник, член партії з 1897 р., активний учасник революції і соціалістичного будівництва. Його звільняють з посади наркома освіти, проробляють на різних компартійних рівнях і, врешті-решт, доводять до самогубства. За існуючим тоді неписаним законом треба було викорінювати не тільки Скрипника, а й «скрипниківців». Оскільки він займав декілька керівних посад — нарком освіти, голова Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), секретар партосередку Всеукраїнської академії наук, керівник Всеукраїнської асоціації істориків, то з ним, зрозуміло, спілкувалася значна кількість людей. Тепер їх звинуватили в націоналізмі та троцькізмі й почали вичищати з партії, освітніх і наукових установ. А щоб цей процес виглядав переконливіше, багатьох звинуватили ще і в належності до контрреволюційної «Української військової організації». Тут уже чистками справа не обмежувалась, за ними наступала черга арештів і ув'язнення. До в'язниці потрапили дійсний член ВУМЛІН С. Вікул, завідувач кафедри Інституту філософії П. Демчук і багато інших[74].

Всього у 1933 р. із шкіл вигнали понад 2 тисячі вчителів, а також більше 300 працівників редакцій. Науково-дослідні установи та відновлені у 1933 р. університети втратили близько 270 професорів і викладачів. А загалом в Україні, за деякими даними, наприкінці 1920-х — на початку 1930-х років було репресовано понад 30 тисяч громадян[75].

На Дніпропетровщині в ці жорна потрапили професори університету Ф. Давиденко і Г. Карпенко. Звинувачення проти них полягали в тому, що вони, працюючи до переїзду у Дніпропетровськ, в ВУАМЛІНі, «протягували» в лекціях і наукових працях націоналістичні ідеї. Г. Карпенко до того ж заперечував існування в Україні союзу робітничого класу і селянства. Такий кримінал потяг за собою виключення з партії і звільнення з роботи[76].

Та на цьому обласне керівництво не заспокоїлося, виявивши в університеті ціле «троцькістсько-націоналістичне кубло», до якого включили ректора М. Куїса, його наступника М. Комаровського, секретаря парткому П. Глузмана, професора М. Юр'єва. Їх звинуватили у потуранні буржуазним націоналістам Ф. Давиденку і Г. Карпенку, вигнали з партії і роботи. Пізніше всіх розстріляли[77].

Протягом 1933-1936 років ситуація в країні залишалась складною і суперечливою. Хоч Й. Сталін оголосив, що перший п'ятирічний план виконаний достроково за 4 роки і 3 місяці, чим забезпечено могутнє піднесення народного господарства і зростання добробуту трудящих, насправді планові завдання в багатьох галузях економіки досягнуті не були, сільське господарство з великими труднощами долало трагічні наслідки розкуркулення і колективізації, голодомору початку 30-х років, надзвичайно низьким залишався життєвий рівень населення.

За таких умов партійні керівники, намагаючись відвернути увагу мас від негараздів у суспільстві й зняти з себе відповідальність за провали в економіці, вимагали, як і раніше, вишукувати все нових і нових «винуватців», «ворогів народу». Відтак, кремлівські вожді силкувались за будь-яку ціну зберегти країну в режимі своєрідного «фронтового стану», тобто в ат-

мосфері постійної напруги, жаху, тотальної підозрілості, що дозволяло їм утримувати владу і контроль за ситуацією в державі.

У січні 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін говорив: «Деякі товариші зрозуміли тезу про знищення класів, створення безкласового суспільства і відмирання держави як виправдання ліноців і добросердя, виправдання контрреволюційної теорії згасання класової боротьби і ослаблення державної влади. Нічого й казати, що ці люди не можуть мати нічого спільного з нашою партією. Це переродженці або дворушники, яких треба гнати геть з партії. Знищення класів досягається не шляхом згасання класової боротьби, а шляхом її посилення»[78].

Що означали на практиці такі публічні заяви вождя, гадаємо, пояснювати не варто. Для партійних і каральних органів це був просто черговий сигнал до дії. І вкотре вони не підвели. З новою силою розгорнувся пошук «соціально-ненадійних елементів», особливо «колишніх», порпання в їхніх біографіях, виявлення учасників минулих опозиційних рухів. Всіх цих людей обговорювали на партійних чи профспілкових зборах, що зазвичай закінчувалося виключенням з партії і вигнанням з установи чи підприємства.

Який розмах прийняла така робота, можна пересвідчитись на прикладі освітніх закладів. За словами тодішнього наркома освіти В. Затонського, у 1933 р. серед учительства кількість «класово-ворожих елементів» досягла 30-40%. Якщо ж врахувати, що на той час в Україні налічувалося 140 тисяч працівників освіти, то виходить, що від 42 до 56 тисяч з них перебували на «класово ворожих» позиціях. Як же це визначалося на практиці? Секретно-оперативний відділ Дніпропетровського обласного управління НКВС надіслав до міського комітету КП(б)У, якому підпорядковувався приміський район, довідку «Про вчительство Дніпропетровського району», подавши таку інформацію:

«...Лакиза І. Г.— вчитель в селі Любимівка — син куркуля;

Анушат — завідувач семирічки в селі Рибальському — служив у Денікіна;

Сорокаліт А. О. –вчитель у селі Новомиколаївка — син куркуля;

Агайтон А. М.— вчитель у селі Таромському — син попа.

І так далі — всього 23 особи...»

На довідці резолюція секретаря міськкому: «вжити оргвисновків», тобто просто повиганяти[79].

Загалом у 1934 р. зі шкіл області звільнено 454 «ворожих елементи», а із шкільних бібліотек вилучено 19 тисяч книг, серед яких твори В. Ключевського, М. Костомарова, С. Соловйова, не кажучи вже про випадково «не помічені» раніше книги М. Грушевського.

Своєрідною формою репресій стали партійна чистка 1934 р. і обмін партійних документів 1935 р. Офіційно мета акцій — звільнити партію від людей, які втратили з нею зв'язок чи чимось себе скомпрометували. Але це декларувалося радше для заспокоєння громадської думки. Насправді ж головним було виявлення соціального походження чи належності в минулому до якоїсь опозиційної течії, а також пасивності у боротьбі з нею. Крім партійних організацій, в цих кампаніях активну роль відіграли органи НКВС, які ретельно збирали компрометуючі матеріали на комуністів і передавали їх до партійних комітетів.

За даними дослідника О. Хлевнюка, чекісти України передали партійним органам відомості на 17 368 комуністів. Наявність цих матеріалів автоматично ставала підставою до виключення з партії, після чого, як правило,

наставав арешт. На 1 грудня 1935 р. у в'язницях опинилося понад 15 200 колишніх комуністів[80].

У Державному архіві Дніпропетровської області збереглися документи такого змісту:

«Начальнику обласного управління НКВС.

Надсилаємо вам списки виключених з КП(б)У ворогів партії — троцькісти, націоналісти та інші — всього 323 особи.

Зав. відділом Дніпропетровського обкому КП(б)У, 14 липня 1935 р.».

Подібний документ управління НКВС одержало й 19 серпня, з тією лише різницею, що в ньому фігурувало вже 444 прізвища[81].

Викриття і вичищення ворогів — троцькістів, націоналістів, дворушників та інших, свідомо організоване правлячим режимом наприкінці 20-х — у першій половині 30-х років, стало фактично прелюдією майбутнього «великого терору». На початку 1936 р. у Дніпропетровському обласному управлінні НКВС було накопичено такий потужний масив відповідної інформації, що вже невдовзі вона надто боляче позначилась на долях тисяч і тисяч людей.

Як видно з попереднього огляду теми, масові репресії другої половини 30-х років не були спонтанним, «вибуховим» явищем, а логічним наслідком ретельно спланованої і майстерно здійсненої кампанії зі знищення мільйонів ні в чому не винних людей, які з тих чи інших причин «заважали» властям будувати нове життя. Сам розмах терору свідчить, що без фундаментальної підготовки — організаційної та ідеологічної — провести таку всеосяжну акцію було б неможливо.

Чим же пояснити розв'язаний Сталіним і його найближчим оточенням геноцид проти власного народу, перш за все проти членів тієї партії, керівниками якої вони самі були?

З цього приводу існує безліч найрізноманітніших версій, але нам більше імпонує добре аргументована позиція того ж О. Хлевнюка, викладена у книзі «1937: Сталін, НКВС і радянське суспільство». Автор обгрунтував п'ять основних цілей, які, очевидно переслідувало сталінське керівництво, стимулюючи посилення карально-репресивної компоненти у ході здійснення політики «великого перелому»:

• за допомогою репресій Сталін розраховував вирішити реально існуючі проблеми, досягти конкретних соціально-політичних цілей, подолати протиріччя обраної моделі розвитку, зміцнити свої позиції одноосібного диктатора, усунути всіх, хто міг дати аутентичну оцінку йому як людині і політичному діячеві;

• списати на репресованих вину за провали в економіці, негаразди в житті всього народу, панування бюрократизму тощо;

• знищити інакомислення і найменшу опозиційність так, щоб не могло виникнути й думки про неї;

• залякати населення легендою про те, що в країні затаїлися тисячі ворогів, найммитів іноземного капіталу, які чекають можливості скинути радянський лад, а поки що шкодять, де можливо;

• забезпечити «дешевою» робочою силою низку ключових галузей економіки, таких як будівництво, лісозаготівлі, видобування золота, вугілля, кольорових металів. Саме масові арешти надавали цю робочу силу.[82]

Приводом до безпосередньої підготовки, а потім і розгортання масових репресій стало вбивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. Обставини цього вбивства

до кінця не з'ясовано й досі. Безумовно лише те, що Й. Сталін скористався ним на повну силу. Вже у перші години після смертельного пострілу він «знав», де шукати організаторів терористичного акту. Як свідчив пізніше М. Єжов, «Сталін викликав мене і Косарєва (секретар ЦК ВЛКСМ) і сказав: «Шукайте вбивць серед зинов'євців»[83].

Вождь власноручно підготував постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ по підготовці або здійсненню терористичних актів». За цією постановою строк розслідування справ, пов'язаних з терористичними актами, встановлювався у 10 днів, розгляд в суді проводився без участі прокурора і захисника, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, вирок виконувався негайно після винесення.

Відбулася реорганізація правоохоронних органів, ключову роль з-поміж яких почав відігравати НКВС, що перебрав на себе більшість функцій ліквідованого ОДПУ. Водночас розгорнулося формування мережі позасудових органів у центрі й на місцях. Політбюро ЦК ВКП(б) взяло на себе невдячну місію санкціонувати розстріли вищих партійних і державних діячів, військових, організаторів виробництва, визначних науковців, літераторів, митців.

Отже, настала епоха кричущого беззаконня і свавілля, справжнього кривавого терору, епоха майже безконтрольного панування каральних структур. У пошуках все нових і нових «ворогів народу» вони, як і раніше, робили ставку на виявлення й знешкодження організованих форм спротиву режиму, пачками штампуючи дуті справи про усілякі «контрреволюційні» угруповання, що діяли немовби за вказівками колишніх лідерів опозиції та іноземних розвідок. Попри всю абсурдність подібних звинувачень, саме вони найчастіше визначали долі тисяч і тисяч людей.

І знову репресивний вихор чи не найбільше бід і страждань приніс українському народу. Вже 13-15 грудня 1934 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР розглянула в Києві справу 37 осіб, звинувачених в терористичних намірах, і 28 з них засудила до вищої міри покарання. Як бачимо, судили людей не за терористичну діяльність, не за конкретні, доведені слідством і судом дії, а лише за якісь абстрактні «наміри».

Значну роль у розкручуванні маховика державного терору відіграв лист ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. «Уроки подій, пов'язаних із злодійським вбивством С. М. Кірова». У листі вказувалися об'єкти, на які партійні та каральні органи повинні звернути особливу увагу. Широко застосовувався термін «дворушник» — людина, яка пролізла до партії і, прикриваючись партійним квитком, шкодить їй і країні.

В усіх партійних організаціях пройшли збори з обговорення цього листа, під час яких разом із засудженням «підлих вбивць» лунали пропозиції про необхідність посилення пильності й заклики придивитися до політичного обличчя того чи іншого комуніста, чимось «заплямованого» в минулому. Таких треба було нещадно викривати і знешкоджувати. Ясно, що пильних шукачів було більше, ніж досить. Так, при обговоренні листа в парторганізації заводу ім. Дзержинського назвали 100 осіб, які не заслуговували політичної довіри і підлягали звільненню із заводу[84].

Тим часом каральна машина набирала обертів. 9 лютого 1936 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Г. Прокоф'єв направив місцевим органам НКВС таку директиву: «Дані, які є в нашому розпорядженні, показують, що зросла активність троцькістсько-зинов'євського контрреволюційно-

го підпілля та кількість терористичних формувань серед них. Ряд троцькістських й зинов'євських груп висувають ідею створення єдиної контрреволюційної партії і єдиного організаційного центру влади в СРСР.

Завданням наших органів є ліквідація залишків цього троцькістсько-зинов'євського підпілля. Негайно приступити до ліквідації всіх справ по троцькістах і зинов'євцях, не обмежуючись вилученням активу, спрямувавши слідство на викриття підпільних контрреволюційних формувань, усіх організаційних зв'язків троцькістів та зинов'євців і викриття терористичних груп»[85].

У березні 1936 р. ця директива була підкріплена рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Причому, якщо директива НКВС СРСР вимагала викривати і вилучати троцькістів та зинов'євців, то політбюро дало більш категоричну вказівку: троцькістів, причетних до скоєння терактів, судити Військовою колегією Верховного суду СРСР із застосуванням до них постанови від 1 грудня 1934 р., аж до розстрілу[86].

Ці документи відкривали широкий простір для активізації репресивної діяльності. Вимога виявлення «організаційних зв'язків» фактично спрямовувала на те, щоб їх знаходили навіть там, де не існувало. Органи НКВС під термін «організаційні зв'язки» підганяли звичайне знайомство, контакти по роботі, родинні стосунки. Виконуючи вимогу московського політбюро, чекісти зараховували до цієї категорії усіх, кого заманеться. Проілюструємо цю тезу на конкретних прикладах.

У січні 1936р. готувався великий процес у справі так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зинов'євського центру», основними фігурантами на якому мали стати Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, І. Бакаєв, Ю. Дрейцер та інші. Оголошувалося, що прибічники лідерів Центру були по всьому Радянському Союзу, а отже, знаходили їх практично всюди, причому не окремих «терористів», а потужні, розгалужені організації.

В Україні органи НКВС викрили «Український троцькістський центр», керівниками якого назвали Ю. Коцюбинського, М. Голубенка, В. Логінова. До речі, це була дуже поширена практика, коли до керівного ядра подібних опозиційних «об'єднань» включали відомих особистостей. Юрій Михайлович Коцюбинський — син видатного українського письменника М. Коцюбинського, старий революціонер, член першого українського радянського уряду, до арешту в 1935 р. керував Держпланом республіки; Микола Васильович Голубенко — член РСДРП з 1914 р., активний учасник громадянської війни, до 1936 р. працював головою Дніпропетровської міськради; Володимир Федорович Логінов — член партії з 1917 р., під час громадянської війни очолював підпільний ревком у Харкові, на час арешту — керуючий республіканського тресту «Укркокс».

Їх заарештували, доставили до Москви, а Ю. Коцюбинського етапували аж із Сибіру, де він відбував заслання. Багатоденні виснажливі допити супроводжувалися моральними і фізичними тортурами. Слідство вимагало не тільки визнання терористичної діяльності самих звинувачених, але й показань на осіб союзного рангу, зокрема, на заступника наркома важкої промисловості Г. П'ятакова. Не витримавши знущань, М. Голубенко дав потрібні показання, про що негайно доповіли Й. Сталіну. НКВС отримав у такий спосіб додаткові, необхідні для арешту Г. П'ятакова матеріали.

Всі обвинувачені зізналися у створенні контрреволюційної терористичної організації в Україні, одержанні відповідних вказівок з Москви. У бе-

резні 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР засудила їх до вищої міри покарання. Вирок був виконаний негайно[87].

Проте на цьому справу не закрили, оскільки ниточки від неї потяглися в різні сторони. Люди, які у свій час спілкувалися з Ю. Коцюбинським, М. Голубенком та В. Логіновим, тепер за логікою чекістів вважалися агентами «Українського центру» й потрапляли до в'язниці. Серед них: командир танкової бригади Д. Шмідт, командир дивізії М. Зюк, колишній військовий комісар міста Дніпропетровська І. Жуков, керуючий тресту «Сільелектро» Б. Красний, колишній прокурор Дніпропетровської області, на час арешту начальник відділу республіканського Наркомату внутрішніх справ М. Ахматов, завідувач сільгоспвідділу Дніпропетровського обкому партії Ю. Нікітов і багато інших. Тобто було розкрито вельми «розгалужену» троцькістську терористичну організацію, яка охоплювала керівні ланки в партійних, державних, господарських та військових структурах.

Декілька «троцькістських організацій» працівники НКВС знайшли у Кривому Розі. Одна з них, «найбільш небезпечна», буцімто функціонувала в тресті «Криворіжбуд», де у 1934-1935 роках працював Ю. Дрейцер, активний учасник громадянської війни, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Через свою близькість до Л. Троцького в той час згодом і потрапив до числа обвинувачених на процесі «Троцькістсько-зинов'євського об'єднаного центру» як одна з його ключових фігур. Перший секретар обкому партії М. Хатаєвич заявив: «Неможливо, щоб Юхим Дрейцер не залишив своїх корінців у Кривому Розі». Якщо ж так вважав партійний керманич області, то, ясна річ, ці «корінці» треба було шукати, насамперед, серед тих, з ким Ю. Дрейцер спілкувався по роботі. І у в'язниці опиняються трестівці — начальник фінансового управління Й. Гуральник, мабуть, через те, що приймав справи у Дрейцера після його звільнення; комерційний директор І. Коноплльов, колишній секретар Дрейцера М. Чернецький та інші.

У викривальному запалі Криворізький міськком КП(б)У замахнувся й на начальника будівництва і одночасно директора Криворізького металургійного комбінату Я. Вєсніка та його заступника Ч. Ільдрима. Обох звинуватили у зв'язках з Дрейцером і виключили з партії. Та занадто забігли наперед, тим більше, що команди «фас» зверху не було. 31 серпня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло спеціальне рішення про скасування виключення з партії Я. Вєсніка та Ч. Ільдрима і звільнення «за помилки в роботі» першого секретаря міськкому Ю. Лєвітіна. Для чого, схоже, були формальні «підстави»: адже тоді у Кривому Розі виявили і знешкодили ряд організованих груп троцькістів, зокрема, в Гірничому інституті на чолі з директором Б. Римшею, на рудниках ім. Артема та ім. Леніна, в 41-й стрілецькій дивізії, яка тут дислокувалася[88].

Крім «троцькістських груп», органи НКВС викривали й окремих осіб. Так, було заарештовано доцента Криворізького педагогічного інституту А. Джидаряна, директора Новомосковського педагогічного технікуму В. Ястржембського, виключено з партії й пізніше репресовано адвоката О. Зусь і т. ін.[89]

Новим поштовхом до пошуку «ворогів» став лист ЦК ВКП (б) від 29 липня 1936 р. «Про терористичну діяльність троцькістсько-зинов'євського контрреволюційного блоку», що з'явився за місяць до початку суду. Ще не були юридично встановлені бодай якісь докази вини підслідних, ще не відбувся суд, котрий, як це прийнято в цивілізованому світі, й повинен був

визначити чи спростувати ступінь вини, а центральний партійний штаб вже оголошує їх кримінальними злочинцями і закликає партію до чергового посилення пильності, тобто до подальшого нагнітання атмосфери підозрілості, психозу. Лист закінчувався словами: «Невід'ємною рисою кожного більшовика в теперішніх умовах має бути вміння розпізнавати ворога партії, як би добре він не маскувався»[90].

У Дніпропетровській області завзяття чекістам додали дві статті, опубліковані в газеті «Правда»: «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» та «Вміти розпізнавати ворога». Звичайно, ніхто не бажав опинитися в становищі «ліберала», який потурає троцькістським агентам, тому розпізнавати «ворога» почали з подвійною силою.

Небезпечне троцькістське угруповання партійні органи відшукали на річних юридичних курсах. Ще раніше за таким же обвинуваченням там зняли з роботи директора Сталова. Тепер виявилося, що окремі слухачі курсів «протягували» на заняттях ворожі погляди. К. Велигорський, приміром, говорив: «Плєханов вніс до скарбниці марксизму більше, ніж Ленін», а «Троцький зробив більше за інших під час революції і Брестського миру». Л. Павельський, член ВКП(б) з 1931 р., на лекції з історії партії запитував: «Чи не була боротьба з Троцьким і троцькізмом після смерті Леніна боротьбою за портфелі, бо Троцький займав друге місце в партії?». Ці погляди він виклав під впливом книжки Д. Ріда «Десять днів, що сколихнули світ». Як бачимо, твір повністю лояльного до радянської влади американського комуніста, більше того, одного із засновників компартії США, віднесли до розряду «ворожих», а його читання назвали «антирадянським». У підсумку такі висловлювання парторганізація курсів з подачі Дніпропетровського міськкому визнала троцькістськими і виключила обох слухачів з партії.[91]

За викриттям же і виключенням з партії наставала у більшості випадків черга арештів. Лише за останній квартал 1936 р. обласний відділ НКВС застосував такий запобіжний захід щодо 562 осіб[92].

Разом з тим, на думку «батька всіх країн і народів», каральна машина діяла мляво, без належного розмаху і ефекту. 25 вересня 1936 р. Й. Сталін і А. Жданов, перебуваючи на відпочинку в Сочі, направили Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро телеграму такого змісту: «Вважаємо абсолютно необхідним призначення тов. Єжова на пост наркомвнусправ. Ягода явно виявився не на висоті свого завдання у справі викриття троцькістсько-зинов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі на чотири роки. Про це говорять всі партпрацівники і більшість обласних представників наркомвнутсправ. Заступником Єжова можна залишити Агранова»[93]. М. Єжов, який в ЦК керував діяльністю адміністративних органів, в тому числі держбезпекою, показав себе рішучим борцем з «ворогами народу», а значить, за переконанням вождя, краще виконає покладені на нього відповідальні завдання з остаточного викорінення опозиції і взагалі інакодумства в країні.

Кадрову перестановку закріпила постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 р. за підписом Сталіна, що кваліфікувала «троцькістсько-зинов'євських мерзотників» як передовий політичний та організаційний загін міжнародної буржуазії і вимагала найжорстокішої розправи над ними[94].

Конкретну програму дій щодо розгортання масових репресій і обґрунтування їхньої необхідності визначив лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК

ВКП(б). З 6 питань, що обговорювалися на ньому, 5 присвячувалися власне боротьбі з «ворогами народу». З доповідями виступали М. Єжов, Л. Каганович, В. Молотов, Й. Сталін. Виходило, що попри проголошену самим Сталіним повну перемогу соціалізму в СРСР і знищення експлуататорських класів, класова боротьба не тільки не вщухає, а навпаки, продовжується й загострюється внаслідок опору залишків скинутих експлуататорських класів. Причому носіями цього опору оголошувалися не колишні поміщики, капіталісти, куркулі та інші, а члени комуністичної партії, й передусім ті, хто мав багаторічний, часто підпільний стаж, кому тривалий час довелося обійти й керівні пости. Їх-то, як не дивно, Сталін та його поплічники й називали агентами німецького фашизму і японського мілітаризму, спільниками троцькістів.

Уособленням же всіх негативів стали М. Бухарін і О. Риков. Незважаючи на подані ними обґрунтовані докази непричетності до будь-яких антипартійних і антидержавних дій, їх звинуватили в тому, що вони знали про існування підпільного троцькістсько-зинов'євського об'єднаного блоку і паралельного троцькістсько-зинов'євського центру, про те, що цей блок і центр перейшли до методів терору, диверсії, шпигунства, знали про платформу троцькістсько-зинов'євського блоку, спрямовану на реставрацію капіталізму в СРСР за допомогою іноземних фашистських інтервентів, стояли на тій же платформі, узгоджували антирадянську діяльність з троцькістами. Більше того, як заявив у своїй доповіді М. Єжов, Бухарін і Риков ще на початку 30-х років дали вказівку своєму оточенню про перехід до терору. Весь обвинувальний матеріал, яким оперував Єжов, був побудований на показаннях заарештованих у 1935-1936 роках «троцькістів», «зинов'євців», «правих». Зараз добре відомо, як одержувалися такі показання і чого вони варті.

Удар саме по М. Бухаріну і О. Рикову був не випадковим. Судячи з усього, Сталін намагався довести, що навіть люди з партійної верхівки можуть «скотитися» на шлях ворожої антирадянської діяльності в її найбільш крайніх і небезпечних для держави формах. Звідси випливало, що такі люди могли бути всюди, і їх необхідно вишукувати й знешкоджувати. Недарма Сталін у своїй доповіді вимагав підвищення партійної пильності, посилення пошуку ворогів народу і постійної боротьби з ними.

Ці вказівки конкретизувалися в доповідях В. Молотова і Л. Кагановича про діяльність японо-німецько-троцькістських агентів у промисловості та на транспорті. Щоправда, тут доповідачам довелося долати певні протиріччя та неузгодженості. Адже народне господарство, в першу чергу промисловість і транспорт, розвивалися, як зазначалося у зведеннях Центрального статистичного управління і неодноразових виступах Сталіна, досить успішно. Зокрема, на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 р. Сталін вказував, що рівень промислового виробництва у 1936 р. (напередодні лютнево-березневого пленуму) виріс порівняно з 1913 р. у 7,3 рази[95].

Причому особливо швидке зростання припадало на 1929–1936 роки, коли викривалося найбільше «шкідників». Як же виходив із становища Молотов? «Товариші, — відзначав він на пленумі, — тепер нерідко можна зустрітися з такими міркуваннями, що шкідництво сильно роздуто. Якби шкідництво дійсно являло собою значні факти, то у нас не було б таких успіхів, якими ми пишаємося... Таке міркування, звісно, є грубою помилкою, помилкою політичної короткозорості. Факти говорять, що шкідництво

принесло нам чимало шкоди, замазувати ці факти і легковажно, і нерозумно...». І далі продовжує: «Шкідників, врешті-решт, купка, а нас мільйони, їхні організації не можна не визнати нікчемними і жалюгідними порівняно з могутньою мережею наших господарських та інших організацій»[96].

В даному випадку не можна не помітити, що тут В. Молотов суперечить сам собі. Якщо «шкідників» нікчемна купка, то чому саме у народному господарстві розгорнувся масовий терор, який вирвав з виробничо-економічної сфери сотні тисяч, якщо не мільйони кращих спеціалістів, керівників–організаторів, робітників.

Звертає на себе увагу ще один примітний пасаж з доповіді В. Молотова: «Ми маємо мало фактів, де б господарники виступали найактивнішими викривачами шкідницьких актів».[97] Читаючи цю фразу, мимоволі спадає на думку цілком очевидне: може, господарським керівникам і справді нікого було викривати, адже вони самі підбирали кадри, виховували їх, довіряли, а нерідко в разі потреби й захищали, як могли. Це, зокрема, підтверджували директори Криворізького металургійного заводу Я. Веснік і заводу ім. Дзержинського Й. Манаєнков, які неодноразово заявляли, що на їхніх підприємствах шкідників немає, і всіма силами намагалися не допустити необгрунтованих арештів. Водночас їм вдавалося навіть визволяти своїх працівників із в'язниць[98]. Тож глава уряду, по суті, знову нацьковував господарників, та й функціонерів усіх рівнів в цілому, на продовження кампанії з викорінення «ворогів народу».

Поряд з певними економічними досягненнями, практично лише в галузі промисловості, в країні продовжувало існувати багато негараздів — в першу чергу в сільському господарстві, що було фактично розорене насильницькою колективізацією і в надзвичайно низькому життєвому рівні переважної маси населення. Щоб приховати ці неподобства, відучити людей бачити очевидне, влада взяла на озброєння засоби залякування, приведення народу в стан повної покори за допомогою тотального терору.

Терор, у першу чергу, здійснювався всередині більшовицької партії, її іменем і руками її керівників і рядових членів. Розгромивши дійсно опозиційні елементи, Сталін спрямував удар на ту частину партійної і радянської бюрократії, яка допомогла йому піднятися до влади. В результаті сталося так, що в жорна репресій насамперед попали ті, хто зберіг у свідомості традиції більшовизму, найбільш передові і творчі елементи. Виник ще більший розрив між владною бюрократією і масами, все більше знижувався інтелектуальний, діловий і моральний рівень партійних, наукових, військових та інших кадрів. Сталіну не потрібні були ініціативні люди, творці, він відчував потребу лише в вірних виконавцях, надійних і нещадних агентах, у першу чергу, тих, хто, не задумуючись над докорами сумління, без коливань буде виконувати будь-які накази владики.

Натхненні, як тоді прийнято було говорити і писати, «історичними рішеннями лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б)», партійні і каральні органи з ентузіазмом взялися за пошук нових «ворогів народу». В епіцентрі ж цієї вакханалії беззаконня опинилися вищі ешелони влади та управління. Лише один красномовний факт: із 139 членів і кандидатів у члени Центрального комітету ВКП(б) живими залишилися 37.

Репресії щодо вищого і середнього ешелону партійних, радянських, господарчих, військових керівників застосовувалися за так званими «сталін-

ськими списками» — переліком осіб, покараних за особистою санкцією Сталіна і його найближчих соратників по політбюро ЦК ВКП(б). В Архіві Президента Росії збереглися 383 списки на 44,5 тисячі осіб[99]. Не можна вважати, що вони повністю віддзеркалюють масштаб репресій цього рівня, бо ще не вивчені усі матеріали політбюро і апарату ЦК ВКП(б), Військової колегії Верховного суду СРСР, НКВС.

Джерела такого способу проведення репресивної політики коріняться в постанові ЦВК і СНК СРСР від 1 грудня 1934 р., яка передбачала спрощений порядок розгляду політичних справ. Перша спроба використати «спрощений порядок» була зроблена буквально через декілька днів після призначення М. Єжова наркомом внутрішніх справ. 4 жовтня 1936 року політбюро розглянуло прохання М. Єжова і А. Вишинського санкціонувати засудження 585 осіб і прийняло (опитуванням) таку постанову: «Питання т. Єжова. Погодитися з пропозицією тт. Єжова і Вишинського про заходи судової розправи з активними учасниками троцькістсько-зінов'євської контрреволюційної терористичної організації за першим списком в кількості 585 осіб. «За» Каганович, Молотов, Постишев, Ворошилов, Єжов» (Сталін тоді перебував у відпустці в Сочі)[100].

Таким чином, вже в першому єжовському заході визначилася тенденція — не ускладнювати процедуру проходження списків зайвими формальностями, а максимально спростити її, переносячи центр відповідальних репресивних рішень у політбюро. В запалі боротьби проти «ворогів народу» члени цього вищого партійного органу єдино вірною мірою покарання вважали розстріл.

З лютого 1937 року пішло регулярне затвердження списків осіб, чиї вироки (частіше за все розстріл) повинна була потім оформляти Військова колегія Верховного суду СРСР. Тепер ця діяльність зосередилася повністю в руках Й. Сталіна, який продивлявся і затверджував списки за попередньо визначеною мірою покарання. Потім ставили свої підписи найближчі соратники Сталіна. Навіть формальних рішень політбюро не приймало, їх роль виконували резолюції «за» і підписи на списках. Потім ці списки надходили до Військової колегії Верховного суду СРСР, яка «юридично» оформляла попередньо визначену міру покарання, в основному розстріл. Практика застосування репресивних списків, затверджуваних вищими партійними керівниками, діяла до кінця сорокових років, щоправда, в значно менших масштабах.

Для впорядкування «роботи» по винищенню радянського народу нарком внутрішніх справ М. Єжов на основі рішення ЦК ВКП(б) від 2 червня 1937 р. видав 30 липня наказ, в якому органам державної безпеки ставилося як невідкладне завдання розгромити банду антирадянських елементів, захистити радянський народ від їхніх контрреволюційних впливів і назавжди покінчити з їхньою підривною діяльністю проти основ Радянської держави. Наказ вимагав з 5 серпня почати масштабні операції щодо репресування в усіх республіках, краях і областях колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців, конкретизувалося, хто відноситься до категорії «антирадянських елементів»: члени антирадянських партій, колишні члени білого руху, чиновники, реемігранти, найбільш активні учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань. Наказ встановлював ліміти для республік, країв і об-

ластей по кількості осіб, що підлягали арештам за двома категоріями покарань: перша — «вища міра соціального захисту» — розстріл, друга — ув'язнення на різні строки. Україні була визначена загальна цифра в 27 тис. осіб, у тому числі за першою категорією — 7,8 тис., Дніпропетровщині відповідно одна і дві тисячі осіб. З дозволу Москви ці ліміти можна було перевищувати. Слідство вимагали проводити прискорено і за спрощеною процедурою. Долю в'язнів доручалося вирішувати здебільшого так званим «трійкам» у складі першого секретаря обкому партії, начальника управління НКВС і обласного прокурора[101].

Показово, що це був час, коли карально-репресивна машина тоталітарного режиму вже працювала на максимальних обертах, ламаючи долі й життя величезних мас людей. Керуючись директивами центру, а часто й не чекаючи їх, чекісти та партійні чиновники із завзяттям, гідним кращого застосування, вишукували «ворогів народу». При цьому майже ніхто не задавався питанням: винна чи не винна людина. Раз виникла підозра, то нехай перевіряє НКВС, а «органи не помиляються» — так мало не аксіоматично вважалося в ті часи у суспільстві.

Не минула лиха година і Дніпропетровську область, де також прокотилася широко розгорнута кампанія по виявленню троцькістів, зинов'євців, терористів, повстанців, націоналістів та інших з подальшими репресіями. Одним з перших початківців кампанії став перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич. Виступаючи на пленумі обкому КП(б)У, він зазначив: «Багато ниток ще існує, і не може бути, щоб вороги не залишили після себе зв'язків... Запоріжжя — центр німецької контрреволюційної роботи, а Дніпродзержинськ — центр польської роботи. Раніше Дніпровський завод належав польській акціонерній компанії... І вона залишила своїх резидентів, шпигунів, диверсантів»[102].

«Орієнтиром», визначеним секретарем обкому, безперечно, скористалися спецслужби, проте німцями і поляками справа аж ніяк не обмежувалася. Репресії охопили всі верстви населення і щонайперше вони звалилися на свого роду елітарну частину соціуму, до якої належали партійні, державні, комсомольські працівники всіх рівнів, відомі господарники, вчені, діячі культури, військові.

Репресії проти партійного і державного активу Дніпропетровщини пройшли у два етапи, можливо, задля того, щоб зберегти якусь спадковість в керівництві, а також втягти до участі у розправах майбутні жертви.

Перший етап припадає на травень-липень 1937 р., коли арештували завідувача відділу пропаганди обкому партії С. Александрова, заступника голови облвиконкому Г. Олексієнка, а також багатьох партійних та державних керівників міст і районів області.

У липні того ж року така доля спіткала й другого секретаря Дніпропетровського міськкому КП(б)У П. К. Вєтрова. За існуючим тоді порядком формально першим секретарем міськкому в обласних центрах вважався перший секретар обкому, але фактично керував всією роботою міської парторганізації другий секретар. П. Вєтров зарекомендував себе висококпрофесійним, ініціативним керівником, багато зробив для розвитку виробничої і соціально-культурної інфраструктури міста, піднесення промисловості, покращення побутових умов городян. Звичайно, принциповість і вимогливість, сумлінна робота не могли не торкнутися інтересів тих чи інших людей. На

П. Вєтрова надходили анонімки. Зокрема, ще у 1936 р. обком отримав сигнал про його «зв'язки з троцькістами». Обвинувачення на той час більш ніж серйозне. Була створена комісія, яка ретельно перевірила всі факти і дійшла висновку про безпідставність висунутих обвинувачень. Бюро обкому спеціальною постановою від 12 березня 1937 р. затвердило рішення комісії, підкресливши, що П. Вєтров чесний партієць, який заслуговує повної довіри[103]. У травні Петро Костянтинович знову обирається секретарем міськкому, але вже у липні раптом стає «ворогом народу».

К. Вєтрова звинуватили в належності до контрреволюційної організації, підготовці терористичних актів проти керівників партії і держави. 13 вересня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР на 15-хвилинному засіданні засудила П. Вєтрова до розстрілу[104].

Приблизно одночасно в Києві заарештовують й М. Хатаєвича, обраного у березні другим секретарем ЦК КП(б)У. Відтепер кинулися вишукувати і виривати «корінці», залишені ним самим. Як наслідок — до підвалів управління НКВС кидають членів бюро обкому В. Яблонського, С. Тарана, С. Дайна, А. Носача, голову облсуду І. Рум'янцева, голову Дніпропетровського міськвиконкому Б. Мірошниченка, секретаря Дніпродзержинського міськкому партії Ю. Макєєва, Криворізького — Н. Танигіна, Запорізького — М. Матвєєва, 13 секретарів райкомів.

Так люди, які ще вчора керували життям міст і районів, користувалися авторитетом і повагою, потрапляли під сваволю слідчих й оголошувалися «ворогами народу». Засоби досягнення визнань значення не мали. Потрібні показання добувалися шляхом психологічного тиску, нелюдськими катуваннями чи банальною фальсифікацією протоколів допитів та інших слідчих документів.

Як правило, спочатку всі в'язні рішуче відкидали обвинувачення, не могли повірити в їхню безглуздість, доводили, що все своє свідоме життя вірно служили партії і народу. Але слідчі рано чи пізно переконували їх у «помилковості» таких тверджень, ламали людину й доводили її до того, що вона «зізнавалася» в усіх своїх «гріхах» — і в належності до контрреволюційної організації, і в тероризмі. А більше нічого й не було потрібно. Залишалося хіба що належним чином оформити «Обвинувальний висновок» і передати справу на розгляд суду чи найчастіше на вирішення «трійки».

Друга хвиля репресій прокотилася Дніпропетровщиною у вересні 1937 — січні 1938 років. Тепер підбирали тих, хто уник арештів раніше, допомогаючи енкавеесівцям у викритті «ворогів народу». У в'язниці опинився весь склад бюро обкому на чолі з секретарями Н. Марголіним і М. Нікітченком, завідувачі відділів, секретарі міських і районних комітетів партії, парткомів великих підприємств, голови виконкомів. І знову жорстокі катування, зізнання в антирадянській діяльності, швидка розправа.

Щоб надати якомога більшого розголосу боротьбі з «ворогами народу», над деякими з них влаштовували показові процеси, які пройшли, зокрема, в Павлоградському, Покровському, П'ятихатському районах.

Як сповіщала обласна газета «Зоря», «органами НКВС викрито контрреволюційну антирадянську зграю правих відщепенців, заклятих ворогів народу, що довгий час орудували в Павлоградському районі. Тонко маскуючись, учасники зграї були пов'язані з троцькістсько-зинов'євськими банди-

тами в керівних органах області і за їхніми завданнями систематично проводили підривну шкідницьку діяльність у сільському господарстві Павлоградського району»[105]. До «зграї» органи НКВС зарахували секретаря райкому КП(б)У Д. Кучинського, голову райвиконкому Ф. Коробкіна, директорів машинно-тракторних станцій Й. Пінсона, В. Пічугіна, завідувача районного земельного управління Г. Вихреста і головного агронома райземуправління М. Бондаренка.

Під час суду виявилося, що всі негаразди в сільському господарстві району — порушення правил агротехніки, низька якість і затягування строків посівних та збиральних робіт, зриви поставок хліба тощо — мали місце в основному через шкідництво місцевих керівників. Спеціальна колегія обласного суду засудила всіх підсудних до вищої міри соціального захисту — розстрілу[106].

Водночас подібний процес був організований і у П'ятихатському районі. Тут на лаві підсудних опинилися секретар райпарткому Ю. Зайченко, голова райвиконкому С. Чайка, директор Саксаганської МТС В. Куліков і старший агроном Д. Москаленко, директор П'ятихатської МТС І. Волкобой та інші. Спецколегія обласного суду присудила Ю. Зайченка, І. Волкобоя і В. Куликова до розстрілу, інших — до різних строків ув'язнення[107].

Внаслідок цих розправ область і райони втратили сотні кваліфікованих, досвідчених керівників, що не могло, звісно, не позначитись на стані справ і згодом призвело до падіння виробництва, деморалізації людей. На зміну репресованим прийшли переважно некомпетентні кадри, без досвіду і знань, але готові беззастережно виконувати всі вказівки «вождя народів» та його підручних. Не виключено, що певна кількість з них «пролізла» до керівних посад завдяки доносам.

Не забули чекісти й вірного помічника і резерв партії — ленінський комсомол, особливо його керівників. Були страчені практично всі склади бюро ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМ України на чолі з секретарями О. Косарєвим і С. Андрєєвим, чимало відповідальних працівників у республіках, краях і областях. На Дніпропетровщині заарештували і стратили першого секретаря обкому ЛКСМУ О. Вікторова, його наступника Є. Гейро, секретаря Дніпропетровського міськкому А. Шевченка, Нікопольського — І. Янутана і багатьох інших.

Непоправних кадрових втрат зазнали промисловість, будівництво, транспорт, сільське господарство, де репресували значні маси працівників — від керівників підприємств до рядових робітників та колгоспників. Передусім же «брали» директорів, головних інженерів заводів, керуючих трестами, начальників шахт, голів колгоспів, директорів радгоспів і МТС, командний склад залізниць, автомобільного і водного транспорту. У більшості своїй це були люди з багаторічним партійним стажем, нерідко дореволюційним, учасники громадянської війни і відбудови народного господарства, індустріалізації країни і колективізації сільського господарства. Одначе мали, з точки зору Й. Сталіна і його оточення, серйозні вади: працюючи на керівних постах, демонстрували надмірну самостійність у прийнятті рішень, особливо в екстремальних умовах, відповідальність за долі й життя тисяч і десятків тисяч людей, що формувало у них почуття власної гідності, певної незалежності, яке не вписувалося у прокрустове ложе сталінської системи, сталінської моделі суспільного устрою з його «гвинтиками» та покірними

виконавцями волі і вказівок властей. Тому, за великим рахунком, командирів виробництва й захопив молох репресій.

На Дніпропетровщині до катівень НКВС потрапили майже всі директори металургійних, машинобудівних, коксохімічних заводів, керуючі будівельних трестів, багато головних інженерів, керівників колгоспів і радгоспів. У цьому трагічному списку — керуючий тресту «Руда» в Кривому Розі Ю. Бенет, директор Дніпродзержинського металургійного заводу Й. Манаєнков, начальник будівництва і директор Криворізького металургійного комбінату Я. Вєснік, головний інженер заводу ім. Петровського В. Котельников, директори радгоспів ім. К. Лібкнехта в Магдалинівському районі А. Наріжний, «Брянський» Нікопольського району — М. Кулик і багато інших. Кожен з них прожив велике життя, немало зробив для розквіту економіки країни, і ось така вдячність держави...

10 липня 1937 року у в'язниці опиняється начальник будівництва і директор Криворізького металургійного заводу Яків Ілліч Вєснік..

Чудовий організатор виробництва, Я. Вєснік відзначався мужністю і принциповістю. Коли в 1936 році почалася істерія пошуку «ворогів народу», «шкідників», «диверсантів», він заявив, що на комбінаті і будові шкідництва немає, намагався врятувати від арештів своїх працівників. Але протистояти всесоюзній каральній машині, звичайно, не міг. До в'язниці потрапляють один за одним головний інженер А. Фрайфельд, заступники директора, начальники цехів.

Як і в інших випадках, жодних матеріалів про будь-яку ворожу діяльність органи не мали. Справу будували на показаннях, вибитих з працівників «Криворіжбуду» і комбінату та «власноручних визнаннях» в'язня. 18 листопада 1937 року Я. І. Вєсніка розстріляли[108].

20 липня 1937 року заарештовують Ю. Бенета, П. Чернікова, керуючих рудниками П. Ричкова, А. Ковальова, О. Раюшкіна і багатьох інших. Всім висунуто обвинувачення в належності до контрреволюційної організації, яку очолювало керівництво Головного управління металургійної промисловості Наркомату важкої промисловості СРСР, шкідницькій діяльності щодо підриву гірничорудної промисловості, створенні антирадянської організації на Криворіжжі і вербуванні до неї нових членів, за допомогою яких закривалися діючі шахти під приводом нерентабельності, у дезорганізації системи заробітної плати, щоб викликати незадоволення гірників.

Звичайно, що за такий набір злочинів і кара повинна була відповідною Виїзною сесією Воєнної колегії Верховного Суду СРСР Ю. Бенет, П. Черніков і велика група керівників басейну приречена до розстрілу[109].

Головний інженер заводу ім. Петровського Володимир Григорович Котєльников потрапив до катівні в грудні 1937 року. У фальсифікованій справі звинувачувався у створенні шкідницької організації на заводі, зриві виробництва. Суд 1 вересня 1938 року продовжувався 15 хвилин. Вирок — вища міра покарання[110]. Говорячи про репресії на заводі ім. Петровського, не можна не згадати про долю його директора Степана Павловича Бірмана. Старий комуніст, учасник революційного руху в Угорщині, він був талановитим організатором виробництва. І хоч до лабет НКВС не потрапив, бо помер у лікарні, однак тавро «ворога народу» отримати встиг. На обласній партійній конференції у травні 1938 р. секретар обкому Б. Задіонченко назвав С. Бірмана запеклим шкідником, агентом німецького імперіалізму.

Взагалі, удар каральних органів по колективу заводу виявився досить відчутним — понад 200 репресованих. З-поміж них — заступник директора Г. Краснов, начальники цехів П. Базікало, О. Ігнатченко, Г. Тустановський, начальники дільниць, майстри, сталевари, прокатники та інші. Арешти трудівників тяжко позначилися на роботі заводу. У 1939–1940 роках значно впав рівень виробництва, погіршилася якість продукції, почастішали аварії. Газета «Индустрия» — орган Наркомату важкої промисловості — називала Петровку найвідсталішим підприємством у системі чорної металургії країни[111]. Подібна ситуація склалася на заводі ім. Дзержинського в Дніпродзержинську, Нікопольському Південнотрубному та багатьох інших підприємствах.

Не забули органи і сільське господарство. Було заарештовано майже всіх директорів радгоспів і МТС, десятки голів колгоспів. Серед них опинився директор радгоспу ім. К. Лібкнехта Магдалинівського району Артем Васильович Наріжний, учасник революційного руху з 1905 р. У його біографії знайшли неабиякий «кримінал», бо з 1905 до 1918 р. він перебував у партії есерів. Після Жовтневої революції працював у сфері споживчої кооперації, а у 1930 р. одержав призначення на посаду директора радгоспу, де виявив себе здібним організатором сільськогосподарського виробництва. Заарештували А. Наріжного 16 лютого 1938 р. за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної есерівської повстанської організації». Долю його вирішила обласна «трійка» — вища міра покарання[112].

Як уже відзначалося, в кількісному вимірі найширший пласт жертв сталінізму складали робітники і селяни, тобто ті верстви населення країни, які з найвищих партійних трибун незмінно проголошувалися основою соціальної бази «диктатури пролетаріату». Тільки на Дніпропетровщині, за аналітичними даними науково-редакційного центру обласної програми «Реабілітовані історією», вони становили не менше ніж три чверті від загальної кількості репресованих громадян, а це понад 23 тис. осіб. На нашу думку, якраз переважно з робітничо-селянського середовища сумнозвісний ГУТАБ забезпечувався безоплатною робочою силою, причому у дедалі зростаючих масштабах, стаючи таким чином головним джерелом поповнення системи примусової праці.

До енкавеесівських казематів потрапили робітники практично всіх підприємств Дніпропетровщини, в тім числі електрик рудоуправління ім. Дзержинського у Кривому Розі Г. Борисенко, вирок — розстріл; токар Дніпропетровського паровозоремонтного заводу О. Сидоренко — 10 років ув'язнення в таборах; газівник доменного цеху Криворізького металургійного комбінату Г. Камінський — вища міра покарання; машиніст рейкобалкового цеху заводу ім. Дзержинського В. Шабловський — розстріл; слюсар депо залізничної станції Довгинцеве О. Галушко — 8 років таборів; бригадир мартенівського цеху заводу ім. Петровського В. Титович — розстріл. Цей список можна продовжувати довго.

Збереглася справа робітника заводу «Світлофор» Г. Хижняка. Він прожив непросте життя. У 1912 р. вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії, брав активну участь в її діяльності. Після Лютневої революції керував культурно-освітнім сектором у Задніпровському райкомі УСДРП, працював у «Просвіті». Під час австро-німецької окупації України в 1918 р. перейшов на нелегальне становище, потім виконував доручення

керівництва Директорії. Після закінчення громадянської війни повернувся до сім'ї в Катеринослав, працював на залізниці, звідки перейшов на завод «Світлофор». Його знали як сумлінного працівника, знавця своєї справи.

Коли розпочався репресивний «бум», Г. Хижняк став підходящою кандидатурою для арешту: колишній член УСДРП, кур'єр Директорії. Заарештували Григорія Сергійовича 18 грудня 1937 р. «Кур'єр Директорії» — фігура непоказна. Тому слідчі безпідставно звинувачують його в участі у каральних органах УНР в 1919 р. і шпигунстві на користь Польщі. Три з половиною місяці в'язень тримався, обвинувачень не визнавав, однак під впливом тортур почав давати потрібні слідству показання. Одночасно з Хижняком були заарештовані робітники різних підприємств Дніпропетровська, у свій час пов'язані з УСДРП і УКП: І. Скляр, Ф. Гуслистий, Г. Сагайдачний. Всіх відправили до таборів, зокрема, Г. Хижняка — на 8 років. У 1950 р. хотіли додати ще, але виявилося, що він помер у 1948 р.[113]

Не менш завзято вишукували «ворогів народу» і серед селянства. У багатьох селах чекісти теж викрили «контрреволюційні націоналістичні повстанські організації», як наприклад, у селі Чумаки Томаківського району, у колгоспі «Перемога» села Перещепине, на хуторі Чаплине Васильківського району.

Невідомо, чим завинили перед владою колгоспник артілі «Жовтневий орач» Апостолівського району Ф. Злобинець — вища міра покарання; хлібороб колгоспу «Нова зоря» Криворізького району І. Перчун — 10 років ВТТ; їздовий господарства ім. Петровського Васильківського району П. Коноваленко — 10 років; одноосібник з Васильківського району, батько чотирьох дітей О. Чорнобай — розстріл.

Натомість добре відомо інше: одним з поширених приводів для арештів серед селянства були стосунки з місцевою адміністрацією — керівниками колгоспу чи сільради. Останні вважали себе на селі абсолютною владою, і будь-яка незгода з ними, а тим паче критика на їхню адресу, кваліфікувалися як ворожа антирадянська діяльність. Негайно повідомляли, «куди треба», а там при отриманні подібних сигналів не барилися з відповідними заходами.

Показова в цьому відношенні справа коваля колгоспу «Нове життя» Дніпропетровського району Андрія Петровича Чабана. Він декілька разів конфліктував з колгоспним начальством — один раз у зв'язку з тим, що його примушували платити податок, від якого сім'я Чабана була звільнена, потім захистив дружину, яку скривдив бригадир. Скориставшись тим, що А. Чабан якось у гурті чоловіків проспівав сатиричну частівку про Сталіна, «пильні люди» доповіли в НКВС. У листопаді 1940 р. А. Чабана заарештували, звинуватили в антирадянській агітації і засудили до 6 років позбавлення волі. Помер він у таборі в 1943 р.[114]

Як і в попередні роки, «перспективним» об'єктом репресій залишалася інтелігенція — науковці, освітяни, літератори, митці. Вже зазначалося, що ця верства вважалася правлячою партією особливо небезпечною, і тому й викорінювали її з неабиякою одержимістю та старанністю, попри те, якої непоправної шкоди це завдавало державі. У дніпропетровських вузах працювало багато знаних вчених, котрі зробили значний внесок у розвиток вітчизняної і світової науки: фізики, хіміки, біологи, фахівці гірничої справи, історики. Та Сталіну і його оточенню потрібен, мабуть, був не розвиток

наукових досліджень, а більш за все недопущення навіть натяку на самостійність, чи ще гірше, опозиційність, носієм яких справедливо вважалася інтелігенція. Тому НКВС завдав потужного удару насамперед по вузах, науково-дослідних установах, технікумах, школах.

А почали, як завжди, з «оновлення» керівництва вищих навчальних закладів. У результаті у в'язницях опиняються ректори гірничого інституту П. Герасимов, металургійного — М. Циплаков, державного університету — І. Єфімов. Кожен з них був талановитим вченим, вмілим організатором науки і освіти, мудрим наставником професорсько-викладацького корпусу і студентської молоді, але це фактично до уваги не бралося.

Яскравим прикладом є доля Івана Микитовича Єфімова. Випускник радянського вузу, представник нової інтелігенції, походженням з робітників, він начебто відповідав усім критеріям, що висувалися при доборі керівних кадрів. Закінчивши Дніпропетровський гірничий інститут, І. Єфімов пройшов у ньому шлях від асистента до завідувача кафедри історичної геології і палеонтології, декана геолого-розвідувального факультету. Одночасно йому було доручено керувати Дніпропетровським філіалом Київського науково-дослідного інституту геології.

Після відновлення Дніпропетровського державного університету в 1933 р. (нагадаємо: з 1921 р. він функціонував у статусі інституту народної освіти) І. Єфімову доручається створити тут геологічний факультет і очолити його. А у 1936 р. він призначається ректором. Новий керівник ДДУ дбав про удосконалення навчально-виховного процесу, посилення наукових досліджень, будівництво навчальних корпусів і гуртожитків. Високо цінували викладачі та студенти особисті риси ректора — доступність, чуйність у поєднанні з принциповістю і вимогливістю, справжню інтелігентність.

Слід зазначити, що Дніпропетровський держуніверситет і його керівники були в зоні особливої уваги НКВС та партійних органів. У березні 1937 р. засуджено до розстрілу колишнього ректора М. Комаровського, у квітні заарештовано його попередника на цьому посту М. Куїса та кількох проректорів. Тепер настав час Івана Микитовича. Заарештували його 9 червня 1937 р. Обвинувачення: належність до «контрреволюційної організації правих», створення терористичної групи в університеті і керівництво нею, більше того, направлення до Москви бойовиків для здійснення замаху (!!?) на наркома внутрішніх справ М. Єжова.

Справа І. Єфімова розглядалася виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 15 вересня 1937 р. 15-хвилинна «судова» процедура і стандартний вирок — вища міра соціального захисту, виконаний наступного дня, 16 вересня. Реабілітовано І. М. Єфімова у 1957 р.[115]

Союзний наркомат внутрішніх справ викрив «фашистську організацію професури», яку нібито створили видатні вчені-геологи і гірники з Москви, Ленінграда, Томська, Києва, Харкова. Один з них — П. Нечипоренко раніше працював у Дніпропетровському гірничому інституті. За логікою чекістів, він обов'язково мав залишити тут своїх спільників. Як наслідок — обласне управління НКВС здійснює справжній погром у гірничому інституті. У в'язниці опиняються професори І. Бухиник, С. Гембіцький, А. Гутт, Г. Євреїнов, А. Малиновський, доцент Б. Горський. Всі вони були відомими спеціалістами у своїй галузі знань, мали серйозні наукові здобутки.

Антон Євгенович Гутт з середини 20-х років працював головним маркшейдером гірничого відділення Вищої ради народного господарства України і одночасно професором кафедри маркшейдерського мистецтва Дніпропетровського гірничого інституту. З 1927 р. він повністю зосередився на ниві підготовки студентів. Як крупного знавця маркшейдерської справи, автора кількох класичних підручників, його запрошували читати навчальні курси в інститутах Москви і Донецька, консультувати наукові дослідження у гірничо-рудному дослідному інституті в Дніпропетровську і практичні розробки в геологічному управлінні Московського метрополітену.

8 березня 1937 р. видатний вчений і педагог стає в'язнем, якого звинувачують у належності до фашистської шкідницької терористичної організації, що ставила своїм завданням повалення радянської влади. Шкідництво, зокрема, полягало в тому, що А. Гутт ніби приховував від радянської влади розташування цінних вугільних пластів у Донбасі. 16 вересня того ж року за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР А. Є. Гутта розстріляли[116].

На день раніше загинув завідувач кафедри електротехніки професор Г. Євреїнов. Він став доктором технічних наук, професором ще в 1921 р. Особлива заслуга Георгія Євгеновича полягала у створенні нового напрямку в гірничій науці — гірничої електротехніки і організації підготовки гірничих інженерів-електротехніків. Це було надзвичайно важливо, бо шахти поступово переводилися на використання електроенергії. Як спеціаліст у новій галузі, Г. Євреїнов залучався до консультування впровадження прогресивної технології на будівництві і при експлуатації шахт Донбасу та Кривбасу, Московського метрополітену.

Проте, з позицій влади, Г. Євреїнов мав дуже велику ваду — власну гідність, не боявся висловлювати думки, які не завжди збігалися з офіційними, спілкувався з Д. Яворницьким, а тому ще з 20-х років був на замітці у «компетентних органів». Криміналу додавало те, що Георгій Євгенович був сином полковника царської армії, походив з потомствених дворян, а його син емігрував з СРСР. Звичайно, таким людям у Радянській країні було, м'яко кажучи, «тіснувато». І при першій-ліпшій нагоді влада розправилася з Г. Є. Євреїновим[117].

Жертвою терору став і інший визначний науковець — Андрій Едуардович Малиновський. Він працював у надзвичайно важливій як для народного господарства, так і для оборони країни сфері науки — досліджував процеси горіння і вибуху, створив у Дніпропетровську матеріальну базу для таких наукових пошуків і колектив фізиків, здатних вирішувати ці проблеми. У науковій школі А. Малиновського сформувалося багато непересічних особистостей, самобутніх вчених.

Та цій плідній і конче потрібній країні діяльності поклало край брутальне втручання НКВС. Обвинувачення: належність до «української фашистської організації». Майже двадцять днів вчений тримався, але під тиском жорстоких тортур «визнав» свою причетність до українських націоналістів. 18 червня 1937 р. країна і світ втратили одного з найталановитіших вчених[118].

Старанні «пошуки» дозволили знайти в дніпропетровських вишах «паритетний центр контрреволюційної троцькістсько-меншовицької шкідницько-терористичної організації». В її справі заарештували завідувача кафедри геології держуніверситету Н. Александрова, професорів В. Фідровського,

Л. Фельдмана. Обвинувачення проти них носили відверто безглуздий характер. «Антирадянський злочин» В. Фідровського, скажімо, полягав у тому, що під час, виступу на заводі ім. Петровського «свідомо не роз'яснив необхідності боротьби з перекрученнями марксистсько-ленінської філософії». В іншій лекції знову ж таки навмисно нічого не сказав про вирішальну роль партії у справі зміцнення влади в умовах диктатури пролетаріату. І цей «кримінал» обернувся для людини розстрільним вироком[119].

Раз «вороги народу» існували серед викладачів, то не могло, звісно, їх не бути і серед студентів. За версією чекістів, професори вербували до антирадянських угруповань своїх учнів і залучали їх до здійснення контрреволюційних дій.

НКВС «встановив», наприклад, що ректор університету І. Єфімов разом зі своїм помічником В. Данішевським і парторгом О. Хохловим «направили до Москви для здійснення замаху на наркома внутрішніх справ М. Єжова групу терористів, до якої включили студента С. Новогрудського». Останній походив із сім'ї дрібного ремісника, рано почав працювати, одержав спеціальність токаря, вступив до університету. У власних справах виїздив до Москви. Так сталося, що одночасно з ним там знаходилися асистент П. Симоненко і військовий керівник університету М. Попов. Працівники Дніпропетровського управління НКВС вирішили з цього зробити справу про терористичний акт. Як вони твердили, вказані особи буцімто відстежували маршрути поїздок Єжова з метою замаху на нього. Щоб обвинувачення виглядало більш переконливо, Новогрудського назвали сином троцькіста, який «не роззброївся», а він не порвав з батьком. Цього виявилося досить, щоб засудити двадцятирічного юнака до розстрілу[120].

Приводом до арешту студента гірничого інституту Якова Пігоцького стало те, що він був вихідцем з Польщі. У 1923 р. нелегально перейшов кордон, працював на шахтах Донбасу, в 1928 р. вступив до комуністичної партії, звідки у 1935 р. його виключили як перебіжчика. З протоколів допитів видно, що від Пігоцького вимагали зізнання в тім, що він є польським шпигуном, збирає і через спеціальних кур'єрів передає секретні відомості, вербує студентів для шпигунської діяльності. Засуджений до вищої міри покарання[121].

Студента 4-го курсу геолого-розвідувального факультету гірничого інституту Олександра Червоненка заарештували за доносом як колишнього меншовика, не замислившись над тим, чи міг ним стати у 1917 р. десятирічний хлопець. Тим не менше вирок — 8 років ВТТ[122].

Хвилювало владу і вчительство Дніпропетровщини. Тут до загальних «гріхів», в яких звинувачувалася вся інтелігенція, додавався ще «український буржуазний націоналізм». Саме він в умовах згортання політики українізації, ліквідації національних шкіл стававо однією з найбільш небезпечних для властей верств населення.

Коли влітку 1937 р. в Україні було викрито «українське націоналістичне контрреволюційне підпілля», цій події надали масштабного розмаху. Керівником організації НКВС назвало голову Раднаркому України П. Любченка та ряд інших урядовців. Наслідком такого високого рангу управління «підпіллям» став багаторівневий характер репресій у всіх регіонах республіки. Так, на Дніпропетровщині «обласний повстанський комітет» з широкою розгалуженою структурою, створеною протягом 1935-1936 років, «оче-

лив» завідувач обласного відділу народної освіти С. Крупко. До керівництва входили також завідувач відділу шкіл і науки обкому партії С. Таран, дружина М. Хатаєвича та інші.

«Осередки комітету» були створені і на місцях, зокрема, в Петриківському районі. Після арешту і засудження керівників продовжувався пошук рядових учасників цієї «організації». Її активним членом петриківські чекісти оголосили вчителя Миколаївської неповно-середньої школи О. Патерила — особу явно «підозрілу», оскільки на початку 20-х років він якийсь час перебував у молодіжній секції УКП, а у 1932 р. був вже заарештований разом з кількома вчителями села Мишурин Ріг за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». У цій справі спільниками О. Патерила були «індентифіковані» ще 12 осіб, переважно сільські вчителі Петриківщини. Близько місяця їх тримали у в'язниці без пред'явлення обвинувачення, щоб морально і психологічно зламати людей. І добилися свого. Вже на перших допитах вони визнали належність до повстанської націоналістичної організації, але заявили, що ніякої роботи не проводили. Погоджувалися лише на «шкідництво» у власній професійній діяльності. Той же О. Патерило повідомив, що ставив «дуті» оцінки учням, завищував загальний відсоток успішності, будучи завучем школи, не скликав батьківські збори тощо. Утім, цього виявилося достатньо, щоб рішенням обласної «трійки» приректи його до розстрілу[123].

Але це була не єдина «контрреволюційна» вчительська організація. У Дніпродзержинську, приміром, виявили «гніздо» ПОВ («Польська військова організація») на чолі з директором 4-ї польської школи Д. Піхотинським. Більше того, віднайшли її зв'язки з «націоналістичною» «Українською військовою організацією», до якої входило чимало дніпродзержинських учителів: завуч СШ №3 М. Чеботар, вчителі цієї школи Д. Загреба, П. Стадник, директори СШ № 7 А. Ференсович і СШ № 18 Д. Сабсай, вчителі інших шкіл та технікумів міста[124].

Вчительську націоналістичну організацію чекісти викрили і в Синельниківському районі, до якої зарахували трьох вчителів — П. Казимирова, М. Ростовцеву, К. Романова. І хоч П. Казимиров, М. Ростовцева та К. Романов були ледь знайомі між собою, зустрічаючись час від часу на вчительських нарадах, їм інкримінували заснування антирадянської організації, яка ставила перед собою мету відірвати Україну від СРСР і створити самостійну державу. Закономірно постає питання: як могли троє сільських вчителів це зробити? Проте у «правосуддя» сумнівів не було, а тому всі троє потрапили до так званої «альбомної справи» з вироком за першою категорією[125].

Болюче вдарила по Дніпропетровщині й «справа військових». Репресії проти командного складу Червоної армії почалися з 1936 р. і особливо посилилися після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому В. Молотов поставив завдання викрити шкідницьку, шпигунську і диверсійну діяльність в РСЧА.

Уже у травні того ж року були заарештовані заступник наркома оборони М. Тухачевський, командувач Київського військового округу Й. Якір, начальник академії ім. Фрунзе О. Корк, голова Центральної ради ТСОАВІАХІМу Р. Ейдеман, командувач Білоруського військового округу І. Уборевич. Їх судили 11 червня 1937 р. Вирок — розстріл. Виконаний 12 червня.

Через дев'ять днів після цього суду спецслужби взяли близько тисячі стройових командирів і політпрацівників, в основному з вищого командного

складу РСЧА. В їх числі опинилося й командування 7-го стрілецького корпусу, який базувався у Дніпропетровську. До в'язниці кинули командира корпусу Ф. Рогальова, начальника штабу П. Скрастіна, комісара В. Кавалєрса, командирів дивізій і полків. Всього, за даними обласного управління НКВС, на 1 червня 1938 р. репресували 370 осіб.

Ключовою фігурою серед них був, безумовно, Федір Федорович Рогальов, учасник Першої світової і громадянської воєн, двічі удостоєний ордена Червоного Прапора, випускник академії ім. Фрунзе. У 1931 р. очолив корпус. Здійснюючи безпосереднє управління бойовою і політичною підготовкою частин та підрозділів, брав паралельно активну участь у громадській діяльності. Його обирали членом обкому партії, делегатом XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР. Заарештували Ф.Ф. Рогальова 10 липня 1937 р. Пред'явлені йому обвинувачення складали велику купу нісенітниць, але попри це, стали підґрунтям для кривавого вироку[126].

21 липня у тюрмі опинився начальник штабу корпусу П. Скрастін. Такі ж середньовічні катування під час допитів довели його до божевілля. Але хвороба не стала на заваді присуду до розстрілу[127]. Наприкінці жовтня згадали і про комісара корпусу Р.Е. Кавалєрса. Стандартні обвинувачення щодо участі в контрреволюційній троцькістській організації підсилили шпигунством. Слідчі вирішили скористатися тим, що Кавалєрс латиш і нарекли його агентом латиської розвідки. «Вагомості» цьому звинуваченню додавало те, що латиськими шпигунами були оголошені член політбюро ЦК ВКП(б) Я. Рудзутак, начальник Головного розвідуправління РСЧА Р. Берзін, голова Всесоюзного оборонного товариства ТСОАВІАХІМ Р. Ейдеман та інші високопосадовці. Як особливо небезпечного злочинця Кавалєрса етапували до Києва, де його допитував сам нарком внутрішніх справ України І. Лєплєвський. Розстріляли Р. Кавалєрса 27 грудня 1937 року[128].

На загальному тлі репресованого командування 7-го стрілецького корпусу показовою є також доля начальника штабу 120-го артилерійського полку П. Тимофієнка — учасника громадянської війни, випускника військової академії ім. Фрунзе. Чим же зацікавив пильні органи пересічний капітан? За ним помітили два «кримінали» — знайомство ще з академії з начальником штабу корпусу, «ворогом народу» П. Скрастіним і допомога під час навчання слухачам з Монголії. Дніпропетровські чекісти оголосили П. Тимофієнка — монгольським шпигуном. Для більшої переконливості додали «і японським», вочевидь, за географічним принципом. Під час попереднього слідства П. Тимофієнко винним себе не визнав, фальсифіковані протоколи допитів підписати відмовився. Хто вирішував його долю — суд чи трійка — в справі не вказано, залишилася тільки довідка про виконання вироку за першою категорією 12 грудня 1937 р.[129]

Не обминули репресії і творчу інтелігенцію, зокрема, «клану» письменників. Приводів для цього існувало більш ніж достатньо: належність до інтелектуалів, прояви волелюбності, україномовна творчість (заради об'єктивності зазначимо, що «брали» й російськомовних). Хвиля терору щодо письменників України котилася з жахливою силою. У республіці за 30-ті роки позбавили волі чи розстріляли понад 500 майстрів пера. На Дніпропетровщині просто знищили всю письменницьку організацію. Обласна газета «Зоря» писала 14 січня 1939 р. про те, що у Дніпропетровську необхідно заново створювати філію Спілки письменників України[130].

Серед репресованих — керівник обласної організації П. Харламов, заарештований у 1936 р., його наступник на цьому посту М. Чибураєв, письменники М. Мінько, О. Шпота, С. Мусіяк, П. Нестерець, П. Саповський і багато інших.

Петро Георгійович Харламов — відповідальний секретар Дніпропетровського відділення Спілки письменників України 17 серпня 1936 р. опинився у в'язниці. Йому інкримінували зв'язки з троцькістами. Це були письменники і журналісти, з якими Петро Георгійович спілкувався в силу службових обов'язків і творчої діяльності. Але слідчі нормальні людські стосунки тлумачили за своєю логікою — антирадянська діяльність. Г. Харламов засуджений до 5 років позбавлення волі. Помер у в'язниці в 1940 р.[131]

9 вересня 1937 р. у газеті «Зоря» з'явилася стаття «Замаскований націоналіст», в якій повідомлялося, що у Дніпропетровському відділенні Спілки письменників орудує зграя ворогів, і до неї належить Микола Мінько — учасник контрреволюційної банди у 1919 р., автор пасквілів на радянську дійсність, за допомогою яких він здобув собі «славу письменника». Газета вимагала притягти М. Мінька до суворої відповідальності за контрреволюційну діяльність.

Наслідків довго чекати не довелося. 26 вересня Миколу Григоровича кинули до в'язниці. Як проходило «слідство», зрозуміти важко, оскільки в архівно-слідчій справі є лише один протокол допиту без дати і власноручно написані показання, датовані 9 грудня. І в протоколі, і в показаннях зазначено, що М. Мінько винним у контрреволюційній діяльності себе не визнав. М. Мінько пише так: «Слідством пред'явлено мені обвинувачення, що я перебував в контрреволюційній організації. Я категорично відкидаю це безпідставне обвинувачення. Ніхто і ніколи мене в контрреволюційну організацію не вербував, і я нікого не вербував. Але я несу відповідальність перед радянським народом за свої контрреволюційні націоналістичні книги, за діяльність в журналі «Штурм», за контрреволюційну агітацію книгами і націоналістичне минуле».

Ось таке досить сумнівне визнання фігурує у справі. Адже хіба можна вважати контрреволюційними книги, видані радянськими видавництвами досить значними тиражами у 20-ті — першій половині 30-х років? Те ж саме стосується і роботи в журналі «Штурм». І книги, і журнал виходили в умовах найжорстокішої цензури, коли не те що за твір, за одну фразу, яка викликала підозру у цензорів, журнал могли закрити, а книгу не випустити у світ.

Але чекісти сумнівів не мали. В «Обвинувальному висновку» М. Г. Мінько називається учасником української контрреволюційної націоналістичної терористичної організації письменників, вказується, що він проводив активну націоналістичну діяльність, особисто вербував спільників. У постанові «трійки» НКВС по Дніпропетровській області від того ж таки 9 грудня 1937 р., крім означеного, ще додано, що Мінько готував терористичний акт. Всіх цих фантастичних вигадок стало досить, щоб приректи людину до розстрілу. Вирок було виконано 15 грудня 1937 р.[132] Водночас до різних строків ув'язнення були засуджені С. Мусіяка, П. Нестерця, Й. Саповського.

Не минула лиха година і дніпропетровських журналістів. Хоч преса теж була долучена до загальнонародної кампанії з викриття «ворогів» соці-

алістичного будівництва, вміщуючи, зокрема, доноси, матеріали з мітингів та зборів трудових колективів з осудом «грішників» тощо, влада вважала, що шкідники затаїлися і в редакціях. Відтак, взялися і за них. Те, що трапилося з керівництвом обласної газети «Зоря», є яскравою ілюстрацією тих подій.

7 вересня 1937 р. рішенням бюро обкому було знято з роботи редактора Олександра Ернестовича Зімунда, а через 10 днів його виключили з партії. Наприкінці жовтня О. Зімунд опиняється за гратами. 11–15 листопада заарештовують заступників редактора О. Данильцева і К. Довбню, відповідального секретаря М. Кулика. Обвинувачення — «контрреволюційна» робота в газеті, зокрема, підтримка М. Хатаєвича, який з 1932 до 1937 року був першим секретарем обкому, потім деякий час — секретарем ЦК КП(б)У. Не секрет, що за діючою тоді практикою діяльність «вождів» усіх рівнів усіляко рекламували, підносили. У Дніпропетровську і області ім'я Хатаєвича носив завод, колгоспи, школи, установи. Чи могла регіональна газета не помічати цього, стояти, так би мовити, осторонь. Звісно, що ні. Але тепер це вже подавалося як вихваляння ворога народу з відповідними звідси наслідками.

Крім того, журналістам інкримінувалася також участь у так званому «обласному запасному підпільному центрі» й підготовка терористичних актів. Всіх чотирьох вивезли до Києва, де їх «судила» виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР. Після 15-хвилинного розгляду кожної справи підсудним винесли вищу міру покарання[133]. Реабілітовано журналістів у 1957 р.

Звичайно, репресії торкнулися не лише «Зорі». До в'язниць, таборів, чи просто в небуття пішли працівники «Днепровской правды», «Більшовицької зміни», міських і районних газет: Котляревський, Шварцман, Вєльмін, Морозенко-Ковбаса, Бєліченко та інші.

Молох репресій з неабиякою силою зачепив служителів церкви. Щодо них діяла спеціальна директива НКВС СРСР, яка вимагала: «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів»[134]. Пройшли масові арешти священнослужителів і на Дніпропетровщині. Причому брали як діючих, так і тих, хто покінчив з церковною службою.

Викрили тут чекісти «антирадянську фашистську організацію церковників», яку нібито очолював архієпіскоп Дніпропетровський Г. Делієв. Члени організації, за версією НКВС, вербували до неї служителів культу, прихожан, вели ворожу агітацію, поширювали провокаційні чутки, ставили своїм завданням здійснення терористичних актів проти керівників партії і держави. Велика група «учасників» організації була засуджена до смертної кари[135].

Серед них — священик з містечка П'ятихатки Костянтин Григорович Шараєв. Хоч посада, яку він обіймав, була невисокою — настоятель скромної парафії, але на Катеринославщині-Дніпропетровщині його ім'я було досить відоме, бо він перший у губернії почав богослужіння українською мовою, постійно виступав за автокефалію церкви в Україні. У цьому його підтримував академік — історик Дмитро Іванович Яворницький. Восени 1937 р. до місцевих органів надійшла директива, підписана начальником обласного управління НКВС. У ній говорилося: «Показаннями керівників

розкритої нами Української націоналістичної контрреволюційної організації церковників... встановлено, що до неї залучений священик села П'ятихатки Шарай Костянтин... Враховуючи це, священика Шарая Костянтина негайно заарештуйте. Арешт попередньо узгодьте з прокурором. Застосуйте всі заходи до викриття закладеного Шараєм українського націоналістичного осередку у П'ятихатському районі». Рішення обласної «трійки» від 25 грудня 1937 р.— вища міра покарання. Вирок виконано 28 грудня. Реабілітовано К. Г. Шараєва у 1989 р.[136]

Між тим, як зазначалося вище, репресували не тільки чинних служителів церкви. Рука НКВС дотяглася і до тих, хто залишив богослужіння. Обласне управління НКВС заарештувало Андрія Васильовича Одинцова. У 20-ті роки А. Одинцов займав посаду Дніпропетровського, пізніше Харківського архієпископа. У 1936 р. залишив служіння, оселився в Новомосковську у сина, займався садівництвом. І от у травні 1938 р. 76-літня, тяжко хвора людина опинилася у в'язниці за обвинуваченням в антирадянській контрреволюційній агітації, схилянні віруючих до непокори радянській владі, більше того, у створенні терористичної організації церковників й підготовці повстання. Стару немічну людину декілька років мучили виснажливими нічними допитами, двічі судили. Контрреволюційних дій він за собою так і не визнав, проте у серпні 1941 р. обласний суд, не маючи жодних підстав, таки прирік його до 7 років ув'язнення в таборах. Подальша доля А. В. Одинцова невідома. Чи розстріляли чекісти, покидаючи Дніпропетровськ напередодні німецько-фашистської окупації, чи загинув у таборах. Реабілітований він у 1990 р.[137]

Вир репресій поглинув не лише православне духовенство. Заарештовували протестантських пасторів, католицьких ксьондзів, єврейських равинів. НКВС задумувало зверстати гучну справу «антирадянського єврейського клерикального підпілля» на чолі з головним равином Дніпропетровська Л.З. Шнеєрсоном. Крім обвинувачень в антирадянській агітації, йому інкримінувалося шпигунство на користь Польщі, мабуть, тому, що його син був головним равином Варшави. Матеріалу для гучного процесу зібрати не вдалося, тому справу Шнеєрсона вирішила обласна «трійка», вославши його до Казахстану. Там на залізничній станції Чилі він і помер у 1944 році[138].

Плідним полем для пошуку «ворогів народу» стали національні меншини, які населяли Дніпропетровщину. Тут діяв максимально простий принцип: національна належність означала шпигунську діяльність на користь відповідної країни. Усі німці, наприклад, оголошувалися агентами гітлерівської Німеччини, поляки «працювали» на польську розвідку, корейців і китайців, переважною більшістю землеробів, добрих фахівців-овочівників, без розбору зараховували до японських шпигунів. Нікого не хвилювало, що вони ледве володіли місцевою мовою і вели досить замкнений спосіб життя.

За одну ніч Дніпропетровськ залишився без чистильників взуття, зважаючи, що цим ремеслом займались здебільшого айсори — нащадки колишніх ассирійців. Їх оголосили іранськими агентами і розстріляли.

В архівах зберігається восьмитомна справа на латишів. Вона наочно демонструє, що арешти велися саме за національною ознакою, бо до цієї «контрреволюційної організації» входили люди різного соціального стану, різних професій, у більшості випадків не знайомі між собою. Серед них — завідувач обласного партійного архіву, учасниця революційного руху і громадян-

ської війни З. Рекке, чорнороб заводу ім. Комінтерну Е. Свікле, машиніст прокатного цеху заводу ім. Петровського К. Балтинь, студент металургійного інституту Б. Крольман, токар заводу «Червоний Профінтерн» Е. Кактинь, помічник начальника цеху заводу ім. Комінтерну В. Гримайло — всього 83 особи. За постановою наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР всі вони були розстріляні[139].

Загалом упродовж 1937—1938 років на Дніпропетровщині репресували 2 648 німців, 1 512 поляків, 616 болгар і сотні представників інших національностей[140].

«Вождь народів» вважав, що небезпеку для нього і його ладу становлять не тільки самі «вороги народу», але й їхні родини, передусім дружини та діти. У липні 1937 р. політбюро ЦК ВКПб) прийняло пропозицію Наркомату внутрішніх справ про вислання до таборів на 5-8 років дружин засуджених зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій. Для цього створювалися спеціальні табори в Наримському краї та Тургайському районі Казахстану.

Партійна директива конкретизувалася у наказі наркома внутрішніх справ від 15 серпня 1937 р. Справи дружин репресованих і дітей старше 15 років розглядалися Особливою нарадою, всі ці особи визначалися соціально небезпечними і здатними до здійснення антирадянських дій. Жінок направляли до таборів, підлітків — у виправно-трудові колонії, їхнє майно конфіскували. Передбачалося дітей-сиріт до 15-річного віку направляти в спеціальні дитячі будинки, долю тих, кому більше 15 років, вирішувати індивідуально[141].

Для «соціально небезпечного елемента» створювалися відповідні умови у місцях ув'язнення — розташування таборів у місцевостях з особливо несприятливим кліматом, виснажлива праця, важкі побутові умови, погане харчування, що призводило до захворювань і високої смертності. Мало того, практично завжди після закінчення строку ув'язнення жінок продовжували тримати у таборах, у кращому випадку відправляли на заслання.

Дітей засуджених запроторювали до виправно-трудових колоній чи спеціальних дитбудинків, режим і умови життя в яких мало чим відрізнялися від табірних, де знущання «вихователів», напівголодне існування, відсутність медичної допомоги прирікали їх на животіння. Така доля випала сотням тисяч хлопчиків і дівчаток, хоч «кращий друг радянських дітей» товариш Сталін заявив, що діти за батьків не відповідають.

На Дніпропетровщині під цю категорію в'язнів потрапили сотні жінок. Це були дружини відомих людей: Е. Голубенко-Фельдман, О. Рогальова, Є. Веснік, М. Манаєнкова і багато-багато інших.

Говорячи про великий терор 1936–1940 років, слід бодай коротко охарактеризувати механізм його «оформлення», спроби надати йому вигляду дотримання якихось правових норм і тим обгрунтувати правомірність репресій. При вивченні архівно-слідчих справ перше враження складається саме таке. У справах, правда, далеко не у всіх, є відповідні процесуальні документи: ордер на арешт і обшук, постанова про порушення кримінальної справи, анкета заарештованого, протоколи допитів і очних ставок, обвинувальний висновок, протокол судового засідання з вироком чи постанова позасудового органу. Але все це, як кажуть, про людське око. Тому що, наприклад, постанова про порушення кримінальної справи могла з'явитися через декіль-

ка днів, а то й місяців, після арешту, те ж саме — з протоколами. Взагалі, протоколи, то особливий витвір працівників радянських спецслужб, свідчення брутальної, безсоромної фальсифікації численних «контрреволюційних» справ.

Фальсифікація могла носити найрізноманітніший характер: занесення у протокол показань, здобутих у результаті психологічного тиску чи катувань, коли людина, не тямлячи себе, готова була підписати, що завгодно. Якщо ж потрібних свідчень не одержували, протоколи могли складатися самими слідчими і містити все, що підказувала їм власна фантазія.

В архіві управління СБУ в Дніпропетровській області збереглася довідка на начальника Дніпропетровського управління НКВС Х. Кривця, розстріляного у 1940 р. «за порушення соціалістичної законності». У ній цитується витяг з протоколу його допиту від 22 січня 1939 р., де, зокрема, відзначалося: «Практична ворожа робота по Дніпропетровській області полягала в тому, що в облуправлінні широко застосовувалося одержання показань шляхом побиття, фальсифікації слідчих матеріалів. У результаті отримували високий відсоток визнання. Для підкріплення цих свідчень відповідно оформлялися справи. Туди ж підтасовувалися фіктивні показання свідків»[142].

Необхідність фальсифікації диктувалася самим беззаконним фактом арешту ні в чому не винних людей. Перед працівниками органів ставилося завдання підтвердити «обгрунтованість» арешту, довести, що в'язні дійсно є зрадниками, шпигунами, диверсантами, терористами тощо. «Ефективною» ж вважалася лише та робота, коли діставалися потрібні показання. І, навпаки, відсутність таких визнань свідчила про невправність, невміння слідчого, тобто брак у «роботі». У першому випадку чекали нагороди, премії, підвищення по службі, в другому — можна було опинитися у камері поряд з підслідним.

Тому слідчі намагалися добиватись бажаного результату, не зупиняючись ні перед чим. При цьому принцип, яким керувалися вони і який всіляко заохочувався зверху, був до примітиву простий: якщо людина потрапила до НКВС, значить, вона ворог народу, і ставитися до неї слід відповідним чином. «Обробка» починалася з перших годин перебування під арештом і продовжувалася місяці, а то й роки. В'язні знаходилися в брудних, переповнених камерах, зазнавали знущань з боку охорони, під час допитів домінували дика лайка, лемент, погрози, провокації, моральні тортури, фізичне катування.

Як це було на практиці, докладно розповідається в листі 17 в'язнів, адресованому тодішньому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову орієнтовно у березні-квітні 1938 р.: «...Кожного з нас, починаючи з першого допиту, слідчі оголошували фашистами, агентами гестапо, ворогами народу і т. ін.

Кожен допит супроводжувався антирадянськими вигуками на кшталт: «Зізнавайся, курва, у своїй контрреволюційній діяльності. Тут тобі не обком, не міськком, не контрольна комісія, де робили, що хотіли. Тут будеш говорити так, як нам потрібно».

Кожен з нас по-партійному спростовував висунуті проти нас безглузді обвинувачення, наскрізь брехливі і наклепницькі, але слідчі уперто повторювали завчені провокаційні фрази: «Для вас це брехня, для нас — правда. Підписуйте так, як велить партія».

Опір слідству при підписанні явно сфабрикованої провокації викликав моральні і фізичні репресії: моріння голодом і безсонням, 100-150 годин безперервного сидіння на стільці непорушно без хліба і води, без відпочинку і сну, що викликало марення і галюцинації; безперервне стояння на ногах по 80 годин і більше без сну, їжі і оправлення; нещадне побиття кулаками, ніжкою від стільця, гумовою палицею, важким прес-пап'є, ребром лінійки тощо призводили до втрати зубів, крововиливів.

У садизмі слідчі намагалися перевершити один одного. Один кричав у вухо так, що лопалися барабанні перетинки, другий обпльовували арештованому обличчя, третій інсценував виведення на розстріл, четвертий застосовував катування електрострумом...

Підслідних кидали в холодні вогкі карцери, або в маленькі камери, щільно набиті людьми — «інкубатори», звідки їх виносили в стані глибокої непритомності, обливали водою і знову тягли на допит»[143].

Такими способами слідство добивалося потрібних показань. Часто свідчення оформлялися як «щиросерде, власноручно написане визнання» в листах на адресу керівництва НКВС. Так, директор Нікопольського Південнотрубного заводу Петро Петрович Брачко писав у заяві на ім'я начальника Дніпропетровського управління НКВС: «У результаті терпеливої бесіди, що зі мною провів старший слідчий УНКВС протягом 9 годин, я зрозумів сутність своїх злочинних дій перед партією та народом і вирішив роззброїтися повністю — порвати із шкідницькою діяльністю в минулому й стати на шлях виправлення і спокутування скоєних мною злочинів»[144].

Можна тільки здогадуватися, якою «терплячою» і «переконливою» була ця дев'ятигодинна бесіда, що за аргументи застосовував слідчий, якщо людина взяла на себе відповідальність за злочини, яких вона не вчиняла.

Не добившись найжорстокішими тортурами потрібних показань, слідчі нерідко самі складали протоколи допитів, вписуючи туди, що заманеться, не турбуючись особливо про логіку і хоч якусь правдоподібність.

У протоколах допитів директора заводу ім. Дзержинського Й. Манаєнкова, приміром, поряд з іншим йшлося про те, що він проводив шпигунську діяльність на користь Польщі, передаючи секретні відомості за допомогою заводської радіостанції. Слідчого не бентежило, що малопотужна станція аж ніяк не могла зв'язатися з Варшавою, і що при існуючій тоді системі контролю подібна перша передача була б і останньою з відповідними й, прямо скажемо, сумними наслідками для її організаторів та учасників[145].

Протоколи допитів комісара 7-го стрілецького корпусу Р. Кавалєрса містять бездоказові твердження, що він нібито добивався зниження морально-політичної стійкості частин корпусу таким плануванням масово-політичної роботи, що виховання особового складу замінювалося другорядними питаннями — самодіяльністю чи спортом, або взагалі відсувалося на задній план. Створювався такий розпорядок дня, щоб червоноармійці не мали можливості читати газети, не кажучи вже про політичну літературу, чим знижувався морально-політичний рівень військ[146].

Професору Дніпропетровського державного університету С. Ринському інкримінували «поклоніння фашизму, прихильність до німецького націонал-соціалізму». Він-же вважав Німеччину й Італію «неімперіалістичними державами», «паплюжив» соціалістичну економічну систему[147].

Цей перелік, як і інші факти порушення елементарних норм права та здорового глузду, можна було б продовжувати й продовжувати, але й наведені приклади дають досить підстав для розуміння того, як одержувалися чи створювалися матеріали, що ставали приводом для кривавих розправ над невинними людьми.

Масові репресії другої половини 1930-х років охопили, по суті, все населення країни, всі без винятку соціальні прошарки, причому найбільше постраждали люди активного віку. З народного господарства, культури, освіти, науки, оборони вилучили сотні тисяч чоловіків і жінок. Частину з них розстріляли, більшість же використовували на об'єктах примусової праці в системі ГУТАБу. Тільки на Дніпропетровщині, за нашими підрахунками, у пік терору (друге півріччя 1937 — перше півріччя 1938 р.) заарештували 29 521 особу при населенні в області 3 млн. 424 тис., тобто кожного 115-го мешканця, що становило майже 11% всіх жертв, репресованих на той час в Україні.

Хвилю репресій дещо збила постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися масові арешти і висилання, ліквідовувалися позасудові каральні органи, почався перегляд окремих справ. Проте дуже швидко маховик репресій був розкручений знову, коли енкавеесівські структури «підбирали» здебільшого тих, кого не встигли чи в силу якихось обставин не змогли взяти раніше.

Державний терор проти власного народу надзвичайно тяжко позначився на морально-психологічному кліматі у суспільстві. Виникла атмосфера загального жаху, очікування будь-якої хвилини опинитися в числі «ворогів народу». Широко культивувалися і всіляко заохочувалися такі аномальні «норми» поведінки людей, як тотальна підозрілість, недовіра до всіх і кожного, доноси, прагнення побудувати кар'єру чи добробут на неволі, а то й житті іншого. Відомо, що у цей період надійшло 4 млн. доносів на знайомих, співробітників, сусідів.

У результаті насильницького здійснення сталінської політичної доктрини на кінець 30-х років склався тип антинародної держави, ворожий інтересам вільного, творчого розвитку особистості суспільний устрій. Економічну його основу складав проголошений соціалістичним репресивно-примусовий спосіб організації виробництва, що засновувався на монопольній, по суті, державно-бюрократичній власності. І власності не лише на засоби виробництва, а й на свободу, духовне життя, саме фізичне існування людини. Виробничі відносини такого «економічного базису» становили не стільки відносини економічної залежності, скільки політичного примусу і насильства. Розподільчі відносини будувались на зрівняльному принципі, в той же час такому, що включав систему пільг і привілеїв. Ці привілеї і пільги розподілялись незалежно від кількості та якості праці, а в залежності від значущості особи для політичного режиму. Природно, що, в першу чергу, враховувались інтереси партійно-державної і виробничої бюрократії, що служила не тільки механізмом насильницької реалізації політичних цілей режиму особистої диктатури, але й соціальною основою тоталітарної системи влади.

22 червня 1941 р. стало вікопомною точкою відліку найзапеклішої з усіх воєн, будь-коли пережитих нашим народом. Понад два з половиною

роки знемагала під загарбниками Дніпропетровщина, сповна відчувши на собі тягар окупаційного режиму. Адже за схемою встановлення гітлерівського «нового порядку», як відомо, на захопленій радянській території передбачалося повне знищення людей певних національностей і перетворення на рабів решти інших. З цією метою широко практикувались масові розстріли мирних жителів, військовополонених, арешти, катування, приречення на голодну смерть мешканців пограбованих міст і сіл, вивезення молоді на каторжні роботи до рейху. За період тимчасової окупації було закатовано і вбито 78 118 жителів Дніпропетровщини і 37 185 військовополонених, 176 300 осіб насильно вивезли до Німеччини[148].

У міру визволення з-під ярма фашизму і повернення до нормального мирного життя розпочалася відбудова народного господарства, передусім промислових та сільськогосподарських підприємств, відроджувались органи влади. А разом з ними розгортали свою діяльність різні каральні інституції. Причому порівняно з довоєнним часом кількість таких структур збільшилась. Крім традиційних (міліція, суд, прокуратура), з'явились місцеві органи виділеного з НКВС Наркомату державної безпеки (НКДБ), військова контррозвідка, так званий СМЕРШ, військові трибунали військ НКВС. Одне із завдань, поставлених перед ними в цей час, полягало в тому, щоб ретельно «профільтрувати» всіх, хто залишався на окупованій території, незалежно від того, за яких обставин це сталося і як поводила себе людина, опинившись «під німцями».

Серед них виокремлювались люди, які підлягали негайним арештам: пособники окупантів, підозрювані в пособництві, «фольксдойчі», родичі зрадників, члени Організації українських націоналістів (ОУН), а також ті, на кого надходили «сигнали», а точніше, звичайні доноси. Показово, що саме донос, поданий з найпідліших міркувань, ставав часто-густо приводом до арешту, а потім досвідчені слідчі за допомогою своїх методів добивались потрібних визнань. Іншими словами, всупереч нормальним юридичним нормам цивілізованого суспільства діяла не презумпція невинності, а навпаки, арештований мусив сам доводити свою непричетність до інкримінованого йому злочину. Враховуючи, що працівники органів вже з самого початку були налаштовані до в'язнів як до злочинців, захистити себе останні практично не могли. Про адвокатські ж послуги в тих умовах можна було тільки мріяти.

На жительку Магдалинівського району Є. Солошенко надійшов донос, в якому повідомлялося, що вона підозріло вела себе під час окупації. В чому полягала підозрілість, якими конкретними фактами це підтверджувалося, невідомо. Проте у червні 1944 р. її заарештовують, домагаються відповідними методами «визнання» і направляють справу на розгляд Особливої наради НКДБ, яка призначила їй 8 років ув'язнення в таборах. Перевірка справи у 1956 р. показала, що ні для арешту, ні для ув'язнення підстав не було[149].

Такими ж «липовими» виглядали справи завідувача Апостолівської школи Г. Реви, бухгалтера райкомунгоспу М. Невеселого, вчителя Володимирської сільської школи того ж району А. Момота, заарештованих за доносами. Тим не менше, всі троє отримали по 5 років таборів. Реабілітовані у 1956 р.[150]

Після визволення України від гітлерівських загарбників посилилася боротьба проти поширення прозахідних настроїв серед українського населення, яка за традицією офіційною мовою називалась боротьбою з «буржуазним націоналізмом». На такий підхід орієнтував виконавців травневий

(1944 р.) пленум ЦК КП(б)У, пропонуючи поряд з пропагандою вживати індивідуальні арешти щодо нелояльних до властей громадян. Та чи не найбільше дісталося тим, хто був вивезений під час війни до Німеччини. Судіть самі: з 1 млн. 250 тис. українців майже чверть після повернення додому були відразу переправлені до сибірських таборів як «державні зрадники», пройшовши через принизливе й жорстоке «фільтраційне сито» [151].

У 1944-1945 рр. каральні органи Дніпропетровщини розгорнули активну боротьбу проти тих, хто якимсь чином був пов'язаний чи підозрювався у зв'язках з Організацією українських націоналістів (ОУН). За обвинуваченням у належності до неї в області було арештовано 429 осіб[152]. Стосовно цієї категорії застосовували Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про заходи щодо покарання для німецько-фашистських злодіїв, винних в убивствах та катуванні радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників». Пункт другий цього указу встановлював: «Пособники з місцевого населення, викриті у сприянні злодіям у скоєнні розправ та насильств над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років». Вже у 1947 р. при перегляді справ засуджених Військова колегія Верховного суду СРСР зазначала, що згаданий указ до них застосувався неправомірно[153].

Типовою у даному контексті є справа 14 осіб, більшість яких у 1944 р. мала 19-20 років. Проживали вони в Амур-Нижньодніпровському районі м. Дніпропетровська, селах Ломівці, Сугаківці та Єлизавето-Хорошеві. Між собою були знайомі мало чи зовсім не знайомі. Однак запопадливі слідчі об'єднали їх в одну антирадянську групу, керівником якої оголосили 20-річну студентку Дніпропетровського державного університету В. Зозулю. Судив групу на основі квітневого указу 1943 р. про репресії проти пособників німецьких окупантів трибунал військ НКВС у Дніпропетровській області 22-23 лютого 1945 р. Хоч і не було ніяких вагомих доказів антирадянської діяльності молоді люди одержали жорстоке покарання: від 7 років таборів до 20 років каторжних робіт[154].

Групу «українських націоналістів» обласне управління НКДБ виявило у Дніпропетровському гірничому інституті. Обвинувачення: читання і розповсюдження націоналістичної літератури, зокрема, «Історії України» М. Грушевського і українського пісенника. Але це був недостатній «кримінал». Тому О. Кошака звинуватили ще в тому, що під час окупації читав націоналістичні газети і листівки, а В. Малий знав про існування в районі оунівського осередку. Обох засудили на 10 років, І. Пластуна на 3 роки ВТТ[155].

Починаючи з 1948-1949 рр., як відомо, прокотилася нова хвиля репресій. У цей час закінчився чи закінчувався термін ув'язнення людей, яких кинули за грати в 1937 і 1938 роках. Щоправда, залишилося їх не так багато — основна маса загинула від голоду, холоду, хвороб, каторжної праці чи просто була знищена охороною. Влада побоювалась, що звільнені, хоч з них і брали підписку про нерозголошення, понесуть до людей правду про катівні.

Ось чому Президія Верховної Ради СРСР 21 лютого 1948 р. прийняла Указ «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців по від-

бутті покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Хто ж потрапив до категорії «особливо небезпечних злочинців»? Відповідь на це дає сам указ, в якому вказувалося:

« 1. Зобов'язати Міністерство внутрішніх справ СРСР всіх, хто відбуває покарання в особливих таборах і тюрмах, — шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп й осіб, що являють небезпеку своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю, по відбутті строків покарання направляти за призначенням Міністерства державної безпеки СРСР на заслання на поселення під нагляд органів МДБ:

— в райони Колими на Далекому Сході;

— в райони Красноярського краю та Новосибірської області, розташовані в 50 кілометрах на північ від Транссибірської залізничної магістралі;

— в Казахську РСР, за винятком Алма-Атинської, Гур'ївської, Південно-Казахстанської, Актюбінської, Східно-Казахстанської і Семипалатинської областей.

2. Зобов'язати Міністерство державної безпеки направити на заслання на поселення державних злочинців, перерахованих у статті 1, звільнених по відбутті покарання з виправно-трудових таборів і в'язниць з часу закінчення Великої Вітчизняної війни.

3. Направлення на заслання цих осіб проводити за рішенням Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР»[156].

Як бачимо, всі безпідставно звинувачені в антидержавних злочинах ними залишались, по суті, і після відбуття покарання. Для їх поселення вибирались райони з особливо несприятливим кліматом, тобто люди зі здоров'ям, підірваним каторжною працею, голодом, хворобами, прирікались на перебування в умовах, що неминуче призводили до повільного вмирання. Крім того, «потурбувались» і про тих, у кого строк ув'язнення закінчився в попередні роки. Тепер їх знову заарештовували, оформляли рішення Особливої наради і етапом гнали в місця поселення.

Потрапили під дію цього лиховісного указу і чимало жителів Дніпропетровщини. Колишній директор Новомосковського педагогічного технікуму В. Ястржембський мав вийти на волю ще у 1941 р. Але під час війни не випускали нікого, тому звільнився лише у березні 1947 р. А в жовтні 1949-го — новий арешт за звинуваченням у належності до націоналістичної групи і в антирадянській агітації у таборах й заслання до села Підтьосове Єнісейського району Красноярського краю. Подальші сліди В. Ястржембського, на жаль, губляться[157].

9 липня 1950 р. вдруге заарештували колишнього в'язня Усольського табору, в минулому викладача Дніпропетровського державного університету С. Ринського, який у засланні пробув до вересня 1954 р.[158]

Однією з форм репресій стала дискримінація людей, які в період Великої Вітчизняної війни залишались на окупованій ворогом території. Показовою в цьому плані є доповідна записка ректора Дніпропетровського державного університету від 10 січня 1948 р., в якій повідомлялося про велику «засміченість» професорсько-викладацького складу і про заходи з виправлення існуючого становища. У 1944-1945 роках таких було 42 відсотки. До 1948 р. їхня кількість скоротилася майже вчетверо. Тільки за 1946/47 на-

вчальний рік були звільнені завідувачі кафедр Красовський, Цибакіна, Спринчак, викладачі Лозенко, Чубенко, Поляков, Фесенко та інші. Причому в ході чистки фактично зовсім не торкалися питання про їхні якості як науковців та педагогів, обмежуючись лише встановленням місця перебування під час війни. Тож нерідко виходило, що кваліфікований спеціаліст, знаний вчений, талановитий викладач, котрий нічим себе «під німцями» не скомпрометував, все одно мав покинути стіни вузу[159]. Зрозуміло, що це була не ініціатива чи зла воля ректора. Діяв він за загальними «правилами гри», встановленими в ті роки в країні.

Під пресингом сталінізму і в повоєнний період продовжувала залишатись українська інтелігенція. Москва неодноразово висловлювала претензії Києву з приводу «серйозних недоліків і помилок» у підборі та вихованні національних кадрів «у галузі науки, літератури і мистецтва», що нібито сприяло реанімації «буржуазно-націоналістичної ідеології» у свідомості деякої частини українства. Як наслідок — у серпні-жовтні 1946 р. з'явилося п'ять спеціальних постанов ЦК КП(б)У з нищівною критикою окремих періодичних видань, художніх творів, театрального репертуару тощо. Одночасно були організовані публічні кампанії «критики» і «самокритики» в науково-культурному середовищі з підключенням трудових колективів до цькування вчених, творчої інтелігенції. Нарешті, пройшли масові арешти, розмах яких, правда, значно поступався перед тотальним терором 30-х, але теж був немалим: загальна чисельність арештованих наближалася до 10 тис. осіб[160].

Певна чисельність працівників вузів і науково-дослідних установ Дніпропетровщини стали жертвами кампаній 1946-1953 років, які за задумом властей покликані були навести порядок у літературному і театральному процесах, музиці, кіномистецтві, біології, філософії, не допустити збочення духовного і суспільного життя в країні на позиції «буржуазного космополітизму». Власне кажучи, це був ще один черговий удар по інтелігенції.

Після погрому в біології, вчиненому на серпневій (1948) сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна, засудження вчення основоположників генетики А. Вейсмана, Г. Менделя, Т. Моргана за пошук їхніх послідовників взялися і партійні організації вузів Дніпропетровська. З яким старанням проводилася ця «робота», свідчить інформація до Дніпропетровського обкому партії, надана керівництвом сільськогосподарського інституту: «Парторганізація піддала різкій критиці викладання біологічних і сільськогосподарських дисциплін, викрила серйозні помилки у викладанні курсу племінної справи доцентом Х. Классеном, курсу селекції і насінництва професором М. Салтиковським, генетики розведення сільськогосподарських тварин доцентом М. Селех. Вказані наукові працівники допускали еклектизм у викладанні курсів, протягували реакційне псевдовчення представників формальної генетики (вейсманізму, морганізму, менделізму), явно недостатньо викладали матеріалістичне вчення передової агробіологічної науки Тімірязєва, Мічуріна, Вільямса, Лисенка...»

У результаті ретельної перевірки на підставі наказу Міністерства вищої освіти з бібліотеки вилучена така література: Гришко і Делоне. Курс генетики; Серебровський. Гібридизація тварин; Рекіцький. Генетика; Завадовський. Динаміка розвитку організму; Шмальгаузен. Фактори еволюції; Рубінштейн. Загальна біологія; Морган. Вибрані твори з генетики та інші, позбавивши таким чином студентів можливості пізнання важливої галузі

біологічної науки. Незабаром Х. Классена вилучили з інституту, а М. Салтиковського відсторонили від навчальної роботи[161].

З ентузіазмом включились вузівські очільники і парторганізації у боротьбу проти «безрідного космополітизму», однією з основних цілей якої було відгородити СРСР від світового співтовариства своєрідною «залізною завісою», позбавити радянських людей доступу до здобутків світової науки і культури, об'єктивної інформації про життя за кордоном.

У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова Дніпропетровський обком сповіщав, що низка викладачів державного університету, гірничого і фармацевтичного інститутів у навчальному процесі широко користуються зарубіжними джерелами, а значить, популяризують буржуазну науку і зовсім недостатньо висвітлюють роль та місце вітчизняних наукових шкіл. На підтвердження наводились такі приклади: професор Батрак, ще будучи доцентом, намагався надрукувати свої праці за кордоном; асистент Востріков під час читання лекцій часто наводить цитати іноземними мовами[162]. Завідувача кафедри російської літератури державного університету М. Сойфера звинуватили у протягуванні ідей космополітизму, потуранні буржуазному націоналізму, за що виключили з партії і вигнали з роботи[163].

Хоча період 1946-1953 років на Дніпропетровщині характеризувався помітним зниженням рівня репресій, особливо в порівнянні з апогеєм розправ у 1937-1938 роках, проте вони не припинялись, охоплюючи різноманітні верстви населення і набуваючи різних форм — від судових і позасудових переслідувань до нищівної критики та звільнення з роботи, що фактично ставило людину поза суспільством.

Деяке потепління політичного клімату після смерті Й. Сталіна призупинило на певний час вакханалію беззаконня та свавілля, з'явився натяк на лібералізацію духовного і суспільного життя в країні. Велике значення мав початок реабілітації безвинних жертв сталінізму. Зрештою, хрущовська «відлига» (так назвав цю добу відомий письменник і публіцист І. Еренбург) стимулювала появу цілого шару небайдужих людей, які бачили і не бажали миритися з негараздами системи, намагаючись (без радикальної зміни її підвалин) добитись впровадження у життя загальнодемократичних засад, у першу чергу, прав людини, що, між іншим, було декларовано в численних документах Комуністичної партії і Радянської держави, у тому числі в Основному законі. До того ж, підписи керівників країни стояли під Загальною декларацією прав людини, прийнятою Організацією Об'єднаних націй у 1948 р.

І ось ці люди починають неабияк непокоїти владний істеблішмент. В очах панівної верхівки їх вимоги про додержання загальнолюдських демократичних цінностей виглядали як прямий замах на «ідейно-політичну єдність» радянського суспільства, в основі якої лежала офіційна комуністична ідеологія, яка виявилась настільки догматизованою, що втратила будь-які внутрішні резерви до розвитку, саморегуляції, критичного з точки зору здорового глузду підходу до застарілих положень і схем. Загнавши таким чином сама себе у глухий кут теоретико-методологічного консерватизму і «бюрократичного абсолютизму», правляча партія не бажала допустити навіть щонайменших відхилень від усталених канонів та методів своєї діяльності. Тим більше, що на весь світ проголосили і постійно продовжували

декларувати, що СРСР — це найдемократичніша країна в світі, в якій гарантовані і забезпечені всі громадянські права та свободи, повністю вирішене національне питання, побудоване перше в історії людства суспільство вищої соціальної справедливості.

Натомість раптом з'являються люди, хай і поодинокі, які вимагають справжньої, а не декларованої свободи слова, друку, зборів, на конкретних прикладах інформують громадськість про занепад національних культур, виступають за їхнє відродження, за підвищення статусу національної мови, різко критикують різного роду зловживання місцевих можновладців, сповіщають про порушення законності, прав людини тощо. Такі виступи у вищих, та й у нижчих колах партійного керівництва розцінювались однозначно як спроби підриву чи ослаблення радянського суспільного і державного ладу з відповідними заходами впливу щодо їхніх авторів.

Різнобічні форми власне дисидентської діяльності до середини семидесятих років зводилися, в основному, до одержання і розповсюдження тієї інформації, що з ідеологічних міркувань або взагалі не торкалася офіційною пресою, або свідомо викривлювалася. Це були відомості про судові і позасудові репресії з політичних мотивів, становище політичних в'язнів, національно-культурні і релігійні рухи в Україні, Литві, Закавказзі, проблеми еміграції, цензурне свавілля. Крім поривань до морального спротиву, спонукальним мотивом участі в дисидентському русі, було намагання допомогти конкретним людям, які стали жертвами репресій. Рух породив широкомасштабну систему допомоги політв'язням та їхнім сім'ям.

Слід зазначити, що радянська репресивна політика «доби М. Хрущова» і «ери Брєжнєва» мала свої особливості. Здавалося, на перший погляд, що для неї взагалі вже не існує відповідного підгрунтя. Адже за твердженням вищих керманичів, залишки експлуататорських класів та інших ворожих елементів були ліквідовані ще в 30-ті роки. Більше того, XXI з'їзд КПРС у 1959 р. гучно, на весь світ заявив, що соціалізм у СРСР переміг повністю і остаточно, тобто в країні вже не існує сил, здатних знищити новий і реставрувати старий державний та суспільний лад. Само собою напрошувався висновок: якщо немає ворожих сил, то не потрібні й репресії.

Однак на практиці, в реальному житті все виглядало інакше — репресії тривали, хоч різко зменшилась їхня інтенсивність і масштабність, до кримінальної відповідальності за політичними мотивами притягувалася порівняно невелика чисельність людей.

Чому ж вони не припинялися? Відповідь криється в суті тоталітарної системи, яка не допускала не лише інакодумства, а й гадки про нього. Бо інакодумство могло похитнути віру в «мудрість» партії і влади, в те, що вони невтомно піклуються про життя і добробут народу, й тим самим послабити їхні позиції, привести до скорочення, а то й ліквідації пільг і привілеїв, без яких партійно-державна верхівка вже не мислила свого існування. І тому найменший натяк на те, що влада не відповідає своєму призначенню, що саме вона винна в багатьох негараздах радянського суспільства, викликала жагу до придушення будь-яких порухів не те що осудження, а навіть несхвалення її політики.

А негараздів було і ставало дедалі більше. Народне господарство поступово занурювалося в стан стагнації, знижувались темпи приросту промислової і сільськогосподарської продукції, низькою залишалася її якість, кон-

курентоспроможність, падала продуктивність праці, слабко впроваджувались у виробництво досягнення науково-технічної революції, за багатьма показниками якої СРСР дедалі відставав від країн Заходу. Водночас економіка все відчутніше набувала потворного характеру через явно переважаючий тиск військово-промислового комплексу і збереження залишкового принципу державної підтримки мирних галузей промисловості, що не могло не позначатись на життєвому рівні населення. Не доходили руки у властей і до реального забезпечення проголошених Жовтневою революцією і закріплених в усіх радянських конституціях громадянських свобод.

У той же час офіційна пропаганда твердила про історичні здобутки в економіці, науці і техніці, зростання небаченими темпами добробуту трудящих, про нечуваний розквіт «соціалістичної демократії», про вільний розвиток і «непорушну дружбу» націй і народностей, що населяли Радянський Союз. Звичайно, будь-які висловлювання, що йшли врозріз з офіційними, викликали дуже болісну реакцію владних структур.

Важливо, що люди, пізніше названі дисидентами, не ставили питання про зміну існуючого ладу. Вони лише бажали, щоб при цьому ладові людині жилося краще, щоб кожен міг користуватись конституційними правами не на словах, а на ділі, щоб цьому сприяло постійне динамічне зростання народного господарства, щоб зберігалися мова, культура, традиції, звичаї кожного етноутворення. Проте саме це й не влаштовувало «верхи», які набагато спокійніше і певніше почували себе в атмосфері загальної облуди, яким прекрасно жилося в умовах, створених ними для себе і свого оточення. Тому вони хворобливо реагували на все, що могло не те що порушити, а бодай кинути «тінь» на існуючий порядок.

Та крім настроїв влади, існував ще один момент, який теж певною мірою впливав на збереження репресивної політики. Йдеться про те, що ще за часів В. Леніна і Й. Сталіна в країні утворилася надпотужна каральна машина, обсяг роботи якої з припиненням масових репресій значно скоротився. Але як в інших системах, так і в цій діяв інстинкт самозбереження, внаслідок чого вона не переставала вишукувати собі сфери застосування. Однією з таких сфер стала боротьба з інакодумством під гаслом «захисту радянського державного і суспільного ладу». Хоч розмах був вже не той, що в період сталінізму, й не мали органи колишньої безмежної влади, однак залишались досить розгалуженим і впливовим організмом, спирались на послуги великого загону штатних і позаштатних агентів-інформаторів, продовжуючи таким чином виконувати функції політичного нагляду за власним народом. Зрозуміло, з урахуванням реалій і вимог часу спецслужбам довелося скоригувати методи своєї діяльності, але завзяття досвіду, накопиченого у попередні десятиліття, їм цілком вистачало для розв'язання нових завдань. Вони і реагували на нові явища, зокрема, оперативно створивши в 1967 р. так зване «П'яте управління», призначене спеціально для боротьби з інакомисленням, яке включало відділи творчої інтелігенції, студентської і неформальної молоді, релігії, по боротьбі з дисидентами, по боротьбі з сіонізмом та інші.

Про масовий, так би мовити, «всенародний» рух інакодумства як на рівні Союзу, так і в Україні, говорити, звісно, не доводиться. Були, можливо, сотні людей, які стали неугодними до влади. Зазвичай це явище пов'язують із шістдесятими-сімідесятими роками, хоча деякі його прояви, в тім числі на Дніпропетровщині, позначилися і в 50-ті роки.

У 1955 р. студент Криворізького гірничорудного інституту І. Клеваний направив до редакції газети «Правда» лист, в якому виклав свої міркування про становище в країні. Звернення до вищого партійного органу влада розцінила як контрреволюційну дію, за що Дніпропетровський обласний суд 16 квітня того ж року визначив І. Клеваному міру покарання 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі[164].

Влітку 1955 р. Дніпропетровське обласне управління КДБ заарештувало студента-дипломника історико-філологічного факультету держуніверситету М. Кучера за обвинуваченням в антирадянській діяльності. Розглядав справу обласний суд 2 лютого наступного року. Він встановив, що підсудний М. Кучер, будучи вороже налаштований до радянської влади, у січнілютому 1955 р. особисто виготовив чотири листи антирадянського змісту, в яких зводив злісні наклепи на керівників КПРС і Радянської держави, на радянську зовнішню політику, закликав до повалення радянської влади.

Про що ж йшла мова в цих листах? В одному з них М. Кучер писав: «Мене дивує той факт, що західні уряди, вільно обрані своїми народами, визнають вас рівними собі, визнають вас, що прийшли до влади шляхом насильства над демократією, що будували свою політику на масових вбивствах і поневоленні народів, країн, цілих континентів, на знущанні над людською культурою. Вони визнають вас, тих, хто у 20-му столітті керує народом так, як Чингис-хан у 13-му.

...З марксизму-ленінізму ви зробили своєрідну релігію, що прищеплюється в обов'язковому порядку підростаючому поколінню. Різниця, правда, в тому, що в істинності релігійних догматів людина має право сумніватися, чого не може робити особа щодо марксизму-ленінізму. ...З фанатизмом і жорстокістю справжніх інквізиторів ви знищуєте і гноїте у в'язницях всіх інакомислячих, всіх, хто хоч словом натякнув проти правлячої ієрархії, здійснюючи своє улюблене гасло: «Хто не з нами, той проти нас...».

За статтями, що були пред'явлені М. Кучеру, передбачалося суворе покарання, аж до вищої міри. Та суд «змилостивився» і визначив йому «всього» 10 років виправно-трудових таборів. Верховний суд України проявив ще більшу милість — скоротив строк ув'язнення до 5 років. Реабілітований Микола Іванович Кучер у 1991 р.[165]

У матеріалах поіменного мартирологу жертв політичних репресій — громадян Дніпропетровщини простежується стала динаміка «організації» антирадянських справ і у наступні роки. Ось лише коротка хроніка тогочасних подій у краї.

У 1957 р. за різні діяння в руслі «антирадянської агітації та пропаганди» за грати потрапили: повар їдальні відділу робітничого постачання рудника ім. Орджонікідзе з Кривбасу І. Балевич — 5 років ВТТ; електрик заводу ім. Петровського В. Борисов — 5 років; начальник цеху Дніпропетровського заводу металоконструкцій Ф. Водолащенко — 10 років; пенсіонер Р. Кучер — 7 років; колгоспник артілі ім. Будьонного Новомосковського району І. Майоров — 10 років; робітник заводу пресів О. Маменко — 10 років. А члена колгоспу ім. Суворова Солонянського району А. Турика звинуватили у створенні оунівського осередку на селі. «Найсправедливіший і найгуманніший» радянський суд «впаяв» йому по максимуму — 25 років.

1958 рік став продовженням такої ж антирадянщини строком на 5 років для колгоспника артілі «Світло жовтня» П'ятихатського району С. Гелиша,

бурильника рудника ім. Фрунзе з Кривого Рогу П. Парцея, а 1960-й — для вантажника автобази обласного управління торгівлі Г. Висоцького (3,5 роки), робітника радгоспу № 626 Васильківського району І. Кичака (10 років) і т. ін.

Отже, серед засуджених переважали робітники і колгоспники, хоча не обминула ця доля й інших. Так, вчитель школи робітничої молоді з міста Новомосковська Г. Євтушенко неодноразово звертався з листами до партійних і державних інстанцій, до редакції газети «Правда», в яких сповіщав про зловживання місцевої влади. Та звідти його листи надсилалися тим, про кого він писав. Тоді Г. Євтушенко звернувся до радіостанції «Свобода», а це вже кваліфікувалося за ст. 4 Кримінального кодексу УРСР як «...надання допомоги будь-яким способом тій частині світової буржуазії, яка прагне повалити комуністичну систему». Боротьба за справедливість коштувала Г. Євтушенку 6 років перебування у неволі. Реабілітований у 1992 р.[166]

Репресії не припинялися і в наступні роки. Ідеологічним обгрунтуванням для органів безпеки, прокуратури, суду по боротьбі з інакодумством став лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року. В ньому вказувалося, що неприпустимі ніякі послаблення, коли мова йде про свідому антирадянську діяльність ворожих елементів. Верховний суд СРСР повинен був видати керівне роз'яснення судам, в якому б визначались чіткі мотиви для засудження інакодумців, людей, які займаються «антирадянською агітацією». Вона розумілася дуже широко. Це міг бути анекдот, визнаний антирадянським, особливо коли мова йшла про високих керівників, критика безпосереднього начальства, невдоволення тими чи іншими побутовими негараздами.

На початку 1960-х років у зону професійних інтересів дніпропетровських чекістів потрапили студенти ДДУ О. Дупліщев, П. Білоножко, Є. Бойко, металургійного інституту — П. Лопатниченко і К. Продан, які систематично прослуховували закордонні радіостанції, під впливом чого вчиняли наклепи на радянську дійсність. Покарання обмежилося виключенням з вузів і профілактичними бесідами[167].

Слід пояснити, що собою являли ці «профілактичні бесіди». Зазвичай вони починались о 9-й ранку і продовжувались 5-6 годин практично без перерви. Вели її два досвідчені у цій справі офіцери. Фізичних методів впливу не вживали, але масований психологічний тиск могла витримати далеко не кожна людина. Фактично це була форма психологічного катування.

Пильно відстежували «компетентні органи» ситуацію передусім в обласній письменницькій організації та у видавництві «Промінь». У доповідних записках на ім'я першого секретаря обкому партії «літературознавці» з КДБ констатували, що в них працюють здебільшого талановиті письменники, але вони в той же час потребують підвищеної уваги і відповідного контролю з боку партдержструктур. Повідомлялося, що в обох організаціях мають місце серйозні недоліки, зокрема, існує не зовсім правильний підхід щодо прийому нових членів до Спілки письменників. Можна лише здогадатись: малося на увазі, що кандидатури вступників не погоджувались з КДБ.

Начальник управління КДБ у Дніпропетровській області направив 30 січня 1963 р. першому секретареві обкому партії доповідну записку, в якій, поряд з іншим, наголошував: «Серед творчої молоді, й особливо серед молодих письменників, які називають себе «шістдесятниками», існує тенденція

до відкидання всієї літератури, що існувала до них. Якщо не керувати творчістю молодих письменників, не застерігати їх від помилок і викривлень, то вони можуть стати на шлях створення чужої нашому соціалістичному реалізму літератури і згубно впливати на інших»[168].

Судячи з документів, особливо дошкуляли органам Михайло Чхан, Віктор Корж, Валентин Чемерис. Постійно контролювалися їхні спосіб життя, розмови, зустрічі тощо. Перед від'їздом обласної делегації на 5-й Всеукраїнський з'їзд письменників працівники місцевого КДБ, вочевидь, надихаючи на нові досягнення у творчості, провели з «неблагонадійними» делегатами профілактичну бесіду, під час якої застерігали від небажаних зустрічей, необережних виступів. Не припинялося стеження і в дні з'їзду. Чекісти точно знали кожний крок дніпропетровських письменників у Києві. Пізніше, скориставшись виступами на захист роману О. Гончара «Собор», В. Чемериса звільнили з роботи у видавництві «Промінь»[169].

Чимало головного болю завдавала партійним і каральним органам, сама того не бажаючи, група молодих людей: Іван Сокульський, Олександр Завгородній, Олександр Водолажченко, Віктор Савченко та інші. Хоч жодних радянських законів вони не порушували, підпільних організацій не створювали, демонстрацій і мітингів не влаштовували. Єдине, за що вони виступали послідовно і з юнацькою запальністю — це збереження української культури та її найважливішої складової — мови. В умовах твердого русифікаторського курсу це вже тягло якщо не на відвертий кримінал, то в усякому разі близько до нього, бо пахло «українським націоналізмом». А з ним ні партія, ні тим паче КДБ жартувати не збиралися, дуже хворобливо реагуючи на щонайменші його прояви.

За юнаками велося пильне спостереження. Їхнє спілкування таємно, але ретельно контролювалося і відображалося в оперативних зведеннях обласного управління КДБ та повідомленнях до обкому партії. Що ж було в цих документах? Ось витяг з одного з них, датованого 2 лютого 1966 р.: «Напередодні Нового, 1966 року О. Водолажченко, І. Сокульський, О. Завгородній та інші створили групу молоді, яка під керівництвом П. Макаренка неодноразово збиралася у приміщеннях ДДУ і сільськогосподарського інституту для розучування колядок, на що вони, за словами І. Сокульського, мали дозвіл парткому ДДУ і обкому комсомолу.

Увечері 31 грудня група переодяглася в український одяг, який взяли у Палаці студентів, і в складі 16 осіб відвідали квартири низки викладачів університету, будівельного і сільськогосподарського інститутів.

Була зроблена спроба відвідати будинок, де живуть керівні працівники обкому КП України, але черговий міліціонер їх не пустив. У тексті колядок нічого такого, що можна було б осуджувати, не було. Але після закінчення, перебуваючи дещо розпаленими після пригощання, Водолажченко, Сокульський, Завгородній, звертаючись один до одного «пан», стали радіти своєму досягненню, заявляючи, що вони увійдуть в історію, бо вперше добились дозволу на колядки, і в цьому їх велика перемога»[170].

Крім цієї події, КДБ непокоїло і те, що молоді люди мають у себе репродукцію виданої у ФРН книги І. Кошелевця «Панорама найновішої літератури в УРСР» націоналістичного змісту, що О. Водолажченко написав і відправив до Києва статтю про тяжкі умови праці майстрів фабрики петриківського розпису та інше.

Виходячи з вищесказаного, начальник управління КДБ вважав за необхідне вжити профілактичні заходи щодо здійснення позитивного впливу на вказаних осіб і вирішення питання про залишення їх на навчанні та ідеологічній роботі[171].

Особливо загарячкували дніпропетровські партійні очільники, а з їхньої подачі КДБ, після виходу в світ роману О. Гончара «Собор». Спочатку нічого грози не віщувало. У республіканській і місцевій пресі з'явились схвальні рецензії. Та невдовзі хтось з дуже пильних людей дійшов висновку, що у романі в особі негативного героя кар'єриста-пройдисвіта Лободи виведено образ першого секретаря Дніпропетровського обкому КП України О. Ватченка. А він не був пересічним секретарем — як-не-як член політбюро ЦК КПУ. Обласна преса негайно одержала команду: довести, що трудящі Дніпропетровщини роман не сприймають, більше того, він містить в собі наклепи на робітничий клас. Відразу ж з'явились відповідні рецензії, листи «робітничих колективів», які з гнівом засуджували твір. Та кампанії в пресі виявилося замало, і почалася розправа над тими, хто схвально оцінював роман.

За позитивну рецензію одержав сувору догану і був звільнений з роботи один з найстаріших дніпропетровських журналістів С. Шейнін, який «проявив ідейну і професійну незрілість, політичну безпринципність, несумісні з високим званням журналіста партійного органу». Такі ж «санкції» були застосовані до вчителя школи робітничої молоді Г. Прокопенка, журналістів М. Скорика, І. Опанасенка, поета і працівника багатотиражної газети І. Сокульського та ін.[172]

Особливо турбував можновладців Іван Сокульський. Чим же привернув таку велику увагу до себе молодий поет? Ще коли він був студентом філологічного факультету ДДУ, занепокоєння пильних органів викликали такі моменти: говорить тільки українською мовою, вірші також пише лише українською, має в себе репродукцію вже згадуваної книги І. Кошелевця. В КДБ з ним вели «батьківські» бесіди, але Іван продовжував стояти на своєму. Тоді в травні 1966 р. його виключили з комсомолу і університету, почалися поневіряння у пошуках роботи. Якийсь час працював у районних і багатотиражних газетах, вихователем у гуртожитку. Врешті-решт, влаштувався матросом на річковий пароплав. З творчістю і стосунками з друзями та однодумцями не поривав, тому й залишався у сфері уваги КДБ — не припинялись проти нього провокації, профілактичні бесіди[173].

Остаточно владний терпець увірвався з появою «Листа творчої молоді Дніпропетровська», адресованого голові Ради міністрів УРСР, секретареві ЦК КП України з питань ідеології, секретареві Спілки письменників України. Автором листа був І. Сокульський. У збиранні матеріалів і редагуванні його брали участь В. Заремба, В. Савченко, М. Скорик. Розмножували текст на друкарській машинці І.Сокульський і М.Кульчинський. Лист надіслали, крім адресатів, до редакцій газет, у комітети комсомолу вузів міста. Невідомо, чи читали лист одержувачі, але всі вони негайно переслали його до обласного управління КДБ. У 8-томній справі П-24613 7-й том повністю складений з «речових доказів» «Листа творчої молоді Дніпропетровська»[174].

У ньому йшлося про брудну кампанію, розгорнуту навколо роману О. Гончара, про цькування його автора і переслідування тих, хто підтримував ідеї «Собору», про наступ на українську культуру під гаслом боротьби проти

«українського буржуазного націоналізму», про руйнування пам'яток історії та культури на Дніпропетровщині.

Буквально «дарунком» для властей стало те, що «Лист» потрапив за кордон і у червні 1969 р. пролунав по радіо «Свобода», а потім з'явився на шпальтах закордонних українських видань. За це авторів вже можна було притягати до відповідальності за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР. У липні 1969 р. заарештовують І. Сокульського і разом з ним М. Кульчинського. Оскільки КДБ вважало, що для солідного процесу двох мало, то вирішило притягти ще третього — асистента металургійного інституту В.Савченка, бо мали відомості, що він брав участь у підготовці «Листа». Під час обшуку вдома криміналу не знайшли, взагалі матеріалу проти нього було небагато, тому обмежились підпискою про невиїзд.

І. Сокульський і М. Кульчинський провели у в'язниці півроку. За допомогою багатогодинних виснажливих допитів їх намагались переконати, що вони запеклі антирадянщики. Суд відбувся у січні 1970 р. і проходив він за всіма зовнішніми ознаками судочинства — суддя, народні засідателі, прокурор, захисники, але без порушення прав людини не обійшлося. Судове засідання оголосили закритим, не пустили навіть родичів підсудних. Батькам вдалося потрапити до зали суду лише після настійних вимог адвокатів. Зате було багато кадебістів у цивільному.

Не маючи достатньо вагомих доказів, прокурор обвинувальну промову побудував на ідеологічних штампах про великі досягнення радянської національної політики, дружбу народів СРСР і спробу підсудних підняти руку на ці досягнення, кваліфікував їх як антирадянську діяльність, що підпадає під відповідні статті Кримінального кодексу і вимагав для них тюремного ув'язнення.

Натомість кваліфіковані, досвідчені захисники, аналізуючи матеріали попереднього і судового слідства, довели, що антирадянська діяльність існує лише у хворобливій уяві КДБ і прокурора, і ніяк не «тягне» на 62-ту статтю. В крайньому випадку до перших двох можна застосувати 187-ту статтю, а відносно В. Савченка взагалі обмежитись окремим визначенням. Але оскільки вирок був «відпрацьований» заздалегідь, то І. Сокульський одержав 4,5 роки ув'язнення, М. Кульчинський — 2,5 роки, В. Савченко — 2 роки умовно з трирічним іспитовим строком[175].

Що ж до інших, хто був якоюсь мірою причетний до цієї справи, обмежились більш м'якими санкціями — звільненням з роботи, виключенням з партії, бесідами в парткомах чи КДБ.

Судова розправа, «профілактика» не змогли придушити опозиційні настрої на теренах області. В постанові обкому партії від 26 серпня 1971 р. «Про заходи щодо виконання постанови ЦК КПРС від 28 червня 1971 р. «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» зазначалося, що у Дніпропетровську, Кривому Розі, Нікополі, П'ятихатському і Синельниківському районах останнім часом посилилась діяльність антирадянських елементів, які займаються нелегальним виготовленням, розмноженням і поширенням різних творів і документів антигромадянського, націоналістичного, наклепницького характеру, ідейно-шкідливого змісту літературних творів, різного роду звернень. В області було зафіксовано близько 50 назв таких матеріалів.

Бюро обкому зажадало від партійних комітетів підняти рівень відповідальності членів і кандидатів партії, суворо питати з комуністів, які втратили пильність і потурають організаторам та розносщикам антирадянських й інших політично шкідливих матеріалів. Парткоми прямо зобов'язувались «вжити відповідних заходів щодо попередження розповсюдження даної літератури, *виявлення осіб, які займаються виготовленням, поширенням і використанням так званих самвидавчих творів»* (курсив наш — Автори)[176].

Отже, самвидавча література настільки турбувала компартійні органи, що вони фактично передоручили своїм структурам функції, радше властиві КДБ зі «спостереження та виявлення» чи згадали крилату фразу про те, що кожен комуніст повинен бути чекістом.

1970-ті роки на Дніпропетровщині характеризувалися певним затишшям дисидентської діяльності. На першій половині десятиліття лежала чорна тінь недавнього судового процесу, і небагато було людей, котрі за свої думки чи необережні вислови не боялися би опинитись у лабетах радянського «правосуддя».

Друга ж половина 70-х ознаменувалася новим піднесенням національно-демократичного і як його різновиду правозахисного руху. 9 листопада 1976 р. письменник М. Руденко на прес-конференції для закордонних журналістів у Москві проголосив про створення Української Гельсінської групи «УГГ», яка ставила своїм завданням встановлення громадського контролю за дотриманням Загальної декларації ООН 1948 р. і Заключного акта Гельсінської наради 1975 р., захист прав людини, зокрема, недопущення карного переслідування за інакодумство, звільнення незаконно засуджених людей. До групи увійшли знані правозахисники О. Мешко, О. Тихий, О. Бердник, Л. Лук'яненко та інші.

Поступово про своє приєднання до неї оголошували люди з різних куточків України, в тому числі й ті, які перебували в ув'язненні. Повернувшись з табору, І. Сокульський також вступив до УГГ, активно співпрацював у ній, займався правозахисницькою діяльністю, продовжував писати невгодні владі вірші.

В березні 1980 р. у нього проводять кілька обшуків, вилучають щоденники, вірші, нотатки особистого характеру, друкарську машинку, а 10 квітня заарештовують. У постанові про порушення кримінальної справи зазначалося, що «Сокульський І. Г. на грунті антирадянських націоналістичних переконань з метою підриву Радянської влади систематично виготовляв і зберігав документи, в яких зводяться наклепницькі вигадки та заклики до повалення в нашій країні державного і суспільного ладу, чим скоїв злочин, передбачений статтею 62-ю Кримінального кодексу УРСР».

Для проведення слідства було сформовано цілу бригаду, нібито арештований і насправді був «надзвичайно небезпечним злочинцем», становлячи реальну загрозу руйнації підвалин компартійної держави. Як би там не було, але воно тривало 9 місяців і завершилося створенням 10-томної справи, котра мала довести ворожу, антирадянську суть І. Сокульського. В основу обвинувачення була покладена власне сама поетична творчість. Не хотів Іван Сокульський писати «як положено», писав, як веліли совість, душа, творча наснага. На десятках аркушів цитуються вірші з обов'язковим рефреном про їхню антирадянську сутність і загрозу існуванню радянської влади. Постає логічне питання: чому така інтимна річ, як поетика, а у випадку з І. Сокульським взагалі доступна тільки вузькому колу друзів, бо

його вірші не друкували й не збиралися це робити, не влаштовувала можновладців, і тим більше може служити основою для обвинувачення в кримінальному злочині. Відповідь на це можна, мабуть, знайти в самій владній системі, яка просто жахалася, щоб «з іскри не загорілось полум'я».

Суд відбувся у січні 1981 р. Вирок фактично повністю дублював положення обвинувачення. Та оскільки І. Сокульський і його «партнер» по справі, електрик одного з колгоспів у Синельниківському районі Г. Приходько притягались вдруге по одній і тій же кримінальній статті, тобто оголошувались рецидивістами, то й одержали по 10 років суворого режиму і по 5 років заслання[177]. Іван Григорович Сокульський вийшов на волю лише у 1988 р. Поневіряння в тюрмах, таборах, карцерах вкрай підірвали його здоров'я, 22 квітня 1992 р. він помер.

Дотяглась рука КДБ й до вчителя з селища Солоного П. Розумного, який досить енергійно займався правозахисною діяльністю. Інкримінувати йому нічого не вдалося. У жовтні 1979 р. його затримала міліція за знайдений у нього під час обшуку невеликий складаний ножик. І цього виявилося досить, щоб засудити людину на три роки ув'язнення за статтею 222 Кримінального кодексу УРСР — незаконне носіння вогнепальної або холодної зброї[178].

У квітні 1980 р. на «десятку» був засуджений учасник Української Гельсінської спілки, мешканець селища Васильківки В. Калиниченко, а у серпні наступного — на 7 років інженер Ломівської водогінної станції Дніпропетровського району Г. Нечипуренко[179].

Одним з останніх «в'язнів сумління» на Дніпропетровщині був поет В. Сіренко. Під пильне око кадебістів він потрапив ще у 1966 р. через вірші, що не подобались можновладцям. Виключили з партії, зняли з роботи у багатотиражній газеті Дніпродзержинського вагонобудівного заводу. У міськкомі партії заявили категорично: ні журналістської, ні вчительської роботи для вас не існує. Влаштувався технічним редактором до Дніпропетровського філіалу Всесоюзного інституту мінеральних ресурсів, де редагував тексти звітів, інших документів, замовляв ділові бланки у друкарні тощо. Але весь час перебував під «неусипним» наглядом обласного управління КДБ, що доповнювалося періодичними обшуками, «профілактичними бесідами», провокаціями. За штучно сфабрикованою кримінальною справою засудили на 2,5 роки примусових робіт із засланням до Астраханської області[180]. Звільнився в 1987 р., живе у м. Дніпродзержинську, продовжує поетичну і публіцистичну творчість.

Таким чином, радянська каральна машина і в 1950-80-ті роки не припинила своєї антигуманної діяльності, продовжуючи ламати долі багатьох людей. Менші масштаби репресій, дещо пом'якшені їхні форми, але як і раніше, будь-хто з тієї чи іншої причини міг легко опинитись «під ковпаком» у властей, а значить, стати і своєрідною «персоною нон грата» з відповідними наслідками, що не віщували здебільшого нічого доброго для «фігуранта». Найчастіше при цьому наклеювався жупел «антирадянщика» чи «націоналіста», що було виключною прерогативою партійних органів і КДБ.

Існував широкий арсенал засобів репресій. І не тільки таких крайніх, як запроторення до тюрми, табору чи психіатричної лікарні. Бувало досить й виключення з партії, вигнання з роботи, обвбріхування у пресі, постійного стеження, обшуків, «профілактичних бесід» — тобто масованого психологічного тиску, щоб скалічити людині життя. Офіційно це називалося піклу-

ванням про «забезпечення» ідейної та морально-політичної єдності радянського народу, а насправді, було нічим іншим, як ефективним засобом виховання покірних, безголосих слуг тоталітарної системи.

За аналітичними даними науково-редакційного центру обласної редколегії по виданню серії книг «Реабілітовані історією», узагальнена статистична картина репресивної діяльності радянської влади на Дніпропетровщині у 1920-1985 рр. виглядає таким чином *(див. таблицю)*.

Наведені цифри, на наш погляд, потребують деяких коментарів. Особливий інтерес, безперечно, викликає розподіл репресованих за соціальним складом, віком, національністю, освітою, мірою покарання.

Почнемо з соціальної компоненти. Найбільшу кількість постраждалих від репресій становили люди фізичної праці: робітники, колгоспники, одноосібники. До цієї ж категорії слід віднести і більшість рядових військовослужбовців, що в масі своїй рекрутувались саме з них. Загалом це 16 470 осіб, або 70,5 відсотка. Серед них більше половини — робітники. Тобто, той клас, що за постулатами марксизму-ленінізму розглядався як найпередовіший клас суспільства, головна рушійна сила історичного процесу переходу від капіталізму до комунізму, а з перемогою соціалістичної революції — пануючий клас, втілення диктатури пролетаріату.

Насправді ж йому було відведено місце слухняного виконавця волі партії, точніше, партійної верхівки, яка прибрала до своїх рук всю повноту влади і яка лише «одна знала», як будувати нове суспільство, вважала себе носієм істини в останній інстанції й не бажала терпіти жодних інших поглядів, вдаючись до насильства і репресій, щодо незгодних, реальних і удаваних супротивників, в тому числі проти так званих хистких елементів, у робітничому середовищі, про що В. Ленін прямо говорив у 1920 р. А кому належало право визначати «хисткі» чи не «хисткі» елементи цієї маси. Звичайно, тій же партійній верхівці.

Сплеск репресій проти робітників припадає на другу половину 30-х років, коли Й. Сталін проголосив перемогу соціалізму і коли настав час сплачувати рахунки. А сплачувати було нічим, бо становище країни залишалося важким, а основної маси населення — злиденним. Посилання на «капіталістичне оточення», «тимчасові труднощі» і тому подібне спрацьовували недостатньо І вирішальним засобом стали репресії, поступово зведені в ранг державної політики.

Тут звертають на себе увагу ще два моменти. Перший: у період найвищого розмаху політичного терору значну частину серед репресованих становили найбільш кваліфіковані робітники — верстатники у машинобудуванні, доменщики, сталевари, прокатники в металургії, машиністи на транспорті тощо. Інакше кажучи, вилучалася найбільш передова і освічена, а відтак, найбільш небезпечна маса робітників. І другий — розстріляли чи кинули до таборів 8 879 осіб, тобто, людей вищого ступеня вікової активності як на виробництві, так і у суспільному житті, що через різні причини якраз і не влаштовували владу.

Наступна категорія — селянство. Розправа над ним на Дніпропетровщині, як і в усій країні, розтяглась на довгий термін — від громадянської війни до періоду масових репресій. Всього постраждало понад 6 332 селян, більше половини з них колгоспники, тобто активні учасники соціалістичного будівництва.

Таблиця

Розподіл	Кількість	%
Всього репресовано:	23 351	
з них: чоловіків	21 482	92,0
жінок	1 869	8,0
За віком:		
до 1870 р. нар.	186	0,8
1871 – 1880	1 307	5,6
1881 – 1890	4 183	18,0
1891 – 1900	7 432	31,8
1901 – 1910	6 731	28,7
1911 – 1920	2 543	11,0
1921 – 1930	934	4,0
1931 – 1940	23	0,1
1941 – 1960	12	0,05
За національністю:		
українців	15 178	65,0
росіян	2 045	8,8
білорусів	618	2,6
німців	2 568	11,0
поляків	1 244	5,3
євреїв	965	4,1
інших (болгар, молдаван, греків, корейців, латишів...)	733	3,2
За освітою:		
неписьменних і малописьменних	6 071	26,0
з початковою освітою	12 375	53,0
з середньою (повною і неповною)	3 502	15,0
з вищою (закінченою і незакінченою)	1 403	6,0
За фахом:		
робітників	8 879	38,0
колгоспників	3 996	17,5
з них голів колгоспів	76	0,9
селян-одноосібників	2 333	10,0
службовців	4 791	21,0
інженерно-технічних працівників	2 802	12,0
директорів і головних інженерів підприємств	141	0,6
разом:	2 943	12,6
вчителів	626	2,6
викладачів вузів	121	2,5
студентів	207	0,6
журналістів	49	0,2
учнів	133	0,3

Закінчення табл.

Розподіл	Кількість	%
військовослужбовців:		
рядових	1260	2,0
командирів	467	0,3
священнослужителів	203	0,9
працівників мистецтва	54	0,8
пенсіонерів	117	3,6
безробітних	833	3,5
За роками репресії:		
1920-1928	186	0,8
1929-1933	3 376	16,0
1934-1936	820	3,6
1937	5 370	23,04
1938	7 939	34,0
1939-1941	1 494	6,4
1941-1945	2 474	10,6
1946-1953	1 248	5,3
1954-1964	47	0,2
1965-1985	14	0,06
За мірою покарання:		
Вища міра покарання	10 040	43
в т. ч. робітників	3 915	
колгоспників	2 445	
разом	6 360	59% від загальної кількості розстріляних
21-25 р. ув'язнення	280	1, 2
11-20 р.	307	1, 3
10 р.	4 226	18,1
1-5 р.	4 039	17,3
заслання	1 868	8,0
гласний нагляд	258	1,1
умовне покарання	185	0,8
За роками реабілітації:		
до 1956 р.	513	2,5
1956-1960	9 296	39,5
1961-1970	1 823	7,8
1971-1980	142	0,6
1981-1988	233	1,0
1989-2004	11 344	48,6

Таблиця складена за картотекою, створеною на основі вивчення архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області і Державному архіві Дніпропетровської області.

Далі йдуть службовці — 4 791 особа. Серед них першорядне місце посідають інженерно-технічні працівники. Здавалося б, що завдання, які стояли перед країною на шляху модернізації і перетворення її на передову інду-

стріально розвинену державу, вимагали особливої уваги до творців технічного прогресу, тим більше, що кількісно їх було дуже мало. Але увага набула спотворений, неприродний характер, такий, що ніяк не узгоджувався з логікою і здоровим глуздом. Замість пошуку і ліквідації справжніх причин негараздів у промисловості почали шукали «стрілочників»–винуватців, а ними здебільшого й оголошувались інженери і техніки, яких нещадно репресували. За 1928-1938 роки знищили чи ув'язнили 2 943 спеціалісти, що, безумовно, вкрай негативно позначилося на становищі в економіці.

Привертає увагу національний склад репресованих. На першому місці, звісно, українці — 65%, що відповідало демографічному складу населення області.

На другому — німці — 11%. І це теж не випадково з огляду на те, що у Південній Україні, спочатку в Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях, потім відповідно у Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській і Запорізькій областях, ще з XVШ століття існували численні німецькі поселення. Для них був характерний високий рівень господарювання, його агротехнічного забезпечення, небачена в цих краях культура землеробства і тваринництва. Проте у другій половині 30-х років у вир репресій потрапили і німці, причому цілими родинами.

На третьому місці росіяни — 8,8%, в основному робітники промислових підприємств, на четвертому поляки — 5,3%. В даному випадку центром репресивної діяльності став Дніпродзержинськ, де з дореволюційних часів існувала досить велика польська колонія. Якщо врахувати напружені на той час відносини між СРСР і Польщею, то зрозуміле ставлення властей до польського населення. У 1936 р. М. Хатаєвич прямо вказував обласному управлінню НКВС на те, що в Дніпродзержинську існує польське шпигунське кубло, яке необхідно ліквідувати. Багатьох поляків оголосили шпигунами чи членами «Польської організації військової» і репресували.

Цікаві спостереження дає розподіл за мірами покарання. До 1937 р. вони носили більш-менш «м'який» характер в тому сенсі, що не застосовувались масово смертна кара і великі строки ув'язнення. На повну силу вона почала діяти в 1937-1938 роках, у пік «великого терору». Саме на цей період припадає найбільша кількість з 10 040 розстріляних, з-поміж яких, до речі, частка робітників і селян складала 59%.

Не можна не згадати про репресованих жінок. Їхня загальна чисельність — 1 869 осіб. Основна маса — дружини «ворогів народу», на другому місці — селянки, які протестували проти насильницької колективізації чи підпадали під постанову «про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 р. Щоправда, серед постраждалих і освітяни, і прості службовці, які чимось «завинили» перед владою чи окремими можновладцями.

Як бачимо, жертовний «внесок» Дніпропетровщини, покладений на вівтар реалізації «соціалістичного експерименту» у СРСР, виявився надто високим і явно неадекватним отриманим результатам. Чимало наших земляків на власному гіркому досвіді мали змогу осягнути, чим є насправді створений більшовиками політичний режим тоталітарного типу з його невід'ємного насильницькою складовою.

Після смерті «вождя всіх часів і народів» у СРСР розпочалася реабілітація жертв політичного терору, яка відбувалася на тлі десталінізації суспільства, тобто його поступового звільнення від найбільш одіозних «пережитків

сталінізму» й запровадження часткової лібералізації в окремих сферах життя, насамперед у духовній, де динаміка змін і новизни відчувалося найпомітніше, символізуючи собою реальні паростки «відлиги», щоправда, не глибокої, багато в чому поверхової.

Правовим механізмом реабілітаційного процесу в цей час став вересневий 1953 р. Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким Верховний суд одержав право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ і Особливих нарад НКВС, «трійок», «двійок» та інших позасудових інстанцій. Одночасно були скасовані трибунали військ МВС, сумнозвісна постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., дещо обмежені карально-репресивні функції і влада органів держбезпеки.

У травні 1954 р. вийшов спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністра юстиції, міністра внутрішніх справ і голови КДБ про перегляд кримінальних справ на осіб, «засуджених за контрреволюційні злочини, що утримувалися в таборах, колоніях й тюрмах МВС СРСР і знаходилися на поселенні»[178]. Проте відповідні органи не дуже поспішали з реабілітацією, а тому неподинокими були випадки, коли власті просто відмовляли в реабілітації, посилаючись на те, що вирок винесено обґрунтовано. Як правило, робилося це без доскональної перевірки справи, фактично було формальною відпискою.

Не могла не позначитись на цих кроках хоч і непослідовна реформаторська діяльність М. Хрущова. Тисячі людей отримали свободу, їм повернули громадянські права, певною мірою компенсували відібране у них майно. То був вже третій етап реабілітації, який прийшов на зміну двом незначним за масштабом у 1953-1955 роках. Але і цей етап носив обмежений, половинчатий характер, внаслідок чого у небутті залишались жертви політичного терору 1920-х років, багато партійно-державних керівників, представники національної інтелігенції, репресовані здебільшого за звинуваченням у «буржуазному націоналізмі» та причетності до різного роду національних ухилів, активні діячі Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, інші «злочинні» верстви української спільноти.

Тож реабілітаційна лінія як одна з центральних, ключових у загальному контексті тогочасної ідеології оновлення так і не стала домінантною в діяльності керуючого класу, у суспільно-політичному житті країни, а значить, не принесла довгоочікуваного мільйонами людей результату. За часів правління Л. Брежнєва ці процеси взагалі майже припинилися. Красномовні факти: в Україні за 1956-1968 роки реабілітували і поновили в правах всього 250 тисяч громадян, у наступне ж двадцятиліття (1969-1988) лише 60 тисяч[181].

Якісно новий і більш радикальний етап демократизації суспільства, його звільнення від політико-ідеологічних пут сталінізму й тоталітарної системи державного устрою, в тому числі шляхом прискорення реабілітаційних процесів, настав у період горбачовської перебудови. Потужним стимулюючим чинником у цій діяльності стало утворення у вересні 1987 р. на союзному рівні спеціальної комісії для додаткового і детального вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30-40-х і початку 50-х років у СРСР. Через рік аналогічна комісія з'явилася і в Україні. А 6 січня 1989 р. «Правда» оприлюднила постанову ЦК КПРС «Про заходи по відновленню справедливості щодо жертв політичних репресій», згідно з якою скасовувалися

рішення позасудових структур. Громадяни, репресовані ними, автоматично ставали реабілітованими. Було також визнано за необхідне активізувати перегляд справ на осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності судовими органами. Завдяки цій роботі у 1989-1991 роках в Україні реабілітували понад 500 тисяч осіб.

Новий імпульс посиленню реабілітаційної роботи надав Закон України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» зі змінами та доповненнями до нього, викладених у Законі України від 15 травня 1992 р. У них вперше наголошувалося, що реабілітація має охоплювати всю епоху радянської влади, починаючи з 1917 р., і всіх людей, підданих репресіям у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, депортації, заслання, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав і свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру[182].

На виконання цих законодавчих актів в Україні, у кожному регіоні, зокрема на Дніпропетровщині, розгорнулася комплексна, системна робота з реабілітації всіх категорій наших співвітчизників, які постраждали свого часу від свавільних дій властей. За активного сприяння обласної державної адміністрації та обласної ради, обласних управлінь СБУ, МВС, юстиції, прокуратури, облдержархіву виявлено, систематизовано і опрацьовано архівно-слідчі справи на мешканців нашого краю, репресованих за політичними мотивами в радянську добу і реабілітованих у встановленому порядку. Всього, як уже відзначалося, цей мартирологічний матеріал охоплює 23 351 особу. І така робота триває, сприяючи поверненню із забуття доброго імені все новим й новим жертвам беззаконня.

Водночас на державному рівні вживаються заходи щодо бодай часткової компенсації завданих їм моральних та матеріальних збитків, хоча, за великим рахунком, навряд чи можна відшкодувати кров і сльози українців, в тому числі наших земляків, загублених колективізацією й голодоморами, замордованих у катівнях ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ, знищених на «ударних будовах» ГУТАБівськового архіпелагу, під час примусових депортацій населення. А хіба піддаються кількісному виміру утиски і приниження, що зазнали члени родин репресованих, особливо діти, яких влада зробила сиротами.

Наш професійний і моральний обов’язок — зберегти для нинішнього й прийдешніх поколінь їхні образи як мучеників та заручників тоталітарного режиму. З цією метою, до речі, продовжується планомірне впорядкування місць поховання жертв терору, спорудження пам’ятників, меморіалів, відкриття нових музейних експозицій, стрімко зростає кількість відповідних публікацій у пресі, наукових виданнях, дедалі посилюється інтерес до тих лиховісних часів з боку літераторів, митців тощо. Усе це справляє позитивний вплив на оздоровлення морально-психологічної атмосфери у суспільстві, формування підвалин правової демократичної держави в Україні, відродження і утвердження історичної пам’яті як своєрідного й чи не найчутливішого барометра, котрий, окрім іншого, вказує на ступінь культури та цивілізованості нації, народу.

Досвід підготовки пропонованого читачам науково-документального видання засвідчує, що здійснювана у даному напрямку робота є досить складною і делікатною, вимагаючи від усіх причетних до неї виняткової уваги,

такту, чесності, щирості, об'єктивності, оскільки лише такі підходи допоможуть відтворити по-справжньому неупереджену, правдиву картину нашого порівняно недавнього минулого — бурхливого, суперечливого, драматичного, відновити історичну справедливість стосовно тих, кому довелося прийняти на себе нищівний удар радянської партійно-державної машини.

Рішуче засуджуючи багаторічний політичний терор у СРСР і вшановуючи пам'ять його численних жертв, всім нам дуже важливо до кінця розібратись у глибинних причинах та сутності репресивної природи тоталітаризму, раз і назавжди усвідомити, що трагедія українського народу ніколи й ні за яких обставин не повинна повторитись. Найпершою ж умовою і запорукою успіху на цьому шляху має стати створення надійної, гарантованої системи безпеки як для суспільства у цілому, так і для кожного громадянина зокрема, всебічне зміцнення основ української державності, стабілізація і гуманізація національного політикуму, нормалізація соціально-економічного становища в країні, вихід її на якісно модернізовані, добре зрозумілі і конче потрібні людям засади сучасного інноваційного розвитку.

Є.І. Бородін, докт. іст. наук, доц.,
О.Г. Бажан, канд. іст. наук, доц.,
В.В. Іваненко, докт. іст. наук, проф.,
Л.Л. Прокопенко, канд. іст. наук, доц.,
Р.К. Терещенко, канд. іст. наук, доц.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Наше Отечество.— М., 1991.— С. 226.

[2] Бондарчук Ю.П. Деякі питання генезису тоталітарної ідеології // Історія України: Маловідомі імена, події, факти.— К., 1996.— С. 404.

[3] Ленін В. І. До історії питання про диктатуру // Повне зібр. тв.— Т. 41.— С. 364.

[4] Курицын В. М. История государства и права России. 1929-1940.— М., 1998.— С. 114-115.

[5] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки.— К., 1991.— С. 151.

[6] Пайпс Р. Русская революция. В 2 ч.— М., 1994.— Ч. 2.— С. 483.

[7] Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929.— М., 1990.— С. 29.

[8] Цит за: Пайпс Р. Указ. соч.— С. 484.

[9] Цит за: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. В 2 кн.— К.,1994. — Кн. 1.— С. 13.

[10] Відроджена пам'ять: Книга нарисів/ Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук.ред.).— Д., 1999.— С. 16.

[11] Цит за: Пайпс Р. Указ. соч.— С. 489.

[12] Мельгунов С.В. Красный террор в России. 1918-1923.— Симферополь, 1991.— С. 57, 58, 60, 77.

[13] Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор.— К., 1993.— С. 58, 62.

[14] Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.— Тернопіль, 2000.— С. 189.

[15] Свідчення з минувшини: Мовою документів / Редкол: Т.М. Кравченко (кер.); В.В.Іваненко (наук. ред.).— Д., 2001.— С. 45.

[16] Державний архів Дніпропетровської області (Далі — ДАДО).– Ф. 3374.— Оп. 1. – Спр. 7.— Арк. 13.

[17] Там само.— Ф. 3367.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 8.

[18] Там само.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 33, 34.
[19] Там само.— Ф. 3372. - Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 4.
[20] Архів Служби безпеки України в Дніпропетровській області (Далі –АУСБУДО).— Спр. П-23809 .— Арк. 86.
[21] ДАДО.— Ф. 1785.— Оп. 1.— Спр. 1387.— Арк. 94.
[22] Там само.— Арк. 187-189.
[23] Там само.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 6.
[24] Там само.— Ф. 3367.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 8.
[25] Там само.— Ф. 3377.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 1.
[26] Там само.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк 1.
[27] Там само.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 212.— Арк. 122.
[28] Там само.— Ф. 1785.— Оп. 1.— Спр. 1373.— Арк. 12.
[29] Там само.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 12.— Арк. 224.
[30] Ченцов В. Вказ. праця.— С. 79.
[31] Ленін В. І. Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) XI з'їзду партії, 27 бер. 1922 р. // Повне зібр. тв.— Т. 45.— С. 84.
[32] ДАДО.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 1068.— Арк 87.
[33] Терещенко Р. К., Іваненко В. В. , Прокопенко Л. Л. Минуле з гірким присмаком : Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства.— Д., 2002.— С. 59-60.
[34] АУСБУДО.— Спр П-4752. –Арк. 205.
[35] Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.— К., 1997.— С. 31, 32.
[36] Сталін Й.В. Про індустріалізацію і хлібну проблему // Твори.— Т. 11.— С. 171.
[37] Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы. В 5 т.— М., 2000.— Т. 2.— С. 163-164.
[38] Політичний терор і тероризм в Україні.— К., 2002.— С. 309.
[39] ДАДО.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк.— 40.
[40] Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства / Упор. Ю.Семенко.— Д.— Мюнхен, 1993.— С.108 — 109.
[41] Підрахунки зроблені авторами за даними: Повернені імена: Мартиролог /Редкол.: Т.М. Кравченко (кер.); В.В. Іваненко (наук. ред).— Д., 2002 — 2004.— Т. 4.— Кн. 1-4.
[42] ДАДО.— Ф. 6478.— Оп. 2.— Спр. 22319.— Арк. 238, 250.
[43] Там само.— Спр. 4359.— Арк. 122-123.
[44] Там само.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 212.— Арк. 57.
[45] Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г.М. Михайленко, Є.П. Шаталіна.— К., 1993.— С. 548.
[46] Кульчицкий С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор.— К., 2007.— С. 200; Він же. Що таке радянська влада? І чому ми все ще про неї говоримо // День.— 2007 — 27 жовт.
[47] ДАДО.— Ф. 1278.— Оп. 1.— Спр. 98.— Арк.— 8.
[48] Там само.— Ф. 6478.— Оп. 2.— Спр. 10871.— Арк. 13; Спр. 1078. - Арк 24.
[49] Ченцов В., Романець Н. Покарання за хліб // Борисфен.— 1998.— № 4.— С. 11.
[50] Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Вказ. праця.— С. 134.
[51] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 495.— Арк. 42,401.
[52] Сталін Й. Промова на з'їзді колгоспників-ударників // Твори.— Т. 13.— С. 243.
[53] Ф. Е. Дзержинский — председатель ВЧК–ОГПУ.— М., 1977.— С. 365.
[54] ДАДО.— Ф. 2160.— О. 4.— Спр. 133.— Арк. 1-2
[55] Сталин И. Политический отчет ЦК XVI съезду ВКП(б): Стенографический отчет.— М., 1930.— С. 38.
[56] Вісті Всеукраїнського ЦВК.— 1928.— 25 бер.
[57] Иваненко В.В., Ченцов В.В. Общность трагических судеб украинцев и русских в условиях утверждения сталинского тоталитаризма конца 20–30-х годов. (Постановка проблемы) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва — Д., 1997.— С. 23.
[58] Ченцов В. Вказ. праця.— С. 169-170.
[59] АУСБУДО.— Спр. П-26586.— Арк. 394, 444.

[60] Там само.— Спр. П-25229.— Арк. 1-3.
[61] ДАДО.— Ф. 17.— Оп. 1.— Спр. 889.— Арк. 29.
[62] АУСБУДО.— Спр. П-23688.— Т. 2.— Арк. 87.
[63] ДАДО.— Ф. 1393.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 316.
[64] Там само.— Ф. 6478.— Оп. 2.— Спр. 9463.— Арк. 55.
[65] Там само.— Спр. 695.— Арк. 216.
[66] Там само.— Спр. 4630.— Арк. 31.
[67] Там само.— Арк. 58.
[68] Чабан М. Портрет на тлі епохи // Відроджена пам'ять.— С. 49.
[69] ДАДО.— Ф. 6478.— Оп. 2.— Спр. 10202.— Арк. 37. 39.
[70] Там само.— Спр. 10110.— Арк. 159;
[71] АУСБУДО.— П-19653.— Арк. 336; Спр. 23038.— Арк .— 116.
[72] ДАДО.— Ф. 6478.— Оп. 2.— Спр. 7703.— Арк. 33,45,65,67 — 69.
[73] Терещенко Р. К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Вказ. праця.— С. 84.
[74] Політичний терор і тероризм в Україні.— С. 134.
[75] Іваненко В.В. Про минуле з гірким присмаком // Відроджена пам'ять.— С. 27.
[76] ДАДО.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 1268.— Арк. 16, 17.
[77] Докладніше про це див.: Повернення з небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / Відп. ред. В.В. Іваненко — Д., 1995.— 162 с.
[78] Сталин И. Доклад на январском (1933 г.) пленуме ЦК ВКП(б) // Вопросы ленинизма.— М., 1939., С. 394.
[79] ДАДО.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 2193.— Арк. 181.
[80] Хлевнюк О. 1937: Сталин; НКВД и советское общество.— М., 1992.— С. 57, 60.
[81] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 615.— Арк. 1- 32.
[82] Хлевнюк О. Указ. соч.— С. 75, 81, 84, 85.
[83] Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 7.— С. 89.
[84] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 72.— Арк. 41.
[85] Реабилитация: Политические процессы 30-50 гг.— М., 1991.— С. 176.
[86] Там же.— С. 177.
[87] АУСБУДО.— Спр. П-14152.— Арк. 268.
[88] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 100.— Арк. 34. 37, 40.
[89] Там само.— Арк. 213, 249.
[90] Реабилитация...— С. 210.
[91] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 99.— Арк. 103, 104.
[92] Іваненко В., Голуб А., Удод О. Очищення правдою. (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії XX сторіччя).— К., 1997.— С. 103.
[93] Реабилитация...— С. 221.
[94] Там само.
[95] Сталин И. В. Политический отчет ЦК ВКП(б) XVIII съезду партии // Вопросы ленинизма.— М., 1939.— С. 616.
[96] Молотов В. М. Уроки вредительства, диверсий, шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов: Доклад на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) 1937г. // Вопросы истории.— 1993.— № 8.— С. 24.
[97] Там само.— С. 25.
[98] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 214.— Арк. 188; Спр. 580.— Арк 341.
[99] сайт «Всероссийское общество Мемориал». Введение // http://stalin.memo.ru/
[100] Там само.
[101] Вісті з України.— 1995.— 1 бер.
[102] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 585.— Арк. 21-22.
[103] Там само.— Спр. 485.— Арк. 85-87.
[104] АУСБУДО.— Спр. П-7041.— Арк. 65, 212. 271.
[105] Зоря (Дніпропетровськ).— 1937.— 17 вересня.
[106] Там само.— 1937.— 23 вересня.
[107] Там само.— 1937.— 22 жовт.
[108] Козак В., Терещенко Р. Перший директор // Відроджена пам'ять.— С. 156-164.

[109]АУСБУДО.— Спр. П-7052.— Арк. 43, 47, 168.
[110] АУСБУДО.— Спр. П-15537.— Т. 2.— Арк. 16; Т. 1.— Арк. 359.
[111] Индустрия.— 1940.— 6 июля.
[112] АУСБУДО.— Спр. 7116.— Арк. 198.
[113] Чабан М. Соціально-небезпечний елемент // Відроджена пам'ять.— С. 501-514.
[114] АУСБУДО.— Спр. П-19360.— Арк. 70, 92.
[115] Повернення з небуття.— С. 516 — 520.
[116] АУСБУДО.— Спр. 7226 — Арк. 99
[117] Там само.— Спр. П-13641.— Арк. 165.
[118] Савчук В. Перший професор фізики в Дніпропетровську // Відроджена пам'ять.— С. 333, 338.
[119] АУСБУДО.— Спр. 7655.— Арк. 12, 15.
[120] Повернення з небуття.— С. 118-126.
[121] За відсутністю складу злочину: Збірник документів і матеріалів.— Д., 2000.— С. 124-126.
[122] Там само.— С. 142-144.
[123] АУСБУДО.— Спр. 7755.— Т. 1.— Арк. 209.
[124] Швидько Г. Речових доказів... немає // Відроджена пам'ять.— С. 229-236.
[125] АУСБУДО.— Спр. П-13088.— Арк. 92, 95.
[126] Ченцов В., Іваненко В. Комкор // Відроджена пам'ять.— С. 435.
[127] Терещенко Р. К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Вказ. праця.— С. 156.
[128] АУСБУДО.— Спр. П-12372.— Арк. 366.
[129] Там само.— Спр. П-8434.— Арк. 40, 295.
[130] З любові і муки: Розповідь про літературу і письменників.— Д., 1994.— С. 186.
[131] АУСБУДО.— Спр.— П-15356.— Арк. 61, 62.
[132] Там само.— Спр. П-15505.— Арк. 22.
[133] Чабан М. Розстріляна редакція//Відроджена пам'ять.— С. 240-245.
[134] Іваненко В., Ченцов В. Нескорений в'язень // Борисфен.— 1996.— № 12.— С. 26.
[135] АУСБУДО.— Спр. П-11335.— Арк. 119.
[136] Борисфен.— 1997.— № 3.— С. 14-17.
[137] АУСБУДО.— Спр. П-24171.— Арк. 131; Спр. П-170.— Арк. 174.
[138] Там само.— Спр. П-21286.— Арк. 500, 502, 510.
[139] Там само.— Спр. П-5132.— Т. 8.— Арк. 230-232.
[140] Іваненко В., Голуб А., Удод О. Вказ. праця.— С. 107.
[141] Труд.— 1997.— 17 октября.
[142] АУСБУДО.— П-14379.— Т. 3.— Арк 88.
[143] Там само.— Спр. 7288.— Т. 2.— Арк. 60-61.
[144] Там само.— Спр. П-4171.— Арк. 8.
[145] Там само.— Спр. П-20431.— Т. 3.— Арк. 75.
[146] Там само.— Спр. П-12372.— Арк. А. 61.
[147] Там само.— Спр. П-7125.— Арк. 33.
[148] Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область.— К., 1969.— С. 47.
[149] АУСБУДО.— Спр. П-6962.— Арк. 63, 86.
[150] Там само.— Спр. 4905.— Арк. 371.
[151] Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст.— К., 1996.— С. 264.
[152] За відсутністю складу злочину.— С. 21.
[153] Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика.— К., 1997.— С.146.
[154] АУСБУДО.— Спр. П-7602.— Арк. 487.
[155] Там само. –Арк. 241.
[156] За відсутністю складу злочину.— С. 145.
[157] Реабілітація репресованих.— С. 51.
[158] АУСБУДО.— Спр. П-5130.— Арк. 19.
[159] Там само.— Спр. П-7125.— Арк. 378.
[160] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 147.— Арк. 30.
[161] Грицак Я. Вказ. праця.— С. 270.

[162] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 5.— Спр. 2021.— Арк. 37.

[163] Там само.— Спр. 297.— Арк. 30, 52.

[164] Там само.— Ф. 2289.— Оп. 1.— Спр. 17.— Арк. 2-3.

[165] АУСБУДО.— Спр. П-15992.— Арк. 95.

[166] Там само.— Спр. П-24501.— Арк. 166; 223–224.

[167] Там само.— Спр. П-24607.— Арк. 530.

[168] ДАДО.— Ф. 9870.— Оп. 1.— Спр. 48.— Арк. 2-4, 7.

[169] Там само.— Арк. 18.

[170] Там само.— Ф. 19.— Оп. 50.— Спр. 48.— Арк 47; Тронько П.Т., Бажан О.Г. Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму.— К., 1999.— С. 96.

[171] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 50.— Спр. 56.— Арк. 17, 20, 23.

[172] АУСБУДО.— Спр. П-24613.— Арк. 78,159.

[173] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. –50.— Спр. 56.— Арк. 22; Оп. 52.— Спр. 72.— Арк. 91.

[174] АУСБУДО.— Спр. П-24613.— Т. 8.— Арк. 200.

[175] Свідчення з минувшини.— С. 283-284.

[176] АУСБУДО.— Спр. П-25460.— Т. 1.— Арк. 2; Т. 10.— Арк. 190.

[177] Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років.— К., 1995.— С. 168.

[178] АУСБУДО.— Спр. 26123.— Арк. 214; Спр. П-25298.— Арк. 176.

[179] Терещенко Р. Жодного друга не зрадив і в жоднім рядку не збрехав // Відроджена Пам'ять.— С. 578-579.

[180] Реабілітація репресованих.— С. 161.

[181] Там само.— С. 14.

[182] Відомості Верховної Ради України.— 1991.— № 22.— С. 262; 1992.— № 32.— С. 456; № 49.— С. 9.

1

СВІДЧЕННЯ З МИНУВШИНИ

Мовою документів

№ 1
ЗІ ЗВЕРНЕННЯ ДО ГРОМАДЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПРО НАДАННЯ ДОПОМОГИ ВНК
18 квітня 1919 р.

Буржуазія відкинута від влади... Вона конає, але остаточно ще не добита, намагається повернути втрачене...

Вона підбиває наших червоноармійців залишити фронт, робітників кинути роботу на заводах і фабриках, намагається зупинити залізничний рух, щоб залишити нашу Червону Армію без спорядження, а братню Радянську Росію — без хліба і вугілля, щоб таким чином задавити Радянську владу кощавою рукою голоду...

В наших радянських установах намагаються влаштуватись шпигуни і контрреволюціонери, щоб вивідати наші таємниці.

Радянський уряд України вирішив вжити найрішучіші заходи для боротьби з цим внутрішнім ворогом. Всю цю боротьбу він доручив Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем.

Надзвичайна комісія нещадно розправиться з усіма, хто намагається заміритись на владу робітників і селян, на надбання трудового народу Радянської України.

Товариші і громадяни! Киньте дивитись на Надзвичайну комісію як на страховисько.

...Я звертаюсь з нагадуванням до всіх чесних громадян, що вони повинні заявити Надзвичайній комісії про кожного контрреволюціонера, спекулянта і саботажника, яких вони знають. Боятись вам нічого — ваша заява залишиться таємною.

Приховування ж цих відомостей, покривання злочинців буде тлумачитись як участь у злочині і каратись нещадно.

Голова Всеукраїнської Надзвичайної
Комісії по боротьбі з контрреволюцією
Лацис

Друкується за збірником документів і матеріалів «На защите революции». Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг.— К., 1971.— С. 57—58.

№ 2
ТЕЛЕГРАМА РАКОВСЬКОГО Х. З КАТЕРИНОСЛАВА ПРО БОРОТЬБУ З РУЙНУВАННЯМ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ
23 квітня 1919 р.

Всім повітовим виконкомам Катеринославської губернії Обов'язкова постанова Ради Народних Комісарів про заходи у боротьбі з руйнуванням шляхів сполучення.

Внаслідок випадків, що почастішали, зловмисного руйнування шляхів сполучення і технічних споруд Рада Народних Комісарів наказує начальникам охорони посилити пильність охорони до максимуму, а губвиконком, повітові виконкоми і Надзвичайна комісія в усіх випадках вказаного руй-

нування з найближчих до місця руйнування міст і сіл повинні брати заручників з місцевого куркульства і при повторенні таких випадків нещадно розстрілювати.

Голова Ради Народних Комісарів
Раковський

Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО), фонд 4082, о. 1, спр. 1, арк. 19.

№ 3
ЛИСТ ВУНК ВСІМ ГУБЕРНСЬКИМ І ПОВІТОВИМ НК, КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ НК ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРАМИ. ЦИРКУЛЯРНО
2 травня 1919 р.

Інструкторський відділ ВУНК цим сповіщає, що на обов'язку повітових НК лежить вся відповідальність за боротьбу з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами на території повіту.

1. З цією метою повітові надзвичайні комісії повинні знестись з усіма комуністичними осередками і комнезамами всього повіту і запропонувати їм взяти на себе завдання спостереження за контрреволюціонерами і іншими злочинними елементами і про кожен випадок, що вимагає відповідних заходів, повідомляти НК.
2. Повітові надзвичайні комісії, одержавши ці відомості, повинні надсилати співробітників з ордером ПНК для проведення обшуку, арешту і т. ін.
3. ПНК в разі потреби надсилають також на місця своїх слідчих.
4. Забороняється при направленні співробітників на місця видавати посвідчення на право обшуків і арештів, без вказівки певних осіб, якщо не було вимоги комітету партії комуністів-більшовиків або комнезаму.

Голова ВУНК
Лацис

ДАДО, ф. 4082, о. 2, спр. 1, арк. 28.

№ 4
ЛИСТ ЛЕНІНА В.І. ЛАЦИСУ М.І. ПРО ЧИСТКУ ВУНК
4 червня 1919 р.

Дорогий товаришу. Лист Ваш і додаток до нього я одержав. Камєнєв говорить і заявляє, що декілька найвидніших чекістів підтверджують, що на Україні НК принесли силу-силенну лиха, будучи створені занадто рано і впустивши до себе масу таких, що поприлипали.

Треба найсуворіше перевірити склад,— сподіваюсь, Дзержинський звідси вам у цьому допоможе. Треба підтягнути, за будь-яких обставин, чекістів і повиганяти тих, що прилипли.

При нагоді повідомте мені докладно про чистку складу НК і про наслідки роботи.

Привіт! Ваш Ленін

В. И. Ленин. Полн. собр. соч, т. 50.— С. 338.

№ 5
ЗІ СТАТТІ В ГАЗЕТІ «ИЗВЕСТИЯ ВУЦИК» ГОЛОВИ ВУНК М.ЛАЦИСА ПРО ПРОГОЛОШЕННЯ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ
18 травня 1919 р.

У зв'язку з авантюрою атамана Григор'єва Рада оборони оголосила червоний терор щодо лівих соціалістів-революціонерів — активістів і «незалежників» — активістів...

...Ще задовго до опублікування цього акта Українським Радянським урядом побратими наших активістів у РРФСР були оголошені поза терпимістю, вилучались з обігу...

...Ми повинні заарештовувати і тримати заручниками всіх «активістів», які мало розбираються, щоб попередити зайве кровопролиття.

Це нам диктує наш здоровий глузд, наш інстинкт самозбереження.

Червоний терор є необхідним. Це вимушена дія до самозахисту.

Лацис

Друк. за збірником... «На защите революции» ...— С. 79.

№ 6
З ПОВІДОМЛЕННЯ ГАЗЕТИ «ИЗВЕСТИЯ ВУЦИК» ПРО ЗАЯВУ ВНК ВІДНОСНО ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІВИХ ЕСЕРІВ
15 червня 1919 р.

Останнім часом ряд відповідальних радянських працівників одержав погрозливі листи від бойової дружини соціалістів-революціонерів-інтернаціоналістів. Радянським працівникам оголошено білий терор...

...Всеукраїнська Надзвичайна комісія цим заявляє, що караюча рука пролетаріату опуститься за найменшу спробу нападу на радянських працівників, будуть розстрілюватись члени партії соціалістів-революціонерів, що знаходяться під арештом, як тут, на Україні, так і у Великоросії. Караюча рука пролетаріату опуститься з однаковою силою як на білогвардійців, так і на активістів соціалістів-революціонерів, що називають себе інтернаціоналістами.

Голова Всеукраїнської Надзвичайної комісії
Лацис

Друк. за збірником... «На защите революції»... — С. 99—100.

№ 7
З ПОСТАНОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО РЕВКОМУ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ВИЩОЇ МІРИ ПОКАРАННЯ — РОЗСТРІЛУ ДО АКТИВНИХ КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ НА УКРАЇНІ
2 лютого1920 р.

Вводиться в дію телеграфом

Всеукраїнський революційний комітет, обговоривши питання про застосування вищої міри покарання, тобто розстрілу, за вироками надзвичайних комісій і ревтрибуналу в межах території України, у зв'язку з постановою про скасування смертної кари в РРФСР знаходить... скасування смертної кари не може бути здійснене в межах території України..., де ворог... чинить нашій Червоній Армії ще достатній опір, де з кожним днем виявляються все нові змови проти Радянської влади на Україні, а тому надалі до повного знищення перешкод, що порушують сталість Радянської влади на Україні, Всеукраїнський революційний комітет, відповідальний перед робітничо-селянською масою України за всебічне зміцнення її, у своїй непохитній боротьбі з усякими спробами контрреволюційного характеру не може зупинитись перед будь-якими заходами, аж до застосування системи червоного терору.

Але нехай український народ, впевнившись на прикладі Радянської Росії, знає, що терор і всі важкі репресії щодо ворогів робітників і селян нав'язуються нам виключно буржуазією, яку скидають, і її наймитами, і що ці важкі заходи скасуються, як тільки зміцнення влади робітників і селян вважатиметься завершеним.

Голова Всеукраїнського
революційного комітету
Петровський
Члени Всеукрревкому:
Затонський, Гринько

Друк. за збірником... «На защите революции» ... — С. 139—140.

№ 8
З КОРОТКОЇ ІНСТРУКЦІЇ З БОРОТЬБИ З БАНДИТИЗМОМ, ЗАТВЕРДЖЕНОЇ РАДОЮ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УСРР
20 квітня 1920 р.

Загальні положення

1. Боротьба з бандитизмом і куркульськими повстаннями повинна вестись найнещаднішим чином, маючи головною метою захоплення... керівників банд, їх помічників, штабів і матеріальної частини...

10. Основні завдання боротьби з бандитизмом полягають:

а) у знищенні банд і окремих бандитів;

б) знищенні ватажків і їх помічників;

в) поголовному обеззброєнні населення;
г) здійсненні застережних каральних заходів;
д) агентурній розвідці;
е) зверненні серйозної уваги на розшарування села...

Застережні і каральні заходи

33. З метою попередження бандитизму і повстань належить брати з місць, де є дані про підготовку таких, заручників з куркулів, з осіб впливових або підозрілих за співучастю чи співчуттям бандитам чи повстанцям...

35. Населенню оголошується, що в разі відходу місцевого населення в бандитські зграї або участі в повстаннях чи інших ворожих діях проти оперуючих в даній місцевості чи пункті військових частин, їх начальників, установ і агентів Радянської влади, заручники будуть розстріляні...

36. Під круговою порукою населення покласти на всі села кожного району відповідальність за будь-яке заворушення, а тим більше виступ, для чого відповідними наказами зобов'язати населення повідомляти начальника найближчої військової частини або ревкому про всіх підозрілих осіб, що помічені в селах; надати населенню право самим заарештовувати і затримувати осіб, які агітують і виступають проти Радянської влади з запровадженням таких до місцевої надзвичайної комісії...

38. В разі явно висловленої ворожості населення, приховування і упертого невидавання бандитів і повстанців, на це населення може бути накладене те чи інше покарання.

39. Такими заходами можуть бути:
а) контрибуція харчовими продуктами;
б) контрибуція грошова;
в) виселення і вилучення сімей ватажків, призвідників повстань, конфіскуючи все майно і передаючи його бідноті;
г) обстріл селища;
д) його повне знищення...

Друк. за часописом «Віче», 1994.— № 1.— С. 122—123.

№ 9
НАКАЗ ВІДДІЛУ УПРАВЛІННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБРЕВКОМУ ПРО РЕЄСТРАЦІЮ ДУХОВЕНСТВА
28 квітня 1920 р.

Цілком таємно

Відділ управління Катеринославського губревкому приписує надіслати терміново адреси і прізвища духовенства всіх релігій, які живуть в м. Катеринославі.

Вказані відомості направте в пакеті (таємно) в Катеринославську губернську Надзвичайну комісію, а копію листа — до відділу управління.

Зав. відділом управління
(підпис)

ДАДО, ф. 158, о. 1, спр. 9-а, арк. 1.

№ 10
НАКАЗ ВІДДІЛУ УПРАВЛІННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБ РЕВКОМУ ПРО РЕЄСТРАЦІЮ ОФІЦЕРІВ, ЖАНДАРМІВ ТОЩО
26 травня 1920 р.

Губвідділ управління пропонує не пізніше 15 червня провести реєстрацію всіх юристів, офіцерів, лікарів, колишніх народних суддів, начальників пошт і телеграфів, інженерів, механіків, колишніх жандармів, стражників (городових) 1915-1916 і 17 років, колишніх варти, денікінців. Вказати точний адрес кожного і слідкувати за виїздом їх...

Зав. відділом управління
(підпис)

Там само, арк. 17.

№ 11
ЛИСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК ДО ВІЙСЬКОВОЇ ГРУПИ ПРО АРЕШТ ШТАНІНОЇ І СЄРГЄЄВОЇ
24 травня 1920 р.

При цьому супроводжую в ваше розпорядження затриману громадянку, переодягнену в чоловічий одяг, з підробленими документами Штаніну і таку, що відрекомендувалась її матір'ю, громадянку Сєргєєву, без будь-яких документів за підозрою в шпигунстві.

Нач. Військового контролю
(підпис)

Архів Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО), спр. П-26999, Арк. 7.

№ 12
ВИСНОВОК КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК
про покарання Штаніної П.К. і Сєргєєвої Є.М. 30 вересня 1920 р.

1920 року, вересня 30 дня, я, уповноважений губернської Надзвичайної комісії, розглянувши слідчі матеріали у справі Штаніної і Сєргєєвої за обвинуваченням по підозрінню у шпигунстві, знайшов:

1. Штаніна Параска за всіма ознаками і доказами дійсно є вельми підозрілою в шпигунстві, щоб не сказати, що вона шпигунка.
2. Штаніна, перебуваючи у тюрмі, намагалась здобути зброю з метою вбивства співробітників Надзвичайної комісії і самовбивства.
3. Громадянка Сєргєєва прямих доказів в шпигунстві не має, але вона мала тісний зв'язок зі Штаніною.

А тому ухвалив:

Громадянку Штаніну П. К. визнати винною в шпигунстві і спробі здобути в тюрмі зброю з злочинною метою, застосувати до неї вищу міру покарання — розстріл.

Сєргєєву Є. М. ув'язнити до концтабору до кінця громадянської війни.

Уповноважений губНК
(підпис)

Там само, Арк. 23.

№ 13
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Штаніної П.К і Сєргєєвої Є.М.
12 вересня 1996 р.

В справі Штаніної Параски Кузьмівни 1884 р. народження, без певних занять, демобілізовану з Червоної Армії, що проживала в м. Нижньодніпровську по вулиці Степовій, буд. № 41.

Штаніна П. К. по підозрі в шпигунстві постановою Катеринославської губНК від 30 липня 1920 р. розстріляна.

Винність Штаніної матеріалами справи не підтверджується. Сама вона свою причетність до шпигунства категорично заперечувала, а її докази матеріалами справи не спростовуються.

Об'єктивних доказів, що підтверджували б винність Штаніної в здійсненні шпигунства в матеріалах справи немає.

На Штаніну Параску Кузьмівну розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. і вона вважається реабілітованою.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 35. Аналогічна постанова прийнята й відносно Сєргєєвої Є. М. Там само, арк. 36.

№ 14
НАКАЗ
ВІДДІЛУ УПРАВЛІННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБВИКОНКОМУ
про арешт та направлення до концтабору колишніх поміщиків
25 серпня 1920 р.

До губНК
Таємно

Губвідділ управління прохає прийняти екстрені заходи для арешту колишніх поміщиків обох статей, що проживають в місті Катеринославі. Заарештованих направити до концентраційного табору.

Зав. відділом управління
(підпис)

ДАДО, ф. 158, о. 1, спр. 11, арк. 4.

№ 15
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ[1]
про реабілітацію Добровольського В.Є.
27 червня 1995 р.

Постановою засідання колегії трійки Катеринославської губернської НК від 19 вересня 1920 року Добровольського В. Є., 1873 р., як поміщика, звинуваченого у втечі з білими, запроторено до концентраційного табору з виконанням примусових робіт до закінчення громадянської війни.

Добровольський визнаний винним у тому, що він у 1920 р. при наступі частин Червоної Армії на Верхньодніпровськ втік на південь України разом з білими військами.

Добровольський пояснив, що тікав до Одеси тому, що боявся виступу повстанців з місцевого населення, де він мав сільськогосподарський маєток у Верхньодніпровському повіті.

З матеріалів справи не вбачається, що Добровольський співпрацював з білогвардійськими військами і брав участь в якихось насильницьких акціях проти мирного населення.

За законом України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій», вважається реабілітованим.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-7930, арк. 30.

№ 16
ПРОТОКОЛ ДОПИТУ
Бєляєва Костянтина Івановича, 1901 р. народження, жителя с. Старо-Михайлівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії, шахтаря шахти № 1 Вознесенського рудника про знайдену у нього махновську листівку
30 вересня 1920 р.

Бєляєв К. І. показав:

Я у Махна ніколи не служив і особисто його не бачив, ні з ким про Махна докладно не говорив, а якщо мене питали, то я повідомляв, що махновці в цьому році приїжджали навесні до села, одного зарубали. Де зараз Махно, я не знаю, і що він має на меті, мені також невідомо.

Листівка Махна попала до мене випадково, коли до села приїздили махновці. Збереглась разом з іншими паперами.

Я цю листівку дав, коли розмовляв з червоноармійцями, що стояли у нас вдома, і вони поцікавились Махном.

Там само, спр. П-26943, арк. 18.

№ 17
ПОСТАНОВА ВІЙСЬКОВОГО СЛІДЧОГО
про передачу справи Бєляєва К.І. і Бєляєва П.І. до колегії трьох
30 вересня 1920 р.

1920 року, вересня 30 дня, я військовий слідчий Особливого відділу 9-ї Кубанської армії, сього числа, розглянувши справу № 912 з обвинувачення громадян с. Старо-Михайлівки Костянтина і Петра Бєляєвих в контрреволюційній махновській агітації серед червоноармійців і беручи до уваги, що факт встановлений співробітниками агентури особливого відділення № 7, і що у червоноармійців була відібрана листівка Махна, яку Бєляєв Костянтин пустив по руках, ухвалив: слідчу справу передати в колегію трьох на розпорядження.

Слідчий
(підпис)

Там само, арк. 20.

№ 18
ПОСТАНОВА ЛЕТЮЧОЇ ТРІЙКИ
про розстріл Бєляєва К.І. і Бєляєва П.І.
30 вересня 1920 р.

Летюча трійка, організована Особливим відділенням № 7 кавалерійської дивізії через ситуацію, що склалася, на засіданні, розглянувши справу Бєляєвих Костянтина і Петра з розповсюдження прокламації Махна і беручи до уваги, що вони в момент відступу дивізії тим самим сподівались завербувати червоноармійців у лави Махна, і через це ухвалила: до Бєляєвих Костянтина і Петра застосувати вищу міру покарання — розстріл

Голова ревтрибуналу
(підпис)
Військовий комісар
(підпис)
Т. в. о. нач. Особливого відділу
(підпис)

Там само, арк. 21.

№ 19
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Бєляєва К.І.
7 жовтня 1996 р.

В справі Бєляєва Костянтина Івановича, 1901 р. народження, Беляєв К. І. звинувачений у проведенні контрреволюційної махновської агітації.

За рішенням летючої трійки 7-ї кавалерійської дивізії від 30 вересня 1920 р. розстріляний.

Звинувачення К. І. Бєляєва базувалось лише на агентурному донесенні і більше ніяких матеріалів, що підтверджували б його зміст, в справі немає.

На Бєляєва Костянтина Івановича розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Він вважається реабілітованим.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 30.
Таке ж рішення прийнято відносно Бєляєва П. І., арк. 31.

№ 20
ЛИСТ ГУБКОМУ КП(Б)У ВСІМ ПОВІТКОМАМ КП(Б)У КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРО ПОСИЛЕННЯ БОРОТЬБИ З БАНДИТИЗМОМ
Листопад 1920 р.

Циркулярно, таємно

Шановні товариші!

В даний момент у зв'язку з посиленням бандитизму на Катеринославщині губком визначає таке:

Радянська Україна з ліквідацією Врангеля одержує перепочинок тільки формальний. З ліквідацією поміщицького фронту відбулось різке перегрупування сил на території України. Заможно-куркульська товща українського села, боючись тієї розправи, що поміщики готувались учинити за розграблення і руйнування їх економій і господарств, була до Радвлади лояльна і часто допомагала їй в боротьбі проти поміщицько-генеральської контрреволюції.

Ліквідація врангелівщини усунула поміщицьку небезпеку і заможно-куркульська товща українського села може стати широкою базою для дій Махна і Петлюри в боротьбі проти Радвлади. Міжнародний імперіалізм, що потерпів поразку у відкритому бою з Червоною Армією, зараз змінює фронт і орієнтується на внутрішніх куркульсько-бандитських фронтах; з настанням весни можливо посилення бандитизму, що може стати сигналом для міжнародної імперіалістичної контрреволюції.

У зв'язку з цим Катеринославська організація КПУ оголошує внутрішній куркульсько-бандитський фронт таким же важливим, як і колишні фронти проти Врангеля і польської шляхти.

При губвиконкомі створено губернську військову нараду, яка ставить своєю метою перенесення всієї роботи на селі.

Для здійснення всіх намічених і розроблених військнарадою заходів у галузі внутрішньої боротьби з бандитизмом, вилучення дезертирів і зброї, виконанні продрозкладки, організації і зміцнення комнезамів і радвлади на селі, необхідне активне втягнення всіх членів партії в цю роботу.

Секретар губкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 14, арк. 9.

№ 21
ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПОЛІТСЕКЦІЇ
Затверджено 7 грудня 1920 р. помічником головнокомандувача Збройними силами України Фрунзе М., Головою РНК України Раковським Х., Секретарем ЦК РКП(б) Молотовим В.

1. Політсекції, будучи органом Раднаркому України і командування Збройними силами України, мають завданнями військовими, політичними і економічними:

а) вивчення бандитизму і методів боротьби з ним;

б) зосередження роботи військових, громадянських і партійних організацій на завданні ліквідації бандитизму;

в) об'єднання і керівництво роботою військових, громадянських і партійних органів у справі ліквідації бандитизму і встановлення нормального радянського апарату;

г) всебічне сприяння встановленню нормального радянського апарату, що спирається на сили місцевих робітників, незаможного і середнього селянства.

2. Всі місцеві радянські і партійні організації в районі діяльності політсекції підкоряються в справі боротьби з бандитизмом директивам і розпорядженням політсекції, яка стосовно цих організацій володіє правами вищих центральних органів.

3. Начальником політсекції є уповноважений військового командування, Раднаркому України і Центрального Комітету КП(б)У, який призначається за узгодженням з Центральним Комітетом партії.

4. Політсекції всебічно використовують для досягнення поставленої перед ними мети апарати військового командування, а також політвідділи, особливі відділи, трибунали армії, що діють в районі роботи політсекцій.

5. Всю роботу політсекція всюди, де створюється можливість, веде через нормально організовані місцеві партійні і радянські апарати, посилюючи існуючі місцеві організації, створюючи при відсутності їх нові, органічно втягуючи всі місцеві сили в свою роботу, маючи на увазі по мірі налагоджування нормального апарату радянської влади самоліквідацію і передачу всієї роботи нормальним органам.

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 7, арк. 13.

№ 22
ЦИРКУЛЯР КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У
для обговорення на закритих зборах секретарів комосередків і відповідальних працівників місцевої преси заходів щодо репресій проти меншовиків і есерів
лютий 1921 р.

Шановні товариші!

Події останніх днів, повстання в Кронштадті і ряд заворушень, які були спровоковані слугами російського і іноземного капіталу, свідчать, що тіс-

ний союз есерів і меншовиків з європейською буржуазією укладений і починає діяти при ласкавій участі антантівської розвідки. В ці важкі дні необхідно закликати комуністів до особливої пильності і нагадати їм:

1. Що ми оточені есерівським і антантовським шпигунством.

2. Ворог вирішив підірвати Радянську владу зсередини, оволодівши її апаратом і перетворити на ніщо її господарську діяльність.

3. Тому не слід нічого зайвого говорити і писати; приступити до негайного очищення радянських установ від класових ворогів пролетаріату загальними зусиллями комосередків, комісарського складу і відповідальних керівників; зобов'язати кожного комуніста сприяти особливим відділам і Надзвичайній комісії в боротьбі зі шпигунством і контрреволюцією. Також при поручительстві за заарештованого кожен комуніст повинен бути вкрай обережним, тому що необґрунтоване клопотання дискредитує самого поручителя, роблячи його лжесвідком і співучасником злочину.

Секретар губкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 13, арк. 107.

№ 23
З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ НАДЗВИЧАЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТРІЙКИ
в селі Кочережки Павлоградського повіту про надзвичайні заходи проти населення села 27 лютого 1921 р.

Слухали: про небажання підкоритись Радянській владі селян села Кочережки і відмову голови місцевого волвиконкому Волосюка Антона виконати бойовий наказ Надзвичайної революційної трійки.

Ухвалили: Волосюку Антону було дано розпорядження — на протязі трьох годин зібрати сходку. Незважаючи на те, що в село прибув загін в кількості полку (500 шабель при 10 кулеметах), громадяни категорично відмовились підкоритись вимозі представника Радвлади.

Були загрози селянам за неявку, але й це не допомогло. Надзвичайна комісія констатувала факт повного непідкорення її вимогам, крім того, коли голові Волосюку було наказано вказати за списком Надзвичайної комісії громадян, причетних до бандитизму, він категорично відмовився виконати цей наказ, пояснюючи незнанням адреси цих громадян, між тим він — місцевий житель.

Ухвалили: по першому пункту примусово привести громадян на збори і вимагати від них списку куркулів, бандитів і дезертирів, і у випадку відмови, застосувати вищу міру покарання до кожного п'ятого за ліком з конфіскацією майна і по другому — розстріляти голову Волосюка за відмову у виконанні бойового наказу.

Слухали: про відмову населення села Кочережки навіть під збройною силою з'явитись на сход і явне вороже ставлення з їх боку.

Ухвалили: беручи до уваги, що все населення села Кочережки поголовно відмовилось з'явитись за вимогою повітової влади на сход, і коли був

посланий дивізіон для примусового приведення на сход і зміг привести під силою зброї до 20 чоловік, інші поховались у сараях і клунях і т. ін. Через те що наступила ніч, а за оперативними донесеннями навколо Кочережок гуртувались банди і через нічний час і явно ворожий настрій всього населення до Радянської влади ухвалили: виступити на нічліг до с. Межиріч, а до с. Кочережки застосувати згідно з п. 28 Інструкції з боротьби з бандитизмом підпалення кількох хат громадян, із сімей яких декотрі члени пішли в банди, а сім'ї їх приховували бандитів, що і було виконано.

Слухали: про затримання виконання вироку до голови виконкому Кочережек Волосюка.

Ухвалили: через необхідність здобути деякий матеріал від Волосюка і для зняття з нього допиту про повне відмовлення громадян виконати вимогу Надзвичайної трійки супроводити його в політбюро, провести там необхідний допит, потім виконати вирок.

Слухали: про звинувачення в бандитизмі громадянина с. Кочережки Стружки Каленика Яковича.

Після прибуття 27 лютого полку в с. Кочережки червоноармійці у громадянина Стружки знайшли ковдру полотняну, яку впізналии як свою. З показань громадянина Стружки повністю встановлено, що він одержав цю ковдру за ночліг бандитів, причому ковдра була в крові і Стружка її вже виправ. Признаючи факт зв'язку Стружки з бандитами, ухвалили:

Засудити Стружку К. Я. до вищої міри покарання. Вирок виконати.

Голова трійки
(підпис)
Члени трійки
(підписи)

ДАДО, ф. 3374, о. 1, спр. 2, арк. 33-34.

№ 24
ІНФОРМАЦІЯ ФАБРИЧНО-ЧЕЧЕЛІВСЬКОГО РАЙКОМУ КП(Б)У М. КАТЕРИНОСЛАВА ДО ГУБКОМУ ПАРТІЇ
про репресії проти «непевних елементів»
Березень 1921 р.

1. Косовський 2. Грибінченко 3. Тригубов	Петлюрівського толку, активності проти Радянської влади не помічаємо, шкідливим елементом не вважаємо.
4. Жмуркін 5. Примаченко	Меншовики, активності не виявляють.
6. Годанов 7. Пашкевич 8. Гонтаренко 9. Бродський 10. Коваленко	Брянський осередок КПУ визнає всіх цих меншовиків і есерів як таких, що активно працюють проти Радянської влади на мітингах і серед робітників Брянського заводу.

11. Кірсов
12. Жигаловський
13. Смолєєв
14. Брачинський

Активні кадети і роботу вели посиленно.

15. Полонська Лідія (був. Міхєєва) — контрреволюціонерка, адреса: Дачна № 4, служить для зв'язку.

16. Бобих — син вчителя
17. Сєлєзньов — кресляр
18. Торгович — конторник
19. Архіпов — бухгалтер
20. Мірошниченко — інженер
21. Тяпкін — рахівник праці
22. Ступар
23. Злобін — помічник бухгалтера

Всі перелічені є активні діячі кадетського толку. За заявою заводоуправління можливо вилучити без негативних наслідків для продуктивності.

Можливо утриматись від арешту Тяпкіна через його незамінність.

Районний секретар КПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 270, арк. 1.

№ 25
З ЛИСТА ЧЕРГОВОГО ЧЛЕНА ФАБРИЧНО-ЧЕЧЕЛІВСЬКОГО РАЙКОМУ КП(б)У ДО ГУБНК З ПРОХАННЯМ ПРО АРЕШТ «ВОРОЖИХ ОСІБ»
15 березня 1921 р.

Черговий член Фабрично-Чечелівського райкому КПУ звертається 15 березня 1921 р. до ГубНК з проханням заарештувати таких осіб:

Завідуючого складом споживспілки Радченка Георгія Севаст'яновича як супротивника радянської влади, активного;

Бондаренка Івана Корнійовича — службовця бухгалтерії споживспілки, на квартирі якого зберігається українська меншовицька література;

Геращенка Порфирія — меншовика, який чинить багато шкоди, росповсюджуючи провокаційні чутки.

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 278, арк. 117.

№ 26
З НАКАЗУ № 34 КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБВИКОНКОМУ І РВР 1-Ї КІННОЇ АРМІЇ ПРО ЗАХОДИ ПРОТИ ДОПОМОГИ І ПРИХОВУВАННЯ БАНДИТІВ
24 березня 1921 р.

1. ...Радянські працівники, незаможні селяни, червоноармійці і ... всі особи, які сприяють Радянській владі в боротьбі з бандитами, знаходяться

під захистом всього державного апарату Радянської влади, і найменше лихо, їм заподіяне, буде каратись нещадно.

2. Відповідальність за приховування бандитів і зброї, за напад чи вбивство радянських працівників, незаможних селян і червоноармійців, за ушкодження залізничного і телеграфного сполучення і інші злочини покладається на все місцеве населення під круговою порукою куркульських верств.

3. Повітовим військовим нарадам в усіх випадках негайно споряджувати на місце злочину військовий загін і виїзну сесію революційного трибуналу для виявлення внаслідок слідства і для суду над бандитами, приховувачами і всіма, хто бере участь в злочинах.

4. Для забезпечення видачі винних в розпорядження революційного трибуналу за вказівкою комітету незаможних селян передаються заручники з куркульського елементу, які в разі невидачі бандитів і приховувачів і всіх, хто брав участь у злочинах, підлягають розстрілу, а їх майно — конфіскації. Конфісковане майно передається в розпорядження комнезамів.

5. Представники комнезамів, сільрад, члени волосних виконкомів несуть повною мірою відповідальність за виявлення бандитів і злочинців і в разі викриття вини їх в несвоєчасному попередженні про з'явлення і приховування бандитів або підозрілих осіб без певних занять передаються суду революційного трибуналу.

6. Бандити, вбивці і взагалі всі, хто чинив злочини проти Радянської влади, і особи, що сприяють ворогам Радянської влади, підлягають нещадному знищенню, а їх майно — конфіскації з передачею його в розпорядження комнезамів...

Предгубвиконкому
(підпис)
РВР 1-ї Кінної армії
(підписи)

ДАДО, ф. 3377, спр. 4, арк. 21.

№ 27
ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВИЙ ШТАБ ПЕТРОПАВЛІВСЬКОГО РАЙОНУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

З протоколу засідання ревтрійки по Петропавлівському району про взяття заручників 24 березня 1921 р.

Слухали: про взяття заручників з куркулів хутора Водяного, згідно з іменним списком, в кількості 32 чоловік.

Ухвалили: взяти заручниками тих, що мають не менше ніж 20 десятин, пред'явивши їм у формі наказу вимогу про виконання розкладки на протязі 6 годин в кількості зернохліба 44 057 пудів, олійного насіння 100 пудів, рогатої худоби 114 голів. В разі невиконання судити їх по всій суворості законів воєнного часу за невиконання наказу і злісного приховування хліба, ухилення від виконання продрозкладки...

ДАДО, ф. 3367, о. 1, спр. 3, арк. 8.

№ 28
НАКАЗ ГОЛОВИ МИХАЙЛОВО-АПОСТОЛІВСЬКОГО РАЙПОСІВКОМУ КРИВОРІЗЬКОГО ПОВІТУ
про арешт голів волосних посівкомів
27 березня 1921 р.

Начальнику 3-го району

Заарештуйте голів волпосівкомів Михайлівської, Ізлучистої, Каменської волостей і відправте їх до політбюро, пред'явивши звинувачення в саботажі, який виявився в тому, що вони не хочуть давати зведень про хід сівби

(підпис)

ДАДО, ф. 4520, о. 1, спр. 16, арк. 9.

№ 29
ЛИСТ ГОЛОВИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК ДО ГУБПАРТКОМУ ПРО ЗБИРАННЯ КОМПРОМЕТУЮЧИХ МАТЕРІАЛІВ НА МЕНШОВИКІВ І ЕСЕРІВ
15 квітня 1921 р.

Додаючи до цього список заарештованих правих есерів, меншовиків та інших (список в справі відсутній. — Укладачі), бажаючи якнайшвидше встановити їх політичне обличчя раніше і зараз, прохаємо запропонувати завідуючим відділами і головам комосередків таке:

1. Зібрати матеріали на кожного окремо — виступи на зборах, мітингах, заклики до страйків тощо;
2. Зібрати такі відомості, хто є в списках, але не заарештований — обвинувальний матеріал на кожного, прізвище, адреса;
3. Покласти під особисту відповідальність комосередкам виявити всіх бунтівників і направити списки до губНК;
4. Потрібні відомості бажано обов'язково зібрати не пізніше ніж за 2 дні — 16.04 на 16-ту годину.

З комуністичним вітанням
Голова губНК
(Підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 278, арк. 15.

№ 30
ЗІ ЗВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК ПРО АРЕШТИ МЕНШОВИКІВ
1921 р.

...На момент одержання з центру завдання — в найкоротший строк вилучити всіх меншовиків у зв'язку з подіями в Кронштадті — в політвідділенні існував точний облік всіх членів і співчуваючих місцевої організації РСДРП,

чому операція, незважаючи на свою грандіозність, була виконана добре. Був вилучений весь місцевий комітет на чолі з лідерами Хаїмовим і Худокормовим — всі значні члени місцевої організації і багато рядових членів. Відносно проведення цієї операції, діяльність політвідділення не обмежилась одними арештами, оскільки проведені арешти не обминули і робітників, які перебували в цих організаціях, ті меншовики, що залишились на свободі, намагались штовхнути робітників на шлях протесту — шляхом оголошення загального страйку, і дійсно, в тих спілках, де меншовики користувались певною популярністю (харчовики, металісти, друкарі) почали з'являтись підозрілі симптоми, але, дякуючи тому, що інформація проникла в глибину вказаних спілок, політвідділенню вдалося припинити шкідливу агітацію меншовиків і страйк-протест не вдався. Всі затримані були направлені до Харкова, менш активні після ліквідації Кронштадтського заколоту були відпущені.

Отчет Екатеринославской чрезвычайной комиссии.— Днепропетровск.— 1994, с. 75.

№ 31
З ТИМЧАСОВОЇ ІНСТРУКЦІЇ ПРО ІНСТИТУТ ВІДПОВІДАЧІВ
Квітень 1921 р.

З метою попередження виступів банд і іншої антирадянської діяльності окремих осіб і груп в районах, де поширеного бандитизму немає, але за своїм минулим ці райони можуть знову стати неблагонадійними щодо бандитизму, замість кругової поруки і вилучення заручників, вводиться інститут відповідачів, який необхідно комбінувати з інститутом п'ятихатників...

Відповідачі повинні головним чином призначатися з верств, що співчувають бандитизму, переважно з куркульського елементу, впливового і такого, що користується авторитетом серед місцевого населення, а також родичів бандитів.

...Інститут відповідачів, введений в даній місцевості, є як перед самим селом, так і перед Радвладою поручителем за революційний порядок і за порушення мирного трудового життя села, в чому у них береться підписка...

...Для збереження революційного порядку і мирно-трудового життя села відповідачі повинні своєчасно повідомляти органи Радвлади або уповноважених на то окремих осіб про таке:

а) про всіх підозрілих осіб, що повертаються в довірені їм райони;

б) про появу банд або окремих бандитів;

в) про антирадянську контрреволюційну агітацію, а також про всі фальшиві провокаційні чутки, які розпускаються серед населення і направляються як на підрив, так і на скинення Радвлади цілком або окремих її органів чи осіб;

г) про контрреволюційні змови — такі, що відбулись чи передбачаються;

д) про зв'язки окремих селян з групами чи окремими особами, діяльність яких переслідується Радвладою;

є) про зберігання зброї без відповідного дозволу, військового спорядження і всілякої контрреволюційної літератури;

е) про злочинну поведінку всіх раніше амністованих Радвладою бандитів, що живуть в даному районі...

За невиконання хоч одного з вказаних пунктів даної інструкції, відповідач негайно заарештовується і розглядається як заручник.

ДАДО, ф. 3371, о. 1, спр. 8, арк. 4.

№ 32
З ТЕЛЕГРАМИ ЦУПНАДЗВИЧРЕВКОМУ ВСІМ ГУБНК ПРО АРЕШТИ АНАРХІСТІВ, ЕСЕРІВ, МЕНШОВИКІВ
Катеринослав, квітень 1921 р.

...Пропоную тримати під вартою анархістів, викритих в активній діяльності, всіх правих і лівих есерів, всіх, крім групи «Народ» (меншість правих есерів), причому допускаються персональні винятки. Питання відносно звільнення чи дальшого утримання під вартою вирішується по узгодженню секретарем або представником губкому. Бажана ізоляція всіх меншовиків, учасників масової роботи (агітатори і організатори) і співробітників найважливіших господарських установ. Завчасно потурбуйтесь відомостями інформаторів і посиленням агентури, які висвітлюють групу «Народ». Всіх членів вказаних партій, відносно яких вважаєте за потрібне тримати під вартою, надсилайте в ЦУПнадзвичревком для запроторення в спеціальний концтабір.

Начсекретопервідділу ЦУПнадзвичревкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 278, арк. 41.

№ 33
З ПОСТАНОВИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УСРР ПРО СТВОРЕННЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ТРІЙОК ПО БОРОТЬБІ З БАНДИТИЗМОМ
19 квітня 1921 р.

З метою урегулювання діяльності надзвичайних трійок при загонах, що ведуть боротьбу з бандитизмом, Раднарком доручає Особливій раді з бандитизму видати відповідну інструкцію... виходячи з таких основних положень:

1. Надзвичайні трійки створюються при військових частинах... при умові, що вони беруть активну участь в проведенні тих чи інших операцій по боротьбі з бандитизмом.

3. На надзвичайні трійки покладається безпосередня розправа з бандитами, захопленими в результаті операцій, що проводить загін, із зброєю в руках, або належність яких до тієї чи іншої озброєної банди є очевидною.

4. Надзвичайним трійкам надається право розстрілу осіб, про яких йдеться в п. 3. Захоплені загоном особи, проти яких цей захід не може або не повинен бути застосований на місці, передаються в розпорядження відповідних судових органів (ревтрибунали, Надзвичайні комісії)

Заступник голови Раднаркому
(підпис)

ДАДО, ф. 3225, о. 1, спр. 2. арк. 6.

№ 34
З ВИРОКУ РЕВТРИБУНАЛУ № 11
щодо мародера Паленка І.
28 квітня 1921 р.

Заслухавши і розглянувши на відкритому судовому засіданні справу зі звинувачення Паленко Івана 21 року, який походить з громадян Підгороднянської волості, в здирстві полотна у селян. Заслухавши показання обвинуваченого, знайшов, що 1 квітня 1921 р. Паленко Іван, перебуваючи в загоні для боротьби з бандитизмом в селі Ігнатівка, зайшов у хату селянина Кулика і зажадав 2 аршини полотна, яке й одержав. На основі слідчого і судового допиту трибунал визнав Паленка винним в здирстві, присудив: громадянина Паленко І. до одного року шести місяців штрафної роти з позбавленням волі. Але беручи до уваги його добровільний вступ на службу, пролетарське походження, політичну і громадську незрілість, знайшов можливість вирок вважати умовним і від покарання звільнити.

Вирок остаточний, оскарженню не підлягає.

Голова трибуналу
(підпис)

ДАДО, ф. 3377, о. 1, спр. 3, арк. 85.

№ 35
З ВИРОКУ РЕВТРИБУНАЛУ № 13
про побиття головою волвиконкому та міліціонерами селянина Білого
28 квітня 1921 р.

Розглянувши на відкритому засіданні справу зі звинувачення голови Підкряженського волвиконкому Патлаха В. С., старшого міліціонера волості Кобця Н. І., молодших міліціонерів Пелевця О. С., Пелевця П. Г., Костогляда Г. М., всі обвинувачуються у страшенному побитті селянина Білого, якого підозрювали в зберіганні зброї.

Суд, визнавши винними в страшенному побитті громадянина Білого, засудив Кобця до 5 років примусових робіт з позбавленням волі, Пелевця О., Костогляда Г., Пелевця П. до 3 років громадських робіт з позбавленням волі.

Але враховуючи пролетарське походження, політичну і суспільну незрілість і дану трибуналу обіцянку надалі не допускати провин..., трибунал знайшов можливим вирок вважати умовним і від кари звільнити. Патлаха виправдати.

Голова трибуналу
(підпис)

Там само, арк. 84.

№ 36
З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ СЕКРЕТНОГО ВІДДІЛУ ВНК РРФСР
про заходи щодо організації агентурної роботи серед духівництва
Травень 1921 р.

Питання інформаційної агентурної роботи стосовно духовенства найхворобливіше в НК. Для швидшого і правильного проведення в життя необхідно вжити такі заходи:

1. Користуватись у своїх цілях самим духівництвом, особливо тим, що займає важливе службове становище в церковному житті, а саме архієреями, митрополітами та ін., заставляючи їх під страхом судової відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути для нас корисними, наприклад, припинення забороненої агітації у зв'язку з декретом про закриття монастирів та ін.

2. З'ясувати характер окремих єпіскопів, вікаріїв, щоб на рисах честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх бажання і задуми.

3. Вербувати інформаторів про духівництво пропонується після деякого знайомства з духовним світом і з'ясуванням докладних рис характеру кожного службовця культу окремо. Матеріали можуть бути здобуті різними шляхами, головним чином через вилучення переписки при обшуках і через особисте знайомство з духовним середовищем.

Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духовенства необхідно, оскільки на одному цьому грунті можливо домовитись з попом, а сподіватись на його доброзичливе ставлення до Радянської влади не можна. При цьому субсидії грошові і натурою, безсумнівно, будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом, який боїться розконспірації своєї діяльності.

Повинна практикуватись вербовка інформаторів і через залякування тюрмою і табором з незначних приводів — за спекуляцію, порушення розпорядження влади і т. ін. Правда і цей спосіб може бути корисним лише в тому випадку, коли об'єкт для вербовки слабохарактерний і безвладний...

Друк. За Е. Альбац. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ.— М.: Русслит, 1992, с. 39-40.

№ 37
ЗІ ЗВІТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ
про страйк робітників залізничних майстерень. 1921 р.

На початок червня 1921 р. політичне становище Катеринославської губернії різко погіршилось. Великі надії, які робітники покладали на нову економічну політику, поки що не виправдались. Постачання робітників продовольством було дуже неакуратним і все частіше стали виявлятись випадки незадоволення, що стали виливатись у відкриті заворушення, які, між іншим, не мали організованого характеру.

Часткові страйки виникли на заводах Брянському, Старр і Гантке і на кравецькій фабриці Губодягу. Значно серйознішими були справи зі страйком, що виник в Катеринославських залізничних майстернях...

Через розгубленість дорожно-транспортної Надзвичайної комісії губком запропонував голові губНК тов. Трепалову під його особисту відповідальність в найкоротший строк ліквідувати страйк, йому підпорядкували військові частини і транспортну НК. Негайно в середовище страйкарів був пущений майже весь агентурно-інформаційний апарат губНК, якому вдалося виявити заводіїв і організаторів страйку. Вони були заарештовані, але заворушення не припинились, і на другий день робітники приступили до агресивних дій: напали на Управління Катерининської залізниці, тяжко побили начальника залізничної охорони, потім вирішили піти до міста з демонстрацією. До міста їх не пустили, а губНК взяла на себе охорону Управління дороги, телеграфу і вокзалу. Заворушення все ж таки не припинилось, робітники продовжували збиратись в майстернях, влаштовували мітинги, італійки.

Тоді за постановою губкому було видано наказ за підписом комісара дороги і керівництва профспілки залізничників про закриття майстерень і перереєстрацію робітників, а в розвиток постанови губкому про закриття майстерень, а також з метою відвернення розкрадання і руйнування реманенту і для впливу на робітників інших заводів, тов. Трепаловим були введені війська.

Такими рішучими діями вдалося страйк ліквідувати і через два дні після перереєстрації робітники знов приступили до роботи...

Отчет Екатеринославской чрезвычайной комиссии, с. 51-52.

№ 38
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У
про страйк робітників залізничних майстерень
27 травня 1921 р.

Слухали: Про заходи боротьби у зв'язку зі страйком робітників у залізничних майстернях.

Ухвалили: Провести найенергійнішу боротьбу через органи НК з окремими особами і групами, що виступають активно і тягнуть за собою несвідомих робітників на контрреволюційні виступи на грунті продовольчих труднощів, незважаючи на те, що залізничні майстерні поставлені в кращі умови порівняно з робітниками інших підприємств.

Щодо натхненників і керівників виступів не зупинятись перед самими репресивними заходами.

На випадок посилення роботи контрреволюції на заводах Катерининського вузла як крайній захід застосовувати закриття майстерень. Військове становище не вводити.

Секретар губкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 201, арк. 51.

№ 39
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У З ТОГО Ж ПИТАННЯ
31 травня 1921 р.

Ухвалили: Лінія, яку взяла губНК у зв'язку зі страйком залізничних майстерень вірна і необхідно всіма засобами прагнути не допустити страйку на залізниці. На загальній робітничо-селянській конференції показати, що страйк не економічний, а політичний і є результатом підпільної діяльності контрреволюційної організації.

В ніч на 1 червня провести виявлення і арешт активних натхненників контрреволюційних виступів, явно шкідливий елемент.

Секретар губкому
(підпис)

Там само, арк. 53.

№ 40
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(Б)У ПРО ЗАКРИТТЯ ЗАЛІЗНИЧНИХ МАЙСТЕРЕНЬ
2 червня 1921 р.

Зважаючи на те, що робітники залізничних майстерень продовжують страйкувати і продовжують розкрадати інструменти і матеріали, тримають під загрозою страйку весь вузол, відмовляються проводити вибори на позапартійну конференцію, завтра, 3 червня, дати гудок в звичайний час, від імені виконкому, комісара дороги зі згоди дорпрофсожу оголосити майстерні закритими і приступити до реєстрації робітників.

ГубНК і трансп. НК провести виявлення всіх, проти кого є конкретний матеріал.

Секретар губкому
(підпис)

Там само, арк. 54.

№ 41
З ЦИРКУЛЯРНОГО ЛИСТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У ВСІМ РАЙКОМАМ І ПОВІТКОМАМ ПРО ПОСИЛЕННЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ПОЛІТИЧНИМ СТАНОМ НА ПІДПРИЄМСТВАХ
29 червня 1921 р.

Шановні товариші! Губкому декілька разів доводилось вказувати на серйозність моменту, який ми зараз переживаємо.

Останні події підтвердили, що контрреволюція готова використати даний момент нового наступу на РадРосію. Події на Далекому Сході, бурхлива діяльність контрреволюції, еміграція, з'явлення на сцену Врангеля, Скоропад-

ського та інших говорять про те, що в теперішній час не виключена можливість зовнішнього нападу окремих наших ворогів, якими керує Антанта...

...Ворожі нам партії перенесли свою роботу в міста, на заводи, фабрики, майстерні, радянські установи. Вони намагаються використати наші продовольчі і паливні труднощі для своїх цілей, підбиваючи робітників на страйки і виступи...

...З контрреволюцією треба боротись активно. Кожен комуніст повинен прийти на допомогу Надзвичайній комісії і виконувати всі її завдання, головним чином щодо інформації.

Пропонується всім райкомам і повіткомам ознайомити всіх комуністів з вищевикладеним і накласти на секретарів осередків обов'язки щотижнево складати детальні зведення про політичний стан підприємств, помічені антикомуністичні елементи... і передавати в містах — уповноваженим губНК, а в повітах політбюро, охоплюючи найвіддаленіші волості і села, причому в інформації про кожну підозрілу особу необхідно вказувати його галузь, роботу, яку він виконує на службі і точну адресу; про кожні збори і про кожне засідання завкому, місцевкому і т. ін. слід давати докладні інформації до губНК через уповноваженого про підозрілих осіб, про їх промови і дії...

...Під час масових зборів всі комуністи повинні триматись не гуртом, а розкидатись в натовпі і старанно запримічувати підозрілих осіб, їх слова і виступи для термінового повідомлення в губНК. Кожен комуніст про все помічене, а до всього, що відбувається, він повинен старанно прислухатись, і повідомляти в губНК. При цьому додержуватись обережності, щоб не скомпрометувати партію...

Тільки коли вся партія почне в цілому всіляко допомагати Надзвичайній комісії своєю інформацією, цей орган зуміє зробити точний облік всіх ворогів і вірні висновки про їх діяльність для направлення політики Комуністичної партії в даний момент.

Секретар губкому
(підпис)

ДАДО, ф. 6, о. 1, спр. 96, арк. 4.

№ 42
З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ НОВОМОСКОВСЬКОЇ ПОВІТОВОЇ ВІЙСЬКОВОЇ НАРАДИ ПРО ВЗЯТТЯ ЗАРУЧНИКІВ
25 липня 1921 р.

...Слухали: про заручників села Петриківки за звіряче вбивство членів комнезаму...

Ухвалили: з 16 заручників, яких представив Петриківський комнезам, найбільш злісних куркулів в кількості 5 чоловік розстріляти, про що широко сповістити населення, опублікувавши списки розстріляних...

Голова ПВН
(підпис)

ДАДО, ф. 3377, о. 1, спр. 11, арк. 18.

№ 43
З ЦИРКУЛЯРНОГО ЛИСТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК
про посилення боротьби з контрреволюціонерами і соціал-угодовцями
10 серпня 1921 р.

Всі наші сили повинні бути направлені на боротьбу з ворогом, який пішов в глибоке підпілля і підтримує стійкий зв'язок із закордонною буржуазією і контрреволюцією...

Всі на боротьбу з підпіллям контрреволюціонерів і соціал-угодовців — повинно стати нашим гаслом.

Матеріал, який має у своєму розпорядженні Всеросійська надзвичайна комісія, вказує на три основних пункти, навколо яких наш ворог концентрує свої сили:

1. На селянські повстання і робітничі страйки. 2. На розлад господарства країни і передбачене звідси поглиблення різниці між верхами і низами, в результаті чого б відбувся розкол, а потім і загибель більшовизму. 3. На нову війну проти Радянської республіки, для чого вони намагаються організувати міжнародну армію і густу мережу контрреволюційного шпигунства...

...На правому крайньому фланзі контрреволюції стоїть духівництво. Це необхідно мати на реальному обліку, докладно зазначаючи його майновий стан серед інших відомостей. Треба закінчити проведення в життя декрета про передачу майна, особливо цінного, домових квартир церков і духовенства найбіднішому населенню...

Особливий нагляд потрібен за чорним духівництвом, яке більше за інших постраждало від більшовиків і тому досі не примирилось з Радвладою...

Наше завдання: страхати чорносотенні елементи «священства»; покровительство священиків, що визнають Радянську владу, проводити тенденцію (обережно) про виборність єпіскопів на єпархіальних з'їздах, дозволяючи такі тільки при наявності елемента, який нам співчуває; і найголовніше — посилене вербування інформаторів з духовенства, матеріально зацікавлюючи його, одночасно твердо враховуючи, що ніякого радянського духівництва ми не створюємо, а лише використовуємо взаємні незгоди між різними частинами духовенства для того, щоб вони самі себе знищили...

...Українська Комуністична партія (УКП). При сучасній економічній політиці і при наявності посухи ми повинні звернути особливу увагу на УКП настільки, наскільки вона офіційно легалізована і називається навіть «комуністичною». Ми за одну належність до неї нікого не повинні переслідувати, але в той самий час нехай товариші твердо знають, що під її прапором часом орудують справжні шовіністи-самостійники та інші елементи. Гаслом УКП є самостійна українська армія, самостійний професійний центр і відокремлена економічна політика. Це може виявитись для нас згубним в даний момент. Тому необхідно учинити за УКП ретельний нагляд, оперуючи лише фактами, оприлюднюючи їх, при необхідності передавати до трибуналу, попередньо ретельно розробивши слідчий матеріал.

...У зв'язку з тим, що почалась руйнівна робота анархістів, причому вони стикаються з білими чорносотенцями, аж до підозріння їх в чорносотенній агентурі, ми повинні повести з ними рішучу боротьбу... не допускати легалізації анархістів, відкриття їх клубів, вести посилену агітацію се-

ред населення про контрреволюційну роль анархістів, їх виступи проти Радянської влади, паралізувати найменші їх спроби організуватись...

ДАДО, ф. 1. о. 1, спр. 230, арк. 2, 33, 38.

№ 44
З ІНФОРМАЦІЙНОГО ДВОТИЖНЕВОГО ЗВЕДЕННЯ ГУБНК
про становище в Катеринославській губернії з 1 до 16 серпня 1921 р.

Про страйки на промислових підприємствах

...За останній час спостерігались страйки: завод Гантке — 1 серпня відбулись загальні збори робітників заводу, на яких постановили припинити роботу. 5 серпня навіть була зупинена центральна машина і висунуті вимоги: виплатити заробітну плату, акуратно постачати продовольством і ввести преміювання на виробництві.

Дніпровський завод — місто Кам'янське з 3 до 5 серпня проходив страйк, що мав характер «італійки». Робітники висунули економічні вимоги.

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 212, арк. 99.

№ 45
З ІНФОРМАЦІЙНОГО ДВОТИЖНЕВОГО ЗВЕДЕННЯ ГУБНК
про становище в Катеринославській губернії з 16 до 31 серпня 1921 р.

...Нікополь. Збір продподатку проходить вкрай мляво. В деяких волостях продподаток стягують збройною силою. В інших волостях складають акти про відсутність хліба. Подекуди куркулі закликають виступити збройною силою проти збору продподатку. Село Миколаївка відмовилось навіть прийняти списки. За це село було обстріляне холостими набоями. Зразу ж після обстрілу було зібрано 500 пудів. За відмову в здачі продподатку заарештовано 20 куркулів. Щоденне надходження — 400 пудів. Зібрано більше 4000 пудів.

Завербовано інформаторів у місті і установах — 9, в повіті — 13. Всього маємо 120 інформаторів...

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 212, арк. 73, 80.

№ 46
З ДОПОВІДІ ВІДДІЛУ РОБОТСЕЛЬ ПРИ ПАВЛОГРАДСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ ПАРТКОМІ
про збір продрозкладки. Серпень 1921 р.

За наказом реввійськради 13-ї армії йде збір продрозкладки, причому забираються заручники, посилаються каральні експедиції, які поряд зі стягуванням хліба і худоби, розстрілюють селян, обстрілюють села...

...Все це сильно нервує селян і підриває їх віру в міцність Радянської влади.

ДАДО, ф. 6, о. 1, спр. 46, арк. 22.

№ 47
З ВІДОЗВИ ДО СТУДЕНТІВ МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА
про утиски студентів. Серпень 1921 р.

Товариші студенти! Ми звертаємось до вас із традиційним закликом згуртуватись тісно в товариські лави і дружно відповісти нашим утискувачам, які вносять свого роду інквізицію в науку. Під приводом вилучення буржуазії в той самий час виключають кращих студентів. І ці нові інквізитори вносять пітьму в студентське життя...

Товариші студенти! Ви як один не повинні йти на реєстрацію, поки не будуть скасовані індивідуальні допитування. Підемо слідом за прикладом університетських міст Харкова і Москви, де студенти показали, що гоніння неприпустиме в студентському житті...

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 212, арк. 114.

№ 48
ІЗ ЗВЕРНЕННЯ ДО КОМІСІЇ РЕЄСТРАЦІЇ СТУДЕНТІВ
про несправедливе виключення з вишів. Серпень 1921 р.

Ми, студенти робітничого класу, закликаємо вас до чесного виконання покладених на вас обов'язків, не вносити особистої безглуздої реформи і керуватись інструкцією центру...

Якщо ви не будете прислухатись до голосу студента, який завжди стояв і стоїть на варті інтересів народу, так пам'ятайте, що студенти в царські часи йшли на жертви за справедливість і своїх товаришів...

Якщо ви не скасуєте своїх дитячих індивідуальних допитувань, тоді ми підемо на жертви і доведемо вашу несправедливість щодо виключених студентів. Ви штовхаєте виключених студентів на шлях злочинів стосовно Радянської влади. Ви змушуєте зневірюватись в роботі робітничо-селянської влади як самої справедливої...

Ви сліпі і глухі і забуваєте, що готуєте нових ворогів, вони будуть мститись на кожному кроці...

Ми, студенти робітничого класу, попереджаємо: не вносьте розколу між студентами і Радянською владою...

Пам'ятайте, всілякі відозви тих, що протестують, і заклики до об'єднання студентів — це викликано вами. Ми вимагаємо від вас припинення індивідуальних допитувань.

Не викликайте заворушень серед студентів.

Студенти робітничого класу

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 212, арк. 115.

№ 49
З ДОПОВІДІ
помічника оперуповноваженого Катеринославської губНК в справі Вось О. В. , 1899 р. народження, безробітної, яка проживає за адресою м. Катеринослав, Артилерійська площа, буд. № 9, кв. 2.
Вересень 1921 р.

Вось Ольга Вікентійовна звинувачується в контрреволюційній діяльності і дискредитації Радянської влади. За нею велось спостереження з липня 1921 р. Під час обшуку знайдені прапори — один з написом «Хай живе Українська Центральна Рада», другий — Спілки домовласників.

З інформації секретних співробітників з липня до вересня видно, що Вось в політичному відношенні особа дуже підозріла — вона має великі знайомства серед працівників Надзвичайної комісії, цікавиться роботою органів НК, в приватних розмовах висловлюється проти Радянської влади і окремих її представників, знає окремих співробітників НК, але прізвища їх вперто приховує, проявляє схильність до всіх сил, які діють проти Радянської влади, зокрема до «батьків», в т. ч. до атамана Григор'єва, служила 2 місяці у водно-транспортній НК, звідки була звільнена.

Я, помічник оперуповноваженого Катеринославської НК, вважав би: 1. Факт звинувачення громадянки Вось О. В. в злісній антирадянській агітації слід вважати доведеним. 2. Факти звинувачення у свідомій дискредитації Радянської влади слід вважати повністю доведеним.

Прийнявши до уваги наявність в справі Вось О. В. вказівок на її причетність до підпільної білогвардійської роботи, вважав би: ув'язнити в концтабір на 5 років.

АУСБУДО, спр. П-26138, арк. 98.

№ 50
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ МАЛОЇ ТРІЙКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБНК
про ув'язнення Вось О. В.
4 вересня 1921 р.

Слухали: справу № 2037 у звинуваченні громадянки Вось О. В.

Ухвалили: надані обвинувачення щодо громадянки Вось О. В. вважати доведеними. Ув'язнити в концтабір строком на 5 років без права амністії.

Там само, арк. 104.

№ 51
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Вось О. В. 27 серпня 1993 р.

В справі Вось Ольги Вікентійовни відсутні докази причетності до підпільної білогвардійської організації. Вось О. В. заперечує всі звинувачення в цьому питанні.

Підозра в належності до білогвардійської організації базувалась на доданих до справи оперативних зведеннях інформаторів, що є брутальним порушенням законності.

На Вось О. В. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій» у зв'язку з відсутністю доказів, які б підтверджували обґрунтованість її притягання до відповідальності. Вона вважається реабілітованою.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області (підпис)

Там само.

№ 52
З ПОСТАНОВИ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ
про конфіскацію церковних цінностей. 2 січня 1922 р.

У зв'язку з наявністю колосальних коштовностей, що знаходяться в церквах і монастирях як історико-художнього, так і суто матеріального значення, все майно повинне бути розподілено на три частини: 1. Майно, що має виключно історико-художнє значення, підлягає виключно веденню Головмузею Наркомосвіти (начиння, старовинні меблі, картини і т. ін.). 2. Майно матеріальної цінності, що підлягає направленню в Держсхов. 3. Майно повсякденного вжитку, де воно ще збереглось. Ніякі використання і вилучення не можуть бути проведені без дозволу Головмузею і його органів на місцях...

Друк за збіркою «Из тайников спецхранов».— Л., 1991, с. 6.

№ 53
ШИФРОТЕЛЕГРАМА ЦК КП(б)У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБНК
про вилучення церковних цінностей
10 березня 1922 р.

Кампанія щодо вилучення цінностей із церков ведеться занадто слабо і мляво. Частина духовенства пішла на деякі поступки. Але якщо в рух не будуть втягнуті широкі робітничі і селянські маси, духівництво може вийти політичним переможцем. Необхідно поширювати рух позапартійних робітників і селян на користь використання золота, срібла та інших коштовностей, що лежать в храмах, для тих, хто голодує, до розмірів загальнонародного руху, добившись в першу чергу, щоб не було жодної фабрики, жодного заводу, жодного комнезаму,

які б не прийняли позитивну резолюцію з цього питання. Потрібно вміло використовувати з цією метою боротьбу православної і автокефальної церков, підкреслюючи жадібність тієї і іншої до церковного майна. Використати в очах віруючих авторитет духовенства, залучаючи окремих його представників до привселюдних виступів на користь віддачі коштовностей на боротьбу з голодом.

За секретаря ЦК
Косіор

ДАДО, ф. 111, о. 1, спр 616, арк. 4.

№ 54
З ПОСТАНОВИ ВУЦВК ПРО СКАСУВАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ КОМІСІЇ І ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ДЕРЖАВНОГО ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ
22 березня 1922 р.

Всеукраїнську Надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами і її місцеві органи скасувати.

При Народному комісаріаті внутрішніх справ під особистим головуванням Народного комісара або призначеного Раднаркомом його заступника створити Державне політичне управління для виконання на всій території УРСР таких завдань:

а) придушення відкритих контрреволюційних виступів... і вжиття необхідних заходів для своєчасного їх попередження;

б) боротьба із шпигунством;

в) охорона залізничних і водних шляхів сполучення;

г) політична охорона кордонів республіки;

д) боротьба з контрабандою;

е) виконання спеціальних доручень ВУЦВК чи Раднаркому стосовно охорони революційного порядку.

Місцевими органами Політуправління є губернські відділи...

Голова Держполітуправління УСРР з узгодження з ОДПУ РРФСР є повноважним представником останнього на Україні...

При необхідності вжиття заходів щодо осіб, належних до контрреволюційних виступів, бандитизму, шпигунству, крадіжок на залізниці... Держполітуправлінню, його губвідділам, повітовим уповноваженим надається право проведення обшуків, виїмки речових доказів... арешту на таких підставах:

а) щодо осіб, яких застали на місці злочину, арешти можуть бути проведені... без спеціальної постанови і ордера Держполітуправління чи його відділів... В усіх інших випадках арешт допускається не інакше, як за спеціальною постановою ДПУ або його відділів...

б) не пізніше ніж через два тижні з дня арешту повинно бути пред'явлене обвинувачення заарештованому;

в) не пізніше ніж через два місяці з дня арешту ДПУ чи звільняє заарештованого, чи одержує у Президії ВУЦВК дозвіл на подальшу ізоляцію, якщо цього вимагають особливи обставини справи...

Голова ВУЦВК
Петровський

«На защите революції».— С. 363-365.

№ 55
ВІДОЗВА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП (МЕНШОВИКІВ) ПРО АРЕШТИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ
1 квітня 1922 р.

1 квітня 1922 р. влада вислала з міста на Північ 21 соціал-демократа-меншовика, яких на протязі двох тижнів тримали без пред'явлення будь-яких обвинувачень, без всякого, хоч би для годиться, суду, без допитів і слідства в підвалах губНК. Як безшумно, потихеньку, крадькома були проведені арешти соціал-демократів, так само таємно, без розголосу, боязко провели більшовики їх висилку з міста. Їх газетка не вважала можливим, вірніше у неї не вистачило хоробрості хоч би сухо, в двох рядках, сповістити населення про арешт і висилку найстаріших катеринославських робітників соціал-демократів — металістів, друкарів та ін.

В чому причина мерзенної розправи?

Соціал-демократи завжди стояли і будуть стояти на сторожі інтересів катеринославського робітничого класу, ніколи не кидали робітникам обдурюючих обіцянок про негайне в цю ж мить народження у відсталій країні соціалізму. Вони завжди твердили про необхідність знищити гризню і чвари у власних лавах, про будівництво міцних робітничих профспілок і самостійної робітничої кооперації, в якій би не було партійного засилля, призначенства і холопської залежності від бюрократичних органів держави. Соціал-демократи стоять за владу робітників і селян, вважаючи загибеллю для країни продовження терористичної партійної диктатури, вони вимагають політичної свободи, знищення безправ'я, без чого робітнича справа не може перемогти.

Політична свобода для робітничого класу потрібна як повітря. Нагальний інтерес полягає в тому, щоб примусити комуністів піти на поступки в цьому питанні, як вони зробили в галузі економічній. Без політичної свободи республіка загине. Без неї робітничий клас позбавлений можливості захищати свої інтереси, як клас найманої праці. Без неї робітничий клас і селянство будуть знову поневолені. Соціал-демократія вчить своїм прикладом робітничий клас, як невгамовною боротьбою і наполегливими вимогами здобувати політичну свободу.

Геть терор і адміністративні розправи! Хай живе свобода! Хай живе єдиний народний фронт! Хай живе РСДРП!

Катеринославський комітет РСДРП

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 616, арк. 10.

№ 56
ШИФРОТЕЛЕГРАМА ЦК КП(Б)У ВСІМ ГУБКОМАМ КП(б)У
про взяття на облік священиків, лояльних до Радянської влади
22 квітня 1922 р.

Секретно, зберігати конспіративно

1. Необхідно вжити заходи до того, щоб взяти на облік лояльні елементи духівництва і спонукати їх виступити проти теперішньої політики ієрархії,

яка виступила контрреволюційно проти Радянської влади, скомпрометувала себе остаточно. Використовуючи протиріччя між автокефальною і російською православною церквами, лояльні елементи духівництва повинні бути впевнені, що Радянська влада, не втручаючись у внутрішні справи церкви, не дозволить контрреволюційним ієрархам розправлятися з демократичними елементами духівництва.

2. Треба всебічно підштовхувати лояльних попів на гасло нового помісного собору для скинення контрреволюційного патріарха та його зграї. Ні губкоми партії, ні губвиконкоми не повинні брати участь у цій роботі офіційно або відкрито.

Секретар ЦК КПУ Д. Мануїльський

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 238, арк. 37.

№ 57
ЦИРКУЛЯР ЦК КП(Б)У ВСІМ ГУБКОМАМ КП(б)У ПРО ЗАБОРОНУ ЛЕКЦІЙ, ДИСПУТІВ, ДОПОВІДЕЙ БЕЗ ДОЗВОЛУ ГУБКОМУ ПАРТІЇ
Травень 1922 р.

Секретно, циркулярно

За останній час стали спостерігатись випадки влаштування різних диспутів, доповідей, лекцій, які проводять літературні та інші позапартійні організації без відому агітпропу губкому та Губполітосвіти.

Навіть в тих випадках, коли для таких диспутів існує формальний дозвіл парткомів чи Губполітосвіти, вони перетворюються внаслідок недостатньої уваги до їх організації з боку партії в арену для виступів меншовиків і есерів та інших ворогів Радянської влади.

Тому ЦК КПУ пропонує вам вельми обережно підходити до такого роду диспутів і в будь-якому разі керуватись такими положеннями:

1. Безумовно забороняються які б то не було прилюдні збори, лекції, диспути без особливого кожний раз дозволу Губполітосвіти, яка вирішує всі подібні питання за вказівкою агітпропу губкому.

2. Такі прилюдні збори дозволяються тільки в такому випадку, якщо існують достатні гарантії, що вдасться завадити ворожим партіям використовувати їх для своїх легальних виступів.

3. Ініціатива проведення диспуту повинна бути в усіх випадках в руках комуністів. Необхідно заздалегідь призначати голову комуніста від імені парткому чи Губполітосвіти, або завчасно надіслати декілька сильних ораторів комуністів.

4. Зокрема антирелігійні диспути влаштовувати тільки при наявності добре підготовлених доповідачів і попередньої підготовки аудиторії.

5. Необхідно надсилати про кожний диспут грунтовну доповідь в агітпроп ЦК КПУ.

Секретар ЦК Косіор

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 616, арк. 14.

№ 58
ШИФРОТЕЛЕГРАМА ЦК КП(б)У КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ГУБКОМУ КП(б)У
про розгортання агітації навколо процесу правих есерів
13 травня 1922 р.

Наприкінці травня в Москві буде проходити процес правих есерів. Навколо цього процесу міжнародна буржуазія, 2-й і 2,5-й Інтернаціонали мобілізують свої сили, щоб завадити викриттю перед лицем трудящих Росії і всього світу партії соціалістів-революціонерів як партії міжнародного Імперіалізму і вітчизняної контрреволюції.

ЦК пропонує негайно почати енергійну письмову і усну агітацію навколо процесу соціалістів-революціонерів. Збирати всі матеріали, що є на місцях, про есерів, направляючи найвагоміші до Центрального Комітету.

Виділити спеціальних агітаторів і провести інструктивні збори, поставити питання на осередках, провести широкі робітничі мітинги і підготувати, по можливості, демонстрації до дня процесу.

Секретар ЦК
В. Куйбишев

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 623, арк. 49.

№ 59
ШИФРОТЕЛЕГРАМА ЦК КП(б)У КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ГУБКОМУ КП(б)У
про заходи щодо обмеження діяльності священиків — прибічників патріарха Тихона
14 серпня 1922 р.

Збори і з'їзди дозволяти тільки обновленському духівництву і тільки обновленським мирянам.

Прибічникам патріарха Тихона не дозволяти ні зборів, ні з'їздів. Ініціаторів заарештовувати і передавати до суду. Необхідно скинути з усіх командних постів прибічників Тихона, супротивників обновленського руху.

Приходські ради підлягають чищенню. В нові приходські ради повинні бути обрані не чорносотенці і навіжені, а церковнообновленці. В губвідділі ДПУ повинні бути обов'язково особи, що займаються спеціально справами обновленської церкви і руху автокефалістів, такі, що спостерігають за релігійними общинами взагалі і за порядком їх реєстрації.

Антирелігійні диспути, прилюдні лекції, мітинги скасовуються надалі до одержання відповідних директив від ЦК КПУ.

Провести ряд процесів проти прибічників патріарха Тихона і автокефальної церкви, яка додержується петлюрівської орієнтації, з винесенням смертних вироків.

Секретар ЦК КПУ
Д. Мануїльський

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 238, арк. 22.

№ 60
ЦИРКУЛЯР ЦК КП(б)У ТА ДПУ УСРР КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ГУБКОМУ ПАРТІЇ
про посилення боротьби з есерами і меншовиками
10 жовтня 1922 р.

Шифротелеграма

З метою посилення боротьби з есерами і меншовиками в органах народного комісаріату праці, в кооперативах і господарських органах ЦК РКП пропонує:

1. При вищевказаних установах створити спеціальні бюро сприяння органам ДПУ на місцях, в завдання яких повинно входити взяття на облік есерів і меншовиків.
2. Спостереження за ними в установах за вказівкою органів ДПУ.
3. Видача довідок і сприяння органам ДПУ.
4. Надання органам ДПУ потрібної інформації.

Про організації бюро сприяння і їх взаємовідносини з органами ДПУ будуть дані спеціальні вказівки партосередкам.

В органах Всеросійської центральної ради профспілок роботу бюро сприяння повинні взяти на себе фракції комуністів.

Секретар ЦК РКП
Молотов

Пропонуючи дану телеграму ЦК РКП до керівництва і точного виконання, ЦК КПУ зобов'язує всі губкоми і відповідальних керівників перелічених вище установ надавати всебічне сприяння органам ДПУ в справі створення бюро сприяння.

Органи ДПУ зобов'язуються брати підписи від членів партії, які призначаються до складу бюро, в тому, що вони в порядку партдисципліни зобов'язуються дотримуватись повної конспірації як стосовно існування бюро, сприяння, так і своєї роботи в його складі.

Комуністи, які вводяться до складу бюро повинні бути повідомлені, що за розголошення цих відомостей вони будуть відповідати як за злочин перед партією.

Заст. Голови ДПУ
Балицький
Секретар ЦК КПУ
Лебідь

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 623, арк. 1.

№ 61
ДИРЕКТИВА ЦК КП(Б)У ГУБЕРНСЬКИМ КОМІТЕТАМ КП(б)У, ВІДДІЛАМ ДПУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ СІОНІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МОЛОДІ
21 жовтня 1922 р.

Центральний комітет дав вказівку губкомам про ліквідацію діяльності сіоністських організацій молоді «Маккабі»*. Організація «Маккабі» шкід-

* «Маккабі» — культурно-спортивна організація єврейської молоді. Побоюючись її конкуренції з комсомолом, влада руками ДПУ розгромила осередки «Маккабі» на місцях.

ливо націоналістична по духу, програмі і характеру практичної роботи, становить в деяких губерніях загрозу комсомольським організаціям в їх боротьбі за єврейську молодь.

Політбюро визнало на останньому своєму засіданні необхідним приступити негайно до ліквідації цих організацій.

Політбюро дає відповідну директиву ДПУ і визнає необхідним ліквідувати «Маккабі» без широкого розголосу, але з ретельним слідством. До кінця грудня ДПУ проводить кампанію ізоляції, арешту керівної верхівки маккабістських організацій.

Ця кампанія повинна бути проведена одночасно в усіх губерніях, щоб не дати керівникам «Маккабі» сховатись і підготувати можливість підпільної роботи.

ЦК пропонує губкомам узгодити свої дії з ДПУ, надаючи їм всіляке сприяння.

Секретар ЦК КП(б)У
Лебідь

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 623, арк. 106

№ 62
ВИТЯГ З НАКАЗУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ
про введення цензури друкованих видань
23 жовтня 1922 р.

1. На основі циркуляру Центрального управління в справах друку і наказу ДПУ УСРР в м. Катеринославі створені при губполітосвіті губвідділ в справах друку і при губвідділі ДПУ відділення політичного контролю.

2. Всі друкарні, літографії та інші однорідні підприємства, а також книжкові склади, крамниці, кіоски і бібліотеки зобов'язані в п'ятиденний строк з дня оголошення наказу зареєструватись у відділенні політичного контролю ДПУ і в управлінні в справах друку.

3. Всім закладам поліграфічної промисловості забороняється приступати до набирання і друку будь-якого твору без попереднього на те дозволу на рукописі губвідділом в справах друку.

4. Видання Комінтерну і КП(б)У, а також праці Академії Наук України звільняються від цензури.

5. Друкарні та інші заклади подають в політвідділення ДПУ гранки в двох екземплярах з рукописом для звірення з дозволеним матеріалом і після одержання візи на гранках можуть приступати до подальшого друкування...

7. Випуск з друкарні віддрукованих творів допускається лише після подання спеціального на те дозволу, виданого губвідділом в справах друку після представлення 5 екземплярів кожного друкованого твору...

Газета «Звезда», 1922, № 85.

№ 63
ДИРЕКТИВА ГУБВІДДІЛУ ДПУ
ВСІМ НАЧАЛЬНИКАМ ОКРВІДДІЛІВ ДПУ
про заборону ввезення до СРСР дитячих книжок видавництва «Волга» в Берліні 7 березня 1922 р.

Губернський відділ ДПУ доводить до відома керівництва, що нижчеперелічені книги видавництва «Волга» у Берліні до ввезення в СРСР не допускаються:

1. «Снегурочка».
2. «Золушка».
3. «Красная шапочка».
4. «Семерых единым махом».
5. Питти «Трагедия Европы».
6. Питти «Европа без мира».

Т. в. о. начальника губвідділу ДПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 11, о. 1, спр. 315, арк. 27.

№ 64
ДИРЕКТИВА ДПУ УСРР
ВСІМ НАЧГУБВІДДІЛІВ І НАЧОКРВІДДІЛЕНЬ
про опери, дозволені до постановки. 17 червня 1925 р.

Супроводжуємо при цьому до відома керівництва список опер, які дозволені для постановки. Беручи до уваги, що більшість сучасного оперного репертуару є для нас ідеологічно чужою, доводиться говорити лише про певну поблажливість до цього репертуару.

Пропонуємо не допускати до постановки оперу «Князь Серебряний», яка є абсолютно неприйнятною ідеологічно через те, що за змістом вона є яскравою агітацією в дусі «православ'я, самодержавства, народності».

«Царскую невесту» необхідно прокоректувати, вилучивши з неї надмірності в частині славлення царя.

«Майская ночь» — зажадати від режисера, щоб фантастична частина була представлена як сон Левка...

«Борис Годунов» — вимагати обов'язкового включення «Сцени під Кромами», яку часто випускають. Цією сценою опера повинна закінчуватись. Обов'язкова також сцена виборів царя.

«Евгений Онегин» — випустити з першої картини фальшивий епізод кріпосної ідилії — зі слов хору «Здравствуй, матушка-барыня» і кінчаючи піснею «Уж как на мосту» — з відповідною зміною в наступному реченні Тетяни.

Нач. ООУ ДПУ УСРР
(підпис)
Зам. нач ВПК ДПУ
(підпис)

Там само, арк. 84-85.

№ 65
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ ПОВІТОВОЇ НАДЗВИЧАЙНОЇ ТРІЙКИ ПО БОРОТЬБІ З БАНДИТИЗМОМ У КРИВОРІЗЬКОМУ ПОВІТІ
про репресії проти громадян села Бокового
23 грудня 1922 р.

Слухали:

Справу № 254 з обвинувачення громадян села Бокового: Кошового М. А., Терещенка Ф. В., Камишана П. Г., Дейнеги П. Н., Довгаля О. П., Сердюка С. П., Стеценка Г. С., Грищенка А. Ф., Даниленка І. А., Скрипника Л. О.— як членів Комітету інституту відповідачів у здійсненні бандою терористичного акту в с. Боковому.

Ухвалили:

Звинувачення, пред'явлене щодо всіх обвинувачених, вважати доведеним.

Щодо членів комітету інституту відповідачів в складі Даниленка, Довгаля, Скрипника, Стеценка на основі існуючого положення застосувати вищу міру покарання — розстріл з конфіскацією майна. Інших членів інституту відповідачів оштрафувати на 100 карбованців кожного із заміною при несплаті 4-ма місяцями примусових робіт.

Голова трійки
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-23809, арк. 85.

№ 66
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Даниленка І. А.
5 вересня 1996 р.

За постановою повітової трійки для боротьби з бандитизмом у Криворізькому повіті від 23 грудня 1922 р. на основі положення про інститут відповідачів був розстріляний визнаний винним в тому, що в с. Боковому бандитами був здійснений терористичний акт — вбивство двох міліціонерів, і він як член інституту відповідачів не вжив заходів для боротьби з бандитами і недопущення цього теракту.

В матеріалах справи відсутні докази обгрунтування притягнення його до відповідальності.

На Даниленка І. А. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій». Він вважається реабілітованим.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 214.
Аналогічні висновки прийняті стосовно інших обвинувачених.

№ 67
ЗАЯВА НАЧАЛЬНИКУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТРІЙКИ
від громадянки села Бокового
Даниленко Євдокії Захарівни з проханням
про звільнення з під арешту її чоловіка Даниленка І.А.

Мій чоловік Іван Андрійович Даниленко, який перебуває зараз в інституті відповідачів, на протязі 5 років революції ні в яких контрреволюційних організаціях не перебував і у зв'язку з ними не був і весь час був працівником Радянської влади і в волосному виконкомі з письмоводства. Всі обов'язки стосовно Радянської влади і всі розпорядження, повинності і податки виконував справно.

При чому повідомляю, що з нашої сім'ї старший син служив в Червоній Армії, після демобілізації служить в поштовій установі в м. Кривому Розі.

Зважаючи на вищевикладене, прошу про звільнення мого чоловіка як працівника сім'ї.

В чому і розписуюсь — Євдокія Даниленко, а за мене неграмотну розписався мій син Пилип Даниленко.

Там само, арк. 66.

№ 68
З ЦИРКУЛЯРУ ЦК РКП(Б) ВСІМ ГУБКОМАМ І ОБКОМАМ РКП(Б) «ПРО ЗАХОДИ БОРОТЬБИ З МЕНШОВИКАМИ»
4 червня 1923 р.

Неухильна і систематична еволюція праворуч партії меншовиків з кінця 1920 р. привела сьогодні до вироблення платформи, що докорінно відрізняється від тієї платформи, яку партія займала в 1918-1920 рр. Партія меншовиків на сучасному етапі міцно і свідомо закріпилась на позиціях контрреволюції, переживши процес своєрідного переродження і перетворення в партію прямої капіталістичної реставрації...

ЦК РКП рекомендує:

Категорично заборонити допущення меншовиків до читання лекцій в партшколах, гуртках та ін...

Найрішучішим чином підтвердити обов'язок всіх партійних товаришів, що зустрічаються з роботою меншовиків, в порядку партійної дисципліни негайно давати всі відомості про цю роботу органам ДПУ. За будь-яке сприяння чи поруку за меншовиків, а також пряме чи непряме приховування їх, комуністи повинні притягатись до найсуворішої партійної відповідальності. Партійні комітети на місцях повинні зобов'язати органи ДПУ давати їм відомості про всі такі випадки...

Приступити в порядку партійного керівництва професійними, кооперативними, радянськими і господарчими органами до систематичного зняття меншовиків з профспілок, споживспілки, трестів, в першу чергу тих, що охоплюють великі підприємства, з страхових органів, вузів, а також з орга-

нів Народних комісаріатів внутрішньої торгівлі, шляхів сполучення, закордонних справ, Наркомпочтеля. Стосовно до профспілок, страхових органів, споживспілки вилучення повинно бути проведене терміново...

Не допускати меншовиків у вузи при наступному осінньому прийомі, давши відповідні вказівки фільтровочним комісіям...

Слідкувати за тим, щоб партійні керівники профспілковими і кооперативними установами надавали всіляке сприяння органам ДПУ щодо вилучення меншовиків...

По лінії ДПУ дані спеціальні інструкції стосовно боротьби з меншовиками.

Секретар ЦК
В. Молотов

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 1068, арк. 3.

№ 69
ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ЦК УКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У ПРО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ УКП
16 липня 1923 р.

За останні три роки з боку вашої партії і державного апарату вороже ставлення до Української Комуністичної партії розвивалось в бік його особливого загострення і всіма виявами своїми відбивало планово взятий курс ваших керуючих органів на удушення нашої партії шляхом позбавлення нас всіх тих умов, в яких може йти легальна політична робота, низкою безглуздих арештів, викидання членів і прихильників УКП з радянських посад, вищих шкіл, комнезамів виключно за належність або співчуття до УКП, позбавляння нас преси і різноманітними наклепами на нас вашої партійної преси.

Кінець кінцем об'єктивно виходить так, що до загострення відносин спричинилось підкреслювання нами тих небезпек, які зараз визнані офіціяльно, а саме небезпека перероджения і бюрократизації (особливо в умовах непу) держапарату, небезпека від колонізаторсько-русифікаторських тенденцій, під які неп підводить економічну базу. Та й хронологічно репресії проти нас збільшуються в період розквіту непу.

Ми гадаємо, що становище Радянського Союзу не таке, щоб можна було відкидати будь-яку групу, яка стоїть по цей бік барикади... Придушення і ослаблення нашої партії означає ідеологічно і політично зміцнення шаповало-вінниченковщини, петлюрівщини і зріст автокефалізму — це є одна з особливостей українських умов.

Наші конкретні вимоги до вашої партії:

1. Перегляд вашим ЦК ставлення до УКП, припинення політики репресій і уможливлення нам легального існування не лише формально, але й в конкретній роботі, налагодження співробітництва на грунті спільності завдань боротьби за комунізм.

3. Амністія і припинення карних справ проти товаришів, що потерпіли за партійну роботу як члени УКП.

4. Формальне і фактичне допущення нашої періодичної преси.
5. Припинення трактувати УКП як ворожої Радянській владі партії.

Від імені ЦК УКП
Андрій Річицький
Антон Драгомирецький

ДАДО, ф. 8, о. 1, спр. 9, арк. 16-17.

№ 70
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАКРИТОГО ЗАСІДАННЯ БЮРО КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБКОМУ КП(б)У
про обмеження діяльності організацій УКП
17 вересня 1923 р.

Слухали: про укапістів. Ухвалили:

а) відзначити активність в роботі УКП, особливо в останній час і особливо в робітничих районах: Кайдаки, Амур-Нижньодніпровськ, Кам'янське та ін. шляхом читання лекцій в хатах-читальнях, сільбудах та ін., дати директиву всім окружкомам про виділення достатньої кількості пропагандистських сил з метою боротьби з укапістами;

б) прохати ЦК КП(б)У дати директиву відповідним центральним установам про можливість усунення з них укапістів;

в) констатуючи намагання укапістів проникнути до вузів, дати відповідні директиви про недопущення їх в останні;

г) запропонувати всім окружкомам і райпарткомам категорично не допускати змагань і диспутів з УКП;

д) рекомендувати всім окружкомам по радянській лінії не реєструвати організації УКП на місцях. У випадках же звернення таких за реєстрацією взяти лінію вивідування складу організації, — з кого вони складаються і де працюють. До одержання цих відомостей і розпорядження губцентру реєстрацію не проводити;

е) доручити всім окружкомам взяти лінію на дискредитацію УКП.

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 623, арк. 106.

№ 71
ВИТЯГ З ДИРЕКТИВИ ЦК КП(Б)У КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ, ДОНЕЦЬКОМУ, ХАРКІВСЬКОМУ, КИЇВСЬКОМУ, ОДЕСЬКОМУ ГУБКОМАМ
про розгортання широкої кампанії по ліквідації меншовицьких організацій
19 листопада 1923 р.

Необхідно провести широку кампанію, пов'язану з ліквідацією меншовицької організації. Ми маємо підстави гадати, що деякі групи колишніх меншовиків ведуть ізольовану політику, не тільки не роблячи кроків до зближення з комуністами, але продовжують ставитись критично до дій Радянської влади і партії. Є окремі особи, що висловлюють настрої необхідності організаційного закріплення колишніх меншовиків. Ми згодились

створити губбюро в губерніях. В центрі Оргбюро ЦК РКП(б) запропоновано розвинути кампанію дискредитації меншовиків шляхом виступів на зборах і мітингах... Треба, щоб на кожних зборах виступали від імені колишніх меншовиків і роз'яснювали робітникам, чому необхідно меншовицьку організацію як в Росії, так і за кордоном вважати ворогом робітників, взагалі політично використати цей рух.

Нарешті, обов'язково через пресу провести реєстрацію шляхом подачі кожним з «колишніх» заяви про вихід з меншовицької організації. Тим самим ми зуміємо перевірити, наскільки точна та кількість меншовиків, яка рекомендується ними самими.

Необхідно... взяти рішучу лінію на втручання губкомів у роботу щодо розкладення меншовиків. Але не треба застосовувати втручання ДПУ в цю роботу...

Ні в якому разі не допускати закріплення колишніх меншовиків як організації.

Секретар ЦК КП(б)У
Лебідь

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 616, арк. 192-192-зв.

№ 72
ВИТЯГ З ВІДОЗВИ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП (МЕНШОВИКІВ)
про заходи Радянської влади щодо ліквідації меншовицьких організацій
Листопад 1923 р.

Товариші робітники!

Наш народ зробився ареною мерзенної комуністичної провокації. Більшовицька влада, неспроможна боротись терором, засланнями і воскресінням найгірших методів царської охранки з посиленням впливу соціал-демократів на робітничі маси, тепер удається до нечуваної політичної авантюри — інсценуванню з'їзду колишніх меншовиків.

«Бюро колишніх меншовиків» — так оповіщає вивіска на крамничці, відкритої комуністами. Комуністи звичайно знають, з якою зневагою ставляться робітники до цього політичного будинку розпусти, але відчуваючи свою повну безгрунтовність, будучи абсолютно відірвані від робітничого класу, не маючи над собою цілковитого революційного контролю, вони у своєму політичному падінні дійшли до того, що асигнують народні кошти на організацію з'їзду колишніх людей, перетворення їх в жалюгідних рабів, підлабузників, що живуть на казенному утриманні. І тим більше, все це в казенній пресі видається за «щиросерде визнання «своїх колишніх помилок» і «відвертий перехід» до комуністів». Ми вважаємо необхідним розкрити цю мерзенну махінацію і звернути вашу увагу, товариші робітники, на справжній стан речей...

...Важливо зазначити, що всі, хто підписав листа про перехід в лоно РКП давним-давно не мають нічого спільного не тільки з соціал-демократією і робітничим класом, а взагалі з революцією. Що вони мають спільного з соціалізмом? Хто їм дав право розпускати партію? Комуністи своїм лютим

терором і каторжними казематами, засланнями, огидною провокацією безсилі вбити соціал-демократію, а ви, жалюгідні боягузи, частково ті, що продалися за срібляники, частково з легкодухості, що лягли у ніг кровожерливого владаря, смієте розпускати партію.

Тов. робітники! Російська соціал-демократія, яка 25 років бореться на чолі робітничого класу за політичне і економічне розкріпачення пролетаріату, з презирством відкидає огидну спробу комуністів обдурити робітничий клас.

Тов. робітники! Ми вас закликаємо до пильності. Бюро колишніх меншовиків — допоміжний орган ДПУ, це лабораторія розшуку і шпигунства. Хто хоче залишитись революціонером, хто відчуває в собі пролетарську і людську гідність — той з презирством затаврує цю чергову більшовицьку провокацію.

Геть політичну авантюру!

Геть терор і насильство!

Хай живе звільнення робітничого класу!

Хай живе душа робітничого класу — РСДРП!

Катеринославський комітет РСДРП

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 230, арк. 121.

№ 73
З ОГЛЯДУ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ З МОМЕНТУ РОЗКОЛУ ТА СТАН ЦЕРКВИ І ДУХІВНИЦТВА
Січень 1924 р.

На території Катеринославської губернії на початок 1922 р., тобто коли в православній церкві відбувся розкол, загальний стан церкви виглядав таким чином.

На чолі управління церквою стояв єпіскоп Агапіт, видний чорносотенець, один з найбільших керівників колишнього «Союза русского народа», який втік з Катеринослава з білими і повернувся назад в 1921 році... Цілий ряд підлеглих Агапіту благочинних і священиків також являли собою контрреволюціонерів, з боку яких під час громадянської війни була зафіксована достатня кількість чорносотенних фактів, церковно-приходські ради в більшості випадків складали куркулі, також визначено по-антирадянському настроєні і, дякуючи всім цим моментам, церква на Катеринославщині вела в своїй діяльності головним чином серед селянського населення визначену антирадянську лінію...

...Частково для того щоб дати можливісь розвиватись групі «Живої церкви» (ЖЦ) за рахунок реакційного духовенства, а частково також для припинення контрреволюційної діяльності, єпіскоп Агапіт був заарештований. Після його арешту виявилось, що Агапітом було сховано значну кількість церковних цінностей, причому в цьому брав участь єпіскоп Йоанікій. Крім того, на Йоанікія в губвідділі ДПУ знаходився ще й інший матеріал, що характеризував його контрреволюційну діяльність. Тому незабаром після арешту Агапіта були ув'язнені Йоанікій і Серафим, за яким також значився цілий ряд контрреволюційних дій, в тому числі приховування церковних цінностей...

...Ці арешти, а також проведений незабаром процес єпіскопа Агапіта, в якому він був засуджений до вищої міри покарання з заміною п'ятирічним ув'язненням з суворою ізоляцією, мали певний ефект серед духівництва і незабаром майже все духовенство Катеринославської губернії опинилось в групі «ЖЦ». Вірними патріарху Тихону залишились тільки окремі особи, які тимчасово свою діяльність призупинили. З тих, хто приєднався до «ЖЦ», абсолютна більшість залишилась у вичікувальному стані, не ведучи активної роботи ні за, ні проти «ЖЦ». Причинами того було, по-перше, те, що керівництво «ЖЦ» на Катеринославщині не мало в своєму середовищі авторитетної у всій губернії людини і не звернуло достатньої уваги на постановку агітації серед сільського духовенства і віруючих; по-друге, те, що «ЖЦ» передбачала із самого початку внести занадто багато змін в богослужіння (скасування іконостасу та ін.), а це в очах віруючих мало характер видозмінення православної релігії...

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 1602, арк. 98-100.

№ 74
ЗВЕРНЕННЯ ДО ПРОКУРОРА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ І НАЧАЛЬНИКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ВІДДІЛУ ДПУ ВІД УВ'ЯЗНЕНОГО СЕКРЕТАРЯ ГУБКОМУ УКП МАНЖЕЛІЯ І. І. ЗІ СКАРГОЮ НА ПЕРЕСЛІДУВАННЯ З БОКУ ВЛАДИ
24 березня 1924 р.

Заарештовано мене 25 січня 1924 р., причому при арешті опечатано всю комуністичну літературу. На другий день, себто 26 січня при реєстрації в Катеринославському відділі ДПУ мені було пред'явлене звинувачення за належність до УКП, указано «за контрреволюційну агітацію». Через декілька днів я був на допиті у слідчого, після чого уяснив, в чому мене звинувачують, а саме: 1. За виступ на мітингу в час здачі продподатку — 9-10 місяців тому назад. 2. За організацію лекцій з політекономії для робітників і незаможників. 3. За виступ на вечері, улаштованій з нагоди 4-х роковин з дня смерті К. Лібкнехта та Р. Люксембург. 4. За якісь невідомі мені об'яви. З місяць тому слідчий заявив мені, що слідство закінчилось, залишилось слідчому зробити заключення і передати на висновок колегії ДПУ.

Але цього немає, очевидно мають місце «особисті міркування», які мені раніше доводилось переживати на практиці комуністичної роботи. Приведу один факт, який відбувся на основі «особистих міркувань». На з'їзді Рад Новомосковського повіту секретар укому і зав. відділом керування Новомосковського повіткому вигнали із з'їзду нашого товариша, незважаючи на те, що він був обраний робітниками і незаможниками, мотивуючи тим, що цей товариш перебуває під судом Ревтрибуналу, а коли була пред'явлена справка, що цей товариш під судом не перебуває, секретар і заввідділом на це не звернули уваги. Товариш, про якого я тут указую, був я. Звичайно, що такого порушення конституції я не зміг залишити і при допомозі виборців змушений був подати заяву прокурору Катеринославщини з проханням розслідувати той факт і винуватців притягти до відповідальності, але мене було заарештовано.

Поскільки мене було заарештовано за комуністичну роботу, тут справа очевидно йде до того, аби, передавши мене до суду, лишити виборчого права до Рад. На мою думку, в цьому весь секрет мого арешту.

Мене не дивує положення комуністів в Германії, Франції, особливо в Італії, де панує реакція, фашизм, але мене дивує положення комуністів там, де влада належить працюючим. Для мене незрозуміло, чому білогвардійця Руднєва, який служив у денікінській контррозвідці, звільнено з в'язниці під підписом, а мене, комуніста, навіть під підписку звільнити не можна.

М. Катеринослав
Іван Манжелій

ДАДО, ф. 8, о. 1. спр. 9, арк. 1.

№ 75
ЛИСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБВІДДІЛУ ДПУ ДО ЗАВІДУЮЧОЇ АГІТПРОПОМ ГУБКОМУ КП(Б)У ПІЛАЦЬКОЇ
про антирадянські прояви серед польського населення
18 червня 1924 р.

Спостерігаючи за життям польських кіл на Катеринославщині, а також кваліфікуючи угруповання польських кіл, ми маємо приблизну картину польської громадськості, яка розділилась на такі основні групи:

1. Реакційно-шовіністичні угруповання, керовані ксьондзом і найбільш реакційною інтелігенцією.

2. Дрібнобуржуазні угруповання більшою частиною з інтелігенції і міщанства, які плентаються у хвості реакційно-шовіністичних угруповань.

3. Угруповання опозиції, що об'єднують найбільш передову частину селянства і робітників, ще заражених релігійними забобонами і зв'язаних з польським патріотизмом, але такі, що починають мислити класово.

Ми вважаємо можливим створити атмосферу повного розкладу польських кіл, пам'ятаючи, що вбиваючи морально і фізично костьол, ми вб'єм тим самим керівників польських реакційних кіл.

Необхідно довести опозиції всю брехливість і невідповідність костьолів і пасторів, які їх обслуговують, з тими вимогами католицького вчення, яке вони повинні правити, тобто ми маємо на увазі улесливу зовнішність і реакційно-перекручену серцевину польських костьолів і їх духівництва замість тієї кришталевої чесності і самовідданості, тобто чеснот, що викликані служити зіркою їх діяльності.

Ясно, що енергійно проведена в цьому напрямку агітація дасть можливість конституювати деяку організованість так званої опозиції, вміле керівництво якою не може не привести до розкладу польських кіл. В цьому напрямку завідуючому польською секцією необхідно тримати зв'язок з губвідділом ДПУ, щоб крім інформації нас про об'єкти, яких обробляли партійці, одержати від нас вказівки на осіб, яких треба обробляти.

Пом. нач. губвідділу ДПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 616, арк. 161.

№ 76
ДОВІДКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБВІДДІЛУ ДПУ
про стан сіоністських угруповань на Катеринославщині
18 вересня 1924 р.

... 2 вересня 1924 р. губвідділом ДПУ було проведено вилучення активних членів сіоністських угруповань: у місті Катеринославі заарештовано 44 чоловіки, у Павлоградському окрузі — 9, у Запорізькому — 2, у Бердянському — 3, у Мелітопольському — 5 чоловік. Найбільш активний елемент серед заарештованих буде висланий за межі УСРР. Таким чином з 2-го вересня робота сіоністських угруповань на Катеринославщині ліквідована...

Нач. КРВ губвідділу ДПУ
(Підпис)

ДАДО, ф. 1, о. 1, спр. 1602, арк. 14.

№ 77
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ
Бачковського Михайла Вульфовича, 1899 р. народження, завідувача дитячим будинком № 14, звинуваченого в належності до сіоністської організації [2]
12 вересня 1924 р.

Запитання: Чи були ви членом соціалістичної сіоністської партії?

Відповідь: Ні.

Запитання: Чи перебували ви в других єврейських нелегальних організаціях?

Відповідь: Ні, не перебував.

ДАУСБУДО, спр. П-26017, арк. 165.

№ 78
ПОСТАНОВА ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ КОЛЕГІЇ ДПУ УСРР
про заслання до Сибіру Бачковського М. В. 12 грудня 1924 р.

Слухали: До ДПУ УСРР поступили відомості, що Бачковський М. В. є членом підпільного єврейського угруповання, що влаштовує зібрання своїх членів і одержує нелегальну літературу.

Бачковський М. В. є активним членом цієї організації, виступає з доповідями на нелегальних зборах.

Ухвалили: Вислати Бачковського М. В. до Сибіру на 3 роки.

Там само, арк. 177.

№ 79
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Бачковського М. В.
від 16 серпня 1993 р.

12 грудня 1924 р. постановою Особливої наради при колегії ДПУ Бачковський М. В. був висланий до Сибіру на 3 роки. Він визнаний винуватим в тому,

що був активним членом Катеринославської організації соціалістичної сіоністської партії, читав доповіді на нелегальних зборах, розповсюджував сіоністську літературу, керував роботою одного з нелегальних гуртків «Маккабі».

2 квітня 1925 р. Бачковський був ув'язнений в концтабір на три роки і за постановою Особливої наради ДПУ від 26 жовтня 1928 р. засланий до Уралу. 5 січня 1932 р. Особлива нарада позбавила Бачковського права проживання в 12 пунктах Радянського Союзу.

З архівно-слідчої справи видно, що Бачковський з єврейськими національними партіями знайомий поверхово, до будь-якої організації не належав. Названих йому членів соціалістичної сіоністської партії він, за його словами, не знав, в розповсюдженні листівок участі не брав і до їх змісту відносився негативно.

Крім протоколів допитів ніяких доказів у справі немає. На Бачковського М. В. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 531.

№ 80
ОЦІНКА УКРАЇНСЬКОЮ РАДИКАЛЬНОЮ ПАРТІЄЮ ДІЯЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ*
1924 р.

...Також політика московської большевицької партії на Україні ставить українських селян і робітників у положення колоніяльних рабів. Ця колоніяльна політика правлячої партії проявляється в той засіб, що:

1. Формальну самостійність української республіки скасовано в 1922 році, а Україну влучену як федеративну частину під політичну і господарську владу Москви.

2. Але в цій державноправно обкроєній українській республіці не мають власти українські селяни і робітники, а панує там всевладно і неподільно при помочі терору московська большевицька партія, котра насильством і корупцією переводить явні вибори до фіктивних рад, відобравши вже в конституції українському селянству належний йому вплив на державу, рахуючи 5 голосів селянських на 1 робітничий.

3. Господарська, податкова і торговельна політика пануючої московської партії на Україні зруйнувала до тла господарство селян, так що український трудовий народ хронічно голодує від 1921 р., коли тим часом окупаційна влада вивозить сотні тисяч пудів хліба за границю.

4. Здобуту за української революції і признану українською революційною владою землю, але за плоди своєї праці веде воно ще завзяту боротьбу. Помимо тої боротьби старається влада передавати українську землю під чужинецьку кольонізацію (італійці, чехи і жиди, молдаване) або під капіталістичні концесії.

---
* Збережено стиль і мову документа

5. Робітництво втратило свій голос в підприємствах промислових, де панують тепер або приватні капіталісти (непмани), або (червоні) директори, а визиск праці робітника йде до нечуваних границь.

6. Немає ні свободи слова, ні преси, ні свободи професійних, політичних, ні культурних організацій для селян, ні для робітників, а панує монополія на владу і свободу тільки для нових большевицьких вельмож — членів московської большевицької партії на Україні.

7. Наслідком господарської руїни панує повний занепад школи і просвіти, а цвіт українського народу — його діти в сотнях тисяч вироднілють, стають фізичними і моральними каліками і вимирають.

8. Тактика українізації московських комісарів, до котрої була примушена пануюча партія боротьбою українських селян і робітників, має на увазі найти легшу дорогу до українських селян і робітників... вона зміряє закріплення сучасної реакційної влади в руках купки московських комісарів...

Друк. за «Національні процеси в Україні». Документи і матеріали.— Ч. 2., К.: «Вища школа», 1997, с. 53-54.

№ 81
ВИРОК ВИЇЗНОЇ СЕСІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ СРСР
відносно осіб, звинувачених в економічній контрреволюції на Кам'янському металургійному заводі
18 червня 1925 р.

Справа про економічну контрреволюцію

На металургійному заводі в м. Кам'янському існувала контрреволюційна організація, яка в інтересах колишнього правління заводу і за його директивами з-за кордону робила все, що від неї залежало для того, щоб в момент взяття підприємства в концесію, що передбачалось, завод був готовий до пуску. Контрреволюційна організація проводила позапланові і недоцільні ремонти і приховувала матеріальні цінності, що належали заводу.

Головний інженер Шихов давав вказівки про непланові і недоцільні ремонти, про приховування заводської сировини з метою його повернення в основний капітал, щоб завод був готовий до пуску на момент його взяття в концесію колишніми власниками. За розпорядженнями Шихова були сховані партії дзеркального чавуну, сталевого канату і інші матеріали на 320 тисяч карбованців.

М. Простаков і Храповицький, будучи довіреними особами капіталістів, брали активну участь у складанні невірної звітності, сприяли проведенню непланових і недоцільних ремонтів, приховуванню матеріалів. Зберігали цінні документи, які могли бути використані колишнім правлінням.

В цьому їм допомагали Лопушанський, Тітаровський, Заборовський, Магге та ін.

Суд присудив:

Шихова, Простакова, Храповицького до вищої міри покарання з заміною тюремним ув'язненням.

Лопушанського і Тітаровського до 6 років ув'язнення. Заборовського і Магге до 3 років умовно.

ДАДО, ф. 2160, о. 4, спр. 133, арк. 1-2.

№ 82
ВИТЯГ З ЦИРКУЛЯРНОГО ЛИСТА ДПУ УСРР
про необхідність боротьби з українськими націоналістами
4 вересня 1926 р.

Цілком таємно, передруку не підлягає

Тактика «культурної боротьби» українських антирадянських сил з Радянською владою за останній період часу, все яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратистського характеру.

Зростання шовіністичних тенденцій ставить перед органами ДПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, яке має політичне значення першорядної важливості. З цією метою ДПУ УСРР орієнтує місцеві органи про суть, історію і тактику українського сепаратизму, а також про ті завдання, які у зв'язку з цим стоять перед органами ДПУ...

... Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу проти Радянської влади і формально визнали її, не означає, що вони остаточно змирились з теперішнім станом речей і відверто відмовились від ворожих намірів...

Тут наявна не зміна ідеології, а переміна тактики...

... Цілий ряд військових діячів, міністрів, лідерів партій відмовились від старих методів і влились до лав бійців «культурного фронту».

Мета і завдання «культурної роботи» зводяться до зміцнення і розвитку націоналістичних тенденцій: «Радянська влада повинна відчути міць національної стихії, під тиском якої вона буде здавати одну позицію за другою...»

Створена українська автокефальна церква, яка стала могутнім оплотом націоналізму і відмінним агітаційним знаряддям.

Українська Академія Наук зібрала навколо себе компактну масу колишніх видних діячів УНР.

На роботу української громадськості треба звернути найсерйознішу увагу. Рекомендується:

1. Головну увагу приділити виявленню правих груп, їх діяльності і взаємовідносинам з іншими колами української громадськості...

2. Не обмежуватись простим спостереженням за всіма колами української громадськості, вести розвідку серед видних представників українських антирадянських течій.

Заступник голови ДПУ УСРР
(підпис)

Друк. за Шаповал Ю. та ін. «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні.— К.: «Абрис», 1997, с. 254, 256.

№ 83
ЗАЯВА ПРОКУРОРУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУГУ
від Луки М. Г. з проханням прискорити розгляд його справи[3]
19 листопада 1926 р.

Особлива нарада при ДПУ УСРР з Харкова в жовтні 1926 року поставила мене до відому, що моя справа переведена в окружний відділ ДПУ в Дніпропетровськ.

У зв'язку з тим, що я не відчував за собою ніякої вини, знаходжусь в ув'язненні вже сьомий місяць, що цілковито підірвало моє здоров'я, яке і раніше було слабим внаслідок трьохрічної роботи на шахті, що і визначили лікарі ДОПРу, я звертаюсь до вас з переконливим проханням звернути увагу на людину, яка безвинно нидіє в тюрмі і прискорити мою справу.

(підпис)

АУСБУДО, спр. П-4648, арк. 77.

№ 84
З ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗЛОЧИНИ ДЕРЖАВНІ (КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ І ОСОБЛИВО ДЛЯ СРСР НЕБЕЗПЕЧНІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ПОРЯДКУ УПРАВЛІННЯ).
Затверджено Постановою ЦВК СРСР від 25 лютого 1927 р.

1. Контрреволюційною визнається будь-яка дія, направлена на повалення, підрив або ослаблення влади робітничо-селянських Рад... і робітничо-селянських урядів або до підриву і ослаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних і національних завоювань пролетарської революції.

2. Збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі і на місцях... зокрема з метою насильницького відриву від СРСР і окремої союзної республіки якої-небудь частини її території... тягнуть за собою вищу міру соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і позбавленням громадянства... При пом'якшуючих обставинах позбавлення волі із суворою ізоляцією на строк не менше трьох років...

7. Підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, здійснення з контрреволюційною метою шляхом відповідного використання державних установ і підприємств або протидія їх діяльності, що здійснюється в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних організацій, тягнуть за собою застосування заходів соціального захисту, вказаних в п. 2 даного Положення...

8. Здійснення терористичних актів, направлених проти представників Радянської влади або діячів революційних, робітничих і селянських організацій і участь у виконанні таких актів... тягнуть за собою заходи соціального захисту, вказані в п. 2...

10. Пропаганда чи агітація, які містять в собі заклик до скинення, підриву чи ослаблення Радянської влади або до здійснення окремих контрреволюційних злочинів… а також розповсюдження або зберігання чи виготовлення літератури того ж змісту тягнуть за собою позбавлення волі з суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців…

Друк. за збіркою «Реабілітація репресованих».— К.: Юрінком, 1997, с. 32, 33, 35.

№ 85
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Портнова Ю. П. [4]
12 квітня 1993 р.

У квітні 1928 р. Дніпропетровський відділ ДПУ заарештував групу осіб, що входили до троцькістської опозиції.

Ці громадяни з січня 1928 року проводили активну антирадянську діяльність шляхом пропаганди серед робітників ідей, направлених на ослаблення Радянської влади, створення з тією метою підпільних гуртків і розповсюдження на підприємствах нелегальних видань контрреволюційного характеру, тобто злочин, передбачений ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР.

Під час укладення колективних угод підприємств з робітниками вони вимагали недопущення тих пунктів, що прямо чи непрямо зачіпали інтереси робітників, зокрема пропонували норми виробітку встановлювати, орієнтуючись на середнього робітника, а не на кращого; припинити проведення раціоналізації за рахунок погіршення становища робітників…

Портнов Ю. П. в 1917-1918 роках меншовик, потім вступив до ВКП(б), був активним членом групи троцькістів, відвідував нелегальні збори, мав у себе троцькістську літературу.

Постановою Особливої наради ДПУ висланий на три роки до Казахстану.

Підлягає реабілітації згідно з законом України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій»

АУСБУДО, спр. П-4752, арк. 205.

№ 86
ВИТЯГ З ПОСТАНОВИ ПОЛІТБЮРО ЦК КП(Б)У ЗА ДОПОВІДДЮ т. БАЛИЦЬКОГО
про посилення політичної і агітаційної роботи серед робітників і селян
4 травня 1928 р.

1. З огляду на серйозне пожвавлення антирадянської куркульської діяльності на селі визнати необхідним:

а) доручити окружкомам негайно посилити політичну і агітаційну роботу серед бідняцьких і середняцьких мас селянства, зокрема звернувши особливу увагу на більше висвітлення допомоги, наданої державою в посівну кампанію…

г) ДПУ посилити роботу щодо боротьби з активно виступаючими антирадянськими елементами на селі (колишні поміщики, колишні поліцаї, попи, куркулі), застосовуючи до них заходи репресії...

д) ДПУ негайно вжити заходів для посилення роботи спостереження ДПУ на селі, забезпечення достатньої гнучкості його стосовно своєчасної інформації про всі настрої і антирадянську діяльність на селі.

Через настрої робітників, які погіршились у зв'язку з переглядом норм виробітку, а також у зв'язку з проникненням в їх середовище окремих негативних селянських настроїв, доручити окружкому і фракції ВУСПС посилити політичну, організаційну і агітаційну роботу серед робітників, зокрема активніше і популярніше висвітлюючи перед ними досягнення в усіх галузях нашого будівництва і досягнуті результати стосовно покращання становища робітничого класу...

4. У зв'язку з посиленням активності ворожих інтелігентських груп, а також організаційним оформленням деяких угруповань в місті і на селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи) ДПУ посилити боротьбу з групами, що ведуть активну антирадянську роботу, проводячи при цьому необхідні арешти, заздалегідь повідомляючи в ЦК питання, що торкаються цілих груп.

Друк. за Шаповал Ю. та ін. «ВЧК-ГПУ-НКВД», с. 268-269.

№ 87
ВИТЯГ З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ОКРВІДДІЛУ ДПУ
про політичний стан Дніпропетровського округу з 1 січня по 1 жовтня 1928 р.

Вища шовіністична інтелігенція — професура, жалкуючи селянство з-за важких ударів, які падають на нього з боку радвлади, знаходила втіху в тому, що політика радвлади тероризує селянство і тим остаточно дискредитує себе в його очах, що є вдячним моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від радвлади і тоді внутрішніми вибухами за допомогою інтервенції повалити радвладу, організувати самостійну Українську республіку. Яскравим фактом такого настрою є бесіда професора Яворницького з професорами Пархоменком і Євреїновим.

Обговорюючи поточні події, Яворницький висловився таким чином:

- Не довго залишилось радвладі панувати. Скоро Україна звільниться від ярма кацапів. Ми повинні роз'яснити селянству, хто його друг, хто ворог...

Аналогічних фактів реагування на ці події, на розкриття шахтинської справи, що розглядається як банкрутство комуністичної системи зареєстровано з боку професури — 9.

ДАДО, ф. 1393, о. 1, спр. 10, арк. 310.

№ 88
ДИРЕКТИВНИЙ ЛИСТ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ ОКРУЖНИМ ПРОКУРОРАМ
про посилення боротьби з тероризмом на селі
26 січня 1929 р.

Таємничо-термінове

Загострення класової боротьби дає на селі величезне збільшення випадків терористичних актів у формі вбивств, підпалів, погроз та ін., що скеровано проти представників влади, партоганізацій, КСМ, комнезамів, сількорства та взагалі проти представників радянського активу на селі.

З даних, що знаходяться в розпорядженні прокуратури республіки, видно, що у всіх цих випадках куркульство виступає не тільки безпосередньо, але й в багатьох випадках з'являється натхненником терористичних актів, зв'язуючись із кримінальними та декласованими елементами села.

З метою підсилення та максимального розвинення боротьби з тероризмом на селі прокуратура республіки пропонує:

1. Відмічаючи за останні часи погіршення попереднього слідства з цієї категорії справ, прокуратура республіки пропонує слідство провадити з величезною ретельністю в найкоротший строк.

2. Безпосередній догляд за проходженням слідства повинен мати прокурор, який буде підтримувати обвинувачення під час судового розгляду...

5. До злочинців у справах терору вживати обов'язково утримання під вартою під час попереднього слідства...

ДАДО, ф. 1518, о. 1, спр. 5, арк. 48.

№ 89
ВИТЯГ З КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ ДО КАСАЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
від Шпельті К. Г., безпідставно засудженого до тюремного ув'язнення [5]
5 квітня 1929 р.

Додатково до мотивів, викладених в касаційній скарзі від 23 березня 1929 р., прошу скасувати рішення Надзвичайної сесії, направити справу на новий розгляд.

Вирок відмічає, що, незважаючи на моє заперечення, зв'язок з Гогоцьким і Федоренком підтверджується матеріалами слідства: таке твердження абсолютно невірне. Під час попереднього слідства, ще в серпні 1928 р., коли слідчий заявив мені, що знав про злочинну діяльність Гогоцького, я негайно почав вимагати, щоб мені дали очну ставку з Гогоцьким, так як лише таким шляхом можна було встановити брехливість його показань щодо мене, але слідчий відмовив, заявивши, що для слідства це не потрібне, очну ставку я одержу на суді... 29 листопада 1928 р. вночі слідчий пред'явив мені цілком певні показання Гогоцького, в яких він говорив, що одержував від голови правління Брянського заводу гроші в 1925 і 1927 рр. і давав їх мені, Федоренку та іншим, на що я слідчому категорично заявив, що це нахабна брехня, що я ніколи від нього грошей не одержував... Наступного дня 30 листопада я відмовився давати показання, порушивши перед слід-

чим клопотання про очну ставку з Гогоцьким. Слідчий заявив, що моє клопотання ... відправлене до Харкова на висновок.

17 січня 1929 р. мене з одиночки на декілька днів перевели до загальної камери, і там ув'язнені повідомили, що Гогоцький покінчив самогубством.

На першому засіданні судової сесії, не бувши впевненим, що повідомлення про смерть Гогоцького є вірним, я клопотався про виклик в судове засідання Гогоцького і Федоренка, які брали участь в організації і заявляли слідству, що я одержував гроші від Гогоцького, але клопотання не було задоволене. Не було задоволене і моє клопотання про направлення телеграми за кордон для одержання відомостей про Жоржа Шодуара (він вмер до 1925 р.), що дало мені б можливість спростувати твердження, що містились в обвинувальному висновку, а також твердження Гогоцького, що Шпельті підтримував відносини з Шодуаром і ці відносини закріпив під час відрядження за кордон в кінці 1925 р. І в цьому мені було відмовлено. Таким чином слідчий не дав мені можливості зустрітись з Гогоцьким за його життя. В подальшому Надзвичайна сесія, не викликавши Федоренка та інших, позбавила мене можливості шляхом особистого з'ясування спростувати жахливі наклепи, що надзвичайно обтяжило мою вину і призвело до такого суворого і несправедливого вироку...

Ніякої організації, направленої проти Радянської влади, я не очолював...

...Таким чином визначення вироку, що одержував гроші і працював за директивами колишніх власників глибоко помилкові.

З початку відновлення металургійної промисловості Катеринослава я брав у ньому участь... В 1921 р. пустив на заводі Шодуар манесмановський цех для виготовлення трубок паровозних котлів, в цьому ж році мартенівський і ще один для виготовлення трубок для авіації... В 1924 р. «Шодуар» досяг довоєнної продуктивності, а в 1927/28 рр. перевищив її на 40 відсотків, також успішно йшло відновлення і реконструкція заводу ім. Петровського.

Моя совість перед Радянською владою чиста.

Прошу переглянути винесений мені несправедливий вирок.

АУСБУДО, спр. П-25586, арк. 461-462.

№ 90
СКАРГА СТУДЕНТА ПЕДАГОГІЧНОГО ТЕХНІКУМУ ВИСОЦЬКОГО Г. М. ДО ПЕТРОВСЬКОГО Г. І.
про арешт і засудження його батька в селі Петрове на Криворіжжі за несплату сільгосподатку*
29 січня 1929 р.

Шановний і уважаємий Григорій Іванович! Порадьте мені, що мені можна зробити з моїм горем, яке трапилось неожиданно моєму батькові Максиму Трефіловичу Висоцькому. Сам я вчусь в педагогічному технікумі, а в

* Справу розглядала Криворізька окружна контрольна комісія — робітничо-селянська інспекція. Зайвий податок з сім'ї Висоцьких — 120 крб. був знятий. Голову сільради увільнили — виявився колишнім бандитом.

батька залишилась сім'я в 5 душ. Батькові 54 роки, матері 55 років і три дочки. Господарство мають таке: одна коняка, корова, хата, сарай, клуня, віз, плуг, борона, 1/2 жатки, 1/2 соломорізки і 3 вівці.

Коли я приїхав на канікули, то мене зустріли плачем і повідомили, що батька забрали в темницю на 4 місяці за налог, який наложили в розмірі 175 карбованців за оте господарство, що в нас є. І батько 55 карбованців заплатив, а за останні його забрали в темницю без всякого попередження, а просто вечером прийшли, описали, а на другий день і суд. І зараз після суду заперли в темницю як якого-небудь бандита, котрий украв що-небудь, чи убив кого.

Коли я пішов до голови сільради і запитав його, то він сказав просто якимось жандармським голосом, що «це не твоє діло, ми знаємо, що робимо».

Члени налогової комісії мені розповіли, що коли розбирали твого батька заяву, то голова сільради сказав так, що «з Максима Висоцького не знімати нічого, а я з нього шкуру зніму. Коли сина є за що вчити на червоні студенти, то хай плате і налог». А ще наклали налог через те, що коли його назначили в експерти*, то він купив закона про сільхозналог і доказував голові сільради, які господарства можуть належати до експертного, а які ні. І от голова сільради на засіданні налогкомітету сказав: «Я його навчу, як з законаминоситися».

Але дайте мені совіт, як батька вирвати, що попав в темницю.

Грицько Максимович Висоцький.

Друк. за збірником «Колективізація і голод на Україні. 1929-1933 рр.» — К.: Наукова думка, 1992, арк. 46.

№ 91
ДИРЕКТИВА НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОКРПРОКУРАТУРІ
про порядок арешту майна у селян
1929 р.

На розвиток нашої директиви від 16 травня 1929 р. вам належить керуватись таким:

1. При проведенні арешту майна внаслідок невиявлення збіжжя: а) можна накладати арешт на всілякі насіння, б) можна накладати арешт на харч, залишаючи лише в розрахунку харчування на 1 місяць, в) можна накладати арешт на різні види тягла та продуктової худоби, а також саме на пашу для прокорму худоби...

Т. в. о. наркомюст
(підпис)

ДАДО, ф. 1518, о. 1, спр. 5, арк. 99.

* Експертники — заможні господарства, наближені до куркульських.

№ 92
ПОСТАНОВА ВУЦВК І РАДНАРКОМУ УСРР
про розширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів
3 липня 1929 р.

Щоб приборкати куркульсько-спекулянтські елементи, що зривають постанову загальних зборів громадян щодо виконання планових завдань держави, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Раднарком ухвалили:

1. Дозволити сільським радам за тих випадків, коли загальні збори громадян ухвалюють постанову про виконання порядком самозобов'язання всім селом хлібозаготівельного плану і у зв'язку з цим буде розверстано завдання між окремими господарствами, накладати на окремих господарів, що не виконують таких постанов і ухилятимуться здавати хліб, штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його повинно здати, продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів.

2. Коли здавати хліб відмовлятимуться і попереду змовившись групи господарств та коли хто ставитиме опір проведенню хлібозаготівельного плану, то проти таких осіб потрібно порушувати кримінальні справи за арт. 57 КК УСРР. Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття цих заходів адміністративного впливу за арт. 1-м цієї постанови, то проти таких осіб повинно порушувати кримінальні справи за арт. 58 КК УСРР.

3. Із штрафних грошей, що їх стягають за цією постановою, та з грошей, уторгованих за продане з торгів майно, повинно відраховувати 25 відсотків, повертаючи їх до відповідних фондів кооперування і колективізації сільської бідноти даної місцевості.

Голова ВУЦВК Петровський
Голова Раднаркому Чубар

Друк. за збіркою «Колективізація і голод на Україні», с. 101-102.

№ 93
ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК
У СПРАВІ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ШКІДНИЦЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА КАТЕРИНІНСЬКІЙ ЗАЛІЗНИЦІ
Липень 1929 р.

Транспортний відділ ДПУ Катеринінської залізниці прийняв рішення про віддання до суду учасників контрреволюційної шкідницької діяльності:

Члена правління, керівника технічної частини дороги Крендовського Петра Михайловича;

Начальника відділу шляху дороги Вельса Павла Олександровича;

Начальника технічної частини відділу шляху Флєрова Леоніда Ілліча;

Начальника паровозної частини відділу тяги техніка Удалєєва Івана Семеновича;

Начальника відділу зв'язку залізниці інженера Воскобойнікова Олександра Івановича.

Шкідницькі дії обвинувачених полягали:

1. В беззаперечному виконанні явних шкідницьких розпоряджень контрреволюційної організації ЦУЗТ — Центрального управління залізничного транспорту, через що на Катеринінській залізниці було фізично знищено повністю придатних для експлуатації паровозів — 127 і тендерів — 62, що принесло збитків близько 5 млн карбованців.

2. Навмисне приведення в ослаблений стан паровозного парку, що залишився, результатом чого викликалась нестача паровозів у мобілізаційний період на Катеринінській залізниці і ставилось під загрозу виконання військових перевезень під час мобілізації.

Незалежно від цього, вказані особи самостійно вели шкідництво на залізниці в галузях, що від них залежали, з них найголовніші: а) ослаблення стану паровозного парку шляхом допуску системи неякісного ремонту паровозів і дезорганізації ремонтної справи; б) дезорганізація прийому і встановлення імпортного устаткування; в) ослаблення електросилового господарства залізниці; г) економічний підрив стану дороги шляхом затоварювання, будування непотрібних споруд, недовантаження підсобних підприємств; д) приведення верхньої будови шляху в незадовільний, а місцями, на головній магістралі, в катастрофічний стан...

Ухвалив: Слідчу справу з обвинувачення Крендовського, Вельса, Флєрова, Удалєєва, Воскобойнікова передати для розгляду в колегію ДПУ УСРР, про що повідомити Дніпропетровського окрпрокурора.

Пом. нач. ДТООДПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр. 1509, арк. 1.

№ 94
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ОКРУЖНІЙ РАДІ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК
з перевірки профапарату про затвердження рішень щодо вилучення «класово чужих елементів»
20 листопада 1929 р.

Слухали: Сагайдак З. О.— бібліотекар фабрики Швейпрому. Рішення трійки: враховуючи, що Сагайдак походить з дворянської сім'ї, нічого спільного з робітничим класом не має, як бібліотекар, що повинен просувати політичну літературу в масу, не робила цього, комісія вважає неможливим залишити Сагайдак на роботі в бібліотеці.

Ухвалили: враховуючи, що Сагайдак політично малограмотна, що вона майже не просувала політичну літературу в маси, що Сагайдак не подала ніяких документів, які б спростовували її дворянське походження, рішення трійки затвердити...

Слухали: Рогов І. І.— керуючий справами спілки робітників освіти. Рішення трійки: звільнити за 1-ю категорією як чужий елемент, що активно брав участь проти Червоної Армії, служив офіцером у Колчака.

Ухвалили: беручи до уваги, що Рогов був офіцером в армії Колчака, позбавлений виборчих прав, рішення трійки затвердити.

Слухали: Антропова О. М. — техсекретар інженерно-технічної секції спілки комунальників. Рішення трійки: Антропова — дочка купця другої гільдії, батько позбавлений виборчих прав, але вона не порвала з ним зв'зку — вважати подальше перебування в профапараті неприпустимим.

Ухвалили: Приймаючи до уваги, що Антропова — дочка купця другої гільдії, бувшого власника будинку, рішення трійки про зняття з роботи в апараті затвердити.

ДАДО, ф. 1393, о. 1, спр. 23, арк. 32, 33.

№ 95
ПОСТАНОВА СЕКРЕТАРІАТУ ОКРУЖНОГО ПАРТІЙНОГО КОМІТЕТУ З ВИКОНАННЯ ПРОКУРАТУРОЮ І ОКРСУДОМ РІШЕННЯ ОПК ПРО ЗНИЖЕННЯ СОБІВАРТОСТІ
25 січня 1930 р.

1. Окружні каральні органи досі не виконали рішення бюро ОПК від 10.01.30-го року, не виявили достатньої ініціативи в переслідуванні справжніх шкідників виробництва по відношенню до підбирання справ і швидкості їх вирішення, особливо по заводу ім. Дзержинського.

2. Запропонувати комчастині окрпрокуратури і фракції окрсуду негайно виділити групу справ винуватців аварій (електричний і мартеновський цехи заводу ім. Дзержинського), пошкодження агрегатів, шкідництва, симуляції і порушення труддисципліни (мостовий і транспортний цехи заводу ім. Дзержинського), погіршення якості продукції (доменний цех заводу ім. Дзержинського, завод «С», прокатний цех заводу ім. Петровського та ін.), використавши для цього зокрема робкорівські дописи, матеріали страхкаси та ін.

3. Під особисту відповідальність керівників окрпрокуратури і окрсуду запровадити прискорення розслідування справ, особливо показове значення, з тим, щоб не пізніше як в триденний строк провадився їх гласний громадський розгляд. Ряд таких процесів повинен бути проведений на протязі найближчих двох тижнів.

4. Партосередкам, профорганізаціям і редакціям окружних і заводських газет забезпечити масовість судових процесів у справах, пов'язаних із зниженням собівартості (широке повідомлення робітників, підготовка громадської думки, використання клубів і т. ін.).

5. Редакціям «Зорі», «Зірки», «Майбутньої зміни» звернути особливу увагу на прискорення справ, боротьбу з тяганиною при їх проходженні і на широку їх популяризацію.

Секретар окружкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1518, о. 1, спр. 4. арк. 17.

№ 96
ЛИСТ ПРОФЕСОРА ПАРХОМЕНКА В. О. КЕРІВНИЦТВУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДПУ
з проханням про прискорення слідства і вирішення його справи [6]
28 листопада 1929 р.

Стоячи на краю загибелі, звертаюсь до вас із проханням. Сьогодні минуло два місяці з дня мого арешту по обвинуваченню мене в належності до контрреволюційної організації «С. В. У.», до якої я в дійсності ніколи не належав. Між тим застосовані до мене репресії і особливо нічні допити, що позбавляють мене сну, згубно впливають на моє здоров'я, яке і без того погане (наявність однієї нирки і біль в ній, сильна неврастенія, хворобливі явища в області серця, бронхіальних залоз і шлуночку). Тягар мого становища збільшується важкою хворобою дружини, яка залишилась тепер абсолютно безпорадною — напризволяще. Тому звертаюсь до вас із проханням — призначити лікарську експертизу про стан мого здоров'я, прискорити слідство і вирішити мою справу по суті. Щиро і правдиво заявляю, що я ніколи не належав ні до якої антирадянської організації і до «С. В. У.», засуджую діячів і роботу цієї контрреволюційної організації. Прошу ретельно розслідувати це прикре непорозуміння, яке привело мене до обвинувачення в тому, що я не робив. Я глибоко вірю в радянський уряд, який не стане занепащати невинну людину, що бажає віддати залишок своїх сил і знань на чесне служіння радянській науці і Радянській Державі.

Професор Володимир Пархоменко,
пізнього вечора під час допиту

Друк. за збіркою «Повернені з небуття».— Дніпропетровськ, 1995, с. 20.

№ 97
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ СУДОВОЇ ТРІЙКИ ПРИ КОЛЕГІЇ ДПУ
про ув'язнення Пархоменка В. О. до концтабору
від 28 січня 1930 р.

Слухали:

Справу Дніпропетровського окрвідділу ДПУ по звинуваченню Пархоменка В. О., ст. 54-11 КК УСРР.

Ухвалили:

Ув'язнити Пархоменка В.О. до концтабору на десять років, рахуючи термін з 30.09.1929 р.

Секретар судової трійки

Там само, с. 20.

№ 98
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Ненадкевича Л. О.
19 червня 1989 р. [7]

Ненадкевич Л. О., 1884 р. народження, заарештований органами ДПУ 9 вересня 1929 р. Звинувачувався в належності до контрреволюційної антирадянської організації «Спілка визволення України», що ставила своєю метою підготовку збройного повстання і відновлення буржуазного ладу на Україні. За завданням організації, використовуючи своє становище викладача державних курсів з українізації, виховував викладачів і студентів у шовіністичному дусі, готуючи їх до боротьби з Радянською владою.

Рішенням судової трійки ДПУ від 28 січня 1930 року засуджений до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. В червні 1930 року строк зменшений до 5 років.

Ненадкевич Л. О. підпадає під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості по відношенню до жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х — початку 50-х років».

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-22274, арк. 102.

№ 99
ДИРЕКТИВА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУЖКОМУ КП(Б)У ВСІМ РАЙПАРТКОМАМ З ПОВІДОМЛЕННЯМ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(Б) ВІД 21 СІЧНЯ 1930 Р. ПРО РОЗГОРТАННЯ КАМПАНІЇ ПО РОЗКУРКУЛЕННЮ
21 січня 1930 р.

1. Приступити негайно до заходів проти куркулів з таким розрахунком, щоб до 15 березня їх в основному закінчити.

2. Заходи провести в районах суспільної колективізації в першу чергу.

3. Підготовку в селах почати 1-го лютого. На протязі двох тижнів підготувати бідняцько-середняцьку масу, а потім перейти до здійснення заходів.

4. Проведення заходів в районах суспільної колективізації повинно приблизно проходити таким чином:

а) представниками районних центрів за участю сільських працівників складаються особисті списки куркулів, які підлягають розкуркуленню, а також і висилці;

б) в селах питання про заходи проти куркулів ставляться в колективах спочатку на обговорення організованої і неорганізованої бідноти, а потім провадиться робота серед середняків по частинах, наприкінці, після підготовки, питання ставиться на загальних зборах колгоспу;

в) рішення колгоспів затверджується сільрадами або райвиконкомами. Там, де сільради не сприяють колективізації, їх небхідно переобрати;

г) в округи і райони суспільної колективізації негайно висилаються витримані надійні люди, здатні забезпечити розкуркулення.

Секретар Дніпропетровського окружкому (Підпис)

ДАДО, ф.1, оп.1, спр. 1602, арк.18.

№ 100
ПАМ'ЯТКА ПРО ПОРЯДОК РОЗСЕЛЕННЯ І ВИСЕЛЕННЯ КУРКУЛЬСЬКИХ СІМЕЙ
Січень 1930 р.

1. Виселяється верхівка куркульського прошарку з багатих куркулів і напівпоміщиків, а інші куркулі розселюються на нових ділянках, які відводяться для них за межами колгоспних господарств...

3. Виселенню підлягають всі члени сім'ї куркуля за виключенням старезних і хворих старих, але якщо такі настоюють на виселенні з сім'єю, то питання про них вирішення залежно від віку і здоров'я цих старих, що повинно бути визначеним лікарем найближчого медпункту, причому залишення старих взагалі можливо лише при умові, якщо забезпечено піклування з боку будь-кого...

... До висилки також не підлягають тяжко хворі, що повинно бути засвідчено відповідним медпрацівником з найближчого до села медпункту, причому якщо тяжко хворим виявився голова сім'ї, то призупиняється виселення всієї сім'ї і така повинна бути замінена іншою з числа кандидатів.

6. У випадку, якщо хтось із членів куркульської сім'ї, що виселяється, або вся сім'я в цілому подасть заяву про відмову від голови сім'ї з проханням про залишення, це питання передається на вирішення райтрійки для узгодження з начальником райопергрупи і вирішується залежно від характеру даних про політнастрої сім'ї в цілому і кожного її члена окремо. Особлива увага повинна приділятися молоді, до якої здійснюється індивідуальний підхід при ретельній перевірці бажання залишитись, лояльності по відношенню до радвлади, а також повинна бути врахована активність в громадянському житті, участь у піонерській, комсомольській організації тощо...

ДАДО, ф. 1518, оп.1, спр.4, арк.38-39.

№ 101
НАКАЗ ОДПУ СРСР
про заходи по ліквідації куркульства як класу
2 лютого 1930 р.

Заходи органів ОДПУ повинні розгорнутися за двома основними лініями:

1. Негайна ліквідація контрреволюційного куркульського активу. особливо кадрів діючих контрреволюційних і повстанських організацій, угруповань й найбільш злісних, махрових одинаків (перша категорія).

2. Масове виселення... найбагатших куркулів (колишніх поміщиків, напівпоміщиків, місцевих куркульських авторитетів і всього куркульського кадра, з якого формується контрреволюційний актив; куркульського антирадянського активу церковників і сектантів) та їх сімей в віддалені північні райони СРСР з конфіскацією їх майна (друга категорія).

По окремих районах СРСР намічено для вилучення при операції наступна кількість вказаних вище активних куркульсько-білогвардійських контрреволюційних елементів (Перша категорія): Україна — 15 тисяч.

Заарештовані за цією категорією концентруються в обласних і окружних відділах ОДПУ. Справи відносно них закінчуються слідством в терміновому порядку і розглядаються трійками по позасудовому розгляду справ, які будуть створені при ПП ОДПУ. Основна кількість таких заарештованих ув'язнюється до концентраційних таборів, відносно найбільш злісного і махрового активу контрреволюційних організацій, угруповань і одинаків повинні застосовуватися рішучі заходи аж до вищої міри покарання.

Сім'ї заарештованих, ув'язнених до концтаборів чи приречених до ВМП, повинні висилатися до північних районів Союзу.

Майно таких родин конфіскується в тому ж порядку, що й відносно сімей куркулів, що висилаються.

План висилки по Україні — 30—35 тисяч сімей.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы.— 1927—1939 гг., т. 2.— М., 2000, с. 163—164.

№ 102
ВІДОМІСТЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРВІДДІЛУ ДПУ
про кількість господарств по районах Дніпропетровського округу, намічених до виселення
на 1 лютого 1930 р.

Райони	Кількість експертних господарств	Намічено до виселення з округу
Близнюківський	1068	523
Васильківський	551	223
Дніпропетровський	159	100
Петропавлівський	501	250
Синельниківський	661	300
Межівський	542	245
Павлоградський	441	200
Та інші		
Всього по 18 районах округу:	6805	3320

Відомість підписав
нач. окрвідділу ДПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр. 1602, арк. 37.

№ 103
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ТРІЙКИ ЩОДО РОЗСЕЛЕННЯ І ВИСЕЛЕННЯ КУРКУЛІВ
про негайне проведення кампанії по розкуркуленню і виселенню в районах Дніпропетровського округу
23 лютого 1930 р.

2. Райпарткомам, там де райони оголошені районами суцільної колективізації до 28 лютого представити підсумки проведеної роботи... протоколи обговорення списків щодо розкуркулення і розселення...

4. Надіслати до РПК телеграму, щоб в тих районах, де колективізовано більше 50 % господарств, було приступлено негайно до проведення приговорної кампанії щодо розкуркулення і виселення...

5. Нагадати всім РПК, що вся робота щодо розкуркулення та розселення повинна провадитись суворо згідно з існуючою інструкцією, не припускаючи розкуркулення і розселення без постанови президії райвиконкому.

Секретар окружкому
(підпис)

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр. 1602, арк. 31.

№ 104
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ №7 ДО ЦК КП(Б)У І ЦК ВКП(Б)
про хід підготовчої роботи щодо ліквідації куркуля як кляси в районах суцільної колективізації Дніпропетровського округу
28 лютого 1930 р.

В основному масова робота розгорнута досить, але в окремих селах масова робота поставлена надзвичайно кепсько, зокрема серед жінок, наслідком чого маються факти нерозуміння батрацтвом і біднотою, а навіть окремими партійцями повороту політики від обмеження до ліквідації куркуля як кляси. Приклад: в Синельниківському районі кандидати партії на зборах заявляли: «Партія різко підходить до куркуля», «Можна куркуля давити економічно, не вживаючи політичних заходів», «Послати куркуля на завод, щоб він опролетаризувався, а потім взяти до СОЗу». В Дніпропетровському районі бідняк нам каже: «Тепер куркулів немає, всі стали рівні», у Верхньодніпровському районі бідняк заявляє: «Хоч він і куркуль, але допомагає бідноті». В Солонянському районі вчитель заявляє: «Продають хату експертника, йому хоч на вулиці живи, от безобразіє — політика Сталіна гірша політики Троцького». На такі поодинокі виступи біднота активно виступає і засуджує останні.

Приговорча кампанія

Приговорча кампанія в 6 районах суцільної колективізації розпочалась в другій половині лютого місяця. В основному приговорча кампанія проходила при участі з боку батрацьких, бідняцьких та середняцьких кіл населення. Але в окремих населених пунктах приговорча кампанія була зірвана. Наприклад:

Новомосковський район. В с. Знаменці на 7-й і 8-й ділянках, де були присутні 200 чоловік, за виселення куркулів голосувало 4, останні не голосували ні за, ні проти. В с. Новотроїцькому заступник голови сільради на приговорчих зборах заявив: «У нас куркулів немає, бо вони робили як воли». При голосуванні за висилку голосували 2 чоловіки, проти — 98.

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр. 1602, арк. 13-14.

№ 105
ТЕЛЕГРАМА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУЖКОМУ КП(Б)У ПЕТРОПАВЛІВСЬКОМУ РАЙПАРТКОМУ
про підготовку виселення 30—40 багатих куркулів
1 березня 1930 р.

У селах, прилягаючих Межівському, Васильківському районам, де проведені персональні ухвали сходів, підготовте 30—40 багатих куркулів-напівпоміщиків висилку за межі України. Забезпечте своєчасне проведення робіт.

Секретар окрпарткому
(підпис)

Там само, арк. 15.

№ 106
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ СЕЛЯН СЕЛА СПАСЬКОГО З ПРОТЕСТАМИ ПРОТИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ МЕТОДІВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
5 березня 1930 р.

Ухвалили:

Ми, громадяни села Спаського, СОЗу не бажаєм. Посівний матеріал віддати тим громадянам, який вивезли. Коней і реманент також повернути. Повернути заарештованих громадян: Арбу Антона, Вовка Потапа, Мордиша Василя, Чумак Ївгу, Дійового Степана, Макаренка Тимоху, Бараника Тимоху, Кушніра Семена, Ялового Сергія, Крамаренка Івана, Олійника Іллю.

Поночі не їздити по дільницях і не заарештовувати громадян... Повернути хати експертникам; тих експертників, що вивезли — повернути, і щоб в заслання нікого з села не висилали, майно їм повернути...

Зброю у комсомольців відібрати, і щоб їх не було у всіляких комісіях.

Податок платить, як платили, з десятини. Пайових внесків, щоб більше не прибавляли, також не накладали податок соняшником... Щоб видали страховку тим громадянам, чиїх коней постріляли. Паї щоб не збирали по дільницях, а збирали при видачі мануфактури. Щоб був вільний продаж свиней і худоби. Зерно, яке буде повертатись, доручити приймальникам, щоб видавали по тих квитках, по яких здавали... Олійниці, вітряки повернути і пустити в дію. Ячмінь, який вивезли із села, повернути. Зерно, яке заарештоване на млинах, також повернути.

... Радянську владу ми не відкидаєм, тільки треба переобрати членів сільради. Головою хай буде Басан Степан, заступником — Полях Трохим, секретарем Грузин Петро.

Міліції щоб до вечора не було, щоб не стріляли. Міліція, яка вікна повибивала, щоб вставила за свій рахунок.

В церквах щоб служили. Свята будемо проводити по-старому... Щоб п'яні до сільради не заходили...

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр 1614, арк. 9-10.

№ 107
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАКРИТИХ ЗБОРІВ БАТРАКІВ І БІДНЯКІВ ГНИДІВСЬКОЇ ДІЛЬНИЦІ СЕЛА СПАСЬКОГО, В ЯКОМУ ПОВІДОМЛЯЄТЬСЯ ПРО ГРУБІ ПОРУШЕННЯ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІ*
6 березня 1930 р.

Висловились:

Грузин (старий): Зрозуміло все. Наш народ жахається існуючими порядками. Я їм казав (владі), ви, товариші, помиляєтесь, народ став сам не свій, тому і відбувся заколот.

У нас було так, хто податок свій віддасть, на того ще накладають.

Самойленко Мотрона (плаче): прийшов до мене Сергієнко, комсомолець о 12 годині ночі. Забрав пшеницю, обіцяв дати ячменю, та й досі не дав. В мене нічого тепер їсти. Як мені бути?

Виступи окремих громадян:

— Податки великі. Я вступив до СОЗу, все усуспільнив, а в мене вимагають ще 21 карбованець. Де я їх візьму?

Я взяв в сільгоспі в кредит плуг і бричку і усуспільнив все те, а в мене корову забрали за борги раніше строку...

Козинець Яків: У мене також комісія була. Я не усуспільнювався, бо я інвалід. Тоді мені комісія сказала, якщо не віддаси майно, ми тебе скалічим, я віддав. На кого тепер скаржитись?...

ДАДО, ф. 7, о. 1, спр. 1614, арк. 16-17.

№ 108
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Гвоздика Федора Дем'яновича[8]
21 грудня 1989 р.

Гвоздик Ф. Д. постановою Особливої наради ДПУ УРСР від 6 березня 1930 р. засуджений до 3-х років ув'язнення в концентраційному таборі.

Справа Гвоздика та інших базувалась на агентурних даних, зібраних Дніпропетровським окружним відділом ДПУ, який прийшов до висновку, що діяльність комуни «Царство світла» є контрреволюційною. Члени комуни на протязі 8 років використовували її матеріальну базу для сектантської і контррево-

* Після загальних зборів 5 березня 1930 р. влада вирішила провести по дільницях села окремі закриті збори бідноти і батраків, але замість засудження односельчан почула ще більш гостру критику на свою адресу.

люційної мети. Щороку збирались контрреволюційні з'їзди суботників, займались систематичною агітацією проти Радянської влади і її заходів — хлібозаготівель, самообкладання, служби в Червоній Армії, вели боротьбу з радянським вихованням дітей, відкрито навчали їх біблейському вченню і т. ін.

Прокуратура Дніпропетровської області визнала, що в справі Гвоздика Ф. Д. відсутні дії, які можна віднести до контрреволюційних, будь-яка антирадянська діяльність в справі не доведена.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40 — початку 50-х років» вважається реабілітованим.

АУСБУДО, спр. П-7222, арк. 56.

№ 109
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Кіби Олександра Івановича
13 грудня 1993 р.

За постановою судової трійки колегії ДПУ УРСР від 30 березня 1930 р. згідно зі ст. 54-10 та 54-11 Карного кодексу УРСР засуджений до розстрілу.

Він визнаний винним у тому, що вів серед населення агітацію, направлену проти заходів Радянської влади, закликав до розгрому сільради, развалу СОЗів і захоплення їх майна.

З показань свідків видно, що на селі мало місце загальне незадоволення селян СОЗами. Під час масових стихійних виступів жінок-селянок, останні вимагали повернення коней і фуражу, а Кіба та інші вимагали повернути їм садиби, що були сільрадою продані за несплату штрафів. В діях Кіби О. І. відсутній намір на здійснення злочинів, передбачених ст. 54-11.

Дата виконання вироку не встановлена.

На Кібу О. І. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-26045, арк. 112.

№ 110
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ОКРУЖКОМУ КП(Б)У
про хід колективізації і ліквідації куркуля
по Дніпропетровському округу
15 березня 1930 р.

В окремих районах — К. Марксовському, Новомосковському в ряді сіл викривлення партійної лінії при проведенні колективізації прийняло значні

розміри. В с. Голубовка Перещепинського району, с. Спаському Новомосковського райору, Колпаковка Котовського району та ін. мали місце факти примусового «усуспільнення» насіння, обшуки і примусове вилучення великої рогатої худоби і овець.

В селах Новоселівка, Обухівка, Воронковка К. Марксовського району вилучались швацькі машинки, в тій же в Новоселівці проводився опис майна у бідноти; в Перещепинському і Петриківському районах — стягнення вступних і пайових внесків робилось не від потужності господарств, а від кількості дорослих членів сім'ї... В селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувались незаконні арешти...

В окремих випадках при проведенні приговорної кампанії обмежувались обговоренням списків господарств, які підлягали виселенню, лише на партзборах (Васильківський район). Були випадки включення в списки осіб, що висилались, середняків і сімей червоноармійців.

Зав. інформвідділом окружкому КП(б)У
(підпис)

ДАДО, ф. 18, о. 1, спр. 137, аряк. 29, 32.

№ 111
ЗАЯВА ЗНОВИ Ф. Т. ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРОРА СРСР ЗІ СКАРГОЮ НА БЕЗПІДСТАВНИЙ АРЕШТ [9]
18 травня 1930 р.

2 лютого 1930 р. я був заарештований агентом ДПУ і супроводжений в ДОПР в Дніпропетровськ, де просидів до 12 травня, після чого доставлений в ДОПР в м. Харків, де і знаходжусь.

На допиті в мене нічого не питали. Я підписав протокол, не читаючи, що там написане, бо прочитати мені його не дали. Звинувачують у якійсь контрреволюції, до якої я, як великосімейна людина, ніколи ніякого відношення не мав і взагалі я політично цілком безграмотний.

Я пролетаріат, маю сім душ сім'ї, дітей комсомольців. Я не можу піти проти своїх дітей, проти Радянської влади.

Я не винний і не визнаю себе винним.

Тепер мене висилають на 8 років у Котлас. За що? Це мені абсолютно невідомо.

Прошу вас, товаришу прокурор, увійти в моє становище і розглянути його, бо я в даному випадку став якоюсь жертвою цієї темної справи. При цьому прикладаю листа від дружин, з якого ви можете побачити, що сім'я моя голодує, отже, чи міг я навіть подумати про якусь контрреволюцію.

Федот Знова

АУСБУДО, спр. П-21905, арк. 301.

№ 112
ЛИСТ ЗНОВИ М. ДО УВ'ЯЗНЕНОГО ЧОЛОВІКА, В ЯКОМУ ПОВІДОМЛЯЄТЬСЯ ПРО СТАН СІМ'Ї, ЗАГНАНОЇ У БЕЗВИХІДЬ*

Дорогой наш папа и дорогой мой муж

Письмо твое мы получили и горько плачем.

Федя. Что я теперь буду делать, из чего мне жить. Я теперь чужая кругом. Что случилось, я потеряла мужа и кормителя. Я работать сама, теперь нет сил. У меня сердечные припадки раза два-три на день. Я уже болею давно. Как мне быть? Шура и Зина уже давно с нами не живут, мы остались сами. Володя и Гриша где как поденно работают, да они еще не взрослые, а остальные, сам знаешь, маленькие.

За что тебя взяли от нас? Я не могу до сих пор решить, что мне делать, кого просить, кому сказать. Куда ни пойду, кого ни просим, никто ничего не знает. Я все надеялась, что тебя воротят домой, а теперь я уже не знаю, когда увижу.

Пиши мне. Как будешь поживать без нас, а я тебе буду писать, как я буду горевать, если буду жива.

Дети все болели воспой, но пока поднялись, только Нюра еще плохо, у нее с сердцем плохо, за тобой запечалились, но я ее лечу, вожу на уколы.

Мое здоровье недостаточно, и горькие дни и ночи.

Не забывай меня с детками.

Твоя жена М. Знова

Там само, арк. 301-а.

№ 113
ДОВІДКА ПРО ПОСТАЧАННЯ ПРОМТОВАРІВ У СІЛЬСЬКІ РАЙОНИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРУГУ
Жовтень 1930 р.

Такі товари, як готовий одяг, взуття, ковдри відпускаються тільки тим, хто здає хліб.

Оскільки основну масу тих, хто здає хліб, становлять біднота і частково середняки, що здають загалом незначну кількість хліба, останні не мають можливості купувати дорогі товари, які є в наявності. Та, наприклад, чоботи коштують від 20 до 30 крб, пальто — 60-70 крб, ковдра — 15-20 крб.

Вказані контингенти здають на пункти свої товарні лишки в кількості в середньому 10-15 пудів хліба, причому за кожний зданий пуд мають право одержати 48 копійок промтоварами, що в середньому становить 5-6 крб.

При такому становищі здатчики хліба не мають можливості купувати потрібні їм товари за зданий хліб в сільгоспкооперацію, враховуючи, що наявність дешевих товарів мізерна, а по асортименту не відповідає потребам селянства.

В селі Бор-Хутір Верхньодніпровського району на зборах середняків Музика Марія заявила: «Всі кажуть, що нам дадуть матерію, то брешуть. В минулому році видурили хліб, а матерії не дали. Це ж буде і в цьому році».

В селі Бородаєвка на сільському сході середняк Цаберябий Дмитро сказав: «Хліб здавати не треба, бо треба продати 100 пудів пшениці державі,

* З метою збереження мови і стилю документа укладачі вирішили текст листа М. Знови не перекладати, лише розставили розділові знаки.

щоб спекулянтові заплатити 120 крб. за чоботи, бо їх в кооперації для нас ніколи немає».

ДАДО, ф. 18, о. 1, спр. 160, арк. 12.

№ 114
З МЕМОРАНДУМУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОКРВІДДІЛУ ДПУ В СПРАВІ «РЕКОНСТРУКТОР» ПРО ВИКРИТТЯ ШКІДНИЦЬКОЇ ГРУПИ СЕРЕД КЕРІВНИХ ПРАЦІВНИКІВ КАМ'ЯНСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ ІМ. ДЗЕРЖИНСЬКОГО
28 грудня 1930 р.

Реконструкція заводу ім. Дзержинського, що широко розгорнулась в 1929-1930 роках і зв'язане з цим капітальне будівництво на протязі всього цього часу притягало нашу серйозну увагу.

Дякуючи вжитим нами заходам, які розкривають злочинно-потворний стан капітального будівництва, виявили, що ціла група керівних спеціалістів ДДЗ і відділу капітального будівництва веде лінію, яка дозволяє прийти до висновку про наявність шкідництва в реконструкції заводу ім. Дзержинського.

Ці дані привели нас до необхідності запровадження справи під назвою «Реконструктор».

За справою «Реконструктор» проходять:

Злотницький Дмитро Сігізмундович — головний інженер комбінату;

Кравцов Петро Якович — головний інженер заводу;

Котов Володимир Іванович — головний інженер відділу капітального будівництва (ВКБ);

Колєсніков Андрій Іванович — помічник головного інженера ВКБ;

Голованенко Олександр Мелентійович — помічник головного інженера заводу;

Тхорж Франц Францевич — начальник будівельного управління «Прокатбуд»;

Головним і найбільшим дефектом капітального будівництва є відсутність детального плану, що дійсно являв би собою дороговказ шляхів реконструкції заводу.

План реконструкції почала розробляти і розробила шкідницька група інженера Бардіна*, яка працювала в свій час на ДДЗ. Залишки цієї групи збереглися, ставши тепер активними фігурантамии справи (Кравцов, Тхорж та ін.)

Шкідницька інженерно-технічна верхівка за своєю ідеологією являє собою осіб з явно контрреволюційними-білогвардійськими поглядами.

До того ж дехто з них вихідці з буржуазного середовища...

Головний інженер Кравцов походить з буржуазної сім'ї, виховувався за кордоном, його родичі і зараз живуть у Бельгії і Франції. Він небіж одного з великих акціонерів Ж. Шодуара. В середовищі технічного персоналу заявляв, що громадські організації, за його переконаннями, тільки заважають працювати.

---

* Бардін І. П. (1883-1960) — видатний вчений-металург, керівник будівництва найбільших металургійних заводів, академік, Герой Соціалістичної Праці, двічі лауреат Державної премії СРСР, депутат Верховної Ради СРСР 1-3-го скликань.

Помічник головного інженера Колєсніков заявив, що завдання встановлені такі, які ніколи не будуть виконані... Промфінплан складали безвідповідальні люди в завкомі, парткомі... Головний металург: «План складали люди безвідповідальні. Вони самі, щоб виправдати свою дурість, будуть шукати винуватих і знайдуть серед нас...»

Розглянувши таким чином в діях фігурантів, які проходять в справі «Реконструктор» систематичну групову шкідницьку діяльність з елементами диверсійного характеру, що посилились особливо в останній час, прохаємо санкції на арешт Злотницького, Кравцова, Котова, Колєснікова, Голованенка, Тхоржа.

Начальник Дніпропетровського
оперативного сектора ДПУ
(підпис)

ДАДО, ф. 18, о. 1, спр. 899, арк. 29, 30.

№ 115
ЗАЯВА ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ СРСР МАЛЄНКОВУ Г. М. ВІД КОТОВА Г. І. З КЛОПОТАННЯМ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ
8 серпня 1954 р.

Я був заарештований в лютому 1931 р. немов би за участь у контрреволюційній організації.

Допити полягали в безперервних вимогах визнання в контрреволюційній діяльності, супроводжувались нецензурною лайкою, погрозами карцером та іншими покараннями.

Перший допит продовжувався 68 годин, причому майже весь час мене під загрозою револьвера заставляли стояти біля стінки. Вночі слідчі спали, замість них з'являвся червоноармієць, який, загрожуючи револьвером, також примушував мене стояти біля стінки.

О третій добі начальник слідчої частини пред'явив «щиросердні показання» інших ув'язнених.

Розуміючи, що все одно буду обмовлений, що я не в силах витримати довгих безсонних ночей, ноги вже опухали, що я не раз буду побитий в камері п'яним конвоєм, я написав під диктовку слідчого «щиросердне зізнання», описав свої «шкідницькі дії».

Ніякого судочинства в моїй справі не було. Від Особливої наради я одержав 10 років концтаборів.

Ізоляція продовжувалась 5 місяців, з яких два я керував відновленням доменної печі в Маріуполі. Потім мене звільнили і призначили головним інженером заводу.

В 1937 р. НКВС притяг мене до відповідальності за «контрреволюційну агітацію» — одержав п'ятирічне заслання до Чкаловської області. В 1941 р. за таким же обвинуваченням — 5 років таборів.

В 1948 р. мене заарештували в м. Руставі (Грузія) і направили на заслання.

Прошу ознайомитись з моєю справою, визнати дії слідчої влади невірними і всі рішення скасувати.

В. І. Котов

АУСБУДО, спр. П-26276, арк. 3-4.

№ 116
ВИСНОВОК УПРАВЛІННЯ КДБ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР
про реабілітацію групи працівників Дніпропетровського заводу ім. Петровського
7 грудня 1964 р.

Старший слідчий управління КДБ при Раді Міністрів УРСР, розглянувши матеріали архівно-слідчої справи зі звинувачення:

Казакова Петра Пилиповича — колишнього головного інженера заводу ім. Петровського;

Гукова Сергія Матвійовича — головного інженера по будівництву заводу ім. Петровського;

Соколінського Віктора Павловича — помічника головного інженера по реконструкції заводу ім. Леніна;

Лощилова Семена Дмитровича — начальника мартенівського цеху заводу ім. Петровського;

Щиренко Миколу Семеновича — начальника проектного відділу заводу ім. Петровського;

Купріна Сергія Васильовича — помічника начальника енергетичного відділу заводу ім. Петровського;

Андрєєва Володимира Максимовича — начальника прокатного цеху заводу ім. Петровського;

Антонова Володимира Григоровича — колишнього начальника проектного відділу заводу ім. Петровського;

Рубштейна Ісаака Ісааковича — начальника трубного цеху заводу ім. Леніна.

Знайшов: Ці особи, заарештовані в лютому, квітні, жовтні 1930 р., рішенням судової трійки при колегії ДПУ від 22 березня 1931 р. засуджені на різні строки ув'язнення.

Як видно з матеріалів справи і додаткового розслідування вони засуджені необґрунтовано. Ніяких доказів на момент їх арешту в справі не було і слідство провадилось з порушенням законності.

Їм було пред'явлене обвинувачення в належності до контрреволюційної організації і проведенні шкідницької діяльності в промисловості. Звинувачення в достатній мірі досліджене не було, базувалось в основному на показаннях самих підслідних.

Показання неконкретні, поверхові і суперечливі. Андрєєв, Рубштейн, Антонов категорично заперечували свою належність до контрреволюційної організації.

Вважав би: рішення судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 22 березня 1932 р. скасувати і справу припинити.

АУСБУДО, спр. П-18375, арк. 239-240.

Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 30 травня 1964 р. постанова судової трійки скасована і всі засуджені реабілітовані.

№ 117
ВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
про реабілітацію Щепетільнікова П. С. [10]
10 лютого 1968 р.

Розглянувши протест військового прокурора Київського військового округу на постанову колегії ДПУ від 30 травня 1931 р., за якою розстріляний Щепетільніков Павло Степанович, до арешту в січні 1931 р. помічник начальника штабу 30-ї стрілецької дивізії.

Щепетільніков звинувачувався в тому, що він з 1928 р. був членом контрреволюційної організації, що ставила завданням скинення Радянської влади.

Щепетільніков звинувачувався в тому, що був членом контрреволюційної організації, вербував нових членів, брав участь у розробці плану збройного повстання і т. ін.

В протесті військової прокуратури пропонується справу Щепетільнікова припинити за відсутністю складу злочину.

Вказане звинувачення Щепетільнікова базувалось на його особистому визнанні провини, показаннях заарештованих працівників штабу дивізії.

Але ці показання не можуть служити доказом вини Щепетільнікова, тому що належним чином не оформлені, а свідчення, що в них знаходяться, вкрай суперечливі.

Притягнуті в 1931 р. як учасники контрреволюційної організації співпрацівники штабу, допитані під час додаткового розслідування в 1956-1959 роках, своїх показань на попередньому слідстві 1931 р. не підтвердили, пояснивши, що вони були одержані під фізичним впливом, тобто із застосуванням незаконних методів слідства і дійсності не відповідають.

Військовий трибунал визначив:

Постанову колегії ДПУ від 30 травня 1931 р. щодо Щепетільнікова П. С. скасувати і справу про нього припинити за відсутністю події злочину.

АУСБУДО, спр. П-19653, арк. 335-336.

№ 118
З ДОВІДКИ ДПУ УСРР
про притягнутих і засуджених у справах, заведених органами ДПУ і міліцією в зв'язку з хлібозаготівлями за серпень-листопад 1932 р.

Всього за серпень-листопад органами ДПУ притягнуто до відповідальності в зв'язку з хлібозаготівлями 21 197 осіб.

По окремих видах злочинів загальна кількість притягнутих розподіляється таким чином (осіб):

за крадіжки і розбазарювання хліба	6 940
за агітацію проти хлібозаготівель	4 496
за спекуляцію хлібом	3 715
за спротив вивезенню хліба	2 022
за терор і підпалення	441
за шкідництво в колгоспах і радгоспах	348
відомості про характери справ не одержані	1 282

По окремих областях:
Дніпропетровська — 3 233.

За саботаж хлібозаготівель, крадіжки, розбазарювання і приховування хліба органами ДПУ притягнуто:
Голів колгоспів — 339.
Колгоспного активу — 1 490.
Голів сільрад — 35.
Секретарів партосередків — 14.

З загальної кількості притягнутих засуджено Судовою трійкою і Особливою нарадою ДПУ УРСР — 1 108, з них:
до Вищої міри соціального захисту 31 осіб;
до виправно-трудових таборів на 10 років 116;
на 5 років 419;
на 3 роки 92;
в заслання 443.

Органами міліції в зв'язку з хлібозаготівлями притягнуто 12 896 осіб, з них за крадіжки, приховування і розбазарювання хліба 10 863 особи.

Заступник голови ДПУ УРСР Леонюк

Сайт ДПУ УРСР ssu.gov ua/sbu/dokkatalog/dokum

№ 119
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Бондаренка Г. П.[11]
13 грудня 1993 р.

В справі Бондаренка Григорія Пилиповича, 1880 р. народження, священика, мешканця с. Томаківки Запорізького округу.

За постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 14.09.31 р. за статтею 54-11 був висланий в Північний край на 5 років.

Він визнаний винним в тому, що, проживаючи в с. Томаківці, був учасником Томаківської контрреволюційної повстанської організації, вербував нових членів і проводив під виглядом відправ антирадянську агітацію.

Заарештований 14 березня 1931 р. Дата звільнення не встановлена.

В матеріалах справи відсутня сукупність доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення Бондаренка Г. П. до відповідальності за статтею 54-11 Карного кодексу УРСР.

На Бондаренка Г. П. розповсюджується дія Закону України від 17.04.91 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Нач. слід. Відділу СБУ
в Дніпропетр. області
(підпис)

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-26036, арк. 347.

№ 120
ІЗ ЗАКРИТОГО ЛИСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО КОМІТЕТУ ПАРТІЇ ДО ВСІХ МІСЬКИХ І РАЙОННИХ КОМІТЕТІВ ПАРТІЇ, ПАРТОСЕРЕДКІВ
про порушення революційної законності в селах області
7 травня 1932 р.

... Обкомом партії виявлені факти брутального порушення революційної законності.

... В селі Кочережки Павлоградського району 2 квітня 1932 р. помічник уповноваженого райвідділу міліції (член партії), голова колгоспу (член партії), слухач районної партшколи по-звірячому побили бідняка сторожа Цирика, якого підозрювали в крадіжці коней, через що він помер. Щоб приховати сліди, його повісили, інсценуючи самогубство.

У Булахівці цього ж району місцеві працівники і уповноважений райвиконкому вчинили допит біднякові-колгоспнику Жайворонку, били, пробили череп, заарештували...

В Кам'янському районі, в с. Аули сільрада оштрафувала 20 індивідуальників від 20 до 100 карбованців за відмову внести посівний матеріал, незаконно виселяли деяких колгоспників і індивідуальників з хат...

У селі Романковому незаконно був заарештований середняк Іщенко, 70 років, за відмову дати розписку за цілість посівного матеріалу. При арешті його побили, через що він помер.

ДАДО, ф. 1520, о.3, спр. 2, арк. 84.

№ 121
ДИРЕКТИВА НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ СРСР ПРОКУРОРАМ І ГОЛОВАМ МІЖРАЙСУДІВ
про боротьбу зі сховом товарових лишків хліба одноосібниками
14 листопада 1931 р.

Таємна частина. Сектор № 91851

За матеріалами, що надходять з місць до НКЮ, за останній час спостережено чимало випадків схову одноосібниками товарових лишків хліба. Головне, цей схов спостерігається від куркульсько-заможних елементів села, що в такий спосіб намагаються уникнути від виконання наданих ним від держави завдань щодо здачі хліба. З цією метою та щоб замаскувати свої вчинки ці елементи здебільшого переховують свій хліб у середняків та бідняків-одноосібників, що вже виконали свої завдання з хлібозаготівлі та іноді у окремих колгоспників.

Поруч з цим спостережено чимало фактів приховування зі спекулятивною метою значних товарових лишків хліба середняцькими господарствами, при чому спекулятивний характер схову відзначається не лише значною кількістю схованого хліба, але й формою схову, як-то: хоронення цього хліба в спеціальних потайних сховищах, гарне обладнання цих сховищ з розрахунком на значну кількість хліба та довгий реченець схову, залишення нормального запасу хліба неприхованим поруч із затаюванням товарових лишків і т. ін.

Такі явища безумовно шкідливо відбиваються на успішному виконанні хлібозаготівельних планів і вимагають негайної рішучої боротьби з ними.

Тому НКЮ пропонує:

1. Куркулів та заможників за схов хліба притягати до кримінальної відповідальності за арт. 58 КК та співучасників (осіб, що надали приміщення для схову тощо) притягати за арт. 58 КК.

2. Одноосібників, що не належать до куркульсько-заможного прошарку, за схов хліба в разі невиконання ними договору контрактації, притягати за арт. 119 КК.

3. При наявності ж виконання контрактаційних зобов'язань і схову значних товарових лишків хліба притягати за арт. 127 КК.

Заст. Наркомюстиції
(підпис)
Член колегії НКЮ — зав. оргінстру
(підпис)

ДАДО, ф. 1519, о. 1, спр. 1, арк. 21.

№ 122
ВИТЯГ З ПОСТАНОВИ ЦВК СРСР І РНК СРСР
«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності»
від 7 серпня 1932 р.

... 1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперації (врожай на полях, громадські запаси, худоба, кооперативні склади і крамниці і

т. ін.) до майна державного і всіляко посилити охорону цього майна від розкрадання.

2. Застосувати як судову репресію за розкрадання колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна і заміною при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на строк не менше 10 років з конфіскацією всього майна.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про крадіжки колгоспного і кооперативного майна.

Друк. за збіркою «Колективізація і голод на Україні», с. 400.

№ 123
ВИТЯГ З ІНСТРУКЦІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ СРСР ТА ОДПУ СРСР
про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

Розділ 2

Категорії розкрадачів і заходи соціального захисту, які необхідно до них застосовувати:

1. В справах про організації і угруповання, організовано руйнуючих державну, громадську, кооперативну власність шляхом підпалів, вибухів, масового пошкодження майна — застосовувати вищу міру соціального захисту — розстріл без послаблення.

2. В справах щодо куркулів, колишніх крамарів і інших соціально-чужих елементів, що працюють в державних (промислових і сільськогосподарських — радгоспи) підприємствах чи установах, а також посадових осіб державних установ і підприємств, викритих в крадіжках майна чи розтратах великих грошових сум, застосувати вищу міру покарання. При пом'якшуючих обставинах вищу міру заміняти 10-річним позбавленням волі.

При крадіжках, хоч і дрібних, здійснених особами вказаних категорій, але таких, що тягнуть за собою розлад чи зупинку роботи підприємств (крадіжка частин агрегатів і машин, навмисне знищення або пошкодження радгоспного інвентаря) — також застосовувати вищу міру покарання...

5. Щодо куркулів як таких, що пролізли в колгоспи, так і тих, хто знаходиться поза колгоспами, якщо організують чи беруть участь у крадіжках колгоспного майна чи хліба, застосовується вища міра покарання без послаблення.

6. Щодо трудящих одноосібників і колгоспників, викритих в крадіжках колгоспного майна і хліба, повинно застосовуватись 10-річне позбавлення волі.

При обставинах, що обтяжують вину, а саме: систематичному розкраданні колгоспного хліба, буряка і інших сільгоспродуктів і худоби, крадіжках, організованих групами, крадіжках, що супроводжуються насильницькими діями, терористичними актами, підпалами тощо — і щодо колгоспників і трудящих одноосібників повинна застосовуватись вища міра покарання.

Розділ 4

Про спеціальне застосування декрета ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р.

1. Допустити застосування репресій у справах, що підпадають під дію закону від 7 серпня щодо злочинів, здійснених до видання закону у випадках, коли злочини мають суспільно-політичне значення.

2. Вилучити з підсудності сільських громадських і колгоспних товариських судів справи про крадіжки колгоспного майна...

Голова Верховного Суду СРСР О. Винокуров

Прокурор Верховного Суду СРСР П. Красіков

Заст. голови ОДПУ І. Акулов

ДАДО, ф. 1520, о. 1, спр. 1, арк. 126.

№ 124
З ЛИСТА СТАЛІНА Й. КАГАНОВИЧУ Л. З НЕГАТИВНОЮ ОЦІНКОЮ СПРАВ У ПАРТІЙНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ
11 серпня 1932 року

... Саме головне зараз Україна. Справи на Україні дуже погані. Погано по партійний лінії. Говорять, що в двох областях України (здається в Київській і Дніпропетровській) близько 50 райкомів висловились проти плану хлібозаготівель, визнаючи його нереальним. В інших райкомах справа, як стверджують, виглядає не на краще. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор* весь час лавірував між директивами ЦК і вимогами райкомів, і ось долавірувався до ручки. Правильно гворив Ленін, що людина, яка не має мужності піти в потрібний момент проти течії, не може бути справжнім більшовицьким керівником. Кепсько по лінії радянській. Чубар** — не керівник. Кепсько по лінії ДПУ. Реденсу*** не під силу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна.

Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський**** не дрімає і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж про це думають Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті, прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не затримуються відкрити фронт всередині (і поза) партії, проти партії. Саме погане, що українська верхівка не бачить цих небезпек...

Сайт «Політбюро» З листування Й. Сталіна, яке не видавалося/ www.ng.ru

* Косіор С. В. — Генеральний секретар ЦК КА(б) України.
** Чубар В. Я — Голова Раднаркому УРСР.
*** Реденс С. — Голова ДПУ УРСР.
**** Пілсудський Ю. — Президент Польщі.

№ 125
ПОСТАНОВА РАДНАРКОМУ УРСР «ПРО ЗАХОДИ ПО ПОСИЛЕННЮ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ»
20 листопада 1932 р.

Щоб безумовно виконати зменшений план хлібозаготівлі, зобов'язати облвиконкоми та райвиконкоми у своїй роботі керуватись такими настановами:

1. Цілковите виконання плану хлібозаготівель виконати до 1 січня 1933 р. та утворення насіннєвих фондів до 15 січня 1933 р.

2. Заборонити будь-яке витрачання всіх натуральних фондів, утворених у колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель.

3. Зобов'язати РВК негайно організувати найсуворішу перевірку наявних фондів у колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель, фактичних розмірів цих фондів і місць зберігання, а також настановити в усіх колгоспах осіб, відповідальних за належне зберігання цих фондів.

4. Надати РВК право перераховувати по фонду хлібозаготівель всі натуральні фонди, що утворені в колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель. Застосовувати цей пункт в частині насіннєвих фондів дозволяється з попередньої санкції облвиконкому по кожному окремому колгоспу.

5. З оголошенням цієї постанови припинити видачу будь-яких натуральних авансів у всіх колгоспах, що незадовільно виконують плани хлібозаготівель.

6. Колгоспи, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель та які видали натураванси хліба за трудоднями, порядком громадського харчування, а також у формі «озадків», «послідів», «виходів» тощо понад встановленої норми (15 % від фактичного обмолоту), повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба з тим, щоб спрямувати його на виконання плану хлібозаготівель. Зобов'язати облвиконкоми та райвиконкоми притягти голів управ таких колгоспів до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба. Вилучення незаконно розданого та одержаного хліба треба в першу чергу провести у членів управ колгоспів, адміністративно-службового персоналу, рахівників, комірників, рільників та ін.

7. Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників та одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба... Причому хліб треба вилучати в першу чергу у всіляких ледарів, рвачів, що не мають трудоднів, але мають запаси хліба. Здійснюючи ці заходи, РВК повинні опиратись на колгоспників-ударників та передовиків...

8. Притягти до суду на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів майна бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, що затаюють хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості, щоб полегшити розтринькування та крадіжки, щоб зірвати виконання плану хлібозаготівель та інших державних завдань.

9. До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають плани хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників...

Друк. за збіркою «Колективізація і голод на Україні», с. 548-549.

№ 126
ВИТЯГ З ПОСТАНОВИ ЗАСІДАННЯ РАЙОННОЇ КОНТРОЛЬНОЇ КОМІСІЇ — РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ІНСПЕКЦІЇ БОЖЕДАРІВСЬКОГО РАЙОНУ
про виключення з партії Гончарова Г. Д.
23 листопада 1932 р.

Слухали: справу Гончарова Григорія Даниловича.

Звинувачується в тому, що, будучи головою сільгоспартілі «Зелений лан», проявив правий ухил та саботаж і опір у виконанні плану хлібозаготівель та інших політико-господарчих кампаній. Внаслідок чого на 23 листопада 1932 р. річний план хлібозаготівель виконаний лише на 28 відсотків. Осінній засів пшениці недосіяно на 132 га.

Тов. Гончаров пояснив, що план хлібозаготівлі нічим виконувати, вже все обмолочено.

Ухвалили: за опортуністичне ставлення до виконання плану хлібозаготівель, недосів, за саботаж щодо виконання політико-господарчих кампаній з партії виключити.

Голова КК-РСІ
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-7918, арк. 18.

№ 127
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Гончарова Г. Д.
1 вересня 1995 р.

Гончаров Григорій Данилович, голова сільгоспартілі «Зелений лан» с. Адамівка Божедарівського району, за постановою Особливої наради при колегії ДПУ від 19 квітня 1933 р. за статтею 54-14 засуджений до ув’язнення в концтабір умовно.

З матеріалів справи видно, що в діях Гончарова відсутні ознаки контрреволюційного саботажу. Даних про навмисне недбале виконання своїх службових обов’язків з метою ослаблення Радянської влади немає, сам же він свою належність до контрреволюційної діяльності заперечує.

Заарештований 5 січня 1933 р., перебував в ув’язненні три місяці.

Підпадає під дію закону України від 19 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», тому що в матеріалах справи відсутня сукупність доказів обґрунтованості притягнення його до відповідальності. Він вважається реабілітованим.

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 25.

№ 128
ДИРЕКТИВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(Б)У
про вивіз насіннєвих фондів для виконання планів хлібозаготівель
29 грудня 1932 року

Обкомам і райпарткомам.

Ще досі районні працівники не зрозуміли, що першочерговість хлібозаготівель в колгоспах, які не виконують своїх зобов'язань перед державою, означає, що все зерно, що є в наявності в цих колгоспах, в тому числі і так звані насіннєві фонди, повинно бути в першу чергу здані в план хлібозаготівель.

Саме цьому ЦК ВКП(б) скасував рішення ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 року про невивезення насіннєвих фондів, як рішення, що ослаблює наші позиції в боротьбі за хліб.

ЦК КП(б)У пропонує по відношенню до колгоспів, що не виконали план хлібозаготівель, негайно на протязі 5-6 днів вивезти всі наявні фонди, в тому числі так звані насіннєві для виконання планів хлібозаготівель.

ЦК зобов'язує негайно мобілізувати всі перевізні засоби — живу тяглову силу, автотранспорт і трактори. В одноденний строк дати твердий щоденний наряд на поставку необхідної кількості коней, в тому числі і одноосібниками.

Всіляку затримку в вивезенні цих фондів ЦК буде розглядати як саботаж хлібозаготівель з боку районного керівництва і вживе відповідні заходи.

Секретар ЦК КП(б)У
(підпис)

Сайт Політбюро ЦК КП(б)Уman-with-dogs/livejurnal/com/2009/03/14/

№ 129
З ТЕЛЕГРАМИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ ПАРТІЇ ЦК КП(Б)У
про хід виконання хлібозаготівельного плану
2 грудня 1932 р.

Шоста п'ятиденка листопада дала зниження хлібозаготівель на 2 046 т, в тому числі в селянському секторі на 1 452 т. Зниження дали 25 районів. Листопадове завдання виконане на 34,9 %, тільки Сталіндорфський, Люксембурзький, Оріхівський райони виконали своє листопадове завдання повністю. Перший план хлібозаготівель виконала лише Новгородська МТС, наближається до виконання плану Новопразький район (97 %)...

Для посилення хлібозаготівель вжито такі заходи:

1. На основі рішення ЦК від 28 листопада нами вибрано із заведених в області судових справ 27 найважливіших групових справ щодо саботажу хлібозаготівель і розкрадання хліба, які вручені спеціально висланим у райони виїзним сесіям облсуду для завершення судового процесу на протязі 3-5 днів... Зараз сидить по області заарештованих 167 членів і кандидатів партії за зрощування з куркульським елементом, за саботаж хлібозаготівель і пряме обдурювання партії і держави; всі ці комуністи проходять як ос-

новні винуватці по розкритим в останній час груповим справам розбазарювання хліба. Із загальної кількості приречених до розстрілу за крадіжки хліба 168, за останню п'ятиденку виїзними сесіями облсуду присуджено до розстрілу 19 чоловік, серед них куркулів — 5, голів колгоспів — 1, членів правління — 4, рахівників — 2, сторожів — 1 та інших колгоспників — 4...

4. В області на чорну дошку занесено 228 колгоспів із 43 районів серед загальної кількості 3 355 колгоспів. Райони висунули вимогу на 543 колгоспи, обком затвердив тільки 228, а стосовно інших запропоновано уважніше вивчити і забезпечити виконання плану хлібозаготівель, в першу чергу розгортанням організаційної і масово-політичної роботи. Застосування натурштрафу затверджено у 67 колгоспах. За останню п'ятиденку повністю виконали план хлібозаготівель 2 колгоспи Васильківського району. Вони зняті з чорної дошки...

Стосовно вашої телеграми про занесення на чорну дошку тільки з дозволу ЦК. Я вважаю, що вона обмежує ініціативу, і прошу рішення скасувати.

Секретар обкому
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 1, спр. 495, арк. 38-40.

№ 130
З ІНФОРМАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПРОКУРАТУРИ І ОБЛАСНОГО СУДУ ДО ОБКОМУ КП(Б)У
про судові репресії у справах, пов'язаних з хлібозаготівельною кампанією в Дніпропетровській області
6 грудня 1932 р.

До 12 листопада було засуджено нарсудами області: твердоздатчиків — 571, контрактантів — 652.

З початку збирання урожаю до 1 листопада, в тому числі до видання закону від 7 серпня засуджено за крадіжки хліба 3 973 чоловіка, з них до розстрілу — 112 чоловік, до позбавлення волі на строк від 5 до 10 років — 756 чоловік...

З 1 листопада до 5 грудня засуджено 1 242 чоловіка, в тому числі до розстрілу — 62, до ув'язнення на строк від 5 до 10 років — 480...

ДАДО, ф. 19, о. 1, спр. 494, арк. 43-44.

№ 131
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(Б)У
«Про занесення колгоспів на чорну дошку»
23 грудня 1932 р.

За злісне невиконання плану хлібозаготівель, за приховування хліба від держави і організований куркульськими елементами саботаж занести на чорну дошку такі колгоспи (список додається), стосовно яких застосувати такі заходи:

а) припинити завезення товарів і вивезти з кооперативних крамниць весь наявний крам;

б) заборонити повністю торгівлю колгоспам і колгоспникам;

в) достроково стягти кошти і всі платежі (податки, державну заборгованість, страховку). Грошову заборгованість, яка числиться за колгоспниками, розкласти на кожен двір, стягти з них заборгованість;

г) достроково провести стягнення з колгоспів і колгоспників м'ясозаготівель. Крім того, до колгоспників цих колгоспів застосувати натуральні штрафи м'ясом в розмірі 15-місячної норми;

д) припинити помел зерна.

2. Судовим органам терміново розглянути всі справи, пов'язані з виконанням даної постанови.

Секретар обкому
(підпис)

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр. 2, арк. 164.

№ 132
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗА СОЦІАЛІСТИЧНИЙ НАСТУП» «НА ЧОЛІ КОЛГОСПУ – НАЙЛЮТІШИЙ ВОРОГ ПАРТІЇ»
про голову колгоспу Самійленка Ф. Г., звинуваченого в зриві хлібозаготівель
24 грудня 1932 р.

Колгосп «518-1040» В'язівської сільради Павлоградського району в числі небагатьох великих артілей, що вирішують виконання плану хлібозаготівель в районі. Артіль же не здала державі 5 300 центнерів і за останні десять днів припинила хлібоздачу.

Голова артілі Самійленко каже, що «хліба вже немає і плану ми не виконаємо». За його словами колгоспникам роздали мало хліба. Розрахування майже не було, молотня добра і в соломі мало зерна. Очищали декілька разів і зерна немає у відходах. Чи справді це так? Факти кажуть якраз протилежне.

В артілі молотили так, що до 20 відер зерна пустили в відходи і зібрали їх аж 2 тисячі центнерів...

Розкрадено ж хліба в колгоспі дуже багато, в ямах знайшли 130 пудів. До того ж артіль і сьогодні видає по 400 г печеного хліба на кожного, хто виходить на роботу. Це — 500-600 чоловік.

На реалізацію цих ресурсів хлібозаготівлі в артілі нічого не робиться. Переобмолоту та перевіювання не провадиться, про повернення незаконно одержаного хліба й не думають, вилучати розкрадений хліб не збираються, бо самий провід є організатором куркульського саботажу хлібозаготівель.

Самійленко, що проліз до партії, прикривається партійним квитком. Він є ворог партії і Радянської влади. Він в роки громадянської війни був відкритим ворогом, виступаючи проти партії із зброєю в руках.

Тепер свою шкідницьку діяльність Самійленко проводить з партійним квитком у кишені. Це він з початку хлібозаготівель попереджав колгоспників: «Держава забере весь хліб, а тому не давайте, щоб вам залишалось стільки, скільки в середині бублика». Теперішній Самійленко небезпечні-

ший за відкритого ворога, яким він був раніше, і карати його треба за всією суворістю революційного закону.

Газета «За соціалістичний наступ», 1932, 24 грудня.

№ 133
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Самійленка Ф. Г.
7 вересня 1995 р.

Самійленко Федір Гаврилович, 1902 р. народження, голова сільгоспартілі «518-1040» с. В'язівок Павлоградського району постановою Особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 19 квітня 1933 р. на основі ст. 54-14 КК УРСР був засуджений до трьох років висилки в Північний край умовно. З-під варти звільнений.

Він звинувачувався в тому, що недбало відносився до роботи, саботував виконання хлібоздачі, розтринькував зерно, річний план хлібоздачі керована ним артіль не виконала.

Заарештований 3 січня 1933 р., звільнений 19 квітня 1933 р.

На Самійленка Ф. Г. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій», оскільки в матеріалах справи відсутня сукупність доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення його до відповідальності.

Самійленко Ф. Г. вважається реабілітованим.

Пом. прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-7915. арк. 25.

№ 134
ПОСТАНОВА КАСАЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
про залишення в силі вироку, винесеного селянці Клименко Н. М., ув'язненої на 10 років за мішок колосків
25 грудня 1932 р.

Розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду з 15 жовтня 1932 р. про Клименко Настю Матвіївну, 55 років, селянку, міцну середнячку, засуджену за артикулом 54 КК УРСР та за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. до позбавлення волі в далеких місцях ув'язнення на 10 років з конфіскацією майна, з обмеженням в правах на 5 років. За те, що вона займалась крадіжками з колгоспних ланів шляхом зрізання колосків, де її було затримано на місці крадіжки з повним лантухом колосків. Покликання касатора на зламання рішення суду уваги не заслуговує, тому що міра соцзахисту відповідає скоєному та соц-

небезпеці засудженої. За розглядом справи в порядкові арт. 346 КПК зауважено, що суд застосував до засудженої арт. 54-7 КК зайве, а її слід вважати лише за постановою від 7 серпня 1932 р. А тому, керуючись арт. 365-370 КПК, суд ухвалив: касаційну скаргу залишити без наслідків, а вирок в силі.

Підписи

Друк за збіркою «Колективізація і голод на Україні», с. 576.

№ 135
ПОСТАНОВА БЮРО ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У
«Про застосування додаткових репресій до окремих колгоспників, цілковито саботуючих хлібозаготівлі»
30 грудня 1932 р.

Вважати за необхідне в кожному районі в 3-5 колгоспах, особливо саботуючих хлібозаготівлі, які є дійсними кублами організаторів куркульського саботажу хлібозаготівель, продати в них за борги або в порядку штрафу через суд по одній корові, що знаходиться в їх особистій власності, роз'яснивши на зборах колгоспників, що такий спосіб покарання застосовано до крадіїв, до організаторів куркульського саботажу хлібозаготівель, до тих, хто приховує хліб від держави, запропонувати колгоспникам здати прихований хліб і що того, хто здає прихований хліб державі, карати не будемо.

Секретар
Дніпропетровського обкому
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 1, спр. 518, арк. 31.

№ 136
ВСІМ МІСЬКПАРТКОМАМ І РАЙПАРТКОМАМ.
Доповнення до постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 30 грудня 1932 р. з пропозицією знайти господарства, які покаялися в приховуванні хліба і використати їх приклад для агітації
30 грудня 1932 р.

Надсилаємо вам постанову обкому від 30 грудня 1932 р. про застосування додаткових репресій до окремих колгоспників тих колгоспів, де саботуються хлібозаготівлі.

Для здійснення цих заходів, було б добре, якби в такому колгоспі знайшлось 3-5 господарств, що покаялись перед державою в тому, що приховують хліб, незаконно одержаний або взятий і здають його державі і закликають наслідувати їх приклад всіх колгоспників.

В здійсненні цього заходу повинні допомогти органи ДПУ.

Секретар обкому КП(б)У
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 1, спр. 518, арк. 32.

№ 137
ТЕЛЕГРАМА ЦК ВКП(Б) ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП(б)У З ОГОЛОШЕННЯМ ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б)
«Про добровільну здачу державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба і вжиття суворих заходів щодо тих, хто продовжуватиме укривати від обліку хліб»
1 січня 1933 р.

Повідомляється постанова ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. «Запропонувати ЦК КП(б)У» і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і одноосібників, що

а) ті з них, хто добровільно здасть державі раніше розкрадений і схований хліб, не будуть піддані репресіям;

б) по відношенню до колгоспників, колгоспів, одноосібників, які продовжують ховати розкрадений і схований від обліку хліб, будуть застосовуватися найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення громадської соціалістичної власності).

Секретарь ЦК ВКП(б)
Й. Сталін

Сайт Політбюро ЦК КП(б)У www/4uth dok/ua

№ 138
З ВИСТУПУ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КП(б)У КОСІОРА С. НА ПЛЕНУМІ ЦК І ЦКК ВКП(б) ПРО ДОСЯГНЕННЯ І НЕДОЛІКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ
12 січня 1933 року

Ми маємо на Україні колгоспи потужні, такі, що міцніють і розвиваються, і це дає нам можливість, не дивлячись на важкі умови останнього року, утримувати сільське господарство на певному рівні який у відношеннях значно вищий, ніж при індивідуальному господарстві.

По відношенню до товарності сільського господарства ми маємо зростання в півтора-два рази в порівнянні з тим, що ми мали до початку суцільної колективізації. Саме це дало нам можливість в минулі роки так значно збільшити хлібозаготівлі, і всі помилки минулого року, і навіть труднощі з хлібозаготівельною кампанією цього року, все це не може й на хвилину похитнути той факт, що все-таки сила і рівень сільського господарства зараз значно вище, ніж це було до початку колективізації, до початку п'ятирічки.

Якщо раніше індивідуальні господарства давали 500-600 мільонів пудів хліба, то тепер мова йде про 1200-1400 мільонів пудів. Більше чи менше хліба на Україні зараз, ніж було при індивідуальному господарстві. Я повинен сказати, що хліба у нас безсумнівно більше, ніж було тоді. Але, не дивлячись на більшу кількість хліба, нам зараз його все ж таки важко брати, то для цього існує ряд причин. І перш за все та причина, що на цілому ряді дільниць, в цілому ряді областей, ми в себе якоюсь мірою прога-

вили проникнення ворожих елементів до колгоспів, засміченість партійних організацій, прогавили активізацію націоналістичних контрреволюційних елементів, які скористувалися певними можливостями нашої національної республіки, проникли до наших установ, до МТС, колгоспи і навіть зуміли подекуди насадити свої осередки.

Для усунення цих причин ми ведемо зараз жорстокий наступ на ці елементи, щоб їх знайти, викрити, щоб їх знищити і знешкодити.

Хоч хліба у нас більше, але біда полягає в тому, що колгоспний хліб пожирають дармоїди і ледарі, які ще знаходяться в колгоспах, а також велика кількість паразитів, що живуть на селі, не сіють, не жнуть, а годуються краденим колгоспним хлібом. Внаслідок того, що ми не виховали у колгоспників соціалістичного ставлення до суспільного добра, внаслідок того, що ми не зуміли ще провести в життя охорону суспільної власності, внаслідок цього величезна кількість колгоспного і радгоспного хліба ще розкрадається, зменшуючи наші ресурси.

Сайт Політбюро ЦК КП(б)У ru.wikisource.org

№ 139
ДО ВСІХ ПРОКУРОРІВ І ГОЛІВ ОБЛСУДІВ. З ПОСТАНОВИ НАРКОМАТУ ЮСТИЦІЇ ТА ГЕНЕРАЛЬНОЇ ПРОКУРАТУРИ УСРР
«Про звільнення за прогул без поважних причин»
27 січня 1933 р.

Народний комісаріат юстиції пояснює:

За нездачу працівниками, що їх звільнено за прогул, виданих їм як працівникам даного підприємства або установи як на них особисто, так і на членів їх родин продовольчих і промтоварних карток, забірних книжок, які надають їм право користуватись їдальнею, зачиненим розподільником тощо, притягати до відповідальності за арт. 7 КК УСРР.

НКЮ та ГПР
(підпис)

ДАДО, ф. 1520,о. 3, спр. 1, арк. 40.

№ 140
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Гаюна С. С. [12]
30 січня 1993 р.

Гаюн Семен Семенович, 1914 р. народження, постановою Особливої наради ДПУ від 29 січня 1933 р. засуджений до 3-х років ув'язнення в концтаборі.

Він звинувачувався в тому, що в березні 1932 р. створив антирадянську контрреволюційну групу студентів, що ставила своїм завданням скинення

Радянської влади і встановлення самостійної Української Радянської республіки, де вся влада належала б тільки українцям. Організація діяла під гаслами «Геть колективізацію», «Хай живе Українська Народна Радянська республіка».

В слідчій справі, крім показань самих обвинувачених, не наводяться ніякі докази антирадянської діяльності. Самі визнання мають суперечливий характер.

Аналіз справи приводить до висновку, що Гаюн С. С. засуджений необґрунтовано. Підпадає під дію закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

АУСБУДО, спр. 2150, арк. 41-42.

№ 141
РОЗ'ЯСНЕННЯ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ УСРР ПРО РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯН-КОНТРАКТАНТІВ, ЩО УХИЛЯЮТЬСЯ ВІД ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ
1 лютого 1933 р.

На ваш запит НКЮ пояснює:

До контрактантів, що ухиляються від виконання даних їм завдань, вживаються такі репресивні заходи:

1. Стягання законтрактованого безспірним порядком.
2. Віддача під суд.
3. Застосувння таких адмінзаходів: грошові штрафи, натуральні штрафи, позбавлення права користування землею разом із садибою, вислання.

Отже, якщо контрактант, ухиляючись виконати умови контрактації, забрав своє майно і втік із села, то до такого контрактанта треба вжити перераховані вище заходи.

Нарком юстиції та ГПР
(підпис)

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр. 1, арк. 38.

№ 142
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛВІДДІЛУ ДПУ ПРО ВИКРИТТЯ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
7 лютого 1933 р.

Екомічним відділом Дніпропетровського облвідділу ДПУ викрита за реалізованими агентурними розробками і знаходиться на стадії ліквідації за допомогою слідства потужна контрреволюційна повстанська організація. Організація виникла на початку 1931 р. із залишків розгромлених органа-

ми ДПУ контрреволюційних шкідницьких організацій в різних системах сільського господарства...

Політплатформа контрреволюційної повстанської організації продиктована з Москви і Харкова.

В основному вона зводиться до зриву реконструкції і механізації сільського господарства, дискредитації колгоспного будівництва шляхом широкого проведення підривної роботи в галузі сівби і збиральної кампанії, контрреволюційної агітації і організації саботажу хлібозаготівель.

Врешті-решт організація ставила перед собою основним завданням скинення Радянської влади шляхом збройного повстання силами бойових повстанських груп, створених контрреволюційною повстанською організацією безпосередньо в селах майже в усіх районах Дніпропетровської області.

Повстання намічалось до передбачуваного строку інтервенції — до весни 1933 р.

Організацією охоплені такі установи і організації:

Облтрактор, облземвідділ, облнасінняспілка, облводгосп, облсвиновод, облтваринництво, облплодоовоч, облплан, гірничий інститут, інститут народної освіти та ін.

В цих організаціях всі керівні і технічні посади були захоплені членами організації.

Організація розгорнула роботу щодо вербовки нових членів, переважно із старших і дільничних агрономів, механіків МТС, колишніх офіцерів, петлюрівців, махновців тощо.

Слідством розкриті осередки в 41 МТС, 11 райземвідділах, одній МТМ.

Викрито понад 40 бойових повстанських груп — до 250 чоловік.

Підривна робота організації:

Складання нереальних виробничих планів, відтягування і зрив сільськогосподарських кампаній, руйнування тракторного парку, зрівнялівка в нормах виробітку тракторів і витраті пального, застосування неправильних методів обробки землі, неправильний розподіл тракторів у МТС...

Зрив збиральної кампанії і хлібозаготівель шляхом регулювання молотарок таким чином, щоб пускати більшу кількість зерна в солому і полову...

Проводяться арешти: старший агроном Межирічської МТС Павлоградського району Озеров О. С. (призначався), агротехнік Смалько (признався), старший агроном Полівановської МТС Магдалинівського району Польський (признався)...

ДАДО, ф. 18, о. 2, спр. 38, арк. 1, 2, 8, 14.

№ 143
З ОПЕРАТИВНОГО НАКАЗУ ДПУ УРСР №2
«Про необхідність ліквідації повстанського підпілля до початку сівби»
13 лютого 1933 р.

Організований саботаж хлібозаготівель, осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор по відношенню до найбільш

стійких, витриманих комуністів і активістів села. Перекидання на Україну восени минулого року десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження контрреволюційних петлюрівських листівок, особливо на Правобережжі говорили про безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, зв'язаного з закордоном і інорозвідками, головним чином з польським Головним штабом.

З метою негайного прориву і розкриття контрреволюційного підпілля в ДПУ УРСР була створена ударно-оперативна група, яка за цей час успішно розкрила контрреволюційно-повстанське підпілля на Україні, яке охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо і ряд пунктів прикордонної смуги.

В процесі ліквідації викрито зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО) і польським Головним штабом.

Розкрита потужна шпигунська сітка, що вкорінилась у розвідувальні органи, промислові підприємства, транспорт, в об'єкти оборонного будівництва.

Економічним управлінням ДПУ УРСР розкрита контрреволюційна організація в сільському господарстві України, зв'язана з відповідними контрреволюційними організаціями в Москві, інших районах СРСР і з закордоном.

В зв'яку з необхідністю остаточного знищення контрреволюційного повстанського підпілля до початку сівби, своєчасного виявлення і ліквідації інших можливих контрреволюційних формувань і нанесення своєчасного рішучого удару по організаторам зриву заходів по сівбі.

НАКАЗУЮ:

Перед райапаратами ДПУ поставити наступні конкретні завдання:

а) своєчасне агентурне виявлення і арешт всіх організаторів саботажу сівби і всіх заходів, пов'язаних з проведенням цієї найважливішої господарчо-політичної кампанії;

б) рішуча боротьба з ініціаторами і організаторами масових виїздів з сел;

в) мобілізація всієї агентури і збір інформації відносно не виявленого схованого хліба в ямах тощо. Весь виявлений хліб здавати до державного насіннєвого фонду...

г) для забезпечення зберігання насіннєвих фондів встановити персональну відповідальність відповідних осіб. Всілякі спроби розтягання насіннєвих фондів, витрата їх не за призначенням, псування насіння повинні негайно і рішуче ліквідуватися. Справи на винуватців передавати до Судової трійки ДПУ УРСР.

На основі суворого ділового і оперативного контакту рази з заступниками начальників політвідділів по ДПУ очистити МТС, машинно-тракторні майстерні, колгоспи і радгоспи від усіх куркульсько петлюрівських і інших елементів, що підривають їх з середини і організують масові крадіжки державного майна, колгоспної власності...

В. Балицький

Сайт ДПУ УРСР ssu.gov ua/sbu/dokkatalog/dokument

№ 144
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ СЕКРЕТАРЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ХАТАЄВИЧА М. ЦК ВКП(б)
«Про тяжке становище з продовольством в області»
Лютий 1933 р.

Повідомляє про незадовільний стан з засипанням насіннєвого фонду для весняної сівби. В Мелітопольському, Лепетиському, Великотокмакському, Сірогозькому районах кількість засипаного насіннєвого фонду коливається від 1 до 5 відсотків потрібної кількості... В Павлоградському районі повинно поступати в день мінімум 12 000 пудів, 11—13 лютого поступало по 200—250 пудів. В Нікопольському при потребі 1 500 пудів в день поступало 80—100 пудів.

Причини цього вкрай незадовільного тяжкого становища з засипанням насіннєвого фонду криються в нездатності, млявості, незграбності парторганізацій Дніпропетровської області, вкрай повільного їх розкачування, в невмінні швидко переключитися, перебудувати роботу, так і в тому, що хліба в області, особливо в південних її районах справді небагато.

Вочевидь, врожай в багатьох районах був нижче, ніж його офіційно розцінювали. Занадто немала частина врожаю була втрачена внаслідок затягування сівби, вкрай поганої якості всіх сільгоспробіт і засміченості ланів і внаслідок поганої організації збирання.

Випадки опуханні від голоду і голодні смерті, що мали і мають місце в ряді районів, також свідчать, що, не дивлячись на велике недовиконання планів хлібозаготівель, хліба в межах області залишилося менше, ніж уявляється, якщо судити за різного роду статистичними підрахунками. Залишився основним чином той хліб, який був розкрадений і розтягнутий під час збирання. Цього хліба повинно було вистачити і для сівби, і для годівлі населення. Але він розподілений вкрай нерівномірно і розпорошений надзвичайно. В той час, як в багатьох випадках у колгоспників відібрано абсолютно весь хліб, виданий в порядку авансу по трудодням, в інших випадках розкрадений хліб продовжує залишатися в розпорядженні тих, хто крав. Розкриття цих ям в даний момент утруднюється глибоким снігом. Але навіть, якби снігу й не було, то без активної участі маси колгоспників, без того, щоб сотні тисяч колгоспників не приступили самі до розкриття цих ям, до боротьби за забезпечення весняної сівби насінням за рахунок всього схованого хліба, — без цього всіх і навіть половини ям і інших потайних місць, де схований хліб, ми не викриєм.

А цього — потрібної мобілізованості і розкачки колгоспного активу і колгоспних мас, потрібної їх активної участі в боротьбі за успішне проведення весняної сівби, за забезпечення її насінням, у нас поки що немає. Керівні кадри районів проявляють в цій справі крайню невмілість і непорушність.

Більшість районних працівників, не говорячи вже про сільських, поки що виявляє повну нездатність зв'язати масову роботу по мобілізації колгоспників на боротьбу за успішне проведення весняної сівби з заходами жорстких репресій і натиску по відношенню саботажників і дезорганізаторів сівби, проти куркульства, що агітує проти збирання насіннєвих фондів, розповсюджує провокаційні чутки про голодування, голодних смертях тощо.

Треба було б широко застосувати репресії до ряду районних керівників, але в мене немає впевненості, що вони дадуть користь. Занадто надлишково

і без толку застосовувалися тут в Дніпропетровській області репресії за останні 4 місяці.

Немала частина секретарів райпарткомів справляють враження приголомшених людей, декого мені довелося змінити, пущені в хід і репресії, але працювати доведеться з цим кадром, і я вживаю всіх заходів до того, щоб їх струснути якомога швидше.

Кількість заарештованих по області перевалила на 1 лютого за 25 тисяч (в томі числі понад тисячу членів партії). В арештних приміщеннях в районах коїлися жахливі речі. Заарештовані стояли в нетоплених приміщеннях (в сараях) роздягнені, тісно притиснувшись один до одного, і не могли навіть сісти. На 1 кв. метр площі припадало 3-4 заарештованих. Заарештовував всякий, хто бажав не тільки кожен міліціонер, не тільки уповноважений по хлібозаготівлям, але й поштар, й уповноважений якоїсь Вукоопкниги. В дуже великому відсотку були заарештовані люди, яких взагалі не слід було заарештовувати, а дійсні вороги і саботажники від арешту ухилялися. Нам довелося створити спеціальні комісії, які терміного виїхали до районів, переглянули всіх заарештованих і понад 25% вже звільнили.

Повертаючись до питання про насіння, я ще раз повинен сказати, що, не дивлячись на всі наші старання, справа поки що йде у нас кепсько. З 3400 колгоспів в області тільки в 200 господарствах (6,5%) насіння засипане повністю. Ми б мали зараз значно більший відсоток колгоспів, що засипали повністю насінневий фонд (понад 20%), якби весь січень хлібозаготівлі не проводилися головним чином за рахунок вивезення насіннєвих фондів з колгоспів, що виконали плани хлібозаготівель. В гонитві за тим, щоб показати в зведеннях зайві 10 000 пудів хліба, люди творили величезні дурниці і неподобства. Давали завдання колгоспам, що виконали плани хлібозаготівель, скасовували надане раніше цим колгоспам зниження плану, брали у них насіннєві фонди «в борг» з тим, що інші колгоспи, що не виконали планів, «відшкодують їм потім» тощо.

Дуже погано підготовлений до сівби робочий скот колгоспів. Вживаємо всі заходи до повного і найкращого проведення в життя останнього рішення ЦК і РНК з цього питання. Але оскільки ми концентрованих кормів коням дати не зможемо, то доброї роботи від них чекати не доводиться. Прийдеться залучати до участі в весняних польових роботах корову, і ми зараз це підготовляємо...

З ком. вітанням М. Хатаєвич

Сайт «Політбюро ЦК ВКП(б)» «Голодомор». www.archives.gov.ua

№ 145
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ ДПУ УРСР
про масові випадки смерті від голоду 5 березня 1933 року

Рядом спеціальних повідомлень ми сігналізували про випадки опухання і смерті на грунті голоду, кількість яких все збільшується, перевірених і документально підтверджених райапаратами ДПУ під виглядом виявлення

епідемічних захворювань. Зараз нами провадиться робота по визначенню точних розмірів голоду.

За попередніми наслідками цієї роботи виявляється таке:

Всього за даними 35 районів, де райапаратами перевірка в основному проведена уражено 336 сільрад; голодує 6436 сімей, з них 1621 особа на грунті голоду ознаки опухання; 1700 осіб вмерло від голоду.

Смерть від голоду підтверджується, в окремих випадках, актами медичного розтину трупів, але в основному смерть від голоду підтверджується свідоцькими показаннями і оглядом тих членів сім'ї, що залишилися в живих, членів сім'ї, що знаходяться в важкому стані. Крім наведених вище відомостей, поступили ще не перевірені дані (перевірка проведена лише частково) по 5 районам, крім наведених 35, про те, що там голодує 855 сімей, з них 2494 особи мають ознаки опухання і 144 особи померли.

Нарешті, окремі донесення, що піддаються підсумовуванню, вказують на те, що факти голоду маються по всім районам.

В зв'язку з нестачею хліба в якості масового явища відмічається вживання в їжу різних сурогатів, в тому числі шкідливих і небезпечних для життя. Нами зареєстровано 354 випадки отруєння від вживання в їжу смітникових трав, бавовняного насіння, відходів від пивоваріння, зерен абрикосів і вишень. З цієї кількості 42 отруєння потягли за собою смертельний наслідок. Поряд з сурогатами в масовому порядку відзначається вживання в їжу м'яса кішок, собак, а також коней, що пали, яке в одних випадках розтягується зразу після падіжу, а в інших викопується на скотомогильниках.

Нарешті, в Високопільському і Мелітопольському районах помічені два випадки людоїдства, а в Новопразькому районі два випадки убивства людей і торгівлі м'ясом вбитих.

Для надання допомоги голодуючим, а також Комісією по наданню допомоги відпущено зерна 3 450 пудів і з фонду виділено районам 200 000 пудів.

Начальник Дніпропетровского
обласного відділу ДПУ

Сайт ДПУ УСРР www/sothia.nj КРАУКЛИС

№ 146
СКАРГА СЕЛЯНКИ ДЕРЕВИНСЬКОЇ Г. ІЗ СЕЛА КРАСНОПІЛЛЯ ДО ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКРАДИ
про реквізицію у неї продовольства*
26 лютого 1933 р.

Прошу рассмотреть мое заявление на предмет работы бригады, выделенной сельрадой и представителя завода им. Петровского.

10 февраля бригада по хлебозаготовительной кампании явилась ко мне и попросила добровольно сдать по возможности фасоли. Из остатков для пропитания я отпустила три килограмма, но они забрали всю (40 кг). 23 февра-

* Збережено стиль і мову документа.

ля вторая бригада в том же составе пришла и потребовала картофель, который я получила за работу на рабочих огородах в выходные дни для семьи, которая работает на заводе им. Петровского в количестве четырех человек, полученный картофель из церабкоопа только для пропитания своей семьи. Несмотря на то, что картофель был отпущен самим государством и наравне с остальными рабочими, которые также работали на огородах, возможно в том числе и представитель завода им. Петровского, не учли, что это является подрывом посевкампании рабочего огородничества. Самовольно открыли погреб, забрали 125 кг картофеля и 38 кг буряка. Весь хлебозаготовительный налог по огородничеству мной выполнен. Прошу вашего содействия в возврате отобранного продукта, выданного церабкоопом.

Просительница
Деревинская

ДАДО, ф. 416, о. 1, спр. 1. 13, арк. 331.

№ 147
ЛИСТ З ПРОКУРАТУРИ УСРР ДО ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПРОКУРАТУРИ ПРО БЕЗПІДСТАВНІ АРЕШТИ ГРОМАДЯН
27 березня 1933 р.

Під час виїздів у села мною (Т. в. о. республіканським прокурором Драєм) було виявлено, що місцеві органи влади систематично проводили безпідставні арешти громадян без будь-яких на те підстав. Мною в с. Костянтинівка було звільнено до 12 чоловік. Одночасно мною було звернуто увагу райвиконкому з проханням дати належну директиву про категоричну заборону сільрадам проводити арешти без належних розпоряджень з боку слідчих органів...

Т. в. о. прокурора УРСР
Драй

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр. 27, арк. 49.

№ 148
ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК ПО СЛІДЧІЙ СПРАВІ СТОСОВНО РОЗКРИТТЯ НА НИЖНЬОДНІПРОВСЬКОМУ ВАГОНОРЕМОНТНОМУ ЗАВОДІ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ТРОЦЬКІСТСЬКОЇ ГРУПИ[13]
Квітень 1933 р.

Описова частина.

Наприкінці січня 1933 р. на Нижньодніпровському вагоноремонтному заводі лінійно-транспортне відділення ДПУ Катерининської залізниці розкрило контрреволюційну троцькістську групу, яку створив і якою керував

колишній слюсар пасажирського цеху, а зараз студент Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту Кузьмічов Василь Костянтинович.

Троцькістська група, якою керував Кузьмічов В. К., нараховувала 4 чоловіки, причому всі вони були працівниками цього ж заводу.

У своїй діяльності група ставила перед собою такі основні завдання:

а) виступи в червоних кутках, на робітничих зборах проти заходів, що вживала партія, підводячи під ці виступи базу скрут на даному відрізку часу;

б) виступати проти рішень місцевої партійної організації, тим самим дискредитуючи її;

в) виявляти і гуртувати навколо себе кадри прибічників політики Троцького, серед яких вести роботу з підвищення їх політичного рівня, вивчати Леніна, трактуючи його в світлі своїх політичних поглядів.

...Члени троцькістської групи Гаманець і Холодирьов за дорученням Кузьмічова не тільки виступали з критикою генеральної лінії партії, але й намагались так проводити свою безпосередню виробничу діяльність, щоб вона мала ряд істотних недоробок, що в свою чергу вимагало повторного ремонту, зайвої витрати матеріалів, грошових сум і робочого часу.

Справа троцькістської контрреволюційної групи передається на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УРСР з клопотанням про застосування до обвинувачених таких заходів соціального захисту: Кузьмічова В. К. запроторити до концтабору на 10 років, всіх інших членів групи — до концтабору на 5 років.

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр. 272, арк. 161, 167.

№ 149
ІЗ ЗАЯВИ ТЕСЛЮКА М. М. ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ СРСР МАЛЕНКОВУ Г. М. З КЛОПОТАННЯМ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ [14]
18 січня 1954 р.

Від Теслюка Михайла Михайловича,
1899 року народження, вчителя російської мови
і літератури Єлізаветинської сільської школи
Тарнавського району Кустанайської області
18 січня 1954 року

Заява

Будучи радянською людиною, насмілюсь звернутись до Вас, голови нашого рідного Радянського уряду з такою заявою...

...11 травня 1933 р. мене заарештували в Дніпропетровську, перевезли до столиці України — Харкова, звинуватили в належності до контрреволюційної «Української військової організації» (УВО), проти якої я, комуніст, постійно боровся...

Сам арешт, а також важке звинувачення вдарили мене гірше обуха. Слідство проводилось при допомозі навіювання, що мені необхідно в ім’я

комунізму взяти на себе вину, щоб звернути увагу Радянської влади на небезпеку українського націоналізму. Я, як комуніст, не міг встояти перед слідчим навіюванням, почав обмовляти себе, визнавати всілякі злочини. Написав про підготовку повстання на Радянській Україні, організацію терористичних актів проти партійного і радянського керівництва...

...Починаючи з 1933 року, я знаходжусь під репресією. В 1933-1947 рр. знаходився в ув'язненні у Воркуттаборі — 10 років за вироком, 4 роки — за особливим розпорядженням.

... В 1947 р. засланий як соціально-небезпечний елемент. Працював слюсарем-інструментальником на шахті № 28 «Воркутвуглю». На заслання був направлений в Кустанайську область, Казахстан...

Прошу доручити розглянути мою справу, зняти тягар соціально-небезпечного, звільнити мене із заслання, щоб я хоч на старості років міг повернутись до Західної України і працювати на користь Радянської країни.

М. М. Теслюк

АУСБУДО, спр. П-17058, арк. 126.

№ 150
РОЗ'ЯСНЕННЯ
НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЮСТИЦІЇ УРСР ВЕРХНЬОДНІПРОВСЬКОМУ ДІЛЬНИЧНОМУ ПРОКУРОРУ
(копія: всім облпрокурорам)
ПРО РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯН, ЩО ЗРІЗУЮТЬ КОЛОСКИ
13 липня 1933 р.

Негайно, таємно

У відповідь на ваш лист з 29.11.33 р. про те, як кваліфікувати різання колосків колгоспниками і одноосібниками на своїх власних огородах, НКЮ роз'яснює:

1. У разі, коли злочин скоєно куркулем або іншим класово-ворожим елементом, винних треба обов'язково притягати до судової відповідальності.

2. В тих випадках, коли різанням колосків на власних городах займаються колгоспники або трудящі одноосібники, притягати винних до судової відповідальності можна лише тоді, коли це різання колосків набуває поширеного характеру.

3. Різання колосків на власних городах колгоспників та одноосібників, треба кваліфікувати за арт. 7 та 75 КК УРСР (термін позбавлення волі до 5 років).

Прокурор найвищого суду
(підпис)

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр. 1, арк. 177.

№ 151
НАКАЗ НАРОДНОГО КОМІСАРА ЮСТИЦІЇ ТА ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРОРА РЕСПУБЛІКИ ПРО РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯН, ЯКІ ЗРІЗУЮТЬ КОЛОСКИ
20 липня 1933 р.

До прокуратури республіки надходять відомості про те, що за останній час частішають випадки зрізування колосків на ланах одноосібників та колгоспників і крадіжки майна як одноосібників, так і колгоспників під час перебування на польових роботах.

Такими злочинними вчинками куркуль, його агентура, всілякі паразитичні елементи не лише нищать майно одноосібників і колгоспників, а й підривають цілу роботу зі збирання врожаю, не даючи спокійно працювати одноосібникам і колгоспникам в полі, заважають успішному вивершенню збору врожаю та своєчасній здачі хліба державі.

Прокурори та й судді повинні вести найрішучушу боротьбу з усіма цими злочинними явищами, притягаючи винних до найсуворішої кримінальної відповідальності, для чого наказую:

1. За зрізування колосків на ланах одноосібників винних притягати до відповідальності за ознаками арт.7 та 75 КК УСРР (термін позбавлення волі до 5 років), застосовувати конфіскацію всього або частини майна.
2. За крадіжку майна у одноосібників та колгоспників винних притягати до відповідальності за ознакою арт.7 та 70 (термін позбавлення волі до 8 років).
3. Справи ці закінчувати слідством та слуханням у суді в найкоротший час (3-5 дні).

Народний комісар юстиції
та генеральний прокурор республіки
(підпис)

ДАДО, ф. 1520, о. 3, спр.1, арк. 182.

№ 152
З ДОВІДКИ ПРО ПРОВЕДЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА ЛЕНІНСЬКУ ЛІНІЮ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННЯ
вересень 1933 р.

...Маємо факти українського шовінізму. Найяскравіший приклад прояву українського шовінізму ми мали в осередку комсомолу в інституті Профобру. Студент Покотило, якого негайно висунуто з комсомолу і із вишу, пропагував, що «Україна не має рації бути в СРСР, а має бути незалежною, як Франція, Англія, що Україна повинна складати торговельні договори без усякого морального та іншого впливу Москви. У справі війни СРСР з капіталістичними країнами заявив, що влада не вдержиться і ніякі спілки міжнародного пролетаріату не допоможуть. Справжнє відродження в Західній Україні». Тут маємо яскравий приклад контрреволюційної ідеології СВУ та СУМу.

ДАДО, ф. 24, о. 1, спр. 379, арк. 6.

№ 153
З ПРОМОВИ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР БАЛИЦЬКОГО В. А. НА 12-му З'ЇЗДІ КП(б)У
про розгром «українського контрреволюційного підпілля»
19 січня 1934 р.

Переходячи до останнього питання про методи і форми класової боротьби, я дуже коротко спинюсь на розгромі українського контрреволюційного підпілля в 1933 році. Рішучий удар по контрреволюції виявився насамперед: а) в ударі по низових антирадянських групах, куди входили куркульсько-петлюрівські елементи на селі, що організовували саботаж і підривну роботу в сільському господарстві, б) в рішучому розгромі керівних центрів, в першу чергу так званої Української військової організації, яка очолювала шпигунську, повстанську і диверсійну роботу... Був розкритий цілий блок українських націоналістичних партій — УКП, боротьбістів, есерів, есдеків і інших, який являє собою пряму агентуру міжнародної контрреволюції, в першу чергу німецького і польського фашизму...

В роки, коли партія розв'язувала питання нашого народного господарства, міжнародна контрреволюція намагалась завдати удар Радянській владі шляхом організації шкідництва в промисловості... Ми повинні визнати, що у нас на Україні в 1932 році контрреволюційним елементам вдалось провести велику руїнницьку роботу в сільському господарстві. Шкідництво в сільському господарстві, в галузі тваринництва мало плановий широкий характер.

Внаслідок рішучого удару по націоналістичній українській контрреволюції уцілілі рештки цього підпілля на розгром хочуть відповісти терором.

Ми повинні, товариші, не забувати, що не тільки оскаженіла українська націоналістична контрреволюція ставить питання про насильницьке повалення Радянської влади. Всі контрреволюційні групи, починаючи від махрових білогвардійців і до правих та троцькістів включно, ставлять питання про насильницьке повалення Радянської влади.

Ще більше пильності і непримиримості до класового ворога...

12-й з'їзд Комуністичної партії більшовиків України. Стенографічний звіт. Партвидав ЦК КП(б)У.— К., 1934, с. 120-121.

№ 154
З ПОЛІТИЧНОГО ЗВІТУ ЦК КП(б)У 12-му З'ЇЗДОВІ ПАРТІЇ
про необхідність тримати партійні організації в стані постійної пильності щодо націоналістичної контрреволюції
22 січня 1934 р.

Які висновки повинна була зробити для себе КП(б)У, виходячи з лозунгу XVI з'їзду ВКП(б) про розгорнутий наступ соціалізму на всьому фронті і враховуючи при тому особливості класової боротьби на Україні?

КП(б)У повинна була розгромити націоналістичні елементи, значно підвищити пильність всіх партійних організацій щодо тих форм і методів боротьби, які класовий ворог застосовує на Україні, ще більше мобілізувати партійні організації в дусі непримиримості до найменших проявів опортунізму і, зокрема, націоналістичних ухилів...

Перше найважливіше завдання, що стоїть зараз перед нами, — це держати весь час партійні організації в стані партійної пильності щодо націоналістичної контрреволюції. Було б надзвичайно небезпечно, коли б в партійних організаціях України з'явились такі настрої, що, мовляв, «УВО» зліквідовано, націоналістичні елементи розгромлено, ДПУ пильнує, значить все в порядку. Нам не слід забувати уроків процесу СВУ і справи «Українського національного центру». Нам треба також врахувати події останнього місяця-двох. Уже після розгрому «УВО» розкрито ряд нових націоналістичних організацій. Нам треба також врахувати, що націоналістична контрреволюція тепер піде глибше в підпілля, що вона ще більше законспірується, що вона ще більше маскуватиметься...

...Якщо врахувати, по-перше, дальше загострення класової боротьби в нашій країні і те своєрідне забарвлення, якого класова боротьба набирає на Україні..., по-друге, діяльність інтервеністських штабів і їх прямої агентури в особі української білої еміграції, і, по-третє, те, що далеко не всі рештки націоналістичних організацій викорчувані, то стане зрозумілим, що живить собою утворення націоналістичних контрреволюційних груп на Україні. Все це говорить про те, що першим і найважливішим нашим завданням є безперервне підвищення настороженості і пильності партійних організацій щодо націоналістичних елементів...

Там само, с. 158, 212, 213.

№ 155
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Кондрацького Ф. А.[15]
20 липня 1989 р.

Кондрацький Франц Андрійович, 1884 р. народження, завідуючий кафедрою Дніпропетровського інституту інженерів транспорту. Заарештований 13 квітня 1933 р. Дніпропетровським відділом ДПУ. Йому було пред'явлене обвинувачення в здійсненні злочину, передбаченого ст. 54-11 КК УРСР, тобто належність до контрреволюційної «Української військової організації», проведенні контрреволюційної діяльності. Також Кондрацький звинувачувався в належності до Української Галицької армії, потім з ворожою метою вступив до Червоної Армії. Виконував завдання одного з лідерів українських націоналістів Є. Коновальця.

В 1933 р. був з ворожою метою перекинутий в Дніпропетровськ, де очолив групу УВО, і вербував до неї нових членів.

Рішенням судової трійки ДПУ 7 листопада 1934 р. був засуджений до ув'язнення у виправно трудових таборах на 5 років.

Кондрацький Ф. А. підпадає під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по реабілітації жертв політичних репресій».

Помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-20464, арк. 131.

№ 156
ПОСТАНОВА ПАРТКОМУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
про виключення з партії Карпенка Г. А.
13 червня 1934 р.

1) Констатувати, що т. Карпенко у своїй науково-літературній та педагогічній роботі пропагував націоналістичні ідеї, відкидаючи класову боротьбу і висуваючи головним рушієм історичного процесу на Україні національні питання, ідеалізуючи українські націоналістичні партії (Драгоманова, УСД, «Спілку» тощо), висуваючи куркуля гегемоном в революції 1905 і 1917 років, оцінюючи революцію 1917 р. на Україні як національно-демократичну, розвиваючи теорію двокуркульства, заперечуючи гегемонію пролетаріату і керівну роль КП(б)У в цій революції і її соціалістичний характер.

Т. Карпенко у своїй літературно-теоретичній діяльності не використовував праць Леніна і Сталіна з національного питання, замінюючи їх творами Скрипника, принизуючи ролю Леніна і Сталіна в розробці і розвитку національного питання, даючи активну підтримку українським буржуазним націоналістам та націоналістичному ухилу Скрипника, що змикався з інтервентами.

Розвинені Карпенком погляди в цілому утворювали націоналістичну «окупаційну» схему історичного процесу на Україні.

2) Т. Карпенко і досі рішуче, по-більшовицькому не відмовився цілком від своїх помилок. Визначення та кваліфікація своїх поглядів, дані Карпенком в заяві до парткому,— вважати за геть незадовільні.

3) Ніякої участі в громадсько-політичному житті Університету Карпенко не брав, а систематично відмовлявся від виконання будь-яких доручень парткому та інших громадських організацій ДДУ.

4) Ураховуючи вищезгадане, партком ухвалює: приєднатись до постанови парторганізації Дніпропетровського історико-археологічного музею, директором, членом парткому якого перебуває т. Карпенко про виключення тов. Карпенка з лав КП(б)У.

Секретар парткому ДДУ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 1, спр. 1180, арк. 70.

№ 157
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ПРАВДА» «БУРЖУАЗНІ НАЦІОНАЛІСТИ ВИКРИТІ, А ЇХ ПОКРОВИТЕЛІ — НІ»
про працівника Дніпропетровського міськкому Ягнетинську Н. М., що нібито захищала українських націоналістів
25 листопада 1934 р.

Перед комісією з чистки «професор» Давиденко. Ще задовго до того, як зайняти кафедру в Дніпропетровському університеті, він прославився як джура націонал-опортунізму.

До останнього часу він на лекціях в університеті протягував націоналістичні ідеї, двурушничав. В його тлумаченні Жовтнева революція на Україні була не соціалістичною, а національно-визвольною. Гегемоном її був не пролетаріат, а буржуазія. Термін СРСР він у своїх «лекціях» «перефразовував» в «Союз Радянських Національних Республік».

Спочатку Давиденко намагався все заперечувати. А коли комісія з документами в руках викрила професора в брехні, він почав «визнавати» свої помилки.

Комісія з чистки партійної організації виключила Давиденка з партії як такого українського націоналіста, що не роззброївся.

В університет як проректор з науково-дослідницької роботи нещодавно прийшла Ягнетинська.

Вступивши до партії в 1923 р., вона вже в наступному році знаходиться в троцькістській опозиції. Потім пробирається до Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Ягнетинська як співавтор підручників з політичної економії старанно займалась політичною контрабандою. Майже всі ті, з ким вона писала ці підручники, тепер викриті і вигнані з партійних лав як непримиренні вороги — учасники троцькістсько-зінов'євського блоку (Чичкевич, Гуревич та інші).

У 1933 р. їй вдалося пробратись на керівний пост в апараті Дніпропетровського міськкому партії. Їй довірили спочатку керувати відділом, а потім призначили відповідальним інструктором культпропу вищих учбових закладів.

Ягнетинська своє перебування в міськомі використала по-своєму. Коли партійна організація історичного музею виключила з партії прихованого націоналіста Карпенка, то вона викликала секретаря парторганізації і сказала їй:

— Як насмілились виключити Карпенка без нашої санкції? Тобі за це влетить...

— І скоро рішенням міськкому Карпенко був поновлений в партії без жодного зауваження. Тільки під час чистки з нього була зірвана маска і його виключили з партії.

— Ягнетинська також приховала стенограми лекцій Давиденка, які містили грубі націоналістичні перекручення. Ось такими засобами охоронялись і збирались довгий час троцькістсько-нацоналістичні недобитки в університеті.

— І після цього за проханням колишнього завідуючого культпропом, а тепер ректора університету т. Комаровського міськом спеціальним рішенням 8 жовтня 1934 р. направив Ягнетинську в університет для... ідеологічного зміцнення керівництва!

— До чистки Ягнетинської партійне керівництво університету підготувалось вельми своєрідно. За декілька днів секретар парткому Коган скликав закриту нараду, на якій давалась директива: Ягнетинську критикувати пом'якше, утриматись від гарячих виступів, не піднімати галасу.

— На зборах повністю підтвердився факт змови проти чистки.

— Міська комісія визначила це як грубу політичну помилку партійного керівництва університету (Чи не занадто м'яко). Можна запитати, звідки надходили антипартійні установки, що давались на закритій нараді в університеті?

— Комісія виключила Ягнетинську з партії як приховану троцькістку. Але при цьому не можна забувати про тих її соратників, які затаїлись.

— На оголошенні висновків комісії з чистки Коган дав можливість відкрити дебати не кому іншому, як Карпенкові. І останній використав трибуну для того, щоб знеславити ленінську ідею чистки партії.

«Правда», 1934, 25 листопада.

№ 158
З ЗАЯВИ Ягнетинської Н. М. ДО ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС ХРУЩОВА Н. М. З КЛОПОТАННЯМ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ[16]
14 жовтня 1956 р.

Від Ягнетинської Надії Михайлівни, колишнього члена партії з 1923 р., виключеної з партії 4.12.1934 р., ув'язненої 21 грудня 1934 р. і засудженою особливою нарадою в грудні 1935 р. до 5 років ув'язнення за контрреволюційну діяльність, звільнену 21.12.39 р. за відбуттям строку.

Заява

Я звертаюсь до Вас, Микита Сергійович, з надією, що ви допоможете мені реабілітуватись і відновити чесне ім'я Радянського Громадянина...

Мені 56 років. Рівно 21 рік пройшов з того часу, як я була відірвана від активної участі в громадсько-політичному житті нашої країни, нашої партії. До цього моменту для мене життя поза партією, поза кипучою громадсько-політичною роботою, здавалось абсолютно неможливим.

Вихована в дусі безмежної відданості Радянській владі, Комуністичній партії, в дусі більшовицької непримиренності до всього ворожого, всього, що заважало нашому просуванню вперед, зарахування мене до ворогів народу — було рівносильно смерті.

Я залишилась жити. Але всюди, де я згодом працювала: чи на важкій фізичній роботі (лісоповал, лісосплав, сільгоспробота в Соловках, в'язання рибальських сіток в Мурманську тощо) або канцелярських, я всюди залишалась вірною принципам марксизму-ленінізму. Я вважала, що в моєму такому становищі винуваті окремі люди, їх помилкові дії, що ця помилка рано чи пізно повинна бути викрита. Цієї надії я не втрачала всі 20 з лишнім років...

...Після закінчення в 1920 році Радпартшколи в Одесі нас, випускників, мобілізували на продовольчу роботу, де я пробула до вересня 1922 р. Райони продроботи кишіли бандитами. В одному з районів була вбита моя сестра Діна Ягнетинська...

...В 1926 р. я вступаю до Українського інституту марксизму-ленінізму на економічне відділення, де вчусь до 1930 року. Після закінчення була направлена спочатку в Кіровоград, потім в Дніпропетровськ завідуючою кафедрою політичної економії.

Наприкінці 1933 р. мене переводять на партійну роботу, а в жовтні 1934 — проректором Держуніверситету з наукової роботи...

Моя робота на цьому закінчилась. Я виключена з партії в листопаді 1934 р., знята з роботи, 21 грудня 1934 р. взята під варту і в 1935 р. засуджена Особливою нарадою до 5 років позбавлення волі за контрреволюційну діяльність.

За 15 років моєї діяльності (1920-1935) я не мала жодного зауваження, всі доручення партії виконувала завжди з великою відповідальністю...

Для мене дорожче партії нічого не було і приписувати мені шкідництво могли люди, які самі втратили вміння логічно мислити, займались розмножуванням неіснуючих шкідників, приклеювали ярлики шкідника чесним ідейним партійним людям, чим наносили неприпустиму шкоду Радянській владі...

Я прошу реабілітувати мене. Хоч мені 56 років, але в мене ще багато енергії, сил, принциповості. Я багато користі могла принести.

Шановний Микита Сергійович, хочу думати, що Ви допоможете мені стати до рядів чесних відданих громадян Радянського Союзу, можете зняти з мене ганебну пляму, яка 20 з лишнім років висіла на мені.

Ягнетинська

АУСБУДО, спр. П-5048, арк. 210-214.

№ 159
РЕЗОЛЮЦІЯ ПЛЕНУМУ ЦАРИЧАНСЬКОГО РАЙКОМУ КП(б)У з засудженням винуватців вбивства Кірова С. М. від 24 січня 1935 р.

Пленум Царичанського РПК разом з партактивом, заслухавши і обговоривши доповідь т. Шевченка про події, зв'язані зі злодійським вбивством тов. Кірова, цілком схвалюють рішення Військової колегії від 15-16 січня 1935 р. в справі підпільної контрреволюційної організації «Московського центру», очолюваної Зінов'євим, Камєнєвим та ін., які є ідейно-політичними керівниками підпільної терористичної контрреволюційної організації «Ленінградського центру».

Пленум райпарткому плямує ганьбою Зінов'єва, Камєнєва та їх сопутників, як зрадників робітничого класу і злодійських убивць, що скотились на шлях терористичної боротьби проти робітничого класу і його вождів.

Пленум зобов'язує всі партійні організації проробити на партійних, комсомольських і колгоспних зборах події, зв'язані зі злодійським вбивством тов. Кірова, пов'язати з мобілізацією партійно-комсомольської організації і колгоспних мас на кращу підготовку до весняної сівби.

Пленум закликає всі партійні організації і кожного члена партії піднести революційну пильність до ворогів робочого класу, викриваючи і виганяючи з рядів партії троцькістсько-зінов'євські і націоналістичні елементи, а особливо дворушників, які на словах за генеральну лінію партії, а на ділі ведуть боротьбу проти партії.

Заст. секретаря РПК
(Підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 3, спр. 1587, арк. 114.

№ 160
ЗАЯВА Фабера А. Ф., ЗВИНУВАЧЕНОГО В АНТИРАДЯНСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ, ДО СПЕЦКОЛЕГІЇ ПРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ СУДІ З КЛОПОТАННЯМ
про перегляд його справи
25 лютого 1935 р.

При розгляді моєї справи прошу звернути увагу на таке:

1. Кістерами* в старі часи були всі вчителі німецьких шкіл. Я залишив цю посаду одним з перших і створив антирелігійну культурно-просвітню організацію в Марієнфельді. Тоді ж організував споживчу кооперацію. Маю документи, що підтверджують мою активну діяльність з виконання директив партії і Радянської влади**, неодноразово преміювався, брав участь у розкуркуленні.

2. Необґрунтоване звинувачення в належності до «Спілки німців». Це була організація, затверджена губвиконкомом, мала свій статут і нею керували комуністи.

3. Відкидаю звинувачення в «монархічних поглядах». Ніяких зв'язків з монархістами не мав. В перші роки Радянської влади організував в селі колгосп.

4. Не відповідає дійсності обвинувачення мене в агітації за розвал колгоспу.

В мене велика сім'я, дружина хвора на туберкульоз, три дочки, молодшій з яких 6 місяців, 78-річна бабуся.

Я за старих часів був недоуком. Радянська влада дала мені освіту. Я навчаюсь на третьому курсі педінституту.

Прошу звернути на все це увагу і надати мені можливість довести свою відданість Радянській владі.

А. Фабер

АУСБУДО, спр. П-16466, арк. 45.

№ 161
ПРОТЕСТ ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
з пропозицією про реабілітацію Фабера А. Ф.
6 червня 1963 р.

Вироком спецколегії Дніпропетровського обласного суду від 26 травня 1935 р. Фабер Альфред Фрідрихович, 1895 р. народження, учитель Марієнфельдської початкової школи, засуджений по ст. 54-10 КК УСРР на 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і на 3 роки поразки в правах. 23 червня 1935 р. Верховний суд України залишив цей вирок в силі. Фабер А. Ф. визнаний винним і засуджений за те, що він серед свого оточення проводив контрреволюційну агітацію. 26 березня 1938 р., перебуваючи в таборі, був засуджений до вищої міри покарання.

Вирок Дніпропетровського обласного суду і Верховного суду України підлягають скасуванню за тими мотивами, що показання свідків, які лягли

* Кістер — особа, що прислужувала при богослужінні у протестантів.

** В справі знаходяться довідки від сільради, які засвідчують активну громадську діяльність А.Ф. Фабера.

в основу вироку, неконкретні, суперечливі і зводяться тільки до загальних міркувань; до того ж показання викликають сумнів ще й через те, що дані свідки були заарештовані за іншими справами як учасники контрреволюційних організацій і в 1960 році їх справи були припинені за недоведеністю обвинувачень.

Свідки, яких було допитано в 1963 році, і що добре знали засудженого Фабера, характеризували його позитивно, як доброго працівника і ніколи ніяких нездорових міркувань від нього не чули.

При наявності таких обставин слід визнати, що Фабер А. Ф. засуджений без достатніх підстав, оскільки ніякого підтвердження його вини в справі немає.

Прошу: вирок спецколегії Дніпропетровського обласного суду від 26 травня 1935 р. і визначення Верховного суду УСРР від 23 червня 1935 р. скасувати і справу щодо Фабера А. Ф. припинити за недоведеністю звинувачення.

Пом. прокурора
(підпис)

Постановою пленуму Верховного суду УРСР від 28 червня 1963 р. вирок спецколегії Дніпропетровського обласного суду було скасовано.

Там само, арк. 119.

№ 162
ВИСНОВОК ПРОКУРОРА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Сосновича М. Л.[17]
20 грудня 1989 р.

Соснович Михайло Львович, 1906 р. народження, заарештований 16 квітня 1935 р. за обвинуваченням в антирадянській агітації.

В управління державної безпеки управління НКВС Дніпропетровської області надійшли відомості, що Соснович М. Л., будучи настроєним різко по-антирадянському, проводив контрреволюційну троцькістську діяльність.

В бесідах критикував заходи партії і Радянської влади, ідеалізував вождя контрреволюційної опозиції Троцького.

Під час обшуку в квартирі Сосновича виявлена троцькістська література — книжка Троцького «Література і революція».

В 1927 р. вивчав троцькістську літературу і був присутній на зборах, де виступав Х. Раковський.

Постановою Особливої наради НКВС засуджений до трьох років виправно-трудових робіт.

Соснович М. Л. підпадає під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40 — початку 50-х років».

Помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-4597, арк. 51.

№ 163
ПОСТАНОВА ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР[18]
про реабілітацію Крутька І. Г., Філіпова О. О., Булинського Ф. Ф.
11 серпня 1989 р.

Заслухавши доповідь члена Верховного суду, пленум вважає, що протест прокуратури УРСР від 12 липня 1989 р. в справі Крутька І. Г., Філіпова О. О., Булинського Ф. Ф. підлягає задоволенню.

Вищевказані особи звинувачуються в антирадянській діяльності.

Крутько І. Г. на протязі досить довгого часу, маючи нахил до літературної діяльності, писав вірші, контрреволюційний зміст яких різко віддзеркалював його вороже ставлення до існуючого ладу, і розповсюджував їх серед молоді.

Філіппов О. О. і Булинський Ф. Ф. звинувачувались в тому, що вороже ставлячись до радянського ладу, проводили контрреволюційну роботу, направлену на скинення Радянської влади, образливо відзивались про вождів партії і уряду і висловлювали намір нелегального переходу за кордон, тобто в злочинах, передбачених ст. 54-10 КК УСРР і підлягали суду судової колегії.

Аналіз наведених доказів свідчить, що діяння Крутька, Філіппова, Булинського за своїм змістом не утворюють акту агітації, не містять закликів до повалення, підриву чи послаблення Радянської влади. Це також відноситься до приєднаних до справи віршів Крутька І. Г. Вони мали характер обивательських роздумів і були обумовлені тимчасовими побутовими і матеріальними труднощами.

Діяння Крутька І. Г., Філіппова О. О., Булинського Ф. Ф. не містять складу злочину, передбаченого ст. 54-10.

Пленум Верховного суду УРСР постановив:

Вирок судової колегії Дніпропетровського обласного суду від 27 вересня 1935 р. відносно Крутька І. Г., Філіппова О. О., Булинського Ф. Ф. скасувати і справу закрити за відсутністю в їх діяннях складу злочину.

Голова Верховного суду
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-22855, арк. 234-235.

№ 164
ПОСТАНОВА ПРОКУРАТУРИ УСРР
з обвинуваченням Юр'єва М. О
в контрреволюційній троцькістській діяльності [19]
21 жовтня 1935 р.

Помічник прокурора у спецсправах УСРР розглянув справу з обвинувачення:

ЮР'ЄВА Максима Олександровича, активного учасника троцькістської опозиції, такого, що приховав свою належність до троцькістської опозиції, виключений з КП(б)У як троцькіст-двурушник.

Знайшов:

Проведеним розслідуванням Дніпропетровським облуправлінням НКВС встановлено, що починаючи з 1930 р. в Дніпропетровському комвузі ім. Сталіна згуртувалась група троцькістів Глузман, Юр'єв та інші.

В 1932 р. після опублікування листа тов. Сталіна в журналі «Пролетарская революция», Глузман і Юр'єв були викриті як троцькісти і за протягування контрреволюційної троцькістської пропаганди їм були оголошені партійні стягнення.

При підтримці колишніх троцькістів він продовжував викладацьку роботу в інституті профосвіти, а потім в Держуніверситеті, продовжуючи у своїх лекціях протягувати контрреволюційну троцькістську контрабанду.

В жовтні 1934 р. під час чистки парторганізації Дніпропетровського Держуніверситету Юр'єв бере участь у нараді «партактиву» (троцькісти) у зв'язку зі статтею Горіна, надрукованій в «Комуністі» про троцькістсько-націоналістичний блок на Україні, причому на нараді було прийнято рішення про те, що троцькістку Ягнетинську «зі строю не виводити».

Як встановило слідство, обвинувачений в минулому активний троцькіст, що продовжував свою діяльність до викриття і арешту. Дані, що викладені в обвинувальному висновку Дніпропетровського облуправління НКВС, відповідають обставинам справи.

Враховуючи, що проведеним розслідуванням соціальна небезпека Юр'єва встановлена, чому, керуючись постановою ЦВК СРСР від 10.07.1934 р.,

Ухвалив:

Справу з обвинувачення Юр'єва М. О. направити на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

Пом. прокурора
у спецсправах УСРР
(підпис)

Друк. за збіркою «Повернення з небуття», с. 33-34.

№ 165
ЗАЯВА Крачини Ф. А. ДО ПРОКУРАТУРИ СРСР з клопотанням про реабілітацію [20]
3 грудня 1956 р.

Скарга

Постановою Особливої наради при Наркомі внутрішніх справ від 27 січня 1936 р. я був засуджений на 5 років виправно-трудових таборів за підозрою в шпигунській діяльності.

Покарання відбув у Воркуттаборі НКВС. Звільнений в 1940 році.

Ніякої вини за мною не було. Засудження стало наслідком судової несправедливості, які припускались в той час на основі того, що я був вихідцем з Західної Білорусії.

Матеріали слідства, яке намагалось обвинуватити мене в шпигунстві, були настільки необґрунтовані, що Особлива нарада не знайшла можливим звинуватити мене в цьому, але знаходячись під впливом прагнення, яке царювало тоді, в кожній людині бачити ворога, Особлива нарада не знайшла в собі достатньої мужності, щоб повністю виправдати мене й прийняла постанову про засудження «за підозрінням в шпигунській діяльності».

Я не винуватий і не бажаю вмирати з тавром шпигуна. Прошу переглянути мою справу і реабілітувати мене.

Ф. Крачина

АУСБУДО, спр. П-7214, арк. 59.

№ 166
ПРОТЕСТ ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
з клопотанням про реабілітацію Крачини Ф.А.
23 грудня 1956 р.

За постановою Особливої наради від 27 січня 1936 р. за підозрою в шпигунській діяльності Крачина Ф. А. ув'язнений до ВТТ на 5 років.

Як видно з матеріалів справи, Крачина Ф. А. звинувачений у зв'язках з особами, що перейшли нелегально державний кордон. В процесі слідства ніяких доказів, які б свідчили про антирадянські зв'язки Крачини, встановлено не було. Додаткова перевірка в архівах НКВС і МДБ даних про належність Крачини до розвідорганів зарубіжних країн не виявила.

Прошу постанову особливої наради скасувати, а справу припинити за відсутністю складу злочину.

Прокурор Київського
військового округу
(підпис)

Там само, арк. 62.

№ 167
ЗВЕДЕННЯ НА ІМ'Я ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ХАТАЄВИЧА М.
про боротьбу з троцькістами
Лютий 1936 р.

Після приїзду тов. Хатаєвича в Дніпропетровську область ним було поставлене питання перед НКВС України тов. Балицьким і ЦК КП(б)У про явне неблагополуччя в нашій області — засміченість троцькістською агентурою. Тов. Хатаєвич в свойому листі ставить питання про необхідність рішучішої боротьби з троцькістськими елементами і виселенні з області троцькістської агентури.

В 1933 р. за ініціативою обкому були викриті дві досить великі троцькістські організації — на вагоноремонтному заводі і в міській партизанській комісії. Ця група використала незадоволення окремих партизан, граючи на матеріальних труднощах того часу, і організувала партизан для виступу проти заходів партії. Ця група випустила контрреволюційного листа за підписом 146 партизан на ім'я Ворошилова. До складу цієї групи входили: міськвійськом Жуков, відомий своєю ворожою діяльністю троцькіст Золо-

тов, троцькіст Жарко, троцькіст-націоналіст Дикий, петлюрівець-укапіст Кучеренко-Гай.

Коли за пропозицією обкому центральна фігура групи Золотов була заарештована органами ДПУ, члени групи комуністи-партизани подали заяву з протестом і вимогою його негайного звільнення.

1934 рік. В результаті чистки Дніпропетровської організації були вичищені з партії 172 члена і 49 кандидатів як двурушники.

Після вбивства т. Кірова обком розгорнув велику роботу з підвищення політичної пильності в парторганізаціях.

В результаті підвищеної пильності був викритий цілий ряд троцькістських угруповань:

а) група Городецького на будівництві Дзержинськбуду, Городецький органами НКВС був вилучений і висланий з Дніпродзержинська з декількома особами, що близько стояли від нього;

б) група Портнова в Сталіндорфському районі.

Крім того, був викритий ряд троцькістів.

В Нікополі — заступник голови міськради Петров і його дружина — троцькістка Рагузіна. Петров у свій час входив до троцькістського центру в Дніпропетровську, привозив туди Раковського. У Васильківському районі був викритий троцькіст Досталь.

1935 рік. В процесі перевірки партдокументів виключено з партії 259 троцькістів.

В Криворізькому технікумі викрита група комсомольців, які систематично проводили серед студентів контрреволюційну троцькістську пропаганду, вихваляючи «революційні заслуги Троцького». Ініціаторами вказаної діяльности були Северинов В. М., Шумаков П. Т., Нагорний І. — кандидат партії, Бойчук П. — позапартійний...

У Васильківському районі викрита троцькістська група, яка складалась з Саржана Г. С.— редактора районної газети (служив добровільно у Петлюри), був організатором «Просвіти», Токаря І. Д., Ольховика О. П. — працівники редакції.

Контрреволюційна група діяла в Дніпропетровському університеті на біологічному факультеті. Група, куди входили керівні працівники, ставила своїм завданням не допускати до науково-дослідницької роботи молодих аспірантів-комсомольців, розповсюджувати контрреволюційні теорії під виглядом науково-дослідницьких робіт.

Директор інституту гідробіології Свіренко, член партії, забороняв друкувати в нашій пресі без його санкції інтерв'ю молодих спеціалістів. В той же час надсилав «науковий матеріал» у фашистський журнал до Німеччини, повідомляючи дані про Дніпровську гідростанцію як офіційну точку зору інституту.

Зокрема він писав, що, дякуючи влаштуванню плотини на Дніпрі, з кожним роком Дніпро все більше буде замулюватись, русло його мілішатиме. І що з наукової точки зору будівництво Дніпрогесу не витримує ніякої критики...

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 72, арк. 40, 41, 42, 44.

№ 168
З ПУБЛІКАЦІЙ У ГАЗЕТІ «ЗОРЯ», В ЯКИХ «НАРОД ВІТАВ» ВИРОК У СПРАВІ ЗІНОВ'ЄВА, КАМЄНЄВА ТА ІНШИХ
27 липня 1936 р., м. Кривий Ріг

Блискавкою облетіла всі рудники Кривбасу звістка про вирок Найвищого суду СРСР над наймитами міжнародного фашизму з троцькістсько-зінов'євської банди. Тисячні колони демонстрантів вийшли на вулиці Кривого Рогу з портретами вождів, музикою та прапорами.

Великі мітинги проходили по селах і рудниках. Голова колгоспу «Червоний хлібороб» Мальчук заявив: «Вирок правильний, це воля народу».

Одноголосно схвалили вирок працівники рудника ім. Кагановича. Вони вимагали негайно розслідувати справу Рикова, Бухаріна, Радека та інших.

Трудівники Дніпропетровька звертаються до уряду з клопотанням про нагородження працівників НКВС
26 серпня 1936 р.

Мітинг 60 тисяч трудящих Дніпропетровська на площі ім. Леніна. Стахановець заводу «Червоний профінтерн» Солонов: «Розстріляли тільки верхівку ворогів, залишилась ще покидь, вірна своїм бандитським отаманам. Знайти і розстріляти їх — наша вимога, а ми ще краще працюватимемо, дамо ще більше продукції, ще тісніше згуртуємось навколо вождів».

Кращий диспетчер Радянського Союзу Микола Закорко: «16 гадів вже розстріляно. Розрахуватись з рештою. Розплутати до кінця ворожий вузол, швидко пролити світло на діяльність Бухаріна, Радека, П'ятакова та інших».

№ 169
ІЗ ЗАКРИТОГО ЛИСТА ЦК ВКП(б) ОБКОМАМ, РАЙКОМАМ, ЦК КОМПАРТІЙ РЕСПУБЛІК, МІСЬККОМАМ, РАЙКОМАМ ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку»
29 липня 1936 р.

Цілком таємно

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) направив закритого листа до всіх організацій партії про уроки подій, пов'язаних із злодійським вбивством Сергія Мироновича Кірова. В ньому повідомлялось, що злочинне вбивство С. М. Кірова здійснено ленінградською групою зінов'євців...

На основі нових матеріалів НКВС, одержаних в 1936 р., можливо вважати встановленим, що Зінов'єв і Камєнєв були не тільки натхненниками терористичної діяльності проти вождів нашої партії і уряду, але й авторами прямих вказівок як про вбивство С. М. Кірова, так і замахів, що готувались на інших керівників нашої партії і в першу чергу на т. Сталіна...

Також вважається цілком встановленим, що зінов'євці проводили свою терористичну діяльність в прямому блоці з Троцьким і троцькістами...

...Після вбивства С. М. Кірова на протязі 1936 р. органами НКВС розкритий ряд терористичних груп троцькістів і зінов'євців у Москві, Ленінграді, Мінську, Києві та інших містах.

Переважна кількість учасників цих терористичних груп під час слідства визнала, що основним своїм завданням вони ставили підготовку терористичних актів проти керівників партії і уряду...

Блок троцькістської і зінов'євсько-камєнєвської груп утворився наприкінці 1932 р... Головною умовою об'єднання обох контрреволюційних груп було визнання терору щодо керівників партії і уряду як єдиного засобу пробратись до влади. Троцький, знаходячись за кордоном, особливо після арешту Зінов'єва і Камєнєва, всіляко форсує здійснення вбивства т. Сталіна і Ворошилова.

Він систематично посилає через своїх агентів директиви і практичні вказівки про організацію вбивств.

Близька до Троцького людина, що у свій час несла його особисту охорону, учасник троцькістсько-зінов'євського блоку Дрейцер Ю. А. під час слідства визнав, що в 1934 році він одержав письмову директиву Троцького про підготовку терористичного акту проти т. Сталіна і Ворошилова...

... Але троцькістсько-зінов'євський центр не обмежувався організацією вбивства т. Сталіна. Він ставив своїм завданням одночасно вбивство інших керівників партії — Ворошилова, Кагановича, Орджонікідзе, Жданова, Косіора, Постишева... Він вважав, що це викличе паніку в країні і дозволить Троцькому, Зінов'єву, Камєнєву пробратись до влади...

ЦК ВКП(б) вважає необхідним довести до відому всіх партійних організацій про ці факти терористичної діяльності троцькістів і зінов'євців і ще раз звернути увагу всіх членів партії до питань боротьби із залишками запеклих ворогів нашої партії і робітничого класу... до завдань всебічного підвищення більшовицької революційної пильності...

Невід'ємною рисою кожного більшовика в сучасних умовах повинно бути вміння розпізнавати ворога, як би добре він не маскувався.

Друк. за книгою «Реабилитация. Политические процессы 30-50-х годов.— М.: Политиздат, 1991, с. 196, 198, 199, 210.

№ 170
ЦК ВКП(Б) ТОВ. ЄЖОВУ,
ЦК КП(Б)У ТОВ. ПОСТИШЕВУ
про заходи Дніпропетровського обкому і парторганізацій у зв'язку з закритим листом ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р.
2 серпня 1936 р.

Обговорення листа піднімає пильність партійних організацій і заставляє обком і райкоми з більшою гостротою ставитись до окремих людей і політичних явищ в житті їх організацій.

Поведінка окремих членів партії, що виключені з її лав, яка раніше виглядала в більш-менш невинному світлі, після обговорення листа ЦК

ВКП(б), в очах партійних керівників видається в новому світлі, набуває іншого змісту і значення.

В Кривому Розі з грудня 1934 по липень 1935 року заступником директора металургійного заводу працював Дрейцер — член Московського троцькістського центру з організації терактів. В серпні 1935 р. Дрейцер був виключений з партії Криворізьким міськомом під час перевірки партдокументів, «як видний в минулому троцькіст, що не роззброївся». Виключивши з партії Дрейцера, міськом не пішов далі, не зайнявся вивченням і викриттям всіх зв'язків Дрейцера в Криворіжжі, не зайнявся людьми, з якими він приїхав і розставив на заводі. А зараз, після листа ЦК, Криворізькому міському буквально на протязі двох днів вдалося намацати ряд людей Дрейцера.

В складі нашої організації виявились такі значні троцькістські фігури, як Ленцнер, Красний, Голубенко, Ахматов та інші.

За встановленими матеріалами зараз абсолютно очевидна їх активна, глибоко законспірована діяльність.

Ленцнер працював заступником начальника обласного земельного управління — активний троцькіст, колишній помічник Троцького, редагував «Уроки Октября», був зв'язаний з терористичною групою. Ленцнер і інші на своїх ділянках роботи проявляли велику енергію, ініціативність і зовнішньо дуже добросовісно ставились до своєї справи, що засліплювало обком. Щодо них обком проявив типовий бюрократичний підхід, який насправді виявився проявом лібералізму, надмірної довірливості до заклятих ворогів партії.

За останній час органами НКВС заарештований активний троцькіст Голубенко — колишній голова Дніпропетровської міськради. Він виявився одним з керівників Українського троцькістського центру, проводив активну підпільну роботу в нашій області і на Україні.

Довір'я до Голубенка було настільки великим, що він був обраний членом ЦК КП(б)У, членом обкому...

Заарештований колишній прокурор області Ахматов — активний троцькіст, будучи облпрокурором, розставив свої кадри і проводив в нашій області контрреволюційну роботу. І до Ахматова було настільки довірливе ставлення, що він перебував кандидатом в члени ЦК КП(б)У, його кооптували до складу Дніпропетровського обкому і навіть після відклику його з Дніпропетровщини за мотивами партійного недовір'я, призначили начальником одного з управлінь НКВС України.

Крім цих викритих і заарештованих троцькістів органами НКВС на протязі 1936 р. особливо в останній час викрито і вилучено близько 30 троцькістських угруповань, крім того, заарештовано за індивідуальними справами 143 троцькісти і зінов'євця.

Бюро зобов'язало зав. відділами обкому самим уважним чином перевірити, хто з колишніх троцькістів знаходиться на керівних посадах, і подати пропозиції про звільнення цих людей з керівної роботи.

Секретар обкому
Хатаєвич

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 72, арк. 1, 2, 4, 7, 12.

№ 171
ІЗ ЗВЕДЕННЯ ПРО КІЛЬКІСТЬ ВИКРИТИХ ВОРОГІВ НАРОДУ
у зв'язку з листом ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р.
Серпень 1936 р.

	Всього викрито ворогів	З виключених заарештовано
Дніпропетровський міськом	118	22
Завод ім. Петровського	10	2
Кривий Ріг	9	2
Дніпродзержинськ	30	10
По сільрайонах	10	1

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 72, арк. 190.

№ 172
ІЗ ЗВЕДЕННЯ
про пророблення листа ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р. в партійних організаціях Дніпропетровська
Серпень 1936 р.

Прочитано листа на закритому засіданні бюро Дніпропетровського міському. В прийнятій постанові бюро зобов'язує секретарів райкомів:

1. Взяти на облік виключених з партії троцькістів і організувати систематичне спостереження за їх діяльністю.
2. Систематично перевіряти колишніх троцькістів, що залишились в партії, не допускати їх на відповідальну роботу.
3. Повести систематичну роботу з виявлення троцькістів серед позапартійних.

Кіровський район

Провів читку листа на закритому засіданні бюро.

В прийнятому рішенні бюро зазначає, що в районі знаходяться виключені з партії троцькісти, які займають досі відповідальні пости. Вважати за необхідне в п'ятиденний строк розглянути про кожного з них питання щодо можливості залишення на цих посадах. Одночасно скласти списки на всіх виключених з партії троцькістів, що працюють в районі.

Зобов'язати секретарів парторганізацій звернути увагу на антирадянські настрої людей, що ведуть антирадянські розмови, особливо ті, що виявились під час проведення позики. Взяти цих людей на облік і вести за ними спостереження до їх викриття.

Амур-Нижньодніпровський район

В постанові бюро райкому зобов'язуються секретарі партійних організацій завести в себе точний облік всіх осіб як членів партії, так і позапартійних, раніше прилучених до троцькістів і інших антипартійних угруповань, встановити за ними особливе спостереження і систематично вивчати їх поведінку.

Жовтневий РПК

Приступив до перегляду колишніх троцькістів. Виключені з партії як дворушники: Гурєвич — в 1927 р. голосував проти виключення Троцького з партії, дружина Гурєвича Бінкіна в 1935 р. виключена з партії за активну троцькістську діяльність на фабриці ім. Володарського. Брат і сестра цієї Бінкіної також виключені, причому Бінкін заарештований...

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр.72, арк. 14, 15, 16.

№ 173
ПОСТАНОВА
ПРЕЗИДІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
про реабілітацію Межирицького Л. М. [21]
26 вересня 1956 р.

До президії Дніпропетровскього обласного суду внесено протест обласної прокуратури в справі Межирицького Лева Марковича, 1905 р. народження, до арешту — директор Павлоградської машинно-тракторної майстерні.

Постановою Особливої наради при НКВС 26 жовтня 1936 р. Межирицький Л. М. засуджений до 5 років ув'язнення у ВТТ за ст. 54-10.

Межирицький визнаний винним в тому, що в 1927 р. він брав участь у зборах, на яких виступав один з керівників троцькістської опозиції Х. Раковський, в 1936 р. проводив серед робітників Павлоградської МТМ антирадянську агітацію.

Межирицький не приховував від партійної організації своєї участі в зборах, під час обміну партійних документів і партійної чистки до відповідальності не притягався.

Слідством, яке проводилось в 1936 р., було встановлено, що Межирицький в присутності секретаря партосередку, секретаря комсомольської організації і бухгалтера вимагав від голови місцевкому покращання виховної роботи серед працівників МТМ. Приводом для цього послужило те, що шофер майстерні розповідав анекдоти антирадянського замісту.

Тільки тому, що шофер не визнав себе винним в розповсюдженні антирадянських анекдотів, органи слідства і Особлива нарада зробили висновок, що Межирицький, передаючи зміст анекдотів в присутності декількох осіб, тим само займався антирадянською агітацією, а посилання на те, що анекдоти почув від шофера, були кваліфіковані як намагання уникнути відповідальності.

Винним Межирицький себе не визнав, те, що він займався антирадянською агітацією, нічим не підтверджується.

Президія ухвалила: протест Обласної прокуратури задовольнити, постанову Особливої наради від 26 жовтня 1936 р. скасувати через відсутність складу злочину.

АУСБУДО, спр. П-3808, арк. 69-70.

№ 174
ІНФОРМАЦІЯ В ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У
про троцькістів, виявлених у Дніпропетровській партійній організації
11 вересня 1936 р.

Подальше розслідування діяльності ворогів Ленцнера, Красного, Голубенка і Ахматова дало можливість викрити ряд троцькістів-дворушників, що до останнього часу приховували від партії своє контрреволюційне обличчя.

Голубенко виявився в близькому ідейному і організаційному зв'язку з рядом керівних працівників області і міста — зараз виключених з партії і заарештованих органами НКВС. Серед них — Сабсай — завідуючий радянсько-торговельним відділом обкому партії, Броун — заступник голови облвиконкому, Ветман — директор обласного комунального банку, Фельдман Е. — дружина Голубенка.

Викриті і заарештовані як троцькісти-двурушники: Нікітов — заступник завідуючого сільгоспвідділом обкому, Є. Буднєвич — керуючий обласною конторою Держбанку, Нюрін — керуючий облфотокінотрестом...

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 72, арк. 59.

№ 175
ТЕЛЕГРАМА СТАЛІНА Й. І ЖДАНОВА А.
Кагановичу Л., Молотову В.
про призначення Єжова М. наркомом внутрішніх справ СРСР
25 вересння 1936 р.

... Вважаємо абсолютно необхідною і терміновою справою призначення т. Єжова на пост наркомвнусправ. Ягода явним чином виявився не на височині свого завдання в справі викриття троцькістсько-зінов'євського блоку, ОДПУ спізнилось у цій справі на 4 роки. Про це говорять усі партпрацівники і більшість обласних представників Наркомвнусправ. Заступником Єжова в Наркомвнусправ можна залишити Агранова.

Й. Сталін,
А. Жданов

Друк. за «Реабилитация. Политические процессы 30-50 годов», с. 221.

№ 176
ВИТЯГ З ПОСТАНОВИ ПОЛІТБЮРО ЦК ВКП(б)
«Щодо контрреволюційних троцькістсько-зінов`євських елементів»
29 вересня 1936 р.

В ній говорилось:

Затвердити дану директиву щодо контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів:

а) До останнього часу ЦК ВКП(б) розглядав троцькістсько-зінов'євських мерзотників як передовий політичний і організаційний загін міжнародної буржуазії.

Останні факти говорять, що ці пани скотились ще більше вниз і їх доводиться тепер розглядати як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників фашистської буржуазії в Європі.

б) У зв'язку з цим необхідна розправа з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками, що охоплює не тільки заарештованих, слідство в справі яких закінчено. І не тільки підслідних на зразок Муралова, П'ятакова, Бєлобородова та інших, справи яких ще не закінчені, але й тих, хто був раніше висланий.

Секретар ЦК
Й. Сталін

Там само, с. 221.

№ 177
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ НКВС В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ХАТАЄВИЧУ М.
про викрите в 214 авіазагоні ЦПФ контрреволюційне угруповання
5 лютого 1937 р.

Дніпропетровське обласне управління НКВС має дані про те, що в 214-му авіазагоні Цивільного повітряного флоту з боку групи льотного складу мали місце контрреволюційні троцькістські прояви.

Незважаючи на те, що на протязі 1936 р. нами було вилучено і звільнено понад 40 соціально-чужих і антирадянських елементів, командування загону ніяких практичних висновків не зробило, а навпаки, продовжувало приймати до загону неперевірених людей і недостатньо реагувало на сигнали обласного управління НКВС.

Партійний і комсомольський актив не виявили потрібної пильності в боротьбі з контрреволюційними проявами в загоні.

Тепер нами в загоні виявлена контрреволюційна група осіб, діяльність яких проходить у таких напрямках:

а) Обробка найвідсталішого елементу в троцькістському дусі.

б) Контрреволюційні прояви, що дискредитують партію і уряд.

в) Вихваляння фашистської Німеччини.

До цієї групи належать:

Блюм Микола Іванович, 1902 р. народження, авіатехнік, виключений в 1929 р. з ВКП(б), син великого лісопромисловця, розстріляного в 1918 р.

Драган Яків Спиридонович, 1905 р., авіатехнік, позапартійний.

Борисов Георгій Георгійович, 1905 р., авіатехнік, позапартійний, із селян-середняків.

Завгородько Іван Васильович, 1897 р., член ВКП(б), пілот.

Разом з тим призначений в 1936 р. Українським управлінням ЦПФ на посаду помічника з політчастини, член ВКП(б) Шкарбанов, як встановлено, був зв'язаний в Ташкенті з троцькістом Брусником і жив під прізвищем Оськін, що від партійної організації приховав.

Найактивніших з вказаної контрреволюційної групи заарештовуємо.

Т. в. о. начальника УНКВС
по Дніпропетровській області,
капітан держбезпеки
(підпис)

ДАДО, ф. 18, о. 2, спр. 65, арк. 185-186.

№ 178
ЗІ СТЕНОГРАМИ ОБЛАСНОГО ПАРТІЙНОГО АКТИВУ, НА ЯКОМУ ЙШЛОСЯ ПРО ВИКРИТТЯ «ВОРОГІВ НАРОДУ»
10 лютого 1937 р.

З доповіді т. Хатаєвича

Треба зазначити, що в Кривому Розі після того, як ЦК стукнув за перекручування, після того як прибрали Лєвітіна, люди перестали як слід шукати ворога. Раніше дещо намацували, а зараз зовсім перестали. Треба сказати, що органи НКВС в Кривому Розі надзвичайно погано працюють. Я про це говорив тов. Кривцю, а до нього тов. Соколинському, що тов. Ханін, який стоїть на чолі Криворізького відділу НКВС, надзвичайно погано працює над викриттям ворогів. Багато ниток ще існує. Не може бути, щоб такий запеклий ворог, як Дрейцер не залишив по собі зв'язків...

По Дніпродзержинську. Всі знають, що Запоріжжя — це центр зосередження німецької контрреволюційної роботи, а Дніпродзержинськ — центр польської роботи. Раніше Дніпровський завод належав польській акціонерній кампанії, і коли цих поляків вибили після Жовтневої революції, вони залишили тут свої корінці, до дідька б їх, вони залишили своїх резидентів, диверсантів, шпигунів. В Дніпродзержинську з точки зору викриття справи за останні рік-півтора виглядають більш-менш благополучно, але й тут далеко не все розплутано...

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 585, арк. 21, 22.

№ 179
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ НАЧАЛЬНИКА ПОЛІТВІДДІЛУ СТАЛІНСЬКОЇ ЗАЛІЗНИЦІ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ХАТАЄВИЧУ М.
про викриття на залізниці контрреволюційних троцькістських, націоналістичних та інших шкідницьких угруповань і осіб
17 лютого 1937 р.

Всього на Сталінській залізниці викрито в період перевірки партдокументів 316 чоловік, в тому числі командирів виробництва — 29, політпрацівників — 7...

За останнє півріччя 1936 р. викрито ворогів — 218 чоловік, з них комуністів — 64, позапартійних — 154.

	Категорії злочинів				
	Троцькісти	Шкідники	Шпигуни есери	Меншовики,	Куркулі
Комуністи	46	4	-	3	11
Позапартійні	43	27	4	1	79
Всього	89	31	4	4	90

Контрреволюційна шкідницька організація в залізничних цехах Криворізького залізорудного басейну

Органами НКВС в грудні 1936 р. в транспортному цеху рудника ім. Дзержинського в Кривому Розі викрита диверсійна організація українських націоналістів, яка ставила завданням дезорганізувати роботу залізничного транспорту. Ця група почала свою діяльність в 1928 р. на станції Пологи. Її організатором був старший диспетчер Невинський, який викритий в 1931 р., засуджений до 5 років і висланий. Організації він не видав. Але все ж таки ряд її учаснків як такі, що не викликали довір'я, були з транспорту вигнані...

Після Невинського групою керував диспетчер Синявський. В 1931 р. його з транспорту вигнали, після чого він влаштувався начальником транспортної експедиції Дзержинського рудоуправління, де активно продовжував свою шкідницьку роботу. Синявський і начальник транспортного управління тресту «Руда» Жаров зібрали шкідницьку групу, до якої крім них входили Мотренко О. П.- помічник начальника транспортної експедиції Дзержинського рудоуправління, Сошин — помічник начальника того ж управління, Захарченко П. Т. — вагар станції Мудрьона та інші. Всі вони органами НКВС заарештовані...

Про деякі факти проникнення троцькістів в області ідеологічній

Подлужний Григорій Антонович — керував школою з історії партії при парторганізації станції Синельниково-1. На заняттях в школі протягував контрреволюційну троцькістську теорію про неможливість перемоги соціалізму в одній країні. Активно підтримував троцькістку Глотову, засуджену. Викритий парторганізацією і виключений як троцькіст...

Викладач ДІІТу Мойсієвич Ананій Іванович мав зв'язок з троцькістами, приховував це. З партії його виключили, потім відновили. За наполяганням парторганізації ДІІТу, яка провела велику роботу з виявлення його справжнього обличчя, з партії виключений.

Вчитель німецької мови Долгінцевської школи № 28 Яуфман Г. С. знятий з роботи за протягування ворожої ідеології, що виявилось в тенденційному підборі текстів для диктанту. Навмисне перекручував переклад з підручника, вдаючись до прямих наклепів, прикрашував фашистську Німеччину...

Начальник політвідділу
Сталінської залізниці
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 575, арк. 2, 4, 30, 32.

№ 180
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ»
«Покривателі і пособники ворогів» про наявність ворожих елементів на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі. 24 лютого 1937 р.

Дніпропетровський вагоноремонтний завод

Все частіше в цехових рапортах стали з'являтися повідомлення про аварії цехового устаткування. Винуватці аварій не виявлялись. Проте завод все далі обростав людьми з темним минулим,— на заводі знаходять собі місце троцькісти і їхні пособники. Так густо переплітаються зв'язки між цими людьми, що окремі виробничі дільниці врешті-решт опиняються під їх безпосереднім керівництвом.

У колісному цеху пропагандист Усов відкрито проводить контрреволюційну роботу, заявляючи про неможливість побудови соціалізму в одній країні. Нещодавно за особливим запрошенням на завод прийшов працювати відомий троцькіст Хобло, який був зв'язаний з заклятими ворогами народу Ніколаєвим і Капітоліновим. Начальник заводу Кронгауз, який сам був тісно зв'язаний з троцькістом Свириденко, призначив Хобло начальником ковальського цеху.

Таким же чином прийняли на завод майстром механічного цеху Рижко-Рижкова, який приїхав з Полтави, де раніше судився за шкідництво. Відомий троцькіст Черновалюк знайшов собі тепле містечко на заводі. Після того як його виключили з партії, він улаштувався майстром, а потім начальник заводу висуває його на посаду начальника цеху. Черновалюк поспішає насадити своїх довірених людей...

№ 181
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ»
«Покривателі ворогів народу» про захисників «ворогів народу» в Дніпропетровському металургійному інституті. 1 березня 1937 р.

Комісія, створена в металургійному інституті, прийшла до висновку, що в інституті протягом кількох років діяла троцькістська група, основними організаторами якої були Перлін, Борисов, Ріхтер. Комісія також встановила, що про існування цієї групи знали директор інституту Циплаков, секретар парткому Галочкін і колишній редактор газети «Сталінець» Годельф, член парткому Карпенко. Але вони ніде й ніколи не піднімали цього питання, а навпаки висували троцькістів до партійних органів інституту, хоча знали, що ці люди в 1926-27 рр. виступали проти лінії партії.

Циплаков, Галочкін та всі їхні прихвостні замість того, щоб визнати свої помилки, звинуватили комісію в тенденційному викладанні фактів, погрожуючи, що за дискредитацію відповідальних осіб члени комісії поплатяться партквитками.

Парторганізація інституту рішуче засудила всіх покривателів троцькістів і вимагала до кінця викрити Перліна, Борисова, Ріхтера і Карпенка.

Тепер остаточно встановлено, що близькі друзі Циплакова, яких він так старанно захищав,— Перлін, Борисов, Ріхтер — виявилися троцькістами — заклятими ворогами народу.

№ 182
ЗАЯВА Голубенко Валентини Миколаївни ДО ВЕРХОВНОЙ ПРОКУРАТУРИ СРСР З КЛОПОТАННЯМ про реабілітацію її батьків Голубенка М. В. і Голубенко-Фельдман Е. О.
21 травня 1959 р.

У 1936 р. мого батька і матір заарештували і після слідства, яке проходило в Києві, відправили невідомо куди і на який строк.

Залишилась я одна в 13 років зі сліпою бабусею на руках. Якось, живучи у родичів, закінчила 10 класів. До інституту не прийняли тому, що я вважалася дочкою ворогів народу. Бабуся, не перенісши горя, померла.

Коли намагалася влаштуватись на роботу, ті, хто читав мою біографію, мені відмовляли. Тому довелось замовчувати про своє нещастя. Довго працювала вантажницею, що підірвало моє здоров'я.

Подала в школі заяву до комсомолу — мені відповіли, що в ньому немає місця для ворогів народу, вимагали, щоб я привселюдно відмовилась від рідних. Але я не могла цього зробити, бо батько вчив мене поступати чесно і відверто. Я вважала, що мої батьки ні в чому не завинили перед партією і народом.

Зараз я живу одна з сином (я мати-одиначка), працюю на будівництві.

Звернення до Москви в 1946-1949 рр. залишались без відповіді. Благаю вас, якщо їх немає серед живих, все одно повідомте мене. Я хочу, щоб про них була збережена чиста, незаплямована правда і їх чесне ім'я.

Сподіваюсь, що на цей раз моя заява не залишиться без відповіді.

АУСБУДО, спр. П-14152, т. 4, арк. 253-254.

№ 183
ВИСНОВОК ГОЛОВНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ СРСР про реабілітацію Голубенка М. В.
30 червня 1959 р.

До Військової колегії Верховного суду СРСР

Військовий прокурор Головної військової прокуратури, розглянувши матеріали додаткової перевірки архівно-слідчої справи щодо звинувачення Голубенко М. В., знайшов:

8 березня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР присудила до розстрілу з конфіскацією майна Голубенка М. В.

Голубенко на слідстві і на суді вину свою визнав. До справи прилучені копії протоколів допитів заарештованих в інших справах Калашнікова, Гольденберга, Жукова та ін.

Додатковою перевіркою встановлено, що Голубенко був засуджений безпідставно. Він показав під час слідства, що був членом підпільного троцькістського центру на Україні, який готував терористичні групи і керував всією шкідницькою і підривною роботою в промисловості.

Голубенко показав, що для здійснення терактів створив 2 групи.

Як тепер встановлено, ці показання Голубенка не відповідають дійсності. Названі ним члени центру Коцюбинський і Логінов реабілітовані.

Ці обставини дозволяють стверджувати, що так званий Український центр у складі Коцюбинського, Логінова, Голубенка взагалі не існував.

Враховуючи викладене і керуючись ст. 370 КПК УРСР, вважав би:

Дану справу разом з матеріалами додаткової перевірки направити до Військової колегії Верховного суду СРСР з пропозицією: вирок від 8 березня 1937 р. щодо Голубенка М. В., за тими обставинами, що відкрились знову, скасувати і справу про нього за відсутністю складу злочину припинити.

Там само, т. 4, арк. 264-265.

Військова колегія Верховного суду СРСР вирок відносно Голубенка М. В. скасувала і справу його припинила за відсутністю складу злочину.

Там само, т. 4, с. 268.

№ 184
ВИТЯГ З РІШЕННЯ ПОЛІТБЮРО ЦК ВКП(б)
про репресії проти колишніх куркулів
2 липня 1937 р.

Помічено, що більша частина колишніх куркулів і карних злочинців, висланих у свій час з різних областей у північні й сибірські райони, які потім, по закінченню висилки, повернулись у свої області — є головними призвідниками різного чину антирадянських і диверсійних злочинів як в колгоспах, радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обкомів і крайкомів, а також всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС взяти на облік тих куркулів і карних злочинців, які повернулись на батьківщину з тим, щоб найворожіші з них були негайно заарештовані й розстріляні.

ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний строк надати до ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, як і кількість тих, хто підлягає висилці.

Секретар ЦК ВКП(б)
Й. Сталін

Друк. за газетою «Труд», 1997, 17 жовтня.

№ 185
РІШЕННЯ ЦК ВКП(б)
про ув'язнення до таборів дружин репресованих
5 липня 1937 р.

1. Прийняти пропозицію Наркомвнусправ про запроторення на 5-8 років всіх дружин засуджених зрадників батьківщини, членів право-троцькістської-диверсійної організації, згідно з поданим списком.

2. Запропонувати Наркомвнусправ організувати для цього спеціальні табори в Наримському краї й Тургайському районі Казахстану.

3. Встановити надалі порядок, за яким всі дружини викритих зрадників батьківщини, право-троцькістських шпигунів підлягають ув'язненню в табори на строк не менше ніж 5-8 років.

Всіх дітей-сиріт до 15-річного віку, що залишаються після засудження батьків, взяти на державне забезпечення; що ж стосується дітей старших за 15 років, щодо них вирішувати питання індивідуально...

Секретар ЦК
(підпис)

Друк. за газетою «Труд», 1997, 17 жовтня.

№ 186
З ОПЕРАТИВНОГО НАКАЗУ НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР
про організацію масових репресій
30 липня 1937 р.

Матеріалами слідства в справах антирадянських формувань встановлено, що в селі осіла значна кількість куркулів, раніше репресованих, таких, що сховались від репресій, втекли з таборів, заслання і спецселищ. Осіло багато в минулому репресованих церковників і сектантів, колишніх активних учасників антирадянських збройних виступів. Залишились майже недоторканими в селі значні кадри антирадянських політичних партій (есери, меншовики та ін.), а також кадри колишніх активних учасників антирадянських повстань, білих карателів, репатріантів та ін.

Частина перелічених вище елементів, що пішла з села до міст, проникла на підприємства промисловості, транспорт і будівництво...

Як встановлено, всі ці антирадянські елементи є головними призвідниками антирадянських і диверсійних злочинів як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в різних галузях промисловості.

Перед органами державної безпеки стоїть завдання — найнещаднішим чином розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їх контрреволюційних виступів і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підлою підривною роботою проти основ радянської держави.

Відповідно до цього НАКАЗУЮ: з 5 серпня 1937 р. в усіх республіках, краях і областях почати операцію з репресування колишніх куркулів, антирадянських елементів і карних злочинців.

Контингенти, що підлягають репресії:

Колишні куркулі..., соціально-небезпечні елементи..., члени антирадянських партій, колишні білі, колишні чиновники, реемігранти..., найактивніші учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань...

Згідно з представленими обліковими даними наркомами республіканських НКВС і начальниками крайових і обласних управлінь затверджується кількість тих, хто підлягає репресіям:

Українська СРР — 27 тисяч, серед них за першою категорією (розстріл) — 7,8 тисяч; Дніпропетровська область — 3 тисячі, серед них за першою категорією — 1 тисяча.

У разі необхідності збільшення встановлених цифр наркоми внутрішніх справ, начальники обласних і крайових управлінь зобов'язані направляти мені відповідні мотивовані клопотання...

Порядок ведення слідства:

1. На кожного заарештованого чи групу заарештованих заводиться слідча справа. Слідство провадиться прискорено і в спрощеному вигляді.

2. У процесі слідства повинні бути з'ясовані всі злочинні зв'язки заарештованих.

3. По закінченню слідства справа направляється на розгляд трійки...

Організація роботи трійок.

1. Затверджую такий персональний склад республіканських, крайових і обласних трійок:

Дніпропетровська область: Голова Кривець — начальник управління НКВС, члени — Марголін — перший секретар обкому, Цвік — облпрокурор.

4. Трійки розглядають подані їм матеріали на кожного заарештованого, а також на кожну сім'ю, що підлягає виселенню окремо...

Трійки, залежно від характеру матеріалів і ступеня соціальної небезпеки заарештованих можуть відносити осіб, що намічені до репресії за другою категорією — до першої категорії, й навпаки...

Порядок виконання вироків:

1. Вироки виконуються особами за вказівками голів трійок, тобто наркомів республіканських НКВС, начальників управлінь чи обласних відділів НКВС.

Підставою для виконання вироку є завірена виписка з протоколу засідання трійки з викладенням вироку щодо кожного засудженого за підписом голови трійки, що вручається особі, яка виконує вирок.

2. Вироки за першою категорією виконуються в місцях і в порядку за вказівкою начальників управлінь НКВС з обов'язковим повним збереженням в таємниці часу і місця виконання вироку...

Народний комісар
внутрішніх справ СРСР
М. Єжов

Друк. за газетою «Вісті з України», 1995, 1 березня.

№ 187
З ЛИСТА Комаровського М. Б. ДО СТАЛІНА Й. В. з проханням про особистий прийом і врятування від репресії [22]
2 серпня 1937 р.

Любий друже і вчителю товариш Сталін!

У 20 років я вступив до Комуністичної партії. Всі роки перебування в партії, я вів непримириму боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів та інших зрадників. Я виступив ініціатором викриття троцькістів і націоналістів у Дніпропетровську.

Документи має обком, десятки документів є в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомі й міськомі, що підтверджують мою боротьбу. У цій боротьбі місцеві органи НКВС не тільки не допомогли мені, але й чинили весь час сильний опір, оскільки ряд відповідальних працівників НКВС на основі спільного пияцтва міцно зійшовся з місцевими троцькістами...

Після семи місяців слідства, за суттю якого було мені пред'явлено «Обвинувальний висновок», що складався з брехні і наклепів. Все це було б розвіяне як порох, коли б дійсно проводилось слідство.

Дорогий Йосип Вісаріонович! Склалось таке становище, що мені в суді важко було пробити пролом у стіні наклепів, хоча в нормальних умовах це легко зробити. У результаті,- я чесний комуніст, який гаряче любить свого вождя, готовий будь-коли віддати за нього своє життя — постав перед судом Військової колегії.

Я подав заяву на ім'я голови Військової колегії Верховного суду СРСР в тому, що на суд не піду і ніяких показань давати не буду до бесіди з Вами.

Може я вчинив невірно, але іншого виходу в мене немає. Прошу вас, Йосип Вісаріонович, прийняти мене особисто і Ви впевнитесь, що іноді припускаються на місцях помилки. Врятуйте мене від наклепів і ганьби — для партії, для Батьківщини.

Гаряче люблячий Вас
М. Комаровський.
м. Дніпропетровськ

АУСБУДО, спр. П-4724, арк. 110-111.

№ 188
З ОПЕРАТИВНОГО НАКАЗУ НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР №00485 про репресії проти польського населення. 11 серпня 1937 р.

Закритий лист про фашистсько-повстанську, диверсійну, поразкову, терористичну діяльність польської розвідки, що розсилається разом з цим наказом, а також матеріали слідства у справі Польської організації військової (ПОВ) розкривають картину багатолітньої і відносно безкарної диверсійно-шпигунської роботи польської розвідки на території СРСР

Навіть зараз робота по ліквідації на місцях польських диверсійно-шпигунських груп і організацій ПОВ повністю не розгорнута. Основні контингенти польської розвідки вислизнули навіть від оперативного обліку (з загальної маси перебіжчиків з Польщі, що нараховує приблизно 15 тисяч осіб, на облік взято всього 9 тисяч). Таке ж становище з обліком політемігрантів з Польщі.

В відповідності з цим основним завданням органів Головного управління державної безпеки зараз є розгром антирадянської роботи польської розвідки і повна ліквідація незайманої досі широкої диверсійно-повстанської низовки ПОВ і основних людських контингентів польської розвідки в СРСР.

НАКАЗУЮ:

1.З 20 серпня 1937 року розпочати широку операцію, направлену на ліквідацію місцевих організацій ПОВ і перш за все її диверсійно-шпигунських і повстанських кадрів в промисловості, на транспорті, в колгоспах і радгоспах. Вся операція повинна бути закінчена в трьохмісячний термін, тобто до 3 листопада 1937 року.

2.Арешту підлягають:

а) виявлені в процесі слідства і до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ відповідно до доданого списку; б) всі не розшукані досі військовополонені польської армії; в)перебіжчики з Польщі, незалежно від терміну їх переходу до СРСР; г)Політемігранти з Польщі; д) колишні члени Польської соціалістичної партії та інших антирадянських партій; е) найбільш активна частина місцевих націоналістичних елементів польських районів.

3.Операцію по арештам провести в дві черги:

а) В першу чергу підлягають арешту перераховані вище контингенти, що працюють в органах НКВС, в Червоній Армії, на військових заводах, на залізничному, водному і повітряному транспорті, в електросиловому господарстві всіх промислових підприємств, на газових і нафтоперегінних заводах;

б) в другу чергу підлягають арешту всі інші, що працюють на промислових підприємствах не оборонного значення, в радгоспах, колгоспах і установах.

4. Одночасно з розгортанням операції по арештам розпочати слідчу роботу. Всіх, хто проходить по показанням арештованих шкідників, шпигунів і диверсантів — НЕГАЙНО ЗААРЕШТОВУВАТИ.

5. Всі заарештовані по мірі виявлення їх винності підлягають розподілу на дві категорії:

а) Перша категорія — ті, що підлягають розстрілу, до неї відносяться всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі і повстанські кадри польської розвідки;

б) друга категорія — менш активні — ті, що підлягають ув’язненню до тюрем і таборів терміном від 5 до 10 років.

7. Припинити звільнення з тюрем і таборів тих, у кого закінчується термін ув’язнення, засуджених за польське шпигунство

Про хід операції телеграфно доповідати кожні 5 днів.

Народний Комісар Внутрішніх Справ СРСР,
Генеральний Комісар Державної Безпеки
М. ЄЖОВ

Сайт НКВД СССР Оперативний наказ № 00485. ru/wikisource.org/wiki

№ 189
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ТРІЙКИ УНКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
про застосування до Рафальського С. А. вищої міри покарання
9 жовтня 1937 р.

Слухали: Справу Рафальського Станіслава Адамовича, 1903 року народження, поляка, агротехніка колгоспу «Роте Фанне», звинуваченого в участі в контрреволюційній організації.

Ухвалили: До Рафальського С.А застосувати вищу міру соціального захисту — розстріл.

АУСБУДО, спр. П-22769, арк 94.

№ 190
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ НКВС СРСР
про застосування до Птака Р. І. вищої міри покарання
9 жовтня 1937 р.

Слухали: Справу Птака Ромуальда Яновича, 1907 року народження, поляка, техніка електричної лабораторії Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського, звинуваченого в належності до контрреволюційної Польської організації військової.

Ухвалили: До Птака Р.Я. застосувати вищу міру соціального захисту — розстріл.

АУСБУДО, спр. П-8544, арк. 77.

№ 191
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ НКВС В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗАСТУПНИКУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
про підсумки роботи по розкриттю польського диверсійного підпілля в Дніпропетровській області
12 січня 1938 р.

Відповідно до Вашого оперативного наказу про розгром польської контрреволюції, основного удару було завдано по агентурі противника, зосередженій у промислових містах області, прилеглих до них районах і місцях концентрації компактних мас польського населення.

У процесі операції заарештовано 3 006 осіб, з яких на сьогодня по першій категорії засуджено 2 125 осіб і по другій — 173 особи.

Слідством розкрито глибоке підпілля і організаційні осередки ряда великих формувань, груп і резидентур польської розвідки, учасниками яких протягом ряду років здійснювалася активна диверсійно-шпигунська робота в оборонній, залізорудній, металургійній і хімічній промисловості, на залізничному транспорті і в Червоній армії.

Це характеризується такими даними:

Із загальної кількості заарештованих 3 006 осіб в металургійній промисловості працювало 1 341 особа, в тому числі 382 перебіжчика і 4 політемігранти;

В гірничорудній 414 осіб, у тому числі 981 перебіжчик і 34 політемігранти;

В хімічній 98 осіб, у тому числі 27 перебіжчиків і 5 політемігрантів;

У військовій 64 особи, в тому числі 17 перебіжчиків і 2 політемігранти;

В енергетичній 53 особи, в тому числі 9 перебіжчиків і 6 політемігрантів…

При насадженні в СРСР шпигунсько-диверсійного підпілля польські розвідувальні органи широко використовували перекидання в СРСР агентури під виглядом перебіжчиків, дезертирів, політемігрантів, які укорінювалися по каналах КПП*, КПЗУ**, КПЗБ***, «політобміняних» тощо. Так, наприклад, з 1 551 заарештованого перебіжчика у процесі слідства викрито як шпигунів і диверсантів 786 осіб і як учасників контрреволюційних організацій 203 особи. З 64 політемігрантів 52 особи виявилися шпигунами і диверсантами і 7 осіб учасниками організацій.

Безпосередньо в СРСР польська розвідка комплектувала свої кадри з числа колишніх контрабандистів, висланих з прикордонної смуги, перевербованої агентури ІНВ****, РУ***** і к-р націоналістичних елементів.

У процесі слідства операції розкрито і ліквідовано 14 диверсійно-шпигунських організацій, 39 груп і 9 резидентур. По цих справах репресовано і засуджено 1 346 осіб.

Найбільш активну шпигунську і руйнівну діяльність у промисловості, на транспорті і в Червоній армії проводили старі кадри «Польської Організації Військової», яка мала свої формування у всіх найбільших промислових центрах області. Найбільш потужне підпілля «ПОВ» було розкрито у Дніпродзержинську...

№ 192
З ОПЕРАТИВНОГО НАКАЗУ НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР
про репресування сімей «зрадників батьківщини членів контрреволюційних організацій»
15 серпня 1937 р.

З одержанням цього наказу розпочніть репресування дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Військовою колегією і Військовим трибуналом за першою і другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 р.

...Щодо кожної наміченої до репресування сім'ї провадиться ретельна її перевірка, збираються додаткові настановні дані й компрометуючі матеріали... На їх основі складається загальна довідка на сім'ю з докладними настановочними даними на кожного члена сім'ї; компрометуючими даними на дружину засудженого, характеристики відносно ступеня соціальної небезпеки дітей, старших за 15 років...

...Намічені до репресування заарештовуються. Арешту підлягають дружини, які перебувають в юридичному чи фактичному шлюбі з засудженим на момент його арешту.

Арешту підлягають і дружини, хоч і перебуваючі в розлуці з засудженим на момент його арешту, але причетні до контрреволюційної діяльності

---

* КПП — Комуністична партія Польщі.

** КПЗУ — Комуністична партія Західної України.

*** КПЗБ — Комуністична партія Західної Білорусі.

**** ІНВ — Іноземний відділ (ИНО) — розвідка НКВС СРСР.

***** РУ — Розвідувальне управління Наркомата оборони СРСР.

засудженого, такі, хто ховав засудженого, ті, що знали про контрреволюційну діяльність засудженого, але не повідомили про це відповідні органи...

Все майно, що належало заарештованим особисто, за винятком речей, що заарештовані беруть із собою, конфіскується...

Особлива нарада розглядає справи про дружин засуджених зрадників батьківщини і тих їхніх дітей, старших за 15 років, які є соціально-небезпечними і здатними до здійснення антирадянських дій...

Соціально-небезпечні діти засуджених... підлягають запроторенню в табори або виправно-трудові колонії чи в дитячі будинки особливого режиму наркомосів республік...

Засуджені особливою нарадою дружини зрадників батьківщини направляються для відбуття покарання в спеціальні відділення таборів...

Дружини зрадників батьківщини, що мають немовлят, після винесення вироку негайно заарештовуються і без завозу до в'язниць направляються безпосередньо в табір...

Народний комісар внутрішніх справ,
Генеральний комісар державної безпеки
М. Єжов

Друк. за «Реабілітація репресованих», с. 99, 100, 102.

№ 193
ДОВІДКА
Про виявлення, викриття і зняття з роботи троцькістсько-шкідницьких елементів за червень-серпень 1937 р. за сільськогосподарською номенклатурою
Серпень 1937 р.

Яблонський — начальник обласного земельного управління.
Вікторовський — заступник начальника управління.
Білик — начальник управління луб'яних культур.
Мірошніченко — начальник лісоуправління.
Паршин — начальник бавовняного управління.
Рагулін — начальник управління тваринництва.
Кудаковцев — начальник ветуправління.
Тупіцин — начальник управління «Сільелектро».
Нємежанський — нач. планово-фінансового управління.
Подлєсний — начальник управління землевлаштування.
Печінкін — директор лісзаводу.
Кас'яненко — начальник насінницького управління.

За цей же період увільнено як ворогів народу чи таких, що мали зв'язки з ворогами народу — 15 директорів МТС, 4 заступників з політчастин, 4 завідуючих районними земельними відділами...

ДАДО, ф. 19, о. 2, спр. 574, арк. 161, 163.

№ 194
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ» «ЗАМАСКОВАНИЙ НАЦІОНАЛІСТ» про письменника Мінька М. Г.
9 вересня 1937 р.

Протягом останніх років на літературному фронті Дніпропетровщини орудували вороги різних мастей, але переслідували вони одну підлу ціль — зірвати літературний фронт зсередини. Свою брудну руку приклали до літератури троцькісти, петлюрівці, націоналісти й інші лазутчики фашизму... Підтримувані нині викритими ворогами народу керівниками області, буржуазні націоналісти з письменницького середовища продовжували користуватись письменницьким квитком, прикриваючи ним свої ворожі діла.

У свій час у Дніпропетровську вийшов мерзенний контрреволюційний альманах «Зоряно», навколо якого згуртувались шпигуни і буржуазні націоналісти, що відверто проповідували відрив України від Москви і вигнання з України російських письменників. Тут знайшли собі місце зрадники ткачуки, вишні, єфремови, досвітні й інша контрреволюційна націоналістична наволоч.

Серед цієї банди ворогів в ті часи не останнє місце займав теперішній дніпропетровський «письменник» Мінько. Про нього ще в 1929 р. в тому журналі «Зоряно» писав тоді нині викритий ворог народу, автор «Келебердинських дзвонів», С. Мусіяк. Характеристика дана тоді Міньковi ворогом народу залишається правильною і на сьогодні. Він, Мінько, не сміється. Та й чого сміятись замаскованому націоналісту. Його не радує наша дійсність, його непокоять успіхи соціалізму, він кривиться, і через те кривляння виглядають ікла ворога. Мінько останні роки не пише, бо писати про наше щасливе життя може тільки той, хто будує його, кому близькі й дорогі завоювання Жовтня, перемоги соціалізму.

Зате контрреволюційних пасквілів на нашу дійсність, на нашу молодь, на меч пролетарської диктатури в «літературних працях» Мінька чимало. Такими працями він увійшов у літературу і набув собі в часи ткачуковщини і єфремовщини славу письменника, що подає надії, іншими словами надійного зброєносця буржуазно-націоналістичної агентури фашизму.

Однокашник фашиста Ткачука, вихованець матерого петлюрівця Єфремова, друг Поліщука, він, Мінько, до останніх днів був у тісному зв’язку з викритими ворогами народу, користувався їх покровительством і захистом від справедливої критики чесних літературних працівників. Вороги народу тримали Мінька на особливому рахунку, довіряючи йому журнал «Штурм».

Незрозуміло, чому місцева письменницька організація не наважується прямо сказати своє слово про замаскованого націоналіста Мінька, який не тільки не гідний носити письменницький квиток, а й повинен бути притягнутий до суворої відповідальності за свою контрреволюційну націоналістичну діяльність. Якщо до цього додати, що всі «праці» націоналіста Мінька були вилучені з преси як контрреволюційна націоналістична писанина, то політичне обличчя цього «письменника» буде зовсім ясне.

№ 195
ВИСНОВОК ГОЛОВНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ
про реабілітацію колишнього начальника штабу 7-го стрілецького корпусу Скрастіна П. І. [24]
19 січня 1957 р.

Скрастін Петро Іванович, 1897 р. народження, до арешту начальник штабу 7-го стрілецького корпусу, закритим засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР 14 вересня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання. Вирок виконано.

Скрастін П. І. обвинувачувався в участі в антирадянській військовій організації, куди був завербований заступником начальника штабу Харківського військового округу комбригом Аусемом. Йому доручалось вивчення командирів і політпрацівників для притягнення до антирадянської організації, проведення шкідництва з метою послаблення могутності РСЧА, підготовка і розміщення своїх людей для організації в передвоєнний період збройного повстання з метою скинення Радянської влади.

Обвинувачувався також у тому, що завербував до організації групу працівників штабу 7-го стрілецького корпусу і стрілецьких дивізій, що входили до його складу.

Додатковим розслідуванням встановлено, що Скрастін П. І. засуджений безпідставно, оскільки матеріали, що були покладені в основу обвинувального вироку, не знайшли свого підтвердження.

Показання Скрастіна П. І. одержані за допомогою незаконних методів слідства і не відповідають дійсності.

Головна військова прокуратура ставить клопотання перед Військовою колегією Верховного суду СРСР про скасування вироку від 14 вересня 1937 р. і припинення справи Скрастіна І. П. за відсутністю складу злочину.

Заступник головного військового прокурора
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-7897, арк. 132-133.

№ 196
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ БИКОВОЇ Р. В.[25]
15 вересня 1937 р.

Запитання: Ви дружина активного учасника контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації. Викладіть слідству всю відому Вам контрреволюційну діяльність Вашого чоловіка Молчанова Сергія Васильовича.

Відповідь: Про контрреволюційну діяльність мого чоловіка Молчанова Сергія Васильовича мені нічого не було відомо.

Запитання: Як ви реагували на арешт Вашого чоловіка...

Відповідь: Я вважала, що мій чоловік невинний, що в процесі слідства його невинність буде встановлена, він буде виправданий. На запитання знайомих я так і відповідала, що він заарештований невинно.

Друк. за збіркою «Повернення з небуття» с. 91.

№ 197
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ НАРОДНОМУ КОМІСАРІ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
про ув'язнення Бикової Р. В.
4 листопада 1937 р.

Слухали: Справу № 21669 (Дніпропетровськ).

Ухвалили: БИКОВУ Раїсу Василівну, як члена сім'ї зрадника батьківщини, ув'язнити у виправний трудовий табір строком на 8 років, рахуючи строк з 9.09.37 р.

Відповідальний секретар
(підпис)

№ 198
З НАКАЗУ НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР №00593 про репресії проти реемігрантів з Китаю (харбінців)
20 вересня 1937 р.

Органами НКВС взято на облік до 25 тисяч осіб, так званих «харбінців» (колишні службовці Китайсько-Східної залізниці і реемігранти з Манчоу-Го), що осіли на залізничному транспорті і в промисловості Союзу.

Облікові агентурно-оперативні матеріали показують, що харбінці, які виїхали до СРСР, в більшості складаються з колишніх білих офіцерів, поліцаїв, жандармів.

Облікові агентурно-оперативні матеріали свідчать, що прибулі до СРСР Харбіні в більшості складаються з колишніх білих офіцерів, поліцаїв, жандармів, учасників різних емігрантських шпіонсько-фашистських організацій тощо. В переважній більшості вони є агентурою японської розвідки, яка на протязі років направляла їх до Радянського Союзу для терористичної і шпигунської діяльності.

Доказом цього можуть служити і слідчі матеріали. Наприклад, на залізничному транспорті і в промисловості за останній рік репресовано за активну терористичну ii диверсійно-шпигунську діяльність до 4500 харбінців. Слідство в їх справах розкриває ретельно підготовлену і планомірно виконувану роботу японської розвідки з організації на території СРСР диверсійно-шпигунських баз з числа харбінців.

НАКАЗУЮ:

1. З 1-го жовтня 1937 року розпочати широку операцію по ліквідації диверсійно-шпигунських і терористичних кадрів харбінців на транспорті і в промисловості.

2.Арешту підлягають всі харбінці:

а) викриті і підозрювані в терористичній, диверсійній, шпигунській і шкідницькій

діяльності;

б) колишні білі, реемігранти, як ті, що емігрували в роки громадянської війни, так і військовослужбовці різних білих формувань;

в) колишні члени антирадянських політичних партій (есери, меншовики та ін.);

г) учасники троцькістських і правих формувань, а також всі харбінці, зв'язані з діяльністю цих антирадянських формувань;

д) учасники різних емігрантських фашистських організацій (Російський загальновійськовий союз, Союз козацьких станиць, Російське студентське товариство та інші)...

3. Арешти провести в дві черги:

а) В першу чергу тих, хто служить в НКВС і Червоній Армії, на залізничному і водному транспорті, громадянському повітряному флоті, на військових заводах, в електросиловому господарстві всіх промислових підприємств, на газових і нафтоперегінних заводах, в хімічній промисловості;

б) в другу чергу всіх інших харбінців, які працюють в радянських установах, радгоспах, колгоспах тощо.

4) Харбінців, що не попали під категорії, вказані в п.2, незалежно від наявності компрометуючих даних, негайно видалити з залізничного, водного і повітряного транспорту, а також з промислових підприємств, застосувавши одночасно заходи до недопущенню їх на ці об'єкти.

5. Слідство за справами заарештованих харбінців розгорнути таким чином, щоб в найкоротший строк повністю викрити всіх учасників диверсійно-шпигунських і терористичних організацій і груп. Якщо в процесі слідства буде виявлятися нова сітка шпигунів, шкідників і диверсантів — НЕГАЙНО ЗААРЕШТОВУВАТИ.

6. Всіх заарештованих харбінців розбити на дві категорії:

а) До першої категорії віднести всіх харбінців, викритих в диверсійно-шпигунській, терористичній, шкідницькій і антирадянській діяльності, які підлягають розстрілу;

б) до другої категорії — всіх останніх, менш активних харбінців, що підлягають ув'язненню до в'язниць в таборах, строком від 8 до 10 років.

7. На харбінців, що віднесені до першої і другої категорії, щодекадно складати альбоми (окрема довідка на кожного заарештованого), з конкретним викладенням слідчих і агентурних матеріалів, які визначають ступінь винуватості заарештованих.

8. Альбом направляти в НКВС СРСР на затвердження. Віднесення заарештованих харбінців до першої чи другої категорії провадиться на основі агентурних і слідчих даних — Народним комісаром внутрішніх справ республіки, начальником УНКВС області чи краю разом з прокуроом республіки, області, краю.

9. Після затвердження списків НКВС СРСР і прокурором Союзу вирок виконувати негайно.

10. Звільнення з тюрем і таборів раніше засуджених харбінців припинити. На цих осіб представити матеріали для розгляду на Особливій нараді НКВС СРСР.

11. Операцію закінчити до 25 грудня 1937 року.

Про хід операції доносити мені телеграфом кожні п'ять днів.

Народний Комісар Внутрішніх Вправ СРСР,
Генеральний Комісар Державної Безпеки
М. ЄЖОВ

Сайт «НКВД». Приказ НКВД от 20.9.1937 г. №00593. ru.wikisource.ord/wiki

№ 199
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ НКВС СРСР
про застосування до Мамчія Г. Т. вищої міри покарання. 9 жовтня 1937 р.

Слухали: Справу Мамчія Георгія Тимофійовича, 1911 р. народження, українця, місце народження — м. Харбін, звинуваченого в належності до агентури японської розвідки.

Ухвалили: Застосувати до Мамчія Г.Т. вищу міру соціального захисту — розстріл.

АУСБУДО, спр. П.7640, арк 98.

№ 200
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ТРІЙКИ УНКВС УРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСКІЙ ОБЛАСТІ
про застосування до Бугаєнка П. Г. вищої міри покарання 9 грудня 1937 р.

Слухали: Справу Бугаєнка Пилипа Георгійовича, 1915 р. народження, уродженця м. Харбіна, Манчжурія, студента Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту, звинуваченого в належності до агентури японської розвідки.

Ухвалили: До Бугаєнка П.Г. застосувати вищу міру соціального захисту — розстріл.

АУСБУДО, спр. 20304, арк. 78.

№ 201
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ НКВС СРСР
про ув’язнення Каташова В. П. до виправно-трудового табору на 10 років. 28 січня 1938 р.

Слухали: Справу Каташова Василя Петровича, 1909 р. народження, росіянина, місце народження — м. Харбін, кочегара Дніпропетровської інфекційної лікарні № 1, звинуваченого в належності до агентури японської розвідки.

Ухвалили: Каташова В.П. ув’язнити до виправно-трудового табору строком на 10 років.

АУСБУДО, П-23228, арк. 45.

№202
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УПРАВЛІННЯ НКВС У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗАСТУПНИКУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
про підсумки операції по розгрому японської агентури
25 січня 1938 р.

Відповідно до Вашого наказу, у другій половині 1937 р., нами була проведена операція по розгрому агентури японської розвідки. Вістря оперативного удару було скеровано на ліквідацію основної бази японців, т. зв. харбінців, яких всього було враховано по області біля 200 осіб.

З цього числа, дії операції було піддано 165 осіб, з яких відносно 139 — справи направлено на Ваш розгляд. З числа направлених Вам справ, 87 осіб засуджено по 1-й категорії, 11 — по другій категорії, по 41 справі — результатів ще не має. 27 осіб засуджено по 1-й категорії Військовою Колегією, Трибуналом і трійкою... З числа репресованих японських розвідників — 143 вихідці з Харбіна.

У процесі слідства виявлено: шпигунів — 65, диверсантів — 34, терористів — 27, учасників к-р. фашистстьких формувань — 19, іншого к-р елемента 20. Операцією ліквідовано 9 резидентур і 3 явочні квартири.

Більшість репресованих харбінців перекинуто на територію СРСР японськими розвідувальними органами після продажу Китайсько-Східної залізниці.

Основним пунктом концентрації японської агентури у Дніпропетровську є інститут інженерів транспорту, звідкиля йшли шпигунські нитки на транспортні та промислові об'єкти...

№ 203
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ» «СУД НАД КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЮ БАНДОЮ, ЩО ОРУДУВАЛА В ПАВЛОГРАДСЬКОМУ РАЙОНІ»
про судовий процес над керівниками Павлоградського району
17 вересня 1937 р.

Органами НКВС викрита контрреволюційна антирадянська зграя правих відщепенців, заклятих ворогів народу, яка довгий час орудувала в Павлоградському районі. Тонко маскуючись, учасники зграї були тісно зв'язані з троцькістсько-бухарінськими бандитами в керівних організаціях області і за їх завданнями систематично проводили підривну шкідницьку діяльність у сільському господарстві Павлоградського району.

Зграю очолював материй троцькістсько-зінов'євський бандит Кучинський, який до викриття був секретарем Павлоградського райпарткому. До складу зграї входили також зрадники батьківщини — колишній голова Павлоградського райвиконкому Коробкін, колишній директор Богданівської МТС Бородавка, колишній директор Павлоградської МТС Пінсон, колишній директор Межирічської МТС Пічугін, колишній завідувач Павлоградського райземвідділу Вихрест і колишній старший агроном райземвідділу Бондаренко.

Кучинський та Коробкін, які входили до складу нині розгромленої троцькістсько-бухарінської антирадянської терористичної організації, разом із своїми спільниками виконували настанови ворогів народу, які стояли на чолі колишнього керівництва області.

Викрита банда ворогів народу займалась шкідництвом у сортонасінному господарстві, навмисне ігнорувала і не виконувала елементарних правил агротехніки, систематично провадила шкідництво в МТС району, зривала виконання державних зобов'язань колгоспів з хлібопоставок, натуроплати МТС і практики стахановських виробничих рекордів колгоспників.

Все це робилось з метою спровокування незадоволення колгоспних мас.

Восени 1935 і 1936 рр. учасники павлоградської контрреволюційної банди за завданням нині викритих ворогів народу, які очолювали керівні обласні організації, навмисне зірвали підняття зябу, і через це сівба ранніх зернових культур проводилась по погано підготовленій веснооранці, що різко позначилось на врожайності.

Було штучно затягнуто молотьбу до жовтня, штучно підвищувались витрати пального, вартості ремонту техніки і т. ін.

Всі учасники контрреволюційної банди заарештовані й відповідатимуть за свої мерзенні контрреволюційні дії перед радянським судом.

№ 204
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ»
«ВИРОК БАНДІ ПРАВИХ ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ, ЩО ОРУДУВАЛА В ПАВЛОГРАДСЬКОМУ РАЙОНІ»
23 вересня 1937 р.

Спеціальна колегія обласного суду встановила, що на основі даних попереднього і судового слідства винність всіх звинувачених у справі павлоградської контрреволюційної шкідницької групи правих цілком доведена. Спецколегія ухвалила всіх підсудних: Кучинського, Коробкіна, Бородавку, Пічугіна, Пінсона, Вихреста, Бондаренка — засудити до розстрілу з конфіскацією належного їм майна.

Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

№ 205
ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ЗОРЯ»
«ВІТАЄМО СЛАВНІ ОРГАНИ НКВС»,
в якій колгоспники сільгоспартілі ім. Косіора схвалювали вирок відносно керівників Павлоградського району
23 вересня 1937 р.

З почуттям найглибшого задоволення зустріли ми, делегати колгоспу ім. Косіора, справедливий вирок банді мерзенних правих зрадників, що кілька років знущалася над чесною працею колгоспників Павлоградщини і своїм шкідництвом зводила нанівець цю працю.

Ми ніколи не забудемо, що через фашистських наймитів Вихреста, Бондаренка, Бородавку та ін. одержали минулого року по 20 копійок на трудодень. А цього року пропав весь врожай цибулі і сила зерна на полі.

Партія і уряд повсякденно виявляють велику турботу про колгоспи і колгоспників. Цю турботу ми завжди відчуваємо. Наш колгосп цього року сіє чудове зерно. Майбутнього року ми візьмемо добрий врожай.

Від імені всіх колгоспників ми вітаємо славні органи НКВС, ми допомагатимемо їм викривати всіх підлих ворогів, під якою маскою вони б не приховувались.

Підписи

№206
ВИРОК ВІЙСЬКОВОЇ КОЛЕГІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ СРСР
у справі викладача
Дніпропетровського державного університету Попова Л. А. [26]
3 жовтня 1937 р.

Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР на закритому судовому засіданні 3 жовтня 1937 р. розглянула справу з обвинувачення ПОПОВА Леонтія Ананійовича, 1897 р. народження, службовця в злочинах, передбачених ст. 54-8 і 54-11 Карного кодексу УРСР.

Попереднім і судовим слідством встановлено, що підсудний Попов Леонтій був активним учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації, яка діяла в Дніпропетровській області. Підсудний Попов був завербований у 1936 р. одним із активних учасників названої вище організації — Фєдосєєвим і за завданням останнього з метою поширення організації проводив вербування нових членів. Встановлено, що підсудний Попов перебував у терористичній групі, що готувала терористичний акт проти Наркома внутрішніх справ т. Єжова М. І., і з цією метою в червні 1936 р. за завданням терористичної групи виїжджав до Москви.

Таким чином доведена вина підсудного Попова в здійсненні ним злочинів, передбачених ст. 54-8 і 54-11 КК УРСР.

Військова колегія Верховного суду СРСР присудила:

Попова Леонтія Ананійовича до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього особисто йому належного майна. Вирок оскарженню не підлягає і на основі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. підлягає негайному виконанню.

Головуючий
(підпис)

Друк. за збіркою «Повернення з небуття», с. 136-137.

№ 207
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ РИНСЬКОГО С. Й.,
якого звинувачували в контрреволюційній діяльності, що зокрема, полягала в зв’язках з академіком Яворницьким Д. І.
17 вересня 1937 р.

Запитання: На минулих допитах ви показали про ваші зв’язки з українськими націоналістами — академіком Еварницьким і засудженим у справі

української контрреволюційної організації — «Спілки визволення України» — активним учасником цієї організації Єфремовим Петром. Дайте показання, за яких обставин у вас виникло знайомство з цими особами.

Відповідь: З Еварницьким і Єфремовим я не був зв'язаний, а був знайомий. Знайомство з цими особами в мене виникло і продовжувалось на грунті спільної роботи з ними в учбових закладах...

Запитання: На яких ще основах у вас виникло і продовжувалось знайомство з націоналістами Єфремовим і Еварницьким?

Відповідь: Другої основи не було.

Запитання: Коли ви останній раз зустрічались з Еварницьким.

Відповідь: В останній раз я бачив Еварницького приблизно тижня за два до мого арешту. Я прийшов до нього додому за книгою з історії місцевого краю. Одержавши від нього книгу — записи Коржа про Запорізьку Січ «Історія Новоросійських міст», я пішов.

Запитання: Як часто ви відвідували Еварницького?

Відповідь: За час нашого знайомства я був у нього три рази. Останні рази я зустрічав його на вулиці.

Запитання: Розкажіть про характер ваших бесід з Еварницьким при зустрічах з ним на політичні теми.

Відповідь: На політичні теми бесід у нас не було. Наші бесіди зводились до музейної роботи, археології й історії України.

Запитання: З питань історії України у вас, значить, були бесіди з Еварницьким?

Відповідь: Так. Були...

Друк. за збіркою «Повернення з небуття», с. 129-130.

№ 208
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ РИНСЬКОГО С. Й., звинуваченого в створенні контрреволюційної групи 28 вересня 1937 р.

Запитання: Від кого ви одержали завдання створити контрреволюційну троцькістсько-націоналістичну групу?

Відповідь: Такого завдання я ні від кого не одержував і групи не створював.

Запитання: Значить ваша контрреволюційна група склалась стихійно?

Відповідь: Про існування контрреволюційної групи я не знаю.

Запитання: Ви намагаєтесь відкрутитись від правдивої відповіді, але вам це не вдасться. Група ця була організована за дорученням Глузмана і Юр'єва, які входили до складу троцькістсько-націоналістичної організації університету.

Відповідь: Такого змісту доручення від Глузмана і Юр'єва я не одержував і бесід у мене з ними на політичні теми чи з питань особистого характеру не було.

Там само, с. 130.

№ 209
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ РИНСЬКОГО С. Й.,
звинуваченого в зберіганні контрреволюційної літератури
16 жовтня 1937 р.

Запитання: З якою метою ви зберігали в себе вилучену у вас під час обшуку контрреволюційну націоналістичну літературу?

Відповідь: Вилучені в мене в числі контрреволюційної націоналістичної літератури книги українського націоналіста Грушевського я зберігав як цінний історичний матеріал для використання в разі необхідності.

Запитання: Де могла бути така необхідність?

Відповідь: Під час читання мною лекцій з історії, зокрема з історії України чи з краєзнавства.

Запитання: Ви користувались цією літературою?

Відповідь: Так, я користувався окремими томами Грушевського при читанні мною лекцій з історії України в 1924 і 1925 рр.

Запитання: І прищеплювали студентам контрреволюційні й націоналістичні ідеї й настанови?

Відповідь: Ні, не прищеплював...

Там само, с. 131.

№ 210
ВИПИСКА З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ ТРІЙКИ УНКВС УРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
про ув'язнення Ринського С. Й. до виправно-трудового табору на 10 років. 27 жовтня 1937 р.

Слухали:

Справу Дніпропетровського УНКВС з обвинувачення Ринського Сергія Йосиповича... активного учасника націоналістичного підпілля.

Ухвалили:

Ринського Сергія Йосиповича ув'язнити до ВТТ на 10 років, рахуючи строк з 29.08.1937 р.

Там само, арк. 131.

№ 211
ВИСНОВОК УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
про направлення справи Скрастіної Ф. П. до особливої наради НКВС СРСР
17 жовтня 1937 р.

17 жовтня 1937 р. співробітник УДБ УНКВС по Дніпропетровській області визначив, що Скрастіна Фросина Петрівна, 1904 р. народження нале-

жить до категорії осіб, щодо яких передбачено застосування наказу НКВС від 15 серпня 1937 р., а тому ухвалив: слідчу справу Скрастіної Ф. П. передати на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР.

АУСБУДО, спр. П-5100, арк. 11.

№ 212
ЗАЯВА Скрастіної Ф. П. ДО ПРОКУРОРА СРСР ПАНКРАТОВА з клопотанням про реабілітацію 30 січня 1940 р.

Скрастіної Фросини Петрівни, 1904 р. народження, ув'язнена Темтабору 30 січня 1940 р.

Заява

Я була ув'язнена 9 вересня 1937 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, 19 листопада 1937 р. засуджена до 8 років ВТТ.

Мій чоловік Скрастін Петро Іванович, колишній начальник штабу 7-го стрілецького корпусу.

Я була одружена з Скрастіним 8 років, у нас народилось дві дочки. Я знала Скрастіна як стійкого партійця, відданого Радянській владі.

Сама я з 1919 по 1928 рік працювала рахівником у Вітебському відділі народної освіти, у 1928-1929 рр.- діловодом неповної середньої школи № 11. В 1929 р. вийшла заміж і з народженням дитини залишила роботу.

Я не знаю, за що мене засуджено і прохаю Вас переглянути мою справу.

Ф. Скрастіна

Там само, арк. 30.

№ 213
ВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ про реабілітацію Скрастіної Ф. П. 5 жовтня 1957 р.

Скрастіна Фросина Петрівна, 1904 р. народження, була ув'язнена рішенням Особливої наради при НКВС від 19 листопада 1937 р. до восьми років виправно-трудових таборів як дружина зрадника батьківщини.

В обвинувальному висновку зазначається, що Ф. П. Скрастіна була заарештована як дружина активного учасника фашистської змови в частинах 7-го стрілецького корпусу, засудженого до вищої міри покарання.

Скрастіна Ф. П. у своїх показаннях заперечувала свою участь у контрреволюційній діяльності чоловіка, одночасно показувала, що, як їй відомо, Скрастін ніколи троцькістом не був.

Військовий трибунал Київського військового округу вважає, що Скрастіна Ф. П. була засуджена безпідставно і ухвалив: рішення Особливої наради від 19 листопада 1937 р. скасувати і справу припинити у зв'язку з відсутністю складу злочину.

Головуючий
(підпис)

Там само, арк. 27.

№ 214
ДОВІДКА
про реабілітацію колишнього директора Криворізького металургійного комбінату Вєсніка Я. І. 21 березня 1956 р.

Вєснік Яків Ілліч, 1894 р. народження, перед арештом директор Криворізького металургійного комбінату.

Заарештований 10 липня 1937 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР 17 листопада, засуджений до вищої міри покарання. 18 листопада 1937 р. вирок виконано.

Винним себе визнав, показав, що в 1923 р. приєднався до троцькістів. У 1930 р. завербований до троцькістської організації П'ятаковим.

Згодом Вєснік відмовився від своїх показань і винним себе не визнав. Викривався показаннями ряду колишніх керівних працівників заводу.

На судовому засіданні Вєснік визнав себе винним частково, тобто що створив антирадянське угруповання в кількості двох чоловік, з якими він вів антирадянські розмови.

Військова колегія Верховного суду ССР 21 березня 1956 р. скасувала вирок від 17 листопада 1937 р.

АУСБУДО, спр. П-5224, т. 3, арк. 273.

№ 215
ВИТЯГ ЗІ СЛІДЧОЇ СПРАВИ ЄФІМОВОЇ А. Ф.
про направлення її на розгляд Особливої наради НКВС СРСР [29]
Листопад 1937 р.

Управлінням державної безпеки УНКВС Дніпропетровської області заарештована Єфімова Анастасія Федорівна — дружина активного учасника контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації міста Дніпропетровська Єфімова Івана Микитовича, засудженого 14-17 вересня 1927 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання — розстрілу.

Обвинувачена Єфімова заперечує будь-яку участь з її боку в контрреволюційній діяльності Єфімова І. М.

Керуючись наказом НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р., слідчу справу з обвинувачення Єфімової А. Ф., позапартійну, доцента Дніпропетровського університету, направити на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

Довідка: обвинувачена Єфімова А. Ф. утримується під вартою у Дніпропетровській в'язниці.

Друк. за збіркою «Повернення з небуття», с. 93-94.

№ 216
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗАСТУПНИКУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
про результати операції по розгрому німецької контрреволюції у Дніпропетровській області
12 січня 1938 р.

Відповідно до Вашого наказу по розгрому к-р. німецького, шпигунсько-диверсійного підпілля, нами були розкриті і ліквідовані великі контрреволюційні організації, створені німецькою розвідкою. Виявлено і репресовано значну кількість агентів німецьких розвідувальних органів, у різні часи перекинутих на територію Радянського Союзу, із завданнями шпигунства, диверсій і терору.

У німецьких національних районах області — Молочанському, Люксембурзькому і Рот-Фронтівському, крім розкритих і ліквідованих контрреволюційних формувань, завдано оперативного удару по контрреволюційному, націоналістичному підпіллю, яке по суті є вогнищем фашистського впливу на німецьке населення районів.

З 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. по основних промислових центрах області і трьох національних районах репресовано 2 879 осіб, з них:

шпигунів — 211
диверсантів — 458
терористів — 210
учасників націоналіст. повст. організацій — 979
інших к-р. націоналіст. елементів — 1 021

У різних галузях промисловості репресовано 676 осіб, з них: у металургійній — 181, оборонній — 27, коксохімічній — 16.

Слідчими матеріалами встановлено, що діяльність німецьких розвідувальних організацій, поряд з широкою пропагандою фашизма, була в основному спрямована:

а) на насадження своєї агентури в найбільш серйозних об'єктах промисловості, головним чином, оборонного значення з метою шпигунства, диверсій і шкідництва у передвоєнний час і підготовки диверсійних актів, намічених до здійснення, на момент початку війни Німеччини проти СРСР;

б) на створення терористичних груп для організації і здійснення терактів над керівниками партії та уряду;

в) на вербування кадрів з метою шпигунства;

г) на створення і підготовку к-р. повстанських формувань для активних дій проти Радянської влади в період війни...

№ 217
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ЗАСТУПНИКУ НАРКОМА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР
про результати роботи по розгрому латиської контрреволюції у Дніпропетровській області
13 січня 1938 р.

Відповідно до Вашого наказу в грудні місяці 1937 р. нами завдано оперативного удару по латиській контрреволюції.

З числа виявлених і врахованих по області 500 латишів, заарештовано 325 осіб, з яких справи відносно 279 осіб закінчено і направлено на Ваш розгляд.

З числа репресованих виявлено:

учасників к-р. націоналіст. орг. — 122 особи
шпигунів і диверсантів — 143
терористів — 15
іншого к-р елемента — 45

з числа заарештованих:

кол. членів і канд. партії — 114
перебіжчиків — 23
політемігрантів — 3

Основним пунктом концентрації латиського к-р. елемента у нашій області були промислові об'єкти, в тому числі оборонні підприємства і, головним чином, заводи, які раніше належали латвійським акціонерним фірмам, що були евакуйовані в період імперіалістичної війни з Риги. На цих заводах працювало понад 150 латишів, переважно старослужбовців ризьких компаній.

Переважна більшість старослужбовців використовувалася латвійськими розвідувальними органами для шпигунсько-диверсійної роботи і серед них існувала потужна к-р націоналістична організація, яка скеровувалася латвійською місією в Москві.

Ця організація охоплювала крім старослужбовців, ряд латишів, працювавших на великих металургійних заводах Дніпропетровська, а також на транспорті і армії.

Практична діяльність к-р організації латиських націоналістів полягала в наступному:

а) шпигунстві на користь латвійських розвідувальних органів;

б) диверсійній, шкідницькій діяльності на підприємствах;

в) підготовці з числа активу ОСО і т. зв. «Латиських стрільців» бойових, повстанських загонів;

г) у підготовці терористичних актів над керівниками партії та Радянського Уряду...

№ 218
З ЛИСТА
Фєлєнковського Володимира Йосиповича дружині Олександрі Костянтинівні, переданого під час побачення у тюрмі [30]
20 січня 1938 р.

Алька

Ця записка попаде до твоїх рук. Як все було. Після п'яти днів тюремного ув'язнення на Шпалерній (у Ленінграді) 22 грудня під жахливим конвоєм у 5 чоловік, як небезпечного злочинця, мене приставили в арештантському вагоні до Дніпропетровська. Везли п'ять днів на хлібі й воді. Після 10 днів катівні я 26 грудня зразу з поїзда був узятий на допит і поставлений у стойку, простояв дві доби і впав. У камері мені допомогли опритомніти, і я дізнався від людей, що відбувається.

Зараз всім ш'ють, як і мені, участь у правотроцькістській організації, шкідництво, шпигунство, диверсії. Я дізнаюсь від головного інженера, що на мене показали всі учасники організації — до 10 чоловік... всі заарештовані начальники цехів... Всіх, певна річ, заставили жахливими знущаннями, брутальною лайкою, позбавленням сну по 7-10 днів, стойкою і смертельним побиттям. Б'ють, відбивають зуби і щелепи, живіт, роблять інвалідами. Заступника директора заводу катували 102 дні. І він після цього повигадував, як і всі. Я не в змозі витримати стойку і знущання, і щоб нелюди не дійшли до побиття,- я також написав поему про вербування мене директором заводу і його заступником і визнав тільки два пункти ст. 54-1 — шкідництво і участь в організації. Вже задоволений, що немає шпигунства... якщо дадуть 7-8 років, буде добре...

Тепер, що це таке? Ніхто не знає, але, видко, задумана всесоюзна провокація, жах і кошмар. Показання мільйонів заарештованих — брехня, яка здобута зухвалим, цинічним з катуванням допитом, причому вони впевнені — ніхто ніколи не дізнається. І це вірно, бо немає такої людини, яка б зупинила цей кошмар, крім Сталіна. Але хто йому скаже? Таких сміливців немає. Ми вважаємо, що країна йде до катастрофи, де 5 мільйонів заарештованих — всі керівні працівники взяті і цинічно, без вини, оголошені ворогами народу.

Цілую. Володя.

АУСБУДО, спр. П-15537, арк. 120-120-зв.

№ 219
З ВИСНОВКУ ГОЛОВНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ СРСР
про реабілітацію колишнього директора Дніпродзержинського металургійного заводу Манаєнкова Й. П.
31 січня 1956 р.

Військовий прокурор знайшов: 31 березня 1938 р. Військова колегія Верховного суду СРСР на основі ст. 54-6, 54-8, 54-9 і 54-11 засудила Манаєнкова Йосипа Петровича до розстрілу і в той же день вирок виконано.

Як видно з матеріалів справи, Манаєнков на попередньому слідстві винним себе визнав і дав докладні показання про свою злочинну діяльність. У суді він також визнав себе винним у належності до антирадянської організації, але відмовився від своїх показань у часті шпигунської діяльності, заявивши, що шпигуном він ніколи не був і його ніхто не вербував.

У суді докази, представлені слідством, перевірені не були.

У зв'язку зі скаргою дружини засудженого в справі Манаєнкова проведено додаткове розслідування і встановлено, що він був заарештований і засуджений необґрунтовано.

Додатковим розслідуванням встановлено, що показання як самого Манаєнкова, так і інших заарештованих є неправдоподібними і тому не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку з таких мотивів: у вироку вказано, що Манаєнков був завербований у 1933 р. М. І. Бухаріним і саме за його завданням створив на заводі антирадянську право-троцькістську організацію.

Вивченням архівно-слідчої справи з обвинувачення Бухаріна встановлено, що він щодо Манаєнкова ніяких показань не давав і його учасником організації не називав.

Манаєнков стверджував, що крім Бухаріна він у контрреволюційній роботі був зв'язаний з керівниками Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому. Вивченням справ цих осіб встановлено, що ніхто з них Манаєнкова учасником організації не називав.

Вже одні ці обставини викликають великий сумнів не тільки в правдоподібності показань інших заарештованих, але в існуванні антирадянської організації на заводі ім. Дзержинського взагалі.

Крім того, у процесі додаткового розслідування встановлений ряд об'єктивних даних, які ставлять під сумнів існування на заводі організації й те, що її керівником був Манаєнков...

Допитані в процесі додаткового розслідування члени комісії з експертизи заводської діяльності показали, що про шкідницьку діяльність Манаєнкова й інших осіб, вказаних в акті експертизи, їм нічого не відомо і в них не було ніяких підстав для таких висновків. Акт ними був підписаний за вимогою працівників НКВС, і всі зазначені в цьому акті епізоди звинувачення і висновки були написані не ними, а самим працівниками НКВС...

На цій підставі акт експертизи також не може бути основою для обвинуваченні в антирадянській діяльності.

Оглядом архівних матеріалів встановлено, що в 1935 і 1936 рр. завод ім. Дзержинського успішно виконував виробничий план за всіма показниками. Навпаки, після арешту Манаєнкова та інших керівників завод почав працювати погано...

Додатковим розслідуванням встановлено, що в УНКВС Дніпропетровської області в 1937-1938 рр. дійсно широко практикувались масові безпідставні арешти, застосування незаконних методів слідства, фальсифікація слідчих матеріалів, що приводило до засудження чесних радянських людей...

Таким чином, у процесі додаткового розслідування виявлений ряд нових обставин, які приводять до висновку, що Манаєнков Йосип Петрович був заарештований і засуджений безпідставно.

Головна військова прокуратура вбачає необхідним перегляд справи Манаєнкова Й. П. у зв'язку з відсутністю складу злочину.

АУСБУДО, спр. П-20341, арк. 280, 281, 283.

Рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР щодо Манаєнкова Йосипа Петровича справа була припинена за відсутністю складу злочину.

№ 220
З ЛИСТА 17 УВ'ЯЗНЕНИХ НА ІМ'Я ХРУЩОВА М. С.
про тортури над заарештованими
Орієнтовно: березень-квітень 1938 р.

...Чи відомо ЦК, що в слідчому апараті облвідділу НКВС кожному з нас не один раз оголошували, що «НКВС — це партія», «Тільки НКВС, а не партійні організації можуть навести порядок у країні», «Взагалі, кожен комуніст, який мав хоч найменше зауваження, підлягає репресії»...

Кожного з нас, починаючи з першого допиту, слідчі оголошували фашистами, агентами гестапо, ворогами народу і т. ін.

Кожен допит супроводжувався цинічними антирадянськими вигуками, таким як: «Признайся, курва, у своїй антирадянській діяльності. Тут тобі не обком, не міськом, не контрольна комісія, де робили, що хотіли. Тут ти будеш говорити те, що нам потрібно...»

Кожен з нас по-партійному відкидав висунуті проти нас безглузді обвинувачення, наскрізь брехливі й наклепницькі, але слідчі повторювали завчені провокаційні речення: «Для вас це брехня, для нас — правда. Підписуйте так, як вимагає партія...»

Спротив слідству в підписуванні явно зготованої провокації викликав моральні й фізичні репресії: морили голодом і безсонням, заставляли 100-150 годин безперервно сидіти на стільці без руху, хліба і води, без відпочинку і сну, що викликало марення і галюцінації; безперервне стояння на ногах по 80 годин і більше без їжі, сну й оправки, побиття кулаками, ніжкою від стільця, резиновою палицею, важким прес-пап'є, ребром лінійки та ін.— приводило до втрати зубів, крововиливів...

У садизмі слідчі намагались перевершити один одного. Одні кричали у вуха так, що лопались барабанні перетинки, інші плювали в обличчя своєю брудною слиною, треті інсценізували вивід на розстріл, четверті катували електрострумом...

Підслідних кидали в холодні вогкі карцери або в крихітні камери, вщерть набитих людьми («інкубатори»), звідки виносили в непритомному стані, обливали водою і тягли на допит...

АУСБУДО, спр. П-7288, т. 2. арк. 60-61.

№ 221
З ПОСТАНОВИ ЦК КП(Б)У «ПРО РЕОРГАНІЗАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ ШКІЛ НА УКРАЇНІ»*
10 квітня 1938 р.

Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі та інші школи, перетворюючи їх у вогнища буржуазно-націоналістичного антирадянського впливу на дітей.

Практика насадження національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості прилучатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим дальше існування особливих національних шкіл, особливих національних відділів та класів при звичайних радянських школах і постановляє:

1. Реорганізувати особливі національні німецькі, польські, чеські, шведські та інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати особливі національні відділи і класи при звичайних школах, технікумах і вузах.

2. Реорганізувати Одеський німецький педагогічний інститут в інститут іноземних мов...

...Всю роботу з реорганізації особих національних учбових закладів секретарям обкомів КП(б)У взяти під особистий контроль і керівництво.

Друк. за збіркою «Національні процеси на Україні».— К., 1997, с. 255-256.

№ 222
ВИСНОВОК ЗА АРХІВНО-СЛІДЧОЮ СПРАВОЮ № 8405
з поданням про реабілітацію вчителів Казімірова П. Я., Коростовцевої М. В., Романова О. К., засуджених до вищої міри покарання[31]
1 грудня 1958 р.

Постановою трійки управління НКВС по Дніпропетровській області Казіміров Петро Якович, Коростовцева Марія Володимирівна, Романов Опанас Кирилович засуджені до вищої міри покарання. Їм інкримінувалось створення контрреволюційної націоналістичної повстанської організації, основне завдання якої полягало в тому, щоб шляхом активної боротьби з Радянською владою добитись відриву України від СРСР і створення самостійної

* У 1938 р. на Україні всього було 21 656 шкіл, 5 143 783 учнів, з них національних — 1 530 з кількістю учнів — 423 108.

Української держави під гаслом «Україна тільки для українців». Допитані Казіміров, Коростовцева, Романов винними себе визнали повністю.

Постанова трійки щодо Казімірова, Коростовцевої, Романова не може бути чинною, а справа підлягає припиненню за слідуючими мотивами:

З матеріалу видно, що обвинувачення всім засудженим засновано на їх показаннях. Визнавальні показання засуджених неконкретні, суперечливі й об'єктивно свого підтвердження в матеріалах справи не знаходять, більше того, вони спростовуються додатковим розслідуванням.

Показання Казімірова, Коростовцевої, Романова не можуть бути визнані вірогідними, даних про можливість притягнення їх до кримінальної відповідальності немає.

АУСБУДО, спр. П-13088, арк. 151.

На основі «Висновку» до Дніпропетровського обласного суду був направлений протест прокурора області з клопотанням про скасування вироку і реабілітацію засуджених.

№ 223
ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
про реабілітацію Казімірова П. Я., Коростовцевої М. В., Романова О. К.
3 грудня 1958 р.

Протест прокурора Дніпропетровської області задовольнити. Постанову трійки від 15 квітня 1938 р. щодо Казімірова П. Я., Коростовцевої М. В., Романова О. К. скасувати, а справу припинити за недоведеністю обвинувачення.

Там само, арк. 153.

№ 224
МАТЕРІАЛИ ДО ЗВІТНОЇ ДОПОВІДІ НА 4-ту ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ ОБЛАСНУ ПАРТІЙНУ КОНФЕРЕНЦІЮ
про репресії проти керівного складу Дніпропетровської області.
Квітень-травень 1938 р.

За звітний період відбулась велика зміна керівних партійних працівників, однією з основних причин якої є викриття серед них троцькістсько-бухарінських-буржуазно-націоналістичних найманців фашизму.

Всього за звітний період змінилось 175 секретарів міськомів і райкомів, з них репресовано 65 і 26 зняті з роботи як такі, що не заслуговують на довіру.

Велика кількість ворогів народу викрита у сфері судово-слідчої роботи: завідуючий відділом обкому Валов і його прямі посібники — бувший голова облсуду Рум'янцев, бувший голова спецколегії Рудоміно, бувший обласний прокурор Цвік — направляли всю роботу на дискредитацію радянського суду, на змазування контрреволюційних і великих кримінальних справ, направляли удари на притягання до кримінальної відповідальності низового радянського і колгоспного активу...

Робота, яка проводилась нарсуддями з ліквідації наслідків шкідництва показала, що нарсуддями з кількості притягнутих до відповідальності у 1937 р., виправдано 11,4 відсотки і припинено справ — 15,8 відсотка.

За перше півріччя 1937 р. за контрреволюційними злочинами винесено 76 м'яких вироків; 25 відсотків справ, що поступили з НКВС, змазувались і направлялись безпідставно на дослідування.

За перше півріччя 1937 р. засуджено на 5-10 років 173 контрреволюціонери, а за друге півріччя засуджено і позбавлено волі на строк 5 років — 313 контрреволюціонерів.

Досить яскравим фактом є та обставина, що в першому півріччі немає жодного вироку засудженим до вищої міри покарання, а в другому приречено 26 членів контрреволюційних правотроцькістських організацій*.

Вжиті рішучі заходи щодо укріплення кадрів. Висунуто 56 народних суддів, з них 2 робітника і 36 колгоспників...

ДАДО, ф. 19, о. 3, спр. 6, арк. 14, 60, 61.

№ 225
ЗІ ЗВІТНОЇ ДОПОВІДІ СЕКРЕТАРЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ І МІСЬКОМУ КП(б)У ЗАДІОНЧЕНКА Б. 6-й МІСЬКІЙ ПАРТКОНФЕРЕНЦІЇ
про викритих «ворогів народу» в Дніпропетровську
22 травня 1938 р.

У міськомі партії довгий час орудували вороги народу Вєтров, Шарага й інша сволота — шкідники, шпигуни, диверсанти.

Цю банду очолював обер-бандит Хатаєвич, який приніс немало шкоди в усьому соціалістичному будівництві.

Як, приклад, можна навести таке: в обласному земельному управлінні — вирішальному штабі керівництва нашим соціалістичним сільським господарством тільки в останній час, протягом 2-3 місяців, було заарештовано 13 чоловік, які довгий час маскувались — вороги народу Монох, Бугаєнко, Одринський і інша сволота, яка до останнього часу намагалась зірвати сівбу в порядку заплутування сівобміну і по зерну, і по кукурудзі, і по лінії МТС. У своїх показаннях ворог народу Монох, який останній час працював заступником начальника ОБЛЗУ, заарештований місяц назад показав: «З метою штучного псування насіння вводив ранню яровізацію...»

Я вважаю необхідним зазначити, що партійна організація ОБЛЗУ і Кіровський райком партії не зуміли викрити цих ворогів, хоч сигналів для цього було достатньо. Після арешту Яблонського й іншої сволоти здавалось можна було б мобілізувати партійну організацію на викриття ворогів, а вони обмежились тільки спостереженням, і тому до останнього часу орудували вороги, яких можна було викрити давно...

ДАДО, ф. 18, о. 3, спр. 72, арк. 29, 31.

---
* Приведені дані явно фальсифіковані. Нічого не говориться про засуджених позасудовими органами (примітка укладачів).

№ 226
ДОВІДКА
про виконання рішень лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) щодо арештів керівних працівників Сталінської залізниці
Травень 1938 р.

На основі виконання рішень лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) у частині викриття й очищення залізничного транспорту від ворогів народу було увільнено з 1 вересня 1937 р. по 1 березня 1938 р. — 273 чоловіки, з них заарештовано 102, у тому числі 67 комуністів.

У керівництві дороги репресовані як вороги народу:

Трестер — колишній начальник дороги;

Сущенко — колишній заступник начальника дороги;

Левченко — колишній заступник начальника дороги;

Васильченко — колишній начальник служби шляху;

Грачов — колишній начальник вагонної служби;

Сердюк — колишній заступник начальника вагонної служби;

Федоренко — колишній заступник начальника вантажної служби;

Алфьоров — колишній головний бухгалтер.

ДАДО, ф. 19, о. 3, спр, 6. арк. 115.

№ 227
ПРОТЕСТ Т. В. О. ВІЙСЬКОВОГО ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
з пропозицією про реабілітацію Гордєвського К. І.
23 квітня 1958 р.

У справі Гордєвського Кирила Івановича

Гордєвський Кирило Іванович, 1898 р. народження, за національністю болгарин, був засуджений трійкою УНКВС 19 жовтня 1938 р. до розстрілу за те, що будучи агентом болгарської розвідки, збирав шпигунські дані про політичні настрої робітників Криворізького металургійного комбінату, рудників і Криворізького коксохімічного заводу.

Постанова трійки підлягає скасуванню, а справа припиненню.

Гордєвський показував, що в березні 1937 р. він був завербований до болгарської шпигунської організації, а в травні 1937 р. приєднався до української націоналістичної організації й займався збиранням відомостей шпигунського характеру.

Показання Гордєвського на попередньому слідстві, а також осіб, що проходили з ним у цій справі, викликають сумнів.

Додатковою перевіркою встановлено, що всі особи, які проходили у даній справі, обмовляли себе в результаті незаконних методів слідства і в суді відмовились від своїх показань.

Документальною перевіркою встановлено, що Гордєвський як агент болгарської розвідки ні в яких справах не значиться.

Допити співробітників і студентів Гордєвського дали про нього позитивні відгуки.

Прошу постанову трійки від 9 жовтня 1938 р. скасувати і справу Гордєвського К. І. припинити за недоведеністю його вини.

Т. в. о. військового прокурора КВО
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-12935, арк. 98.

№ 228
З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ
ДРУЖИНИ ГОРДЄВСЬКОГО К. І. ГОРДЄВСЬКОЇ Р. Ф.
про те, що її чоловік не належав до контрреволюційних організацій
12 березня 1958 р.

Ми прожили з Кирилом Івановичем Гордєвським шість років. Він був заарештований 5 липня 1937 р. Мені говорили в НКВС, куди я ходила довідатись, що чоловік заарештований за те, що готував збройне повстання.

Скільки я не доводила, що це неправда, що чоловік ні в яких контрреволюційних організаціях не перебував, мені не вірили.

З моменту арешту до 1957 р. я ніяких відомостей про Кирила Івановича не мала.

Гордєвський любив свою професію, багато працював зі студентами, приділяючи велику увагу вихованню кваліфікованих спеціалістів, політично грамотних людей.

Там само, арк. 74.

№ 229
ДОРУЧЕННЯ НАЧАЛЬНИКУ СПЕЦВІДДІЛУ
УПРАВЛІННЯ МВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
повідомити Гордєвській Р. Ф. про смерть її чоловіка
14 січня 1957 р.

...Громадянці Гордєвській Р. Ф. оголошено, що її чоловік Гордєвський К. І. в 1938 р. був засуджений до 10 років ВТТ і помер у місцях ув'язнення 18. 01. 1944 р. від запалення легенів.

До відомості повідомляємо, що Гордєвський К. І.

19-го жовтня 1938 р. був засуджений до вищої міри покарання.

(підпис)

Там само, арк. 44.

№ 230
З ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ ДОДІНОЇ В. Я.,
вчительки 8-ї середньої школи м. Кривого Рогу про позитивну оцінку Гордєвського К. І.
12 березня 1958 р.

Я знала Гордєвського Кирила Івановича як викладача Криворізького педагогічного інституту з 1935 р.

Я не вірила, що Кирило Іванович був ворогом народу. За вдачею він був скромною людиною, дуже вічливим, добре пояснював матеріал. Всі студенти ставились до нього з великою повагою. Ніколи не чула від нього антирадянських висловлювань...

Там само, арк. 69.

№ 231
ПОВІДОМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ СБУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ДО ВІДДІЛУ ЗАГСУ ЦЕНТРАЛЬНО-МІСЬКОГО РАЙОНУ м. КРИВОГО РОГУ ПРО ЗМІНУ В ЗАПИСІ АКТУ
про причину смерті Гордєвського К. І.
11 березня 1996 р.

Прохаємо виправити в запису акта про смерть Гордєвського К. І., 1898 р. народження, дату смерті з 18.01.1944 р. на 19.10.1938 р. Причину смерті — від запалення легенів — на розстріл.

(підпис)

Там само, арк. 122.

№ 232
ПОСТАНОВА ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
про реабілітацію Гордєвського К. І.
28 травня 1958 р.

Ухвалили:

Постанову трійки УНКВС по Дніпропетровській області від 19 жовтня 1938 р. щодо Гордєвського К. І. скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину.

Головуючий
(підпис)

Там само, арк. 100.

№ 233
ЛИСТ ЦК ВКП(б)
про застосування методів фізичного впливу щодо заарештованих
10 січня 1939 р.

ЦК ВКП(б) стало відомо, що секретарі обкомів, крайкомів, перевіряючи працівників НКВС, ставлять їм у провину застосування фізичного впливу на заарештованих, як щось злочинне. ЦК ВКП роз'яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП. При цьому було вказано, що фізичний вплив допускається як виключення і притому щодо лише таких явних ворогів народу, які, використовуючи гуманний метод допиту, нахабно відмовляються видати змовників, місяцями не дають свідчень, намагаються затормозити викриття тих змовників, що залишились на волі,— отже продовжують боротьбу з Радянською владою і в тюрмі... ЦК ВКП вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись і надалі, винятково щодо явних ворогів народу, таких, що не роззброїлись, як цілком правильний і доцільний метод. ЦК ВКП вимагає від секретарів обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, щоб вони при перевірці працівників НКВС керувались даним роз'ясненням.

Секретар ЦК ВКП(б)
Й. Сталін

Друк. за газетою «Труд», 1997, 17 жовтня.

№ 234
ЗВЕРНЕННЯ ВІД УВ'ЯЗНЕНОГО ШЕРЕМЕТА В. Ф.
до Генерального прокурора СРСР Вишинського, Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна, наркома внутрішніх справ СРСР Берії з клопотанням про розслідування його справи
24 січня 1939 р.

Від ув'язненого Нікопольським міськвідділом НКВС, що знаходиться в тюремному міськвідділі м. Нікополя Дніпропетровської області, ШЕРЕМЕТА Василя Феофіловича

З 3 червня 1938 р. я заарештований Нікопольським міськвідділом НКВС і знаходжусь «під слідством». За ці більше ніж сім місяців я пережив неймовірні моральні й фізичні муки, яким був підданий окремими співробітниками НКВС і умовами тюремного ув'язнення. З 28 серпня по 12 вересня я лежав у лікарні при Дніпропетровській в'язниці з температурою до 40 градусів, з опухшими ногами і животом, з головним болем, що доводив до сліпоти і марення.

Я бачив людей, що втратили мову, паралізованих, доведених до божевілля через знущання під час допитів. Я був також мимовільним свідком побиття

людей до непритомного стану, до крововиливу, викликаного так званими слідчими НКВС. Чув стогін, що переходив у нелюдське ревіння людей, яких катували. У таких умовах я підписав перші протоколи «попереднього слідства» про те, що я є членом української повстанської контрреволюційної організації, її організатором у Нікопольському районі.

Більш за те, я не тільки підписав протоколи, я власною рукою написав жахливу заяву про це ж. Це в той час, коли я не тільки не належу і не належав до такої контрреволюційної організації, але до арешту навіть не чув про неї...

Я закінчив педагогічне училище, став народним учителем, вступив кандидатом у члени ВКП(б)...

І ось наступила фатальна ніч 3 червня 1938 р.

Представники НКВС приходять на квартиру, заарештовують, забирають партквиток, мандат члена міськради, грамоти ударника-відмінника й інші прикраси мого життя. Я залишаю 4-х дітей-малят, дружину й опиняюсь у клітці. Обірвалось життя, обірвалась робота для великої соціалістичної моєї Батьківщини, якій я готовий був віддати самого себе.

Настав кошмар.

Виявився в перші чотири-п'ять місяців майбутнім повстанцем і керівником української повстанської організації, пропагандистом ідей відділення УРСР від СРСР, терористом і т. ін.

З 7 грудня 1938 р. проведена перекваліфікація. Я тепер не терорист і не повстанець — це, немов, не доведено. Тому зняті з ст. 54-ї п. 2 і 8, підписані мною, а залишились п. 10, 11.

Тепер дали вже очні ставки і свідків, які підтверджували мою немов би контрреволюційну діяльність і агітацію. Який жах, яке розбещення людей...

Контрреволюція була і є для мене осоружною до смерті, а «слідство» і «свідки» стверджують, що це так, а на мої категоричні заперечення представники облвідділу НКВС, що приїжджають до Нікополя, обіцяють «побити писок», «посадити в карцер», «тримати в тюрмі, доки я голову розіб'ю об стінку», щедро обсипають мене такими «епітетами» , як «повія», «провокатор», «жуйна тварина», «містер», «пан», густо покривають мене «матом» і іншими виразами, які я писати до Вас не в змозі...

Я щиро прохаю Вас, розслідуйте мою «справу», причини мого арешту і зробіть законні висновки.

В. Шеремет

Друк. за журналом «Родина», 1989, № 1, с. 26-28.

№ 235
ВИТЯГ З РІШЕННЯ СУДОВОЇ КОЛЕГІЇ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
про скасування вироку відносно Шеремета В. Ф.
5 жовтня 1939 р.

Судова колегія в кримінальних справах 5 жовтня 1939 р., розглянувши в касаційному порядку справу про вирок Дніпропетровського облсуду від 25

квітня 1939 р. відносно Шеремета Василя Феофіловича, 35 років, вчителя, з селян-середняків, виключеного з рядів ВКП(б), засудженого за ст. 54-10 і 53-11 до позбавлення волі у виправно-трудових таборах на 10 років і позбавлення прав на 5 років.

Вирішив: Касаційну скаргу задовольнити, вирок суду скасувати. Шеремета В. Ф. з під варти звільнити.

Голова (підпис)

Там само, с. 29.

№ 236
ДОВІДКА НІКОПОЛЬСКОГО ВІДДІЛУ НКВС
про смерть у тюрмі Шеремета В. Ф.
15 лютого 1940 р.

Видана НАЧЕСІ К. О. в тому, що її чоловік ШЕРЕМЕТ В. Ф. знаходився в тюрмі в Дніпропетровську, де й помер у вересні 1939 р.

Начальник
Нікопольского відділу НКВС
(підпис)

Там само, с. 29.

№ 237
ДОВІДКА
про стан здоров'я Одінцова А. В. [32]
5 жовтня 1938 р.

При медичному огляді ув'язненого Одінцова Андрія Васильовича, 1862 р. народження, встановлено, що він страждає емфіземою легенів, міокардітом і загальною старечою слабістю.

Прямувати на Північ не може.

Начальник
медсанвідділу тюрми НКВС
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-24171, арк. 4.

№ 238
УХВАЛА СУДОВОЇ КОЛЕГІЇ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
про реабілітацію Одінцова А. В.
29 квітня 1990 р.

Одінцов Андрій Васильович, 1862 р. народження, засуджений 7 серпня 1941 р. за ст. 54-10 і 54-11 на 7 років позбавлення волі.

Одінцов засуджений за те, що був митрополітом на Дніпропетровщині і з 1928 р.— активним учасником контрреволюційної організації церковників, мета якої полягала в проведенні антирадянської агітації.

На судовому засіданні Одінцов винним себе не визнав. Його показання в судовому засіданні не досліджувались і ніякої оцінки вироку не одержали.

Разом з тим з показань Одінцова на попередньому слідстві видно, що його визнавальні свідчення носили загальний неконкретний характер, від яких він 5 січня 1939 р. відмовився, заявивши, що є прихильником релігії і в інтересах її існування давав настанови віруючим з тим, щоб вони активно захищали релігію, відстоювали існування церков, які зазнавали знищення і руйнування.

Показання свідків на попередньому слідстві судом не перевірялись і на суді не оголошувались.

Аналіз показань свідків спростовує висновки суду про організацію церковників, метою якої було проведення антирадянської агітації, і що її активним учасником був Одінцов.

За таких обставин висновок суду про участь Одінцова в контрреволюційній організації необґрунтований, він засуджений незаконно.

Судова колегія визначила:

Вирок судової колегії в кримінальних справах Дніпропетровського облсуду від 7 серпня 1941 р. щодо Одінцова Андрія Васильовича скасувати і справу припинити за відсутністю складу злочину.

Там само, арк. 174-175.

№ 239
З УКАЗУ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
«Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного відходу робітників і службовців з підприємств і установ» від 26 липня 1940 р.

Згідно подання Всесоюзної Центральної Ради професійних Спілок — Президія Верховної Ради СРСР ухвалює:

1. Збільшити тривалість робочого дня робітників і службовців в усіх державних, кооперативних і громадських підприємствах і установах з семи до восьми годин на підприємствах з семигодинним робочим днем, з шести до семи годин — на роботах з шестигодинним робочим днем, за виключенням професій з шкідливими умовами праці...

2. Перевести в усіх державних, кооперативних і громадських підприємствах і установах роботу з шестиденки на семиденний робочий тиждень, вважаючи сьомий день тижня — неділю днем відпочинку

3. Заборонити самовільний відхід робітників і службовців з державних, кооперативних і громадських підприємств і установ, а також самовільний перехід з одного підприємства на інше, або з однієї установи до іншої

4. Відхід або перехід може дозволити тільки директор підприємства чи начальник установи...

5. Встановити, що робітники і службовці, які самовільно пішли з державних, кооперативних і громадських підприємств і установ, притягаються до суду і за вироком народного суду підлягають тюремному ув'яненню на строк від 2-х до 4-х місяців.

Встановити, що за прогул без поважної причини робітники і службовці притягаються до суду і за вироком народного суду караються виправно-трудовими роботами за місцем праці на строк до 6 місяців з утриманням з заробітної плати до 25 відсотків. В'зв'язку з цим скасувати обов'язкове звільнення за прогул без поважних причин.

Запропонувати народним судам всі справи, вказані в даній статті, розглядати не більше, ніж в 5-денний строк і вироки по цим справами приводити у виконання негайно...

Голова президії Верховної Ради СРСР
М. Калінін
Секретар Президії Верховної Ради СРСР
А. Горкін

Сайт Політбюро ЦК ВКП(б) Lies/ ucoz/ ua

№ 240
З ВИСНОВКУ КДБ СРСР
про реабілітацію Фламінга П. П.
12 грудня 1957 р.

Слідчий 6-го відділу Головного управління КДБ знайшов:

Фламінг Петро Петрович, 1916 р. народження, був заарештований 12 листопада 1941 р. особливим відділом Західного фронту і 11 листопада 1942 р. засуджений Особливою нарадою при Наркомі внутрішніх спав за підозрою в шпигунстві до 8 років ВТТ. 12 грудня 1942 р., відбуваючи покарання, помер у тюрмі.

З матеріалів справи видно, що підставою до арешту послужили відомості про його вороже ставлення до Радянської влади, висловлювання антирадянських настроїв, сумнівні зв'язки з польським біженцем Г. Я. Вайнтрубом, заарештованим у квітні 1941 р. за підозрою в шпигунстві на користь німецької розвідки.

Під час слідства Фламінг винним себе не визнав і показав, що ніяких антирадянських висловлювань не допускав. З Вайнтрубом знайомий поверхово, розмови з ним носили побутовий характер.

Допитаний 6 грудня 1942 р. співробітник Фламінга з редакції спецгазети показав, що з боку Фламінга ніяких антирадянських дій чи висловлювань не помічав...

У справі знаходиться висновок військового прокурора Західного фронту, в якому вказується, що «конкретної винності Фламінга в злочині, передбаченому ст. 58-1 Кримінального кодексу РРФСР, попереднім слідством не доведено...»

У процесі додаткової перевірки в справі Фламінга П. П. встановлено, що знайомство з Вайнтрубом носило випадковий характер.

Даних про належність Фламінга і Вайнтруба до агентури іноземних розвідок в архівах НКВС і МДБ не знайдено.

Беручи до уваги, що доказів для обвинувачення Фламінга П. П. у справі немає, пропоную клопотатись про внесення протесту на постанову особливої наради від 11 листопада 1942 р.

Слідчий 6-го відділу КДБ СРСР
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-15847, арк. 43-45.

Висновком Військової прокуратури Московського військового округу постанова Особливої наради скасована. Фламінг П. П. реабілітований.
Там само, арк. 48.

№ 241
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Кузьменка О. О.
17 квітня 1994 р.

Кузьменко О. О., 1926 р. народження, вироком Військового трибуналу 17 березня 1944 р. за ст. 54-2, 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УРСР засуджений до ув'язнення на строк 8 років у виправно-трудових таборах.

Справа касаційному оскарженню не підлягала.

Кузьменко звинувачувався в тому, що будучи антирадянськи налаштованим, був завербований під час німецької окупації до контрреволюційної організації українських націоналістів в другій половині 1942 р., проводив залучення нових членів, розповсюджував оунівську літературу. брошури і листівки націоналістичного характеру.

Особистої участі у вбивствах, грабунках й інших насильницьких акціях проти радянських громадян не брав.

Засуджені у даній справі Кузьменко М. Ф., Оленич М. В. показали, що, будучи членами ОУН, вони займались лише розповсюдженням націоналістичної літератури і в насильницьких акціях участі не брали.

Таким чином з матеріалів справи видно, що дії Кузьменка О. О. не містили в собі заклику до скинення, підриву чи ослаблення Радянської влади або до здійснення окремих контрреволюційних злочинів, передбачених ст. 54-10.

Що стосується притягнення Кузьменка О. О. до кримінальної відповідальності за ст. 54-21 54-11, то слід визнати, що хоч він і був членом ОУН, але діяльності, направленої на підготовку або здійснення контрреволюційних злочинів, не проводив, збройного повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію не здійснював, у матеріалах справи відсутні докази його особистої участі в складі ОУН у вбивствах, грабунках й

інших насильницьких акціях проти радянських громадян, а тому в цих діях відсутній склад злочину.

На Кузьменка О. О. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-28701, арк. 336.

№ 242
З ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИСНОВКУ УПРАВЛІННЯ НКВС УРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
щодо звинувачення Зозулі В. М., Журавля І. Т., Молодика М. В., Молодик М. С., Невгодовської В. І. та інших у контрреволюційній оунівській діяльності
15 лютого 1945 р.

УНКВС Дніпропетровської області одержало дані про контрреволюційну уонівську діяльність групи осіб, що проживали в селах Ломівка, Березанівка, Єлизавето-Кам'янка, Сугаківка, Амур-Нижньодніпровському районі міста Дніпропетровська.

На основі цих даних була викрита в кінці 1944 року відділом безпеки УНКВС підпільна організація українсько-німецьких націоналістів і заарештовані її учасники: Борониченко З.О. директор НСШ №64, Епік Н.С. студентка Дніпропетровського державного університету, Журавель І.Т. учень Дніпропетровського музикального училища, Зозуля В.М. студентка Дніпропетровського державного університету, Молодик М.В. вчитель СШ № 90, Молодик М.С. вчителька СШ № 90, Невгодовська В.І. слухачка бухгалтерських курсів, Нестеровська В.Ф. домогосподарка, Нечипоренко Г.Ф. учень підготовчого відділення Дніпропетровського гірничого інституту, Охотников В.М. учень Дніпропетровського гірничого технікуму, Портнов І.Ю. колгоспник риболовецької артілі, Ризоль О.Д. робітник Дніпропетровського заводу ім. К.Лібкнехта, Сердюк М. С. учитель СШ № 63, Яценко В.М. студентка фармацевтичного інституту з притягненням їх до кримінальної відповідальності.

Слідством встановлено, що під час німецької окупації в східні області України направлялися оонівські емісари з метою насадження українського підпілля і вербування українського населення для збройної боротьби проти Радянської влади і створення «Української самостійної соборної держави».

Зозуля В. була завербована в 1942 році націоналістом Макаренком в контрреволюційну організацію українських націоналістів і являлася її штатним працівником на прізвисько «Валя». Своєю діяльністю охоплювала село Ломівку.

Завербувала Іллю Журавля і Віру Яценко, дала їм оонівські листівки і іншу літературу для розповсюдження.

Після звільнення м. Дніпропетровська встановила організаційні зв'язки з членами ОУН Сухотником М., Епік Н., Нечипоренко Г....

Там само, спр. П-7602, арк. 373.

Далі перелічується, хто кого завербував, але про практичну діяльність організації нічого не повідомляється. Проте пропонується всіх притягти до кримінальної відповідальності.

Трибуналом військ НКВС Дніпропетровської області 23 лютого 1945 року всі вони були засуджені до різних термінів ув'язнення, включаючи каторжні роботи.

№ 243
З ВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ КОЛЕГІЇ ВЕРХОВНОГО СУДУ СРСР
щодо вироку трибуналу військ НКВС Дніпропетровської області відносно Зозулі В. М., Журавля І. Т., Молодика М. В., Молодик М. С., Невгодовської В. І. та ін.
21 травня 1947 року

Військова колегія Верховного Суду СРСР визначила: трибуналом військ НКВС Дніпропетровської області визнані винними в тому, що під час німецької окупації вступили до ОУН Зозуля В.М., Журавель І.Т., Молодик М.В.,Молодик М.С., Невгодовська В.І., Нестеровська В.Ф., Борониченко З.О., Епік Н.С., Нечипоренко Г.Ф., Охотников В.М., Портнов І.Ю., Ризоль О.Д., Сердюк М.С., Яценко В.М.

Зозуля завербувала Журавля і Яценко; Молодик завербував Борониченка. Зозуля разом з іншими організувала вивчення програми ОУН, розповсюджувала українську націоналістичну літературу. Зозуля і Борониченко обвинувачувалися в антирадянській агітації.

Різоль О. звинувачувався в тому, що знав про належність Зозулі і Борониченка до ОУН, але з приходом Червоної Армії не сповістив про це органи НКВС.

Вирок Військового трибуналу підлягає зміні за слідуючими засадами.

Указ президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року застосований необґрунтовано так, як в діях Зозулі, Журавля, Молодика Миколи та інших не встановлені ознаки злочину, передбачені цим указом.

Звинувачення Епік, Нестеровської, Молодик Марії, Різоля судовим слідством не підтверджено тому, що самі вони вину заперечували, а ніхто з інших підсудних їх не викривав в належності до ОУН чи в якомусь сприянні їй, або в недонесенні про них органам влади.

Військова колегія визначила:

Вирок Військового трибуналу від 23 лютого 1945 року змінити: застосування Указу від 19 квітня 1943 року з вироку виключити. За статтею 54-1-а визначити покарання Зозулі, Журавлю, Нечипоренку, Борониченку, Охотникову, Портнову, Яценко, Невгодовській, Молодику Миколі 10 років позбавлення волі. Вирок відносно Епік, Нестеровської, Молодик Марії, Різоля, Сер-

дюка скасувати і справу припинити за не доведенням звинувачення. З під варти звільнити.

Там само, арк 487-488.

№ 244
ЗАЯВА ПРОКУРОРУ СРСР ГОЛОВКА Ю. І.
з клопотанням про перегляд його справи. 5 травня 1946 р.

Головка Юрія Івановича
1916 р. народження,
члена ВЛКСМ з 1935 р.

У 1940 р. я був закликаний до РСЧА, служив помічником командира гарнізону в м. Меркіне Литовської РСР.

Під час відступу через бомбардування 22 червня 1941 р. весь гарнізон розпорошився і опинився в оточенні. Мене з двома бійцями захопили німці і розмістили в колгоспних коморах. Вночі ми, 30 чоловік, втекли і рушили на Схід. У районі м. Великі Луки зустрілись з розвідувальним загоном, який приставив нас в 122 стрілецький полк, де я був призначений на посаду заступника політрука. У вересні 1941 р. наша рота попала в оточення, я був поранений в голову. Німці оточили нас, обеззброїли і доставили в м. Ліду.

Там я попав до збірного шпиталю. Після одужання німці направили полонених у м. Невель, працювати на розчистці міста.

У січні 1942 р. німці відібрали декілька партій полонених по 35-40 чоловік, видали їм зброю і поставили охороняти залізницю Невель-Полоцьк.

У травні 1942 р. я з групою військовополонених втік і приєднався до другої білоруської бригади ім. Пономаренка, де командував взводом, брав участь у бойових операціях — розгромі німецьких гарнізонів, підриванні мостів тощо.

9 грудня 1942 р. за наказом командування бригади разом з 100 бійцями перейшов лінію фронту.

10 грудня мене викликали до начальника особливого відділу, а 16 грудня заарештували. Особливою нарадою я був засуджений до 10 років позбавлення волі.

Працюю в Норильському гірничозбагачувальному комбінаті електрозварником. Зауважень по роботі не маю, навпаки, неодноразово одержував подяку за сумлінну працю.

Прошу прокурора СРСР переглянути мою справу.

Головко Ю. І.

АУСБУДО, спр. П-6469, арк. 67-68.

№ 245
ВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ ПРИБАЛТІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
про реабілітацію Головка Ю. І. 27 листопада 1956 р.

Трибунал розглянув протест військового прокурора на постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 29 травня 1943 р. у справі Головка Юрія Івановича, 1916 р. народження, засудженого за ст. 58-1-а Кримінального кодексу РРФСР на 10 років ВТТ.

В Обвинувальному висновку зазначається, що Головко Ю. І. народився і проживав в м. Нікополі Дніпропетровської області. Там був закликаний до РСЧА. Служив у м. Меркіне Литовської РСР.

Після початку Вітчизняної війни 25 червня 1941 р. разом з двома бійцями відстав від своєї частини, попав в оточення і без опору здався німцям у полон. 27 червня Головко з полону нібито втік і в серпні 1941 р. прибув в район м. Великі Луки до частин червоної Армії, де був зарахований у стрілецький полк на посаду заступника політрука.

20 вересня 1941 р. Головко вдруге попав в оточення і зі зброєю в руках здався в полон. До січня 1942 р. утримувався в таборі військовополонених в м. Ліда.

У січні 1942 р. добровільно поступив на службу в німецьку армію, охороняв залізницю на дільниці Невель-Полоцьк.

В обвинувальному висновку вказано, що 7 травня 1942 р. Головко з групою військовополонених при підозрілих обставинах перейшов до радянських партизан і служив у них до дня затримання.

У протесті прокурора вказано, що винність Головка не встановлена і заперечується ним у скаргах.

У протесті говориться: «З матеріалів попереднього слідства і додаткової перевірки видно, що Головко був двічі узятий у полон німцями, а не сам їм здавався, як про це зазначається в обвинувальному висновку.

У партизанському загоні Головко брав участь у боях з німцями, командував взводом...».

Військовий трибунал Прибалтійського військового округу визначив: «Протест прокурора округу задовольнити, постанову Особливої наради скасувати, справу припинити за відсутністю складу злочину».

Голова
(підпис)

Там само, арк. 92, 92-зв.

№ 246
ПРОТЕСТ ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
з клопотанням про реабілітацію Солошенко Є. В. 16 липня 1956 р.

Солошенко Євдокія Василівна, 1923 р. народження, жителька с. Кохівка Павлоградського району постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 17 червня 1944 р. була ув'язнена до 8 років ВТТ.

В обвинувальному висновку зазначається, що Солошенко Є. В., проживаючи на окупованій території, зрадила батьківщину. У травні 1943 р. в поліції с. Кохівка дала письмову згоду на таємне співробітництво з німецькою поліцією для виявлення партизанів.

Допитана 13 грудня 1943 р. Солошенко показала, що вона дійсно дала згоду співробітничати з німецькою поліцією, але практично нічого не робила.

Постанова Особливої наради підлягає скасуванню, а справа припиненню за такими мотивами:

Звинувачення Солошенко не підтверджується ніякими об'єктивними доказами. Обвинувачення було побудовано на її особистих так званих визнавальних показаннях, від яких згодом вона відмовилась, заявивши, що вони одержані в результаті застосування заборонених методів слідства.

Справа проти Солошенко порушена через заяву її односельчанки, в якій говориться, що заявниця підозрює її в зраді.

Прошу постанову Особливої наради скасувати, справу припинити через відсутність складу злочину.

Прокурор
Київського військового округу
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-6962, арк. 63.

Визначенням Військового трибуналу Київського військового округу від 21 вересня 1956 р. постанова Особливої наради була скасована.
Там само, арк. 65.

№ 247
ВИЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ
про реабілітацію Ревви Григорія Кононовича, Невеселого Миколи Григоровича, Момота Антона Григоровича
17 січня 1956 р.

Ревва Г. К., Невеселий М. Г., Момот А. Г. засуджені Особливою нарадою при НКВС СРСР 25 листопада 1944 р. за те, що в період перебування на окупованій фашистами території були учасниками організації українських націоналістів.

У протесті прокурор Київського військового округу, вважаючи звинувачення недоведеним, прохає про припинення справи.

Винність засуджених грунтувалась лише на їх власних показаннях, що вони дали на попередньому слідстві на допитах у відділі контррозвідки «Смерш» на початку березня 1944 р. При чому на наступних допитах вони показання змінили і заявили, що членами ОУН вони ніколи не були, а раніше дали вигадані показання через застосування до них незаконних методів слідства.

Об'єктивних доказів, що підтверджували їх належність до ОУН, не здобуто, тому не було підстав для визнання їх винними в належності до організації українських націоналістів.

Військовий трибунал ухвалив:

Рішення Особливої наради при НКВС СРСР щодо Ревви Г. К., Невеселого М. Г., Момота А. Г. скасувати і справу припинити за недоведеністю обвинувачення.

Голова трибуналу
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-4905, арк. 37111.

№ 248
ІЗ ЗАЯВИ ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРУ СРСР
Мартинової Ніни Володимирівни про перегляд її справи
4 січня 1955 р.

18 січня 1944 р. я була заарештована в м. Дніпродзержинську і відправлена до Дніпропетровська. Через півтора року рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 6 травня 1945 р. засуджена на 5 років до ВТТ.

У ніч на 21 січня 1945 р. мене ввели до кімнати, де знаходились п'ять офіцерів, старший серед яких — полковник. Він мені заявив: «Вас присудили до повішення і ніякі виправдання вам не допоможуть. Мова може йти лише про довжину вірьовки. Назвіть ваших спільників і тоді ми зможемо замінити повішення розстрілом».

Я нічого не могла відповісти. Після чого мене відправили в одиночну камеру, повідомивши, що це камера смертників. В одиночці я провела 4 місяці. 20 діб мені не давали спати, викликаючи на нічні допити, на яких погрожували катуванням. Від постійного яскравого світла в камері я майже втратила зір, захворіла запаленням мозку, у мене почалось марення, але слідство продовжувалось. У стані важкої депресії я підписувала протоколи, не читаючи. У слідчих матеріалах є висновок тюремного лікаря, що я хворіла на запалення мозку...

Тільки через півтора року рішенням Особливої наради я була засуджена на 5 років до ВТТ.

Я народилась у 1898 р. Мій батько Гуськов О. В. був професором гірничого інституту. У 1914 р., закінчивши гімназію, я поступила до Харківського медичного інституту, який не закінчила через те, що добровільно вступила в 1917 р. до Червоної гвардії, у загін Подтьолкова, звідки була направлена заступником комісара охорони здоров'я Лебединського повіту.

З жовтня 1919 р. — молодший лікар 186-го стрілецького полку, а з березня 1920 р. — старший лікар 187-го полку, брала участь у боях проти Денікіна.

У 1920 р. демобілізована, у 1921 р. закінчила Дніпропетровський медичний інститут, залишена в ньому ординатором.

У 1933 р. призначена головним лікарем Амур-Нижньодніпровського пологового будинку. У 1934-1941 рр. обиралась депутатом Дніпропетровської міськради. У 1939 р. захистила кандидатську дисертацію.

З початком Вітчизняної війни мобілізована до армії.

Двічі була контужена, демобілізована, почала працювати в Старобільській міжрайонній лікарні Ворошиловградської області.

В обвинувальному висновку мені інкримінувалось, що в лікарні знаходилось троє полонених поранених німецьких солдатів, яких я немов би приховала від радянських органів, а коли Старобільськ окупували румуни, то передала цих німців їм.

Німці були приставлені з табору військовополонених за наказом відповідних інстанцій. Про їх перебування знало місцеве керівництво і начальник райвідділу НКВС. Всі троє мали поранення в ноги і самостійно пересуватись не могли. При наближенні ворожих військ до Старобільська все місцеве керівництво втекло, не подумавши про необхідність вивезення німців. Коли прийшли окупанти, а це були румунські війська, нам не залишалось нічого іншого, як передати поранених їм.

У 1942 р. я виїхала до Дніпропетровська і з жовтня почала працювати в Земській лікарні. Разом з іншими лікарями ховала в епідемічному відділенні радянських військовополонених, видавала молоді фіктивні довідки, які визволяли їх від окопних робіт чи вивезення до Німеччини...

Я відбула строк покарання без всякої вини. Зараз працюю завідуючою хірургічним відділенням центральної лікарні Ухткомбінату.

Прошу переглянути мою справу і повернути мені ім'я чесного радянського громадянина.

Н. Мартинова

АУСБУДО, П-4593, арк. 177, 178, 190, 194.

Визначенням військового трибуналу Київського військового округу від 17 квітня 1956 р. постанова Особливої наради в справі Мартинової Н. В. скасована і справа припинена через відсутність складу злочину.

Там само, арк. 219.

№ 249
ВИТЯГ З ОБВИНУВАЛЬНОГО ВИСНОВКУ У СПРАВІ Захватихати В. О. ПРО ЙОГО УЧАСТЬ В ОУН
28 лютого 1946 р.

Проведеним слідством встановлено, що Захватихата В. О. через свої антирадянські переконання, залишившись на окупованій території в м. Нікополі, приєднався до антирадянської організації українських націоналістів (ОУН) і, перейшовши на бік ворога, працював у Нікопольській райземуправі з заготівлі сільськогосподарських продуктів для німецької армії.

За завданням керівництва нікопольської української націоналістичної організації проводив серед населення націоналістичну пропаганду і розповсюджував націоналістичну літературу.

У серпні 1944 р. за завданням УПА виїхав до Західної України для підпільної націоналістичної діяльності.

Вважав би обрати для Захватихати В. О. міру покарання — 8 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі.

Слідчий
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-26170, арк. 83.

№ 250
ЗАЯВА ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРУ СРСР
Захватихати Володимира Онуфрійовича
з клопотанням про реабілітацію
5 серпня 1958 р.

Заява

Я був заарештований 26 грудня 1944 р. в м. Дубно, куди був направлений за рішенням наркомосвіти України на посаду завідуючого районним відділом народної освіти. Оголошено мені постанову Особливої наради від 20 травня 1945 р. про ув'язнення на 5 років до ВТТ. Тобто слідство продовжувалось понад півтора року. Під час слідства від мене вимагали пояснення з двох питань: 1. Чому я в 1941 р. не евакуювався; 2. Про зв'язки з ОУН.

Щодо першого питання. Перед окупацією Нікополя німцями районний військовий комісар викликав мене, як і інших невійськовозобов'язаних, і наказав без його дозволу з міста не виїжджати, зробивши відповідну позначку у військовому квитку. Це відбулось 14 серпня 1941 р., а 17 серпня до Нікополя вступили німці.

З початку окупації я не працював, потім три місяці викладав математику в школі, знову залишився безробітним. Пізніше, щоб не бути вигнаним до Німеччини, поступив на роботу до райземуправи на посаду бухгалтера-статистика. Виявився некваліфікованим працівником і в травні 1943 р. мене вигнали.

Головним агрономом райземуправи була людина з певними націоналістичними поглядами. Моє знайомство з ним було виключно службовим, але слідство поклало його в основу обвинувачення, точніше підозри в плані політичних зв'язків. Як заявив слідчий: «Головний агроном, будучи націоналістом, не міг вас не втягти»,- тобто свою думку подавав як факт і основу для обвинувачення. Насправді, головний агроном приймав на роботу всіх, видавав довідки, що визволяли людей від вивозу до Німеччини, видавав хлібні картки, не цікавлячись політичними поглядами. Він ніколи не висловлювався проти Радянської влади. І на таких хистких підвалинах базувався вирок: «За участь у націоналістичній організації». І 5 років позбавлення волі.

Після відбуття строку покарання мене заслали на 5 років до Красноярського краю, що нічим не відрізнялось від табору.

Тільки в 1954 р. я був звільнений за амністією. Зараз працюю викладачем математики в м. Нікополі.

Не маючи за собою ніяких злочинів проти Радянської влади, прошу мене реабілітувати.

В. Захватихата

Там само, арк. 107-108.

№ 251
ПОСТАНОВА
ЗАСТУПНИКА ПРОКУРОРА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про відмову в реабілітації Захватихаті В. О.
25 травня 1959 р.

Розглянувши справу Захватихати В. О., засудженого рішенням Особливої наради від 24 березня 1946 р., знайшов, що засудження правильне і скасуванню не підлягає.

Заступник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

Там само, арк. 110.

№ 252
ВИСНОВОК ПРОКУРАТУРИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Захватихати В. О.
25 грудня 1994 р.

Захватихата В. О., 1910 р. народження, до арешту працював завідуючим райвно Дубнівського району Ровенської області.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 24 березня 1946 р. Захватихата ув'язнений до ВТТ на 5 років.

Обвинувачений у тому, що, проживаючи на окупованій території в м. Нікополі, працював у райземуправі, був учасником ОУН, зберігав і розповсюджував націоналістичну літературу.

З матеріалів справи видно, що Захватихата працював у райземуправі бухгалтером-статистиком, займався узагальненням даних, що поступали з сел про сільськогосподарські поставки, тобто виконував технічні функції. Звільнений німцями за заниження статистичних даних. Будучи причетним до ОУН, особистої участі у вбивствах й інших насильницьких акціях не брав.

На громадянина Захватихату В. О. розповсюджується дія закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій».

Він вважається реабілітованим.

Старший помічник
обласного прокурора
(підпис)

Там само, арк. 127.

№ 253
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ ПАРТІЇ І ОБЛВИКОНКОМУ ГОЛОВІ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ М. С. ХРУЩОВУ ТА СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У Д. С. КОРОТЧЕНКУ
про збільшення випадків голодування і захворювання в області і прохання про надання продовольчої допомоги
25 грудня 1946 р.

Цілком таємно

Виконком обласної ради депутатів трудящих і обком КП(б)У повідомляють, що в багатьох колгоспах області, особливо в районах, що постраждали від посухи 1946 р.: Котовському, П'ятихатському, Дніпропетровському, Широківському, Павлоградському, Щорському, Покровському та інших останнім часом встановлені випадки набряків від голоду в окремих колгоспників і навіть цілих родин.

Так, у Павлоградському районі набряки від голоду й ознаки дистрофії встановлені у тисячі родин з кількістю утриманців до 3 тисяч чоловік, у Нікопольському районі — 437 сімей, у Щорсівському районі — 225 сімей, позбавлених будь-яких засобів харчування. Аналогічне становище в багатьох інших районах...

Як встановлено, хворіють у більшості випадків сім'ї загиблих воїнів, непрацездатні самітні люди похилого віку і багатодітні, в яких відсутній глава сім'ї або останній є непрацездатним через інвалідність, переселенці з Польщі, репатрійовані...

У зв'язку з тим, що продовольчі запаси у сільського населення, особливо того, що живе в районах, постраждалих від неврожаю, відсутні, останнім часом різко збільшилася захворюваність, особливо серед дітей.

Останнім часом спостерігаються випадки залишення дітей батьками, що живуть у сільській місцевості, у громадських місцях міст — на вокзалах, у виконкомах міських і районних рад, у міліції та інших установах...

В 1 228 колгоспах колгоспникам видана за 7-8 місяців така кількість хліба на трудодні, яка не забезпечує прожиточного мінімуму...

Голова обласної ради депутатів трудящих (підпис)

Секретар обкому КП(б)У (підпис)

Друк. за збіркою «Голод на Україні. 1946-1947 рр.» Документи і матеріали.— Київ-Нью-Йорк, 1996, с. 146.

№ 254
З ПОВІДОМЛЕННЯ ПРОКУРАТУРИ УРСР СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У Д. С. КОРОТЧЕНКУ
про тяжке продовольче становище в Широківському районі Дніпропетровської області
30 грудня 1946 р.

Цілком таємно

За повідомленням прокурора Дніпропетровської області в колгоспі ім. Куйбишева Широківського району вкрай важке становище з продовольством.

У цьому році врожай у цьому колгоспі дуже поганий.

Колгосп здав у рахунок хлібоздачі всього 82 ц зерна і натуроплати 189 кг, колгоспникам виданий на трудодні аванс по 90 г хліба.

У колгоспі ім. Куйбишева й інших колгоспах цієї сільради багато колгоспників голодує.

Прокурор Широківського району встановив, що більшість колгоспників зовсім не мають хліба, а саме:

Скірко Д. Т.- у травні 1946 р. демобілізований з рядів Червоної Армії, має п'ятьох дітей віком до 8 років, виробив 412 трудоднів; Шевченко С. І. виробила 194 трудодні, має двох дітей, чоловік загинув на фронті; Мороз Є. Т. виробила 284 трудодні, троє дітей, чоловік загинув на фронті; Пелюх О. Л. виробила 347 трудоднів, чоловік загинув на фронті і в такому становищі багато інших осіб...

Прокурор УРСР
(підпис)

Там само, с. 143.

№ 255
ЛИСТ
жительки м. Павлограда М. А. Осипчук Й. В. Сталіну про смертність людей від голоду і непосильної праці
12 лютого 1947 р.

Навіщо Ви даєте своє ім'я на знущання? Справа виглядає так: по радіо диктори щоденно і щогодинно оспівують Ваше ім'я і прославляють щасливе життя радянських людей, а насправді народ голодний, робітники по двατри місяці не одержують платні, пухнуть від голоду, хлібний пайок недостатній, приварку немає. Багато вмирають, їх виносять на кладовище і там кидають. Місцева влада риє великі, на зразок братських, могили і хоронять туди по декілька чоловік. У лікарні відкрито близько 200 ліжок для голодних вмираючих. Худобу перевели, для обробки землі вона вже не годиться (заморена голодом).У колгоспників насильно відібрали продукти врожаю, а написали в газетах і передали по радіо, що колгоспники здали державі харчі добровільно... Керівникам живеться добре... Комерційний хліб прода-

ється тільки начальникам, чиї жінки продають цей хліб на базарі по 150 карбованців за буханку. Народ гине від голоду і проклинає Ваше ім'я в тон дикторам. Якщо ця двоїстість життя по радіо і в дійсності виходить не від Вас, а від шкідників, то цей лист повинен покращати загальне життя України.

Якщо будете посилати для перевірки правдивості цього листа, то попереджати місцеву владу не треба, бо вони постараються сховати голодних, пухлих людей.

У даний момент може покращати життя трудящих тільки збільшення норми хліба шляхом надання комерційного хліба на трудівника. Інакше народ пропав.

З глибокою повагою до Вас.
М. Осипчук

Адреса: УРСР, Дніпропетровська область, м. Павлоград, вул. Р. Люксембург, буд. № 4. Марія Аврамівна Осипчук.

Там само, с.179.

№ 256
З ДОВІДКИ ЗАСТУПНИКА ЗАВІДУВАЧА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ОБЛАСНИМ ВІДДІЛОМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
про масові випадки захворювання на дистрофію
20 березня 1947 р.

Перевірка показала, що по Дніпропетровській області Приміський район займає перше місце по всій області за кількістю захворювань на дистрофію. На 20 березня 1947 р. зареєстровано 9 327 виснажених людей. Найвираженішими були такі місцевості району: селище Лоцкам'янка — 3 025 чоловік, селище Пригороднянське — 1 229 чоловік, селище Фрунзе — 1 038 чоловік. Значну кількість випадків дистрофії давали села: Любимівка, Волоське, Чаплі та старі Кайдаки. З метою запобігання захворювання дистрофією по Пригороднянському району рішенням виконкому райради було передбачено відкриття 45 пунктів харчування контингенту 1 350 чоловік, що доручалось райспоживспілці, але 20 березня жоден з пунктів не працював...

Там само, с. 336.

№ 257
З КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ Карнауха І. С.
ДО ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ МДБ СРСР
з клопотанням про звільнення з ув'язнення [34]
26 вересня 1947 р.

Від з/к, колишнього старшого лейтенанта
Карнауха Івана Степановича,
1913 р. народження, засудженого за ст. 54-11
на 7 років, в'язня Дніпропетровської тюрми.

22 серпня 1947 р. вами розглянута моя справа і винесена постанова позбавити мене волі на 7 років у виправно-трудовому таборі за належність до ОУН.

Прошу розглянути матеріал з моєї справи детальніше зі справедливістю дійсно радянського правосуддя, тому що обвинувачення, які мені пред'явили, є цілком і повністю невірними, тому що я ні в яких політичних партіях не перебував і не перебуваю.

...Весь матеріал попереднього слідства начальник слідчої частини Дніпропетровського УМВС побудував на фальшивих показаннях наклепників, з якими з невідомих причин мені відмовили в проведенні очних ставок...

...У лютому 1946 р. на допиті я заперечував проти тих обвинувачень, що були мені пред'явлені. Слідчий замість того, щоб повести слідство неупереджено і справедливо, ставши на шлях залякування й ошуканства, сказав: «Знаєшь, Карнаух, справа на тебе в нас вже готова». Витяг з шухляди якусь товсту папку, ткнув у неї рукою і сказав: «...Якщо хочеш вийти на волю, то поменше заперечуй проти того, що тобі пред'явлено, так як все рівно це марно».

Я слідчому повірив і вирішив у всьому йому догоджати, тому що він гарантував, що мене випустять на волю. І тільки коли слідчий замість обіцяної волі відправив мене до в'язниці, я зрозумів, як він підступно мене обдурив, віддавши під суд військового трибуналу...

Військовий трибунал мої клопотання відносно виклику свідків залишив без наслідків і засудив мене до 10 років ВТТ.

Військовий трибунал Київського військового округу за моєю скаргою цей вирок скасував і відправив справу на нове дослідування...

Той самий начальник слідчої частини замість того, щоб провести знову глибоке, всебічне і справедливе розслідування, передрукував старі, брехливі показання наклепників...

...На знак протесту я двічі оголошував голодування, подав скаргу прокурору СРСР, який звернув увагу на неї і передав мою справу на Ваш розгляд...

...Коли німці захопили П'ятихатки, мені евакуюватись не вдалося, працював чорноробом на залізниці. Після звільнення міста Радянською армією був закликаний до її лав, воював, мене контузило, одержав нагороду — медаль «За відвагу», після одужання брав участь у боях за Будапешт, знову був поранений, нагороджений орденами «Слава» 3-го ступеню і «Червона зірка».

Після другого поранення мене відновили у військовому званні «лейтенант», служив до арешту восени 1945 р.

Який я зрадник Батьківщини? Коли Радянська Батьківщина довірила мені зброю, я цю високу довіру виправдав, пройшов бойовий шлях від Дніпра до Праги, маю 5 бойових нагород...

Прошу звернути увагу на мою скаргу, я ж батько трьох дітей, яких не бачив чотири роки. Я прошу, не позбавляйте мене волі, не губіть мене і мою нещасну сім'ю.

І. Карнаух

АУСБУДО, спр. П-4626, арк. 163-167.

№ 258
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У ЦК ВКП(б) «Про наслідки обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) про справу професорів Клюєвої і Роскіна в партійних організаціях вузів і НДІ Дніпропетровської області» 26 вересня 1947 р.

Різко засудивши антидержавний вчинок Клюєвої і Роскіна, комуністи викрили факти низькопоклонства перед іноземщиною деяких наукових працівників вузів і НДІ.

Ряд професорів і викладачів (професори Танатар, Бєлаєнко — гірничий інститут, професор Волинська — фармацевтичний інститут, доценти Моцний і Крамов — державний університет), читаючи лекції, в основному користуються іноземними джерелами, часто незаслужено популяризують праці іноземних вчених і зовсім недостатньо висвітлюють роль вітчизняних вчених у розвитку світової науки і техніки...

...професор Батрак, ще перебуваючи доцентом, намагався надіслати свої праці за кордон, асистент Востріков під час читання лекцій часто цитує тільки на іноземних мовах...

Завідуючий кафедрою фізіології тов. Денисенко намагався довести у своїх лекціях, що фізіологія — наука позапартійна...

Зав. оргінструкторським відділом
обкому КП(б)У
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 5, спр. 297, арк. 51, 52.

№ 259
ЗВЕРНЕННЯ Гринька М. Ю. ДО ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПРС ХРУЩОВА М. С. з проханням про перегляд його справи. 12 грудня 1954 р.

Гринька Миколи Юхимовича,
1925 р. народження,
засудженого Особливою нарадою за ст. 58-1б
Кримінального кодексу РРФСР на 10 років,
знаходжусь у Красноярському краї, м. Норільськ,
Особлаг № 2, загін Г-179.

11 листопада 1947 р. органи контррозвідки 95 гвардійської дивізії взяли мене під варту в м. Санкт-Пельтен на території Австрії.

У становищі затриманого знаходився з 11 листопада 1947 р. до кінця лютого 1948 р. без пред'явлення ордеру на арешт.

На попередньому слідстві мені висунули такі звинувачення:

1. Немов би я зберігав у себе креслення новітнього німецького підводного човна.

2. Мені відомий секрет устаткування і виготовлення атомної бомби.

3. Мені відомі адреси резидентів розвідки в Бельгії, Франції, Німеччині, Англії й Америці.

4. Я маю вклади в Швейцарському банку у валюті й коштовностях.

5. Немов би я ставив перед собою завдання знищення комуністів і комсомольців після війни.

6. Я вільно володію німецькою, англійською і французькою мовами.

7. Маю зв'язки з вищим командуванням американської армії.

На ґрунті цих, нічим не обґрунтованих звинувачень, мене було засуджено Особливою нарадою в лютому 1948 р. до 10 років позбавлення волі.

Якщо спробувати проаналізувати вищенаведені звинувачення, то жоден з пунктів не витримує ніякої критики.

У 1942 р. мені було неповних 17 років, коли німці насильно вивезли до Німеччини. Пробув у неволі до квітня 1945 р., звільнений американськими військами, через деякий час переданий Радянській армії. Після короткої перевірки зарахований до військової частини, служив до дня арешту, брав участь у громадській роботі, обирався секретарем комсомольської організації дивізіону.

Якщо припустити на хвилинку, що штучно надумана слідчим маячна фантазія хоч частково походить на дійсність, тоді слід запитати: яку я повинен мати підготовку, щоб хоч трохи розбиратись у таких світових відкриттях, як атомна бомба і новітні підводні човни...

У мене неповна середня освіта. Де я міг здобути такі знання? Звичайно не в робітничому таборі в Німеччині.

Де матеріал, що викриває мене в таких важких злочинах, робить з мене вченого і досвідченого інженера-шпигуна? Це брехня, наклепи, злостивість і кар'єризм слідчого...

Він був оперативним працівником при 150-му полку 95-ї дивізії, в якому я служив. Неодноразово прохав у мене бензин. Свого бензину я не мав,

дати з бойової машини категорично відмовився. За що на мою голову посипались лайка і погрози.

Під час слідства він допитував мене, застосовував фізичні методи впливу. Мене били, морили голодом, довели до такого стану, що я змушений був підписати протоколи, які підготували слідчі.

Протоколи складені не з моїх слів, а підготовлені заздалегідь, читати їх мені не давали, тільки примушували підписувати.

Винним себе не визнаю, прошу Вас втрутитись у розгляд моєї справи і скасувати рішення особливої наради.

АУСБУДО, спр. П-6056, арк. 226-228-зв.

Постановою слідчого 8-го відділу 3-го Головного управління КДБ від 2 квітня 1955 р. справа Гринька М. Ю. припинена і з-під варти він звільнений.
Там само, арк. 375-376.

№ 260
ПОВІДОМЛЕННЯ РЕКТОРА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ЗАВІДУЮЧОМУ СЕКТОРОМ ВУЗІВ І ТЕХНІКУМІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(Б)У
про очищення кадрів викладачів від осіб, що перебували на окупованій території
10 січня 1948 р.

У матеріалах комісії обкому КП(б)У вказано на велику засміченість Дніпропетровського державного університету у викладацьких кадрах. Не заперечуючи наявності часткової засміченості, університетом за цей період проведена відповідна робота.

Так, наприклад, за штатним розкладом 1944/45 навчального року з загальної кількості викладачів 42 % складали ті, хто знаходився на окупованій території; зараз відсоток таких викладачів знижений до 11. Частина з них у цей період нічим себе не скомпрометувала.

Тільки за 1946/47 навчальний рік звільнено від роботи в університеті 26 чоловік, у тому числі 3 завідуючих кафедрами.

За цей період якісний склад викладачів покращався за рахунок запрошених з інших міст та демобілізованих.

Найближчим намічається провести заміну ще 7 викладачів. Надалі при першій можливості заміна буде проводитися викладачами, здатними забезпечити ідейно-політичне виховання і теоретичну підготовку студентів.

Ректор
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о.7, спр. 147, арк. 30.

№ 261
ЛИСТ ГОЛОБОРОДЬКА М. Т. І ШЕВЧЕНКА М. Н. ГОЛОВНОМУ РЕДАКТОРУ «ЛИТЕРАТУРНОЙ ГАЗЕТЫ» СІМОНОВУ К. М.

Шановний редактор!

Я знаю, що мій лист не знайде місця на сторінках Вашої газети. Але я прохаю, щоб Ви, палаючи ненавистю до мене, викрили мої нерадянські погляди, відповіли мені деякими коментарями на цей лист.

Я прожив в Радянській країні 23 роки. Здавалось би, що я повинен би любити свою країну та її уряд тому, що виховувався в більшовицькому дусі 23 роки. І що ж? Врешті решт я впевнююсь, що я дійсно верблюд, хоч мені в кожному провулку і на перехресті сурмили, що я слон.

Почнемо з нашої демократії. Я живу в країні найповнішої реакції, реакції і терору, де за вільну думку і погляди я можу поплатитись життям. Я, захищений уявним сталінським золотим законом, який гарантує мені свободу слова і свободу друку, де суверенітет радянських республік є законом і т. д.

І все це лише паперові слова. Заперечувати «геніальні» думки Сталіна — означає не бути.

Віра в заповітну ідею комунізму ніколи в мене не вмре, бо одно з досягнень правильного людського розуму, вироблена на протязі тисячоліть. Для мене вона є істинною ідеєю трудового класу. Але шляхи для її досягнення виглядають, з моєї точки зору, сміховинно, розгул сталінської реакції досяг небувалих розмірів.

Людина людині — ворог. Це формула нашої країни. Наша армія, за словами Йоськи Сталіна, ґрунтується на свідомості, а не на жаху солдат і офіцерів. Ви, може, навіть не знаєте, що кожне ваше слово може віддати вас в армії до трибуналу через самого сірого, тупого, завербованого контррозвідкою солдата. Я розкажу вам, як це «мудро» зроблено.

Військова частина. Дружно живуть бійці, діляться шматком хліба. Викликають Петька чи Грицька в особливий відділ. Після всіляких інтриг Петько чи Грицько повинні дати розписку і доносити про думки «підозрілих осіб» з числа солдат і офіцерів. Після чого його товариша будуть судити як зрадника батьківщини, а він, може, всього-навсього висловив незадоволення їжею.

Ось де сіль нашої «демократії». Все це зробив так «мудро» і «розумно» наш Сталін. Я і багато моїх співвітчизників не вірять ні в який сталінський закон, не вірять в його «геніальність». Сталін нічим не поступається Миколі Палкіну, навпаки, перевершив його в усіх чорних справах. Він хитрий, бездарний, нахабний. Створив всі умови для самовозвеличення, а країна платить мільонами карбованців і життів. За його і лише за його конституцією обирається Верховна Рада «таємним голосуванням»...

Але все це ні в якому разі не жахає його. У нас існує лише одна партія, і яка різниця, якщо ми оберемо будь-якого кандидата, що не має ніякого права бути незгодним з самими дурними реакційними пропозиціями Йоськи Звіра і подібних до нього.

Тов. Сімонов, розсудіть правильно самі.

Як же може якась доярка, що не знає взаємовідносин між народами і окремими людьми в країні, керувати державою. Це не депутат, а пень в світлі політики і устремлінь народу, наслідок цього — повне одноголосся, дике для всього народу. Всіх злісних злочинів нашого «генія» не можна описати в одному листі.

Що таке народ?

Народ — це ніщо в терористичній державі і має силу лише в демократичному світі.

Ми всі підписали Стокгольмську відозву, а завтра чи післязавтра за наказом Сталіна почнемо війну.

Ось воно «мудре» керівництво думками простих людей, затиснених в кліщі в найвищій у світі демократії. В Америці люди страйкують, пишуть листи Трумену, не боячись ставити своє ім`я під ними.

Для нашої людини, що живе в демократичному суспільстві, цього не зрозуміти. Я пишу цього листа, приховуючи своє ім'я, і чекаючи, що приїдуть «мудрі» дяді з МВС за мною «чорним вороном». Але я не можу мовчати — це поривання мого серця, моєї душі.

Я готовий ціною свого життя висловити перед усім народом і Радянським урядом все, що накопичилося в моїй душі.

Країна зубожіння і голоду називається «земним раєм» з мільонами жебраків і ув'язнених, гарячково готується до війни, отруюючи громадську думку «земними раями». Чи є хоч в одній книзі опис людоїдства, яке мало місце в 1933 голодному році на Україні, та інших дуже розмальованих сторонах нашого життя.

Ні. Бо вся література і преса під контролем більшовицької партії. Вас народ вважає кращим поетом нашої країни, і бажав би, щоб найкращий поет не мав би невірного уявлення про погляди простих людей. Раджу Вам не відриватися від народу, писати правдиві праці, наскільки Ви можете, про його життя.

До цього «Я».

АУСБУДО, спр. П-19541, т. 1, арк. 477-478.

№ 262
ВИРОК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
у справі Голобородька М. Т. і Шевченка М. Н.
26 травня 1952 року

Суд встановив, що громадяни Голобородько Микола Тимофійович і Шевченко Микола Никонович, що знаходяться між собою в близьких відносинах, і будучи вороже налаштовані по відношенню до Радянської влади і ВКП(б) в 1951-1952 роках проводили антирадянську роботу.

В березні 1951 року склали лист антирадянського змісту, де зводили наклепи на радянський державний лад та дії керівників ВКП(б) і Радянської держави і направили на адресу «Литературной газеты», виготовили два листи, але не відправили їх, писали вірші антирадянського змісту, обгово-

рювали питання про можливість придбання друкарської машинки, щоб таким шляхом створити підпільну друкарню.

Шевченко виготовив листа антирадянського змісту і мав намір передати його канадській делегації, але не зробив цього з незалежних від нього причин.

Голобородько вів в свойому виробничому колективі розмови антирадянського змісту, зводив наклепи на керівників Радянської держави.

Дніпропетровський обласний суд присудив:

Голобородька М.Т і Шевченка М.Н. ув'язнити до виправно-трудових таборів на 25 років кожного з поразкою в правах на 5 років з застосуванням Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1947 року «Про скасування смертної кари»з конфіскацією майна у Голобородька на 72 карбованця, у Шевченка на 27 карбованців. Позбавити Шевченка медалі «За перемогу над Німеччиною». Стягти з Голобородька і Шевченка по 500 карбованців за виступи адвокатів.

Там само, т. 2, арк. 568.

Верховний суд Української РСР знизив термін покарання до 10 років. В 1955 році М.Т. Голобородько і М.Н. Шевченко були звільнені за амністією.

№ 263
ПОВІДОМЛЕННЯ НАЧАЛЬНИКУ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ УНІВЕРСИТЕТІВ МВО СРСР
про увільнення з Дніпропетровського державного університету наукових працівників Берестова О. І. та Калітаєвої Л. С., що перебували на окупованій території
19 вересня 1948 р.

Дніпропетровський університет повідомляє про причини відсторонення від посади кандидатів біологічних наук старших наукових працівників інституту Берестова О. І. та Калітаєвої Л. С.

Берестов і Калітаєва під час окупації активно працювали на фашистів. Вони були співробітниками рибно-біологічного інституту, що працював за німецькими завданнями. За щиру, віддану роботу мали заохочення у вигляді щомісячної грошової надбавки в розмірі 50 відсотків від основного окладу. Крім того, Берестову німцями було присвоене вчене звання «професор-доктор» без захисту дисертації...

Як наукові працівники Берестов і Калітаєва великої цінності для інституту не являють і вони замінені більш гідними працівниками.

Т.в.о. ректора ДДУ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 7, спр. 147, арк. 31.

№ 264
З ДОВІДКИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ
про проведену в колективі роботу за підсумками четвертої сесії ВАСГНІЛ з 15 серпня по 30 вересня 1948 р.

Колектив ДСГІ проводить у життя постанову четвертої сесії ВАСГНІЛ за доповіддю академіка Лисенка «Про становище в біологічній науці».

Підсумки сесії й завдання колективу інституту були глибоко і всебічно розглянуті на партійних зборах. Парторганізація піддала різкій критиці викладання біологічних і сільськогосподарських дисциплін, викрила великі помилки у викладанні курсу племінної справи доцентом Классеном Х. І., курса селекції й насінництва професором Салтиковським М. І., генетики розведення сільськогосподарських тварин доцентом Селех М. О. Вказані наукові працівники допускали еклектизм у викладанні курсів, протягували реакційне псевдовчення представників формальної генетики (вейсманізму, морганізму, менделізму), зовсім недостатньо викладали матеріалістичне вчення передової агробіологічної науки Тімірязєва, Мічуріна, Вільямса, Лисенка...

У результаті ретельної перевірки на підставі наказу Міністерства вищої освіти з бібліотеки вилучена така література: Гришко і Делоне. Курс генетики; Серебровський. Гібридизація тварин; Рекіцький. Генетика; Завадовський. Динаміка розвитку організму; Шмальгаузен. Фактори еволюції; Рубінштейн. Загальна біологія та інші.

Не можуть бути використані, за нашою думкою, через їх сумнівні якості: Рекіцький. Практичний посібник з курсу генетики; Іванова. Генетика великої рогатої худоби; Кру. Генетика сільськогосподарських тварин; Наталі. Генетика сільськогосподарських тварин; Морган. Вибрані твори з генетики та ін...

Директор інституту
(підпис)
Секретар парторганізації
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 7, спр. 147, арк. 147, 153.

№ 265
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП(б)У КЛІМУШЕВУ В. Я.
про кампанію проти «безродних космополітів» на філологічному факультеті Дніпропетровського державного університету 1 березня 1949 р.

З великою увагою слідкує вся наша країна, радянська громадськість, викладацький і студентський колектив нашого факультету за останніми подіями на літературному фронті. Виняткову увагу викликала у нас стаття в «Правді» «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», а та-

кож ряд таких статей у газетах «Культура и жизнь», «Литературная газета», «Радянська Україна» та ін., що викривають безрідних космополітів, естетствуючих формалістів, які принесли немало шкоди радянській літературі й мистецтву.

Наших ворогів успіхи радянського мистецтва заставляють шаленіти. Вони б хотіли занапастити цим успіхам або хоч принизити радянську літературу, збити її з вірного шляху.

Ось чому викликає глибоке обурення у всіх радянських людей і справжніх патріотів той факт, що існують у нас люди без роду, без племені, які нехтують своїм патріотичним обов'язком. Вони використали трибуну критики, щоб весь вогонь направити проти кращих високоідейних творів радянських драматургів, поетів, письменників...

Такі, викриті вже в радянській пресі безрідні космополіти — Юзовський, Гурвіч, Альтман, Данін та інші; на Україні — Стебун, Розенпуд, Буряченко та інші.

Негативні й шкідливі прояви в галузі критики знаходять свій вияви і в практиці деяких критиків і театральних рецензентів Дніпропетровська.

Літературно-критичний відділ у газетах «Зоря» і «Днепровская правда» фактично монополізований невеликою і злагодженою групою критиків, що, як правило, виступають на будь-які літературні теми: Штейн, Пустинський, Бейлінов, Сойфер. Крім названих присяжних критиків зрідка з'являються статті Колбовського, Балясного, Юр'єва, Лівшиць та ін.

Трафаретні, безбарвні, такі, що викривляють зміст творів художньої літератури, статті й рецензії не тільки не допомагають глядачеві і читачу вірно зрозуміти їх, але ще більше ускладнюють їх сприйняття і оцінку...

Пора б уже очистити критичний фронт Дніпропетровська і його обласних газет від шкідливої атмосфери антипатріотичних обивателів, що міцно отаборились у редакціях і вузах і ствердили непорушність своїх прав «направляти» літературну критику і «керувати» літературою в Дніпропетровську.

Декан філологічного факультету ДДУ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 10, спр. 209, арк. 99, 100, 102.

№ 266
ВИСНОВОК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПРОКУРАТУРИ
про реабілітацію Грем'ячкіна В. С. [35]
20 грудня 1989 р.

Грем'ячкін Валентин Сергійович, 1897 р. народження, священик села Чернетчина Магдалинівського району Дніпропетровської області рішенням Особливої наради при Міністрі державної безпеки СРСР від 13 серпня 1949 р. засуджений до поселення. Обвинувачувався за ст. 54-9 і 54-10 в тому, що обробляв в антирадянському дусі кримінальні елементи і направляв їх на здійснення терактів, висловлював терористичні наміри, за що в 1938 р. був засуджений до 3-х років ВТТ.

Після звільнення одержав парафію в селі Чернетчина, ніякою політичною діяльністю не займався, але був заарештований органами МДБ і висланий до Красноярського краю.

З архівно-слідчої справи не витікає наявність будь-якої антирадянської діяльності з боку Грем'ячкіна В. С. Він підпадає під дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40 — початку 50-х років».

Старший помічник прокурора
Дніпропетровської області
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-4385, арк. 64.

№ 267
ІЗ ЗВІТНОЇ ДОПОВІДІ НА 8-й КОНФЕРЕНЦІЇ ЖОВТНЕВОЇ РАЙОННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КП(б)У
про людей, що принижували історичне значення радянської літератури
7 січня 1950 р.

...У Дніпропетровському державному університеті протягом довгого часу на посаді завкафедрою працював Сойфер, зараз виключений з партії і знятий з роботи. Під керівництвом Сойфера на кафедрі принижувалось історичне значення радянської літератури, а сам Сойфер всіляко заважав зростанню молодих талантів, діючи методами безродних космополітів; у своїх статтях і виступах цькував молодих письменників. Претендуючи на високе знання радянської літератури, Сойфер не помітив літературного зростання вихованця університету, тепер лауреата Сталінської премії О. Гончара, намагався принизити його в очах радянської громадськості...

Аналогічні факти мали місце і в художньому училищі, де викладач російської літератури Уголєва у своїх лекціях систематично протягувала антипатріотичні трактування, оцінюючи класиків російської й радянської літератури, зокрема творчість В. Маяковського...

ДАДО, ф. 42, о. 4, спр. 76, арк. 17.

№ 268
МАННА КАША АБО АЗИ ТЮРЕМНОЇ НАУКИ
(зі спогадів Миколи Луціва про перебування в Дніпропетровській в'язниці) [36]
Червень 1994 р.

27 листопада 1952 р. до воріт Дніпропетровської тюрми, що по вулиці Чичеріна, під'їхала вантажівка, на бортах якої було написано «Хліб». Насправді це був звичайнісінький «чорний ворон», всередині якого везли аж

двох «державних злочинців». На формулярах, що їх тримав при собі начальник конвою, навскіс було написано: «Український націоналіст».

«Чорний ворон» привіз нас — автора цієї розповіді і його побратима Петра Феннича з комедійної вистави суду військового трибуналу Київського військового округу, що проходила в приміщенні трибуналу по вулиці Ширшова. У вухах ще лунали слова військового прокурора (крива на ногу потвора в синіх галіфе та з позолоченими погонами з рисами обличчя хрестоматійного вбивці): «...Не смотрите на то, что у этих юнцов еще не отросли усы, — они заражены бациллой «украинской самостийности» и поэтому опасны для Советской власти...». Говорив у такому ключі цей тип багато... На закінчення був зачитаний вирок: «Приговорить Луцива Николая Васильевича, 1933 г. рождения, к 25 годам ИТЛ и 5 годам поражения в правах и Феннича Петра Михайловича, 1932 г. рождения, к 10 годам ИТЛ и к 5 годам поражения в правах...».

Таким чином, ми були «законно обработаны» найгуманішим у світі судом і тепер стелилась нам широка дорога в простір ГУТАБу. Отже конвой «воронка» здавав нас, а конвой чичеринської тюрми приймав чергове поповнення у переповнені камери.

Відчинились великі ворота тюрми і нам скомандували: «Виходи». Заповнені на нас формуляри перейшли з рук до рук від «сдавшего» до «принявшего». Як на мій погляд, коли нова людина прибуває до якогось закладу, то її мусили б ознайомити з правилами розпорядку того закладу або, принаймні, розповісти, що можна робити, а чого ні. Нічого подібного в радянських тюрмах не було.

Надворі ніч. Територія тюрми освітлювалась погано. Височіли якісь будівлі, чути було гамір, якого на волі чути не доводилось, мучило відчуття незбагненості подальших дій тюремного нагляду...

Всередині... стояв незнаний досі запах. Камери гули. Десь постійно скреготіли ключі, хтось надривно кричав; було чути ще якісь дивні й неприємні звуки... Сила таких шумів тиснула на звукові перетинки у вухах і здавалось, що ось-ось сам закричиш. Людина в моєму становищі мусила почуватись нікчемною піщинкою в механізмі цієї машини, у якому затиснуті людські долі і де з тобою можуть зробити будь-що. Бо це ж була найсправедливіша у світі тюрма. Радянська тюрма...

Друк. за часописом «Борисфен», 1994, № 6, с. 9, 10.

№ 269
ВИРОК СУДОВОГО ЗАСІДАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ
про ув'язнення Кучера М. І. до виправно-трудового табору на 10 років 20 лютого 1956 р.

У справі Кучера Миколи Івановича, 1932 р. народження, до арешту був членом ВЛКСМ, навчався на 5-му курсі історико-філологічного факультету Дніпропетровського державного університету.

Обвинувачення пред'явлене за ст. 54-4 і 54-10 Карного кодексу Української РСР.

У судовому засіданні шляхом допиту підсудного і перевірки матеріалів встановлено, що підсудний Кучер, будучи вороже настроєний щодо Радянської влади, в січні-лютому 1955 р. особисто виготовив чотири листи антирадянського змісту, в яких зводив злісні наклепи на керівників КПРС і Радянської держави, на радянську зовнішню політику, опошляв її, закликав до скинення Радянської влади.

В одному з листів говориться: «Мене дивує той факт, що західні уряди, вільно обрані своїми народами, визнають вас рівними собі, визнають вас, що прийшли до влади шляхом насильства над демократією, які будували свою політику на масових вбивствах і поневоленні народів, країн, на знущанні над людською культурою, визнають вас, що в 20-му столітті правлять народами так, як це робив Чінгіс-хан у 13-му столітті...

З марксизму-ленінізму ви зробили своєрідну релігію, що прищеплюється в обов'язковому порядку... різниця тільки в тому, що людина в справедливості релігійних догматів може сумніватись, щодо марксизму-ленінізму такого права немає...

З фанатизмом і жорстокістю справжніх інквізиторів ви знищуєте і гноїте у в'язницях всіх інакомислячих, всіх, хто хоч словом натякнув проти правлячої ієрархії, здійснюючи своє любиме гасло: «Хто не з нами — той проти нас»...

Ми хочемо бачити Росію без Романових і Сталіних, без капіталістів і без комуністів...»

Даний лист адресований керівництву партії й Уряду, а взагалі Кучер намагався відіслати листи на закордонну радіостанцію «Свобода», що є антирадянською організацією, діючою в інтересах буржуазії...

Крім визнання, винність Кучера доведена листами, що знаходяться у справі.

Відправлені листи не були одержані антирадянською радіостанцією за незалежних від Кучера причин.

Суд вирішив: «присудити Кучера М. І. до ув'язнення у виправно-трудовому таборі строком на 10 років з поразкою в правах на 5 років».

АУСБУДО, спр. П-24501, арк. 223-224.

№ 270
ІЗ ЗВІТНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОПОВІДІ УПОВНОВАЖЕНОГО РАДИ В СПРАВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
про роботу щодо обмеження церковної діяльності
12 лютого 1960 р.

У своїй практичній діяльності з вивчення церкви і прийняття необхідних заходів щодо стримування активізації в її діяльності я керувався постановою ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. і інструктивною доповіддю Ради в січні 1959 р. ...

В області на 1 січня 1959 р. було 176 церков і молитвених будинків. Протягом 1959 р. з дозволу Ради знято з реєстрації, тобто закрито 21 церкву і молитвений будинок... На 1 січня 1960 р. залишилось 155 церков і молитвених будинків...

У зв'язку з покращанням постановки науково-атеїстичної пропаганди і масово-роз'яснювальної роботи створилась можливість передбачити планом на 1960 р. вивчити і представити в Раду на одержання дозволу зняття з реєстрації 36 діючих церков і молитвених будинків...

Замість вилучених громадських будівель церковним общинам надається можливість придбати будівлі для молитвених цілей на правах аренди.

Розуміючи, що правлячий єпіскоп стоїть на чолі духівництва парафії, від його керівництва багато що залежить, у тому числі активізація проповідницької діяльності духовенства, я в праці з єпіскопом на основі здорових ділових відносин через нього проводжу лінію так, щоб діяльність церков і молитвених будинків скорочувалась...

Єпіскоп не приховує від мене активних проповідників з числа духівництва... У бесіді зі мною єпіскоп про активного проповідника Аврамова заявив: «Аврамов у практичній діяльності проявляє багато активності на грунті релігії, він не хоче зрозуміти того, що поширювати активність церкви не можна...». Єпіскоп за моєю порадою скоротив Широківське благочиння, підпорядкувавши його Криворізькому...

У 1958 р. він не дав жодної рекомендації молодим людям для вступу до духовної семінарії... У священики і диякони з місцевого населення жодна людина не посвячена...

Уповноважений Ради в справах
російської православної церкви
при Раді Міністрів СРСР
по Дніпропетровській області
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 36, спр. 75, арк. 36, 39, 41.

№ 271
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ДО ОБКОМУ ПАРТІЇ
про окремі прояви ідеологічно-шкідливого характеру серед молоді й інтелігенції
30 січня 1963 р.

Аналіз матеріалів свідчить, що окремі особи з числа молоді й інтелігенції попадають під вплив ворожої ідеології, стають на шлях створення антирадянських груп, виготовлення і розповсюдження листівок, допускають ідеологічно шкідливі висловлювання.

В УКДБ є такі матеріали:

1. Колишні студенти ДДУ — Дупліщев А. М., 1941 р., Білоножко П. А., 1941 р., Бойко Є. І., 1941 р., займались радіохуліганством в ефірі, систематично слухали антирадянські радіопередачі, сприймаючи їх некритично.

Дупліщев написав антирадянський пасквіль і два анонімних антирадянських листа до редакції «Комсомольської правди».

Після рішення комсомольської організації в листопаді 1960 р. Дупліщев був виключений з університету з пом'якшеним формулюванням «За академічну неуспішність».

Обком партії прийняв з цього питання спеціальне рішення.

2. 28 жовтня 1962 р. заарештований студент 5 курсу будівельного інституту Сєнін А. І., 1939 р. народження, за розповсюдження антирадянських листівок, слухання передач закордонних радіостанцій, наклепи на радянську дійсність, намагання схилити до боротьби проти Радянської влади своїх сокурсників.

3. У ніч з 19 на 20 жовтня 1961 р. в Дніпропетровську були розклеєні антирадянські листівки у віршованому вигляді, виготовлені на друкарській машинці.

Встановлено, що виготовили і розповсюдили їх студенти металургійного інституту Лопатніченко і Продан, за що з інституту виключені. Продан направлений до Актюбінської області без диплому.

4. Студент філологічного факультету ДДУ Овчаренко О. І. написав дипломну роботу «Поема Т. Г. Шевченка «Великий льох» у націоналістичному дусі.

На факультеті на це уваги не звернули, робота була захищена з оцінкою «добре». Після нашої інформації вчена рада ДДУ визнала роботу ідеологічно невірною, але ніяких заходів не вжила, навіть не повідомила про своє рішення Овчаренка.

5. Як стало відомо, у 1960 р. під час навчання Овчаренка О. І. в ДДУ в Дніпропетровську була створена націоналістична група «Дніпро», до якої входили: студент медичного інституту Лелюх В. М., колишні студенти ДДУ Овчаренко О. І., Завгородній Г. С., Труш С. М. Створив групу Лелюх, написав програму і статут, в які закладені ідеї відторгнення України від СРСР, але більше нічого не зробили, бо після закінчення вузів роз'їхались за місцями призначення.

У листопаді 1962 р. Лелюх В. М. був заарештований КДБ Казахстану і етапований до Дніпропетровська.

6. Проводились профілактичні заходи щодо учня Індустріального технікуму Єфімова. У своєму щоденнику висловлював ідеологічно шкідливі міркування, наклепницькі вигадки на адресу КПРС і Радянського уряду. Вірші подібного змісту читав співучням.

7. Телевна Наталія Максимівна, 1923 р. народження, освіта вища, колишній керівник літературної студії Палацу студентів. Висловлювала серед молоді неправильні погляди на життя і літературу, ідеологічно шкідливі зауваження до принципу соціалістичного реалізму і партійності радянської літератури.

Навколо Телевної гуртувались окремі члени студії, які підтримували її, пропагували у своїх творах безідейність, занепадництво.

Серед творчої молоді й особливо серед молодих письменників, що називають себе «шестидесятниками», існує тенденція до відкидання всієї літератури, що існувала до них. Якщо не керувати творчістю молодих письменників, не застерегти їх від помилок і викривлень, то вони можуть стати на

шлях створення чужої нашому соціалістичному реалізму літератури і згубно впливати на інших.

Начальник Управління КДБ
(підпис)

ДАДО, ф. 9870, о. 1, спр. 48, арк. 2, 5, 10, 16, 18.

№ 272
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ТОВ. ВАТЧЕНКУ
про результати спостереження за особами, підозрюваними в дисидентсько-націоналістичній діяльності
2 лютого 1966 р.

У процесі подальших спостережень за особами, що були профілактовані: Водолажченком О. О., Сокульським І. Г., Завгороднім О. С., Семененко В. Ф., Макаренком П. М., Маловиком Г. Я. та іншими управлінням КДБ одержані дані, що вони продовжують групуватись між собою; виробляють лінію поведінки на випадок виклику до КДБ та їхніх зв'язків; вживають заходів до виявлення тих, хто їх «продав», продовжують листування з застосуванням ряду умовностей з Биняшевським Е. В., Завгороднім Ю. С., Максимцем Л. М., Плачиндою С. П., які живуть у Києві і відомі своїми націоналістичними спрямуваннями.

18 вересня 1965 р. ми повідомили, що Водолажченко давав окремим особам репродукцію виданої у ФРН книги націоналістичного змісту «Сучасна література в УРСР». При додатковій перевірці встановлено, що дану репродукцію з Києва привіз Водолажченку і Завгородньому його двоюрідний брат Завгородній Ю. С., який взяв її у заарештованого націоналіста Русина.

Коли в грудні 1965 р. Водолажченка і Завгороднього запросили в УКДБ для допиту як свідків, вони заявили, що даної фоторепродукції не одержували. У дійсності Водолажченко мав репродукцію, давав її читати однодумцям Завгородньому, Сокульському, Маловику.

Поступили відомості, що оригінал книги Кошелевця І. «Сучасна література в УРСР» мають Сокульський і редактор сільськогосподарського відділу Дніпропетровської студії телебачення Маловик Григорій Якович, профілактовані в листопаді 1965 р.

У 20-х числах листопада Водолажченко як нештатний кореспондент газети «Літературна Україна» відвідав Петриківську фабрику «Дружба», мав бесіди з директором фабрики, художниками, майстрами.

Написав і відправив до Києва на ім'я С. П. Плачинди статтю «З долею падчерки», в якій, відзначаючи величезне значення робіт майстрів, вказує, в яких тяжких умовах їм доводиться працювати через брак необхідних інструментів і матеріалів.

Крім Водолажченка статтю підписав В. Ф. Семененко. Напередодні Нового, 1966 р. Водолажченко, Сокульський, Завгородній та інші створили

групу молоді, яка під керівництвом Макаренка П. М. неодноразово збиралась у приміщеннях ДДУ і сільськогосподарського інституту для розучування колядок, на що, за словами Сокульського, вони мали дозвіл парткому ДДУ і обкому комсомолу.

Увечері 31 грудня група переодяглась в український одяг, який взяли в палаці студентів, і в складі 16 чоловік відвідали квартири ряду викладачів університету, будівельного і сільськогосподарського інститутів.

Була зроблена спроба відвідати будинок, де живуть керівні працівники обкому КП України, але черговий міліціонер їх не пустив.

У тексті колядок нічого такого, що можна було б осуджувати, не було. Але після закінчення, перебуваючи дещо розпаленими після пригощання, Водолажченко, Сокульський, Завгородній, звертаючись один до одного «пан», стали радіти своєму досягненню, заявляючи, що вони увійдуть в історію, так як вперше добились дозволу на колядки, і в цьому їх велика перемога.

З осіб, що брали участь у колядках, заслуговує нашої оперативної уваги Невечеря Олександр Григорович, що прибув з Києва і працює скульптором у художньому фонді, про націоналістичні настрої якого одержані відомості з УКГБ Київської області.

Встановлюємо і вивчаємо характер зв'язку з Водолажченком, Сокульським, Завгороднім інших учасників — студентів 1-го курсу ДДУ, робітниць автозаводу і заводу ім. Петровського.

7 січня в «Прапорі юності» з'явилась замітка В. Заремби, особи, що підягає профілактиці, — «Студентські щедрівки».

За неперевіреними ще відомостями 7 січня, у день Різдва, колядки проводились повторно.

Зараз Водолажченко готує «веснянки».

Вважаю необхідним вжити профілактичні заходи щодо здійснення позитивного впливу на вказаних осіб і вирішення питання про залишення їх на навчанні й ідеологічній роботі.

Начальник управління КДБ
у Дніпропетровській області
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 50, спр. 56, арк. 17, 20, 23.

№ 273
З ІНФОРМАЦІЇ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМА ПАРТІЇ ВАТЧЕНКА О. Ф. ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПРС БРЄЖНЄВУ Л. І.
про оцінку романа О. Гончара «Собор» на партзборах за підсумками квітневого пленуму ЦК КПРС
15 травня 1966 р.

Цілком таємно

Комуністи у своїх виступах піддали принциповій критиці новий роман О. Гончара «Собор». Висловлюючи жаль, а часто обурення тим, що зрілий

майстер художнього слова, автор відомих широкому читачеві творів «Прапороносці», «Таврія», «Тронка», «Людина і зброя», в новому романі «Собор» відійшов від правди життя і в кривому дзеркалі показав працю, побут і духовний світ металургів і колгоспників Придніпров'я, провів якийсь ворожий вододіл між керівниками і масами, суб'єктивістськи протиставив далеке минуле сучасності.

Наводимо такі характерні виступи:

Машиніст теплоелектроцентралі заводу ім. Петровського: «Собор» Гончара викликає здивування. Яким непроглядним подане в ньому життя металургів. Дим, кіптява, виснажлива праця, обмеженість духовного життя, бездіяльна, пасивна, аполітична молодь... Не знає автор життя металургів. Вони не зітхають за старою козацькою вольністю і соборам, а самовіддано працюють, вчаться, осягають досягнення науки і техніки...

Директор заводу ім. Комінтерна: «Для мене незрозуміло, чому виходять у світ такі твори, як «Собор» О. Гончара. Металурги нашого заводу обурені цією книгою, в якій життя і праця робітників показані з чорного ходу...

Секретар обкому КП УКраїни
О. Ватченко

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 2, арк. 37, 39.

№ 274
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ОБКОМА ПАРТІЇ ВАТЧЕНКУ О. Ф.
про профілактичні заходи відносно Сокульського І. Г., Водолажченка О. О., Завгороднього О. С.
Травень 1966 р.

Цілком таємно

У лютому-квітні 1966 р. за нездорові прояви націоналістичного толку профілактовані*: Сокульський І. Г.— студент ДДУ, Водолажченко О. О. — редактор Магдалинівського районного радіомовлення; Завгородній О. С.— літпрацівник Васильківської районної газети.

Розповсюджують ідеологічно шкідливі документи, у т.ч. фотокопію книги українського націоналіста І. Кошелевця «Сучасна література», уривки зі статті Міхновського...

Нач. УКДБ
у Дніпропетровській області
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 2, арк. 81.

* Профілактика» полягала у викликах до обласного управління КДБ чи до прокуратури, в бесідах про небезпеку діяльності викликаних і в попередженнях про негативні для них наслідки.

№ 275
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ОБКОМА ПАРТІЇ ВАТЧЕНКУ О. Ф.
про проведені бесіди профілактичного характеру з молодими поетами
12 листопада 1966 р.

У жовтні 1966 р. управлінням КДБ у Дніпропетровській області проведені профілактичні бесіди з молодими поетами: Романушко Михайлом Васильовичем, 1946 р., чл. ВЛКСМ, студентом 2 курсу ДДУ, Прокопенком Гаврилом Миколайовичем, 1922 р., викладачем СШРМ № 37*.

Указані особи підтримували зв'язок з націоналістично налаштованими і раніше профілактованими Олександром Завгороднім, Іваном Сокульським, Олександром Водолажченко, серед свого оточення висловлювали ідеологічно шкідливі зауваження з національного питання, написали ряд віршів відповідного змісту, розповсюджували документи аналогічного характеру.

Романушко у віршах «Про сухе дерево», «Гарт», «Запроданство», «Ви бачили які у жаху очі» неправильно тлумачив національне питання, припускав наклепи на радянську дійсність.

У травні цього року одержав від Водолажченка «працю» І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», прочитав її сам і ознайомив шістьох своїх зв'язків.

Прокопенко у вірші «Час реве, мов потужний двигун» закликав український народ не забувати «чорні ночі Батурина»** і Кодню***.

У вірші «Ставок» зводив наклепи і викривлював радянську дійсність. Розповсюджував підручник «Історія України» дореволюційного видання, який не відповідає положенням радянської історичної науки і не з марксистських позицій розкриває окремі етапи розвитку України.

Начальник УКДБ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 50, спр. 56, арк. 15-16.

№ 276
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ ПАРТІЇ ВАТЧЕНКУ О. Ф.
про роботу по виявленню можливих ворожих намірів з боку окремих націоналістичних елементів
7 грудня 1966 р.

Управління КДБ у Дніпропетровській області відповідно до рекомендацій КДБ УРСР, напередодні скликання V з'їзду письменників України, про-

---

* Прокопенко Г. М. — учасник Великої Вітчизняної Війни, майор запасу.

** Батурин — резиденція гетьмана І. Мазепи, знищена російськими військами під командуванням О. Меншикова в 1709 р.

*** Кодня — місцевість на Україні, де були винищені гайдамаками поляки.

водило роботу з виявлення можливих ворожих намірів з боку окремих націоналістичних елементів, що готуються до поїздки на з'їзд. Ми звернули увагу на Чхана, Сокульського, Водолажченка, раніше нами профілактованих за нездорові націоналістичні висловлювання, а також на Коржа, Чемериса, що допускали неправильні, націоналістичного характеру судження.

Враховуючи, що з боку Коржа мав місце неправильний виступ на зборах письменників з ним, напередодні поїздки, була проведена бесіда попереджувального характеру.

Під час перебування Коржа, Чхана, Чемериса в Києві їх поведінка і наміри вивчались через оперативні можливості, в результаті чого були одержані дані, що 16 листопада вони були запрошені на квартиру київського поета Шеремета М. С., куди пізніше прийшов А. С. Малишко. Пили вино, грали в карти, розмов про літературу не було.

Корж виступав на з'їзді з промовою.

Після повернення з Києва Корж й інші з 23 листопада були взяті в активну перевірку, в процесі якої через оперативні можливості УКДБ одержані матеріали, що являють інтерес.

Щодо Чхана М. М., який працює в металургійному інституті, відомо, що він допускав судження націоналістичного характеру, у зв'язку з чим щодо нього вжиті заходи попереджувального характеру. Не дивлячись на це, Чхан і сьогодні знаходиться на попередніх позиціях.

З оперативних матеріалів відомо, що Корж у 20-х числах листопада відвідав квартиру О. Гончара.

Викладені й інші оперативні матеріали дають підстави вважати, що у видавництві «Промінь», особливо у відділі художньої літератури, відсутня ділова робоча обстановка, не відчувається глибокого з ідейних позицій аналізу матеріалів, що поступають, і навряд чи цього можливо чекати від політично незрілих працівників, які допускають шкідливі й навіть ворожі судження.

Серйозні недоліки і хиби мають, вочевидь, місце в роботі обласного відділення Спілки письменників України, про що свідчить не зовсім правильний підхід до прийому в Спілку письменників.

Не все як слід і в питанні підбору кадрів в окремих друкованих районних і багатотиражних органах.

Начальник УКДБ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 72, арк. 52-54.

№ 277
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ГОЛОВИ КДБ СРСР АНДРОПОВА Ю. В. ДО ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС
про необхідність створення в КДБ спеціального управління по боротьбі з дисидентами
3 липня 1967 року

...КДБ при Раді міністрів СРСР має в своєму розпорядженні матеріали, що свідчать про те що реакційні сили імперіалістичного табору, очолювані правлячими колами США, постійно нарощують свої зусилля в плані активі-

зації підривних діянь проти Радянського Союзу. При цьому одним з найважливіших елементів загальної системи боротьби з комунізмом вони вважають психологічну війну... Операції на ідеологічному фронті супротивник намагається переносити безпосередньо на територію СРСР, ставлячи метою не тільки ідейний розклад радянського суспільства, але і набуття в нашій країні джерел для одержання політичної інформації...

Під впливом чужої нам ідеології у деякої частини політично незрілих радянських громадян, особливо з інтелігенції і молоді формуються настрої аполітичності і нігілізму, чим можуть скористатися не тільки свідомо антирадянські елементи, але також політичні базіки і демагоги, штовхаючи цих людей на політично шкідливі дії...

Для боротьби з цими негативними явищами пропонується створити в центральному апараті КДБ самостійне управління (п'яте), поклавши на нього обов'язки:

організація роботи по виявленню і вивченню процесів, що можуть бути використані супротивником з метою ідеологічної диверсії;

виявлення і припинення ворожої діяльності антирадянських, націоналістичних і церковно-сектантських елементів, а також недопущення разом з міністерством охорони громадського порядку масових заворушень;

розробка в контакті з розвідкою ідеологічних центрів противника, антирадянських емігрантських і націоналістичних організацій за кордоном:

організація контррозвідувальної роботи серед іноземних студентів, що навчаються в СРСР, а також по іноземним делегаціям, що приїжджають до СРСР по лінії міністерства культури і творчих організацій.

Голова КДБ
при Раді Міністрів СРСР
Ю. Андропов

Сайт КДБ СРСР. www.agentura.ru/proerts/ps/sssr/

№ 278
З ПОСТАНОВИ ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС
про створення в КДБ спеціального управління по боротьбі з дисидентами
17 липня 1967 року

Питання Комітету Держбезпеки

1. Створити в Комітеті Державної Безпеки при Раді міністрів СРСР самостійне (п'яте) управління по організації контррозвідувальної роботи по боротьбі з ідеологічними диверсіями противника. В КДБ республік, УКДБ по краям і областям мати відповідно п'яте Управління — відділи — відділення. Доручити Комітету Державної безпеки (тов. Андронову) розглянути і затвердити структуру і штати вказаних підрозділів.

2. Дозволити КДБ при Раді Міністрів СРСР в додаток до тих, що вже є створити на протязі 1967 року 200 апаратів КДБ в містах і районах. Вважа-

ти доцільним перейменувати апарати уповноважених містах і районах в відділи-відділення КДБ.

Сайт Пятое управление КГБ Baptist.org.ru

№ 279
З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ГОЛОВИ КДБ СРСР АНДРОПОВА Ю. В. ДО ПОЛІТБЮРО ЦК КПРС
про заклик групи вчених і представників творчої інтелігенції скасувати цензуру
14 листопада 1967 р.

Відповідно до відомостей, що надійшди до Комітету Державної Безпеки, групою вчених і представників творчої інтелігенції в кількості понад сто осіб підписано документ, в якому умисно викривлюється політика нашої партії і держави в області преси, ставиться питання про скасування цензури і ліквідації Головліту, проголошується по суті нічим не обмежене право будь-якої особи видавати будь-які друковані видання, здійснювати постановку вистав, виробництво і демонстрацію кінофільмів, влаштовувати виставки і концерти, здійснювати радіо- і телепередачі.

Серед тих, хто підписав академіки Леонтович, Сахаров, Капиця, Кнунянц, письменники Костєрін, Кавєрін, Копєлєв, композитори Дейко, Лєдєнєв, Карєтніков та інші.

Голова КДБ при РМ СРСР
Ю. Андропов

Сайт Пятое управление КГБ. www/sem40

№ 280
ВИТЯГ З ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ БЮРО ЗАВОДСЬКОГО РАЙКОМУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ М. ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА
про виключення з партії Сіренка В. І. [37]
28 листопада 1967 р.

Слухали: Про членство в КПРС Сіренка В. І.

Сіренко Володимир Іванович, 1931 р. народження, службовець, українець, освіта вища, член КПРС з 1956 р., під час виникнення справи працював відповідальним редактором багатотиражної газети «Вагоностроитель», зараз працює змінним планувальником вагонобудівного цеху № 1 вагонобудівного заводу ім. газети «Правда».

Сіренко В. І. літературною роботою займається з 1949 р. Його вірші друкувалися в місцевих і центральних газетах. У 1964 р. вийшов збірник

«Рождение песни» у Дніпропетровському видавництві «Промінь». Сіренко В. І. часто виступав серед трудящих, студентів, учнів з читанням своїх віршів.

Останнім часом (1965-1966 рр.) Сіренко В. І. написав ряд віршів, в яких невірно тлумачаться рішення партії й уряду, відмічаючи недоліки в окремих людях, подає їх як усіх радянських керівників.

У квітні 1967 р. на зустрічі з учнями СШРМ № 6 Сіренко В. І. прочитав декілька віршів, в яких викривлена радянська дійсність.

Партійні збори вагонобудівного цеху № 1 і партком вагонобудівного заводу рішенням від 23 листопада 1967 р. виключили Сіренка В. І. з членів КПРС за ідеологічно шкідливі вірші.

Бюро РК КП України ухвалило: Рішення партійних зборів вагонобудівного цеху № 1 і парткому вагонобудівного заводу затвердити.

За читання серед трудящих і молоді ідеологічно шкідливих віршів Сіренка В. І. з членів КПРС виключити.

Секретар райкому КП України
(підпис)

ДАДО, ф. 131, о. 21, спр. 469, арк. 24.

№ 281
ДОВІДКА УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
про реабілітацію Сіренка В. І.
3 грудня 1992 р.

Довідка

Видана Сіренку Володимиру Івановичу в тому, що він з 1967 р. по 1986 р. постійно піддавався репресіям КДБ. За написання і читання на письменницьких виступах віршів, в яких критикувалась тогочасна політика КПРС і уряду, його було виключено з КПРС, знято з роботи редактора газети, позбавлено права працювати за фахом, друкувати свої твори, брати участь у літературному процесі.

Він неодноразово викликався в КДБ на бесіди, до обласного прокурора на попередження. У нього в квартирі проведені три обшуки, під час яких вилучались рукописи творів, листи, статті, магнітофонні стрічки.

У 1985 р. він був незаконно засуджений на 2 роки і 6 місяців і відправлений в Астраханську область на примусові роботи.

Сіренко В. І. реабілітований у 1986 р. у зв’язку з відсутністю складу злочину.

Начальник управління
(підпис)

З особистого архіву В. І. Сіренка.

№ 282
ЛИСТ УПРАВЛІННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ СІРЕНКУ В. І.
з вибаченням за переслідування, яких він зазнавав на протязі 1966—1986 років
19 жовтня 1992 р.

Члену спілки письменників України Сіренку В. І.

Шановний Володимире Івановичу!

Починаючи з 1966 р. Ви знаходились у полі зору Управління КДБ у зв'язку зі своїми політичними поглядами, які на той час вважались ідеологічно шкідливими. Працівниками управління КДБ неодноразово приймались спроби тиску з метою впливу на Ваші політичні переконання. За інформацією управління КДБ Дніпродзержинський МК Компартії України в 1967 р. виключив Вас з КПРС і звільнив з роботи головного редактора багатотиражної газети «Вагоностроитель». На Вашій квартирі неодноразово робились обшуки за участю співробітників управління КДБ. У 1985 р. Ви були незаконно засуджені за ст. 84 ч. 1, 165 ч. 1, 172 і реабілітовані в 1986 р. у зв'язку з відсутністю складу злочину.

Всі ці факти свідчать про те, що за свої політичні погляди Ви переслідувались органами КДБ, починаючи з 1966 р.

Шановний Володимире Івановичу! Управління СБ України ще раз приносить вам своє вибачення за ті страждання, які були Вам причинені з боку органів КДБ.

Начальник управління
(підпис)

З особистого архіву В. І. Сіренка.

№ 283
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ
з пропозицією про увільнення з посади керуючого Дніпропетровською єпархією єпіскопа Антонія
28 березня 1968 р.

У листопаді 1967 р. керуючим Дніпропетровською єпархією призначений єпископ Антоній-Вікарик Онуфрій Іванович.

Він вжив заходів щодо активізації діяльності духовенства, посилення проповідницьких дій серед трудящих, активнішого залучення їх.

Збирав церковних старост і вимагав, щоб вони звертались у Раду в справах релігії з проханням збільшити кількість священиків.

Управління КДБ вживає заходів щодо посилення через оперативні можливості впливу на Антонія, але ця робота позитивних наслідків не дає.

Вважаємо доцільним поставити перед відповідними інстанціями питання про увільнення від обов'язків Керуючого Дніпропетровською єпархією єпископа Антонія.

Начальник УКДБ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 72, арк. 25-26.

№ 284
З ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ОБКОМА ПАРТІЇ ВАТЧЕНКУ О. Ф.
з засудженням позитивних відгуків працівників редакції газети «Зоря» про роман О. Гончара «Собор»
5 квітня 1968 р.

Літпрацівник газети «Зоря» Шейнін Семен Юхимович у присутності ряду співробітників заявив: «Вони (ті, хто виступають проти «Собору»), уподібнились тій унтер-офіцерській удові, і відшмагали самі себе. На Заході затіяли провокацію проти Гончара, а наші «наймудріші» попались на цю вигадку. А тепер будуть рубати гілляку, на якій сидять. Це не нове. Таке вже було з Дудінцевим і Пастернаком. Боїмось критики, граємо фразами. Яка злочинна дурість».

Тут же знаходився завідуючий відділом промисловості «Зорі» Каракаш Петро Захарович, який кинув таку фразу: «Деякі наші дурні пізнали себе. Ах, як це добре і сміливо зробив Гончар... Хвостенко тепер вочевидь схудне...». Присутня при цьому співробітниця редакції Барвінок І. Г. підтвердила висловлювання Шейніна і Каракаша.

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 72, арк. 58-59.

№ 285
ДОВІДКА, НАДАНА ГОЛОВНИМ РЕДАКТОРОМ ГАЗЕТИ «ЗОРЯ» ДО СЛІДЧИХ ОРГАНІВ
про увільнення з роботи літпрацівника Шейніна С. В. за схвальний відгук на роман О. Гончара «Собор»
16 травня 1968 р.

Літпрацівник редакції газети «Зоря» Шейнін С. В. написав хвалебну рецензію на роман «Собор», який ганьбить наш радянський спосіб життя. Тим самим Шейнін проявив свою ідейну і професійну незрілість, політичну безпринципність, несумісні з високим званням журналіста партійного органу.

Парторганізація оголосила Шейніну сувору догану з попередженням і занесенням до облікової картки. Наказом по редакції від 16 травня 1968 р. він увільнений від роботи в редакції.

Довідка видана на вимогу слідчих органів.

Головний редактор
(підпис)

АУСБУДО, спр. П-24613, т. 7, арк. 166.

№ 286
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА
УПРАВЛІННЯ КДБ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЮ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ОБКОМУ КП УКРАЇНИ ВАТЧЕНКУ О. Ф.
про шкідливі судження серед інтелігенції
4 липня 1968 р.

Останнім часом обласним управлінням КДБ зафіксовано 183 міжнародних документа з друкованими антирадянськими матеріалами на адресу приватних осіб: направлені Українською Головною визвольною радою* — 95, Народно-трудовою спілкою** — 14, релігійними організаціями — 61.

Поступають через Польщу, Румунію, останнім часом збільшився потік через Чехословаччину.

Серед певних верств населення зафіксовані шкідливі судження — всього 62, у тому числі серед студентів — 11, викладачів вузів, технікумів і шкіл — 10, творчої інтелігенції — 9, робітників — 9, службовців — 12 тощо.

Проявлень націоналістичного характеру — 47. Студенти — 5, викладачі — 7, творча інтелігенція — 7, технічна інтелігенція — 6...

Зафіксовано підозрілих угрупувань серед осіб єврейської національності — 4.

Найбільша кількість негативних проявів серед інтелігенції.

З 28 членів Дніпропетровського відділення Спілки письменників України шестеро: Чхан, Чемерис, Прокопенко, Корж, Завгородній, Мацевич допускають шкідливі й націоналістичні судження.

Режисер редакції пропаганди обласної телестудії Вакуленко К. С. намагається довести, що влаштовано переслідування О. Гончара.

Зафіксовано одержання студентом ДДУ Михайловим М. В. з жовтня 1967 р. по травень 1968 р. чотирьох документів (листів) від студента Київського університету Полесі.

Михайлов під впливом окремих негативних явищ у поведінці окремих посадових осіб, з якими йому довелось мати справу під час роботи на цегельному заводі, в колгоспі і Міжколгоспбуді, став на шлях узагальнення цих фактів, нібито характерних для радянської дійсності. Михайлов профілактований.

---

* Українська головна визвольна рада — керівний орган ОУН за кордоном.

** Народно-трудова спілка — антирадянська організація закордонної російської еміграції.

На сьогодні в Дніпропетровську й області осів 1 041 український націоналіст. Деякі активні націоналісти, колишні керівні бандити УПА і ОУН взяті на оперативний облік і за ними встановлено спостереження.

З тих справ, що маються, заслуговують оперативної уваги справи:

1. Кузьменка Олександра Олексійовича, 1926 р. народження, водія автотранспортного підприємства 2 190. У період фашистської окупації був ланковим молодіжної націоналістичної організації в Лоц-Кам'янці, за що в 1944 р. засуджений до 8 років позбавлення волі. Після повернення висловлював незадоволення Радянською дійсністю, тобто залишався на попередніх позиціях.

На початку 1968 р. виїжджав до Києва, зустрічався з О. Гончаром, І. Дзюбою, І. Гончаром, представниками нащадків Т. Г. Шевченка. Має літературу націоналістичного змісту, дає її читати своїм знайомим.

2. Рибалка Іван Дмитрович, 1929 р. народження, заступник начальника лабораторії Міністерства чорної металургії. Підтримував зв'язок з особами, профілактованими за націоналістичну діяльність, має однодумців у Львові, підтримує зв'язки з Кузьменком О. О., одержує документи ідеологічно шкідливого змісту, передруковує їх і дає своїм знайомим.

Серед осіб єврейської національності відзначаються випадки ідеологічно шкідливих проявів проізраїльського і сіоністського характеру.

Пенсіонер Баренбаум М. І., 1906 р., працівники торгівлі Розет М. Л., 1908 р., Сімкін І. М., 1905 р.; технік Дніпроспецбуду Гурков А. С., 1922 р., виправдовують ізраїльську агресію, зводять наклепи на радянську дійсність, висловлюють емігрантські настрої.

У Дніпродзержинську було недопущено проведення нелегального збіговиська віруючих євреїв, на яке зібралось 15 чоловік віком від 65 років і старше.

Начальник УКДБ
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 52, спр. 72, арк. 1, 10, 12, 16.

№ 287
З ЛИСТА
ГОЛОВИ КДБ СРСР АНДРОПОВА Ю. В. АКАДЕМІКУ КАПИЦІ П. Л.
про відсутність переслідувань у Радянському Союзі за «інакодумство»
19 листопада 1980 р.

Відомо, що в нашій країні не судять за «інакодумство» «і радянський закон не приписує усім громадянам мислити в рамках якихось однозначних стереотипів. Почитайте висловлювання з цього приводу Леоніда Ілліча Брежнєва. Він неодноразово підкреслював, що у нас не забороняється «мислити інакше», ніж більшість, критично оцінювати ті чи інші сторони політичного життя. «До товаришів, які виступають з критикою обґрунтовано, намагаючись допомогти справі,— вказував Леонід Ілліч,— ми ставимося як до добросовісних критиків і вдячні їм. До тих же, хто критикує помилково,

ми ставимося як до людей, що помиляються». Так виглядає справа з «інакодумством».

Ю. Андропов,
19 ноября 1980 г.

Сайт Семанова С. Н. www. litportal/ ru

Замість коментаря:
Узагальнені дані про кількість осіб, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду і розповсюдження свідомо неправдивих вигадок, що ганьблять радянський державний і суспільний лад. За 5 років — з 1956 по 1980 було засуджено з політичних мотивів 6774 громадянина СССР. Ці дані не є повними, бо немало дисидентів залучалося до відповідальності як за кримінальні злочини. Далеко не завжди оформлялися як судові рішення запроторення до психіатричних лікарень чи вигнання з країни, не говорячи вже про заходи адміністративного характеру.

№ 288
ЗІ СПОГАДІВ САВЧЕНКА В. «ХРОНІКА ОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ» про суд над І. Сокульським, В. Савченком, М. Кульчинським[38]
Квітень 1994 р.

Навесні 1969 р. радіостанція «Свобода» передала так званий «Лист творчої молоді Дніпропетровська», в якому наводились кричущі факти культурного геноциду, дискримінації української інтелігенції й цькування роману О. Гончара «Собор» на Придніпров'ї. Матеріали до «Листа» зібрав Іван Григорович Сокульський. Він же його і написав (не виключено, що в написанні брав участь ще хтось). Я був одним з респондентів — зокрема дав інформацію про письменників..., які не мирились з «установками» влади і яких за вказівкою обкому «товкли» на всіх письменницьких зібраннях. Мені ж таки випало стати редактором, а відтак і першим читачем «Листа».

З літа 1969 р. почалось слідство. І. Сокульського заарештували, В. Савченка викликали на допити, під час яких спроби одержати якусь компрометуючу інформацію, межували з погрозами...

В обвинувальному висновку мені інкримінувалось «розповсюдження «самвидавних» матеріалів: лекції академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки, промови П. Григоренка на вечорі пам'яті захисника кримських татар письменника О. Є. Костєріна і книги словацького літературознавця М. Мольнара «Словаки і українці», ще була фраза: «вів усну пропаганду»...

Судове засідання в січні 1970 р. було закритим. У залі крім трьох звинувачених (І. Сокульського, М. Кульчинського, В. Савченка) знаходились: мати І. Сокульського, батько М. Кульчинського, захисники П. Єжолий, В. Ромм, Ю. Саррі... Наявність озброєних солдатів-азіатів, які конвоювали Сокульського і Кульчинського, вже не кажучи про переодягнених кадебістів, робили народний суд схожим на військовий трибунал або інквізицію.

Судове засідання тривало весь тиждень. За кожним попереднім документом викликали свідків і ті повторювали те, що казали на слідстві. Ніхто із

звинувачених не нагамагався звалити провину на інших. Але якщо ми з Іваном лукавили, вдавали таких, що розкаялись, то Кульчинський з юначою безоглядністю називав речі своїми іменами, чим дратував прокурора і спантеличував адвоката. Але найбільше дошкулила судові подруга Миколи Кульчинського, студентка Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, одна з сестер Рожко, які виступали як свідки.

Вона на повний голос казала таке, про що ми остерігались промовляти і в колі друзів — шовінізм, геноцид, закриття українських шкіл, заборона святкувати день народження Т. Г. Шевченка... Це вона від імені майбутнього була тоді справжнім прокурором і суддею на тому процесі. Її полум'яні слова мали ще одну — сугестивну аргументацію — в очі «правосуддя» їх кидала розумна, освічена, гарна (точніше — красуня) дівчина...

Процес добування криміналу, який на попередньому слідстві тривав добрих півроку, в суді сгустився до тижня...

Прокуророві було нелегко, адже на мені висіло тільки два самвидави і більш ніж сумнівної вартості звинувачення — монографія М. Мольнара. Втім брак документального криміналу він надолужував фактами з моєї усної наклепницької діяльності. Щось на зразок: «протиставляв українських і російських молодих літераторів, казав, що українська творча молодь піддається цькуванню і називав ряд молодих письменників (М. Чхана, В. Коржа, В. Чемериса), імена яких І. Сокульський використав у «Листі творчої молоді...».

Адвокат Єжолий у своєму виступі засудив злочинні дії підсудних, але, зважаючи на незначну провину свого підзахисного, мовляв, не видно системи розповсюдження. Коли ж надали слово мені, я повідомив, що М. Мольнар є автором доброго десятка публікацій у радянській пресі і показав останній номер «Літературної України» зі статтею В. Нужного, в якій повідомлялось, що у видавництві «Дніпро» готується до друку його книга «Словаки і українці». Може мені це тільки здалося, але суддів це повідомлення спантеличило. Воно явно не вписувалось у сценарій, написаний у КДБ. Адже з відмітанням цього документа залишались тільки дві самвидавчі статті, які я «розповсюджував»... Здається, у цей час взяв слово адвокат І. Сокульського — Ромм і повідомив, що між СРСР і країнами соціалістичної співдружності існує угода про літературу, яку забороняється ввозити з-за кордону. Монографія Мольнара в тому реєстрі не значиться. Інакше б її не збирались тут друкувати. Крім того, він сказав, що проти авторів інкримінованих мені й Сокульському самвидавчих документів — Григоренка й Аганбегяна ніхто й не збирається порушувати кримінальні справи і що моя так звана злочинна діяльність не тягне й на «частное определение», а не те, що на кримінальну статтю...

Справжніми господарями суду були не судді й засідателі, а КДБ, представники якого пильно стежили за ходом процесу. І все ж таки сміливі виступи московських адвокатів справили враження. На їхньому тлі чіткіше проглядався провінційний тоталітаризм, безглузді звинувачення, як корисливі інтереси когось невидимого і лихого. Вони, ті виступи не зруйнували сценарію суду, але первісний авторський задум (тому дати стільки, іншому — стільки) зазнав певної зміни. З мого звинувачення суд змушений був зняти одне з трьох зерен, і отже «купи» не стало. Та й кримінал самвидавчих статей також був пом'якшений московським адвокатом.

Втім я не знав, на що можна сподіватись, тому ми з дружиною підготувались — зібрали все, що потрібно в'язневі.

Вирок зачитували в меншій кімнаті, яку заповнили рідні й близькі підсудних, преса, кадебісти, дехто з правозахисників...

Іванові Сокульському дали 4,5 роки суворого режиму, Миколі Кульчинському — 2,5 роки загального режиму. Віктору Савченку — 2 роки умовно з трирічним випробувальним строком. Іншими словами, передали на три роки під нагляд КДБ. Кожної миті мене могли заарештувати як за новий, так і за старий «гріх», якби його виявили...

Друк. за часописом «Бористен», 1993, № 4, с. 22, № 5, с. 25, 26.

№ 289
МОЛИТВОЮ ДО БОГА ЙДЕ...
Зі спогадів письменника Валентина Чемериса про Івана Григоровича Сокульського
Листопад 1993 р.

«До першого арешту і засудження (1969-1970 рр.) встиг надрукувати свої поезії в альманасі «Вітрила» за 1967 р., у Харківському журналі «Прапор», переклади з білоруської у «Вітчизні». На 1971 р. було заплановано видання книги поезій у видавництві «Молодь» — так згадував він в автобіографії «Кілька слів про себе», писаній за сорок шість днів до своєї передчасної смерті в 1992 р.

А згадуваній збірці його поезій судилось вийти не у «Молоді» і не в 1971 р., як планувалось-гадалось, а через 23 роки у видавництві «Радянський письменник», вже як автора не буде серед живих.

Іван Григорович Сокульський...

Я познайомився з ним незадовго до його першого арешту й ув'язнення. Пригадую, до видавництва, де я тоді працював, завітав невисокий гарний юнак — тихий, спокійний, якийсь довірливо-ніжно-добрий. Небагатослівний, але коли говорив слово, наче припечатував його...

У 22 роки Іван поступив на філфак Львівського університету, а через два роки перевівся до Дніпропетровського університету, звідки його 5 травня 1966 р. було вигнано за написання буцім-то «націоналістичних віршів». А все то було зроблено завдяки «пильній увазі спеціалізованого відомства, зокрема приставленого до університетської молоді «компетентного» жандарма КДБ, ну і, звичайно, вірних церберів від науки».

Як він тоді жив? На роботу не брали, а якщо брали, то швидко дізнавшись про все, звільняли. Попереду, здається, не було ніякої перспективи, крім в'язниці... Він писав: «Живу зацькованим і гнаним, підневільний кожен в мене крок, і несу, мов прапор, свої рани, і на серце зведено курок».

Під прицілом він створює — не без допомоги своїх однодумців і товаришів по боротьбі «Лист творчої молоді Дніпропетровська», що сьогодні є історичним документом. «Лист» на весь світ правдиво розповів про те, в яких умовах жила тоді творча молодь Придніпров'я, українська інтелігенція вза-

галі, наводились факти переслідування партократами й кадебістами, нищення нашої мови, національної культури. Коли «Лист» передала радіостанція «Свобода», власть підняла на ноги свою таємну поліцію і невдовзі причетні до «Листа» були схоплені.

Вдруге його схопили і засудили до позбавлення волі за участь в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінських угод.

«Разом з тим, — скаже він згодом у своїй автобіографії, — це було для КДБ і нагодою розквитатись зі всіма моїми написаними до того часу поезіями — загарбали все, що тільки можна було запопасти».

Загалом поет відбув 13 років таборів і ув'язнення та 73 доби карцеру — це не минуло безкарно для його здоров'я.

Повернувся він з неволі у серпні 1988 р., як вже загуляли вітри перемін і відразу ж з головою поринув у культурно-національні справи нашого краю, став членом Товариства української мови і Народного руху України... А ще він редагував і видавав журнал «Пороги», виступав на численних мітингах і зібраннях, їздив у райони до місцевих осередків Руху, допомагав їм ставати на ноги і за змогою писав вірші...

22 червня 1992 р. Івана Сокульського не стало. Есересерівська тиранія доконала таки поета — на п'ятдесят другому році його життя.

Поховали поета в Придніпровську, під горою, на тихому патріархальному, майже сільському кладовищі, густо зарослому акаціями.

А через рік по смерті у Києві вийшла його перша книжечка поезій під назвою «Владар каменю».

Я владар каменю,
ось тут мої Пороги.
Мій степ стоїть!
Я владар каменю —
вернулися дороги —
З усіх століть.
Я владар каменю,
мій степ — моя тривога,
мій давній день...
Нема шляху! —
Молитвою до Бога.
Дніпро іде.

Друк за часописом «Борисфен», 1993, № 11, с. 13-15.

№ 290
З ПОСТАНОВИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ОБКОМУ КП УКРАЇНИ
«Про заходи щодо виконання постанови ЦК КПРС від 28 червня 1971 р. «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських і інших політично шкідливих матеріалів»
26 серпня 1971 р.

У постанові ЦК КПРС зазначається, що останнім часом у деяких містах мають місце випадки розповсюдження антирадянських і інших політично шкідливих матеріалів (так званий «самвидав»), в яких містяться нападки на досвід соціалістичного будівництва в СРСР, радянську зовнішню політику, історію КПРС, пропагуються ідеї, запозичені з політичних платформ різного роду ревізіоністів і правих опортуністів, націоналістичні погляди.

Розповсюдження подібних матеріалів зазначається серед деякої частини наукових і творчих працівників, а також учнівської молоді.

Імперіалістичні центри антикомунізму, розвідки капіталістичних країн і зв'язані з ними антирадянські організації, не маючи підтримки серед радянських людей, намагаються використати у своїх підривних цілях окремих відступників, з ворожим настроєм, або політично нестійких осіб. На них намагаються спертись наші закордонні супротивники у своїй антирадянській пропаганді, інспіруючи розповсюдження в різних місцях політично ворожих матеріалів і різного роду фальшивок.

Зазначені в постанові факти мають місце і в деяких містах і районах області. У Дніпропетровську, Кривому Розі, Нікополі, П'ятихатському і Синельниківському районах останнім часом посилилась діяльність антирадянських елементів, які займаються нелегальним виготовленням, розмноженням і розповсюдженням різних творів і документів антигромадянського, націоналістичного, наклепницького характеру, ідейно_шкідливого змісту літературних творів, різного роду звернень. В області останнім часом зафіксовано близько 50 назв матеріалів «самвидаву».

Окремі матеріали «самвидаву» нелегально переправлялись за кордон і там публікувались. Так званий «Лист творчої молоді Дніпропетровська» опублікував мюнхенський часопис «Сучасність».

Бюро постановляє:

...Зажадати від міськомів і райкомів піднести відповідальність членів і кандидатів партії, суворо питати з комуністів, які втратили пильність і потурають організаторам і розносщикам антирадянських й інших політично шкідливих матеріалів...

Підвищити відповідальність парторганізацій за підбір осіб, що обслуговують розмножувальну техніку. Осіб, винних у порушенні правил роботи з нею, притягати до партійної й адміністративної відповідальності...

...Рекомендувати міськомам і райкомам разом з відділами пропаганди й агітації й адмінорганів обкому вжити відповідні заходи щодо попередження розповсюдження політично шкідливої літератури, виявлення осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званих «самвидавчих творів» і проведення з ними необхідної профілактичної роботи.

...Обласному управлінню КДБ разом з парторганізаціями посилити контроль і вжити практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців ... з вороже налаштованими і політично нестійкими особами...

Секретар обкому
(підпис)

ДАДО, ф. 19, о. 57, спр. 25, арк. 9-11.

№ 291
З ІНФОРМАЦІЇ ЦК КП УКРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КПРС ПРО ІДЕОЛОГІЧНУ РОБОТУ
23 квітня 1973 р.

Цілком таємно

У 1967-1971 рр. на Україні стало відмічатись помітне пожвавлення націоналістичних елементів, яке інспірується закордонними антирадянськими центрами. Виросла ворожа обробка інтелігенції й молоді в напрямку критики національної політики КПРС, закликів до спротиву «насильницькій русифікації», яка немов би провадиться, розпалювання антиросійських настроїв, обгрунтування «історичної несправедливості» возз'єднання України з Росією, «нерівноправного» становища УРСР у складі СРСР і т. ін.

Користуючись відсутністю належної відсічі, націоналістичні елементи організовували щорічні збіговиська біля пам'ятників Т. Г. Шевченка в Києві і Каневі... біля могил націоналістичних діячів у Львові. Націоналістичні прояви знайшли певну підтримку в певного кола творчої інтелігенції, особливо з кололітературного середовища, ряду викладачів учбових закладів і наукових працівників інститутів АН УРСР (філософії, історії, мовознавства та ін.).

Інспіраторами вказаних націоналістичних проявів виступала частина колишніх ватажків, учасників, активних пособників банд оунівського підпілля (на Україні їх живе понад 130 тис. осіб), що залишились на ворожих позиціях, а також група українських націоналістів з інтелігенції — так званих «шестидесятників»: Дзюба, Світличний, Сверстюк, Франко З., Чорновіл, Строката та ін. Дехто з них вже раніше притягався до відповідальності за антирадянську діяльність...

За проведення антирадянської діяльності були заарештованні Світличний, Дзюба, Сверстюк, Стус та інші, всього 18 чоловік.

У заарештованих вилучено близько тисячі антирадянських, націоналістичних та інших ворожих документів.

Злочинна антирадянська діяльність заарештованих слідством повністю доведена. Вони засуджені до різних строків позбавлення волі... Судові процеси показали, що слідство проведене якісно, при суворому додержанні вимог закону, самі процеси проведені на належному політичному рівні...

Секретар ЦК КП України
В. Щербицький

Друкується за збіркою «Національні процеси на Україні».— С. 498, 500.

№ 292
З КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ ДО ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР КАЛІНІЧЕНКА ВІТАЛІЯ ВАСИЛЬОВИЧА
про перегляд його справи[39]
5 червня 1980 р.

Дніпропетровським обласним судом мене було засуджено на 10 років позбавлення волі за ст. 62-11 Кримінального кодексу УРСР.

За задумом режисерів суд мав відбутись на показовий «штиб», тому перебіг судового процесу було спрямовано не на всебічний розгляд справи, а переважно на відшукування й оприлюднення «плямованих біографічних ситуацій» мого життя, щоб завдати мені, на їх думку, убивчої моральної шкоди і скомпрометувати перед присутніми в залі особами, що відповідає «мафійній» схемі «правильного» ведення суду.

Були зачитані документи 16-, 22-, 24-річної давності, які, на думку режисерів суду, повинні були характеризувати мене негативно.

Викликано свідків, призначених КДБ, більшість яких люди морально залежні, жодного слова про свідків захисту. Моє клопотання про це суд відхилив. Під час суду на свідків йшов постійний тиск.

Жодної моєї заяви* не зачитали, не реагуючи на мої вимоги, а лише вирвані фрази, подекуди зміст суддя передавала своїми словами.

Текст «Роздумів про русифікацію України» на мою вимогу суддя оголосила, але так тихо, що ніхто в залі нічого не зрозумів.

Прокурор кидав гасла: «злодій», «бандит», «шпигун», йому бракувало хисту наводити якісь вагомі аргументи через брак знань на цю тему, до того ж він погано володіє українською мовою.

Суддя, звинувачуючи у злочинній фразі «Уряд обдурює народ», зажадала пояснень. Я навів факт про збудування матеріально-технічної бази комунізму.

Суддя зауважила: «А хіба ви вважаєте, що вона не збудована?». Я відповів: «Зараз офіційно визнано, що вона не збудована і не могла бути збудована, а ошуканство списали на суб'єктивізм Хрущова».

Вирок той, що оголошувався і той, що мені вручено, не ідентичні.

Я порушую питання про скасування вироку, спираючись на такі підстави:

1. Фальсифікація вироку.
2. Фальсифікація протоколу судового засідання.
3. Брак довір'я до судді за проявлену нею професійну нечесність.

Я певен, що протокол судового засідання після цієї скарги знову перероблять, але що я можу вдіяти.

Прошу викликати адвоката й мене і переглянути мою справу.

В. В. Калініченко

АУСБУДО, спр. П-26123, арк. 166-168.

Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР, розглянувши касаційну скаргу В. В. Калініченка без виклику його й адвоката, залишила вирок Дніпропетровського обласного суду без змін.

---

* Заява до Президії Верховної Ради СРСР про дискримінаційні заходи до автора, Заява про зречення радянського громадянства та ін.

№ 293
ЗАКОН УКРАЇНИ
«ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА УКРАЇНІ» від 17 квітня 1991 року
(Із змінами та доповненнями, внесеними Законами України від 15 травня та 19 листопада 1992 р.)

Після 1917 р., в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і сваволі зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30-40-х і на початку 50-х рр., уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цього Закону і поширюватись на осіб, необґрунтоване засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Верховна Рада України засуджує репресії й відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків сваволі і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної й моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Цим Законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

Стаття 1. Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, у тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набуття чинності Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р., за винятком осіб, зазначених у ст. 2 цього Закону.

Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за:

— антирадянську агітацію і пропаганду за ст. 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 р. і ст. 62 Кримінального кодексу України в редакціях до прийняття Закону України від 28 жовтня 1989 р. «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»;

— поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за ст. 187 Кримінального кодексу України;

— порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Дія цієї статті поширюється на осіб, громадян України, які постійно проживали в Україні і яких за різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами.

Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

Стаття 2. Реабілітації не підлягають особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за:

— зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти;

— злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни;

— збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства, та особисту участь у вчиненні цих злочинів.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій.

Стаття 3. Реабілітувати всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

Стаття 4. Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей.

Визнати недійсними пов'язані з застосуванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав.

За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковано в пресі чи іншим способом доведено до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого.

Стаття 5. Встановити для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані відповідно до ст. 1 цього Закону, грошову компенсацію в розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більше ніж 75 мінімальних заробітних плат. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 15 мінімальних заробітних плат, а решта належних грошей — протягом наступних п'яти років. У разі можливості, на вимогу реабілітованого, вся нарахована грошова компенсація може бути виплачена одноразово. Виплата компенсації спадкоємцям не проводиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим.

Вилучені будівлі та інше майно за можливістю (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) повертається реабілітованому або його спадкоємцям натурою. За відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна.

Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано (муніципалізовано) на підставі відповідних нормативних актів.

Заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набуття чинності цим Законом або із дня одержання особою довідки про реабілітацію згідно з цим Законом.

Порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим регулюється Положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Реабілітованим громадянам відповідно до ст. 1 цього Закону час тримання під вартою, відбування покарання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрійному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій.

Реабілітованим громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, надається право на першочергове одержання житла.

У разі смерті реабілітованої особи це право зберігається за одним з подружжя, якщо вони не створили нову сім'ю, а також за батьками і дітьми, які проживали спільно до арешту й у зв'язку з застосуванням репресій втратили право на займане жиле приміщення та потребують поліпшення житлових умов.

Реабілітовані особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа згідно зі ст. 1 цього Закону стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається також право на:

— одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;

— на безплатне забезпечення автомобілем класу ЗАЗ-968М за наявності відповідних медичних показників;

— безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) у сільській місцевості в межах адміністративного району;

— зниження оплати жилої площі та комунальних послуг на 50 процентів в межах норм, передбачених чинним законодавством;

— позачергове надання медичної допомоги і на 50 процентів зниження вартості ліків за рецептом;

— переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;

— першочергове встановлення телефону.

Особи, реабілітовані відповідно до цього Закону, мають право на безплатну консультацію адвокатів з питань, пов'язаних з реабілітацією.

Реабілітованим, які мають право на передбачені цим Законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Видача цього посвідчення проводиться за місцем проживання виконкомами відповідних місцевих Рад народних депутатів.

Чинність ст. 4, 5 та 6 цього Закону поширюється на жертви політичних репресій, що були реабілітовані до прийняття цього Закону.

Стаття 7. Встановити такий порядок застосування ст. 1 і 2 цього Закону.

Органи прокуратури у взаємодії з органами державної безпеки проводять перевірки та складають відповідні висновки щодо всіх кримінальних справ, зазначених у ст. 1 і 2 цього Закону, рішення за якими не були скасовані до моменту його прийняття.

На реабілітованих осіб органи прокуратури видають відповідні довідки.

За наявності підстав для визнання особи такою, що згідно зі ст. 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор надсилає справу з висновком:

— щодо засуджених судами — до тих самих судів, які виносили останнє судове рішення. Справи, за якими вироки, ухвали, постанови було винесено ліквідованими або розформованими судами, а також військовими трибуналами щодо цивільних осіб, передаються на розгляд тих судів, до підсудності яких ці справи віднесено чинним законодавством. Територіальна підсудність справи визначається за місцем винесення останнього судового рішення;

— щодо підданих покаранню за рішенням позасудових органів — до Верховного Суду України, обласних та Київського міського судів, військових трибуналів округів, Чорноморського флоту, на території яких застосовувались репресії.

Внаслідок розгляду справи суд може прийняти одне з таких рішень:

— визнати, що особу обґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і на неї не поширюється дія ст. 1 цього Закону;

— визнати, що особу необґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і вона підлягає реабілітації згідно зі ст. 1 цього Закону.

При розгляді справи суд може також внести зміни до раніше винесених вироку, ухвали і постанови судів чи до рішення позасудових органів.

Надати Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України.

Надати право судам поширювати дію ст. 4-6 цього Закону на осіб, реабілітованих у загальному порядку, коли є підстави розглядати факт притягнення їх до кримінальної відповідальності за ст. 581 та 80 Кримінального кодексу Української РСР 1927 р. як політичну репресію.

Стаття 8. Особі, яку визнано судом чи військовим трибуналом такою, що не підлягає реабілітації, вручається копія ухвали (постанови), а в разі визнання необґрунтоване засудженою або підданою покаранню за рішенням позасудового органу — довідка про реабілітацію.

Ухвалу (постанову) суду чи військового трибуналу може бути опротестовано прокурором або головою відповідного суду чи оскаржено особою, якій відмовлено в реабілітації.

Протести в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами розглядаються у звичайному порядку, передбаченому нормами Кримінально-процесуального кодексу України.

Стаття 9. Вирішення питань, пов'язаних із встановленням факту розкуркулювання, адміністративного виселення, з відшкодуванням матеріальних збитків, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав громадян, реабілітованих відповідно до цього Закону, покласти на обласні, міські й районні Ради народних депутатів. З цією метою Радам народних депутатів утворити штатні комісії, положення про які затверджується Кабінетом Міністрів України.

За дорученням цих комісій органи внутрішніх справ встановлюють факти безпідставності заслання і вислання, направлення на спецпоселення, а також конфіскації й вилучення майна у зв'язку з необґрунтованими репресіями і матеріали перевірки надсилають комісіям.

Відомості Верховної Ради України.— 1991 р.— № 22.— Ст. 262; 1992 р.— № 32.— Ст. 456; № 49.— Ст. 9.

№ 294
СКОРОЧЕНИЙ ВИКЛАД СТАТЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УРСР 1927 р.
(Статей найзастосованіших у 30—50-ті роки)

54-6 За шпигунство, тобто передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що за змістом своїм є спеціально охоронюваною державною таємницею, іноземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам, застосовується позбавлення волі на строк не менше ніж три роки з конфіскацією всього чи частини майна, а в тих випадках, коли шпигунство спричинило або могло спричинити особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР — вища міра соціального захисту — розстріл...

54-7 За підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, вчинений з контрреволюційною метою — від трьох років позбавлення волі до вищої міри соціального захисту.

54-8 За вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних, робітничих і селянських організацій, і за участь у виконані цих актів, хоч би й особами, які не належать до контрреволюційної організації — вища міра соціального захисту. За пом'якшуючих обставин позбавлення волі на строк не менше як три роки з конфіскацією всього або частини майна.

54-10 За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів, а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується — позбавлення волі на строк не менше ніж шість місяців.

За ті ж самі дії... з використанням релігійних чи національних забобонів мас...— вищий захід соціального захисту...

54-11 За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених у 1-му розділі злочинів, а також участь у організації, утвореній для підготування або вчинення одного зі злочинів застосовуються заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях цього розділу.

Друк. за збіркою «Реабілітація репресованих». Лебідь Д. З., 1997, с. 20-24.

№ 295
З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УРСР 1960 р.
(Статті, за якими найчастіше провадилось покарання інакомислячих)

Ст. 62. Антирадянська агітація і пропаганда

Агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширення з цією самою метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з цією самою метою в письмовій, друкованій чи іншій формі творів такого самого змісту — карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк до п'яти років...

Ті дії, які вчинені з використанням грошових коштів чи інших матеріальних цінностей, одержаних від іноземних організацій або осіб, які діють в інтересах цих організацій, чи особою, раніше засудженою за особливо небезпечні державні злочини, також вчинені у воєнний час — караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого.

Ст. 187-1. Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад

Систематичне поширення в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а також виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкований або іншій формі творів такого ж змісту — карається позбавленням волі на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років або штрафом розміром до трьохсот карбованців.

Друк. за збіркою «Реабілітація репресованих», с. 63, 66.

ПРИМІТКИ

1. У вересні 1920 р. трійка колегії Катеринославської губернської надзвичайної комісії розглянула справу В. Є. Добровольського. «Злочин» його полягав у втечі з Катеринослава разом з білою армією від наступу червоних. Запроторений до концентраційного табору до закінчення громадянської війни. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1995 р. (Док. № 15).

2. Документи № 77-79 доповнюють і розкривають зміст документу № 76. Восени 1924 р. ДПУ заарештувало 44 жителя Катеринослава, звинувачених у належності до сіоністських організацій. Доля декого з них знайшла відображення в архівно-слідчій справі П-26017. Серед ув'язнених опинились складач друкарні Ф. Ф. Фінкельберг, завідуючий дитячим будинком М. В. Бачковський, безробітний Я. І. Браіловський та ін.

У процесі слідства жодних фактів антирадянської діяльності обвинувачених виявлено не було, тому вони одержали покарання лише за належність до організацій, названих антирадянськими. Причому і ця належність у багатьох випадках доведена не була.

Всіх запроторили до Сибіру. Пізніше ДПУ вирішило, що цього мало і добавило ще по три роки таборів. Всі реабілітовані в 1993 році. (Док. № 77-79).

3. У 1923 р. Мар'ян Лука нелегально перейшов польсько-радянський кордон. Він вважав, що батьківщина всіх трудящих прийме його з радістю. Та насправді все повернулось іншим боком. Декілька місяців у тюрмі ДПУ, поки перевіряли чи не шпигун він. Коли виявилось, що ні, звільнили. Та на волі життя виявилось тяжким. Три роки працював у шахті, що сильно підірвало його здоров'я, потім поневірявся без роботи і житла. Врешті-решт опинився в Кривому Розі, влаштувався чорноробом. Працівники Криворізького відділу ДПУ вирішили, що Лука може мати відношення до шпигунської діяльності і у квітні 1926 р. на всяк випадок заарештували його. У процесі слідства криміналу не виявили. Дніпропетровський окружний прокурор ухвалив справу припинити за браком доказів, але приймаючи до уваги, що М. Лука є соціально небезпечним елементом, санкціонував його висилання за межі України.

Та ДПУ розпорядилось по-своєму — запроторило М. Луку на 3 роки до концтабору і відправило на Соловки. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1989 р. (Док. № 83).

4. Середина і друга половина 20-х років характеризувалась загостренням боротьби в керівництві ВКП(б). Врешті-решт у цій боротьбі перемогу одержали Й. Сталін та його прибічники і використали її для розправи з супротивниками. Багатьох з них вислали в віддалені місцевості — до Сибіру, Казахстану тощо.

Зокрема, в Дніпропетровську ДПУ заарештувало 12 осіб, які входили до троцькістської опозиції й були виключені з партії: М. І. Ахматов, О. Б. Зусь, А. А. Нікітін, Ю. П. Портнов та інших. Справу передали на розгляд особливої наради ДПУ, що вислала всіх до віддалених районів СРСР. Після відбуття покарання вже в 30-ті роки більшість з них була знищена. Зокрема, така доля спіткала Ю. П. Портнова, який у 1928 р. працював помічником окружного прокурора. Всіх реабілітували в 1993 р. (Док. № 85).

5. Костянтин Гаврилович Шпельті. Технічний директор об'єднаних (на той час) заводів ім. Леніна й ім. Петровського був заарештований у 1928 р., обвинувачений у шкідницькій діяльності і засуджений до 8 років позбавлення волі. На початку 30-х років звільнений. У 1937 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований.

Петро Іванович Гогоцький — попередник Шпельті на посту технічного директора. Заарештований у 1928 р. Дав наклепницькі показання про те, що Шпельті й інші

одержували гроші від колишніх власників заводів. Покінчив самогубством у тюремній камері. Микола Миколайович Федоренко — головний інженер заводу ім. Петровського також заарештований у 1928 р. Подальша доля невідома. (Док. № 89).

6. Володимир Олександрович Пархоменко, професор давньоруської історії Дніпропетровського інституту народної освіти. Заарештований у вересні 1929 р. у справі «СВУ», засуджений до 10 років позбавлення волі. Після закінчення строку ув'язнення працював у Ленінграді. Помер у 1942 р. Реабілітований у 1989 р. (Док. № 96-97).

7. Леонід Олександрович Ненадкевич. Після закінчення Петербургського університету працював у міністерстві фінансів Росії. Під час Першої світової війни був на фронті. У 1924 р. Народним комісаріатом фінансів УСРР призначений до Дніпропетровського фінвідділу, звідки його звільнили за вимогою ДПУ як колишнього офіцера. Поступив економістом до правління Дніпропетровської промислової кооперації. Спілкувався на грунті захоплення краєзнавством з Д. І. Яворницьким, П. О. Єфремовим, В. О. Пархоменком, через що потрапив у сферу уваги ДПУ і був заарештований за обвинуваченням у належності до «СВУ».

Рішенням судової трійки ДПУ засуджений до 10 років ВТТ. «Перековувався» на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. За «ударну працю» строк зменшили до 5 років. Після звільнення працював економістом у Запоріжжі. У справі П-22274 зберігся лист із Запорізького відділу НКВС, в якому повідомлялось, що він «Проробляється за підозрою в контрреволюційній діяльності». Можна бути впевненим, що це передувало арешту. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1989 р. (Док. № 98).

8. У липні 1929 р. Дніпропетровський відділ ДПУ заарештував групу селян хутора Преображенського Юр'ївського району: Ф. Д. Гвоздика, І. Н. Северина, М. О. Кислицю та інших — всього 19 чоловік. Всі вони належали до секти суботників — різновиду баптистів. Об'єднавшись за релігійною ознакою, створили виробничу комуну, яку назвали «Царство світла», досить успішно займались виробництвом сільськогосподарської та промислової продукції.

Влада не побажала миритись з існуванням релігійної комуни і за її вказівкою ДПУ заарештувало групу працівників комуни за стандартним звинуваченням у контрреволюційній діяльності й антирадянській агітації.

Хоч ніяких доказів злочину знайдено не було, дев'ятьох членів комуни запроторили до концтабору на три роки. Всі засуджені були реабілітовані в 1989 р. (Док. № 108).

9. У січні-лютому 1930 р. ДПУ заарештувало майже 60 жителів Павлоградського, Петропавлівського і Юр'ївського районів як учасників «контрреволюційної повстанської організації». Хоч крім показань заарештованих ніяких доказів злочинної діяльності не існувало, вирок був надзвичайно суворим — 21 чоловіка присудили до розстрілу, інших — до різних строків ув'язнення.

Серед засуджених опинився і продавець кооперативної крамниці Ф. Т. Знова — п'ятидесятирічна людина, батько шістьох дітей, як він сам зазначав «людина політично безграмотна». Звинувачений у антирадянській агітації, одержав 8 років ВТТ. Реабілітований (Док. № 111, 112).

10. Наприкінці 1930 — на початку 1931 р. органи ДПУ викрили в 30-й Іркутській дивізії, що містилась на території Дніпропетровської області, «контрреволюційну повстанську офіцерську організацію». Були заарештовані командир дивізії П. П. М'ясоєдов, начальник штабу дивізії М. М. Катанський, більшість командного складу — всього близько 30 чоловік. П'ятьох з них присудили до вищої міри покарання. Серед розстріляних був помічник начальника штабу дивізії Павло Степанович Щепетільніков. Учасник Першої світової війни, в Черво-

ній Армії з 1919 р. після повернення з німецького полону і до моменту арешту (Док. № 117).

11. Справа Бондаренка Г. П. та селян, заарештованих разом з ним, в якійсь мірі пов'язана з справою командирів 30-ї Іркутської дивізії «Організатором» повстанської групи в Томаківському районі ДПУ назвало командира батальону з Іркутської дивізії Б. Т. Зерніна. У Томаківці й навколишніх селах заарештували понад 20 чоловік. Обвинувальний висновок вимагав для 5-х з них смертної кари. Але докази вини ув'язнених були такі хисткі, що судова трійка ДПУ змушена була більшість звільнити, а п'ятьох заслала до Північного краю (Док. № 119).

12. У травні 1932 р. Дніпропетровський відділ ДПУ викрив «антирадянську організацію студентів» на робітфаку інституту професійної освіти. Заарештували трьох — С. Гаюна, Г. Христенка, С. Пурніса. Їм інкримінувалась підготовка збройного повстання, пошук і здобуття зброї, розповсюдження творів контрреволюційного змісту і т. ін. Вся справа базувалась на показаннях заарештованих. Спочатку хлопці не визнавали себе винними, але після шести місяців інтенсивних допитів дали потрібні показання.

Особлива нарада ДПУ С. Гаюна запроторила на три роки до концентраційного табору. Г. Христенка вислали до Північного краю, С. Пурніса — звільнили.

Всі троє реабілітовані в 1991 р. (Док. № 140).

13. У 1933 р. до різних строків ув'язненя було засуджено 5 чоловік — В. К. Кузьмічова, Н. П. Сєргєєва, В. С. Бондаренка, М. І Холодирьова, В. Ю. Гаманця. Їм інкримінувалось створення наприкінці 1930 р. «контрреволюційної троцькістської групи», проведення антирадянської агітації, розпалення незадоволення робітників, спроба зірвати кампанію підписки на державну позику тощо. За даними ДПУ, «організація діяла» в 1930—1931 рр., і незрозуміло, чому ДПУ її «викрило» тільки в 1933 р., коли троє, в тому числі «керівник» В. К. Кузьмічов два роки на Нижньодніпровському вагоноремонтному заводі вже не працювали. Вся справа базувалась майже повністю на показаннях ув'язнених — плутаних і суперечливих. Та все ж таки В. К. Кузьмічов і В. С. Бондаренко одержали по три роки таборів, інші троє вислані у віддалені райони СРСР. Кузьмічов і Бондаренко пізніше були розстріляні в таборах. Всі реабілітовані (Док. № 148).

14. Михайло Миколайович Теслюк після закінчення в 1918 р. Львівської гімназії вступив до Української Галицької армії (УГА), воював з поляками, попав до них в полон. У 1921 р. вступив до Комуністичної партії Західної України, став її активним працівником, обирався членом Центрального Комітету. Через ідеологічні незгоди з керівництвом КПЗУ був виключений з партії в 1928 р., та в 1930 р. поновлений. Залишаючись на позиціях, що не співпадали з поглядами керівництва, в 1932 р. емігрував до СРСР.

Після перевірки органами ДПУ одержав призначення викладачем Дніпропетровського Інституту народної освіти.

У 1933 р. заарештований у Дніпропетровську, етапований до Харкова, де в той час українське ДПУ створило справу «Української військової організації». Чекісти твердили, що вона готує на Україні збройне повстання проти Радянської влади. Рішенням судової трійки ДПУ М. М. Теслюк був приречений до 10 років ув'язнення в таборах, провів у них і на засланні 23 роки. Реабілітований у 1956 р. (Док. № 149).

15. Франц Андрійович Кондрацький народився в 1884 р., закінчив гімназію і філософський факультет Львівського університету. Як громадянина Галичини його мобілізували до австро-угорської армії, де він одержав офіцерський чин. У 1918 р. вступає до УГА, командує бригадою. Коли УГА перейшла на бік Радянської влади, Кондрацький обирається головою ревкому.

Після закінчення громадянської війни перейшов на викладацьку роботу, одержав призначення завідуючим кафедрою філософії Дніпропетровського інституту залізничного транспорту.

Заарештований у справі «Української військової організації». Судова трійка ДПУ присудила 5 років ув'язнення в концтаборі.

Останні вісті про Ф. А. Кондрацького відносяться до 1939 р. В архівно-слідчій справі П-20464 знаходиться лист заступника наркома внутрішніх справ УРСР Б. Кобулова на ім'я Л. Берії, де говориться, що у Кондрацького закінчився строк ув'язнення, але звільнення його небажане. Швидше за все Франц Андрійович загинув десь у таборах. Реабілітований у 1989 р. (Док. № 155).

16. Надія Михайлівна Ягнетинська після закінчення школи для дорослих поступила до Одеської радпартшколи. Після завершення навчання два роки провела на роботі по збору продподатку в повітах Одеської губернії. У вересні 1922 р. стала викладачем радпартшколи, у 1926 р. слухачем Українського інституту марксизму-ленінізму, одержала фах викладача політекономії. З 1930 р. працює в Дніпропетровську спочатку викладачем в виші, потім у міськомі партії. У жовтні 1934 р. Н. М. Ягнетинська призначається проректором Дніпропетровського державного університету. У цей час в українській газеті «Комуніст» з'являється стаття, яка оголошує підручник політекономії, в створенні якого брала участь Надія Михайлівна, троцькістським. Ягнетинську знімають з роботи, виключають з партії й в грудні 1934 р. заарештовують. На слідстві винною себе не визнала, ніяких доказів антирадянської діяльності органи не мали, проте Особлива нарада засудила її до 5 років ув'язнення в концтаборі. У неволі вижила. Реабілітована в 1956 р.

17. У 1923 р. у Катеринославі утворилось літературне об'єднання «Молода кузня», що складалось з молодих поетів Михайла Свєтлова, Михайла Голодного та ін. Входив до нього і поет Михайло Соснович. З часом він почав працювати в літературному журналі «Зоря», що в 1934 р. був переіменований відповідно до епохи в «Штурм».

Під час однієї з антитроцькістських кампаній рука НКВС дотяглась і до М. Л. Сосновича. Його заарештували 16 квітня 1935 р., звинуватили в проведенні антирадянської агітації. Особлива нарада НКВС засудила М. Сосновича до ув'язнення в таборах.

Доля виявилась милостивою. У таборі вижив, звільнився, брав участь у Великій Вітчизняній війні. Після війни працював у газетах у Дніпропетровську. Реабілітований у 1989 р. (Док. № 162).

18. У вересні 1935 р. були заарештовані за антирадянську діяльність три жителі Дніпропетровська — Іван Георгійович Крутько, працівник артілі «Художник», Олександр Олександрович Філіппов з тієї ж артілі, Федір Федорович Булинський — людина без певних занять. Їм інкримінувалось проведення антирадянської агітації, направленої на скинення Радянської влади.

Ця «антирадянська агітація» полягала в тому, що вони вели між собою розмови, в яких висловлювалось незадоволення певними негативами власного життя. І. Г. Крутько писав вірші, які працівники НКВС визнали контрреволюційними. «Розповсюдження» полягало в читанні віршів своїм знайомим. Всіх трьох ув'язнли до таборів. Пізніше Булинського розстріляли, Філіппов помер від туберкульозу в тюрмі, доля Крутька невідома. Всі реабілітовані в 1989 р. (Док. № 163).

19. Максим Олександрович Юр'єв народився в 1895 р. В Одеському університеті одержав фах історика. З 1933 р. працював професором у Дніпропетровському державному університеті, викладав стародавню історію.

Заарештований у 1935 р., звинувачений в участі у фракційній троцькістській роботі, направленої проти партії.

Рішенням особливої наради НКВС ув'язнений до ВТТ на 5 років.

Реабілітований у жовтні 1959 р. (Док. № 164).

20. Федір Антонович Крачина. Жив у Західній Білорусії, брав участь у діяльності прогресивних організацій, за що неодноразово заарештовувався польською поліцією. Останній рік перед еміграцією редагував легальну газету робітничо-селянської громади «Народна справа». У 1930 р. одержав радянське громадянство, поступив до Дніпропетровського гірничого інституту, брав активну участь у житті колективу, редагував інститутську багатотиражну газету.

Восени 1935 р. його заарештували за підозрою в шпигунстві на користь Польщі і засудили до 5 років ВТТ. Реабілітований у 1957 р. (Док. № 165).

21. Лев Маркович Межирицький в 20-ті роки працював на заводі ім. Леніна в Дніпропетровську. У 1930 р. призначений директором машино-тракторної майстерні спочатку в Златопіллі, потім у Павлограді. Звинувачений у проведенні антирадянської агітації, засуджений у 1936 р. до ув'язнення у ВТТ. Реабілітований у 1955 р. (Док. № 173).

22. Марко Борисович Комаровський. У 20-ті роки на політроботі в РСЧА, потім в партійних органах. У 1934 р. призначений ректором Дніпропетровського державного університету. Заарештований у 1935 р. Звинувачений в опозиційній діяльності, засуджений до ув'язнення у ВТТ, розстріляний у 1937 р. Реабілітований у 1955 р. (Док. № 187).

23. Микола Григорович Мінько, письменник, працював секретарем редакції Дніпропетровського журналу «Штурм». У вересні 1937 р. газета «Зоря» назвала його замаскованим націоналістом. Можна вважати, що замітка послужила доносом і стала приводом до арешту. Розстріляний М. Г. Мінько в грудні 1937 р. Реабілітований у 1962 р. (Док. № 194).

24. Петро Іванович Скрастін — з 1916 року на військовій службі, спочатку в царській армії, потім у РСЧА, закінчив військову академію. Перед арештом займав посаду начальника штабу 7-го стрілецького корпусу. Заарештований у липні 1937 р. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 р. (Док. № 195).

25. Раїса Василівна Бикова — викладач кафедри гідрології Дніпропетровського державного університету. Як член сім'ї «зрадника батьківщини» засуджена до 8 років ВТТ. Реабілітована в 1956 р. (Док. № 196, 197).

26. Леонтій Ананійович Попов — викладач історії в Дніпропетровському державному університеті. У 1937 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований у 1957 р. (Док. № 206).

27. Сергій Йосипович Ринський — професор Дніпропетровського державного університету. У 1921 р. був заарештований як заручник під час Кронштадтського повстання, у 1930 — як член української контрреволюційної організації. У 1937 р. засуджений до 10 років ВТТ. Реабілітований у 1957 р. (Док. № 207—210).

28. Яків Ілліч Вєснік — ще в гімназічні роки брав участь у революційному русі. Всю громадянську війну провів на її фронтах. Командарм 1-го рангу. З 1924 р. на господарчій роботі. З 1933 р.— начальник будівництва, потім директор Криворізького металургійного комбінату. Заарештований у липні 1937 р. У листопаді засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1956 р. (Док. № 214).

29. Анастасія Федорівна Єфімова — доцент кафедри палеонтології Дніпропетровського державного університету. Як член сім'ї «зрадника батьківщини» засуджена до 8 років ВТТ. Після відбуття покарання залишена на поселенні в Магадані. Реабілітована в 1956 р. (Док. № 215).

30. Володимир Йосипович Фєлєнковський. З 1933 по 1936 р.— технічний директор заводу ім. Петровського. У 1936—1937 рр.— головний інженер Ленінградського Діпромезу. Заарештований у Ленінграді, етапований до Дніпропетровська. Засуджений до розстрілу в 1938 р. Реабілітований у 1956 р. (Док. № 218).

31. Навесні 1938 р. дорожно-транспортний відділ НКВС заарештував трьох вчителів Синельниківського району — Петра Яковича Казімірова, Марію Володимирівну Коростовцеву, Опанаса Кириловича Романова, звинувативши їх в належності до контрреволюційної націоналістичної повстанської організації. Після слідства, яке продовжувалось всього два тижні, рішенням трійки управління НКВС Дніпропетровської області всі троє приречені до розстрілу. 21 квітня 1938 р. вирок був виконаний. Всі реабілітовані (Док. № 222, 223).

32. Андрій Васильович Одінцов, 1862 р. народження, в 20-х в першій половині 30-х років — архієпископ Дніпропетровський. У 1936 р. закінчив активну церковну діяльність, жив у сина в Новомосковську, займався садівництвом.

Заарештований у 1938 р., звинувачений у створенні на Дніпропетровщині контрреволюційної організації церковників. Провів в ув'язненні 4 роки, двічі його судили. Ні на попередньому слідстві, ні в судових засіданнях винним себе не визнав. 14 серпня 1941 р. був засуджений до 7 років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований (Док. № 237, 238).

33. Григорій Кононович Ревва — завідуючий початковою школою в м. Апостолово, Микола Григорович Невеселий — бухгалтер райкомунгоспу, Антін Григорович Момот — вчитель початкової школи в с. Бобкове Долинського району. Всі залишались на окупованій території. НКВС звинуватило їх у співробітництві з окупаційною владою і заарештувало. На основі фальсифікованих даних всіх трьох засудили до 5 років ВТТ. Реабілітовані в 1956 р. (Док. № 247).

34. Іван Степанович Карнаух. Перед війною працював у м. П'ятихатках у райвійськкоматі, мав звання командира РСЧА. При наступі німецьких військ з незалежних від нього причин не зміг евакуюватись, залишився на окупованій території. Після вступу радянських військ був мобілізований до армії, служив спочатку рядовим бійцем, потім йому поновили офіцерське звання. За наклепницьким доносом заарештований відділом «Смерш», етапований до Дніпропетровська, приречений до 7 років ВТТ.

Реабілітований у 1956 р. (Док. № 257).

35. Валентин Сергійович Грем'ячкін, закінчив духовну семінарію, працював вчителем, потім прийняв священницький сан. Як і інші служителі культу, зазнавав неодноразових репресій. Останній раз був заарештований у 1949 р. в с.Чернетчина Магдалинівського району Дніпропетровської області за обвинуваченням у проведенні антирадянської агітації. Висланий до Красноярського краю. Реабілітований (Док. № 266).

36. Микола Васильович Луців, 1931 р. народження, походженням з Дрогобицької області. У 1950 р. вступив до школи ФЗН у Дніпропетровську, після закінчення працював електриком в управлінні «Південьелектромонтаж». Органи МДБ звинуватили його в проведенні антирадянської націоналістичної пропаганди. Військовий трибунал Київського військового округу засудив його до 25 років ВТТ. Звільнений у 1955 р. Реабілітований у 1991 р. (Док. № 268).

37. Володимир Іванович Сіренко. Працював редактором багатотиражної газети «Вагоностроитель». За вірш «Стіна», який викликав величезне невдоволення першого секретаря Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченка, у 1967 р. був знятий з роботи, вигнаний з партії, попав під нагляд КДБ. Працював технічним редактором у Дніпропетровському філіалі науково-дослідного інституту мінеральних ресурсів. У 1985 р. за сфальсифікованим обвинуваченням у криміналь-

ному злочині висланий до Астраханської області. У 1986 р. реабілітований. Працював редактором на обласному телебаченні. Зараз на пенсії (Док. № 280-282).

38. Віктор Васильович Савченко. Працював асистентом у Дніпропетровському металургійному інституті. Звинувачений у проведенні антирадянської пропаганди. У 1970 р. засуджений до 2 років ув'язнення умовно, вигнаний з роботи. Реабілітований. З 1993 р.— голова Дніпропетровської організації Спілки письменників України, автор багатьох художніх творів (Док. № 288).

39. Віталій Васильович Калініченко. Після закінчення середньої школи навчався у військово-морському училищі, служив на флоті. Після демобілізації заочно вчився, працював на різних посадах. У 1966 р. намагався нелегально піти з СРСР, був затриманий прикордонниками і одержав 10 років ВТТ. Після звільнення поселився в містечку Васильківці Дніпропетровської області. Приєднався до правозахисного руху, листувався з Л. Лук'яненком й іншими членами Української Гельсінської групи, намагався розповсюджувати її документи. У травні 1980 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі. Звільнений у 1988 р. Зараз живе в Сполучених Штатах Америки (Док. № 292).

2

ВІДРОДЖЕНА ПАМ’ЯТЬ

Нариси про репресованих

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ 20-х - ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ

ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

***БІДНОВА Любов Євгенівна.** Народилась у 1882 році в Одесі. Українка. Працювала вчителькою 20-ї трудової школи в Дніпропетровську. Заарештована в 1929 році в справі «Спілки визволення України». Засуджена до трьох років позбавлення волі умовно. Реабілітована в 1989 році.*

В одному з листів до українського історика В. Антоновича історик Василь Біднов написав, що Любов Євгенівна уроджена Шемплинська. Зі своїм майбутнім чоловіком вона познайомилася в Одесі чи в Києві. Побралися вони в Києві, де він жив до 1902 року. Потім чоловіка направляють викладати до Астрахані, але вже наступного року йому пощастило дістати посаду вчителя Катеринославської семінарії і відтоді Біднови живуть у Катеринославі. 1904 року у них народжується первісток — син Арсен, пізніше — Леонід.

Як відомо, у ході першої російської революції на Україні з'явилася змога видавати періодику українською мовою. 24 лютого 1906 року в Катеринославі побачило світ перше число політичного, економічного і літературного часопису «Добра порада». Вік тижневика виявився недовгим — після четвертого номера цензура закрила його. А завдання у часопису було шляхетне — його стали видавати «з думкою стати на обороні інтересів цілого українського народу, котрий переважно, бодай не сказати — виключно, складається з самих селян-хліборобів...» У другому числі «Доброї поради» (17 березня 1906 р.) знаходимо статтю Л. Жигмайло (псевдонім Любові Біднової.— Авт.) «Кріпацтво в творах Т. Г. Шевченка».

Треба сказати, що шевченківська тематика постійно наснажувала дослідницю, з-під пера якої вийшла ціла низка досліджень Кобзаревої спадщини. Назвемо деякі з-поміж них: «Отношение потомства к памяти Шевченко» («Исторический вестник», 1911, №11), «Діти в поезії Шевченка» «Живе слово», видання катеринославського товариства «Просвіта», 1918, № 1), «Зрадники в поезії Шевченка» («Український пролетар», 1920). У цих статтях Любов Біднова виступає популяризатором Кобзаревої творчості, показує її актуальність, звертає увагу на недосліджені її аспекти.

Любов Жигмайло-Біднова не лише допомагала чоловікові у громадській роботі, але й вела у ній перед, зазначають Світлана та Василь Ульяновські у додатках до видання «Українська культура» (1993). Вона активно листувалася з відомими діячами національного руху Андрієм Ніковським, Сергієм Єфремовим, Марією Грінченковою, була дописувачем газети «Рада» (статті

про українську школу, оповідання «Про душу», «Безсилля» тощо). В одному з листів до Ніковського письменниця ділилася давно обміркованою ідеєю написати «про національний надрив у творах Франка, Лесі Українки та єврейського поета Бялика», про «моральне братоубійство однією нацією другої». Л. Жигмайло постійно працювала над удосконаленням своєї майстерності. Вона хотіла добитися, «щоб думки мої, оліцетворені в живому образі, нагадували птицю, що гарно летить при світлі сонця, а не муху, заплутану в павутинню слів, та ще часом безкрилу та безголову, як я це бачу в деяких з своїх творів!..».

У родині Біднових Любов Жигмайло була своєрідним каталізатором національної ідеї, і в цьому плані активно впливала на чоловіка. Українство Василя Біднова, роблять висновок С. та В. Ульяновські, значною мірою зміцнювалося і розвивалося саме завдяки цьому.

1910—1913 років у Катеринославі виходить ще один український часопис, неофіційний орган «Просвіти» під назвою «Дніпрові хвилі». Його фактичним редактором був Дмитро Дорошенко. Тут активно друкується Любов Жигмайло (Біднова). Ось лише деякі її публікації 1913 року — вона пише про Івана Франка і літературну діяльність Лесі Українки, про комедію С. Васильченка «Недоросток» і про «Народні оповідання» катеринославської письменниці Тетяни Сулими, про дешеві книжки для дітей і друкує оповідання «Погана мати». Восени 1913 року Д. Дорошенко виїхав до Києва, і подружжя Біднових пообіцяло йому довести видання «Дніпрових хвиль» до кінця року, що було й зроблено, а далі вже видання довелося припинити.

У цей час деякі твори Л. Жигмайло виходять окремими виданнями — «Погана мати» (Катеринослав, 1913), дослідження «Мих. Коцюбинський. Спроба характеристики» (Катеринослав, 1915). Вона друкується в московському часописі «Украинская жизнь» — тут з'являються її розвідки «Лебединая песня Л. Украинки» (1913) та «Национальные мотивы в произведениях Бялыка и Франка» (1916). Ці її розвідки включив до бібліографії в своїй «Історії українського письменства» Сергій Єфремов.

До речі, з Єфремовими Біднови були в дружніх, приятельських взаєминах. У мене зберігається листівка, послана в серпні 1913 року з Катеринослава Чикаленкам у Кононівку. На листівці — власноручні підписи Любові і Василя Біднових, Сергія Єфремова. І тут же — великими дитячими літерами: «Арсений Беднов, гимназист 1-го класса». Син Арсен, розумний, розвинений хлопчик, був надією батьків.

У червні 1914-го велика група киян вирішила здійснити подорож порогами Дніпра. У групі були брати Єфремови, Ганна Чикаленко з чоловіком та інші. Ось як згадувала згодом Біднових Ганна Келлер-Чикаленко:

«На пристані в Катеринославі зустрів нас В. О. Біднов, і повів до своєї господи... Дружина його прийняла нас гостинно й привітно, а два хлопчики, Арсен і Леонід, скоро з нами заприязнились, особливо старший, Арсен, йому було тоді років 10. Дуже здібний, не по літам розумний хлопець, справжній «вундеркінд», бо тоді ж таки, наслухавшись розмов старших, він сів у кутку з шматком паперу й олівцем і вираховував.., скільки передплатників газета «Рада» мусіла б мати, щоб окупити свої видатки!» Справді, не в кожній свідомій українській родині діти так «старували», як Арсен, і ламали голови над такими проблемами.

Належачи до катеринославської «Просвіти», Любов Біднова попри утиски, яких зазнає товариство від властей, провадить українську національно-культурну справу. На початку Першої світової війни просвітяни заснували у передмісті Катеринослава — Мандриківці — їдальню. У ній гурток українського жіноцтва на чолі з Л. Бідновою годував родини тих українців, які мусили піти до війська. З літа 1915 року та ж «Просвіта» організувала «Галицький комітет» — він ставив своїм завданням допомагати тим галицьким українцям, яких російський уряд евакуював на Катеринославщину. Місцеві просвітяни, в тому числі й подружжя Біднових, робили це для того, щоб через допустимі з боку російського уряду форми благодійності ширити в масах українського населення національну свідомість.

Проте така діяльність українського громадянства видавалася місцевій губерніальній адміністрації підозрілою. Вона стежить за членами «Просвіти», згадував В. Біднов, а наприкінці листопада 1915 року заарештовує кількох людей за належність до соціал-демократичної партії. Саме товариство «Просвіта» з його благодійними установами ліквідується. Тоді українці вступають членами до російського товариства «Научное общество», організують при ньому окрему «комісію для вивчення місцевого краю». На чолі комісії стала Любов Біднова. Українці щотижня влаштовують засідання, на яких читаються реферати з історії, географії та етнографії Катеринославщини, провадяться національні співи та інша освітня робота. Помешкання для цих засідань охоче давала в своїй комерційній дівочій школі росіянка С. І. Степанова, що потім, від 1917 р., виступає як завзята противниця українського руху (була замордована махновцями). Голова комісії для вивчення місцевого краю Л. Біднова вживала всіх заходів, щоб збільшити кількість членів комісії й зробити її засідання цікавими для громадянства, яке всіма способами підтримувало цю комісію.

Лютнева революція в Росії скинула ненависне царське ярмо, у Катеринославі знову відродилася «Просвіта», інші національні товариства. У вирі нового життя опинилося подружжя Біднових. Василь Біднов редагує українську частину земської газети «Народная жизнь» (згодом — «Народне життя»), під його редакцією вийшла 1918 року просвітянська газета «Живе слово».

Тим часом Любов Біднова зайнялася виданням «Вісника Катеринославської «Просвіти». Це безпартійне видання з'являлося щотижня, коштувало 10 копійок. Редакція знаходилася при книгарні «Слово» — в будинку Мізка на вул. Поліцейській (нині — вул. Шевченка, будинок, де колись знаходився філфак університету).

У вересні 1917-го в Катеринославі відкривається перша українська гімназія. Любов Біднову обирають головою батьківської ради гімназії. Як і губернський комісар народної освіти Іван Труба, вона бореться за дерусифікацію народної освіти на Придніпров'ї. Зокрема, їх непокоїть доля відкритого 1918 року в Катеринославі університету. Справа в тому, що він відкрився як російський учбовий заклад. Відома реакція тодішнього президента Академії наук Володимира Вернадського на клопотання Івана Труби (див. запис у щоденнику Вернадського, датований 5 липня 1918 р.). А Любов Біднова на свої звертання до гетьманської адміністрації у справі українського університету в Катеринославі отримала з столиці такого листа:

«Серпень 1918 р.
№ 212
Пані Бідновій, Голові Батьківської Ради
Першої Катеринославської Гімназії.
Катеринослав, І Українська гімназія

У відповідь на телеграму Департамент Вищої Школи має честь повідомити, що Катеринославський Російський університет є цілком приватна інституція, яка не одержує жодної допомоги з Державної Скарбниці. Заснування нових українських університетів при скрутному становищі Державної Скарбниці та без допомоги самого громадянства є цілком неможливо. Каменець-Подільський Український університет засновано лише завдяки такій допомозі. На державні кошти утримуватиметься Київський Український Університет (б. Народний)...

Директор департаменту, проф. (підпис)
Діловод (підпис)»[1]

Восени 1918 року Василя Біднова запрошують викладати у нововідкритому Кам'янець-Подільському українському університеті. 6 жовтня В. Біднов разом з сином Арсеном виїхав на місце своєї нової служби. Чи могла думати Любов Біднова, що, прощаючись з рідними людьми того жовтневого дня, бачиться з ними востаннє?.. У тому була трагедія родини, роз'єднаної державними кордонами.

Проте не переривався листовний зв'язок, наскільки це було можливим в умовах громадянської війни і повоєнної розрухи. Опинившись в еміграції, Василь Біднов був одним з ініціаторів видання у вересні 1921 року у таборі Олександрів у Польщі неперіодичного журналу «Релігійно-науковий вісник». Один з редакторів журналу Петро Білон у своїх спогадах називає Біднова серед найактивніших авторів. Тому не дивина було зустріти вже в другому числі журналу за 1922 рік замітку «Церковні справи на Україні. Витяги з листів з Катеринослава». Автор листів — жінка, але не підписана. В редакційній примітці зазначалося: «Автор цієї замітки особисто знаний редакції. Не подаємо його назвиська з деяких причин». Вважаю, що автором листів з Катеринослава була Любов Біднова, а Василь Біднов не наважувався зазначити її прізвище, бо боявся за долю дружини. «Релігійно-науковий вісник» — нині важко доступне видання (мені довелося розшукати його у Варшаві), а зміст листа досить цікавий. Тому варто навести його тут:

«...Ти питаєш мене про наші церковні справи. З матеріального боку дуже сумні і непевні, зате почуття вірних скрізь розвиваються і кріпшають. Я ніколи не бачила такого настрою, впрост екстазу, як мають на службі Божій наші парафіяни. Скрізь велике усердя до храму Божого. Люде поділилися: одні спідлились і зматеріалізувалися до крайнього, нема у них нічого святого, сама погоня за «золотим тельцем», відсутність всякої моралі й підстав. На щастя, таких дуже мало, і всі вони на верхах. Зате інші, і таких багато, стали як святі. Страждання і горе облагородило й піднесло їх душевно. У багатьох в масі вже нема щонайменшого мінімуму, потрібного для піддержання життя, і такі вже не спосібні на жадну акцію й боротьбу. Голод чим дальше, тим страшніше дає себе відчувати!

В місті ще ніхто не править служби Божої на українській мові, але на селах є такі панотці, що потрохи переходять самочинно на народну мову і читають Євангелію та вимовляють з народнім наголосом Святе письмо. По містах і містечках, де народ досить зрусифікований, навіть свідомі панотці не рішаються без наказу вводити новину, але це прийде скоро. Біда в тім, що нема перекладів навіть Євангелії, щоби можна було давати для читання парафіянам.

...Майже кожна церква має свою парафіяльну раду, котра турбується за виглядом храма і удержанням священика. Влада примушена, не дивлячись на всякі розказы про викорінення «релігійних забобонів в масах», коритися волі населення, величезна більшість котрого готова боронити свою церкву до останнього. При общині існують комітети на всякі потреби і між іншим для похорону, допомоги дітям, хворим і голодуючим. Обкладають себе добровільними датками, грошима і в натурі. Загалом поміж віруючими царює здебільшого надзвичайно хороша, братерська атмосфера довір'я і самопомочи. Потрохи церква нахиляється до первісної, апостольської організації»[2].

Ось такий лист, який передає атмосферу в Катеринославі в голодних 1921—1922 роках, передусім у сфері церковного життя.

У 20-х роках Любов Біднова працює вчителькою 20-ї трудової школи у Дніпропетровську. Та доля готувала їй черговий удар — у липні 1928 року вона дізнається про несподівану смерть у Празі її сина Арсена. Учорашній студент, інженер Арсен Біднов щойно закінчив вищі студії у чеській столиці. Гарячого літнього дня він пішов на пляж, скочив у воду, і — вже не виринув...

А Любов Біднову заарештують 10 вересня 1929 року в числі багатьох інших представників місцевої національної інтелігенції. Заарештований у ті ж дні в Дніпропетровську письменник Василь Чапленко потім згадуватиме:

«У камері ГПУ я побачив багатьох моїх товаришів і знайомих, а від них довідався, що вночі заарештовано всіх «українців» (тобто українську інтелігенцію), в тому числі й Петра Олександровича (професора Єфремова. — Авт.). Справді, це було так, і пізніше я переконався, що справді не оминули нікого, забравши і старих, і молодих — педагогів, лікарів, інженерів, студентів...»

По війні в Канаді Василь Чапленко видасть про пережите повість «Люди в тенетах», з якої хотілося б навести такий уривок:

«Завели до слідчого. За столом сидів невеличкий, з синцями під очима «чекіст»...

З інших кімнат було чутно допити. І от раптом — несамовитий жіночий крик:

— Я скажу — скажу...

Кутько (головний персонаж.— Авт.) пізнав голос жінки українського професора Б., що емігрував за кордон.

— «Так і її взято»,— подумав, нервово стенувшись.— Це ж зовсім стара жінка...

Слідчий пильно подивився йому в вічі, перевіряючи водночас, як на нього це подіє. А потім подав аркуш паперу і звелів тихим, спокійним голосом написати свій життєпис, приділивши найбільше уваги своїй роботі в контрреволюційній націоналістичній організації...».

На момент арешту 1929 року Любов Біднова не була ще старою жінкою — якихось 47 років, але удари долі, звісно, наклали свій відбиток на неї. Її фото з слідчої справи можна побачити в листопадовому номері «Вітчизни» за 1989 рік (с. 175).

Суд у справі «Спілки визволення України» відбувався в Києві в березні-квітні 1930 року. На лаву підсудних потрапило й три представники «Дніпропетровської філії» «СВУ» — професор Петро Єфремов, вчитель Микола Білий і вона, вчителька Любов Біднова. Вона повинна була розповсюджувати серед вчительства ідеї «СВУ», але через арешт не встигла нічого зробити.

Прокурор Бистрюков запитує, як вона розцінює свою минулу діяльність.

Біднова заявляє:

— Як контрреволюційну, як злочин.

Біднова заявляє, що взагалі за весь час її перебування в «СВУ» вона тільки один раз може розмовляла з Петром Єфремовим і жодної роботи там не провадила».

Любов Біднова була засуджена згідно зі статтями 54—11 та 54—2 КК УРСР до трьох років позбавлення волі (умовно)[3].

Навіть після такого «м'якого» вироку влаштуватися Л. Бідновій на працю за фахом, думаю, було неможливо. Вона бідувала, хоч про її подальшу долю і долю сина Леоніда нам нічого невідомо. Щоправда, у варшавських архівах нам пощастило виявити один документ, який лише опосередковано стосується Любові Біднової.

1935 року помер у Варшаві професор Василь Біднов. У зв'язку з цим керівник відділення православної теології Варшавського університету (де викладав В. Біднов), митрополит Діонисій у квітні 1935 року звертався у департамент вірувань Міністерства релігійних вірувань і народної освіти з таким листом:

«1-го квітня б. р. помер надзвичайний професор відділення православної теології Варшавського університету магістр теології сл. п. Василь Біднов, залишивши за кордоном дружину.

Сл. п. Василь Біднов не залишив жодних заощаджень, тому всі витрати, пов'язані з похованням, покрив з власних фондів виконавець заповіту сл. п. В. Біднова звичайний професор відділення православної теології Олександр Лотоцький, який також, в міру можливості, мав заопікуватися матеріальним становищем вдови.

Доповідаючи про вищесказане, і з огляду на те, що матеріальний стан вдови є дуже тяжким, звертаюся до Міністерства з ласкавим проханням асигнувати на руки проф. Олександра Лотоцького одноразову допомогу в сумі 1000 злотих на покриття витрат на поховання, а також для подання допомоги вдові сл. п. проф. В. Біднова.

Митрополит Діонисій, керівник
відділення православної теології»[4].

Чи дійшла до Любові Біднової ця допомога — невідомо. Таким чином, 1935 роком обриваються навіть такі куці відомості про Любов Біднову. Як склалася її доля — невідомо. Року і місця її смерті не знаємо. Реабілітовано її 1989 року.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 220І. Оп. 2. Спр. 370. Арк. 11.
[2] Релігійно-науковий вісник. 1922. Ч. 2. С. 25—26. З. Реабілітація репресованих.— К., 1997.— С. 224.
[3] Зоря.— Дніпропетровськ.— 1930, 3 квітня.
[4] Архів нових актів.— Варшава: Фонд міністерства релігійних вірувань та народної освіти. Спр. 4086. Арк.

М. Чабан

«ЗМОВНИК»

ДРЬОМОВ Георгій Михайлович. *Народився в 1897 році. Росіянин. Командир 89-го стрілецького полку 30-ї Іркутської дивізії, розташованої в Дніпропетровській області. Заарештований в січні 1931 року. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований в 1989 році.*

Георгій Михайлович Дрьомов народився на хуторі Дрьомов Севського повіту Орловської губернії у досить заможній сім'ї — батько мав 60 десятин землі. Закінчив вище початкове училище, що давало неповну середню освіту. В 1916 р. після Московської школи прапорщиків потрапляє на фронт Першої Світової війни. Мабудь воював непогано, бо нагороджений «золотою зброєю», орденами Святої Анни і Святого Станіслава.

У 1918 р. добровільно вступає до Червоної армії, призначається командиром взводу. Брав участь у боях проти білочехів, військ Колчака, отамана Дутова.

В 1921—1928 роках служить у Середньоазіатському військовому окрузі, успішно просувається по службі — стає командиром окремої кавалерійської бригади. Але сталося несподіване: його звинуватили в порушенні правил обходження з секретними документами і віддали до суду. Швидше за все, це була провокація, бо суд його виправдав. Та на військовій кар'єрі позначилось негативно. Дрьомова переводять до Одеси на посаду заступника командира полку.

В 1928 р. за активну участь у громадянській війні Георгій Михайлович нагороджується орденом Червоного Прапора. В травні 1930 р. призначається командиром 89-го стрілецького полку 30-ї Іркутської дивізії, що містилася на Дніпропетровщині. Застав полк не в кращому стані — не існувало чітко розроблених планів навчання командного складу і червоноармійців, відповідно саме навчання проводилось абияк В незадовільному стані знаходилась матеріальна база частини — транспортні засоби і кухні не відремонтовані, рушниці не підготовлені до використання у бойовій обстановці — не пристріляні, запасні частини до них зберігаються у безладді.

Новий командир рішуче береться за наведення порядку — разом з штабом розробляє плани навчання, контролює їхнє виконання, наводить лад у господарстві полку. Перш за все там, де це торкалось його боєздатності. Та встиг зробити небагато.

Кінець 20-х — початок 30-х років ознаменувався хвилею репресій. Проходять шахтинський процес, процеси «Промпартії», «Союзного бюро меншовиків», «Спілки визволення України» та інші. Власті били по цивільній інтелігенції.

Та ДПУ знайшло «ворогів» і в Червоній Армії — викрило не багато, не мало — Всесоюзну контрреволюційну офіцерську організацію з центром у Москві, яку очолювали колишні царські генерали і офіцери, на той час працівники керівних органів РСЧА М.Д. Бонч-Бруєвич, Д. Карбишев, А. Свєчін, О. Снєсарєв. В Україні центру підлягав Харківський підцентр, який «керував» регіональними організаціями. Таку організацію винайшли і в 30-й Іркутській дивізії.

Керівником її ДПУ визначило командира дивізії П. П. М'ясоєдова, якого кидають до в'язниці. Разом з ним заарештовані начальник штабу М. Катанський, начальник артилерії О. Юцковський, начальники відділів штабу дивізії, командири полків та інших підрозділів, всього близько 30 осіб. До числа змовників зарахували викладачів військової справи у вищих навчальних закладах Дніпропетровська — Ф. Фешотта, С. Михайловського, К. Монігетті та інших.

Серед в'язнів опинилися і командир 89-го полку Г. Дрьомов, його заступник М. Заєць-Комаров. Всіх заарештованих звинувачували в належності до контрреволюційної організації і підготовці збройного повстання проти радянської влади.

Почалися багатоденні допити. Не маючи жодного факту антирадянської діяльності, слідчі створювали справу шляхом фальсифікації протоколів, одержання потрібних показань від підслідних за допомогою жорстоких тортур. Про те, що робилось саме так, свідчать показання вцілілих і допитаних в 1956 році начальника адміністративного відділу М. Череповича і скарбника штабу дивізії А. Кімлача[1].

Слідство «встановило», що Г.М. Дрьомов завербований до контрреволюційної організації ще під час служби в Одесі, «залучав» до неї командирів підлеглих йому підрозділів. Слідчі допитувались, у чому полягала діяльність організації, але довідались лише про те, що командири збиралися на вечірки, випивали, грали в преферанс, і, між іншим, жалілись на тяжке становище начальницького складу Червоної армії — малу зарплатню, що не давала можливості утримувати сім'ю, погані побутові умови, не обходили і негаразди в країні — розорення селянства, низький життєвий рівень робітників[2]. Особливого криміналу такі зустрічі і розмови не мали, але ДПУ розцінювало їх інакше — а саме як збори змовників і обговорення питань контрреволюційної діяльності.

Слідство пред'явило Г. Дрьомову звинувачення, які зводились до трьох пунктів: участь у контрреволюційній організації, вербування до неї нових членів, а в разі виникнення повстання очолювання повсталих частин. «Аргументація» обвинувачень базувалась на показаннях, вибитих з Дрьомова і його товаришів по службі. Слідство не хвилювало, що ці свідчення дуже суперечливі. Так, в одному протоколі говориться, що Г. Дрьомов завербований до організації ще під час служби в Одесі, в іншому, що після прибуття до 30-ї Іркутської дивізії [3].

Ще одне протиріччя: в одному протоколі зазначається, що П. М'ясоєдов доручив Дрьомову завербувати до організації його заступника М. Зайця-Комарова, начальника штабу полку І. Пупирьова, в іншому — П. М'ясоєдов повідомляє Дрьомова, що вони давно завербовані. Таких суперечностей у справі дуже багато[4].

Читаючи архівно-слідчі справи командирів 30-ї Іркутської дивізії дивуєшся фантазії слідчих За їхніми твердженнями повстання повинна була підняти група командирів — близько 30 осіб. Як купка людей могла підняти дивізію, в якій кількість командирів-комуністів перевищувала 65 відсотків[5], не рахуючи комісарів, політкерівників, працівників особливого відділу. Всі «змовники» мали достатньо великий військовий стаж — від 15 до 20 років і навряд чи хтось з них наважився на авантюру, з самого початку приречену на поразку.

Фальшований характер справ підтверджується ще й наступним. За правилами ведення документації під час слідства в справі повинні бути оригінали протоколів допитів чи власноручні показання підслідних з їхніми підписами. Підписи повинні стояти і під машинописними копіями. В справі Г. Дрьомова та інших знаходяться лише машинописні копії, підписані слідчими. Залишається тільки здогадуватися, чи бачили взагалі в'язні документи, що вирішували їхню долю.

«Обвинувальний висновок», датований 25 квітня 1931 р., інкримінує Г.М. Дрьомову участь у контрреволюційній організації, підготовку збройного повстання проти радянської влади, командування військовими частинами під час повстання. Тобто висунуті обвинувачення у злочинах, передбачених статтями 54-11 і 54-2 Карного кодексу УСРР. Справа направлялась на розгляд колегії ДПУ з клопотанням про застосування до Г.М. Дрьомова вищої міри покарання[6].

За рішенням військового прокурора Українського військового округу від 30 квітня 1931 р. він ув'язнений до ВТТ на 10 р.[7] Подальша доля його невідома.

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні до жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х років» рішенням військового прокурора Київського ВО Дрьомов Георгій Михайлович був реабілітований[8].

Ще в середині 50-х років відновлені добрі імена його товаришів по службі: П. М'ясоєдова, О. Юцковського, М. Катанського та інших.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-19653.— Арк. 336

[2] Там само. Спр.П-23036.— Арк.44.

[3] Там само. Арк. 43

[4] Там само. Арк. 109

[5] Там само. Арк. 118

[6] Там само. Арк. 119—126

[7] Там само. Арк. 133.

[8] Там само. Арк. 133.

Р. Терещенко

МІСЦЕ ПЕРЕБУВАННЯ ЗВИНУВАЧЕНИХ НЕ ВСТАНОВЛЕНЕ

***ЖМУР Гнат Єгорович**. Народився в 1897 році в селі Поливанівці Магдалинівського повіту. Українець. Голова колгоспу «Гігант». Заарештований в 1933 році. Засуджений на 10 років позбавлення волі. Реабілітований в 1955 році.*

Красиве село Поливанівка. Хліборобське село. З діда-прадіда тут завше вирощували хліб — і на пана працювали, і по вільному найму, і орендували землю, і своєї трішечки мали. А невдовзі після революції 1917 р. вже й своєї земельки у більшості селян було досить, щоб утримувати сім'ю, яка іноді сягала до двох десятків чоловік. Приміром, молодий господар Гнат Єгорович Жмур, за довідкою Поливанівської сільради, до революції мав 0 (нуль) десятин та орендував 10 десятин землі, а крім того, ще мав косарку та корову[1]. Революція (а точніше неп) принесли йому конкретну користь — він отримав надільної землі 6 га та ще 5 га орендував у тих, хто не вмів або не хотів господарювати.

Брати Іван та Карпо мали вже свої сім'ї і свої наділи. А Гнат — найменший — жив при старенькій матері. В армії не служив, бо мав вроджений порок серця. Отже, господарював, жив, як на сільську, селянську мірку, у достатку. Коли ж настав час одружуватися, уподобав собі гарну дівчину зі свого ж таки села. Протягом кількох років його мила дружина Софія подарувала йому двох синів — Сергія та Юрія — і дочечку Ліду. На момент трагедії, що сталася з батьком, старшенькому — Сергійку було усього 9 років.

Не встигли селяни нарадуватися своїй земельці, як підоспіли чергові радикальні зміни. Заможніших, найбільш продуктивних господарів, що давали державі хліб, було оголошено куркулями, котрих треба було ліквідувати як клас. І ліквідували. А щасливе життя бідняків та середняків бачилося керманичам держави у великих колективних господарствах, оснащених новітньою сільськогосподарською технікою.

У 1929 р. у Поливанівці почала організовуватися сільськогосподарська артіль «Гігант». Ніби сама назва підкреслювала перевагу колгоспу над індивідуальним господарством. В числі перших колективізував своє господарство Гнат Жмур. Більше за те, як член відновленого комітету незаможних селян (КНС), сприяв організації нового колективного господарства.

«Гіганту» властиві були всі труднощі і негаразди, які загалом характеризували процес становлення колгоспного ладу на селі — за примусового усуспільнення селянського добра господарі навмисне різали чи якось інакше ліквідували свою худобу, то ж і не вистачало тяглової сили для обробітку землі тощо. Мало-помалу, але нова система господарювання на селі, поставлена під суворий урядовий контроль, утверджувалася. Відсутність у колгоспника зацікавленості в результатах своєї праці компенсувалася адміністративними і каральними заходами, які забезпечували виконання державних планів хлібозаготівель. Державна пропаганда обіцяла заможне, щасливе життя колгоспникам у майбутньому...

Гнат Жмур хоч і малописьменний, але від природи кмітливий і роботящий чоловік, вмів дати лад власному господарству. Тому в новоствореній сільгоспартілі «Гігант» його було призначено (і формально обрано) на посаду агровиробника, чи за сьогоднішньою термінологію — агронома. Та це був час, коли безпечніше було не займати ніякої посади. Бо нормальних умов для виконання планів хлібозаготівель не існувало, а невиконання їх тягнуло за собою покарання тих, на кого покладались обов'язки забезпечення плану. Передусім — план, навіть коли селянину не залишалося ні зернини.

Ніякі стихійні лиха не могли коригувати план хлібозаготівель. У 1931 р. всі південні області України охопила посуха. Врожай був дуже низьким, навіть сіна не можна було достатньо заготовити на зиму для колгоспної і приватної худоби. Почався падіж коней, волів, корів. Поливанівська МТС не могла забезпечити обробіток ланів приписаних до неї колгоспів: тракторів не вистачало, а ті, що малися в наявності - нашвидкоруч виготовлені на заводі — часто виходили з ладу.

Ще нижчим був врожай 1932 р., а план держзаготівель — підвищено більше, ніж на третину.

За відомістю артілі «Гігант» у 1932 р. в ній нараховувалося 350 колгоспників, 2686 га землі, 14 артільних та 60 приватних корів. З тих 74 корів 10 були придатні до роботи як тяглова сила[2].

Худобу взимку 1932—1933 рр. колгоспники частково порізали на харч, частково вона загинула від нестачі корму. В артілі «Гігант» до кінця 1932 р. загинуло 68 коней. Для господарства це була тяжка втрата.

Лютував на хліборобському півдні України штучний голод.

Наприкінці 1932 р., коли вже закінчилися польові роботи і настали морози, агровиробника Гната Жмура призначають головою артілі. Хоча він був безпартійним, партосередок вважав його здатним керувати спільним селянським господарством. А щоб підвищити кваліфікацію, малограмотного селянина направили до Дніпропетровська на короткотермінові сільськогосподарські курси (в сільгосппшколу). Менше 20 днів слухач агрокурсів Гнат Жмур теоретично підковував себе як землероб і як керівник.

За зрив завдань хлібозаготівлі 1932 р. артіль «Гігант» Поливанівської сільради була занесена Дніпропетровським облвиконкомом на «Чорну дошку». Винних же в цьому шукали і «знаходили» на місці. В колгоспі «Гігант» таких винних, а точніше, «шкідників», виявилося аж п'ятеро чоловік, які складали бойову групу контрреволюційної повстанської організації, «очолену» Гнатом Жмуром.

Не встиг він попрацювати на новій посаді, як 5 січня 1933 р. опиняється у в'язниці, хоча документи на його арешт оформили пізніше. Довго тримався Гнат Жмур, не визнаючи пред'явлених йому звинувачень у належності до контрреволюційної організації. Запасу стійкості вистачило трохи більше, ніж на місяць. Досвідчені «спеціалісти» вміли добиватися потрібних показань. Були б звинувачення, а показання — лише справа часу[3].

...11 лютого 1933 р. «контрреволюціонер» Гнат Єгорович Жмур вже логічно і детально розповідав, як, ким і коли був завербований в повстанську організацію. Нібито це відбулося у березні 1932р., коли старший агроном Поливанівської МТС після попередньої «обробки» співбесідника (Жмура) розмовами про згубну політику радянської влади, яка веде до збіднення і розорення селян, повідомив йому про існування повстанської організації.

Вона ставила собі за мету «шляхом проведення цілого ряду шкідницьких заходів підірвати міць сільського господарства, а також викликати загальне незадоволення селян, яких використати для організації збройної боротьби за повалення радянської влади»[4] Вербувальник також повідомив, що до цієї організації «входять майже всі спеціалісти сільського господарства». Ну, а вже завербований Гнат Жмур без труднощів хутко створив у Поливанівці бойову групу.

Внаслідок навмисних, шкідницьких дій новоявлених контрреволюціонерів-хліборобів на 20 грудня 1932 р. «по артілі «Гігант» залишилися незібраними з поля 155 га хліба різних культур та не обмолочено 43 га різного хліба, в особливості пшениці».[5] Шкідники на чолі з Г. Жмуром «навмисне не дбали про правильну розстановку робочої сили, довели до непридатності тяглову силу ... проводили неправильне авансування колгоспників, чим зривали вихід на роботу»[6].

Більш за те, по артілі «Гігант» було роздано понад 40 центнерів хліба різним організаціям та особам... Хто ж його знає, може, то й правда — про розданий хліб. Можливо, не міг витримувати голова артілі благального погляду голодних очей своїх односельців-колгоспників, які на свої «палички»-трудодні не могли одержати належної їм натуроплати, доки не буде виконано план хлібозаготівель. У всякому разі, на допиті 25 січня Гнат Жмур говорив, що «незаконно» хліб не роздавав[7].

Одним зі звинувачень Жмуру було те, що колгосп «Гігант» «засмічений» куркулями, котрі вели розкладницьку агітаційну роботу проти колективізації та хлібозаготівлі, а керівництво на це не реагувало і покривало їх. На це звинувачення голова колгоспу з двомісячним посадовим стажем відповідав, що куркулі з колгоспу були виключені: « Може, дехто і залишився, але їх, мабуть, визнали не куркулями. Виключення куркулів ми робили за вказівкою партійної організації»[8].

Цікаво, що в «Обвинувальному висновку» Новомосковського слідчого, який спочатку вів справу, немає ніякої згадки про керівництво заарештованим бойовою повстанською групою, а йдеться лише про саботаж хлібозаготівель, шкідництво, роздачу зерна та про покриття куркулів. Мабуть, вважалося, що цього абсолютно досить для покарання, а ще більше — для пояснення становища на селі в той час, коли там лютував голод. У цьому ж «Обвинувальному висновку» слідчий зазначив, що «притягнутий як обвинувачений Жмур Гнат не визнав себе за винного»[9].

...14 серпня 1933 р. трійка ДПУ УРСР визначила: «за вчинений злочин Жмура Гната Єгоровича заключити в спецвиправний табір терміном на 10 років»[10]. І все. Ніяких слідів. Людина розчинилася у безвісті.

...В порядку нагляду восени 1955 р. переглянута була і справа Гната Єгоровича Жмура. Допитані свідки-односельці. Вони згадували, що до революції Г. Жмур був незаможним селянином, працьовитим, одним з перших вступив до колгоспу. Про шкідництво нічого не чули, але після арешту Г. Жмура «со товарищи» нібито подейкували люди, що вони постраждали «за погану організацію роботи в колгоспі і невиконання планів держпоставок»[11]. Нічого не знала про цю справу і дружина Гната Жмура Софія Павлівна, яка тоді вже мала інше прізвище — по другому чоловікові.

Перевірка показала абсурдність звинувачень. 23 грудня 1955 р. Г.Є. Жмур був реабілітований за відсутністю у його діях складу злочину. Рідні отрима-

ли довідку про реабілітацію чоловіка і батька. Не довідався про це лише старшенький його синок Сергійко — він загинув на фронті у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками[12]...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-4866. Арк. 3.
[2] Там само. Арк. 28.
[3] Там само . Арк. 187.
[4] Там само. Арк. 5—6.
[5] Там само. Арк. 32.
[6] Там само. Арк. 32.
[7] Там само. Арк. 34.
[8] Там само . Арк. 34.
[9] Там само. Арк. 39.
[10] Там само. Арк. 90.
[11] Там само . Арк. 111.
[12] Там само. Арк. 143.

Г. Швидько

ПРОШУ МЕНІ ДОПОМОГТИ РОЗІБРАТИСЯ...

КАШНИЦЬКИЙ Володимир Самійлович*. Народився в 1897 році в Санкт-Петербурзі. Композитор-диригент Дніпропетровського робітничого театру. Заарештований в 1931 році. Засланий у віддалені райони СРСР. Помер у 1963 р. Реабілітований в 1989 році.*

У передостанній день зими 1931 р. разом з групою театральних працівників м. Дніпропетровська був заарештований за звинуваченням в контрреволюційній діяльності (ідеологічне шкідництво) композитор і диригент Робітничого театру Володимир Самійлович Кашницький. 33-річний чоловік, весь поглинений своєю творчістю, раптово отримав нагоду «перепочити», оглянути своє повне перипетій життя, оцінити свої вчинки. Реалізувати надану йому можливість він почав відразу після короткого допиту, який торкався лише одного епізоду в його біографії — двотижневої служби телефоністом-перекладачем при штабі французьких військ в Херсоні у 1919 р. Але оскільки мова йшла про ідеологічне шкідництво, то звинувачення можна було відмести тільки детальним описом свого життя і творчості. І він пише простору «Автобіографію»[1]. Дрібним почерком на стандартних аркушах, 26 сторінок тексту з безліччю дат, імен, назв — треба було мати неабияку пам'ять, аби відтворити все те протягом одного дня. Тон викладу матеріалу спокійний, рука не дрижить від страху. Вважалося, що незабаром все з'ясується і знову почнеться напружена творча робота.

«Автобіографія» могла б бути названа «Мемуари», але цей жанр в установі, для якої «творив» В. С. Кашницький, не сприймався. Отже — «Автобіографія». Підемо ж за її автором в огляді подій, в тій мірі, в якій його оцінка не розходиться з іншими джерелами.

Володимир Самійлович Кашницький народився 6 грудня 1897 р. в Санкт-Петербурзі у родині доктора медицини, лікаря заводу «Розенкранц» («Червоний Виборжець» в радянські часи). Його мати була німкенею-католичкою, тому хлопчика віддали для навчання до німецького Реформатського училища, а потім — у приватну реальну школу Мая, котру він закінчив у 1914 р. Ще в 4-річному віці хлопець виявив неабиякі музичні здібності. Він вчився в музичній школі професора І. Т. Мінтовт-Гижі (фортепіано), його вчителями були також Б. І. Савшинський, М. М. Чернов, Є. Б. Вилковир[2].

Почалася Перша світова війна. За урядовим розпорядженням з Петрограда вислано за кордон німецьких підданих. Скориставшись нагодою, разом з родичкою виїжджає і 17-річний юнак В. Кашницький, не назавжди, а для «розширення свого кругозору». 3 місяці він провів у Швеції та Данії і повернувся додому, бо його чекала Петроградська консерваторія. В консерваторії він навчається по класу гармонії у професора В. П. Калафаті. Але навчання продовжувалося лише один рік.

В. С. Кашницький захворів на туберкульоз ребер та хребта, хвороба змусила їхати на лікування до міста Скадовська на узбережжі Чорного моря.

Неподалік, у Херсоні жили його дуже далекі родичі, в сім'ї яких він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Емілією Нік. Повернувшись до Петрограда, В. С. Кашницький продовжує музичну освіту. Але наступив революційний 1917 рік...

Після Лютневої революції, як і тисячі інших людей, В. С. Кашницький в складі студентських загонів міської міліції несе вартову службу на вулицях міста. Наслідком цього було загострення хвороби. Лікарі «присудили» йому покинути холодний і сирий Петроград і відправитися на лікування в Скадовськ та в подальшому постійно мешкати на півдні.

В. Кашницький їде на південь і зупиняється в Одесі. В той час в Одеському художньому училищі навчалася і Емілія Нік, з якою вони незабаром побралися. Вже тоді юний Кашницький почав писати музику. Навколишні події його мало цікавили. Пізніше він писав: «Будучи зануреним тільки в свою професійну роботу, я не був в курсі політичних подій, не читав газет і навіть не пам'ятаю, звідки дізнався про Жовтень»[3].

Вихор громадянської війни і матеріальна скрута погнали його в Херсон, де він поселився у тестя і заробляв собі на прожиття уроками музики. У Херсоні Володимир пережив кількаразову зміну властей. Тут же, в сім'ї тестя, познайомився з якимось Грінбергом, котрий взявся допомогти йому влаштуватися на роботу. І «допоміг». Влаштував телефоністом-перекладачем до штабу французьких окупаційних військ, який перебував у Херсоні. Але через два тижні той же Грінберг знайшов йому заміну, і він знову залишився без засобів до існування.

Місто зайняли червоні, потім — білі, потім — знову червоні. До військової служби В. С. Кашницький через хворобу був непридатний. Але він став їздити з агітбригадами як акомпаніатор і диригент. У 1920 р., коли радянська влада остаточно утвердилася на півдні, В. Кашницький з дружиною і маленьким сином перебирається до Одеси і поселяється на Французькому бульварі. Переживши смугу фінансової скрути, коли доводилося продавати власні речі, аби вижити, В. Кашницький влаштувався на роботу завідуючим музичним відділом в організацію «Райкурортвода», брав участь в організації Інтернаціонального клубу моряків в Одесі, працював як професійний музикант в театрі «Червоний факел» при Одеських художніх майстернях[4]. Він написав музику до п'єси «Весела Смерть». Незабаром з театром «Червоний факел» їде на гастролі по містах України: Київ, Харків, Катеринослав, Єлисаветград, Проскуров, Черкаси, Сімферополь, Севастополь...

В якийсь момент В. С. Кашницький відчув, що цей театр не може дати йому можливості творчого розвитку як композитору. Тому разом з сім'єю він відправляється до Москви, де веде переговори з С. Ейзенштейном та В. Мейєрхольдом про співробітництво. Проте спілка не склалась. Промикавшись кілька місяців у столиці при театрі Форенера, молодий композитор без вищої музичної освіти повертається до рідного міста (1923).

Власне, працювати в несприятливому для його здоров'я Петрограді В. С. Кашницький не збирався. Батько й мати кілька років тому померли (на похоронах він не був). Привела його сюди причина матеріально-детективного характеру. Він знав, що коли материні приятельки-німкені виїжджали з Петрограда (думали, що тимчасово) у 1915 р., залишили їй на зберігання золоті речі, діаманти, інші коштовності. Мати, як йому розповідала знайома батьків ще у 1919 р. в Херсоні, померла при загадкових обставинах,

була підозра, що її було вбито за коштовності. Отже, він мав намір спробувати розшукати спадщину. Але в квартирі батька вже жили інші люди, меблі були роздані різним господарям. У підозрюваної в злочині особи коштовностей не виявилося. Вдалося повернути лише тахту і піаніно. Доки всіма цими справами займався, підробляв у артистичному кабаре «Кружало». В театрі «Сучасна творчість», куди влаштувалася актрисою його дружина, музично оформив два спектаклі.

У 1924 р. в Ленінграді виник «Червоний театр», одним з організаторів якого став В. С. Кашницький. Першою постановою цього театру став «Джон Рід» (за книгою Д. Ріда «Десять днів, які потрясли світ»). Вплив цього твору на молодого композитора був настільки могутнім, що він відчув себе «знову народженим». Як він сам зазначав, у цьому спектаклі він «використав нові форми звукомонтажу, майже не користуючись класичною музичною формою»[5].

В цьому ж театрі В. С. Кашницький вперше зустрівся з режисером Ігорем Герасимовичем Терентьєвим, і ця зустріч відбилася на всій його подальшій композиторській і театральній діяльності. Тут же працював І. М. Кролль (пізніше — заслужений артист РСФСР), котрий через 15 років з групою культурних діячів-«орденоносців» буде клопотатися про зняття судимості з Кашницького. Але до того було ще дуже далеко.

Творчі розходження в трупі незабаром привели до розколу «Червоного театру». Значна частина працівників, у тому числі Кашницький, Терентьєв, Кролль, перейшли в інші театри. Володимир Самійлович став працювати у Великому драматичному театрі (ВДТ). Але незабаром І. Терентьєв отримав доручення організувати театр Будинку преси, і В. С. Кашницький знову з ним співпрацює як композитор і диригент.

Першим спектаклем нового театру був «Фокстрот» В. Андреєва. Ставили п'єси переважно сучасних авторів і самого І. Терентьєва, але знайшлося місце і для «Ревізора» М. В. Гоголя (між іншим, «Ревізора» оформляв художник Філонов).

У 1927 р. країна гучно відзначала 10-літній ювілей революції. Під час святкування в Ленінграді автором і керівником звукової частини інсценіровки на Неві був В. С. Кашницький. Це свято для нього стало прощальним заходом в Ленінграді[6].

Театр відбув на гастролі в Москву, отримавши матеріальну допомогу від Держвидаву, «Красной газеты» та від письменника Б. Лавреньова. Але цих грошей було недостатньо для належної організації гастролів. Тоді керівники театру (на той час «червоним директором» був обраний Кашницький) звертаються за допомогою до А. В. Луначарського та Свідерського.

Після постановки в Москві оперети «Луна-Парк» присутній на прем'єрі директор Харківської російської оперети Бернштейн запросив режисера І. Терентьєва для роботи в свій театр, а разом з ним — і В. С. Кашницького для музичного оформлення оперети «Луна-Парк». Так В. С. Кашницький опинився на Україні (1929 р.)[7].

У Харкові, на той час столиці УРСР, вирувало культурне життя, хоча вже гриміли перші грози політичних процесів. На новому місці В. Кашницький став завідуючим музичним відділом Харківського окррадпрофу і організатором Робітничої консерваторії.

2 квітня 1930 р. Робітнича консерваторія була відкрита, і В. С. Кашницький вважав своє завдання виконаним. Саме тоді він, його дружина Емілія

Нік та приятель режисер І. Терентьєв були запрошені на роботу до Українського театру. Разом з ними став працювати в театрі і Недоля, який раніше доручав Кашницькому організацію Робітничої консерваторії, а тепер був офіційно «прикріплений» ЦК КП(б)У до Українського театру, що отримав назву «СОЗ». Театр гастролює в Новомосковську, Павлограді, Сталіно, Херсоні. Ставив «Інкогніто» («Ревізор») М. Гоголя, «Мину Мазайла» М. Куліша.

Глядач добре приймав спектаклі цього театру. Але конфлікт на побутовому грунті переріс у конфлікт професійний. Недоля організував негативні рецензії на спектаклі, керівника театру Й. Ю. Гарєва звинуватив у фінансових злочинах. В Херсон, де тоді знаходився театр, прибула комісія НКО та інших вищих державних установ. Комісія зробила висновок, що «СОЗ» — висококультурний театр, столичного масштабу, потрібний сьогодні робітничій масі»[8]. З трупи театру рекомендовано було «вилучити» кілька чоловік для приведення театру в робочий стан. Крім того, сам театр повинен був перебратися на стаціонар у Вінницю.

Одеський драматичний театр запросив режисера І. Терентьєва поставити п'єсу «Диваки» Афіногенова. Кашницькому ж було запропоновано написати музику до «Диваків». В Одесі обидва отримали наказ виїхати у Вінницю, де облаштовувався театр «СОЗ». Але, не знайшовши спільної мови з новим режисером театру, зокрема у трактовці п'єси І. Микитенка «Диктатура», Кашницький і Терентьєв скористалися запрошенням і переїхали на роботу в Дніпропетровськ.

Володимир Самійлович отримав пропозицію від директора драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка Красницького написати музику до постанови «Постріл». Він погодився. Його дружина поїхала в Москву на запрошення «Пролеткультy» (що означало, що для неї з сином нескінченні гастрольні переїзди закінчилися)[9].

Незабаром у Дніпропетровську організується новий Український театр, куди партійне керівництво наказало перейти Кашницькому і Терентьєву. Взагалі ж численні переходи і переїзди Кашницького, як і його приятеля-режисера, можуть бути зрозумілими тільки при докладному знайомстві з ситуацією загалом в театральному мистецтві України у 20-ті—на початку 30-х років. На той час в Україні було близько 45 стаціонарних театрів, які виникали, організовувалися, реорганізовувалися, перейменовувалися, перебиралися на інше помешкання, ліквідувалися і самоліквідувалися, зливалися, розділялися.

Отже, у 1930 р. В. С. Кашницький опинився у Дніпропетровську і був захоплений новою ідеєю — організацією Робітничого театру. Судячи з ситуації, як вона вимальовується з документів, цей театр створювався на противагу драматичному театрові ім. Шевченка. Новий театр передбачав поєднання на сцені професійних акторів і аматорів з числа робітничої молоді.[10] Перший спектакль — «Міжгір'я» пройшов з великим успіхом, зокрема у м. Кам'янському (Дніпродзержинськ). Та вже вслід за тим підготовлені театром нові спектаклі з тих чи інших причин не допускаються до постановки. Нагадаємо, що тільки-но завершено політичний процес «СВУ» та готується новий політичний спектакль під назвою «УНЦ» (Український національний центр).

24 лютого 1931 р. був заарештований режисер І. Г. Терентьєв, а трьома днями пізніше — В. С. Кашницький. Композитор і диригент отримали нагоду «відпочити» після 10 років напруженої діяльності. Тепер він нікуди

не поспішає, але «прозрівав» швидко, протягом кількох днів. Документи справи дають можливість простежити цей процес.

27 лютого, після короткого допиту, Володимир Кашницький став писати «Автобіографію» аналітичного характеру, з оцінкою вчинків людей, змісту спектаклів і трактування образів тощо, з вставками-доповненнями. Наступного дня (!) з'являється «Постанова» прокурора про арешт Кашницького за контрреволюційну діяльність. Привід — показання І. Г. Терентьєва, з яких випливало, що у 1930 р., під час гастролів «СОЗу» в Херсоні, В. С. Кашницький нібито у розмові згадав, що у цьому місті він жив у 1919 р. і навіть служив телеграфістом при французькому штабі.

Очевидно, на допиті Терентьєва спеціально запитували про Кашницького, бо він стверджував, що про його «причетність до тієї чи іншої організації Кашницький нічого не знав, також йому невідомі були мої константинопольські зв'язки з англійською контррозвідкою»[11]. Звичайно, цей зв'язок Терентьєва з англійського контррозвідкою був чистої води вимислом тих, хто його допитував.

Написавши «Автобіографію» та доповнення до неї, вже наступного дня В. С. Кашницький пише інший «твір» під назвою «Мої чистосердечні зізнання». Його «політична свідомість» зростала. Він визнав себе винним у контрреволюційній діяльності — у 1919 р., у Херсоні, протягом двох тижнів. Та «ідеологічного шкідництва» в своїй музично-театральній діяльності так швидко не міг зрозуміти. Він пише: «Всю мою подальшу композиторську діяльність і музично-театральну у співробітництві з режисером Терентьєвим контрреволюційною я не вважаю, не маючи до того практичних даних. Якщо ця робота кваліфікується як контрреволюційна — прошу мені допомогти розібратися в цьому питанні»[12]. Прохання почули. Три дні звинуваченому було достатньо, щоб «розібратися в цьому питанні». А вже 4 березня Володимир Самійлович власною рукою пише «новелу» на дві сторінки «Моя контрреволюційна діяльність». В ній він повторно аналізує свій творчий шлях — від «Джона Ріда» до «Міжгір'я», який протікав «під знаком створення дискусійних, тобто, контрреволюційних, спектаклів»[13]. Оскільки спектакль, поставлений І. Терентьєвим та В. Кашницьким, а також оперету «Луна-Парк» важко було вписати в поняття «контрреволюційні», то автор «визнав», що вони були поставлені «з метою використати їх як прикриття для подальшої дискусійної і контрреволюційної діяльності»[14]. Відбулася переоцінка й інших спектаклів. Так, «контрреволюційна сутність «Інкогніто» («Ревізора») полягала в тому, що спектакль був зроблений з метою ототожнення сучасного суспільства з гоголівським, що є антирадянським». Порівняємо дві оцінки п'єси В. Андреєва «Фокстрот». В «Автобіографії» Кашницький пише: «Тема спектаклю: аполітичне життя, обивательщина ведуть до злочинів, доки не втрутиться орган влади». А пізніше: «Контрреволюційна сутність «Фокстроту» полягає в тому, що спектакль, формально дуже сильний, саме через ці обставини, відображає життя сучасного міського жителя, ...відірваного від радянської дійсності. Сам же фінал — втручання радянської влади в театральній формі (міліціонера) є цензурною необхідністю, а не органічно випливає з усього спектаклю»[15]. Ось ще оцінка деяких спектаклів, до яких В. С. Кашницький писав музику: «Контрреволюційна сутність «Мини Мазайла» полягала в тому, що постановочний план і його здійснення привели до дискредитації національної політики радянської влади. Контрреволюційна сутність

«Дивака» полягає у диспропорції співвідношення сил між пролетаріатом і інтелігенцією на користь останньої, тобто, культурна ініціатива належить не пролетаріату, а інтелігенції. «Постріл». Контрреволюційна сутність цього спектаклю полягає в тому, що робота ударної бригади показана в неяскравих, а не райдужних тонах, чим дискредитується сама ідея ударництва»[16].

Наступним після «прозріння» кроком було каяття — 5 березня Кашницький написав «Чистосердечне каяття звинуваченого» та «Заяву» на ім'я начальника окружного ДПУ з проханням врахувати розкаяння у вчиненні «тяжкого злочину» при визначенні міри покарання. Втім, яким би не було покарання, Кашницький обіцяв зустріти його «з глибоким задоволенням». Така метаморфоза з людиною відбулася протягом кількох діб.

Зізнання В. С. Кашницького, його оцінка спектаклів у вигляді цитат увійшли до «Звинувачення», складеного прокурором області. 7-річна спільна з І.Терентьєвим контрреволюційна праця та, як додаток, двотижнева служба телефоністом в Херсоні (1919) «потягнули» на 3 роки «заслання у віддалені краї СРСР»[17]. Пропозиція прокурора була схвалена відповідним вищим органом відомства. Звичайно, термін висилки мінімальний, але для Кашницького світло свободи мерехтіло тільки на початку неволі.

Оскільки тоді ще можна було обирати собі місце відбування заслання (з числа запропонованих), то В. С. Кашницький обрав Сталінград — не якась-небудь глухомань, хоча ще й не геройське місто, відоме всьому світові. Там він працював у якості музичного керівника в радіокомітеті і пролеткульті та композитора в театрах Сталінграда і Саратова[18]. 1 березня 1934 року термін заслання закінчився, В. Кашницький отримав від Сталінградського ОДПУ довідку про звільнення і поїхав до Свердловська з метою влаштуватись на роботу. Працював там музичним рецензентом газети «Уральський робочий» та композитором-диригентом місцевого драматичного театру. Мешкав у готелі. Дружина та син залишилися в Москві.

Влітку 1935 р. В. Кашницький отримує замовлення кінофабрики «Міжрабпомфільм» написати музику до фільму «Повстання каменів» і приїжджає до Москви. Він виконав завдання, але саме в цей час кінофабрику реорганізовали і фільм на екрани не вийшов. Безпаспортний композитор змушений був покинути столицю.

Три роки В. Кашницький працював композитором у Саратовському державному драматичному театрі ім. К. Маркса. У 1938 р. цей театр гастролював у Москві. Для В. С. Кашницького створилась нагода осісти в столиці. Назад Саратовський драмтеатр повернувся без свого композитора і диригента. З 1 вересня 1939 р. він був зарахований на роботу в Державний єврейський театр С. Міхоелса. Паралельно з цим укладає контракти на виконання робіт з Московськими міським та обласним ляльковими театрами. Зустрічається з В. Мураделі і веде переговори про можливість вступу до Спілки радянських композиторів.

В єврейському театрі В. Кашницький встиг зробити лише одну роботу — спектакль Г. Мдівані «Честь». В газетах були опубліковані позитивні рецензії на постановку цього спектаклю. Рецензенти — сам Г. Мдівані, народна артистка СРСР О. Яблочкіна, Генеральний прокурор СРСР А.Я. Вишинський — серед достоїнств спектаклю відзначали і музику В. Кашницького[19]. Все це окрилювало і давало надії...

Та ті роки нікому не давали впевненості у завтрашньому дні на свободі. Тим більше людям, котрі раніше мали судимість і довідку замість паспорта.

Безпаспортний Кашницький був видворений з Москви. В березні 1939 р. він починає кочове життя — в Саратові, Олександрові (Івановської області), Кагановичі-Каширському (Кашира, Московської області), де працює в місцевих театрах за договорами. І чекає рішення найвищих державних осіб...

...Після висилки з Москви В. С. Кашницький у січні 1939 р. подав заяву про зняття з нього судимості. Почалося тривале листування між різними установами в рамках одного відомства — НКВС. Нерви не витримали багатомісячного чекання. В серпні 1939 р. Кашницький дав телеграму Й.В. Сталіну, в якій прохав прискорити перегляд справи, врятувати його і сім'ю «від невідворотної катастрофи, повернути мене до нормального і творчого повноцінного життя радянського художника. Я абсолютно впевнений у Вашій глибокій увазі і справедливому вирішенні моєї справи...»[20].

Впевненість була надмірною. Рішення по зняттю судимості затягнулося ще майже на два роки. В. С. Кашницький в цей час живе у селі Крем'яне біля м. Каганович-Каширський і виконує замовлення театрів, в тому числі пише музику до спектаклів Московського Державного єврейського театру («Неспокійна старість» та ін.)

Він сподівається і чекає...

У квітні 1941 р. група діячів культури, сталінських лауреатів і орденоносців — поет М. Асєєв, письменник В. Шкловський, заслужений артист РРФСР І. Кролль, начальник Барановичського обласного відділу мистецтв Гольберг — звернулися до Наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія з клопотанням про зняття судимості з В. С. Кашницького. Вони прохали його «особисто зацікавитися цією справою»[21].

...Не треба було прохати. Відомство Лаврентія Павловича і без клопотання проявило максимум уваги і пильності. Серед «виявлених» десятків тисяч агентів іноземних розвідок на території СРСР був і В. С. Кашницький — «польський шпигун», який до того ж мав зв'язки з константинопольською білогвардійщиною, і взагалі, ще у 1919 р. був контррозвідником (не вказано чиїм)... В.С. Кашницький про те не знає і продовжує сподіватися. Він пише «Заяву» на ім'я А. Я. Вишинського (за сумісництвом «театрального критика», який позитивно відгукнувся про музику Кашницького), а в ній — відчай: «Переживаю моральну депресію, крайню втомленість і економічний крах»[21].

Насамкінець, вже під канонаду війни, майже через три роки від часу порушення справи, заявнику стало відоме рішення з приводу зняття з нього судимості — «Відмовити»...[22]

Що з В. С. Кашницьким діялось далі — не важко собі уявити. Тільки уявити, бо більш ніяких даних справа не містить. Підмосков'я, де мешкав В. С. Кашницький, було окуповане німцями. Відома й доля єврейського театру, з яким співробітничав Кашницький, та й художнього керівника театру С. М. Міхоелса. Сліди ж В. С. Кашницького губляться.

Володимир Самійлович, залишаючись судимим працював в різних містах — в театрах, музичних училищах. Помер в 1963 р.

...У грудні 1989 р. В. С. Кашницький був реабілітований, причому не за клопотанням родичів, як у більшості випадків того часу, а силою Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, які мали місце в період 30—40-х рр. і початку 50-х рр.»[23]

Спектакль одного життя завершено. Завіса....

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-4612. Арк. 7—19.
[2] Там само. Арк. 74.
[3] Там само. Арк. 7.
[4] Там само Арк. 74.
[5] Там само. Арк. 10.
[6] Там само . Арк. 11.
[7] Там само. Арк. 13.
[8] Там само. Арк. 16.
[9] Там само. Арк. 17.
[10] Там само. Арк. 18.
[11] Там само. Арк. 3.
[12] Там само. Арк. 25.
[13] Там само. Арк. 26.
[14] Там само. Арк. 26.
[15] Там само. Арк. 27.
[16] Там само. Арк. 27.
[17] Там само. Арк. 33.
[18] Там само. Арк. 74.
[19] Там само. Арк. 43—47.
[20] Там само. Арк. 49.
[21] Там само . Арк. 40.
[22] Там само. Арк. 73.
[23] Там само. Арк. 96.

Г. Швидько

ЧИ БУЛА КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ?

КУЗЬМІЧОВ Василь Костянтинович*. Народився в 1905 році. Росіянин. Працював на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі, потім на заводі ім. К. Лібкнехта. Заарештований в 1933 році, засуджений до восьми років ув'язнення. В 1937 році розстріляний. Реабілітований в 1993 році.*

Про долю Василя Кузьмічова ми дізнаємося з колективної архівно-слідчої справи за номером П-26021, яка свідчить, що в 1933 році органами ДПУ на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі (ВРЗ) була викрита «контрреволюційна троцькістська група, створена і керована слюсарем пасажирського цеху» Кузьмічовим В.К.»[1]

Спочатку за обвинувачення в належності до цієї «групи» заарештовують 15 робітників. Потім чекісти вирішили, що це забагато, тим паче, що вагомих доказів ворожої діяльності не існувало ні проти кого. Та все ж таки в ув'язненні залишили п'ятьох: В. С. Бондаренка, В. Ю. Гаманця, В.К. Кузьмічова, Н. П. Сергєєва, М. Д. Холодирьова.

При знайомстві з слідчою справою виникає чимало запитань. Але найсуттєвіші — два. Перше: якщо за даними слідства група діяла в 1930-1931 роках, то чому справу розпочали тільки в 1933-му? До того ж три члени «групи» — В. Кузьмічов, В. Бондаренко і Н. Сєргєєв якраз з 1931 року на заводі не працювали. І друге, найголовніше: чи була група взагалі і в чому полягала її контрреволюційна діяльність?

Відповідь на перше питання може бути лише гіпотетичною, напевне обласний відділ ДПУ одержав директиву «зверху»: розпочати полювання за троцькістами. Хтось згадав, що немов би були такі люди в свій час на ВРЗ, і саме про них писала в листопаді 1930 р. газета «Зоря». В статті В. Кузьмічов був названий троцькістом, а В. Гаманець — правим опортуністом[2]. Відтак і з'явилась ця справа.

Відповідь на друге питання можна визначити, вивчаючи два грубих томи.

Але спочатку про «керівника групи».

Василь Кузьмічов народився в 1905 році в Нижньодніпровську(тоді він був окремим містом). Батько — кваліфікований слюсар, вочевидь з непоганими заробітками, бо зміг віддати сина до гімназії, яку він у зв'язку з революційними подіями закінчити не встиг.

Працювати Василь почав з 15 років в приватних майстернях. У 1925 році вступає до комсомолу, в 1926 р. влаштовується слюсарем до вагоноремонтного заводу. Начитаний, компанійський хлопець швидко завойовує авторитет серед молоді. Йому доручають керувати клубом, обирають секретарем комсомольської організації цеху по ремонту пасажирських вагонів. В 1927 р. Василя Кузьмічова приймають до лав ВКП(б). Здавалося, перед ним відкривається кар'єра громадського діяча, а може й апаратника.

Однак допитливий розум хлопця, неспокійна вдача не дають йому спокійно жити. Все більше кидається в очі розбіжність між життям народу і

висвітленням цього життя офіційною пропагандою. Починаються розмови з людьми, близькими за думками, насамперед в середовищі комсомольського активу. Вони звертаються до поглядів тих, хто розходився з правлячою верхівкою в оцінці поточного моменту та перспектив будівництва нового суспільства. Нагадаємо, що найбільший опір політиці Й. Сталіна та його оточення йшло тоді з боку Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Камєнєва та їх прихильників.

В той час, як партійні вожді слухняна преса твердили про успішний поступ соціалізму, зміцнення союзу робітничого класу і селянства, посилення зв'язків комуністичної партії з народом, опозиція вважала, що для побудови соціалізму умов в країні дуже мало, можливі ускладнення у відносинах держави з селянством, що йде невпинний процес бюрократичного переродження партійного і державного керівництва.

Ці моменти, оприлюднені в ході партійних дискусій, викликали інтерес у Василя Кузьмічова. Певний вплив на нього мало знайомство з працівником заводу ім. Артема Ашмаріним та іншими, хто поділяв погляди Л. Троцького і Г. Зінов'єва. Матеріали слідчої справи, зокрема показання В. Кузьмічова, дозволяють дійти висновку, що глибокого проникнення в суть ідей Л. Троцького у нього не було. Його знайомство з поглядами опозиції обмежувалось декількома статтями Г. Зінов'єва, платформою опозиції 1927 р., працею М. Бухаріна, присвяченої критиці Л. Троцького.

Знайомство з матеріалами справи дозволяє стверджувати, що ніякої опозиційної роботи Василь не вів, обмежуючись розмовами з однодумцями.

В серпні 1927 р. його призивають до армії і як людину грамотну зараховують до школи машиністів Чорноморського флоту. По закінченні школи В. Кузьмічов служить на крейсері «Комінтерн», обирається секретарем партосередку машинної роти. Але він не був такою людиною, що на віру бере будь-що, в тому числі твердження про щасливе життя радянського народу під проводом великої і мудрої партії. Він розмовляє з окремими матросами - комуністами і позапартійними про дійсне становище в країні, існуючі негаразди, індустріалізацію за рахунок низького рівня життя народу, політику по відношенню до селянства тощо. Він сам визнавав під час допиту в 1933 р.: «... я взяв у Бухаріна село і колективізацію, у Троцького — індустріалізацію і на цій основі будував подальшу роботу під гаслом: «Не можна впроваджувати комунізм в село, не можна індустріалізувати країну за рахунок шлунка робітника»[3]. Слід зазначити, що праці Л. Троцького, М. Бухаріна до початку 30-х років мали широке розповсюдження. І тільки пізніше були оголошені «контрреволюційними», вилучені з вжитку в знайомство з ними стало розглядатись як кримінал.

У вересні 1929 р. Василь через хворобу одержав тримісячну відпустку і приїхав додому. Два місяці під час відпустки він працював на ВРЗ, розмовляв з робітниками про становище в країні, колективізацію сільського господарства, критикував методи її проведення. Робітники зі співчуттям сприймали його точку зору[4].

При поверненні на флот в січні 1930 р. його заарештували. Можна припустити, що причиною арешту стала інформація з Дніпропетровського окрвідділу ДПУ про розмови з робітниками, не виключена й інформація агентури серед матросів. В ув'язненні знаходився до 17 травня 1930 р. Вочевидь військові слідчі органи серйозного криміналу на знайшли і командування вирішило від гріха подалі його демобілізувати.

В. Кузьмічов повертається до Дніпропетровська і починає працювати в цеху ремонту пасажирських вагонів, бере активну участь у громадському житті, але не в тому напрямку, який би влаштовував владу. Він виступає на робітничих зборах з критикою діяльності заводської адміністрації, що намагалася підвищити продуктивність праці за рахунок робітників, піднімаючи норми виробітку, урізаючи заробітну працю. Підтримував ідеї Л. Троцького в питаннях індустріалізації і ставлення до робітничого класу, зокрема здобуття коштів для розвитку промисловості шляхом зниження життєвого рівня працівників. Такі речі влада оцінювала як контрреволюційні. Не випадково в обласній газеті «Зоря» з'явилась стаття, де його прямо називали контрреволюціонером і троцькістом[5]. Почалися утиски з боку адміністрації. Василя переводять на роботу, яку він не міг виконувати за станом здоров'я. Звернення до начальника цеху і дирекції заводу позитивного наслідку не дали. Довелося йти з підприємства.

Йому пощастило влаштуватись в конструкторське бюро заводу ім. К. Лібкнехта.

В лютому 1933 р. Василя Кузьмічова арештовують і пред'являють обвинувачення в контрреволюційній троцькістській діяльності, яка полягала в тому, що він створив контрреволюційну троцькістську групу на вагоноремонтному заводі, спрямовував її діяльність на зрив заходів політичного керівництва країни, розповсюджував троцькістські листівки, проводив збори групи, на яких обговорювалась неправильна політика партії, головним чином в галузі сільського господарства, передчасність п'ятирічного плану, згуртовував навколо себе актив з робітників, вороже налаштованих до радянської влади, тобто звинувачувався у злочинах, передбачених статтею 54-11 Карного кодексу УСРР[6].

Спробуємо з'ясувати, чи були ці злочини насправді.

Обвинувачення перше — керівництво контрреволюційною троцькістською групою. В слідчій справі фігурують протоколи допитів В. Кузьмічова, «його власноручні визнання», протоколи допитів людей, яких ДПУ вважало членами групи чи підозрювали в такій належності. Між тим, навіть поверховий аналіз цих документів свідчить про бажання слідчих будь-якою ціною довести вину підслідних, не зупиняючись і тоді, коли їх творчість йде врозріз з елементарною логікою. Л. Троцький і його послідовники ніколи не стояли на контрреволюційних позиціях. Навпаки, їм закидали ультрареволюційну «лівизну». Термін контрреволюційний до троцькістів прилаштували в 1930 р. після висилки Л. Троцького з СРСР. Він був введений в життя компартійним керівництвом для надання більшої одіозності його поглядам, діяльності, для створення бази щодо розправ з послідовниками, тим більше, що основна маса населення з суттю цих поглядів знайома не була, а термін «контрреволюційна» забезпечував потрібну негативну реакцію.

А тепер повернемося до питання: чи існувала група взагалі. В протоколах допитів весь час говориться про неї. Але дуже багато неузгоджень. В протоколі допиту В. Кузьмічова від 14 лютого 1933 р. стоїть дата її створення — грудень 1930 року[7]. В протоколі від 4 квітня — серпень-вересень 1930 р. В «Обвинувальний висновок» попала остання дата,[8] бо інакше важко було показати В. Кузьмічова як її керівника — в грудні 1930 р. група виникла, а в лютому 1931 р. він вже пішов з заводу.

Кузьмічов називав серед членів групи слюсарів цеху ремонту пасажирських вагонів М. Галасика і О. Рослика[9]. Вони в свою чергу на допиті заявили, що ні в якій групі вони не перебували і навіть не знали про її існування[10]. Про те, що йому невідомо про існування якоїсь троцькістської групи, повідомив і парторг цеху П. Афонін[11].

Незрозумілим залишається питання: якщо група існувала, то хто нею керував? На допиті 14 лютого 1933 р. В. Кузьмічов свідчить: «Вважав можливим створення контрреволюційної троцькістської групи під керівництвом Н. Сергєєва чи В. Гаманця»[12]. В. Гаманець і Н. Сергєєв називали в свою чергу керівником В. Кузьмічова[13].

Наступним пунктом звинувачення було розповсюдження троцькістських листівок. Щоправда, про це говориться лише в показаннях Н. Сергєєва, яких В. Кузьмічов взагалі не визнав. Показання Н. Сергєєва виглядають абсолютною фантастикою: « В серпні 1930 р. Кузьмічов приніс листівки , надруковані в друкарні і роздав членам організації — всім по 25-30 штук. Ми їх розкидали по цеху»[14].

Були листівки, чи ні? Були, вірніше, була. В справі знаходиться такий документ: « Витяг з спецповідомлення № 297 Транспортного відділу ДПУ від 16.12.1930 р.». В ньому йдеться, що на вагоноремонтному заводі знайдена листівка, написана від руки чорним олівцем. Автор не встановлений[15].

Якщо про одну листівку з'явилось спецповідомлення, то при наявності кількох десятків, повідомлення б дійшли аж до Москви.. Можна визнати, що звинувачення відносно листівок не підтвердилось.

Єдине, що могли інкримінувати органи підслідним, були виступи на робітничих зборах. В матеріалах справи зазначається, що в цих виступах критикувалось становище на заводі — наступ на інтереси робітників — необґрунтоване підвищення норм виробітку, зменшення заробітної плати, погана робота заводської їдальні тощо. І це вже можна порахувати за кримінал, та до того ж критикувалась політика партії на селі, зокрема насильницька колективізація[16].

Всі ці неузгодження в матеріалах слідства наочно демонструють явну фальсифікацію справи, причому дуже кепсько змайстровану. Не дивлячись на те, що жодне обвинувачення не доведене, в «Обвинувальному висновку» зазначається: «Кузьмічов В. К. звинувачується в злочинах, передбачених ст. 54-11 КК УРСР... Пропонується направити його до виховно-трудового табору на 10 років»[17].

Справу розглядала особлива нарада колегії ДПУ УСР 9 липня 1933 р. Вона проявила «милосердя» і замість 10 років визначила В. Кузьмічову «всього» три роки тюремного ув'язнення, які Василь відбув у челябінській тюрмі[18].

Та на цьому поневіряння не закінчилися. Вважаючи його дуже небезпечним злочинцем, НКВС не дозволив повернення на Україну, а визначив для поселення сибірське місто Мінусінськ. А 26 травня 1936 року Особлива нарада НКВС без слідства, без будь-якого з'ясування обставин ухвалює рішення про відправлення В. Кузмічова до ВТТ на Колимі на 5 років[19]. Василь Костянтинович відбував покарання в 14-й дистанції Окремого табірного пункту. Тут його і ще трьох табірників звинуватили в контрреволюційній діяльності, дискредитації керівництва Радянського Союзу, підриві авторитету табірної адміністрації і віддали до суду. 1 серпня 1937 р. виїзна

сесія Далекосхідного крайового суду засудила Василя Кузьмічова та інших до вищої міри покарання. Вирок виконано[20].

Справедливість настала тільки в 1993 році, коли Дніпропетровська обласна прокуратура визначила, що на Кузьмічова Василя Костянтиновича розповсюджується дія Закону України про реабілітацію жертв політичних репресій. Він був реабілітований за відсутністю складу злочину[21].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (Далі АУСБУДО). Спр. П-26021. т. 2. Арк. 427.
[2] Зоря (Дніпропетровськ).— 1930, 20 листопада.
[3] АУСБУДО. Спр. П-26021. Арк. 12 — зворотний.
[4] Там само. Арк.13.
[5] «Зоря».— 1930, 20 листопада.
[6] АУСБУДО. Спр. П-26021. Т. 2.
[7] Там само. Т.1. — Арк. 56.
[8] Там само. Арк. 31.
[9] Там само. Арк. 31.
[10] Там само. Арк. 362.
[11] Там само. Арк. 195.
[12] Там само. Арк 81, 131.
[13] Там само. Арк. 150.
[14] Там само. Т. 1. Арк. 138.
[15] Там само. Т. 1. Арк. 156.
[16] Там само. Т. 2. Арк. 427.
[17] Там само. Т. 1. Арк. 90.
[18] Там само. Т. 2. Арк. 433.
[19] Там само. Арк. 438.
[20] Там само. Арк. 438.
[21] Там само. Т. 2. Арк. 503.
[22] Там само. Т.2. Арк. 503.

Р. Терещенко

НЕ МОЖНА КАЯТИСЯ В ТОМУ, ЧОГО НЕ РОБИВ…

ПАРХОМЕНКО Володимир Олександрович. *Народився в 1880 році на Черкащині. Українець. Професор Дніпропетровського інституту народної освіти. Заарештований в 1929 році. Засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Реабілітований в 1989 році.*

Так вже розпорядилася доля, що Дніпропетровськ не лише сприяв розквіту таланту призабутого у наш час історика-професіонала, одного з найвідоміших дослідників історії східного слов'янства і Київської Русі Володимира Олександровича Пархоменка (1880—1942), а й став тим містом, яке вписало трагічні сторінки до його біографії, зумовило тяжкі поневіряння шляхами сталінських таборів.

Виходець із родини священика з містечка Сміла на Черкащині Володимир Олександрович рано виявив інтерес до історії, спочатку до церковної, а потім і до світської. Вже у 1913 р. свої студії з питань історії християнства на Україні він узагальнив у книзі «Начало христианства на Руси». У тому ж році Володимир Пархоменко стає постійним автором такого авторитетного видання Російської Академії наук, як «Известия Отделения русского языка и словесности». На його сторінках він видруковує статті «Три центра древнейшей Руси», «Русь в IX в.» та багато інших.

Під час революційних подій в Україні 1917—1920 років В. Пархоменко працює в Каневі, Полтаві, в Криму і на Кубані, а з 1921 р.— обіймає посаду наукового співробітника Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) і одночасно читає лекції в Київському інституті народної освіти. У цей час він входить до складу декількох комісій ВУАНу, зокрема, під керівництвом академіка Ф. І. Шміта працює у складі Софійської комісії, яка вивчала історію побудови і архітектуру Софійського собору в Києві, а також у комісії академіка М. П. Василенка, завдання якої полягало у створенні «Біографічного словника» найвідоміших діячів історії та культури України. Помітною подією у житті В. Пархоменка став вихід у світ у 1924 р. монографії «У истоков русской государственности (VIII-XI вв.)», яка підсумувала його багаторічні дослідження проблем Київської Русі.

Наприкінці 1924 р. В. О. Пархоменко, відчуваючи матеріальні труднощі, приймає запрошення працювати в Полтавському інституті народної освіти. Несподівано довідавшись, що на його посаду в Академії зарахована Н. Д. Полонська-Василенко і не порозумівшись з цього приводу з керівництвом Академії, Володимир Олександрович переїжджає до Дніпропетровська, де також влаштовується на роботу в інститут народної освіти.

Тут, окрім суто викладацької роботи, вчений розпочинає дослідження дещо нової для себе теми — історії взаємовідносин Русі з кочівниками. Нова проблема захопила Володимира Олександровича. З-під його пера з'являються численні публікації, присвячені переважно цим питанням. Як зазначає професор Г. К. Швидько, з 25-ти робіт, опублікованих Пархоменком з 1910 до 1941 р., 13 припадає на дніпропетровський період його життя. У цей же час

В. О. Пархоменко бере активну участь у роботі Дніпропетровського наукового товариства при ВУАН, почесним головою якого був академік Д. І. Яворницький. У 1927 р. він очолює це товариство, а також (з березня 1926 р.) керує у стінах ДІНО семінаром з історії України, чи не головними проблемами розгляду якого були сюжети багатої історії Придніпров'я.

Наукова робота В. Пархоменка у Дніпропетровську поєднувалася з громадською, спрямованою в основному на пробудження національної самосвідомості у спролетаризованого населення міста. Про це свідчить хоча б той факт, що Пархоменко у 1928 р. був одним з організаторів урочистого засідання на пошану пам'яті видатного українського історика і мовознавця Михайла Олександровича Максимовича (1804—1873). На цьому засіданні, яке зібрало чималу аудиторію, з доповідями про історичні, лінгвістичні та гуманістичні погляди Максимовича окрім Пархоменка виступили відомі науковці Дніпропетровська — Д. І. Яворницький, П. О. Єфремов та інші.

Постать В. О. Пархоменка була надто помітною на науково-педагогічній ниві України, привертала до себе увагу, однак не лише тих, хто прагнув виростити на ній щедрий урожай національних науковців. 30 вересня 1929 р. вченого було заарештовано за звинуваченням у належності до так званої «Спілки визволення України» (СВУ), головою якої був буцімто академік ВУАН С. О. Єфремов. І хоча вже з перших допитів вчений категорично заперечував свою участь в «антиурядовій політичній діяльності», слідство вимагало від нього зізнання. «Рішуче і щиросердно знову заявляю,— читаємо в протоколі одного з численних допитів науковця,— що членом СВУ я ніколи не був, з його програмою і завданнями не знайомий і тому абсолютно нічого про діяльність цієї організації повідомити не можу. Каятися не можу в цьому, бо не можна каятися у тому, чого не робив...»[1].

Тим часом у жовтні 1929 р. Дніпропетровським відділенням ДПУ були підготовлені документи, які «доводили», що «гр. Пархоменко перебував в антирадянській організації, яка ставила собі за мету послаблення радянської держави і збройну боротьбу з нею. Прилучившись до цієї організації, гр. Пархоменко згуртував навколо себе викладачів і студентів вузів, виховуючи їх в шовіністичному дусі боротьби з радянською владою. Встановлював зв'язки з українськими емігрантськими колами, підтримуючи їхні заходи, спрямовані на боротьбу проти Української радянської соціалістичної республіки»[2]. Абсурдність цих звинувачень була очевидною. Так, «зв'язки з українськими емігрантськими колами» полягали у тому, що Володимир Олександрович розпочав наукове листування з відомим українським істориком Д. Дорошенком, який на той час проживав у Празі.

Зазначимо, що крім Пархоменка за аналогічними звинуваченнями восени 1929 р. було заарештовано ще кількох науковців, серед яких і брат С. О. Єфремова П. О. Єфремов, що також працював у Дніпропетровському ІНО і водночас редагував часопис «Зоря». «Петра Олександровича Єфремова,— заявляв на черговому допиті В. Пархоменко,— вважаю людиною щирою, нездатною на особисті інтриги, яка дуже добре ставиться до свого брата Сергія Олександровича Єфремова, що глибоко любить Україну, українську мову і літературу»[3] ...Здавалось, що колеги і далі будуть підтримувати один одного. Проте сталося інакше. Невідомо з яких міркувань, але на допиті 12 листопада 1929 р. П. Єфремов посвідчив: «В Дніпропетровському ІНО найбільш близьким мені був професор В. О. Пархоменко, з уст якого я чув неприхильні до радянської влади думки і націоналістичні настрої якого у мене не викликали сумнівів»[4]. Ці та подібні «зізнання» П. Єфремова стали

фатальними у «справі» В. Пархоменка, якого слідчі ДПУ вважали керівником Дніпропетровської філії «Спілки визволення України».

Під час одного з останніх допитів тяжко хворий В. О. Пархоменко вкотре вже гнівно відкинув звинувачення, заявивши слідчому: «Не дивлячись на наявність матеріалу проти мене і здаючи собі справу у наслідках своєї заяви, я можу з чистим сумлінням і правдиво свідчити лише одне, що членом організації СВУ я ніколи не був, ні з ким не вів про цю організацію розмов, ніким не був до неї завербований і ніколи нікого до неї не вербував. Моє звинувачення вважаю побудованим або на нерозумінні людьми того, про що вони говорять, або на бажанні тепер, по тому, що було насправді, щось пригадати і зв'язати з сьогочасними матеріалами про СВУ. За правдивість свого свідчення про мою непричетність до СВУ я відповідаю своїм розумом і своїм життям. Іншого свідчення дати не можу, позаяк воно було б брехнею і обманом»[5]. Однак ці слова потонули у вирі наклепів, які були зведені на Володимира Олександровича зломленими фізично і морально його колегами. Не допомогли і листи до керівних органів ДПУ України. Глуха стіна відчуження і нерозуміння оточила вченого...

8 січня 1930 р. йому було пред'явлено «Обвинувальний висновок», у якому «доводилась» його причетність до підпільної контрреволюційної націоналістичної організації, що ставила собі за мету «відновлення буржуазного ладу на Україні в результаті збройного повстання». Минуло 20 днів, і «трійка» при Колегії ДПУ УРСР визнала В. Пархоменка винним і засудила його до десяти років концтаборів. Лише завдяки тривалим і настійним клопотанням його сестри літнього професора вдалося вирвати із пазурів сталінського «правосуддя». Постановою виїзної «трійки» ОДПУ Ленінградського військового округу у червні 1933 р. В. О. Пархоменка, як інваліда, було звільнено з ув'язнення. Після лікування йому вдалося влаштуватися на роботу до Ленінградського відділення АН СРСР. Саме у місті на Неві професор В. О. Пархоменко і закінчив своє життя у 1942 р.

Цікаво, що навіть перебуваючи у карельських концтаборах, Володимир Олександрович знаходив у собі сили не забувати наукові студії. У листах (більшість яких з відомих причин не знаходила адресата) він просив керівництво Дніпропетровського ІНО повідомити, чи збереглися його рукописи, конфісковані під час арешту, а також з'ясовував у Ленінградському відділенні Держвидаву можливості друкування підготовленої ще до арешту книги «Русь і степ», яку, на жаль, так і не вдалося відшукати...

Зневажена доля вченого. Скільки їх було, знівечених у жорнах сталінського свавілля... Немає їм ліку.

Минули роки, і тільки 17 червня 1989 р. Володимира Олександровича Пархоменка було офіційно реабілітовано. Добре ім'я повернулося до людини, відомого науковця, педагога, який все своє життя сіяв розумне, добре, вічне.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-22306. Арк. 207.

[2] Там само. Арк. 31.

[3] Там само. Арк. 5.

[4] Там само. Арк. 134.

[5] Там само. Арк. 216.

А. Голуб, *В. Ченцов*

ХОЧ І БУВ ПОВНІСТЮ ЛОЯЛЬНИМ ДО РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

ШПЕЛЬТІ Костянтин Гаврилович*. Народився в 1879 році в Валківському повіті Харківської губернії. Росіянин. Технічний директор заводу ім. Петровського. Заарештований в липні 1928 року, засуджений до 8 років позбавлення волі. На початку 30-х років був звільнений. В 1937 році заарештований знову, засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1996 році.*

1928 рік увійшов до історії радянської держави, поряд з іншим, сумнозвісними процесами проти старої інтелігенції, початок яким поклала«шахтинська справа». Її було використано для організації широкої кампанії переслідування інженерів, техніків, вчених. Ще за декілька місяців до суду над «шахтинцями», коли тільки почалося слідство, партійні і радянські керівники кинули гасло — шукати шкідників в усіх усюдах — в промисловості, сільському господарстві, науці, державних установах[1].

Органи ДПУ та їхні добровільні помічники завзято взялись виконувати директиву, вишукувати «ворогів». Серед інших розгалужена «контрреволюційна шкідницька організація» була знайдена, точніше, винайдена в тресті «Південьсталь», який об’єднував металургійні заводи України. Виявилось, що «шкідники» сидять у самому тресті, пробрались у Головне управління металургійної промисловості Вищої Ради народного господарства і очолюють технічну службу майже на всіх металургійних заводах. Звичайно, не можна було обминути такі заводи, як ім. Петровського та ім. Леніна, що тоді були об’єднані в одне підприємство. Так серед заарештованих опинився технічний директор цих заводів Костянтин Гаврилович Шпельті.

Його заарештували 21 липня 1928 року. В постанові про заведення карної справи стояло одне звинувачення, стандартне на той час: «шкідництво»[2].

23 липня 1928 року К. Г. Шпельті звертається до керівництва ДПУ з заявою: «Цим заявляю, що ні в якій організації шкідницького характеру, діяльність якої на заводах була б спрямована на шкоду радянській владі, я участі не брав і нічого не знав про існування такої організації.

Таким чином, я категорично відкидаю звинувачення мене в участі в шкідницькій організації, а також те, що знаючи про неї, не повідомив і не поклав край її діяльності, так, ще раз повторюю, що я нічого не знав про її існування і не уявляв, що на заводах проводяться якісь роботи, які мають злісно шкідницький характер»[3].

Розуміючи, що участь Шпельті у шкідництві на тлі тієї величезної роботи, яку він проводив по відбудові і розвитку заводів, і при його високому авторитеті серед робітників та інженерно-технічного персоналу довести надзвичайно важко, якщо не неможливо, слідчий основну увагу приділяє вивченню біографії Костянтина Гавриловича. Особливий наголос робиться на періоді 1917—1923 років у сподіваннях знайти тут якийсь кримінал, що може виправдати арешт і стане приводом до засудження. Тим більше, що сам К. Г. Шпельті писав у своїх зізнаннях, що остаточно на позиції визнання радянської влади він став в 1922—1923 роках.

Шпельті вміщують до одиночки. Допити, за невеликими винятками, йдуть не традиційним шляхом бесіди слідчого з підслідним, а заарештованому надаються питання, на які він відповідає в письмовій формі.

Всього рукопис показань містить 250 сторінок. Із змісту випливає, що написані вони не під тиском слідчого, не під його диктовку. Показання Костянтина Гавриловича Шпельті — це сповідь в'язня, з якої випливає образ чесної працьовитої людини з високим інтелектом і глибоким розумінням свого обов'язку перед суспільством.

Предки К. Г. Шпельті походили із Швейцарії. Вони перебрались до Росії в середині XIX століття, його батько мав невеликий маєток в Харківській губернії. Тут і народився молодший в сім'ї син, якого назвали Костянтином. Коли діти підросли та виникла необхідність їх навчання, батько продає землю і сім'я перебирається до Харкова. Батько працював дрібним службовцем в торговельній фірмі, заробляв небагато, тому, коли діти підростали, їм доводилось певною мірою самим піклуватись про себе. Костя з 14 років займається репетиторством і таким чином відшкодовує витрати на своє навчання.

Особливо сутужно стало жити, коли в 1895 році помер батько, і сім'я залишилась без хай невеликого, але постійного прибутку. Та все ж таки Костянтин закінчує гімназію і вступає до Харківського технологічного інституту, продовжуючи заробляти на життя уроками.

У 1904 році закінчує інститут і влаштовується в Катеринославі на завод Гантке, спочатку помічником завідувача, а потім — завідувачем заводських майстерень.

У 1906 році переходить на завод Шодуар—А завідувачем трубопрокатного відділення. Тут він швидко зарекомендував себе як кваліфікований спеціаліст, вмілий організатор виробництва. Поряд з керівництвом своїм відділенням бере участь у проектуванні і будівництві нових трубних цехів. Його двічі посилають у відрядження за кордон для вивчення новітніх досягнень у трубопрокатній справі.

В 1906 році Костянтин Гаврилович одружився. Його дружина належала до досить заможної родини катеринославських поміщиків Кузьмінських. Та до 1915 року молода сім'я жила на інженерську платню і, як зазначав К. Г. Шпельті, витрачала її майже всю. В 1915 році після смерті матері дружини вони одержали в спадщину близько 800 десятин землі, але скористатись нею не встигли.

В роки громадянської війни влада в Катеринославі постійно змінювалась, тому колишні власники заводів залишили місто. Від'їжджаючи, вони доручили К. Г. Шпельті керівництво заводами. Коли в місті встановлювалась радянська влада, робітниче правління незмінно обирало Костянтина Гавриловича своїм членом і технічним керівником підприємств.

У 1920 році, коли остаточно утвердилась у Катеринославі радянська влада, було створене об'єднання металургійних заводів, але воно себе не виправдало. Відтак більшість підприємств знову набрала самостійності. Об'єднаними залишились заводи Брянський, Шодуар—А і Шодуар—С. К. Г. Шпельті призначається їхнім технічним директором. Наприкінці 1922 року керуючий заводами В. П. Щербина запрошує на посаду технічного директора П.І. Гоцького, Шпельті стає його заступником.

На цих постах Костянтин Гаврилович робить все можливе для відновлення виробництва. Влітку 1920 року вдалося роздобути трохи палива і пустити цех безшовних труб. Для їхнього виготовлення потрібні були деталі, що раніше відливались в мартенівських печах, та жодна піч не працю-

вала. Тоді заводські інженери побудували електропіч, відлили потрібні частини і цех почав видавати продукцію.

Але попрацював він недовго. В зв'язку з наближенням до Катеринослава військ Врангеля прийшов наказ про евакуацію. Довелось демонтувати найбільш цінне устаткування, в тому числі і трубного цеху, і вивезти з міста. Врангеля незабаром відігнали, ешелони з технікою повернулись, на жаль, зазнавши втрат — значну частину устаткування розікрали.

Евакуація заподіяла великої шкоди заводам, вони остаточно зупинились.

Інженери, техніки, робітники за активної участі К. Г. Шпельті намагались оживити виробництво. Вдалось пустити мостовий цех, який виготовляв конструкції для відбудови Кічкаського залізничного мосту. Завдяки цьому міст вдалося відбудувати на початку 1921 року, за що цех одержав Червоний прапор, а К. Г. Шпельті — нагороду від наркома шляхів сполучення Ф. Е. Дзержинського.

Коли почалась відбудова народного господарства, Костянтин Гаврилович, не покладаючи рук, працює над відновленням своїх заводів. На початку 1922 року стають до ладу діючих електричний, ливарний, механічний цехи, в червні 1922 року видала першу плавку мартенівська піч № 4, восени пішла продукція прокатних станів, а в липні 1923 року видала чавун перша доменна піч[4]. В 1924 році досяг довоєнного рівня Шодуар—А, в 1925 році — Брянський завод[5].

В ході напруженої праці, в умовах зміцнення радянської влади, піднесення економіки відбувається еволюція політичних поглядів Костянтина Гавриловича. Як він відверто пише в своїх показаннях: «Закінчуючи опис моєї діяльності до 1923 року, повинен сказати, що при всьому моєму прагненні бути лояльним по відношенню до радянської влади і вести роботу без збитків для неї, при зіткненні інтересів радянської влади з інтересами колишніх власників, я схильний був направляти роботу на користь власників, оскільки становище в країні не давало підгрунтя вірити в те, що радянська влада упорається з узятими на себе обов'язками побудувати життя на нових засадах і здавалось ще можливим повернення порядку, при якому повинно бути відновлене приватновласницьке господарство. Знищення ворожих угруповань, подолання голоду показали, що найважчий етап у житті влади пройдено і тепер має початись її утвердження, розвиток і відродження країни під керівництвом радянської влади.

Таким чином, у 1923 році відбувся злам в моєму уявленні про можливу роль старих власників у житті підприємств. Для мене стало цілком очевидним, що підприємства для них безповоротно втрачені і вся діяльність повинна вестись для радянської влади, справжнього твердого нового господаря»[6].

Саме це визнання про коливання до 1923 року й стало одним з найвагоміших пунктів обвинувачення.

В 1924—1925 роках К. Г. Шпельті бере участь у розробці п'ятирічного плану розвитку заводів ім. Леніна та ім. Петровського. План складався з розрахунком значного збільшення виробництва чавуну, сталі, прокату на базі модернізації цехів і агрегатів, посилення потужностей енергопостачання, широкого застосування нових технологій.

До нього увійшов і задум Шпельті, котрим передбачалося проведення реконструкції без зупинки виробництва, щоб не переривати постачання країни металом, нарощувати обсяг виробництва і обійтись без імпорту виробів металургії. Цей напрямок був погоджений з ВРНГ[7].

Восени 1925 року К. Г. Шпельті разом з керуючим заводами М. І. Макаровим їде до Німеччини для вивчення устаткування металургійних заводів і розміщення замовлень «Південьсталі». Після повернення з відрядження і переходу його попередника П. І. Гогоцького на роботу до «Південьсталі» Костянтин Гаврилович займає посаду технічного директора. Під його керівництвом і за безпосередньої участі продовжувалась перебудова заводів, йшло вдосконалення технології, зростало виробництво. В 1927—1928 господарському році заводи перевищили рівень 1913 року на 40 відсотків[8]. В цей час К.Г. Шпельті показав себе вмілим організатором, висококваліфікованим спеціалістом, що добре розумівся в усіх тонкощах металургійного виробництва.

Цікаво привести характеристику, що давали Костянтину Гавриловичу його колеги — інженери заводів ім. Петровського та ім. Леніна. Причому це говорилось у 1930 році, коли Шпельті вже був засуджений, а самі вони знаходились під слідством в зв'язку з процесом «Промпартії».

Наступник К. Г. Шпельті — технічний директор П. Ф. Казаков: «Шпельті — спеціаліст своєї справи, добре знав весь персонал заводу до робітників включно. Він вмів підтримувати виробничу дисципліну. Його розпорядження і вказівки виконувались беззастережно». Начальник мартенівського цеху С. Д. Лощилов: «Шпельті користувався серед нас авторитетом, як знаючий інженер і адміністратор. В приватному житті він завжди тримав себе просто, був щирим в розмові, чуйно ставився до нас»[9].

Такі характеристики давали не лише старі інженери. Коли К. Г. Шпельті був заарештований, молоді інженери в розмові між собою зазначали, що Шпельті чесна і пряма людина, висококваліфікований спеціаліст. Його арешт негативно позначиться на роботі заводів, бо його наступники не мають такої ерудиції і кругозору[10].

Такі «дрібниці», як чесність, відповідальне ставлення до праці, висока, дещо незамінна кваліфікація, та величезна користь, яку приносив Шпельті заводу, слідство не цікавили. Йому треба було будь-що довести виправданість арешту.

Не одержавши потрібних відомостей з показань Костянтина Гавриловича, слідчий на два з половиною місяці перериває допити, залишивши в'язня в одиночці наодинці з своїми сумними думками, і готує пряму провокацію.

29 листопада 1928 року слідчий зачитує К. Г. Шпельті зізнання інженера П. І. Гогоцького, датовані серпнем 1928 року. В показаннях Гогоцького вказується, що Шпельті проводив шкідницьку роботу, одержував вказівки від старих власників, підтримував з ними зв'язок аж до особистих зустрічей, отримував від них гроші[11].

Провокаційний характер використання показань Гогоцького посилювався тим, що сам Гогоцький ще в жовтні покінчив життя самогубством в тюремній камері[12]. Його свідчення були дуже суперечливі і непереконливі. 5 серпня він говорив про одержання Шпельті грошей через нього від старих власників, 11 серпня від цих показань відмовився, 13-го знову їх підтвердив і кожен раз називав інший термін одержання грошей[13].

Є в справі показання М. М. Федоренка — головного інженера заводу ім. Петровського. Шпельті з ними не знайомили, бо вони суперечили свідченням Гогоцького. Той називає суму, «одержану» Костянтином Гавриловичем у першій половині 1924 року в 5 тисяч карбованців і ще 5 тисяч наприкінці року[14]. В показаннях же Федоренка фігурує сума в півтори тисячі кар-

бованців і лише один раз[15]. Федоренко також не міг назвати дати одержання грошей. Його свідчення, по суті, перекреслювали показання Гогоцького.

Провокація призвела до того, що Шпельті взагалі відмовився давати показання. 30 листопада 1928 року він пише слідчому: «Вчора під час бесіди зі мною ви нанесли мені страшний удар, від якого я не можу заспокоїтись, заявивши, що в справі Гогоцького є його пряма заява,— що він одержував від Суржицького (колишній директор заводів Шодуар) гроші за свою шкідницьку роботу на заводі і що частину цих грошей він давав також мені. Заявляю з усією силою і категоричністю, що заява Гогоцького в частині мене найбільша неправда і мерзенна брехня»[16].

К. Г. Шпельті вимагав очної ставки з Гогоцьким. Він про його самогубство дізнався тільки в січні 1929 року. Ніхто, звичайно, на це не зважав, але допити припинились. Слідство почало готувати «Обвинувальний висновок». Над ним працювали декілька місяців, підготували документ на 18 сторінках машинописного тексту, де докладно висвітлювалась біографія Шпельті, особливо підкреслювались його коливання в 1917—1923 роках, безпідставно зазначався зв'язок з колишніми власниками, діяльність в їх інтересах[17].

Для підтвердження цих тез довільно, часто без зв'язку з контекстом, наводились уривки з показань К. Г. Шпельті, де він говорив про події до 1923 року. Ніяких конкретних фактів шкідництва не наводилось. [18]

Суд відбувся 16—17 березня 1929 року. На судовому засіданні Костянтин Гаврилович аргументовано доводив безпідставність висунутих проти нього звинувачень, вимагав доказів, наполягав на проведенні очних ставок з авторами наклепницьких показань на нього. Говорячи про звинувачення в зустрічах з колишніми власниками, зокрема з Ж. Шодуаром, Шпельті прохав, щоб надіслали офіційний запит за кордон, який підтвердить, що І. Шодуар помер ще до 1925 року і тому зустрічатись з ним Шпельті ніяк не міг. Не було в нього можливості й для зустрічей з іншими, бо під час відрядження він весь час був разом з М.І. Макаровим — жили в одній кімнаті, снідали, обідали і вечеряли разом. Макаров не володів іноземними мовами і без Шпельті був зовсім безпорадний.

К. Г. Шпельті фактично спростував всі спрямовані проти нього звинувачення, але для суду це не мало жодного значення, бо він керувався не стільки розумінням правосуддя, скільки бажанням виконати партійну директиву і покарати ще одного «спеца-шкідника», нехай і безпідставно.

У рішенні суду сказано: «Окрсуд по надзвичайній сесії, керуючись соціалістичною правосвідомістю, 54-7 артикулом Карного кодексу, вирік:

Шпельті Костянтина Гавриловича, 49 років, засудити до позбавлення волі з суворою ізоляцією на вісім років — без конфіскації майна»[19].

К. Г. Шпельті подає дві касаційні скарги 20 березня і 5 квітня 1929 року. В другій скарзі він знову докладно обгрунтовує безпідставність звинувачень, показує порушення, допущені в судовому засіданні[20].

10 травня 1929 року Кримінальна касаційна колегія розглядає скаргу і виносить рішення: «Касація не дає підстав для скасування або зміни вироку. Найвищий суд ухвалив: касаційну скаргу Шпельті К. Г. відхилити. Вирок залишити в силі. Ухвала остаточна»[21].

Вочевидь, повного строку покарання Костянтин Гаврилович не відбув, бо відомості про нього з'являються в кримінальних справах, пов'язаних з трестом «Трубосталь», що розміщувався у Харкові. З «Оглядової довідки» по одній з цих справ (П-4721) видно, що вже в 1933 році (а можливо, й раніше) К. Г. Шпельті працював у «Трубосталі», де й був «завербований» до

правотроцькістської контрреволюційної організації заступником начальника Головного управління металургійної промисловості Наркомату важкої промисловості СРСР Г. Й. Каннером. У 1937 році в тресті була викрита «правотроцькістська організація», яку «очолювали» його керівники.

К. Г. Шпельті знову заарештували 26 липня 1937 року, звинуватили в шпигунстві, діяльності, спрямованій на підготовку і здійснення контрреволюційних злочинів. Допити проводили з 26 липня 1937 року до 29 червня 1938 року. До початку 1938 року Костянтин Гаврилович винним себе не визнавав і лише на допиті 29 січня згодився підписати протокол, де вказувалось, що він був втягнутий до антирадянської організації і сам вербував працівників тресту «Трубосталь» та підлеглих йому заводів[22].

20 жовтня 1938 року відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Воєнної колегії Верховного суду СРСР. На суді К. Г. Шпельті винним себе не визнав, заявив, що від своїх показань відмовляється. Те ж саме він заявив і в своєму останньому слові[23].

Вирок був стандартним на той час — присудити до вищої міри покарання і відразу ж, в той же день, був виконаний[24].

Так закінчилось життя талановитого інженера, організатора виробництва, який надзвичайно багато зробив спочатку для відродження, а потім для розвитку вітчизняної металургії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Сталин И. Доклад на собрании актива Московской организации ВКП/б/ 13 апреля 1929 г. //Соч. Т. II. С. 57, 58; Рыков А. Речь на встрече с депутатами Моссовета 10 марта 1928 г. //Известия. 1928. 11 марта; Каганович Л. Промова на Об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 16 березня 1929 р. //Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 284. Арк. 80.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-26585. Арк. 2.

[3] Там само. Арк. 73.

[4] Кнышев и др. Лицом к огню.— Днепропетровск, 1972.— С. 131, 137, 138.

[5] АУСБУДО. Спр. П-26586. Арк. 462.

[6] Там само. Арк. 171—172.

[7] Там само Арк. 105.

[8] Там само. Арк. 462.

[9] Там само. Спр. П-18375. Т. 2. Арк. 38. Т. 5. Арк. 36.

[10] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1393. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30.

[11] АУСБУДО. Спр. П-26586. Арк. 16, 17, 19.

[12] Там само. Арк. 479.

[13] Там само. Арк. 16, 17, 20.

[14] Там само. Арк. 16, 17.

[15] Там само. Арк. 36, 40,

[16] Там само. Арк. 38.

[17] Там само. Арк. 395.

[18] Там само. Арк. 444.

[19] Там само . Арк. 448.

[20] Там само. Арк. 461—462.

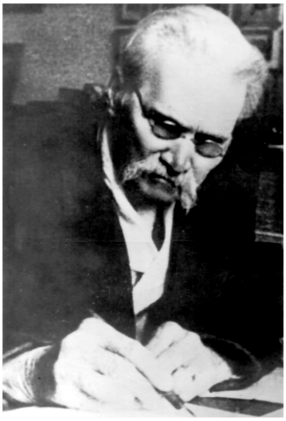
[21] Там само. Арк. 463.

[22] Там само. Спр. П-4721. Арк. 191.

[23] Там само. Арк. 193.

[24] Там само. Арк. 194.

Р. Терещенко

«ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ»

ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро Іванович. *Народився в 1855 р. в с. Соснівці Харківської губернії. Українець. Видатний український історик, академік АН України. Перебував під наглядом ДПУ — НКВС як «соціальнонебезпечний» елемент. Помер 5 серпня 1940 року.*

Добре відомо, що трагічна доля мільйонів громадян, репресованих радянськими органами безпеки, обминула відомого вченого Дмитра Івановича Яворницького. Його не арештували, не тримали в тюрмі чи таборі, не позбавили життя. Однак багато чого в біографії академіка залишається і до цього часу не з'ясованим до кінця. Адже все своє життя він дотримувався твердого переконання — Україна повинна бути незалежною — і не приховував цього. Закінчив свої дні Яворницький відлученим від справ, у злиднях, покинутий однодумцями.

Нові архівні документи дозволяють доповнити наші уявлення про роль органів безпеки в долі історика.

В особі старої інтелігенції радянська влада завжди вбачала потенційного супротивника. Дух опозиції, притаманний творчій еліті суспільства, не міг змиритися з безправ'ям та порушенням елементарних людських норм, які приніс більшовизм. Кращі представники творчої інтелігенції мужньо і безкомпромісно оголосили про неприйняття нової влади[1]. Влада визначала необхідним тримати духовне життя суспільства під жорстким контролем. В надрах апарату НК були сформовані підрозділи, зусилля яких спрямовувалися на відстеження процесів, що відбувалися в середовищі інтелігенції, а політбюро ЦК КП(б)У у жовтні 1922 р. навіть створило спеціальну комісію по боротьбі з буржуазною ідеологією. Факт включення до її складу голови ДПУ України В.М. Манцева не вимагає додаткових коментарів.

Жоден рядок з-під пера літератора, жодна книжка, театральна постановка, лекція, платівка не могли побачити світ без дозволу чекістів. Тих же, хто намагався протестувати, звільняли з роботи, не давали можливості друкуватися, виступати, примусово висилали за кордон. Нагляду підлягали навіть приватні вечори, які влаштовували інтелігенти[2]. З 1923 р. почалися масові чистки державних установ від «неблагонадійної» інтелігенції[3].

Органи держбезпеки створили систему тотального стеження, суспільство було пронизане інформаторами, перевірялося приватне листування, прослуховувалися розмови[4]. Підвищену зацікавленість чекісти виявляли до тих, чия діяльність і авторитет могли сприяти усвідомленню оточуючими їхнього безправ'я. До таких людей належав і Д. І. Яворницький. Про те, що Яворницький перебував на обліку в ДПУ як соціально небезпечний елемент, переконливо свідчать документи. В доповідній записці про політичний стан Дніпропетровського округу, складеній за матеріалами окружного

відділу ДПУ з 1 січня до 1 жовтня 1928 року, в розділі «Контрреволюція і громадськість» читаємо: «Вища шовіністична інтелігенція — професура, співчуваючи селянству через тяжкі удари, які випадають йому від радвлади, знаходила втіху в тому, що політика радвлади тероризує селянство, чим зрештою дискредитується в його очах, що є найбільш сприятливим моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від радвлади, організувавши українську самостійну республіку. Яскравим фактором такого настрою є бесіда професорів Яворницького і Пархоменка з Євреїновим. Обговорюючи поточні події, Яворницький висловився начебто так: «Недовго залишилося панувати радвладі. Скоро Україна визволиться від ярма кацапів. Ми повинні пояснити селянству, хто його друг і хто ворог, і тоді воно з дрючками і сокирами піде проти неї. Треба тільки, щоб еміграція і кращі українські сини зрозуміли теперішню ситуацію і момент. Тоді перемога українського народу забезпечена»[5].

Не дивлячись на такі відверті висловлювання, чекістам важко було розправитися з видатним вченим, членом-кореспондентом, а з 1929 р. — академіком Академії наук України. Відомий своїми прогресивними поглядами і прагненням зберегти і відродити українську культуру ще за часів царату, з 1917 р. Яворницький не брав активної участі в політичному житті. В роки революції і громадянської війни вчений докладав всі зусилля для збереження музейного зібрання від пограбування. Характерний епізод, коли Яворницький випросив у «батька Махна письмове розпорядження не розоряти музейне добро»[6].

Таку відому в наукових колах і серед громадськості міста особу, як Яворницький, важко було притягнути до суду в березні-квітні 1930 р. разом з іншими членами «Спілки визволення України». Не фігурувало прізвище історика і на наступному, сфальсифікованому владою процесі «Українського національного центру».

Істориків, філософів, економістів, співробітників ВУАН звинуватили в «контрреволюційній націоналістичній і шкідницькій діяльності». УНЦ ДПУ визнало складовою частиною «Української військової організації», яка ставила за мету знищення радянської влади в Україні збройним шляхом. Організатором і ідейним натхненником УНЦ і УВО був названий академік М.С. Грушевський. Якимось чудом Яворницький залишився на свободі[7].

Після двох судових процесів над діячами науки і культури на Україні закриваються прогресивні видання і журнали, обмежується тематика досліджень історії України[8].

Восени 1933 р., після 31 року плідної роботи в музеї незмінний його директор Д. І. Яворницький був брутально зміщений з посади. В 1934 р. музейні кадри просто розгромили: з 17 службовців залишилися двоє: прибиральниця Дузь і наглядачка Червенцова. Решту репресували різними способами. Заступника директора Ходака, приміром, виключили з партії, наукового співробітника В. Кравченка вислали за межі України, а старшого екскурсовода Грекова розстріляли... Репресій зазнали працівники Дніпропетровської археологічної експедиції, очолюваної тривалий час Яворницьким, співробітники Запорізького історичного музею, багато в чому зобов'язані йому своїм становленням. Знищило НКВС і багатьох особистих друзів Яворницького тільки за знайомство з «відомим націоналістом»[9].

У похилому віці, тяжко хворий вчений залишився без моральної підтримки своїх учнів, послідовників, однодумців. Його школу фактично знищили[10]. Але владі і цього здалося замало. Найгірше чекало академіка попереду.

В 1937 році НКВС України фабрикує чергову справу так званого українського націоналістичного підпілля. Механізм створення подібних справ був нескладним, оскільки на обліку органів держбезпеки перебували всі, хто будь-коли висловлював ідею про необхідність завоювання самостійності України. Більшовикам вистачило періоду громадянської війни, щоб зрозуміти, що через ту «самостійність» можна взагалі втратити Україну. При цьому під контроль була взята вся так звана «історична контрреволюція» — гетьманці і петлюрівці, прихильники Центральної Ради і члени партій, які відстоювали український суверенітет. Вони займали різноманітні, в тому числі відповідальні посади, дехто публічно зрікся своїх поглядів, інші просто змушені були мовчати. Але життя — це життя. В спостереженнях дійсності інколи накипіле все ж виливалося в бесідах, випадково зроненому слові, заспіваній пісні «про неньку-Україну», написаних віршах про нездійсненну свободу. Нерідко в гурті знаходився інформатор, а від нього енкаведисти і отримували сигнали, що відкладалися в товстих папках справ.

У 1937 році достатньо було «підняти» і «вміло» подати компрометуючі матеріали. Достовірності їх ніхто особливо не перевіряв. Механізм дії позасудових інстанцій дозволяв приймати до уваги оперативні дані, які не могли бути серйозними підставами для відкритих судових процесів[11]. Створювалися широкі можливості для фантазування: з двох-трьох осіб можна було уявити групу чи організацію; висловлене невдоволення кваліфікувати як антирадянську пропаганду або змову; листування, родинні або інші зносини з закордоном, службове відрядження припускало шпигунство, а все загалом трактувалося як створення антирадянського підпілля, підготовка терористичних актів з метою знищення радвлади збройним шляхом. Сам «вождь народів» виправдовував нагнітання соціальної істерії, санкціонуючи безпрецедентне доносительство. Сталін вимагав перевіряти і враховувати найбезглуздіші доноси, вказуючи, що навіть «...якщо в них буде правди на 5%, то й це хліб»[12].

Виправдовуючи побажання генсека, НКВС докладало до цієї справи надзвичайні зусилля. Влітку 1937 р. в Україні «викрили» «українське націоналістичне контрреволюційне підпілля». «Змова» мала справді масштабний вигляд. На чолі підпілля чекісти «поставили» голову РНК УРСР П. П. Любченка, його заступника В. І. Порайка, заступника секретаря ЦВК України Ф. П. Кузоятова, наркома радгоспів республіки В.М. Криха та ін.[13]

Філії організації, як і слід очікувати, були «розкинуті» по всій Україні. В Дніпропетровській області керівником обласного повстанського комітету з широко розгалуженою структурою був «визнаний» С. М. Крупко — завідуючий обласним відділом народної освіти. До верхівки підпілля НКВС включило В. С. Легкого — завідуючого обласним відділом місцевої промисловості, С. Д. Тарана — заввідділом шкіл і науки обкому партії, а також академіка Д. І. Яворницького.

Чекісти «беззаперечно» довели, що українські націоналісти «спрямовували контрреволюційну роботу на створення умов поразки СРСР у майбутній війні і відторгнення України, відповідно з чим проводилися заходи політич-

ного характеру, як-то: 1) велася широка підривна і розвідницька робота в промисловості і сільському господарстві; 2) готувалися терористичні акти проти керівників партії і уряду; 3) велася активна націоналістична і пораз-ницька агітація, метою якої було спровокувати трудящих на масові прояви невдоволення і озлоблення політикою партії і радянської влади»[14].

Від арештованих слідчі вимагали свідчень такого змісту:

«Під час нарад активних учасників підпілля, які відбувалися у квартирі Яворницького, на яких присутні були Еварницький, Сагатовський, я — Нестерець, Підгайко, Петровський, питання про підготовку кадрів для повстання, терористичних і диверсійних груп детально обговорювалося, ...були спеціально виділені особи, завданням яких було вербування нових учасників підпілля серед певних кіл громадськості. Так, Бортник і Сагатовський проводили таку роботу серед артистів, Еварницький взяв на себе музейних працівників...»[15].

Аби надати змові зловіснішого вигляду, «встановили» наявність тісного зв'язку націоналістичного підпілля з правотроцькістськими, ровсівсько-есерівськими, військово-змовницькими та іншими повстанськими формуваннями і агентурою іноземних розвідок. Так, Крупко, за легендою, належав до обласного правотроцькістського центру, який, за міркуваннями слідчого, через колишнього першого секретаря обкому М. М. Хатаєвича «виходив» на Москву[16].

З відомчих документів НКВС з'ясовується, що підставою для внесення до складу змовників і підпілля тієї чи іншої людини часто слугували матеріали про належність її в минулому «до буржуазно-націоналістичних елементів, які відігравали в свій час провідну роль в уряді УНР і Центральній Раді», були «осколками» різних «антирадянських українських політичних партій (укапістів, боротьбістів, російських і українських есерів, українських меншовиків), учасниками «розгромлених» колись контрреволюційних організацій (СВУ та ін.), у командному складі петлюрівських, махновських армій та політбанд». Підпілля звинувачувалося також у нелегальних зносинах з закордонними колами української еміграції. Доказом того, з позицій НКВС, було, наприклад, листування Миколи Левицького з колишнім прем'єр-міністром УНР Андрієм Левицьким[17].

Не залишалися поза увагою слідства і закордонні зв'язки Д. Яворницького. В світлі кримінальної справи це мало такий вигляд: «Націонал-фашистське підпілля в Дніпропетровську, через Еварницького і Сагатовського зв'язане з керівним центром у Києві, одночасно було пов'язане з закордоном. Зв'язок з закордоном здійснювався Еварницьким через художника Рєпіна, який проживав у Фінляндії, а останнім часом, після його смерті, через дочку Рєпіна, що мешкає там же, у Фінляндії.

Еварницький був пов'язаний з Рєпіним багаторічною тісною дружбою і в свій час позував йому у ролі писаря його картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Еварницький на зборищах у нього на квартирі активних учасників підпілля, говорячи про те, яку користь підпіллю приносить зв'язок з Рєпіним, вказував, що він — Еварницький, багато зробив для прищеплення Рєпіну націоналістичних ідей і зростання в ньому прагнення до державної самостійності.

Еварницький говорив, що Рєпіну підпілля зобов'язане систематичним висвітленням в іноземній періодиці дійсного становища України і того пригніченого стану українського народу, в який поставлений він радянською

владою, будучи загнаним в аракчеєвські поселення, котрими Еварницький називає колгоспи. Як заявив Еварницький, відомості ці він особисто надсилав Рєпіну, а останнім часом пересилає його дочці в Фінляндію, які (відомості) потім й розсилаються і вміщуються в періодиці різних держав під виглядом «листів з батьківщини»[18].

Вбачаючи хиткість штучного «підпілля» (дехто навіть не був знайомий один з одним), чекісти знайшли вихід в оформленні окремих локальних груп: «обласний комітет УПСР», 5 націоналістичних організацій, 6 повстанкомів, розгалужена махновська і 5 петлюрівських організацій, укапістські формування і боротьбістське підпілля»[19].

Завданням слідства було об'єднати всі ці розрізнені сили в єдине ціле. Для цього були винайдені різні форми вербування однієї людини іншою. За схемою НКВС, Яворницького завербував Андрій Ананійович Хвиля — голова комітету у справах мистецтв при РНК УРСР, особистий приятель Любченка, колишній боротьбіст. Хвилю визначили одним з керівників центру підпілля, йому інкримінували «пропаганду націоналізму через своїх людей, які працювали в театрах, капелах, самодіяльних гуртках». Наприклад, Крупко начебто організував капелу українських бандуристів, «укомплектовану» націоналістами. Капела роз'їжджала населеними пунктами України, проводила вербування націоналістичних кадрів і агітацію за «самостійну Україну». Капела поводилася надзвичайно зухвало, бо в деяких місцях відкрито виконувала такі номери, як «Ще не вмерла Україна» та ін.[20]

У зізнаннях Крупка можна прочитати: «Про Еварницького Хвиля відзивався як про ярого націоналіста і самостійника. Мені Хвиля радив прилучити його до роботи в історичному музеї, де б він міг використати легальні можливості і проводив би націоналістичну роботу»[21]. Інколи слідчому доводилося оперувати реальними фактами, але їх можна трактувати по-різному: «Збирання і видання збірника української народної творчості, говірок і прислів'їв було також використане організацією для вербування націоналістичних кадрів і для популяризації ідеї «самостійної України». До збирання лінгвістичного та фольклорного матеріалу, за задумом слідства, були залучені націоналістичні елементи. На Дніпропетровщині в ній брав участь «учасник контрреволюційної організації — академік Іварницький». Саме так зазначив прізвище вченого слідчий, він же, очевидно, і автор наведеної в протоколі інформації, за рядками якої — насправді ніякого уявлення ні про історика, ні про його роботу[22].

Як і вимагалося, контрреволюційне підпілля було ретельно замасковане і діяло не один рік. На Дніпропетровщині організаційне ядро склалося в 1934 році. В заяві на ім'я наркома внутрішніх справ М. Єжова заарештований Ф. П. Таран взагалі зізнався в існуванні контрреволюційного центру з 20-х років. Спочатку начебто діяло боротьбістське підпілля Шумського, після розгрому якого з 1928 р. створюється нова націоналістична організація на чолі з Любченком. Міфічність останньої підтверджується хоча б тим фактом, що в 1932 р. Любченка звинуватили в організації «провокаційного походу мішочників» в Росію з «отруйними лозунгами» — «Ми з України їдемо за хлібом у Москву»[23], — пригадаємо 32-й рік — голод, прагнення селянства забезпечити себе продовольством.

Публічні виступи Любченка та інших проти націоналізму слідчі називали вмілим маскуванням. Настав 1933 рік, а з ним історична постанова ЦК

ВКП(б) від 24 січня. Партія почала громити націоналістичну контрреволюцію. П. Любченко передав директиву: «Глибше конспіруйтеся, треба виждати. Якщо кого розкриють — перше бийте по розкритому і якомога сильніше». «Прикрилися ми Скрипником. Пересидівши, знову в 1934 році посилили підривну діяльність»,— знаходимо в свідченнях.

Абсурдність заяви, написаної після допитів, під диктовку слідчого, видно вже з таких формулювань: «Наша націоналістична організація продала Гітлеру радянську Україну. Реставратори капіталізму, ми зрадники Вітчизни»[24]. Українським націоналістам інкримінувалися укладення таємного договору з Гітлером, зв'язок з «військово-фашистською клікою Якіра», який буцімто зобов'язувався надати підпіллю зброю тощо[25].

На місцях НКВС вишукувало все нових прихильників націоналістів. У звітній документації НКВС категорія репресованих по лінії «українсько-націоналістичного підпілля» твердо займала перше місце серед інших контрреволюційних формувань. Тільки Дніпропетровське управління НКВС з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. заарештувало 8118 таких «підпільників»[26].

У лабети НКВС потрапив і викладач історії І. С. Степанов. Потрапив, ясна річ, не випадково. Рух за створення самостійної Української держави, який розпочався на Україні після Лютневої революції, «розбудив у Степанова націоналістичні почуття». Він обирався головою українського учительського товариства, а в 1918—1919 рр.— помічником губернського комісара у справах освіти на Катеринославщині, директором української гімназії. У 1922—1923 рр. Степанов перебував на посаді секретаря очолюваної Д.І. Яворницьким комісії, яка розподіляла серед українців допомогу закордонних емігрантських організацій.

Яворницький підбирав співробітників-однодумців. Степанов заявив під час слідства: «Будучи націоналістом, я розцінював політику радянської влади на Україні, спрямовану на придушення культурних і національних інтересів українського народу і його ліквідацію, як самостійної нації. Я вважаю, що радянська влада проводить відносно українського народу великодержавну політику, відсуває все українське на задній план, затирає українців, поступово знищує українську культуру і проводить русифікацію України»[27].

Комісія листувалася з М. С. Грушевським. Після повернення історика з-за кордону Степанов влаштувався на роботу в Академію наук. Саме Степанова слідство примусило назвати серед членів підпілля першим академіка Яворницького, «одного з значних націоналістичних діячів Дніпропетровщини, який є натхненником руху за створення самостійної Української держави»[28].

Відзначимо, що Яворницький фігурує у цій справі саме як «натхненник». Слідчому важко було інкримінувати хворому, майже сліпому, вже не працюючому академіку терористичні наміри, шпигунство, диверсії чи активну націоналістичну пропаганду. А ось натхненник — підходить.

Кримінальні матеріали на академіка накопичувалися досить послідовно. В зізнання арештованих людей вносилися відповідні доповнення типу: «Мені відомо, що учасниками українського націонал-фашистського підпілля є ...Еварницький Д. І., найвизначніший націоналістичний діяч у минулому, який керував просвітянськими організаціями на Дніпропетровщині, пов'язаний з більшістю учасників підпілля»[29].

Протягом 10—13 липня 1937 р. слідчі обласного НКВС вибивали необхідні свідчення з фігурантів у справі «Письменники». 14 липня на стіл

народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплєвського поклали звіт: «У справі «Письменники» заарештований Назарний зізнався у своїй належності до контрреволюційної української фашистської групи, очолюваної відомим ідеологом українського націоналізму, академіком Еварницьким... До складу цієї групи входили: професор Дніпропетровського мединституту Петровський, лікар Якимюк, Костюк та ін. Допит продовжується»[30].

У протоколах допитів можна знайти багато цікавих свідчень, що характеризують безкорисливість вченого. Для прикладу наведемо зізнання Девлада Олексія Самійловича, який на питання про обставини, за яких був залучений до контрреволюційної діяльності Яворницьким, відповідав: «Початок своєї контрреволюційної діяльності і зміцнення в мені контрреволюційних поглядів я відношу до часу мого знайомства з Еварницьким. Було це (перше знайомство) в 1929 році, коли я працював в селі Лоцманська Кам'янка — в артілі «Дніпролоцман». Добре обізнаний з Дніпровськими порогами, я проводив через пороги екскурсії — займався цим до початку 1930 року. Під час перевезення екскурсії я зіткнувся з Дмитром Івановичем Еварницьким, який їздив лектором. Еварницький звернув на мене увагу, цікавився умовами, в яких я живу. За його рекомендацією я написав статтю «Шляхи Дніпровими порогами», пізніше надруковану у книжці «Дніпровські лоцмани».

Цю статтю проглядав Еварницький, дав свій позитивний відгук і радив до друку. В подальшому я почав писати повість під назвою «Лоцмани», і про цю роботу також радився з Еварницьким. Тут я повинен обмовитися, що деяким чином обманював Еварницького, бо для того, щоб писати повість про лоцманів, треба було десь здобувати матеріали про них, і цей матеріал я здобував у Еварницького, шляхом побіжних розпитів про життя і діяльність дніпровських лоцманів. Після розпитів і співставлення з матеріалами, котрі я міг зібрати у селі Лоцманська Кам'янка, я складав новий рукопис і давав на консультацію Еварницькому. Про мої праці він відгукувався схвально.

На цьому, головним чином, і грунтувалося моє знайомство з Еварницьким»[31].

Розрізнені матеріали про «контрреволюційну» діяльність Яворницького слідчі отримували і раніше від заарештованих. Так, викладача історії з інституту народної освіти, заарештованого ще в серпні 1936 року «за протягування в своїх лекціях українських націоналістичних ідей», в НКВС примусили підтвердити, що він у 1930 році залучився Д. І. Яворницьким до контрреволюційної діяльності, хоча протягом кількох допитів стверджував, що «на політичні теми розмов у нас не було. Бесіди наші з Яворницьким зводилися до музейної роботи, археології та історії України»[32].

Дехто відмовлявся підтримувати стосунки з академіком, розуміючи, що «Еварницький відомий як націоналіст, ...його за націоналістичну діяльність зняли з завідування музеєм, у пресі він неодноразово характеризувався як націоналіст, а тому... безперечно знаходився у влади під підозрою»[33]. Побоювання мали підстави. В червні 1937 року НКВС проводить масові арешти знайомих Дмитра Івановича, визріло рішення об'єднати однодумців академіка в контрреволюційну організацію. Колишній офіцер царської армії, добрий знайомий Яворницького Григорій Сергійович Назаренко 26 червня визнав себе винним у тому, що «будучи частим відвідувачем академіка Яворницького Д. І., вів з ним і з деякими іншими спільними знайомими антирадянські розмови, висловлював невдоволення і засуджував радянську систему. Академік Яворницький не висловлював певних побажань, говорив,

що він взагалі бажає «змін...», його в однаковій мірі вдовольняла б і буржуазна демократія, і «самостійна Україна».

Та цілком зрозуміло, що такі визнання не завдовольняли слідчих. На наступному допиті на поставлене запитання: «Хто протягом останніх років був натхненником ваших контрреволюційних поглядів?» дана відповідь: «Натхненником моїх контрреволюційних фашистських поглядів, спрямованих, головним чином, на виховання мене як українського фашиста, був член ВУАН — академік Еварницький»[34].

Детальна характеристика поглядів Яворницького в кримінальних справах НКВС мала такий вигляд: він «...є переконаним українським націоналістом і фашистом, ворожо настроєним до радянської влади, ненавидить її і жадає зміни існуючого ладу, вважає правильним створення «самостійної України» з буржуазно-демократичною системою правління, хоч вважає для себе прийнятним і встановлення буржуазно-демократичного ладу в загальноросійському масштабі».

На біду оточуючих Яворницького людей він користувався великою популярністю, до нього тягнулися люди. Позбавлений роботи академік в своєму будинку влаштовував вечори, де близькі почуттями і поглядами товариші спілкувалися, співали, декламували вірші. Постійні відвідувачі гостинного господаря перетворювалися в ході слідства в активних членів «контрреволюційної фашистської групи», конкретна діяльність якої полягала в «бесідах і обговоренні питань про можливе переродження радянської влади під впливом внутріпартійної боротьби», «розповсюдженні і пропаганді націоналістичних і фашистських поглядів в колі знайомих осіб, переважно української інтелігенції»[35].

До складу організації НКВС зарахував 35-літнього професора Дніпропетровського медичного інституту Ю. А. Петровського, який користувався особливою прихильністю Яворницького,— перший звинувачувався у «розповсюдженні провокаційних чуток». У червні він розповів академіку про арешти професорів Євреїнова, Фінкельштейна, ректора держуніверситету Єфімова, виражаючи невдоволення тим, що «радянська влада круто розправляється з професурою, не рахуючись зовсім з заслугами і званнями». Яворницький, послухавши Петровського, вигукнув:

«Який жах, що тепер робиться, як добре, що я не погодився читати лекції в держуніверситеті, мабуть, мені також довелося б тепер сутужно»[36].

Часто бував у будинку Яворницького і військовий лікар Дмитро Іванович Якимюк, неодноразово залишався тут ночувати, проводив відпустки. Приводом для включення його до складу організації послужили донесення про те, що Якимюк знаходився «в цілому під ідейним впливом Еварницького, прислухається до його контрреволюційних фашистських висловлювань, ніколи йому не суперечить, а навпаки усіляко підтримує».

Частий відвідувач історика 22-річний син священика Микола Костюк розмови Яворницького сприймав як «авторитетне міркування, яке не підлягає запереченню», і взагалі був «весь пронизаний отрутою українського націоналізму».

Вчителю і агроному І. Д. Царюку, що знаходився у приятельських стосунках з Яворницьким, приписували співчуття «іспанським бунтівникам». Юрисконсульт Каплун полюбляв розповідати антирадянські анекдоти, його друг Могилянський був «людиною нашого кола, тобто антирадянського», до

того ж вивчав історію хазарів... А. С. Девлад поплатився за те, що вів мемуарного характеру записи, в яких занотовував свої враження про довкілля. Художник Дряпченко начебто показував Яворницькому малюнки олівцем, виконані в «антирадянському дусі», і альбом біблійських малюнків». Професор Франк подарував академіку свою монографію «наклепницького змісту», в якій досліджував вплив на психіку голоду в 1921 році з фотографіями, на яких зафіксовані випадки людоїдства, а П. Л. Нестерець читав Яворницькому свої «націоналістичні» вірші [37].

Слідчий намагався в дізнаннях акцентувати увагу на беззаперечний авторитет професора, його організуючу і надихаючу роль. Навіть, якщо арештований не міг нічого нового повідомити про інших «контрреволюціонерів», обов'язково відзначалося: «Очевидно, їх кредо краще відоме самому Яворницькому, оскільки він характеризує їх як осіб нашого кола»[38].

Вперто домагалося слідство встановлення зв'язків Яворницького з іншими контрреволюційними організаціями націоналістів. Як «зв'язківця» розглядали Володимира Васильовича Білого, колишнього наукового співробітника Академії наук у Києві, звідки він був «вичищений як активний український націоналіст». Білий постійно мешкав у Києві, займався перекладами з іноземних мов українською на замовлення видавництв. Він часто приїжджав до Яворницького, що і дало підставу слідчому вписати в протокол допиту одного з заарештованих: «На мою думку, через Білого здійснювався зв'язок нашої контрреволюційної групи з українським контрреволюційним націоналістичним підпіллям у Києві, тому серед учасників контрреволюційного українського підпілля в Києві Еварницький має великі зв'язки». Відпрацьовувалися НКВС і інші варіанти «контрреволюційних» зв'язків академіка. В протоколах згадується про знайомство Яворницького з «відомим націоналістом Трубою», професором, який емігрував за кордон, про відвідини Дмитра Івановича наркомом освіти М. Скрипником під час його перебування у Дніпропетровську. Нагромадження компромату зростало, як купи сміття, бо слідчі складали до них будь-який матеріал, не гребуючи нічим. Зафіксоване, наприклад, «повідомлення» одного із свідків про те, що «ніби залишаючись віруючою людиною, Яворницький в картотеці перепису населення вказав «не віруючий», побоюючись бути позбавленим пенсії»[39].

Дуже доречним, а, можливо, і у повній відповідності з планами співробітників НКВС, виявилося проведення 20 липня 1937 року закритих зборів партійної групи історичного музею. Гаряче обговорювалося на них головне питання, винесене на порядок денний — «Про стан і зберігання історичних фондів та цінностей музею». Говорилося, зокрема, що за останні 3—4 роки музей перетворився на прохідний двір, змінилося близько десяти директорів і жоден з них не приймав і не здавав музейні цінності за актами. Вказувалося на зникнення цінних ювелірних виробів. Винними у такому «негосподарському» ставленні, що «переходить у шкідництво», були визнані директори музею, починаючи з Яворницького. Звучали заяви такого змісту: «За Яворницького зникло багато золота та діамантів, у нього створився власний музей. Рахунок за діамантову ікону треба пред'явити Еварницькому». Далі додавалося, що наступник академіка на посаді директора Карпенко «вигонив дух Еварницького розгромом експонатів і цінностей». Так хто ж все-таки винний? Члени партгрупи просвітницького закладу записали в постанові: «Вороги народу та чужі люди, що протягом кількох років керува-

ли музеєм (Еварницький, Карпенко, Фідровський, Юр'єв, Чигиринський, Александров, Ладиженська), проводили у музеї явно шкідницьку роботу, спрямовану на знищення, псування, розграбування і плутанину в обліку історичних експонатів і цінностей. Довести до відома прокуратури про розкрадання фондових цінностей, що має місце в музеї, та особливу роль колишнього директора Еварницького в цій справі»[40].

Парадокси службової кар'єри.

Музей практично був створений руками історика Яворницького, достатньо співставити кілька фактів і цифр: у рік відкриття (1905 р.) музейне зібрання нараховувало близько 5 тис. експонатів, а за роки діяльності Яворницького кількість їх зросла до 85 тис. Тільки протягом 1927—1929 рр. було зареєстровано 36 937 речей з розкопок, написано більше сотні щоденників, виконано понад 1 000 фотознімків. Так людину, яка присвятила своє життя музею, фундатора його об'ємної колекції, звинуватили у розкраданні фондів[41].

За рішенням партійних зборів була створена комісія для перевірки фактів розкрадання фондів музею. Члени комісії опитували хворого і майже сліпого Яворницького, який продовжував мешкати і працювати у власному будинку в нагірній частині міста на площі ім. Шевченка. Академіку задавали питання стосовно зникнення 69 діамантів з ікони «Успення Божої матері». Вчений відповідав, що каміння було викрадене ще під час пограбування музею в 1923 році, про що був складений відповідний акт. Під час хвороби Яворницького ще за часів його директорства, в 1933 році, зникла золота каблучка. Але директор і в думках не припускав, що експонат могли викрасти наукові співробітники. А ось деякі колеги колишнього директора не церемонилися з ним, запевняючи, що в інтересах «ворога народу» Яворницького було «не мати обліку найцінніших експонатів музею». В скандальних обвинуваченнях службовці музею переходили на особи, знову ж таки не забуваючи колишнього директора: «...у тебе також «рильце в пушку». Ви фонди з Еварницьким розбазарили, я все одно доведу це і тебе посаджу»[42].

Згодом співробітники НКВС заарештували директорів музею М. Г. Онищенка, І. Г. Коломійця, завідуючого фондами Є. П. Садового, звинувативши їх в належності до контрреволюційної націоналістичної, терористичної організації. Їхня шкідницька діяльність у музеї полягала, наприклад, в тому, що в експозиції був «відсутній показ спільної боротьби українського і російського народів проти польських інтервентів і братній союз цих народів, що свідчить про буржуазно-націоналістичну тенденцію в демонстрації історичного процесу», також ліквідований був розділ «Революція 1905 р.», а натомість розгорнута виставка українського вишивання та шитва, в музейних залах «подавалися портрети імператорів, купців, фабрикантів і поміщиків», але «практично відсутніми були портрети керівників селянських рухів, громадських і революційних діячів, вождів робітничого класу». Звинувачувані стверджували, що вони просто не помітили на маленькому груповому фото в експозиції виставки «13 років без Леніна», обличчя «ворога народу» Єнукідзе, але ті твердження до уваги не бралися. Знущаннями і биттям слідчим вдалося примусити «зізнатися» у всіх надуманих справах, в тому числі і у зв'язках з «українським націонал-фашистом» академіком Яворницьким[43].

Залишається загадкою, чому ж НКВС не заарештував знаменитого вченого. «Завинив» у тому його авторитет, старість чи слабке здоров'я або чиєсь заступництво, чи просто випадковість? Та факт залишається беззапереч-

ним: зусилля слідчих органів не завершилися логічним фіналом — репресуванням. У травні 1937 р. Яворницький став доктором суспільних наук, закінчив свою останню працю — «Історію міста Катеринослава» — своєрідну історичну енциклопедію найбільшого промислового центру Придніпров'я. В останні роки життя Яворницький зібрав і систематизував багатий фольклорний, етнографічний і лексичний матеріал. Вчений працював до останніх днів життя, яке обірвалося 5 серпня 1940 року[44].

Формально офіційні установи сприяли увічненню пам'яті видатного вченого, проте фактично ім'я Яворницького, його праці надовго були вилучені із надбань української науки. Каральна система радянської влади не знищила історика фізично, але моральні збитки, нанесені цій людині, дозволяють говорити про духовне репресування видатної особи і вченого.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Письмо В. Г. Короленко А. В. Луначарскому от 19 июня 1920 г. //Новый мир. 1980. № 10; Письма В. Г. Короленко Х. Г. Раковскому // Вопросы истории, 1990.— № 10.

[2] Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 409. Арк. 83; Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. ІІ. Арк. 82; Оп. 4. Спр. 73. Арк. 82; Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 88. 114; Ф. 6. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 4; Ф. 1. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 16; Ф. 8. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 142; Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі — ЦДАВО) України. Ф. 3301. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 42; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2112. Арк. 47; Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1303. Арк. 36; Спр. 1759. Арк. 1—6; Спр. 1908. Арк. 39; Звезда. 1922. 28 окт.

[3] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки.— К., 1991.— С. 184, 191.

[4] ДАХО. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 328. Арк. 44, 45; ДАЗО. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 70—72; Ф. 3235. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 12; ДАДО. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 13; ЦДАВО України. Ф. 3301. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 35; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Екатеринослав, 1921.— С. 52, 64.

[5] ДАДО. Ф. 1393. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 310; Шпекторенко І. Доповідна записка ГПУ про Д. І. Яворницького //Вільна думка, 1992.— № 2; Спадщина, 1992.— № 3.

[6] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-6858. Арк. 115, 131; Шубравська М. М. Д. І. Яворницький.— К., 1992.— С. 128.

[7] Реабілітовані Історією. К., 1992. С. 10, 11, 12; Балабольченко А. «СВУ» — суд над переконанням// Вітчизна. 1989. № 11. С. 159—189; История советской разведки. Выпуск третий (1926—1929).— М., 1961. С. 284—285; Правда. 1929. 22 ноября; Заруба Віктор «...Адреса моя«: Холодна гора БУПР... »// Наука і суспільство, 1991.— № 11.— С. 56—59.

[8] Передмова до кн.: Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги.— Д., 1989.— С. 10.

[9] Олена Апанович. Розповіді про запорізьких козаків.— К., 1991. С. 316; Зоря, 1933. 27 серпня; ДАСБУ. Спр. П-20180. Арк. 27.

[10] Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки).— К., 1991.— С. 159; Мицик Ю. А., Черненко А. М. Несправедливість// Зоря, 1988, 30 грудня.

[11] Батеев В. И. , Панов В. Д. Оправданию не подлежит. М., 1989.— С. 60—62; Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 5—14; АУСБУДО. Спр. 12. Арк. 38—41; Спр. 17. Арк. 1—30.

[12] АУСБУДО. Спр. 7148.

[13] Там само. Спр. П-6445. Арк. 11.

[14] Там само. Спр. 14. Арк. 8.

[15] Там само Спр. 7354. Арк. 40; Спр. П-1258. Арк. 53.

[16] Там само. Спр. 14. Арк. 10.

[17] Там само. Спр. 7, 18, 19.
[18] Там само. Спр. II-12528. Арк. 55, 50.
[19] Там само . Спр. II-7354. Арк. 47; Спр. 14. Арк. 20, 23.
[20] Там само. Спр. П-7782. Арк. 67, 97.
[21] Там само. Арк. 71.
[22] Там само. Арк. 97, 108.
[23] Там само. Арк. 207, 298.
[24] Там само.
[25] Там само. Арк. 209.
[26] Там само. Спр. 14. Арк. 64, 77, 111.
[27] Там само. Спр. 29560. Арк. 4.
[28] Там само. Спр. II-13899. Арк. 7, 19.
[29] Там само. Спр. 2956. Арк. 30; Спр. П-7979. Арк. 36; Спр. П-13016. Арк. 20, 23; Спр. П-20734. Арк. 27; Спр. П-6858, Арк. 44, 158.
[30] Там само. Спр. 12. Арк. 63.
[31] Там само. Спр. П-9496. Арк. 9—11.
[32] Там само. Спр. П-20180. Арк. 25, 88, 84; Спр. П-7126. Арк. 104.
[33] Там само. Арк. 27.
[34] Там само. Арк. 29.
[35] Там само. Арк. 3, 31, 70.
[36] Там само. Арк. 64.
[37] Там само. Арк. 67.
[38] Там само. Арк. 11.
[39] Там само. Арк. 27, 28, 75, 80.
[40] Там само. Спр. П-18733. Арк. 73, 74, 113; Спр. П-6858. Арк. 71—79.
[41] Зоря. 1960. 10 серпня .
[42] АУСБУДО. Спр. П-4728. Арк. 49, 53, 54, 67, 102.
[43] Там же. Спр. П-18733. Арк. 43.
[44] Олена Апанович. Вказ. праця.— С. 287.
[45] Шубравська М. М. Вказ. праця.— С. 147.

В. Ченцов

У ЧОМУ ЇЇ ВИНА?

***ЯГНЕТИНСЬКА Надія Михайлівна**. Народилась у 1899 році в Житомирі. Єврейка. Проректор Дніпропетровського державного університету. Заарештована в грудні 1934 року, приречена до 5 років виправно-трудових таборів. Реабілітована в 1956 році.*

28 жовтня 1934 року Надія Михайлівна Ягнетинська приступила до виконання обов'язків проректора з наукової роботи Дніпропетровського державного університету. Наступного дня відбувається її розмова з ректором М. Б. Комаровським, за клопотанням якого вона одержала призначення в університет. Він повідомляє, що в республіканській газеті «Комуніст» надрукована стаття М. Горіна про троцькістське кубло в ВУАМЛІНі (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів), до якого належить колектив, котрий в 1931—1932 роках писав підручники з політекономії. А оскільки Ягнетинська була одним з авторів цих підручників, їй доведеться залишити університет і, мабуть, почнеться її проробка[1].

Стаття, ставши приводом наступних поневірянь Надії Михайлівни, була одним з заходів розгортання «полювання за відьмами», що поширилось на Україні в 1934—1935 роках. Вона називалась «Ще вище піднести більшовицьку пильність». Мова там йшла про «блокування» решток троцькістів з націоналістами, що отаборились у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів, Всеукраїнській академії наук та інших наукових і вищих учбових установах, про книжки, які протягують націоналістичні і троцькістські погляди. Серед таких називались автори і редактори підручників з політекономії, що вийшли в 1931 і 1932 роках. Тут фігурували прізвища Винокура, Наумова, Чичкевича, Каплана, Редькіної, Ягнетинської та інших.

Причому, якщо говорячи про Чичкевича і Винокура, М. Горін цитує досить незграбно і непереконливо їхні «націоналістичні» і «троцькістські» висловлювання, то Н. М. Ягнетинська йде просто в переліку прізвищ без будь-яких коментарів[2]. Напевно, досить було в той час потрапити до такого «чорного списку», щоб твоя доля була вирішена.

4 листопада 1934 року під час чистки в університеті Ягнетинську виключають з партії, районна комісія залишає це рішення в силі. 21 грудня її арештовують, обвинувачуючи в контрреволюційній пропаганді.

Як же в числі контрреволюціонерів опинилась Надія Михайлівна Ягнетинська, котра змолоду поєднала своє життя з комсомолом і партією й не мислила іншого шляху? Її біографія типова для багатьох з того покоління. Народилась у сім'ї вчителя. В Житомирі закінчила вище початкове училище, тобто отримала неповну середню освіту. Далі вчитись через нестатки змоги не було. В 1917 році вступає на вечірні курси для дорослих і, проходячи по два курси за навчальний рік, в 1919 році здобуває середню освіту.

В 1920 році сім'я Ягнетинських переїжджає до Одеси. Тут Надія вступає до школи радянського будівництва, яка з часом реорганізується в радпартшколу. Її приймають до комсомолу, а через рік — у кандидати партії.

По закінченні школи Надію, як і інших випускників, чекав суворий екзамен — їх направили до сел Одещини для збирання продподатку. В селах Балтського повіту, куди одержала призначення Надія, лютували бандити. Від їхніх куль загинуло четверо випускників школи, і серед них сестра Надії — Діна.

У вересні 1922 року губком партії відкликає Н. Ягнетинську до Одеси і направляє керівником групи в радпартшколу. В 1923 році вона стає членом партії, починає працювати викладачем політекономії і керує учбовою частиною школи.

В 1924 році Надія і дехто з її колег захоплюються працями Л. Троцького, якоюсь мірою поділяють його погляди. В той час це не вважалось особливим криміналом, бо Троцький входив до складу вищого партійного і державного керівництва, його статті друкувались у періодичній пресі, виходили окремі книжки і повне зібрання творів. Проте через десять років короткочасне захоплення стало основним підгрунтям для звинувачення в контрреволюційній діяльності.

Через декілька місяців інтерес до поглядів Троцького у Надії зник, вона сприйняла позицію більшості партії і всіляко захищала її генеральну лінію.

В 1926 році Надія Михайлівна вступає до Українського інституту марксизму-ленінізму, що входив до системи ВУАМЛІНу, і в 1930 році закінчує його з дипломом викладача політекономії. Під час навчання проявила неабиякі здібності, нахил до наукових досліджень.

Спочатку її направляють до Кіровограда керівником пропагандистської групи ЦК КП(б)У, згодом переводять до Дніпропетровська. Тут окружком партії призначає її керівником кафедри політекономії в інституті профосвіти, потім в комвузі.

Наприкінці 1933 року Надія Михайлівна перейшла на роботу в Дніпропетровський міськком партії на посаду завідуючого сектором науки, але захворіла і після одужання стала працювати інструктором міськкому по вищих навчальних закладах та наукових установах.

У 1931 році Надію Михайлівну включають до складу авторського колективу по підготовці підручника політичної економії, причому випустити його треба було в найкоротший строк. Н. М. Ягнетинська пише розділ «Теорія додаткової вартості». Підручник одержав широке визнання і витримав два видання.

На початку 1933 року за рішенням бюро обласного комітету партії Надія Михайлівна входить до складу бригади по підготовці історії заводу ім. Петровського, яку очолив завідуючий відділом міськкому партії С. С. Каплун. Н. М. Ягнетинська встигла попрацювати тут три місяці, однак зібрала великий матеріал і написала в чернетці три розділи.

«Історія заводу ім. Петровського» тоді світу не побачила і до нас її фрагменти дійшли тільки тому, що залишились як речовий доказ у слідчій справі Ягнетинської.

З позицій сьогодення непросто давати оцінку тому, що писалось понад близько 80 років назад і в умовах того часу, тим більше, в чорновому варіанті. Сама Ягнетинська говорила, що вона збирається неодноразово переробляти свої розділи. Але з певністю можна зазначити, що це серйозна, глибока наукова праця, яка всебічно висвітлює життя заводу. І не тільки всебіч-

но, але й об'єктивно, показуючи і досягнення колективу, і ті негаразди, що на той час мали місце і вже тоді всіляко приховувались офіційною пропагандою, зокрема, тяжкі умови праці, утиски прав робітників, часті порушення виробничої дисципліни, правил техніки безпеки. В пізніших публікаціях історія заводу подавалась у бадьоро-мажорному стилі[3], який був досить далекий від істини. Н. Ягнетинська написала спеціальний розділ «Волинки робітників» (тобто страйки), показала їхні причини — недоліки, і дуже суттєві, в організації праці, в нормуванні, безладдя з заробітною платою. В ті часи (1927—1932 рр.) робітники ще наважувались на відкритий протест. Про всі ці речі в начерках говорилось відверто і непросто висвітлювались ті чи інші події, а йшов їхній глибокий аналіз.

8 жовтня 1934 року бюро міськкому партії приймає рішення про призначення Н. М. Ягнетинської проректором державного університету і завідуючою кафедрою політичної економії.

До 13 жовтня вона закінчувала справи в міськкомі, потім захворіла й в університет прийшла тільки 28 жовтня, де її зустріли події, про які йшлося на початку нарису. З 4 листопада до дня арешту 21 грудня Н. М. Ягнетинська була без роботи, чекала, як вирішиться її доля.

У цей час боротьбу за чистоту партійних рядів Дніпропетровська повела центральна преса — орган ЦК ВКП(б) «Правда». 25 листопада з'являється стаття «Буржуазные националисты разоблачены, а их покровители — нет». У ній йде мова про викриття «націонал-опортуністів» — професорів історії Ф. Давиденка і Г. Карпенка, про те, що у них знайшлись «рятівники» в міськкомі партії, і найбільшу роль тут відіграла «троцькістка Ягнетинська», яка «приховала стенограми лекцій Давиденка, що містили грубі націоналістичні перекручення». Вона ж «заважала» виключенню з партії Карпенка[4]. 14 грудня «Правда» продовжила цю тему статтею «Гнилой либерализм Днепропетровского горкома», і знову одним з центральних «героїв» і осереддям троцькізму в Дніпропетровську стала Надія Михайлівна.

На виступи газети негайно відреагувала місцева партійна влада. 9 грудня 1934 року районна комісія з чистки партії відхилила її заяву про скасування рішення первинної комісії. В постанові говорилось, що Н. М. Ягнетинська виключена з партії за належність до троцькістської опозиції в 1924 році, була одним з авторів підручника, випущеного троцькістами і націоналістами, проти них не виступила і не відмежувалась[5]. Це вже було справжнім доносом, за який ухопився НКВС. 21 грудня 1934 року Ягнетинську заарештовують.

Починаються допити, які продовжувались до 19 січня 1935 року. Слідчий концентрує увагу на трьох, з його точки зору, ключових питаннях: зацікавленість творами Троцького в 1924 році, що інтерпретувалось як належність до троцькістської опозиції, участь в авторському колективі підручника з політекономії і протягування троцькістської контрабанди в «Історії заводу ім. Петровського».

Чотири допити з одинадцяти починались питанням: «Коли вперше примкнули до опозиції? В чому проявлялась ваша діяльність?». Надія Михайлівна намагалась довести, що ніякого організаційного зв'язку з опозицією не мала, що було лише короткочасне зацікавлення працями Троцького, що дуже швидко вона включилась до боротьби з опозицією, зокрема, викривала її в своїх лекціях у радпартшколі[6].

Але слідчий гне свою лінію: Ягнетинська з опозицією не порвала, до 1929 року приховувала свій зв'язок з нею. Одним з «доказів» може стати спілкування з троцькістами. Тому слідчий допитується про знайомство Надії Михайлівни з авторами і редакторами підручника з політекономії, хоч він прекрасно знає, що вона разом з ними навчалась у ВУАМЛІНі. Пропонує питання, яке повинно наблизити до мети: з ким розмовляла про троцькістів та інші антипартійні групи. Ягнетинська відповідає: «З Наумовим, Чичкевичем, Капланом, Редькіною та ін. (автори підручника.— Авт.), не було жодного випадку, щоб торкалось питання про троцькізм». Та слідчий наполягає: «Вели з ким-небудь з інших знайомих розмови про троцькізм?» Відповідь: «Ні з ким абсолютно з моїх знайомих у Харкові мені не доводилось вести розмови з питань опозиції»[7].

Негативні відповіді на ці запитання не дали основи для висновку про участь у «троцькістській організації».

Тоді слідчий намагається довести троцькізм Н. М. Ягнетинської за допомогою її творів. Спочатку використовується підручник з політекономії. Питання ставиться, як кажуть, в лоб: «Чи визнаєте ви, що в розділах підручників ви давали троцькістські визначення з ряду питань?» Постановка питання безглузда — хто в 1931—32 роках буде писати з троцькістських позицій? Але Надія Михайлівна як правовірна комуністка, вихована в дусі критики і особливо самокритики, сама йде до приготованої пастки, сповіщаючи, що в розділах нею допущені помилки, які можна розглядати як троцькістські, а саме в розділі про вільну працю в СРСР «створюється лазівка для трактування того, що в СРСР існує експлуатація, в іншому параграфі немає достатньо глибокої і загостреної критики положень троцькіста Преображенського про характер державних підприємств»[8].

Навряд чи слідчий винайшов би такі тонкощі, як лазівка чи відсутність критики Преображенського. Одначе сама Ягнетинська своєю відвертістю дала слідству зброю проти себе. Слідчий міркував прямолінійно: раз підслідна згадує про можливість троцькістських помилок, значить, можна заносити в протокол твердження про троцькістську контрабанду,— слідство добивається свого і одержує матеріал для звинувачення. В руках у слідства ще один документ, який намагаються використати для доведення троцькістської сутності Ягнетинської. Це чернетки розділів історії заводу ім. Петровського. Обставина, що варіант чорновий, слідчого не бентежить. Він одразу вимагає: «Чи не вважаєте ви, що ваше викладення матеріалів є продовженням троцькістської діяльності?» Відповідь: «Абсолютно цього не вважаю»[9].

І як не варіював слідчий це питання, відповідь залишалась та ж сама. Виявилось, що тут Надія Михайлівна слідству проти себе нічого не дасть. Тоді працівники НКВС створюють комісію з досить компетентних осіб у складі директора музею революції, завідуючого міськвно та інших, яка мала знайти кримінал. Результатом роботи комісії (а, можливо, когось іншого — про це мова далі) стала «Характеристика роботи бригади по збиранню матеріалів по складанню історії заводу ім. Петровського». Весь тон «Характеристики» визначається однією метою — будь-що скомпрометувати авторів, особливо Н. М. Ягнетинську. Можна сказати, що цей документ і складався головним чином для її дискредитації.

«З самого початку до кінця робота просякнута в явній і прихованій формі троцькістськими установками... направлена, судячи по змісту антипартійних

і контрреволюційних фактів і документів, до подання цих матеріалів для широкої маси читачів з метою боротьби проти генеральної лінії партії»[10].

«Автори» писали, що для роботи Ягнетинської характерні цинізм і нахабство стосовно наклепів на партію і робітничий клас. Ягнетинська не тільки пронизала всю роботу замаскованим троцькізмом, але й прямо вставила в розділ параграф «Волинки робітників». Сама назва говорить про контрреволюційну мету автора. «Історія заводу в період від відновлення до першої п'ятирічки характерна, на погляд Ягнетинської, волинками. Зрозуміло, що автор приводить волинки робітників на підтвердження тези Троцького про експлуатацію робітничого класу на соціалістичних підприємствах в СРСР»[11].

Надії Михайлівні приписувались думки, що «партія організувала експлуатацію робітничого класу, душить критику з боку робітників, що неминуча загибель диктатури пролетаріату і реставрація капіталізму, неминучість зіткнення робітничого класу і селянства»[12].

Коли читаєш цей, з дозволу сказати «документ», то приходиш до висновку, що його автори не зупинялись ні перед чим, у тому числі не обтяжували себе необхідністю доказів, аби тільки зробити висновок, що Н. М. Ягнетинська «протягує контрабанду троцькізму».

Коли в 1956 році проводилась перевірка справи Н. М. Ягнетинської в зв'язку з її реабілітацією, то виявились цікаві подробиці.

Допитані з цієї причини С. П.Ліньов (у 1934 році — директор музею революції) і З. Б. Цегельницький (тоді — студент інституту профосвіти) заявили, що ні «Характеристики», ні матеріалів до історії заводу не читали. Їх викликали до обласного відділу НКВС і запропонували поставити свої підписи[13]. Звичайно, що в тих умовах мало хто міг наважитись на опір співробітникам органів. Під «Характеристикою» немає підпису зав. міськвно Л. Ю. Місенжникова, хоч його прізвище там надруковано. Знаючи його як людину принципову і неполохливу, працівники НКВС вирішили йому остаточний варіант просто не показувати[14].

Аналізуючи «Характеристику» та інші матеріали, можна дійти висновку, що цей документ сфабрикували чекісти, а для надання вірогідності поставили під ним підписи спеціалістів з історії. Таким чином, була закладена ще одна цеглина в фундамент обвинувачень проти Н. М. Ягнетинської.

Оскільки матеріалів одержали «достатньо», готується «Обвинувальний висновок». У ньому перелічуються основні етапи життя і діяльності Н. М. Ягнетинської, інтерпретовані в потрібному для слідства світлі. Підкреслюються зв'язки з троцькістами, хоч з протоколів допитів та інших матеріалів цього не видно, протягування «троцькістської контрабанди» в підручниках з політекономії, чернетках розділів історії заводу ім. Петровського, знову ж таки абсолютно не доказово. Зазначається, що винною себе не визнала.

І все ж : «На основі викладеного вважаємо встановленим, що Ягнетинська, починаючи з 1924 року, тобто з моменту встановлення зв'язку з троцькістською опозицією, протягом всього наступного часу і до арешту залишалась при своїх контрреволюційних троцькістських поглядах. Всю роботу на ідеологічному фронті вона використовувала для протягування ідеї троцькізму. Тому: вважав би слідчу справу по звинуваченню Ягнетинської Н. М. за статтями 54—10, 54—11 направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР»[15].

«Обвинувальний висновок» Надії Михайлівні пред'явлений не був і про те, що їй інкримінується, вона змогла лише здогадуватись зі слів слідчого.

З якихось причин слідча справа подорожувала до Москви і назад. І лише 9 жовтня 1935 року «Висновок» був затверджений Дніпропетровським облпрокурором зі спецнагляду[16].

Рішення Особливої наради НКВС від 28 листопада 1935 року звучало коротко: «Ягнетинську Надію Михайлівну за контрреволюційну троцькістську діяльність запроторити у виправно-трудовий табір на п'ять років, рахуючи строк з 20 грудня 1934 року»[17].

Почалось поневіряння по таборах, але Надії Михайлівні вдалося-таки вижити, і в 1939 році вона була звільнена.

Про подальшу її долю ми знаємо дуже мало. Відомо тільки, що можливість професійної діяльності висококваліфікованого викладача для неї була закрита. Довелося працювати на лісозаготівлі і лісосплаві, сільгоспроботах, на комбікормовому заводі в Полтаві, в'язати риболовні сітки в Мурманську.

В травні 1940 року вона пише лист до секретаря ЦК ВКП(б) А. О. Жданова і наркома внутрішніх справ Л. П. Берії з клопотанням про реабілітацію. Відповідь одержала з Дніпропетровського управління НКВС, де зазначалось, що її заява залишена без наслідків[18].

Коли почався процес реабілітації невинно засуджених, вона звернулась до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова: «Хочу думати, що Ви допоможете мені стати до рядів чесних, відданих громадян Радянського Союзу, можете зняти з мене ганебну пляму, яка 20 з лишнім років каменем висіла на мені»[19].

Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 21 листопада 1956 року справа Н. М. Ягнетинської була ліквідована, вона одержала повну реабілітацію[20].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-5048. Арк. 34.
[2] Комуніст (Орган ЦК КП(б)У).— 1934, 26 жовтня.
[3] Кнышев Л., Жигулин В., Мазов В. Лицом к огню.— Днепропетровск, 1972.
[4] Правда. 1934, 25 ноября.
[5] АУСБУДО. Спр. П-5048. Арк. 11 П.
[6] Там само. Арк. 1—2.
[7] Там само. Арк. 56.
[8] Там само. Арк. 61.
[9] Там само. Арк. 62.
[10] Там само. Арк. 164 .
[11] Там само. Арк. 165.
[12] Там само.
[13] Там само. Арк. 217, 221.
[14] Там само. Арк. 232.
[15] Там само. Арк. 185—187.
[16] Там само. Арк. 198.
[17] Там само. Арк. 190.
[18] Там само. Арк. 194.
[19] Там само. Арк. 198, 209.
[20] Там само. Арк. 214.

Р. Терещенко

КРИВАВІ УЖИНКИ СТАЛІНІЗМУ

ДОЛЯ ЛІКАРЯ

БАРБАС Гдалій Йосипович. *Народився в 1887 році в місті Срєтєнську, у Забайкаллі. Єврей. Головний лікар лікарні рудника ім. Леніна в місті Кривому Розі. Заарештований у 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Нічний стукіт у двері не був дивиною для головного лікаря рудничної лікарні, до того ж хірурга. Не часто траплялась ніч, щоб не прибігала санітарка: «Гдалію Йосиповичу! Швидше! З шахти пораненого привезли!» Лікар схоплювався, нашвидку одягався, не дивлячись на літній вік, біг до хворого, розуміючи, що навіть хвилини можуть врятувати чи згубити людину. Не мало значення, що перед цим був виснажливий робочий день, що не одну годину довелось простояти біля операційного столу. Його вело почуття милосердного обов'язку.

Але стукіт, що пролунав у ніч на 8 жовтня 1937 року, не мав нічого спільного з милосердям. Бо це стукали ті, для кого милосердя було заборонено, від кого потребували готовності до розправи. В ту ніч співробітники НКВС прийшли за головним лікарем Гдалієм Йосиповичем Барбасом.

Який же кримінал перед радянською владою міг вчинити головний лікар?

Дитинство його проходило у Забайкаллі. Батько — вчитель народної єврейської школи, мати — селянка з Баргузіна. Гдалій закінчив Читинську класичну гімназію, потім Томський університет, набув фаху лікаря. Майже одночасно з свідоцтвом одержав розпорядження прибути на військову службу. Почалась Перша світова війна. 4 роки молодий лікар працював у фронтовому госпіталі.

Тут зустрівся з коханням, уособленням якого для нього стала випускниця Бестужевських курсів, медсестра Ліза Фролова. Молодят не налякала різниця в суспільному стані: Гдалій — син вчителя єврейської школи і неграмотної селянки, Ліза — з старого дворянського роду, дочка статського радника, генерала, інспектора народних училищ. Їхньому коханню довелось витримати перевірку відстанню і часом. У 1917 році кожному треба було виїхати до своєї родини. Гдалію — в Читу, Лізі — в Череповець, звідки вона перебралась на Україну. Тільки в 1922 році відшукали один одного і побралися в Читі. Жили дружно і щасливо, народили двох синів — Йосипа і Євгена.

Гдалія Йосиповича призвали до Червоної армії, де він прослужив до 1926 року. Потім працював у лікарнях Чити.

У 1931 році за запрошенням Сахалінського окружкому займає посаду керівника лікарні в місті Олександрівську. Проявив себе вмілим організатором колективу, завоював високий авторитет.

У слідчій справі Г. Й. Барбаса зберігається лист Ганни Василівни Кудрявцевої, заслуженої вчительки РРФСР, яка була в першій половині тридцятих років директором школи в Олександрівську. Лист адресований Єлизаветі Федорівні, надісланий у 1957 році: «Я пам'ятаю Гдалія Йосиповича як людину, фанатично віддану своїй справі, як скромну і висококультурну людину, яка користувалась великим авторитетом у місті»[1]. Думка про високий авторитет підкріплюється й тим, що він обирався депутатом Олександрівської міської і Сахалінської окружної ради, входив до складу окрвиконкому.

Оскільки лікарня в Олександрівську була одна, до неї звертались всі без винятку, в тому числі й співробітники японського консульства. Гдалію Йосиповичу доводилось лікувати їх в лікарні і подавати медичну допомогу на дому. В цьому випадку він завжди вимагав, щоб його супроводжували представники місцевої влади. Та сам факт спілкування з японцями згодом буде використаний для обвинувачення.

Клімат Сахаліну виявився шкідливим для Єлизавети Федорівни — в неї були хворі легені, довелось виїхати на материк. У Москві Гдалій Йосипович пройшов курси удосконалення лікарів, одержав призначення в Кривий Ріг головним лікарем лікарні на руднику ім. Леніна.

Кривий Ріг в ті часи являв собою непросте місто. Власне містом він був лише за назвою. Існував невеликий центр, навкруги, у відповідності з заляганням рудних масивів, розташовувались копальні, а навколо них — поселення гірників. Кожне з них було окремим селищем, з'єднаним з іншими і центром залізницею та поганою бруківкою. В цих умовах наявність своєї лікарні на кожному руднику мала надзвичайно велике значення. Для гірничорудної промисловості басейну був характерний дуже високий травматизм. Наявність же досвідченого лікаря-хірурга мала тут першорядне значення. А саме таким був Гдалій Йосипович Барбас. За плечами понад двадцять років професійної діяльності, чотири з них — фронтового хірурга. За спогадами колег, він мав дуже високу кваліфікацію, справжні золоті руки. А до цього ще долучалась увага до хворих. Бувало, збирається, не чекаючи виклику, на ніч глядючи, до лікарні. Дружина докоряє:

— Ти ж недавно прийшов. Операція пройшла вдало. Там є черговий лікар. В разі потреби, покличе.

— Операцію робив я, а не черговий лікар, і він може не помітити того, на що звернув увагу я.

А про термінові виклики вже й годі було говорити[2].

Не обмежуючись професійною діяльністю, Гдалій Йосипович брав участь у громадському житті рудника — виступав з лекціями, працював в профспілковій організації, обирався на Всеукраїнський з'їзд профспілок. Полюбляючи театр, знаходив і час для свого давнього захоплення — участі у клубному драматичному гуртку.

Та над ним вже висіла загроза. В 1937 році смерч репресій, як і над всією країною, пронісся й над Кривбасом. Було заарештовано майже все керівництво басейну, починаючи від керуючого трестом «Руда» Ю. Б. Бенета, головного інженера П. І. Чернікова і кінчаючи керуючими рудниками, начальниками шахт, дільниць, робітниками.

Репресивний вихор захоплював і тих, хто спілкувався з «ворогами народу». Можемо тільки гадати, що стало приводом для ув'язнення Г. Й. Барбаса. Це міг бути донос (є такі в слідчій справі). Це могло бути й спілкування з запідозреним керівництвом рудника, без чого головному лікарю обійтися

просто неможливо. Медицина, як і інші непродуктивні галузі (освіта, культура та ін.), фінансовими і матеріальними ресурсами забезпечувалась за так званим залишковим принципом, і щоб було куди покласти хворих і чим нагодувати, головний лікар повинен був підтримувати тісні зв'язки з керівництвом рудника. Тепер ці зв'язки й відгукнулись.

А може дістала довга рука Сахалінського управління НКВС. Справа в тому, що ще у 1934 році начальник цього управління запропонував Гдалію Йосиповичу стати його інформатором. Він відповів:

— Якщо я зустрінусь з якимись антирадянськими проявами, то буду вважати своїм обов'язком повідомити про них, але інформатором не буду.

На що начальник управління зауважив:

— Вам ця відмова відгукнеться.

Не виключено, що відгукнулась, бо єдиним пунктом обвинувачення було те, що Барбас нібито завербований японською розвідкою. Заарештували Гдалія Йосиповича 8 жовтня 1937 року. В слідчій справі зберігся тільки один протокол допиту, датований 10 жовтня 1937 року; ймовірно, що інших допитів не було, а могли і знищити ті протоколи, де відсутнє визнання, щоб не залишати сліди «браку» в роботі. Адже зізнання добивались всіма засобами, не цураючись катування підслідних і фальсифікації матеріалів.

Що ж інкримінувалось Г. Й. Барбасу? Не багато, не мало — шпигунство, співробітництво з японськими розвідувальними органами. В протоколі від 10 жовтня зазначається, що завербував Г. Й. Барбаса зубний технік Олександрівської лікарні Тейхнер, за національністю німець, «старий агент японської розвідки»[3].

Вражає абсурдна фантазія слідчих при описі того, як відбувалось вербування. Тейхнер попрохав Барбаса дати відомості про епідемічні захворювання в російській частині Сахаліну. По-перше, навіщо зубному техніку такі відомості? По-друге, якщо вони секретні, то тим більше не можливо їх розкривати, хто б на це ризикнув? Але, за протоколом, Барбас відомості Тейхнеру все ж передав. А згодом той, шантажуючи, примусив буцімто Барбаса погодитись на співпрацю з японською розвідкою, тим паче, що познайомив його з секретарем консульства Токоямою.

Токояма ж, в свою чергу, поставив завдання:

1. Вивчати політичні настрої медперсоналу для наступного вербування.

2. Збирати відомості і повідомляти про епідемічні захворювання, загальну кількість заразних хворих, вогнища епідемій.

3. Вивчати стан водопостачання, щоб в разі потреби використати ці відомості для бактеріологічних диверсій.

За протоколом, Г. Й. Барбас ніби й виконував завдання Токоями, збираючи інформацію про епідемії і будучи готовим до здійснення бактеріологічних диверсій[4]. Щоправда, був ще один момент. Справа в тім, що японське консульство за медичне обслуговування сплачувало певні кошти лікарні. Цей факт слідство подало таким чином, що ці гроші (150—200 крб. за раз) й були платнею Барбасу за шпигунську діяльність[5]. Далі повідомляється, що Тейхнер був заарештований і розстріляний, як японський шпигун[6].

Але тут знову слідству зраджує елементарна логіка. Якщо Тейхнер дійсно в 1935 році був заарештований, то абсолютно неймовірно, щоб на волі залишилась його агентура. А те, що Г. Й. Барбас спокійно виїхав з Сахаліну, свідчить про явну фальсифікацію.

Справа Барбаса була проведена буквально миттєво. В наявності один протокол допиту, за ним «Обвинувальний висновок», який повторює зміст

протоколу. І вже 20 жовтня датовано рішення так званої «двійки» — народного комісара внутрішніх справ і прокурора СРСР — приректи Барбаса Г. Й. до вищої міри покарання[8]. Тобто від арешту до вироку пройшло всього 12 днів. Конвейєр смерті діяв швидко і безвідмовно. Тринадцятого листопада вирок було виконано[9].

Сім'ї, як це завжди робилось тоді, пізніше повідомили, що їхній чоловік і батько засуджений до 8 років без права листування й помер у таборі від перитоніту.

Після XX з'їзду КПРС дружина і сини звертаються до властей з проханням переглянути справу Гдалія Йосиповича, повідомити про його долю і відновити його добре ім'я. Прокуратура Київського військового округу починає перевірку. Через архіви відповідних відомств з'ясовують справу відносно участі в шпигунській діяльності. Одержують відповідь, що ні на Тейхнера, ні на Барбаса таких даних немає[10]. Опитуються працівники лікарні на руднику ім. Леніна. Всі характеризують Г. Й. Барбаса тільки позитивно, відзначають його високу кваліфікацію, чуйність, старанність у нелегкій роботі хірурга. Під новим кутом зору вивчається архівно-слідча справа, на світ божий виходить груба фальсифікація.

Врешті-решт, за поданням прокуратури Військовий трибунал Київського військового округу ухвалив рішення про скасування вироку від 20 жовтня 1937 року і припинення справи в зв'язку з відсутністю складу злочину[11].

Доля сім'ї Гдалія Йосиповича склалась так, що вона до лабет НКВС не потрапила, можливо, дякуючи передбачливості Єлизавети Федорівни, оскільки на другий день після арешту чоловіка вона відправила синів до родичів у Новосибірськ. Коли ж їй 25 жовтня повідомили, що Барбас Г. Й. засуджений на 8 років без права листування, також виїхала туди.

Сини виросли. Старшого, Йосипа, як сина «ворога народу» під час війни до війська не взяли, але вчитися дозволили. Він вступив до Дніпропетровського інституту інженерів транспорту, евакуйованого в Новосибірськ. Потім з інститутом приїхав у Дніпропетровськ, закінчив навчання, працював на залізниці, а через деякий час одержав запрошення на посаду викладача. Працює й досі доцентом кафедри будівельних машин.

Молодший, Євген, закінчив Ленінградський кораблебудівний інститут, до пенсії працював на Балтійському суднобудівному заводі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-8242. Арк. 63.

[2] Там само. Арк. 65, 66, 67.

[3] Там само. Арк. 12.

[4] Там само. Арк. 13.

[5] Там само.

[6] Там само.

[7] Там само. Арк. 21—22.

[8] Там само. Арк. 22-а.

[9] Там само.

[10] Там само. Арк. 61—62.

[11] Там само. Арк. 75.

Р. Терещенко

ЗА СТАНДАРТНИМИ ЗВИНУВАЧЕННЯМИ

БЕНЕТ Юлій Бенедиктович*. Народився в 1890 р. Єврей. В 1933 році направлений на роботу в Криворізький трест «Руда». Заарештований в липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

ЧЕРНІКОВ Петро Іванович, *народився в 1897 році. Росіянин. Головний інженер тресту «Руда». Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Юлій Бенедиктович Бенет народився 21 грудня 1890 року в містечку Копиль Мінської губернії в родині конторника. Ще підлітком пішов учнем до друкарні, оволодів професією складача. З 15 років бере участь у революційному русі. В 1905 році вступив до РСДРП, активний учасник страйків і демонстрацій. Під час спаду першої російської революції його заарештовують і засуджують до ув'язнення на два роки і вісім місяців. Після звільнення емігрує до Сполучених Штатів Америки, де також бере участь в робітничому русі. Коли виникла комуністична партія США, вступає до неї.

Зауважимо, що торговельні зв'язки між СРСР та США починають налагоджуватися ще до встановлення дипломатичних відносин. При цьому основний обсяг торгівлі здійснювався через «Амторг» — приватне товариство. Саме сюди й запрошують працювати Ю. Б. Бенета. Він займається розміщенням замовлень радянської промисловості, контролює їхнє виконання, додержання строків поставок.

У 1927 році Юлій Бенедиктович приїжджає в СРСР. Враховуючи членство в компартії США і заслуги в забезпеченні радянської промисловості устаткуванням із Сполучених Штатів, його без кандидатського стажу приймають у члени ВКП(б). Хоч йому виповнився 41 рік, вступає до інституту, одержує спеціальність інженера-будівельника.

Призначається заступником начальника управління капітального будівництва Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому. Але з роботою справа не пішла. Як він сам констатує, був знятий особисто наркомом Г. К. Орджонікідзе за бюрократизм. Але через деякий час той же нарком направляє Бенета заступником керуючого трестом «Руда» в Кривому Розі. Юлій Бенедиктович активно вивчає нову для нього гірничорудну справу, знайомиться з технологією видобутку руди, умовами праці і побуту гірників.

У 1935 році, коли його попередника перевели до Головного управління металургійної промисловості, Ю. Б. Бенет стає керуючим трестом.

Нова робота була надзвичайно складною і відповідальною. Підприємства басейну об'єднували понад 30 тисяч робітників та інженерно-технічних працівників, давали мільйони тонн залізної руди. Щоденно на металургійні заводи відправлялось понад 2300 вагонів сировини[1]. Продовжувались роботи по реконструкції Кривбасу — споруджувались нові шахти, відкривались кар'єри відкритої розробки, збагачувальні фабрики.

Звичайно, працювати було непросто, оскільки існувало багато негараздів. Ще велика частка належала ручній праці — буріння шпурів для вибу-

хівки, вибірка, транспортування руди. Траплялись перебої з постачанням електроенергії, подачею вагонів тощо.

Крім суто виробничих проблем тяжіли й побутові. Адже в ті часи Кривий Ріг не складав собою єдиного міста — це була низка рудників, що розташувались з півночі на південь. Навколо рудників розбудовувались селища гірників. Зв'язок між рудниками і центром здійснювався дуже недосконалою шосейною дорогою й залізницею Калачевська — Довгинцеве. Залізниця, перевантажена ешелонами з рудою, не справлялася з транспортуванням інших вантажів та пасажирськими перевезеннями.

Все це, разом узяте, накладало додаткові обтяжливі обов'язки на керуючого. Проте організаторські здібності, наполегливість допомагали справлятись з ними. Басейн з кожним роком нарощував видобуток руди, покращував її якість, розгорталося житлове будівництво, створювалася відповідна соціальна інфраструктура. В 1934—1935 роках, наприклад, було збудовано понад 50 тисяч квадратних метрів житла[2].

Але над працівниками басейну, як в усій країні, вже нависала чорна хмара терору. Наприкінці серпня 1936 року орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» друкує статтю «Вище прапор непримиренності до ворогів». Звичайно, ворогів треба шукати не де-ні-де, а в країні, і в першу чергу в самій партії. Стаття передруковується всіма газетами Радянського Союзу і стає, поряд з іншими відповідними вказівками, керівництвом до дії. На пошуках ворогів зосереджують увагу партійні і комсомольські організації. Серед інших в статті фігурував Дніпропетровський обком партії, котрий, припускав діляцькій підхід до підбору кадрів, поблажливо ставився до колишніх троцькістів. «Відсутність потрібної настороженості до колишніх опозиціонерів, — говорилось в статті,— призвела до того, що троцькістсько-зінов'євські покидьки мали змогу провадити в області свою роботу»[3].

У відповідь партійне керівництво і органи НКВС поширюють пошук ворогів і знаходять їх у всіх усюдах — у партійних комітетах, державних установах, школах, армії і, особливо, в народному господарстві. Не проминула лиха доля і Кривбас.

Навала йшла з двох напрямків. З одного, як уже визначалося, місцевого — обласного і міського, з другого — зверху. НКВС заарештував велику групу керівників Головного управління металургійної промисловості Наркомважпрому СРСР (ГУМП), звинувативши їх в тому, що вони нібито створили всесоюзну правотроцькістську організацію для шкідництва в промисловості, куди втягли директорів, головних інженерів заводів, начальників цехів. Ясна річ, керівники ГУМПу не могли проминути таких видних господарників, як Ю. Б. Бенет і П. І. Черніков.

Юлія Бенедиктевича Бенета заарештували 26 липня 1937 року.

Перший допит відбувся 27 липня. На традиційне запитання, чи визнає він себе членом контрреволюційної, диверсійної організації, Бенет відповів — не визнаю[4].

Така відповідь вважалась браком у роботі слідчого. Тиждень йшла «обробка», після якої Ю. В. Бенет в заяві на ім'я начальника Дніпропетровського управління НКВС від 4 серпня 1937 року визнає, що був завербований заступником начальника ГУМПу Г. Й. Каннером для контрреволюційної роботи в залізорудній промисловості[5].

Наступний протокол допиту датовано 27 серпня. Тут вже додаються подробиці вербування і завдань, одержаних Бенетом. Мовляв, він повинен був

приховувати запаси руди, добиватись консервації діючих шахт, уповільнювати темпи геологорозвідки, погіршувати умови праці і життя робітників, аби викликати їх незадоволення радянською владою[6].

Завдання слідчий в протоколі сформулював досить чітко. Але коли почав шукати, в чому ж проявлялась шкідницька діяльність Ю. Бенета, то тут наслідки виявились значно мізернішими. «Завербував» до «контрреволюційної організації» всього трьох чоловік, не добився ані закриття жодної шахти, ані зменшення видобутку руди. Правда, зафіксували, що закривались виробітки на окремих шахтах, але це була справа повсякденна, бо закривалась вони, здебільшого через вичерпання запасів.

У протоколі чомусь було зазначено, що Бенет не мав організаційного зв'язку з іншим керівником «шкідників» в Кривбасі П. І. Черніковим. Виходить, що працювали поряд два чоловіки, зустрічались десятки разів на день і не знали, що обидва керують правотроцькістською організацією. Та на такі неузгодження слідчі не зважали.

Раз одержано визнання підслідного, можна готувати «Обвинувальний висновок». У ньому фантазія слідства розквітла пишним цвітом. Виявилось, що підривна діяльність Ю. Б. Бенета призвела басейн до стану прориву. А оскільки цього здавалось не досить, то додали, що він був у курсі терористичних планів проти керівників партії і уряду. Після цього справу передали до Військової колегії Верховного суду СРСР.

Суд відбувся 27 жовтня 1937 року. Засідання, як і всі інші, було закритим. Продовжувалось за чітко відміреним терміном — 15 хвилин. Вважалось, що такого часу цілком досить, щоб визначити долю людини і приректи її на смерть. Так воно і було, бо вирок судді знали ще до початку засідання[7].

Розстріляли Юлія Бенедиктовича Бенета 28 жовтня 1937 року[8]. 30 квітня 1957 року Військова колегія Верховного суду СРСР, розглянувши протест прокурора Київського військового округу, скасувала вирок і справу припинила за відсутністю складу злочину[9].

Петро Іванович Черніков народився 15 грудня 1897 року в селі Терса Сланського повіту Саратовської губернії. В архівно-слідчій справі П-7 046 збереглися дуже скупі відомості про його життя. Дізнаємось тільки, що брав участь червоноармійцем в громадянській війні. Після демобілізації вивчився на гірничого інженера. В 1933 році одержав призначення головним інженером управління капітального будівництва тресту «Руда» , а згодом очолив всю інженерну службу, багато зробив для вдосконалення видобутку руди, механізації виробничих процесів, поліпшення умов праці гірників. Велику увагу приділяв вивченню і розповсюдженню передового досвіду. Зокрема, за його ініціативою і при безпосередній участі був створений «Стахановський збірник», в якому виступали з висвітленням свого досвіду кращі бурильники, скреперисти, кріпильники. Тут же були надруковані їхні новаторські пропозиції щодо організації праці, виконання обов'язків керівництва рудників і шахт, інженерно-технічних працівників[10].

Заарештували Петра Івановича на другий день після керуючого. Підготовка до зізнань почалась з перших хвилин. Її результатом стала заява на ім'я начальника відділу управління УНКВС від 27 липня 1937 року. В'язень повідомляв, що бесіда із ним начальника відділення і слідчого змусила його задуматись над питанням, чи слід вести боротьбу зі слідством у будь-якій формі. Питання, поставлені під час бесіди, чітко з'ясували обличчя

Чернікова як ворога народу і він обіцяє щиро викласти обставини, за яких він, радянський інженер, став на шлях боротьби проти радянської влади[11].

До якого стану за лічені години треба було довести сорокарічну здорову людину, віддану своїй справі спеціаліста, щоб він одразу почав зводити на себе наклепи. А саме його слідство зробило «головним організатором» шкідницької діяльності в тресті «Руда». Саме він «завербував» головних інженерів більшості рудників, керівників відділів тресту[12].

Звичайно, всіляко «шкодив» виробничій діяльності басейну — «добився скорочення забезпеченості готовими і напівготовими запасами руди з строку 3,6 року до трьохрічного». Як це вдалося, залишається на совісті слідчих.

Особливу увагу слідство приділило діяльності П. І. Чернікова в питаннях техніки безпеки. Йому приписали розлад вентиляційної системи у всьому басейні, через що мали місце 550 випадків отруєння шахтарів[13].

Нагадаємо: для гірничої промисловості як вугільної, так і залізорудної, завжди був притаманний високий травматизм. Він викликався і природними факторами, і недосконалістю виробництва, а часом й елементарною недбалістю людей. Тепер же слідство всі такі випадки записало на рахунок Чернікова. В протоколах зазначається, що коли Петро Іванович ще не був головним інженером, відбулось 157 смертельних травм, а в 1935—1937 роках — 262 [14].

Якби слідчі виявили бажання підійти до цього питання об'єктивно, вони б побачили, що якраз за керівництва П. І. Чернікова кількість смертельних травм падала: в 1934 році — 157, в 1935 році — 137, в 1936 — 97, тобто зменшення майже наполовину, а в першому півріччі 1937 року таких випадків було зафіксовано всього 28 [15].

Але навіщо слідчим потрібен неупереджений аналіз? Вони міркували з більшовицькою прямотою: смертельні випадки були? Були. А те, що їхня кількість помітно зменшилась, значення не має. Тим більше, що винуватець свою провину визнає.

В «Обвинувальному висновку» було зазначено, що Черніков П. І. створив у Кривбасі потужну шкідницько-диверсійну організацію шляхом насадження контрреволюційних осередків на всіх рудниках, особисто завербував 19 чоловік. Провів велику диверсійну роботу, в результаті якої басейн приведено в проривний стан і збільшено в кілька разів каліцтво робітників із смертельним наслідком[16].

Суд, як і над Бенетом, був швидким і неправим: 15-хвилинне засідання і той же вирок — вища міра покарання. Вирок виконано 28 жовтня 1937 року[17].

Реабілітований Петро Іванович Черніков в 1957 році[18].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Зоря (Дніпропетровськ).— 1935, 10 квітня.

[2] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 4504. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 193.

[3] Зоря (Дніпропетровськ).— 1936, 3 жовтня.

[4] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7052. Арк. 27.

[5] Там само. Арк. 28.

[6] Там само. Арк. 30.
[7] Там само. Арк. 168—169.
[8] Там само. Арк. 170.
[9] Там само. Арк. 171.
[10] Зоря (Дніпропетровськ).— 1935, 11 листопада.
[11] АУСБУДО. Спр. П-7046. Арк. 12.
[12] Там само. Арк. 28.
[13] Там само. Арк. 34.
[14] Там само.
[15] ДАДО. Ф. 4504. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 224.
[16] АУСБУДО. Спр. П-7046. Арк. 272.
[17] Там само. Арк. 275—276.
[18] Там само. Арк. 280.

Р. Терещенко

ЛАТИСЬКИЙ КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕР

БРАЧКО Петро Петрович (Петрас Брачка). *Народився в 1894 році. Латиш. У 1933—1937 роках — начальник «Нікопольбуду», потім — директор Нікопольського Південнотрубного заводу. Заарештований в січні 1938 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Петро Петрович Брачко (Петрас Брачка) народився 25 квітня 1894 року на хуторі Ауготроському Валмієрського повіту Ліфляндської губернії в сім'ї селянина. Ще підлітком пішов працювати на завод «ВЕФ» у Ризі. В 1917 році його призивають до Латиської стрілецької дивізії. В цьому ж році вступає до РСДРП. Брав участь у боротьбі з білими арміями в Латвії. Був комісаром 18-го латиського полку, потім комісаром 4-ї дивізії. Після утвердження буржуазного ладу в Латвії працював у нелегальній компартії, створив партизанський загін в околицях міста Руієна у Валмієрському повіті.

У 1923 році виїхав до СРСР. На картці політичного управління МВС Латвії залишився запис від 10 січня 1923 року: «Приїзд до Латвії небажаний»[1].

Спочатку навчався в губернській партшколі, а згодом був направлений на господарську роботу — директором заводу «Червоний Профінтерн» в Дніпропетровську. В 1927—1928 роках працював на металургійному заводі ім. Дзержинського у Дніпродзержинську, виявив себе здібним керівником, вмілим організатором.

Щоб набути потрібних професійних знань, вступає до Промислової академії в Москві. Закінчивши її, одержує призначення директором Макіївського металургійного заводу.

Тим часом неухильно розвивалась металургія на півдні України. Зокрема, постало питання про будівництво трубопрокатного заводу в Нікополі. Нарком важкої промисловості Г. К. Орджонікідзе запропонував П. П. Брачку очолити «Нікопольбуд». Будівництво велось у надзвичайно складних умовах. Не було належної комунікаційної мережі, не вистачало кадрів, особливо кваліфікованих будівельників, з великими перебоями постачалися матеріали, переважала ручна праця. Та все ж через два роки після початку будівництва завод дав першу продукцію. 22 квітня 1935 року прокатали 114 труб, а вже першого травня — 60 тонн. Через три роки Нікопольський Південнотрубний завоював перше місце у Всесоюзному соціалістичному змаганні.

І в усьому цьому була велика заслуга начальника будівництва, а потім директора — П. П. Брачка. Його соратники пізніше згадували, що був він чудовим керівником, вимогливим і в той же час не гордовитим, навпаки, простим і доступним. Ніколи не дозволяв собі грубощів з підлеглими, а якщо людина помилялась, виявляв причини, допомагав виправити становище. Не зачинявся в кабінеті, не огороджувався секретарями і референтами. Всі питання вирішував професійно грамотно, оперативно, не допускаючи бюрократичної тяганини. Та невдовзі його натхненна, творча справа була брутально перервана.

Репресії, розгорнуті проти радянського народу, захопили всі верстви населення. З особливою силою вони вдарили по інженерно-технічним пра-

цівникам, передусім по керівниках підприємств. Не обминула лиха доля і НПТЗ.

Завод входив до системи тресту «Трубосталь», який в свою чергу підпорядковувався Головному управлінню металургійної промисловості Наркомважпрому СРСР. В ГУМПі і «Трубосталі» органи «викрили» потужні антирадянські правотроцькістські організації, очолювані керівниками цих відомств.

За логікою НКВС, працівники підлеглих підприємств не могли залишитись осторонь, виходить, треба «брати» і їх. І брали так, що залишили без директорів, головних інженерів, начальників цехів величезну кількість підприємств. Звичайно, до цієї справи були задіяні і нікопольські чекісти. Причому міркували таким чином: Південнотрубний завод — найбільше підприємство міста, а, отже, головні «вороги народу» тут.

П. П. Брачка заарештували 9 січня 1938 року. Відповідну «обробку» провели першої ж доби. Її результатом стала заява Петра Петровича на ім'я начальника Дніпропетровського обласного управління НКВС. В заяві зазначається в першу чергу заслуга старшого слідчого, який терпляче провів з Брачком «докладну бесіду впродовж 9 годин 9 і 10 січня». «Бесіда» була настільки переконливою, що Брачко зразу і остаточно усвідомив сутність своїх злочинних дій перед партією і народом й вирішив повністю роззброїтись — порвати з шкідницькою діяльністю в минулому і стати на шлях виправлення та спокутування скоєних ним злочинів[2].

Можна тільки здогадуватись, який характер носила терпляча і докладно проведена «бесіда» протягом 9 годин, які аргументи в ній застосовувались. Але своєї мети вона досягла — в'язень був готовий показувати і підписувати все, що від нього вимагали.

Протоколи допитів від 10 і 13 січня висвітлили повну картину того, як директор П. П. Брачко і головний інженер М. О. Биньов (також заарештований) згуртували шкідницьку організацію і з її допомогою «руйнували» завод. Правда, були дрібні огріхи — за протоколами Брачко «завербував до шкідницької організації всього чотирьох чоловік», тобто дуже слабко попрацював в цьому напрямку. Зате шкідницьких дій «знайшли» надто багато. Це — і брак у процесі освоєння випуску нової продукції, і створення диспропорцій між основними та допоміжними цехами, і зрив оборонних замовлень, і неякісне будівництво, та ще багато іншого[3].

Щоб надати вагомості таким твердженням, призначається технічна експертиза. Для годиться, до складу експертної комісії включили заводських працівників, але остаточний варіант «Акта» писали і редагували «інженери» з Нікопольського міськвідділу НКВС. Певна річ, «Акт» цілком і повністю підтверджував висновки слідства[4].

Але звинувачення П. П. Брачка в шкідництві слідству було замало. Вирішили скористатись тим, що він за національністю латиш. Як і в інших відповідних випадках, діяла прямолінійна логіка, що, звичайно, не потребувала доказів — раз латиш, значить, агент латиської розвідки. Органи не турбувало, що в Латвії може й не знали, що є в СРСР на Україні таке місто Нікополь і в ньому трубний завод, що немає абсолютно ніяких свідчень про шпигунську діяльність. Але, як мовиться, немає — так будуть. Тим більше, що у органів була одна зачіпка — серед тих, хто «завербував» Брачка, був заступник управляючого «Трубосталі», також латиш — Г. Б. Півкуцан. Слідчі

вирішили, що тут пряма залежність, хоч ті, хто вів слідство відносно Ківкуцана, звинуватити його в шпигунстві на користь латиської розвідки не здогадались, і прізвище Петра Петровича в справі взагалі не згадується[5].

Зрештою, доведене існування антирадянської правотроцькістської контрреволюційної організації, а до того ж шпигунство — цього було цілком достатньо для «Обвинувального висновку», який створюється 30 березня 1938 року, тобто менш, ніж через два місяці після арешту. Каральна машина працювала вже на повні оберти і діяла за максимально спрощеною процедурою.

Суд відбувся 31 березня 1938 року, проходив він закрито, без виклику свідків, за відсутності прокурора і захисника, дебати сторін не проводились. Підсудний визнав себе винним у всьому, що йому інкримінувалось, показання на попередньому слідстві підтвердив. Тобто людина була зломлена остаточно. Суд виносить стандартний для того часу вирок: вища міра покарання. Вирок остаточний, оскарженню не підлягає, виконується негайно.

Петра Петровича Брачка розстріляли в той же день[7].

Незабаром після арешту Петра Петровича до в'язниці потрапила і його дружина — Ольга Станіславівна Пеленіс, член партії з травня 1917 року. Відбула п'ять років як дружина «ворога народу». Після звільнення починає пошук чоловіка, одержує стандартне повідомлення: був засуджений на 10 років, помер в ув'язненні[8].

Пройшов XX з'їзд КПРС, почалась реабілітація невинно засуджених. Ольга Станіславівна звертається з заявою до Генерального прокурора СРСР, повідомляє, хто такий був П. П. Брачко, який його внесок у розвиток радянської економіки.

Проводиться перевірка. Співробітники управління КДБ по Дніпропетровській області опитують працівників Нікопольського Південнотрубного заводу, вивчають архівно-слідчу справу і виявляють картину ще однієї кривавої фальсифікації. Не існувало шкідництва на заводі, навпаки, під керівництвом Петра Петровича було швидко освоєне виробництво, збільшувався випуск продукції, підвищувалась її якість. Не виявили ніяких ознак і шпигунської діяльності.

Воєнна колегія Верховного суду СРСР в 1956 році скасувала вирок від 28 березня 1938 року за відсутністю складу злочину[9]. Настала жадана реабілітація.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Державний архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-4 721. Арк. 293.
[2] Там же. Арк. 9.
[3] Там же. Арк. 115.
[4] Там же. Арк. 124.
[5] Там же. Арк. 335.
[6] Там же. Арк. 141.
[7] Там же. Арк. 142.
[8] Там же. Арк. 150.
[9] Там же. Арк. 346.

Р. Терещенко

АРЕШТ І ЗАСУДЖЕННЯ БЕЗПІДСТАВНІ

БУХИНИК Іван Прокопович. *Народився в 1880 р. в м. Нікополі на Катеринославщині. Українець. Завідуючий кафедрою маркшейдерскої справи Дніпропетровського гірничого інституту. Заарештований в березні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

ЄВРЕЇНОВ Георгій Євгенович. *Народився у 1880 р. в м. Костромі. Росіянин. Завідуючий кафедрою електротехніки Дніпропетровського гірничого інституту. Заарештований у червні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

ГЕМБІЦЬКИЙ Сергій Самійлович. *Народився в 1880 році в м. Москві. Росіянин. Завідуючий кафедрою гідрогеології та інженерної геології Дніпропетровського гірничого інституту. Заарештований в червні 1937 року. Засуджений до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Помер у таборі в 1943 році. Реабілітований в 1957 році.*

Наприкінці 20-х років політику по відношенню до старої інтелігенції партія називала одним словом — «спецеїдство»[1]. Сталін своє утвердження біля керма ВКП(б) відзначив «шахтинським процесом». У доповіді на зборах активу московської парторганізації «Про роботу квітневого об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК» 13 квітня 1928 р. генсек сказав: «Справа вугільної промисловості у нас, звичайно, йшла все-таки вгору... незважаючи на наше головотяпство, на наші помилки, незважаючи на підривну роботу спеців...»[2]. Вигадана «підривна робота спеців» у переліку причин, які уповільнювали зростання галузі і викликали незадоволення Сталіна, названа третьою.

«Справою економічної контрреволюції в Донбасі», «підготовленою секретаріатом Сталіна через Маленкова, який посилав у Донбас для шпигунства за спеціалістами «свою молодь»[3], досягнуто дві мети: перша — під терор підводилася юридична база, всьому народу продемонстровано силу статті 58 Карного Кодексу РРФСР, прийнятого у 1926 році; друга — технічну інтелігенцію перетворили на безперечного виконавця всіх вказівок партії. До речі, серед 49-ти чоловік, засуджених на «шахтинському процесі», було п'ять випускників Дніпропетровського гірничого інституту: В. В. Люрі, Ю. М. Матов, М. Й. Скорута, І. К. Стояновський, М. А. Чинакал. «Шахтинцям» інкримінували «тісний зв'язок з колишніми власниками підприємств — російськими та іноземними капіталістами, з іноземною військовою розвідкою. Вони ставили собі за мету зірвати зростання соціалістичної промисловості і полегшити відродження капіталізму в СРСР. Шкідники невірно вели розробку шахт, щоб зменшити видобуток вугілля, псували машини, вентиляцію, влаштовували обвали, вибухи і підпали шахт, заводів і електростанцій. Шкідники свідомо затримували поліпшення матеріального становища робітників, порушували радянські закони про охорону праці» — так писали про цю справу в катехизисі сталінізму «Короткому курсі історії ВКП(б)»[4].

Одразу після процесу було заарештовано не менше двох тисяч спеціалістів. «Шкідників» почали знаходити в кожній галузі народного господарства, засуджуючи їх здебільшого до ув'язнення в ВТТ[5].

Тим часом вдосконалення «юридичної бази» репресій продовжувалося: 7 серпня 1932 р. прийнято закон про охорону суспільної власності, 8 червня 1934 р.— про зраду батьківщини, 1 грудня 1934 р.— про терористичні акти, 2 жовтня 1937 р.— про шкідництво та диверсії.

Інтелігенти, кращі з них, котрі особливо гостро відчували події 30-х років у Радянському Союзі і інколи висловлювали незалежні думки, розглядалися владою як потенційні супротивники державного ладу.

Найбільш трагічні 1937—1938 роки теж не обійшли стороною перший вищий учбовий заклад нашого міста.

У пік сталінських репресій НКВС штампував численні справи про контрреволюційні організації, тисячами знищуючи людей. Співробітники НКВС знаходили «змови» майже в кожній установі, що, на їх думку, повинно було свідчити про широкомасштабну загрозу існуючій системі.

На початку весни 1937 р. у НКВС сфабрикували справу «фашистської організації професури». До її складу включили відомих представників геологічної науки: професора маркшейдерського мистецтва Петра Костянтиновича Соболевського та завідуючого державним маркшейдерським контролем Федора Ілліча Видріна (Москва), професорів гірничого інституту Івана Михайловича Бахурані та Миколу Георгійовича Келля (Ленінград), професора Федора Васильовича Галахова (Томськ) і багатьох ін.[6]

З України в цю організацію потрапили співробітники геологорозвідувального тресту В. І. Висоцький, Ю. Г. Дубяга, П. І. Савенко, О. І. Галаха, С. П. Родіонов та Геологічного інституту АН УРСР І. А. Лепікаш, Ф. О. Лисенко, Ф. М. Полонський, П. І. Василенко (Київ), Центрального маркшейдерського бюро О. А. Кульбах, М. В. Коротков (Харків), професор геології Сталінського індустріального інституту В. І. Бєлов та ін.

Керівниками «української фашистської організації професури» були визнані (і розстріляні) віце-президент АН УРСР, директор Інституту геології АН УРСР, академік Микола Гнатович Світальський і директор Київської геофізичної та Полтавської гравіметричної обсерваторій професор Петро Кирилович Нечипоренко. Останній, за версією енкавеесівців, працюючи до березня 1934 р. у Дніпропетровському гірничому інституті, за завданням М. Г. Світальського в 1933 р. сформував осередок «фашистів» у Дніпропетровську[7].

8 березня 1937 р. оперативники НКВС учинили обшук на квартирі 57-річного професора ДГІ Івана Прокоповича Бухиника, який святкував свій день народження. Уродженець м. Нікополя, син заможного селянина («куркуля») І. П. Бухиник до Жовтневої революції служив у міській управі, навчався в Німеччині, з 1915 р. і до арешту пройшов шлях від лаборанта до професора гірничого мистецтва та завідуючого кафедрою гірничого інституту.

До вересня 1937 р. на І. П. Бухиника в НКВС приготували обвинувальний висновок, згідно з яким було «викрито» і ліквідовано шпигунську терористичну організацію, котра поставила за мету повалення радянської влади за допомогою Німеччини і встановлення фашистського режиму в країні. Керівником організації у Дніпропетровську в НКВС визнали І. П. Бухиника, якому ставили в провину шкідницьку діяльність з метою викликати аварії та обвали в шахтах, зменшити видобуток вугілля. Шпигунська робота «контрреволюціонера» виражалася в передачі П. К. Нечипоренку таємних відомостей, які нібито призначалися німецькому консульству[8].

Одночасно з І. П. Бухиником був заарештований його одноліток і колега Антон Євгенович Гутт, як член цієї ж організації, якому інкримінували надання «шкідницьких консультацій, приховування від радянської влади відомостей про розташування цінних пластів вугілля в Донбасі».

Не обмежуючись висунутими звинуваченнями, працівники НКВС приписували професорам створення терористичної групи, керівником якої визначили завідуючого кафедрою ДГІ доцента Бориса Павловича Горського, котрому слідчі пригадали, що наслідком його шкідницької діяльності на посаді окружного маркшейдера була загибель двох інженерів під час аварії на шахті «Червоний Жовтень» у 1936 р.[9]

На декілька днів раніше у в'язниці НКВС розстріляли І. П. Бухиника і А. С. Гутта, Б. П. Горського та Г. Є. Євреїнова[10].

Георгій Євгенович Євреїнов народився 16 листопада 1880 р. у родині потомствених дворян у м. Костромі. Після закінчення повного курсу Катеринославського гірничого училища був призначений на посаду асистента кафедри електротехніки. Влітку 1910 р. відряджався до Швеції для вивчення методів розвідування руд, розроблених інженером Петерсоном. За успіхи в роботі в 1912 р. був нагороджений орденом Станіслава III ступеня, йому присвоєно звання гірничого інженера 1-го розряду. В 1921 р. Г. Є. Євреїнов став доктором технічних наук і професором, мав солідні наукові праці: «Теорія електроприводу», «Електричне освітлення», «Нариси з гірничої електротехніки» та ін.

Заслугою вченого його учні вважали створення нового напрямку в гірничій науці — гірничої електротехніки, оформлення нового фаху в вузах — «гірничий інженер-електротехнік», підготовку ряду навчальних посібників. До його наукової школи належать відомі вчені: В. Б. Уманський, Р. М. Лейбов, П. П. Піроцький, С. А. Волотковський, Я. Я. Іванченко, Р. Я. Наєров та інші[11].

Знання, ініціатива, енергія професора Г. Є. Євреїнова зробили його досить відомим у гірничих та електротехнічних колах. В якості консультанта по впровадженню прогресивної техніки в гірничій справі Г. Є. Євреїнов залучався на будівництво московського метро, на підприємства Донбасу та Кривбасу.

У Дніпропетровському гірничому інституті Г. Є. Євреїнов заснував кафедру гірничої електротехніки і багато років успішно її очолював. Як людина, був відомий своєю вільною думкою, і тому давно перебував під наглядом органів безпеки. Так, ще в 20-х роках співробітники ДПУ, збираючи зведення на «антисоветски настроенный элемент», доповідали центру: «Вища шовіністична інтелігенція — професура, жалкуючи селянство через важкі удари, які падають на нього з боку радвлади, знаходила втіху в тому, що політика радвлади тероризує селянство і тим остаточно дискредитує себе в його очах, що є вдячним моментом для ідеологічного впливу на українські маси, щоб відірвати їх від радвлади і тоді внутрішніми вибухами за допомогою інтервенції повалити радвладу, організувати українську самостійну республіку. Яскравим фактом такого настрою є бесіда професора Яворницького з професорами Пархоменком та Євреїновим»[12].

У 1937 р. накопичену інформацію пустили в хід. 11 червня на квартиру Г. Є. Євреїнова нагрянули співробітники НКВС. Йому було пред'явлено звинувачення в належності до контрреволюційної фашистської організації

професури в Україні та здійснюванні активної контрреволюційної шкідницької діяльності. Слідчі НКВС бачили «кримінал» навіть у соціальному походженні професора — його батько був полковником царської армії. Інкримінували Г. Є. Євреїнову і відрядження до Німеччини в 1927 р., де він мав зустрічі з колишнім студентом КГІ німецько-підданим Вольдемаром Кіфером, який тепер працював у фірмі «Сімменс». Зустріч з В. Кіфером інтерпретувалася як шпигунська діяльність на користь іноземної держави. Не залишили без уваги й той факт, що син Г. Є. Євреїнова Євген емігрував із радянської Росії і був викладачем у Чехословаччині. Побачення з сином та його друзями слідчі подали як зв'язок з активними діячами білоемігрантської терористичної організації «Російська загальновійськова спілка» (РЗВС)[13].

14 вересня члени виїзної Колегії Верховного суду СРСР слухали справу учасника «ліквідованої фашистської шпигунської терористичної організації» Г. Є. Євреїнова і визнали його винним у передаванні розвідувальним органам Німеччини «дислокації усіх потужних електроустановок, які живлять енергією рудники та шахти Донбасу і Кривбасу, відомостей про економічний стан Донбасу, про стан видобутку вугілля, перекиданні в СРСР терористів з РЗВСу».

Колегія засудила Г. Є. Євреїнова до вищої міри покарання і 15 вересня 1937 р. він був розстріляний[14].

На кінець вересня зі складу вигаданої організації в «тюрподе» НКВС в живих залишився один С. С. Гембицький.

Москвич за народженням, Сергій Самійлович вступив до Московського університету, з якого був виключений за участь в антиурядовій демонстрації і висланий зі столиці. Доля закинула його до Катеринослава, де в 1905 р. він обирався членом страйкового комітету на залізниці. Після закінчення Катеринославського гірничого інституту в 1912 р. С. С. Гембицький залишився в ньому для наукової роботи. В 1925 р. йому присвоєно звання професора. Надрукував близько 20 наукових праць, у тому числі «Популярний курс загальної геології для середньої школи», «Гідрогеологія міста Кривий Ріг» та ін. Професор завідував кафедрою гідрогеології, створив кабінет одноіменної назви, провів гідрогеологічні дослідження Донецького вугільного басейну та інших регіонів. В якості консультанта С. С. Гембицький залучався і на Дніпробуд.

19 червня 1937 р. прокуратура Дніпропетровської області санкціонувала арешт ученого, як учасника контрреволюційної фашистської організації. Співробітники НКВС неодноразово продовжували строк утримання С. С. Гембицького під вартою, тому що він «вперто не зізнавався в пред'явленому йому обвинуваченні». Перший протокол допиту був оформлений лише в січні 1938 р. Як пізніше професор писав у скаргах, вигадані зізнання він підписав «під сильним тиском слідчого». Погрози застосування фізичних методів, репресії щодо членів родини змусили С. С. Гембицького «писати під диктування слідчого». Він зізнався, що його шкідницька діяльність зводилася «до недостатньої підготовки викладацьких кадрів, випуску неповноцінних фахівців, недооцінки ролі соціалістичного змагання». Однак після слідства професор відмовився від усіх своїх показань і заявив, що до нього застосовувалися недозволені прийоми одержання показань[15].

С. С. Гембицькому «пощастило». Особлива нарада при НКВС СРСР 28 березня 1938 р. прирекла його до ув'язнення у виправно-трудовому таборі

строком на 8 років. Відбуваючи покарання, професор працював на нафтопромислі при таборі Чібіо в Комі АРСР, де і помер 18 травня 1943 р.[16]

В 50-ті роки після додаткового розслідування встановлено безпідставність арешту і засудження І. П. Бухиника, А. Є. Гутта, Б. П. Горського, А. Е. Малиновського, Г. Є. Євреїнова, С. С. Гембицького, П. К. Нечипоренка та інших співробітників гірничого інституту, які були засуджені у справі «фашистської організації професури». Всі обвинувачення побудовані на показаннях самих засуджених, добутих в НКВС незаконними методами. З'ясувалося також, що не існувало абсолютно ніяких фактів про причетність Г. Є. Євреїнова до агентури іноземних розвідок.

Допитані в процесі перевірки в якості свідків співробітники гірничого інституту Й. І. Танатар, С. Р. Маймін, М. Е. Куваєв, С. А. Волотковський, які знали Г. Є. Євреїнова тривалий час по спільній роботі, охарактеризували його як видатного вченого, який зробив великий внесок у розвиток науки і гірничої промисловості СРСР.

Ще в 1940 р. колишній начальник управління НКВС по Дніпропетровській області Х. Ю. Кривець, котрий керував слідством у справі «фашистської організації професури», був засуджений до вищої міри покарання за незаконні арешти, фальсифікацію слідчих матеріалів[17].

Більшість співробітників гірничого інституту реабілітовані (частіше за все посмертно) в 1957—1959 рр. Процес відродження історичної справедливості продовжується і сьогодні, хоч багато вже минуло років. Але й досі ятрить душу напис на обкладинках особових справ репресованих, що зберігаються в архіві ДГІ, а нині — Національної гірничої академії України: «У зв'язку з арештом як викритого ворога народу звільнити з посади...»

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] КПСС в резолюциях и решениях съездов... М., 1970.— Т. 4.— С. 88.
[2] Сталін Й. В. Твори.— Т. 11.— С. 53.
[3] Валентинов Н. В. Наследники Ленина. М., 1991.— С. 220.
[4] История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М., 1953.— С. 279.
[5] Звезда. Днепропетровск, 1928.— №10, 21 марта, 2 июня, 3 июля.; Державний архів СБУ. Фонд друкованих видань. Спр. 8, 9, 14, 26, 27, 35, 48, 49, 50, 72, 84, 93.
[6] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7225. Арк. 59.
[7] Там же. Спр. П-269194, П-411928.
[8] Там же. Спр. П-7225. Арк. 132.
[9] Там же. Спр. П-411247.
[10] Там же. Спр. П-8009. Арк. 64.
[11] Там же. Спр. П-411586, П-13641.
[12] Там же. Спр. П-13641. Арк. 131.
[13] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1393. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 310.
[14] АУСБУДО. Спр. П-13641. Арк. 165.
[15] Там же. Арк. 117.
[16] Там же. Спр. П-8259. Арк. 99, 125.
[17] Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Спр. Н-14952.

В. Ченцов,
І. Єлінов

«ДИРЕКТОР-ШКІДНИК» КРИВОРІЗЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ

ВЕСНІК Яків Ілліч. *Народився в 1894 році в Мінську. Єврей. Начальник будівництва і директор Криворізького металургійного комбінату. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

21 серпня в сім'ї дрібного торговця Іллі Вєсніка народився син, якого назвали Яковом. Коли син підріс, його віддали вчитись до Мінської класичної гімназії. Одинадцятирічний гімназист залучився до участі в революційних подіях 1905 року. Під час розгону робітничої демонстрації допоміг сховати прапор соціал-демократичної організації, розповсюджував листівки, потрапив у руки поліції. Батьки ублагали, щоб відпустили, але з гімназією довелося розлучитись. Правда, через деякий час прийняли назад.

По закінченні гімназії був призваний до армії. Як такий, що мав середню освіту, служив неповний строк. Але через те, що Яків знаходився під поліцейським наглядом, шляхи в російські вищі учбові заклади для нього були зачинені. Тому, певне, й виїжджає він до Швейцарії, де вступає до Лозаннського університету, спілкується з революційною еміграцією, поглиблює свої знання в галузі марксизму. Та дуже швидко через сімейні обставини довелося повертатись додому.

Спалахує Перша світова війна. В перший же день Якова Вєсніка мобілізують і направляють в 119-й Коломенський полк, в складі якого він брав участь у важких битвах у Східній Прусії, де були розгромлені дві російські армії. В одному з боїв Вєснік одержує тяжке поранення. Після одужання його з армії звільняють, він їде в Петроград і влаштовується слюсарем на завод «Айваз». Роботу сполучає з відвідуванням лекцій у політехнічному інституті.

З початком Лютневої революції вступає до Червоної гвардії. Як фронтовику йому доручається командування загоном, через деякий час — всіма червоногвардійцями Виборгського району, а незабаром за рішенням Виборгської ради призначається комісаром пошт і телеграфу району. В жовтні 1917 року Я. Вєснік вступає до більшовицької партії.

Разом з виборжцями бере участь у штурмі Зимового палацу, захищає Петроград від військ генерала Краснова, командує військами, розташованими на царськосільському напрямі.

Із створенням Червоної армії Яків Ілліч в її рядах. Спочатку його направляють на роботу, пов'язану з забезпеченням військ зброєю та боєприпасами, він стає членом Всеросійської колегії по озброєнню. В жовтні 1918 року 24-літнього комуніста направляють на посаду члена Реввійськради 8-ї армії, якою командував М. Тухачевський. Пізніше, перебуваючи на такому ж посту в 15-й і 11-й арміях, Вєснік познайомився і потоваришував з Г. Орд-

жонікідзе, С. Кіровим, Н. Наріманoвим, Й. Якіром та іншими видними військовими і державними діячами.

При наступі 11-ї армії на Тифліс у лютому 1921 року противник підірвав міст, що затримало просування військ. Г. Орджонікідзе і командуючий 11-ю армією А. Геккер вимагали відбудувати міст у найкоротший строк. Одним з організаторів робіт став Я. Вєснік. Через декілька днів частини Червоної армії увійшли в Тифліс.

А Яків Ілліч в цих боях був тяжкопоранений — осколками снаряда йому скалічило ноги. Доставили в Бакинський госпіталь, виникла небезпека гангрени. Але піклування медперсоналу і особливо молоденької медсестри Жені Мемечек, та здоровий організм подолали небезпеку. Правда, все наступне життя Вєснику довелось накульгувати. А Женя Мемечек стала Євгенією Вєснік.

За героїзм у громадянській війні Яків Ілліч Вєснік був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Продовжуючи службу в Червоній армії, Я. Вєснік закінчив Ленінградський політехнічний інститут, одержав диплом інженера-механіка. В останні роки армійської служби обіймав посаду начальника Головного військово-будівельного управління в званні командарма першого рангу.

В країні тим часом розгорталася відбудова народного господарства, піднімались з руїн фабрики, заводи, шахти. Вєсніка відкликають з війська і призначають керуючим трестом «Алтайполіметал». Було поставлено завдання перш за все відновити Ріддерівські золоті рудники, підірвані і затоплені білогвардійцями. Яків Ілліч керує відбудовою підприємств по видобутку і переробці поліметалевих руд. На базі цих підприємств пізніше виріс потужний металургійний комбінат.

З Алтаю шлях Я. Вєсніка проліг на протилежний бік земної кулі — до Сполучених Штатів Америки, куди він потрапив у новій для себе якості віце-президента «Амторгу» — фірми, через яку американські підприємці вели торгівлю з Радянським Союзом.

Згодом на якийсь час повертається на батьківщину, працює на Магнітці, в Азербайджані. І знову — за кордон, заступником торгпреда в Швеції, потім в США і Німеччині — керівником комісії по вивченню технології і закупівлі устаткування для металургійних заводів.

У червні 1931 року Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ) прийняла рішення про спорудження металургійного комбінату в Кривому Розі. За рішенням XVI партійної конференції (квітень 1929 року) його будівництво мало розпочатися відразу, але тоді основні фінансові та матеріальні ресурси пішли на Магнітку, в Кузнецьк, на «Азовсталь» і «Запоріжсталь». Тому до «Криворіжсталі» черга дійшла тільки в 1931 році. 16 червня голова ВРНГ Г.Орджонікідзе підписує наказ про призначення начальником будівництва Я. І. Вєсніка.

Спорудження заводу велось на околиці Кривого Рогу в голому степу у дуже важких умовах. Будівельники повинні були виконати величезний обсяг робіт — вийняти і перемістити десятки тисяч кубометрів грунту, спорудити корпуси цехів, змонтувати тисячі тонн металевих конструкцій. І все це за відсутності будь-якої технічної бази, особливо на першому етапі. На земляних роботах основним знаряддям виробництва були лопата, кайло, тачка, носилки, грабарка, кінний віз, пристосований для перевезення грунту. Не-

стачу техніки доводилось компенсувати залученням великої маси людей і кмітливістю. Якось на станцію Червона прибула потужна бетономішалка. У будівельників не виявилось відповідного транспорту для її перевезення. Поставили багатотонний агрегат на металеві полози і за допомогою дерев'яних котків тягли його понад 10 кілометрів.

До цих труднощів додалося й те, що «Криворіжсталь» не була пріоритетною будовою першої п'ятирічки — завершувалось спорудження металургійних комбінатів в Магнітогорську, Кузнецьку, Маріуполі, Запоріжжі. Тому Криворізький завод одержував значно менше грошей і матеріальних ресурсів.

Та організаційний талант Я. І. Вєсніка, кваліфіковане керівництво підібраних ним спеціалістів, багатьох з яких він знав ще з громадянської війни і по спільній праці на різних будовах, самовідданість робітників дозволили успішно вести будівництво.

Цікаво в цьому зв'язку навести діалог, що відбувся між Й. Сталіним і Г. Орджонікідзе на пленумі ЦК ВКП(б) в жовтні 1932 року.

Г. Орджонікідзе:

— Криворізькому заводу ми приділяли щонайменше уваги і щонайменше давали, і на наш подив він працює непогано.

Сталін:

— Чому на ваш подив?

Орджонікідзе:

— Я кажу тому, що іншим заводам ми давали більше будівельних матеріалів, давали більше грошей і самі з ними возились, але таких успіхів у них не було[1].

Зауважимо: однією із складових успіху було те, що начальник будівництва, організуючи працю колективу, весь час думав про завтрашній день. Тим паче, що більшість робітників складали вчорашні селяни. Поки ж йшла виїмка грунту, їхньої кваліфікації було досить. Але попереду кам'яна кладка, опоряджування, монтаж бетонних і металевих конструкцій, агрегатів. Керуючий створює учбовий комбінат, окремі учбові бази, курси монтажників, бригадирів, десятників.

Між тим керівникам будови доводилось долати не тільки виробничі труднощі. Коли, приміром, почався монтаж агрегатів першої домни, на майданчик зачастили представники високих партійних органів з вимогами прискорити пуск. Я. І. Вєснік та його заступник Ч. Ільдрим, котрий відповідав безпосередньо за спорудження печі, спеціалісти доводили, що поспіх обернеться тим, що ті чи інші агрегати залишаться недоведеними, багато доведеться доробляти на ходу, а це призведе до значного подорожчання об'єкта, загрожуватиме простоями і аваріями. Однак «штовхачі» не вгамовувались. Ще влітку 1933 року колектив примусили взяти зобов'язання пустити першу домну до XVII з'їзду партії (початок 1934 року). Щоправда, керівництво тресту «Криворіжбуд» не поспішало його виконувати, домагаючись високої якості монтажних і налагоджувальних робіт (наскільки це було можливо в тих умовах), готовності всіх агрегатів. У результаті перший чавун одержали 4 серпня 1934 року.

Залишаючись керуючим трестом «Криворіжбуд», Я. І. Вєснік водночас призначається директором Криворізького металургійного комбінату — довелось сполучати дві складні і відповідальні посади. Та вміння організувати роботу колективів, підбір надійних помічників, високий особистий автори-

тет дозволяли йому успішно виконувати свої обов'язки. Вже в 1935 році Криворізький металургійний комбінат досяг значних успіхів, зокрема мав найвищий в Союзі покажчик продуктивності доменних печей.

За успіхи в керівництві будовою і заводом директор в 1935 році нагороджується орденом Леніна.

Я. І. Вєснік опікувався не тільки виробництвом, а й умовами праці і побуту будівельників та металургів. Як вже зазначалось, спорудження комбінату почалось у голому степу, за відсутності елементарного житла і комунальної мережі. Будівельні матеріали — цегла, ліс та інші — поставлялись, в основному, для промислових об'єктів. Щоб якось вирішити проблему житла, почали споруджувати бараки з очерету, а вже пізніше — капітальні будинки.

1932—1933 роки були надзвичайно важкими для України. Бездумна насильницька колективізація, викачування продовольства з села призвели до голодомору. На щастя, «Криворіжбуд» він не дуже зачепив. За ініціативою начальника одночасно з початком будівництва було створено три підсобних спеціалізованих господарства, їдальні на всіх об'єктах. Оскільки держава в даному випадку від грабунку утрималась, то трудівники мали, як кажуть, і хліб і до хліба. Будівельники говорили, що на «Криворіжбуд» голод не пустили.

Причому, навіть у тих умовах пильна увага приділялась розвитку культури — всюди, де можливо, діяли стаціонарні кіноустановки, бібліотеки, працювали хорові, музичні, драматичні гуртки. В «Діловому домі» — клубі інженерно-технічних працівників — були видання п'ятьма мовами. І в центрі життя колективу фігура керуючого і директора — Якова Ілліча Вєсніка.

Учасники будови залишили спогади про його зовнішність і склад характеру: вище середнього зросту, кремезний, шатен, уважні проникливі очі, голос приємний — високий баритон; помітно накульгував, ходив з палицею — давалось взнаки тяжке поранення.

У розмовах з людьми, незалежно від їхнього становища, ніякої зверхності чи, навпаки, запобігливості. Владу свою розумів добре, силу також і користувався ними вміло, не був бюрократом і невігласом. Уважно прислухався до думок помічників, підтримував все, що йшло на користь справі[2].

Слід відзначити ще одну деталь, що дуже красномовно характеризувала Якова Ілліча Вєсніка. 1936—1937 роки були, як відомо, роками істеричного пошуку «ворогів народу», «шкідників», який завзято розпалювала влада. Тоді було багато бажаючих продемонструвати свою пильність; в будь-яких неполадках на виробництві відразу вбачали шкідництво. Вєснік і його соратники шукали ж не ворогів, а причини негативних явищ й намагались їх усунути. Звичайно, таке не відповідало загальному настрою і викликало з боку «надпильних» гостру критику. Про це багато говорилось на партійній конференції Криворізької міської організації в квітні 1937 року, де зокрема Вєсніку закидали те, що він заявляв: «На заводі шкідництва немає»[3]. Оце прагнення відвести загрозу від своїх людей, не віддати їх на розправу, свідчить про високу порядність і мужність Якова Ілліча.

Проте вже й над ним самим збирались хмари. 19—24 серпня 1936 року пройшов процес так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». До вищої міри покарання були засуджені 16 чоловік,— Г. Зінов'єв, Л. Камєнєв, Г. Євдокімов та інші. Серед засуджених опинився Юхим Олександрович Дрейцер — учасник громадянської війни,

нагороджений двома орденами, видний господарник. З жовтня 1934 по липень 1935 року Дрейцер працював заступником Вєсніка. Це дало привід для пошуку «залишених» ним агентів у Кривому Розі.

Команда надійшла зверху[6]. 17 серпня 1936 року газета «Правда» друкує дві статті: «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» і «Вміти розпізнавати ворога». А ворог цей — Ю. Дрейцер, який цілих дев'ять місяців працював на Криворіжжі. «Правда» писала, що партійні органи Дніпропетровщини не виявляють більшовицької пильности — оцінюють людей не за політичними, а за діловими якостями, через що в області звили кубло троцькісти. Відгукується криворізька міська газета «Червоний гірник»: «Як опинився Дрейцер в Кривому Розі? Хто приголубив агента Троцького? За чиєю спиною ховалась гадина?». І тут же давалась відповідь — за спинами Я. І. Вєсніка і його заступника Ч. Ільдрима.

21 серпня 1936 року бюро міськкому КП(б)У виключило з партії Вєсніка і Ільдрима.

Але надпильні криворізькі діячі занадто забігли вперед, проявили ініціативу, не одержавши команди зверху, за що й були покарані[3].

31 серпня ЦК ВКП(б) приймає спеціальну постанову, якою скасовувалось рішення бюро Криворізького міськкому, і за «помилки» в роботі звільнявся перший секретар Ю. Лєвітін.

Та смертельне коло все ж продовжувало стискатись. Ще 20 червня 1936 року заарештовують начальника фінансового управління «Криворіжсталі» Й.Я. Гуральника, мабуть, за те, що саме він у липні 1935 року приймав справи у Дрейцера. Поки що від нього вимагають показань тільки про цей зв'язок[4].

29 січня 1937 року до в'язниці запроторюють начальника експлуатації залізничного цеху заводу Г. М. Лисака, 26 квітня — начальника залізничного цеху С. Г. Дельофа, 20 червня — комерційного директора А. П. Шардіна, 24 липня — головного інженера А. В. Фрайфельда.

В протоколах допитів 7—8 червня з'являється прізвище Вєсніка, починається збір компромату на нього. В ніч з 7 на 8 липня заарештовують першого заступника Якова Ілліча — Чингіза Ільдрима. Я. І. Вєсніка і його дружину примушують виконувати роль понятих при обшуку в квартирі Ільдрима.

А 10 липня настала черга Якова Ілліча Вєсніка...

В архіві управління СБУ в Дніпропетровській області його архівно-слідча справа відсутня. Тому про поневіряння в катівнях НКВС ми можемо дізнатись лише з побічних джерел, здебільшого із справ соратників. У протоколах допитів містяться свідчення на Вєсніка, продиктовані чи то заповзятістю, чи то хворобливою уявою слідчих. В них йде мова про те, що Я. І. Вєснік належав до троцькістів ще з 1923 року, а в 1930 році завербований до контрреволюційної організації Г. Л. П'ятаковим — тоді заступником голови ВРНГ, створив на Криворізькому металургійному комбінаті антирадянську терористичну організацію, готував терористичні акти проти керівників партії і уряду, зокрема, ставив завдання фізичного усунення Й. Сталіна.

В одній справі збереглась копія протоколу допиту Я. І. Вєсніка від 25 вересня 1937 року. Там говориться, що, перебуваючи в Німеччині, він особисто зустрічався з сином Троцького Л. Л. Сєдовим і одержував від нього інструкції щодо контрреволюційної діяльності[5]. Авторів протоколу не бентежило, що

Вєснік тоді був керівником радянського представництва, тобто людиною достатньо помітною, і навряд чи він ризикнув зустрічатись з сином Троцького відкрито, в ресторані. Та такі «дрібниці» слідчих мало хвилювали.

Вочевидь, у відношенні до Я. І. Вєсніка вживались ті ж методи, що й до інших «ворогів народу». Дуже часто застосовувався такий вид катувань, як «стойка», коли людину багато годин, а то і днів примушували стояти на ногах. Таке майже неможливо витримати здоровій людині, а у Якова Ілліча були ще з громадянської війни скалічені ноги, і навряд чи кати не скористались такою можливістю тиску на в'язня.

Як зазначається в довідці, складеній у ході реабілітації в 1955 році, Вєснік під час слідства винним себе визнав, але пізніше від своїх показань відмовився. На суді він визнав себе винним лише частково — в тому, що «створив антирадянське угруповання в складі двох чоловік і вів з ними антирадянські розмови». Але, судячи з усього, все це вже не мало ніякого значення, бо вирок був визначений заздалегідь.

Суд відбувся 17 листопада 1937 року. Як і всі подібні суди в той час, він проходив за скороченою процедурою — без обвинувачення, захисту, виклику свідків. Вирок — вища міра покарання — остаточний і оскарженню не підлягав. Виконаний наступного дня[6]. Так обірвалось життя Якова Ілліча Вєсніка.

Дружину Я. І. Вєсніка Євгенію Емануїлівну заарештували 5 листопада 1937 року. Без суду і слідства її запроторили на 10 років до виправно-трудових таборів. Після закінчення строку ще вісім років тримали в засланні.

Її життя таке ж непросте і неординарне, як і у чоловіка. До війни навчалась у консерваторії по класу співу, та громадянська війна перервала навчання. Женя Мємечек пішла працювати в госпіталь. У лютому 1921 року серед її пацієнтів опинився важкопоранений комісар Яків Вєснік, який заполонив серце дівчини. Вона сказала, що не покине його, якщо навіть йому ампутують ноги. По одужанні виникла дружна, щаслива сім'я.

Якийсь час Женя Вєснік співала в оперному театрі, але коли разом з Яковом Іллічем довелось їхати за кордон, зі сценою розлучилась. Під час перебування в Німеччині, вона не гаяла часу. Розуміючи, що після повернення в Союз доведеться їхати з чоловіком на якусь будову, де її професія навряд чи стане в нагоді, Євгенія Емануїлівна вступає на зоотехнічні курси в місті Оберзеє, закінчує їх і одержує диплом спеціаліста з птахівництва.

Як вже згадувалось, «голод на «Криворіжбуд» не пустили», і в цьому немала заслуга Є. Е. Вєснік. Згодився її диплом зоотехніка. Вона знайшла в околицях Кривого Рогу в одному з колгоспів птахоферму, яка була добре обладнана, але через відсутність кормів ледве животіла. Колгоспники з радістю віддали її в оренду «Криворіжбуду». Керівництво будови вирішило справу з кормами, допомогло спеціалістами. Вже наприкінці 1932 року одержано понад дві тонни м'яса. Всього ж за 1932—1936 роки ферма дала 12 тонн м'яса і понад мільйон яєць. Робітники одержали для своїх сімей від господарства 13 тисяч курчат. Широко розповсюдженою тоді премією була клітка з дев'ятьма курми і півнем[7]. Основну роль в роботі ферми відігравала Євгенія Емануїлівна. Вона вчила працівників, складала раціони годування птиці, вела бухгалтерію, а коли треба, й сама приставляла продукцію на будову.

Крім птахоферми вона, як голова жіночої ради, вела велику роботу по організації покращання побуту трудівників. Під її керівництвом жінки домоглись поліпшення харчування в їдальнях, навели порядок в гуртожитках, позбавились п'яничок і нехлюїв з обслуговуючого персоналу. Жіноча рада забезпечила відкриття двох дитячих садків, для жінок організували курси крою і шиття, перукарів, продавщиць.

У травні 1936 р. Є. Е. Вєснік запросили до Москви на нараду громадських діячок — дружин інженерно-технічних працівників. Вона виступала першою, розповіла, як працює очолювана нею жіноча рада, чого їм вдалося досягти. За заслуги в розвитку руху 9 жінок було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, в тому числі і Євгенію Вєснік. У грудні 1936 року її знову запросили до Кремля для виступу з вітальним словом на нараді дружин командирів Червоної армії[8].

Менш ніж через рік Є. Е. Вєснік опинилась у тюремній камері. Почались її поневіряння — спочатку табір в Акмолінську, потім заслання. Їй дозволили оселитись у невеликому місті Кімри в Горьківській області. І тут вона знайшла себе,— викладала дітям музику. Лише через 18 років змогла з'єднатись з сином — відомим актором Євгеном Вєсніком. Прожила Євгенія Емануїлівна до 1979 року.

Реабілітація її та Якова Ілліча відбулась в 1956 році.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Орджонікідзе Г. К. Статті і промови.— К., 1960.— С. 388.

[2] Червоний гірник.— Кривий Ріг, 1994, 1 вересня.

[3] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Т. 2. Спр.733. Арк. 128

[4] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-26 983. Арк. 30.

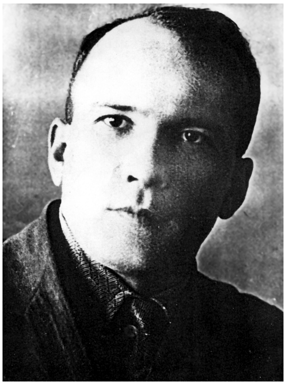
[5] Там само. Спр. П-9 358. Арк. 58.

[6] Там само. Спр. П-5 224. Т. 3. Арк. 273.

[7] Там само.

[8] Весник Е. Э. Непартийные большевички // Участницы великого созидания.— М., 1962.— С. 221.

В. Козак,
Р. Терещенко

ТЕРОРИСТ З ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО МІСЬКОМУ КП(б)У

ВЄТРОВ Петро Костянтинович. *Народився в 1903 році в Катеринославі. Росіянин. Секретар Дніпропетровського міськкому КП(б)У. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Петро Вєтров народився у 1903 році. З 16 років працює на Брянському заводі. В 1920 році бере участь у створенні комсомольської організації у Діївці, обирається членом повітового комітету ЛКСМУ. За його ініціативою і за безпосередньої участі у Діївці створюється загін самооборони. Для боротьби з бандитизмом формується спеціальний кавалерійський ескадрон, куди добровольцем вступає Петро Вєтров і призначається політруком.

В 1925—1926 роках він працює в окружкомі комсомолу. В 1927 році направляється на навчання до комвузу ім. Крупської в Москві, після закінчення якого працює завідуючим відділом агітації і пропаганди Дніпропетровського окружкому КП(б)У. Коли почалась колективізація сільського господарства, Вєтрова призначають секретарем Новомосковського райкому партії. Взимку 1930 року його відпускають на навчання: до цього він вчився заочно в Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті, тепер переходить на стаціонар.

У вересні 1931 року студент-дипломник Петро Костянтинович Вєтров стає директором інституту. Двадцятивосьмирічний директор виправдовує виказане йому довір'я. Під його керівництвом створюється міцна навчальна база — завершується будівництво аудиторного корпусу, починають діяти дослідна лабораторія, полігон будівельних механізмів, механічні майстерні. П. К. Вєтров постійно піклувався про поліпшення побутових умов студентів і викладачів. Велику роль в цьому зіграло добре налагоджене підсобне господарство інституту. Успіхи в роботі вузу були досить помітними, тому й відзначались грамотами ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, наказами наркома важкої промисловості.

В січні 1936 року Петра Костянтиновича затверджують завідуючим промислово-транспортним відділом Дніпропетровського обкому партії. Важка відповідальна робота,— адже Дніпропетровська область — це край металургії, гірничодобувної промисловості, машинобудування. В ньому розгалужена транспортна мережа. Координувати діяльність цього величезного комплексу тепер повинен був П. К. Вєтров. Він прискіпливо вивчає становище в різних галузях індустрії, знайомиться з кадрами, працює разом з трудовими колективами над розвитком виробничої і соціальної інфраструктури.

В грудні 1936 року Петра Костянтиновича обирають другим секретарем Дніпропетровського міськкому партії (першим секретарем вважався секретар обкому). Нове надзвичайно широке і відповідальне коло обов'язків. Те-

пер доводиться дбати не тільки про промисловість і транспорт, але й про побут населення, питання освіти, культури і багато інше. Не послаблюючи уваги до заводів і фабрик, забезпечення їхньої стабільної роботи, новий секретар піклується про благоустрій міста, побутове обслуговування населення. При ньому було заасфальтовано проспект ім. К. Маркса, відкриті в усіх районах міста ательє індивідуального шиття одягу та взуття.

За свідченнями людей, які працювали разом з Вєтровим, він був принциповою і чуйною людиною, відзначався особистою скромністю, невибагливістю.

Наприкінці 1936 року до обкому партії на Петра Костянтиновича надійшло декілька анонімок, в яких він звинувачувався у зв’язках з троцькістами. Як доказ, наводився факт участі в похоронах троцькіста Нікітіна, котрий вдався до самогубства.

Обком партії створює авторитетну комісію, яка розслідує справу Вєтрова. Комісія вивчає документи, опитує комуністів в інженерно-будівельному інституті, міськкомі партії. Всі опитані дали позитивну характеристику Вєтрову і заявили, що не знають жодного факту, що дав би підгрунтя для підозри в дворушництві.

Комісія дійшла висновку, що немає ніяких підстав вважати, що П. К. Вєтров пов’язаний з троцькістами; навпаки, зазначила, що він вів боротьбу з опозиціонерами, під час партійних чисток сприяв вилученню з партії троцькістів. На похорони ж Нікітіна Вєтров був посланий Жовтневим райкомом партії в числі десяти комуністів, щоб, в разі потреби, протистояти виступам троцькістів.

Рішенням бюро обкому від 12 березня 1937 року висновки комісії затверджені. Бюро зазначило, що вважає Вєтрова чесним партійцем, який заслуговує повної партійної довіри[1].

В травні 1937 року проходить п’ята міська партійна конференція, на якій П. К. Вєтров виступає із звітною доповіддю, його знову обирають другим секретарем міськкому КП(б)У.

Та вже був час, коли на повну силу розгорнула діяльність сталінська репресивна машина, захоплюючи в свої жорна все нових і нових людей. А одними з перших серед них опинились працівники партійного і державного апарату.

Один за одним потрапляють до в’язниці партійні і радянські керівники Дніпропетровської області, з яких «вибивають» свідчення проти чергових жертв. Коли 4 липня 1937 року бюро обкому ухвалювало рішення про виключення з партії П. К. Вєтрова, на волі залишалось тільки чотири члени бюро: перший секретар Марголін, другий секретар Нікітченко, зав. відділом обкому Пузиревський, начальник управління НКВС Кривець. Троє з них були заарештовані в тому ж 1937 році, а Кривець — у 1939[2].

Ув’язнені на початку літа 1937 року заступник голови облвиконкому Г. П. Олексієнко і професор Дніпропетровського університету А. С. Рева «показали», що активним членом троцькістського підпілля є П. К. Вєтров.

Його заарештовують у службовому кабінеті 2 липня 1937 року [3].

Тиждень він у тюрмі. Напевно, йде попередня «обробка», бо протокол першого допиту датовано тільки 9 липня. Тоді існувала практика, що в слідчу справу потрапляли тільки ті протоколи, в яких в’язень визнавав обвинувачення, що йому інкримінувались. І ось у в протоколі допиту від 9

липня 1937 року слідчий зазначає: «Ви подали заяву, що визнаєте себе винним в належності до троцькістського підпілля. Дайте відверті і докладні показання, хто втяг вас до організації, коли і за яких обставин»[4].

П. К. Вєтров «визнає» свою належність до троцькістського підпілля, «повідомляє», що завербував його в листопаді 1934 року тодішній секретар Дніпропетровського міськкому партії, повідомивши про стратегічні задуми організації — не фракційна боротьба, а рішучі заходи, які змусять Сталіна і ЦК ВКП(б) змінити курс. Він також «заявив», що в СРСР існують потужні троцькістські організації, які поступово захоплюють державний і партійний апарат[5].

Уточнюються подробиці «троцькістської діяльності» Вєтрова, його обов'язки в організації. «Виявилось», що він, по-перше, вербував нових членів організації; по-друге, всіляко піклувався про збереження співучасників на відповідальних постах.

Але цього слідству замало. І ось у протоколі допиту від 9 серпня, через місяць після першого, з'являється «зізнання», що П. К. Вєтров «знав» про існування терористичних груп у складі Дніпропетровської організації, які повинні були здійснити замахи на керівників партії і держави[6].

Та просто «знання» про існування груп мало. І в цьому ж протоколі: «Після арешту М. В. Голубенка (колишній голова міськради.— *Авт.*) керівництво бойовими групами перейшло до мене і командира сьомого стрілецького корпусу Ф. Ф. Рогальова»[7].

Це вже щось вагоме. Для його підкріплення влаштовуються очні ставки з «бойовиками» — колишнім секретарем облвиконкому П. І. Вронським, завідуючим відділом обкому партії Р. Ф. Філіпповим, директором кравецького тресту Г. А. Ошеровським. Та тут виникає осічка: всі троє категорично відкидають свідчення Вєтрова. Ніхто їх не вербував і до бойових груп не вводив[8].

Проте це слідство не переконало. І в справі з'являється свідчення колишнього начальника Дніпропетровського аероклубу і протокол очної ставки з ним. Там зафіксовано, що Вєтров, у відповідності з завданням М. М. Хатаєвича, «доручив» йому з складу колишнього (на той час розформованого) батальйону червоних партизан створити бойовий загін для збройної боротьби проти радянської влади[9].

Тепер слідство вважає, що криміналу досить і готує «Обвинувальний висновок», датований 11 вересня 1937 року. «Висновок» широко висвітлює підпільну «контрреволюційну діяльність» П. К. Вєтрова, правда, не наводячи конкретних фактів[10].

13 вересня 1937 року питання про П. К. Вєтрова розглядалось на підготовчому засіданні суду, яке вирішило: «Справу заслухати в закритому засіданні без участі обвинувачення і захисту, без виклику свідків в порядку Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року»[11].

Суд скорий і неправий відбувся наступного дня. Тривав він всього 15 хвилин. За чверть години й було визначено долю людини — доброго працівника, чоловіка, батька[12].

У вироку констатувалося: «Підсудний Вєтров П. К. є активним учасником контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації, був в курсі терористичних установок і ці установки повністю розділяв, вербував нових осіб до терористичних груп. Винність Вєтрова доведена.

Військова колегія Верховного суду СРСР присудила Вєтрова Петра Костянтиновича до вищої міри покарання — розстрілу. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає»[13].

Вирок виконано 15 вересня 1937 року[14].

В 1955 році А. П. Вєтрова, мати Петра Костянтиновича, звертається до Верховного суду СРСР з проханням про реабілітацію сина. Прокуратурою ведеться глибока перевірка — вивчаються документи справи, партійного архіву, допитуються люди, які працювали з ним у 20—30-ті роки. Постає картина ще однієї кривавої розправи над невинною людиною.

7 травня 1957 року Військова колегія Верховного суду СРСР ухвалила рішення про скасування вироку від 14 вересня 1937 року і припинення справи проти П. К. Вєтрова в зв'язку з відсутністю складу злочину[15].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 485. Арк. 85—87.
[2] Там само. Спр. 542. Арк. 94.
[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-7 041. Т. 1. Арк. 120, 127.
[4] Там само. Т. 1. Арк. 12.
[5] Там само. Арк. 15.
[6] Там само. Арк. 64.
[7] Там само. Арк. 65.
[8] Там само. Арк. 257, 259, 261.
[9] Там само. Арк. 212, 263.
[10] Там само. Арк. 265—268.
[11] Там само. Арк. 269.
[12] Там само. Арк. 271.
[13] Там само. Арк. 272.
[14] Там само. Арк. 273.
[15] Там само. Арк. 279.

Р. Терещенко

РЕАБІЛІТУВАТИ ЗА ВІДСУТНІСТЮ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУЛ

ВІКТОРОВ Олексій Іванович. *Народився в 1907 році в Івановській області. Росіянин. Другий секретар Дніпродзержинського міськкому КП(б)У. Заарештований у липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

ГЕЙРО Еммануїл Борисович. *Народився у 1908 році в м. Вятка. Єврей. Перший секретар Дніпропетровського обкому ЛКСМУ. Заарештований у липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1956 році.*

ЯНУТАН Іван Михайлович. *Народився в 1911 році. Поляк. Перший секретар Нікопольського міськкому ЛКСМУ Дніпропетровської області. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

За останні роки завдяки зусиллям істориків, журналістів, працівників архівних установ та правоохоронних органів багато інформації, прихованої за так званими «білими плямами» історії, стало надбанням широкої громадськості. Було відкрито нові імена, раніше невідомі факти і події минулих років. Однак, як і раніше, в нашій пам'яті чорна минулість — політичні репресії 30-х років. Саме в цей період становлення й розвитку культу особи Сталіна було відкинуто демократичні принципи ВЛКСМ, що значною мірою зумовило переродження масової самодіяльної організації у покірну структуру командно-адміністративної системи.

Вагому роль у цьому «селекційному процесі» відіграли обміни комсомольських квитків та всілякі чистки, організатори котрих, як відомо, переслідували політичні цілі. Так, скажімо, за період з 1934 по квітень 1937 рр. з рядів ЛКСМУ було виключено більше 64 тис. юнаків і дівчат[1], причому, як свідчать дослідження, кожний другий виключався з ярликом «ворога народу». Відчутні втрати в аналізований період понесли комсомольські комітети. Репресії проводилися на основі сфальсифікованих матеріалів слідства, виривали з комсомольських лав багато талановитих ватажків молоді[2]. Тільки влітку 1937 р. тричі змінювався склад керівних органів ЛКСМУ. Під час такого кадрового трусу було знято з роботи 233 секретарів райкомів з 429[3].

Під особливим контролем центральних відомств колишнього Радянського Союзу та УРСР перебувала робота ЦК ЛКСМУ, на що вказують, приміром, рішення V пленуму, який відбувся 22—25 липня 1937 р. Заслухавши повідомлення секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про діяльність викритих контрреволюційних організацій та груп у комсомольських структурах України, пленум висловив політичну недовіру Центральному комітету ЛКСМУ, і розпустив його. Того ж літа були репресовані відповідальні комсомольські працівники, зокрема, секретарі ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв, М. Климков, а також 32 секретарі обкомів ЛКСМУ, які в своїй більшості обиралися членами ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ[4].

В 1935—1937 рр. жорстоким репресіям було піддано комсомольських працівників Дніпропетровщини, в тому числі деяких секретарів та завідуючих відділами обкому, міськкомів і райкомів ЛКСМУ. Один з них — О. Вікторов — перший секретар Дніпропетровського обкому ЛКСМУ, до обрання на цю посаду працював завідуючим промисловим відділом ЦК ВЛКСМ. У лютому 1935 р. за рішенням бюро ЦК ВЛКСМ він, як досвідчений комсомольський ватажок, був направлений на Україну і незабаром очолив Дніпропетровську обласну комсомольську організацію. Незважаючи на певні досягнення в організаційно-масовій і виховній роботі серед молоді області, Вікторова все частіше з Москви піддають різкій критиці за «пособництво» троцькістам, які ніби засіли в комсомольських осередках Дніпропетровщини. Влітку 1936 р., після виступу «Комсомольской правды», його було знято з посади першого секретаря обкому ЛКСМУ і відправлено на партійну роботу до Дніпродзержинська. На наш погляд, керівництво обласного комітету КП(б)У намагалося захистити комсомольського активіста від каральних органів. Та все ж 26 липня 1937 р. він, звинувачений у належності до так званої Всеукраїнської троцькістської молодіжної організації (далі — ВТМО), був заарештований[5].

Використовуючи факт знайомства Вікторова з першим секретарем ЦК ЛКСМУ С. Андрєєвим, слідчі НКВС інтерпретують їхні неодноразові зустрічі як підготовку широкомасштабного заколоту, їхні бесіди про те, що секретар ЦК КП(б)У Постишев «своїми організаторськими здібностями, знанням конкретної політичної обстановки і вмінням правильно в ній розбиратися, затьмарив не тільки Косіора, але й Сталіна», і що «українські комсомольці йому, Постишеву, багато чим зобов'язані»[6], розглядалися як кримінальний злочин. Характерно, що слідчі, розробляючи версію про те, що в «Україні діє міцна підпільна організація троцькістів, яка проводить активну роботу з метою повалення нинішнього керівництва ЦК на чолі зі Сталіним і забезпечення приходу до керівництва країною Троцького»[7], приходять до висновку: Андрєєв і Вікторов є членами підпільної троцькістської молодіжної організації, яка вербує нових учасників, зберігає в комсомолі скомпрометованих осіб, у тому числі троцькістів, розвалює політичну роботу на місцях шляхом поширення благодушності та готується до боротьби проти партії і її керівництва будь-якими засобами, аж до терору.

Вікторова звинувачували також в тому, що він нібито намагався залучити до ВТМО деяких комсомольських працівників області, зокрема редактора обласної газети «Большевистская смена», секретаря Криворізького міськкому Лебедєва, секретаря Красногвардійського райкому м. Дніпропетровська Хлистуна, секретаря Павлоградського райкому Худенка та секретаря Нікопольського міськкому Янутана[8].

9—10 серпня обвинуваченого допитував слідчий молодший лейтенант держбезпеки, який прагнув з'ясувати склад обласного керівного центру троцькістського підпілля, його конкретні дії на території області, а також позицію деяких членів обкому партії щодо контрреволюційних об'єднань. В матеріалах справи з'являються нові вигадані факти. Наприклад, про зустріч Вікторова з другим секретарем обкому КП(б)У Матвєєвим на початку 1936 р., де нібито останній заявив, що відбулося об'єднання троцькістів і правих у правотроцькістську підпільну організацію, яку «очолив перший секретар обкому КП(б)У Хатаєвич, організація охоплює своїм впливом ці-

лий ряд відповідальних працівників області, не виключаючи деяких командирів частин місцевого гарнізону...»[9]. Вікторов повинен був зв'язатися з заступником голови обласної ради ТСОАВІАХІМу Івановим і секретарем Запорізького міськкому ЛКСМУ Шевченком, отримати від них інформацію про виконані завдання та висунути Хлистуна на посаду секретаря обкому ЛКСМУ з метою поширення підпільної роботи серед виробничої молоді та студентства.

В матеріалах слідства та судових засідань немає конкретних доказів та відповідної інформації, які б викривали підсудного, а також осіб, причетних до справи троцькістської молодіжної організації, в антирадянській діяльності. Слідчі НКВС вміло підтасовували матеріали, намагалися довести контрреволюційну діяльність комсомольського ватажка. Навіть обрання Хлистуна до складу обкому ЛКСМУ навесні 1936 р. трактувалося як виконання Вікторовим вказівок підпільного центру.

Свідчення звинуваченого про належність його до ВТМО, яка в дійсності не існувала, мають вельми загальний і надуманий характер.

І все ж Вікторова звинуватили у злочині, передбаченому статтями 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР з застосуванням постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.

Вікторова судила Воєнна колегія Верховного суду СРСР, справа розглядалася на закритому судовому засіданні без участі обвинувачення, захисту і свідків 17 вересня 1937 р. Підсудний ніяких клопотань і відводу суду не зробив. Керуючись статтями 296 та 297 КПК УРСР, Воєнна колегія засудила підсудного до розстрілу з конфіскацією усього особистого майна. 18 вересня 1937 р. смертний вирок було виконано у м. Дніпропетровську[10].

Жертвою політичної сваволі став ще один перший секретар Дніпропетровського обкому ЛКСМУ Е. Гейро, який очолював обласну організацію після О. Вікторова, в 1936—1937 рр. Звинувачений у належності до ВТМО, він був заарештований 14 липня, а увечері того ж дня бюро обкому ЛКСМУ звільнило його з посади і виключило з членів ВЛКСМ. 17 липня питання про Гейра розглядалося на засіданні бюро обкому партії. Заслухавши інформацію секретаря обкому КП(б)У Н. В. Марголіна, бюро прийняло рішення: «Вивести Гейро Е. Б. з кандидатів у члени бюро обкому і пленуму обкому, звільнити з роботи першого секретаря обкому комсомолу і виключити з КП(б)У як ворога народу»[11]. Ось так «оперативно» було вирішено долю людини, яка до арешту і в ЦК ВЛКСМ, ЦК ЛКСМУ, і в партійних інстанціях області характеризувалася не інакше, як «відданий партії і Батьківщині комуніст».

Заарештований кілька днів відмовлявся давати зізнання і заговорив лише 20 липня на допиті, який проводив слідчий, котрого потім було розстріляно за звинуваченням у «створюванні провокаційних справ на неіснуючі контрреволюційні формування шляхом отримання заздалегідь хибних свідчень, проведенні масових безпідставних арештів, фальсифікуванні слідчих справ та документів»[12]. Під тиском Гейро змушений був визнати свою належність до ВТМО, метою якої наче було «...створення умов для повалення існуючого керівництва партії, зокрема Сталіна, і приходу до керівництва троцькістів»[13]. Порівняльний аналіз протоколів допитів О. Вікторова та Е. Гейра дає підстави стверджувати, що і зізнання заарештованих, і матеріали слідства і судових засідань Воєнної колегії мають досить непереконливий характер: в них немає конкретних доведених фактів антирадянської діяльності зареш-

тованих комсомольських працівників, що, природно, ставить під сумнів юридичну обгрунтованість провини підслідних. Та незважаючи на це, Гейру 14 вересня 1937 р. вручили копію обвинувального висновку УНКВС по Дніпропетровській області про передання справи до Воєнної колегії Верховного суду Союзу РСР[14].

Виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду відбулася 14—15 вересня 1937 р. Справа у звинуваченні Гейра була розглянута на закритому засіданні.

В останньому своєму слові Гейро просив правосуддя зберегти йому життя і надати можливість сумлінною працею змити ганебну пляму «ворога народу». Та комсомольський ватажок був позбавлений такого права. Його засудили до вищої міри покарання — розстрілу. Цей вирок був остаточним і оскарженню не підлягав, його виконано в м. Дніпропетровську 16 вересня 1937 р.[15].

Після ХХ з'їзду КПРС, який позначив добу змін у суспільно-політичному житті радянського суспільства, розпочалася реабілітація невинно засуджених в 30-ті роки. В зв'язку з цим, Головна воєнна прокуратура СРСР 7 травня 1956 р. звернулася з пропозицією до Воєнної колегії Верховного суду про скасування вироку відносно Е. Гейра та припинення справи через відсутність складу злочину в його діях. При цьому вона керувалася результатами додаткового розслідування, яким було встановлено, що керівники і учасники т. зв. троцькістської молодіжної організації С. Андрєєв, Ф. Дубінін, А. Železняк, М. Климков, Г. Рашмадилов, Г. Фурман, О. Татарников, В. Хлистун тощо, чиї прізвища зустрічаються в документах слідства у справі Гейра, були засуджені необгрунтовано, в зв'язку з чим їх справи припинено[16].

Головна військова прокуратура звернула увагу Воєнної колегії також на повідомлення особливого сектора ЦК КП(б)У від 14 листопада 1955 р. про те, що партійні комітети не мають компрометуючих матеріалів на Е. Б. Гейра, та на свідчення члена КПРС Г. Ф. Яремчук, яка добре знала його по спільній роботі і характеризувала колишнього комсомольського керівника як «відданого партії комуніста»[17].

Першого вересня 1956 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР розглянула клопотання Головної військової прокуратури у справі Гейра і встановила, що він дійсно був засуджений за сфальсифікованим матеріалом. Керуючись статтями 346, 365, 370 КПК УРСР, Воєнна колегія відмінила вирок від 15 вересня 1937 р. стосовно Е. Б. Гейра і припинила справу щодо нього через відсутність складу злочину[18].

11 вересня 1956 р. Головна військова прокуратура звернулася з аналогічним клопотанням про скасування вироку стосовно О. І. Вікторова та припинення справи, оскільки в основу звинувачення і вироку було покладено неперевірені факти, а також недостатньо переконливі свідчення звинуваченого та інших заарештованих. Як відзначалося у висновках Головної військової прокуратури, учасники троцькістської молодіжної організації Е. Б. Гейро та Д. І. Гринштейн, чиї прізвища фігурували в матеріалах слідства по справі Вікторова, були заарештовані необгрунтовано, і їхні справи припинено за відсутністю складу злочину. Крім того, свідки А. Е. Велика, Г. О. Коростильова, Д. М. Рабинович, П. Т. Фареникова, які довгий час знали Вікторова по спільній роботі, характеризували його як сумлінного працівника. Готуючи справу Вікторова до перегляду, Головна військова прокуратура взяла

до відома також ту суттєву обставину, що колишні співробітники УНКВС по Дніпропетровській області, причетні до справи Вікторова, були згодом засуджені за необгрунтовані арешти радянських людей і фальсифікацію слідчих матеріалів[19].

Військова колегія перевірила ці висновки 13 липня 1957 р. і, погодившись з тим, що «Вікторов вказаних злочинів не здійснював і був засуджений за сфальсифікованою справою», визначила: «Вирок Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 17 вересня 1937 р. стосовно Вікторова Олексія Івановича в зв'язку з новими обставинами скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину»[20].

Таким чином, через 19 років після арешту та необгрунтованого покарання з О. І. Вікторова та Е. Б. Гейра було посмертно знято ганебне тавро «ворог народу». І правда восторжествувала. Юридична реабілітація дає можливість поновити справедливість стосовно пам'яті потерпілих

Народився Іван Янутан в польській селянській сім'ї 25 жовтня 1911 року в селі Березняки Ростовського повіту Ярославської губернії. Як і інші селянські діти, навчався в церковно-приходській школі, починав свій трудовий шлях на ткацькій фабриці. Після закінчення курсів працював підмайстром. Був працелюбним і ініціативним, брав участь у трудовому змаганні молоді, виїжджав у складі агітбригад на село, вступив до комсомолу. Його висунули на комсомольську роботу. У 1932 році Іван Янутан обирається секретарем райкому комсомолу міста Іванова. Як комсомольський ватажок зближується з О. І. Вікторовим. У 1935 році О. Вікторова за рішенням ЦК ВЛКСМ направляють до Дніпропетровська, де обирають першим секретарем обкому ЛКСМУ. Він запрошує І. Янутана працювати разом. Той якийсь час був інструктором обкому, потім одержав призначення в Нікополь, на посаду першого секретаря міськкому комсомолу. В серпні 1936 року О. І. Вікторова знімають з роботи за «ліберальне ставлення до троцькістів, що засіли в комсомольських структурах області», і відправляють на «виправлення» в Дніпродзержинський міськком партії. Водночас він ще близько року залишався членом пленуму обкому[21].

У слідчій справі зазначається, що під час зустрічі з І. Янутаном О. Вікторов «повідомив», що він є членом всеукраїнської молодіжної троцькістської організації, куди його залучив перший секретар ЦК ЛКСМУ С. Андрєєв, і що ця організація проводить підривну роботу в партії і ВЛКСМ. В області вона зв'язана з добре законспірованою троцькістською організацією, яку очолює перший секретар обкому партії М. М. Хатаєвич, і до якої входять всі керівні працівники Дніпропетровщини. Вікторов запропонував Янутану вступити до цієї організації, на що той дав згоду. Друга зустріч Вікторова і Янутана відбулася у березні 1937 року. Можна вважати, що вона сильно дискредитувала останнього в очах керівництва, бо Вікторов вже знаходився під таємним наглядом НКВС. Надходить команда про зняття Янутана з роботи.

26 червня 1937 року бюро обкому комсомолу погодилось з вказівкою ЦК ЛКСМУ і звільнило Івана з посади першого секретаря Нікопольського міськкому. Через місяць, 27 липня, Янутана виключають зі складу членів пленуму обкому ЛКСМУ «за зв'язок з ворогом народу Вікторовим і розвал комсомольської роботи в Нікопольському районі». Рішення обкому комсомолу було з розумінням зустрінуте в керівництві області. На початку серпня 1937 року бюро Нікопольського міськкому КП(б)У виключило Янутана І. М.

з рядів ВКП(б) «за вороже-контрреволюційну роботу проти нашої партії і народу». Витяг з протоколу негайно передається в обласне управління НКВС, яке не примусило на себе чекати. 4 серпня 1937 року І. М. Янутана запроторюють до в'язниці. Протягом першого тижня він категорично заперечує обвинувачення в належності до контрреволюційної троцькістської молодіжної організації. Після відповідної обробки в'язень «подає» заяву на ім'я начальника обласного управління НКВС, в якому визнає свою вину і заявляє, що готовий дати показання про «свою ворожу діяльність»[22]. Протокол першого допиту датовано лише 22 серпня, — очевидно, продовжувалось доведення арештанта до потрібного слідству стану.

В протоколі зазначено, що завданням молодіжної троцькістської організації була боротьба з комуністичною партією будь-якими засобами, включаючи індивідуальний терор проти керівників, і в першу чергу проти Сталіна, з метою докорінної зміни політичного курсу в країні. Слідчий особливо натискував у протоколі саме на терористичне спрямування діяльності організації, наміри фізичного усунення вождів. Та чи не вистачило досвіду, але висвітлення «практичної діяльності» в протоколі виглядало не так жахливо. Ось що мала була робити молодіжна організація, якщо виходити з індивідуальних завдань у Янутана:

1. Зрив політнавчання та інших форм комуністичного виховання молоді.

2. Породження політики безтурботності, відволікання уваги комсомолу на другорядні питання.

3. Збереження на керівних посадах скомпрометованих комсомольських працівників з метою вербування їх до троцькістських організацій[23].

Розбіжність між «глобальними завданнями» і «практичною діяльністю» слідство не хвилювала.

До того ж, конкретна робота Янутана в райкомі комсомолу була дуже слабкою як для «ворога народу»: не обговорювались на бюро питання про виховання молоді, тисячі юнаків і дівчат не були охоплені оборонно-масовою роботою. Припустився слідчий і такого промаху: зафіксував, що Янутан нікого не залучив до троцькістської організації з тієї причини, що захворів і був змушений виїхати до санаторію на півтора місяці. Інші протоколи допитів і очних ставок включають такі ж «вагомі свідчення» діяльності І. М. Янутана. Тобто, будь-яка вина його фактично доведена не була. Однак це слідство не хвилювало. Складається «Обвинувальний висновок», де на перше місце висувається саме участь в українській троцькістській молодіжній організації і готовність її до терористичних дій, дарма, що ніяких конкретних доказів не існувало. Судила його виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР 4 жовтня в Харкові. Як і всі такі судові процеси того часу, він був закритим, обвинувачення і захист участі не брали, свідки не викликались. Від підсудного лише зажадали визнання вини, що він, зламаний тортурами, і змушений був засвідчити. На все засідання відводився суворо нормований час — 15 хвилин. Цього вважалося достатньо, щоб визначити долю людини — відправити його в небуття. Вирок був визначений ще до суду — вища міра покарання. Приводився у виконання негайно.

Родичам, як тоді водилось, повідомили, що він засуджений на 10 років без права листування, а пізніше сповістили, що Янутан І. М. помер від якоїсь хвороби 4 вересня 1939 року.

Після XX з'їзду КПРС почалась реабілітація невинно засуджених. У відповідь на заяву родичів Головна прокуратура починає розслідування. Вивчається слідча справа, опитуються люди, які знали Янутана. Допитані М. Я. Снопков, І. О. Подвінський, Г. Я. Бобок, яким довелось працювати разом з Іваном Михайловичем, характеризували його як авторитетного комсомольского працівника і чесну радянську людину.

6 липня 1957 року Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок від 4 жовтня 1937 року і справу припинила за відсутністю складу злочину[24].

Таким чином, через 20 років після необгрунтованого засудження, з І. М. Янутана було знято тавро ворога народу. Правда перемогла.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Семистяга В. Степан Усенко// Молодогвардієць, 1989.— С. 28.

[2] Медвєдев Р. О. О Сталине и сталинизме //Знамя, 1989.— №3.— С. 144—145.

[3] Семистяга В. Вказ. праця; Табачник Д. В., Ростальний В. М. Комсомол України: трагічні сторінки історії.— К., 1990.— С. 17.

[4] В комсомоле восстановлены //Комсомольское знамя, 1989, 8 дек. Конквест Р. Большой террор //Знамя, 1989.— №4.— С. 145.

[5] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. 21669. Арк. 1—3, 9, 11—12.

[6] Там само. Арк. 15.

[7] Там само. Арк. 15—16.

[8] Там само. Спр. 23646.

[9] Там само. Арк. 98, 103, 105, 107—109, 111.

[11] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 542. Арк. 111; Ф. 22. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 166, 180.

[12] АУСБУДО. Спр. 19533. Т. 6. Арк. 369; Реабілітовані історією.— К., 1992.— С. 43.

[13] АУСБУДО. Спр. 21699. Арк. 25.

[14] Там само. Арк. 30.

[15] Там само. Арк. 91.

[16] Там само. Арк. 93, 95.

[17] Там само. Спр. П-7361, П-7362, П-7365, П-7530, П-4988.

[18] Там само. Спр. 21669. Арк. 109—110.

[19] Там само. Арк. 111.

[20] Там само. Арк. 111, 113; Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Спр. П-14967.

[21] АУСБУДО. Спр. 21699. Арк. 114.

[22] Там само. Спр. П-7362. Арк. 186.

[23] Там само. Арк. 212.

[24] Там само. А-217.

В. Ченцов,
А. Гордєєв

ДАНИНА ПАМ'ЯТІ СЕРЦЯ

ВОЛКОВ Микола Васильович. *Народився в 1903 році. Росіянин. Директор Новомосковського жерстекатального заводу. Заарештований в березні 1938 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

«Довідка.

Справа по обвинуваченню Волкова Миколи Васильовича, до арешту 15 березня 1938 року працював директором Новомосковського жерстекатального заводу... переглянута Військовою колегією Верховного суду СРСР 3 серпня 1957 року.

Вирок Військової колегії від першого вересня 1938 року по відношенню до Волкова М. В. скасувати за обставинами, що відкрилися знову, і справу за відсутністю складу злочину припинити. Волков М. В. реабілітований посмертно»[1].

«Довідка.

Тов. Волковій Тамарі Костянтинівні.

Згідно Вашої заяви повідомляю, що Волков Микола Васильович рішенням Дніпропетровського обкому КП України від 31.05.58 року в партійному порядку реабілітований. Постанова Новомосковського РК КП України від 25.1.1938 року про його виключення з членів КПРС вказаною вище постановою скасована...»[2].

Читаєш ці документи з «щасливим кінцем» — правда нібито перемогла. Але морозять вони душу. Адже за ними — доля людини та її сім'ї. Трагічна доля «ворога народу» і сім'ї «ворога народу» — дружини і сина.

Я знав Миколу Васильовича по спільній роботі в залізопрокатному цеху Петровки (зараз це — сортолистопрокатний). Він народився в 1903 році в місті Никитовка Донецької області в сім'ї залізничника. Рано залишився без батька, який помер в 1917 році. Сім'ї — матері і чотирьом дітям — повною мірою довелося відчути всю злиденність періоду громадянської війни і післявоєнної руїни. З відновленням заводу Микола поступає в залізопрокатний цех учнем слюсаря. Освоїв спеціальність. Та заробітків його і матері для покриття потреб сім'ї не вистачало, і він вимушений підробляти після зміни на розвантаженні вагонів.

Але крім обов'язків перед сім'єю, у Миколи ще була заповітна мрія — вивчитись на інженера. І він уперто йде до мети, вступає вчитись до металургійного інституту. А після інституту — знову рідний цех, де працює начальником зміни, начальником вальцетокарного відділення, а з 1930 року — заступником начальника цеху. В 1932 році його приймають у члени ВКП(б). На початку 30-х років переходить начальником цеху на завод ім. Петровського.

За відданість роботі, невтомну раціоналізаторську творчість і уважне ставлення до людей він здобуває повагу в цеху і на заводі, одержує нагороди від Наркомату важкої промисловості, особисті подяки від Серго Орджонікідзе.

Та час ставав все більш тривожним, і ця тривога відгукувалась болем у серці. Поширювались репресії, їхній чорний вал докотився і до Петровки. Микола не розуміє, страждає, дивлячись, як одного за другим «вирубують» кращих спеціалістів і найчесніших партійців. Та все ж сподівається, що ось-ось все з'ясується, помилки будуть виправлені.

Але відбувається ще одна страшна подія — трагічно обривається життя наркома Серго. Наркомом стає Каганович. Він запрошує до Москви Миколу Волкова і пропонує йому посаду директора Новомосковського жерстекатального заводу.

Завершувався лиховісний 1937 рік. На Петровці, як і по всій країні, йшов розгул репресій, почалися арешти в цеху. І несподівану увагу Москви до своєї особи Микола сприйняв без захоплення. Але й відмовитись від високої пропозиції було неможливо: в ті часи це б значило підписати собі вирок. Вибору не існувало, і Микола Васильович прийняв завод, який ніяк не міг налагодити ритмічне виробництво.

Енергія доброго організатора і накопичений досвід інженера-прокатника, які мав Волков, сприяли тому, що в короткий строк завод вийшов у передові. Колектив став виконувати план, про директора заговорили в галузі. І тут — новий виклик до Наркомату.

Здавалось, ніщо не віщує біди. Але на душі у Миколи Васильовича було важко: недавно заарештували його старшого товариша і вчителя — начальника залізопрокатного цеху Петровки М. Ю. Пустовойта. І передчуття не зрадили. Після короткого «ввічливого» ритуалу зустрічі Каганович у присутності представника НКВС запитав його:

— Знаєш людину за прізвищем Пустовойт?

Волков відповів, що це його колишній начальник, комуніст з 1917 року, відданий справі партії...

— Так ось,— продовжував Каганович,— Пустовойт дав показання, що завербував тебе в шпигунську терористичну підривну організацію.

В розгубленості і збентеженні повернувся Волков з Москви. Та треба було працювати. Працювати з подвійною, потрійною напругою, щоб забутись, перервати, видавити з свідомості жах, що нахлинув. Але це вдавалось рідко. А незабаром виклик на партійні збори. На них був присутній представник НКВС. Він доповів, що на заводі ім. Петровського, де раніше працював Волков, розкрита шпигунсько-диверсійна організація, до якої було завербовано багато керівних працівників заводу, комуністів. Керівником цієї організації був С. П. Бірман, який помер у Кремлівській лікарні від зараження крові.

С. П. Бірман — легендарна фігура. Він один із засновників угорської компартії, голова Будапештської революційної ради робітників і солдат, міністр фінансів революційного уряду Угорщини. Після контрреволюційного заколоту, дякуючи заходам радянського уряду, в 1922 році його звільнили з в'язниці і відправили до СРСР. Тут Бірман обирався членом ЦК компартії України, очолював правління «Південьсталі», з 1932 року — директор одного з найбільших у країні заводів. Людина різносторонніх здібностей, організаторського таланту, високої культури. І що залишилось живою легендою — простота і доступність для людей праці.

В тому, що на заводі ім. Петровського серед репресованих виявились його найближчі помічники, соратники по справі життя, а з ними і М. В.Вол-

ков, має глибокий зміст. «Ворогами народу» робили кращих з кращих справжні вороги, які очорнили революційний прапор. Їм та їхнім посібникам прощення не може бути ніколи.

Збори виключили М. В. Волкова з партії.

Фатальним для Миколи Васильовича і його сім'ї стало 15 березня 1938 року. Прийшли, перевернули в помешканні все догори дном і відвезли хазяїна до в'язниці. Залишились наодинці зі своїм лихом дружина і син. Одні серед тисяч таких же вбитих горем.

Перший допит датовано 25 березня. Тут можна припустити, що протягом десяти днів Микола Васильович Волков не давав потрібних показань, не зізнавався в «контрреволюційній діяльності», як цього вимагали слідчі. В таких випадках протоколи просто не складалися, щоб не було видно «браку» в роботі. Навіть у протоколі від 25 березня зафіксовано твердження Миколи Васильовича, що в контрреволюційній організації участі не брав[3].

Але вже на наступній сторінці говориться, що він все визнає і готовий дати показання[4].

Вочевидь, була проведена відповідна «обробка», після якої, звичайно, підслідні показували і підписували все, що вимагали слідчі. Арсенал «виховних методів» був досить широким і ефективним[4].

У дружини М. В. Волкова Тамари Костянтинівни жевріла якась примарна надія. В її ім'я вона зважилась на відчайдушний крок — пішла до слідчого НКВС, який вів справу чоловіка. Чим це загрожувало? Дружини репресованих петровців після подібних ходінь опинялись за гратами. Але не піти не могла.

«Привели Миколу. Живий мрець, одна оболонка від людини,— згадує Тамара Костянтинівна.— Говорити дозволили тільки про сина. І все ж Микола сказав: «Попрохай пробачення за мене перед твоїм батьком за те, що сперечався з ним і запевняв, що переможе правда...» На цьому побачення було припинене. Навіть теплі речі для Миколи не взяли. Знали, що вони йому не будуть потрібні»[5].

«Обвинувальний висновок» датовано 30 серпня 1938 року. Судове засідання відбулось через день — 1 вересня. За нормами тодішнього «судочинства» суд закритий — без прокурора, захисника, виклику свідків. Головуючий зачитав обвинувачення, запитав, чи визнає себе винним підсудний. Той відповів, що визнає. Головуючий оголосив вирок: присудити до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна, що належить йому особисто. Почався «суд» об 11 годині 35 хвилин, закінчився об 11 годині 50 хвилин. Це також було нормою. Кривавий конвеєр на вирішення життєвої долі кожного підсудного відводив рівно 15 хвилин — ні більше, ні менше.[6]

Вирок виконано в той же день[7].

Реабілітований Микола Васильович Волков в 1957 році[8]. Залишились дружина і син. Тамара Костянтинівна намагалась шукати справедливості, зверталась до юристів, та коли ті дізнавались, що М. В. Волков засуджений на 10 років без права листування — була така блюзнірська формула для відповідей близьким закатованих людей,— відмовлялись вести розмову. Їздила вона разом з матір'ю Миколи Васильовича до Москви. Сама пішла в Військову колегію Верховного суду СРСР, де знову почула ту ж зловісну відповідь про 10 років. Мати Волкова добилася-таки прийому у «всесоюзного старости» — М. І. Калініна, але нічого путнього не дізналась.

Тамара Костянтинівна довго не могла влаштуватись на роботу — на ній було тавро — дружина «ворога народу». Нарешті влаштувалась на фабрику морозива в цех по перебиранню фруктів. Потім вдалося перейти до філіалу Харківського індустріального інституту, пізніше в Дніпропетровський металургійний інститут, лаборантом.

Син, Віктор Миколайович Волков, закінчив Дніпропетровський металургійний інститут і працював конструктором.

Хоч пройшло вже понад сімдесят років з того часу, коли загинув Микола Васильович, але він постійно у пам'яті дружини і сина. Відтепер, сподіваємося, і в пам'яті дніпропетровців...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Трибуна металлурга //Многотиражная газета завода им. Петровского.— 1989, 18 марта.

[2] Там же.

[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7759. Арк. 10, 11.

[4] Там же. Арк. 12.

[5] Трибуна металлурга. 1989. 18 марта.

[6] АУСБУДО. Спр. П-7759. Арк. 103—104.

[7] Там же. Арк. 105.

[8] Там же. Арк. 110.

І. Ентін

БЕЗДОГАННА БІОГРАФІЯ НЕ ВРЯТУВАЛА

ГЕРАСИМОВ Павло Іванович*. Народився в 1903 році. Росіянин. Директор Дніпропетровського гірничого інституту. Заарештований в квітні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Народився Павло Герасимов 15 січня 1903 року в місті Щигри Курської губернії в багатодітній сім'ї робітника. Родина в 1909 році переїхала до Макіївки, де батько влаштувався на металургійний завод. Через декілька років батько помер.

Тут же, в 1911 р., Павло пішов у перший клас церковнопарафіяльної школи, та навчався лише один рік. Треба було заробляти на життя собі і сім'ї. Віддали 9-річного Павла учнем до коваля на три роки з оплатою по 3 крб. на рік. Через рік він перейшов до котельного цеху Макіївського металургійного заводу, де з 1913 по 1920 рр. був спочатку учнем, а потім котельником.

У 1918 році п'ятнадцятирічний, високий на зріст Павло Герасимов разом з робітниками котельного цеху — червоногвардійцями — звільняв від контрреволюційних сил Полтаву, Конотоп, Харцизьк, Ростов. Був двічі поранений.

Повернувшись додому, бере активну участь в організації комсомольських осередків у Макіївці. В 1920 р. Герасимова обирають секретарем Макіївського райкому КСМУ, а незабаром він стає членом Юзівського (тепер — Донецького) губкому КСМУ.

В ряди КП(б)У Павло Іванович вступив у липні 1922 р. У тому ж році був обраний секретарем Щеглівського (поблизу м. Юзівки) кущового комітету КСМУ і заступником голови Щеглівського рудкому профспілки гірників.

Восени 1923 р. П. Герасимов одержав комсомольську путівку на робітфак Катеринославського (з липня 1926 р. — Дніпропетровського) гірничого інституту. Через два роки він успішно закінчив його і був зарахований студентом. Сім років навчання вщерть були заповнені громадською роботою: заступник політкомісара і член правління інституту (більше двох років), голова губпролетстуду, голова райкому профспілки гірників, кілька разів обирався секретарем парткому, а ще був шефом одного з дитбудинків міста, де навчав хлоп'ят грати в баскетбол і волейбол й був їхнім кумиром.

Після закінчення вузу П. І. Герасимова направляють до Донбасу в Чистякове завідуючим шахтою № 16, через кілька місяців він уже заступник технічного директора тресту «Союзвугілля» і керівник сектору збагачення вугілля тресту «Вуглезбагачення» в Харкові.

Наприкінці 1931 р. Павла Івановича посилають на навчання до Москви, в Інститут червоної професури (ІЧП) техніки і технологічної політики, хоч одночасно він працює керуючим проектною конторою «Брикетвугілля». Через рік ІЧП закінчено, і трест «Вуглезбагачення» відряджає Герасимова на три місяці до Англії для вивчення досвіду збагачення вугілля за методом Бертлея.

На початку січня 1933 р., після повернення з-за кордону, Павло Іванович був зарахований аспірантом і водночас призначений завідуючим збагачувальною лабораторією Московського гірничого інституту[1].

Цей період життя П. І. Герасимова стисло відтворений у «Відгуку» професора Верховського, доцентів Прейгертона та Симонова, датованому 7 квітня 1934 р.: «Аспірант П. І. Герасимов веде тепер наукову роботу (під керівництвом професора П. В. Лященка) у збагачувальній лабораторії на тему: «Рух мінеральних зернин по похилій площині». В цій роботі він виявляє ініціативу, працює сумлінно, із зацікавленістю. Крім того, т. Герасимов підготував до друку статтю про пневматичне збагачення на сепараторах Бертлея. В цій статті т. Герасимов показав себе критично мислячим фахівцем і науково підійшов до питання про роботу та спосіб регулювання вказаних сепараторів. Тов. Герасимов вдумливо ставиться до своєї основної роботи — підготовки до наукової і педагогічної діяльності, систематично і успішно працює над собою, крім того, веде велику організаційну і громадську роботу»[2].

На відзнаку XVII річниці Жовтня трикутник МГІ преміював Герасимова технічною літературою на суму 150 крб.[3]

В 1935 р. у збірнику наукових праць МГІ була надрукована стаття аспіранта Герасимова «Регулювання пневматичних сепараторів Бертлея». На початку січня цього року кандидатура молодого і енергійного П. І. Герасимова розглядалася в ЦК ВКП(б) на предмет призначення його директором Дніпропетровського гірничого інституту.

Відповідно до рішення ЦК партії Головне Управління навчальними закладами Наркомату важкої промисловості (ГУНЗ НКВП) видало наказ: «Виконуючим обов'язки директора гірничого інституту призначити інженера Герасимова П. І., якому треба негайно виїхати до місця свого призначення і прийняти справи інституту не пізніше 19 січня ц. р.

Про виконання повідомити телеграфно.

Начальник Управління Д. Петровський»[4].

20 січня до Москви з Дніпропетровська відправлена телеграма:

«Прибув, приступив виконання обов'язків.

Гірничий, Герасимов»[5].

Обов'язки директора ДГІ в цей період були досить нелегкими. Справа в тому, що після квітня-травня 1930 р., коли на базі старійшини вузів міста створили ще два нових — металургійний та хіміко-технологічний — сам гірничий інститут у складі трьох факультетів залишався в одному корпусі. Заняття проходили у дві зміни. Лабораторій не вистачало. Щорічний набір студентів на перший курс не був постійним. Різниця коливалася від 100 до 200 чоловік. Це викликало труднощі з забезпеченням навчальної програми викладачами. Відсіви студентів за рік іноді дорівнювали набору[6].

Виконуючи адміністративні обов'язки, Павло Іванович ще викладав предмет «Збагачення корисних копалин» студентам II курсу збагачувальних спеціальностей. І ось що писав 23 січня 1937 р. завідуючий кафедрою професор В. О. Гуськов у характеристиці на викладача П. І. Герасимова: «...Відповідно до цільової постанови цього предмету необхідно було дати за 40-годинний проміжок часу короткий зміст всієї дисципліни «Збагачення корисних копалин».

Цей курс передує курсу дроблення і грохочення і, отже, повинен бути основою, на яку будуть накручуватися всі спеціальності збагачення.

Лекції Павла Івановича відрізняються досить ясним викладанням, чіткістю визначень і висновків. Лекційний матеріал пояснював показом креслень; крім того, студенти ознайомилися з лабораторією і завершили курс екскурсією на збагачувальну фабрику коксохімічного заводу № 20 (м. Дніпропетровськ).

В результаті проведеної ним роботи студенти отримали грунтовне знайомство з загальним курсом, що помітно позначилося покращанням сприйняття наступної дисципліни, яку вони слухали на III курсі (Дроблення і грохочення).

Таким чином, я вважаю, що П. І. Герасимов дуже добре справився з поставленим перед ним завданням»[7].

В архіві Національної гірничої академії України (НГАУ) зберігається копія ще однієї характеристики на П. І. Герасимова, під якою зазначені прізвища заступника директора ДГІ професора А. М. Цейтліна, секретаря парткому Блюсса і голови профспілкового комітету доцента Р. Я. Наєрова:

«... Під керівництвом тов. Герасимова інститут добився великих успіхів як у навчально-виробничій, так і в господарчій діяльності. Тов. Герасимов є членом парткому інституту і провів велику роботу по зміцненню партійної організації.

Одночасно з керуванням роботою одного з найбільших ВТУЗів країни тов. Герасимов бере активну участь у науково-дослідній роботі і у викладанні...

Великий досвід, що він одержав у проектній роботі та під час відрядження за кордон, дозволив йому дуже добре справитися з викладанням доручених йому курсів і одержати найкращі відгуки професорів Гуськова, Лященка, Верховського.

Громадські організації ДГІ підтримують клопотання про присвоєння т. Герасимову вченого звання доцента»[8].

Але енергійний, діяльний, твердий директор Герасимов не всім подобався, були незадоволені, підступні дії яких, зокрема, призвели до того, що 25 травня 1937 р. на бюро обкому КП(б)У було прийнято рішення «Про керівництво гірничого інституту»:

«І. У зв'язку з тим, що тов. Герасимов не забезпечує керівництва інститутом — звільнити його від обов'язків директора Гірничого інституту.

Висунути директором Дніпропетровського гірничого інституту ім. Артема тов. Семененка М. П. — доктора геологічних наук. Просити ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У затвердити.

II. Перевіркою комісії обкому заяви директора Гірничого інституту тов. Герасимова — встановлено, що:

а) обвинувачення, висунуті тов. Герасимовим проти робітників партійного комітету Інституту у змові проти нього і цькуванні його, а також про антипартійну поведінку окремих робітників партійного комітету (тт. Блюсса, Толкачова та інших) — не підтвердилися;

б) тов. Герасимов допустив притуплення більшовицької пильності по відношенню до троцькіста Шатохіна і нині репресованих контрреволюціонерів націоналістів Гутта і Бухиника і непартійне обивательське реагування на критику його помилок, як партійця і директора інституту з боку партійної організації»[9].

Друга частина наведеного рішення дозволила «пильним більшовикам» із ДГІ піти ще далі. 4 липня того ж року на бюро Жовтневого райкому

КП(б)У після доповіді секретаря парткому ДГІ Блюсса і обговорення діянь Герасимова, який «не тільки не реагував на сигнали окремих комуністів, а навпаки, називав їх бузотерами, неробами», була прийнята постанова: «За притуплення партійної пильності, за приховування, підтримку і висування ворогів народу (Г. Є. Євреїнова, А. Є. Гутта, І. П. Бухиника) і приятелювання з ворогами, з контрреволюціонерами, з німецько-підданим Бартольдом, що був висланий за контрреволюційну роботу за межі СРСР, і представником англійської фірми;

за дачу позитивної характеристики троцькісту Шатохіну, за факти грубого затиску критики в інституті — Герасимова з рядів ВКП(б) виключити»[10].

20 жовтня 1937 р. заступник директора по господарчій частині ДГІ нагадав екс-директору, що треба звільнити відомчу квартиру, яку він займає, для нового директора[11].

Через тиждень П. І. Герасимов був заарештований. Великого клопоту з цим «ворогом народу» у працівників НКВС не було, бо все, що треба для фабрикування справи, зафіксовано в протоколах засідань бюро обкому і Жовтневого райкому КП(б)У. До того ж, згадані в цих документах професори ДГІ І. П. Бухиник, А. Є. Гутт, Г. Є. Євреїнов, А. Е. Малиновський були розстріляні ще у вересні.

На допит П. І. Герасимова викликали тільки раз. До справи приєднали свідчення інших учасників «контрреволюційної троцькістської терористичної організації»[12], а потім і в'язня, й справу відправили до Києва на розгляд виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. В присутності військових юристів П. І. Герасимов відмовився від своїх показань і категорично відхилив всілякі звинувачення. Однак за вироком суду від 13 січня 1938 р., напередодні свого дня народження, він був розстріляний[13].

Восени 1955—навесні 1956 рр., коли вже йшов процес перегляду справ репресованих, доценти ДГІ Є. Ф. Епштейн, С. А. Волотковський, П. Ф. Шишков, що були викликані на допит в якості свідків у справі П. І. Герасимова й знали його і як студента, і як директора, показали:

— «...як директор він був твердим адміністратором»;

— «... він був чесною, морально стійкою людиною... відхилень з його боку від лінії партії не помічав, поганого про нього сказати не можу»;

— «... як директора можу характеризувати Герасимова лише позитивно... керував він інститутом правильно... як адміністратор був вольовим і принциповим...»[14].

23 липня 1956 року Воєнна колегія Верховного суду СРСР скасувала рішення від 13 січня 1938 року і припинила справу П. І. Герасимова за відсутністю в його діяннях складу злочину[15].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Національної гірничої академії України (далі — архів НГАУ). Оп. 1. Спр. 682. Арк. 1—3.

[2] Там само. Арк. 35.

[3] Там само. Арк. 5.

[4] Там само. Арк. 11.

[5] Там само. Арк. 7

[6] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р—319. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3—5; Спр. 5. Арк. 6.

[7] Архів НГАУ. Оп. 1. Спр. 682. Арк. 49.

[8] Там само. Арк. 42.

[9] Фонд музею історії НГАУ. НД — 1342.

[10] Там само. НД / 1341.

[11] Архів НГАУ. Оп. 1. Спр. 682. Арк. 36.

[12] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-5228. Арк. 1.

[13] Там само. Арк. 71—72.

[14] Там само. Арк. 77, 88, 111.

[15] Там само. Арк. 113.

І. Єлінов

55 ФАТАЛЬНИХ ХВИЛИН В ЖИТТІ МИКОЛИ ГОЛУБЕНКА

***ГОЛУБЕНКО Микола Васильович** народився в 1897 році в м. Курську. Українець. У 1933—1935 роках — голова виконкому Дніпропетровської міськради. У 1935—1936 роках начальник будівництва Дніпродзержинського коксохімзаводу. Заарештований в 1936 році. Засуджений до вищої міри покарання, реабілітований в 1959 році.*

У тридцяті роки Сталін і його прибічники винайшли новий загін «ворогів народу». Відійшли в минуле поміщики і капіталісти, білогвардійці, наприкінці 20-х — на початку 30-х років погромили інтелігенцію. Тепер на перший план вийшла боротьба з троцькістами. Цей ярлик чіпляли всім, хто колись брав участь у партійних дискусіях, причому відстоював ту точку зору, яка не співпадала з думкою верхівки, а також тим, хто з тих чи інших причин не влаштовував Сталіна і кого хотіли знищити він та його поплічники...

Маховик репресій почав розкручуватись з особливою силою після XVII з'їзду ВКП(б), коли все більша кількість комуністів приходила до думки про необхідність зміщення Сталіна з керівних посад у партії. Дуже прислужилось Сталіну вбивство С. М. Кірова — воно стало приводом до організації масових розправ. Один за одним проходять процеси «Московського центру», «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» та інші. Організатори репресій вирішили, що троцькістський центр «повинен діяти» і на Україні. Причому на роль його керівників треба знайти людей, які б, з одного боку, були досить відомі в республіці, а з другого — мали виразне троцькістське минуле.

Такими фігурами стали М. В. Голубенко, Ю. М. Коцюбинський, В. Ф. Логінов. Юрій Михайлович Коцюбинський — син видатного українського письменника М. М. Коцюбинського — герой громадянської війни, заступник голови РаднаркомуУкраїни, голова Держплану республіки.

Володимир Федорович Логінов — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Під час німецької окупації — голова підпільного Харківського ревкому, потім у підпіллі в Одесі. З 1921 року — на партійній і господарській роботі. На момент арешту очолював трест «Укркокс».

Микола Васильович Голубенко — член РСДРП з 1914 року. В цьому ж році був заарештований і засланий до Тобольської губернії, після Лютневої революції працював у Київській раді робітничих і солдатських депутатів. В 1918—1919 роках — один з керівників Одеського підпілля. Потім комісар 45-ї дивізії, член Реввійськради 3-ї армії. В 1921—1923 роках — секретар Київського губернського комітету партії. В 1924—1925 роках — на підпільній роботі в Югославії. Після повернення — на партійних, профспілкових і господарських посадах. У 1933 році обирається головою Дніпропетровського міськвиконкому. З липня 1935 по липень 1936 року — начальник будівництва коксохімічного заводу в Дніпродзержинську.

Всі троє в двадцяті роки брали участь у партійних дискусіях і поділяли погляди Троцького. Наприкінці 1927 року М. Голубенка і В. Логінова ви-

ключили з партії і відправили до Сибіру. Ю. Коцюбинський у цей час перебував за кордоном — радником радянського посольства в Варшаві. Вони подали заяви про відмову від опозиційної боротьби, були поновлені в партії. М. Голубенко і В. Логінов повернулись на Україну в 1929-му, а Ю. Коцюбинський приїхав з Польщі в 1930 році.

Ці люди цілком і повністю влаштовували розпорядників репресій. Першим, 12 лютого 1935 року заарештували Ю. М. Коцюбинського, обвинувативши в тому, що він «пригрів» у Держплані України троцькістів. Його вислали у Хабаровський край. Голубенка і Логінова запроторили до в'язниць у липні 1936 року. Було зазначено, що саме вони троє складають український троцькістський центр. Всіх доставили до Києва — Ю. Коцюбинського з Сибіру, В. Логінова з Харкова, М. Голубенка — з Дніпродзержинська.

Почалися виснажливі багатогодинні допити, які, цілком ймовірно, супроводжувалися нелюдськими тортурами. До такого висновку приходиш, коли читаєш протоколи допитів Миколи Васильовича Голубенка; просто неможливо повірити, щоб людина, яка перебуває в нормальних умовах, може зводити на себе та інших такі наклепи.

Починаючи з перших допитів, слідство намагається довести, що М. В. Голубенко — запеклий троцькіст з великим стажем. У протоколі допиту від 12 липня 1936 року з'являється запис: «У 1923 році я виступав на районних партійних зборах і міській партконференції проти лінії ЦК КП(б)У в питаннях внутріпартійної демократії». І далі: «Перебуваючи на профспілковій роботі в Одесі, під впливом Л. Троцького і Ю. П'ятакова я взявся за організацію троцькістської роботи і збирання групи. В липні—серпні, чи вересні 1926 року мною був створений в Одесі троцькістський центр»[1].

У наступних протоколах допитів зазначається, що наприкінці 1926 року М. Голубенко переїжджає до Харкова і тут його залучають до троцькістської роботи. У неупередженого читача зразу виникає питання: якщо він вже входив до розгалуженої організації, навіщо було його знову залучати до неї в Харкові. Та такі неузгодження слідство не хвилювало. Головне, що «залучили». В складі Харківського «центру», куди тепер входить М. Голубенко, названі В. Ф. Логінов — керуючий трестом «Укркокс», В. Х. Аусем — голова ВРНГ України.

Деякий час Микола Васильович намагається якось захищатись, пробує доводити, що після 1932 року троцькістською діяльністю не займався. Звичайно, такий перебіг подій слідство не влаштовувало, і ось у протоколі від 29 липня 1936 р. з'являється нове «свідчення»: «В процесі подання мною показань я приховав ряд обставин. Я намагався всю контрреволюційну діяльність показати тільки як випадковий зв'язок з окремими троцькістами, а в дійсності було не так. Тут не було випадкового зв'язку, а була законспірована підпільна контрреволюційна троцькістська організація, в діяльності якої я грав активну роль. Я приховував також троцькістську організацію в Дніпропетровську, своїх співучасників; крім того, намагався довести, що свою троцькістську роботу я проводив тільки до середини 1934 року. Роботу я проводив пізніше, і в 1935 році. Все це я приховував тому, що не вважав за можливе викрити себе і інших троцькістів, тому що на самому слідстві я залишався троцькістом і мої троцькістські переконання не давали мені можливості стати на шлях правдивих показань»[2].

На той час, коли проводився цей допит, в справі вже була ціла низка імен дніпропетровських керівних працівників — міський військовий комісар І. Д. Жуков, керуючий «Сільелектро» Б. Л. Красний та інші, які давали відповідні показання на Голубенка.

Слідство посилювало тиск, йому було мало, що М. Голубенко визнав свою належність до троцькістського центру. На допиті 4 серпня йому повідомляють, що «слідство має неспростовні дані про те, що ви були посвячені в терористичні плани контрреволюційної троцькістської організації, в якій ви грали активну роль». В'язень намагається опиратись: «Мене ніхто не знайомив з терористичною діяльністю троцькістської організації»[3].

Слідчі роблять перерву для відповідної «обробки» в'язня, після якої в протоколі від 9—10 серпня 1936 року ми читаємо: «Я змушений визнати, що 4 серпня я давав неправдиві показання і намагався приховати від слідства терористичну діяльність, в якій я, Голубенко, брав активну участь».

Йому ставлять запитання: «Від кого ви одержували вказівки по терору?»

Голубенко відповідає: «Вперше вказівки по терору я одержав від Ю. М. Коцюбинського. Він сказав, що країна переживає глибоку кризу внаслідок згубної політики партійного керівництва. Наше завдання — скинути це партійне керівництво і поставити на чолі країни людей, які виведуть її з безвиході. В цій боротьбі ми повинні виправдовувати і застосовувати терор проти Сталіна і його прибічників. Коцюбинський повідомив, що Московський троцькістсько-зінов'євський центр став на шлях терористичної боротьби і розробляє план терористичного акту проти Сталіна».

Запитання: «З ким персонально в Московському центрі був зв'язаний Коцюбинський?»

Відповідь: «З П'ятаковим. П'ятаков, як заявив Коцюбинський, запропонував йому притягнути до цієї роботи і мене, Голубенка»[4].

Далі в протоколі розписано про зв'язки М. В. Голубенка з Ю. Л. П'ятаковим, який при зустрічах давав оцінку внутрішнього становища країни, характеризуючи його як негативне, зазначав, що потрібна боротьба проти партійного керівництва, запропонував Голубенку організовувати на місцях троцькістські групи, а з їхнього середовища обирати найбільш рішучих і сміливих для терористичної боротьби[5].

На другий день після цього допиту працівники українського НКВС телеграфом повідомляють показання М. В. Голубенка в ЦК ВКП(б) М. Єжову, в НКВС Г. Ягоді, особливо підкреслюючи інформацію про «керівництво» П'ятаковим українським центром і його вказівки відносно терору проти Сталіна та інших керівників. Ці в свою чергу негайно сповістили Сталіна.

12 вересня 1936 року Ю. Л. П'ятакова заарештували і судили разом з іншими учасниками паралельного троцькістського центру в січні 1937 року[6].

А тортури М. В. Голубенка продовжувались. На допиті 13—14 серпня від нього вимагають назвати членів «створених ним» бойових груп для терористичних актів. Тепер неможливо встановити, як воно було насправді — чи це винахід слідчих, чи сам Микола Васильович змушений був вигадати учасників бойових груп. У протоколі значаться прізвища Д. А. Шмідта — командира танкової бригади, розташованої в Києві, М. Й. Зюка — командира дивізії в Полтаві. Саме Шмідт і Зюк, як командири військових частин Червоної армії, повинні були здійснити терористичний акт проти наркома оборони К. Ворошилова.

Слідству дуже хотілось поширити коло «ворогів народу», і у протоколах допитів М. Голубенка і Ю. Коцюбинського з'являються свідчення про їхній зв'язок з членами колишньої «робочої опозиції» і «українськими націоналістами». Правда, в показаннях М.Голубенка немає відомостей про його безпосередні зв'язки з «націоналістами», він тільки «чув» про це від Ю. Коцюбинського. Зате в протоколі допиту Юрія Михайловича докладно розписано про його розмови з «лідером націоналістів» А.А. Хвилею, який працював завідуючим відділом ЦК КП(б)У[7].

Приписали М. Голубенку і шкідництво в промисловості, і залучення до нього С. В. Пушка — начальника будівництва Дніпродзержинського азотнотукового заводу, В. І. Шевченка — начальника будівництва Запорізького коксохімічного заводу та інших[8].

У середині грудня 1936 р. слідство було закінчено. В «Обвинувальному висновку» зазначалось, що Голубенко М. В. проводив в Україні троцькістську роботу проти керівництва КП(б)У і радянського уряду. В 1932 році увійшов до складу керівного центру троцькістської терористичної організації, створеної за пропозицією П'ятакова Ю. Л. Безпосередньо керував троцькістськими організаціями в Одесі, Києві, Дніпропетровську, створив дві терористичні групи, які готували замахи на керівників партії і уряду[9].

М. В. Голубенка, Ю. М. Коцюбинського, В. Ф. Логінова етапували до Москви. 19 січня 1937 року М. Голубенка допитує слідчий у найважливіших справах Л. Р. Шейнін у присутності Генерального прокурора СРСР А. Я. Вишинського. Допит носив формальний характер,— обвинувачений всі свої показання, що були дані раніше, підтвердив. Справа була закінчена слідством і передана до суду[10].

Судове засідання відбулось 8 березня 1937 року. Головував на ньому В. В. Ульріх, що свідчило про особливу важливість процесу. Правда, він проходив не над групою, а над кожним окремо. «Судили» Миколу Васильовича досить довго — 55 хвилин. Для розправи над Ю. М. Коцюбинським виявилось достатнім усього 15 хвилин.

М. В. Голубенко визнав себе винним у всіх пред'явлених йому звинуваченнях. В останньому слові сказав, що не має надії на полегкість з боку суду, але все ж таки насмілюється прохати суд дарувати йому життя, обіцяючи всі свої знання, всі свої здібності присвятити спокутуванню своїх найтяжчих злочинів перед партією і Радянського країною. Воєнна колегія Верховного суду СРСР засудила Голубенка М. В. до вищої міри покарання з конфіскацією майна[11].

9 березня 1937 року Миколу Васильовича Голубенка розстріляли.

Важкі, страшні часи настали для сім'ї Голубенків. Дружина Есфірь Олександрівна Голубенко-Фельдман, інженер-будівельник за фахом, була заарештована 23 серпня 1936 року. Арешт відбувся на залізничному вокзалі, коли вона збиралась сісти в поїзд, щоб їхати до Києва на побачення з чоловіком. Звинуватили її в тому, що вона була учасницею контрреволюційної троцькістської організації, яка здійснила вбивство С. М. Кірова і готувала наступні теракти; входила до складу групи, створеної Голубенком[12].

Під час суду 29 березня 1937 року більшість звинувачень не визнала. Її засудили до 10 років тюремного ув'язнення і на 5 років поразки в правах, відправили до Ярославської тюрми[13].

3 вересня 1937 року «трійка» обласного управління НКВС Ярославської області за поданням начальника тюрми виносить вирок: «Фельдман-Голубенко Е. О., розстріляти»[14]. За що ж такий вирок? В архівно-слідчій справі збереглася доповідна записка начальника Ярославської в'язниці лейтенанта держбезпеки Бобкова: «За час відбуття покарання в Ярославській тюрмі Фельдман-Голубенко продовжувала займатись контрреволюційною пропагандою шляхом спроб розповсюдження серед в'язнів контрреволюційного вірша, який в неї знайшли під час обшуку»[15]. На жаль, самого вірша не збереглось в справі, але подання про нього говорить про те, як мало було потрібно, щоб знищити людину.

Вирок виконали вночі 4 вересня 1937 року о першій годині 40 хвилин.

Після смерті батьків залишилась сиротою їхня тринадцятирічна донька Валентина з сліпою бабусею на руках. Поневіряючись по родичах, дівчина якось зуміла закінчити 10 класів. До інституту дочку «ворогів народу», звісно, не прийняли; з величезними зусиллями влаштувалась на роботу, працювала чорноробочою на будівництві, вантажницею.

За її неодноразовими зверненнями в 1959 році починається перегляд справи батьків. Воєнна колегія Верховного суду СРСР 22 серпня 1959 року визнала, що так званий «український троцькістський центр» у складі Голубенка, Коцюбинського, Логінова взагалі не існував. Всі, хто «давав» показання проти Голубенка та інших, засуджені безпідставно. Об'єктивних обставин, які б підтвердили його шкідницьку діяльність, крім його власних показань, в справі немає. Перевіркою встановлено, що Голубенка М. В. засуджено необгрунтовано. Колегія скасувала вирок від 8 березня 1937 року і справу проти нього через відсутність складу злочину припинила[16]. Також повністю була реабілітована і Есфірь Олександрівна[17].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-14152. Т. 2. Арк. 27, 28.
[2] Там само. Арк. 95.
[3] Там само. Арк. 95.
[4] Там само. Арк. 109, 112.
[5] Там само.
[6] Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 218, 219.
[7] АУСБУДО. Спр. П-14152. Т. 3. Арк. 115.
[8] Там само. Т. 2. Арк. 105.
[9] Там само. Арк. 240—244.
[10] Там само. Арк. 238—239.
[11] Там само. Арк. 247, 248, 249, 250.
[12] Там само. Спр. П-14110. Арк. 17.
[13] Там само. Арк. 86.
[14] Там само. Арк. 92.
[15] Там само. Арк. 96.
[16] Там само. Спр. П-14152. Арк. 268.
[17] Там само. Спр. П-14110. Арк. 104.

Р. Терещенко

НАКЛЕП ЯК ДОКАЗ ВИНИ

ГУБЕНКО Олександр Лук'янович. *Народився в 1903 році в м. Олександрівську Катеринославської губернії. Українець, начальник політвідділу радгоспу «Любомирівка». Звинувачений в належності до контрреволюційної організації, розстріляний. Реабілітований в 1956 році.*

Не одержавши швидко потрібних результатів від колективізації, а також у зв'язку з низькою ефективністю державних сільськогосподарських підприємств — радгоспів і машинно-тракторних станцій, влада вдалася до створення надзвичайних органів — політичних відділів МТС і радгоспів. Політвідділи,— як це декларувалось у партійних документах,— повинні були перетворити МТС і радгоспи у центри господарчо-технічного, політичного та організаційного керівництва сільськогосподарським виробництвом. Але фактично, це були контрольні органи з дуже широкими повноваженнями, що спостерігали за діяльністю колгоспного керівництва і адміністрації МТС і радгоспів. У їхніх руках фактично зосередилась вся кадрова політика — призначення та звільнення посадових осіб, контроль за організаційною і фінансовою діяльністю. Політвідділи разом з адміністрацією несли відповідальність за виконання виробничих планів, якість продукції, хлібоздачу тощо.

Надзвичайний характер політвідділів, зокрема в радгоспах, виявлявся і в тому, що вони підлягали не місцевим партійним органам, а Політичному управлінню Наркомату радгоспів, поряд з цим несли відповідальність перед обласними, крайовими комітетами, ЦК компартій союзних республік.

Підбір працівників політвідділів проводився дуже ретельно. Для цього при республіканських і обласних комітетах партії створювались спеціальні комісії. Відібрані ними кандидатури затверджувались Оргбюро і Секретаріатом ЦК ВКП(б). Обов'язковою умовою призначення був досить значний партійний стаж і досвід керівної партійної чи радянської роботи.

Становище багатьох господарств на той час було дуже тяжким — незадовільно утримувалась і ремонтувалась техніка, не витримувались оптимальні строки польових робіт в сполученні з низькою якістю, низька врожайність.

І слід зазначити, що створення надзвичайних органів, керівництво ними з боку досвідчених людей позитивно вплинуло на роботу радгоспів.

Зокрема, це наочно видно на прикладі радгоспу «Любомирівка» в Дніпродзержинському районі Дніпропетровської області.

На кінець 1933 р. радгосп знаходився в катастрофічному стані. Низька врожайність, брак кормів, худоба виснажена, надої молока — 1200 літрів на корову, падіж молодняку. Масовий характер мали крадіжки.

В дуже поганих умовах жили і працювали робітники. Низька заробітна платня, просто жахливі побутові умови — гуртожитки казарменого типу, брудні, постільна білизна відсутня, завошивленість.

Начальником політвідділу був призначений Олександр Лук'янович Губенко — комуніст з багаторічним стажем і великим досвідом керівної партійної роботи. Політвідділ почав з кадрових перемін: з керівних посад на

фермах, в бригадах вигнали таких, що розклалися, не забезпечували дійового керівництва, пиячили, розкрадали радгоспне добро. На чолі підрозділів поставили досвідчених, грамотних керівників.

Велику увагу політвідділ приділив покращанню побутових умов робітників і спеціалістів. Гуртожитки з казарм перебудували за кімнатним типом, придбали меблі, постільну білизну. Відкрився клуб зі звуковою кіноустановкою, школа, бібліотека, виходила багатотиражна газета. Був наведений порядок в організації і обліку праці, своєчасної виплати заробітної плати.

І вже в 1935 р. становище в господарстві змінилось на краще. Підвищилась врожайність зернових, надої молока виросли до 3 500 літрів на корову, ліквідовано падіж худоби.

На початку 1936 р. О. Губенко разом з іншими керівниками радгоспу нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора[1].

Та не минула О. Губенка лиха хвиля репресій. Правда, тут була одна особливість, мабуть, на той час не дуже рідкісна. Заступник О. Губенка по роботі серед молоді В. Мельников дуже бажав стати начальником політвідділу. Разом із завідуючим фермою № 1 Г. Бойко, якого О. Губенко неодноразово критикував за недоліки в роботі, направляє до «компетентних органів» лист, в якому сповіщає, що начальник політвідділу створив у радгоспі контрреволюційну організацію. що розвалює господарство і, крім того, підтримує зв'язки з «ворогами народу».

Лист у справі не зберігся, але є показання В. Мельникова

— О. Губенко, директор Ф. Канаєв, головний агроном С. Носенко, старший бухгалтер Т. Ільїн, старший зоотехнік Г. Пасічник — основне кубло осіб, що розвалювали радгосп, принесли великі втрати господарству.

Губенко, Канаєв та інші зв'язані з ворогами народу: колишніми секретарями Дніпродзержинського міськкому партії Кінжаловим, Лисовим, колишнім головою Дніпропетровського облвиконкому І. Гавриловим.

З їхньої вини допущені такі випадки шкідництва: на 3-й фермі загинуло в 1936 р. 22 тонни картоплі; на полі 1-ї фермі елітну кукурудзу посіяли, не ізолювавши від рядових культур, що привело до зменшення врожаю; на 600 гектарах спалена солома після комбайнів, не ізолюється від здорової хвора худоба, збитки господарства в 1936 р. становили понад 620 тисяч карбованців[2].

Одержавши лист, Дніпродзержинський міськвідділ НКВС розгорнув бурхливу діяльність. Спочатку адресувався до міськкому партії, який слухняно виконав вказівку і 16 вересня 1937 р. виключив О. Губенка з партії, ухвалив передати його справу слідчим органам[3].

27 жовтня 1937 р. арешт і понад два місяці в катівні. Слідчі зібрали на О. Губенка великий матеріал. У справі знаходяться показання 12 осіб, протоколи очних ставок, мета яких довести, що О. Губенко є учасником великої розгалуженої антирадянської організації. Спочатку від нього вимагали показань , що завербував його завідуючий сектором радгоспів Дніпропетровського обкому партії О. Рагулін, потім, що секретар обкому Соколов. Що по контрреволюційній роботі він був зв'язаний з І. Гавриловим, завідуючим відділом обкому В. Філіпповим та іншими і виконував їхні вказівки по розвалу сільського господарства.

Перший допит відбувся 13 листопада. Олександр Лук'янович рішуче відкидав пред'явлені обвинувачення.

Ось фрагмент протоколу допиту:

Запитання: Ви викриваєтесь в належності до контрреволюційної,— правотроцькістської організації. Дайте показання по суті.

Відповідь: В контрреволюційному підпіллі я ніколи не брав участі.

Запитання: Ви говорите неправду. Слідство пропонує дати показання.

Відповідь: Повторюю — показати з цього питання мені нічого.

Запитання: Розкажіть про ваші зв'язки з викритими ворогами народу.

Відповідь: Я працював в Запоріжжі, Дніпропетровську, Дніпродзержинську. Знав багатьох по спільній роботі: секретаря Дніпропетровського міськкому партії Лейбензона, секретаря Криворізького міськкому Левітіна, Запорізького — Соколова, працівників Дніпропетровського обкому Сабсая, Філіппова, Тарана та інших. Крім службових, ніяких інших зв'язків з ними не мав[4].

Оскільки контрреволюційну діяльність на першому допиті зафіксувати не вдалося, слідчий на допиті 25 листопада пробує знайти кримінал у родині Губенка:

— Хто з ваших родичів виключений з партії і засуджений?

— Брат М. Губенко наприкінці 1935 р. був засуджений на 5 р. по звинуваченню в націоналістичній діяльності. Брат В. Губенко виключнений в 1932 р. з партії за самовільний від'їзд з військової школи.

— Знову до вербування і контрреволюційної діяльності. Але відповідь все та ж.

— Далі — немов би невинне питання: хто і коли приїжджав до Любомирівки.

— Відповідь: Голова облвиконкому Гаврилов, секретарі Дніпродзержинського міськкому Лисов, Вікторов.

І на наступних допитах він стоїть на своєму.

Останній допит 11 грудня 1937 р. Слідчий умовляє Губенка зізнатись у контрреволюційній діяльності, зачитує йому показання інших підслідних і свідків, протоколи очних ставок, але одержує ту ж відповідь:

— Винуватим себе не визнаю ні в чому. Контрреволюційної роботи не проводив[5].

Не одержавши потрібних свідчень від О. Губенка, слідство пішло на вибивання показань на нього від інших підслідних. Як заявили на суді С. Носенко і Г. Пасічник, показання від них одержали методами фізичного впливу, тобто, просто кажучи, катуванням[6].

Допитувались інші працівники радгоспу. Ті показання , в яких позитивно говорилось про Губенка, і не влаштовували слідство, просто відкидались. Як показав на допиті при перевірці справи в 1956 р. колишній обліковець Т. Стоколяс, він показав слідчому документи, які підтверджували відсутність шкідницької діяльності, зокрема Губенка, а той жбурнув їх Стоколясу, заявивши, що він втручається не в своє діло[7].

Фельдшер Д. Здор, вчителька В. Мірсон повідомили в 1956 р., що слідчий написав протоколи їхніх допитів, нічого не питаючи, а потім погрозами заставив підписати.

8 січня 1938 р. складається «Обвинувальний висновок», в якому зазначається, що О. Губенко:

«1. Був з травня 1936 р. активним членом контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської організації, яка здійснила злодійське вбивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. і готувала терористичні акти проти керівників ВКП(б)

і Радянського уряду і реставрацію капіталізму в СРСР. Був поінформований про терористичні наміри організації і їх схвалював.

2. З метою розширення організації вербував до неї нових членів.

3. Проводив шкідницьку діяльність в радгоспі. Заподіяв господарству в 1936 р. збитків на 620 000 карбованців»[8].

Жоден пункт звинувачення не витримує критики. Жодних фактів конкретної діяльності в терористичній організації слідство не навело. Тому обмежилось фразою про схвалення її дій.

Відносно шкідництва теж абсолютна фантазія слідчих. Ріст виробництва в господарстві був безперечний, але це не вписувалось в обвинувачення, тому брались окремі моменти, до яких часто О. Губенко взагалі не міг мати якогось відношення. Як показали допитані в 1956 році працівники радгоспу, такі речі як розподіл посівів, технологія годування худоби, контроль за її станом були поза межами його компетенції. Це була справа відповідних спеціалістів[9].

Відомості про збиток в сумі 620 тисяч карбованців з'явився з подачі В. Мельникова. Всі інші, кого допитували і в 1937, і в 1956 роках, про це нічого не знали[10].

Тобто, можна зробити висновок, до якого прийшла під час перевірки справи в 1956 р. Головна військова прокуратура, що всі обвинувачення О. Губенка не мають під собою ніякого підґрунтя, засновані на наклепах і фальсифікації фактів. Слухала справу висока інстанція — Військова колегія Верховного суду СРСР. На судовому засіданні О. Губенко, як і під час слідства, категорично відкидав звинувачення в належності до контрреволюційної організації, але це високих суддів не цікавило. Після 15-хвилинного «розгляду» настав вирок: вища міра соціального захисту[11].

Реабілітований Олександр Лук'янович Губенко в 1956 р.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів управління служби безпеки в Дніпропетровській області. (Далі — АУСБУ-ДО).— Спр. П-4672. Арк. 185.
[2] Там само. Арк. 435
[3] Там само. Арк. 435.
[4] Там само. Арк. 17.
[5] Там само. Арк. 41.
[6] Там само. Арк. 434.
[7] Там само. Арк. 223.
[8] Там само. Арк. 140.
[9] Там само. Арк. 192, 227.
[10] Там само. Арк. 50, 242.
[11] Там само. Арк. 333.

Р. Терещенко

ПРОФЕСОР МАРКШЕЙДЕРСЬОГО МИСТЕЦТВА

***ГУТТ Антон Євгенович.** Народився в 1880 році в Москві. Росіянин. Професор Дніпропетровського гірничого інституту, з 1936 року — декан гірничого факультету. Заарештований в березні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Батько Антона Гутта був лікарем. Він 1883 р. помер, і мати змушена була стати сільською вчителькою в Володимирській губернії. Через п'ять років мати з сином переїхали до Тули, де Антон закінчив реальне училище і у 18-річному віці поступив до Санкт-Петербурзького гірничого інституту.

В роки навчання в гірничому, з 1899 до 1904 р., А. Гутт був членом революційних студентських гуртків, вів заборонену агітацію серед робітників. За участь в антиурядовій демонстрації 4 липня 1901 р. його заарештували і через місяць ув'язнення «вислали під нагляд батьків». У 1904 р. його виключили з інституту.

В тому ж році А. Є. Гутт поступив на службу на рудник Товариства російських кам'яновугільних копалень у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії і працював спочатку змінним штейгером з водовідливу, а з 1905 р.— маркшейдером.

У 1908 р. почався уральський період у житті А. Є. Гутта. Він перейшов на посаду завідуючого розвідкою Акціонерного товариства Шайтанських гірничих заводів Катеринбурзького повіту Пермської губернії. Через два роки Антон Євгенович одержав диплом гірничого інженера і в 1911 р. був призначений керуючим зазначеними заводами.

У 1912 р. А. Є. Гутт виїжджав у відрядження на чотири місяці до Німеччини, Франції, Швейцарії і Швеції для ознайомлення з виробництвом металів методом електроплавки.

На Уралі він обирався гласним Катеринбурзького повітового і Пермського губернського земств й був активним членом кількох комісій до жовтня 1917 р.

У грудні 1916 р. А. Є. Гутт залишив посаду керуючого заводами, а в лютому 1917 р. його обрали заступником голови Катеринбурзького бюро з'їзду гірничопромисловців Уралу. В січні 1918 р. став інженером для доручень Уральської страхової каси по робітничому страхуванню. В квітні 1918 р. А. Є. Гутт був призначений завідуючим уральською тріангуляцією. В серпні того ж року Уральський Тимчасовий уряд затвердив його керуючим гірничими справами, але через три місяці адмірал Колчак розформував цей уряд. А. Є. Гутт був звільнений як «неблагонадійний» і прийняв пропозицію Богословського гірничо-заводського товариства стати його представником в Омську. Потім евакуація до Новомиколаївська (тепер Новосибірськ), а звідти до Томська, де він у січні 1919 р. влаштувався головним маркшейдером управління «Сибвугілля» і в квітні того ж року був обраний головою Сиббюро інженерно-технічної спілки гірників.

У 1922 р. управління «Сибвугілля» перевели до Новомиколаївська, куди переїхав і А. Є. Гутт й де в 1923 р. проходив «чистку держапарату від класово чужих елементів», але був залишений на посаді[1].

Приїхавши в Україну, в 1926 р. А. Є. Гутт призначається головним маркшейдером гірничого відділення ВРНГ УРСР, одночасно почав виконувати за сумісництвом обов'язки професора кафедри маркшейдерського мистецтва Дніпропетровського гірничого інституту, а в 1927 р. залишив посаду в ВРНГ і остаточно переїхав з Харкова до Дніпропетровська.

Роботу в ДГІ Антон Євгенович суміщав до 1930 р. з виїздами до Сталінського (тепер Донецького) гірничого інституту для викладання курсів «Гірнича геометрія» й «Практична астрономія» і до Москви в 1932—1933 рр., де вів курси «Маркшейдерського мистецтва» в інститутах кольорових металів та в гірничому. Крім цього, з 1929 р. був членом Постійної об'єднаної маркшейдерської колегії при Всесоюзній Науково-технічній раді з вугілля, нафти і руди, в 1934 р. консультував в Рудному науково-дослідному інституті у Дніпропетровську і в геологічному відділенні Управління будівництва Московського метрополітену, з 1936 р.— постійний консультант тресту «Вуглерозвідка» в Артемівську Сталінської області[2].

Починаючи з 1924 р., Антон Євгенович брав участь у гірничо-технічних з'їздах, що проводилися в Україні і на яких він виступав з доповідями; друкував в журналах і збірниках наукові статті, був автором кількох підручників. В 1931—1932 рр. «Курс гірничої геометрії» у двох частинах вийшов українською мовою. Загалом на його рахунку майже двадцять наукових праць і підручників[3].

Велика організаторська, педагогічна і наукова робота, яку вів А. Є. Гутт, була належним чином оцінена. Керівництво інституту і його громадські організації порушили клопотання про присвоєння Антону Євгеновичу наукового ступеня кандидата технічних наук і вченого звання професора по кафедрі маркшейдерського мистецтва.[4] 11 грудня 1935 р. ВАК СРСР протоколом № 42/108 підтримала клопотання й присвоїла А. Є. Гутту високі наукові регалії. В грудні наступного року вчена рада ДГІ поклала на А. Є. Гутта обов'язки декана гірничого факультету[5].

Родина Гуттів була великою — складалася з дев'яти чоловік. У 1930 р., коли старший син Євген закінчив ДГІ і за прикладом батька став маркшейдером[6], кількість утриманців на одного зменшилася. В 1934 р. середній син Володимир теж вступив до Дніпропетровського гірничого, але на гірничо-експлуатаційне відділення і на контрактній основі[7]. Молодший — Дмитро ще навчався у школі, яка називалася німецькою. Інші п'ятеро були жінки: дружина, мати, теща і дві сестри дружини[8].

Мабуть, за злою іронією долі саме Міжнародний жіночий день 8 березня 1937 р. стає воістину згубним для А. Гутта — він опиняється за гратами. На першому допиті 10 березня запитання слідчого до професора стосувалися його членства в Уральському уряді періоду колчаківщини: якого забарвлення був цей уряд, від якої партії ви входили до нього тощо[9].

Хід міркувань слідчих НКВС був нескладним: людина, яка колись входила до контрреволюційного уряду, була й залишається антирадянською, а тому повинна шукати можливості нашкодити радянській владі.

На наступних допитах 17 березня і 5 травня слідчий писав у протоколи те, що було треба для підтвердження розробленої ним схеми карної справи:

починаючи з 1932 р. Гутт був активним учасником фашистської терористичної шкідницької організації, яка ставила за мету повалення радянської влади і встановлення фашистського режиму в СРСР. А. Є. Гутту інкримінували надання «шкідницьких консультацій, приховування від радянської влади відомостей про розташування цінних пластів вугілля в Донбасі»[10].

9 вересня 1937 р. заарештували дружину А. Є. Гутта Зою Олександрівну. Того ж дня до в'язниці привезли Ніну Сергіївну Бухиник, Зінаїду Климентіївну Малиновську[11] та інших дружин «членів фашистської професури»[12] в ДГІ. Усі вони через кілька місяців були відправлені до виправно-трудових таборів на вісім років і в обвинуваченні кожної було записано: «член сім'ї зрадника Батьківщини».

14 вересня відбулося підготовче засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, на якому було вирішено: справу А. Є. Гутта слухати в закритому судовому засіданні без участі обвинувачення і захисту і без виклику свідків, в порядку постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.[13]

Наступного дня підсудного Антона Євгеновича Гутта засудили за обвинуваченням, що передбачено статтями 54—7, 54—8, 54—11 КК УРСР, до вищої міри покарання, а 16 вересня 1937 р. вирок був виконаний[14].

Двоє синів залишилися без батька, без матері і в надзвичайно важкому матеріальному стані. Володимир звернувся до дирекції ДГІ з проханням надати йому академічну «відпустку строком на один рік за сімейними обставинами». Але наказом по ДГІ від 31 жовтня 1937 р. його «відрахували»[15]. Дмитро змушений був перейти в іншу школу і, можливо, відректися від батька і матері, бо в 1939 р. був прийнятий до комсомолу, а в наступному році — на маркшейдерське відділення гірничого інституту[16].

Архіви свідчать, що на початку 1950-х років троє із родини А. Є. Гутта знову на Уралі: дружина Зоя Олександрівна в м. Полєвському, син Євген в м. Сєвєроуральську Свердловської області[17], син Володимир в м. Березніки Пермської області[18]. Доля молодшого сина Дмитра нам невідома.

Складовою хрущовської «відлиги» була реабілітація репресованих. 15 грудня 1956 року Військова колегія Верховного суду СРСР переглянула справу № 23615 і ухвалила: «Вирок від 15 вересня 1937 року у відношенні Гутта А. Є. скасувати і справу про нього за відсутністю складу злочину припинити»[19].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Національної гірничої академії України (далі — архів НГАУ). Оп. 1. Спр. 917. Арк. 70.

[2] Там само. Арк. 3.

[3] Там само. Арк. 71.

[4] Там само. Арк. 31, 32.

[5] Там само. Арк. 70.

[6] Там само. Оп. 2. Спр. 2916. Арк. 20.

[7] Там само. Спр. 2917. Арк. 3.

[8] Там само. Оп. 1. Спр. 917. Арк. 2.

[9] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7226. Арк. 7.

[10] Там само. Арк. 10.

[11] Там само. Арк. 87.
[12] Борисфен.— 1997.— № 10.— С. 12; ДАСБУДО. Спр. П-4561. Арк. 3.
[13] АУСБУДО. Спр. П-7226. Арк. 84.
[14] Там само. Арк. 88.
[15] Архів НГАУ. Оп. 2. Спр. 2917. Обкладинка справи.
[16] Там само. Спр. 2919. Арк. 1, 2.
[17] Там само. Спр. 2916. Арк. 18.
[18] Там само. Спр. 2917. Арк. 11.
[19] АУСБУДО. Спр. П-7226. Арк. 99.

І. Єлінов

ОБЛУДНИМ ШЛЯХОМ ПРОНИК НА ТЕАТРАЛЬНІ ПІДМОСТКИ

ДАШКОВ Георгій Васильович*. Народився в 1899 році в станиці Горячеводській поблизу П'ятигорська. Росіянин. Режисер Дніпропетровського театру опери і балету. Заарештований в 1936 році. Засуджений до п'яти років ув'язнення. Реабілітований в 1989 році.*

Георгій Дашков народився в 1899 році, в 1914 році був прийнятий на казенний кошт до П'ятигорської гімназії. Коли почалась Перша світова війна і батька забрали до війська, на плечі сина лягло утримання сім'ї. Добре, що на цей час він перейняв у батька професію шевця.

Тільки-но закінчив гімназію, як був мобілізований до денікінської армії і відправлений у кавалерійську бригаду в Таганрозі. Щоб уникнути участі в боях проти Червоної армії, де служили всі його родичі, поступив на фельдшерські курси в місті Слов'янську. Але провчився лише місяць, оскільки курси розформували і його направили санітаром у полковий околодок в місто Старий Крим, згодом призначили молодшим фельдшером у госпіталь. В 1920 році разом з госпіталем був запроторений на корабель, що відплив до Туреччини.

Спочатку разом з іншими митарився на Галіполійському півострові, потім переїхав до Сербії. Тут одержав призначення молодшим фельдшером Миколаївського кавалерійського училища.

Не бажаючи служити в армії, під приводом вступу до Бєлградського університету, подав заяву про демобілізацію і в 1922 році її задовольнили. Але в університет через відсутність вакансій вступити не вдалося, і Георгій перебивається різними заробітками — працює на будівництві, продає газети. Через деякий час повезло влаштуватися чорноробом на дзеркальну фабрику, де й працював до 1924 року.

Якось випадково зустрівся з російськими солдатами, що збирались виїжджати на батьківщину. Від них дізнався, що радянською владою оголошена амністія для емігрантів і є можливість повернення.

Дипломатичних відносин у Югославії з СРСР тоді не було. Георгій звертається з листом до радянського посольства у Відні. Відповіді не одержує. Пізніше дізнався, що листи перехоплювала югославська поліція, в якій почали вважати його підозрілою особою. А тут ще додались негаразди на фабриці. Справа в тім, що Георгій брав участь у страйках, один з них навіть очолив. Це викликало лють хазяїна, який звинуватив Дашкова у крадіжці дзеркал. За доносом фабриканта поліція провела обшук вдома, нічого краденого не знайшла, зате конфіскувала книги, які чимось викликали підозру поліцаїв.

Зрештою, під приводом лікування очей Георгій одержав австрійську візу і виїхав до Відня. Оформити тут документи не вдалося, почав шукати роботу. Його запросили до оркестру балалаєчників, з яким почав гастролювати в різних країнах. У 1925 році оркестр виступав у Берліні. Г. В. Даш-

ков звернувся до радянського посольства. Одержав радянський паспорт, але виїхати не було за що. Пише рідним, ті якось нашкребли декілька десятків валютних карбованців, і Георгій нарешті зміг виїхати через Латвію до Москви, а звідти — в свою станицю. Тут його взяли під нагляд ДПУ, яке ретельно перевіряло обставини повернення на Батьківщину. Перевірка закінчилась щасливо, Георгій був знятий з обліку в ДПУ і відтепер міг досить вільно розпоряджатись собою.

Поки йшла перевірка, працював шевцем разом з батьком, а у вільний час займався в музичному і хоровому гуртках у П'ятигорську. Хоровий гурток поступово перетворився на оперну студію, в якій Дашков став активним учасником, а після від'їзду керівника навіть самостійно ставив опери. Це визначило його подальший шлях.

У 1929 році Георгій виїжджає в Ленінград. Тут починає працювати в шевській артілі. Одночасно влаштовується статистом до оперного театру і вечорами бере участь у виставах.

У тому ж році вступає до Ленінградського технікуму сценічної майстерності, який тоді давав вищу театральну освіту. Навчаючись, продовжує працювати в театрі.

Закінчивши технікум, Георгій Васильович одержав призначення до Одеського оперного театру на посаду режисера-асистента, через рік став режисером-постановником. Роботу в театрі сполучав з викладанням в Одеському музичному інституті, де одержав вчене звання доцента.

В 1933 році Г. В. Дашкова запрошують на посаду режисера-постановника в Дніпропетровський театр опери і балету. Він ставить опери класичного і сучасного репертуару: «Тоска», «Фра-Д'яволо», «Розлом» та ін.

Поряд з роботою в театрі Георгій Васильович велику увагу приділяє поширенню музичної культури, залученню до художньої творчості трудящих Дніпропетровщини. Під його керівництвом створюються три самодіяльні оперні студії: при Палаці культури ім. Ілліча заводу ім. Петровського, Палаці культури заводу ім. Дзержинського в Дніпродзержинську і при клубі облпромради. Ставить опери Ш. Гуно «Фауст», С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Постановки дістають високі оцінки, а студія облпромради навіть брала участь у всесоюзній олімпіаді.

Г. В. Дашков неодноразово виступав режисером масових свят. Його творчість відзначалась подяками і преміями. Обирався депутатом міськради.

Але спокійне, хоч і напружене, насичене творчою наснагою життя Георгія Васильовича було грубо порушено 13 травня 1936 року, коли його заарештували і етапували в П'ятигорськ. Що ж привело до цього?

В 1933 році органами ДПУ був заарештований в Таганрозі реемігрант І. М. Дряпко, потім ще декілька репатріантів, які жили в різних містах і були якось зв'язані з Дряпком, зокрема тим, що разом закінчували Миколаївське кавалерійське училище в Югославії. Вони-то під час допитів й повідомили, що на заключній стадії навчання в училищі до них звернувся один з викладачів й закликав взяти участь у боротьбі проти більшовиків. Юнаки згодились, вступили до Російського загальновійськового союзу (РЗВС) і зобов'язались виконувати його завдання.

І. М. Дряпко за завданням РЗВС виїхав до Франції, влаштувався там на роботу, вступив до «Спілки за повернення на Батьківщину» — організації, що допомагала російським емігрантам повертатись додому. Звернувся до

посольства, одержав радянський паспорт і в 1928 році виїхав до СРСР. Оселився в Таганрозі, поступив на завод «Красний котельник», де, як записано в протоколах допитів, здійснив кілька диверсійних актів — виводив з ладу електроустаткування, що призводило до зупинок підприємства[1].

Чи вели інші заарештовані якусь диверсійну діяльність — у справі не зазначається. Тим не менш рішенням колегії ДПУ від 5 травня 1934 року вони були засуджені до розстрілу з заміною ув'язненням у виправно-трудовому таборі на 10 років[2].

У протоколі допиту І. Дряпка є таке свідчення: «Я припускаю, що з завданням, аналогічним моєму, в СРСР виїхав Дашков Георгій — закінчив Миколаївське училище, виїхав в СРСР в 1923 чи в 1924 році...»[3].

Базуючись на цих припущеннях, органи ДПУ — НКВС оголошують всесоюзний розшук і в 1936 році «виходять» на Георгія Васильовича Дашкова. Їх не бентежило — це той чи не той Дашков. Головне, що співпадало два моменти — прізвище та ім'я і повернення з еміграції. Цього виявилось досить для арешту і етапування в П'ятигорськ, бо розшуки почались звідти.

Почалися допити. Цікаво простежити їхню спрямованість. У постанові про арешт вказується, що Дашков Г. В. підозрюється в участі у диверсійній групі[4]. Але в жодному протоколі згадки про якусь диверсійну діяльність на території СРСР немає. Слідчі, мабуть, тоді ще не зовсім вміли «клеїти» справу на пустому місці. Тому і всі допити зосереджуються на періоді життя Георгія Васильовича з 1919 до 1925 року, тобто до повернення в СРСР. Зокрема, від нього домагались зізнання, що він вчився в Миколаївському кавалерійському училищі, закінчив його, а також, що був членом РЗВС. Всього допитів за червень-серпень 1936 року відбулося тринадцять, і весь час ставились одні й ті ж питання. Причому Г. В. Дашков давав на них негативні відповіді. Ось характерний сюжет з допиту від 8 липня:

«Запитання: Слідство наполягає на питанні, що ви навчались в Миколаївському училищі.

Відповідь: Я не був вихованцем цієї школи.

Запитання: Ви брешете. Категорично вимагаю від вас правдивих показань.

Відповідь: Я ще раз заявляю, що вихованцем школи не був»[5].

Слідство намагається «піймати» Дашкова. В показаннях І. Дряпка говориться, що він жив у гуртожитку «Кубань» і зустрічався з членом РЗВС, полковником Ряснянським у кафе «Росія»[6]. І слідчий цікавиться, чи не жив Г. Дашков у цьому гуртожитку і які кафе відвідував. Георгій Васильович повідомляє, що жив на приватній квартирі у серба, а кафе взагалі не відвідував через брак грошей[7].

На допиті 13 серпня слідчий звертається до Г. В. Дашкова з цілою промовою: «Перебуваючи в РЗВС, ви готувались і потім були перекинуті в СРСР для здійснення диверсійних та терористичних актів. Ваше перекинення замасковане немов би переслідуванням влади, що створило видимість необхідності виїхати і позбавитись переслідування. Вже знаходячись в СРСР, ви облудним шляхом (приховавши перебування в білій армії) проникли в радянський учбовий заклад, закінчивши його, ви тим же облудним шляхом проникли на театральні підмостки, одержавши кваліфікацію режисера. Ви повністю себе завуалювали в очах людей, що вас оточували, створивши видимість радянського працівника. Слідство вас викрило і вимагає показань

про те, що конкретно, які завдання в частині ведення підривної роботи в СРСР ви одержували і як була обставлена справа з вашим перекиненням».

Відповідь Г.В. Дашкова: «В СРСР я приїхав сам. З білогвардійськими організаціями за кордоном не мав ніякого спілкування»[8].

За цією заявою слідчого виходить, що головний кримінал — «проникнення» до учбового закладу та театральні підмостки, одержання кваліфікації режисера. І знову, як бачимо, ні слова про здійснення диверсійної діяльності.

Георгій Васильович стояв на своєму і ніяких звинувачень не визнав. Проте незважаючи на відсутність доказів, заперечення в'язня, слідчі склали все ж «Обвинувальний висновок», на основі якого прокуратура Північно-Кавказького краю прийняла відповідну постанову. Цей документ заслуговує бути наведеним повністю.

Постанова
помічника прокурора
Північно-Кавказького краю
по спецсправах

Обвинувачений Дашко *(чомусь не Дашков, а Дашко.— Авт.)* згідно з орієнтуванням Головного управління державної безпеки НКВС СРСР, що він був учасником диверсійної групи, затриманий у Дніпропетровську.

Дашко Г. В. був мобілізований до білої армії. Разом з нею виїхав за кордон. Закінчив Миколаївське кавалерійське училище, вступив до РЗВС.

Працюючи в СРСР у різних місцях, приховував свою службу в білій армії. З показань І. Дряпка випливає, що Дашко Г. В. закінчив Миколаївське кавалерійське училище в 1922 році і виїхав в СРСР в 1923 чи 1924 році для здійснення диверсій. Не дивлячись на те, що Дряпко не вказує точно, які завдання були доручені Дашко Г. В. і тільки припускає, що вони були аналогічні тим, які він сам мав, а також з доданих до справи копій допитів інших осіб безперечно випливає певний висновок, що Дашко прибув у СРСР саме з цими диверсійними завданнями, підкріплюється цей висновок ще й тим, що Дашко зумів пробратись на відповідальну посаду в театрі, посилено маскуючись, приховав свою службу в білій армії.

Дашко на слідстві назвав кількох осіб, які були знайомі йому по еміграції (Мігузов, Вігран, місця і військові частини, які фігурують в показаннях інших, вже засуджених диверсантів.

При недостатній кількості прямих доказів для звинувачення Дашко він заперечує належність до цієї групи диверсантів, але непрямі докази (вказані вище) підтверджують, що він прибув до СРСР з завданням РЗВС здійснювати диверсійні акти.

Справу передати до Особливої наради при Народному комісарі Внутрішніх справ СРСР.

26 серпня 1936 року»[9].

Важко сказати, чого в цьому «документі» більше — юридичної безграмотності, блюзнірства по відношенню до елементарної законності, чи просто бажання видати, як говориться, біле за чорне і довести законність арешту та засудження невинної людини.

З обвинувальним висновком Г. В. Дашкова не познайомили. Матеріали направили до Москви, де відповідно з ними Особлива нарада НКВС прийняла рішення: «Дашкова Георгія Васильовича за шпигунство запроторити до виправно-трудового табору строком на 5 років, рахуючи з 13 травня 1936 року»[10].

Слідом за рішенням Особливої наради до П'ятигорська надійшла директива: «Дашкова Г. В. належить відправити з першим же етапом до Владивостоку в розпорядження начальника пересильного пункту Північсхідлагу для направлення на Колиму. 26.IX.1936 року»[11].

Яка була його подальша доля — можна тільки гадати. Можливо, якось все-таки вижив, а може замерз десь у снігах Колими. Ніяких відомостей ні про самого Георгія Васильовича, ні про його дружину Ольгу Львівну Луцьку, ні про їхню дочку Ірину, якій на час арешту батька було всього три з половиною роки, у справі № 23 103 немає.

Справедливість була відновлена тільки в 1989 році. У «Висновку», підписаному співробітниками Дніпропетровського управління КДБ і затвердженому прокурором Київського військового округу, зазначається, що «Об'єктивних даних, які б свідчили про проведення Дашковим Г. В. диверсійної або шпигунської діяльності, в матеріалах справи немає. Дашков Г. В. підпадає під дію Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи по відновленню справедливості відносно жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і початку 50-х років»[12].

Даних про винність, звичайно, не було й в 1936 році, але людина, нехай чесна, нічим не заплямована, та така, що попала в безжалісні жорна радянської каральної машини, не могла розраховувати на справедливість, що й сталося з Георгієм Васильовичем Дашковим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-23103. Арк. 50.

[2] Там само. Арк. 40.

[3] Там само. Арк. 61.

[4] Там само. Арк. 1.

[5] Там само . Арк. 17.

[6] Там само. Арк. 42.

[7] Там само. Арк. 25.

[8] Там само. Арк. 136.

[9] Там само. Арк. 140.

[10] Там само. Арк.139.

[11] Там само. Арк. 146.

[12] Там само. Арк 156.

Р. Терещенко

«ЗА ГРІХИ МОЛОДОСТІ»

ДЖИДАРЬЯН Аршак Саркісович. *Народився в 1902 році. Вірменин. Завідуючий кафедрою теоретичної фізики Криворізького педагогічного інституту. Заарештований в 1936 році. Засуджений до 5 років позбавлення волі. Реабілітований в 1957 році.*

На початку 1956 року на ім'я Генерального прокурора СРСР та міністра внутрішніх справ СРСР з села Каласурі, що поблизу м. Сухумі Абхазької АРСР, надійшла заява Джидаряна Саркіса Петросовича з проханням повідомити про долю репресованого сина Аршака. 96-річний батько писав: «Під кінець мого життя я хочу дізнатися про долю мого сина, бо в моїй сім'ї чужих і неблагодійних не було і не повинно бути, оскільки я в моєму житті кращого ладу ніж Радянська влада, не бачив»[1]. Виховав цей чоловік семеро дітей. Ми не знаємо тепер, як склалося їхнє життя. А він тоді не знав, де пропав безвісті його син Аршак.

Народився Джидарян Аршак Саркісович (у справі — Сергійович) 16 травня 1902 р. у с. Захарівці Цебельдинского району (поблизу Сухумі) в Абхазії. У 1918 р. закінчив 7 класів Сухумської міської школи № 1. Важливо зауважити, вслід за повідомленням батька Аршака Саркісовича, що в цій школі він навчався разом з майбутнім наркомом Л.П. Берія і «не мирився з ним». Потім навчався в Сухумському індустріальному технікумі. Для випускника технікуму в країні було багато роботи — відшуміли грізні й руйнівні роки революцій та громадянської війни і треба було відбудовувати народне господарство. Але, очевидно, він мав особливі здібності і бажання отримати вищу освіту, що привело його спочатку до Тифлісу, звідки він незабаром перевівся на навчання до Ленінградського політехнічного інституту.

Ой, Аршаку, Аршаку! Краще б ти залишився у своїй сонячній і пахнучій мандаринами Абхазії. Може, обминула б тебе зла доля?...

У середині 20-х років у Ленінграді — другій, неофіційній столиці СРСР — вирувало політичне життя. В партійних і комсомольських організаціях точилися гострі дискусії про шляхи подальшого розвитку держави, про методи соціалістичного будівництва. Сформувалася так звана троцькістсько-зінов'євська опозиція генеральній лінії ВКП(б). За політичними дискусіями маскувалися особисті амбіції і боротьба за владу у вищому керівництві партії[2]. А рядові комуністи і комсомольці з усією пристрастю обговорювали питання згортання партійної демократії, індустріалізації, колективізації тощо.

Ще в 1926 р., навчаючись у Тифлісі, комсомолець Джидарян Аршак Саркісович був прийнятий кандидатом у члени ВКП(б), але затвердили його у цьому статусі, коли він вже був у Ленінграді, тобто за його відсутності. На фізико-математичному факультеті політехнічного інституту, де він навчався, у 1927 р. під час партійної дискусії він познайомився з земляком, студентом Василем Васильовичем Цинцадзе, котрий підтримував троцькістську платформу. Аршак Саркісович читав троцькістську літературу, а на одній з дискусій голосував за троцькістську платформу[3].

Невідомо, під впливом яких обставин, але його опозиційна ейфорія швидко пройшла, і вже у 1928 р. він подав заяву до комітету комсомолу про свій відхід від опозиції. Оскільки його «троцькізм» не був активним (він жодного разу не виступав на зборах на захист опозиції), при розгляді заяви про відхід від опозиції він не отримав навіть догани.

Тільки у 1928 р. у Тифлісі він одержав, нарешті, свою кандидатську картку. За його свідченнями, на той час він вже «ясно розумів, що троцькізм — це контрреволюція»[4]. Але у 1929 р. у ході «чистки» в партії Аршак Джидарян отримав сурову догану за те, що під час вручення йому кандидатської картки не заявив про своє колишнє перебування в рядах опозиції. Правильною була лише генеральна лінія, всі інші думки з приводу методів соціалістичного будівництва вважалися помилковими і, більш за те, ворожими. А права на помилку не мав ніхто.

У 1930 р. А. С. Джидарян закінчив інститут і був залишений для продовження навчання в аспірантурі. Мабуть, він мав хороші здібності для науково-педагогічної роботи.

На той час Аршак Саркісович був вже досить солідним чоловіком — пора подумати про створення сім'ї. У 1930 р. він познайомився з Зінаїдою Максимівною Кулішовою. Вона жила при матері пенсійного віку. 27-річна жінка мала 8-річну дочку Ларису і працювала в Смольному (очевидно, секретаркою). Через рік вони одружилися.

1932 рік для Аршака Саркісовича теж був знаменний — його прийняли в дійсні члени ВКП(б). Враховуючи неприємність, яку він мав під час чистки 1929 р. за «утаємничення» факту своєї колишньої належності до «троцькістів», А. С. Джидарян при прийомі в партію згадав цю обставину зі своєї біографії. Це не стало на заваді прийому, тим більше, що в даній партійній організації його знали вже протягом 5 років.

У тому ж 1932 р. Аршак закінчив аспірантуру і переїхав до Сухумі. Він став працювати в Сухумському інституті ефіромасляних культур і субтропічного плодівництва[5]. За свідченнями самого Аршака Саркісовича, цей інститут не зовсім відповідав його спеціальності інженера-фізика. Тому коли до нього дійшла чутка про те, що в Тифлісі передбачається відкриття фізико-технічного інституту, він вирішив вияснити можливість переходу на роботу в цей інститут. Під час відрядження в Тифліс А. С. Джидарян зайшов в інститут будівництва до професора, який нібито займався організацією фізико-технічного інституту. Там він випадково зустрів свого старого знайомого по Ленінграду, який працював у лабораторії інституту. Ця зустріч буде пізніше розцінена як зв'язок з контрреволюціонером.

За рекомендацією колишнього секретаря партосередку Ленінградського політехнічного інституту, згодом заступника директора фізико-технічного науково-дослідного інституту в Дніпропетровську Д. А. Штанька він поступив на роботу в Дніпропетровський державний університет, де міг реалізувати свої можливості за спеціальністю.

1933/34 навчальний рік Аршак Саркісович розпочав доцентом кафедри теоретичної фізики на фізико-математичному факультеті. Незабаром він став деканом цього факультету.

Відразу забрав з Ленінграда свою сім'ю — дружину Зінаїду з її дочкою від першого шлюбу, двома вже спільно викоханими дочками. З ними переїхала до Дніпропетровська і теща Єлизавета Йосипівна. Сім'я поселилася у професорсь-

кому будинку, що примикав до 1-го корпусу університету. Дружина стала працювати економістом облпромради, а дітьми займалася теща-пенсіонерка.

Зрештою, ніби-то все влаштувалося: сім'я «возз'єднана», є житло, робота за спеціальністю. Та спокійного життя не було. В країні поширювалася політична вакханалія, розкручувалися репресії. Спочатку чимало нервів забрала «чистка» партії 1934 р., де він також заявляв, що колись підтримував платформу троцькістів, але вже давно відійшов від неї. Обійшлося. Та не надовго. Вже у 1935 р. був виключений з рядів ВКП(б) за належність до троцькістської опозиції[6].

Ще раніше Аршак Сергійович, крім роботи в університеті, викладав теоретичну фізику в Криворізькому педінституті. У 1935 р. він був запрошений туди на посаду завідуючого кафедрою. В університеті в ці роки один за другим ректори звинувачувалися у контрреволюційній підривній роботі, збиралися збори для засудження «викритих ворогів», переважно троцькістів. Троцькістська тема на партійних зборах була головною. Аршак Саркісович був увільнений з посади декана фізмату. Тому він відгукнувся на запрошення і переїхав до Кривого Рогу, де в педінституті став завідувати кафедрою теоретичної фізики. Одночасно він залишався і доцентом кафедри теоретичної фізики ДДУ. Його сім'я продовжувала жити в професорському будинку університету. До трагічної розв'язки залишилося небагато часу.

Як говорила пізніше на слідстві теща А. С. Джидаряна, після виключення з партії він «став невпізнанним. Ні з ким дома не розмовляв і майже дома не бував»[7]. А сам він зізнався, що мав тоді дуже пригнічений душевний стан. До нього неодноразово навідувалась думка про самогубство через отруєння. Проте обидві спроби закінчилися невдало. Перший раз завідуючий лабораторією і завкафедрою хімії дав йому отруту для мишей в дуже малій кількості, і він викинув її. Вдруге, напевно, здогадавшись про призначення замовленого хімічного препарату, той же Горб дав йому замість отрути якусь суміш. А. С. Джидарян випив її, але не отруївся. Так що долею йому було відпущено ще кілька років життя, з них один рік — на свободі, хоч вже і в лабетах гнітючих обставин та ідеологічної задухи.

Дружина часто писала йому листи, а він через свій душевний стан не знав, що їй відповідати. Як «речовий доказ» в слідчий справі є один лист Зінаїди Максимівни до Аршака Саркісовича (вдома його називали Аркадієм Сергійовичем, і в справі він фігурував як Аршак Сергійович). В ньому дружина журить його за те, що він не відповідає регулярно на її листи, турбується про його одяг, зокрема про пальто, яке треба перелицювати, щоб воно мало пристойний вигляд. Вона радить, щоб її «дорогий Аркадінька» весь вільний час займався дисертацією. А ще — щоб не спілкувався з людьми, котрих погано знає, аби не вплутатися в якусь історію через ті знайомства[8]. Вона добре знала, скільки неприємностей він мав через своє знайомство в Ленінграді з «троцькістами» Цинцадзе, Білявською та Свердловим з кораблебудівного факультету. Мине рік і це її застереження буде вже трактуватися як порада більш глибокої конспірації. А тоді дружина мала рацію: чим менше знайомств, тим спокійніше, бо ж завтра ті знайомі можуть виявитися «ворогами народу». Їх же з кожним днем ставало все більше і більше. Це тільки викритих, а скільки ще затаєних...

Не сховався Аршак Саркісович у Криворізькій провінції від караючої руки «правосуддя». 6 листопада 1936 р. прокурор Дніпропетровської області підписав постанову про арешт «громадянина Джидаряна Оршака Сергійовича, котрий здійснив злочин, передбачений ст. ст. 54-10, 54-11 УК УРСР

— учасник троцькістського підпілля, веде активну троцькістську діяльність»[9]. Очевидно, в цей день він був вдома, в Дніпропетровську. В його квартирі, на Шевченківській, 59, було зроблено обшук і вилучено «докази» його контрреволюційної діяльності: паспорт, військовий квиток, профквиток, листування на 25 аркушах, блокнот на 13 сторінок, 2 листи. В справі, як зазначено вище, в наявності лише один лист дружини до Аршака Саркісовича. Як найбільший «компромат»[9].

14 жовтня складено було перший протокол допиту. А всього їх було шість — від 14 та 15 жовтня, 17 і 19 листопада, 19 і 25 грудня 1936 р. Від допиту до допиту розширюється коло звинувачень, які пред'являє заарештованому слідчий. Показання ж Аршака Саркісовича видаються нам досить правдивими. На першому допиті, присвяченому, головним чином, ленінградському періоду його життя, він чистосердечно, в дусі формулювань того часу, зізнається, що «у 1927 р. під час партійної дискусії в Ленінграді був завербований в контрреволюційну троцькістську організацію»[10]. Знав він ще там серед студентів з троцькістськими ухилами Білявську та Свердлова, з якими останній раз бачився у 1929 р. З Цинцадзе через кілька років після закінчення інституту він зустрівся в Тифлісі.

Друге звинувачення на адресу А. С. Джидаряна, яке набуло розвитку вже в наступних допитах, пов'язане з його знайомствами з репресованими «націоналістами» і «троцькістами» в Дніпропетровському університеті — колишніми ректорами М. Г. Куїсом та М. Б. Комаровським, проректором Н. М. Ягнетинською, професором А. С. Ревою (пізніше всі вони були реабілітовані). Важко собі уявити, як може викладач, тим більше декан факультету, не спілкуватися в процесі роботи з керівництвом та колегами. А. С. Джидаряну нав'язувалась його провина — участь у активному троцькістському підпіллі в Дніпропетровську. Але він все те заперечував, мотивуючи тим, що тільки виробнича діяльність зв'язувала його з названими особами.

Особливу увагу слідчий акцентував на такому факті. На жовтневі свята 1934 р. ректор університету М. Б. Комаровський влаштував у себе вечірку, на яку запросив професорів і деканів. Нібито там велися політичні бесіди. Аршак Саркісович те заперечував: «Ніяких бесід на політичні теми я там не чув»[11]. А ще заарештований повинен був згадати, хто був на вузькій нараді у ректора Комаровського два роки тому, на якій ректор ніби захищав Ягнетинську. Слід зазначити, що на відміну від багатьох, А. С. Джидарян не обмовлював ні себе, ні інших. Винним себе в контрреволюційній діяльності не визнавав. Невже ні в чому не винен? Ні, він мав почуття своєї «провини». Ось у чому зміст цієї провини: «Я приховав від слідства, що Цинцадзе і Свердлов розповідали, що відійшли у 1928 р. від троцькізму організаційно і ідейно, хоча заяву про вихід подали значно раніше. Таким чином, Цинцадзе і Свердлов обманювали партію, а я, знаючи про це, також нікому не розповідав про дворушництво Цинцадзе і Свердлова»[12]. Досить реальна ситуація, яка відповідала часу.

Не можна було А. С. Джидаряну ні з ким спілкуватися, хіба знаєш, що вони «вороги народу». І розмов ніяких не вести про політику. Навіть дома. На допиті свідок — теща заарештованого — сказала, що дочка попереджувала його, щоб при дітях навіть газет не читав і не розповідав про Троцького[13]. (а дітям же — 12, 5 і 4 рочки), з чого слідчий зробив «логічний» висновок: «Виходить, що Джидарян дітей виховував в контрреволюційному троцькістсь-

кому дусі, оскільки ваша дочка забороняла йому при дітях говорити про Троцького»[14]. Взагалі ж бо теща, мабуть, недолюблювала зятя, а може просто злякалася. Бо почала розмірковувати, а не користуватися фактами. Наприклад: «Я заключила, що Джидарян ще й зараз залишився троцькістом», «коли б Джидарян не був би в душі троцькістом зараз, то моя дочка йому б часто не говорила, щоб він при дітях про Троцького не говорив», «Дочка троцькістів називає розбійниками, мабуть, Джидарян хвалив троцькістів перед дітьми...» З огляду на це цікавою є остання фраза в показаннях тещі: «Особисто я бесід Джидаряна, де б він вихваляв Троцького, не чула»[15]. Зате дружина Зінаїда Максимівна заперечила видумки матері («мама щось недочула»).

Допитані були ще 6 свідків — співробітників по його роботі в Дніпропетровську і Кривому Розі. Всі вони чули, що Джидарян в Ленінграді належав до троцькістів, але потім відмежувався від них. Що стосується останніх років його перебування в Дніпропетровську і Кривому Розі, то дехто, під психологічним впливом факту арешту Джидаряна, намагався знайти в його поведінці те, що могло свідчити про його контрреволюційну діяльність. Один згадав, що Аршак Саркісович був добре знайомий з репресованими Куїсом і Комаровським, що він не виступав на зборах з критикою троцькізму і троцькістів. Однак і такі свідки змушені були визнати: «З боку Джидаряна контрреволюційних виступів я не чув»[16].

Та всі ті свідчення на користь заарештованого були зайві. Ніщо не зашкодило слідчому у «Обвинувальному висновку» записати: «Показаннями свідків... і признанням самого звинуваченого Джидаряна звинувачення в контрреволюційній троцькістській діяльності повністю доведено». І ще написано, що з 1927 р. він був членом контрреволюційного підпілля і проводив контрреволюційну троцькістську діяльність... «Винним себе визнав...»[17].

На початку 1937 р. справа була направлена на затвердження в Київ, а звідти 20 лютого — на розгляд НКВС СРСР. 9 березня 1937 р. Особлива нарада при народному комісарі внутрішніх справ СРСР ухвалила: «Джидаряна Аршака Сергійовича за контрреволюційну троцькістську діяльність заключити у виправно-трудовий табір терміном на 5 років, рахуючи з 6. XI. 36 р. ... направити першим етапом в м. Владивосток, в розпорядження начальника пересильного пункту Північсхідтаборів НКВС для направлення на Колиму»[18].

...До травня 1939 р. батько одержував від сина листи. Остання відома йому адреса сина: ДВК, бухта Нагаєво, Оротукан. Будівництво доку.

Доля сім'ї А. С. Джидаряна невідома. Як і доля самого Аршака Саркісовича. Можливостей піти у безвість було багато.

У 1957 р. справу було переглянуто, постанова від 9 березня 1937 р. про його покарання була скасована за відсутністю складу злочину[19]. Цим і втішився 96-річний Саркіс Петросович Джидарян у своїй сонячній Абхазії. Рідним також повідомили, що Аршак помер від цинги в лікарні с. Усть-Тайожне в 4 км від Магадана 9 лютого 1939 р.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7220. Арк. 83.

[2] Историки спорят.— М., 1988.— С. 255.

[3] АУСБУДО. Спр. П-7220. Арк. 11.
[4] Там само. Арк. 12.
[5] Там само. Арк. 15 зв.
[6] Там само. Арк. 12.
[7] Там само. Арк. 42.
[8] Там само. Арк. 79.
[9] Там само. Арк. 3.
[10] Там само. Арк. 10.
[11] Там само. Арк. 15.
[12] Там само. Арк. 22.
[13] Там само. Арк. 42.
[14] Там само.
[15] Там само. Арк. 49.
[16] Там само. Арк. 54,62.
[17] Там само. Арк. 66.
[18] Там само. Арк. 73.
[19] Там само. Арк. 113.

Г. Швидько

НЕ СЛІД ДИСКУТУВАТИ З МОЖНОВЛАДЦЯМИ

ДІДЕНКО (Степовий) Феодосій Кирилович. народився в 1889 році в селі Теслуги Волинської губернії. До 1934 року — заступник директора Інституту філософії, потім — робітник Дніпропетровського заводу ім. Молотова. Заарештований в серпні 1940 року. розстріляний 24.6.1941 року. Реабілітований в 1961 році.

Справа, що завершилась 24 червня 1941 року бере свій початок в 1933—1934 рр., коли розгорнулась шалена боротьба проти «українського націоналізму» і його носіїв, які «угніздилися» в наукових і освітніх установах, у першу чергу, у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), створеній у 1932 р. Серед керівників цієї асоціації до 1933 р. був М.О. Скрипник, член партії з 1897 р., активний діяч революції і радянського будівництва. Та тепер саме він визнається лідером «прихованого» націоналістичного ухилу в рядах КП(б)У. 28 лютого 1933 р. М. Скрипника звільняють з посади наркома освіти і починається його цькування, що, врешті-решт, призвело до самогубства.

За практикою тих часів йде шалений пошук «прибічників» і «послідовників» М. Скрипника. Їх звинувачують у багатьох гріхах, і, в першу чергу, в націоналізмі і троцькізмі.

До ворожих лав зараховують і заступника директора інституту філософії ВУАМЛІНу Феодосія Кириловича Діденка (літературний псевдонім Степовий).

Феодосій Діденко народився в 1889 році в селі Теслуги Волинської губернії в сім'ї вчителя. Вчився в комерційному училищі. В 20-ті роки закінчив Інститут червоної професури (ІЧП). На початку 30-х років працює в інституті філософії ВУАМЛІНу і одночасно викладає в Харківському інституті народної освіти. В 1930 році Феодосій Кирилович випускає дві книги «Органічна і расова теорія суспільства» і «Енергетична і географічна теорія суспільства», в 1931 р. бере участь у збірнику «Войовничий матеріалізм». співробітничає в редакціях газет «Плуг» і «Червоний шлях».

Чого ж талановитого вченого, активного громадського діяча зарахували до ворожих лав. Не виключено, що приводом стала так звана пасивна позиція під час виявлення «націоналістів» і «троцькістів» Коли в 1933 році проходила кампанія по викриттю наукових працівників ВУАМЛІНу Чичкевича, Юринця, Свідзинського, Демчука та інших, Діденко «відмовчався». Тепер розгорнулась широка кампанія вже проти нього. Йому пригадали «провину» 10-річної давнини. В 1923 р. на зборах в Інституті червоної професури голосував за пропозицію троцькіста Дашківського, який намагався зірвати прийняття резолюції, що схвалювала генеральну лінію ВКП(б).

У 1925 році, читаючи за завданням ЦК КП(б)У лекції для активістів Комуністичної партії Західної України, протягував у них націоналістичні погляди.

Діденко прилучався до різних антибільшовицьких течій на філософському фронті з метою боротьби проти партії під їхнім прикриттям. У період

ослаблення «механістів» і активізації деборінців Діденко стає на їхній бік і на цих позиціях знаходиться до 1932 р.

Діденко залучає до участі в науковому збірнику про К. Маркса Юринця і Білика, які пізніше були звинувачені в «українському націоналізмі».

Врешті-решт, «гріхів» накопичилось більш ніж досить і в лютому 1934 року його виключають з партії.

В постанові партійної колегії парткомісії партійного контролю по Харківській області зазначалось:

«Діденко-Степовий під час виникнення справи заступник директора Науково-дослідного інституту філософії і керівник кафедри історичного матеріалізму Інституту червоної професури. Зараз не працює. 27 березня 1934 р. партійний комітет ВУАМЛІНу підтвердив постанову партійної групи НДІ філософії ВУАМЛІНУ про виключення Діденка-Степового з партії

а) Діденко-Степовий є українським націоналістом, який на протязі ряду років співробітничав у редакціях «Плуг» і «Червоний шлях» з контрреволюціонерами-націоналістами Пилипенком, Яловим, Демчуком, Хвильовим і з керівниками філософського фронту Юринцем, Демчуком. Степовий був близько зв'язаний з заарештованим Чичкевичем;

б) Діденко-Степовий на протязі ряду років (1925—1930) захищав і популізував расові теорії фашизму;

в) Степовий в друкованих працях протягав висловлювання про безбуржуазність української нації — одну з теорій українського націоналізму;

г) Степовий на протязі 1933 р. в період розгрому націоналістів Юринця, Свідзінського, Десняка та ін. проводив політику відмовчування як форму захисту націоналістичних елементів і приховування своїх націоналістичних поглядів;

д) в своїх філософських працях Діденко-Степовий стоїть на позиціях ідеалізму, фальсифікує філософію марксизму-ленінізму, пропагує гегельянство.

Ряд робіт Діденка-Степового і конкретних цитат з його праць, наведених в постанові партгрупи, дійсно підтверджують висунуті проти нього звинувачення в націоналізмі, пропаганді фашистських расових теорій і ідеалізму.

Підтвердити рішення партійного комітету ВУАМЛІНу про виключення Діденка- Степового з лав ВП(б) як українського націоналіста, пропагандиста расових теорій, фашизму, буржуазного ідеаліста, мовчальника в період розгорнутої боротьби з українським націоналізмом, що можна розглядати як тактику підтримки націоналістів і приховування своїх націоналістичних поглядів, за націоналізм і наклепи на партію»[1].

Як виключеного його позбавляють роботи в ідеологічних організаціях. Після довгих поневірянь влаштовується робітником на Дніпропетровський містобудівельний завод імені В. Молотова.

Починається новий етап у житті Феодосія Кириловича — етап боротьби за відновлення справедливості.

Протягом п'яти років він звертається в різні партійні інстанції, починаючи з Харківського міськкому і закінчуючи ЦК ВКП(б).

При розгляді його справи в різних партійних органах, як основний мотив обвинувачення подавалось його наукове співробітництво з людьми, репресованими. Він одержував стереотипну відповідь: виключений правильно. Та Діденко не вгамовується.

В листі на ім'я 18-го з'їзду ВКП(б) у 1939 р. він пише? «На Партійній колегії Комісії партійного контролю 20 грудня 1938 р. члени парткології

тт. Шкірятов, Ярославський, Коротков... в своїх виступах фактично зімкнулись з ворогами народу, які виключили мене з партії в лютому 1934 р.... »[2].

Через таке обвинувачення терпець у можновладців увірвався і вони в пошуках компрометуючих матеріалів звертаються до НКВС. Його співробітники, виконуючи керівну партійну вказівку, піднімають справи 1933—1934 рр., допитують репресованих тоді, і в результаті на світ народжується довідка: «За показаннями заарештованих членів контрреволюційної організації (Української військової організації) Демчука, Вікула, Ониковича Степовий-Діденко був членом цієї організації. Звинувачений Вікул в своїх показаннях від 19.6.1938 р. говорить, що Степовий керував контрреволюційною роботою в університеті ім. Артема». Пізніше НКВС надсилає ще одну довідку: «Встановлено, що Степовий-Діденко є націоналістом, був близько зв'язаний з групою активних націоналістів у Харкові, а також з рядом осіб, засуджених в 1933 році у справі «Української військової організації» — Вікулом, Демчуком та ін»[3].

З цих довідок важко уявити, був Ф. Діденко членом УВО чи не був. Але серйозні обвинувачення в потуранні ворогам народу, пред'явлені ним М. Шкірятову, Є. Ярославському, а пізніше Л. Кагановичу, не можна було залишати безкарно.

За відповідною вказівкою Управління державної безпеки по Дніпропетровській області заводить кримінальну справу і 12 серпня 1940 року Ф. К. Діденка заарештовують. Слідство продовжувалось до березня 1941 р., супроводжувалось виснажливими допитами, в ході яких слідчі намагались одержати від підслідного визнання в контрреволюційній діяльності, і, мабуть, це їм вдалося.

19 лютого 1941 р. був готовий «Обвинувальний висновок», який за змістом більше нагадував якесь партійне рішення, а не юридичний документ. У ньому перелічувались належність до філософських течій, визнаних офіційною ідеологією немарксистськими, пропаганда меншовиствуючого ідеалізму. Єдине, що можна віднести до контрреволюційної діяльності, це нічим не підтверджена участь в УВО.

Судив Ф. К. Діденка обласний суд. Весь процес , як і в попередні роки, йшов за сценарієм, розробленим у Дніпропетровському Управлінні державної безпеки.

Як і в «Обвинувальному висновку», так і в вироку, винесеному 17 березня 1941 р., єдина річ (причому не доведена), яку можна було кваліфікувати як антирадянську діяльність — це участь в УВО. Та все ж таки Ф. К. Діденко звинувачувався за статтями 54-2, 54-7, 54-10, 54-11 (антирадянська діяльність, контрреволюційна пропаганда). Всі інші звинувачення звучали досить переконливо: «Підсудний Діденко, будучи в 1934 р. виключений з членів ВКП(б) за зв'язок з ворогами народу, за пропаганду буржуазних теорій в період його роботи в редакціях газет «Плуг» і «Червоний шлях», за перекручування і фальсифікацію теорії марксизму-ленінзму, став на шлях подачі наклепницьких заяв на керівних партійних працівників. В своїх заявах на ім'я центральних партійних органів і органів НКВС підсудний явно зводив наклепи на керівні партійні органи, на методи їхньої боротьби з ворогами Комуністичної партії, на керівників партійних органів. За період перебування в ВКП(б) підсудний показав себе людиною, яка бореться проти Комуністичної партії, що підтверджується такими даними. В 1923 р. Діденко примикав до троцькістів. До 1925 р. Діденко стояв на позиціях «механістів», з 1925 до 1932 р. — на позиціях деборинців. Свої антипар-

тійні погляди використовував у боротьбі з Комуністичною партією в справі виховання кадрів, що навчались в Інституті червоної професури.

Бувши контрреволюційно настроєним, підсудний Діденко увійшов до складу антирадянської націоналістичної організації УВО і за її завданням у комуністичному університеті ім. Артема проводив антирадянську діяльність, що підтверджується виписками з протоколів допитів Вікула і Демчука, які навчались у цьому університеті.

Оцінюючи всю антирадянську діяльність Діденка-Степового, суд вважає доведеним його перебування в складі контрреволюційної організації і пред'явлене йому обвинувачення за статтею 54-11 вірним.

Також суд вважає доведеним обвинувачення за статтями 54-7, 54-10, 54-2.

Дії підсудного Діденка-Степового суд вважає виключно соціально небезпечними і тому не знаходить обставин, що пом'якшували б його вину.

Присудити Ф.К. Діденка-Степового до вищої міри покарання — розстрілу, конфіскувавши в доход держави особисто йому належне майно. Судові витрати віднести за рахунок держави.

Вирок остаточний, оскарженню не підлягає. Підсудний може звернутись до Президії Верховної ради УРСР з проханням про помилування.

Голова суду (підпис)
Секретар суду (підпис)»[4]

Як бачимо, суд був скорий і неправий. Людину за те, що дозволила собі відстоювати справедливість, сперечатись з партійними можновладцями, абсолютно без всякої вини прирекли до знищення. Вирок виконий 24 червня 1941 р. В своєму протесті в справі Ф. К. Діденка-Степового, Військовий прокурор УРСР зазначив, що звинувачення Діденка-Степового засновані на його особистих заявах до ЦК ВКП(б) і показаннях Вікула і Демчука.

Вирок Дніпропетровського облсуду підлягає скасуванню на таких підставах: В процесі відновлення кримінальної справи встановлено, що Діденко-Степовий підданий вищій мірі покарання без достатніх підстав. Звинувачення в наклепах безпідставне, бо в документах , що знаходяться в справі, немає наявності складу злочину, відсутні будь-які матеріали про його антирадянську діяльність.

Тому пропонується справу проти Діденка-Степового Ф.К. припинити за недоведеністю обвинувачення[5].

Постановою судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР від 15 червня 1961 р. вирок Дніпропетровського обласного суду скасовано і справа проти Ф. К. Діденка-Степового припинена[6].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр.П-15175, арк. 64.

[2] Там само. Арк. 54.

[3] Там само. Арк 56.

[4] Там само. арк. 47, 48«е».

[5] Там само. Арк. 96.

[6] Там само. Арк. 98.

Р.Терещенко

ЧОМУ РОЗСТРІЛЯЛИ ПРОСВІТЯНИНА

ЄМЕЦЬ Максим Кузьмович. *Народився в 1878 році в селі Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії. Українець. Заступник начальника фінансового відділу управління Сталінської залізниці. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1997 році.*

Народився Максим Кузьмович Ємець у багатодітній бідній селянській родині в селі Гаврилівці на Полтавщині. Його молодший брат Кирило Ємець, на схилі віку перебуваючи в лікарні, у січні 1941 року склав записки автобіографічного характеру, які адресував своїм дітям. Нині ці записки зберігаються у його онука, Юрія Володимировича Мінька, який люб'язно познайомив нас зі спогадами діда. Отже, слово Кирилові Ємцю:

«Нас було у батька і матері вісім душ; перша, Катя, померла маленькою, а Таня померла вже дорослою... Батько і мати були люди неписьменні, забиті, бо дід і баба були грубі, мали у себе 15 десятин землі і все тримали в своєму кулаці до останньої хвилини».

Кирило Кузьмович згадує, що старший від нього на три роки Максим і він, як доросліші діти, ставали за помічників батькам: Максим у погоничах, а Кирило як пастух. «Ми всі працювали в спільному господарстві, обірвані й босі, бо Ваші дідусь і бабуся тільки й знали працю... Якось, наскільки пригадую перед Великоднем, наша бабуся принесла нам з М. К. (так він позначає вже репресованого брата.— *Авт.*) вибійчані штани та прибрала нас у новеньке і радості нашій не було кінця.

Починаємо ми ходити до школи, М. К. і я. Нам важко було ходити, оскільки біднота батька не давала змоги нас одягти й взути і дати дві копійки на олівці чи грифель. Кузьма Ємець, пригадував Кирило Кузьмович, звичайно працював у свого батька, отримував за це 8-й сніп, як у чужого на стороні. Йому не вистачало для своєї родини і постійно доводилося десь приробляти — у заможних селян по 15—20 кіп на день, сам бував голий, чим і довів себе до каліцтва, він довго не жив — Кузьма Ємець помер 1910 року».

Коли старші діти стали добре розуміти тяжке становище своїх батьків, вони вирішили скоріше йти на свій хліб. Максим Ємець після закінчення народної початкової школи потрапив у писарчуки в своєму селі. Потім, ще хлопчиком пішов з дому на залізницю в Знаменку.

Кар'єра Максима Ємця почалася у 14—15 років обтиральником паровозів. Відтоді він пробивав собі шлях без всякої сторонньої допомоги. Та ще й допомагав меншому братові Кирилові, підтримав його при переїзді до Катеринослава. Сам він, без зв'язків і знайомств, з'являється у Катеринославі у 1896 р. Ось уривок зі свідчень, які давав Максим Ємець на допиті 26 травня 1938 року *(зробимо похибку на характер установи, яка цікавилася його мемуарами.— Авт.)*:

«Опинився в робітничому середовищі, в обстановці, чужій селянському побутові. Зайнятися моїм політичним вихованням було нікому і я був наданий самому собі. У мене, в той час юнака, був величезний потяг до знань, я накинувся на книжки, але читав їх без всякого розбору. Випадково натик-

нувся на українську книжку, після чого став цікавитися українською літературою взагалі.

У колишньому Катеринославі, куди я перейшов на службу в 1896 році, я потрапив у чиновницьку родину, середовище управлінських службовців. Тут я вперше стикнувся з українськими націоналістами і вступив 1898 року в нелегальний гурток «РУП» — «Радикальна українська партія»[1].

Далі він розповідав про РУП:

«Наскільки мені пригадується, цей гурток очолювався Липківським Сергієм, викладачем одного з учбових закладів міста Катеринослава. Незабаром гурток наш розпався внаслідок виїзду керівників з міста»[2].

Тут потрібні теж коментарі. Сергій Липківський (брат митрополита УАПЦ Василя Липківського), за спогадами Дмитра Дорошенка, стояв на чолі Катеринославської «Просвіти», яка під його керівництвом провадила жваву роботу. Як пише в «Моїх споминах про давнє минуле (1901—1914 роки)», виданих 1949 року в Канаді (Вінніпег), Дмитро Дорошенко, Сергій Липківський до 1910 року очолював «Просвіту» у Катеринославі, поки не виїхав до Маріуполя. Отже, тут пам'ять або підводила М. Ємця (минуло 40 років!), або РУП розпалася з інших причин. Як би там не було, Максим Ємець читає брошури РУП і під їхнім впливом у ньому міцніє національна самосвідомість. Певний вплив на М. Ємця мав і поет Микола Кузьменко, який був у приятельських взаєминах з ним. По-перше, обидва працювали на Катерининській залізниці, по-друге, й жили неподалік один від одного на лівобережжі Дніпра. Й, звісно, мали спільні інтереси.

Коли настала пора одружитися, Максим Ємець зупинив свій вибір на молодій панночці Галині Миколаївні Биковій — дочці поміщика Миколи Бикова, маєток якого і великий сад займали територію нинішньої дев'ятої лікарні поблизу теперішнього проспекту Воронцова. Галина Миколаївна була на сім років молодша за свого чоловіка.

За спогадами племінниці Максима Наталії Кирилівни, Максим Ємець збудував собі будинок поряд з Биковими, на тому місці, де потім знаходилася пожежна команда. Будинок був двоповерховий, багатий. Там був зал з акваріумами, картинами і багатою бібліотекою. Дівчинці запам'яталося, що всі книжки були в оксамитових палітурках. Дядько дуже захоплювався «Просвітою», ставив вистави і в Зимовому театрі (нині — театр ім. Горького). Залучав до цього і родичів. Шестирічна Наталка в 1916 році вже грала в театрі, виконуючи головну дитячу роль у виставі «Брехня» за В. Винниченком. Вона ж декламувала Шевченкове «Минають дні, минають ночі...», «У всякого своя доля». Дуже здібною на сцені виявилася сестра Максима Ємця Мотря, яку він запрошував з Гаврилівки грати в його виставах. Та коли сталася революція, усе це поламалося...

Сам він на допиті 26 травня 1938 року свідчив, що після РУПу побував і в російських робітничих гуртках. Та все ж його вабило рідне, стихія українського слова. Це він особливо відчув після революції 1905—1907 років, коли після тривалої заборони стали виходити українські газети, а літературний ринок наповнився українськими книжками. За спогадами племінниці, Максим Ємець був у товариських стосунках не лише з Миколою Биковим, відомим катеринославським видавцем і публіцистом, але й з Андріаном Кащенком (теж працював на залізниці), Борисом Грінченком.

Видатний українській історик Дмитро Дорошенко, який восени 1909 року з'явився в Катеринославі, потім згадував, що тут перебувала головна

управа Катерининської залізниці, і серед її численних службовців було багато свідомої інтелігенції. В числі осіб, які вели перед у місцевому громадському житті, Дмитро Дорошенко називає Максима Ємця і його тестя Миколу Бикова[3].

За підозрою у приналежності до революційних гуртків, Максим Ємець з 1901 по 1915 рік чотири рази заарештовувався поліцією і жандармерією. На щастя, до суду справа не доходила. Ревтрибунали і суди розпочнуться за радянських часів... і це при тому, що навіть формально М. Ємець до жодної політичної партії не належав.

...5 грудня 1910 року відбувалося освячення власного будинку «Просвіти» в селі Мануйлівка Новомосковського повіту (нині Мануйлівка у складі Дніпропетровська, це район проспекту Воронцова). З Полтави просвітян листом привітав Панас Мирний, з Києва — Олена Пчілка, Сергій Єфремов, Микола Лисенко... Були десятки вітань від інших осіб та організацій з усієї України й з поза її меж. Бо за будівництвом мануйлівської «Просвіти» стежила вся Україна.

Того дня о другій годині в залі новозбудованої «Просвіти» розпочався концерт. Вступне слово перед цим промовив Максим Ємець. Повністю цю промову видрукував 18 січня 1911 року катеринославський часопис «Дніпрові хвилі». Ось лише короткий уривок з неї. 32-річний Максим Ємець говорить про значення і завдання «Просвіти»:

«Вона мусить бути огнищем рідної культури, давати захист рідному слову, ширити освіту в своїй околиці всякими од неї залежними способами. Читання лекцій з усякої науки, бібліотека-читальня, виписування книжок і часописів — оце перша культурна, як то кажуть, місія, яка лежить на нашій «Просвіті». Рідна сцена і рідна пісня знайдуть собі теплий захист під стріхою нашої «Просвіти», даючи розумну та любу розвагу нашим людям, прищеплюючи їм любов та повагу до нашої національної умілості. Дасть наша «Просвіта» притулок і заходам коло економічної самопомочи її членів, бо економічний добробут таке ж саме завдання просвітньої діяльності, як і заходи коло лекцій та театральних вистав... І на цих запорозьких степах, на яких колись наші предки — запорожці боронили свій край і віру християнську, нехай розів'ється і процвіте буйним цвітом наша «Просвіта», ця свіжа паросль на усохлій деревині культурного життя нашого люду. Нехай несе світло науки і будить любов до знання й просвіщення!» («Дніпрові хвилі» Катеринослав, №5—6, 18 січня 1911 р., с. 78).

Сам Максим Ємець мав на тій урочистості великий успіх, і як декламатор — він читав «Богданову славу» Чернявського. А Микола Кузьменко з неменшим успіхом виконував байки Глібова. На Різдво в «Просвіті» були дві театральні вистави — «Сто тисяч» і «Наймичка». В останній головну роль грала Наталя Дорошенко. Потім просвітяни стали працювати над виставами «Бурлака» та «Розумний і дурень», організували ялинку для дітвори. Той же часопис зазначав: «Вистави і вечірки «Просвіти» дуже подобаються місцевій публіці; в залі завжди повно; приходять і приїздять люди навіть з других сел».

«Дніпрові хвилі» наголошували, що з усіх «Просвіт» найбільш жваво діяла мануйлівська. Літературно-бібліотечна секція брала на себе організацію народних читань. 2 лютого 1911 року М. Ємець декламував оповідання Бориса Грінченка «Хата». Читання ілюструвалося малюнками за допомогою

«чарівного ліхтаря». Слухачів було більше ста осіб, дітей на читання пускали безкоштовно.

Під час Першої світової війни царський уряд позакривав «Просвіти», в тому числі й мануйлівську. Тільки Лютнева революція в Росії відновила їхню діяльність. Вже 18 березня 1917 року відкрилася філія катеринославської «Просвіти» в Мануйлівці. На установчих зборах обрано раду, на чолі якої став Микола Лаврінович Кузьменко. До складу ради увійшов й невтомний Максим Ємець. Як і багатьох інших просвітян, революція окрилила його, вселила віру в кращу долю для українського народу.

Максим Кузьмович Ємець охоче бере участь у різних заходах, що їх проводять просвітяни в Катеринославі. Так, у червні—липні 1917 року під керівництвом Василя Біднова в приміщенні третьої жіночої гімназії почали діяти курси українознавства для вчителів (досі ж вся освіта в губернії була лише російською). Хроніка тих днів донесла, що 9 липня 1917 року в приміщенні тієї ж гімназії для слухачів курсів відбувся концерт-мітинг. Як декламатори участь у цій патріотичній акції взяли все ті ж Максим Ємець та Микола Кузьменко («Вістник т-ва «Просвіта» у Катеринославі», № 19, 30 липня 1917 р.).

1918 року бухгалтер служби шляху М. Ємець опинився в Києві. За гетьмана його відряджують до побутового департаменту міністерства шляхів для вироблення тарифних окладів робітників і службовців залізниць України. Одночасно відвідує курси позашкільних працівників. На цих курсах лекції з природознавства читав відомий український громадський діяч, агроном за освітою Євген Чикаленко, з яким зазнайомився Ємець. Він також познайомився з Петром Плевако, членом Центральної Ради, директором одного з департаментів міністерства шляхів України. Прізвища цих «націоналістичних» діячів через двадцять років фігуруватимуть у справі репресованого М. Ємця.

Повернувшись до Катеринослава, Максим Ємець продовжує працювати на залізниці, очолює кооперативну організацію «Споживач», 1920 року заарештовується органами ЧК.

...То був не перший і не останній арешт у його житті. Можна сказати, до арештів він став звикати. Щоправда, радянська влада тоді затримала його вперше. Отже, з хроніки тих днів: «10 лютого 1920 р. під час праці в конторі Союзу на Широкій № 11, арештовані були Голова Правління Союзу М. К. Ємець і член Правління завідуючий торговельним відділом Г. К. Герасимів»,— сповіщав про арешт керівників кооперативної організації «Споживач», однойменний часопис, орган цієї української установи[4].

М. Ємець і Г. Герасимів просиділи у в’язниці близько місяця й були звільнені на поруки Ради кооперативних з’їздів. Катеринославський ревтрибунал вирішив таки притягти правління «Споживача» до судової відповідальності. Процес відкладався декілька разів і відбувся 18 травня 1920 року. Головував на ньому Берешанський, обвинувачував Квірінг. На лаві підсудних, окрім голови правління М. К. Ємця, були члени правління Г. К. Герасимів, І. Д. Вирва, Ф. Х. Сторубель і В. М. Павлов. Підсудні весь час трималися на суді цілком спокійно, а на запитання Квірінга, чи визнають себе винними, відповіли «не визнаємо».

Після виступів свідків слово надали секретарю губкому партії Е. Квірінгу: «Перед нами правління «Споживача», яке обвинувачується в мошенстві з папером і спекуляції нафтою. Нафта — монопольний продукт. Правління

не могло не знати, що радянська влада оголосить нафту монопольною. Я пропоную ревтрибуналові суворо судити правління... Проти Ємця й Герасимова — в справі шахрайства з папером».

Потім слово одержали підсудні. Ось про що, зокрема, сказав Максим Ємець:

— Спекуляції тут ані ознаки немає. Можу привести безліч прикладів про закупки по вільних цінах совєтськими установами. Я не знаю, як можна робить припущення, що ми — дорослі люди — могли гратись, заявляючи владі про свої операції. Гадаю, що Ревтрибунал буде не старим судом, а дійсно сучасним, справедливим і не звертатиме уваги на ті тяжкі обвинувачення, які нам кидають, а безстороннє обсудить діло[5].

Квірінг тоді програв, а ревтрибунал виявився на висоті: його рішення щодо обвинувачених кооператорів було досить ліберальним. Тож процитуємо якнайдокладніше те місце у звіті преси, де йшлося про рішення трибуналу:

«Після 2-х годинної наради ревтрибунал виносить присуд: Правління «Споживача» робило спробу одержать належний Робітниче-Селянському Уряду папір, а також спробу установить високі ціни на нафту, придбану «Споживачем» по значно низькій ціні. Лічучи одначе, що це було зроблено в момент відсутності регламентуючих економічне життя в губернії органів радянських законоположень і беручи на увагу, що активну ролю в обох випадках приймали: в першу чергу громадянин Ємець — як представник «Споживача» і гр. Герасимів — завід. торгів. відділом, постановлено: гр. М. К. Ємця і Г. К. Герасимова позбавить всякої громадської роботи строком на 1 рік. Але беручи на те, що гр. Герасимів являється робітником, замінить йому вказану міру кари громадсько-революційною доганою, оголосивши через пресу. Останніх членів Правління лічить по суду виправданими».

Цей присуд Правління подає на касацію[6].

Таким чином, найсуворіше ревтрибунал обійшовся з Максимом Кузьмовичем Ємцем, якого позбавили змоги займатися громадською роботою протягом одного року. Якби Ємець був робітником, можливо б, і щодо нього все обійшлося б доганою... Та він був урядовцем (і досить високого рангу), який усе життя пропрацював на Катерининській, згодом Сталінській, нині — Придніпровській залізниці.

У тому ж 1920 році Максим Кузьмович відновив свою діяльність в мистецькій сфері. Його запрошують до робітничих клубів для організації театральних секцій та постановки вистав. У цих клубах він працював з перервою до 1925 року, коли, за його словами, «припинив свою участь у них остаточно і більше ніякою громадською роботою не займався». І все ж він й надалі вважався владою серед чільних місцевих українських діячів. Тому й не дивно, що в жовтні 1929 року його знов заарештували — цим разом за підозрою в причетності до «Спілки визволення України».

Про масовість тих арештів згодом згадував український письменник Василь Чапленко, також заарештований тоді у віці 29 років: «У камері ГПУ я побачив багатьох моїх товаришів і знайомих, а від них довідався, що вночі заарештовано всіх «Українців» (тобто українську інтелігенцію)... Справді, це було так, і пізніше я переконався, що справді не оминули нікого, забравши і старих, і молодих — педагогів, лікарів, інженерів, студентів...»[7].

Того разу Максиму Кузьмовичу вдалося вийти на волю — через півроку слідства, 29 квітня 1930 року, він був звільнений. Починається, по суті,

«внутрішня еміграція» М. Ємця. Про це він обережно говорив на допиті 26 травня 1938 року:

«В окремих випадках часом з'являлося невдоволення заходами, спрямованими на обмеження, як мені здавалося, завоювань Жовтневої революції, наприклад, українізації органів управління залізниці, що давало деяким шептунам-закулісникам привід зловтішатися при зустрічах з українцями, радіючи: «що ось добре, що скасували цю собачу українську «мову». Незабаром виженуть її і зі шкіл».

Статті в газетах проти націоналістичних течій, у тому числі виступи Постишева, дали привід думати, що розпочинається похід проти українців взагалі і що гору візьме великодержавний російський шовінізм»[8].

Страхи були небезпідставні. Як відомо, самогубства М. Хвильового та М. Скрипника знаменували собою закінчення політики українізації. Для поборника української національної ідеї М.Ємця це був болісний процес, особиста трагедія. А тут ще починаються масові арешти 37-го. Незадовго до арешту він зустрівся в дев'ятій ощадкасі зі своїм знайомим — викладачем географії Павлом Григорашем. «Ми розговорилися,— згадував потім П. Григораш.— Ємець став скаржитися, що його звільнили зі служби. Став скаржитися на тяжке життя, говорив про те, що йому тепер нікуди діватися. Говорив про те, що як у місті, так і на залізниці йдуть масові арешти. Я його з ряду питань підтримував і висловлював співчуття»[9].

Заарештовувати М. Ємця прийшли 17 жовтня того ж року. При обшуку були присутні Ольга Миколаївна Вирва (сестра його дружини) та сусідка Варвара Олексіївна Мінько. З Варварою Олексіївною ми зустрілися в квітні 1998-го. Ось що вона згадувала:

— Ми жили по сусідству з Ємцями. Між нашими подвір'ями був маленький паркан. На нашому дворі — спільний колодязь, вони до нас по воду ходили. Крім дружини М. Ємця Галини Миколаївни та її матері Меланії Трохимівни Бикової, у них тоді жила сестра Галини, Ольга Миколаївна. Коли його прийшли заарештовувати, у них дома була й третя з сестер Бикових — наймолодша Люба. А плита у нас була близько від їхнього двору. Я там і поралася. Коли мене кличе Люба, а з нею — людина у військовій формі. Я того дня дома сама була. Я не ляклива була.

— Хто у вас ще є дома?— питають.

— Я сама.

— Так зайдіть.

Так я була присутньою при обшуку і арешті Максима Ємця. Запам'яталося — книжки довго переглядали. Забрали людину і з кінцями...

Починається виснажливе, понад рік, слідство. Справа М. Ємця займає два томи. Після відповідної «обробки» на допиті 4 листопада 1937 року Максим Кузьмович мусив свідчити, що в контрреволюційну троцькістську організацію був начебто завербований колишнім начальником фінвідділу, який на той час був вже заступником начальника Сталінської залізниці.

Як свідчать архівні матеріали, закрите судове засідання виїзної сесії Воєнної колегії Верховного суду СРСР 25 жовтня 1938 року в Дніпропетровську тривало лише п'ятнадцять хвилин. Підсудний винним себе визнав. І цього, схоже, було досить попри деякі розходження навіть у цифрах «завербованих» ним — у протоколі закритого засідання називається цифра в одинадцять чоловік, у вироку — п'ятнадцять! Де там було звертати увагу на

такі «дрібниці» при запущеному конвеєрі смерті... «Підсудному було надано останнє слово, в якому він просить зберегти життя». Та чи можна було зберегти життя тричі завербованому?! «До есерівської антирадянської організації він був завербований 1924 року; в 1936 році до української націоналістичної антирадянської організації і в 1937 році до правотроцькістської організації»[10].

У вироку твердилося, що протягом своєї антирадянської діяльності Ємець вів активну вербувальну діяльність, завербувавши п'ятнадцять чоловік. Одночасно він начебто проводив і шкідницьку діяльність, спрямовану на зрив і дезорганізацію фінансової та кредитної системи залізниці. Він же, себто Ємець, твердилося у вироку, був прибічником застосування терористичних методів боротьби щодо керівників ВКП(б) і радянського уряду. «Таким чином, встановлена винуватість Ємця у здійсненні ним злочинів, передбачених ст. 54—7, 54—8, 57—11 КК УРСР»[11].

Максима Кузьмовича Ємця засуджено до вищої міри — розстрілу з конфіскацією усього, особисто йому належного майна. Як свідчать матеріали його справи, М. Ємця розстріляли негайно, того ж дня — 25 жовтня 1938 року.

Реабілітація прийшла до нього пізно — 9 квітня 1997 року.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-27163. Арк. 38—39.
[2] АУСБУДО. Спр. П-127163. Т. 1. Арк. 39.
[3] Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901—1914 роки). Вінніпег, 1949.— С. 120.
[4] Споживач (Катеринослав), 1920, 25 лютого.
[5] Там само. 27 травня.
[6] Там само.
[7] Український самостійник (Мюнхен), 1960.— Ч. 5.— С. 13.
[8] АСБУДО. Спр. П-27163. Арк. 51.
[9] Там само. Арк. 178.
[10] Там само. Арк. 70.
[11] Там само. Арк. 71.

М. Чабан

СПРАВА РЕКТОРА

ЄФІМОВ Іван Микитович. Народився в 1898 році у селищі Рутченковсьої копальні в Донбасі. Росіянин. Ректор Дніпропетровського держуніверситету. Заарештований в 1937 р. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.

Березень 1933-го... Задихаються в лабетах голоду українські села, у Дніпропетровську, біля вокзалу, на Озерці, а то й на самому проспекті, можна побачити опухлих від недоїдання людей, яким чудом вдалося прорватись крізь міліцейські кордони. Незважаючи на грім та дзвін ідеологічних литавр та фанфар, все більше людей розуміють, що розрекламована владою п’ятирічка провалена. І причина цього не шкідництво «спеців», а волюнтаризм при здійсненні корінних перетворень, безгосподарність, елементарна технічна безграмотність. Виявилося, що економіка, техніка не піддаються кавалерійській атаці і гаслам «дайош!». Це, нарешті, зрозуміла і влада. На перший план постала проблема підготовки спеціалістів, людей, добре обізнаних з досягненнями науки, техніки. Наслідком цього і стала постанова СНК УСРР про відновлення університетів в ряді міст, у тому числі і у Дніпропетровську.

Доля відновленого в нашому місті у 1933 р. університету склалась досить драматично. До об’єктивних труднощів становлення навчального закладу в умовах слабкої матеріальної бази, нестачі науково-педагогічних кадрів, пошуків оптимальної структури, стратегії навчального процесу, додались ті особливості, що визначали життя усієї країни у середині 1930-х років. Неначе гігантські чорні хвилі накочувались на університет політичні кампанії по пошуку ворогів. Після кожної ВУЗ втрачав і шанованих у науковому середовищі професорів і зовсім юних студентів. Не затримувались на своїх посадах і ректори. Всіх їх чекала одна доля — обвинувачення у приналежності до ворожої організації, арешт, вирок — М. Г. Куїса, М. Б. Комаровського, З. Л. Морозова.

У 1936 р. ректором Дніпропетровського університету призначено Івана Микитовича Єфімова. Він був підходящою кандидатурою для цієї посади як на ті часи — мав відповідне соціальне походження (з робітників), партійність, авторитет у наукових колах міста. І. М. Єфімов належав до так званої «нової, соціалістичної» інтелігенції, яка мусила прийти на зміну «старій, буржуазній». Серед «висуванців» 20-х років переважали люди малоосвічені, малокомпетентні, які і за професійними якостями і загальним культурним рівнем такої конкуренції скласти не могли. Але було серед пролетарської і селянської молоді чимало таких, які не прикривались соціальним походженням, а наполегливо навчались, долаючи труднощі, «гризли граніт науки». Таким був і Іван Єфімов. Народившись у Донбасі, він по собі знав, що таке праця шахтаря.[1] Здібного юнака було направлено на навчання у Дніпропетровський гірничий інститут. Тут відбулося його становлення як вченого і педагога. І. М. Єфімов пройшов у цьому ВУЗі шлях від асистента до завідуючого кафедрою історичної геології і палеонтології, декана геолого-

розвідувального факультету. Іван Микитович активно займався науковою діяльністю, проводив розвідки корисних копалин у Донбасі, Придніпров'ї, захистив дисертацію. Йому було доручено керувати філіалом Київського науково-дослідницького інституту геології.

У 1933 р., коли відновився університет у Дніпропетровську, І. М. Єфімов організував тут геологічний факультет, працював його деканом[2]. З 1936 р. він — ректор ДДУ. Як свідчили у 1956 р. викладачі університету В. М. Полежаєв, Л. В. Рейнгард та інші, Іван Микитович докладав чимало зусиль для того, щоб цей ВУЗ піднявся до належного рівня, дбав про вдосконалення навчального процесу, розгортання перспективних наукових досліджень, будівництво учбових корпусів і гуртожитків. Його підлеглі також цінили Івана Микитовича як доступну, чуйну людину, м'яку за характером, але вимогливу і відповідальну. Любили свого ректора і студенти, особливо геологи, яким імпонували його знання, увага до них, інтелігентність[3].

Але недовго судилось І. М. Єфімову перебувати «за кермом» вузу. Його спіткала така ж доля, як і його попередників на ректорській посаді. Коли університет було «вичищено» і від «троцькістів», і від «меншовиків», і від «націоналістів», настала черга так званих «правих». Концепції і сама особистість М. І. Бухаріна були досить авторитетними у науково-технічному середовищі. Тож не дивно, що розправа з М. І. Бухаріним і його оточенням в Москві викликала хвилю арештів по всій країні людей, які схвалювали погляди «улюбленця партії», чи, як здавалось органам, гіпотетично могли це робити. Саме звинувачення у належності до «контрреволюційної організації правих» було пред'явлено І. М. Єфімову під час його арешту 9 червня 1937 р.[4] Але слідчим це здалося замало. На другому допиті, який відбувся через два місяці, після першого, Іван Микитович змушений був дати «додаткові показання»[5]. Можна лише уявити, якому психологічному тискові і фізичним знущанням він був підданий. Ті «наміри», в яких зізнався в'язень внутрішньої тюрми НКВС у Дніпропетровську І. М. Єфімов, були куди приємнішими для слідчого, адже він розкрив терористичну організацію у Дніпропетровському університеті, на чолі якої стояв сам ректор. Врешті-решт, звинувачення являло собою суцільний абсурд, але в 1937 р. саме абсурд ставав нормою. За версією слідчого ректор університету І. М. Єфімов разом з парторгом О. Хохловим та помічником проректора з навчальної частини В. Данішевським організували і відправили до Москви групу «терористів» (а це були асистент П. Симоненко, студент С. Новогрудський, військкерівник ВУЗу М. Попов, які на той час з різних причин перебували у столиці), з метою здійснення замаху на наркома НКВС М. Єжова[6].

На що тільки не йшли сталінські чекісти, щоб виконати план по винищенню «ворогів народу», доведений згори, а якщо вдасться, то й перевиконати його. Суспільство привчали до того, що причинами усіх бід і негараздів є саме вони — різних мастей і відтінків шкідники, контрреволюціонери. В одному із звітів геологічного факультету університету читаємо: «...п'ятий курс 1937/38 навчального року не зміг своєчасно виконати п'ятирічного строку навчання через ворогів народу..., особливо на геологічному факультеті»[7]. Зрозуміло, мова в цьому документі йшла передусім про І. М. Єфімова.

Його життєвий шлях на той час закінчився. Справа ректора ДДУ розглядалася Виїзною сесією Військової колегії Верховного суду СРСР на за-

критому судовому засіданні 15 вересня 1937 р. Він був засуджений до вищої міри покарання з конфіскацією усього особистого майна[8]. А наступного дня його розстріляли[9]. Загинув вчений, який подавав великі надії, загинула добра, чесна людина. Скільки їх полягло не в боях, а від рук «своїх» у чорному 1937-му.

Реабілітація Івана Микитовича Єфімова відбулась у 1957 р.[10] За ті двадцять років, що відділяють її від неправедного суду, стали дорослими його діти, що зростали без батька, ставав на ноги, мужнів університет, якому він вірно служив.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі АУСБУДО). Спр. П-7366. Арк. 123.
[2] Там само. Арк. 122.
[3] Там само. Арк. 124, 129, 132, 133.
[4] Там само. Арк. 12.
[5] Там само. Арк. 26.
[6] Там само. Арк. 107.
[7] Державний архів Дніпропетровської області. Р-2307. Оп.1. Спр. 11. Арк. 27 об.
[8] АУСБУДО. Спр. П-7366. Арк. 113, 114.
[9] Там само. Арк. 114.
[10] Там само. Арк. 134, 135.

Н. Бикова

«РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ... НЕМАЄ»

***ЗАГРЕБА Дмитро Дем'янович.** Народився в 1901 році на Одещині. Українець. Викладач української мови та літератури Дніпродзержинського металургійного інституту і середньої школи № 3. Заарештований у жовтні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Довідка, що супроводжувала «Обвинувальний висновок» на розгляд Верховного Присутствія НКВС Союзу РСР, була дуже короткою. Вона повідомляла лише, що в'язень утримується в Дніпропетровській тюрмі, що до справи додаються його особисті документи і що речових доказів, які б підтверджували злочин звинуваченого, немає[1].

...Життя людське безцінне. Двоякий зміст у цьому слові — «безцінне». Чи то нескінченно значиме, чи то нічого не варте. Ціну життя визначало Правосуддя. Надто тоді, коли на терезах Феміди, з одного боку, була людина з її добрими чи злими справами, а з другого — інтереси держави, її непорушності. Щось сталося з терезами неупередженої Феміди — вони весь час були скособочені, знаходячись у одному і тому ж положенні: розстріл, розстріл, розстріл...

Зав'язані очі в Феміди. Їй байдуже, чиє життя на терезах — комуніста чи безпартійного, віруючого чи атеїста, начальника чи рядового, робітника чи колгоспника, професора чи вчителя. Всіх відправляє в одну фантасмагоричну молотарку... В ім'я світлого майбутнього тих, хто ще залишався.

Не обминули ці скорботні жнива і Дмитра Дем'яновича Загребу — рядового викладача Дніпродзержинського металургійного інституту та за сумісництвом — вчителя міської середньої школи № 3.

Скупі дані слідчої справи мало що дають для характеристики життя Дмитра Загреби до його арешту 5 жовтня 1937 р. Народився він 24 жовтня 1901 р. на Одещині в селянській сім'ї[2]. Мабуть, у буремні роки революцій та громадянської війни жив у батьківському домі, займався господарством у рідному селі. Бо коли б той суспільний ураган викинув його з села, не уникнути б йому під час слідства звинувачень у пособництві петлюрівцям чи денікінцям, бандам чи іноземним окупантам. Так що у цьому відношенні його біографія «чиста». Дещо гірша справа — соціальне походження. Заарештований не може мати бездоганну біографію. Червоточина в ньому з'являється одночасно з фактом народження. Отже — «син куркуля», соціально небезпечної особи, яка, коли вірити судовій постанові, «загриміла» в період розкуркулення на висилку.

У 1924—1927 рр. Дмитро Загреба навчався у Миколаївському інституті народної освіти[3]. По закінченні інституту він отримав диплом вчителя української мови і літератури. Та вчителювати почав значно раніше, ще задовго до того, як став студентом. Де і що викладав — невідомо. Але у власноручних показаннях зробив запис, що працює на педагогічній роботі 17 років. Очевидно, вибір спеціалізації визначився потребою у відповідних кадрах в умовах розгортання так званої «коренізації» (на Україні — «українізації»), коли XII з'їзд ВКП(б) у 1923 р. закликав радянську громадськість спільни-

ми зусиллями добитися, щоб до партії та державного апарату йшли представники різних народів, щоб керівники вивчали і користувалися місцевими мовами, щоб держава підтримувала культурний і соціальний розвиток різних народів.

Можна тільки передбачати, що Д. Д. Загреба працював учителем десь на Одещині. Доки батька не торкнулася лиха година. А тут ще невблаганно насувається великий голод...

У 1932 р. вчитель Дмитро Дем'янович Загреба разом з матір'ю Наталією Данилівною та сестрою Любою переїхав на постійне мешкання до м. Кам'янського (цей факт дає підстави засумніватися, чи справді його батько був розкуркулений і висланий, бо ж на заслання відправляли не лише розкуркуленого господаря, але й усю його сім'ю). Сім'я поселилася на вулиці Арсеничева.

Д. Д. Загреба почав викладати українську мову і літературу в школі та в металургійному інституті. Почав тоді, коли закінчилася політика «українізації», коли голодомор смертельною косою знищував десятки тисяч людей, коли гучні політичні процеси на Україні, немов обухом вдаряли по задурманеній життєвими турботами свідомості голодних людей — розкрито ще одну широко розгалужену контрреволюційну організацію, будь пильний, бо навколо тебе замасковані вороги, можливо, у твоїй власній оселі...

Слава Богу, обминула його голодна смерть і репресивна хвиля, що прокотилася Україною на початку 30-х років. Та не обминула «велика чистка» 1937—1938 рр. Не торкнулася, не вдарила, а захопила всією п'ятірнею, стиснула в плакатного розміру кулаці і — розчавила.

Можна думати, що пересічний вчитель Дмитро Загреба сподівався на краще життя, виходив на святкові демонстрації і весняні недільники, любив свою справу. Не підозрював, що «великий фабрикант» вже продукує «змови» контрреволюційних, терористичних, націоналістичних організацій і що він вже приречений...

1 серпня 1937 року був заарештований один з учителів середньої школи №1 м. Дніпродзержинська, котрому випало відкрити вчительську шеренгу «контрреволюціонерів» у місті, бо він нещодавно прибув до СРСР зі Східної Галичини, тоді окупованої панською Польщею. Йому «повезло», бо залишився живим, тільки відбув 10 років виправно-трудових таборів та обмеження в правах. Через 20 років після арешту він свідчив, що «ніколи ні в якій контрреволюційній організації не був і ніякої контрреволюційної діяльності не вів»[4]. Свої ж показання 1937 р. він не підтвердив, пояснивши, у який спосіб були отримані слідством ті показання.

Показання ті стосувалися ще одного «контрреволюціонера» — завуча середньої школи, у якій працював Д. Д. Загреба — М.П. Чоботаря. Він був земляком Дмитра Дем'яновича і «вважався кращим педагогом-організатором, а також хорошим викладачем хімії, користувався великим авторитетом серед учнів і викладачів»[5].

Рятівною соломинкою для земляка за принципом ланцюгової реакції в політичних процесах того часу було «обнародування» прізвища Д. Д. Загреби...

Не будемо суворо судити за лжесвідчення ні галичанина, ні земляка, ні самого Загребу, ні інших, чиї прізвища фігурують у справі. Не дай, Боже, нікому опинитися у їхньому становищі...

Отже, Д. Д. Загреба, згідно з документами, був заарештований 5 жовтня 1937 р. Власноручні показання Д. Д. Загреби датовані 17 жовтня, як і протокол допиту. 12 днів між арештом і допитом — аби добре подумав, все згадав, упорядкував і проаналізував свій шлях до ворожої діяльності.

17 жовтня всупереч природному прагненню людини, котру у чомусь звинувачують, заперечувати свою причетність до злочину без всіляких застережень, чітко, логічно, без «мук творчості» (бо лише одне слово виправлене) Загреба зізнається у своєму «антидержавному злочині». Протокол допиту лише змінює форму викладу суті справи: питання — відповідь, питання — відповідь[6].

А суть звинувачення така. Дмитро Дем'янович Загреба в травні 1937 р. був завербований завучем школи №3 до контрреволюційної націоналістичної організації під назвою УВО (Українська Військова Організація), яка ставила своїм завданням «відокремлення України в незалежну від Москви державу»[7]. З огляду на загальне завдання організації видається досить цікавим вияснити, що ж мав робити щойно завербований член організації. Вчитель української мови і літератури Д. Д. Загреба повинен був проводити підривну роботу в школі — «прищеплювати дітям націоналістичні ідеї Бадана, Яворського та інших контрреволюціонерів-націоналістів і знижувати якість роботи по своєму предмету»[8]. Крім того, Д. Д. Загреба повинен був виконати завдання, котре зобов'язувало кожного новоприйнятого до організації, в свою чергу, завербувати іншого. Що й зробив Дмитро Дем'янович не далі, ніж через два тижні, тобто на початку червня того ж року,— завербувавши ще одного вчителя тієї ж середньої школи.

Отже, лише в одній школі №3 було відразу три члени УВО. Дніпродзержинська організація УВО, до якої належали «відомі викладачі, які користувалися у місті авторитетом», була пов'язана з іншою контрреволюційною організацією, що звила гніздо в Дніпродзержинську,— ПОВ (Польською Організацією Військовою). Її очолював у місті директор польської школи[9].

Облишмо на деякий час тривожити пам'ять про людину, котра мала нещастя народитися і жити в час історичних парадоксів — величних досягнень у різних галузях народного господарства, науки і культури та кривавих розправ, голодних смертей і психічних потрясінь. Тільки психічно нездорові люди могли придумати сценарій «театру абсурдів» і психічно зламані люди переважно покірно виконували свої ролі у цьому театрі. Щоб повірити у звинувачення слідства і зізнання заарештованого, треба бути послідовником християнського теолога і письменника Квінта С.Ф. Тертулліана (П-ІІІ ст.), якому належить знаменита фраза: «Credo, quia absurdum est» («Вірю, бо це абсурдно»).

Взагалі-то УВО (Українська Військова Організація) існувала, але, як мовиться, в інший час і в іншому місці. Після утворення панської Польщі і захоплення нею західно-українських земель хвиля терору привела до польських в'язниць і концтаборів близько 23 тисяч українців Галичини. Це викликало акти опору українського населення польській владі. Молоді люди, учасники руху опору, намагалися зрозуміти самі і пояснити іншим, чому було втрачено українську державність і в який спосіб її можна повернути. Саме тоді виник так званий інтегральний націоналізм з основною формою боротьби — індивідуальним терором проти представників польської влади. Ці люди встановили контакти з колишніми старшинами Української Гали-

цької Армії (УГА). У 1920 р. вони разом з емігрантами з Чехословаччини заснували в Празі підпільну організацію — УВО, на чолі якої незабаром після виникнення став полковник Січових Стрільців Євген Коновалець. Завданням УВО була організація збройної боротьби проти польської окупації Західної України та підготовка загального антипольського повстання[10]. У 1929 р. УВО як самостійна організація перестала існувати. Ті, хто на той час ще залишився у ній після кризи в її становищі, влилися до новоствореної ОУН (Організації Українських Націоналістів).

Отже, перший абсурд полягає в тому, що можна навіть допустити б існування УВО у «Великій Україні» (так в ті часи на західноукраїнських землях називали територію, яка входила до Радянського Союзу), але співробітництво з ПОВ (також міфічною таємною організацією у Радянській Україні) було б неможливе через антипольські завдання УВО.

Другий абсурд більш наближений до долі Д. Д. Загреби. Оскільки він був викладачем української мови і літератури, не дивним є звинувачення у тому, що він отримав завдання «прививати дітям націоналістичні ідеї Бадана, Яворського і інших». Коли б УВО дійсно існувала, і коли б Д. Д. Загреба дійсно до неї належав, то, в принципі, це було б абсолютно можливе завдання. Але, за звинуваченням, він мав це робити у дивний для здорового глузду спосіб — «знижувати якість роботи по своєму предмету»[11]. Тобто, замість виховання у дітей любові до української мови і літератури, він повинен був викладати свій предмет так, щоб у дітей з'явилася відраза до предмету. Але сержанту, котрий формулював звинувачення, було не до логіки.

Абсурд третій бачиться в тому, що завуч середньої школи № 3, завербувавши Д. Загребу, дав йому завдання завербувати ще одного вчителя цієї ж школи. Можна було б подумати, що це зроблено з метою конспірації, коли кожен знав лише двох осіб — свого вербувальника та завербованого ним самим. Але ж, за свідченнями Д. Д. Загреби, завуч-земляк йому розповів, що членами УВО в Дніпродзержинську є відомі педагоги, котрі користуються великим авторитетом у місті — вже згаданий вчитель-галичанин зі школи № 1, викладач української мови і літератури медичного технікуму, один із викладачів 2-ї середньої школи, «відомий у викладацьких колах як великий окозамилювач», а також вчитель-фізик школи № 2. Земляк же ніби-то назвав йому і прізвище керівника ПОВ — директора 4-ї польської школи Д. Піхотинського (тут розходження: в показаннях Д. Загреба називає колишнього директора школи учителя Ясинського, а на допиті в той же день вже, як і інші заарештовані у цій справі, називає Піхотинського)[12].

Сам М. Чоботар теж від М. Сухого дізнався не тільки про існування в Дніпродзержинську «терористичної групи для масових убивств керівників партії і радянських працівників у місті», але й про керівне ядро ПОВ — Д. Піхотинського, Ясинського та завідуючу польським дитячим садочком Буржинську. Підпілля, як українське націоналістичне, так і польське, було таким «глибоким», що про нього знало стільки людей. Отже, при такій «конспірації» завучу М. Чоботарю не складало ніяких труднощів втягнути в організацію ще одного вчителя своєї школи П. Стадника, котрий теж «ненавидів більшовиків, які пригнічували український народ»[13].

У справі Д. Д. Загреби є й інші нісенітниці, наприклад, твердження слідчого, що згаданий вище Чоботар — «ярий націоналіст і петлюрівець», який служив у Добровольчій армії Денікіна. Та всі ці нісенітниці вже ні-

якого значення для долі Д. Д. Загреби не мали. Захопивши чоловіка, репресійний вир тягнув його у прірву безвісті.

Крім зізнання і одного протоколу допиту Д. Д. Загреби, у його справі є протоколи допитів М. П. Чоботаря, Антона Івановича Ференсовича (директора 7-ї середньої школи), Дмитра Миновича Сабсая (директора 18-ї середньої школи), які також були звинувачені у належності до УВО. Всі вони без найменших заперечень визнали свою причетність до контрреволюційної організації. Ці зізнання були підставою для самооцінки роботи чекістів. Вона зводилася до ситуації, за якої Дніпродзержинським міськвідділом НКВС викрита і ліквідована українська контрреволюційна націоналістична організація, що складалася з ряду викладачів вищих і середніх учбових закладів м. Дніпродзержинська, які проводили свою підривну антирадянську діяльність під прапором УВО[14]. «Операція» по знешкодженню УВО проведена була надзвичайно оперативно: арешт, допит, зізнання, вирок і ...

Провина Д. Д. Загреби у «Обвинувальному висновку» формулювалася у двох пунктах:

а) що він був членом підпільної контрреволюційної УВО;

б) що за завданням Чоботаря залучив до участі в підривній діяльності в рядах УВО викладача 3-ї середньої школи П. Стадника[15].

Злочин був настільки «вагомим», що справу Д. Загреби відправили на розгляд не у Київ спочатку, а відразу до Верховного присутствія НКВС СРСР. Рішення не забарилося, і вже 28 жовтня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР і прокурор Союзу РСР підписали вирок — «по першій категорії»[16]. Це завуальоване формулювання більш зрозумілого — «розстріл». Між арештом і вироком — всього 23 дні, а між першим (і єдиним) допитом звинуваченого і вироком — 11 днів.

5 січня 1938 р. задокументовано для героя нашої оповіді початок вічності: «Ми, нижчепідписані... склали даний акт у тому, що цього числа приведено до виконання вирок — вища міра покарання — розстріл над засудженими рішенням народного комісара СРСР і прокурора Союзу РСР від 28.Х.1937 р. ... Загреба Дмитро Дем’янович, 1901 р. народження... Тіла поховані»[17].

У червні 1956 р. сестра репресованого Любов Дем’янівна Загреба, яка проживала у Дніпродзержинську, звернулася до Бюро розшуку (м. Москва) з проханням повідомити їй про долю брата[18]. Лист був перепроваджений в прокуратуру Дніпропетровської області. Заступник прокурора області А. Яворський порушив справу про обгрунтованість звинувачення і засудження Д. Д. Загреби.

18 лютого 1957 р. на підставі ретельної перевірки було складено «Висновок», окремі пункти якого звучать так: « ... В процесі додаткової перевірки встановлено, що підставою для арешту згаданих осіб були неперевірені зізнавальні показання один одного і ряду інших заарештованих про належність до УВО... Крім того, ті ж свідки показали, що співробітники Дніпродзержинського МВ НКВС брали на себе зобов’язання про арешт певної кількості осіб, не маючи по відношенню до цих осіб матеріалів для їх арешту... Таким чином, показання заарештованих про ніби-то їх контрреволюційну діяльність не знайшли свого об’єктивного підтвердження»[19].

17 квітня 1957 р. Генеральна прокуратура СРСР скасувала постанову народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР від 28 жовтня 1937 р. «за недоведеністю звинувачення»[20].

...А Любов Дем'янівна Загреба отримала повідомлення, що її брат помер 26 березня 1944 року від запалення легенів[21].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-8160. Арк. 38.
[2] Там само. Арк. 6.
[3] Там само. Арк. 9.
[4] Там само. Арк. 51—52.
[5] Там само. Арк. 10.
[6] Там само. Арк. 15—18.
[7] Там само. Арк. 9 зв.
[8] Там само.
[9] Там само. Арк. 10—11.
[10] Субтельний Орест. Україна: історія.— К., 1991.— С. 382—384.
[11] АУСБУДО. Спр. П-8160. Арк. 9 зв.
[12] Там само. Арк. 17.
[13] Там само . Арк. 23, 18 зв.
[14] Там само. Арк. 37.
[15] Там само.
[16] Там само. Арк. 40.
[17] Там само. Арк. 41.
[18] Там само. Арк. 43.
[19] Там само. Арк. 52.
[20] Там само. Арк. 56.
[21] Там само. Арк. 64.

Г. Швидько

«ЗВІЛЬНИТИ ПАРТІЮ ВІД ЗАМАСКОВАНОГО ВОРОГА… »

ЗЕМЛЯНИЙ Олександр Олексійович. *Народився в 1905 році в селі Веселі Терни поблизу Кривого Рога. Українець, завідуючий відділом Дніпропетровського обкому КП(б)У. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Кінець 1937-го… Вже минули часи гострих внутрішньопартійних баталій та інтриг, перемога в яких означала необмежену (чи принаймні таку, яку ніхто з партійної верхівки не мав досі) владу для переможця. Переміг Й. Сталін. З його головних супротивників на цей час кого вже не було в живих, хто змушений був залишити країну, хто став ніщо як політична фігура. Середня і нижча партійні ланки неодноразово, починаючи з середини 20-х років, «очистившись» від небажаних «лівих» і «правих» фракціонерів, ухильників, опортуністів й т. п., вірнопіддано підтримували «генеральну лінію». Проте маховик репресивної машини було вже не зупинити.

Зачепив він і типового представника середнього партійного рівня Олександра Олексійовича Земляного. На жаль, матеріали його слідчої справи не дозволяють сказати щось конкретне про його людські властивості, але відтворити біографію партійного функціонера, його життєвий шлях, атмосферу слідства ми можемо.

Народився О. О. Земляний 1905 року в селі Веселі Терни (хоча за деякими анкетами він мав робітниче походження, в чому нічого дивного не було, бо пролетарський родовід в ті часи став атрибутом біографії взірцевого партійця, а багато жителів с. Веселі Терни працювали на шахтах Кривбасу). Отже, за своїм віком він був не на багато молодший за літературного Павла Корчагіна, коли у 1920 р. розпочав свою кар’єру з комсомольської роботи. Вже в 1921 р., тобто у віці всього 16 років, йому довіряють керівні посади в структурах катеринославського комсомолу[1]. Його селянсько-пролетарське походження сприяло, а початкова освіта не перешкоджала стрімкому просуванню вгору по службових сходинках.

У 1927 р. вступив до лав КП(б)У й до 1932 р. продовжував діяльність в апараті обласного комсомолу, після чого перейшов на постійну партійну роботу. Певний час працював завідуючим організаційним відділом Нікопольського міського комітету КП(б)У[2]. Незабаром його було переведено в апарат Мелітопольського райкому, де він працював заступником першого секретаря[3].

Після того, як в 1933 р. Дніпропетровську обласну партійну організацію очолив М. М. Хатаєвич, О. О. Земляного було призначено на посаду першого секретаря Ново-Василівського районного комітету партії[4].

Потім він очолює обласну робітничо-селянську інспекцію, але, як видно з матеріалів архівно-слідчої справи, припускає на цій ділянці роботи якихось помилок, за що мав бути покараний[5]. Знятий з посади, він, втім, залишається в обкомівському апараті. Деякий час О. Земляний був інструкто-

ром у відділі радянської торгівлі. Та керівництво, певне, вирішило, що він визрів для більш відповідальної роботи. Навесні 1936 р. М. Хатаєвич запропонував йому очолити Марганцевський районний комітет КП(б)У[6]. Невдовзі О. О. Земляного було обрано кандидатом у члени Дніпропетровського обкому партії.

В березні 1937 р. М. М. Хатаєвич залишив Дніпропетровськ у зв'язку з обранням на пост другого секретаря ЦК КП(б)У. В області його замінив Н. В. Марголін, при якому О. О. Земляний повернувся до роботи безпосередньо в обкомі, де очолив відділ керівних парторганів.

Зауважимо, що в цей час він цілком позитивно характеризувався своїм керівництвом. В 1936 р., під час роботи секретарем Марганецького райкому, його відзначали як такого, що повсякчас «веде активну боротьбу за лінію партії. З роботою секретаря райкому справляється. Провів значну роботу по зміцненню партійно-масової роботи в Марганцевському басейні. Займав правильну позицію з питання про зняття Нікопольського міського парткерівництва»[7]. Як бачимо, типова характеристика в дусі номенклатурних традицій.

Однак, подібні оцінки мало чого були варті, коли в країні поширювалася справжня епідемія репресій, від якої не був гарантований абсолютно ніхто. В липні 1937 р. було заарештовано М. Хатаєвича. Через чотири місяці слідства, наприкінці жовтня, його було страчено[8]. Трагічну долю одного першого секретаря Дніпропетровського обкому розділив його наступник — Н. Марголін. Репресивні органи з завзяттям взялися викорінювати на Дніпропетровщині «правотроцькістський блок», створений нібито з ініціативи Хатаєвича, Марголіна та інших обласних керівників. І чим більше людей НКВС приписувало цьому «підпіллю», чим більш гучні прізвища мали новоявлені «правотроцькісти», тим більше підстав мали представники каральних органів розраховувати на урядові нагороди за свою службу.

15 листопада 1937 р. надійшла черга і Олександра Олексійовича. Основним звинуваченням проти нього була участь у цій «підпільній організації», створеній начебто у надрах обкомівського апарату.

Матеріали слідства по справі О. Земляного, не дивлячись на велику кількість явних фальсифікацій, суперечностей, ляпсусів, все ж дозволяють проаналізувати і технологію слідчого процесу, і його атмосферу.

Дещо з технології слідства відомо з досліджень більш гучних показових судових процесів того часу. Але переважну більшість громадян репресували без зайвої судової тяганини та демонстрації. Під час слідства вчорашнім співпрацівникам і сьогоднішнім в'язням влаштовували очні ставки, на яких вони, залякані погрозами, а то й катуванням, чи обдурені обіцянками, починали обмовляти не тільки один одного, але й на себе зводити наклеп, визнаючи за собою будь-які провини, продиктовані їм слідчими НКВС. Вчорашні колеги і навіть друзі тепер «топили» один одного, згадуючи щонайменший негатив у біографіях інших. Звичайні робочі контакти перетворювалися на підпільні зв'язки, ділові зустрічі чи приятельські вечірки — на організаційні збори, на яких начебто розроблялись ворожі, шкідницькі плани. Прийом на роботу трактувався як вербування нових членів підпілля. Перекручувалися будь-які факти. Вчорашні позитивні характеристики на членів партії ставали раптом пастками для їхніх авторів, які нібито таким чином прикривали замаскованих ворогів народу. Вишукувалися компроме-

туючі матеріали, починаючи від дня народження арештованих. Земляному, приміром, приписали зв'язки з «куркульським елементом» ще під час його комсомольської діяльності[9].

Поширювалось доносительство, яке всіляко заохочувалося репресивними органами. Але частіше доносили із страху за власне життя. Ті, що залишалися на волі, боялися сказати зайве слово, проявити якусь ініціативу. Боялись, і тому, не задумуючись, рвали всі зв'язки з родинами арештованих колег, кидаючи їх фактично напризволяще. Не був винятком тут і О. Земляний, який відмовив у гостинності дружині арештованого товариша по роботі[10]. Не допомогли свого часу і його дружині, яка після ув'язнення чоловіка і конфіскації всього майна знайшла собі притулок лише у рідної сестри. Ці факти, до речі, підтверджують слова сучасного українського філософа С. Кримського про те, що за часів сталінізму в суспільстві нещадно знищувалася етномораль[11].

На слідстві О. Земляний під явним тиском визнав, що «правотроцькістська організація», членом якої він ніби був, була створена для ведення «шкідницьких, диверсійно-терористичних дій в країні». На нього ж особисто було «покладено завдання проведення шкідництва в партійній роботі, підбір і збереження старих троцькістських кадрів на партроботі»[12]. У показаннях «свідків» почали відшукувати будь-які факти, що підтвердили б загальне звинувачення.

Внаслідок застосування подібних прийомів О. Земляний виявився «винним» у тому, що в минулому його безпосередніми керівниками по партійній роботі були тепер репресовані Хатаєвич, Марголін, Лисов (котрий визнав за краще застрелитися, аби не зазнати подібної ганьби, за що йому навісили ярлик дворушника), Дайн, Сабсай, а колегами — також репресовані Зімунд, Лібстер, Матвєєв, Пузиревський, Валов, Холін, Хахурін, Попов, Бендецький та інші дніпропетровські функціонери. Земляний, мовляв, вихваляв їх, не був пильним, навіть захищав деяких «ворогів народу», й таке інше[13].

Олександра Земляного звинувачували в організації виїзду марганецьких робітників та ітеерівців у квітні 1936 р. на «уклін» до М. Хатаєвича, в тому, що він влаштував святкування 50-річчя Марганецького басейну (грудень 1936 р.), яке використав «для пропаганди ворога народу Хатаєвича»[14]. Цікава річ: у країні буйно розквітає культ особи «вождя народів», культики вождів рангами понижче, а як доходить до «необхідних» звинувачень в антирадянській діяльності, то сприяння цьому розквітові ставилося людині у вину. Справді дивовижна логіка. Чи вірити в такому випадку показанням одного із свідків, що, мовляв у «Марганецькому РПК і парткабінеті немає жодного портрета вождів, зате висять портрети Земляного, Фарафонова, Ротницького, Бродського», інших місцевих керівників[15].

Звичайними в подібних ситуаціях були обвинувачення у потуранні ворогам, ігноруванні сигналів про шкідництво тощо. Зокрема відзначалося, що О. Земляний, будучи секретарем Марганецького райкому, не реагував на попередження про факти шкідництва в геологічній розвідці[16]. Більш серйозними були звинувачення його у грошових поборах «з господарників Марганця — 14 000 карбованців для власних потреб і приятелів...»[17]. На захист Земляного слід, певно, сказати, що дане свідчення більш схоже на звичайний донос й іншими матеріалами не підтверджується. Хоча не мож-

на не визнати, що на відміну від широких верств населення партійна номенклатура жила не бідно, нехтуючи своїми ж революційними принципами.

Слідство у справі О. О. Земляного тягнулося два місяці. В грудні 1937 р. його перевезли до Києва, де в другій половині січня 1938 р. розстріляли, як і більшість дніпропетровських партійців, що проходили по наскрізь сфальсифікованій справі «правотроцькістського підпілля».

Реабілітований у 1963 році.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-16288. Арк. 137.
[2] Там само. Арк. 132, 137.
[3] Там само. Арк. 78.
[4] Там само.
[5] Там само. Арк. 77.
[6] Там само. Арк. 64, 77, 78.
[7] Там само. Арк. 137.
[8] Див.: Іваненко В. В. М. М. Хатаєвич: доля революціонера-більшовика // Скарбниця рідного краю. Зб. матеріалів науково-практичної конференції. з музейної справи і краєзнавства. Дніпропетровськ, 1993.— С. 86, 87.
[9] АУСБУДО. Спр. П-16288. Арк. 59.
[10] Там само. Арк. 66.
[11] Жаловага Л., Васильєв С. Сергій Кримський: «На Землі не побудувати раю, але можна запобігти пекла» // День, 1998, 18 квітня.
[12] АУСБУДО. Спр. П-16288. Арк. 10.
[13] Там само. Арк. 71, 78.
[14] Там само. Арк. 66.
[15] Там само. Арк. 62.
[16] Там само. Арк. 66.
[17] Там само. Арк. 64.

Д. Архірейський

РОЗСТРІЛЯНА РЕДАКЦІЯ

Трагедія сталась на початку 1938 року, коли були страчені провідні співробітники газети «Зоря» — головний редактор, два його заступники, відповідальний секретар... В країні лютувала єжовщина. Потоптано демократію, зневажено людську гідність, преса — іграшка в руках можновладців. Невже минуле нічого не навчає?..

Першим із цієї четвірки заарештували головного редактора «Зорі» Олександра Зімунда. Як свідчать архівні матеріали, обшук на його квартирі і арешт відбулися 25 жовтня 1937 року.

Редакційна кар'єра О. Зімунда закінчилася за півтора місяця до арешту.

ЗІМУНД Олександр Ернестович*. Народився в 1905 році в Кривому Розі. Німець. Редактор «Зорі» з вересня 1935 року. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Щодо редактора, то події розгорталися в такій послідовності. 7 вересня 1937 року бюро Дніпропетровського обкому на своєму засіданні зняло з роботи Олександра Ернестовича і оголосило йому сувору догану. Через десять днів Кіровський райком виключає його з членів партії, як ворога народу. Дивно, але була ще спроба 9 жовтня, рішенням бюро обкому, затвердити його директором садовинрадгоспу «Жовтнева хвиля» (непогана назва для виноробного радгоспу), але після арешту Зімунда на засіданні того ж бюро 2 листопада попереднє рішення скасувалося і вирішено його, як ворога народу, з партії виключити. То була реакція обкому на лист до них начальника УНКВС УРСР по Дніпропетровській області Х. Ю. Кривця і начальника IV відділу УДБ УНКВС Здуніса, які сповіщали: «Зімунд нами заарештований як учасник право-троцькістської організації».

Раніше заарештований Соломон Абрамович Александров (до арешту завідував відділом пропаганди і агітації обкому КП(б)У) на допиті 9 вересня 1937 року свідчив:

«...В редакції газети «Зоря» редактором був учасник троцькістської організації Зімунд. Його заступник — учасник організації Данильцев... Зімунд зберіг в апараті «Зорі» націоналіста Кулика, якого, як учасника організації, висунув у секретарі редакції. Кулик у минулому був тісно пов'язаний з контрреволюційною націоналістичною групою Олійника в Кривому Розі».

Далі Александров наводить деякі факти, які мали б свідчити про проведену Зімундом контрреволюційну роботу в редакції очолюваної ним газети. Ось ці факти. Редакція, передрукувавши передову статтю «Правды» про процес П'ятакова та інших, замість того, щоб написати «...процес над контрреволюціонерами» написала «...процес над революціонерами». «Це було зроблено особисто Зімундом, як учасником троцькістської організації, про що мене Зімунд інформував».

Та це ще не всі гріхи. Як правило, «Зоря», мовляв, виступала з матеріалами по викриттю троцькістів після того, як вони були вже викриті низовими парторганізаціями чи органами НКВС. «Головну увагу «Зоря»,— свід-

чив Александров,— присвячувала популяризації і вихвалюванню Хатаєвича, як «вождя», друкувала його статті і промови. Бували факти, коли «Зоря» відкладала опублікування найважливіших рішень ЦК і уряду задля опублікування промови Хатаєвича».

М. Хатаєвич, як відомо, кілька років стояв на чолі обласної парторганізації (восени 37-го він уже був під арештом) і спробувала б «Зоря» не надрукувати його промов...

«Клеїли» Зімунду й тероризм. Так, колишній секретар обкому і голова облвиконкому Микола Нікітченко на допиті 25—26 жовтня 1937 р. зізнавався, начебто обласний запасний центр намічав практичні заходи для здійснення терактів. Якою ж тут була роль редактора? «У липні 1937 року я доручив Зімунду,— читаємо в протоколі,— добитися, щоб, як кореспондент і редактор газети, він потрапив на осінні маневри Київського або Харківського військового округу, в яких братиме участь Ворошилов — нарком оборони Радянського Союзу, при зручній нагоді здійснити постріл у Ворошилова. На початку вересня Зімунд був знятий з роботи редактора газети «Зоря» і намічений план здійснити не вдалося».

Почалися арешти інших співробітників «Зорі». 11 листопада заарештували заступника редактора — Олександра Данильцева, 12 листопада — ще одного заступника, Каленика Довбню, 15-го взяли відповідального секретаря «Зорі» Миколу Кулика.

КУЛИК Микола Миколайович*. Народився в 1907 році в селі Томаківці на Катеринославщині. Українець. Відповідальний секретар «Зорі». Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Кулика допитував 8 грудня начальник третього відділення IV відділу лейтенант держбезпеки. Кулик визнав себе винним у висунутих проти нього звинуваченнях (участь у контрреволюційній організації).

ДАНИЛЬЦЕВ Олександр Олександрович*. Народився в 1906 році у селі Кривецьке на Вінничині. Росіянин. Заступник редактора «Зорі» і завідуючий відділом сектора преси обкому і особливого сектора. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Данильцева заарештували, щоб пред'явити традиційне звинувачення в належності до контрреволюційної організації. На дводенному допиті 16—17 листопада 1937 р. він визнав себе винним.

Довбня Каленик Іванович*. Народився в 1904 році в селі Іванівці на Катеринославщині. Українець. Заступник редактора газети «Зоря». Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Після арешту його звинувачували в тому, що він є активним учасником контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації, який вів активну контрреволюційну діяльність. В його справі зберігся один протокол допиту від 8 грудня 1937 року. Довбня винним себе не визнав і заявив, що учасником контрреволюційної організації не був і ніякої анти-

радянської діяльності не вів. Це, проте, не мало ніякого впливу на його подальшу долю. На його мужність і непохитність ніхто не зважав. Маховик єжовщини працював лише в одному напрямі...

Заарештованих «зорянців» вивезли до Києва. Там відбувалась виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду Союзу РСР. 11 січня 1938 р. розглядалася справа Олександра Зімунда. Його звинуватили в злочинах, передбачених статтями 54—8 і 54—11 Кримінального кодексу УРСР. Як активного учасника антирадянської троцькістської диверсійно-терористичної організації, який начебто входив до складу бойової терористичної групи і брав участь у підготовці теракту проти товариша Ворошилова. Як людину, яка завербувала чотирьох чоловік, Зімунда засудили до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна. Олександр Ернестович у суді від усіх своїх показань відмовився і заявив, що він ні в чому не винен. Проте вирок Воєнної колегії був остаточний і за постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року підлягав негайному виконанню. Вирок про розстріл Зімунда виконано в Києві наступного ж дня — 12 січня 1938 р.

А потім усе було, мов на конвейєрі. 15 січня той же каральний орган розглядав справу Данильцева Олександра Олександровича. Він на суді також себе винним не визнав і заявив, що фальшиві показання на попередньому слідстві він дав під тиском слідчого. Вирок той же, що й Зімундові. Наступного дня Данильцева розстріляли.

15 січня в закритому судовому засіданні розглядали справу Миколи Миколайовича Кулика. Як і в інших випадках, свідків у суд не викликали і не допитували. Його розстріляли 16 січня.

Каленика Довбню розстріляли 17 січня 1938 року, хоч на суді він твердив, що ні в чому не винен...

Олександра Зімунда та інших реабілітували в 1957-му. Додатковим розслідуванням встановлено, що він був заарештований і засуджений безпідставно. Зрештою, як і його колеги по редакції.

Від трагічних подій 1937—38 років минуло понад сім десятиліть. Час гоїть рани. Але живі діти й онуки невинних жертв сталінського терору, і вони хочуть вірити, що більше відстрілу журналістів у демократичній Україні ніхто не допустить. У цьому сенс згаданої нами історії.

М. Чабан

РОВЕСНИК СТОЛІТТЯ

ЗУБЕНКО Олексій Данилович. *Народився в 1901 році в м. Нижньодніпровську Катеринославської губернії. Українець. Заступник комерційного директора Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського. заарештований в 1937 році. Засуджений до 15 років позбавлення волі. Реабілітований в 1955 році.*

Коли в 1912 році помер батько, Данило Олексійович, одинадцятирічному Олексійові довелось полишити навчання в міськкому початковому училищі і йти працювати. Якийсь час він прослужив у так званому «польському клубі» при заводі Гантке в Нижньодніпровську. Але дуже скоро звідти «вилетів», бо непоштиво «він» замість «вони» обізвався про пана Островського — президента акціонерного товариства, якому належав завод Гантке.

Олексію вдалось влаштуватись розсильним у контору трубонарізального цеху, а з 1915 року він почав працювати на труборізальному верстаті.

В жовтні 1917 року шістнадцятирічний Олексій став бійцем Брянського загону Червоної гвардії. Разом з товаришами штурмував міський поштамт, де засіли гайдамаки. Потім йому довелось брати участь у боях з військами отамана Калєдіна під Таганрогом, з бандами Григор'єва. Після двох поранень вісім місяців лікувався.

Повернувшись до Нижньодніпровська, Олексій Зубенко, якого вже прийняли до партії більшовиків, працює в ревкомі. Під час наступу військ Денікіна Олексію доручили вивезти до Києва документи ревкому. З Києва направили до Москви в розпорядження ЦК РКП(б).

Центральний Комітет партії посилає його вчитись спочатку до Центральної партійної школи, а потім до комуністичного університету ім. Свердлова. Закінчивши університет, одержує призначення на Північний Кавказ, де працює в губернському продовольчому комітеті.

У 1930 р. Олексій Данилович призначається комерційним директором металургійного заводу ім. Дзержинського в м. Кам'янському (з 1936 р. Дніпродзержинськ). Тут він знайомиться з Авраамієм Павловичем Завенягіним, тоді директором заводу, а потім — одним із керівників промисловості СРСР. Це знайомство пізніше зіграло вирішальну роль в долі Олексія Зубенка. В 1932 році з приходом нового директора Олексія Даниловича призначають заступником комерційного директора. Він виявив себе знавцем своєї справи, вміло вирішував господарські питання, зокрема постачання заводу сировиною і паливом, що на той час було непростою проблемою. Олексій Данилович мав авторитет у колективі, в нього з'явилось чимало друзів.

Але спокійне життя обірвалось 13 серпня 1937 р. на бюро райкому партії, коли О. Д. Зубенка виключили з рядів ВКП(б) за стандартним тоді звинуваченням: «За зв'язок з ворогами народу Голубенком, Зайченком, Добжанським та іншими»[1].

22 серпня 1937 г. Олексія Даниловича заарештували, зробили дома трус, ніякого криміналу не знайшли, але запроторили до тюрми.

У Дніпродзержинську залишилась сім'я — дві доньки, Чарміан і Валерія, вагітна дружина, Людмила Петрівна, мати, Анастасія Никифорівна. Син, якого назвали Олексієм, народився, коли батько вже був ув'язненим.

На першому допиті слідчий висунув Зубенку звинувачення в належності до троцькістської диверсійної організації, яку «очолював» колишній директор заводу Голубенко[2].

Треба надати слово самому Олексію Даниловичу. В своїй заяві на ім'я Головного воєнного прокурора він писав: «Слідчий сказав, що на мене є свідчення заступника директора і начальника утильного цеху, яким нібито сказав Голубенко про мою належність до організації. Я всіляко намагався довести неправдивість такого страшного звинувачення і просив слідчого розібратись, як слід.

Слідчий відповідав мені лайками і тортурами, від яких я страждав до кінця допитів.

Протягом перших двох місяців мого перебування під слідством вимагали від мене зізнань як від терориста, потім заявили:

«Ви не хочете бути терористом, тоді вступайте до шкідницької організації, яка зараз розкрита у вас на заводі і керівником якої є директор заводу Манаєнков».

Коли я відхилив і цю «пропозицію», слідчий мені сказав: «Все одно вступите. Чим більше ви будете опиратись, тим більше буде на вас свідчень»[3].

Допит йшов за допитом, причому слідчий виявляв «гуманність», бив мало, лише «видержував» по дві доби на ногах. 4 січня 1938 року слідчий влаштовує Зубенку очну ставку з колишнім заступником начальника осебандажного цеху, який вказує на належність Зубенка до організації. На питання слідчого, чи підтверджує звинувачений свідчення, Олексій Данилович відповів: «Заявляю слідству, що ніколи до контрреволюційної організації я не належав»[4].

Терпець слідчого увірвався. «Обробку» Олексія Даниловича доручають іншим «працівникам», з наказом будь-що добитись зізнання. Вони били в'язня кулаками, пляшками, ніжкою від столу і довели його до такого стану, що він був готовий підписати на себе будь-що.

5 січня 1938 р. слідчий пропонує О. Д. Зубенку написати заяву на ім'я начальника Дніпропетровського управління старшого майора Кривця з повним визнанням своїх злочинів. Оскільки злочинів за собою звинувачений не знав, слідчий диктує йому, що писати.

На основі заяви О. Д. Зубенка слідчий склав протокол допиту. Між іншим, це єдиний протокол, що є в справі. Оскільки попередні допити потрібних результатів не давали, то він не вважав за потрібне залишати про це якісь сліди.

Цим протоколом слідство хотіло досягти мети: зафіксувати визнання Олексія Даниловича в шкідницькій діяльності.

Цікаво читати початок протоколу. Слідчому треба пояснити, чому в'язень чотири місяці не зізнавався в тому, що йому інкримінували, чому він допустив такий «брак» у своїй роботі. І ось перше питання:

«До викладення показань за суттю вашої контрреволюційної діяльності розкажіть про причини вашої тривалої упертості на слідстві».

Відповідь: «Моє небажання дати показання на протязі чотирьох місяців пояснюється двома причинами: 1. Відсутністю достатньої мужності і фальшивий сором перед партією і Радянським урядом визнати свою злочинну діяльність. 2. Будучи відповідальним за створені мною злочинні дії, являючись учасником антирадянської правотроцкістської організації, будучи викритий слідством, свідченнями ряду арештованих учасників антирадянської правотроцкістської організації на заводі ім. Дзержинського, остаточно переконавшись в марності дальшого спротиву, я вирішив правдиво, чистосердечно розповісти слідству про свою участь у контрреволюційній організації.

Визнаю себе винним в тому, що працюючи заступником комерційного директора на Дніпровському державному заводі, я був учасником антирадянської правотроцкістської організації і поряд з іншими учасниками даної організації здійснював шкідницькі акти, що були направлені на дезорганізацію виробничої діяльності ДДЗ»[5].

...Цей текст — типове свідчення творчості учасників жорстокої безжалісної каральної машини. Слідчий довів, що головне своє завдання — зізнання звинуваченого — він виконав, але цього мало, треба ще пояснити, чому зізнання відбулось через такий довгий строк. Все дуже просто — в усьому винний підслідний, якому заважав «фальшивий сором», у якого «не вистачало мужності визнати себе винним». І ось слідство одержало перемогу. Тепер репресивну машину можна рухати далі.

Та ще ж треба знайти, в чому полягала шкідницька діяльність Зубенка. Доменних і мартенівських печей він у повітря не висаджував, взагалі, відповідно з своїми службовими обов'язками до них не торкався. Де ж він міг шкодити, так щоб тягнуло якщо не на вищу міру, то хоч би на досить довгий строк?

І в протоколі допиту з'являється відповідь: «Практична моя шкідницька робота — реалізовано... на протязі 1936 і частини 1937 років 30 тисяч бракованих болванок, що були зараховані, як придатна продукція»[6].

Слідчого не хвилює, що той метал, проданий тресту «Металолом», ніяк не міг бути зарахований як якісна продукція, що сама назва організації, яка його одержувала, вже говорить, що туди йшов бракований метал, і що О. Д. Зубенку тут нічого не можна інкримінувати. Але на такі «дрібниці» уваги ніхто не звертав — ні слідчий та його начальники, ні суд.

Протокол, складений слідчим, Олексій Данилович, доведений до нестями нелюдськими тортурами, підписав. На очних ставках свої свідчення підтвердив.

Слідство закінчено, справа передається до суду.

Непевний, як себе поведе його підопічний на суді, слідчий напередодні викликає до себе і попереджає: «Зубенко, завтра відбудеться суд, на якому ви повинні підтвердити всі показання, що дали на попередньому слідстві, бо як сказав Горький, коли ворог не здається, його знищують. Якщо ви відмовитесь від зізнань, вас розстріляють».

Суд відбувся 31 березня 1938 р. Судила виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР. Як зафіксовано в протоколі, початок суду о 19 годині 35 хвилин[7].

Головуючий роз'яснює підсудному суть звинувачень і питає, чи визнає він себе винним. У залі сидять слідчі, які напружено слідкують — визнає чи ні, достатньо «попрацювали» над в'язнем, переконали, чи ні. А Олексій Данилович, незважаючи на погрози, на те, що його може чекати після повернення до камери, заявляє: «Винним себе не визнаю».

Головуючий: «Підсудний Зубенко, на очних ставках ви підтверджували свою участь у контрреволюційній організації і дали показання, що ви були завербовані, а зараз від цього відмовляєтесь. Підсудний: «На очних ставках я підтверджував свою участь в контрреволюційній організації, але зараз категорично від цього відмовляюсь, бо обмовив себе і інших осіб».[8]

На цьому судове слідство закінчується і підсудного виводять з залу, потім повертають. Головуючий зачитує вирок: «Визнати Зубенка Олексія Даниловича винним в здійсненні злочинів, передбачених статтями 54—7, 54—11, 54—8 і присудити до тюремного ув'язнення на 15 років з поразкою в правах на 5 років з конфіскацією особисто йому належного майна. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає»[9].

Судове засідання закінчується о 19 годині 50 хвилин[10].

Таким чином, за 15 хвилин без будь-якого серйозного розгляду, без наміру розібратись, чи дійсно винний підсудний, безжальна каральна машина виривала людину з життя, перетворювала шанованого громадянина, сім'янина в істоту під певним номером.

Після оголошення вироку Олексія Даниловича відправили до тюрми, яка знаходилась на Соловецьких островах. Там він провів рік.

Влітку 1930 року Північним морським шляхом етап в'язнів прибув на будівництво Норільського металургійного комбінату. Серед них був і Зубенко.

Як пише журналіст А. Левенко в газеті «Советский Таймыр», Зубенка в колоні в'язнів якось помітив начальник «Норільськбуду» А. П. Завенягін, пізнав його, згадав про спільну працю на металургійному заводі ім. Дзержинського.

За його наказом Зубенка направляють у Дудінку — порт на річці Єнісей, куди доставляли вантажі з півдня по річці і з півночі — морським шляхом. Саме через Дудінку прибувала основна маса металоконструкцій, верстатів, матеріалів та ін. Причому в дуже короткий час північної навігації треба було вивантажити тисячі тонн, взяти на облік і переправити до Норільська. Кваліфікованих спеціалістів складського господарства не вистачало, на майданчиках цінне устаткування і конструкції валялися в безладді, що, звичайно, дуже негативно позначалось на ході будівництва[11].

І ось Олексій Данилович відправляється в Дудінку. Оскільки не було другої нагоди, в'язень виїхав у вагоні разом з делегатами партійної конференції. Попутники вже знали, що хоч він і засуджений, але кваліфікований спеціаліст, а в Норільську до спеціалістів ставились з повагою. В Дудінці його здали в четверте лагвідділення.

Спочатку працював разом з іншими в'язнями, а через п'ять днів його викликав начальник бази матеріально-технічного постачання. Зайшов. Начальник бази Голуб йому каже: «Вчора дзвонив Авраамій Павлович і сказав: «Ви там дожились до того, що одержали тисячі тонн металопродукції і розкидали їх по всій тундрі. Ми будуємо такий комбінат і не знаємо навіть, що ми маємо. Я там послав до вас Зубенка. Я його знаю, чоловік він діловий. Треба навести порядок, все зібрати і взяти на облік».

Олексія Даниловича призначають інженером-приймальником, під його керівництвом знаходилось близько 400 чоловік — і ув'язнених, і вільнонайманих. Разом з ними треба було приймати вантажі, розташовувати їх, брати на облік.

Становище ув'язненого інженера-приймальника було надзвичайно складним. З одного боку, він не мав права на помилки — вони могли обернутись

новим покаранням. А з другого — в'язень, «ворог народу» займає хоч і невеличку, але керівну посаду, розпоряджається людьми. Будь-якої хвилини можна було почути: «А ти хто такий, чого тут розкомандувався?» Командувати він не міг, та й не хотів. Діяв не наказом, а гранично ясними пропозиціями, точними розрахунками, власною невтомною працею.

Олексію Даниловичу у нагоді стали досвід господарника і буквально феноменальна пам'ять. В короткі дні навігації вантажі часто складали, не дотримуючись якоїсь системи. Починалась полярна зима, металоконструкції, верстати заносило снігом. І тут на виручку приходив Зубенко, який чітко пам'ятав, де що лежить[12].

Праця працею, але все ж не втрачав в'язень віри в те, що справедливість повинна перемогти, повинні зрозуміти люди, що засудили невинного. Він пише листи в різні інстанції, в тому числі на ім'я Сталіна. Один з таких листів був пересланий до воєнної прокуратури Одеського військового округу, куди входила і Дніпропетровська область.

Відповідь, одержана з прокуратури, була дуже лаконічною: «Не бачимо підстав для перегляду вироку. В проханні засудженого Зубенка відмовити».

Коли почалась Велика Вітчизняна війна, Олексій Данилович звертається до Таймирського військкомату з проханням направити на фронт. Відповіді не одержав.

Та все ж таки його старанна праця, великий вклад у будівництво комбінату були, як на той час, досить високо оцінені. Рішеннями Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР йому тричі знижувався строк ув'язнення, загалом на 3 роки і 8 місяців[13].

А в'язень продовжує домагатись справедливості. В черговий (який за рахунком?) раз звертається до Верховного суду СРСР. І ось за протестом голови Верховний суд 7 червня 1946 р. розглядає його справу. На цей раз помітили (правда, не до кінця) недоведеність частини звинувачень, розбіжності в показаннях свідків. Прийнято рішення: «Виключити з кваліфікації дій Зубенка О. Д. статтю 54—7 і в цій частині справу провадженням припинити, вважаючи його засудженим по ст. 54—8 і 54—11, визначити йому міру покарання 10 років позбавлення волі в виправно-трудових таборах з поразкою в політичних правах на 5 років»[14].

Враховуючи зниження строків ув'язнення Особливою нарадою, 2 липня 1946 р. Олексія Даниловича звільняють. Він стає вільною людиною, одержує паспорт, до нього приїжджає сім'я. Вперше він побачив сина, якому виповнилось 8 років.

О. Д. Зубенко залишається працювати в Дудінському порту, як вільнонайманий. Його призначають заступником, а потім начальником відділу складського господарства. І на новому посту працює, як говориться, не за страх, а за совість.

Та система не випускала з своїх пазурів тих, хто до неї потрапив. 30 грудня 1950 року Особлива нарада при міністрі державної безпеки СРСР ухвалює рішення: «Зубенка О. Д. за належність до антирадянської право-троцькістської організації вислати на поселення в Красноярський край під нагляд органам МДБ»[15].

Його викликають до Таймирського управління держбезпеки, повідомляють про рішення Особливої наради і відбирають паспорт. Добре, хоч не треба було рухатись з місця — і так знаходився в місцевості, відведеній для заслання — Красноярському краї.

Тепер він хоч і не в'язень в «зоні», але й не вільна людина, знову з'являється тавро «ворог народу». Та як цінного, досвідченого спеціаліста його залишають працювати в управлінні складського господарства Дудінського порту.

І знову Олексій Данилович звертається до властей, сподіваючись, що врешті-решт, справедливість запанує. В травні 1953 року висланець пише до голови Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова, розповідає, як його зробили «ворогом народу», якими методами добивались зізнань, як проходив суд, прохає розібратись і поновити в правах громадянства.

Заява потрапила до Дніпропетровського управління МДБ, і знову відповідь: «Заяву Зубенка О. Д. залишити без задоволення»[16].

Та вже повіяли нові вітри, почався перегляд сфабрикованих справ.

Чергове звернення О. Д. Зубенка розглядає Головна воєнна прокуратура, проводить глибоку перевірку його справи — вивчає матеріали, збирає свідчення людей, що працювали з Олексієм Даниловичем на заводі ім. Дзержинського. Зі сторінок зібраних матеріалів поставав образ чесної працьовитої людини, прекрасного знавця своєї справи, доброго товариша.

І врешті-решт Воєнна колегія Верховного суду СРСР 20 серпня 1955 року визначає: «Вирок Воєнної колегії Верховного суду СРСР від 31 березня 1938 року і постанову Особливої наради від 30 грудня 1950 року за обставинами, що відкрились знову у відношенні Зубенка О. Д., відмінити і справу про нього за відсутністю в його діях складу злочину провадженням припинити. Від заслання на поселення негайно звільнити»[17].

Нарешті, повна воля. Можна йти і їхати, куди хочеш. Але начальник управління Дудінського порту М. І. Лазарев умовив залишитись працювати на старому місці. О. Д. Зубенко призначається головним інженером відділу технічних матеріалів і устаткування, а пізніше — заступником начальника Дудінського порту. Через деякий час його переводять до Норільська заступником начальника управління постачання гірничо-металургійного комбінату з широкими повноваженнями. Управління постачання в Норільську не належало до допоміжного виробництва, бо з нього починалась ланцюгова реакція порядку і дисципліни. Збої в постачанні і розміщенні матеріалів та устаткування одразу давалися взнаки в процесі виробництва, а особливо в екстремальних умовах Півночі. І тут знову знадобились професіоналізм і творчий підхід до праці О. Д. Зубенка.

Роки і виробничий стаж дозволяють йти на пенсію, та Олексія Даниловича запрошують на посаду заступника директора Череповецького металургійного заводу. На заводі за його найактивнішою участю був здійснений перехід на рентабельну бездотаційну працю. Особисті раціоналізаторські пропозиції Олексія Даниловича дозволили підприємству одержати прибутку майже на мільйон карбованців.

У 1964 році О. Д. Зубенко переїжджає до Дніпропетровська, плануючи вести життя персонального пенсіонера. Та довго не витримує. Вже через три місяці після переїзду приходить до Дніпропетровського територіального управління Держпостачу УРСР. Його призначають начальником відділу інспекції і мобілізації ресурсів. Завдання відділу — виявляти і повертати до використання матеріали та устаткування, які лежать без руху на базах і складах підприємств. Тільки в одному 1976 р. відділ виявив і реалізував матеріальних цінностей на 6 мільйонів карбованців, у тому числі десятки тисяч тонн металу[18].

У цьому відділі Олексій Данилович пропрацював 22 роки і пішов на пенсію вже остаточно, коли йому виповнилось 85 років. Його праця відзначена орденом Пошани, багатьма медалями, Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Заслужений відпочинок, на який пішов О. Д. Зубенко, був майже умовним. Він працював в організації ветеранів війни і праці, обирався депутатом обласної ради народних депутатів. Причому був не «почесним» обранцем народу, а активно діючим — намагався всім, чим міг, допомогти своїм виборцям, багато уваги приділяв благоустрою міста і Жовтневого району.

Помер Олексій Данилович Губенко в 1999 році, трохи не доживши до кінця століття.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-14507. Т. 1. Арк. 145.
[2] Там само. Арк. 97 зв.
[3] Там само. Арк. 98 зв.
[4] Там само. Арк. 53, 54.
[5] Там само. Арк. 56.
[6] Там само. Арк. 13, 14.
[7] Там само. Арк. 21.
[8] Там само. Арк. 110.
[9] Там само. Арк. 68.
[10] Там само. Арк. 69.
[11] Советский Таймыр.// Газета Таймырского автономного округа.— 1991, 2 окт.
[12] Там само.
[13] АУСБУДО. Спр. П-14507. Т. 1. Арк. 71.
[14] Там само. Арк. 74.
[15] Там само. Т. 2. Арк. 11.
[16] Там само. Т. 1. Арк. 88.
[17] Там само. Арк. 244.
[18] Днепровская правда.— 1977, 24 сентября.

Р. Терещенко

ЗЛАМАТИ ЇЇ НЕ ВДАЛОСЯ

***ЗУСЬ Ольга Борисівна.** Народилась у 1893 році в Кишиневі. Єврейка. Працювала в Дніпропетровській колегії адвокатів, виключена з неї в 1934 році. Заарештована в 1936 році. Засуджена до 5 років виправно-трудових таборів. Реабілітована в 1989 році.*

Восени 1927 року, відразу після жовтневих свят, до Дніпропетровського окружного комітету КП(б)У надійшла заява, в якій повідомлялось, що 8 листопада на квартирі члена партії О. Б. Зусь по вулиці Базарній (нині вул.Чкалова) відбулись нелегальні збори, на яких виступив Х. Г. Раковський. До 1923 року він, як голова уряду України, стояв на чолі номенклатури, був найвпливовішою людиною в республіці. Репутацію в найвищих московських колах йому зіпсував відкритий виступ проти централізаторської політики Сталіна в національному питанні. З дореволюційних часів особистий друг Л. Д. Троцького, Х. Г. Раковський підтримував його в боротьбі за владу, що розгорнулась у партії ще за життя В. І. Леніна. Троцький зі своїми однодумцями намагався завоювати прихильність народу різким засудженням партійної диктатури, централізації, бюрократизації апарату, нехтування інтересами рядової людини. Але переважна частина комуністів, у тому числі на Україні, не підтримала Троцького під час дискусій 20-х років — ще не забулась його попередня діяльність, жорстокі методи управління армією, масові розправи. Не знаючи прихованих причин внутрішньопартійної боротьби, більшість партійців і рядових обивателів, культурно-освітній та політичний рівень яких був вкрай низьким, не сприймала поглядів Троцького, хоч які б конструктивні і демократичні ідеї той не висував. Це ставлення розповсюджувалось і на інших лідерів опозиції, зокрема на Х. Г. Раковського. Найбільш стійкі однодумці Троцького наприкінці 20-х років опинились в ізоляції. Свою роль зіграло й те, що значна частина членів опозиційних груп була виключена з партії і вислана до віддалених місцевостей.

Всього декілька років тому катеринославська партійна еліта приймала Раковського з великими почестями, зустрічала гарячими оплесками, відзначала велику роль у революційній боротьбі і становленні радянської влади на Україні. Тепер ці ж люди не давали йому говорити, намагались заглушити його голос свистом, криками «ганьба», «геть», зганяли з трибун. Слід зазначити, що все це робилось за недвозначними вказівками «згори».

І лише невелика група однодумців поділяла тривогу відомого всій Європі революціонера, політика, дипломата щодо шляхів розвитку партії і держави. Серед них була і Ольга Борисівна Зусь, працівник Дніпропетровського окружного трудового суду. Саме вона наважилась надати опальному політику притулок, зібрати на своїй квартирі друзів, хоч і знала, що кожен крок Х. Г. Раковського в місті фіксується окружним відділом ДПУ, що доберуться і до неї.

До заяви в окружком додалися агентурні свідчення. Вже 12 листопада 1927 року справа про фракційну роботу місцевих прибічників Троцького розглядалась на засіданні президії окружної контрольної комісії. Викликали на нього і О. Б. Зусь. Від «розкольників» вимагали каяття, відмови від

їхніх переконань, але довелось почути протилежне. Опозиціонери заявили, що «вони до останньої краплі крові будуть боротись за проведення своїх поглядів». Непокора в таких випадках каралась швидко: виключали з партії[1].

Боротьба з інакомислячими в ВКП(б) набула широкого розмаху. Не обмежившись виключенням з партії, Сталін і його оточення (як вже зазначалось), відправили в заслання значну частину своїх супротивників, серед них і Х. Г. Раковського.

Дніпропетровських троцькістів викликали на допити до окружного відділу ДПУ. У справі за номером П-133, розпочатій у квітні 1928 року, проходять М. І. Ахматов, С. Б. Вольпер, О. Б. Зусь (єдина жінка серед заарештованих), П. І. Камінський, С. М. Луговий, А. А. Нікітін, Ю. М. Портнов, М. С. Смирнов, А. Я. Шустер, Ф. Я. Яковлєв, С. М. Рапопорт.

Ольга Борисівна, яка на той час вже була звільнена від роботи в окружному суді, своїх поглядів не приховувала, але будь-які звинувачення у фракційній роботі, організації гуртків для безпартійних та ін. відкидала[2]. Між іншим, цікавий момент — окрвідділ ДПУ виступає в ролі «арбітра» в партійних дискусіях. Вона трималась упевнено, з притаманним їй почуттям власної гідності, неодноразово заявляючи, що пред'явлені їй звинувачення в активній антирадянській діяльності є голослівними, нічим не підтвердженими, тому вона їх на свій рахунок не приймає[3]. Таку ж позицію зайняли й інші підслідні.

Розглянувши матеріали справи, окружний прокурор знайшов, що для передачі її до суду підстав немає[4]. Але каральна система не випускала так просто жертви зі своїх пазурів. Окружний відділ ДПУ виступив з клопотанням перед Особливою нарадою колегії ДПУ УСРР про адміністративну висилку деяких підслідних, які визнані соціально-небезпечними елементами і перебування яких у Дніпропетровську може шкідливо відбитись на настроях робітників. Серед була і О. Б. Зусь[5].

Чим же так налякала владу невелика купка партійних дисидентів? Чому їх намагались ізолювати від робітництва? Відповідь знаходимо в матеріалах справи. В цей час на підприємствах Дніпропетровська проходила перевиборча кампанія в профспілках. Прикриваючись демагогічними гаслами про диктатуру пролетаріату, про клас-гегемон, влада у виробничій сфері проводила курс, який призводив до різкого погіршення становища робітників, зокрема перегляд норм виробітку в бік підвищення при збереженні існуючого рівня заробітної праці. І їй зовсім не потрібно було, щоб хто-небудь розкривав трудівникам очі на справжній стан речей. Опозиціонери ж намагались підказати представникам «правлячого класу», як можна реально впливати на діяльність профспілок, щоб вони виконували свої функції захисників інтересів трудящих, а не грали жалюгідну роль прислужників адміністрації та партійного керівництва. Вони сформулювали декілька слушних пропозицій, що передбачали збільшення асигнувань на охорону праці, припинення раціоналізації виробництва за рахунок інтересів працівників. Ці думки висловлювалися на ряді заводів, зокрема ім. Леніна.

Тому заарештованим, крім зберігання і розповсюдження опозиційної літератури, організації гуртків для безпартійних, інкримінувалось і авторство «доповнень до наказів завкомів»[6]. Спробу стати на захист інтересів робітників властi розцінили як антирадянську діяльність.

Часи ще були порівняно ліберальні, тому ДПУ врахувало стан здоров'я Ольги Борисівни (мала інвалідність через хворобу очей), її прохання не

висилати в райони з жарким кліматом і направило на Урал, до міста Чердинь. Під час перебування на засланні О. Б. Зусь подала заяву про відмову від опозиційної діяльності, через що її достроково звільнили, і в 1930 році вона повертається до Дніпропетровська[7].

Здавалось, життя почало налагоджуватись. Ольгу Борисівну приймають до обласної колегії захисників. Але, як незабаром виявилось, спокій цей був оманливим. Тавро «троцькістки» весь час переслідувало її. Скоса поглядають колеги по роботі, не залишають поза увагою «компетентні органи». Вдруге О. Б. Зусь заарештовують у 1933 році, але через декілька днів відпускають. Та не забарився і третій арешт, цього разу — остаточний. У 1936 році починається справжнє полювання на людей, які колись не погоджувались з «генеральною лінією партії». У Москві готувався процес так званого «об'єднаного антирадянського троцкістсько-зінов'євського центру». Отримують відповідні директиви і місцеві органи НКВС. Через рік їм доведеться зараховувати до троцькістів усіх підряд, а в 1936 р. «справжні троцькісти» були під рукою, залишалось тільки брати.

На початку серпня 1936 року на квартирі О. Б. Зусь проводиться обшук, господарку заарештовують і пред'являють обвинувачення в належності до контрреволюційної троцькістської організації[8].

Увесь серпень тривали допити далеко не молодої жінки, особливі прикмети якої були слідчим зафіксовані так: «носить пенсне, погано бачить»[9]. Ще в 1923 році лікар представництва СРСР в Берліні засвідчив надзвичайно поганий стан її зору[10].

Ольга Борисівна була вже не новачком у стосунках з каральними органами, їй не бракувало професійних якостей юриста, до цього слід додати стійкий характер. Вона обирає таку тактику власної поведінки на слідстві: нічого не визнавати, нікого не видавати. Свою причетність до будь-якої антирадянської організації рішуче відкидає, заявляючи слідчому, що за троцькістську діяльність покарання вже відбула. Нині ні з ким з опозиціонерів не зв'язана, нікого з них не знає. В протоколах допиту безперервно повторюється: «не знаю», «не пам'ятаю», «маю слабку пам'ять»[11]. Від неї вимагають свідчень про брата, його місцезнаходження, але нічого не дізнаються[12].

Незважаючи на всі зусилля, слідчому так і не вдалося примусити О. Б. Зусь обмовити себе та інших. Тоді до справи залучили свідків. Спочатку колишнього обласного прокурора. З ним вона познайомилась на виїзній сесії Дніпропетровського обласного суду наприкінці 1934 року в одному з сільських районів. Справа була типовою для тих часів — розкрадання соціалістичної власності, відповідно до закону від 7 серпня 1932 року, який у народі одержав назву «закон про п'ять колосків». Ольга Борисівна прилюдно під час процесу охарактеризувала цей закон, як спрямований проти бідноти[13]. Її опонент — державний обвинувач, обласний прокурор, повернувшись до Дніпропетровська, негайно сповістив, куди слід[14].

Проти О. Б. Зусь свідчив і заступник голови Дніпропетровського обласного суду, який повідомив, що на одному з судових процесів вона заявила: «До чого цих людей звинувачувати? Шкода судити так багато народу»[15].

За такі заяви кара не забарилась. Тоді ж, у 1934 році, її виключили з колегії адвокатів. А в 1936 році «необережні» заяви вже фігурували, як доказ антирадянської троцькістської діяльності.

...Справа у звинуваченні О. Б. Зусь розглядалась Особливою нарадою при наркомі внутрішніх справ СРСР 26 жовтня 1936 року. Вона була приречена до ув'язнення у виправно-трудовому таборі строком на п'ять років[16]. Останнім документом, за яким можна простежити долю Ольги Борисівни, є направлення на відбуття покарання у Північсхідтабір від 2 грудня 1936 р.

Там, на Колимі, і обірвалось життя цієї жінки. Нічого про неї не вдалося дізнатись брату Абраму Борисовичу, який у 1957 році розпочав клопотання про її реабілітацію, ніяких слідів в справі П-22170 не збереглося. У 1957 році її не реабілітували — ще діяло страшне і магічне тавро «троцькістка». Справедливість була відновлена лише у 1989 році. Але про це вже не довідався ніхто з її близьких — їх не було серед живих.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-22170. Арк. 8, 91.
[2] Там само. Спр. П-4752. Арк. 66.
[3] Там само. Арк. 99.
[4] Там само. Арк. 129.
[5] Там само. Арк. 139.
[6] Там само. Арк. 134.
[7] Там само. Арк. 171.
[8] Там само. Спр. П-22170. Арк. 3.
[9] Там само. Арк. 8.
[10] Там само. Арк. 16—18, 22—25.
[11] Там само. Арк. 36.
[12] Там само. Арк. 49.
[13] Там само.
[14] Там само. Арк. 46.
[15] Там само. Арк. 60.
[16] Там само. Арк. 61.
[17] Там само. Арк. 121.

Н. Бикова

ЧОТИРИ РОКИ В КАТІВНІ

ІЛЬДРИМ Чингіз. *Народився в 1890 році в селищі Кубатли, Карабах. Курд. Заступник директора Криворізького металургійного комбінату. Заарештований в 1937 р. В 1941 році засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Ця розмова відбулася в довгому коридорі наркомату важкої промисловості. За вікном вирувала Москва, потік перехожих і машин огинав кутовий будинок на площі Ногіна.

— Магнітка вже збудована, дає чавун, сталь, прокат. А в нас, на Півдні, все попереду... — Яків Вєснік умовляв Чингіза Ільдрима йти заступником начальника Криворіжбуду.

Нарком (Г. К. Орджонікідзе) схвалив цю пропозицію. Покосився на Чингіза, протягнув: «А он мятежный просит бури...» Посміхнувся у вуса, подумавши: «Можливо, непоганий сплав буде: Вєснік — незворушність, спокій і обережність. Ільдрим — вогонь, натиск, ризик. Спрацюються»[1].

Так бакинський журналіст Л. А. Полонський оповідає про нове призначення Чингіза Ільдрима. Тут вже не вперше зустрілись двоє людей з багатими біографіями — за плечима кожного і участь у революційній боротьбі, і громадянська війна, і господарська робота, яка не раз нагадувала фронт, бойові нагороди.

Народився Чингіз Ільдрим у глухому куті Азербайджану в сім'ї за тамтешніми мірками середнього достатку. Особливих розкошів не було, але в реальне училище міста Шушу його все-таки зуміли послати. В 1905 році, після вірмено-татарської різанини, училище закрили і навчання довелось продовжити у Владикавказі. Потім Чингіз вступає до Петроградського політехнічного інституту. Тепер вже батьки допомагати не могли і студентові задля коштів на життя довелося займатись репетиторством, розвантажувати пароплави. Закінчив навчання в 1916 році, одержав диплом інженера-металурга, пішов працювати на завод «Новий Айваз», що належав вихідцю з Азербайджану. Хазяїн сподівався, що земляк стане його опорою, але вийшло навпаки. Чингіз зблизився з революційно настроєним слюсарем Яковом Вєсніком, через нього познайомився з більшовиками М. І. Калініним, Н. І. Кокко.

У дні Жовтневої революції в складі заводського загону Червоної гвардії бере участь у штурмі Зимового палацу.

Поки працював завод, Ільдрим допомагав робітничому комітету налагоджувати виробництво. Та в березні 1918 року «Айваз» закрився. Чингіз Ільдрим пішов працювати в створений у Петрограді Мусульманський соціалістичний комітет Союзу комун Північної області, який об'єднував робітників і солдат різних національностей — татар, азербайджанців, аварців та інших. З часом Ільдрим став головою комітету.

Наприкінці 1918 року він виїжджає до Азербайджану. Добиратись довелося навкруги — через Вітебськ, Київ, Одесу. Звідти — пароплавом до Поті. З Тифліса — залізницею, потім грунтовими дорогами і гірськими стежками до рідного села. Поживши деякий час у батьків, Чингіз починає

працювати в адміністративній раді при карабахському губернаторові, користується довірою, що зіграло свою роль, коли його направили на підпільну роботу до Баку. Рекомендації, одержані в Карабасі, відкрили шлях до досить високих кіл у мусаватистському уряді Азербайджану.

Ільдрим призначається старшим помічником начальника Бакинського порту. Ця посада відкривала широкі можливості для нелегальної діяльності. Особливу роль зіграв Чингіз Ільдрим в організації роботи ОМЕ — Особливої морської експедиції, створеної для забезпечення бензином та іншою нафтопродукцією Астрахані, що знаходилась в руках більшовиків. Безпосереднє керівництво ОМЕ здійснювали С. М. Кіров і А. І. Мікоян.

Фіктивна контора, створена більшовиками, закуповувала судна — баркаси, шхуни тощо, укладала з персидськими купцями угоди на поставку бензину. Судна виходили з Бакинського порту, направлялись на південь, потім завертали на північ і йшли до Астрахані. Старший помічник начальника порту посилав на вантаження артілі з надійних людей; дружні відносини з митницею звільняли від пильного огляду, мав він і можливість заздалегідь попереджати моряків про поліцейські перевірки.

У квітні 1920 року в Азербайджані почалось повстання проти мусаватистського уряду. Чингіз Ільдрим — один з його керівників і активних учасників. Він очолює створення революційного флоту — захоплення канонерських човнів, озброєння цивільних пароплавів. Без жодного пострілу знешкоджує батарею дальнобійних гармат, що контролювала підступи до порту, бере участь у звільненні політичних в'язнів.

З встановленням радянської влади Ільдрим призначається народним комісаром з військових і морських справ. Йому довелось формувати азербайджанську народну армію, створювати школу для підготовки червоних офіцерів, брати участь у бойових операціях. Одна з них — ліквідація англійської військово-морської бази в Ензелі (Іран), звідки англійські і білогвардійські бойові кораблі здійснювали напади на узбережжя Азербайджану і куди була відведена більшість суден Каспійської флотилії. База перестала існувати, а канонерські човни і міноносці повернулись до Баку.

У червні 1920 року в зв'язку з виїздом на фронт Ч. Ільдрим лишає посаду наркома.

У складі 2-ї армії він бере участь у придушенні контрреволюційних повстань, визволенні Грузії. Тут зустрічається з Я. Вєсніком, який входив до складу Реввійськради армії.

Після громадянської війни Чингіз Ільдрим працює на відповідальних постах — керує відновленням транспорту, будівництвом нових шляхів, потім відродженням текстильної промисловості. Отримує дуже складне доручення — організацію меліорації Муганського степу, що згодом став одним з основних районів бавовництва.

У 1924 році призначається заступником голови Вищої ради народного господарства республіки. Перед ним стоїть завдання — перетворити Азербайджан у промисловий район. До революції нафтовий Баку був фактично єдиним індустріальним острівцем. Ільдрим бере участь у розробці і втіленні в життя планів розвитку енергетики, гірничодобувної промисловості, текстильних фабрик тощо.

Його діяльність у той період проходила в дуже складних умовах. В Азербайджані залишались міцні корені старого ладу — феодально-байські

відносини, вплив сімейних кланів, традиції шаріату і носіям їх далеко не все в діях Ч. Ільдрима подобалось. А ці люди змогли зберегти за собою досить міцні позиції, вони були в державних органах і партійному апараті. Коли Ільдрим на виборах у Шушанському районі Карабаху домігся включення до районної ради трудящих селян і батраків замість колишніх старшин, куркулів, поліцаїв, з подачі секретаря Шушанського райкому КП(б) Азербайджану його виключили з партії і позбавили права займати відповідальні пости. Центральна контрольна комісія РКП(б) це рішення повністю скасувала[2].

Вдруге його виключали в 1924 році і втретє — в 1929-му. Та щоразу ЦКК ВКП(б) поновлювала його в партії. Тоді ж, у 1929 році, ЦКК вирішила за краще відкликати його з Азербайджану у розпорядження Вищої ради народного господарства[3].

У листопаді 1929 року Ч. Ільдрима призначають заступником начальника будівництва Магнітогорського металургійного комбінату. Дещо пізніше він очолив спорудження Магнітки.

Новий начальник зустрівся з непривабливою картиною. Будова нагадувала корабель, що рухається без керма і вітрил. Роботи велись безладно, без будь-якого плану і системи, кошти і матеріали розпорошувались, мізерна кількість техніки, яка була на будмайданчику, не використовувалась. Все це стало наслідком відірваності будови від управління, яке знаходилось за півтисячі кілометрів, у Свердловську.

Ільдрим почав з наказу — негайно і в повному складі перебазувати управління на Магнітку. Довелось службовцям залишати затишні кабінети і їхати в невідомий край — багато хто з працівників контори навіть не знав, де будмайданчик.

Ч. Ільдрим заборонив вести роботи без попереднього плану, при відсутності проекту і кошторису, зробив все можливе для зміцнення дисципліни. З перших днів почав впроваджувати в підрозділах госпрозрахунок.

Магнітогорський металургійний комбінат — одна з найбільших будов першої п'ятирічки, і на ній у всій повноті відобразились суперечності епохи та негативи вольового керівництва економікою. За оптимальним варіантом першого п'ятирічного плану ставилось завдання довести виробництво чавуну в країні до 10 мільйонів тонн. Сталін наказав підняти цю цифру до 17 мільйонів, що призвело до невиправданого збільшення кількості об'єктів, не забезпечених коштами і матеріалами, розтягнення строків, низької якості робіт.

Як й інші будови, Магнітка одержувала потрібне в недостатній кількості, особливо це торкалось механізації. Перший екскаватор з'явився лише в липні 1930 р., коли земляні роботи були в повному розпалі, та й тоді головними «механізмами» залишались лопата, кайло, носилки. Цілодобово 9 тисяч грабарів вантажили і возили землю.

Перебої в постачанні, відсутність техніки і в той же час настирливі вимоги партійного керівництва — «темпи!» — змушували йти на численні аврали, перенапруження сил робітників. У таких умовах довелось працювати Ільдриму.

У вересні 1930 року прийшов новий начальник Магнітобуду Я. С. Гугель, Ільдрима призначили його заступником і відрядили до Сполучених Штатів Америки з завданням прискорити одержання проектів та устаткування. Аме-

риканці зволікали строки, надсилали неякісні креслення, некомплектну техніку. Ч. Ільдриму довелося взяти на себе функції дипломата і торгпреда і, врешті-решт, домогтися виконання партнерами їх зобов'язань.

Повернувшись додому, він бере участь у монтажі і пуску першої доменної печі. Головою комісії Ради праці і оборони, що приймала цей об'єкт, був Я. І. Вєснік. Комісія дала позитивну оцінку роботі домни. З таким же завзяттям Ільдрим споруджував другу доменну піч, інші об'єкти.

До речі, саме тоді, коли основні агрегати першої черги Магнітки стали до ладу, й відбулась розмова, згадана на початку нарису, Ч. Ільдрим прийняв пропозицію Я. Вєсніка. Г. К. Орджонікідзе затвердив його перехід. Це відбулося на початку 1934 року. Поряд з численними обов'язками першого заступника начальника він взяв на себе керівництво монтажем першої домни, прискіпливо слідкував за якістю робіт, суворим додержанням технологічного циклу. Велику увагу приділяв боротьбі з безгосподарністю, яка була больовим місцем багатьох будов. У слідчій справі збереглося немало наказів, присвячених цій проблемі. Не гребував Ільдрим і дрібницями, тим більше, що такими їх не вважав. Якось йдучи на оперативну нараду, назбирав повні кишені болтів та іншого кріпильного матеріалу і досить ущипливо цікавився у керівників управлінь і дільниць, чи знають вони, скільки коштують кріпильні матеріали, як дістається метал, що їх підлеглі розкидають по будмайданчику.

Навесні 1934 року Ільдрим сильно застудився, та з домни йти не хотів, жартуючи, що жар у нього від східного темпераменту. Згодився полежати тільки тоді, коли температура піднялася до 40 градусів. Але вночі хтось постукав у вікно: «Аварія на насосній станції», і він, «забувши» про хворобу, біжить й керує ліквідацією аварії.

Життя Ч. Ільдрима на Криворіжбуді не було безхмарним, бо Я. І. Вєсніка та його заступника місцеве начальство не дуже полюбляло. Воно звикло вважати себе абсолютною владою в місті, а керівники «Криворіжсталі» трималися незалежно, не бажали йти до нього з поклоном. Через це їх називали «удільними князями», а Ільдрима — «ханом». Чекали на перший слушний привід і такий з'явився у серпні 1936 року. Серед обвинувачених на процесі «Об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» фігурував Ю. О. Дрейцер, який з жовтня 1934 до липня 1935 року працював другим заступником Я. І. Вєсніка. Тепер міськком КП(б)У звинуватив Вєсніка і Ільдрима, що саме вони дали притулок запеклому троцькісту, незважаючи на те, що Дрейцер був увільнений за нагальною вимогою Ільдрима. 21 серпня 1936 року обох були виключили з партії.

Та незабаром виявилось, що члени бюро міськкому зі своєю «пильністю» занадто поквапились. 31 серпня 1936 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову, що скасовувала рішення Криворізького міськкому, і зняло з роботи першого секретаря Ю. Лєвітіна.

Настав 1937 рік. Почались масові репресії. Один за одним зникають в катівнях НКВС керівні працівники «Криворіжсталі». У ніч з 7 на 8 липня настала черга й Ч. Ільдрима. В кімнаті роблять обшук, на якому примусили бути Я. І. Вєсніка та його дружину Євгенію Емануїлівну.

Місяць він просидів у Дніпропетровській тюрмі. В цей час обласне управління НКВС одержало довідку від НКВС Азербайджану, де вказувалось, що Ільдрим Чингіз ще з середини двадцятих років входив до контрреволюційної організації «Азербайджанський національний центр» (АНЦ), яка була

розкрита органами ДПУ в 1930 році. Тоді він не був притягнутий до відповідальності. Тепер азербайджанські чекісти вимагали, щоб Ільдрима етапували в Баку[4].

Прохання виконали, і на початку вересня він опинився в бакинській в'язниці. Тут почались допити, що тяглися з вересня 1937 до травня 1939 року. Від в'язня вимагали визнання про участь в «АНЦ». На першому допиті 14 вересня він категорично відмовився підписати зведений на нього наклеп[5].

У ніч зі 19 на 20 вересня слідчий запропонував написати під його диктовку визнання про належність до «АНЦ». Ільдрим запитав, що означає «АНЦ» і знову відмовився від показань[6].

Тоді 25 вересня шестеро катів зв'язали Ільдрима і били доти, доки він не був готовий підписати, що завгодно. З'являється заява на ім'я начальника НКВС Азербайджану, де підслідний визнає всі пред'явлені йому обвинувачення[7].

Внаслідок катувань Ільдриму довелось чотири місяці провести в тюремній лікарні. Збереглась довідка, в якій зазначалось, що він потрапив до неї з діагнозом «міокардіт»[8].

Ще не одужав, як слід, а його знову тягнуть на допит. Щоб попередити спротив, ставлять на дві доби в «стойку» і одержують потрібні показання[9].

Допити відновлюються в березні-квітні 1938 року. Тепер слідство цікавиться «антирадянською діяльністю» в Кривому Розі. Йому цитують «свідчення» керівників «Криворіжсталі», про те, що нібито саме Ільдрим завербував їх до троцькістської терористичної організації. Всі ці наклепи він категорично відкидає[10]. Вочевидь, Криворіжжя азербайджанських слідчих не дуже цікавило, тому що майже на рік Ч. Ільдрима залишають без уваги. Та він сам намагається боротись. 14 січня 1939 року пише заяву на ім'я наркома внутрішніх справ Азербайджану, де нагадує свою біографію, в тому числі цитує характеристику, видану йому Й. Сталіним в 1921 році: «Свідчу, що Ільдрим Чингіз є одним з найвідданіших Радянській владі товаришів... Й. Сталін». Розповідає, яким чином були одержані від нього визнання у вересні 1937 і січні 1938 років[11]. Заява залишається без відповіді.

31 січня 1939 року Ч. Ільдрим пише ще одну заяву, в якій аналізує зміст показань на нього у зв'язку з «членством» в «АНЦ» і «шкідництвом» на Криворіжбуді. Доводить абсолютну бездоказовість наклепів, фальсифікований характер цих матеріалів[12]. І знову ніякого результату.

Потім глухе мовчання, і читаємо в справі висновок помічника прокурора Закавказького військового округу від 19 травня 1939 року, в якому зазначається, що належність Ільдрима до «АНЦ» і троцькістсько-терористичної організації в Кривому Розі доведені. Винним себе визнав, але пізніше від своїх показань відмовився. Передається на розгляд Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР[13].

Чому справа не потрапила до Особливої наради, залишається невідомим. Натомість Ільдрим 2 грудня 1939 року вже знаходиться в Дніпропетровську. Тут, звичайно, цікавляться його «ворожою діяльністю» на «Криворіжсталі». Всі звинувачення підслідний категорично відкидає, обґрунтовано викриває безглуздий зміст показань, зібраних слідством проти нього. Не знаючи, що людей, на чиї свідчення посилається слідчий, вже давно немає серед живих (їх всіх розстріляли в 1937 році), вимагає очних ставок з ними.

Не одержавши потрібних визнань, дніпропетровські чекісти повідомляють Москву. Звідти приходить вказівка за підписом комісара держбезпеки третього рангу Б. Кобулова доставити Ільдрима в наркомат.

Починаються поневіряння в Москві. Допитували з лютого 1940 до травня 1941 року. Ільдрим уперто відкидає всі звинувачення, знову вимагає очних ставок з Я. І. Вєсніком (Вєснік ніяких показань про Ільдрима не дав), його дружиною, дружиною С. М. Кірова Марією Львівною Маркус, які можуть підтвердити його відданість радянській владі. Слідчий ухвалює рішення: в клопотанні відмовити, оскільки це «не є необхідним в інтересах справи»[14].

Протоколи допитів у Москві переважно виглядають дуже одноманітно. Слідчий раз у раз пропонує зізнатись у контрреволюційній діяльності, аргументуючи тим, що в його розпорядженні є показання, які дали тридцять чоловік. Ільдрим категорично заявляє, що ні до яких антирадянських організацій не належав і контрреволюційної роботи не проводив[15].

Кожен з цих протоколів займає одну сторінку, хоч на них є помітки, що допит продовжувався три—чотири години.

7 липня 1941 року відбувся суд над Чингізом Ільдримом — швидкий і неправий. Винним він себе не визнав, однак, незважаючи на це й те, що у в розпорядженні суду не було нічого, крім фальсифікованих показань вже давно знищених людей, вирок був одназначний — вища міра соціального захисту. Виконаний — 27 липня 1941 року[16].

Реабілітований Чингіз Ільдрим в 1956 році[17].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Полонский Л. А. Комиссар Ильдрим.— М., 1969.— С.73.
[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-5224. Т. 2. Арк. 276.
[3] Там само. Т. 2. Арк. 290.
[4] Там само. Т. 1. Арк. 1.
[5] Там само. Т. 1. Арк. 34.
[6] Там само. Т. 1. Арк. 35.
[7] Там само. Т. 1. Арк. 37.
[8] Там само. Т. 2. Арк. 354.
[9] Там само. Т. 1. Арк. 97.
[10] Там само. Т. 1. Арк. 129, 131, 138, 139.
[11] Там само. Т. 1. Арк. 159—173.
[12] Там само. Т. 1. Арк. 194—214.
[13] Там само. Т. 1. Арк. 180.
[14] Там само. Т. 3. Арк. 101.
[15] Там само. Т. 3. Арк. 120, 150, 162, 181, 212.
[16] Там само. Т. 3. Арк. 243—245.
[17] Там само. Т. 3. Арк. 310.

Р. Терещенко

КОМІСАР

КАВАЛЄРС Рудольф Едуардович*. Народився в 1893 році. Латиш. Комісар 7-го стрілецького корпусу. Заарештований в жовтні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1958 році.*

Збройні сили Радянської країни завжди були в центрі уваги партійного керівництва. Проявлялось піклування про їхнє вдосконалення, поповнення, озброєння і т. ін. Та чи не більше уваги, ніж підвищенню боєздатності, приділялось питанням «класової чистоти», тобто вилученню з армії вихідців з класово чужих верств населення, а також тих, хто свого часу примикав до якоїсь з опозицій. Не заохочувались і такі речі, як самостійна думка, творчий підхід. Тому Збройні сили регулярно лихоманило чистками, в ході яких з війська викидались тисячі гарних спеціалістів, кваліфікованих командирів, незважаючи на те, що вони своєю бездоганною службою довели відданість Радянській владі.

В другій половині 20-х—першій половині 30-х років з армії, за свідченням наркома оборони К. Ворошилова, було вичищено 47 тисяч чоловік[1].

Чистки супроводжувались репресіями — ув'язненням і навіть розстрілами командного складу. В 1930—1931 роках репресій зазнали понад три тисячі колишніх офіцерів[2]. У 30-й Іркутській дивізії, що розміщувалась на Дніпропетровщині, репресували практично весь командний склад. Командира дивізії П. П. М'ясоєдова, начальника штабу М. М. Катанського, начальника артилерії С. К. Юцковського розстріляли. Інших на різні строки відправили до виправно-трудових таборів[3].

У 1936 — на початку 1937 років органи НКВС за вказівкою «зверху» «винайшли» нову змову в Червоній армії. Почали з вищого командування — серед «ворогів народу» опинились — заступник народного комісара оборони маршал М. М. Тухачевський, командарми першого рангу І. П. Уборєвич і Й. Е. Якір, командарм другого рангу О. І. Корк, комкори В. М. Примаков, В. Н. Фельдман, В. К. Путна, Р. П. Ейдеман. 11 червня 1937 року Спеціальне судове присутствіє, яке створили з вищих воєначальників, визначило для всіх підсудних вищу міру покарання. Незабаром така ж доля спіткала і членів присутствія.

Після цього хвиля репресій покотилась донизу — у військові округи, корпуси, дивізії, полки,— всюди спішно виявляли «ворогів народу», виключали з партії і заганяли в катівні НКВС.

Не минула лиха доля і 7-й стрілецький корпус, розташований на Дніпропетровщині. Заарештовані: командир корпусу комдив Ф. Ф. Рогальов, начальник штабу П. І. Скрастін, помічник начальника штабу С. Д. Саввін, попередник Скрастіна на посту начальника штабу В. Б. Евгеньєв, командири дивізій і полків, що входили до 7-го корпусу.

Серед арештантів опинився і комісар корпусу Рудольф Едуардович Кавалєрс, який до цього пройшов шлях підпільника, висланця, кадрового командира і комісара Червоної армії.

Народився Р. Е. Кавалєрс у 1893 році в місті Лібаві (тепер Лієпая) Курляндської губернії. Батько в пошуках заробітку перебрав не одну професію. Працював скотарем у поміщика, вантажником у Лібавському порту, ломо-

вим візником, але капіталів не нажив. Тому Рудольф не зміг закінчити навіть двокласної сільської школи. Мусив ще малим влаштуватись учнем у малярну майстерню, на собі відчути, що таке експлуатація.

Він бере участь у страйковій боротьбі, входить до страйкового комітету. В 1912 році вступає до соціал-демократичної партії.

В 1914 році за належність до соціал-демократів попадає в тюрму. Його засуджують до заслання в Наримський край, де пробув до 1917 року. Звістка про революцію дала поштовх засланим організуватись, створити бойові загони, що роззброювали жандармів, стражників, урядників, забезпечували встановлення в краї демократичних порядків.

У березні 1917 року висланці рушили на Захід. Рудольф Кавалєрс приїжджає до Москви, працює на заводі Бромлея чорноробом, а через деякий час виїжджає до родичів дружини в Київ.

У липні 1917 року його призивають до війська і направляють до міста Коростеня в 229-й стрілецький полк. Начальство не зорієнтувалось, і в полку значна частина солдат виявилась із соціал-демократів і есерів. Причому переважали соціал-демократи більшовицького толку. Вони швидко зуміли привернути на свою сторону полковий, батальйонні і ротні солдатські комітети, фактично зробили полк більшовицьким. Солдати полку направили Кавалєрса делегатом на перший Всеукраїнський з'їзд робітничих, селянських і солдатських депутатів. Після зриву з'їзду Р.Кавалєрс повертається в свою частину, щоб доповісти солдатам про події в Києві, але по дорозі дізнається, що полк роззброєний гайдамаками і йому там з'являтись небезпечно.

Він виїжджає до Москви, вступає до Червоної гвардії. Тут посідає ряд командних посад, зокрема помічника військового комісара міста Москви.

У листопаді 1918 року добровольцем відправляється на Східний фронт, одержує призначення до 4-ї армії, що билась проти Колчака. Кінець громадянської війни зустрів у 9-й армії на Південному фронті комісаром дивізії.

У 1921—22 роках навчається в Військовій академії, звідки знову повертається до своєї дивізії, що тоді знаходилась на Північному Кавказі.

У грудні 1925 року Р. Е. Кавалєрс призначаться помічником командира по політчастині 3-го кавалерійського корпусу в Білоруському військовому окрузі.

Рік навчається на вищих курсах вдосконалення політичного складу РСЧА в Ленінграді.

Після закінчення курсів одержує призначення помічником командира по політчастині 6-го стрілецького корпусу в Одесі. В 1929 році його переводять на ту ж посаду до 7-го стрілецького корпусу в Дніпропетровську.

За героїзм, проявлений у боях громадянської війни, нагороджується орденом Червоного Прапора.

Перебуваючи на командних політичних посадах, Рудольф Едуардович завжди підтримував тісний зв'язок з місцевими партійними і радянськими органами, обирався членом Краснодарського міськкому ВКП(б), членом ЦК Компартії Білорусії. Після переїзду на Україну — делегат всіх з'їздів КП(б)У, член Дніпропетровського обкому партії.

По службі, як це видно з атестацій, що знаходяться в архівно-слідчій справі, характеризувався позитивно. Ставилось питання про підвищення — на посаду помічника начальника політуправління округу з перспективою на начальника політуправління[4].

Та замість просування в армії Кавалєрса чекав інший шлях — до тюремного підвалу НКВС. Там вже знаходились командир корпусу Ф. Ф. Рога-

льов, багато інших командирів і комісарів. Заарештували Р. Е. Кавалєрса 31 жовтня 1937 року.

Протокол першого допиту датовано 10 листопада. Він починається заявою підслідного, що винним він себе не визнає, ворогом радянської влади ніколи не був[5].

Йому зачитують показання його колишнього підлеглого. Та в'язень ще пробує опиратись, доводить, що він не відчуває себе винним перед радянською владою і партією[6].

Коли стало зрозуміло, що показань на нього недостатньо, до Кавалєрса застосовують більш вагомі методи, пов'язані, як тоді писалось в офіційних документах, з фізичним впливом і він дає потрібні показання[7].

Далі слідство вже йде второваним шляхом і зміст всіх наступних документів визначається лише фантазією авторів протоколів. «Виявляється», що на початку 30-х років у Кавалєрса виявились серйозні розходження з партією, він почав переходити на позиції Бухаріна, не вів боротьби з троцькістами. Цим скористався заступник начальника політуправління Харківського військового округу і «завербував» до складу військово-фашистської організації, що «готувала» заколот проти радянської влади і терористичні акти проти її керівників.

Що ж повинен був робити новоявлений учасник змови? Можливості в нього обмежені — не міг безпосередньо впливати на боєздатність військ. Фантасти в енкавеесівській формі вирішили, що він повинен добиватись зниження морально-політичної стійкості частин корпусу таким плануванням масово-політичної роботи, щоб виховання особового складу або замінювалось другорядними питаннями — червоноармійською самодіяльністю і спортом — або взагалі відсувалось на задній план.

Треба було створювати такий розпорядок дня в частинах, щоб червоноармійці не мали можливості читати газети, не говорячи вже про політичну літературу, що знижувало морально-політичний рівень частин РСЧА[8].

Слідство не могло не використати тієї обставини, що Р. Е. Кавалєрс за національністю латиш. І ось йому повідомляють, що у слідства є дані про те, що, являючись членом військово-фашистської організації, він одночасно перебуває агентом однієї з іноземних розвідок. Зламаний тортурами, в'язень згоджується: «Визнаю себе винним в тому, що перебував агентом латвійської розвідки. Був залучений в 1927 році під час навчання в Ленінграді»[9].

Але тут вдалося добитись небагато. До Одеси і Дніпропетровська латиська розвідка «не діставала». Зате великим набутком стали відомості про те, що в числі її агентів фігурували Р. Й. Бєрзін, — начальник Розвідуправління Наркомату оборони, Р. П. Ейдеман — голова ТСОАВІАХІМу, член політбюро ЦК ВКП(б) Я. Е. Рудзутак та інші. Це «підтверджувало» широке розповсюдження латвійської агентури в СРСР і піднімало заслуги Дніпропетровського управління НКВС, яке «знешкодило» важливу ланку цієї агентури.

Р. Е. Кавалєрса, як особливо небезпечного злочинця, під посиленим конвоєм етапують до Києва, де його допитує тодішній нарком внутрішніх справ України Лєплєвський. І знову основна увага зосереджується навколо латиської агентури.

Київські спеціалісти вирішили, що участі в військово-фашистській змові, праці на латвійську розвідку для обвинувачення Кавалєрса замало. Йому приписують ще й тероризм. Зокрема повідомляється, що він створив групу бойовиків для підготовки і здійснення терористичного акту проти наркома оборони К. Ворошилова[10].

Слідство може бути задоволене — в його матеріалах зафіксовано, що Кавалєрс входив до організації, яку очолювали агенти іноземних розвідок Тухачевський, Уборєвич, Якір, а також до агентури латвійської розвідки, очолюваної Ейдеманом. Обидві ці організації готували повалення радянської влади шляхом збройного перевороту і організації поразки Червоної армії в випадку війни з фашистськими державами[11].

«Судила» Р. Е. Кавалєрса виїзна сесія Воєнної колегії Верховного суду СРСР. Як і в усіх подібних випадках, на всю процедуру було відведено рівно 15 хвилин. Конвеєр розправ діяв чітко, не гаялось жодної хвилини. Вирок також був стандартний і визначений заздалегідь — вища міра соціального захисту. Виконаний 27 грудня 1937 року[12].

Дружина Рудольфа Едуардовича Любов Ноївна Рашба-Кавалєрс в 1914 році вступила в партію соціалістів-революціонерів, потрапила до тюрми, потім у заслання в Наримський край, де познайомилась з Кавалєрсом і стала його дружиною. По поверненню з заслання перейшла до партії лівих есерів, а після їх заколоту влітку 1918 року вступила до РКП(б). Брала активну участь в громадянській війні, працюючи в політорганах Червоної армії. По закінченні громадянської війни — на партійній роботі, подорожуючи слідом за чоловіком. Остання посада — завідуюча парткабінетом Ленінського райкому КП(б)У м. Дніпропетровська. Заарештована 11 листопада 1937 року. Як член сім'ї ворога народу засуджена до 8 років таборів. Але ще в 1948 році, тобто через 10 років після вироку, залишалась в ув'язненні, там і померла[13].

В них залишився син Віль. Поневірявся по дитячих будинках. У 1945 році зміг закінчити Нижньо-Тагільський гірничо-металургійний технікум, і одержав призначення на відбудову зруйнованих підприємств металургійної промисловості в Донбасі. З Донецьким металургійним заводом було пов'язане все його життя.

У 1958 році вироки щодо Рудольфа Едуардовича Кавалєрса і його дружини були скасовані і справи припинені за відсутністю складу злочину[14].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 282.
[2] Там само.
[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-19653. Арк. 336.
[4] Там само. Спр. П-12372. Арк. 351.
[5] Там само. Арк. 17.
[6] Там само. Арк. 18.
[7] Там само. Арк. 19.
[8] Там само. Арк. 30.
[9] Там само. Арк. 61.
[10] Там само. Арк. 265.
[11] Там само. Арк. 281.
[12] Там само. Арк. 365, 366.
[13] Там само. Арк. 307, 355.
[14] Там само. Арк. 355.

Р. Терещенко

ХТО НАМАГАВСЯ ВІДІРВАТИ УКРАЇНУ ВІД СРСР

КАЗІМІРОВ Петро Якович*. Народився у 1886 р. Українець. Закінчив Петроградський психоневрологічний інститут. Працював вчителем. Заарештований в 1938 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1958 році.*

Репресії тридцятих років охопили практично всі верстви населення — робітників, селян, інженерно-технічних працівників. Не минула караюча рука і народного вчителя. Вчителі, зокрема в Україні, ще з початку 20-х років користувались посиленою увагою партії та ВНК—ДПУ—НКВС з двох причин. По-перше, влада розглядала їх недостатньо лояльними до режиму, як і всю інтелігенцію; по-друге, вони чомусь вважались носіями бацили українського, як тоді говорили, буржуазного націоналізму. Можливо, власті виходили з того, що в Україні у той час переважали за кількістю українські школи, і це вже таїло в собі потенцію національної свідомості, яка вважалась антитезою пролетарському інтернаціоналізму. Чомусь над партійними лідерами тяжіла думка, що саме вчителі можуть послужити тією силою, яка призведе до відриву України від СРСР.

За це було заарештовано Петра Яковича Казімірова — вчителя залізничної школи № 40, розташованої на станції Синельникове. Його і ще двох сільських вчителів — Марію Володимирівну Коростовцеву і Опанаса Кириловича Романова звинуватили в тому, що вони поставили перед собою мету — не більше і не менше — «шляхом активної боротьби з радянською владою добитись відриву України від СРСР і створення самостійної України під гаслами: «Україна тільки для українців» і «Геть кацапів з України»[1]. І «керівником» цієї «організації» слідство визначило П. Я. Казімірова.

Хто ж він такий?

Петро Казіміров народився 16 січня 1886 року в селі Велика Знаменівка Кам'янського повіту Катеринославської губернії в сім'ї священика. Батько помер через деякий час після його народження, за ним пішла й мати. Виховувати онука довелось діду-хліборобу.

В 1901 році Петра як сина священика прийняли на казенний кошт до Сімферопольської духовної семінарії. Перші роки він старанно вивчав церковну науку, але пізніше бурхливі події революції 1905—1907 років втягли до своєї орбіти і семінаристів. Петра Казімірова і групу його товаришів вабили погляди і практичні дії партії соціалістів-революціонерів. Вони потайки вивчали есерівську літературу, випускали учнівський журнал, в якому намагалися відгукнутись на події в країні. Петро написав статтю про розстріл лейтенанта П. П. Шмідта. Про це дізналось семінарське начальство і «журналістів» негайно витурили.

П. Казіміров влаштовується вчителем у село Коханівку Павлоградського повіту. І тут зумів вступити в конфлікт з властями. Познайомився з робітниками економії поміщиці Месарош, розповідав їм про есерів, їхню програ-

му, роз'яснював суть експлуатації. За доносом управителя його прибирають з Коханівки і ставлять під таємний нагляд поліції.

В умовах реакції 1907—1912 років Петро Казіміров припиняє політичну діяльність, вчителює і готується до навчання в вищому навчальному закладі. Восени 1912 року він вступає до Санкт-Петербурзького психоневрологічного інституту.

Коли вже вчився на останньому курсі, почалась Лютнева революція. Разом з іншими студентами Петро виконував обов'язки міліціонера — охороняв порядок, допомагав виловлювати перевдягнених жандармів і поліцаїв, які стріляли в народ.

У серпні 1917 року Петро Якович повертається в Україну. Отаборюється в місті Павлограді. В той час вчителів з вищою освітою було дуже мало, тому його на повітовому учительському з'їзді обирають шкільним інспектором. Молодий інспектор об'їжджає сільські школи, допомагає вчителям вдосконалювати методику викладання, поширює передовий досвід організації навчального процесу.

Згадує своє захоплення ідеями есерів і бере участь у діяльності повітової організації, виступає з лекціями перед селянами про війну, про землю, про майбутній державний устрій Росії.

В 1919 році він призначається завідуючим вищим початковим училищем у селі Миколаївці — в царській Росії і в перші роки після революції існували такі навчальні заклади, які давали неповну середню освіту. Як він сам свідчить, з того часу повністю відсторонився від політики і присвятив себе викладанню.

У вересні 1921 року його переводять вчителем до села Олександрівки. Тут він бере активну участь у громадській роботі — обирається членом сільради, керує хатою-читальнею. За проведені ним статистичні дослідження стану сільського господарства в повіті його нагороджують грамотою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

У 1924 р. Петра Казімірова призначають вчителем щойно відкритої школи в селі Добровілля Близнецівського району Харківської області. І тут він поєднує викладацьку діяльність з громадською — обирається членом сільради, членом ревізійної комісії споживспілки.

У вересні 1928 року переїжджає до Синельникового. Спочатку працює в школі № 2, потім у залізничній школі № 40. Його колеги, яких допитували в зв'язку з реабілітацією, розповідали про Петра Яковича як про всебічно освічену людину, глибокого знавця предмета — російської мови і літератури, прекрасного методиста і доброго товариша, завжди готового прийти на допомогу своїм колегам чи відстаючим учням.

Так і жив би вчитель Казіміров — вчив дітей, ростив своїх. Та не судилось. Зараз неможливо встановити, що спричинило його арешт — може, чийсь донос, може, Синельниківському відділу НКВС потрібно було виконувати «план» по вчителях за ґратами, може те, що за двадцять років до «великої чистки» він мав зв'язки з есерами, хоч формально до цієї партії не належав.

Заарештували його 14 березня 1938 року. На першому допиті виявляли соціальне і політичне обличчя в'язня. В ті часи дуже велику роль відігравав такий фактор, як соціальне походження. І подарунком слідству було те, що Казіміров — син священика. Слідчих абсолютно не цікавило, що батько

Петра помер, коли той був ще немовлям, що його виховував дід-селянин. Раз записано «син священика», значить, соціально-небезпечний елемент, потенційний ворог. Тепер треба довести, що не тільки потенційний.

Друге, чим скористалось слідство,— це зв'язки П. Казімірова з есерами. Знову ж таки відкидалась роль есерів у боротьбі з царизмом, авторитет цієї партії в середовищі селянства. Не цікавило слідство, що Петро Якович був зв'язаний з есерами «всього» двадцять років тому, припинив ці зв'язки ще в 1919 році. Факт зафіксовано, і годі. Навіть два факти — «син попа і есер» — з усіх боків людина класово чужа.

Допити спрямовувались на доведення контрреволюційних поглядів Казімірова і його антирадянської діяльності напередодні арешту. Вагомі «аргументи» слідчих змусили його визнати, що разом із знайомими вчителями вони вели контрреволюційні розмови, відзначали погані умови життя робітників і селян.

Але для слідства розмов мало, тому добиваються визнання, які ставили перед собою контрреволюційні завдання. Спершу одержують відповідь, що ніяких[2].

Потім все ж добиваються — «обережно вести серед вчителів і селян контрреволюційну агітацію»[3].

І цього замало. В чому ж конкретно полягала антирадянська діяльність? Тут у слідчій справі з'являється один документ, який, очевидно, мав на меті посилити обвинувачення проти Петра Яковича. Це характеристика, підписана директором школи, але зміст її дає можливість вважати, що писалась вона під диктовку «педагогів» з НКВС. Характеристика сповіщає, що в процесі викладання у Казімірова були неодноразові випадки неправильних політичних тлумачень. Так, у п'ятому класі, під час вивчення біографії М. Горького вчитель говорив, що той особливу увагу акцентував на люмпен-пролетаріаті, який немовби дав багато видатних людей нашої епохи. Один учень кинув репліку: «Як Сталін». Вчитель на це не зреагував.

Добираючи тексти диктантів, Казіміров застосовував сумнівні вирази, такі, як «тише едешь — дальше будешь» Це можна розглядати як критику високих темпів соціалістичної індустріалізації[4].

Серед аргументів слідства про антирадянську діяльність П. Я. Казімірова фігурувала й «неправильна оцінка творчості М. Горького».

А як же з'явились у справі твердження про намагання відділити Україну від Росії? В поле зору НКВС потрапив якийсь знайомий Казімірова — Соловйов, який немовби в 1930 році завербував його до контрреволюційної організації, що повинна була «вести боротьбу за самостійну Україну». Казіміров не відкидав знайомства і розмов, у тому числі про Україну, але категорично заперечив вербування і будь-яку діяльність у цьому напрямку. З Соловйовим після 1930 року не зустрічався[5]. Це все знову не має значення, адже в справі зафіксовано: боровся за самостійну Україну.

Матеріалу про Казімірова вже ніби досить. Але слідство відчуває якусь слабкість. Один контрреволюціонер — це мало. Потрібна організація. На примітці у НКВС були двоє вчителів: Марія Володимирівна Коростовцева і Кирило Опанасович Романов. З точки зору органів, люди підозрілі — Коростовцева походить з поміщицької сім'ї, Романов — служив у білій армії. І обидва в свій час мали зв'язки з есерами. Для включення до антирадянської організації підходять повністю. К. О. Романова заарештовують наприкінці

березня, М. В. Коростовцеву — на початку квітня 1938 року. Спочатку вони категорично відкидають пред'явлені їм обвинувачення, але вже 10—11 квітня визнають все, що вимагають слідчі[6].

«Організація» існує. Можна складати «Обвинувальний висновок». Він, як і всі подібні документи» того часу, наповнений фантазією слідчих, які зі шкіри пнулись, щоб довести вину в'язнів. У висновку, перш за все, підкреслюється вороже походження П. Я. Казімірова — з сім'ї служителя культу, М. В. Коростовцевої — з дворян, Романова — з сім'ї розкуркуленого та до того ще й прапорщика білої армії.

Головне завдання, що ставила перед собою ця антирадянська група,— шляхом активної боротьби з радянською владою добитись відриву України від СРСР і створення самостійної України. Слідча справа була направлена на розгляд судової трійки[7].

Трійка тільки називалась судовою. Насправді це був позасудовий орган, що складався з секретаря обкому партії, обласного прокурора і начальника обласного управління НКВС. Звичайна судова машина з тією масою приречених, які попали в жорна репресій, справитись не могла. І тоді процедуру знищення було «спрощено» — начальник управління НКВС привозив секретареві обкому списки жертв, так звані «альбоми», ставили свої підписи секретар і прокурор і кровожерливий Молох одержував нову порцію.

Рішення трійки датовано 15 квітня 1938 року. Вирок для всіх один — вища міра покарання[8]. Звичайно, такі вироки виконувались у той же день.

Але катів не вистачало і мученикам довелося провести ще шість днів у страшному чеканні. Вирок виконали 21 квітня 1938 року[9].

Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 3 грудня 1958 року вирок відносно Казімірова П. Я., Коростовцевої М. В., Романова К. О. скасований і справа припинена в зв'язку з відсутністю складу злочину.

Так пішли з життя троє вчителів, які, мабуть, не встигли й зрозуміти, за що вони покарані, за що над ними такий суд швидкий і несправедливий.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-13088. Арк. 88.

[2] Там само. Арк. 21.

[3] Там само. Арк. 22.

[4] Там само. Арк. 6—7.

[5] Там само. Арк. 25.

[6] Там само. Арк. 47, 60.

[7] Там само. Арк. 88—89.

[8] Там само. Арк. 92.

[9] Там само. Арк. 95-а.

Р. Терещенко

ВИХОВАНЕЦЬ СЕРГО ОРДЖОНІКІДЗЕ

КАРТОЗІЯ Самсон Олексійович. *Народився в 1893 році в Абхазії. Грузин. Директор Дніпропетровського заводу металургійного устаткування. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1955 році.*

Самсон Олексійович Картозія народився 30 січня 1893 р. у селі Квітаулі Кодорського повіту в Абхазії. Батько і мати померли в 1894 і 1895 рр., залишивши шестеро дітей — двох хлопців та чотирьох дівчаток. Родину очолив двадцятирічний старший брат. Самсону тоді було лише три роки.

У восьмирічному віці його влаштували на казенний рахунок до двокласної міської школи. Гарні здібності та велике бажання до навчання, які були притаманні хлопчику, змусили педагогічну раду школи звернутися до Кавказького намісника з проханням надати йому стипендію для навчання в Ставропольській гімназії. Клопотання було задоволено, і в 1906 р. Самсон мав виїхати до Кутаїської гімназії, куди він перевівся з Ставрополя. Але старший брат не хотів відпускати від себе помічника в господарстві. 14 серпня 1906 р. хлопець потайки покинув батьківську хату, пішки пройшов 50 кілометрів до Сухумі, де знайомі батьків зібрали йому 5 карбованців на дорогу, й вирушив до Кутаїсі.

Самсон виглядав старшим як на свої роки, спілкувався з старшокласниками, котрі поступово залучили його до революційної діяльності: давали соціал-демократичну літературу, окремі доручення. В 1909 р. шістнадцятилітній юнак вступив до більшовицької організації. Він керував учнівським гуртком, писав прокламації.

У 1913 р. Картозія закінчив гімназію і вступив на юридичний факультет Харківського університету. Там він брав активну участь у студентському русі, зокрема, став одним із керівників ультимативного страйку на захист заарештованої ради старост. У демонстрації взяли участь декілька тисяч студентів, адміністрації довелось відступити, поліція звільнила заарештованих.

Картозія потрапив під нагляд поліції і був змушений виїхати з Харкова. До університету він приїжджав тільки для здачі екзаменів, але випускні іспити не здавав й диплома про вищу освіту не одержав.

У 1917 р. брав участь у боротьбі за встановлення радянської влади у Харкові. В 1918 р. за дорученням Артема (Сергеєва) — займався поставками вугілля з Донбасу до Москви. Виснажлива робота призвела до того, що Самсон захворів на туберкульоз і за вказівкою Г. К. Орджонікідзе його відправили до Туапсе. Меншовики, які захопили місто, заарештували Картозію і посадили до Кутаїської тюрми. В травні 1920 р., у зв'язку з угодою між РРФСР і Грузією, Самсон Олексійович був амністований і звільнений з в'язниці. Він виїхав до Сухумі, де працював у підпільному окружкомі. В місті в цей час готувалося повстання проти меншовицького уряду, проте одна з частин гарнізону, яка повинна була зіграти вирішальну роль у цих подіях, виступила передчасно, без узгодження з іншими. Повстання приду-

шили. Трьох членів окружкому заарештували й присудили до страти, така ж доля чекала на тих, хто залишався ще на волі. Коли вистежили та спробували схопити Картозію, він стрибнув з другого поверху будинку, де переховувався, і втік. Товариші таємно переправили його до Поті. На початку 1921 р. він перебрався в Тифліс, де жив на конспіративній квартирі до приходу радянських військ.

Після встановлення радянської влади був членом ревкому в Тифлісі, потім заступником наркома юстиції.

У 1922 р. Самсона Олексійовича Картозію обрали головою Центрального виконавчого комітету Абхазії. В 1923 р. призначили прокурором Верховного суду Грузії, а в 1926 р. він перейшов на господарську роботу, працював у різних установах системи «Південьсталі».

У 1932—1933 рр. нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе зміцнював керівництво ключовими підприємствами. Металургійні заводи в Україні очолили С. П. Бірман, Й. П. Манаєнков, Г. В. Гвахарія та інші. В 1932 р. Картозія призначається директором Дніпропетровського заводу металургійного устаткування.

Самсону Олексійовичу довелося працювати в дуже складних умовах. З одного боку, значна частина устаткування в цехах була застаріла, експлуатувалась багато років,— звідси часті аварії, простої обладнання, з другого — на заводі почалась реконструкція, будівництво нових цехів. Попередник Картозія, не маючи відповідних знань і організаторського хисту, розгубився і не зміг впоратись із своїми обов'язками.

Самсон Олексійович Картозія відразу показав себе вмілим організатором: зміцнюючи інженерний корпус, дбаючи про найбільш раціональну розстановку кадрів, створюючи умови для будівництва нових цехів, він вивчав специфіку підприємства, поширював свої технічні знання, не соромився вчитися у підлеглих. Колишній начальник сталеливарного цеху Б. С. Барський згадував, що Самсон Олексійович був здібною і беручкою людиною. Зокрема, Б. С. Барський підбирав для директора технічну літературу, консультував з питань сталеливарного виробництва[1].

Спочатку завод лихоманило, його перевіряли різні комісії. В 1933 р. міськком КП(б)У навіть збирався ставити питання про партійність Картозія. Але підприємство поступово нарощувало потужності і кожен наступний рік приносив значне збільшення виробництва. За офіційною статистикою, у 1934 р. виробництво, порівняно з 1933 р., зросло на 28,8 %, у 1935 — на 25,8 %, в 1936 — на 70,5 % (стали до ладу діючих два нових цехи)[2]. Самсон Олексійович користувався авторитетом і повагою в колективі.

Страшний перелом у його житті наступив 7 серпня 1937 р., коли він був заарештований за стандартним звинуваченням — участь у контрреволюційному правотроцькістському підпіллі, здійснення підривної роботи в промисловості.

Це був час, коли сталінська репресивна система, поряд з іншими кадрами, громила керівників промисловості. Зокрема, на Дніпропетровщині була знищена більшість директорів заводів, головних інженерів, начальників цехів.

Допитували Самсона Олексійовича «майстри» своєї справи, які мали великий досвід у вибиванні потрібних слідству показань, тому він на першому ж допиті (7 серпня 1937 р. визнав себе винним у причетності до

контрреволюційної шкідницької організації та виявив готовність дати слідству відверті показання.

Наступний допит відбувся 29 серпня 1937 р. Його протокол — ще один зразок того, до яких вершин абсурду доходила фантазія слідчих. Згідно з документом, Картозія до антирадянської організації завербував заступник начальника Головного управління металургійної промисловості Наркомату важкої індустрії Г. Й. Каннер. Коли Картозія поскаржився на нестачу будівельних матеріалів і коштів для реконструкції заводу, Каннер сказав, що незабаром все зміниться,— до влади прийдуть праві, стане легше працювати. Він повідомив співрозмовника про існування організації, яка готує державний переворот, запропонував Картозія вступити до неї[3].

Враховуючи, що Самсон Олексійович погодився, Каннер доручив йому створити відповідну організацію на ДЗМУ, вербувати кадри, готувати їх до активної шкідницької діяльності в металургії. Авторам протоколу бракувало логіки: якщо до влади прийдуть праві, навіщо готувати кадри для шкідництва?

Процитуємо невеликий уривок з протоколу:

«Запитання: Яку мету і завдання ставила організація?

Відповідь: Організація ставила своїм головним завданням насильницьке скинення радянського уряду з метою зміни існуючого ладу і відновлення капіталізму. Каннер, в зв'язку з цим, доручив зайнятися шкідницькою діяльністю на ДЗМУ, зривати замовлення металургійних заводів.

Запитання: Кого з учасників організації назвав Каннер?

Відповідь: Рекомендував контактувати з Савенко — директором Дніпропетровського коксохіму та Йосиповим — директором заводу вогнетривів з міста Гришино. З ними я зв'язуватися не став, бо вважав, що вони нижче за мене як за загальним розвитком, так і політичним рівнем»[4].

Процитована остання відповідь викликає подив, чому рекомендовано зв'язок з Савенко і Йосиповим, а, скажімо, не з Бірманом (директором заводу ім. Петровського), Манаєнковим (завод ім. Дзержинського) та іншими керівниками підприємств, для яких ДЗМУ виготовляв обладнання, з ким існували постійні контакти і у кого були найбільш сприятливі умови для «шкідницької» діяльності.

У відповідь на запитання, в чому ж полягала шкідницька діяльність Картозія та його групи, останній пояснював: «Оскільки на заводі йшла реконструкція, в першу чергу — затримка капітального будівництва. «Було зірвано» будівництво кисневої установки, новомеханічного і фасонoливарного цехів. Не виконувались в строк замовлення металургійних заводів та виготовлення ліній електропередачі для «Крименерго»[5].

Слідчих не цікавило, як насправді йшли справи на заводі, бо реальні досягнення підприємства повністю спростували б версію про шкідництво. Повернемось до довідки Наркомату чорної металургії, яка свідчить, що план будівництва фасоноливарного цеху 1936 р. виконано на 248 %, новомеханічного — на 123 %. Киснева установка була готовою тільки на 46 %, але зовсім не з вини заводу. Вона на той час була експериментальною, першою в Союзі: ніхто не мав досвіду будівництва таких агрегатів, неодноразово змінювався проект, схеми монтажу, обладнання не поставлялося своєчасно. Та знову ж таки, пошук точних фактів слідство не цікавив. На успіхи закривали очі, а недоліки роздмухували як докази шкідництва.

На цій основі був підготовлений «Обвинувальний висновок». Він заслуговує досить докладного цитування:

«3-м відділом Державної безпеки УНКВС по Дніпропетровській області на ДЗМУ викрита і ліквідована контрреволюційна правотроцькістська організація, яка готувала терористичні акти проти керівників партії і уряду».[6] (В протоколах допитів, як ми бачили, терористичні акти не згадуються, вони з'явились тільки в «Висновку».— *Авт.*)

У «Висновку» зазначається, що Картозія був учасником контрреволюційної троцькістської терористичної організації, яка здійснила злодійське вбивство С. М. Кірова і готувала в наступні роки терористичні акти проти керівників партії та уряду.

Особисто завербував декількох начальників цехів, давши їм завдання по залученню до контрреволюційної організації нових учасників для здійснення диверсій та шкідництва. За завданням організації проводив ряд підривних актів, спрямованих на зрив будівництва і державних завдань, тобто в злочинах, передбачених ст. 54—9, 54—8, 54—11 Карного кодексу УРСР.

Підлягає суду Воєнної колегії Верховного суду СРСР[7].

Самсона Олексійовича етапували до Києва, де 28 жовтня 1937 р. відбувся суд скорий і несправедливий. Свідки на суд не викликались. На запитання головуючого, чи визнає він себе винним, Картозія відповів, що винним себе не визнає і від своїх показань на попередньому слідстві відмовляється; дав же їх тому, що сильно хвилювався.

Головуючий оголосив показання свідків. Картозія відповів, що ці показання брехливі. На слідстві себе та інших обмовив. В контрреволюційній організації не перебував і нікого до неї не вербував[8].

До слів підсудного ніхто прислухатися не збирався, бо вирок був уже винесений. Вирок стандартний для справ, у яких фігурували згадані статті,— вища міра покарання.

Весь суд продовжувався 20 хвилин — почався об одинадцятій, закінчився об одинадцятій двадцять.

29 жовтня 1937 р. С. О. Картозія був страчений.

Знищили ще одну людину — борця за щастя людей, здібного організатора промисловості, батька п'ятьох дітей. Остання дитина — син Олексій — народився 26 серпня, коли його батько вже знаходився у тюрмі, загинув, так і не побачивши наймолодшого сина.

До дружини Самсона Картозії — Єлизавети Данилівни Картозія-Жиліної органи деякий час ставилися поблажливо — не кинули жінку з новонародженим немовлям до в'язниці. Навіть дозволили виїхати до Харкова, де жила її мати. Але невдовзі схаменулись. Вже в листопаді 1937 р. її викликали на допит, вимагали зізнатись у тому, що їй було відомо про контрреволюційну діяльність чоловіка, та в антирадянській агітації, яку вона нібито проводила в зв'язку з його арештом.

На всі питання слідчі одержали негативні відповіді[9].

16 грудня 1937 р. Особлива нарада при Наркомі внутрішніх справ ухвалила: Картозія-Жиліну Є. Д. , як члена сім'ї зрадника батьківщини, заключити у виправно-трудовий табір строком на 8 років, рахуючи з дня даної постанови[10].

Залишивши тримісячну дитину на руках у матері, Єлизавета Данилівна поневіряється у таборах. Доля виявилася більш поблажливою до неї. Півто-

ра роки в Акмолінському таборі працювала на загальних роботах, але потім хтось дізнався із документів, що вона закінчила Харківський інститут народного господарства і її перевели на посаду економіста до Карагандинського табору. Там вона захворіла на бруцельоз і після закінчення строку ув'язнення вийшла на волю інвалідом.

Приїхавши до Харкова, влаштувалася на роботу в науково-дослідний інститут експертизи працездатності, добре працювала, одержувала подяки, поки пильний начальник відділу кадрів не виявив її як «підозрілу особу» й примусив піти з інституту.

Не один рік їй з сином довелося жити на мізерну інвалідську пенсію і невідомо, чи вижила б, якби не подруга, що дала їм притулок.

Коли почалася реабілітація невинно засуджених, Єлизавета Данилівна звернулася до Генеральної прокуратури СРСР з проханням про власну реабілітацію і виправдання Самсона Олексійовича.

Уважно вивчалися обидві справи. Слідчий військової прокуратури знайомився з матеріалами слідства 1937 р., документами партархіву, опитував людей, які знали Картозія. І виявилося, що на час арешту Самсона Олексійовича жодна державна або судова установа не мала аніяких компрометуючих матеріалів проти нього. Всі вони були сфальсифіковані після арешту, в ході слідства.

Воєнна колегія Верховного суду СРСР у справі Картозія Самсона Олексійовича 23 серпня 1955 р. визначила: «Вирок Воєнної колегії Верховного суду СРСР від 28 жовтня 1937 р. скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину»[11].

26 вересня 1955 р. таке ж рішення було прийнято відносно Єлизавети Данилівни Картозія-Жиліної[12].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі АСБУДО). Спр. П-14385, Арк. 119.
[2] Там само. Арк. 96.
[3] Там само. Арк. 14.
[4] Там само. Арк. 15—16.
[5] Там само. Арк. 18-зв.
[6] Там само. Арк. 35, 37, 40.
[7] Там само. Арк. 51,52.
[8] Там само. Арк. 55.
[9] Там само. Спр. П-3 199. Арк. 14.
[10] Там само. Арк. 49.
[11] Там само. Спр. П-14 385. Арк. 129.
[12] Там само. Спр. П-3 199. Арк. 67.

Р. Терещенко,
І. Толстих

ІЗ КОГОРТИ ПЕТРОВЦІВ

КОТЄЛЬНІКОВ Володимир Григорович*. Народився в 1895 році в Липецьку. Росіянин. Головний інженер Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

Володимир Григорович Котєльніков народився 23 липня 1895 року в місті Липецьку в небагатій багатодітній сім'ї. Вчився в Липецькому реальному училищі, потім вступив до Петроградського технологічного інституту. Підготовка інженерів у цьому закладі була дуже якісною, що визначалось, перш за все, складом викладачів, високою вимогливістю до студентів, добре обладнаними лабораторіями та майстернями.

Навчаючись як у реальному училищі, так і в технологічному інституті, Володимир Григорович підробляв репетиторством, а під час студентських канікул — працею на Липецькому металургійному заводі.

Закінчив інститут у 1920 році, одержав спеціальність інженера-доменщика. Оскільки металургійна промисловість країни була зруйнована і знайти роботу за фахом було неможливо, В. Котєльніков влаштовується викладачем до залізничної школи ФЗУ на станції Грязі поблизу Липецька.

У 1924 році поступає до доменного цеху Макіївського металургійного заводу. Працює спочатку конструктором, потім начальником зміни, заступником начальника і начальником доменного цеху. Йому пощастило співробітничати з такими видатними спеціалістами металургії, як І. П. Бардін, М. В. Луговцов та інші.

У 1929 році Володимира Григоровича відряджають до Німеччини і Сполучених Штатів Америки на чолі групи інженерів, яка укладала з німецькими і американськими фірмами договори на поставку проектів та устаткування для доменних цехів майбутніх металургійних гігантів у Магнітогорську, Кузнецьку, Запоріжжі, Маріуполі, Кривому Розі та інших містах.

Після повернення В. Г. Котєльнікова з відрядження його призначають головним інженером будівництва Новолипецького металургійного заводу. В 1933 році за наказом Г. К. Орджонікідзе переводять на посаду технічного директора Макіївського металургійного заводу, а через рік він стає заступником технічного директора заводу ім. Петровського в Дніпропетровську. В 1936 році, коли в зв'язку з хворобою з заводу пішов технічний директор В. Й. Фєлєнковський, Володимир Григорович зайняв його місце.

Проте діяльність В. Г. Котєльнікова не обмежувалась одним заводом. Як висококваліфікований спеціаліст він брав участь у роботі державних комісій на пуску Магнітогорського і Кузнецького металургійних комбінатів, очолював приймальну комісію на Новотульському металургійному заводі.

В 1935 році Володимира Григоровича за рекомендацією Г. К. Орджонікідзе в індивідуальному порядку безпосередньо рішенням ЦК ВКП(б) приймають до партії. Це — один з небагатьох випадків тогочасної партійної практики, який вже сам по собі означав виняткову довіру вищої політичної еліти до людини.

Нагадаємо, що в 1934—1937 роках завод ім. Петровського очолювали досвідчені керівники, прекрасні організатори виробництва — директор С. П. Бірман, технічний директор В. Й. Фєлєнковський, а з травня 1936 року — В. Г. Котєльніков. На чолі цехів стояли кваліфіковані інженери Ф. Й. Бердянський, В. В. Базікало, О. А. Ігнатченко, М. Ю. Пустовойт, Г. О. Тустановський, І. В. Левандовський. Консолідувавши колектив, вони домоглися того, що починаючи з 1935 року завод постійно перевиконував державний план по всій номенклатурі виробничого циклу[1].

Про В. Г. Котєльнікова, зокрема, його колеги згадували як про висококваліфікованого спеціаліста, знавця не тільки доменного, але й сталеливарного та прокатного виробництва. Водночас він відзначався високою інтелігентністю, повагою, чуйним ставленням до людей.

Активну участь у житті заводського колективу брала його дружина Надія Олександрівна. Вона очолювала жіночу раду, займалась благоустроєм дитячих садків, ясел, робітничих гуртожитків. Один з гуртожитків за рівнем обладнання та якістю обслуговування одержав «Гран-прі» на всесвітній виставці у Парижі[2].

У 1937 році по заводу, як і по всій країні, прокотилась хвиля репресій. Були заарештовані майже всі головні спеціалісти, значна кількість начальників цехів та їхніх заступників[3].

4 грудня до тюрми НКВС запроторили й В. Г. Котєльнікова. На цей час слідство вже мало «свідчення» кількох керівних працівників заводу, з яких «випливало», що Котєльніков разом з С. П. Бірманом і його заступником Г. І. Красновим очолювали правотроцькістську організацію, що займалась шкідництвом на заводі. Між іншим, Краснов «дав» потрібні слідству показання після 83 днів тортур[4].

Перший протокол допиту Володимира Григоровича датований 8 грудня 1937 року. З нього випливає, що на попередніх допитах Котєльніков винним себе не визнавав і лише після відповідної «обробки» почав давати ті показання, що від нього вимагали слідчі. Опинившись у такій ситуації, В. Г. Котєльніков обрав тактику: на попередньому слідстві не опиратись, по суті обмовляти себе й інших, щоб під час суду показати, що це було досягнуто незаконним шляхом, відмовитись від своїх показань і довести свою невинність. Він ще вірив, що в суді буде панувати не сваволя, як на попередньому слідстві, а законність.

Як допитували В. Г. Котєльнікова, відомостей не залишилось, але загальну картину можна реконструювати за побічною інформацією. В слідчій справі Володимира Григоровича знаходиться витяг із справи тодішнього начальника Дніпропетровського обласного управління НКВС Ю. Кривця, заарештованого в січні 1939 року, де, зокрема, говориться: «Практична ворожа робота по Дніпропетровській області полягала в тому, що в обласному управлінні допускались і широко застосовувались шляхом побиття фальсифікації слідчих матеріалів. У результаті одержувався великий процент визнань фіктивних. Для підкріплення цих визнань і відповідного оформлення справи туди ж підтасовувались фіктивні показання свідків»[5].

Ще один документ. Лист колишнього технічного директора заводу ім. Петровського В. Й. Фєлєнковського, який йому вдалося передати своїй дружині Олександрі Костянтинівні. Володимир Йосипович писав: «Я був заарештований в Ленінграді (він працював головним інженером проектного

інституту.— Авт.) . Під жахливим конвоєм в п'ять чоловік направлений в арештантському вагоні в Дніпропетровськ. Везли п'ять днів на хлібі і воді.

2-го грудня я був взятий прямо з поїзда на допит і «поставлений у стойку», простояв дві доби і впав. В камері мене привели до тями, і я дізнався від людей, що відбувається. Зараз всім шиють, як і мені, участь у правотроцькістській організації, шкідництво, шпигунство, диверсії... я дізнаюсь, що на мене дали показання десять чоловік... всіх, звичайно, примусили страшенними знущаннями, лайкою, позбавленням сну по 7—10 днів і смертним боєм. Б'ють, відбивають зуби і щелепи, живіт і роблять інвалідами»[6].

І, нарешті, ще одне свідчення. Уривок з листа Надії Олександрівни Котєльнікової, з яким вона у січні 1954 року звернулася до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова, прохаючи про реабілітацію чоловіка. «По відношенню до чоловіка,— писала вона,— слідчими застосовувались заходи фізичного і психічного впливу з метою одержання «визнання».

Три з половиною місяці мене утримували під вартою без пред'явлення звинувачення. Після звільнення я одержала побачення з чоловіком і від нього довідалась, що він обмовив себе під впливом неприпустимих методів слідства і головним чином під загрозою мого довготривалого утримання під вартою. Від самообмовлення мій чоловік на суді відмовився»[7].

В яких же злочинах «зізнався» В. Г. Котєльніков? Звернімося до протоколу допиту від 8 грудня 1937 року. В ньому зазначається: «Я визнаю себе винним в тому, що починаючи з 1936 року до дня арешту був активним учасником антирадянської правотроцькістської організації, за завданням якої активно проводив підривну роботу на заводі ім. Петровського»[8]. Далі в протоколі наводилися численні «факти» цієї ворожої діяльності, кінцевою метою якої нібито було усунення від управління країною існуючого партійно-радянського керівництва і заміна його владою правих і троцькістів[9].

У чому ж конкретно полягали шкідницькі дії? Це, передусім, вербування нових членів організації. Безпосередньо шкідницька робота спрямовувалась на зрив виконання державних планів по випуску чавуну, сталі, прокату, затримку капітального будівництва, а досягалося це, мовляв, тим, що замість концентрації на найважливіших об'єктах кошти розпорошувались по великій кількості робіт, створювався розрив між сталеплавильними і прокатними цехами й т. ін.[10]

Щоб підтвердити подібні висновки, слідство призначає технічну експертизу. Акти експертизи, датовані 25 березня — 7 квітня 1938 року, показували таку жахливу картину, що не можна збагнути, як завод взагалі міг функціонувати.

Насправді ж і протоколи допитів В. Г. Котєльнікова, і акти технічної експертизи були прямою фальсифікацією. Як отримувались свідчення, ми вже бачили. Тепер відносно актів експертизи. Коли в 1955 році перевірялася справа Володимира Григоровича і, зокрема, допитувались вцілілі члени експертних комісій, то виявилось, що вони здавали в спецчастину заводу лише чернетки, в яких зазначались недоліки, притаманні кожному металургійному виробництву, і кардинально на його хід впливати не могли; не називались у чернетках і конкретні винуватці упущень. Хто складав, редагував і передруковував акти, членам комісії невідомо. Після того ж, як документи були готові, їх викликали до спецчастини і працівники НКВС

запропонували, не читаючи, підписати. Звичайно, в тих умовах навряд чи хто міг відмовитись[11].

Між тим, ситуація на заводі була зовсім іншою. Ми вже відзначали, що завод принаймні в 1935—1936 рр. працював досить ритмічно, виконуючи й перевиконуючи державні завдання. Доречно навести ще одне свідчення. Дружина Володимира Григоровича, Н. О. Котєльнікова, намагаючись спростувати наклепи на чоловіка, з різних джерел збирала інформацію про роботу підприємства в цілому і окремих цехів. У результаті їй вдалося аргументовано й наочно довести, що, завдяки вдосконаленню технологічного процесу, проведеному з ініціативи і під керівництвом В. Й. Фєлєнковського та В. Г. Котєльнікова, міжремонтний період експлуатації доменних печей, наприклад, було продовжено до 6 років замість 2—2,5 за нормами. Суворим додержанням технології і своєчасною профілактикою простої доменних печей були зведені до коефіцієнта 0,3 процента при нормі 1 процент. Робота ливарних і переробних цехів не гальмувалась, тому що в 1935—1936 роках домни повністю забезпечували їх високоякісним чавуном. За високі показники в праці доменний цех відзначався у всесоюзнім змаганні металургів, а в 1936 і 1937 роках завойовував перехідний прапор газети «Правда»[12].

Також доказово спростовує Н. О. Котєльнікова «висновки експертизи» по сталеливарних і прокатних цехам.

Слід ще зазначити, що після хвилі арештів, завод був позбавлений кваліфікованого керівництва, його робота значно погіршилась. В 1940 році газета «Індустрія» надрукувала про нього велику статтю під заголовком «Найвідстаючий завод у чорній металургії»[13].

Але все це для слідства не мало ніякого значення. Головне, що в'язень «зізнався». «Обвинувальний висновок» дублював зміст протоколів допитів. В порушення процесуальних норм навіть того часу він був вручений Володимиру Григоровичу всього за годину до суду, на справедливість якого він так сподівався. Суд відбувся 1 вересня 1938 року, але судом його можна назвати тільки умовно, оскільки, як і на всіх подібних процесах, свідків, обвинувача і захисника не було. Головуючий зачитав «Обвинувальний висновок» і запитав, чи визнає підсудний себе винним. В. Г. Котєльніков заявив, що таким себе не визнає, показань на попередньому слідстві не підтверджує, завербованим до антирадянської організації не був і сам нікого до неї не вербував. На тому судове слідство закінчилось[14].

Головуючий оголошує вирок: «Котєльніков В. Г. був активним учасником антирадянської шкідницької організації і за її завданням проводив шкідницьку роботу в металургійній промисловості, завербував чотирьох чоловік, зривав виробництво, був прибічником терору по відношенню до керівників партії і держави. Присуджується до вищої міри покарання»[15].

Суд тривав всього п'ятнадцять хвилин. Цього виявилось досить, щоб приректи людину на смерть. Вирок було виконано в той же день[16].

Не знаючи про загибель чоловіка, Надія Олександрівна продовжувала боротьбу за його визволення. Тоді родичам засуджених до страти повідомляли інший зміст вироку: «10 років ув'язнення без права листування». І багато років потому вони марно намагались відшукати своїх близьких.

Н. О. Котєльнікова була заарештована в березні 1938 року. Три з половиною місяці провела в тюрмі. Ніякого обвинувачення їй не пред'являлося — арешт став засобом тиску на чоловіка. В червні 1938 року її випусти-

ли, і вона одразу почала спроби визволити Володимира Григоровича. Її надії на порятунок чоловіка підкріплювались тим, що в 1939 році понад двадцять інженерно-технічних працівників заводу ім. Петровського були звільнені, а їх обвинувачували в тому ж, що і Котєльнікова. Надія Олександрівна звертається з листами до Й. Сталіна, М. Калініна, А. Вишинського. В них вона наводить факти і цифри, що підтверджували ефективну діяльність заводу під керівництвом В. Г. Котєльнікова, погіршення після його арешту. Але все це були листи в нікуди.

Домагаючись звільнення чоловіка, Надія Олександрівна продовжувала працювати на металургійних заводах — ім. Петровського, під час війни — на Ново-Тагільському, після повернення з евакуації — на Макіївському. Виростила двох дітей. Син Ігор став металургом — у 1958—1959 роках очолював доменний цех заводу ім. Петровського, потім працював у Донецьку, Краматорську — директором металургійного заводу. Дочка Зоя також одержала технічну освіту, працювала в науково-дослідному інституті у Москві.

Перегляд справи В. Г. Котєльнікова відбувся в 1955 році. Слідство, яке проводила Головна прокуратура, встановило, що справа була сфальсифікована, приводу до засудження не існувало. Тому Воєнна колегія Верховного суду СРСР наступного року скасувала вирок від 1 вересня 1938 року за відсутністю складу злочину. В. Г. Котєльніков був повністю реабілітований.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Індустрія. 1940. 6 липня.
[2] Трибуна металурга.— 1992, 27 жовтня.
[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-15537. Т. 2. Арк. 14.
[4] Там само. Арк. 181.
[5] Там само. Арк. 117.
[6] Там само. Арк. 120.
[7] Там само. Арк. 7.
[8] Там само. Т. 1, арк. 16.
[9] Там само. Арк. 42.
[10] Там само. Т. 2. Арк. 41, 182.
[11] Там само. Арк. 18—19.
[12] Індустрія. 1940, 6 липня.
[13] АУСБУДО. Спр. П-15537. Т. 1. Арк. 357.
[14] Там само. Арк. 359.
[15] Там само. Арк. 368.
[16] Там само.

Р. Терещенко

ХОЧ І НЕ ВХОДИВ ДО ЖОДНИХ ІЗ ЦЕНТРІВ….

__КРАСНИЙ Борис Львович__. Народився в 1900 році на Київщині. Єврей. Керуючий трестом «Дніпросільенерго». Заарештований в 1936 році. Засуджений до десяти років позбавлення волі, а в 1937 році розстріляний. Реабілітований в 1958 році.

Борис Львович Красний був майже ровесником віку, то й життя в нього було бурхливим, як і саме століття. Народився він 28 січня 1900 року в родині кустаря, що мешкала в селі Новофастово Сквирського повіту Київської губернії. Для вихідця з такого середовища шлях був один — навчитися ремеслу, але він усе ж таки одержав неповну середню освіту. В 1916 році зацікавився політикою, три місяці відвідував засідання осередку Бунду, але невдовзі відійшов від нього. У 1917 році вибухнула революція, яка й затягла юнака у круговерть подій. На початку 1918 року батька забили білогвардійці. Борис обрав собі, як здавалося, найвірніший шлях — у травні 1918 року вступив до РКП(б), потім пішов у Червону армію; був бійцем, а згодом — комісаром у кінній дивізії.

У 1922 році, після демобілізації, вступив до комуністичного університету ім. Свердлова. Тут він оволодівав тонкощами журналістської справи, брав активну участь у політичному житті вузу.

У 1924 році Борис Львович закінчив навчання й поїхав за призначенням у Смоленськ. У ті роки була звичайною справою «ротація» кадрів, тому послужний список молодого, енергійного журналіста багатий на назви різних міст СРСР. У 1926 році Б. Л. Красний був переведений до Одеси, де редагував газету «Червоний степ», а у серпні 1928-го «перекинутий» до Харкова. Потім були Москва, Алма-Ата, Самара, Казань. У жовтні 1934 року Б. Л. Красний їде до Дніпропетровська для керівництва міською газетою «Зірка», але коли прибув на місце, йому запропонували посаду заступника завідуючого відділом сільського господарства в обкомі партії. Він дав згоду й деякий час працював на цій посаді, поки й не очолив трест «Дніпросільенерго».

Звичайна біографія людини того часу, до того ж журналіста: цікава робота, нові місця, нові люди, а подеколи й зустрічі з давніми знайомими по «Свердловці». Здається, ніщо не віщувало лиха, однак у Б. Л. Красного в минулому були деякі «хиби», котрі в середині 30-х років майже неминуче призводили до неприємностей. У 1923 році, під час навчання в комвузі, Борис Львович зацікавився працями Троцького, на партзборах голосував за резолюцію опозиціонерів, був він і серед тих студентів, які надіслали в «Правду» лист, витриманий у відповідному дусі.

Слід зауважити, що з осені 1923 року посилилась боротьба за лідерство в партії між Сталіним і Троцьким. Останній, хоч в багатьох своїх поглядах був неправий, але цілком справедливо звинувачував партійне керівництво в надмірному посиленні централізму та бюрократизації партапарату. В листах, що були опубліковані на сторінках «Правды» у другій половині грудня

1923 року, він доводив, що сталінський централізм несумісний з демократією, яка повинна бути принципом організації та діяльності масової партії. Для того, щоб не було угруповань і фракцій, підкреслював Троцький, треба не ліквідовувати розмаїття поглядів, а підтримувати його; дати комуністам ініціативу, повернути право вільної товариської критики без побоювання інакомислячих опинитися в числі «фракціонерів» й через те стати об'єктом репресій[1].

Використавши негативні моменти у поглядах опонента, Сталін зумів засудити «троцькізм», забезпечити собі підтримку в партії й послабити вплив Троцького. Проте у 1926—1927 роках боротьба спалахнула з новою силою, на цей раз проти троцькістсько-зінов'євського блоку. І знову сталінське керівництво, тавруючи опозицію за вороже ставлення до селянства та намагання за його рахунок розв'язати проблему індустріалізації країни, а, фактично, вже готуючись до впровадження в життя цих методів, спромоглося «ідейно і організаційно» розгромити блок, виключило Троцького, Зінов'єва та 75 їхніх найбільш активних прибічників з лав ВКП(б). У цих умовах прихильність до поглядів Троцького загрожувала досить реальною небезпекою.

Б. Л. Красний, відійшовши від троцькізму після закінчення комвузу, у 1927—1928 роках «заплямував» себе черговою підтримкою фракційних поглядів. У серпні 1927 року він виступив на Одеському міськпартактиві з промовою у «троцькістському дусі», а наступного дня на кущових зборах парторганізацій Свердловського району Одеси Борис Львович, єдиний з усіх присутніх, проголосував проти запропонованої президією резолюції з нагоди виборів до нового складу Рад. Ці виступи призвели до усунення Б. Л. Красного з посади редактора газети «Червоний степ», а в березні 1928 року, вже під час свого перебування у Харкові, Борис Львович за «невідмову від меншовицьких поглядів троцькістської опозиції» та «невиконання постанови XV з'їзду ВКП(б)» був виключений з партії[2].

У вересні 1928 року Б. Л. Красний заново вступає до партії, але контрольна комісія визнала можливим вважати його «поновленим» з перервою у партстажі з травня по вересень 1928 року, що було занесено до партквитка.

Під час партійної «чистки» в 1929 році Борис Львович зробив запис у анкеті, що виключався та був поновлений у партії, але вказав причини, а не формулювання, за яким його виключили. В лютому 1935 року в ході нової, ретельнішої чистки це спричинило його усунення з роботи в обкомі. Б. Л. Красному було вказано на неприпустиму зневажливість до заповнення партійних документів. Його призначено директором тресту «Дніпросільенерго», де він працював до самого арешту, тобто до 5 травня 1936 року[3].

На першому допиті, коли Б. Л. Красному запропонували розповісти про його діяльність як учасника троцькістської організації, Борис Львович заявив, що він ніколи не мав ніякого відношення до «організації». Він не заперечував, що у 1923 році деякий час поділяв троцькістські погляди, але вважав це своєю помилкою та підкреслював, що після 1924 року підтримував генеральну лінію партії.

У 1936 році допити проводились ще без застосування «заходів фізичного впливу»; слідчі намагалися «спіймати» заарештованого на протиріччях у його відповідях. Підслідному доводилося декілька разів розповідати про ті чи інші епізоди свого життя. На кожному з наступних допитів слідчий знаходив дошкульні місця у біографії Б. Л. Красного, спонукав його визна-

чити наявність тих або інших фактів, надаючи їм «достовірного» зі своєї точки зору, тлумачення. Тому в трактуванні слідства дії Б. Л. Красного 1923 року швидко набули ваги як організаційні зв'язки з троцькістською організацією.

Коли мова торкнулася 1927—1928 років, він майже одразу погодився, що був вдруге залучений до опозиції в середині 1927 року, але зауважив, що у 1928 році засудив троцькізм і більше не допускав «фракційних вагань»[4]. Слідчий «без зайвих зусиль» довів, що у 1928 році Борис Львович відмовився від опозиційних поглядів за наказом свого центру[5]. Б. Л. Красний намагався довести, що ні від кого не одержував наказів, бо він не входив до будь-яких «центрів». Борис Львович зауважував, що якби він мав намір ввести партію в оману, він би прилюдно відмовився від своїх поглядів не в 1928 , а у 1927 році, та не допустив би свого виключення з ВКП(б)[6]. Але все було даремно... Слідство мало свою версію щодо його «діяльності», згідно з якою Б. Л. Красний не поривав з троцькізмом після 1924 року, у 1927 році був знов залучений до контрреволюційної організації троцькістом Миколою Голубенком[7], активно працював у Одесі, Харкові, а потім у Середньо-Волзькому троцькістському центрі[8]. В 1934 році поїхав до Дніпропетровська, щоб за завданням того ж Голубенка створити в місті новий контрреволюційний центр[9].

До речі, М. Голубенко був заарештований в липні 1936 року та обвинувачений як організатор і керівник «Українського троцькістського центру»[10]. Б. Л. Красний доводив, що він дізнався про підривну діяльність Голубенка з газет[11], що їх зустрічі у Харкові були випадковими, що у Дніпропетровську вони з Голубенком спілкувалися лише по роботі, але ці заяви відкидалися. Борису Львовичу радили говорити «правду» і не заплутувати слідство»[12].

Відчуваючи, що під час слідства йому не вдасться довести свою невинуватість, Б. Л. Красний сподівався, що все стане на свої місця у судовому засіданні. Про це він сказав дружині під час побачення. Але показання ряду його колег з Одеси, Харкова, Казані допомогли слідству «вписати» Бориса Львовича до структури «контрреволюційної організації».

Крім того, під час арешту у нього вилучили кілька набоїв і два револьвера, на які він не мав дозволу. Це в очах слідства «підтверджувало» причетність Б. Л. Красного до терористичної групи.

Слідство по справі «Троцькістсько-терористичної групи» затягнулося до березня 1937 року. Напевне, надій на справедливість правосуддя у Бориса Львовича не залишилось. І коли 28 березня 1937 року відбулося судове засідання, він визнав себе винним, але, як і раніше, лише частково. В останньому слові він прохав зберегти йому життя[13].

Послідовна позиція на допитах та суді, відсутність у слідства обгрунтованих доказів його провини відіграли певну роль: Б. Л. Красного було засуджено до ув'язнення строком на 10 років з поразкою в політичних правах на 5 років та конфіскацією особистого майна[14].

Але жити йому не судилося. Керівництво Маріїнської в'язниці, де Борис Львович відбував покарання, декілька разів одержувало від наглядачів повідомлення, що Б. Л. Красний проводить антирадянську агітацію серед ув'язнених: говорить, що сталінський ЦК знищує кращі партійні та воєнні кадри. На цій підставі 2 листопада 1937 року справу Б. Л. Красного було переглянуто, трійка УНКВС Західно-Сибірського краю прирекла його до

страти. Вирок був виконаний через 20 днів у Куйбишеві, куди Бориса Львовича перевели для з'ясування обставин діяльності «Поволзького троцькістського центру»[15].

Родині Б. Л. Красного «пощастило», бо після його арешту дружину та дітей хоч і виселили з квартири, але не ув'язнили. Вони переїхали до міста Шуї Івановської області, де мешкали родичі дружини Бориса Львовича — Ганни Василівни. Про перший вирок вона дізналася від матері Б. Л. Красного, яка у червні 1941 року домагалася перегляду справи та спростування звинувачення проти нього. Відповідь була сувора: Воєнна колегія не знайшла підстав для перегляду вироку[16]. Про другий вирок мати у той час не знала. 7 січня 1957 року Ганна Василівна звернулася в ЦК КПРС з проханням дати хоча б які-небудь відомості про чоловіка[17].

Перегляд справи Б. Л. Красного закінчився 18 лютого 1958 року. За відсутністю складу злочину справу було закрито. 30 квітня 1958 року вирок Воєнної колегії та постанову трійки було скасовано. Бориса Львовича реабілітовано[18].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Молодий комуніст.— 1989.— № 8.— С. 51—52.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-10634. Арк. 262.

[3] Там само. Арк. 265.

[4] Там само. Арк. 39 зв.

[5] Там само. Арк. 49—52.

[6] Там само. Арк. 50, 76.

[7] Там само. Арк. 40.

[8] Там само. Арк. 23, 54, 38.

[9] Там само. Арк. 21, 24, 25.

[10] Там само. Арк. 40.

[11] Там само. Арк. 19, 40.

[12] Там само. Арк. 32, 34 зв, 35, 54.

[13] Там само. Арк. 195, 196 зв.

[14] Там само. Арк. 196 зв.

[15] Там само. Арк. 206, 30, 312.

[16] Там само. Арк. 319.

[17] Там само. Арк. 219 зв.

[18] Там само. Арк. 295, 296.

І. Толстих

ТРАГЕДІЯ МАЛЕНЬКОЇ ЛЮДИНИ

КРУТЬКО Іван Георгійович. *Народився в 1906 році в м. Катеринославі. Українець. Працівник артілі «Художник». Заарештований в 1935 році. засуджений до трьох років позбавлення волі. Реабілітований в 1989 році*

Народився Іван Крутько в сім'ї дрібного службовця Катерининської залізниці 25 жовтня 1906 року. Закінчив так звану «трудову школу», навчався в Ленінградському технікумі, одержав диплом художника. Працював у Дніпропетровському музеї революції, потім в артілі «Художник». Був, як кажуть, пересічним хлопцем. Та не зовсім, бо відрізнявся від однолітків тим, що любив поезію і сам писав вірші, причому схоже, що останнє його вабило більше, ніж малярство.

Проте його поетична творчість не вписувалась в офіційні рамки. Адже від кожного громадянина вимагалась постійна демонстрація відданості режимові, а якщо цим громадянином була творча людина, то її прямий обов'язок — оспівувати існуючий лад та його вождів. Все інше — кримінал.

И песня и стих —
это бомба и знамя.
И голос певца поднимает
класс.
И тот, кто сегодня
поет не с нами,
Тот —
против нас[1].

Це писав у 1927 році Володимир Маяковський. Однак писав, чомусь не посилаючись на першоджерело. Між тим в Біблії наводяться слова Ісуса Христа «Хто не зі мною, той проти мене»[2].

А Іван Крутько не хотів і не вмів піднімати клас. Він, за власним визнанням, був ліриком. Правда, в тих віршах, що збереглися в слідчій справі № 22855, як речовий доказ «контрреволюційної діяльності» автора звучать і громадянські мотиви, але знову ж таки не в тому ключі, як вимагали власті.

Мы забываем времена и даты,
И, погружаясь в сумрак скучных дней,
Таим в себе яд злости и досады
На этих варваров, полулюдей.

Нося на лбу следы пяти пощечин,
И прикрывая хохотом плевки,
Следим, как падают дожди и ночи,
И покрывают наши островки[3].

Ми можемо дискутувати відносно поетичних якостей віршів, але доводиться визнати, що в ряд офіційної поезії вони стати не могли.

20 квітня 1935 року Іван Крутько разом з двома приятелями, яких щойно познайомив між собою, були в гостях. Розмовляли, читали вірші. Потім між господарем і одним з гостей виникла суперечка на політичні теми, в якій дісталось радянській владі. І. Крутько в дискусії участі не брав, мовчав, думав про щось своє. А через п'ять днів його заарештовують, пізніше у в'язницю потрапляють і приятелі.

Перед слідством постало питання, що ж інкримінувати Крутьку. Не маючи жодних підстав, працівники управління НКВС у постанові про притягнення І. Г. Крутька до кримінальної відповідальності пишуть: «Є учасником контрреволюційної організації, що ставила своєю метою збройну боротьбу проти радянської влади, і мав намір втекти за кордон»[4].

Ця постанова датована 14 травня 1935 року. В розпорядженні слідства був тільки протокол допиту Івана від 26 квітня. На допиті, якщо судити за протоколом, ні про збройну боротьбу, ні про втечу за кордон мова не йшла, що не завадило слідчому пред'явити таке обвинувачення[5].

Починаються виснажливі допити, що тяглися три місяці — треба було підвести базу під постанову про обвинувачення. Слідчий прискіпливо шукає кримінал протягом всього свідомого життя підслідного. Найкращим підґрунтям для цього виявилось коло інтересів Івана — поезія, спілкування з іншими поетами, участь у літературних гуртках. При відповідних зусиллях тут можна було знайти все, що потребувало слідство.

Що ж виявилось? І. Крутько пише вірші, їх майже не друкують. Автор вважає — через те, що вони не співзвучні епосі — ліричні. У слідчого думка інша — не друкують через їхній антирадянський характер. Один кримінал є.

Далі. І. Крутько бере участь у різних літературних об'єднаннях. У Дніпропетровську — поетичні гуртки Пролеткульту. А в 1932 році постановою ЦК ВКП(б) Пролеткульт був затаврований як така організація, що розповсюджувала шкідливі погляди в галузі мистецтва.

У 1928—1929 роках, навчаючись у Ленінградському художньому технікумі, Іван відвідував літературний гурток «Сєвєр», як зафіксовано в слідчій справі «легальний гурток контрреволюційного напрямку»[6]. Там же, в Ленінграді, він зблизився з поетом Миколою Клюєвим, а ще раніше, в Дніпропетровську, з Михайлом Кєдріним.

Ніде в публікаціях самого Кєдріна, ні в книжках про це не згадується, а в слідчій справі № 22855 зазначається, що в 1928—1929 роках М. Кєдрін провів 18 місяців у тюрмі ДПУ[7].

Про Миколу Клюєва — видатного російського поета «Краткая литературная энциклопедия» пише: «В творчості М. Клюєва виявились прихильність до «хатньої старовини», гостра ворожість до міста і західної культури, реакційно-утопічне уявлення про майбутнє Росії... Клюєв виступав охоронником «дідівської віри», старих порядків»[8].

На початку 1930-х років Клюєва вислали в Нарим. Звичайно, знайомство з нехай видатними, але «не нашими» і взагалі підозрілими поетами було для слідства доказами антирадянської суті підслідного.

В 1930 році Іван Крутько бере участь у гуртку «Зелене кільце», що в матеріалах слідства визначений як «нелегальний і антирадянський»[9]. Таким він був лише в хворобливій чи дуже заповзятій уяві слідчих. Це була

просто група молоді, яка збиралась на квартирі молодої дівчини Ади Бунд. Ада тяжко хворіла, в 1931 році вмерла. І відвідини друзів для неї були справжньою розрадою, яка відволікала хоч трохи від думки про неминучий кінець. Приходили гості, співали, читали вірші. Господарці заманулось назвати їхнє зібрання «Зелене кільце». Органи ж кваліфікували їх з позицій власного бачення. Оскільки ніде офіційно не зареєстроване, значить, нелегальне, а назва — для конспірації. Коли так, належність до гуртка — антирадянщина, кримінал, привід для звинувачення.

Вже дещо є, і тоді слідчий ставить питання руба: «Розкажіть про вашу контрреволюційну діяльність, як вона проводилась і за чиїм завданням». Але ні у в'язня, ні у слідчого не вистачає фантазії. І тоді в протоколі з'являється запис: «Завдань на проведення контрреволюційної роботи я не одержував, але оскільки був незадоволений політикою радянської влади, колективізацією і встановленою нормою прийому в учбові заклади службовців, я проводив контрреволюційну діяльність шляхом розповсюдження серед своїх знайомих віршів упадницького характеру, чим викликав невіру в силу робітничого класу і можливість побудови соціалізму»[10].

Це вже більш-менш тягне на статтю 54—10. Але краще, коли буде не одинак-антирадянщик, а організація. На допиті 13 червня 1935 року слідчий говорить: «Ви вказували, що ваші антирадянські погляди розділяли Філіппов О. О. і Булинський Ф. Ф. Чи визнаєте, що між вами було організовано контрреволюційне угруповання»? (Збережено стиль документа.— Авт.). Відповідь: «Визнаю, що контрреволюційне угруповання між нами організувалось, але організаційних форм воно не прийняло»[11]. Тобто, виходить, організація була, але її в той же час не було.

Хто ж такі Олександр Філіппов і Федір Булинський — приятелі І. Крутька, — саме з ними він був у гостях 20 квітня 1935 року. Вони були прямо дарунком для слідства. Батько О. Філіппова — підполковник білої армії, розстріляний у Криму в 1920 році, Ф. Булинського в 1919 році мобілізовували до денікінської армії, в якій він пробув цілих десять днів і втік. Булинського можна віднести й до людей без певних занять, бо він ніде, на жодній роботі не міг втриматись більше декількох місяців. Невдачі в особистому житті примушували його ставати в позу окремішності. В бесідах з Крутько Булинський зауважував, що життя в СРСР його не влаштовує і при першій-ліпшій нагоді він втече за кордон, заявляв, що в нього розроблена своя теорія фашизму — але в чому її суть, пояснити не міг. Зрештою, все, що він говорив, було намаганням нікчеми видати себе за значущу людину. Але висловлювання на той час досить небезпечні.

Як бачимо, організація існувала тільки в уяві слідчого і в протоколах. Та й цього виявилося цілком достатньо для вирішення долі людини.

2 липня 1935 року закінчилось складання «Обвинувального висновку». В ньому зафіксовано, що органами НКВС розкрите контрреволюційне угруповання в складі І. Г. Крутька— сина колишнього залізничного чиновника, О. О. Філіппова — сина підполковника білої армії, Ф. Ф. Булинського — білогвардійця, які, будучи вороже налаштовані до існуючого ладу, проводили антирадянську агітацію, направляючи свою діяльність на повалення радянської влади, зневажливо відзивались про вождів партії і держави: під час однієї з приватних бесід 20 квітня 1935 року Філіппов назвав радянських вождів «сволотою і пройдисвітами», висловлювали намір нелегального

відходу за кордон. Крутько мав намір переслати за кордон свої вірші контрреволюційного змісту, спрямовані на повалення радянської влади, для вміщення в пресі капіталістичних країн.

Все це кваліфікувалось як злочин, передбачений ст. 54—10 Кримінального кодексу УСРР, і обвинувачені підлягали суду спеціальної колегії Дніпропетровського обласного суду[12].

Суд відбувся аж через три місяці — 27 вересня 1935 року. І всі ці місяці хлопці провели в тюрмі. На суді І. Крутько визнав себе винним частково, зокрема в тому, що був знайомий з М. Клюєвим, написав вірш «Мы забываем времена и даты», стояв за чисте мистецтво; О. Філіппов також визнав себе винним частково, а Ф. Булинський всі звинувачення відкинув. Однак це вже не мало ніякого значення. Головуючий не став навіть проводити дебати сторін — захисту і обвинувачення[13], а просто озвучив вирок: «Крутька І. Г., Філіппова О. О. , Булинського Ф. Ф. піддати позбавленню волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях Радянського Союзу: Крутька і Булинського — на три роки, Філіппова — на 4 роки»[14]. Засуджені подали касаційні скарги, але Верховний суд УРСР залишив вирок у силі.

Подальша їхня доля виявилася трагічною. Ф. Булинського в 1938 році етапували з табору до Дніпропетровська, звинуватили у належності до правотроцькістської організації (хоч його не було в місті вже три роки) і прирекли до розстрілу. О. Філіппова за антирадянську агітацію засудили в таборі теж до вищої міри покарання з заміною десятьма роками тюрми. Помер він у грудні 1938 року від туберкульозу[15].

Доля Івана Крутька залишилась невідомою. На всі запити, що надсилались під час реабілітації на Далекий Схід, Колиму та в інші адреси, приходила одна відповідь — «Не значиться». Людина пішла у безвість.

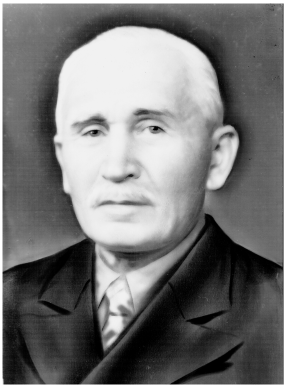
Всі троє були реабілітовані в 1989 році.

Так звершилась трагедія маленької людини, вся вина якої полягала в тому, що вона писала «не ті вірші», що спілкувалась «не з тими», з ким дозволялось властями, що думала «не так», як того вимагала тоталітарна система.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Маяковский В. В. Избранные сочинения. В 2-х т.— Т. 1.— М, 1980.— С. 340.
[2] Біблія. Видавництво українського біблійного товариства. 1993.— С. 18.
[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-22855. Арк. 139.
[4] Там само. Арк. 1.
[5] Там само. Арк. 31—39.
[6] Там само. Арк. 66.
[7] Там само. Арк. 62.
[8] Краткая литературная энциклопедия.— М, 1966.— Т. 3.— С. 606.
[9] АУСБУДО. Спр. П-22855. Арк. 57.
[10] Там само. Арк. 58.
[11] Там само. Арк. 60.
[12] Там само. Арк. 102—103.
[13] Там само. Арк. 118—121.
[14] Там само. Арк. 122—123.
[15] Там само. Арк. 216.

Р. Терещенко

«А ТИ ІДИ, ІДИ БЕЗ ВТОМИ… »

ЛОЯН Михайло Іванович. *Народився в 1887 році. Українець. Педагог. Заарештований в 1938 році. Засуджений на заслання. Реабілітований в 1959 році.*

Обидва стояли на високій горі, а внизу простягалась крута стежка — дорога життя, що нескінченною стрічкою обвивала круті зарослі схили.

— Іди! — показав униз старий. — А якщо твоя мета буде ще далеко, а старість наздожене тебе у дорозі, знай, що там, у кінці дороги (а, значить, і життя твого) також буде шлях, і він для юнака нового покоління. І передаси йому свій заповіт: «А ти іди, іди без втоми...».

Ось такою запам’яталась мені ця мудра народна легенда, почута у дитинстві на Закарпатті. А згадалась вона ще раз недавно, коли зовсім випадково до рук попали двадцять пожовклих від часу учнівських зошитів, де, крім спогадів, є і мудре напуття молодим: «А ти іди».

Належать ті записки чудовій людині, патріоту України, педагогу і краєзнавцю, соратнику Д. І. Яворницького М. І. Лояну. Їх свято береже внучка Михайла Івановича, заслужений лікар України, кандидат медичних наук, завідуюча відділенням Дніпропетровського НДІ гастроентерології Зоя Іванівна Шевцова. Разом зі своєю матір’ю, Таїсією Михайлівною, вона розповіла про нелегкий життєвий шлях нашого славного земляка.

Народився М. І. Лоян 1887 року у селищі Таромське м. Катеринослава у багатодітній сім’ї. Батьки його рано померли, і п’ятирічного хлопчика забрав до себе старший бездітний брат Федір. Разом із дружиною Тетяною він усиновив Михайла.

Довгими зимовими вечорами при ледве помітному вогнику каганця малий Михась «воював» із цифрами і азбукою, затаївши подих, слухав переказі з історії рідної України, про її славних синів — запорозьких козаків, їхню легендарну колиску — Запорозьку Січ.

І ось настав довгожданий день, коли маленький Мишко пішов до школи. До занять він уже був добре підготовленим, виявився кмітливим учнем. Відмінно закінчив спочатку церковнопарафіяльну школу, а потім і двокласну. У 1913-му він став учителем історії, географії і біології.

Надовго запам’ятався йому і перший день у школі, і його перший наставник — учитель Бондаренко. Були і перші труднощі. Багато учнів кидали школу ще задовго до кінця року. І траплялось так, що у середині квітня в класах майже нікого не залишалось. У кожній селянській сім’ї тоді йшла підготовка до весни і дитячі робочі руки теж цінувалися на вагу золота.

Кому із молодих не властиве прагнення до знань! І Михайло, захопившись природничими науками, разом із приятелем відправляється у Крим, де вступає до Феодосійського учительського інституту.

У щоденниках педагога збереглась розповідь про враження від картинної галереї Айвазовського (оце диво!). Згадує він (та це ж жива історія!) про хворобу

і смерть Л. М. Толстого, концерти неперевершеної Вяльцевої. А один із розділів спогадів так і назвав — «Мертва петля» П. Нестерова, свідком якої він був.

Після навчання Михайло Іванович викладає у Катеринославському вчительському інституті, вступає у знамениту «Тимірязівку», закінчити яку завадила революція.

Повернувшись викладачем до Таромського, Михайло Іванович знайомиться із вчителькою Ольгою Андріївною Сокуренко, яка стала його вірним другом і дружиною. Родом вона із села Романкове, а викладала географію, зоологію і ботаніку. Дивовижна це була жінка — добра, енергійна, діяльна. Як і Михайло Іванович, вона була активним членом «Просвіти», депутатом сільради, виховала двох дітей: сина Валентина і доньку Таїсію.

— Дуже добра людина, із багатим життєвим досвідом,— згадує В. Ф. Міляєва, колишня вчителька, яка прожила на квартирі у Лоянів близько трьох років.— Вона допомагала мені і за дітьми доглядати, і в той же час я багато пізнала та навчилась того, чого не встигла від своєї матері. Лояни були мені, як батьки...

У ті роки Михайло Іванович викладає у Кам’янському (нині Дніпродзержинськ) — у металургійному інституті і Промакадемії. У своїх лекціях Лоян прищеплював палку любов до України і української мови, рідної історії і славних традицій. А чи це могло подобатись «всемогучим» імперським чиновникам, які вчили нас, українців, як і наскільки можна любити Україну, кого в історії «шанувати», а кого ні, які свята відзначати, яку сорочку зодягати...

Хмари над головою педагога і краєзнавця згущувались. Спочатку не сподобався дбайливо доглянутий сад із рідкісними породами дерев і новими сортами винограду... «Куркуль!» — шипіли у спину, ніби каміння кидали, бездарні партійці, нетями.

Важко доводилось Михайлу Івановичу, але він «не кидає зброю»: активно бере участь в археологічних експедиціях «опального» академіка Яворницького, виясняє і обґрунтовує походження багатьох населених пунктів Дніпропетровщини, особливу увагу приділяючи Таромському.

А по країні вже котиться жахлива хвиля репресій, спрямована в першу чергу проти української інтелігенції. Одних виключали із партії, інших позбавляли роботи, «створювали» законні підстави для незаконного засудження. Все це бачив і розумів Михайло Іванович. І в той час лихий він не раз був поставлений перед моральним вибором: бути собою чи не бути? І, на відміну від багатьох, виявив мужність переконання і порядність, йдучи лінією найбільшого опору, не забуваючи, що за законами фізики збільшується при цьому і сила протистояння, а, значить, і небезпека.

— Той день я запам’ятала на все життя,— пригадує донька Лояна Таїсія Михайлівна.— Йшла весна 1938 року. Я була на заняттях у школі, але мене викликали в коридор і сказали, щоб ішла додому. Я відразу відчула щось недобре, розхвилювалась, а серце забилось швидко-швидко. Кинулась бігти додому. У кімнаті побачила людей у формі НКВС, які, як пацюки, шастали по будинку, перекидаючи все на своєму шляху. Шукали крамолу, та так і не знайшли. Хіба що кілька книг, які чомусь не сподобались слугам «батька народів».

Мати була вся в сльозах. Батько сидів посеред кімнати, дуже блідий, але старався нас заспокоїти, говорячи, що то помилка... Звинувачення бать-

кові так і не пред'явили, а ось у тюрму забрали і три роки відмучився у відомій «чичерінці»* Дніпропетровська. Співробітники НКВС його просили підписати документ, який звинувачував знайомого у... націоналізмі. Михайло Іванович був людиною м'якою, сором'язливою і не завжди рішучою. Але свого підпису не поставив.

— Підпиши — і ти вільний,— переконував його молоденький слідчий.

Та Лоян мовчав. І тоді досвідчені кати взялись за свого «коника». Спочатку його кинули в камеру до карних злочинців, пізніше перевели у камеру-одиночку, де навіть не було, як лежати. А на прохання подати води знущалися, на допитах через горло заливали чорнило...

21.5.1941р. Особлива нарада НКВС прирекла його на заслання до Марійської АРСР.

Там він працює у промартілі «Красное знамя» рахівником, пізніше — у Космодем'янському сінопункті заготівельником сіна.

У сім'ї Лоянів теж було не до ладу. Важко хворіла і жила в злиднях Ольга Андріївна. Сина Валентина виключили із комсомолу і переконували відмовитись від рідного батька. Доля його склалась нелегко — під час фашистської окупації хлопця вивезли до Німеччини. Таїсії вдалось одержати спеціальність фармацевта, але багато років її переслідував страх «викриття» як доньки «ворога народу».

У вересні 1944 року М. І. Лоян повернувся у рідні місця і продовжив викладання.

— У вересні 1954 року мене призначили викладачем історії у Таромському у середню школу,— згадує Віра Феодосіївна Міляєва.— Михайло Іванович викладав тут природознавство. Старенький, сивовусий, трішки сутулий. Мені доводилось слухати ці уроки і я завжди заздрила учням, які вивчали природу із Лояном. Як багато знала ця людина! Якими цікавими були його уроки! Ще б пак — не знати географії Лоянові. Адже він не із своєї волі проїхав пів-Союзу. Та будучи репресованим, не озлобився і не став жорстоким, не втратив почуття доброти, прагнення допомогти людині у скрутний момент.

А 11 вересня 1959 року справу М. І. Лояна було переглянуто у Дніпропетровському обласному суді і його реабілітовано. Михайло Іванович, уже на пенсії, продовжував займатися краєзнавством, садівництвом, виноградарством, заснував парк у Сухачівці, співробітничав із газетою «Тимірязівець.

Роки беруть своє. І тоді Михайло Іванович взявся за перо, залишив 20 зошитів спогадів, які свято зберігають у його сім'ї. Там є згадка і про мудру настанову: «А ти іди, іди без втоми...».

Помер М. І. Лоян у 1974 році у віці 87 років. На знак глибокої поваги заняття у Таромській школі були відмінені і в останню путь його проводжали численні учні.

У 1992 році Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка звернулось у Таромську сільраду із проханням увічнити імена таромчан єфрейтора Пирогова, генерала Ткаченка і педагога Лояна. Іменами військових вулиці вже названі, а Лояна — ні. 15 лютого 1994 року «Просвіта» звернулась із повторною пропозицією: назвати нову вулицю іменем відомо-

* В'язниця знаходилась на вулиці Чичеріна

го педагога і краєзнавця М. І. Лояна, який виховав три покоління таромчан, учня і послідовника Д. І. Яворницького. У 1917—1920 рр. активіста «Просвіти», у 1930—50 рр. в'язня більшовицьких концтаборів і примусового виселенця, активного пропагандиста історичних знань, який довів належність засновників Таромського до запорозького козацтва.

Невже у Таромському так і не збудували нової вулиці? А чи не простіше назвати іменем Лояна вулицю із назвою Жовтнева, на якій дотепер стоїть будинок Лоянів?

Ф. Молчанова

«ВРАЖЕНИЙ БАЦИЛОЮ САМОСТІЙНОСТІ…»

ЛУЦІВ Микола Васильович*. Народився в 1932 році в селі Карнавці на Дрогобиччині. Українець. Працював у тресті «Південьелектромонтаж». Заарештований у вересні 1952 року. Засуджений до 25 років виправно-трудових таборів. Звільнений в 1956 році. Реабілітований в 1991 році.*

Дитинство Миколи випало на дуже складні і тяжкі роки. Ті складнощі відбивалися і на його сім'ї. Батько загинув на фронті в 1944 році, брат пішов до Української повстанської армії (УПА) і загинув, мати мала зв'язки з оунівським підпіллям. Тож і він десь з тринадцяти років, а може, й раніше почав сприймати оунівську науку — від матері, від тих односельчан, що боролись з радянською владою і досить часто бували в їхній оселі.

Два роки радянської влади — 1939—1941 — залишили по собі не кращу пам'ять у Західній Україні через примусову колективізацію, ліквідацію в містах дрібної власності, депортацію людей, яких власті вважали «соціально-небезпечними елементами». Жорстока німецька окупація певною мірою стерла з пам'яті ці негативи, та далеко не зовсім. Тож пропаганда ОУН лягала на досить підготовлений ґрунт. Та ще й, починаючи з 1944 року, все пішло так, як до війни: колективізація насильницькими методами, депортації. До цього додалися розправи з людьми, нерідко з цілими селами, запідозреними у сприянні УПА.

Певна частина населення, зокрема селянства та інтелігенції, поділяла погляди ОУН і вела боротьбу проти влади, більшість — у вигляді пасивного спротиву її заходам, меншість — подалась у підпілля, в лісові боївки. Багато хто з них продовжував жити в своїх селах. Вдень — мирні жителі, вночі — бійці УПА, вони здійснювали диверсійні і терористичні акти.

Ось як про це повідомляє офіційний історіограф УПА П. Мірчук: «2 січня 1949 року підпільники села Новини знищили клюб. 11 січня в селі Мшани знищили приміщення сільради і клюб. Причому в сільраді понищили всі документи.

12 січня в селі Полянці знищили телефонне устаткування, в селі Білоголови — кіноустановку і здемоделювали клюб»[1].

Проти повстанців були кинуті частини внутрішніх військ і регулярної армії, які поступово ліквідували вогнища збройної боротьби. Причому було немало лютості з обох сторін. Повстанці вбивали радянських солдатів, а також тих селян, хто співробітничав з владою. Енкавеесівці, в свою чергу, чинили кривавий суд і розправу над селянами, не вважаючи за потрібне, як слід, розбиратись, хто бандит, а хто ні.

Ось в таких умовах проходило дитинство Миколи Луціва. Він вже знав, що повинен боротись за вільну Україну, тому залюбки виконував завдання упівця «Галузи», чергував на вулиці, коли лісовики гостювали в хаті Луці-

вів, повідомляв, коли з'являлись радянські солдати чи бійці винищувальних загонів. Під час слідства в 1952 році це одержить офіційну назву: «Патрулював вулиці». В 1947 році йому передали листівки для розповсюдження, але за матеріалами слідства важко встановити, що він з ними зробив.

У 1950 році Миколу, як і багатьох сільських хлопців, направляють до школи фабрично-заводського навчання у Дніпропетровську. Тут він одержує спеціальність електромонтера і призначення до Дніпропетровського управління тресту «Південьелектромонтаж». Працює добре, вільний час проводить, як і всі його ровесники — ходить у кіно, на танці, знайомиться з дівчатами.

В 1951 році, одержавши відпустку, їде додому, де його чекають старенька бабуся і п'ятеро братів та сестер. Матері не застає, бо вона за зв'язок з ОУН засуджена на 25 років позбавлення волі.

Зібралась якось у Луціва компанія тарнавських хлопців. Підпили, і господар почав співати оунівських пісень. Про це дізнались органи і пізніше йому пригадали.

Влітку 1952 року Микола знову їде у відпустку до свого села. Треба було забезпечити сім'ю харчами, худобу — сіном. Тому він підрядився косити колгоспні луки з половини. Щоб запасти якомога більше кормів, пішов навіть на порушення трудової дисципліни — повернувся в управління з запізненням на місяць.

Якось йшли з сіножаті разом з Петром Фенничем — односельчанином і співробітником по «Південьелектромонтажу», їх покликав незнайомий чоловік, попрохав пройти разом з ним до лісу. Там чекав ще один незнайомий. Вони сказали, що хлопців знають, їм відомо, що Микола був зв'язаний з «Галузою» та іншими упівцями, що їхні псевдо «Літун» і «Франко», розпитували хлопів про життя в Дніпропетровську, умови праці, заробітки. Потім «Літун» дав Миколі десяток брошур, доручивши відвезти їх до Дніпропетровська і там розповсюдити серед молоді.

Частину брошур Микола порвав, а декілька привіз до Дніпропетровська. Не маючи уяви про конспірацію, навіть елементарну обережність, тримав їх у валізі під ліжком і давав читати своїм знайомим. Серед них були сусіди по гуртожитку і дівчата, з якими познайомився на танцях,— контингент для оунівської пропаганди, скажімо, не дуже підходящий.

Дівчата, побіжно глянувши на брошури, пропонували більше такого їм не давати, а одна навіть заборонила взагалі до неї підходити. А хтось із сусідів по гуртожитку, вочевидь, повідомив, куди треба. 27 вересня 1952 року Миколу Луціва заарештовують, в кімнаті його роблять обшук[2].

Під час обшуку було знайдено брошури оунівського змісту: «Пам'ятка для українців із східних областей», «Хто такі бандерівці і за що вони борються», поему Марка Боєслава «Мати». Тримати в себе в ті роки таку літературу було страшним криміналом. Крім того, у Луціва знайшли дві, як зазначено в справі, «старі книги» — «Boa constrictor» Івана Франка і якийсь твір церковного змісту — побоялись навіть навести його назву. Оскільки, на думку кадебістів, «ці книги речовими доказами не являлись і матеріальної цінності не мали», то їх за спеціально складеним актом було спалено. «Книголюби» з КДБ навіть не побажали звернути увагу на прізвище автора — Івана Франка — «стара книга, матеріальної цінності не має» — до вогню[3].

А стосовно речових доказів, то їх було достатньо — цілих три брошури націоналістичного змісту і переписана в зошит самим Миколою — четверта.

Є привід до арешту і відкриття кримінальної справи. Починаються багатоденні допити. Слідчі уважно і прискіпливо вивчають весь життєвий шлях Луціва, починаючи з сорокових років. Першим постає питання, коли залучили до ОУН. Виявляється, що в 1946 році, тобто, коли йому виповнилось тринадцять. Слідчі на повному серйозі заносять у протокол відомості про активну діяльність, яка полягала в «патрулюванні вулиць». Тобто вже тоді хлопець був «справжнім бойовиком».

Головний наголос — на події серпня—вересня 1952 року. Тут Луціву інкримінувалась ціла злочинна низка — інформація «Літуну» про ситуацію в Дніпропетровську, доручення від нього вести розкладницьку роботу серед молоді, особливо серед західноукраїнців, агітуючи їх саботувати працю, а краще кидати її і повертатись додому. Але головним криміналом були оунівські брошури.

Допити продовжувались 40 днів, звичайно вночі. Це був двобій малописьменного сільського хлопця, який тільки доторкнувся до міського життя, з досвідченими спеціалістами по одержанню визнань, що від допиту до допиту посилювали тиск, добиваючись все нових і нових свідчень, які б поглиблювали провину в'язня. І вони свого домагались. На допиті 21 жовтня, тобто менше ніж через місяць після арешту, Микола «визнає», що робота, яку вони проводили з Фенничем, переслідувала одну мету — викликати симпатії до українських націоналістів, поширити їхні погляди серед населення, особливо молодої його частини[4].

Але оскільки ніяка робота не проводилась і Луців навряд чи знав, як її проводити, то він повідомляє, що більш докладно розповісти не може[5]

Це, звичайно, слідчого не влаштовує, і тоді Микола «згадує», що якось у вересні ввечері в кімнаті №10 гуртожитку говорив сусідам про наближення війн з Америкою[6]. Оце і вся агітація та пропаганда.

За 40 днів слідства минуло чотирнадцять виснажливих багатогодинних нічних допитів.

Щоб зібрати потрібні відомості, слідство охопило дуже широке коло людей, які мали хоч найменше відношення до Луціва — товариші по роботі, дівчата, знайомі по танцювальному майданчику, односельчани, навіть бабуся, 63 річна Єва Петрівна. Що цікаво, односельчани, за винятком двох, повідомляли, що їм про зв'язки Луціва з оунівцями нічого не відомо[7].

Дуже прискіпливо допитували слідчі прибиральниць з гуртожитку, де жив Микола. Їх цікавило, чи не знаходили жінки листівок антирадянського змісту, чи може бачили в печах залишки спаленої літератури. Але виявилось, що печей у гуртожитку немає і антирадянську літературу палити не було де[8].

11 листопада 1952 року був готовий «Обвинувальний висновок». В ньому перелічувались злочинні вчинки Луціва і Феннича, особливо першого — перебування з 13 років в ОУН, «патрулювання вулиць», постачання бандитів продовольством (горілка і цигарки, що Микола купував для «Галузи».— Авт.), розповсюдження листівок, передача оунівських донесень (один факт в'язень визнав.— Авт.), зустріч з «Літуном» і «Франко», нарешті, «розповсюдження» оунівської літератури в Дніпропетровську. Все це для М. Луціва кваліфікувалось за статтями 54—1-а, 54—10, 54—11, тобто контрреволюційні дії, спрямовані на повалення, підрив або послаблення радянської влади; пропаганда і агітація, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади і так далі.

Для Феннича не набагато менше — ст. 54—1 і 54—10.

Судив хлопців військовий трибунал військ Міністерства державної безпеки Дніпропетровської області. Судді — підполковник юстиції, старший лейтенант і лейтенант, прокурор — підполковник юстиції. Тобто всі при погонах. Лише адвокати цивільні.

Підсудні вже були більш-менш підготовлені до процесу, тому на запитання головуючого, чи визнають себе винними, Луців відповів, що визнає, крім одного факту; Феннич сказав, що визнає себе винним частково — лише в тому, що не доповів, куди треба, про літературу, яку привіз Микола.

Судова процедура проходила з додержанням всіх вимог: судове слідство з допитами підсудних, свідків, оголошення змісту речових доказів, дебатами сторін.

Прокурор вимагав якнайсуворіше покарати підсудних, незважаючи на їхній молодий вік. Його підтримував голова трибуналу. Як згадував М. Луців, він сказав: «...Не смотрите, что у этих юнцов еще не выросли усы,— они поражены бациллой «украинской самостийности» и потому опасны для советской власти»[9].

Адвокат М. Луціва просив урахувати, що його підзахисний вину усвідомив, взяти до уваги його молодість і пом'якшити міру покарання. Адвокат П. Феннича доводив, що в судовому засіданні обвинувачення за статтями 54—1 і 54—10 підтвердження не знайшли і його дії можна кваліфікувати лише за статтею 54—12, тобто недонесення, що тягло за собою невеликий строк покарання.

Та не той був суд, щоб прислухатись до аргументів захисників і прохань хлопців про зменшення міри покарання. Судді вважали, що бацили «української самостійності» треба випалювати розпеченим залізом, і визнали М. Луціва винним у зраді батьківщині, тобто в злочині, передбаченому ст. 54—1, в проведенні антирадянської агітації тощо, присудили його до ув'язнення у виправно-трудовій колонії строком на 25 років і поразки в правах на 5 років.

Щоб показати, що радянський суд гуманний і справедливий, П. Фенничу статтю змінили на 54—12, і одержав він «всього» 10 років ВТТ і 5 років поразки в правах[10].

З підсудних стягли судові витрати. Оскільки у Дніпропетровську у хлопців грошей і майна не було, то судові виконавці «витрусили» гроші з родичів у Тарнавці[11].

Касаційні скарги залишились без задоволення.

Миколу Луціва відправили до виправно-трудового табору під Воркуту, послали вибійником у шахту, працював там півроку. Якось познайомився з дніпропетровцем, що працював в маркшейдерському бюро креслярем. Той добрий чоловік допоміг Миколі перейти на роботу до бюро і, дякуючи цьому, хлопцеві вдалося зберегти здоров'я.

В 1954 році почали діяти комісії по перегляду справ осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини». Така комісія в Дніпропетровську зменшила міру покарання М. Луціву до 10 років, а П. Фенничу — до 5. У 1955 році Феннич був звільнений[12].

А через рік воля прийшла і до М. Луціва. Комісія Президії Верховної Ради СРСР своїм рішенням від 19 червня 1956 року констатувала: «За недоцільністю подальшого утримування в ВТТ з-під варти звільнити із зняттям судимості»[13].

Та повної волі ще не було. Жити в рідному селі Миколі заборонили. І він повернувся до Воркути на ту ж шахту, де працював в'язнем. Влаштувався майстром-вибухівником. Там же в 1959 році оженився. В серпні 1961 року під час вибуху був тяжко травмований, став інвалідом, та не скорився долі. Коли трохи одужав, вступив на вечірнє відділення гірничого технікуму, одержав диплом будівельника.

Прочитав якось у газеті, що в Закарпатті потрібні спеціалісти його фаху, і поїхав туди. Працював у будівельних організаціях, потім інженером по технічному нагляду за будівництвом у санаторії «Карпати». Виростив сина і дочку.

Коли в країні повіяли вітри перебудови, Микола Васильович, якому на той час виповнилось 57 років, вирішив домогтися повної реабілітації. З цією метою звертається до прокуратури Дніпропетровської області, але одержує відповідь, яка більше підходила до того часу, коли виносився вирок, тобто до 1952 року: підстав для задоволення його прохання і перегляду судових рішень не вбачається[14].

І лише в 1991 році, на основі Закону України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій» було прийняте рішення, яке скасовувало вирок військового трибуналу від 27 листопада 1952 року[15].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] П. Мірчук. Українська повстанська армія. 1942—1952.— Львів, 1991.— С. 201.
[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-24599. Арк. 4, 11.
[3] Там само. Арк. 19, 20.
[4] Там само. Арк. 74.
[5] Там само. Арк. 75.
[6] Там само. Арк. 76.
[7] Там само. Арк. 180, 181, 183, 186 та ін.
[8] Там само. Арк. 242, 244.
[9] Бористен.— 1994.— № 6.— С. 9.
[10] АУСБУДО. Спр. П-24599. Арк. 427.
[11] Там само. Арк. 463, 465.
[12] Там само. Арк. 489.
[13] Там само. Арк. 501.
[14] Там само. Арк. 504.
[15] Там само. Арк. 507.

Р. Терещенко

«НЕЗАЛЕЖНИК», ЗНАЧИТЬ, НЕ НАШ

***МАГРО Іван Петрович.** Народився в 1893 році в селі Черневчина Полтавської губернії. Українець. Столяр артілі «Комунар» м. Дніпропетровська. Заарештований двічі — у 1924 і 1938 роках. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1956 році.*

Іван Петрович Магро... Одна із багатьох тисяч доль, безжально розчавлених пресом сталінських репресій. Серед репресованих він не належав до зірок першої величини, навіть на обласному рівні не був занадто помітною постаттю. Проте...

Народився І. П. Магро 17 грудня 1893 р. у бідній селянській родині у селі Черневчина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (на 1938 рік — Котовський район Дніпропетровської області). Освіту мав нижчу. За фахом — столяр. До 1914 р. працював у приватній кустарній майстерні, в наступні роки (до 1918 р.) — у вагонних майстернях Катерининської залізниці. З 1923 р. стає членом профспілки будівельників. У 1924 р. тимчасово працював у клубі «Совработник». Бував і безробітним. У 1934—1935 рр. — технік міськвно та театрального тресту. Останнє ж місце роботи (на березень 1938 р.) — столяр в артілі «Комунар» м. Дніпропетровська. Ті, хто знав І. П. Магра по спільній роботі, характеризували його як гарного фахівця, столяра, який сумлінно ставився до своєї роботи[1].

Небайдужим Іван Петрович був і до суспільно-політичного життя. У 1915 р., за його власним свідченням[2], він пристав до УСДРП, ставши в 1917 р. членом її Катеринославської організації, і виконував обов'язки агітатора[3]. На початку 1918 р. І. П. Магро вийшов з УСДРП, «розійшовшись у переконаннях»[4]. У цьому ж році він схиляється до лівого крила УСДРП, з якого у січні 1919 р. оформилася партія «незалежників». Під час гетьманату П. Скоропадського та денікінської окупації І. П. Магро працював у підпіллі. У 1920 р. перейшов до Української комуністичної партії (УКП), утвореної в січні того ж року з правого крила «незалежників». В УКП І. П. Магро був до її ліквідації у 1925 р., виявив себе активним партійним працівником[5], у липні—жовтні 1924 р. навіть обіймав посаду секретаря Катеринославського губкому УКП.

1924—1925 роки для УКП стали вирішальними. Пленум ЦК КП(б)У, який відбувся у жовтні 1924 р., схвалив курс на ліквідацію УКП[6]. ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну (ВККІ) з меморандумом про діяльність УКП, в якому проводилася теза про неможливість її подальшого існування як партії. 17 грудня 1924 р. для вирішення цього питання ВККІ створив комісію у складі О. В. Куусінена, Сен Катаями, Й. А. Пятницького, К. Цеткін та інших, на підставі висновків якої 24 грудня 1924 р. Президія ВККІ прийняла рішення про розпуск УКП[7].

На фоні означеного зрозумілими стають події, які розгорнулися в Катеринославській організації УКП восени 1924 р. Ще у травні того року було заарештовано 9 активних її діячів, серед яких опинився у повному складі губком партії на чолі з членом ЦК УКП Авдієнком. Це не єдина репресивна

акція, здійснена в той час проти катеринославських укапістів, але головні події припадають на осінь. 5 жовтня 1924 р. представник ЦК УКП А. Драгомирецький привіз до Катеринослава листівки, в яких на конкретних прикладах КП(б)У звинувачувалася у переслідуванні УКП, що визнавалося як ганебний факт. Подібні заяви Катеринославський губвідділ ДПУ характеризував як антирадянські за змістом. Окрім цього, привезені матеріали не мали дозволу Центрального управління у справах друку, що вимагало чинне тоді законодавство.

Подальші події розгорталися стрімко. 8 жовтня 1924 р. І. П. Магра було викликано до ДПУ, де під час допиту йому повідомили про існуючий згідно з законодавством порядок поширення друкованих та рукописних видань. Допущені при цьому порушення І. П. Магро пояснював дотриманням партійної дисципліни. Проте він відмовився дати підписку про подання в ДПУ у 48-годинний строк усіх листівок, привезених до Катеринослава Драгомирецьким, пояснивши свою відмову неможливістю це зробити, оскільки листівки вже розповсюджено, а також необхідністю виконати директиву ЦК своєї партії. Цей допит для І. П. Магра закінчився підпискою про невиїзд за межі Катеринослава, а також підпискою із зобов'язанням будь-яку літературу, що надходитиме з ЦК УКП, доставляти в ДПУ.

Через тиждень, 15 жовтня, І. П. Магро був заарештований на підставі свідчень, які надійшли до ДПУ, про те, що Катеринославський губком УКП, в порушення даної І. П. Магром підписки, не тільки не припинив поширення отриманих з ЦК листівок, а навіть почав виготовляти нові. І. П. Магро був звинуваченний у розповсюдженні літератури, яка дискредитує радянську владу. На допиті 15 жовтня він заявив, що виконати взяте зобов'язання не мав можливості, оскільки в той же день (8 жовтня) його було звільнено з посади секретаря губкому за порушення партійної дисципліни. Зважаючи на те, що розповсюдження листівок продовжувалося, 15 жовтня, було заарештовано Захарія Петровича Троня, наступника І. П. Магра на посаді секретаря губкому УКП, 16-го така доля спіткала ще одного секретаря — Ісидора Сергійовича Олійника, а 18 жовтня теж сталося вже з його наступником Олексієм Сергійовичем Горяним (Низовим). Всі вони заявили, що поширення отриманих з Харкова листівок вважали обов'язком в силу партійної дисципліни.

В «Меморандумі про діяльність члена УКП Катеринославської організації громадянина Магра Івана Петровича», одному з документів, підготовлених під час слідства (йшов із грифом «цілком таємно»), зазначалося, що Магро звинувачує керівництво Комінтерну в опортунізмі, а комсомол — у відсутності порозуміння між представниками різних національностей, заявляє про «поправіння» РКП(б), яка тепер близька до меншовиків та есерів, на відміну від тих, що залишилися справжніми революціонерами, серед яких і УКП. У цьому документі робиться загальний висновок про те, що І. П. Магро «являє собою тип українського меншовика-шкурника, який вічно свербить та розкладає робітничу масу, готовий критикувати радянську владу і компартію навіть з «комуністичної точки зору». У своїх діях Магро без кінця намагається довести неправильність тактики не тільки РКП, але й Комінтерну в цілому»[8].

В жовтні—листопаді 1924 р. у Катеринославі було заарештовано багатьох активних діячів місцевої організації УКП, які майже місяць провели у

катеринославській в'язниці, оголосивши у другій половині листопада голодування. 20 листопада заарештованих укапістів вивезли до Харкова у розпорядження Особливої наради при ДПУ УСРР з проханням порушити клопотання перед Особливою нарадою при ОДПУ про адміністративне заслання звинувачених до однієї з північних губерній УСРР терміном на три роки кожного. Катеринославська губпрокуратура, погоджуючись з цим, зазначила, що робить це, беручи до уваги політичні міркування, оскільки проти звинувачених за ст. 72 і 224 КК УСРР можна застосувати карне переслідування[9]. Вже у Харкові голодування, оголошене укапістами, припинилося, бо прокурор ДПУ УСРР пообіцяв у короткий термін розглянути всі справи голодуючих. Разом з іншими на знак протесту проти утримання під вартою голодував і І. П. Магро.

Вже наприкінці листопада — у грудні 1924 р. всі вивезені до Харкова заарештовані укапісти були звільнені за підпискою про невиїзд з міста, але невдовзі дістали дозвіл повернутися до Катеринослава і зобов'язалися не виступати з промовами на мітингах та зборах. І. П. Магра з Харківської в'язниці було звільнено 20 грудня і через два дні відправлено до Катеринослава. А 30 грудня 1924 р. Центральна розподільча нарада (протокол № 12) у складі наркома юстиції УСРР М. О. Скрипника і голови ДПУ УСРР В. Балицького, заслухавши питання «Про слідчі справи укапістів», ухвалила:

«1) Всі слідчі справи на членів і кандидатів УКП припинити. 2) Просити ОДПУ повернути адмінзасланих укапістів назад на Україну »[10]. 20 січня 1925 р. вже припинена справа на І. П. Магра та його товаришів була відправлена до архіву.

І. П. Магро брав участь у заключній сторінці історії УКП. Від Катеринославської організації УКП його було обрано делегатом на IV з'їзд партії, який відбувся у Харкові 1—4 березня 1925 р. 40 делегатів цього з'їзду з правом ухвального і 6 з правом дорадчого голосу, які представляли близько 300 членів партії, більшістю прийняли рішення про розпуск УКП.

У 1925 р. І. П. Магро стає членом КП(б)У, з зарахуванням йому партійного стажу з 1923 р. Його перебування в лавах комуністичної партії тривало близько десяти років. У 1934 р. під час проведення партійної чистки І. П. Магра виключили з партії. Постанова про це районної комісії по чистці Червоногвардійського райкому партії м. Дніпропетровська від 26 грудня 1934 р. була підтверджена рішеннями Дніпропетровської обласної комісії по чистці від 2 січня 1935 р. та Союзної центральної комісії по чистці від 22 травня того року. Підставою для виключення став зв'язок І. П. Магра з «контрреволюційними, націоналістичними елементами», яким він начебто сприяв. За свідченнями І. П. Магра в березні 1938 р., один з колишніх укапістів, якого він знав по спільному перебуванню в одному осередку УКП, у 1932 р. прибув з Харкова до Дніпропетровська «для проведення контрреволюційної підпільної роботи і для встановлення зв'язку з учасниками контрреволюційного підпілля»[11]. За приховання цього факту від партії та відповідних органів, а також за політичну неграмотність І. П. Магра й виключили з партії.

Подальшу його долю можна вважати запрограмованою. Втім, як і багатьох інших, хто хоч колись виявляв себе в опозиції до комуністичної партії, 16 березня 1938 р. о 23-й годині І. П. Магра було заарештовано. Він звинувачувався за ст. 54—10 ч. 2 і 54—11 КК УРСР в тому, що є «активним

учасником контрреволюційної націоналістичної повстанської організації, яка ставила собі за мету повалення радянської влади на Україні шляхом збройного повстання і встановлення буржуазної держави»[12]. 18 березня заповнюється анкета заарештованого, а вже 19 березня він пише заяву на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Єжова про те, що готовий дати відверті і вичерпні показання про свою контрреволюційну діяльність. Навряд чи є підстави вважати Івана Петровича слабкодухою людиною. Не виключено, що певні обставини могли змусити його піти на цей крок. Як би воно не було, але надалі у слідства з І. П. Магром проблем не було. Він визнав свою провину. Визнав, що весь час залишався переконаним націоналістом, а коли став членом КП(б)У — дворушничав; що у червні 1937 р. під час зустрічі з одним з колишніх членів Катеринославського губкому УКП був останнім завербований до антирадянської націоналістичної організації укапістів, яка «прагне збройним шляхом повалити радянську владу на Україні і створити самостійну фашистську державу з буржуазними формами правління»[13]; що, виконуючи отримане завдання, завербував до організації двох чоловік. Повідомив І. П. Магро і про склад організації. Все це було підтверджено під час очних ставок. Власне, всі, хто проходив разом з ним по одній справі, визнали свою провину.

В «Обвинувальному висновку» по слідчій справі № 51741 зазначалося, що справа по звинуваченню І. П. Магра за ст. 54—10 ч. 2 і 54—11 КК УРСР підлягає розгляду трійкою УНКВС по Дніпропетровській області, яка в своєму засіданні (протокол № 81 від 25 квітня 1938 р.) констатувала, що всі звинувачувані «є активними учасниками контрреволюційної націоналістичної терористичної організації українських есерів та укапістів... проводили вербування нових учасників організації з питань терору та повстання і були готові до проведення терактів і безпосередньої участі у повстанні проти радвлади», й винесла вирок, засудивши всіх до розстрілу[14].

7 липня 1938 р. вирок було виконано.

Доля чоловіка та батька відбилася на родині Івана Петровича. В день арешту дружину та дочок було виселено з їхньої квартири і за 24 години вислано за межі Дніпропетровська без засобів до існування. У серпні 1938 р. народилася третя дочка Івана Петровича — Любов, яка ніколи не бачила свого батька.

Справедливість щодо І. П. Магра була відновлена вже в другій половині 50-х років. Постановою президії Дніпропетровського обласного суду від 10 жовтня 1956 р. ухвала трійки УНКВС УРСР по Дніпропетровській області від 25 квітня 1938 р. відносно І. П. Магра була скасована, а його справа закрита за відсутністю складу злочину[15]. Постановою бюро Дніпропетровського обкому КПУ від 31 жовтня 1989 р. (протокол № 11, пункт 21) рішення про виключення у 1934 р. І. П. Магра з комуністичної партії було відмінене, тобто його реабілітовано і в партійному відношенні (посмертно). Чесне ім'я І. П. Магра було повернуте повністю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-4902. Арк. 138—139, 141—142.

[2] Там само. Арк. 57.

[3] Там само.

[4] Там само. Спр. П-16948. Арк. 28.

[5] Там само. Спр. П-4902. Арк. 57.

[6] Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Укр. с. д. робітнич. партії).— К., 1986.— С. 145.

[7] Там само. С. 145—146.

[8] АУСБУДО. Спр. П-16948. Арк. 46.

[9] Там само. Арк. 2.

[10] Там само. Арк. 74.

[11] Там само. Спр. П-4902. Арк. 58—59.

[12] Там само. Арк. 71—71 зв.

[13] Там само. Арк. 59—60.

[14] Там само. Арк. 104.

[15] Там само. Арк. 186—187.

В. Яценко

«ДІЙШЛА ЧЕРГА ДО ДЕЛЕГАТІВ З'ЇЗДУ ПЕРЕМОЖЦІВ...»

МАКЄЄВ Юхим Григорович. *Народився в 1896 році в селі Низькі Могилівської губернії. Білорус. Перший секретар Дніпродзержинського міськкому КП(б)У. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Біографія Юхима Григоровича Макєєва мало чим відрізняється від біографій більшості його сучасників. Ще підлітком став до праці. В 1918 році вступив до партії більшовиків, у 1919-му — добровільно пішов до Червоної армії. Після війни повернувся до рідних країв, очолював земельне управління в Климовичському районі, що на Могилівщині. В 1925 році подався за освітою до Москви.

Після закінчення в 1929 році Комвузу ім. Свердлова, Юхим Григорович одержав призначення в Середньо-Волзький край: працював в Ульянівському партрайкомі, обіймав різні посади у Корсуні та Чапаєвську. В 1931—32 роках завідував агітмасовим відділом окружкому партії, був заступником голови крайспоживспілки у Самарі. Ю. Г. Макєєву тоді й на думку не спадало, що через кілька років саме «самарська доба» відіграє фатальну роль у його долі.

У січні 1933 року секретарем Дніпропетровського обкому партії було призначено М. М. Хатаєвича. Взявши на себе відповідальність за великий промисловий регіон, він здобув від ЦК ВКП(б) згоду на особистий підбір керівних кадрів. Серед багатьох партійних, радянських та господарських діячів, з якими М. М. Хатаєвич співпрацював у Самарі, а тепер викликав у Дніпропетровськ, був і Юхим Григорович Макєєв — він очолив партком заводу ім. Петровського, одного з найбільших металургійних підприємств України. Як керівника крупної парторганізації його було обрано делегатом XVII з'їзду ВКП(б).

Повернувшись з Москви, Юхим Григорович цілком віддався роботі. Щоб виконати завдання, які одержали на з'їзді працівники галузі, треба було подолати певні труднощі: по-перше, на заводі була дуже великою плинність кадрів, по-друге, застаріле устаткування вимагало технічної реконструкції та суворого дотримання технологічної дисципліни. До того ж план другої п'ятирічки передбачав підготовку досвідчених працівників для підприємства. Все це вимагало наполегливої роз'яснювальної та організаційної роботи, наближення партійного керівництва до виробництва.

Було зроблено чимало. Керівники та інженери заводу розробили програму усунення диспропорцій у виробництві чавуну та сталі. На третину зменшилась плинність кадрів, на десять процентів знизилася собівартість продукції. Колектив підприємства став одним з ініціаторів боротьби за кращі домну та мартенівський цех. План 1934 року було виконано достроково, про що заводчани з гордістю доповідали у листі до Сталіна, який був опублікований у «Правде» у грудні 1934 року[1].

У 1935 році робітники Петровки взяли участь у русі за відмову підприємств чорної металургії від державних дотацій та перехід до беззбиткової праці. Широку діяльність розгорнула заводська секція товариства винахідників та раціоналізаторів, яка налічувала близько 800 членів. Як результат удосконалення ними виробництва час плавки скоротився на 21 хвилину, зменшилися простої обладнання, був створений оптимальний графік праці[2].

Багато уваги приділялося підготовці кваліфікованих кадрів. Молодь набувала необхідних знань у системі профтехнавчання, працівники старшого віку удосконалювали професійні навики без відриву від виробництва.

Підвищувався матеріальний добробут робітників: понад 3 тис. чоловік одержали нові квартири, певна кількість працівників користувалася безповоротними позиками, преміювалася одягом та іншими речами першої потреби[3].

Другу п'ятирічку Петровка виконала достроково по-справжньому, а не завдяки «сталінській статистиці».

У цих досягненнях був вагомий внесок партійної організації та її керівника — Ю. Г. Макеєва, котрий, як стверджувала партійна характеристика, мав добрі зв'язки з масами, користувався авторитетом серед комуністів та безпартійних робітників, сумлінно ставився до праці[4]. В 1935 році за вмілу організацію масово-політичної роботи Юхима Григоровича було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Він став членом ЦК КП(б)У.

У травні 1937 року, коли Ю. Г. Макеєва обирали першим секретарем Дніпродзержинського міськкому партії, його кандидатуру підтримали 170 чоловік, проти було тільки 17[5]. 8 червня на бюро обкому Юхима Григоровича затверджували в новій посаді. Секретар обкому Н. В. Марголін підкреслив, що Ю. Г. Макеєв має великий досвід партійної роботи, вміє піднімати людей на самовіддану працю. Повторюємо, це відбулося 8 червня 1937 року, а 22 липня того ж року, той же самий Марголін на засіданні бюро запропонував звільнити Макеєва з посади першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У і виключити з партії як ворога народу[6].

Що ж сталося за ці неповні два місяці? Як вийшло, що людина, котру поважали, нагороджували, якій довірили високу посаду, раптово опинилася у колі «ворогів народу»? Щоб відповісти на ці питання, треба згадати події середини 30-х років.

Боротьба між представниками різних поглядів на перспективи розвитку країни, яка ускладнювалася суперництвом за лідерство в партії, тоді майже скінчилася. Перевага політичних сил була на боці Сталіна, який обрав курс на відродження теорії та практики «воєнного комунізму». Головним засобом управління державою ставали наказ, розпорядження, директива. Остаточне утвердження єдиновладдя Сталіна супроводжувалось масовими репресіями, мета котрих полягала у зміцненні авторитарного режиму, формуванні у населення «підсистеми страху».

У 1934—39 роках хвиля терору прокотилась над партійними, радянськими, комсомольськими керівниками, багато з яких розуміли справжню сутність політичної боротьби, що точилася в партії. Свого часу частина з них приєдналася до «Заяви 46-х», де група старих комуністів висловила занепокоєння долею революції та соціалізму; інші підтримували «нову опозицію», що сформувалася в середині 20-х років. У 1934 році опозиція проти Сталіна виявилась серед делегатів XVII з'їзду партії. Деякі з них, у тому

числі голова Дніпропетровської делегації М. М. Хатаєвич, звернулися до С. М. Кірова з пропозицією про усунення Сталіна з посади генсека. Підсумки голосування під час виборів до складу ЦК переконливо довели, що Сталіна підтримує значно менша частина делегатів, ніж С. М. Кірова. За свідченням членів лічильної комісії, тих, хто залишився серед живих, її протоколи було фальсифіковано, щоб «вождь усіх часів і народів» одержав рівну з Кіровим кількість голосів «за».

Деякий час Сталін вичікував, а 1 грудня 1934 року відбулися дві вкрай важливі події: вбивство С. М. Кірова і прийняття постанови Президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ по підготовці або звершенню терористичних актів», згідно з якою строки слідства в справах цієї категорії обмежувалися 10 днями, участь обвинувача і захисника виключалась, смертні вироки виконувалися негайно. Двома роками пізніше Сталін дозволив органам НКВС катувати обвинувачених; Каганович запропонував запровадити позасудові репресії в усіх справах із застосуванням смертної кари, а за ініціативою Молотова позасудовим органам було надано право карати людей за списками.

У 1936—1937 роках черга дійшла й до делегатів XVII з'їзду ВКП(б). На той час терміни «троцькізм», «меншовизм», «опозиція», «уклін» перетворилися на усталені поняття, що сприймалися переважною більшістю комуністів і безпартійних як дійсно існуючі та безумовно ворожі радянській владі і народу явища. Тому не дивно, що сталінський режим зміг під гаслом боротьби проти «ворогів народу» репресувати 1108 з 1966 обранців партії до XVII з'їзду. Постраждала й дніпропетровська делегація: за неповними даними, з 46 її представників було ув'язнено 26 чоловік, 16 з них загинуло. Серед останніх був Ю. Г. Макєєв[7].

Ордер на арешт Ю. Г. Макєєва було виписано 10 липня 1937 року, але прийшли по нього лише наступного дня. Юхиму Григоровичу інкримінували належність до «контрреволюційної терористичної троцькістської організації» та проведення активної троцькістської діяльності[8]. 15 липня до обкому партії надійшов партквиток Ю. Г. Макєєва і повідомлення про його арешт як члена троцькістської організації. На цій підставі, як уже говорилося, Юхима Григоровича виключили з партії та звільнили з посади.

Протокол першого допиту датовано тільки 7 вересня 1937 року. Арештований, вірогідно, був повністю (і морально, і фізично.— Авт.) підготовлений до «правдивих» показань, бо з перших хвилин допиту він заявив про рішення припинити боротьбу з партією і відверто розповісти про діяльність троцькістського підпілля[9]. Юхим Григорович «щиросердно» повідомив, де, коли й хто саме «схилив його до зради» та залучив «до боротьби з партією і радянською владою»[10]. Пояснюючи причини, з яких він приєднався до «троцькістів», Ю. Г. Макєєв навів висловлювання одного з своїх «вербувальників» про те, що основний принцип внутрішньопартійного життя — внутрішньопартійна демократія — ліквідована, замість неї панує призначення та диктатура Сталіна. Далі він сказав, що поділяв цю точку зору й згоден був увійти до організації, яка веде боротьбу з керівництвом партії за зміну її політики[11]. Уже це визнання викривало Ю. Г. Макєєва як запеклого «ворога народу», але слідство цікавили зв'язки обвинувачуваного (у першу чергу з тими, хто працював у Самарі, бо вже вимальовувалася «самарська група», яка через деякий час виросте у найбільш активний осередок «загальноукраїнської контррево-

люційної терористичної троцькістської організації», так званого «Українського троцькістського центру»), цілі та завдання організації.

Ю. Г. Макєєв відповів: до Дніпропетровська приїхав тому, що добре знав М. М. Хатаєвича (його вже було заарештовано в Києві й слідство збирало компрометуючі матеріали.— Авт.), як одного з керівників контрреволюційної організації, основна мета якої полягала у поверненні до керівництва троцькістів і зінов'євців. Для здійснення цього провадилась підготовка до усунення керівництва ВКП(б) і уряду шляхом індивідуального терору. Паралельними завданнями були: залучення до організації керівних кадрів; дискредитація політбюро ЦК ВКП(б); шкідництво на підприємствах[12]. Виконуючи ці доручення, Ю. Г. Макєєв завербував трьох чоловік і навіть сформував групу терористів, котрі мали забити С. Орджонікідзе під час відвідування ним заводу ім. Петровського; однак той не приїхав, і теракт не відбувся[13].

Треба зауважити, що в своїх «зізнаннях» Ю. Г. Макєєв згадував тільки тих, хто вже був ув'язнений. Складається враження, що він намагався приховати прізвища людей, яких ще не дістав «каральний меч» сталінського режиму. Але має право на життя і друга версія: у справі Ю. Г. Макєєва (як і у багатьох інших) фігурують комуністи, приречені системою до загибелі, тому не суттєво, називав їх Юхим Григорович, чи ні. Вони «повинні» були стати «ворогами народу» через те, що становили собою загрозу сталінізму і внаслідок цього мали бути знищеними. Ця версія здається найбільш вірогідною тому, що під час перегляду справи Ю. Г. Макєєва офіційні органи виявили фальсифікацію звинувачення проти нього з боку слідчих і встановили прізвища фальсифікаторів[14].

Але реабілітація прийде пізніше. У вересні 1937 року Ю. Г. Макєєв був викритий на підставі протоколів допитів (теж, як виявиться, фальсифікованих) 17 членів групи як активний учасник контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації[15].

Свою провину Ю. Г. Макєєв визнав.

5 жовтня 1937 року закритим судовим засіданням, без участі обвинувача і захисника та без виклику свідків, у порядку постанови Президії ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року, Юхим Григорович був засуджений по першій категорії, тобто до розстрілу[16]. Вирок виконано у Харкові[17].

Як бувало у таких випадках, репресії не обійшли родину Ю. Г. Макєєва. Його дружину — Рахіль Лазарівну Грейс — було заарештовано і в липні 1938 року вислано в Акмолінську область. Син, Петро, спочатку перебував у родичів матері, а потім його слід загубився у часі. Донька, 10-річна Ільїчана, була направлена у дитячий будинок. Мабуть, із всієї родини їй тільки й пощастило дожити до того часу, коли з її рідних зняли необґрунтовані звинувачення. 7 грудня 1956 року визнали невинною дружину Ю. Г. Макєєва, а 25 березня 1957 року Воєнна колегія Верховного суду СРСР повністю реабілітувала Юхима Григоровича[18].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1 В ногу с молодыми богатырями.— Днепропетровск, 1935.— С. 27.
2 Там само. С. 55.
3 Там само. С. 27, 44.

[4] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 19. Оп. 41. Спр. 16713. Арк. 8.

[5] Там само.

[6] Там само. Арк. 7.

[7] Съезд расстрелянных /Днепровская правда.— 1989, 26 октября.

[8] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-6089. Арк. 3.

[9] Там само. Арк. 14.

[10] Там само. Арк. 15.

[11] Там само. Арк. 17.

[12] Там само. Арк. 18, 22, 23.

[13] Там само. Арк. 26, 27.

[14] ДАДО. Ф. 19. Оп. 41. Спр. 10713. Арк. 3.

[15] АУСБУДО. Спр. П-6089. Арк. 223—224.

[16] Там само. Арк. 225.

[17] Там само. Арк. 231.

[18] Там само. Арк. 248.

І. Толстих

ПЕРШИЙ ПРОФЕСОР ФІЗИКИ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

МАЛИНОВСЬКИЙ Андрій Едуардович. *Народився в1884 році в м. Ржищеві, Київської губернії. Українець. Завідуючий кафедрою фізики, професор Дніпропетровського гірничого інституту, зав. відділом Дніпропетровського фізико-технічного інституту. Заарештований в червні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Дніпропетровськ славен багатьма іменами вчених. Але чи багато ми знаємо про них і чи знаємо про деяких взагалі? І чи є в цьому наша провина, якщо довгі роки імена багатьох вчених були фактично викреслені з нашого життя? Вони постраждали в роки сталінських репресій не тільки фізично, але й морально, пішли як вчені в небуття. Вчений, на праці якого не посилаються, праці якого залишаються невідомими, приречений на забуття. Про нього не згадають, він перестане існувати в думках людей. Але ж він був, жив, творив! І несприйняття несправедливості по відношенню до такої людини не може зводитись до одного сухого, казенного речення: «...дело за отсутствием состава преступления прекращено..., реабилитирован посмертно».

Про одного з таких вчених — Андрія Едуардовича Малиновського, професора фізики, який працював у Дніпропетровську, й піде мова у нарисі. Його доля звичайна в своїй трагічності, але в її поворотах простежується історія країни, історія розвитку фізики в Україні, СРСР, нашому рідному місті.

Про вчених Придніпров'я з великою теплотою і любов'ю багато писав наш земляк М. Р. Миронов[1]. Але в його нарисах ми не зустрінемо імен фізиків, а якщо і зустрічаємо, то це, як правило, ті, хто заявив про себе у Дніпропетровську в тридцяті роки. А що ж двадцяті? Адже відомо, що тоді тут було два вузи — гірничий та інститут народної освіти (ІНО). Андрій Едуардович Малиновський і був якраз тим вченим, котрий стояв у витоків наукової фізичної школи в нашому регіоні.

Так хто ж він, як потрапив до нашого міста, яку фізичну освіту мав і чи дійсно був крупним вченим? Як склалася його доля під час сталінських репресій? Відповіді на це могли дати лише архівні пошуки.

Дані про початок життєвого шляху А. Е. Малиновского вкрай обмежені. Відомо, що він був сином сільського лікаря, народився 17 березня 1884 р. у Ржищеві Київської губернії. Середню освіту здобув у Києві в другій гімназії, яку закінчив 1902 року і став студентом фізико-математичного факультету Київського університету[2]. Починаючи з навчання в університеті, протягом кількох років доля зводила Андрія Малиновського з викладачами, знаними в науковому світі. В ці роки він навчався у таких відомих вчених, як Г. Г. Де Метц, І. І. Косоногов, М. М. Шіллер, Д. О. Граве та ін.

Тридцять сьомий рік неодноразово буде нагадувати про себе в цій розповіді і, в першу чергу, крізь призму забуття імені Малиновського. Довелось

зіткнутися і з тим, що його фотографії, листи, інші документи просто знищувалися з остраху перед можливістю репресій, його наукові праці зразу ж після арешту почали замовчуватися, на нього просто перестали посилатися.

Пошук привів автора до архівів Київського університету, Національної гірничої академії, деяких інших. Із знайдених матеріалів пощастило дізнатися, що Андрій Малиновський ще в студентські роки виявив себе як здібний до наукового пошуку студент і у 1905 р. був направлений у Мюнхен до лабораторії першого лауреата Нобелівської премії всесвітньо відомого фізика В. К. Рентгена, який отримав цю престижну нагороду за відкриття жорсткого випромінювання. Про таке стажування юний Малиновський, мабуть, мріяв і воно здійснилося. Місто в ті роки переживало розквіт науки. В ньому виблискували імена Рентгена, Зоммерфельда та інших визначних фізиків. Можна вважати, що стажування в Мюнхені зіграло важливу роль у становленні Андрія Малиновського як майбутнього фізика.

На той час (з 1906 р.) кафедру теоретичної фізики Мюнхенського університету та інститут теоретичної фізики цього ж університету очолював (за пропозицією Рентгена) професор А. Зоммерфельд — у майбутньому закордонний член АН СРСР (з 1929 р.)[3]. Вчений став відомим усьому світу не тільки своїми науковими студіями, але й тим, що створив власну загальновизнану наукову школу, шість представників якої пізніше стали Нобелівськими лауреатами.

На наш погляд, якраз там, у Мюнхені, могла відбутися перша зустріч і знайомство А. Е. Малиновського з одним з видатних у майбутньому радянських фізиків А. Ф. Іоффе, яка в подальшому відіграла помітну роль як в житті А. Малиновського, так і в тому, що у Дніпропетровську у 20—30-х роках почав створюватися новий фізичний центр.

Андрій Малиновський повертається з закордонного відрядження до Києва, успішно витримує випробування в «Физико-математической испытательной комиссии при Университете Св. Владимира в декабре—феврале 1908—1909 учебного года» і «по одобрению представленного сочинения г. Малиновский определением физико-математической комиссии при университете Св. Владимира 27-го февраля 1909 года удостоен диплома Первой степени со всеми правами и преимуществами...»[4].

За штатним розкладом місця на факультеті не було, і Андрій Малиновський в очікуванні кращих часів починає викладати в середніх навчальних закладах Києва. Однак професор Г. Г. Де Метц запам’ятав молодого здібного фізика і через деякий час запропонував йому обійняти посаду позаштатного лаборанта, на яку того обирають у жовтні 1910 р. І все б добре, але посада — «без содержания», що змушує А. Е. Малиновського працювати і в університеті, і в гімназії.

Незабаром (у 1911 р.) він стає асистентом, отримує за свою роботу заохочення у вигляді грошової винагороди. А у 1912 р. «по распоряжению Министерства Народного просвещения командируется в Тюбингенский университет для приготовления к профессорской деятельности на кафедре физики»[5]. З 1912 по 1914 рік А. Е. Малиновський багато і плідно працює спочатку у Тюбінгені (Німеччина) у Ф. Пашена майбутнього члена АН СРСР (з 1939 р.), а потім у Франції, у Поля Ланжевена, теж у майбутньому члена АН СРСР (з 1928 р.).

Це були фізики із світовими іменами, багато їхніх досліджень були присвячені іонізованим газам. Робота у них і визначила на довгі роки інтерес А. Е. Малиновського до цих досліджень.

Життя молодого вченого наповнене напруженою і водночас творчою діяльністю. Йому все вдається, він знайомиться з відомими фізиками, бере участь у таких крупних фізичних форумах, як з'їзд Асоціації швейцарських фізиків у Цюриху і з'їзд Французького товариства фізиків у Парижі. Окрилений першими успіхами, А. Малиновський повертається в Україну і починає (за рекомендацією проф. Де Метца) у якості професорського стипендіата підготовку до іспиту на ступінь магістра фізики[6].

Він бере активну участь в роботі Київського фізико-математичного товариства, в якому ще у 1913 р. виступив з доповіддю «Оптический резонанс в парах ртути». Несподівано на А. Малиновського в цей час випали нові випробування. І пов'язані вони були з початком Першої світової війни. У 1916 р. молодого вченого призивають до армії, але йому все ж дали можливість скласти магістерський іспит у Київському університеті у березні 1917 р., отримати ступінь магістра фізики .

А далі — різкий злам у долі А. Малиновського. В складних, суперечливих політичних умовах у 1918 р. в Україні засновуються нові інститути, і серед них — Український університет у Кам'янці-Подільському[7].

А. Е. Малиновського запрошують у 1919 р. на посаду екстраординарного професора кафедри фізики новоутвореного університету. Тут А. Е. Малиновський працює по 1923 рік, організовує кафедру фізики і фізичну лабораторію, знайомиться з родиною, без розповіді про яку життя Андрія Едуардовича важко уявити. В цій сім'ї він зустрічає дівчину, яка згодом стає його дружиною.

Втручатися у сферу особистих людських відносин надзвичайно важко, бо вона є особистим набутком кожної сім'ї, не піддається сухому документальному опису, і читач зрозуміє сумніви автора. І все ж бажання з'ясувати долю А. Е. Малиновського переважило ці сумніви. І першою була думка про пошук членів його сім'ї. Знаючи про те, що звичайно родина репресованого також підлягала репресіям, що пройшли роки, в які вклалися і Велика Вітчизняна війна, і голодні роки, і інші тяжкі випробування, важко було розраховувати знайти кого-небудь з сім'ї Малиновських. Але, на щастя, пошук увінчався успіхом, і ось автор у Києві, у квартирі, де мешкає донька А. Е. Малиновського — Ірина Андріївна — дуже товариська, рухлива жінка, світловолоса, з живим виразним обличчям і очима, прекрасна співбесідниця. Ми довго і неодноразово вели бесіди з нею про минуле, про ті непоправні втрати, які понесла її родина, вся наша інтелігенція. Вона розповідала мені багато дивного та цікавого, з життя сім'ї А. Е. Малиновського.

У Кам'янці-Подільскому А. Е. Малиновський і одружується з Зінаїдою Климентієвною Дзюбинською. Незабаром у них народилась донька Ірина.

Андрій Едуардович вже у Кам'янці-Подільскому виявив високі організаторські здібності у створенні кафедри фізики і фізичної лабораторії, надрукував декілька статей. Однак відірваність від основних наукових центрів, реорганізація університетської освіти, що почалася на Україні і яка перетворила й без того невеликий університет у Кам'янці-Подільскому в інститут народної освіти, гнітили його. Хотілося якомога повніше реалізувати свої можливості.

Радянська наука і вища школа шукали в 20-ті роки нові принципи організації, які б стимулювали науково-дослідницьку діяльність вчених, а також надали б імпульс становленню молодих наукових кадрів. Але все-

таки шляхи розвитку науки визначали в більшій мірі радянські органи та партійне керівництво. Перетворення університетів в інститути народної освіти зламало систему наукової роботи, яка склалася в університетах. Науковці були цим вкрай незадоволені. До директивних органів надійшло багато заперечень та пропозицій з цього приводу від відомих вчених та наукових організацій. Ситуація була загрозливою, і у 1921 р. для її поліпшення була прийнята постанова Раднаркому УРСР «Об учреждении научно-исследовательских кафедр в главнейших центрах Украины». Ці кафедри звільнялися від проведення навчального процесу і повинні були займатися лише науково-дослідницькою роботою у певних галузях науки[8]. Однією з таких структур у Катеринославі (Дніпропетровську) була науково-дослідницька кафедра електронної хімії (НДКЕХ), заснована 1 січня 1922 р. під керівництвом Л. В. Писаржевського [9-11]. Значна кількість досліджень, що проводилися на цій кафедрі, лежали на стику фізики і хімії. Тому цілком певний зміст мав рядок із звіту кафедри на початку її діяльності: «Треба розвинути секцію фізики, бо є велика потреба».

Природно, що А. Е. Малиновський з радістю відгукнувся на пропозицію Л.В. Писаржевського переїхати до Дніпропетровська з метою посилення досліджень з фізики на цій кафедрі. Учень Г. Г. Де Метца, людина, яка пройшла стажування у всесвітньо відомих вчених Рентгена, Зоммерфельда, Ланжевена, Пашена та інших, визнаний спеціаліст у галузі електронної теорії, звичайно ж прийшовся, як кажуть, «до двору». Вчений за покликанням, за ідеологією своїх робіт він був близьким напрямку, що розроблявся кафедрою електронної хімії. Вже з вересня 1923 р. А. Е. Малиновський обійняв кафедру фізики у Дніпропетровському гірничому інституті, створив і очолив секцію фізики НДКЕХ.

З 1923 р. все подальше життя і наукова діяльність Андрія Едуардовича були пов'язані з Дніпропетровськом. У ці ж роки він викладає в інституті народної освіти та медичному інституті.

Після переїзду до Дніпропетровська А. Е. Малиновський переносить центр ваги своїх досліджень на експериментальне вивчення процесів горіння та вибуху. Це питання зацікавило його ще у Кам'янці-Подільскому. У Дніпропетровську інтерес до цієї проблеми був підігрітий роботою професора гірничого інституту Г. Є. Євреїнова «Процесс воспламенения рудничного газа искрой», в якій було зроблено одну з перших спроб «дать связное изложение процесса воспламенения искрой с ионной точки зрения»[12].

У 1924 р. А. Е. Малиновський друкує дві важливі роботи з цього питання. Він відкриває ефект впливу електричного поля на процеси горіння, який знайшов своє подальше підтвердження. І раптом... різка зміна тематики. Протягом майже п'яти років А. Е. Малиновський і секція, яку він очолював, та кафедра фізики не друкували робіт з цієї тематики.

В ці роки (1925—1929) А. Е. Малиновський розвиває дослідження в галузі електронної теорії провідності металів, видрукувавши з цього питання не менше десятка праць. Гідним завершенням цієї роботи став захист А. Е. Малиновським у 1928 р. в Українській Академії наук докторської дисертації «К вопросу о количестве движения электронов проводимости»[13].

В ці роки він спрямував свої наукові та організаційні здібності на точний вибір основного наукового напрямку кафедри та секції фізики і створення колективу фізиків, здатних вирішувати складні фізичні проблеми.

Була проведена на перший погляд не дуже помітна, але плідна робота по створенню матеріальної бази для вивчення процесів горіння та вибухів. Зрештою, з 1929 р. ці дослідження стають основними в колективі фізиків Дніпропетровська.

А. Е. Малиновський залучив до роботи нове покоління фізиків. Після 1929 р. майже всі викладачі фізики інституту народної освіти були його вихованцями. Вже тоді серед них вирізнявся перший аспірант А. Е. Малиновського (з 1926 р.), в майбутньому видатний вчений-металофізик, лауреат Державної премії СРСР (1950), академік АН УРСР (1951), засновник власної школи фізиків В. І. Данилов. Крім того, А. Е. Малиновський та його співробітники встановили наукові контакти практично з усіма основними фізичними центрами України і Росії. Дніпропетровські вчені брали активну участь у роботі V і VI з'їздів Російської асоціації фізиків, I і II з'їздів Української асоціації фізиків (УАФ), спільних конференціях споріднених інститутів[14].

У двадцяті і на початку тридцятих років А. Е. Малиновський виявив себе і як крупний організатор фізичної науки на Україні. Ініціативна група у складі відомих фізиків, професорів Г. Г. Де Метца, А. Г. Гольдмана, Є. А. Кирилова, А. В. Желіхівського та А. Е. Малиновського на фізичному з'їзді у Москві (1926) поклала початок організації Української асоціації фізиків, яка відіграла значну роль у становленні і розвитку фізичних досліджень в Україні [15, 16]. А. Е. Малиновський довгий час був членом Президії Української асоціації фізиків, членом редколегії журналу «Українські фізичні записки». Його зусиллями в гірничому інституті було організовано науково-дослідницьку лабораторію, що стала надалі основою для створення в Дніпропетровську нового центру фізичних досліджень всесоюзного значення [17]. У 1929 р. А. Е. Малиновський очолив також відділ фізичних вимірів (колишня секція НДКЕХ) в Інституті фізичної хімії АН УРСР, створеному на базі НДКЕХ.

Відділ фізичних вимірів і фізична лабораторія гірничого інституту в цей час були своєрідним центром, який об'єднував фізичні дослідження у Дніпропетровську. Досягнення дніпропетровських фізиків були настільки значними, що у 1928 р. Українською асоціацією фізиків Дніпропетровськ було офіційно визнано як центр з вивчення електричних та магнітних властивостей металів, використання рентгенівських методів вивчення електричних та магнітних властивостей металів і сплавів, з вивчення процесів горіння і вибухів[18].

Та повернімось на мить до періоду життя А. Е. Малиновського у Мюнхені (1905—1907 рр.). Якраз у ці роки там з великою ймовірністю могло відбутися знайомство відомого в майбутньому радянського фізика і організатора науки А. Ф. Іоффе і А. Е. Малиновського. Адже саме тоді А. Ф. Іоффе працював асистентом у лабораторії В. К. Рентгена[19]. Можливо, зовсім не випадково, починаючи з 1928 р., частина ленінградських фізиків приїздить до Дніпропетровська для створення у ньому нового фізичного центру. На цей час зусиллями А. Е. Малиновського сформувалось ядро фізиків, котрі в роки перших п'ятирічок разом з фізиками, які приїхали з Ленінграда, відіграли основну роль у створенні у 1931 р. філіалу Українського фізико-технічного інституту (УФТІ), а потім і самостійного Дніпропетровського фізико-технічного інституту. Тут А. Е. Малиновський заснував відділ фізи-

ки горіння і вибухів, в якому були проведені інтенсивні дослідження внутрішніх механізмів цих процесів.

Свої наукові погляди він неодноразово викладав у відомих журналах, наприклад, «Социалистическая реконструкция и наука», організатором і редактором якого був М. І. Бухарін. У журналі друкувались визначні вчені — А. Ф. Іоффе, М. О. Павлов, М. М. Семенов та інші.

Роботи А. Е. Малиновського в галузі фізики горіння та вибухів отримали високу оцінку сучасників. Академік М. М. Семенов (лауреат Нобелівської премії 1956 р.) писав у 1933 р.: «Кроме нашей лаборатории газовых взрывов, работа по распространению взрывов велась в Днепропетровске у проф. Малиновского. Им были открыты удивительные явления замедления и даже задержки пламени электрическим током и поставлен ряд исследований роли электронов в распространении пламени. Эти работы также вызвали значительный интерес за границей. Ряд работ, сделанных у Габера и Бона, был вызван работами А. Э. Малиновского»[20].

А. Е. Малиновський знаходиться у розквіті творчих сил, він — один з визнаних лідерів у галузі фізики горіння та вибухів. Один за одним захищають кандидатські дисертації його учні — В. С. Росихін, К. Т. Ткаченко, Б. Л. Наугольников, К. Є. Єгоров, котрі в подальшому керували кафедрами фізики в дніпропетровських вузах (гірничому, хіміко-технологічному), кафедрою оптики та спектрального аналізу в університеті тощо.

Життя йшло своїм поступом. Зінаїда Климентіївна успішно закінчила гірничий інститут, працювала спочатку у проектному інституті, надалі на кафедрі гірничої електротехніки. Родина Малиновських забрала до себе й молодшу сестру Зінаїди Климентіївни — Тетяну Дзюбинську. Вона з успіхом закінчила медичний інститут і почала працювали у м. Рутченково (Донбас). Тут вона вийшла заміж за відомого гірничого інженера В. В. Данчича. Перед війною жила у Харкові, куди її чоловік отримав призначення[21].

Ірина Андріївна з теплотою згадує ті вечори, які відбувалися в них вдома в Дніпропетровську. Гостями їхньої сім'ї часто бували проф. Г. Є. Євреїнов (репресований) і його дружина М. О. Євреїнова, сім'ї професорів Л. В. Рейнгарда та А. В. Рейнгарда, О. М. Динника, І. І. Танатара, С. П. Гомелля та інші. Заходив до них і Г. В. Курдюмов, визначний вчений-металофізик. Дружила сім'я Малиновських і з сім'єю проф. А. П. Виноградова. Проф. Євреїнов мав приємний тенор, співав романси, жартуючи з цього приводу, що треба було не зв'язуватися з наукою, а ставати співаком. Товаришували між собою і діти[22].

Сам Андрій Едуардович був людиною сухуватою, мовчуном. Інколи міг весь вечір промовчати, однак цінував гумор і полюбляв обмінюватися жартами, особливо з Рейнгардами. Завжди мав свій чітко визначений погляд. Дуже високо цінував І. В. Курчатова, як талановитого, молодого в ті роки фізика.

А. Е. Малиновський вів раціональний спосіб життя: обов'язково ранішня гімнастика, лекції, обід, короткий відпочинок і далі, до самого пізнього вечора, — робота в лабораторії. Любив музику, особливо симфонічну, відвідував концерти, потроху грав сам, найчастіше ноктюрни та вальси Шопена. Вільний час полюбляв проводити на Дніпрі. Спускався пішки вниз до човнової станції гірничого інституту (нинішня Набережна Перемоги), брав човен і веслував частіше усього до Шевського острова. Перед перекриттям

Дніпровських порогів у гурті аматорів веслування здійснив похід на човнах до порогів. Сім'я Малиновських жила щасливо, Андрій Едуардович і Зінаїда Климентіївна були взаємно закохані і, здавалося, що ніщо не загрожує їхньому щастю[23].

Однак події, що відбувалися в країні, ніяк не налаштовували А. Е. Малиновського на ідилічний лад. Якщо розкрити і погортати сторінки газет 1937 р., то вражає, що практично в кожному номері на шпальтах відбувався моральний погром «ворогів народу». Така кампанія, як відомо, була розв'язана і в Дніпропетровську навесні—влітку 1937 р. Констатуючи значний «успіх» НКВС у справі боротьби з «ворогами народу», газета «Зоря» писала 6 липня 1937 р.: «...викриття цілої групи контрреволюціонерів у Державному університеті, гірничому, металургійному, фізико-технічному і хіміко-технологічному інститутах свідчать, що вороги розставили свої щупальця систематично і послідовно»[24]. За спогадами Ірини Андріївни, десь на початку літа 1937 р. у гірничому інституті відбулися збори, на яких А. Е. Малиновський не був присутнім, але друзі попередили, що його прізвище лунало там з якимось політичним відтінком. А. Е. Малиновський збирався якраз на лікування до Кисловодська і сказав: «Цікаво, чи дадуть мені відпочити?»[25]. Дивно, але, незважаючи на репресії, кожен сподівався, що його це не торкнеться. Про це згадувала і Ірина Андріївна, розповідаючи, як батько розраховував на що завгодно, тільки не на арешт. Правда, «гріхи» за А. Е. Малиновським водилися. І за кордоном він був (хоч і до 1917 р.), і родич у нього жив у Польщі (хоча вони й не листувалися), і син одного з заарештованих викладачів гірничого інституту жив деякий час у родині Малиновських. Але ж за рік до цих подій газета «Зоря» у великій статті «За відмінні ВИШі», відзначаючи актив професури дніпропетровських вузів, писала: «Ось актив цієї професури: ...професори гірничого інституту — Євреїнов, Малиновський...»[26]. І все ж тепер тільки розумієш, що А. Е. Малиновський, непоступливий у своїх поглядах, принциповий, був приречений.

11 червня 1937 р. він був заарештований на підставі «належності» до української фашистської організації[27]. Але А. Е. Малиновський досить довго не визнавав себе винним, про що свідчить його заява, датована тільки першим липня 1937 р. У ній Андрій Едуардович писав: «Желая прекратить дальнейшее запирательство, я намерен дать откровенные показания о своей контрреволюционной деятельности»[28]. Тобто майже три тижні з Малиновського вибивали цю заяву. Вже на першому допиті слідчий звинуватив його в «участии в контрреволюционной фашистской организации профессуры (підкреслено нами.— Авт.) на Украине и проведении активной борьбы против Советской власти». В своїх «зізнаннях» А. Е. Малиновський згадує і Київський університет: «Там я попал в контрреволюционное окружение украинских националистов, из которых состояла вся профессура украинского университета»[29]. Згідно з матеріалами допитів А. Е. Малиновського та інших «членів організації», її центр знаходився у Києві, а відгалуження чи філіали — у Харкові, Одесі та Донбасі.

Жахливим у всьому цьому фарсі було те, що вигадана справа спрямовувалась на знищення елітної частини інтелігенції — професури провідних вузів України. Причому звинувачення у терористичній діяльності висували перед А. Е. Малиновським, людиною, яка за віком була знята взагалі з військового обліку, а І. П. Бухинику, наприклад, було вже 57 років. Керів-

никами цієї організації було визначено директора Київської геофізичної і Полтавської гравіметричної обсерваторій П. К. Нечипоренка та відомого геолога, академіка М. І. Світальского. Всім членам «організації» приписували шкідницьку діяльність на шахтах та рудниках, затягування впровадження в практику результатів досліджень, передачу матеріалів досліджень фашистській Німеччині тощо [30, 31]. Відомий у світовому науковому співтоваристві професор А. Е. Малиновський давав, приміром, такі «показання»: «Вредительство я также проводил в своей преподавательской деятельности, преднамеренно снижая качество преподавания с целью не дать возможности студентам овладеть техникой»[32].

А між іншим, академік АН СРСР Нікольский у своїх спогадах у 1998 р. писав, що студентами вони спеціально ходили з інституту народної освіти до гірничого інституту, щоб послухати лекції провідних вчених, серед яких фігурувало й ім'я Малиновського[33].

З. К. Малиновська довго чекала, сподіваючись на щось краще, хоча її вмовляли виїхати з міста. Але, звільнена з роботи, вона не поїхала. З. К. Малиновська жила, як і всі жінки репресованих, ходила в черги, носила передачі і так було до вересня, коли Андрій Едуардович попрохав принести йому теплі речі. Можливо, він сподівався, що його засудять до заслання. Але...

А. Е. Малиновському (у віці 53 років) інкримінували злочини за статтями 54—8 (терористичні акти), 54—11 (організована контрреволюційна діяльність), 54—7 КК УРСР і звинуватили у тому, що він:

1) був учасником фашистської і шпигунської терористичної організації, що мала на меті повалення радянської влади і встановлення фашистського устрою в країні;

2) проводив шкідницько-підривну роботу;

3) займався шпигунською діяльністю на користь Німеччини, передаючи матеріали секретного характеру, що мали оборонне значення [34].

Читач пам'ятає, що А. Е. Малиновський мав інтерес до нової проблеми в галузі фізики горіння та вибухів, а саме до вивчення поглинання ультракоротких хвиль вибуховими речовинами. Так ось одним із головних було звинувачення вченого в тому, що відомості про результати цієї роботи він передавав у Німеччину, а в СРСР ці дослідження гальмував. А. Е. Малиновський спростував усі звинувачення, особливо у шпигунстві. Не визнав він себе винним у шпигунстві ні на очних ставках, ні під час судового засідання, наприкінці якого заявив, що має єдине бажання — якнайшвидше повернутися до наукової роботи. Незважаючи на всі зусилля тих, хто його допитував, Малиновський під тиском визнав лише звинувачення в антидержавних настроях, причому жодного факту на підтвердження його участі у контрреволюційній організації йому так і не змогли пред'явити [35].

17 вересня 1937 р. на закритому судовому засіданні А. Е. Малиновському винесли вирок — найвища міра покарання, а наступного дня Україна втратила одного з найталановитіших вчених.

Незабаром (2 жовтня 1937 р.) була заарештована і З. К. Малиновська. Її було засуджено Особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 58—12 КК РРФСР до ув'язнення в виправно-трудовому таборі на вісім років. Як писав О. Солженіцин, «этот пункт был уже столь всеохватным, насыщенным, что дальнейшего расширения и не требовал».

Про те, що сталося з А. Е. Малиновським, його сім'я не знала багато років. І тільки після першої публікації автора цього нарису про деякі сторінки життя видатного вченого [36], використовуючи нові можливості нашого сьогодення, Ірина Андріївна звернулася до СБ України і дізналася про останні дні життя свого батька.

До речі, після арешту батьків Ірина Малиновська залишилася одна і на неї чекав дитячий будинок. Але тут втрутилася мати Зінаїди Климентіївни. Остання приїхала до Дніпропетровська й забрала Ірину до Києва, де вона стала жити в сім'ї академіка Пфейфера. Це був сміливий крок — виховувати доньку «ворогів народу».

Але ця дружна родина пішла далі. В той період, коли до керівництва НКВС прийшов Л. П. Берія, під виглядом боротьби з порушеннями законності деякі засуджені були звільнені. Коли поповзли чутки про звільнення, Н. Г. Дзюбинська від свого імені за згодою і допомогою Пфейферів відправила фототелеграфом лист новому наркому НКВС, в якому йшла мова про те, що З. К. Малиновська — досвідчений гірничий інженер, що ніякої вини за нею не водиться і т.ін. Ця відчайдушна спроба врятувати хоча б матір Ірини несподівано увінчалася успіхом. Особливою нарадою при НКВС СРСР від 29 жовтня 1939 р. термін покарання було скорочено до трьох років, а 9 вересня 1940 р. З. К. Малиновську було звільнено.

Як згадувала Ірина Андріївна, мати не любила розповідати про своє перебування у таборах, але відомо, що вона деякий час була разом з іншими дружинами заарештованих професорів дніпропетровських вузів, зокрема з дружиною професора В. С. Фінкельштейна [37].

Значну участь у долі Малиновських взяв доцент Дніпропетровського гірничого інституту Р. Я. Наєров, який допоміг З. К. Малиновській після повернення з таборів влаштуватися на роботу у Харкові. Крок був серйозним, бо за спогадами Ірини Андріївни, після звільнення мати не мала права проживати в крупних містах. Вона спочатку жила в Прилуках (на батьківщині Г. В. Пфейфера), потім переїхала до Харкова (до своєї сестри Тетяни Климентіївни). І тільки допомога Р. Я. Наєрова легалізувала її становище. Врахуємо, що батько Данчича (чоловіка Т. К. Дзюбинської сестри Зінаїди Климентієвни) був також репресований. Тобто всі ці рішення були досить складними в тих тяжких умовах [38].

Як же в подальшому склалася доля людей, тісно пов'язаних життєвими зв'язками з родиною Малиновських, та й самих Малиновських? Зінаїда Климентіївна разом з донькою були евакуйовані за Волгу, а потім переїхали до акад. Пфейфера в Уфу. В. В. Данчич пішов на фронт. Після звільнення Києва всі повернулися в Україну. Ірина Андріївна закінчила політехнічний інститут, а З. К. Малиновська була відзначена медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.». Молодша сестра — Тетяна Климентіївна Данчич-Дзюбинська захистила докторську дисертацію, жила останні роки в С.-Петербурзі. І. А. Малиновська й досі живе у Києві, у неї є донька (Наталя Миколаївна). Пам'ять про батька і діда живе в цьому домі в образі онука А. Е. Малиновського — Андрійка.

Не дивлячись на всі негаразди, що звалилися на Малиновських, вони не зламалися, і в цьому велика заслуга й тих, хто гласно і негласно підтримував їх, й тих, хто вірив у чесність А. Е. Малиновського. Це передусім сім'я академіка Пфейфера, Р. Я. Наєров, батьки сестер Дзюбинських, родина

Данчичів, академіка О. М. Динніка (останній і після арешту не боявся заходити в Уфі до Малиновських) і багато інших. Ірина Андріївна з вдячністю згадувала цих людей, їхні високі людські якості.

Зінаїда Климентіївна померла у 1982 р. Вона дожила до тих років, коли і вона сама, і її чоловік А. Е. Малиновський, незаконно репресовані, були повністю виправдані. 22 жовтня 1957 р. справа по звинуваченню А. Е. Малиновського була переглянута Воєнною колегією Верховного суду СРСР і раніше винесений вирок було скасовано за відсутністю складу злочину, а сам А. Е. Малиновський був реабілітований.

На превеликий жаль, школа науковців з фізики горіння та вибухів, що почала складатися навколо А. Е. Малиновського, не реалізувала себе, бо практично була розпалася після смерті свого лідера. Україна втратила важливий напрям розвитку фізичних досліджень, і повернення до нього було нелегким.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Миронов М. Р. Діяльність видатних вітчизняних вчених у Дніпропетровську.— К, 1951.— С. 106.

[2] Архів Національної гірничої академії України (далі — архів НГАУ). Оп. 1. Справа А. Е. Малиновського.

[3] Храмов Ю. А. Научные школы в физике.— К., 1988.— С. 121.

[4] Архів НГАУ. Оп. 1. Справа А. Е. Малиновського.

[5] Архів НГАУ. Оп. 1. Справа А. Е. Малиновського.

[6] Там само.

[7] Савчук В. С., Поляков С. И., Лопатин Ю. А. и др. История Днепропетровского университета//Отв. ред. В. Ф. Присняков. Днепропетровск.— 1993.— 240 с.

[8] Положение о научно-исследовательских кафедрах УССР// Наука на Украине.— 1922.— №1.— С. 113—116.

[9] XX лет институту физической химии АН УССР.— К., 1950.

[10] Развитие физической химии на Украине/Отв. ред. В. Д. Походенко.— К., 1989.— 264 с.

[11] Савчук В. С. Андрей Эдуардович Малиновский...

[12] Евреинов Г. Е. Процесс воспламенения рудничного газа злектрической искрой // Горн. журн.— 1923.— № 1—2.— С. 26—30.

[13] Савчук В.С. Андрей Эдуардович Малиновский...

[14] Савчук В. С. Нариси з історії фізичних...

[15] Савчук В. С. У истоков Украинской Ассоциации физиков//ОИЕТ.— 1991.— Вып. 39.— С. 72—78.

[16] Савчук В. С. Нариси з історії фізичних...

[17] Савчук В. С. Нариси з історії фізичних...

[18] Савчук В. С., Єфремова Е. К. Развитие физики на Днепропетровщине в 1917-1928 гг. // ОИЕТ.— К.: Наук. думка, 1989.— № 37.— С. 23—28.

[19] Храмов Ю. А. Научные школы в физике...

[20] Семенов Н. Н. Развитие теории газовых взрывов в Советском Союзе/ Социалистическая реконструкция и наука.— 1933.— №3.

[21] Воспоминания И. А. Малиновской. Особистий архів В. С. Савчука.

[22] Там само.

[23] Там само.

[24] Вишівським організаціям — більшовистське керівництво.— Зоря, 1937.— № 153.

[25] Воспоминания И. А. Малиновской...

[26] За відмінні ВИШі/ Зоря.— 1936.— № 69.

[27] Державний архів СБУ. Фонд управління в Дніпропетровській області (далі — ДАСБУДО). Спр. П-6009.

[28] Там само.

[29] Там само. Арк. 11.

[30] Там само.

[31] Елинов И. М., Ченцов В. В. Дело «фашистской организации профессуры»/ Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи.— Дніпропетровськ, 1996.— С. 126—129.

[32] ДАСБУДО. Спр. П-6009.

[33] Никольский С. М. Воспоминания о Днепропетровске.— Днепропетровск, 1998.

[34] ДАСБУДО. Спр. П-6009.

[35] Там само.

[36] Савчук В. С. Андрей Эдуардович Малиновский.

[37] Воспоминания И. А. Малиновской.

[38] Воспоминания И. А. Малиновской.

В. Савчук

ЗАХИСНИК «ВОРОГІВ НАРОДУ»

МАНАЄНКОВ Йосип Петрович*. Народився в 1896 році. Росіянин. Директор Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1958 році.*

Й. П. Манаєнков директором заводу ім. Дзержинського встиг попрацювати трохи більше чотирьох років, але залишив по собі надзвичайно добру пам'ять — в першу чергу як кваліфікований спеціаліст, прекрасний організатор, чуйна людина. Йосип Петрович не мав інженерної, навіть середньої освіти, однак, працюючи в системі металургійної промисловості, зміг досконало вивчити технологію і особливо організацію виробництва, що в сполученні з природними здібностями дозволило забезпечити сталу роботу заводу, постійне зростання випуску продукції.

Про те, як працював завод під керівництвом Й. П. Манаєнкова, свідчить «Оглядова довідка», підготовлена за архівними матеріалами Наркомважпрому для реабілітаційної справи Йосипа Петровича. З неї видно, що в 1934—1936 роках завод перевиконував планові завдання, постійно нарощував виробництво чавуну, сталі, прокату, забезпечував зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції.

Декілька цифр на підтвердження. В 1935 році завод випустив 929 тисяч тонн чавуну, 1 мільйон тонн сталі, 814 тисяч тонн прокату, в 1936 році — 1 142 тисячі тонн чавуну, 1 256 тисяч тонн сталі, 1 088 тисяч тонн прокату. Приріст продуктивності праці в 1936 році у порівнянні з 1935 роком склав 28,7 відсотка[1].

Під час розгляду справи про реабілітацію Й. П. Манаєнкова працівники Головної воєнної прокуратури опитували багатьох працівників заводу. Всі вони давали колишньому директору тільки позитивні характеристики. Колишній начальник залізопрокатного цеху В. П. Сазоненко: «Й. П. Манаєнкова я знаю і можу характеризувати як грамотну і чесну людину, доброго господарника і організатора. Під його керівництвом завод виконував і перевиконував виробничі плани, рахувався в числі передових. Можу сказати, що Йосип Петрович був всебічно розвинутою людиною, хоч і не мав інженерної освіти»[2].

Хотілося б звернути увагу саме на думку В. П. Сазоненка про всебічний розвиток Йосипа Петровича Манаєнкова. Зокрема, з огляду на склад його бібліотеки, що видно з протоколу обшуку: повні зібрання творів О. С. Пушкіна, М. О. Нєкрасова, М. В. Гоголя, твори Г. Гейне, Ш. Нод'є, В. Теккерея та ін.— всього понад дві тисячі томів[3].

Авторитету Йосипу Петровичу надавало і піклування про працівників заводу. За його ініціативи і безпосередньої участі широких розмірів набуло будівництво житла, культурно-побутових, спортивних споруд. Був зведений Палац культури, рівного якому тоді область не мала. Навколо Палацу розрісся масив добротного житла. Для колективу заводу збудували фабрику-кухню, Будинок відпочинку на Дніпрі, піонерський табір на Азовському морі.

Йосип Петрович велику увагу приділяв спорту. За його пропозицією до Палацу культури було добудовано спортивний зал, поруч — стадіон. Він піклувався про заводську футбольну команду «Сталь». Як знавець футболу нерідко призначався суддею матчів[4].

Високо цінував директора Дзержинки нарком важкої промисловості Г. К. Орджонікідзе. Оберігаючи його життя, нарком заборонив Манаєнкову користуватись літаками, які в той час були не досить надійними, а вимагав їздити тільки залізницею. Та не з цього боку наражалася на небезпеку ця різнобічна особистість...

Про високі людські якості Й. П. Манаєнкова свідчить його намагання протистояти репресіям. Він поривається, кого можна взагалі врятувати від арешту, звільнити в'язня, не допустити паплюження невинного. Такі дії знаходили суворий осуд з боку партійних органів і НКВС.

22 серпня 1936 року бюро Дніпродзержинського міськкому КП(б)У прийняло постанову «Про допущену помилку члена бюро Манаєнкова». В ній вказувалося: «Бюро встановило, що на протязі трьох років в апараті головної контори заводу і відділі капітального будівництва звили собі кубло запеклі вороги партії і народу, контрреволюціонери-троцькісти — Абрамович, Бригіс, Дерфель, Зайченко, Меркушін, Станкевич та інші, які займали відповідальні керівні посади і користувались великим довір'ям господарського керівництва заводу. Манаєнков безпідставно затримав виконання рішення бюро міськкому про зняття з роботи цих ворогів народу»[5].

Якихось каральних заходів постанова не передбачала. Але попередження було досить серйозним. Та директор продовжував захищати своїх працівників.

Через п'ять місяців після ухвали бюро, в лютому 1937 року, секретар райкому КП(б)У на заводі ім. Дзержинського звинуватив Манаєнкова в тому, що він не викрив жодного ворога народу, всі викриття йшли повз директора. Зазначив, що Манаєнков господарник вмілий, а партієць поганий. Виходить, за думкою секретаря парткому, той справжній партієць, хто допомагає арештовувати невинних, заганяти людей до тюрми. «Ти Рубіна захищав,— говорив парторг на міськкому партактиві,— ти з скрипом йшов на те, щоб його вигнати. Ти їздив в обком, захищав Зайченка. За твоєю вказівкою голова облвиконкому Гаврилов захищав Дерфеля»[6].

На цих же зборах начальник міського відділу НКВС також скаржився на Йосипа Петровича: «У мене на днях була справа з головним механіком заводу Матюхою. Ми його посадили. Манаєнков, користуючись своїм авторитетом, зателефонував Орджонікідзе і Матюху довелося звільнити...»[7]

Вищенаведене віддзеркалює передусім такі риси характеру Й. П. Манаєнкова, як висока людяність і неабияка мужність. Саме така, щоб у той страшний час, коли над людиною нависла загроза розправи, встати на її захист. Звичайно, ці дії не могли довго залишатись безкарними. В умовах тотального терору зусилля, спрямовані не на викриття «ворогів народу», а на їхній порятунок, фактично ставили людину поза законом, що діяв у той час. Тим більше, що вже чинилася розправа з керівниками промисловості всіх рангів — було заарештовано багато керівних працівників Наркомважпрому, директорів і головних інженерів заводів.

У жовтні 1937 року Й. П. Манаєнкова викликав Л. Каганович, який замінив Орджонікідзе в Наркоматі важкої промисловості, і допитувався про його боротьбу з ворогами народу. Та залишився невдоволеним, бо жандармські

функції Йосипу Петровичу були невластиві. А це вірного посіпаку Сталіна не влаштовувало і в тих умовах, по суті, означало санкцію на арешт.

Йосипа Петровича Манаєнкова заарештували 23 листопада 1937 року. На допиті наступного дня він відкидає пред'явлені йому звинувачення в антирадянській діяльності. Проте вже 25 листопада пише заяву на ім'я начальника обласного управління НКВС про свою «належність» до контрреволюційної організації. Ми можемо тільки здогадуватись, що його спонукало до цього, спираючись на побічні свідчення. Постанову про притягнення Й. П. Манаєнкова, як обвинуваченого в антирадянській діяльності, підписав молодший лейтенант держбезпеки Кубик, котрий вважався спеціалістом по одержанню потрібних свідчень самим «простим способом» — нещадним катуванням арештованих.

Перший протокол допиту датований 1 грудня 1937 року. Практика тоді діяла така — слідчі готували протокол і пропонували в'язню підписати його. Дехто підписував одразу, не дивлячись на те, які злочини йому приписувались, а таких, хто намагався опиратись, передавали до «майстрів кулака». Ось такий протокол і створили слідчі протягом тижня. В протоколі відзначалось, що Манаєнков Й. П. належить до антирадянської правотроцькістської організації — звинувачення досить стандартне на той час. Але фантазія слідчих йде далі. Виявляється, що «завербував» Манаєнкова до організації не хто-небудь, а сам Микола Іванович Бухарін, який тоді вже перебував у катівнях НКВС.

Як же це сталося? В 1933 році М. І. Бухарін відповідав за організацію технічної пропаганди в Наркомважпромі, в зв'язку з чим відвідував заводи на місцях. Побував і в Дніпродзержинську, де познайомився з Манаєнковим, і визнав його людиною, «що підходить для вербування». Воно відбулося наприкінці 1933 року в Москві. Одержавши згоду Манаєнкова на участь в антирадянській організації, Бухарін доручає йому зв'язатись з заступником начальника Головного управління металургійної промисловості Наркомтяжпрому Г. І. Каннером, отримати від нього потрібні інструкції і розгорнути роботу на своєму заводі. Бухарін повідомив, що організація широко розгалужена — об'єднує працівників Наркомважпрому, директорів заводів, у тому числі С. П. Бірмана — директора заводу ім. Петровського, Р. І. Пучкова — директора заводу ім. Орджонікідзе в Єнакієво, І. З. Рогачинського — директора «Запоріжсталі» та ін.

Кінцеву мету організації визначив Г. Каннер (а чому не Бухарін?):

«Всіма засобами боротьби добитись зміни існуючого партійно-радянського керівництва і забезпечити прихід до влади правих. Якщо буде потрібно, то усунення керівництва провести насильницьким шляхом»[8].

Далі з протоколу допиту дізнаємось, що Каннер доручив Манаєнкову створити на заводі ім. Дзержинського галузеву організацію, завербувати до неї своїх працівників і розгорнути шкідницьку діяльність. Автори протоколу повідомляють, що Манаєнков відразу ж почав виконувати вказівки: завербував технічного директора В. І. Жданова, свого помічника по експлуатації Г. О. Печерного, головного бухгалтера Г. Рака, які, в свою чергу, втягували до організації інших.

Раз створена антирадянська група, повинна бути й шкідницька діяльність. В чому ж вона полягала? В протоколі дається така відповідь: 1) затримка реконструкції заводу; 2) ослаблення розвитку заводського транспорту; 3) створення

вузьких місць в повітродувному господарстві; 4) непроведення комплексного ремонту прокатних цехів і створення штучного розриву між мартенівським і прокатним виробництвом; 5) порушення фінансової дисципліни та ін.[9]

Цікаво, що в «напрямках шкідницької діяльності» не згадується зрив виконання виробничого плану. Між тим, як вже зазначалось, він постійно перевиконувався, виробництво зростало, поліпшувались економічні показники. Через це дану проблему вирішили не зачіпати, не бажаючи зважити на те, що коли й насправді проводились вказані шкідницькі дії, то навряд чи завод досяг би таких результатів.

Щоб надати вірогідності своїм звинуваченням, працівники НКВС організували створення «Акта технічної експертизи». Авторами акта були названі начальник заводської лабораторії, новопризначений головний прокатник і начальник зміни мартенівського цеху, Як писав під час перевірки справи Й. П. Манаєнкова начальник лабораторії В. С. Ладиженський (в 1955 році), акт складався в Дніпродзержинському відділі НКВС і основні його положення були написані заступником начальника відділу. Це й зумовило те, що зміст дійсності не відповідав, зате підтверджував «шкідницьку діяльність» керівництва заводу[10].

Таким чином, належність до правотроцькістської антирадянської організації і шкідницьку діяльність слідство «довело».

Але й цього мало. І ось на допиті 29 грудня 1937 року в'язень дізнається про нове звинувачення: «На попередньому допиті Ви приховали від слідства свою належність до польських розвідувальних органів в СРСР. Пропонується дати показання. Відповідь: В попередніх своїх показаннях я був недостатньо щирим і приховав від слідства свою шпигунську роботу, яку я проводив поряд з участю в правотроцькістській організації. До розвідувальної діяльності мене залучив польський консул у Харкові Сосніцький»[11].

Коли читаєш матеріали, пов'язані з обвинуваченням в шпигунстві, не перестаєш дивуватися фантазії слідчих. Тут збирання і передача найсекретніших даних, використання заводської радіостанції для прямого зв'язку з Польщею і багато подібного. До якого ж стану треба було довести людину, щоб вона підписувала наклепи на себе? Важко повірити, що таке відбувалось насправді. Але документи, свідчення вцілілих в'язнів доводять, що так воно і було.

В слідчій справі працівника заводу ім. Дзержинського С. А. Бесчасного зберігся лист на ім'я тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, в якому 17 радянських арештантів розповідають, як від них добивались визнань: «Спротив слідству в підписі свідомо зліпленої провокації викликав моральні і фізичні репресії: морили голодом і безсонням, 100—150 годин примушували безперервно сидіти на стільці без руху, без хліба і води, без відпочинку і сну, що викликало марення і галюцинації; безперервне стояння на ногах по 80 годин і більше без їжі, сну і оправки, побиття кулаками, ніжками від стільців, гумовими палками та іншим, що призводило до тяжких тілесних пошкоджень. Катування електрострумом, вміщення до холодних камер, або в маленькі, вщерть набиті людьми, звідки виносили в стані непритомності...»[12].

Протягом слідства було досягнуто поставленої мети. Й. П. Манаєнков визнав себе винним у всьому, що йому інкримінувалось. Складається «Обвинувальний висновок», з якого довідуємося, що «Манаєнков Й. П. був активним учасником антирадянської правотроцькістської організації на за-

воді ім. Дзержинського, а з 1935 року — агентом польської розвідки і постачав останню відомостями державної ваги. На основі вищезазначеного підлягає суду Воєнної колегії Верховного суду СРСР»[13].

Суд відбувся 31 березня 1938 року. Почався о 18 годині 50 хвилин, закінчився о 19 годині 5 хвилин. Свідки до суду не викликались і захисника, звісно, не було. Головуючий пояснив підсудному суть обвинувачення і запитав, чи визнає він себе винним. Йосип Петрович відповів, що винним себе визнає і показання, що дав на попередньому слідстві, підтверджує.

Судове слідство обмежилось одним питанням головуючого: хто завербував Манаєнкова до організації? Він, згідно з матеріалами слідства, сказав, що був завербований Бухаріним, сам же залучив декількох працівників заводу. На цьому допит закінчився. В останньому слові Й. П. Манаєнков заявив, що шпигуном не був ніколи і нікого не вербував. Просив про полегшення вироку.

Головуючий оголошує вирок: «На основі викладених звинувачень Воєнна колегія Верховного суду СРСР присудила Манаєнкова Йосипа Петровича до вищої міри покарання з конфіскацією особисто йому належного майна.

Вирок остаточний і згідно з постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року підлягає негайному виконанню»[14].

Як свідчить довідка Дніпропетровського управління НКВС, вирок виконано того ж таки 31 березня 1938 року[15].

Лічених хвилин виявилось досить тупій безжальній каральній машині, щоб викреслити з життя Людину.

7 березня, тобто ще до згаданого суду, заарештовують дружину Йосипа Петровича — Марію Стефанівну. Залишилось троє дітей — Ірина 15-ти років, Олег — 14-ти та одинадцятирічний Юрій. Начальник управління розпорядився відправити їх до дитячого будинку, та дідусь Стефан Захарович Журавель відмолив, дав органам НКВС розписку, що зобов'язується виховувати онуків до зрілого віку. Проте виконати зобов'язання не зміг, бо в 1940 році помер. Було йому 72 роки, до останнього дня продовжував працювати.

Марію Стефанівну, як дружину «ворога народу», прирекли до п'яти років ув'язнення. Але коли строк закінчився, вона була залишена в Казахстані на поселення. І тільки в 1946 році повернулась до Дніпродзержинська. Несучи на собі подвійне тавро — репресованої і дружини ворога народу,— довго не могла ніде влаштуватись. Маючи фах вчительки, з величезними зусиллями одержала посаду няні в дитсадку.

Коли почалась реабілітація жертв сталінізму, М. С. Манаєнкова звертається до державних і судових органів з клопотанням про перегляд справи свого чоловіка.

Головна військова прокуратура в 1955 році починає розслідування. Глибоко вивчається архівно-слідча справа, документи партійних органів, опитуються вцілілі працівники заводу ім. Дзержинського і виявляється ще одна фальсифікація.

В матеріалах слідства і суду чільне місце займало твердження, що Йосип Петрович до антирадянської організації був завербований М. І. Бухаріним, а спрямовував його шкідницьку діяльність — заступник начальника металургійного главку Наркомважпрому Г. І. Каннер. Вивчення архівно-слідчих справ Бухаріна і Каннера показало, що ні перший, ні другий Манаєнкова як члена правотроцькістської організації ні на слідстві, ні на суді жодного разу не згадували. По їхніх справах Манаєнков не проходить[16].

Таким чином, один з найважливіших пунктів обвинувачення не підтвердився. Те ж саме було і з іншими. Свідчення працівників заводу ім. Дзержинського В. П. Сазоненка, Н. В. Сивоволова, П. Г. Соболева спростовують наявність антирадянської організації на підприємстві. Таку ж негативну відповідь одержала Головна військова прокуратура, перевіряючи обвинувачення Й. П. Манаєнкова в шпигунській діяльності.

Ще одне зауваження до характеристики «шкідницької діяльності», яку приписували Манаєнкову та його співтрудівникам. Як вже зазначалось, в 1934—1936 роках завод працював стабільно, постійно нарощуючи виробництво. З початком арештів у 1937 році підприємство почало лихоманити — скоротились виплавка чавуну і сталі, виробництво прокату, впала продуктивність праці, зросла аварійність[17]. Та, власне, інакше й не могло бути. Завод, позбавлений кваліфікованого директора, головного інженера, багатьох спеціалістів — було репресовано 112 інженерно-технічних працівників,— просто не міг працювати нормально[18].

«Висновок» Головної військової прокуратури у справі Й. П. Манаєнкова не залишає сумніву, що показання самого Манаєнкова, інших арештованих є неправдоподібними і тому не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку. Свідчення, здобуті під час слідства, були одержані незаконними методами. В результаті жорстоких катувань підслідні змушені були підписувати складені слідчими фальсифіковані матеріали. В судових засіданнях багато з тих, хто підписував сфабриковані протоколи, від своїх показань відмовились[19].

На підставі таких висновків Воєнна колегія Верховного суду СРСР 25 лютого 1956 року скасувала вирок від 31 березня 1938 року щодо Й. П. Манаєнкова і справу припинила за відсутністю складу злочину[20].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-20341. Т. 3. Арк. 384.
[2] Там само. Т. 3. Арк. 42.
[3] Там само. Т. 1. Арк. 12—13.
[4] Знамя Дзержинки. Многотиражная газета завода им. Дзержинского. 1990, 21 ноября.
[5] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 2. Спр. 214. Арк. 188—189.
[6] Там само. Спр. 680. Арк. 38, 39.
[7] Там само. Арк. 182.
[8] АУСБУДО. Спр. П-20341. Т. 1. Арк. 27.
[9] Там само. Арк. 34.
[10] Там само. Арк. 46.
[11] Там само. Т. 3. Арк. 65, 76.
[12] Там само. Спр. П-7288. Арк. 65.
[13] Там само. Спр. П-20341. Т. 2. Арк. 265—273.
[14] Там само. Арк. 275—276, 277.
[15] Там само. Арк. 278.
[16] Там само. Т. 3. Арк. 308.
[17] Там само. Арк. 365.
[18] Знамя Дзержинки... 1988, 18 червня.
[19] АУСБУДО. Спр. П-20341. Т. 3. Арк. 280.
[20] Там само. Арк. 287

Р. Терещенко

НЕСКОРЕНИЙ

***МАНЖЕЛІЙ Іван Іванович**. Народився в 1892 році. Українець. Уповноважений по заготівлі сільськогосподарських продуктів при Дніпропетровському міськкому тресті їдалень. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Іван Іванович Манжелій проходив по одній слідчій справі разом із І. П. Магром та кількома іншими колишніми членами Української комуністичної партії (УКП), звинуваченими у належності до антирадянської націоналістичної організації укапістів, яка ставила собі за мету насильницьке повалення радянської влади в Україні та встановлення фашистського ладу[1]. Проте не випадково справа І. І. Манжелія була виділена окремо.

Народився він у 1892 р. у селі Кулебівка на Катеринославщині в родині селянина-бідняка. Освіту мав початкову. На початку 20-х років став членом УКП, очолював її Амурську організацію в Катеринославі, до 1923 р. перебував членом губкому партії[2]. Наприкінці 1924 р. разом з групою активних діячів Катеринославської організації УКП його було заарештовано та майже на півтора місяці ув'язнено[3]. Після звільнення І. І. Манжелій разом з частиною інших діячів Катеринославської організації УКП вступив до КП(б)У, працював головою Васильківського райвиконкому. В 1932 р. його виключають з партії і знімають з роботи за невиконання планів хлібозаготівель[4]. У 1933 р. Дніпропетровський обласний суд прирік його на 5 р. позбавлення волі, але у 1934 р. звільнили і зняли судимість[5]. Наприкінці 1937 р. він працював уповноваженим по заготівлі сільськогосподарських продуктів при міськкому тресті їдалень[6].

28 листопада 1937 р. І. І. Манжелія було заарештовано по обвинуваченню за ст. 54—10 ч. 2 і 54—11 КК УРСР. Конкретно ж його звинувачували в тому, що у 1936 р. спільно з іншими колишніми укапістами Ломоносовим Д. М. та Дідичем приступив до створення на Дніпропетровщині антирадянської націоналістичної терористичної організації, до складу якої залучали найбільш активних у минулому членів УКП[7]. Правда, за показаннями одного із звинувачених за цією ж справою, І. І. Манжелія самого було завербовано до названої організації тільки у лютому 1937 р.[8] Проте за матеріалами слідства Манжелій проходить як один з керівників обласної антирадянської організації укапістів. Сам же Іван Іванович під час допиту 11 січня 1938 р. винним себе не визнав[9]. Хоча слідством було вже достатньо зібрано «матеріалу», з формальної точки зору досить переконливого. Але І. І. Манжелій вперто заявляв: «Повторюю, ніякою контрреволюційною діяльністю я не займався і ні в яких контрреволюційних організаціях я не перебував»[10]. Оці слова: «не займався, не перебував, не визнаю» заповнюють його відповіді й надалі. Відвертих та вичерпних показань, як це вимагало слідство, І. І. Манжелій не давав, незважаючи на те, що двоє колишніх укапістів, які теж проходили по справі, визнали, що у 1936 та влітку 1937 р. були завербовані до організації Манжелієм[11]. Його «контрреволюційна діяльність» викривалася показаннями й інших звинувачуваних[12], а також очними ставками,

які проводилися 22 грудня 1937 р. , 9 січня, 15 та 25 березня 1938 р.[13] Сама кількість очних ставок доволі характерна. Слід визнати, що слідство «працювало» сумлінно, намагаючись довести Манжелію його вину. Проте визнати її він ніяк не погоджувався, все відкидаючи. Під час очних ставок Манжелій заперечував все, що проти нього свідчили інші звинувачувані, а на одній з них, 15 березня 1938 р., знову заявив: «Свою приналежність до контрреволюційної націоналістичної організації укапістів я відкидаю. Керівництво цією організацією я не очолював», відмовився навіть підписати протокол[14].

Між тим, добутих слідством «матеріалів» виявилося достатньо для звинувачення І. І. Манжелія. 1 квітня 1938 р. він отримав копію «Обвинувального висновку», в якому говорилося, що він: а) був активним учасником антирадянської націоналістичної терористичної організації; б) був ознайомлений про цілі та завдання організації та її терористичні задуми; в) проводив вербування в організацію нових учасників, тобто звинувачується у здійсненні злочинів, передбачених ст. 54—8 і 54—11 КК УРСР. Далі було зазначено, що справа І. І. Манжелія передається до Військової колегії Верховного суду СРСР в порядку, визначеному законом від 1 грудня 1934 р.[15]

Закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР відбулося вже 2 квітня 1938 р. у Дніпропетровську. Відкрилося воно о 10 годині 15 хв. Секретар доповів, що підсудного до суду доставлено, свідки по справі не викликалися. Далі все відбувалося за процедурою. Було оголошено «Обвинувальний висновок». Головуючий роз'яснив підсудному сутність висунутих проти нього звинувачень і запитав, чи визнає він себе винним, на що І. І. Манжелій відповів негативно. Оголошуються показання свідків, але підсудний їх відкидає, заперечує і вважає неправдивими. Оскільки підсудний не побажав більше нічим доповнити судове слідство, то головуючий оголосив його закінченим і надав І. І. Манжелію останнє слово. Підсудний заявив, що вважає себе не винним і просить виправдати. Одначе...

О 10 год. 30 хв. судове засідання по справі І. І. Манжелія закінчується[16]. Його долю вирішили за 15 хвилин, засудивши до вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього особисто йому належного майна. В цей же день, 2 квітня, вирок було виконано[17]. На відміну від своїх товаришів, колишніх укапістів, зламаних слідством, Манжелій пішов у небуття нескореним...

28 листопада 1957 р. на засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР, де переглядалася справа І. І. Манжелія, було визначено: «Вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 2 квітня 1938 р. щодо Манжелія І. І. на підставі знову відкритих обставин відмінити, справу про нього припинити за відсутністю складу злочину»[18].

Рідних І. І. Манжелія у 1957 р. встановити не вдалося.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-8121. Арк. 36.

[2] Там само. Арк. 8.

[3] Там само.
[4] Там само. Арк. 7.
[5] Там само. Арк. 5 зв.
[6] Там само. Арк. 5.
[7] Там само. Арк. 36.
[8] Там само. Арк. 19.
[9] Там само. Арк. 8—9.
[10] Там само. Арк. 9.
[11] Там само. Арк. 12—14, 37.
[12] Там само. Арк. 12—14, 17, 18, 19.
[13] Там само. Арк. 21—22, 23, 27—28, 29—30.
[14] Там само. Арк. 29—30.
[15] Там само. Арк. 38.
[16] Там само. Арк. 41—42.
[17] Там само. Арк. 43.
[18] Там само. Арк. 44 зв.

В. Яценко

КРОВ'Ю ОПЛАЧЕНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

МАРХІЛЕВИЧ Казимир Йосипович*. Народився в 1880 році в с. Пунтусі Ковельскої губернії. Литовець. Гірничорудний інспектор управління «Гикюжруда». Заарештований у вересні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Підписання у квітні 1922 року радянсько-німецької угоди в Рапалло заклало міцну політичну базу дипломатичних і торговельно-економічних зв'язків як між Німеччиною і Радянським Союзом в цілому, так і між Німеччиною і Україною зокрема. Саме в контексті цього договору, умови якого були поширені на Україну в листопаді 1922 року, і розвивались українсько-німецькі відносини впродовж 20-х — початку 30-х років. Починаючи з 1923-го поширилися масштаби українсько-німецької торгівлі, посилився рух німецьких підприємців за одержання промислових концесій в Україні, з'явилась низка спільних українсько-німецьких економічних товариств, а продукцію української промисловості та сільського господарства побачили відвідувачі ярмарків і виставок Берліна, Лейпціга, Кенігсберга.

Новий імпульс поглибленню взаємовигідних економічних зв'язків України і Німеччини надала радянсько-німецька економічна угода, підписана у Москві в жовтні 1925 року. Завдяки їй зміцніли контакти українських промислових трестів і німецьких фірм, збільшилося число відряджених до Німеччини для закупівлі техніки, вивчення досвіду господарювання інженерів і науковців, розширилась участь німецьких спеціалістів у розбудові української економіки.

Проте наприкінці 20-х—на початку 30-х років українсько-німецькі відносини помітно ускладнились, насамперед внаслідок внутрішньополітичних процесів в СРСР і Німеччині. І хоча торговельні, економічні й науково-технічні контакти розвивались досить стабільно й динамічно, тривало воєнне співробітництво, у політичній сфері гору брали деструктивні сили. Прихід до влади Гітлера в Німеччині підготував ґрунт для остаточного розриву його режиму з політикою Рапалло.

З іншого боку, на українсько-німецьких економічних зв'язках вкрай негативно позначилося розгортання в радянській країні сталінського терору, вістря якого спрямовувалося як проти «інакодумців», «незгодних» чи «невгодних» серед радянських людей, так і проти тих іноземців, які знайшли притулок у Радянському Союзі або працювали в ім'я його соціалістичного майбуття. З середини 30-х років сталінська репресивна машина запрацювала на повні оберти, перемелюючи долі мільйонів людей.

У цей час репресії в Україні дедалі ширше розгорталися під знаком боротьби проти «націоналістичного», «фашистського» ухилу. Так, у 1937 році в республіці було розкрито не просто «правотроцькістський блок», а «націонал-фашистську організацію». Лише в Донбасі органи НКВС у першому кварталі 1937 року ліквідували 112 груп так званих фашистів загальною чисельністю 587 чоловік[1].

У першу чергу під визначення «фашист» потрапляли представники німецького населення України. У відповідності з вказівками XIII з'їзду КП(б)У

(травень—червень 1937 р.), що вимагали виселення усіх німців як «заражених фашистською ідеологією», в областях практикувались операції НКВС проти німців. Нерідко співробітники органів внутрішніх справ «встановлювали» зв'язки «німецького підпілля з українськими і повстанськими формуваннями російського загальновійськового союзу (РЗВС)». Подібна практика пов'язування в єдине ціле так званої української контрреволюції і німецьких шпигунів чи диверсантів була особливо характерною для Дніпропетровщини.

1937—1938 роки ознаменувались ще й тим, що керівництво НКВС вимагало від своїх співробітників висувати максимально суворі звинувачення. Як правило, людину намагались звинуватити у шпигунстві або у шкідництві.

Показовою у цьому плані була справа К. Й. Мархілевича, сфабрикована криворізькими чекістами восени 1937 року.

Уродженець села Пунтусі Вилкомирського повіту Ковельскої губернії Казимир Йосипович Мархілевич виріс у бідній селянській сім'ї. У пошуках кращого життя на початку століття перебрався на Криворіжжя, яке в той час переживало бурхливе економічне піднесення, особливо в залізорудній і металургійній галузях. Саме вони й приваблювали молодого енергійного литовця. Незважаючи на те, що йому не вдалося дістати грунтовної систематичної освіти, Казимир Мархілевич завдяки своєму таланту і вмінню швидко оволодів спеціальністю гірничого майстра. Працювати довелося багато, оскільки німецька фірма «Дойчер-Кайзер», яку Мархілевич уподобав для роботи і влаштування власного життя, з кожним днем збільшувала закупки високоякісної криворізької руди. Німеччині потрібна була сировина, заводи Круппа поглинали тисячі тонн руди, поповнюючи арсенали фатерлянду новітнім озброєнням. Наближалося вогняне літо 1914-го...

Старанність молодого майстра не пройшла поза увагою керівництва експортної фірми. Йому збільшили платню, надали допомогу в будівництві будинку, де разом з Казимиром Йосиповичем у мирі й злагоді зажили його дружина Катерина Францівна та донька Розарія.

В архівосховищах не залишилось свідчень, як склалася доля К. Мархілевича і його родини під час Першої світової війни, у роки революції та громадянської. Відомо лише, що у білому русі Мархілевич участі не брав, як, напевне, не став і безоглядним прихильником більшовицької влади, залишившись до кінця своїх днів безпартійним.

З утвердженням в Україні радянського ладу К.Мархілевич продовжив працювати на рудниках Криворіжжя і незабаром обійняв посаду державного інспектора управління «Гикюжруда». Здавалося, що після успішної чергової атестації 1936 року на відповідність посаді, 56-літньому Мархілевичу ніщо не завадить з честю вийти на заслужений відпочинок. Проте сталося інакше. 5 вересня 1937 року його було заарештовано і звинувачено в участі в контрреволюційній шкідницькій організації на Криворіжжі[2]...

Слідство у справі Казимира Мархілевича будувалося, в основному, лише на зізнаннях самого звинуваченого. Зізнання, згідно з теорією прокурора СРСР А. Вишинського, вирішувало всю справу, без огляду навіть на безглузді звинувачення.

Гортаємо сторінки протоколів допитів Мархілевича. 26 жовтня 1937 року звинувачений визнав свою вину у «проведенні шпигунської і шкідницької

діяльності» в Криворізькому залізорудному басейні, до якої його «залучив» головний інженер управління німець Рудольф Кох — близький знайомий Мархілевича ще з часів спільної роботи у фірмі «Дойчер-Кайзер», котрий, як і багато його співвітчизників, віддавав свою енергію і знання на благо соціалістичного будівництва в СРСР. Більш за те, «виявилося», що Кох вже давно займався не лише шпигунською діяльністю на користь Німеччини, а й «розкладом апарату» рудоуправління, «намагався випнути як найбільш передову в технічному і культурному відношеннях фашистську Німеччину», публічно «опошляв» методи стаханівської роботи, форми соціалістичного змагання та ударництва, доводячи, що вони є нічим іншим, як «ляльковою комедією»[3].

Мархілевич, як стало відомо значно пізніше, під тиском слідчих заявив на допиті, що нібито Р. Кох запропонував йому взяти безпосередню участь у шкідницькій роботі, пообіцявши за це щедру винагороду. За словами Мархілевича, німецький спеціаліст «поставив» перед ним завдання змішувати якісну руду з неякісною та відправляти таку «суміш» на металургійні заводи для одержання неякісного чавуну, а також збирати свідчення про політичні настрої серед робітництва й інженерно-технічних працівників управління, передавати їх Коху, а самому «обробляти» в пронімецькому дусі невдоволених та залучати їх до шкідницької діяльності[4]. І Мархілевич «виявився» здібним учнем, оскільки, за власним зізнанням, впродовж 1936—1937 років «відправив» на підприємства країни півтори тисячі тонн неякісної руди[4].

Як бачимо, зізнання Мархілевича беззаперечно свідчили про «наявність» в його діях всього «спектра» ознак «шпигунсько-шкідницької діяльності», а це в тих умовах могло означати лише одне — смертний вирок.

Слідство потурбувалося і про «документальні докази» вини Казимира Йосиповича. В його справі фігурувала виробнича характеристика Мархілевича, яка свідчила про низьку якість його роботи, що пояснювалось (?) його зв'язками з «ворогами народу» Р. Кохом, Ф. Новозамським, Сичом та ін.[5] Щоправда, інших «документальних доказів» у справі К. Мархілевича немає. Напевне, пильним слідчим було достатньо й цього, тим паче, що злочин звинувачуваного був, як мовиться, очевидним.

На основі «Обвинувального висновку» у справі К. Мархілевича, в якому, зокрема, говорилось, що «факти проведення звинуваченим Мархілевичем шпигунсько-диверсійної роботи підтверджуються документацією і його особистим зізнанням», Казимира Мархілевича було визнано винним і згідно з статтями 54—6 і 54—9 Кримінального кодексу УРСР засуджено до розстрілу. Акт про виконання вироку датований 25 листопада 1937 року[6], хоча дружина страченого дізналася про його смерть «від пороку серця» лише у 1942 році...

З початком після XX з'їзду КПРС широкомасштабного процесу перегляду справ і реабілітації жертв сталінського свавілля Катерина Францівна почала добиватися повернення своєму чоловіку доброго імені. Тричі протягом 1956 року зверталася вона до вищих судових інстанцій з проханням про реабілітацію Казимира Йосиповича. На щастя, її зусилля не були марними. Справу К. Мархілевича було переглянуто. Колеги Мархілевича по роботі в рудоуправлінні, які були причетні до написання його характеристики у 1937 році, визнали, що вона була підготовлена «під диктовку» слідчих, а

сам він ніякою шкідницькою діяльністю ніколи не займався. Зокрема, колишній керівник інспекції управління «Гикюжруда» М. Мамонтов зазначив, що Мархілевич не міг відправляти на металургійні заводи неякісну руду, оскільки її добуванням, зберіганням і відвантажуванням замовникам займався не інспекторський персонал, а працівники кожної рудокопальні[7].

Прояснило сутність справи К. Мархілевича і вивчення матеріалів, які стосувалися справи розстріляного у грудні 1937 року німецького фахівця Р. Коха. Як з'ясувалося, в них не було документів, що могли б підтвердити факт вербування Кохом Мархілевича і використання його як свого посібника.

Всі ці перевірки дозволили зробити висновок про необгрунтованість і надуманість звинувачення К. Мархілевича, яке було побудоване лише на його зізнанні та вкрай суперечливих, неперевірених свідченнях інших . Не підтвердила звинувачення й додаткова перевірка справи Мархілевича, а тому 18 жовтня 1957 року Воєнний трибунал Прибалтійського військового округу скасував за відсутністю доказів у скоєнні злочинів проти СРСР рішення про його засудження до страти[8], повернувши Казимиру Йосиповичу Мархілевичу ім'я чесного і сумлінного майстра гірничої справи, котрому, як і багатьом іншим його колегам по роботі, кров'ю довелося оплатити українсько-німецьке співробітництво.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Ченцов В. В. Проблема политических репрессий против немцев Украины в свете документов НКВС // Вопросы германской истории. Немцы в Украине.— Днепропетровск, 1996.— С. 165.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-8 311. Арк. 1.

[3] Цит. за: Ченцов В. В. Проблема политических репрессий... С. 171—172.

[4] АУСБУДО. Спр. П-8 311. Арк. 13.

[5] Там само. Арк. 5.

[6] Там само. Арк. 19.

[7] Там само. Арк. 55.

[8] Там само. Арк. 69—70.

А. Голуб

ЖИТТЯ, ОБІРВАНЕ НА ЗЛЕТІ

***МОВЧАН Григорій Якович.** Народився в 1907 році в с. Нехвороща Полтавської губернії. Українець. Працював художником-оформлювачем у Палаці культури ім. Ілліча, потім у товаристві «Художник». Заарештований у вересні 1937 року. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1958 році.*

Є на півдні Полтавщини велике старовинне село Нехвороща. Привільно розкинулось воно на берегах Орілі, заквітчане вишневими садами, оточене сосновими лісами та мальовничими пагорбами. Здається, сама тутешня природа лікує людину від хвороб тілесних і душевних, налаштовує її на особливий, поетичний лад... Але якщо ти син бідняка, то тобі ніколи милуватися краєвидами, твоє життєве призначення — щоденна важка, чорнова робота. І все ж Грицько Мовчан начебто вбирав навколишню красу, мріяв колись відобразити її. Здібного хлопчика примітили викладачі місцевої художньої школи, і ось вже селянський син вчиться тримати в руках пензля, змішувати фарби, знайомиться з основами малюнка, таїнами перспективи і світлотіні.

Минуло дитинство, настало доросле життя. Малярством доводилось займатися коли-не-коли, бо рано оженився, мав з дружиною міцне господарство, яке невдовзі місцева влада визнала за куркульське. Наприкінці 1920-х років це було ой як небезпечно. У 1929-му молода пара господарство втратила — не змогла виконати накладену на неї норму хлібоздачі. По всій Україні внаслідок застосування «уральско-сибірського методу» хлібозаготівель, впровадженого Сталіним, у цьому році було розпродано з торгів майже 18 тис. господарств, оголошених куркульськими. Сім’я Мовчанів вступила до колгоспу, який організувався в Нехвороші, але не прижилася в ньому і зовсім покинула рідне село.

У 1931 р. двадцятитрьохлітній Григорій Мовчан з дружиною Катериною, синами і двома валізами, в які вмістився увесь сімейний скарб, приїздить до Дніпропетровська. Тут на нього чекатиме нове життя, сповнене мрій про професійне заняття живописом, тут він зустріне свій останній день...

Неабиякі здібності, малярський хист, певні професійні навички, отримані у художній школі, допомогли Григорію знайти роботу. Він влаштовується художником-оформлювачем у Палац культури ім. Ілліча. Малює афіші кінофільмів, театральних вистав, концертів місцевих артистів і заїжджих знаменитостей. Це для заробітку, щоб прогодувати сім’ю. А для душі — пейзажі рідного краю, натюрморти, портрети близьких людей. Поступово Г. Я. Мовчан стає своїм у середовищі дніпропетровських художників, у нього з’являються нові друзі. Він наполегливо працює, удосконалюючи свою майстерність, більш сміливими і вивершеними стають його полотна. Через деякий час Г. Я. Мовчана приймають у артіль «Художник», у нього з’являються замовники не лише в Дніпропетровську, а й інших містах.

Мистецтво заполонило усі його думки, воно — головний предмет його розмов з колегами: секрети майстерності, великі художники минулого...

Зрозуміло, не могли вони оминути і тодішній стан живопису, і до якого простягнули свої довгі руки партійні ідеологи, повчаючи митців, що писати і в якій манері це робити. Канони соцреалізму вимагали: якщо пейзаж — то обов'язково індустріальний, якщо портрет — то передовика виробництва. Без цього обов'язкового «джентльменського» набору потрапити на виставку годі було й мріяти.

Якось влітку 1936 року в художньому фонді завелась розмова про творчість Іллі Рєпіна. Тоді й дізнався Григорій Мовчан, що відомий історик Дмитро Іванович Яворницький дружив з великим російським художником, і у нього зберігаються деякі ескізи робіт майстра. Бажання побачити їх і стало приводом для знайомства молодого художника з академіком Д. І. Яворницьким. Та й у кого, як не у Дмитра Івановича, міг дізнатися Г. Я. Мовчан про те, що так завжди цікавило: про історію України, славні діяння предків — волелюбних козаків, адже про це у 30-ті роки намагались не згадувати. А йому так мріялось написати картину про славних лицарів-запорожців. Певне, розмова торкалась і болючих проблем сучасності — будівництва Дніпрогесу і його наслідків, стану української культури. Таких зустрічей у Г. Мовчана було усього дві, але цього було достатньо, щоб не небесний, а земний вершитель доль людських в особі обласного НКВС заніс художника до свого списку приречених на знищення.

Якби Григорій Мовчан був більш передбачливим і обережним, то не зважився б на це досить небезпечне для того часу знайомство, остерігся б спілкуватися з людиною, про яку, за словами його колеги, «идут нехорошие слухи». Але він і не підозрював, що атмосфера навколо корифея української історичної науки стає все більш напруженою, а хмари все дедалі темнішими.

...Як вдало вписувався академік Д. І. Яворницький у роль керівника української націоналістичної організації у Дніпропетровську за задумом стратегів з НКВС! Прославляє козацтво — значить, протиставляє минуле щасливій сталінській сучасності, турбується долею української мови і культури — значить, націоналіст, має великий авторитет серед усіх верств населення, широке коло шанувальників і просто знайомих — ось вам готовий керівник організації.

За Д. І. Яворницьким давно вже було встановлено пильний нагляд як професіоналів з НКВС, так і аматорів-стукачів. У поле їхнього зору потрапляли усі, хто хоч раз побував у затишному будиночку біля парку ім. Шевченка. А може, й не знайомство з опальним академіком стало приводом для арешту Г. Мовчана. У 1937 р. по всьому Радянському Союзу йшло справжнє полювання на людей, густим неводом тягли «рибалки» з каральних органів свою здобич, і приводом для арешту могло бути лише необережно сказане слово. Особливо підозрілими для влади здавались люди інтелектуальних професій, митці, усі ті, хто був здатний на вільну думку.

25 серпня 1937 р. було виписано ордер на арешт Г. Мовчана, а першого вересня на квартиру по вул. 9-й Чечелівці, куди зовсім недавно переїхала сім'я, прийшли чекісти й забрали з собою господаря[1].

У в'язниці НКВС Григорій Якович чекав на допит аж півтора місяця (у порушення існуючих тоді процесуальних норм). Не важко здогадатись, що переживала людина, потрапивши у таке становище, через які фізичні і моральні муки їй довелось пройти. Але найстрашнішими були незрозумі-

лість і невідомість: чому я тут опинився, що на мене чекає? Григорію Яковичу, напевне, здавалось: ось викличуть його на допит, там все і з'ясується. Але йшов день за днем, а його не викликали. В камеру повертались сусіди після виснажливих допитів, змучені, зболені після застосування «фізичних засобів впливу», а його все тримали у стані невідомості.

А в цей час, не дочекавшись батька, 12-річний Владислав і шестирічний Вадим стали питати маму, де він. Та наказала їм, коли їх розпитуватимуть сторонні люди, відповідати, що батько поїхав до Запоріжжя. Вадим Григорович Мовчан і досі не може забути, як після такої звістки змінювалось обличчя людини, начебто тінь на неї лягала.

Але таємне швидко стає явним, і ось вже в дворі молодших Мовчанів стали дражнити батьком-троцькістом (так для обивателя уособлювався ворог народу). Діти, зрозуміло, страждали, а мати їх втішала. Однак нічого про це не знав їхній батько, для якого настали найстрашніші дні у житті. Його все-таки змусили зізнатися і у належності до контрреволюційної української націоналістичної організації, яка нібито ставила за мету повалення радянської влади і відновлення в Україні самостійної держави з формами фашистського правління, і у тому, що завербований він був до неї Д. І. Яворницьким[2]. Протоколи допитів свідчать про те, що Григорій Якович намагався втягнути у свою справу якнайменше людей: «завербував» він лише двох, а третього не вдалось. Не зміг він назвати інших членів організації, Д. І. Яворницький йому нічого не повідомив про них[3]. І взагалі його роль у міфічній організації мінімальна, адже він жодного «завдання» так і не зміг виконати[4].

По суті, в руках у слідчих не було ніяких переконливих доказів причетності заарештованого до приписуваних йому діянь, але їх це не зупиняло: план по смертях ще не був виконаний. Справа Г. Я. Мовчана була направлена на розгляд позасудового надзвичайного органу, який правив бал у 1937 р.,— «трійки» при обласному управлінні НКВС. Напевне, і для цієї інституції, яка штампувала смертні вироки з жорстокістю бездушного автомата, докази провини Г. Я. Мовчана здалися хиткими, тому і з'явилося у протоколі засідання «трійки» від 14 листопада 1937 р. обвинувачення, яке жодного разу не згадувалось під час попередніх процесуальних дій,— в підготовці терористичних актів над керівниками партії і держави.[5] Тепер вирок можна було легко передбачити — вища міра покарання.[6] Через п'ять днів його було виконано.

...Не знадобились Григорію Яковичу теплі речі, які пропонувала йому дружина під час побачення. Вона його ледве впізнала, оскільки від молодої, повної сил людини лишилася одна тінь. За п'ять хвилин, які їм відвели, що можна було сказати? Він встиг спитати: «Діти знають, де я? Перекажи їм, що батько поїхав надовго-надовго...».

Нестерпно довго довелося чекати матері Григорія Яковича, дружині, дітям правду про долю найріднішої людини. У 1937 р. дружині повідомили, що Г. Я. Мовчан засуджений на 10 років без права листування, у 1959 р., коли справу було переглянуто і за відсутністю складу злочину Г. Я. Мовчана реабілітовано, родина не дізналася про дату і обставини його смерті.

Лише наприкінці 80-х років молодшому сину Г. Я. Мовчана, Вадиму Григоровичу, повідомили про все. На цей час із сім'ї залишився він один — пропав безвісти під час війни брат Владислав, померла бабуся, яка залиша-

лася з онуками після арешту сина і висилки невістки до Дніпродзержинська, пішла з життя мати. Нелегко було і Вадиму Григоровичу у дитинстві та юності жити з тавром «син ворога народу». Але вистояв, закінчив з золотою медаллю школу, з червоним дипломом Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут. Син успадкував від батька творчу вдачу, різноманітні таланти. Так сталося, що не збереглося ані речей, ані полотен батька. Залишилися самі фото, на яких той молодий, усміхнений, впевнений у тому, що попереду — лише світлі обрії. Не судилося...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-135. Арк. 5.

[2] Там само. Арк. 7.

[3] Там само. Арк. 13.

[4] Там само. Арк. 12.

[5] Там само. Арк. 30.

[6] Там само.

Н. Бикова

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ АРТЕМА НАРІЖНОГО

НАРІЖНИЙ Артем Васильович. *Народився в 1879 році. Українець. Директор радгоспу ім. К. Лібкнехта Магдалинівського району Дніпропетровської області. Заарештований в 1938 році. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Коли знайомишся з матеріалами кримінальної справи Артема Васильовича Наріжного, виникає відчуття, що звинувачуваний, незважаючи на весь трагізм ситуації, в котрій він опинився, як і тисячі інших його сучасників, був людиною достатньо мужньою і не позбавленою почуття гумору. Навіть визнавши свою «провину», він залишився для слідства досить міцним горішком, в усякому разі, таке враження складається.

Народився А. В. Наріжний 20 жовтня 1879 р. у селищі Кишеньки на Полтавщині в бідній родині. За царських часів у жандармських документах за соціальним становищем він проходив як «козак Полтавської губернії, Кобеляцького повіту, Кишенської волості»[1]. Освіту мав нижчу, а за професією був слюсарем.

У 1904 р. А. В. Наріжний працював помічником машиніста на Забайкальській залізниці разом із машиністом потягу Островським, який був есером. Під його впливом Наріжний пристає до есерівської партії. У 1905 р. вони разом беруть активну участь у жовтневому політичному страйку в м. Читі. В цьому ж році Наріжного відряджають до Катеринославського залізничного депо. На новому місці він продовжує співпрацю з есерами, стаючи з 1906 р. активним діячем місцевої організації. У 1907 р. (або 1908 р.) входить до складу губернського комітету Катеринославської організації партії соціалістів-революціонерів, беручи активну участь у його засіданнях[2],— зазначається в жандармських документах. У серпні 1909 р. його заарештовують і вміщують до Катеринославської губернської в'язниці. За належність до партії есерів, а також за зберігання зброї і вибухових припасів Наріжного засилають на 5 років під гласний нагляд поліції до Якутії, де він перебував з 1909 до 1913 р. Звільнившись, приїздить до Миколаєва, а з 1914 до 1918 р. проживає у Петрограді, продовжуючи роботу в партії есерів[3].

У 1923—1924 рр. Наріжний працює головою Катеринославської райспоживспілки[4]. Перебуваючи на керівних посадах у кооперативних установах, він двічі побував за кордоном: у 1924 р., на міжнародному кооперативному альянсі у м. Генті (Бельгія), та у 1927 р., на міжнародному кооперативному конгресі у Стокгольмі[5].

У 1930 р. Наріжний перебував під судом «за недостатній контроль» і по суду дістав «громадський осуд»[6]. Напередодні арешту він працював директором радгоспу ім. К. Лібкнехта Магдалинівського району Дніпропетровської області (підсобне господарство заводу ім. К. Лібкнехта).

Такі основні віхи життя Артема Васильовича до дня його арешту — 16 лютого 1938 р. Заарештовують його за обвинуваченням в тому, що він є

активним учасником «контрреволюційної есерівської повстанської організації» і проводить «активну контрреволюційну есерівську діяльність»[7]. 26 лютого 1938 р. на очній ставці, в якій бере участь А. В. Наріжний, засвідчується його належність до контрреволюційної есерівської організації, але він категорично це заперечує[8]. Проте на допиті 10—11 березня 1938 р. він повністю визнає себе винним у тому, в чому його звинувачують, так само, як і в тому, що протягом всього існування радянської влади залишався переконаним її ворогом до моменту свого арешту[9].

Наріжний визнає, що до контрреволюційної есерівської організації його в липні 1935 р. завербував Василь Іванович Осипов, якого він знав у 1923—1924 рр. Тож докладно розповідає, як вони зустрілися в Потьомкінському саду (нині парк ім. Т. Шевченка) і під час бесіди обмінялися своїми контрреволюційними думками. Від Осипова дізнався про існування контрреволюційної есерівської організації і відразу ж дав згоду увійти до її складу, заявивши, що «…був та залишився до сих пір відданим есерівській партії і готовий прийняти найдіяльнішу участь і готовий працювати».[10] Далі, як і повинно бути за сценарієм, Осипов розповів про цілі та завдання організації: підбирати і вербувати людей з числа куркулів та заможних, озлоблених проти радвлади; проводити контрреволюційну агітацію серед колгоспників, спрямовану на розвал колгоспів; кінцева мета — повалення радвлади і встановлення буржуазно-демократичного уряду через збройне повстання в країні.[11] Програма ж організації, як розповів слідчому Наріжний, полягала у встановленні приватної власності на землю та створенні буржуазно-демократичного уряду, на перший час навіть коаліційного у блоці з іншими партіями, але в основному есерівського. Відповів він і на питання про придбання зброї та збройне повстання, зробивши це, правда, у загальних, стандартних фразах. Проте склад організації назвати не зміг, заявивши, що він йому невідомий, так само, як і не зміг назвати, хто входив до складу обласного керівництва організації і ким вона очолювалася, пояснивши, що Осипов йому про це не сказав. Зате повідомив, теж зі слів Осипова, що організацію очолював закордонний центр, представлений Черновим і Гоцем (Видатні діячі і лідери есерівської партії.— Авт.). Слідчий наполегливо вимагав від Наріжного назвати його зв'язки з закордонними есерами, але звинувачуваний вперто на це не погоджувався, заявивши, що він особисто ні з ким зв'язків не мав. Однак про зв'язок з Осиповим Наріжний розповів докладно, повідомивши, що за їхньою домовленістю для найбільшої конспірації було вирішено зустрічатися якомога рідше, а зв'язок підтримувати листуванням за такою адресою: м. Дніпропетровськ. До запитання. Журавльовій Марії Петрівні. Визнав, що у 1935—1937 рр. на цю адресу надіслав кілька листів. На допиті 16 березня 1938 р. розповів про їхній зміст, про те, що в них він висвітлював в широкому масштабі настрої та ставлення окремих груп колгоспного селянства, робітників та службовців до різних заходів партії та уряду[12]. Коментарі тут, мабуть, зайві.

Не приховував Наріжний і своєї «практичної діяльності» як учасника контрреволюційної організації, яка полягала в тому, що «… він в обережній формі проводив серед своїх знайомих контрреволюційну агітацію, спрямовану на недовіру і дискредитацію політики партії і радвлади»[13]. Але своєї шкідницької роботи не визнав, заявивши на допиті, що ніякого шкідництва не здійснював. Зрозуміло, що слідчий йому не вірить, але Наріжний наполягає,

пояснюючи, що шкідництвом не займався, а навпаки, виконував виробничо-фінансовий план у відповідності до настанов, отриманих ним особисто від Осипова. Осипов вважав, що радгосп якогось державного значення не має, тому Наріжному, як директорові, слід сумлінно виконувати свої обов'язки, щоб не викликати до себе підозри, а властиві йому організаторські здібності спрямувати на обробку та вербування нових членів до організації. Тому Наріжний й пояснює, що у відповідності до отриманих від Осипова вказівок шкідництвом не займався, але до організації завербувати нікого не встиг. Більш того, коли Наріжний під час їхньої останньої зустрічі у серпні чи вересні 1937 р. повідомив про це Осипова, то останній його за це вилаяв, настійно вимагаючи активізувати роботу по вербуванню, але і на цей раз Наріжний цього не зробив, побоюючись бути розкритим[14]. Правда, під час очної ставки 26 лютого 1938 р. було повідомлено, але не Наріжним, протилежне, начебто Осипов називав Наріжного як активного учасника організації і навіть ставив його за приклад[15]. При цьому слід врахувати, що Осипов під час слідства своєї вини не визнав і нікого, як своїх співучасників, не назвав. Хоча на очній ставці 2 червня 1938 р. між Осиповим та Наріжним останній підтвердив все сказане ним щодо Осипова на своїх попередніх допитах[16]. Чомусь Наріжний це зробив, не назвавши більше нікого, кого б слідчі могли б використати, як нових звинувачених по цій справі. Наріжний зробив себе та Осипова головними діючими особами спектаклю, в якому йому довелося грати навіть всупереч його бажанню. Можливо, свідчення на Осипова були для Наріжного тим мінімумом, який він, йдучи на поступки своїй совісті, дозволив собі, будучи, мабуть, вже неспроможним не визнавати звинувачень, інкримінованих йому слідством. А коли так, то Наріжному треба було дати якусь «вірогідну» версію своєї «контрреволюційної» діяльності, яка задовольнила б слідство. І хоча слідчому з А. В. Наріжним було нелегко, головне він досягнув — свою «провину» звинувачуваний визнав.

В «Обвинувальному висновку» було зазначено, що А. В. Наріжний є учасником контрреволюційної есерівської організації, проводить активну роботу проти радянської влади, отримав завдання здійснювати терористичні акти проти керівників ВКП(б) і радянського уряду, проводити шкідництво в радгоспі, а серед населення — контрреволюційну агітацію, тобто він звинувачувався у злочинах, передбачених статтями 54—2, 54—11 КК УРСР[17].

10 травня 1938 р. на засіданні трійки УНКВС по Дніпропетровській області (протокол № 82) при розгляді справи № 54 465, по якій проходив і А. В. Наріжний, виноситься вирок — розстріл. 23 липня 1938 р. рішенням бюро Приміського райкому КП(б)У А. В. Наріжного виключають з партії «як ворога народу, репресованого органами НКВС», а 8 лютого 1939 р. це рішення підтверджується на засіданні бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У (протокол № 129)[18].

Рідні Артема Васильовича, намагаючись дізнатися про його долю, звернулися з листом на ім'я Сталіна. У січні 1939 р. сина Наріжного Віктора Артемовича викликали до приймальні наркома внутрішніх справ Берії і повідомили, що А. В. Наріжний засланий на крайню Північ строком на 10 років без права листування[19].

1 квітня 1956 р. Віктор Артемович Наріжний звертається з листом на ім'я секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва з проханням надати йому можливість дізнатися про долю батька і про його реабілітацію[20].

У березні 1957 р. співробітниками УКДБ по Дніпропетровській області був підготовлений «Висновок по архівно-слідчій справі», в якому констатувалося: «Таким чином, показання Шаляхіна, Стадниченко і Наріжного... про причетність їх до контрреволюційної організації в процесі додаткової перевірки не знаходять об'єктивного підтвердження, а в деякій частині заперечуються матеріалами перевірки»[21].

30 березня 1957 р. Військовий прокурор Київського військового округу (КВО) вносить протест (в порядку нагляду) по справі Осипова В. І. та інших, погоджуючись з яким, Військовий трибунал КВО в своєму засіданні від 12 квітня 1957 р. ухвалив: «Постанову трійки УНКВС по Дніпропетровській області від 10 травня 1938 р. у відношенні А. В. Наріжного та інших відмінити і справу на них виробництвом припинити за відсутністю складу злочину»[22].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-7 116. Арк. 204.
[2] Там само. Арк. 169, 204.
[3] Там само. Арк. 169.
[4] Там само. Арк. 172.
[5] Там само. Арк. 169, 171.
[6] Там само. Арк. 166.
[7] Там само. Арк. 167.
[8] Там само. Арк. 175—176.
[9] Там само. Арк. 172.
[10] Там само. Арк. 169.
[11] Там само. Арк. 170.
[12] Там само. Арк. 173.
[13] Там само. Арк. 171.
[14] Там само. Арк. 174.
[15] Там само. Арк. 176.
[16] Там само. Арк. 72—74.
[17] Там само. Арк. 179—180.
[18] Там само. Арк. 236.
[19] Там само. Арк. 198.
[20] Там само. Арк. 198—198 зв.
[21] Там само. Арк. 313.
[22] Там само. Арк. 319.

В. Яценко

ЗАРУЧНИКИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

***НЕСТЕРЕЦЬ Павло Лаврінович**. Народився в 1907 році в с. Воскресенці Катеринославської губернії. Українець. Працював викладачем Дніпропетровської середньої школи № 54. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1958 році.*

...Село Чапаєвка (до 1934 року — Воскресенка) — нині центр сільської ради, розташоване у верхів'ї річки Конка, за дев'ять кілометрів від районного центру Пологи. В селі, як свідчить «Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область» (1970), — залізнична станція Гусарка на лінії Пологи-Донецьк. Село велике, з населенням майже п'ять тисяч осіб.

Тут і народився в родині Нестерців хлопчик Павло. Анкета арештованого містила розділ «соціальне походження». Там зазначалось: «з куркулів», але дружина П. Нестерця Марія Яківна Носкова, яка була родом з одного села з чоловіком, твердила, що батьки його були середняки. Як би там не було, Лавріна Нестерця репресували 1935 року за «контрреволюційну діяльність». А його сина в 1930 році виключили з комсомолу за те, що приховав своє соціальне походження.

Ми критично ставимося до протоколів допитів, які провадилися в 1937 році, та все ж деяку інформацію містять і вони, якщо відкидати ідеологічні кліше того часу. Ось перед нами протокол допиту молодого літератора від 19—22 липня 1937 року. Що ж то за допит такий чотириденний — чи не тому, що допитуваного було поставлено на «конвейєр»... Павло Лаврінович так розповідав про «оточення, в якому я з юнацьких років знаходився і яке мене виховувало. Походячи з куркульської родини, я був заряджений ворожістю до радянської влади, якою жив мій батько, який дійшов, зрештою, у своїй злобі проти радянської влади до активної контрреволюційної діяльності, яка була припинена лише в 1935 році, коли батько мій був заарештований і засуджений до ув'язнення в табори»[1].

Як свідчить протокол того ж допиту Нестерця, його націоналістичні почуття в молодості розпалювалися під впливом таких «ідеологів і вождів українського націоналістичного руху, ...як Авдієнко — лідер УКП, Чуйко, який був найближчим другом і сподвижником Шумського, та ін. Особи ці бували в Чубарівському районі, на моїй батьківщині, і, стикаючись з ними, я піддавався відповідній обробці»[2].

Переїхавши приблизно 1930 року до Дніпропетровська, Павло Нестерець починає співробітничати з літературними виданнями. На допитах він свідчив, що 1930 року тут зустрівся з Іваном Ткачуком, редактором газети «Звезда» й літературного часопису «Зоря». Та пам'ять, напевне, підвела Нестерця, бо Ткачук працював у Дніпропетровську десь до літа 1929 року,

після чого був переведений на роботу до тодішньої столиці України — Харкова.

Перед нами один із зразків літературної продукції 24-річного П. Нестерця — його нарис про часопис «Аргонавты», який 1918 року видавався в Катеринославі (нарис П. Нестерця з'явився у червні 1931 року в журналі «Зоря»). Знайомлячи читачів з історією чи не першого на Придніпров'ї літературно-мистецького видання, П. Нестерець оцінював його з класових позицій, характерною для 30-х років мовою. Переважала негативна оцінка журналу:

«Аргонавти» варті хіба спогадів, як перший літературно-мистецький журнал у великому місті, як надгробне слово мистецтвам кляси, що сходить з кону життя.

І як говорив поет:

Тільки нам молодим цвісти,

Тільки нам молодим зоріть!» («Зоря», 1931, №6).

Сумна іронія долі: А. Палей, якого П. Нестерець назвав дійсним редактором і душею гуртка, що видавав часопис «Аргонавты», значно пережив Нестерця,— він помер у Москві 1995 року на 102-му році життя... Ми почали з ним листування, коли йому перевалило за сто, і він зберігав до кінця днів своїх дивовижну ясність думки, хоч П. Нестерця й не знав, бо в 1931-му вже жив у Москві.

Молодий літератор П. Нестерець не нехтує невеликими замітками, які відбивають тодішній літературний процес. Так, у наступному номері часопису «Зоря» він пише про «Призовник» — рукописний літературно-художній журнал літгуртка ВУСППу (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників) та профкому Дніпропетровського інституту профосвіти, перше число якого з'явилося у травні того ж таки 1931 року.

У дусі часу письменник віддав належне виробничій прозі, оспівуванню індустріалізації, яка тоді відбувалася в СРСР. Грудневий номер журналу «Зоря» за 1931 рік вмістив його твір «Дев'ята спіраль» — уривок із книжки «На бетоні». Про стиль письменника свідчить такий уривок:

«Десь, високо в тросах, плуталися зорі й щербатий диск молодика, зачепившись за опалубку, блід перед сонцями електролямп.

Шалено гакали «кукушки», дерики й парові зводи, щоразу піднімали руки стріл, вимагаючи слова на вечірньому мітинзі будування, за нові рекорди, за небачені соціалістичні зразки».

Павло Нестерець викладає у вечірній школі, заробляє на хліб як педагог. 1932 року одружується з 18-річною землячкою, родом з тієї ж Воскресенки, Марією Носковою, у них народжується дитина, але у віці восьми місяців помирає.

1934 року Павло Нестерець познайомився з дніпропетровським письменником Свиридом Мусіяком, який тоді працював на обласному радіо. Нестерець оселився на квартирі у С. Мусіяка. Наслідком їхньої творчої співпраці стала повість «Інженер Галін» — розділи з цієї повісті друкувалися в дніпропетровському журналі «Зоря» в №4—5 за 1934 рік. Через багато років у листі до краєзнавця Юхима Сущенка Свирид Мусіяк писав про історію роботи над цією повістю (оскільки письменник згадував події досить давнього часу, його могла трохи підвести пам'ять: розділи з повісті друкувалися вже в 1934 році, а він пише, що в 1935 працював над нею і потім у нього з'явився Нестерець, останнього С. Мусіяк називає поетом, хоч

саме поетичні його твори нам невідомі. Проте ці дрібні неточності не зменшують ваги спогаду:

«На початку 1935 року я працював над повістю «Інженер Галін», перші розділи якої друкувалися в журналі «Зоря». Згодом повістю зацікавився молодий дніпропетровський поет Павло Нестерець. Він декілька разів приходив на квартиру і все просився прийняти його співавтором повісті.

Це нагадувало мені співавторство Ільфа та Петрова. Я йому сказав, що до Ільфа та Петрова нам далеко... Зрештою я погодився. Журнал «Зоря» друкував тим часом наступні глави повісті «Інженер Галін». У журналі «Жизнь» з'явилася позитивна рецензія на розділи повісті. Це ще більше заохотило нас до творчої праці. До кінця повісті ще було далеко, але ми вже мріяли про щасливе закінчення. Та не так сталося, як гадалося.

В ніч з 3 на 4 серпня 1937 року раптом закінчилося моє творче життя на Дніпропетровщині»[3].

Співавтора С. Мусіяка Павла Нестерця заарештували ще раніше. Це сталося 10 липня 1937 року. Вони з дружиною тоді наймали кімнату на вулиці 2-га Чечелівка в Дніпропетровську (згодом — вул. Бабушкіна.— Авт.). Співробітник обласного відділу НКВС, «розглянувши матеріали про злочинну діяльність гр. Нестерця Павла Лаврентійовича, яка виявилася в тому, що він належить до українського націонал-фашистського підпілля, входить до складу терористично-диверсійної групи і провадить активну контрреволюційну діяльність»[4], вирішив заарештувати його.

Звісно, якихось речових доказів, які б свідчили про належність 30-річного вчителя до терористично-диверсійної групи, виявлено не було. Зате було багато книжок... Малописьменний слідчий (у графі анкети заарештованого про освіту пише «незаконченное высшее») починає працювати з заарештованим П. Нестерцем. Той не чинив довгого опору. Вже в день арешту він пише заяву начальникові обласного управління НКВС, в якій «вирішив чесно і щиро розповісти слідству все, що мені відомо про існуюче в м. Дніпропетровську націонал-фашистське підпілля, його учасників, проведену контрреволюційну роботу і про свою участь і роль в цьому підпіллі»[5]. Він сподівався своїми зізнаннями «довести, що я ще не зовсім втрачена для радянської влади людина»[6].

Щоб це довести, треба було обмовляти себе й інших. Павло Лаврінович на тому допиті, що тривав чотири дні — з 19 по 22 липня 1937 року, свідчив, що в націонал-фашистське підпілля його «втягнув» Іван Хлябко, якого він зустрічав на квартирі у С. Мусіяка: «У розмові, що зав'язалася, я став скаржитися, що мені не довіряють у письменницькому середовищі, ігнорують і не дають змоги стати на ноги, бо я український письменник»[7].

На пропозицію слідчого назвати учасників українського націонал-фашистського підпілля в Дніпропетровську П.Нестерець називає 23 прізвища. У списку — імена письменників, педагогів, артистів, музикантів, професорів... Того спекотного літа 1937 року маховик репресій набирав все більших обертів. Йому були потрібні все нові жертви. Фабрикувалися великі й ефектні справи...

«Коли мені дозволили побачення з чоловіком у в'язниці, я його питала, за що він заарештований,— згадувала в лютому 1958 року його дружина Марія.— Чоловік мені не відповів на це запитання, а просив звернутися з таким питанням до слідчого»[8].

Тим часом П. Нестерець обмовляв себе, твердячи, що особисто він залучив до підпільної організації художника Григорія Мовчана і Василя Петренка, колишнього офіцера петлюрівської армії, колишнього вчителя, який у той час працював на заводі ім. Леніна.

Свідчення, які нині можуть викликати лише легку посмішку, тоді фіксувалися слідчими на повному серйозі. Ще раз цитую чотириденний допит П. Нестерця:

«...на нарадах активних учасників підпілля, які проходили на квартирі Еварницького... питання про підготовку кадрів для повстання і диверсійних груп піддано детальному обговоренню»[9].

Або: «зв'язок з закордоном здійснювався Еварницьким через художника Рєпіна, який мешкав у Фінляндії, а останнім часом, після його смерті, через дочку Рєпіна, яка живе там же в Фінляндії»[10].

1937 року, коли йшли допити П. Нестерця, С. Мусіяка, І. Хлябка й інших братів по нещастю, професору Дмитру Івановичу Яворницькому виповнилося 82 роки! Йому залишалося жити лише три роки. І, мабуть, тільки вік та славетне ім'я зупинили каральні органи перед арештом Яворницького. Проте, якби він не помер у 1940 році, а дожив до війни, не уник би долі академіка А. Кримського чи Л. Старицької-Черняхівської — був би заарештований і вивезений на схід, щоб не відігравав ролі націоналістичного прапора...

Не знаю, чи так вже важливо, хто називав чиї прізвища на тих нічних допитах, але якщо це важливо для історії, то ім'я Павла Нестерця «виплило» на допиті Терентія Костянтиновича Дреуса, якого допитували три дні — з 17 по 19 червня 1937 року. Дреус назвав сім прізвищ, серед інших і Нестерця — «письменник, син колишнього офіцера і куркуля, укр. націоналіст».[11] Через три тижні Нестерець вже був ув'язненим і називав нові прізвища...

31 серпня 1937 року — на схилі літа того божевільного року П. Нестерцю і С. Мусіяку влаштували очну ставку, на якій обидва підтвердили своє членство в контрреволюційній націоналістичній організації. Свирид Мусіяк, якому судилося вижити після того пекла, потім згадував:

«...Коли на очну ставку викликали мого співавтора Павла Нестерця, який теж був репресований, щоб він підтвердив наклеп проти С. П. Мусіяка, то він сказав: «Ну що ж, коли вам так треба, то я підтверджую свої показання»[12].

Того ж дня влаштували очну ставку П. Нестерцю і І. Хлябку. Останній підтвердив слова Нестерця, що вони були учасниками однієї націоналістичної організації і він запропонував Нестерцю віддрукувати і поширити серед робітників заводу ім. Петровського контрреволюційні листівки. Ясна річ, ніяких листівок і близько не було. А от визнання про намір було!

Справа розгортається в стрімкому темпі. 5 вересня — ще одна очна ставка Нестерця і Хлябка. А 10 вересня вже було сфабриковано «Обвинувальний висновок» по слідчій справі № 20 729 по звинуваченню Нестерця Павла Лавріновича у здійсненні злочинів, передбачених статтями 54—8 і 54—11 КК УРСР.

«Управлінням державної безпеки по Дніпропетровській області викрита і ліквідована українська контрреволюційна націоналістична організація, яка ставила за мету — відторгнення України з допомогою Німеччини і Польщі від СРСР і створення самостійної української держави з фашистськими формами правління.

Активним учасником організації... був звинувачений Нестерець Павло Лаврінович, який проводив контрреволюційну роботу по залученню в організацію нових осіб, зокрема, з числа робітників заводів м. Дніпропетровська і розповсюдженню серед них контрреволюційних націоналістичних гасел»[13].

Закрите судове засідання Військової колегії Верховного суду СРСР відбулося 16 вересня 1937 року в Дніпропетровську. П. Нестерець повністю визнав себе винним, підтвердив всі показання, дані ним на попередньому слідстві. В останньому слові просив врахувати його щире розкаяння і поставитись до нього поблажливо, не розлучаючи його з родиною.

Суд цим проханням не був збентежений. Вирок традиційний — до вищої міри кримінального покарання — розстрілу. З конфіскацією всього майна, що належало особисто йому. Вирок остаточний, оскарженню не підлягав і на підставі постанови ЦВК від 1 грудня 1934 року належав негайному виконанню. Павла Лавріновича розстріляли наступного ж дня, про що свідчить акуратно підшита у його справі довідка.

Минуло двадцять років. У вересні 1957 року в прокуратуру Дніпропетровської області надійшла заява громадянки Носкової Марії Яківни з проханням реабілітувати її та чоловіка, П. Л. Нестерця. Справа в тому, що через два місяці після арешту чоловіка, 8 вересня 1937 року, заарештували і її. Разом з іншими жінками, у яких були заарештовані чоловіки, Марію Яківну протримали два місяці в дніпропетровській тюрмі, потім зачитали постанову Особливої наради (ніяких допитів перед цим не було). Як член родини зрадника батьківщини, вона за цією постановою ув'язнювалася на п'ять років до виправно-трудовиого табору. Так і жінки відповідали за своїх чоловіків.

Через місяць Марію Носкову відправили відбувати покарання в таборах Сибіру. Спершу вона опинилася в Томську. Там їх ізолювали від в'язниці, жінки жили в бараках, куди їм доставляли продукти харчування. Вони не працювали, але й не спілкувалися з зовнішнім світом. Після двохрічного перебування в Томську, її відправили в селище Яя Анжеросуджинського району Кемеровської області. У цьому селищі при таборі була велика швейна фабрика, де вона й працювала в одинадцятому цеху. Жінки шили військове обмундирування. Марія Носкова була інструктором по пошиву (до арешту в Дніпропетровську працювала контролером обласного бюро контролю переказів Наркомзв'язку).

У 1942 році скінчився строк ув'язнення. Але її не відпускали, доки не скінчиться війна. І вона продовжувала там же працювати, шити штани і гімнастерки. Жила в селищі на квартирі. І тільки 16 квітня 1945 року нарешті відпустили. Вручили перепустку на проїзд і довідку про отримання грошей в ощадкасі за місцем проживання. До речі, все майно Нестерців після їхнього арешту було спочатку описане, а потім вивезене на підводі працівниками НКВС і фінвідділу (свідчення квартирної хазяйки Ганни Данилівни Мартиненко від 12 серпня 1958 р.).

Марію Носкову реабілітовано 1957 року. Її справу переглянула президія Дніпропетровського обласного суду 25 вересня того ж року. А її чоловіка, Павла Нестерця, реабілітували 28 червня 1958 року.

Рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР його, як і Ів. Хлябка, визнано невинним. Довгих двадцять років на них був посмертний ярлик ворогів народу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-12528. Арк. 39.

[2] Там само. Арк. 40.

[3] Юхим Сущенко. Моє серце на попіл зотліло... /З любові і муки. Розповіді про літературу і письменників.— Дніпропетровськ, 1994.— С. 167—168.

[4] АУСБУДО. Спр. П-12528. Арк. 5.

[5] Там само. Арк. 9.

[6] Там само.

[7] Там само. Арк. 41.

[8] Там само. Арк. 100.

[9] Там само. Арк. 52.

[10] Там само. Арк. 55.

[11] Там само. Арк. 60.

[12] Юхим Сущенко. Вказ. праця.— С. 169.

[13] АУСБУДО. Спр. П-12528. Арк. 86, 89.

М. Чабан

ВИКОРІНЮЮЧИ СЛУЖИТЕЛІВ КУЛЬТУ…

***ОДІНЦОВ Андрій Васильович.** Народився в 1862 році. Українець. В 1928—1935 роках — митрополит Дніпропетровський. В 1935—1936 роках — митрополит Харківський. З 1936 року — пенсіонер. Заарештований у 1938 році. Засуджений до 7 років ув'язнення. Реабілітований в 1990 році.*

Андрій Васильович Одінцов народився 3 березня 1862 року в селі Благодатному Рильського повіту Курської губернії. Закінчив духовну семінарію, а в 1887 році — Московську духовну академію. Служив у різних приходах. У 1890—1906 роках — законовчитель Катеринославської класичної гімназії. В грудні 1900 року одночасно призначається завідуючим двохрічною церковно-вчительською школою при архієрейському домі. В цьому навчальному закладі навчались вчителі церковно-приходських шкіл. Програма була досить широкою — включала і релігійні дисципліни — історію Стародавнього і Нового заповітів, церковний статут та інші, і загальноосвітні — арифметику, російську і загальну історію, географію, педагогіку, садівництво.

Керувати такою школою могла тільки людина як з достатньою загальною освітою, так і підготовлена в методичному плані. Тому вибір прийшовся на Андрія Васильовича. Крім завідування, він читав дидактику і методику[1].

На початку 1906 року А. В. Одінцов призначається ректором Катеринославської духовної семінарії. В зв'язку з цим звертається до Катеринославського єпіскопа Сімеона з проханням увільнити його від завідування школою. Але звільнили тільки у вересні 1906 року. Тобто дев'ять місяців довелося сполучати дві досить складні посади. На прохання про звільнення єпіскоп Сімеон написав: «Звільнити з виразом сердечної подяки за повсякденне старанне виконання обов'язків по завідуванню церковно-учительською школою. Цю подяку занести в особистий формуляр»[2].

А. В. Одінцов керував духовною семінарією до кінця її існування в 1917 році. Після революції служив у Маріупольському повіті.

Коли на початку 20-х років радянські органи зайнялися вилученням церковних цінностей, Одінцов виступив проти цих заходів, за що був засуджений до 5 років ув'язнення, але в зв'язку з амністією покарання не відбував.

В 1928 році призначений митрополитом Дніпропетровським і обіймав цю посаду до 1935 року, після чого став митрополитом Харківським. У 1936 році, коли йому виповнилось 74 роки, відійшов від активної діяльності, переїхав до сина у місто Новомосковськ Дніпропетровської області, де займався садівництвом.

Відділивши церкву від держави і школу від церкви, радянська влада приступила до викорінення служителів культу. Репресії проти них проводились постійно, то послаблюючись, то посилюючись. Свого піку вони досягли в другій половині 30-х років. У 1937—1938 роках на Дніпропетровщині було заарештовано 427 священиків. Ця кампанія здійснювалась згідно з постановою НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 року, в якій ставилось завдання: «…у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів»[3].

Потрапив під цю вказівку і Андрій Васильович Одінцов. Чекістів не хвилювало те, що вони схопили 76-річну тяжкохвору людину. В довідці тюремного санітарно-медичного відділу зазначалось: «При медичному огляді ув'язненого Одінцова А. В. встановлено, що він страждає емфіземою легенів, міокардитом, загальною старечою кволістю. 5.X.1938 р.»[4].

Не мало значення для працівників НКВС і те, що Одінцов вже два роки не вів активної церковної діяльності. Його звинуватили в тому, що він був, не більше й не менше, керівником контрреволюційної організації церковників на Дніпропетровщині, до якої його завербував ще в 1930 році тодішній харківський митрополит Пимен Пєгов.

Пройшло поза увагою органів і те, що взимку 1937—навесні 1938 року була «викрита» велика організація церковників, яку очолював архієпіскоп Дніпропетровський Г. Г. Делієв. В справі цієї організації про Одінцова немає навіть згадки[5].

Заарештували Андрія Васильовича 24 червня 1938 року. Протокол першого допиту датовано 5 липня. Вочевидь, протягом десяти днів йшла «обробка» в'язня з метою одержання потрібних показань. У протоколах судових засідань збереглися свідчення А. В. Одінцова про те, що слідчі змушували його дати відповідні показання. Як змушували, ми можемо тільки здогадуватись, бо арсенал засобів вони мали досить широкий. Але й «визнання» Андрія Васильовича мало що давали слідству. В основному він повідомляє, що був завербований до контрреволюційної організації в 1930 році і тоді ж дав вказівку підлеглим йому священикам вести антирадянську агітацію, зокрема проти організації колгоспів і чомусь проти м'ясопоставок. Причому тут же зауважив, що оскільки декого з священиків заарештували, то він був дуже наляканий і припинив будь-яку ворожу діяльність[6].

На другому допиті 18 серпня 1938 року слідчий вимагає від А. В. Одінцова, щоб той зізнався в керівництві організацією церковників. Той же «визнав» тільки те, що він був членом організації. Ніяких конкретних фактів контрреволюційної діяльності в протоколі зафіксовано не було7.

Важко зрозуміти, чому так сталося, але слідство не мало вагомих показань проти Одінцова. Наприклад, у протоколах допитів священиків Т. Ф. Лук'янця і О. Ф. Пєкарського зазначається, що вони обидва чули (підкреслено мною.— Авт.) від іншої людини, що Одінцов очолював контрреволюційну організацію церковників на Дніпропетровщині, але ніяких конкретних фактів навести не могли[8].

Ще один допитаний — священик Г. М. Фесенко-Навроцький заявив, що йому про контрреволюційну діяльність Одінцова нічого не відомо[9].

Перебування в тюремній камері, виснажливі допити далися взнаки. Андрій Васильович тяжко захворів. Допити довелося припинити, а його самого помістили в тюремну лікарню.

Слідство відновлюється в січні 1939 року. Трохи набравшись сил у лікарні, А. В. Одінцов при першій же зустрічі зі слідчим 5 січня відмовився від своїх попередніх показань. У протоколі зафіксовано: «Раніше я дав показання про те, що я є учасником контрреволюційної організації.

Заявляю, що показання, дані мною про мою антирадянську діяльність, не відповідають дійсності, бо в контрреволюційну організацію мене ніхто не залучав, і я в ній не брав участі, а також ніякої антирадянської діяльності не проводив.

Визнаю себе винним у тому, що був прибічником релігійної діяльності і в інтересах її існування давав настанови віруючим, щоб більш активно захищали релігію і відстоювали існування церков, храмів і релігійних общин.

Запитання: Вас звинувачують не в релігійній, а в антирадянській діяльності.

Відповідь: Антирадянської діяльності я не проводив»[10]. Те ж саме записано в протоколі допиту 7 лютого 1939 року: «Антирадянської діяльності не проводив»[11].

Незважаючи на відмову Одінцова від показань, зазначається, що він був учасником і керівником антирадянської організації церковників, і справа про нього передається до суду[12].

Судове засідання 4 липня 1939 року проходило відкрито за участю прокурора, захисника і свідків. На судовому допиті Андрій Васильович повідомив, що до 1936 року був діючим служителем культу, але всі свої дії узгоджував з державною адміністрацією, ніяких зауважень від неї не одержував, антирадянської агітації не вів. Останні два роки жив у Новомосковську у сина й займався садівництвом. Ніяких думок про організацію антирадянської групи не мав, фашистською організацією не керував, бо її не існувало. «Я заперечую свою участь у фашистській організації і свої показання на попередньому слідстві, там мене допитували півтора місяця і вимучили тими допитами»[13].

Суд допитує свідка Гедзікова. Той говорить: «Про антирадянську діяльність Одінцова мені нічого невідомо. На очній ставці з Одінцовим мені дали готовий протокол, і я його підписав, не читаючи. Я категорично заперечую свої показання на попередньому слідстві, оскільки давав їх вимушено»[14].

Хоч матеріали попереднього слідства були дуже хиткими, обвинувачений і свідок відмовились від своїх показань, суд засуджує А. В. Одінцова до 7 років позбавлення волі[15].

У відповідь на касаційну скаргу, колегія Верховного суду України 29 вересня 1939 року вирок скасовує і повертає справу на дослідування. Одінцова продовжують тримати в тюрмі. Справа затягується тим, що Верховний суд доручив допитати ще одного свідка, а той вже був на Колимі.

В цей час у каральних органах знайшлась людина — помічник обласного прокурора, яка розсудила, що збирання додаткових відомостей протягнеться довго, звинувачений знаходиться під вартою з 24 червня 1938 року. Маловірогідно, що Одінцов, тяжкохворий, маючи 78 років, може сховатись від судово-слідчих органів, або якось вплинути на хід слідства. Тож помічник прокурора і запропонував змінити арешт на підписку про невиїзд[15].

Це клопотання датоване 8 лютого 1940 року. «Всього» за два місяці бюрократичної тяганини власті милостиво випустили А. В. Одінцова з підпискою про невиїзд[16].

Йде з листування з Магаданом, де за проханням Дніпропетровського управління НКВС допитують свідка Лук'янця. Допитували двічі. Коли в Дніпропетровську одержали протокол першого допиту, слідчі, які мали неабиякий досвід у фальсифікації справ, і ті схопились за голову — дуже вже фантастично були описані «злочини» Одінцова.

Але прибуває протокол другого допиту, датований 15 листопада 1940 року. Важко пояснити, чим викликані наведені нижче свідчення. Сам Андрій Васильович говорив: «Може тому, що на початку 30-х років не надав Лук'янцю місця служителя, може, просто той хотів вислужитись»[17].

Що ж написане в цьому протоколі? «...Одінцов закликав віруючих до підготовки збройного повстання проти радянської влади, бо вона не від Бога... Бомби, гвинтівки і кулемет готувались під керівництвом і за особистої участі Одінцова, О. М. Травлєєва (секретар Одінцова) і японського шпигуна, прізвище не пам'ятаю, зберігалися на свічковому заводі при Вознесенській церкві з 1925 року... Я це знаю, бо бував у Вознесенській церкві і Одінцов показував мені зброю... Він казав, що йде папа Римський з Антантою і треба приступати до знищення безбожної влади комуністів. Одінцов проводив збори священиків і в присутності 50—100 священиків вів контрреволюційну агітацію...»[18].

Не дивлячись на божевільний характер цих свідчень, слідство вирішує, що тепер в нього є достатня кількість доказів, і 22 червня 1941 року знову запроторює Андрія Васильовича до слідчого ізолятору.

Починаються чергові виснажливі допити. Нагадаємо, що це відбувалось, коли почалась Велика Вітчизняна війна, здавалось, у органів безпеки повинні були з'явитись більш важливі справи, ніж допити старої немічної людини. Та дарма. Слідчий скрупульозно фіксує години та хвилини початку і закінчення допитів: 3 липня 1941 року — початок — 23-тя година, кінець — 24-та година; 11 липня, відповідно — 22-га година 40 хвилин — 4-та година 12 липня. Безсонні ночі важко витримати навіть молодому здоровому чоловікові, а що вже казати про того, кому було майже 80 років.

Знову від Андрія Васильовича вимагають визнання в тому, що він керував антирадянською організацією церковників. Та в'язень твердо стоїть на свойому: «антирадянською діяльністю не займався, ні до яких контрреволюційних організацій не належав»[19].

Суд відбувся 7 серпня 1941 року. Був прокурор, але цього разу обійшлися без захисника і свідків, мабуть, враховуючи умови воєнного часу. Знову А. В. Одінцов доводить, що він у своїй релігійній діяльності суворо дотримувався всіх вимог владних органів, при його проповідях по селах завжди були присутні представники сільрад, ніяких зауважень чи скарг на нього не надходило. Показання, дані на слідстві в липні—серпні 1938 року, не підтвердив. Дати ці показання його змушували. Просив суд виправдати його[20].

Але як же можна виправдати! Три роки радянське «правосуддя» доводило ворожу діяльність Одінцова і раптом виправдати. Вирок той же, що і на першому суді: «Одінцова А. В., 1862 року народження, засудити до позбавлення волі в далеких місцевостях строком на 7 років з поразкою в правах на три роки»[21].

До початку боїв за Дніпропетровськ залишалось 10 днів, і ми сьогодні можемо тільки гадати, як склалась доля Андрія Васильовича Одінцова — чи розстріляли, як інших в'язнів при очищенні тюрми перед втечею, чи помер десь на етапах. В запитах по різних містах і інстанціях повторюється одна відповідь: «Не значиться»[22].

Справедливість наступила тільки в 1990 році. В протесті прокуратури Української РСР від 5 березня 1990 року зазначалось, що Одінцов А. В. був засуджений без будь яких підстав — від власних, вимушених зізнань він відмовився, показання свідків були або загальні, неконкретні, або нічим не підкріплені, як «показання» Лук'янця 1940 року. Свідок Гедзіков від своїх свідчень на попередньому слідстві відмовився. Тому прокуратура прохала скасувати вирок карної колегії обласного суду від 7 серпня 1941 року[23].

Судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР 29 березня 1990 року визначила: «Вирок судової колегії Дніпропетровського обласного суду від 7 серпня 1941 року у відношенні Одінцова Андрія Васильовича скасувати і справу припинити за відсутністю складу злочину»[24].

Вивчаючи справу А. В. Одінцова, ми бачимо, як стара, тяжкохвора людина змагалась з могутньою безжальною каральною машиною, позбавила її можливості поширити хвилю репресій, не назвала жодного імені членів «організації», врятувала життя десяткам людей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Екатеринославские епархиальные ведомости. 1907.— № 12.
[2] Там само. 1907.— № 32.
[3] Борисфен. 1996.— № 12.— С. 26.
[4] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-24 171. Арк. 4.
[5] Там само. Спр. 11 170, 51 535.
[6] Там само. Спр. 24 171. Арк. 94, 164.
[7] Там само. Арк. 12
[8] Там само. Арк. 15
[9] Там само. Арк. 37, 39.
[10] Там само. Арк. 52.
[11] Там само. Арк. 30.
[12] Там само . Арк. 35.
[13] Там само. Арк. 81—82.
[14] Там само. Арк. 92—94.
[15] Там само. Арк. 97.
[16] Там само. Арк. 115.
[17] Там само . Арк. 117.
[18] Там само. Арк. 140.
[19] Там само. Арк. 131.
[20] Там само. Арк. 160.
[21] Там само. Арк. 164.
[22] Там само. Арк. 166.
[23] Там само . Арк. 170—171.
[24] Там само. Арк. 174.

Р. Терещенко

ВИННИМ СЕБЕ НЕ ВИЗНАВ

ОСИПОВ Василь Іванович*. Народився в 1884 році у м. Володимирі. Росіянин. Економіст планового відділу Дніпропетровського облкомунгоспу. Заарештований в грудні 1937 року. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Загинути в самий пік сталінських репресій, у 1937—1938 рр., для Василя Івановича Осипова, мабуть, не просто судилося долею, а було неминучим, враховуючи весь його попередній життєвий шлях. І дійсно, народившись 17 грудня 1884 р. у Володимирі в родині робітника (в анкеті заарештованого зазначено соціальне походження — «з робітників»)[1], В. І. Осипов рано прилучається до революційного руху Росії. У 1902—1903 рр. він пристає до партії соціалістів-революціонерів (есерів), яка утворюється в ці роки з неонародницьких гуртків та груп, що існували ще з кінця XIX століття. Основу програмних поглядів есерів становили старі народницькі догми (заперечення класового розшарування селянства, твердження про соціалістичну природу сільської общини, тактика індивідуального терору). В програмі, прийнятій на I з'їзді партії есерів (грудень 1905 — січень 1906 р.) передбачалося встановлення демократичної республіки, «соціалізація землі», тобто ліквідація на неї приватної власності і її перехід до сільських общин на засадах зрівняльного користування. Есери мали значний вплив на селянство, радикальні верстви демократичної інтелігенції та частину робітників.

Спочатку В. І. Осипов відвідує пропагандистські гуртки есерів, в яких вивчає історію революційного руху, економічні науки та інше. Приблизно з 1904 р. за завданням місцевого комітету есерівської партії він стає пропагандистом, проводячи заняття гуртків, переважно серед учнівської молоді. Одночасно навчаючись в університеті і працюючи у Володимирському земстві, В. І. Осипов проводить агітаційну, пропагандистську роботу серед земських службовців, а також серед селян. У 1906 році його обирають до складу Володимирського губернського комітету есерівської партії, в якому він завідує пропагандистською роботою[2]. На його квартирі жандарми неодноразово проводять обшуки, виявляючи нелегальну літературу, але арештувати В. І. Осипова не вдається, оскільки він переховується. Заарештовують його 20 червня 1907 р. у Москві як невідомого з документами на ім'я Колосова, проте слідство встановлює його особу.

За належність до партії есерів В. І. Осипова висилають до Наримського краю під гласний нагляд поліції на п'ять років[3]. (Сам Осипов під час допитів у 1938 р. показав, що його було заслано на три роки)[4]. Перебуваючи на засланні, зв'язків з есерівською партією він не пориває, отримує партійну літературу, проводить агітаційну роботу серед засланих. Активну участь бере він і в дискусіях з робітничого та аграрного питань, в останньому засуджуючи політику більшовиків та їхню програму в цій сфері. У зв'язку з розкриттям провокації Азефа, В. І. Осипов на деякий час втрачає зв'язки з партією. Проте, коли минув строк заслання, він їх частково відновлює і, як сам підтверджує, проводить есерівську діяльність за власною ініціати-

вою[5]. Жандармські документи засвідчують, що після відбуття строку гласного нагляду В. І. Осипов у березні 1912 р. прибуває до Самари, де за ним встановлюється негласне спостереження[6]. У серпні 1915 р. він значиться у зведенні спостережень за особами, належними до Катеринославської організації УСДРП, працюючи в губернському земстві помічником секретаря земської управи[7].

У 1917 р. В. І. Осипов відновлює активну роботу в партії есерів. Його обирають членом Катеринославського губкому партії, де він до серпня 1917 р. відповідає за редакційно-видавничу роботу[8]. Взагалі у 1917 р. В. І. Осипов стає одним з найбільш активних громадських діячів Катеринослава. На початку березня (за 1917 р. всі дати подаються за старим стилем) його обирають до складу губернського виконавчого комітету громадських організацій (далі — ГВКГО), на той час найвищої установи в Катеринославській губернії, призначаючи комісаром пошти і телеграфу та по нагляду за друкарнями, а також обирають членом редакційної комісії[9]. В. І. Осипов бере участь у численних засіданнях, конференціях, з'їздах. Так, 25 березня 1917 р. він головує на губернському кооперативному з'їзді Всеросійського селянського союзу[10].

27 травня 1917 р. на засіданні ГВКГО його обирають помічником губернського комісара, яким тоді був голова ГВКГО, голова губернської земської управи К. Д. Гесберг[11]. З 12 червня по 17 серпня 1917 р. В. І. Осипов виконує обов'язки губернського комісара, що на той час відповідало рівневі губернатора[12]. У другій половині серпня 1917 р., після проведення виборів до Катеринославської міської думи, В. І. Осипов стає її гласним, пройшовши по партійному списку есерів. На першому засіданні нової, демократично обраної міської думи він стає міським головою[13], тобто першим революційним мером Катеринослава, залишаючись на цій посаді до літа 1918 р.

Як правий есер, В. І. Осипов був у числі політичних противників більшовиків. Пізніше, в своїх спогадах, старі діячі більшовицької партії свідчили, що восени 1917 р. міська дума Катеринослава діяла вороже, контрреволюційно і стала організаційним центром усіх контрреволюційних сил[14]. Так, 9 січня 1918 р. з ініціативи В. І. Осипова, відбулося об'єднане засідання представників соціалістичних партій та громадських організацій для створення об'єднаного бюро по боротьбі з руйнівним впливом більшовизму[15]. Як згадував М. І. Хавський, один з активних діячів Катеринославської організації РСДРП(б) у 1917—1918 рр., у листопаді 1918 р. він, звільнений з в'язниці, прийшов до міської думи і попросив Осипова надати йому слово для позачергової заяви, на що останній відповів, що не хоче з ним навіть вітатися. Хавський заявив, що він прийшов не вітатися з ним, а зробити позачергову заяву. У відповідь Осипов заявив, що не надасть йому слова. Проте на вимогу присутніх Хавський все ж таки дістав можливість виступити[16]. Правда, старі більшовики свідчать і про інше. 20 лютого 1927 р. на засіданні Катеринославської групи сприяння Істпарту ЦК ВКП(б) В. К. Аверін, один із лідерів катеринославських більшовиків у 1917—1918 рр., згадував: «...з 3-го на 4-е квітня... ми залишили місто Катеринослав. Треба сказати, що було дуже зворушливе прощання з міським головою. Зайшов Осипов до міської Ради, розплакався, розцілувався і навіть сказав, що, якщо ми не підемо, то він надасть нам притулок, але в притулку, звичайно, ніякої потреби не було»[17]. Правда й те, що відразу ж після цього В. К. Аверін

додав: «Осипов у свій час був нами заарештований і дуже жаль, що його не розстріляли. Зараз він вчений секретар ЕКОСО у Катеринославі. Я з ним зустрічався і він дуже люб'язно мені поклонився»[18].

Про діяльність В. І. Осипова у 1918—1919 рр. відомо, що як міський голова він брав участь у першотравневій демонстрації 1918 р. у Катеринославі[19]. У листопаді того ж року активно працював у міській думі. Влітку 1919 р. під час окупації Катеринослава денікінськими військами В. І. Осипов знову міський голова. У своєму вітанні генералу Денікіну та статтях, надрукованих у газеті «Ваше слово» (19 липня і 7 вересня 1919 р.), він закликав населення до всебічної підтримки Добровольчої армії в її боротьбі проти більшовиків[20]. Проте сам В. І. Осипов зазначає, що був заарештований денікінцями, які розігнали і міське самоврядування[21].

В партії есерів, за його власними словами, В. І. Осипов перебував до 1919 р. Незгодний з її подальшою контрреволюційною політикою, він вийшов з партії, зробивши про це заяву в газетах[22]. З цього часу, як заявив В. І. Осипов на слідстві у 1938 р., він розірвав будь-який зв'язок з есерами, відійшовши від них і ідеологічно[23]. Проте в «Отчете Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии», виданому в 1921 р. у Катеринославі під грифом «Цілком таємно», при висвітленні арешту В. І. Осипова у 1921 р., він називається видним місцевим есером, і, більш за те, головою і секретарем губкому партії есерів[24].

Під час цього арешту, який відбувся не пізніше літа 1921 р., В. І. Осипова, звинуваченого у контрреволюційній діяльності, яку він проводив у Катеринославі під час денікінської окупації, використовують для ліквідації місцевої організації есерів. Сталося це так. Занепокоєний тривалістю свого арешту, В. І. Осипов звертається до слідчого, який своїм гуманним ставленням зумів увійти до нього в довіру, з проханням повідомити умови та обставини, за яких можливе його звільнення. Слідчий повідомив, що це можливо лише за умови поручництва за нього місцевого комітету партії есерів. Не маючи підстав вбачати в цьому якесь підступництво, В. І. Осипов подає відповідний офіційний документ за підписом голови і секретаря губкому есерівської партії, яким він сам і був (як це зазначалося вище). Слідчий, отримавши цей документ, вимагає гарантій фактичного існування організації. В. І. Осипов подає список всіх членів губкому, на підставі якого вже найближчим часом Катеринославською губернською надзвичайною комісією (далі — КГНК) успішно була проведена операція по ліквідації місцевої есерівської організації, що, до речі, відбувалося по всій країні[25].

У звіті КГНК говориться, що після представлення списку членів губкому В. І. Осипова звільняють[26]. Проте є й інші документальні свідчення, що рішенням Катеринославського губревтрибуналу від 3 липня 1921 р. за контрреволюційну діяльність В. І. Осипова засуджують до 10 років ув'язнення, але керуючись постановою V Всеукраїнського з'їзду рад від 4 березня 1921 р. про амністію, покарання це скорочують до 5 років. 21 лютого 1922 р. особлива комісія по розвантаженню та скасуванню Катеринославського губконцтабору в своєму засіданні ухвалила щодо В. І. Осипова: «Покарання залишити в силі, скоротивши на одну третину»[27].

Як би там не було, але у січні 1923 р. В. І. Осипов вже працює керівником відділу прямих податків Катеринославського губфінвідділу, як це засвідчує «Еженедельный официальный бюллетень Екатеринославского губисполкома»,

а саме його номери за січень—серпень 1923 р. Наприкінці 20-х рр. В. І. Осипов працює вченим секретарем Окрплану[28].

У 1931 р. його знову заарештовують «за участь в контрреволюційній шкідницькій організації, яка ставила собі за мету затримку господарського розвитку країни»[29]. В цій організації, як свідчив сам В. І. Осипов у 1938 р., він перебував з 1929 до середини 1930 р., але з другої половини пориває з нею зв'язок[30]. Судовою трійкою ОДПУ В. І. Осипова було ув'язнено на п'ять років, які він відбув у Свирських виправно-трудових таборах, де за гарну роботу отримав грамоту ударника і був записаний до трудової червоної книги[31].

У 1934 р. В. І. Осипов повертається до Дніпропетровська і до дня арешту працює економістом планового відділу облкомунгоспу. За свідченням тих, хто в ці роки працював разом з В. І. Осиповим, він характеризувався як сумлінний працівник з відповідальним ставленням до роботи[32]. Секретар партійної організації установи, в якій працював В. І. Осипов, пригадує розмову з ним про його дореволюційне минуле, в якій Осипов повідомив, що будь-який зв'язок з партією есерів розірвав давно, а вступати до комуністичної партії не може, оскільки вважає себе до цього не підготовленим[33]. Остання деталь, на наш погляд, досить промовиста. Можна припустити, що В. І. Осипов свідомо не збирався ставати членом правлячої партії, можливо, з ідейних міркувань.

Проте неминуче наближалося. 5 грудня 1937 р. В. І. Осипова заарештовують із звинуваченням у належності до контрреволюційної есерівської повстанської організації. Більше того, в матеріалах слідчої справи він визначається як керівник цієї організації. Протокол першого допиту, який відбувся 11 травня 1938 р., дуже короткий, всього чотири питання і відповіді на них. Процитуємо відповіді В. І. Осипова: «Винним себе у висунутому обвинуваченні не визнаю, ні в якій контрреволюційній есерівській повстанській організації я не перебував»; «я не відпираюся і заявляю слідству, що я ні в яких контрреволюційних організаціях не перебував»; «я категорично заявляю, що ні до якої контрреволюційної есерівської організації я не належав і показань давати з цього приводу не буду»; «я повторюю, що я ні в якій контрреволюційній організації не перебував і від давання будь-яких відповідей відмовляюся»[34]. На цьому протокол допиту перервано. Проти В. І. Осипова дають показання інші учасники цієї справи[35], але він залишається непохитним, що засвідчує новий допит, який відбувся вже після 2 червня 1938 р. (документ не датовано). На наполегливі запитання слідчого В. І. Осипов відповідає: «Ні, винним себе у належності до контрреволюційної есерівської повстанської організації я не визнаю, оскільки від есерів я відійшов ще в 1919 р.»; «я слідству кажу правду. Я категорично заявляю, що я ніколи не належав до контрреволюційної есерівської організації після 1919 р.»; «я ще раз заявляю, що я ніколи не належав до контрреволюційної есерівської організації...»[36].

Добитися визнання вини від В. І. Осипова слідству так і не вдалося, проте в «Обвинувальному висновку до слідсправи № 51 653», складеному ще на початку травня 1938 р., щодо В. І. Осипова було зазначено: «...є активним учасником контрреволюційної есерівської організації, проводив вербування нових осіб до організації, давав учасникам організації завдання здійснювати терористичні акти, мав організаційний зв'язок з іншими учасни-

ками. Не зізнався. Викривається показаннями свідків-звинувачуваних...»[37]. На підставі представленого «Обвинувального висновку» трійка УНКВС УРСР по Дніпропетровській області в своєму засіданні від 10 травня 1938 р., розглянувши цю справу, винесла вирок, засудивши всіх її учасників до розстрілу[38]. Щодо В. І. Осипова цей вирок було виконано 7 липня 1938 р[39]. Цікаве вийшло «правосуддя». В. І. Осипова спочатку засудили до розстрілу, а потім намагалися дістати від нього визнання вини.

Справедливість була відновлена у другій половині 50-х років, коли розпочався процес реабілітації. 13 березня 1957 р. співробітниками УКДБ по Дніпропетровській області у «Висновку по архівно-слідчій справі» було відзначено, що В. І. Осипов та інші, що проходили по цій справі, «...були засуджені необгрунтовано, без достатніх доказів інкримінованого їм складу злочину...»[40] 30 березня 1957 р. Воєнний прокурор Київського військового округу (далі — КВО) вніс протест (в порядку нагляду) «По справі Осипова В. І. та інших»[41], на підставі якого Воєнний трибунал КВО на засіданні від 12 квітня 1957 р. визначив: «Постанову трійки УНКВС УРСР по Дніпропетровській області від 10 травня 1938 р. по відношенню до Осипова... скасувати і справу про них виробництвом припинити за відсутністю складу злочину»[42].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7116. Арк. 4.
[2] Там само. Арк. 67.
[3] Там само. Арк. 203.
[4] Там само. Арк. 67.
[5] Там само. Арк. 68.
[6] Там само. Арк. 71,80.
[7] Екатеринославская земская газета.— 1917, 20 янв., № 7.— С. 5.
[8] АУСБУДО. Спр. П-7116. Арк. 68.
[9] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 24. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 114; Екатеринославская земская газета.— 1917, 5 марта, № 20.— С. 5; 7 марта, № 21.— С. 3; Бюллетени губернского исполнительного комитета общественных организаций. 1917, 25 июля, № 115.— С. 4.
[10] Бюллетени губернского исполнительного комитета общественных организаций. 1917, 14 июня, № 81.— С. 2.
[11] Екатеринославская земская газета. 1917, 30 марта, № 63.— С. 4.
[12] Бюллетени губернского исполнительного комитета общественных организаций.— 1917, 14 июня, № 81. С. 2; 17 августа, № 133.— С. 1.
[13] Там . 29 августа, № 143. С. 4; ДАСБУДО. Спр. П-7116. Арк. 68.
[14] ДАДО. Ф. 24, Оп. 1, Спр. 24. Арк. 13; Спр. 369. Арк. 80.
[15] Там само. Спр. 267. Арк. 42.
[16] Там само. Спр. 25. Арк. 4а.
[17] Там само. Спр. 36. Арк. 25.
[18] Там само. Арк. 25—26.
[19] Там само. Спр. 267. Арк. 49.
[20] АСБУДО. Спр. П-7116. Арк. 203.
[21] Там само. Арк. 69.
[22] Там само. Арк. 68.
[23] Там само.
[24] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Днепропетровск, 1994.— С. 81.

[25] Там само. С. 81—82.
[26] Там само.
[27] АУСБУДО. Спр. П-7116. Арк. 203.
[28] Див.: Список абонентів Дніпропетровської міської телефонної сітки з додатком 1929/30.— С. 37.
[29] АУСБУДО. Спр. П-7116. Арк. 69.
[30] Там само. Арк. 70.
[31] Там само. Арк. 69.
[32] Там само. Арк. 296—297, 306—307.
[33] Там само. Арк. 307.
[34] Там само. Арк. 65—65 (зв.).
[35] Там само. Арк. 72—74.
[36] Там само. Арк. 66.
[37] Там само. Арк. 181.
[38] Там само. Арк. 184.
[39] Там само. Арк. 186.
[40] Там само. Арк. 313.
[41] Там само. Арк. 315—317.
[42] Там само. Арк. 319.

В. Яценко

«СТАВИВ ДУТІ ОЦІНКИ УЧНЯМ…»

ПАТЕРИЛО Омелян Маркович*. Народився в 1900 році. Українець. Працював вчителем неповної середньої школи с. Миколаївки Петриківського району Дніпропетровської області. Заарештований в лютому 1938 року. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

У 30-ті роки, особливо в 1937—1938 рр., коли сталінські репресії досягли апогею, сільські вчителі в Україні належали до однієї з найбільш вразливих верств населення. В умовах згортання політики українізації та ліквідації її наслідків українська сільська інтелігенція неминуче потрапляла до сфери пильної уваги органів ДПУ — НКВС. Саме до цієї категорії населення належав Омелян Маркович Патерило, який все життя працював сільським вчителем у різних районах Дніпропетровської області з 1922 по 1937 р.

Народився О. М. Патерило 16 липня 1900 р. у бідняцькій селянській родині в селі Мишурин Ріг Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині[1]. До 1922 р. навчався у Верхньодніпровському педагогічному технікумі[2]. У 1920 р. стає членом Української комуністичної партії (УКП), її молодіжної організації — Укрюс[3]. В матеріалах слідства 1938 р. зазначалося, що О. М. Патерило «... був активним організатором та членом Верхньодніпровського повіткому УКП»[4]. За свідченням самого Омеляна Марковича, в УКП він пробув до 1922 р., а надалі зв’язок з партією втратив[5]. У 1922—1932 рр. О. М. Патерило працює вчителем у своєму рідному селі. В середині двадцятих років він одружується. У 1926 р. народжується двоє синів, а у 1936 р.— донька. В ці роки, згідно з показаннями О. М. Патерила, які були дані під час допиту 21 березня 1938 р., навіть вийшовши з УКП, він зберіг націоналістичні настрої і «... проводив націоналізм серед населення села Мишурин Ріг ... критикував політику партії та уряду ...»[6]. Важко сказати, якою мірою ці показання О. М. Патерила відповідали дійсності, а не були вимушеними. Проте слід враховувати й те, що взаємовідносини селянства з радянської владою, особливо наприкінці 20-х — на початку 30-х років, були непростими, що не могло не відбиватися на настроях української сільської інтелігенції. Зараз майже неможливо точно встановити, як воно було насправді, але у 1932 р. О. М. Патерила разом з іншими кількома вчителями с. Мишурин Ріг заарештовують органи ДПУ за «контрреволюційну націоналістичну діяльність»[7]. У 1933 р., через п’ять місяців після арешту О. М. Патерила звільняють, наскільки вірогідно він сам це пояснював на допиті 21 березня 1938 р., «... завдяки тому, що слабка дія була з боку органів ДПУ, і я ніяких показань не дав, тобто приховав...»[8].

Після звільнення Омелян Маркович дістає призначення від Дніпропетровського облвно на роботу до Петриківського району[9]. В характеристиці на нього, надісланій 3 березня 1938 р. завідувачем Петриківського райвно райвідділу НКВС, говорилося: «Прибув до Петриківського району в 1935 р. Працював на посаді вчителя, викладача української, російської мови та літератури»[10]. На час арешту Омелян Маркович працював вчителем у неповній середній школі (НСШ) с. Миколаївки Петриківського району. У до-

відці-характеристиці, виданій 1 квітня 1938 р. за підписом голови та секретаря Миколаївської сільради, вказувалося, що вчителем Миколаївської НСШ О. М. Патерило працював з 1 січня 1937 р., у пияцтві, хуліганстві та антирадянських виступах не помічений, громадські доручення виконував[11].

Заарештовують вчителя 17 лютого 1938 р., звинувачуючи його в участі в контрреволюційній націоналістичній повстанській організації, тобто у злочинах, передбачених статтями 54—10 і 54—11 КК УРСР[12]. В Обвинувальному висновку відзначалося, що ця організація ставила завдання повалення радвлади шляхом збройного повстання, підбираючи з цією метою кадри з колишніх офіцерів, петлюрівців, куркулів та церковників. Під час повстання, яке планувалося на момент нападу фашистських держав на СРСР, передбачалося в першу чергу перебити комуністів та радянський актив, землю і майно віддати селянам в індивідуальне користування, а Україну, відділивши від СРСР, зробити самостійною буржуазною державою[13]. Сама ця організація в Петриківському районі була створена в 1935—1936 рр. завідувачем райвно, як відгалуження обласної контрреволюційної націоналістичної повстанської організації, яку нібито очолювало керівництво Дніпропетровського облвно[14]. До керівного ядра обласної організації входила і дружина Хатаєвича. Ця обставина особливо підкреслювалася в матеріалах слідства[15]. Всього ж по одній справі з О. М. Патерилом проходило ще 12 чоловік, переважно сільських вчителів.

Майже через місяць після арешту, 21 березня 1938 р., в'язню була оголошена «постанова про прийняття справи до провадження, обрання застережних заходів і пред'явлення обвинувачення»[16]. В той же день відбувся перший допит. 21 березня і 8 квітня 1938 р. датуються його додаткові показання. Але цьому передувала цікава подія. 20 березня 1938 р. один із заарештованих, який проходив по іншій справі, але перебував з О. М. Патерилом в одній камері, дав на нього докладні показання. При цьому знайомство їх відбувалося вже після арешту. В цих показаннях детально переповідається зміст їхніх розмов у камері. Викликає подив відвертість та необережність Омеляна Марковича у висловлюваннях. Так, співрозмовники з'ясували, що мають спільних знайомих, які в свій час були репресовані органами ДПУ—НКВС, а О. М. Патерило називає цих знайомих своїми друзями. Також Омелян Маркович розповів, що був активним членом УКП і всіляко вихваляв цю партію, говорячи, що укапісти ті ж самі комуністи-більшовики, які боролися за самостійність України, і рано чи пізно, але вони досягнуть своєї мети. Коли ж співрозмовник сказав О. М. Патерилові, що під час слідства все відверто розповість про свою контрреволюційну діяльність, то Омелян Маркович на це начебто йому відповів: «... нехай мене вбивають і ріжуть, я нічого не скажу, тому що треба бути дурнем, щоб себе виказати». І далі: «Патерило О. М. мені заявив, що у мене вже була така історія у 1933 р., мене заарештовували за контрреволюційну діяльність, протримали 5 місяців і вибачилися переді мною і випустили. Так і зараз, не признаюся — випустять, а якщо зізнаюся, то відправлять до концтабору»[17]. Дивними є ці показання, до того ж під час допитів О. М. Патерила про них навіть і не згадувалося.

Свою «вину» Омелян Маркович визнав вже під час першого допиту. Визнав свою належність до контрреволюційної націоналістичної повстанської організації, що засвідчили своїми показаннями й інші заарештовані

разом з ним її учасники[18]. Докладно розповів Омелян Маркович, як був «завербований» до контрреволюційної організації у 1936 р. колишнім завідувачем Петриківського районо, назвав відомих йому її учасників та керівників, а також її мету та завдання[19]. Повідомив Омелян Маркович і про завдання, отримані ним під час «вербування»: «... 1) залучати до контрреволюційної організації з числа вчительського складу; 2) займатися шкідництвом у школі; 3) проводити контрреволюційну націоналістичну роботу серед учнів і населення»[20].

У слідства виникли певні проблеми, оскільки на наполегливі вимоги слідчого дати правдиві показання про свою контрреволюційну діяльність Омелян Маркович категорично заявив, що особисто він ніякої контрреволюційної роботи не проводив[21]. Тільки 8 квітня 1938 р. О. М. Патерило повідомив, яким «шкідництвом» він займався у школі: « ...ставив дуті оцінки учням, збільшував по школі в цілому процент успішності, не скликав батьківські збори, будучи завпедом школи, чим викликав незадоволення серед населення проти радянської школи»[22]. Але і на цей раз Омелян Маркович категорично заявив, що до контрреволюційної організації він нікого не вербував[23].

Слідство проводилося співробітниками Петриківського райвідділу НКВС. 2 квітня 1938 р. з'являється акт медичного огляду заарештованого Патерила О. М. з діагнозом «прямувати на Північ може»[24], а 12 квітня був підготовлений «Обвинувальний висновок», за яким слідча справа на О. М. Патерила та інших 12 чоловік, звинувачуваних за статям 54—10 і 54—11 КК УРСР, пересилалася на розгляд трійки УНКВС по Дніпропетровській області[25]. Остання 20 квітня 1938 р. (протокол № 80) ухвалила постанову — всіх 13 чоловік, серед яких і О. М. Патерило, розстріляти[26]. 15 травня 1938 р. вирок було виконано[27].

Після арешту Омеляна Марковича його рідні змінили місце проживання, переїхавши в сусідню область, а його дружина тяжко захворіла[28].

Процес реабілітації розпочався через 20 років. У підготовленому 7 вересня 1957 р. співробітниками УКДБ при Раді міністрів УРСР по Дніпропетровській області висновку по справі, за якою проходив і О. М. Патерило, констатувалося, що «... в процесі проведеної перевірки встановлено, що ... засуджені на підставі даних ними суперечних показань, котрі в процесі перевірки не знайшли свого об'єктивного підтвердження і викликають сумніви в їхній правдоподібності»[29]. На підставі поданого в порядку нагляду протесту прокурора Дніпропетровської області президія Дніпропетровського обласного суду 2 жовтня 1957 р. у своїй постанові ухвалила: вирок, винесений щодо О. М. Патерила та інших 12 чоловік трійкою УНКВС по Дніпропетровській області від 20 квітня 1938 р., скасувати і справу на підставі ст. 4 п. «Д» КПК УРСР виробництвом припинити за відсутністю складу злочину[30].

Рідні Омеляна Марковича двадцять років не знали про його долю. У листопаді 1958 р. його дочка почала пошуки батька[31]. На початку 1959 р. стало відомо, що рідна їм людина вже ніколи не повернеться[32]...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-7755. Т. 1. Арк. 53.

[2] Там само. Арк. 97.
[3] Там само. Арк. 123.
[4] Там само. Арк. 1.
[5] Там само. Арк. 123—124.
[6] Там само. Арк. 124.
[7] Там само. Арк. 204, 209.
[8] Там само. Арк. 124.
[9] Там само.
[10] Там само. Арк. 97.
[11] Там само. Арк. 89.
[12] Там само. Арк. 1, 53.
[13] Там само. Арк. 203.
[14] Там само. Арк. 130—131, 209 зв..
[15] Там само. Арк. 131.
[16] Там само. Арк. 1.
[17] Там само. Арк. 190.
[18] Там само. Арк. 105, 108 зв., 111 зв., 114 зв., 120.
[19] Там само. Арк. 125—131, 132—133, 134—134 зв.
[20] Там само. Арк. 126—127.
[21] Там само. Арк. 127, 128—129, 133.
[22] Там само. Арк. 134.
[23] Там само. Арк. 134 зв.
[24] Там само. Арк. 67.
[25] Там само. Арк. 203—208.
[26] Там само. Арк. 209—209 зв.
[27] Там само. Арк. 210.
[28] Там само. Т. 2. Арк. 289.
[29] Там само. Арк. 228—235.
[30] Там само. Арк. 246—249.
[31] Там само. Арк. 289.
[32] Там само. Арк. 284, 285.

В. Яценко

ДРУГ МИКОЛИ ОСТРОВСЬКОГО

***ПУЗИРЕВСЬКИЙ Олександр Йосипович.** Народився в 1897 році. Українець. Завідуючий промислово-транспортним відділом Дніпропетровського обкому партії. Заарештований в листопаді 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1958 році.*

«Коли до вогнища непомітно під'їхав командир полку товариш Пузирєвський, він побачив одинадцять пар очей, які непорушно дивились на читця.

Пузирєвський повернув голову до комісара і показав рукою на групу:

— Ось половина розвідки полку. У мене там четверо зовсім зелені комсомольці, а кожен доброго бійця вартий. Ось той, що читає, і он той — другий — бачиш, очі, як у вовченяти — це Корчагін і Жаркий. Вони друзі...

Пузирєвський рушив коня уперед.

— Здрастуйте, товариші! — вигукнув він голосно. Всі повернулись. Легко зістрибнувши з сідла, командир підійшов до бійців.

— Гріємось, друзі? — спитав він, широко посміхаючись. Його мужнє обличчя з трохи монгольськими вузенькими очима втратило суворість.

Командира зустріли привітно, дружньо, як доброго товариша.

Він звернувся до комісара:

— Ти їдь, Доронін, я тут залишусь. Якщо буду потрібен в штабі, повідомиш.

Коли Доронін поїхав, Пузирєвський, звертаючись до Корчагіна, запропонував:

— Читай далі, я також послухаю...»[1].

Так про свого командира пише Микола Олексійович Островський. Тільки дозволив собі невеликий авторський вимисел,— О. Й. Пузирєвський був командиром батальйону, а не полку.

Олександр Пузирєвський народився в 1897 році в селищі Кам'янському Катеринославської губернії. Рано пішов працювати, оволодів професією механіка-монтера. Жовтневу революцію сприйняв як свою рідну справу. В 1918 році вступив до РКП(б). Центральний комітет партії направляє його на Україну для участі у формуванні підрозділів 2-ї Української повстанської дивізії. Потім Олександр Йосипович призначається командиром дільниці прифронтової надзвичайної комісії[2].

Разом з другою Українською дивізією Пузирєвський пройшов шлях майже до старого австро-угорського кордону. Під час наступу Денікіна дивізію перекинули під Полтаву.

Пізніше О. Й. Пузирєвський командує частиною у військах корпусу особливого призначення. Наприкінці 1919 року частина була перейменована в 1-й батальйон 71-го стрілецького полку. Саме в цьому батальйоні служив Микола Островський.

У 1922 році Олександра Йосиповича демобілізують з армії, він займає різні господарські і партійні посади. Весь час підтримує дружній зв'язок з Миколою Островським. Одна із зустрічей відбулась у вересні 1930 року. Островському тоді вже було надзвичайно важко пересуватись і він повідомляє свою близьку приятельку О. О. Жигірьову: «В санаторії знаходяться два

моїх приятелі — Пузирєвський і Фєдєнєв. Вони допоможуть мені перебратись до Мацести»[3].

Періодично М. Островський листувався з О. Пузирєвським. Всього збереглось 5 листів. В одному з них, датованому 26 грудня 1933 року, читаємо: «Дорогий Олександр! Я не тільки живий, але й повернувся до діючої армії. Написав два томи роману «Як гартувалась сталь». Там є декілька рядків про Олександра Пузирєвського, про одного з непоганих бійців пролетаріату. Братику, я тебе люблю і чекаю. Бажаю бачити повним енергії, яким я тебе знав...»[4].

У першій половині 30-х років Олександр Йосипович працював у Дніпропетровському обласному земельному управлінні. На початку 1936 року він призначається інструктором обкому партії, а в лютому 1936 обирається секретарем Косіорівського райкому (тепер Апостолівський район). Там працює до травня 1937 року, коли його переводять завідуючим промислово-транспортним відділом Дніпропетровського обкому КП(б)У. Та на цьому посту встиг попрацювати всього шість місяців.

1937 рік — по всій країні розкручується маховик репресій, підминаючи під себе мільйони людей. Дуже широко він зачепив партійних і радянських працівників, у тому числі у Дніпропетровську. Були репресовані всі члени бюро обкому партії, майже всі завідуючі відділами, керівники міських і районних партійних організацій, обласного, районних і міських виконкомів рад.

О. Й. Пузирєвського заарештували 4 листопада 1937 року. На цей час з 14 членів і кандидатів в члени бюро обкому на волі залишалось тільки троє — голова облвиконкому І. Ф. Федяєв, начальник обласного управління НКВС Ю. Х. Кривець і О. Й. Пузирєвський. Незабаром і вони пішли за іншими.

«Виховання» Пузирєвського почалось з перших годин. 15 листопада він подає заяву на ім'я начальника обласного управління НКВС, де визнає себе винним у належності до контрреволюційної троцькістської організації[5]. В протоколах його допитів містяться докладні «відомості» про троцькістську організацію, що складалась із партійних і радянських керівників Дніпропетровської області.

Слідчі поставили перед собою завдання— створити враження, що органами НКВС в області викрита надзвичайно потужна і розгалужена контрреволюційна організація з чітко продуманою структурою, визначеним розподілом обов'язків і заходами на випадок провалу. «Звичайно», керівником організації називався перший секретар обкому М. М. Хатаєвич. Він дав директиву: на випадок провалу обласного підпілля створити «запасний центр». До нього Хатаєвич «включив» заступника голови облвиконкому М. І. Нікітченка, обласного прокурора М. С. Цвіка, завідуючих відділами обкому П. В. Валова і О. Й. Пузирєвського. «Запасний центр» повинен був ні багато ні мало — всіма засобами примусити ЦК ВКП(б) припинити арешти. Якщо не допоможуть мирні методи, то перейти до терору[6].

Таким чином, у протоколі з'явилася улюблена тема чекістів — терор. Тому в наступному протоколі вже розписується, як повинні були здійснюватись терористичні акти і навіть називались виконавці. Чомусь до їхнього числа включили голову профспілки заводу ім. Петровського М. М. Жеребілова, голову профспілки гірників України О. І. Карпова, секретаря парткому заводу ім. Дзержинського М. М. Рафаїлова[7].

Між іншим, всі протоколи, висловлюючись дипломатичною мовою, були протоколами про наміри, а не про дії. В них майже немає нічого про конк-

ретну контрреволюційну діяльність самого О. Й. Пузирєвського. Єдине дуже слабке і непереконливе свідчення про те, що, працюючи в Косіоровському районі, він немовби завербував двох директорів МТС і завідуючого районною нафтобазою[8].

На другому допиті попереднє слідство закінчилось. Зате «Обвинувальний висновок» писався цілий місяць. У ньому намагались обгрунтувати, що О. Й. Пузирєвський був активним членом тієї організації, що здійснила вбивство С. М. Кірова і готувала терористичні акти проти керівників партії та уряду, входив до керівного складу організації, вербував нових членів. Підлягає суду Військової колегії Верховного суду СРСР[9]. Судове засідання відбулось 13 січня 1938 року в Києві.

Під час суду Олександр Йосипович заявив, що винним себе не визнає, від показань на попередньому слідстві відмовляється. Показання свідків проти нього, які зачитувались на суді, є наклепницькими. Чому люди дали фальшиві свідчення, він не знає. До антирадянської організації не входив і контрреволюційною діяльністю не займався[10].

Вирок, як завжди в таких випадках, був готовий заздалегідь — вища міра покарання. Виконаний 14 січня 1938 року[11].

Незабаром після арешту О. Й. Пузирєвського до в'язниці запроторили його дружину Ольгу Костянтинівну як «члена сім'ї зрадника батьківщини». Старшу дочку Ганну відправили до дитячого будинку, молодшу взяли до себе родичі. Ольга Костянтинівна відсиділа в тюрмі 9 місяців, потім рішенням Особливої наради відправлена до виправно-трудового табору на 5 років[12].

Коли почалась реабілітація невинно засуджених, вона намагається з'ясувати долю чоловіка і добитись його виправдання. Справа розслідувалась дуже пильно, вивчалися документи обвинувачення, проводилося опитування людей, які знали Олександра Йосиповича. В результаті виявилася ще одна картина беззаконня — жорстокої розправи над чесною, відданою батьківщині людиною. На основі протесту прокурора Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок від 13 січня 1938 року і справу припинила в зв'язку з відсутністю складу злочину[13].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Островский Н. Собрание сочинений.— М., 1955.— Т. 1.— С. 166—167.
[2] Крочек Я. Невыдуманные герои/ Молодой коммунист.— 1979.— № 9.— С. 61.
[3] Островский Н. Собр. соч.— Т. 3.— С. 81.
[4] Там само. Арк. 143.
[5] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-8559. Арк. 13.
[6] Там само. Арк. 19—20.
[7] Там само. Арк. 59.
[8] Там само. Арк. 24.
[9] Там само. Арк. 64—65.
[10] Там само. Арк. 168.
[11] Там само. Арк. 169,170.
[12] Там само. Арк. 173.
[13] Там само. Арк. 277.

Р. Терещенко

«ЦІЄЮ ГАЛУЗЗЮ ФІЗИКИ В СРСР НІХТО НЕ ЗАЙМАВСЯ»

***РЕВА Автоном Степанович**. Народився в 1899 р. Українець. Професор Дніпропетровського державного університету. Заарештований у 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1956 році.*

«Сейчас я глубокая старуха и хотелось бы хотя бы перед смертью узнать истинную судьбу своего невиновного, честного, преданного своей Родине, своего единственного сына». Ці декілька рядків з листа Марії Автономівни Реви, матері людини, про яку далі піде розповідь, мають узагальнюючий характер, бо тисячі матерів, чиї діти загублені у сталінських концтаборах, розстріляні без суду за постановами так званих «трійок», могли б підписатися під цими рядками. Доля сина Марії Автономівни привернула нашу увагу ще й тому, що вона була нерозривно пов'язана з розвитком наукових досліджень не тільки у Придніпров'ї, але й взагалі в Україні та Радянському Союзі.

Автоном Степанович Рева народився у селі Холми Чернігівської губернії 21 серпня 1899 р. Батьки переїхали до Катеринослава. Батько — Степан Митрофанович — працював поштарем. Автоном Рева закінчує міське училище, складає у 1918 р. екстерном іспити за реальне училище. Підхоплений виром подій, він намагається визначитися зі своїм подальшим життям, залишає Катеринослав і вступає до Київського політехнічного інституту. У Києві тоді, як і в усій Україні, ситуація була вибухонебезпечною. Автоном Рева брав участь у студентських заворушеннях, впав в око каральним органам і змушений був повернутися до Катеринослава. Тут він зазнав першого короткострокового арешту, під час якого було висунуте звинувачення у тому, що він є червоним комісаром. Але наступ повстанців звільнив А. Реву. Пережив Автоном Рева і махновщину, й з березня 1920 р. почав працювати в Окркомгубі. Але хлопця тягнуло до навчання, до оволодіння знаннями і вже восени А. С. Рева продовжив навчання у Катеринославському гірничому інституті. А. С. Рева був людиною дуже енергійною, брав участь у багатьох громадських акціях, був активістом і в студентських організаціях. Якщо звернутися до ювілейного випуску «Известий Днепропетровского горного института» за 1924 р., то там можна зустріти статтю про громадську діяльність студентів, яка була написана А. С. Ревою.

З 1923 р. А. С. Рева починає працювати асистентом кафедри фізики гірничого інституту. На той час то була найвідоміша у місті кафедра фізики, яка мала свою наукову лабораторію і розвивала дослідження з різних розділів фізики. Керував кафедрою професор А. Е. Малиновський.

У 1928 р. А. С. Рева стає кандидатом у члени партії, але затвердили його остаточно лише у 1931 р. В тому ж році у Дніпропетровську було створено філію Українського фізико-технічного інституту. Крім того, місцевий інститут народної освіти в цей час був розділений на три інститути: фізико-хіміко-математичний, соціального виховання та професійної освіти.

У 1933 р., як відомо, колегія Наркомосу УРСР прийняла рішення про відкриття університетів в Україні. В березні—липні 1933 р. уряд України ухвалив постанови «Про організацію на Україні державних університетів» і «Про мережу та контингент університетів УРСР», а у вересні — «Про структуру і наукову базу державних університетів УРСР». Почалося відродження системи університетської освіти[2].

Першим ректором відновленого університету став М. Г. Куїс, обов'язки проректора з навчальної роботи виконував А. С. Рева. Після того як ректором став М. Б. Комаровський, А. С. Рева продовжував виконувати обов'язки проректора. Відгуки про його роботу на цій посаді були схвальними. У 1955 р. співробітник університету С. М. Бровко так оцінював діяльність А. С. Реви:

«Рева Автоном Степанович як проректор був на своєму місці. Знав навчальний процес і чудово направляв роботу факультетів. До запитів факультетів і кафедр був чуйним. Він, при звертанні до нього, завжди уважно вислухував і надавав допомогу у роботі. Колектив викладачів держуніверситету його поважав...»[3]. Ті, хто його знав, згадували також про те, що він гарно читав лекції, захоплювався історією фізики, в лекціях завжди давав матеріалістичне або діалектичне обґрунтування. Колишній директор Науково-дослідного інституту геології при Дніпропетровському держуніверситеті говорив у 1955 р.: «Рева як викладач фізики був добре ерудований, авторитетний, добре читав лекції, користувався як лектор популярністю. На його лекції студенти йшли охоче. Він був знавцем своєї справи — викладання фізики»[4].

Тим часом у 1934 р. у Радянському Союзі відбувалася чергова партійна чистка.

На загальних зборах з чистки партійної організації Дніпропетровського держуніверситету 17 червня 1934 р. А. С. Реві було задано і таке питання: «Кажуть, що Ви були у порядку захоплення в національних гуртках і що ви стоїте за «вільну Україну?»[5]. На що А. С. Рева відповів, що «ні в яких організаціях не приймав участі. Дійсно, фотографувався в українському костюмі, щоб ходив з гайдамаками — цього не пам'ятаю»[6]. Практично всі, хто виступив на зборах, дали його діяльності позитивну оцінку. Так, член партії Золотарь говорив: «Знаю тов. Реву з 1921 року, коли він був ще безпартійним. Він весь час працював активно, разом з комуністами... Коли вступив до партії, його активність ще більше виросла. Як викладач він дуже хороший, студентство їм дуже задоволене. Безперечно, в його роботі були окремі недоліки, і я вважаю, що Рева повинен залишитися в партії...»[7]. Як результат було зроблено висновок, що « тов. Рева А. С. з дорученою справою добре справляється, зробив багато для покращання установки навчальної роботи в університеті, приймає активну участь у всій роботі університету»[8]. Було ухвалене рішення вважати Реву А. С. перевіреним.

Автор нарису не випадково зупиняється на цьому епізоді, бо, на його думку, він надалі зіграв неабияку роль у долі А. С. Реви. Справа у тому, що в цей час виникає конфлікт у держуніверситеті щодо розгортання наукової роботи, до якого був причетний і А. С. Рева. Деякі викладачі вважали, що рівень науково-дослідних робіт в університеті невисокий, погано викладається математика тощо. В той же час ректор університету Куїс та проректор Рева направили до міськпарткому доповідну записку про стан роботи в держ-

університеті, в якій, як потім вважалося, вихваляли її і приховали ті недоліки, що існували. Вже після виключення А. С. Реви з партії в університеті певними колами була створена атмосфера цькування автора листа про недоліки в роботі університету В. Д. Нескучаєва до ректора М. Б. Комаровського. Результатом цього стало самогубство В. Д. Нескучаєва. Головне, на наш погляд, полягає в тому, що питання чисто професійного характеру, які повинні вирішуватися в межах наукової дискусії та обговорення, намагалися вирішити за рахунок тиску з боку партійних органів. Таке адміністративне керування наукою та освітою приводило, як ми знаємо (хоча б на відомому прикладі з «народним академіком» Лисенко), до жахливих наслідків. Зрозуміло, в ситуації постійного викривання ворожих елементів, що існувала на той час, А. С. Рева відчував себе під «дамокловим мечем».

Після першої чистки у січні 1935 р. на нього завели справу з обвинуваченням у тому, що він був петлюрівцем. Невідомо, за чиїм повідомленням, за чиєю заявою відкрили цю справу, але в оглядовій довідці по ній читаємо, що в справі є протокол допиту одного з свідків, який показав: «В період 1918 р. я зустрів Реву Автонома Степановича на проспекті на розі Воскресенської, неподалік від пошти в шапці з червоним верхом. Такі шапки носили гайдамаки і взагалі українські націоналісти. Пошта у той час була в руках українських націоналістів. Рева був у пальто чи в бекеші, а на поясі якась шкіряна сумка... На моє питання Реві, чим пояснити, що він вирядився в національно-українську шапку, він мені відповів, що, мовляв, я українець і прагну до відродження української національності, до самовизначення. На моє питання, як же бути іншим національностям, він мені відповів, нехай інші національності також самовизначаються. Про його діяльність під час перебування у Катеринославі петлюрівців, гетьманців нічого не знаю»[9]. Далі він розповів, що вже у ході наступної зустрічі А. С. Рева говорив про те, що тодішня його поведінка була помилкою, яку він вже визнав і виправив. А. С. Реву після цього притягли до повторної чистки і у 1935 р. він був «вичищений» з партії. Дніпропетровська обласна комісія з чистки підтвердила рішення Кіровського райкому партії, і тоді А. С. Рева, який не відчував за собою ніякої провини, звернувся до Москви, до Центральної комісії ВКП(б) з чистки в партії. І хоча деякі його колеги у 1955 р. вважали, що він був виключений з партії за доповідну записку, подану до міськпарткому (про роботу університету) і така версія викладена у висновку, направленому у Військову колегію Верховного суду СРСР при перегляді справи А. С. Реви, документи Центральної комісії ВКП(б) свідчать більше про іншу причину. У витягу з протоколу засідання СЦКУ № 37 від 22 травня 1935 р. вказується: «Кіровською районною і Дніпропетровською обласною комісією при повторній чистці виключений (Рева А. С.— Авт.) з рядів ВКП(б), як такий, що випадково потрапив у партію (в роки громадянської війни мав близький зв'язок з ворожими радянській владі елементами і за повну відсутність класової пильності)»[10]. Далі з цього витягу можна зробити висновок, що вже при розгляді в згаданій комісії ВКП(б) з чистки з'ясувалося, «що Рева був співавтором антипартійного документу на ім'я міськпарткому»[11]. Зрештою, комісія підтвердила попередні рішення, тож А. С. Рева не був поновлений у партії.

Таким чином, основною причиною, мабуть, було звинувачення А. С. Реви у націоналізмі, а доповнюючою — так званий антипартійний документ.

А. С. Рева працював не тільки в університеті. Основну науково-дослідну роботу він проводив у Дніпропетровському фізико-технічному інституті. Останній було створено як самостійний наприкінці 1932 р. Ще під час вирішення питання про його створення визначились деякі основні напрямки діяльності. Серед них — «розробка методики отримання високих тисків (до 30 000 атмосфер) і вивчення властивостей речовин при цих тисках у зв'язку з незабезпеченістю проблеми високих тисків належним науково-дослідницьким опрацюванням в СРСР»[12]. Ці роботи визначалися як найбільш пріоритетні. Їхнім стрижнем була розробка конструкцій установок високого тиску, методик вимірювання високих тисків, вивчення властивостей та освоєння техніки роботи рідин при високих тисках (1—15 тисяч атмосфер). У планах роботи ДФТІ на 1934 рік знаходимо розробку методики отримання тиску у 40 тис. атмосфер, дослідження використання оптичних показників заломлення рідин та газів при високих тисках тощо.

Зауважимо, що на той час провідну роль у світовій науці в галузі досліджень і отримання високих тисків відігравали роботи Бріджмена (в майбутньому лауреата Нобелівської премії 1946 року). В його лабораторії вже в ті роки були створені установки, що дозволяли доводити тиск до 40 тис. атмосфер, але опис їхніх конструкцій не подавався. Цією галуззю фізики в СРСР ніхто послідовно не займався, особливо при тисках, які перевищували 6 тис. атмосфер. У ДФТІ відділ А. С. Реви у 1933—1937 рр. розробляв джерела тиску до 25 тис. атмосфер, вивчав вказані вище процеси у речовинах при більш високих тисках. Зокрема, на підставі набутого досвіду вчені під керівництвом А. С. Реви приступили до проектування установки, за допомогою якої можна було б отримувати тиск до 50 тис. атмосфер.

Про те, що проблема високих тисків була дуже важливою, свідчить і виступ директора ДФТІ Б. М. Фінкельштейна на березневій сесії Академії наук СРСР 1936 р., повністю присвяченій питанням подальшого розвитку фізичних досліджень у СРСР та використання їхніх результатів у народному господарстві. Б. М. Фінкельштейн звернув увагу на те, що «фронт радянської фізики не був розгорнутий повністю, що є оголені ділянки. Однією з таких ділянок, що дає знати про себе в теперішній час надто відчутним чином, є проблема надвисоких (бріджменівських) тисків, якою з значним запізненням ми зайнялись нещодавно у Дніпропетровському фізико-технічному інституті»[13, 14].

Можна говорити про те, що А. С. Рева не був таким видатним вченим, як Г. В. Курдюмов, В. І. Данилов, А. Е. Малиновський. Про це, між іншим, говорили у 1955 р. Є. В. Синяков, О. К. Протопопов. Але той же Протопопов писав, що «науково-дослідницька робота в галузі високих тисків була складною і він (А. С. Рева.— Авт.) не міг добитися будь-яких суттєвих результатів», а В. С. Росихін, говорячи про те, що «як науковий робітник він ще себе не виявив», підкреслив при цьому, що «лабораторія високих тисків, якою він (А. С. Рева.— Авт.) керував, знаходилась в організаційному стані»[15]. Підтверджує цей висновок і виступ Б. М. Фінкельштейна на згаданій сесії АН СРСР. І хоч друкованих результатів ще не було, певні успіхи вже намітилися, про що свідчать звіти ДФТІ[16].

Однак факт залишається фактом: відділ, в якому було започатковано перші у Радянському Союзі дослідження з фізики і техніки високих тисків, невдовзі штучно згорнули, що негативно позначилося на розвитку вітчизняної науки.

А. С. Рева працював з ентузіазмом, хоча настрій після того як його не поновили у партії, був зіпсований. Навесні 1937 р. у Дніпропетровську почалися масові арешти серед інтелігенції. Протягом квітня-червня 1937 р. було заарештовано значну кількість вчених, інженерів, партійних, радянських працівників тощо. У відповідності до сценарію, всіх заарештованих розділили на учасників двох контрреволюційних організацій, які нібито «діяли» у Дніпропетровську: троцькістсько-меншовистської та інженерної. Антирадянську діяльність цих угруповань координував так званий «паритетний центр».

А. С. Реву заарештовали 26 травня 1937 р. В ордері, виписаному напередодні, мотивом арешту було те, що А. С. Рева «є учасником контрреволюційної меншовицько-троцькістської терористичної організації»[17]. Обшук та його результати відображені певним чином у протоколі. Не згадується, що серед обширної бібліотеки А. С. Реви були твори В. І. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса. Зате точно вказано, скільки у нього знайдено книжок Л. Троцького, Г. Зінов'єва, М. Бухаріна, К. Радека, О. Рикова, М. Скрипника, тобто в першу чергу тих, з ким велася боротьба як з ворогами народу. Було вилучено також пістолет системи «Браунінг».

Спочатку на питання слідчого про завдання троцькістсько-меншовицької організації А. С. Рева окреслив їх так: «1. Захват всіх ділянок культурного фронту в руки троцькістсько-меншовицької організації; 2. Вербування в організацію нових кадрів із складу колишніх членів антирадянських партій, виключених із партії за політичними мотивами, особливо всередині ВКП(б), з числа незадоволених сталінським керівництвом ВКП(б); 3. Проникнення членів організації в партійний, радянський і профспілковий апарат». Неозброєним оком видно, що показання А. С. Реви щодо завдань організації були розпливчатими, і це зрозуміло, бо людина, непричетна до вигаданої організації, не могла знати і її химерні завдання. Але слідчий розставив все на свої місця, прямо наштовхуючи А. С. Реву на потрібну відповідь: «Слідству відомо, що троцькістсько-меншовицька організація стояла на терористичних позиціях і проводила в цьому напрямку певну роботу. Дайте показання, що вам відомо про це»[18]. І А. С. Рева почав давати «показання». Характерно, що подібний стиль підштовхування до потрібних слідству відповідей був звичною практикою тих часів. Так, А. С. Сонін і В. Я. Френкель у книзі про відомого фізика В. К. Фредерікса, цитуючи подібний допит, пишуть: «Таким чином, Фредерікс стараннями слідчих був підведений до питання про необхідність терористичної діяльності»[19]. Але, якщо там йшла мова про замах на Й. В. Сталіна, то з Дніпропетровська до Сталіна було далеко, та й не могли ж всі терористи полювати на Сталіна, тому об'єктами терористичних актів, за протоколами допитів, були ті керівники ВКП(б), які приїздили чи могли приїхати до Дніпропетровська. Серед таких називалися прізвища Молотова, Кагановича, Орджонікідзе, Єжова.

Досить показовим є співставлення протоколів допитів деяких членів так званої троцькістсько-меншовицької організації, що проходили як свідки у справі А. С. Реви. Наведені поряд, вони яскраво свідчать про фактичне надиктовування потрібних слідству відповідей. Ідентичність текстів «відповідей» заарештованих на запитання слідчого щодо основних цілей завдань, які ставила перед собою «контрреволюційна троцькістська організація», вражає. Можна сказати, що «караул втомився», і тому необхідні показання

вже мали не тільки однаковий зміст, але й форму. Головним було своєчасне завершення справи, а інші «дрібниці» вже нікого не цікавили.

З протоколів допитів випливає також висновок, що не існувало у Дніпропетровську чесних і відданих директорів інститутів. Усі вони були зрадниками, ворогами народу. Ось, наприклад, показання на допиті одного з так званих членів троцькістсько-меншовицької організації: «Как-то весной или в начале лета 1936 г. директора вузов: Герасимов — директор Горного института; Цыплаков — директор металлургического института; Белокопытов — директор химико-технологического института... я и Ветров (секретар міськкому КП(б)У устроили поездку на моторной лодке металлургического института по Днепру. В разговоре Ветров опять коснулся вопроса направленности политики партии и высказал мысль, что ждать в этом вопросе изменений не приходится, что изменения можно добиться только путем организационного нажима снизу.

Присутствовавший здесь Цыплаков, соглашаясь с Ветровым, добавил: «Надо директорам ВУЗов создать монолитный блок, который бы мог по всем вопросам вузовской жизни противостоять установкам партии и проводить в жизнь то, что находим нужным мы»[20]. Якщо врахувати, що один за одним були заарештовані ректори університету М. Б. Комаровський, М. Г. Куїс, І. М. Єфімов, виникає питання, чи не забагато зрадників та ворогів народу одночасно займали усі провідні посади у вузах Дніпропетровська.

Більше того, намагаючись розширити рамки «заколоту» проти радянської влади, слідчі добиваються від міфічних керівників не менш міфічної троцькістсько-меншовицької організації у Дніпропетровську М. Г. Куїса та В. С. Фінкельштейна показань, що вони завербовані до організації С. Ю. Семковським (філософ, член Української академії наук), який нібито керував троцькістським контрреволюційним центром у всій Україні. Тобто, справа почала охоплювати Київ і Харків. Але, як з'ясувалося, С. Ю. Семковський «не тільки не підтвердив ці показання, але і сам ні на попередньому слідстві, ні в суді винним себе не визнав і стверджував, що він завжди був чесною і відданою радянській владі людиною»[21]. Тому показання, вибиті у Комаровського та Фінкельштейна, аж ніяк не могли слугувати підґрунтям для звинувачення А. С. Реви та інших осіб.

Звичайно, мабуть, були і зустрічі на квартирах, були і обговорення певних проблем, політичних прорахунків радянської влади. Ці прорахунки потім сама ж влада назвала «перегинами». Але все це було зовсім далеким від тієї «контрреволюційної антирадянської» і тому подібної терористичної діяльності, яку приписували всім тим, хто потрапив у вир репресій.

14 вересня 1937 р. справу А. С. Реви розглядала в закритому судовому засіданні виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР. Її вироком А. С. Рева був засуджений «до вищої міри карного покарання — розстрілу з конфіскацією усього майна, що належало особисто йому... Вирок остаточний, оскарженню не підлягає, і на підставі постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. підлягає невідкладному виконанню»[22]. Вирок виконано наступного дня, 15 вересня 1937 р.

Реабілітований Автоном Степанович Рева 26 травня 1956 року.

Дочекалася-таки Марія Автономівна реабілітації та повернення чесного імені сина, дочекалася та невдовзі й померла. Втратила мати сина, а Україна — науковця, який розробляв таку важливу для країни проблему високих

тисків. Час гоїть рани, але час не владний над історичною об'єктивністю, яка повинна донести до майбутніх поколінь сторінки історії, що не можуть бути викреслені із пам'яті суспільства. І доля А. С. Реви є часткою цієї історії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-4675.

[2] Савчук В. С., Поляков С. И., Лопатин Ю. А. и др. История Днепропетровського университета/ Отв. редактор В. Ф. Присняков. Днепропетровск, 1993.

[3] АУСБУДО. Спр. П-4675.

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] Там само.

[7] Там само.

[8] Там само.

[10] Там само.

[11] Там само.

[12] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Ф. 806. Оп. 1. Т. 1. Спр. 1512.

[13] Виступ Б. М. Фінкельштейна на березневій сесії Академії наук СРСР // Сессия АН СРСР 14—20/III — 1936. Известия АН СССР. Отд. математики и естеств. наук. Сер. физ. 1936. № 1—2.

[14] Савчук В. С. Нариси з історії фізичних досліджень на Дніпропетровщині (1917—1945).— Дніпропетровськ, 1997.

[15] ДАСБУДО. Спр. П-4675.

[16] ЦДАВО України. Ф. 806. Оп. 1. Спр. 2288.

[17] АУСБУДО. Спр. П-4675.

[18] Там само.

[19] Сонин А. С., Френкель В. Я. Всеволод Константинович Фредерикс.— М., 1995.

[20] АУСБУДО. Спр. П-4675.

[21] Там само.

[22] Там само.

В. Савчук

ХРЕСНИЙ ШЛЯХ ПЕДАГОГА

РИНСЬКИЙ Сергій Йосипович. *Народився в 1888 році в Одесі. Українець. Професор Дніпропетровського державного університету. Заарештований в 1937 році. Засуджений до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Реабілітований в 1957 році.*

Перехід у середині 30-х років сталінської системи до широкого й систематичного терору проти власного народу ще раз підтвердив, що такі дії є невід'ємною складовою частиною будь-якої тоталітарщини, так би мовити, внутрішній імператив її існування, один із засобів оновлення кадрів, що її обслуговують, а також інструмент влади. Можна перерахувати ще багато об'єктивних і суб'єктивних факторів запровадження «великого терору» 30-х років, але насамперед варто звернути увагу на його ірраціональність. Саме в той час, як зазначають автори книги «Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки», в тоталітарній сталінській системі «склалася своєрідна підсистема репресивно-каральних органів, які в певний момент перетнули критичну точку свого розвитку, й репресивно-каральна практика стала для них самоціллю, так що їхню діяльність неможливо вже було пояснити навіть людожерською логікою Сталіна»[1].

За сумною традицією, одним з головних об'єктів терору продовжувала залишатися інтелігенція, яка ніколи не перебувала поза увагою каральної машини, а після 1933 року потрапила під жахливий прес суцільних репресій, обвинувачень, переслідувань і цькувань.

Жахливого розгрому зазнали наукові і навчальні установи Наркомосвіти. Лише в Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях з таких установ увільнили понад 500 чоловік — «петлюрівців», «бандитів», «членів контрреволюційних організацій», «куркулів» та інших «антирадянських елементів». Науково-дослідні установи та університети Києва, Одеси, Харкова та Дніпропетровська, відновлені на початку 1933 року, втратили близько 270 професорів і викладачів[2].

Чи не найширшого розмаху репресії стосовно інтелігенції в Україні набули у 1936—1937 роках. У Дніпропетровську, приміром, у цей період були заарештовані й знищені сталінськими поплічниками чотири відомі науковці, котрі у різний час очолювали місцевий університет,— І. Єфімов, М. Комаровський, М. Куїс та Л. Фельдман.

Органам НКВС була притаманна манія шукати організаційні зв'язки між різними категоріями «ворогів народу». Це втілювалося в довільному об'єднанні людей у різноманітні контрреволюційні угруповання: шкідницькі, диверсійні, повстанські тощо. Зокрема, у квітні 1937-го чекістами був знешкоджений так званий «паритетний центр» — організація, яка нібито координувала антирадянську діяльність троцькістського і меншовицького підпілля. До речі, саме за «участь» у цьому об'єднанні був взятий під варту, а згодом і розстріляний колишній ректор університету М. Куїс[3].

Пошуки і виявлення репресивними органами «підпільних антирадянських організацій», в яких об'єднувалися представники різних політичних

поглядів і спрямувань, зламали долі багатьох тисяч українських інтелігентів. Серед них був і педагог, професор Дніпропетровського університету Сергій Йосипович Ринський.

...Гортаю пожовклі від часу, потерті аркуші архівно-слідчої справи. Одні віддруковані з титулами організацій, які вони представляють, інші — звичайні, помережані поквапливим почерком, з підписами і печатками. Рядки свідчень, безжальних звинувачень, присудів... Всі аркуші дбайливо пронумеровані, міцно зшиті. В довідках, протоколах, актах, висновках — життя людини, до якої підвищену цікавість протягом не одного року проявляла поважна організація. Документів багато. А тому для зручності користування всі вони розподілені на дві частини і загадково названі «Справа П-7125 в двох томах»...

Пильна увага службістів каральних органів до С. Ринського проявилася давно — ще у 1921 році, коли його, 33-літнього, було заарештовано органами НК—ДПУ в Новомосковську як заручника під час відомого повстання в Кронштадті[4]. Щоправда, після двотижневого перебування в «кутузці» Ринського звільнили, проте в його душі на все життя залишилася образа на нову владу, викликана недовір'ям і упередженістю її функціонерів. Напевне, чекісти не могли повірити у щирість намірів Ринського — педагога, котрий пройшов фронтами Першої світової війни, за хоробрість і відвагу був нагороджений орденами святої Анни III і IV ступенів та Станіслава III ступеня, а після Лютневої революції був одним з організаторів «батальйону смерті», міцно тримаючись позицій Всеросійських установчих зборів.

1930 року Сергія Йосиповича було заарештовано вдруге. Цього разу на нього завели нову справу, в якій ретельно фіксувався різний «кримінал», давалися нищівні характеристики. Та й «звинувачення» були набагато серйознішими. Ринського, який з жовтня 1924-го працював у Дніпропетровському інституті народної освіти, звинуватили у зв'язках з українським націоналістичним підпіллям, зокрема з контрреволюційною Українською військовою організацією (УВО), та спробах створити опозиційну «Українську трудову соціалістичну селянську партію».[5]

Матеріали слідства свідчать, що у той час С. Ринський, не відчуваючи за собою ніякої вини, ще вірив у справедливість радянського правосуддя, оскільки на допитах у січні—лютому 1931 року він відверто розповів про започаткування в середині 20-х років у Дніпропетровську міської організації наукової інтелігенції, яка мала займатися захистом прав її членів, втіленням у життя ідеї українізації та добиватися скасування класового підходу в прийомі студентів до вищих навчальних закладів. Проте справа створення такої організації виявилася надто складною, а тому невдовзі від неї відмовились, хоча, за словами Ринського, це не означало, що його критичне ставлення до радянської влади змінилось[6]. Як і раніше, він був твердо переконаний у необхідності справедливого вирішення українського питання. Фрагменти одного з допитів Сергія Ринського красномовно свідчать про це. Зокрема, на запитання, як він сприйняв радянську владу, Ринський відповів, що у перші роки існування нової влади, особливо у роки громадянської війни, вважав політику прямого соціалістичного будівництва нереальною, оскільки для цього не було економічних передумов, а радянська влада не протримається або ж в результаті громадянської війни візьме праворуч і прийде до Установчих зборів.

«Які Ваші погляди на радянську владу були у наступні роки?» — не вгамовувався слідчий.

«Період НЕПу,—чесно відповів Сергій Йосипович,— я сприйняв як крок назад, вірніше кажучи, відступ... У подальшому у мене були сумніви стосовно взяття темпів індустріалізації, хоча я й визнавав її необхідність. В період проведення колективізації й ліквідації куркульства як класу у мене були побоювання, що настільки різкі темпи проведення колективізації можуть привести до кризи сільського господарства. Водночас я вважав, що не варто ліквідовувати куркульські міцні господарства, які, як мені здавалось, були трудовими, якщо вони не застосовують постійної найманої праці...»[7].

Далі, за словами Ринського, невирішеність українського національного питання радвладою він бачив у ліквідації нею українського національного руху, національної культури і прав українського народу, що вона не розглядає український народ як націю, а дивиться на нього як на «Малоросію». Вихід із такого положення, на думку звинуваченого, полягав у необхідності розгортання та впровадження української національної культури серед українського народу, позаяк українська культура, яка була слабшою, не могла перешкодити русифікації, що її здійснювала радвлада, а також в підготовці українських національних кадрів, які могли б прищепити цю культуру масам. До речі, діяльність самого Ринського у цьому напрямку виявилася в тому, що у 1920 році він організував, а потім став директором Новомосковських українських педагогічних курсів, пробув на цій посаді чотири роки, підібрав учительські кадри для викладання на курсах, переклав учбові посібники українською мовою і прищеплював учням українську національну культуру...

Напевно, ці відверті зізнання не зломленого допитами і погрозами Ринського, роздратували слідчого, бо за хвилину той констатував: «Таким чином, впродовж кількох років ви не були згодні з політикою партії і радвлади з основних питань?»

«Так,— спокійно парирував Ринський,— у різні періоди у мене були сумніви відносно правильності політики партії й уряду з різних питань...».

Таке «вільнодумство» приголомшило чекістів. Вони не чекали від людини, підозрюваної у «класовій ворожості», що вона знайде у собі мужність протистояти абсурдним звинуваченням, а відтак змушені були, не знайшовши ніяких суттєвих «доказів» безпосередньої антирадянської діяльності Ринського, крім хіба що безпідставної заяви одного зі свідків стосовно «участі» підозрюваного в «диверсійній військово-повстанській організації» на Дніпропетровщині,[8] відпустити Сергія Йосиповича на волю.

Повернувшись до родинного вогнища, де на нього чекали донька Олена та син Анатолій, Ринський довго обмірковував події, пов'язані з його другим арештом і дійшов висновку, що марно плекати надію на спокійне життя: каральні органи «зухвальства» на слідстві ще нікому не прощали. Як виявилось, інтуїція і життєвий досвід не підвели Сергія Ринського й цього разу.

Втретє службісти НКВС прийшли по Ринського на вулицю Ворошилова 27/15, де мешкав методист-плановик «Трансенергокадрів», а саме цю посаду, після вигнання з університету, обіймав тоді Сергій Йосипович, 28 серпня 1936 року. Звичайно, вночі. Такі справи каральна служба намагалася робити без зайвого галасу і непотрібних свідків. Хоча понятого з собою

взяли. Щоб при обшуку був дотриманий закон. Зрідка, виходить, згадували і про нього.

Пред'явивши господарю квартири ордер, заходилися шукати компрометуючі матеріали: заглядали в шафи і тумби письмового столу, перетрушували книги та журнали, пильно вивчали світлини... Побачивши серед купи книг, які нічні відвідувачі недбало відкладали окремо, праці М. Грушевського, В. Винниченка, М. Хвильового, Ринський зрозумів, що вдома його не залишать, заберуть з собою. Так воно і вийшло. Мовчки вийшов за поріг, не усвідомлюючи ще, що шлях, який лежав перед ним, вимірюватиметься кількома сталінськими п'ятирічками.

«Справа П-7125» не зберегла свідчень, де і в якій камері в'язниці знаходився у дні слідства педагог Ринський, проте можна припустити, що у камері він був не один. Час був такий, що йшли масові арешти.

Звичайно ж, Ринський чекав допитів. З попереднього досвіду знав: вони — невід'ємна частина того нового життя. Здогадувався, про що йтиме мова, обдумував відповіді. Як і раніше, провини за собою не відчував ніякої, оскільки був, як розумів себе, нормальною людиною — демократом, українським патріотом, непримиренним до будь-якого насильства.

На перший допит Сергія Ринського викликали вже 31 серпня. Слідчий, очевидно, добре ознайомився з матеріалами попередніх затримань, тому відразу заходився тиснути на Ринського, вимагаючи від нього зізнання в контрреволюційно-націоналістичній діяльності. Причому, від Ринського вимагалося не просто зізнання, а визнання його керівництва «контрреволюційною троцькістсько-націоналістичною організацією», яка нібито була створена за дорученням раніше заарештованих викладачів держуніверситету М. Юр'єва та П. Глузмана[9]. До складу цієї організації, за версією слідчих, входили ще три особи, звинувачення яких також були абсурдними — «активний учасник організації УВО» директор Новомосковського педагогічного технікуму В. Ястржембський, «запеклий український націоналіст» референт облвиконкому М. Челкак та колишній офіцер царської армії, націоналіст рахівник Військбуду А. Горб[10]. Кожного з них, як свідчать матеріали слідства у справі Ринського, звинувачували по-своєму, але знайомство їх з Сергієм Йосиповичем вирішило всі проблеми. Слідчим було цього досить, щоб об'єднати всіх їх у контрреволюційну організацію троцькістсько-націоналістичного спрямування, яка «активно займалася» підривною антирадянською діяльністю.

Чого тільки не інкримінували Ринському. І зв'язки з «українськими націоналістами» Д. Яворницьким та П. Єфремовим, і підтримку Української комуністичної партії, і отримання завдань від закордонних націоналістичних організацій[11]. Проте колишній педагог тримався з гідністю й відкинув всі ці звинувачення. До речі, так само гідно трималися й інші члени «троцькістсько-націоналістичного підпілля» — В. Ястржембський, А. Горб і М. Челкак.

Не зумівши добитися від Ринського зізнання в націоналістичних чи троцькістських «гріхах», слідчі вирішили діяти більш витончено, використавши прийом, який у тогочасних умовах був, як кажуть, безпрограшним. Сергія Йосиповича і його «соратників по боротьбі» звинуватили у поклонінні фашизму. Для цього були використані свідчення заляканих свідків. Зокрема, один з колег Ринського по педагогічній роботі заявив на допиті,

що Ринський був прихильником німецького й італійського фашизму, вважав Німеччину і Італію «неімперіалістичними державами», паплюжив соціалістичну економічну систему в СРСР тощо[12].

Ці і подібні їм звинувачення схилили шальку терезів у бік несправедливого вироку щодо Сергія Ринського й інших учасників «контрреволюційної націоналістичної троцькістської групи», які вели контрреволюційну діяльність, спрямовану на дискредитацію політики партії, пропагували троцькістські й фашистські ідеї та обробляли в контрреволюційному дусі оточуюче їх середовище...»[13]. Згідно з ухвалою «трійки» УНКВС по Дніпропетровській області 27 жовтня 1937 року С. Ринський, В. Ястржембський, А. Горб і М. Челкак були приречені до 10 років виправно-трудових таборів кожен[14].

Як бачимо, служба НКВС після кількох безуспішних спроб морально і фізично зломити опір українського педагога-патріота все ж добилася свого, на тривалий час ув'язнивши Ринського далеко від України, в Усольлазі — одному з численних островів «архіпелагу страждань»...

Здавалося б, безжальний молох сталінізму мав бути задоволений, проте виявилося, що й цього йому було замало. 9 липня 1950 року Сергія Йосиповича було заарештовано вчетверте. Цього разу в Баку, де він після відбуття покарання і нетривалого перебування в Дніпропетровську оселився на квартирі своєї сестри. І знову звинувачення були у відповідності з часом — «прослуховування ворожих радіостанцій», «розповсюдження антирадянської інформації та її коментування», «вихвалення режиму фашиста Тіто», «критика державного ладу в СРСР» тощо[15]. І хоча, як зазначив пізніше Ринський, ці звинувачення були «результатом пустого вимислу», його відправили на «вільне заслання» до Сибіру, в Красноярський край. Знову потекли роки вимушеної розлуки з Україною.

Довгождане звільнення прийшло вже після смерті «батька всіх народів», 13 вересня 1954-го. Відтоді Сергій Йосипович розпочав боротьбу за повернення собі доброго імені. Ось що, приміром, писав він у листі до обласного прокурора Дніпропетровщини: «Я чудово усвідомлюю те, що за віком і за станом мого підірваного здоров'я вже не гожусь до роботи за моїм педагогічним фахом, як і те, що моє життя по суті вже прожите, проте перед кінцем буття я все ж вважаю своїм обов'язком заявити про правду, щоб тінь наклепу, що обснувала мене, не лягла на інших ні в чому не повинних людей»[16].

Прокуратура відгукнулась на прохання Ринського, і в кінці 1956 року розпочався перегляд його справи. Невдовзі було винесено протест прокурора на постанову «трійки» УНКВС у зв'язку з відсутністю доказів вини Сергія Йосиповича та його «спільників» — М. Челкака та А. Горба (В. Ястржембський був виправданий кількома місяцями раніше)[17].

15 травня 1957 року Дніпропетровський обласний суд прийняв постанову, яка задовольняла протест прокурора УРСР та скасовувала вирок «трійки» УНКВС від 27 жовтня 1937 року[18]...

Справедливість, хоч і з великим запізненням, все ж перемогла. З людей було зняте тавро «ворогів народу». Вони знову отримали свої чесні імена, правда, не всі дожили до цього знаменного дня. Зокрема, Андрій Горб, відбуваючи строк ув'язнення, помер десь під Комсомольском-на-Амурі... Втім, чимало дісталося й тим, хто вирвався із пазурів «найгуманнішого у світі

правосуддя». Кожен з них пройшов свій хресний шлях, подібно тому, як пройшов його педагог Сергій Ринський.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки.— К., 1991.— С. 306.
[2] Там само.— С. 313.
[3] Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. Дніпропетровськ, 1995.— С. 7.
[4] Архів Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Ф. 4. Спр. П-7125. Арк. 7.
[5] Там само. Арк. 80—83.
[6] Там само. Арк. 65.
[7] Повернення із небуття. Документи і матеріали...— С. 129.
[8] АУСБУДО. Ф. 4. Спр. П-7125. Арк. 78.
[9] Там само. Арк. 106.
[10] Там само. Арк. 101.
[11] Там само. Арк. 101—103.
[12] Там само. Арк. 233.
[13] Там само. Арк. 285.
[14] Там само. Арк. 311.
[15] Там само. Арк. 350.
[16] Там само. Арк. 378.
[17] Там само. Арк. 431—432.
[18] Там само. Арк. 441.

А. Голуб

КОМКОР

РОГАЛЬОВ Федір Федорович*. Народився в 1891 році. Росіянин. Командир 7-го стрілецького корпусу. Заарештований в липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1956 році.*

«Справа військових» — так назвала світова преса судовий процес над воєначальниками Червоної армії, що проходив улітку 1937 р. у Москві. Загалом у вирі сталінських репресій цього періоду загинуло понад 40 тисяч кращих представників радянського офіцерства й генералітету, в тому числі командир дислокованого на території Дніпропетровщини 7-го стрілецького корпусу Федір Федорович Рогальов[1]. Усі вони, нерідко ціною власного життя, мали осягнути, чим є насправді сталінізм і створена ним тоталітарна система.

Зауважимо, що «полювання» на військових розпочалося одразу ж після приходу до влади більшовиків. Для постійного нагляду за станом справ, моральним духом в армійському середовищі при Всеросійській надзвичайній комісії були створені особливі відділи, цензурні структури. При цьому чекісти ретельно відбирали і нагромаджували передусім компрометуючі матеріали на: «а) класово чужий елемент РСЧА (колишніх дворян, поміщиків, фабрикантів, купців, осіб вільних професій, служителів культу і т. ін.); б) колишніх кадрових офіцерів; в) колишніх білих офіцерів і військових чиновників...; г) військовослужбовців іноземного походження; д) колишніх членів антирадянських партій та угруповань...»[2].

Використовуючи таку інформацію, органи НК—ДПУ—НКВС періодично проводили чистку командного складу РСЧА, ініціювали увільнення з неї офіцерів старої армії, фабрикували справи про змови тощо. Всього, за даними К. Ворошилова, за 20-ті і першу половину 30-х років із Збройних сил було «вичищено» 47 тисяч чоловік, з них 5 тисяч колишніх опозиціонерів[3].

Нова хвиля репресій розгорається в країні з середини 30-х років, коли терор став тотальним, захопивши все суспільство. Сталін та його найближче оточення намагались «нейтралізувати» усіх, хто виявляв щонайменші сумніви щодо вірності проголошеної ними «генеральної лінії» у соціалістичному будівництві. Будь-які прояви вільнодумства нещадно придушувалися. Під особливим «ковпаком» властей перебувала, як і раніше, армія. В 1936 р. «кремлівський сфінкс» санкціонував «викриття» органами НКВС так званої «антирадянської троцькістської військової організації», а після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., де пролунала вимога про необхідність «перевірки» військового відомства, репресивна машина в РСЧА запрацювала на повні оберти. У травні були заарештовані М. Тухачевський, Р. Ейдеман, Б. Фельдман, Й. Якір, І. Уборевич та інші, відомі ще з часів громадянської війни, воєначальники. 12 червня 1937 р. після показового судовища вісім учасників «воєнно-політичної змови» були розстріляні за стандартними звинуваченнями у шпигунстві, зв'язках з «антирадянським право-троцькістським центром», підготовці збройного повстання і т. ін.[4]

Щоб надати «змові» найширшого, організованого характеру, незабаром арештували ще близько тисячі командирів та політпрацівників, у тім числі

29 комбригів, 37 комдивів, 21 комкора, 16 полкових, 17 бригадних і 7 дивізійних комісарів[5]. А 10 липня 1937 р. така ж доля спіткала й нашого героя — Ф. Ф. Рогальова[6].

Гадаємо, не зайвим буде бодай пунктирно відтворити основні віхи його біографії.

Народився Рогальов у січні 1891 р. в селі Антипіне на Вологодщині. З малих літ пізнав увесь тягар підневільної праці, спочатку у купця-багатія, а потім на лісосплаві, річній переправі. У Першу світову війну був мобілізований до гвардійського Павловського полку, розташованого в Петербурзі. Там він познайомився з більшовиками. За революційну агітацію серед солдатів заарештували і заточили у Петропавлівську фортецю. Згодом направлений у діючу армію. Був поранений, отруєний газом.

Лютневу революцію Федір Федорович зустрів в її головному вогнищі — столиці, де у березні 1917 р. став членом РСДРП, більшовиком. За активну діяльність проти Тимчасового уряду молодого партійця знову кинули до в'язниці. Звільнившись з неволі, вступив до лав Червоної гвардії, брав участь у розгромі корніловського заколоту, штурмі Зимового палацу. Під командуванням П. Дибенка воював проти німців під Псковом і Нарвою. Був і серед учасників придушення лівоесерівського заколоту в Ярославлі. В складі 3-ї радянської армії пройшов бойовий шлях від Уралу до України. За мужність нагороджений бойовим конем й золотим годинником[7].

У 1920 р. разом зі своєю армією Ф. Ф. Рогальов виганяв польських інтервентів з української землі, демонструючи відвагу та героїзм. Про це свідчить той незаперечний факт, що саме тоді «за видатну стійкість і доблесть» він двічі був удостоєний вищої нагороди країни Рад — ордена Червоного Прапора[8].

Після завершення радянсько-польської війни відзначився Рогальов і в боротьбі із збройними формуваннями отаманів Махна, Шуби, Булана, Марусі на Україні. Зокрема, на початку липня 1921 р. його кіннота оточила махновців під Кочубеївкою, звідки лише батьку з невеликим загоном вдалося вирватись і втекти до Румунії. В наступному році Федір Федорович призначається комісаром 8-го стрілецького корпусу. Атестуючи його на цю посаду, командування вказувало: «політпрацівник з неабиякими природними здібностями..., сильної волі і енергії командир, здібний організатор...»

Невдовзі Ф. Рогальов був направлений на навчання у військову академію, після успішного закінчення якої за особистим розпорядженням наркома М. Фрунзе стає комісаром і комендантом Кронштадтської фортеці. А потім — знову Україна. Спочатку Артемівськ, а з 1931 р. — Дніпропетровськ, 7-й стрілецький корпус. Водночас його призначили військовим комендантом міста. В особовій справі з'явились нові записи: «Глибоко військова людина. Твердий, рішучий та ініціативний. Дуже багато вчить і вчиться сам»[9].

Поряд з бездоганним виконанням службових обов'язків Рогальов з ентузіазмом поринає у громадсько-політичну діяльність. Його обирають членом облвиконкому, делегатом XII з'їзду КП(б)У і XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР [10].

І ось все це за одну мить лишилося у минулому. Доля комкора, звинуваченого 27 липня 1937 р. у керівництві міфічною військово-троцькістською організацією, була вирішена. Начальник особливого відділу 7-го корпусу «встановив», що Ф. Рогальов «усю свою практичну контрреволюційну робо-

ту проводив з метою: 1) ослаблення воєнної могутності СРСР; 2) організації збройного повстання і повалення радянської влади; 3) організації терористичних актів проти керівництва партії та радянської влади»[11].

Матеріали слідчої справи дають загалом досить повну уяву про «широкомасштабну змову» в Україні і «злочинну діяльність» комкора. Зокрема, в них безапеляційно стверджується, що у березні 1936 р. командуючий військами Київського військового округу (КВО) Й. Якір запропонував Рогальову приєднатися до очолюваної ним антирадянської організації, бо нібито був поінформований, що той ще раніше «виявляв коливання з основних питань генеральної лінії партії». У наступні ж роки під впливом наростаючих економічних труднощів в країні у нього лише міцніє «зневіра у вірності політики партії» і «він стає на троцькістські позиції».

Далі у справі йшлося про те, що Ф. Рогальов на посаді командира корпусу «відірвався від мас, ...заохочував систему підлабузництва, сприяв засміченню штабів корпусу і дивізії чужим й ворожим елементом...». Знаючи, що комкор «фактично порвав з більшовизмом», Якір розповів йому про існування в РСЧА контрреволюційної організації, до якої зрештою буцімто і вступив Рогальов. При цьому він зобов'язувався вести роботу на таких напрямах: «1) вербувати нових членів; 2) проводити шкідництво в частинах 7-го стрілецького корпусу з метою підриву його бойової і мобілізаційної готовності, що безпосередньо мало сприяти поразці корпусу на випадок участі його у війні з фашистськими країнами; 3) і найголовніше — забезпечити частини корпусу для участі у збройному повстанні з метою повалення радянської влади».

Як видно з матеріалів справи, Ф. Рогальов «завербував» все керівництво корпусу — начальника штабу В. Євгеньєва, його наступника П. Скрастіна та ін.[12], встановив тісні стосунки з першим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвичем — «лідером троцькістського підпілля» в області, куди «входили» голови облвиконкому І. Гаврилов, І. Федяєв, міськвиконкому — М. Голубенко, секретарі міськкому КП(б)У М. Лейбензон, П. Вєтров та інші. Під тиском слідства були отримані свідчення проти Рогальова в тому, що останній начебто висловлював невдоволення присвоєнням йому звання «комдив», «не поділяв погляди партії з питань внутрішньої демократії», жалкував, що «кращі люди з армії вилучені», підтримував зв'язок з терористичною групою бойовиків, котрі прагнули вбити Сталіна, з українськими націоналістами тощо[13].

Не відрізнявся «оригінальністю» і механізм, за допомогою якого слідчі здебільшого добивались «визнань» звинувачуваних. Ось, приміром, що показав на допиті в 1956 р. Є. Третяк, який свого часу утримувався в «смертній камері» разом з Рогальовим та іншими засудженими до розстрілу партійними, господарськими і воєнними керівниками. «Всі ці особи,— відзначав він,— говорили, що вони ні в чому не винні, і їх засудили безвинно..., усі жалілись, що їх сильно били. Наприклад, Рогальов казав, що йому перебили ноги і він останнім часом ходив на милицях, ...що він підписав протокол, бо йому говорили, що все рівно заб'ють, а якщо підпише, то засудять до якогось строку»[14].

Цю інформацію доповнював інший співкамерник комкора М. Кувшинов, котрий стверджував: «Рогальов мені говорив, що з першого дня його почали бити, знущатись. Особливо в цьому відзначався слідчий Флейшман.

Рогальов розповідав такий випадок, коли на його гімнастерку, на те місце, де були ордени Бойового Червоного Прапора, повісили зображення свастики й водили по кабінетах, показуючи усім як ворога. Далі Рогальов сказав, що він, не витримавши знущань, принижень, почав підписувати... такі свідчення, що його розстріляють. «Але знай,— заявив Рогальов,— якщо ти залишишся живий, то напиши тов. Ворошилову, з яким я пройшов усю громадянську війну, що Рогальов був чесним і відданим комуністом — таким він й помер»[15].

В цілому справа по тодішніх часах була типовою, з початку й до кінця, як мовиться, «шитою білими нитками», тобто відверто сфабрикованою. В усякому разі, навіть людині, що, хай і не має спеціальної юридичної підготовки, цілком очевидно, що сформульовані в ній «докази» вини Ф. Рогальова у належності до «контрреволюційного підпілля» скільки-небудь серйозної критики не витримують, а його «зізнання» у нескоєних діяннях «добуті» з застосуванням тортур. Та й сама процедура її розгляду йшла за усталеною схемою: 9 вересня 1937 р. з'явився «Обвинувальний висновок», підписаний начальником УНКВС по Дніпропетровській області й затверджений помічником генерального прокурора СРСР Рогінським, після чого своє «добро» дав і Сталін, який візував списки арештованих, що підлягали притягненню до кримінальної відповідальності за сумнозвісною першою категорією (розстріл)[16].

Ну а останню крапку в долі Рогальова поставила виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, котра 14 вересня в закритому засіданні (без участі звинувачення і захисту, без виклику свідків) протягом 15 хвилин підтвердила висновки слідства й засудила Федора Федоровича до розстрілу з конфіскацією усього майна, що особисто йому належало. Наступного дня відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. вирок було виконано[17].

Так обірвалося життя бойового командира, людини, яка вірою і правдою служила Вітчизні, своєму народові. Тоталітаризм був безжалісним навіть до своїх захисників.

Одночасно був знищений практично увесь керівний склад очолюваного Рогальовим корпусу. В результаті операції по «викриттю» й розгрому «воєнно-фашистської змови» і реалізації справ «Академік», «Генерал», «Блок», «Зрадники», «Змичка», «Штаб» та ін. Дніпропетровське УНКВС лише з 1 червня до 1 грудня 1937 р. заарештувало 236 чоловік, в тому числі трьох комбригів, 12 полковників, 18 майорів, 54 капітани і т. ін. Зокрема, загинув комісар корпусу Р. Кавалєрс, начальник штабу полковник П. Скрастін від катувань втратив розум.

Всього по «змові військових», за даними на 1 червня 1938 р., обласним управлінням НКВС було репресовано 370 чоловік, з них 53 вважались до того ж й агентами іноземних розвідок. Показовий штрих: різні «воєнно-змовницькі загони», «шпигунські резидентури», «терористичні та диверсійні формування» у військових частинах Дніпропетровщини УНКВС об'єднало під загальним керівництвом «начальника воєнно-повстанського штабу правотроцькістського центру» Ф. Рогальова[18].

Маршал С. Бірюзов так описує свій приїзд до штабу 7-го корпусу, куди він отримав призначення після закінчення академії ім. Фрунзе у 1937 р. «Прибувши в дивізію, штаб якої знаходився у Дніпропетровську,— згадує

він,— я застав щось неуявне. Ще у військовій комендатурі залізничного вокзалу мені було повідомлено, що в даний момент у дивізії «начальства-то, по суті, немає: командир, комісар, начальник штабу, начальники служб — усі заарештовані»[19].

Отже, сталінський смерч, котрий з особливою силою пронісся над країною у 1937 — першій половині 1938 р., зробив свою «чорну справу» і в Червоній Армії, перемоловши її кращі кадри і фактично залишивши війська без керівництва. Причому трагічні долі арештованих повною мірою розділили їхні рідні та близькі. Скажімо, за друге півріччя 1937 р. Дніпропетровське УНКВС заарештувало 114 дружин учасників «воєнної змови», й серед них — Олександру Миколаївну Рогальову, яка протягом восьми років пізнавала жахи таборів ГУТАБу. Після звільнення з ув'язнення вона була обмежена в праві вибору місця проживання й повернулась до Дніпропетровська тільки в середині 50-х. З двох дочок, влаштованих після арешту матері в дитячі будинки, вдалося розшукати лише старшу, Майю. Сліди ж молодшої, Нінель, згубилися...[20]

Масові репресії щодо військових спеціалістів нанесли величезної шкоди Збройним силам СРСР, значно послабили їхню могутність і обороноздатність країни в цілому, обернулися невиправданими втратами у початковий період Великої Вітчизняної війни. Безперечно, це враховував Гітлер, готуючи напад на СРСР. «Першокласний склад радянських вищих воєнних кадрів винищений Сталіним у 1937 році,— з захопленням констатував фюрер.— Таким чином, необхідні уми у підростаючій зміні поки що відсутні. У них немає добрих полководців»[21].

Оцінка, на жаль, багато в чому виявилась точною. В ній, як у краплині води, віддзеркалилася трагедія комкора Федора Рогальова й тисяч його колег по нелегкій ратній праці, що стали жертвами сталінського свавілля у передвоєнні роки. Тривалий час їхні імена були позначені тавром «ворога народу» й повернуті з небуття лише після першої спроби розвінчання культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС.

6 вересня 1956 р. Воєнна колегія Верховного суду СРСР, переглянувши кримінальну справу Ф. Ф. Рогальова, визнала її сфальсифікованою й скасувала вирок від 14 вересня 1937 р. Комкор був повністю реабілітований.

Дніпропетровці зберігають пам'ять про мужнього військовика. Одна з вулиць міста носить його ім'я.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— М., 1991.— С. 302.

[2] История советской разведки (1918—1920).— М., 1960.— С. 156; История советской разведки (1921—1925).— М., 1960.— С. 199; Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Ф. 1. Спр. 12. Арк. 41.

[3] Конквест Р. Большой террор / Нева.— 1990.— №2.— С. 160.

[4] Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 4.— С. 49—62.

[5] Реабилитация... С. 299.

[6] АУСБУДО. Спр. П-5162. Арк. 5.

[7] Пименов В. Від червоноармійця до комкора // Прапор юності, 1988, 5 липня.

[8] Полоз Ю. До того, как вышибли из седла // Пресс-курьер.— 1990.— № 11.— С. 6.

[9] АУСБУДО. Спр. П-5162. Арк. 237.

[10] Там само. Арк. 17, 19.

[11] Там само. Арк. 20.

[12] Там само. Арк. 237.

[13] Там само. Арк. 102—215; Спр. П-7041; Спр. П-5052; Архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Спр. П-3733.

[14] АУСБУДО. Спр. П-5162. Арк. 287—289.

[15] Там само. Арк. 282—286.

[16] Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 4.— С. 59—60.

[17] АУСБУДО. Спр. П-5162, арк. 230, 237.

[18] Там само. Ф. 2. Спр.12. Арк. 60; Спр. 13. Арк. 4,8,25, 55, 119; Спр. П-12372.

[19] Цит. за: Конквест Р. Вказ. праця.— С.130.

[20] АУСБУДО. Ф. 2. Спр. 13. Арк. 5.

[21] Цит. за: Медведев Р. О Сталине и сталинизме //Знамя.— 1989.— № 3.— С. 146—147.

В. Ченцов,
В. Іваненко

БОЙОВИЙ СОРАТНИК МИКОЛИ ЩОРСА

СЕМЕНОВ Олександр Дмитрович. *Народився в 1891 році у місті Сичовці Смоленської губернії. Росіянин. Військовий керівник Дніпропетровського гірничого інституту. Заарештований в 1938 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Майбутній комбриг почав навчатися у Смоленську, потім у м. Орлі, в реальному училищі, яке закінчив у 1912 р., вступив до Ризького політехнічного інституту. В 1914 р., з початком Першої світової війни, був призваний до армії і направлений до Петербурзького Костянтинівського артилерійського училища, після закінчення якого брав участь у бойових діях. Повернувся з фронту напередодні революції.

Вступив до Червоної гвардії, а незабаром став командиром Червоної армії і був відправлений на Південний фронт. Службові переміщення привели О. Д. Семенова до лав Першої Української дивізії, якою командував М. О. Щорс і яка в 1919 р. була перейменована на 44-ту стрілецьку дивізію ім. М. О. Щорса. В 1924 р. Олександра Дмитровича перевели до 25-ї стрілецької дивізії, спочатку начальником артилерії, а потім командиром артполку. Через п’ять років нове призначення — на посаду помічника начальника артилерії сьомого стрілецького корпусу, штаб якого знаходився у Дніпропетровську[1].

В «Матеріалах додаткової перевірки», які складають другий том справи О. Д. Семенова, є службові атестації з 1922 по 1936 р. Всі вони позитивні: енергійний, сильної волі, з ініціативою, рішучий, з підлеглими суворий і справедливий, користується в них повагою[2].

Додамо, що в музеї історії Національної гірничої академії України (НГАУ — колишній Дніпропетровський гірничий інститут) зберігаються два документи: грамоти від 1 січня 1932 р., якою О. Д. Семенов «Удостоєний почесного звання ударника третього року п’ятирічки», та від 23 лютого 1934 р., нею він нагороджений як «передовик соціалістичного змагання і ударництва»[3].

Знову цитуємо «Матеріали додаткової перевірки» 1956 р.: «З атестації за період з 1936 р.: ... тактично підготовлений добре, особливо в артилерійській справі. Політично розвинутий. Позапартійний. Багато працює над собою. Добрий стройовий командир. Здоровий. Роботу з ВВП (вища військова підготовка.— Авт.) в інституті поставив добре. Підібрав хороший викладацький склад і збив його. Чітко організував навчально-методичне керівництво. По бойовій підготовці студентів ДГІ зайняв перше місце в гарнізоні. О. Д. Семенов користується великим авторитетом в парторганізації, дирекції і студентському складі інституту. Посаді, яку займає, цілком відповідає. Начальник ВПУ ХВО» (Військово-політичне управління Харківського військового округу.— Авт.)[4].

За 20-річну службу в Червоній армії, а також за бойові заслуги в громадянській війні О. Д. Семенов був нагороджений орденом Червоного Прапора і медаллю «XX років РСЧА».

Поштовхом для «додаткової перевірки» справи О. Д. Семенова послужив лист його дружини В. Д. Семенової до Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова. Лист Віри Дмитрівни містить багато цікавого про її чоловіка.

Олександр Дмитрович був не тільки одним із бойових соратників М. О. Щорса, але одночасно і його великим особистим другом. У 1935 р. за дорученням уряду він протягом майже року збирав історичні матеріали про життя і бойовий шлях Миколи Олександровича і написав повість-сценарій кінофільму «Щорс», що готувався на той час до постановки.

Під час арешту у нього вилучили рукопис повісті про М. О. Щорса, багатої на історичний матеріал, що він зібрав у 1935 р.: фотографії і спогади багатьох ветеранів дивізії, які особисто знали М. О. Щорса. [5]

На початку 1930-х років по військових кадрах України пройшла хвиля репресій, коли з багатьох заарештованих офіцерів вибивали зізнання про участь в антирадянській організації «Офіцерська спілка». Саме тоді прізвище О. Д. Семенова як члена «спілки» вже було в кількох карних справах.[6] Зрозуміло, що сам Олександр Дмитрович про це не знав, бо не піддавався навіть дисциплінарній відповідальності і продовжував служити в Червоній армії.

13 січня 1938 р. комбриг О. Д. Семенов повертався з відрядження, а вдома на нього чекали співробітники держбезпеки. На першому ж допиті 15 січня слідчий примусив його підписати протокол зі сфабрикованими даними. Там записано, що початком активної боротьби О. Д. Семенова проти радянської влади слід вважати 1928 р., тобто момент вступу до антирадянської організації «Офіцерська спілка»... На початку 1930-х років він був переведений з Полтави до Дніпропетровська, де припинив антирадянську діяльність. Та навесні 1936 р. він вдруге був залучений до антирадянської військово-троцькістської організації[7].

На другому допиті 25 січня О. Д. Семенов «розповідав» слідчому про своє життя, дотримуючись хронології [8]. На третьому — 17 березня, знаючи, що методи примусу діють безвідмовно, слідчий добився від своєї жертви підпису під ще жахливішими фактами. Було підтверджено, що з 1928 р. по 12 січня 1938 р. О. Д. Семенов був активним учасником контрреволюційних підпільних формувань, що існували в РСЧА, вів організаційну і практичну шкідницьку діяльність, спрямовану проти радянської влади, комуністичної партії і ослаблення могутності РСЧА[9].

На допиті 5 квітня в протоколі була викладена «шкідницька робота», яку начебто вів О. Д. Семенов. Командирське навчання викладацького складу ним систематично зривалося, внаслідок чого його слухачі необхідних знань у повному обсязі не мали. Заняття зі співробітниками, що проходили вищу військову підготовку, проводив за шкідницькою програмою. Радіозв'язок студентам не викладався і тому з гірничого інституту випускалися неповноцінні спеціалісти[10].

Далі до справи О. Д. Семенова слідчий додав велику кількість витягів із протоколів допитів та очних ставок колишніх його товаришів по службі[11], довідки про засудження до вищої міри покарання колег М. Т. Лисенка і М. Г. Автономова[12], а на довершення «Акт від 28 березня 1938 р. про обстеження комісією наслідків підривної шкідницької роботи колишнього військового керівника ДГІ Семенова О. Д.»[13].

6 квітня 1938 р. слідчий підписав «постанову про закінчення слідства по справі Семенова»[14].

Через деякий час слідчому стало відомо, що «в'язні камери № 20 тюрподу УНКВС», очікуючи суду, «вели розмови про дискредитацію слідства шляхом відмови від своїх показань на суді»[15]. Обвинувачені в військово-фашистській

змові, Ф. П. Климов, О. Д. Семенов переконали інших співкамерників зробити це в ім'я долі дітей. Ф. П. Климов говорив: «... існуючий лад тримається на арештах і не можна допускати, щоб нас використовували для їх продовження». О. Д. Семенов наполягав, що «винні в репресіях не тільки працівники НКВС, але і члени партії, які перетворили партійні квитки на хлібні картки»[16].

І знову почалися допити та очні ставки. Побиття стало більш жорстоким. Намагаючись примусити командирів відмовитися від спроб «спровокувати суд і звести наклеп на слідство», слідчі спробували добитися від О. Д. Семенова зізнання в шпигунській діяльності на користь польської розвідки. Полковник мужньо наполягав на своєму: «Боротьби зі слідством я не веду. Шпигунською роботою не займався»[17].

На закритому судовому засіданні (воно тривало лише 20 хвилин) виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР 2 вересня 1938 р. О. Д. Семенов заявив, що обмовив невинних людей, дав показання з метою полегшити свою участь, що він не вважає себе винним і чекає від суду справедливого вироку. За вироком суду О. Д. Семенова позбавили звання «полковник», присудили до вищої міри покарання і того ж дня розстріляли[18].

Додатковим розслідуванням у справі О. Д. Семенова встановлено, що в УНКВС Дніпропетровської області в 1937—1938 рр. дійсно широко практикувалися безпідставні арешти радянських громадян, фальсифікація слідчих матеріалів і застосування до заарештованих незаконних методів слідства, за що в подальшому були засуджені також до вищої міри покарання співробітники УНКВС, які керували слідством у справі О. Д. Семенова і багатьох інших осіб[19].

Рішенням хресний шлях Воєнної колегії Верховного суду СРСР від 1 червня 1957 р. Олександр Дмитрович Семенов був посмертно реабілітований[20].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Фонд музею історії Національної гірничої академії України (далі — МІ НГАУ). Біографічна довідка про О. Д. Семенова.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7 131. Т. 2. Арк. 11.

[3] МІ НГАУ, №№ 1 144, 1 145.

[4] АУСБУДО. Спр. 7 131. Т. 2. Арк. 12.

[5] Там само. Арк. 1—3.

[6] Там само. Арк. 48—50.

[7] Там само. Т. 1. Арк. 10—15.

[8] Там само. Арк. 23.

[9] Там само. Арк. 36—37.

[10] Там само. Арк. 47.

[11] Там само. Арк. 50—163.

[12] Там само. Арк. 164.

[13] Там само. Арк. 165.

[14] Там само. Арк. 166.

[15] Там само. Арк. 167—170.

[16] Там само. Арк. 202—207.

[17] Там само. Арк. 208—215.

[18] Там само. Арк. 228, 229, 230.

[19] Там само. Арк. 231—223.

[20] МІ НГАУ. Лист О. Д. Семенова.

І. Єлінов

...ЯК І МІЛЬЙОНИ ІНШИХ ЖЕРТВ...

СОКІЛ Іван Васильович*. Народився в 1867 році на Катеринославщині. Українець. Вчитель, інспектор шкіл м. Дніпропетровська. Заарештований в листопаді 1943 року. Помер у 1945 році в Дніпропетровській пересильній тюрмі. Реабілітований в 1991 році.*

Цей нарис — про нашого земляка, педагога Івана Васильовича Сокола, померлого в 1945 році в Дніпропетровській пересильній тюрмі. Але, разом з тим, у ньому ми спробуємо торкнутися подій, що відбувалися в нашому краї в роки німецької окупації. Ця тема досить однобоко висвітлена в новітній українській історіографії і тому заслуговує на особливу увагу, адже досі болять рани останньої війни...

По звільненні міста від фашистів, Івана Сокола було обвинувачено в «пособництві німецько-фашистським властям» і заарештовано. «Пособництво» полягало в «укладанні Статуту організації «Просвіта», порадах по утворенню такої організації у селищі Карла Маркса, в написанні для шкіл «Букваря», а також — у дописах до місцевої «Дніпропетровської газети», «що вихваляли німецькі порядки з питань земельної реформи»[1].

Виходячи з цього і «враховуючи, що Сокіл Іван Васильович є похилого віку — 1867 р. н., слабкого стану здоров'я,— не годний до фізичної праці — інвалід, що в нього двоє синів служать у Червоній армії», йому визначили «міру соціального захисту» — 5 років «вислання у віддалені місця СРСР»[2].

13 травня 1944 року «Особлива нарада» затвердила це рішення[3].

19 серпня 1958 року старший слідчий Управління КДБ при РМ СРСР на Сталінській залізниці переглянув архівно-слідчу справу та матеріали додаткової перевірки на Сокола І. В. та ще 4 чоловік, які проходили по справі, визначивши правильність рішення Особливої наради[4].

І тільки 25 грудня 1991 р. прокуратура Дніпропетровської області дійшла висновку, що «конкретних даних про пособницьку діяльність Сокола І. В.» у матеріалах справи немає і, «за відсутністю доказів», його реабілітувала.

Отже, поновити справедливість вдалося через 47 років.

Запитаємо відверто: а чи міг бути іншим вирок 44-го року, коли визначальним пунктом у вирішенні долі людини було ставлення її до існуючого ладу? Очевидно, функціонерам каральних органів тих часів навіть й на думку не спадало, що засудили невинну людину.

У США мешкає донька Івана Сокола — Марія Рудницька-Сокіл, відома оперна співачка. Вона давно вже зверталася до властей із проханням прояснити долю батька. Отож, безумовно, для неї його реабілітація — дуже важлива подія в житті. Але, гадаємо, не менш важливим це є і для всіх нас, адже відтоді на сторінки історії нашого краю повертається чесне ім'я непересічного педагога, громадського діяча, борця за незалежність України.

Іван Васильович Сокіл народився у 1867 році в с. Добровіллі Павлоградського повіту Катеринославської губернії в сім'ї селянина — колишнього кріпака. Коли помер батько, Івасеві виповнилося три роки і мати сама виховувала дітей. У 18 років він переїжджає в Мелітопольський повіт, де пра-

цює помічником вчителя — так починається його педагогічний шлях. Відтак, за спогадами доньки, продовжує вчителювання у с. Гусарня Олександрівського повіту, куди його вислали за те, що насмілився викладати «на малороссийском наречии», а до того його тричі звільняли з роботи з тієї ж причини. «Я все життя мріяв про створення самостійної Української держави»,— скаже згодом слідчому НКДБ Іван Васильович [5].

На допитах в НКДБ він розповідав і про свою просвітительську, революційну діяльність серед селян, за що його заарештовували в 1905, 1907, 1913 роках та двічі в 1914 році. Того ж 1914 року його позбавили права вчителювати і поновили у тому праві лише після клопотань члена Державної Думи Бабенка[6].

У 1917-му Сокіл оселяється в Катеринославі, де долучається до кола українських революціонерів-самостійників, за що його заарештовували і червоні, і білі, і махновці.

До 1927 року Іван Васильович викладає у початкових школах і читає лекції на курсах українознавства. У 1928 році здобуває вищу освіту і продовжує педагогічну діяльність уже в школах ФЗН і на курсах підготовки до вузів — викладає українську мову і літературу, історію. Рік працював у транспортному інституті. Через рік — новий арешт — по підозрі в належності до «Спілки визволення України». У липні-вересні 1929 року ДПУ «викрило» чергову філію цієї організації, яка, на думку чекістів, ставила за мету «підготовку збройного повстання та поновлення буржуазного ладу в формі УНР»[7].

Заарештували людей, які мали родинні, дружні або ділові контакти з уже викритими керівниками «СВУ» в Києві. Серед них опинилися — П. Єфремов, брат академіка С. Єфремова, професор інституту народної освіти В. Пархоменко, економіст Л. Ненадкевич, вчителька Л. Біднова та ін. Підбиралися слідчі і до «натхненника української націоналістичної контрреволюції» професора Д. Яворницького[8].

У цьому трагічному ряді славних імен значиться й ім'я Сокола. Його донька Марія в той час була вже широковідома — співала в Харківській столичній опері, «і не раз ходила до голови ДПУ Балицького і клопотала за татка — і це не помогло...».

110 днів відсидів у дніпропетровській в'язниці ДПУ вчитель[9].

Перед початком Другої світової війни Сокіл йде на пенсію. Але війна доходить до України і одразу ж після окупації області німцями, в перших числах вересня 1941 р., його запрошують на нараду групи місцевої інтелігенції в будинку колишнього виконкому по вул. Комсомольській, де розглядалося питання про утворення органів обласного управління. З цього дня він повертається до громадської діяльності. Але тут необхідно зробити відступ, щоб розповісти про умови, в яких утворювались так звані управи і про їхні завдання. Довгі роки людей, які працювали в подібних установах під час німецької окупації, гуртом зараховували до числа колаборантів та вірних фашистських посіпак. А чи було все так однозначно? Звичайно, на окупованій території залишилися мільйони людей, яких радянські власті не встигли евакуювати — тільки в Дніпропетровську на 3 грудня 1941 р. місцеве населення складалося з 232 622 чоловік[10] (з довоєнних 628 тис.) — переважно старих, жінок та дітей. За умов воєнного хаосу, коли на руїну перетворилася вся виробнича інфраструктура, припинилося постачання харчових продуктів, запанувало всевладдя військових комендантів, постало

питання створення органів місцевого самоврядування. Німцям вони потрібні були для проведення своєї політики на окупованих територіях — відновлення виробництва на потреби армії рейху та забезпечення її продуктами сільського господарства. Для досягнення цих цілей необхідно було задовольнити елементарні умови існування корінного населення. Обов'язки по організації побуту й покладалися на новоутворювані місцеві керівні структури. Вони взялися за налагодження суспільного життя: відбудову підприємств, організацію міліції, органів житлового господарства, освіти, праці, торгівлі, охорони здоров'я. Вони мусили поновити роботу водогону, транспорту, бюджетно-фінансових, пенсійних, планово-статистичних відділів тощо. З одного боку, це було потрібно окупантам, з другого — без цього просто не могли вижити сотні тисяч жителів.

Різні люди прийшли в нові органи управління — серед них і явні прислужники злочинного фашистського режиму, винні у винищенні цивільного населення, у насильницькому вивезенні до Німеччини української молоді, знищенні євреїв, але були й такі, хто вірив у спроможність своєю діяльністю полегшити життя людей і згодом врятували від загибелі тисячі земляків. До їх числа належали українські самостійники, які сприйняли часи німецького панування як період підготовки для відновлення незалежної Української держави, зокрема — колишні учасники військових формувань УНР, Української держави гетьмана П. Скоропадського, рештки старої української інтелігенції, а також люди, обізнані з діяльністю ОУН та члени цієї організації, прибулі з Заходу у складі так званих «похідних груп».

Доки німецьке військове командування «вникало в ситуацію», сотні членів націоналістичних організацій (втім, як і підпільників-більшовиків) розгорнули активну роботу по охопленню своїм впливом органів управ, директорату підприємств, комітетів допомоги, культурних закладів, преси. Але німецькі репресії не забарилися: вже з кінця 1941 року почалися масові «чистки» в цих установах — окупанти безжально винищували і відправляли до концтаборів українських самостійників поряд з євреями і комуністами. У нашій області ліквідацією націоналістів займалася Айнзатцкоманда Ц/5 (Згідно з наказом німецького командування службі безпеки, поліції і СД від 26 листопада 1941 р. — Матеріали Нюрнберзького процесу, 1945—46 рр., т. XXXIX, стор. 269—270)[11].

Навіть ті, хто плекав надії на допомогу німців у здобутті незалежності, швидко пересвідчилися у справжньому обличчі нацизму...

Отже, повернімося до засідання у будинку по вул. Комсомольській. На ньому були присутні близько 20 чоловік, в їх числі професор транспортного інституту Панас Олійниченко і колишній секретар Д. Яворницького Павло Козар. З півгодинною промовою виступив член Південної похідної групи, провідник ОУН по місту Василь Регей. Він розповів про проголошення ОУН (бандерівського рамена) у Львові незалежності України, про арешт після цього С. Бандери і членів уряду, звернув увагу на необхідність виховання людей у патріотичному дусі, агітації проти радянської влади. А потім, у приватних бесідах, торкнувся питання підготовки до боротьби з німцями з метою остаточного визволення України та закликав створювати легальні просвітянські організації, що мусили б прислужитися цій меті.

На цьому ж зібранні було обрано склад обласної управи: головою став П. Олійниченко (відправлений у 1943 р. до концтабору), заступником голо-

ви — В. Регей (заарештований німцями через кілька днів — 16 вересня й відправлений до Львівської тюрми на вул. Лонцького), начальником відділу освіти обрано П. Козара. А Іван Сокіл призначається завідуючим клубом (ідея таких українських клубів виникла у Олійниченка і їхня діяльність передбачалася як культурницькою, так і політичною). Клуб цей почав працювати у колишньому Будинку Червоної армії. Згодом СД, перевіряючи минулу діяльність членів обласної адміністрації, виявила, що до окупації Сокіл отримував 250 карбованців пенсії «за особливі революційні заслуги», і що інші особи також причетні до «більшовицької діяльності»[12]. Але навряд чи ці звинувачення були правдивими.

З відділом освіти обласної управи пов'язана і подальша діяльність Сокола, тому варто згадати про функції цього підрозділу. Він складався з трьох секторів — шкільного, перепідготовки і вдосконалення вчителів та позашкільної освіти і культів. На нього покладалися обов'язки щодо відновлення роботи шкільної, профосвітньої та вузівської мереж. З доповідної записки П. Козара державному радникові по відділу освіти Дніпропетровського генкомісаріату дізнаємося, що за «орієнтовними даними по стані на 1.XII.1941 р. в області було зорганізовано навчання у 1388 школах (до війни шкіл було 1 412.— *Авт.*) з охопленням 307 тис. учнів та 10 076 вчителів, було розпочато навчання у 9 профшколах з охопленням 21 тис. 654 учнів та 116 вчителів»[13].

До звільнення з посади П. Козара (1 жовтня 1942 р.) було відремонтовано будинок Історичного музею ім. Поля, будинок Дм. Яворницького, обидва будинки обласного архіву та обласну бібліотеку, приведено до ладу історичні археологічні колекції, зроблено опис експонатів, проведено реєстрацію церков , відкрито університет, інші вузи. До цього слід додати, що вся ця корисна робота проводилася всупереч німцям, яких зовсім не влаштовувала така ініціатива з боку підвладної структури — і влітку 1942 року всі школи (окрім початкових) були закриті, бо слов'янам дозволялася лише 4-класна освіта, експонати музею частково знищені, частково вивезені до Німеччини, пізніше були закриті вузи. Саму ж управу, після утворення в січні 1942 р. органів німецької цивільної влади — генерал — та штадткомісаріатів, було розпущено, а міську управу, яку очолював німецький прислужник П. Соколовський, реорганізовано в допоміжну установу. Під її керування розпорядженням генкомісаріату передано всі учбові і культурні заклади[15].

А ще в жовтні проведено реорганізацію каральних органів — замість «Української народної міліції» (майже автономної) створено «допоміжну поліцію», у зв'язку з приходом до міста підрозділів СД. Поліція ж підпорядковується саме цій особливій службі.

Невдовзі після утворення відділу освіти зібрався комітет по укладанню Статуту українських клубів (під цією вивіскою, напевно, передбачалося функціонування «Просвіт»), який очолив Іван Сокіл, а до складу його входили також майбутній (з осені 1942 р.) начальник відділу освіти при генкомісаріаті Безручко, Рудобашта (чл. ОУН, розстріляний німцями у 1942 р.), вчителі Алєксєєв, Коваль та ін. У Статуті визначалися цілі клубу: «національне виховання українського народу шляхом театральних вистав, бесід, лекцій, рефератів»; правила вступу до клубу, розміри членських внесків тощо[16].

Але документа цього СД реєструвати не дозволило.

У грудні 1941 р. Іван Васильович їде у селище ім. Карла Маркса (ст. Ігрень) зорганізовувати місцевий клуб та осередок «Просвіти», а також інспе-

ктувати роботу культурних закладів. Там знайомить ряд вчителів із задачами ОУН та настановами, про які говорив В. Регей.

Через три місяці після відкриття німці забирають приміщення клубу в обласному центрі для своїх потреб, завмирає і діяльність напівлегальної «Просвіти».

Козар призначає старого вчителя одним з чотирьох інспекторів шкіл Дніпропетровська і наказом від 22 січня 1942 року переводить його також на роботу до історичного музею архіваріусом[17], де за завданням начальника відділу освіти пише той самий «Буквар» для народних шкіл, який згодом у «Висновку» Воєнної прокуратури стане одним із пунктів обвинувачення (взагалі ж над написанням нових підручників працювало 38 спеціалістів). Закінчивши роботу над «Букварем» у листопаді 1942 року, Сокіл здає його текст до методичного кабінету при допоміжному шкільному управлінні при 2-му відділі генкомісаріату. Німці друкувати підручники не дозволили.

Тим часом, у серпні 1942 року, музей закривається, і Сокіл оселяється в селищі Карла Маркса, де ще у 1941 р. придбав хату. Там же, з квітня 1943 року і до приходу Червоної армії очолює місцевий комітет самодопомоги, до складу якого входило 1500 чоловік. З квітня по липень цей комітет розгорнув діяльність бляшано-слюсарної, швацької, годинникарської майстерень, голярні, відновив амбулаторне лікування жіночих хвороб, відкрив їдальню, юридичну консультацію, взяв під догляд місцевий театр і дитячий будинок, посадив власний город площею у 3,5 га, наділив городами 800 чол., надав одноразову грошову допомогу 94 членам комітету — інвалідам, допоміг продуктами 540 нужденним[18].

Існував комітет самодопомоги на пожертви артілі «Новий шлях», місцевої слов'янської церкви, зборів з прибутку театру, внесків приватних осіб.

Протягом 1943 р. І. Сокіл дописує низку матеріалів до місцевої «Дніпропетровської газети» (ще один пункт обвинувачення). Але навіть по назвах цих публікацій видно, що вони не мали політичного забарвлення: «Відвідини владики», «Добродійний виступ капели», «Вчасна допомога» — про прополку городів самодопомоги та «Новий врожай»[19].

У жовтні 1943 року Червона Армія звільняє Дніпропетровськ від німецьких загарбників. За регулярними частинами до міста увійшли відділи НКДБ і «СМЕРШу»...

Заарештували Івана Васильовича Сокола, якому виповнилося 78 років, 7 листопада 1943 р. Останній час утримували в пересильній тюрмі, де він і помер. Місце поховання невідоме.

...Доля розкидала дітей старого Сокола — Володимир лишився в Дніпропетровську. Марія ще в 30-ті роки одружилася з галичанином — композитором і диригентом Антоном Рудницьким та виїхала з ним до Сполучених Штатів. Тільки через 60 років Марія відвідала рідні місця, шукала слідів свого батька. Кримінальну справу на нього знайшли в архіві управління СБУ. У США проживала ще одна донька Івана Васильовича — Віра, а в Австралії — син Василь, публіцист і видавець.

Через редакцію «Борисфена» пані Марія Сокіл звернулася в 1995 році до начальника управління СБУ по області генерала В. Слободенюка з проханням сповістити про долю батька. В ньому вона писала: «Мій татко, як і мільйони інших жертв, заплатив за те, що все життя був таким, ким вродився — українцем, і виховав нас — своїх дітей — бути такими. Царство йому

небесне... зараз ми маємо свою державу, і дай, Боже, щоб цим разом ми втрималися. Треба нам єдності, і ще раз єдності і сили будувати свою державу. Я вірю в це!»

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АСБУДО). Спр. П-31167. Арк. 213.
[2] Там само. Арк. 214.
[3] Там само. Арк. 217.
[4] Там само. Арк. 335.
[5] Там само. Арк. 16.
[6] Там само. Арк. 13.
[7] Там само. Спр. П-22274.
[8] Там само. Спр. П-22308.
[9] Там само. Спр. П-31167. Арк. 10.
[10] Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Т. 1. Арк. 46.
[11] Косик В. Україна під час II світової війни.— Нью-Йорк, 1992.— С. 614.
[12] Там само. С. 193.
[13] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Фонд Р—2443. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 3.
[14] Там само. Арк. 4.
[15] АСБУДО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 6. Т. 1. Арк. 55.
[16] Там само. Спр. П-31167. Арк. 44.
[17] ДАДО. Ф. 2443. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 21.
[18] Дніпропетровська газета, 1943, 29 червня.
[19] Там само. 2, 16, 13 липня, 6 вересня.

В. Ченцов,
Д. Куделя

ШКІДНИК - ШПИГУН

СТУКАЛО Володимир Якович*. Народився в 1898 році у м. Рівне Волинської губернії. Українець. Працював інженером і асистентом Дніпропетровського інституту інженерів транспорту. Заарештований в 1937 році. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Шкідник — шпигун ... Саме так в матеріалах слідства у 1937 р. була визначена сутність «злочинів», в яких звинувачувався Володимир Якович Стукало[1]. Такий «букет» діставався не кожному «ворогові народу». «Шкідниками», як правило, були майже всі, проходячи до того ж учасниками різних антирадянських контрреволюційних організацій. Комусь навішували ярлик «шпигуна». В. Я. Стукало ж довелося поєднати в одній особі обидві названі «якості». Отже, «шкідник — шпигун».

Саме трагічне в домі В. Я. Стукала полягало в тому, що в 1937 р. зі своєю біографією він практично був приречений. Народився Володимир Якович 3 (16) серпня 1898 р. у м. Рівному Волинської губернії, і хоч батьки його були з бідняцьких селянських родин, батько до 1913 р. служив у Рівному молодшим городовим. У 1915 р. після тяжкої хвороби він помирає. В родині, де було 4 братів і 4 сестер, Володимир залишився старшим. Ще у 1908 р. він пішов до підготовчого класу Рівненського реального училища, а з третього класу почав заробляти репетиторством[2].

Потім до його долі увійшла Перша світова війна. Восени 1915 р. фронт наблизився до Рівного за декілька десятків кілометрів. В. Я. Стукало, згідно з наказом військових властей (всім чоловікам від 16 до 45 років залишити прифронтову смугу), змушений був піти з родини. Після місяця блукань його взяла на утримання автомобільна рота, а з першого жовтня 1915 р. Володимира Яковича зараховують добровольцем-каноніром (рядовий чин артилерії) до 3-ї батареї 82-ї артилерійської бригади, де він пробув до кінця 1916 р. За участь у бойових діях його нагородили солдатським Георгіївським хрестом 4-го ступеня[3].

На початку 1917 р. В. Я. Стукала відряджають до Києва і зараховують до другої школи підготовки прапорщиків піхоти, яку він закінчує 1 червня 1917 р. Наприкінці липня Володимир Якович за призначенням прибуває до 500-го піхотного Інгульського полку, перебуває в окопах до кінця року, беручи участь у боях, за що й нагороджується офіцерським орденом Станіслава 3-го ступеня[4]. У грудні 1917 р., як делегат, бере участь у роботі військового з'їзду Південно-Західного фронту у Києві[5].

Демобілізувавшись, Володимир Якович повертається до Рівного і продовжує навчання в Рівненському реальному училищі, закінчуючи п'ятий клас. На життя собі заробляє уроками. Восени 1918 р., щоб прискорити закінчення навчання, він поступає на курси при Київському першому реальному училищі, але навчається тільки до лютого 1919 р. Як військовозобов'язаного, його мобілізують в армію УНР і зараховують до залізничного полку молодшим старшиною. Проте в бойових діях, за власними свідченнями, йому не довелося брати участь, оскільки вже в другій половині лютого 1919 р.

він захворів гострою формою бронхіту, а в санітарному потязі - черевним тифом. Далі були шпиталі в Чорткові та Кам'янці-Подільському. В останньому В. Я. Стукало знову захворів на поворотний та висипний тиф. Подолавши хвороби, він перебуває в команді видужуючих при комендатурі Кам'янця-Подільського, а в серпні—вересні 1919 р. влаштовується на посаду діловода до української комісії по обміну полоненими, в її складі виїздить до Варшави. З грудня 1919 р. В. Я. Стукало працює на канцелярській роботі при Українському Червоному Хресті, перебуваючи весь час у Варшаві, не маючи можливості повернутися до Рівного, оскільки місто знаходилося у прифронтовій смузі [6].

Тільки у грудні 1920 р., на Різдвяні свята, В. Я. Стукало повертається до рідних. Він працює в різних районах Волині на тимчасових роботах у будівництві (1921), робітником (лісорубом) на лісорозробках (1922), а пізніше — техніком по заготівлі лісоматеріалів для будівництва дерев'яних мостів і техніком по ремонту та будівництву мостів (1923-1924). У 1924 р. йому вдається влаштуватися на постійну роботу дорожнім майстром Рівненської волості, але вже восени його звільняє адміністрація волосного правління, бо не мав польського громадянства. Справа в тому, що як житель Волині, прописаний за місцем народження батька в Чернігівській губернії, В. Я. Стукало користувався правом проживання в Польщі по особливому документу — «картці побиту», яка давала право на обмежене проживання. За свідченням самого Володимира Яковича, польського громадянства він не приймав свідомо [7].

У 1922 р. В. Я. Стукало одружився з дочкою рівненського адвоката О. М. Карпінського — Лідією Олександрівною. Наступного року в них народилася донька Галина. Тестя у 1923 р. від нацменшин Польщі обрали до польського Сенату. Помер він у 1928 р. після невдалої операції [8].

Втративши роботу В. Я. Стукало вирішує продовжити навчання. Правда, в архівах збереглися свідчення, що зробити це Володимир Якович намагався і раніше. Так, не пізніше 1922 р. він звертався до Української студентської громади у Варшаві по допомогу, аби виїхати на навчання до Чехословаччини, і в цьому ж році значився у списках цієї організації [9]. Восени 1924 р., приїхавши до Львова, В. Я. Стукало вступає до Української вищої технічної школи (УВТШ) на перший курс будівельного факультету. Щоб забезпечити себе та родину, він одночасно працює на цукерковій фабриці робітником на складі, а пізніше продавцем фабричного магазину. Робота не давала йому можливості регулярно відвідувати заняття, що відбивалося на якості навчання. Тим більше, що УВТШ у Львові існувала нелегально і не давала повної вищої освіти, оскільки після перших двох курсів треба було для завершення навчання виїздити за кордон (у Чехословаччину чи Німеччину), а з весни 1925 р. серед студентства з'явилися чутки, що закінчити навчання можна і у вузах УСРР. В. Я. Стукало приймає рішення продовжити навчання в Радянській Україні. За допомогою тестя, який мав зв'язки з радянським полпредством у Варшаві, йому наприкінці 1925 р. вдається отримати, вже як громадянинові СРСР, дозвіл на в'їзд до Радянського Союзу. Зрештою, через Київ прибуває до Харкова. У гуртожитку МОПРа В. Я. Стукало зустрічає кількох студентів УВТШ, які за фальшивими документами через Варшаву, Данціг і Москву приїхали на кілька днів раніше за нього [10]. Пізніше, у 1933 і 1937 рр., деякі з цих студентів, будучи заарештовані, дали показання, що В. Я. Стукало прибув разом з ними [11]. На цій

підставі слідство у 1937 р. звинуватило Володимира Яковича у нелегальному переході кордону. Проте в матеріалах Архівного управління Міністерства закордонних справ СРСР збереглося свідчення з книги видачі місцевих віз полпредством СРСР у Польщі за 1923—1926 рр. за № 485 475, в якому зазначено, що громадянин СРСР В. Я. Стукало має на руках «свідоцтво на повернення» № 350/346 від 14 жовтня 1925 р. і їде до Києва на постійне проживання через прикордонний пункт Шепетовку [12].

Виїздові до Радянського Союзу в житті В. Я. Стукала передували досить непрості події, які потім негативно відбилися на його долі у 1937 р. Навесні 1925 р. у Луцьку, Володимирі-Волинському і Рівному польською поліцією були проведені обшуки та арешти осіб, яких підозрювали у неблагонадійності. Обшук робили також і у рідних Володимира Яковича. Через 2—3 тижні, у квітні 1925 р. його викликали до дирекції Львівської поліції. Під час допиту з'ясували, чи відвідує він УВТШ, промацували його політичні погляди, при цьому досить прозоро натякали на можливі репресивні заходи щодо нього. На думку самого В. Я. Стукала робилося це з метою можливого його вербування, як агента польської поліції. Проте ніяких зобов'язань від нього не вимагали і конкретно нічого не вирішувалося, але ці відвідини для Володимира Яковича мали певні наслідки. Приблизно через місяць до магазину, де він працював, зайшов якийсь чоловік у робітничому одязі і, звертаючись до В. Я. Стукала, голосно завів розмову, всіляко вихваляючи Радянський Союз. Після цього стали ширитися чутки, що він більшовик і має зв'язки з СРСР. Ще через два місяці адміністрація фабрики поставила перед ним питання про звільнення, але, оскільки він заявив, що скоро сам залишає роботу, йому дозволили допрацювати. Сам В. Я. Стукало в своїх показаннях 1937 р. вважав, що це були провокаційні заходи польської поліції, підкріплюючі це тим, що ще з самого початку цієї історії до нього почав виявляти підвищений інтерес один з працівників фабрики, колишній емігрант з Росії на прізвище Петренко. Саме він під час неодноразових зустрічей обережно «обробляв» В. Я. Стукала, нарешті, відкрито запропонувавши йому працювати інформатором в інформаційному пункті на Волині, керівником якого і було призначено Петренка. Завдання інформаційного пункту полягали в тому, щоб складати списки осіб, які мали зв'язки з СРСР, а також виявляти літературу, яка нелегально надходила звідти, і адреси осіб, яким вона розсилалася. В. Я. Стукало, тримаючи в таємниці свій виїзд до СРСР, можливість якого саме в цей час вирішувалася, і побоюючись, що його відкрита відмова на пропозицію Петренка може зашкодити цьому, оскільки не виключалися нові провокації, дав принципову згоду працювати в інформаційному пункті, але до роботи практично не приступив, навіть питання про оплату не було погоджено. В самий розпал цих подій В. Я. Стукало виїздить до СРСР, тим самим розриваючи будь-які зв'язки з Петренком [13].

Саме так у своїх показаннях у 1937 р. Володимир Якович виклав усі ці події, до речі, саме тоді вперше про них повідомивши, що було визнано для нього за обтяжливу обставину. Усіма цими даними і оперувало слідство в 1937 р., звинувачуючи В. Я. Стукала у «шпигунстві» на користь Польщі, але це було пізніше.

В жовтні ж 1925 р. В. Я. Стукало разом з кількома львівянами стає студентом факультету інженерів шляхів сполучення Київського політехнічного інституту. У 1927 р. до нього приїздить дружина з дочкою [14].

В 1925—1927 рр., як колишній офіцер (царський та петлюрівський), прибулий з-за кордону, В. Я. Стукало перебуває на особливому обліку у управлінні ДПУ УСРР м. Києва [15]. В лютому 1928 р. його було завербовано секретним співробітником ДПУ м. Києва [16], проте, як зазначалося в підсумкових документах слідства у 1937 р., під час вербування свою участь у польській розвідці В. Я. Стукало приховав, в роботі себе не виправдав, був «баластом — двійником» [17].

По закінченню Київського політехнічного інституту В. Я. Стукало з 1931 р. починає працювати в Дніпропетровському інституті інженерів транспорту. За весь час своєї роботи в інституті, як це засвідчили у 1957 р. ті, хто працював разом з ним у 30-ті роки, він виявив себе як дуже здібна, енергійна, ініціативна, ділова, старанна, акуратна, витримана, культурна, скромна, дуже обережна людина, до того ж не балакуча.[18] Останнє зазначили всі опитувані у 1957 р. свідки: «Взагалі Стукало мало розмовляв...»[19], «...дуже обережний, не балакучий. Від нього бувало не почуєш зайвого слова»[20], «...витриманий, зайвого слова не промовить»[21].

Шість років В. Я. Стукало займав посаду помічника начальника будівельного факультету. У 1936 р. за власним проханням його звільнили від цієї роботи і перевели до навчальної частини інституту на посаду інженера по обладнанню лабораторій,[22] а далі розпочинаються події, які дали привід для звинувачення В. Я. Стукала у шкідництві.

Конкретно ж усе це було пов'язане з проектуванням та монтажем лабораторії електрорухомого складу, створення якої мало важливе значення як для навчального процесу, так і наукової роботи інституту. Самі ж події розгорталися таким чином. Кошториси та заявки на суму, визначену спочатку, були затверджені ще до призначення В. Я. Стукала на нову посаду, а кошторис на додаткові асигнування був складений ним вже разом із попередником у січні 1936 р., і затверджений наступного місяця. Проте заявки на обладнання по цих кошторисах були прийняті умовно, в залежності від отримання необхідних фондів, до того ж особливо гострим було питання про отримання фондів на електрообладнання. Таких фондів не було і їх не обіцяли. А відсутність на електрофакультеті ДІІТу лабораторії та кабінету електрорухомого складу пояснювалось тим, що не вдається дістати спеціальне обладнання. У березні чи квітні 1936 р. на нараді, яка відбулася при начальнику інституту, В. Я. Стукалу було запропоновано вжити всіх заходів для забезпечення лабораторії електрорухомого складу необхідним обладнанням. Зробити це виявилося непросто. В розпорядженні В. Я. Стукала були заявки на 1 мотор (тяговий двигун ДПІ-150), який ніяк не вдавалося отримати, та груповий контактор, який теж не можна було отримати через несвоєчасно подану заявку. Тобто виникла загроза зриву реалізації кошторису і втрати невикористаних коштів. В такій ситуації незадовго до початку нового 1936/37 навчального року він дізнається, що на заводі «Динамо» у Москві можна отримати груповий контактор та два тягових двигуни ДПІ-150. Після погодження цього питання з керівництвом і завдяки енергійності нового завідувача лабораторією електрорухомого складу назване обладнання було отримане з Москви, але майже місяць взимку пролежало на дворі. Не вдавалося знайти кваліфікованих вантажників, щоб занести мотори, які були дуже важкі. Нарешті проблему вирішили, мотори розібравши на дві частини, занесли до лабораторії, але розпочати її монтаж не змогли, бо не вияви-

лося проекту на монтажні роботи. 1936 рік вже закінчувався, а з ним закривалися і витрати на обладнання, а нові кошти на обладнання могли бути відпущені лише з другої половини квітня. В цей час розгорнулася робота по монтажу групової апаратної, яка була частиною лабораторії. Відразу ж виникли проблеми: в обладнанні виявили дефекти, до встановленого компресора не підходив по обертах мотор, приміщення виявилося занадто малим для розміщення всього обладнання та ін. До того ж для встановлення моторів потрібно було дочекатися спеціалістів з Москви та Ленінграда, які могли прибути тільки на початку навчального року. Таким чином, до вересня 1937 р. монтажні роботи по обладнанню лабораторії завершені не були. Спричинила до цього, окрім названих вище об'єктивних та суб'єктивних причин, і плинність кадрів. У результаті обладнання, на отримання якого використали значні кошти (два тягових двигуни ДПІ-150 коштували 29 тисяч карбованців), виявилося своєчасно не встановленим.[23] В цьому й виявилося «шкідництво» В. Я. Стукала, або, як це було визначено під час слідства у 1937 р.: «Працюючи інженером ДІІТу, займався шкідництвом, діставав обладнання без проекту, що призвело до заморожування 2-х моторів, збиток 29.000 карбованців»[24].

Під час перевірки кримінальної справи В. Я. Стукала у 1957 р. було визначено, що звинувачення його у шкідницькій діяльності необґрунтовані, оскільки придбані ним два мотори ДПІ-150 з ладу не виводилися, залишилися придатними до експлуатації і пізніше були передані з ДІІТу до Московського інституту інженерів транспорту [25].

Ці події якраз передували арешту В. Я. Стукала, але перші гуркоти грому відчутні були раніше. 3 січня 1937 р. було заарештовано Йосипа Ілліча Гриневича, одного з львівських студентів, з якими В. Я. Стукало зустрівся в жовтні 1925 р. у Харкові. Під час допиту 29 січня 1937 р. Й. І. Гриневич показав, що В. Я. Стукало прибув до СРСР разом з ними в одній групі [26]. В розпорядженні слідства були також подібні показання ще одного львівського студента з тієї ж групи, заарештованого в 1933 р.[27] На очній ставці з Й. І. Гриневичем, яка відбулася 10 лютого 1937 р., В. Я. Стукало все заперечив [28], а під час допиту його, як свідка, 2 лютого 1937 р. пояснював, коли і як прибув з Польщі до СРСР [29]. На цей раз він виступав в ролі свідка, але хмари над ним густішали. В кримінальній справі Й. І. Гриневича є вказівка 6-го відділу УДБ НКВС УРСР від 14 травня 1937 р., з якої видно, що особи, які проводили розслідування по цій справі недостатньо виявили ініціативи у викритті звинуваченого, у зв'язку з чим пропонувалося дістати визнавальні показання від Гриневича і розкрити націоналістичне підпілля в ДІІТі, а далі говорилося: «Якщо в процесі слідства Вами не будуть здобуті додаткові показання для притягнення до кримінальної відповідальності Стукало, то матеріали про нього виділіть спеціальною постановою в окреме виробництво»[30]. Тим самим В. Я. Стукало фактично був приречений, арешт його ставав неминучим.

Володимира Яковича було заарештовано 22 серпня 1937 р. дорожньо-транспортним відділом Головного управління державної безпеки НКВС по Сталінський залізниці (ДТВ ГУДБ НКВС) із звинуваченням в тому, що, будучи офіцером, брав активну участь у боротьбі з радянською владою в петлюрівській армії, далі емігрував до Польщі, а у 1925 р. разом з групою членів Української військової організації нелегально перейшов кордон з

боку Польщі для проведення контрреволюційної націоналістичної і шпигунської роботи в СРСР. Працюючи ж в ДІІТі, займався шкідництвом[31]. Тобто В. Я. Стукала звинуватили в злочинах, передбачених ст. 54—6, 54—7 і 54—11 КК УРСР. Пригадали йому все — і батька городового, і офіцерське звання в царській і петлюрівській арміях, і еміграцію з петлюрівськими установами до Польщі, і тестя — адвоката і польського сенатора, і контакти з польською поліцією, відповідним чином інтерпретувавши його в'їзд до СРСР у 1925 р., і невиправдану ним довіру, виявлену до нього органами ДПУ у 1928 р., і прорахунки в його роботі у ДІІТі. Слідчий все ретельно з'ясовував під час допитів 29 вересня, 7, 11, 17 і 18 жовтня 1937 р. Свою вину Володимир Якович визнав.

Рішенням наркома внутрішніх справ СРСР і Верховного прокурора СРСР від 29 жовтня 1937 р. (протокол № 214) В. Я. Стукала було приречено до розстрілу.[32] 5 листопада 1937 р. винесений вирок було виконано[33].

Через неповних двадцять років, у вересні-жовтні 1956 р. дружина В. Я. Стукала звертається до обласного прокурора та начальника УКДБ по Дніпропетровській області з проханням повідомити їй про долю чоловіка.[34] Так почалася реабілітація Володимира Яковича. Перевіркою було встановлено, що звинувачення були побудовані на голослівних визнавальних показаннях самого засудженого і на суперечливих та неконкретних показаннях засуджених по інших справах Гриневича і Іваськіва. Належність же В. Я. Стукала до агентури польської розвідки, окрім його власного зізнання, архівними документами КДБ та МВС СРСР не підтверджена. Як вже зазначалося вище, не дістали підтвердження і звинувачення його в нелегальному переході кордону та в шкідницькій діяльності в ДІІТі. Щодо ж звинувачення в службі у петлюрівській армії в 1919—1920 рр., то за це він у відповідності з постановою Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1924 р. не підлягав притягненню до карної відповідальності [35]. Показання ж Гриневича та Іваськіва в ході перевірки не знайшли підтвердження. Так, 14 липня 1933 р. Л. М. Іваськів в заяві на ім'я начальника ДПУ УРСР визнав, що зроблені ним показання були отримані внаслідок примусу та погроз з боку слідчих[36]. Й. І. Гриневича ж, так само як і В. Я. Стукала, було заарештовано ДТВ ГУДБ НКВС по Сталінській залізниці, а як зазначалося в протесті воєнного прокурора Київського військового округу (КВО) від 30 вересня 1957 р. по справі В. Я. Стукала: «Перевіркою також встановлено, що колишніми працівниками НКВС ДТВ Сталінської залізниці у 1937—1938 рр. проводилися арешти громадян без компрометуючих матеріалів, а потім застосовувалися заборонені законом методи ведення слідства, в результаті чого заарештовані обмовляли себе та інших не винуватих людей»[37]. У рішенні Військового трибуналу КВО по справі В. Я. Стукала від 22 листопада 1957 р. було визначено: «Постанову комісії НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 29 жовтня 1937 р. по відношенню до Стукала В. Я. скасувати і справу про нього припинити за відсутністю складу злочину»[38].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-8290. Арк. 79.

[2] Там само. Арк. 26.
[3] Там само. Арк. 26, 40.
[4] Там само.
[5] Там само. Арк. 84.
[6] Там само. Арк. 26 зв.—27.
[7] Там само. Арк. 27—27 зв.
[8] Там само. Арк. 29 зв.
[9] Там само. Арк. 84.
[10] Там само. Арк. 27 зв.—29.
[11] Там само. Арк. 10, 24, 91.
[12] Там само. Арк. 83.
[13] Там само. Арк. 32—32 зв., 41—43, 56—58, 62—64.
[14] Там само. Арк. 29, 29 зв.
[15] Там само. Арк. 4, 8, 29.
[16] Там само. Арк. 71—72, 77, 79.
[17] Там само. Арк. 77, 79.
[18] Там само. Арк. 92—92 зв., 94—94 зв., 95—95 зв.
[19] Там само. Арк. 94 зв.
[20] Там само. Арк. 92 зв.
[21] Там само. Арк. 95 зв.
[22] Там само. Арк. 36.
[23] Там само. Арк. 36—39 зв., 68—70.
[24] Там само. Арк. 79.
[25] Там само. Арк. 93 зв., 97.
[26] Там само. Арк. 10.
[27] Там само. Арк. 21.
[28] Там само. Арк. 24.
[29] Там само. Арк. 6—7, 17—19.
[30] Там само. Арк. 89—90.
[31] Там само. Арк. 1.
[32] Там само. Арк. 80 а.
[33] Там само. Арк. 80.
[34] Там само. Арк. 82,115.
[35] Там само. Арк. 104, 107.
[36] Там само. Арк. 91—91 зв.
[37] Там само. Арк. 104.
[38] Там само. Арк. 107.

В. Яценко

«МОНГОЛЬСЬКИЙ ШПИГУН»

ТИМОФІЄНКО Павло Іванович*. Народився в 1900 році. Українець. Начальник штабу 120-го артилерійського полку. Заарештований в 1937 році. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований у 1957 році.*

Павло Тимофієнко народився 12 січня 1900 року в селі Орєхово Таганрогського повіту Донської області. Батько, Іван Тихонович Тимофієнко, за походженням селянин, працював у Донбасі на шахті. Був призваний на військову службу. Там навчився грамоті, закінчив учбову команду, одержав чин підпрапорщика. Після увільнення з війська Іван Тихонович якийсь час (5—6 місяців) служив околоточним наглядачем, та не ужився з начальством і знову пішов працювати на шахту, тепер вже десятником.

З початком Першої світової війни його мобілізують і відправляють на фронт. Потім відкликали для підготовки поповнень в місто Баку. Туди приїжджає і Павло разом з матір'ю. В 1915 році юнак поступає на завод Нобеля.

Коли в Азербайджані встановилась радянська влада, Павло йде добровольцем до Червоної армії. 5 серпня 1918 року він був поранений, потрапив у госпіталь. Потім, після захоплення Баку інтервентами і мусаватистами, опиняється на острові Нарчен, у таборі військовополонених. Мабуть, вирішили, що 18-літній юнак, до того ж поранений, загрози собою не становить і з табору випустили, правда, з так званим «червоним квитком», який не давав права влаштуватись на роботу. Доводилось перебиватись випадковими заробітками, щоб не вмерти з голоду. В січні 1919 року його приймають до хімічної лабораторії заводу Нобеля, де він працював в 1916—1917 роках. Видно, залишив тоді по собі добру пам'ять.

При наближенні до Баку Червоної армії в місті спалахує повстання робітників, в якому взяв участь і Павло Тимофієнко.

Після звільнення міста він знову вступає до РСЧА і обирає шлях кадрового військового. Закінчує трьохмісячні курси Азербайджанської воєнної школи, одержує призначення в кінну артилерійську батарею. Показав себе з кращого боку, тому в 1921 р. його переводять командиром взводу на південнокавказькі артилерійські курси.

У листопаді 1922 року Павла направляють до воєнної артилерійської школи в Смоленську. Після закінчення призначається ад'ютантом (начальником штабу) гаубичного дивізіону. В 1927 році стає командиром батареї, а незабаром — помічником командира дивізіону, розташованого в місті Вітебську. Вочевидь, служив добре, бо 1932 року зараховується слухачем Військової академії ім. Фрунзе. Ще в 1931 році його прийняли до партії.

Навчався, як слід, що видно з офіційного документа — атестації на капітана Тимофієнка Павла Івановича, що закінчив Військову академію ім. Фрунзе:

«Загальний і військовий розвиток добрі. Політично розвинений. В оперативно-тактичному відношенні підготовлений добре. Природу сучасного бою засвоїв повністю. Рішення приймає швидко і правильно. Технікою штабної служби володіє дуже добре. Має досягнення з соціально-економічного

циклу. До організації і проведення занять підготовлений повністю. Закінчив академію по першому розряду. Відповідає посаді начальника штабу артилерійського полку і начальника першої частини штабу дивізії»[1].

Так що все, немовби, складалось, як слід. Успішно закінчивши академію, Павло Іванович одержав призначення на посаду начальника штабу 120-го артилерійського полку, розташованого на Дніпропетровщині. Але за ним з академії потягся «хвіст».

Під час навчання він потоваришував із слухачами з Монголії, військовослужбовцями досить високого рангу — командиром дивізії, начальником військового училища, інспектором головного політичного управління монгольської армії. Мабуть же, люди не раз й не два перевірені і монгольськими, і радянськими спецслужбами. Але в тій атмосфері підозрілості, доносительства, що утвердилась у СРСР і, звичайно, не обминула військову академію, за ними відразу ж був встановлений таємний нагляд, зокрема за підозрінням, що вони можуть бути японськими шпигунами. Нагляд зачіпав і тих радянських слухачів, що спілкувались з монголами. А тим таке спілкування було вкрай необхідне. В справі П-8434 збереглась характеристика монгольських слухачів, з якої видно, що, не дивлячись на високі військові звання, до навчання в академії вони були підготовлені абсолютно недостатньо: слабке знання російської мови, і низька загальна грамотність, не говорячи вже про військову підготовку. Тому вони повсякденно звертались до своїх колег з Червоної армії. А ті, виховані в дусі інтернаціональної дружби, були готові прийти на допомогу. Здавалось, ніяких перепон для цього немає. Монгольські слухачі відвідували лекції разом з червоними командирами, користувались тими ж посібниками, в тому числі з грифами «секретно» і «для службового користування» На перший погляд, ніяких претензій не могло бути, в тому числі і до П. І. Тимофієнка, який допомагав монголам готувати домашні завдання, а їх обсяг мав дуже широку гаму — оперативна діяльність, тактика, взаємодія родів військ, робота тилу і багато іншого.

Зокрема, Павло Іванович, на прохання одного з підопічних, написав за нього реферат «Дії кінноти в гірських умовах у взаємодії з танками». Монгольські слухачі були дуже вдячні наставникам. Не виключено, що подяка виражалась не тільки в словесній, а й приймала якісь матеріальні форми. Монголи були забезпечені значно краще радянських командирів — одержували стипендію в західній валюті і досить солідну, мали можливість купувати промислові товари і продукти в магазинах так званого «Торгсину». Щось від їхніх щедрот перепадало репетиторам.

Пізніше все це було розцінено як кримінал.

Атмосфера доносительства позначилась на долі Тимофієнка ще й таким чином. Слухачі академії жили в сімейних гуртожитках. Побут склався дуже демократичний, кімнати не запирались, кожен міг зайти до сусіда, коли заманеться, взяти потрібну йому річ. Це стосувалось і книжок службового користування. І ось один надзвичайно пильний слухач знайшов у кімнаті Тимофієнка «Довідник по тилу»,— взагалі-то засекречений, але вже застарілий, фактично з ужитку вилучений. Та для «пильних» це не мало значення. Виникла можливість показати себе, а може, й «насолити» колезі. До начальства йде рапорт, розібратись доручили партійній організації. Збори, як тоді було прийнято, проходили гаряче, багато хто старався довести свою

відданість радянській владі і більшовицьку пильність, промовці таврували Павла Тимофієнка, вимагали його виключення з партії. І таке рішення збори прийняли. Та комісар академії Ю. О. Щаденко не дав ходу цій справі.

Зашкодив Тимофієнку ще один момент. Під час похорону С. М. Кірова в Москві в грудні 1934 року слухачів військових академій використовували для оточення вулиць, через які повинна рухатись процесія, бо вожді дуже піклувались про свою безпеку. Особисту зброю мав кожний, та суворо заборонялось мати разом з нею патрони. При лаштуванні слухачів перевіряли двічі, в декого, в тому числі у П. Тимофієнка, виявили один-два патрони. Пішов рапорт по команді, але тоді без наслідків.

Як видно з тексту атестації, всі ці негативи на долі Тимофієнка не позначились.

Прибув на місце служби, почав засвоювати обов'язки начальника штабу, зустрівся з труднощами. 120-й полк — це був підрозділ важкої артилерії, з якою Павло Іванович ні по службі, ні в академії справи не мав. Тому довелось знову наполегливо вчитись.

А над ним вже збирались хмари. На початку 1937 року з особливого відділу академії ім. Фрунзе поступили матеріали про підозріння на адресу Тимофієнка в зв'язках з монгольським, а на додаток, і з японським посольствами. Оперативний уповноважений Дніпропетровського управління НКВС наказує приступити до активної розробки. Та до літа 1937 року розробка йшла в глибокому секреті.

А тут наспіла «змова» серед вищого командування Червоної армії. 11 червня 1937 року Спеціальне судове присутствіє розглянуло справу по обвинуваченню М. М. Тухачевського, Й. Е. Якіра, І. П. Уборевича та інших воєначальників. Всі вони були засуджені до розстрілу. Це фактично означало вказівку на розгортання репресій в армії зверху донизу.

10 липня 1937 року заарештовують Ф. Ф. Рогальова — командира 7-го стрілецького корпусу, до складу якого входив 120-й артилерійський полк, 21 липня — начальника штабу П. І. Скрастіна, за ними — цілий ряд командирів з штабу корпусу, дивізій, полків. Звичайно, не могла лиха доля обминути і таку «підозрілу» людину, як Павло Іванович Тимофієнко.

27 липня 1937 року партійні збори розглядають його персональну справу. Набралась ціла купа обвинувачень — зв'язок з монголами, а через них — з монгольським і японським посольствами, крадіжка «секретного» довідника «По тилу» і свіжий кримінал — знайомство з начальником штабу П. І. Скрастіним, на той час вже арештованим.

Тимофієнка виключають з партії[2].

Він намагається відстояти своє добре ім'я. Звертається до дивізійної партійної комісії, потім до наркома оборони К. Є. Ворошилова, намагається довести абсурдність обвинувачень. Безрезультатно.

7 серпня начальнику особливого відділу табірного збору під Новомосковськом, де в цей час знаходився 120-й артилерійський полк, прийшла вказівка про негайний арешт П. І. Тимофієнка, допит на місці. Якщо потрібних показань одержати не вдасться, етапувати до Дніпропетровська[3].

На це начальство з області відводило п'ять днів. Оскільки потрібних свідчень не одержали, етапують в'язня до Дніпропетровська. Перший протокол допиту датовано 14 серпня. В ньому зафіксовано твердження Тимофієнка про те, що членом контрреволюційної троцькістсько-фашистської ор-

ганізації він не був[4]. Слідчий заходить з іншого боку і цікавиться, з ким з ворогів був зв'язаний. Павло Іванович вже знав про арешт П. І. Скрастіна і те, що слідству відомо про їх знайомство, тому сказав, що був зв'язаний. На питання, в чому полягав зв'язок, повідомив, що це були просто товариські відносини, продовжувалось знайомство, розпочате в академії[5].

5 днів йшло катування і 18 серпня П. І. Тимофієнко пише заяву на ім'я начальника обласного управління НКВС, де визнає, що був завербований монгольською розвідкою, виконував її завдання, зокрема написав реферат «Дії кінноти в горах з танками». Інших завдань не одержував.

Протокол наступного допиту з'являється тільки 10 листопада.

В ньому слідчий фіксує, що Тимофієнко протягом довгого часу відмовлявся від показань про свою «шпигунську діяльність». Той стоїть на своєму — шпигунством не займався, ніким завербований не був, ніяких показань на цей рахунок дати не може. Тільки знову повідомляє про згаданий раніше реферат[6]. Наступний протокол датовано 14 листопада. Обидва в'язень підписати відмовився[7].

Це справило таке враження на слідство, що був складений навіть спеціальний акт, підписаний начальником особливого відділу 7-го корпусу і воєнним прокурором, в якому зазначалось, що Тимофієнко П. І., не дивлячись на те, що поставленими йому запитаннями викритий в шпигунській діяльності, від підпису відмовився[8].

Цікава логіка авторів акту: Тимофієнко «викритий» не за допомогою доказів, якихось вагомих аргументів, а «поставленими йому питаннями». Та, видно, логіка менш за все хвилювала слідство, яке приходить по висновку, що П. І. Тимофієнко з достатньою повнотою викритий в шпигунській діяльності і такі дії, як відмова від підпису протоколів, є не що інше, як хитрування ворога, спрямоване на заплутування слідства. Прокурор і начальник особливого відділу вирішили, що матеріалу для направлення в суд достатньо[9].

Проте справу направили не в суд, а на розгляд народного комісара внутрішніх справ і прокурора СРСР.

Хто насправді розглядав цю справу, залишилось невідомим, документів про це немає. Залишилась тільки довідка, що Тимофієнко П. І. рішенням від 11 грудня 1937 року засуджений по першій категорії. Вирок виконано 12 грудня 1937 року[10].

Швидше за все це була так звана «альбомна справа», коли складались довжелезні списки приречених і верховні кати підписували їх не читаючи.

Так обірвалось життя молодої людини, талановитого командира, доброго товариша. Ще одна жертва, за яку так дорого довелося платити країні в 1941—1942 роках, платити армії, позбавленій десятків тисяч кваліфікованих досвідчених командирів.

12 листопада 1957 р., майже через двадцять років, добре ім'я Павла Івановича Тимофієнка було відновлено, трибунал Київського військового округу скасував вирок 1937 року і припинив справу за відсутністю складу злочину[11].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-8434. Арк. 69.

[2] Там само. Арк. 120.
[3] Там само. Арк. 133.
[4] Там само. Арк. 19.
[5] Там само. Арк. 20.
[6] Там само. Арк. 17.
[7] Там само. Арк. 24.
[8] Там само. Арк. 34.
[9] Там само. Арк. 35.
[10] Там само. Арк. 40.
[11] Там само. Арк. 295.

Р. Терещенко

«НАВМИСНЕ НЕ СКАЗАВ ПРО РОЛЬ ПАРТІЇ…»

***ФІДРОВСЬКИЙ Василь Михайлович.** Народився в 1883 році в м. Балті, колишньої Подільської губернії. Українець. Викладач Дніпропетровської комуністичної сільськогосподарської школи. Заарештований в липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

У переліку заарештованих, безпідставно звинувачених та розстріляних ректорів Дніпропетровського університету у 30-ті роки є й ім'я Василя Михайловича Фідровського. Син земського лікаря, тобто представника того прошарку інтелігенції, який був найближчим до розуміння питань, що хвилювали широкі верстви суспільства, він знайшов своє покликання на педагогічній ниві. Після закінчення Київського університету В. М. Фідровський працює педагогом, останній час (перед 1917 р.) у Юр'єві (Тарту), звідки і був евакуйований до Херсона. Треба сказати, що евакуація була нелегкою, якщо врахувати, що на той час родина В. М. Фідровського налічувала трьох дітей, причому наймолодшому, Георгію, виповнилося всього два роки.

Подальше своє життя він вирішив пов'язати з новою робітничо-селянською владою і почав працювати спочатку помічником завідувача Херсонської губнаросвіти, а потім і її завідувачем. Точилася громадянська війна, місто переходило з рук в руки і під час захоплення його білогвардійцями В. М. Фідровського було заарештовано й вивезено до одеської тюрми. Як пише його дружина, «только бегство белых спасло его от расстрела»[1].

У 1920 р. В. М. Фідровський вступає до комуністичної партії, його призначають директором Миколаївського педагогічного інституту. В цей же час він працює у партійній школі та займає керівну посаду у відділі агітації та пропаганди партійної організації Миколаєва.

В. М. Фідровський багато уваги приділяв пропаганді історії революційних подій у Миколаєві. За його ініціативою створюється Музей революції в місті. Починають виходити збірники, такі як «Страницы борьбы» (1923), «1905 г. на Николаевщине» (1925), «Октябрь на Николаевщине» (1927), зміст яких свідчить, що В. М. Фідровський багато сил віддавав підготовці матеріалів, звертався до учасників згадуваних подій, листувався з ними. Бажання зробити ці видання насиченими, яскравими спонукало В. М. Фідровського звернутися з особистим листом до Л. Троцького, де просив надіслати свої спогади про «Південноросійський робітничий союз» у Миколаєві, активну участь у діяльності якого той брав. Про період роботи в Миколаєві сучасниця Фідровського Р. С. Асушкіна вже у 1956 р. згадувала: «… я знала его как активного пропагандиста, выступавшего за генеральную линию Коммунистической партии»[2].

У 1929 р. В. М. Фідровського призначають директором Дніпропетровського інституту народної освіти (ДІНО). Цей навчальний заклад з'явився в

результаті ліквідації університетів України і перебував у складному стані. Відомо, що такі інститути були створені згідно з ідеєю «відмирання» університетів, як це пропагувалося в перші роки радянської влади. Поступово інститути народної освіти все-таки набирали форм діяльності, характерних для університетів, хоча це був дуже тернистий шлях. Однак в той час навіть думка про відродження університетської системи освіти викликала незадоволення в центральних радянських органах. Довелось зіткнутися з цією проблемою і В. М. Фідровському.

Його попередник, М. О. Александров, намагався зберегти секцію мови і літератури при соціально-економічному відділенні. Багато випускників цього відділення стали журналістами, письменниками, поетами, допомагали процесу поширення української мови в суспільстві. М. О. Александров з цього приводу просив у Наркоматі серед іншого і дозволу: «... б) доручити Секції на протязі того ж наступного академічного року розробити положення про переведення Секції на становище самостійного відділу факультету зі спеціалізацією з першого курсу»[3]. Управління професійної освіти негативно поставилося до цієї ідеї. Час йшов, а питання про відкриття відділення словесності все не вирішувалося.

Новий ректор В. М. Фідровський направив ще одне обґрунтування, в якому писав: «Справа викладання мови та літератури на Дніпропетровщині та інших округах, що їх ДІНО має забезпечити новими педсилами, перебуває у загрозливому стані... У найкращому разі викладають учителі колишніх гімназій, але це стосується лише до російської мови і літератури, щодо української мови і літератури, то її викладають здебільшого не фахівці... Таке становище негативно відбивається на українізації та розвиткові української культури, національної формою і пролетарської змістом, а також впливає на зниження загального рівня письменності.

Ця справа стояла гостро на IV Окружному з’їзді профспілки працівників освіти Дніпропетровщини, який прийняв резолюцію про необхідність відділу мови й літератури при ДІНО...

Правління ДІНО прохає затвердити при ДІНО перший курс відділу мови і літератури як базу для поступового розвитку цього відділу»[4]. У січні 1930 р. В. М. Фідровський, заручившись підтримкою Всеукраїнського комітету хімізації, повторив також попередній запит про перетворення фізико-хімічного відділення у хімічний факультет з педагогічним ухилом.

В житті країни, у вищій освіті України, а, отже, і в житті В. М. Фідровського, в цей час відбуваються важливі зміни. Чергова реорганізація системи вищої освіти викликала поділ ДІНО на три вузи педагогічного профілю: педагогічний інститут професійної освіти (ДПІПО), фізико-хіміко-математичний інститут (ДФХМІ), інститут соціального виховання (ДІСВ). Директором останнього було призначено В. М. Фідровського[5]. Але його чекали нові випробування.

Ще під час перебування у Миколаєві (1927) В. М. Фідровський дістав від Наркомосу України відрядження до Німеччини. Після повернення він написав невелику книжку під назвою «О современной народной школе в Германии». Ця книжка у кожну кампанію боротьби проти «ворогів» радянської влади відповідно до гасла моменту витягалася на «світ божий» для жорсткої критики. Так, на початку 30-х років нападкам було піддано педагогічну науку, особливо педологію. В інституті соціального виховання, яким

керував В. М. Фідровський, професора Смолінського С. М. звинувачували у класовій ворожості, чорносотенстві. Гострій критиці було піддано педагогічні погляди Н. Г. Бутович, відомого педагога з дошкільного виховання (однієї з засновниць перших дитсадків у Катеринославі ще до 1917 р.), професора дидактики Зеленського, професора педології Левенсона та інших за те, що вони «будують процес виховання на «інтересах дітей»[6]. Професор Задериголова, автор книги «Історія педагогіки», звинувачувався в тому, що затушовував різницю між буржуазною педагогікою та педагогікою робітничого класу. В такій обстановці почалися «самокритичні» виступи.

Звинувачено було і В. М. Фідровського, і він також виступив з критикою своєї книги про сучасну німецьку школу, визнаючи, що ідеалізував буржуазну школу замість її критики. Нагадаю, що «антипедагогічна» акція мала всеукраїнський масштаб. Тоді ж (у 1933 р.) було розгромлено Український науково-дослідний інститут педагогіки (Харків) під приводом того, «що ця школа є «фашистською»[7]. По всій Україні йшла чистка в педагогічних вузах.

Після відродження Дніпропетровського університету у 1933 р. В. М. Фідровський керував кафедрою марксизму-ленінізму у ньому, потім працював викладачем Вищої комуністичної сільськогосподарської школи у Дніпропетровську. Продовжував активну громадську діяльність, виступав на заводах, фабриках, читав лекції з філософії, виконував обов'язки голови секції наукових працівників у місті.

Зрозуміло, що, маючи безпосереднє відношення до випуску в 20-ті роки збірників, в яких позитивно розглядалася діяльність Л. Троцького, В. Фідровський весь час перебував під «дамокловим мечем». Коли почалась антитроцькістська кампанія, відповідно прореагував і інститут, у якому викладав В. М. Фідровський. 27 травня 1937 р. парторганізація Вищої комуністичної сільськогосподарської школи оголосила В. М. Фідровському сувору догану з попередженням «за допущение ряда крупных политических ошибок в оценке троцкистов и меньшевиков в своих работах, связанных с редактированием сборников Николаевского истпарта и сокрытие этих ошибок при чистке партии и при обмене партдокументов в 1936 г., а также за то, что не подверг своевременно критике эти ошибки»[8]. Хвиля арештів, яка виникла в цей час, вплинула і на Жовтневий райком партії, який не затвердив цю догану, а прийняв більш жорстке рішення (за кілька тижнів до арешту В. М. Фідровського). У постанові від 17 червня 1937 р. говорилось: «Решение парторганизации ВКСХШ о вынесении Фидровскому строгого выговора с предупреждением — отменить. Фидровского В. М., члена ВКП(б) с 1920 г., как выходца из партии меньшевиков, не изжившего мелкобуржуазной идеологии, в прошлом допустившего целый ряд контрреволюционных, антипартийных утверждений в своих авторских трудах и не доказавшего на деле свою преданность партии в борьбе с врагами — из рядов ВКП(б) исключить»[9]. Коли у 1956 р. справа пішла на додатковий розгляд, Миколаївський обком партії на відповідний запит повідомив, що немає даних у партійному архіві про причетність В. М. Фідровського ні до партії меншовиків, ні до якого іншого антибільшовицького угруповання.

Ще раз повернімося до тієї злощасної книги В. М. Фідровського. Оскільки на той час йшла боротьба не з педагогами, а з троцькістами, то було визнано, що книга «содержит ... антимарксистские и антипартийные утверждения»[10].

В першу чергу, помилкою було визнано те, що В. М. Фідровський трактував «революцию 9 ноября 1918 г. в Германии» як революційний спалах. Далі автору закидалося, що він звів наклеп на німецький пролетаріат словами: «Пролетариат в Германии перед империалистической войной все более эволюционировал вправо и терял свой революционный дух» і таке інше. Зрозуміло, що в умовах наукової дискусії всі ці питання досить чітко могли бути з'ясовані. Але яка могла бути дискусія, коли безапеляційно заявлялося, що це «грубейшие политические ошибки». Згадали В. М. Фідровському й те, що у нього «был брат белогвардеец, который в 1918 г. удрал в Польшу и как будто бы (по словам Фидровского) там умер в 1926 г.»[11].

Розуміючи ситуацію, В.М. Фідровський каявся, визнавав «помилки», говорив, що у нього «еще остались пережитки мелкобуржуазной идеологии» і що він «не совсем очистился от нее»[12].

Але правила гри були вже інші. Масова акція по виявленню і знищенню «ворогів народу» була у розпалі, потрібні були нові й нові підтвердження політичної лінії партії на той час і В. М. Фідровський був приречений. 4 липня 1937 р. його заарештували. При арешті оперуповноважений 4-го відділу при управлінні НКВС по Дніпропетровській області та його помічник у протоколі допиту вказали на те, що «просмотрели библиотеку, принадлежащую гр-ну Фидровскому Василию Михайловичу. Причем установлено, что большинство книг библиотеки старых, дореволюционных изданий и изданий 1917—1925 годы идеологически не выдержаны и подлежащих изъятию, а поэтому впредь до тщательного просмотра библиотеки и отбора книг, надлежащих изъятию, комната, где находится библиотека, опечатана...». Якщо навіть ті книжки були ідеологічно не витримані, то за своїм статусом В. М. Фідровський, як пропагандист марксистсько-ленінської філософії, повинен був знати предметно твори, проти яких треба було вести певну пропаганду. Але В. М. Фідровському пред'явили звинувачення у належності до контрреволюційної троцькістської організації і взяли під варту. Перший допит відбувся лише 8 липня, коли заарештований звернувся з листом до слідчих: «Я теперь полностью осознал свою вину и решил дать откровенные показания о своем участии в указанной выше контрреволюционной организации»[13]. Далі все йшло за сценарієм НКВС. В. М. Фідровський «зізнався», що він перебував у партії меншовиків з 1905 р., брав активну участь у її діяльності, хоча, як раніше, вже вказувалося, ніяких документів на підтвердження цього «зізнання» немає. Підтвердив він і свої політичні помилки щодо Л. Троцького, згадав і те, що «в 1936 году при обсуждении вопроса о Сталинской Конституции ... во дворце труда делал доклад на тему о Конституции, в котором, говоря о буржуазной демократии, я умышленно ничего не сказал о значении борьбы за нее в странах капитала и тем самым смазал полические задачи и значение народного фронта», а, виступаючи на заводі Петровського, «сознательно не разъяснил необходимость борьбы на два фронта с извращениями марксо-ленинской философии»[14]. І вже зовсім нещодавно (у 1937 р.) «я преднамеренно не сказал о роли партии и ее особенностей в деле укрепления власти при диктатуре пролетариата»[15].

Під тиском слідчих В. М. Фідровський визнав себе членом троцькістської організації, розповів і підтвердив дані щодо діяльності філософа Семковського, визнав, що той вербував до організації представників інтелігенції тощо.

І ось суд. Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР, 16 вересня 1937 р. розглянула справу В. М. Фідровського в закритому судовому засіданні і дійшла висновку, виголошеному у вироку: «Произведенным судебным следствием установлено, что подсудимый Фидровский являлся активным участником контрреволюционной троцкистско-зиновьевской организации... Подсудимый Фидровский завербовал в указанную выше организацию двух человек..., проводил вредительскую работу на идеологическом фронте. Кроме того, подсудимый Фидровский знал о террористических установках указанной выше к/р организации и эти установки полностью разделял. В прошлом подсудимый Фидровский был меньшевиком. Таким образом доказана виновность подсудимого Фидровского в совершении им преступлений, предусмотренных ст.ст. 54—8 и 54—11 УК УССР»[16]. На цій підставі В. М. Фідровського було приречено до страти і наступного дня вирок виконано.

Але вже на суді на запитання, чи визнає він себе винним, В. М. Фідровський дав чітку відповідь, що «он в своей преподавательской работе допускал извращения марксизма. Только в этом он признает себя виновным. От своих показаний на предварительном следствии отказывается. На допросах он находился в состоянии полного безразличия и потому подписал ложные показания. Ни в каких антисоветских организациях не состоял. Уличающие его показания... знает и правильность их отрицает». І в останньому слові він також стверджував, що не є ворогом народу[17].

Коли почався перегляд багатьох справ репресованих, у тому числі і В. М. Фідровського, було з'ясовано, що показання осіб, які лягли в основу звинувачення В. М. Фідровського, не дійсні, бо ці особи самі були невинно репресовані, те, що Фідровського завербував М. Г. Куїс, не відповідає дійсності (останній таких показань не давав.— Авт.), що С. Ю. Семковський, який нібито завербував М. Г. Куїса і керував згаданою к/р організацією, не підтвердив жодних показань і взагалі репресований невинно і т. ін.[18] Всі, кого було опитано у 1957 р. з тих, хто знав В. М. Фідровського, дали йому позитивну характеристику.

Підтвердилося те, що і повинно було підтвердитися: невинність В. М. Фідровського. І після довгих років втрати чоловіка і батька члени його родини — дружина (Фідровська Марія Генріхівна), сини — Лев та Георгій і донька Маргарита — дістали доказ того, що їхній батько, якого вони не зреклися, незважаючи на страшні обставини життя, був чесною людиною.

І сталося це 27 липня 1957 р., коли Воєнна колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок у відношенні Фідровського В.М. за відсутністю складу злочину.

Постраждала і родина. Марія Генріхівна за постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 2 листопада 1937 р. «как член семьи изменника родины» була ув'язнена на 5 років у виправно-трудову колонію[19]. Все життя вона чекала на свого чоловіка і вірила тому, що їй повідомили: буцімто Фідровський В. М. «уже 15/IX.37 г. ...был отправлен из Днепропетровской тюрьмы в «дальние лагеря»[20].

Віру в невинність близької їй людини М. Г. Фідровська пронесла через все своє життя. Вона дочекалася його реабілітації, але тільки зараз ми можемо повернути з небуття сторінки життя того, хто немало зробив для розвитку освіти у Дніпропетровську.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7655. Арк. 61.
[2] Там само. Арк. 115.
[3] Савчук В. С., Поляков С. И., Лопатин Ю. А. и др. История Днепропетровского университета/ Отв. ред. В. Ф. Присняков.— Днепропетровск, 1993.
[4] Там само.
[5] Класовий ворог на педагогічному фронті. Зоря, 1932.— № 9.
[6] Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—50-ті роки).— К., 1991.
[7] АУСБУДО. Спр. П-7655. Арк. 12.
[8] Там само.
[9] Там само.
[10] Там само.
[11] Там само.
[12] Там само. Арк. 5.
[13] Там само. Арк. 11.
[14] Там само. Арк. 16.
[15] Там само. Арк. 17.
[16] Там само. Арк. 55.
[17] Там само. Арк. 54.
[18] АУСБУДО. Спр. П-7655.
[19] Там само. Спр. П-7655. Арк. 188.
[20] Там само. Арк. 61.

В. Савчук

З ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ ХІМІКІВ В АН УКРАЇНИ БУВ НЕ ЛИШЕ Л. В. ПИСАРЖЕВСЬКИЙ

***ФІНКЕЛЬШТЕЙН Володимир Соломонович.** Народився в 1896 році у Бердичеві. Єврей. Професор Дніпропетровського держуніверситету та інституту фізичної хімії. Заарештований в травні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1957 році.*

Інститут фізичної хімії АН УРСР імені Л. В. Писаржевського. В історії вітчизняної науки цей заклад посідає чільне місце. Він був першим у Радянському Союзі науково-дослідним інститутом фізичної хімії. Гортаючи сторінки ювілейних видань, присвячених інституту, бачиш ціле сузір'я прізвищ людей, що складають гордість нашої науки. Але ж, на жаль, існуючі ювілейні видання у своїй більшості відносяться до радянського періоду, і деякі сторінки історії цього відомого інституту або спотворені, або зовсім випали з них, причому цілком свідомо. Особливо це стосується історії тридцятих років, стереотипи викладення якої ще й досі тяжіють над тими, хто і в нових умовах просто переписує історію Дніпропетровського Інституту фізичної хімії з старих цензурованих видань. Так сталося і з долею Володимира Соломоновича Фінкельштейна, одного з видатних фізико-хіміків України, члена-кореспондента Академії наук УРСР, про життя і діяльність якого не згадується практично в жодному виданні, присвяченому цьому інститутові.

Як писала у 1955 р. його дружина, «ми с сыном не можем согласиться незаслуженно нести такое тяжелое пятно, компрометирующее нас, честных советских граждан. Кроме того, все научные работы (40 работ), ряд учебников были изъяты, а между тем они представляют научный интерес»[1].

В. С. Фінкельштейн народився 20 серпня 1896 р. в єврейській сім'ї службовця у Бердичеві (Вінницька область). Звичайний хлопчик з сильно розвиненим потягом до знань. Від Бердичева до Києва не так вже й далеко, і Володимир вступає у політехнічний інститут, який успішно закінчує приблизно у 1920 р. Обдарований юнак продовжує своє навчання вже в якості аспіранта того ж інституту, закінчує у 1922 р. аспірантуру і починає тут викладацьку та наукову діяльність.

В той час у Радянському Союзі широким фронтом розгорталися роботи (дослідження) з фізичної хімії, зароджувалася нова наука — хімічна фізика. Серед провідних наукових центрів були Ленінград, Москва та Дніпропетровськ. Останній зайняв чільне місце завдяки діяльності Л. В. Писаржевського та створеному ним інституту фізичної хімії. Об'єднання вчених почалося у 1927 р., коли відбулася перша конференція спільно з фізико-хіміками Москви. Після другої такої конференції встановилися тісні контакти з дніпропетровськими хіміками. Про це говорив М. М. Семенов (майбутній академік АН СРСР та Нобелівський лауреат) на третій конференції з фізико-хімічних питань, що відбулася в Ленінграді у 1928 р.[2] В. С. Фінкельштейн

теж виступив на цій конференції з доповіддю, в якій були викладені результати дослідження кінетики горіння оксиду вуглецю. Можливо, саме там Л. В. Писаржевський остаточно впевнився в необхідності запрошення талановитого вченого до Дніпропетровська.

Відомо, що Л. В. Писаржевський багато уваги приділяв новим напрямкам розвитку фізичної хімії, зокрема з'ясуванню природи явищ каталізу. Характерним було й те, що Л. В. Писаржевський відшукував молодих талановитих хіміків та фізиків, запрошував їх до інституту, надаючи широкі можливості для розгортання плідної роботи. В. С. Фінкельштейн також потрапив у поле його зору.

З 1929 р. Володимир Соломонович працює в Дніпропетровському інституті народної освіти та в Українському науково-дослідному інституті фізичної хімії, який було відкрито там же, у Дніпропетровську, в 1927 р. Талановитий вчений, він швидко став одним з провідних співробітників інституту, багато друкувався, особливо у професійному часописі «Журнал физической химии», згуртував навколо себе здібних дослідників. Закономірним результатом такої роботи стало обрання його членом-кореспондентом Академії наук України.

В цей час він займається проблемами каталітичного синтезу аміаку, продовжує розпочаті ще у Києві дослідження кінетики горіння оксиду вуглецю[3]. Синтез аміаку[4], крім суто теоретичних проблем, мав ще і практичний характер, бо відомо, що аміак — вкрай необхідна речовина для народного господарства. Цікаво, що В. С. Фінкельштейн, приїхавши до Дніпропетровська, співпрацює з багатьма відомими вченими, цікавиться новими методами досліджень та їхнім застосуванням у фізичній хімії. В 1933—1936 рр. він підтримує тісні наукові контакти з видатним українським фізиком, засновником рентгенографічного методу дослідження рідкого стану В. І. Даниловим. Разом з ним та іншими співробітниками Дніпропетровського фізико-технічного інституту він досліджує за допомогою рентгенівських променів розчини важких молекул, будову комплексних іонів у розчинах електролітів тощо[5].

Активно працював В. С. Фінкельштейн і на громадській ниві. Він був членом спеціального комітету сприяння відродженню Дніпропетровського університету у 1933 р., разом з Л. В. Писаржевським та іншими вченими входив до складу оргбюро товариства фізико-хіміків, математиків-матеріалістів-діалектиків, був у числі запрошених у 1936 р. професорів та провідних вчених університету на зустріч з секретарем обкому партії М. М. Хатаєвичем[6]. Тобто, здається, повністю відповідав нормам поведінки, які були прийняті у ті часи.

Та репресивна хвиля не обминула В. С. Фінкельштейна. Його було заарештовано 10 травня 1937 р. Автор у деяких публікаціях вже звертав увагу на те, що незважаючи на наявність у заарештованих різноманітної літератури, при обшуку мало місце занесення у протокол саме тієї, яка здебільшого була написана «ворогами народу». Так, при обшуку на квартирі В. С. Фінкельштейна на очі чекістів потрапили книги М. Бухаріна, Є. Преображенського, С. Семковського, К. Каутського та ін. Це теж створювало певний фон[7].

У постанові «о принятии дела к производству» вказувалось, «что Финкельштейн Владимир Соломонович обвиняется в том, что он является участником контрреволюционной троцкистской организации и проводит актив-

ную к.р. троцкистскую деятельность, в его действиях усматриваются признаки преступлений по ст. 54-10 ч.1 и 54-11»[8]. Оскільки В. С. Фінкельштейна розглядали під час слідства як одного з керівників троцькістсько-меншовицької організації, автор зробив спробу, спираючись на імена, якими оперувало слідство, звинувачуючи В. С. Фінкельштейна, зробити екскурс у можливий початок цієї справи.

Після розбору хитросплетінь всіляких угруповань та організацій, що фігурували у справі В. С. Фінкельштейна (та інших заарештованих за тією ж справою), з'явилась можливість дійти певної схеми, за якою йшло обвинувачення цієї групи людей. Витоки справи В. С. Фінкельштейна сягають десь у 1934 рік. Судіть самі. В. С. Фінкельштейна за матеріалами слідства було звинувачено у тому, що він входив до так званого «паритетного центру», який об'єднував дві контрреволюційні організації — троцькістсько-меншовицьку та інженерську. В. С. Фінкельштейн входив до «паритетного центру» від троцькістсько-меншовицької організації. Але з справи В. С. Фінкельштейна випливає, що троцькістсько-меншовицька організація отримувала завдання від обласного троцькістського центру (тобто певної надструктури) «по подбору и подысканию хорошо проверенных ...лиц ...для использования их в составе террористической группы»[9]. Представником обласного троцькістського центру у Дніпропетровську названо колишнього голову Дніпропетровської міськради М. Голубенка, від якого члени «паритетного центру» отримували вказівки. З виступу М. М. Хатаєвича на зборах активу міської організації КП(б)У 9 березня 1936 р. дізнаємося про Голубенка, що «он был членом ЦК КП(б)У, был членом обкома… а теперь оказалось, что он был членом Всеукраинского троцкистского центра. Руководителем этого центра был Коцюбинский, арестованный 2 года назад..., сейчас Голубенко с месяц как арестован»[10]. Ось як далеко сягала версія, яку старанно, мов золоту жилу, розробляли слідчі Дніпропетровського управління НКВС.

У своїй книзі[11] Г. В. Касьянов та В. М. Даниленко згадують серед жертв наклепів і необґрунтованих звинувачень і академіка, філософа С. Ю. Семковського. Так-от, керівну роль у згаданій справі надавали саме йому — видатному політичному та науковому діячу, члену ВУАН з 1929 р., члену ВУЦВК 8—10 скликань[12]. Слідчі, які вели справу В. С. Фінкельштейна, намагалися розширити межі контрреволюційної змови[13]; вони весь час поверталися до київських контактів та знайомих В. С. Фінкельштейна, тому лінія Семковського розроблялась особливо старанно. С. Ю. Семковського було заарештовано 17 березня 1936 р., звинувачено у створенні троцькістсько-меншовицької організації в Україні, керівництві цією організацією та створенні терористичних груп для здійснення терактів над керівниками радянської влади. За визнанням В. С. Фінкельштейна, якраз С. Ю. Семковський залучив його до участі в троцькістсько-меншовицькій організації у 1934 р. За словами В. С. Фінкельштейна, «основным моим заданием по троцкистско-меньшевицькой организации Семковский считал: дальнейшее укрепление моего руководящего положения в научных кругах Днепропетровека, борьбу за высокий научный авторитет, в целях облегчения возможности привлечения в ряды нашей организации кадров за счет научных работников и специалистов»[14]. Все, що потрібно було слідчим відносно Семковського, вони вклали у «визнання» В. С. Фінкельштейна і інших підслідних. З протоколів допитів В. С. Фінкельштейна випливає, що С. Ю. Семковський

був чи не головним координатором діяльності троцькістсько-меншовицької організації у Дніпропетровську. На час згаданої заяви С. Ю. Семковського вже було розстріляно (за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР від 8 березня 1937 р.). Причому ні на допитах, ні на очних ставках з іншими заарештованими С. Ю. Семковський винним себе не визнав: «В предъявленном обвинении Семковский виновным себя не признал, показав, что он участником к/р организации не был и никакой антисоветской деятельности не вел. На протяжении всего предварительного следствия, не признавая себя виновным, Семковский никого участниками контрреволюционной организации не назвал»[15]. На очних ставках з іншими арештованими «Семковский их показания отрицал, заявляя, что они ложные...»[16]. Між іншим, ця стійка позиція Семковського була одним з тих моментів, які сприяли у п'ятдесяті роки реабілітації багатьох невинно загублених, у тому числі і В. С. Фінкельштейна.

Слідству потрібен був вихід на Київ, Харків та інші великі міста України і за правилами гри, запропонованими слідчими, В. С. Фінкельштейн та інші підтверджують причетність математика М. Х. Орлова, філософа О. П. Дзеніса, завідуючого культурно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У М.М.Кіллерога, фізика Л. Я Штрума та інших до троцькістсько-меншовицької організації у Києві. Таким чином, у 1937 р. «остаточно добили ВУАМЛІН, що 1934 р. переїхав до Києва. Майже всі його співробітники, принаймні суспільствознавці були репресовані. Серед них історики і філософи М. М. Кіллерог, Т. Т. Скубицький, О. П. Дзеніс, А. Х. Сараджев...»[17].

Можна доповнити, що показання щодо контрреволюційної діяльності співробітників ВУАМЛІНу вибивались у багатьох заарештованих. Так, В. С. Фінкельштейн, посилаючись на Л. Я. Штрума, «зізнався», що «касаясь троцкистско-меньшевистской организации г. Киева, Штрум рассказал мне, что в Киеве существует сильная организация, что организация имеет руководящий украинский центр, куда входят довольно видные и авторитетные люди, как одного из них назвал мне Кіллерога, что украинский центр организационно связан с Москвой и другими городами Союза, что центр также поддерживает связь через соответствующих лиц с Троцким, от которого получают необходимые установки и указания. Из информации Штрума я знал, что троцкистско-меньшевистская организация в Киеве была укомплектована в значительной степени научными работниками, сосредоточенными в ВУАМЛИНе»[18]. Тобто подібні «зізнання» щодо В. С. Фінкельштейна ще раніше вже дав і сам Л. Я. Штрум. З В. С. Фінкельштейна, користуючись тим, що він часто спілкувався з С. Ю. Семковським на семінарах з методології природознавства, «витрушують» детальні показання про шкідливість доповідей Семковського, про вербування Семковським В. С. Фінкельштейна і т.ін.

Зразу ж після арешту В. С. Фінкельштейна на бюро Жовтневого райкому партії розглядалася його справа (15 травня 1937 р.), за результатами чого була прийнята відповідна постанова: «Финкельштейна В. С., кандидата партии с 1931 года, как врага партии, участника контрреволюционной группировки из кандидатов ВКП(б) исключить»[19]. Навіть цей факт доводить, що ніякий суд не був потрібен. Сам факт арешту органами НКВС ставив хрест на долі людини, яку вже вважали ворогом народу без слідства та суду. 21 травня 1937 р. в Інституті фізичної хімії, де до арешту В. С. Фінкельш-

тейн працював заступником директора з наукової роботи, відбулися збори під назвою «О репрессировании В. С. Финкельштейна». Доповідач зазначив зокрема: «Среди нас оказался враг народа. Бдительный страж завоеваний Октября НКВД пресек его вредную работу. Будучи репрессирован, он сознался в своем преступлении..., известно, что он репрессирован по очень важному серьезному политическому делу»[20]. Далі подається у чорних барвах уся його наукова і громадська діяльність (нагадаю, що В. С. Финкельштейн був членом-кореспондентом ВУАН, мав близько сорока наукових праць, підручник тощо). Закінчується промова словами: «Сомкнем теснее наши ряды и приложим все усилия, чтобы поставить нашу работу на должную научную высоту, чтобы Институт физической химии стал одним из необходимых звеньев в цепи созидательных работ нашей социалистической родины на ее пути к новим победам коммунизма под стягом новой Сталинской Конституции под водительством гениального вождя нашего товарища Сталина. Выше знамя Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина. Больше настороженности и бдительности, товарищи, постоянной большевистской революционной бдительности»[21]. Ми вже відвикли від такої патетики, але, наводячи цей текст, проймаєшся сумом і жалем з приводу того, що вчені, інтелігенція, взагалі ті, хто жили в ті часи, змушені були страшними обставинами життя виголошувати такі промови, відхрещуватися від людей, в провину яких вони в душі не вірили.

Звичайно, все, що робив В. С. Фінкельштейн, було піддано остракізму. У виступах керівників інституту В. С. Фінкельштейна було звинувачено в тому, що це він майже сам нібито зробив себе заступником директора інституту за підтримкою тих, «кому служил... с определенной целью,— с тем, чтобы дезорганизовать работу управления и ведения Института физической химии и, возможно, еще с какой-то неизвестной нам целью. Дезорганизацией он занимался все время»[22]. Прикладна тематика, яку вів В. С. Фінкельштейн, тепер теж виявилась незадовільною. Так, було сказано, що «актуальная тема, предложенная заводом № 29 по покрытиям, руководимая Финкельштейном, не была обеспечена должным руководством, затянута вдвое по сроку выполнения и до сих пор неизвестны ее результаты»[23].

Зрозуміло, що за таких обставин навряд чи хто насмілився виступити на захист В. С. Фінкельштейна. Але диво все-таки сталося. Навіть в тих страшних умовах знайшлася людина, яка за скупими словами партійного протоколу висловилася так: «Мы не знаем, сознательно он вредил, или гдето поддался. Я не знаю, как можно охаивать Финкельштейна, зная его работу у нас. У нас он работал хорошо»[24]. Так виступив кандидат партії з 1930 р., старший науковий співробітник Інституту фізичної хімії Михайло Якович Рубанік і на закритих партзборах, і на загальних зборах інституту. Результат був запрограмований. «Постановлением парторганизации Института физической химии от 28/VI—37 г. Рубаник М.Я. за неустойчивое, за антипартийное выступление на партийном собрании, выразившееся в защите врага народа Финкельштейна и как колеблющийся элемент, из рядов партии исключить»[25]. На жаль, подальша доля М. Я Рубаніка невідома.

В «Обвинувальному висновку» зазначалося, що «проведенным следствием по настоящему делу установлено, что Финкельштейн Владимир Соломонович являлся активным участником контрреволюционной организации...», і далі звинувачувався в тому, що він: «...а) являлся участником контррево-

люционной троцкистско-зиновьевской организации, осуществившей 1 декабря 1934 года злодейское убийство т. Кірова и подготовлявшей в последующие годы совершение террористических актов против руководителей партии и правительства;

б) являлся участником троцкистско-зиновьевской организации, руководимой участником украинского троцкистско-террористического центра Семковским, с которым поддерживал организационную связь;

в) входил в состав «паритетного центра» троцкистско-меньшевистской организации;

г) по заданиям областного троцкистского центра подбирал участников контрреволюционной организации в состав организуемой террористической группы, для совершения терактов против руководителей ВКП(б) и правительства;

д) проводил вербовку участников в контрреволюционную организацию, т.е. в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54-8 и 54-11 УК УССР»[26].

На підставі цих звинувачень трійкою УНКВС Дніпропетровської області В. С. Фінкельштейн 14 вересня 1937 р. був приречений до вищої міри покарання і наступного дня розстріляний.

За звичною схемою в той же час (10 вересня 1937 р.) дружина В. С. Фінкельштейна, як член сім'ї «изменника родины», котра перед арештом працювала науковим співробітником бактеріологічного інституту у Дніпропетровську рішенням трійки була ув'язнена до виправно-трудового табору на 8 років.

Минали роки, і коли почалася відлига, дружина В. С. Фінкельштейна, як вже згадувалося, звернулася з проханням про перегляд справи. Справедливість була відновлена і в липні 1957 р. В. С. Фінкельштейна повністю реабілітували.

Життя кожної людини неповторне. Зараз важко передбачити, яких висот у своїх наукових пошуках міг досягнути В. С. Фінкельштейн, який, не маючи й 40 років, вже був членом-кореспондентом АН України, визнаним вченим. Він міг створити свою школу, міг написати підручники, за якими вчилися б покоління, міг розробити нові хімічні технології тощо. Але продовження не було, бо на перешкоді стала та чорна смуга у житті нашої країни, яку зараз не дуже хочеться й згадувати. Але вона була і «попіл Клааса» повинен бити в наші серця, щоб ті часи ніколи не повторилися.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7555. Арк. 170.

[2] Катализ. Сообщения о н/т работах в республике. Третья конференция по физико-химическим вопросам.— Л., 1930.— Вып. XXVI.

[3] Финкельштейн В. С., Рубаник М. Я., Хризман И.А. Исследования в области кинетики горения окиси углерода //Журнал физической химии.— 1932.— III. Вып. 5—6.— С. 424—438.

[4] Финкельштейн В.С., Рубаник М. Я. Кинетика синтеза аммиака на железном катализаторе//Журнал физической химии.— 1935.— VI. Вып. 8.— С. 1051—1058.

[5] Виталий Иванович Данилов. Библиография ученых Украинской ССР.— К., 1984.

[6] Савчук В. С., Поляков С. И., Лопатин Ю. А. и др. История Днепропетровского университета/Отв. ред. В. Ф. Присняков.— Днепропетровск, 1993.

[7] АУСБУДО. Ф. 4. Спр. П-7555.
[8] Там само. Арк. 1.
[9] Там само. Арк. 114.
[11] Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки).— К., 1991.
[12] АУСБУДО. Ф. 4. Спр. П-7555.
[13] Шевченко Л. В. Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович// Репресоване краєзнавство.— К., 1911.— С. 348—349.
[14] АУСБУДО. Ф. 4. Спр. П-7555. Арк. 16.
[15] Там само. Арк. 265, 266.
[16] Там само.
[17] Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля.— Київ— Едмонтон, 1992.— С. 160.
[18] АУСБУДО. Ф. 4. Спр. П-7555. Арк. 47.
[19] Там само. Арк. 5.
[20] Там само. Арк. 191.
[21] Там само. Арк. 192.
[22] Там само. Арк. 191

В. Савчук

«БУВ І ЗАЛИШАЮСЯ ЧЕСНОЮ ЛЮДИНОЮ...»

ХАРИТОНОВ Михайло Дмитрович*. Народився в 1904 році в селищі при станції Новосокольники Санкт-Петербурзької губернії. Росіянин. Редактор Дніпропетровської міської газети «Звезда». Заарештований в 1937 році. Засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. Реабілітований в 1955 році.*

...Яких тільки визначень не отримало XX століття: і атомний вік, і космічний, і комп'ютерний. Але, незважаючи на фантастичні результати науково-технічного прогресу, ясно одне — нинішнє століття не стало «золотим віком». Напевне, історія людства не знає аналогів тому, щоб на такий порівняно невеликий відрізок часу припало стільки соціальних і природних катаклізмів, воєн, людських втрат. Вкрай мало було в цьому столітті для нашого народу часів, позначених спокоєм і благополуччям, трагічно щедрим стало воно на дати, позначені чорною фарбою. У ряду таких — траурних, стоїть і рік 1937-й...

Серед тих сотень тисяч людей, яких цього року втягнув у свій вир «великий терор», був і журналіст Михайло Дмитрович Харитонов. До Дніпропетровська він приїхав з берегів Волги, вже маючи досвід газетярської роботи. У нашому місті М. Д. Харитонов був призначений на посаду редактора газети «Ударник» заводу ім. Петровського. Колеги по багатотиражці, опитувані у середині 50-х рр., характеризували його як людину енергійну, ініціативну, професійно підготовлену. Газета, яку М. Д. Харитонов редагував, отримала другу премію у Всесоюзному конкурсі «за активну роботу по подоланню відставання чорної металургії».

Трагічною була доля радянських журналістів у 30-ті роки. Знати про економічно абсурдну і соціально злочинну політику сталінської кліки, все розуміти — і все виправдовувати: і терор проти власного народу, і викорінення будь-яких форм інакомислення. Про яку особисту думку, творчий підхід до справи, без якої втрачає сенс сама професія, можна було говорити? Безжальна цензура, жорстокий ідеологічний пресінг — такими були реалії того часу. Журналіст отримував соціальне замовлення і мусив його виконувати. В середині 30-х років найголовнішим було — викриття численних «ворогів народу». «Розбити обивательське болото, посилити революційну пильність», «Вміти володіти зброєю революційної пильності», «Потрібна пильність не на словах, а на ділі» — такими заголовками рясніли шпальти «Ударника», як і всіх інших газет країни.

Навесні 1937 р. М. Д. Харитонова було призначено заступником редактора дніпропетровської міської газети «Звезда». Саме у цей час у надрах обласного управління НКВС готувалась справа «правотроцькістської контрреволюційної терористичної організації». За задумом її авторів, коло залучених до неї антирадянщиків мусило бути найширшим і включати керівників різних рангів та сфер діяльності. «Аналітики» з будинку на розі вулиць Базарної і Короленка не забули і про журналістів, належним чином оцінив-

ши агітаційну, пропагандистську й організаторську роль преси. Правда, фабрикатори нової справи дещо захопились. Припустимо, газети могли впливати на читачів шляхом навмисних помилок, приміром, «революційний» замість «контрреволюційний» (цей аргумент зустрічається в особистих справах майже всіх журналістів). Припустимо, що кореспондент провінційної газети зміг би якимось чином потрапити на маневри Київського округу «звершити терористичний акт проти наркома оборони К. Ворошилова», хоч важко в це повірити. А ось отруїти населення шляхом застосування ціаністого калію з цинкографії друкарні — це вже справжня фантастика. Але саме таке звинувачення знаходимо у справах редактора газети «Звезда» Л. М. Михайловського, редактора «Зорі» О. Е. Зімунда, які зберігаються в архіві обласного управління СБУ.

Після зняття з роботи і арешту редактора «Звезды» Л. М. Михайловського М. Д. Харитонов обіймає його посаду. Але це продовжується зовсім недовго. Незабаром і його виключають з партії за «зв'язок з ворогами народу», що в ті часи означало, що людина у кращому випадку автоматично отримувала новий статус — безробітного.

Майже три місяці М. Д. Харитонов намагався з'ясувати, в чому його провина, звертався до партійних органів, але відповіді не отримував. Риску під цим періодом непевності, хвилювань, тривоги у житті М. Д. Харитонова підвів арешт. 29 жовтня 1937 р. на квартиру у заводському селищі, де мешкав Михайло Дмитрович з дружиною і сином, якому було близько двох років, прийшли співробітники НКВС, вчинили обшук і забрали з собою главу сім'ї[1].

Звертає на себе увагу той факт, що між датою отримання санкції прокурора на арешт і самим арештом — відстань у 10 днів. Мабуть, багато роботи було восени 1937 р. у органів, людей не вистачало, бо не було жодного дня і особливо ночі, щоб у чиюсь квартиру не дзвонили...

М. Д. Харитонов за задумом організаторів справи мусив чітко зіграти відведену йому роль — ланцюжка широко розгалуженого заколоту, який зв'язував партійну верхівку області й міста з керівництвом заводу ім. Петровського. Машина дізнання і слідства, як їм здавалося, тільки-но почала набирати оберти, як несподівано намітилися збої. Вони були пов'язані з позицією Михайла Дмитровича під час слідства.

У його справі протокол першого допиту датується 11 грудня[2]. Виникає запитання: невже з дня арешту його не допитували? Відповідь на нього знаходимо у другому томі справи, у протоколі допиту Михайла Дмитровича вже як свідка 27 квітня 1955 р. у обласному відділі УКДБ при Раді міністрів України по Дніпропетровській області, куди він звернувся з проханням переглянути його справу.

...Міцним горішком для слідчого виявився журналіст, «інтелігент в окулярах» М. Д. Харитонов. Понад місяць слідчий домагався добитися від арештованого зізнання в його контрреволюційній діяльності, але так не діждався його. Ось як згадує свій двобій із слідчим сам Михайло Дмитрович у 1955 р.: «Незважаючи на мою категоричну відмову, той став умовляти мене..., щоб я сам написав про свою нібито причетність до контрреволюційної троцькістської організації, що все це потрібно партії... Я сказав йому, як я можу писати про те, чого не знаю, адже це можна перевірити. Він мені відповів: «Органи НКВС все знають, вірніше, ми не помиляємося. Ви пишіть, хто вас

завербував в організацію, кого ви самі залучили. Напишете все це — вам буде краще, не будете писати — вас розстріляють». Незважаючи на всі ці погрози, я відмовився, на що слідчий зауважив, що він і без мене обійдеться, він знайде начебто людей, які викриють мене у ворожій діяльності»[3].

Слідчий своє слово стримав — було проведено декілька очних ставок — з колишнім секретарем парткому завода ім. Петровського Ю. Г. Макєєвим, начальников цеху І.І Путівкою, Л. М. Михайловським, та іншими, але М. Д. Харитонов уперто стояв на своєму: про організацію і її склад нічого не знаю. Численні допити заарештованого закінчувались безрезультатно, тому слідчий їх і не фіксував.

У 1955 році М. Д. Харитонов розповів і про методи тиску, які до нього застосовувались: багатогодинне стояння на ногах у кабінеті слідчого, напевно, добре опалюваному, у пальті[4]. І це все. Чи то слідчий трапився Харитонову недосвідчений у тортурних справах, чи він, навчений гірким досвідом, добре засвоїв, про що з минулого можна говорити, а про що краще помовчати. Адже він тільки-но став вільною людиною, і не забув недавнє «зеківське» минуле.

Повернемось у грудень 1937 року. М. Д. Харитонова знову допитують. Новий слідчий повідомляє, що він звинувачується у належності до контрреволюційної троцькістської організації і цікавиться, чи підслідний має намір давати правдиві показання. Але в'язень стоїть на своєму — йому нічого не відомо про існування контрреволюційної троцькістської організації і до такої він не належав, продовжує гнути свою лінію: «Боротьбу зі слідством не веду, а пред'явлені показання є наклепницькими. Ні в якій троцькістській організації я не перебував»[5].

До справи Харитонова долучений документ, який яскраво характеризує атмосферу того часу. Це доповідна записка одного пильного громадянина, який повідомляв деякі відомості стосовно М. Д. Харитонова, Ю. Г. Макеєва та ін. Він, готуючи влітку 1936 року матеріал для газети про життя робітників у заводських гуртожитках, виявив, на його погляд, кричущі факти: завербовані на завод робітниці з Росії співали «контрреволюційних» пісень про важке життя на чужій стороні, про мізерну заробітну платню. Автор доповідної записки записав прізвища тих, хто співали текст крамольної пісні і повідомив про це Харитонова, але жодних заходів не було вжито. Вже у березні 1937 р. у процесі підготовки ще однієї статті він виявив, що робітник у гуртожитку слухав платівку із записами церковного хору[6].

На початку січня 1938 р. М. Д. Харитонову був пред'явлений «Обвинувальний висновок», його справа в ряду інших розглядалася на закритому судовому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СРСР 16 січня. У протоколі засідання зазначено, що звинувачуваний винним себе не визнає. Про існування антирадянської організації не знав і будь-якої антирадянської діяльності не проводив. В останньому слові Михайло Дмитрович заявив, що він був і залишається чесною людиною[7].

Зараз важко визначити, чому вирок, винесений М. Д. Харитонову, був значно м'якший, ніж багатьом з тих, хто проходив з ним у цій справі (більшість з них була засуджена до вищої міри покарання — розстрілу). Може, вплинула його тверда позиція на слідстві і суді. Слід зважити також на те, що ніхто з «подільників» не зміг навести конкретних фактів про його будь-яку «діяльність» у антирадянській організації. А може, суд вже встиг

виконати «норму» ВМП і «розщедрився» — подарував підсудному М. Д. Харитонову життя. Він був засуджений по статтях 54—8 і 5—11 Кримінального кодексу УРСР до тюремного ув'язнення строком на 10 років з поразкою у політичних правах на 5 років та конфіскацією майна[8].

Місцем покарання для Михайла Дмитровича було призначено Норільський табір. Не так вже і далеко за сибірськими масштабами від Туруханського краю, де відбував свого часу заслання «вождь усіх народів». Північ Красноярського краю — страшні, погибельні місця: болота, тундра, вічна мерзлота, полярна ніч. Цей край землі став велетенською могилою для тисяч «зеків» — у минулому селян, робітників, партійних працівників, військових, людей інтелектуальних професій.

Декілька років М. Д. Харитонов працював вантажником у Дудінському порту Норільського гірничо-металургійного комбінату (був міцним фізично, свого часу грав у футбол за заводську команду), потім у службі постачання порту[9]. Після закінчення строку ув'язнення, вже на поселенні в Дудинці, Михайло Дмитрович порушує клопотання про реабілітацію, звертається у партійні і судові органи, з цією метою приїздить до Дніпропетровська. І його клопотання не були марними. Військова колегія Верховного суду СРСР, перевіривши матеріали справи, 25 серпня 1955 р. скасувала вирок від 16 січня 1938 р. Справу за відсутністю складу злочину було припинено[10]. Справедливості довелось чекати М. Д. Харитонову майже 18 років.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-4758. Т. 1. Арк. 4.

[2] Там само. Арк. 8.

[3] Там само. Т. 2. Арк. 4.

[4] Там само.

[5] Там само. Т. 1. Арк. 46.

[6] Там само. Арк. 40.

[7] Там само. Арк. 46.

[8] Там само. Арк. 47.

[9] Та само. Т. 2. Арк. 5.

[10] Там само. Арк. 60.

Н. Бикова

РОБІТНИЧИЙ ПОЕТ, ЖУРНАЛІСТ, ІСТОРИК

ХАРЛАМОВ Петро Георгійович*. Народився в 1901 році в Катеринославі. Українець. Відповідальний секретар Дніпропетровського відділення Спілки радянських письменників. Заарештований в 1936 році. приречений до 5 років ув'язнення. Помер у в'язниці. Реабілітований в 1959 році.*

Майбутній поет народився в робітничій родині. Батько працював слюсарем у мостовому цеху Брянського заводу, мати виховувала трьох синів. Петро був середнім. У 1915 році скінчилося його дитинство, хлопчик був змушений стати до роботи. Він поступив на той же завод, де працювали батько та старший брат Василь.

У 1917 році шістнадцятирічний юнак вступив до заводського червоногвардійського загону, у його складі був відправлений до Києва на допомогу арсенальцям. Звідти пішов до Червоної армії, потім служив у Балтійському флоті. В 1922 році повернувся додому і знову пішов на завод. Працювали вдвох із батьком, бо Василь помер від тифу, а молодший брат, Олександр, був призваний на військову службу. Петро наполегливо підвищував свій професійний рівень та письменність і через деякий час став техніком-нормувальником. Тоді ж П. Г. Харламов почав співпрацювати у заводській багатотиражці. Спочатку писав статті на виробничі теми, поступово їх проблематика розширилась, а згодом публікації за його підписом з'явилися на сторінках міської газети «Зірка». Петро Георгійович став позаштатним кореспондентом газети, знайшов підтримку серед членів її редакції.

Петро пробував свої сили й у поезії. У 1928 році він уперше приніс вірші до редакції «Зірки», його познайомили з літературним співпрацівником М. Л. Сосновичем, який допоміг поетові-початківцю.

Невдовзі вони потоваришували.

У 1933 році Петро Георгійович завершив працю над першою збіркою своїх віршів, котра мала символічну назву «Луна епохи» й була присвячена тим, з ким автор разом воював у роки громадянської війни. Деякою мірою, як згадував пізніше М. Л. Соснович, ця збірка носила автобіографічний характер.

На той час П. Г. Харламов мав широкі зв'язки з журналістами та членами редакцій багатьох видань, що виходили на Дніпропетровщині й поза її межами. У 1934 році, коли в обласному центрі було створено відділення Спілки радянських письменників, Петру Георгійовичу запропонували стати його відповідальним секретарем. П. Г. Харламов обійняв цю посаду. Судячи з усього він був дуже комунікабельною і творчою людиною, мав досить високі професійні якості, оскільки до кола його ділових знайомств входили письменники і поети І. Кириленко, І. Ле, П. Панч, М. Свєтлов, І. Микитенко, Й. Уткін, О. Безименський, М. Голодний та багато інших діячів літератури і мистецтва.

Петро Георгійович не поривав зв'язки з рідним підприємством: допомагав у випуску багатотиражки та радіогазети, редагував заводські видання. У народному музеї Петровки збереглася копія брошури «У ногу з молодими

богатирями», котру було видано у 1935 році. До неї увійшли статті директора заводу С. П. Бірмана, технічного директора В. І. Фєлєнковського, секретаря парткому Ю. Г. Макеєва, які розповідали про роботу VII з'їзду Рад, делегатами якого вони були; про зустріч керівництва партії і держави — Сталіна, Молотова, Орджонікідзе — з працівниками чорної металургії і про завдання галузі та підприємства на п'ятирічку. У брошурі містилися також статті начальників цехів та окремих робітників, в яких йшла мова про хід виконання рішень XVII партійного з'їзду на конкретних ділянках і робочих місцях заводу. Тут же був надрукований лист заводчан до Сталіна, котрий підписали 12 798 чоловік, тобто всі працівники підприємства[1]. Вступна частина брошури, підбір та розміщення матеріалу дозволяють високо оцінити професійний рівень П. Г. Харламова, як редактора цього видання, звичайно, з урахуванням специфічних особливостей тематики та фразеології того часу.

Не дивно, що коли за рішенням обкому партії було створено авторський колектив (бригаду) для написання історії заводу, до нього увійшов і Петро Георгійович.

Члени бригади збирали матеріали та документи, зустрічалися з ветеранами Петровки, вивчали тогочасне становище заводу. Вони мали намір відтворити справжню, а не урочисту історію підприємства, тому намагалися показати не тільки досягнення, а й труднощі та недоліки. Наприклад, один з розділів був присвячений питанню «воловодження» робітників, де розкривалися причини, що викликали незадоволення трудівників заводу: негаразди з нормуванням, порівняно низька заробітна плата, нестача житла тощо. Були на підприємстві й інші «вузькі» місця. До того ж, члени бригади хотіли показати дух епохи, ідейну боротьбу, яка йшла у партії, ставлення робітників до неї. Сьогодні неможливо сказати, наскільки вдало автори втілили ці помисли в життя, бо дуже важко судити про книгу, котра не була видана. До нас дійшли лише деякі фрагменти, що залишилися у слідчих справах членів авторського колективу, більшість яких була заарештована наприкінці 1934 року. П. Г. Харламов ще залишався на свободі й видав свою частину книги у вигляді брошури під назвою «Народження заводу».

У 1935 році Петро Георгійович розпочав роботу над новою книгою «Розгром чорного барона». У пошуках матеріалів для неї він відвідував міста й села Дніпропетровщини, Крим та інші місця. Але здійснити творчі плани йому не пощастило. 17 серпня 1936 року П. Г. Харламов був заарештований[2]. Почався останній період його життя.

Слідство шукало «криміналу» у двох напрямках: по-перше, причетність П. Г. Харламова до роботи над історією заводу, якій навісили ярлик «троцькістської»; по-друге, зв'язки Петра Георгійовича з викритими «троцькістами» журналістом М. Сосновичем, письменниками С. Ахматовим, А. Бейліновим та іншими. Треба зауважити, що це були досить відомі літературні діячі та журналісти, які працювали не тільки на Дніпропетровщині, а й поза нею. На цьому напрямку справи у слідства йшли не дуже вдало. Найбільш серйозною «провиною» П. Г. Харламова було те, що у 1931 році, під час відрядження до Ленінграда, він зустрівся з С. Ахматовим[3], який ознайомив його з троцькістською листівкою. Повернувшись до Дніпропетровська, П. Г. Харламов не звернувся, як належало, до парторганізації з засудженням Ахматова як ухильника, а розповів про цей випадок лише М. Л. Сос-

новичу. Промовчав він і тоді, коли його приймали кандидатом у члени ВКП(б).

Коли слідчий намагався довести, що П. Г. Харламов свідомо зустрічався з Ахматовим як з троцькістом, Петро Георгійович відповів, що Ахматов відмовився від опозиційних поглядів, про що була його заява в газеті «Правда»[4].

Слідство перейшло до другого персонажа. У П. Г. Харламова запитали, як він міг підтримувати зв'язки з М. Л. Сосновичем, який пізніше був засуджений за контрреволюційну діяльність? Петро Георгійович пояснив: під час їх спілкування він не знав про ворожу діяльність М. Л. Сосновича й вважав, що останній є надійною людиною, бо йому доручили відповідальну роботу в пресі[5].

Аналогічно відбувались «співбесіди» слідчого та П. Г. Харламова відносно його зв'язків з іншими «опозиціонерами».

Кінець кінцем слідству довелося повернутися до діяльності Петра Георгійовича у складі істориків заводу[6]. Тут позиції компетентних органів були несхибні: вони мали у своєму розпорядженні характеристику кваліфікованих спеціалістів (повністю сфальсифіковану, як це стало відомо через двадцять років), в якій обґрунтовувався висновок, що книга з історії заводу ім. Петровського є шкідницька робота запеклих ворогів робітничого класу[7]. 1 вересня 1936 року почалася розробка справи П. Г. Харламова у цьому напрямку.

Вагомою підтримкою слідству стала постанова загальних зборів Дніпропетровської організації Спілки письменників, що відбулися через три дні після арешту П. Г. Харламова. Цей документ вартий того, щоб процитувати його у повному обсязі, але ми наведемо лише декілька фраз із нього мовою оригіналу:

«...Разнузданные гнусные бандиты... Харламов и другие, чьи клички нельзя произносить без чувства глубочайшего омерзения, метили в самое сердце партии, в ее вождя, в нашего отца, друга и учителя — родного Иосифа Виссарионовича...

Нет пощады врагам партии и всего трудящегося человечества!

Раздавить гадину!

Расстрелять убийц, на чьих грязных руках запеклась кровь незабвенного Сергея Мироновича...

Днепропетровские писатели клеймят позором и яростно вышвыривают из своего коллектива заклятого врага партии и народа Харламова...»[8].

Примірник цього документа є в музеї заводу ім. Петровського. Поряд з іншими джерелами він дає змогу краще збагнути стан морального здоров'я тогочасного суспільства.

В «Обвинувальному висновку» ретельно перелічені «злочини», які скоїв П. Г. Харламов, та «незаперечно доведено» його зв'язки з троцькістами, дворушництво, використання ним радянської преси для пропаганди контрреволюційних поглядів. На цих підставах Особлива нарада ЕКВС СРСР прирекла Петра Георгійовича до п'ятирічного ув'язнення у тюрмі [9].

Покарання він відбував у Верхньоуральській в'язниці. Але не примирився з ним, намагався довести свою невинність, стерти пляму зі свого імені. В 1939 році Петро Георгійович звернувся до XVIII з'їзду ВКП(б) з проханням переглянути його справу та поновити в партії. Він писав, що слідство не встановило конкретних фактів його контрреволюційних дій, що зв'язки

з великою кількістю людей обумовлювалися його посадою й носили здебільшого службовий характер. Петро Георгійович просив прийняти до уваги його походження, добровільну службу у Червоній армії та бездоганну працю на підприємстві і у Спілці письменників[10].

Висновок по справі був лаконічним: у перегляді відмовити[11].

Петру Георгійовичу вистачило сил і волі прожити ще декілька місяців, але серце не витримало... 19 березня 1940 року його не стало[12].

У 1957 році молодший з братів — Олександр — звернувся до Голови військового трибуналу Київського округу з проханням повідомити про долю брата. У заяві він підкреслював, що й досі не знає, за яку провину заарештували Петра Георгійовича[13].

Перевірка справи П. Г. Харламова зайняла майже два роки. Були заново вивчені документи, опитані свідки, у тому числі «троцькіст» М. Л. Соснович, котрий звільнився у 1939 році, воював, мав бойові нагороди[14].

29 квітня 1959 року слідство дійшло висновку, якого жадав та не дочекався Петро Георгійович: справу припинити за відсутністю складу злочину[15]. 26 липня 1989 року П. Г. Харламов був реабілітований і у партійному відношенні[16].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] В ногу с молодыми богатырями.— Днепропетровск, 1955.— С. 25.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-13556. Арк. 7.

[3] Там само. Арк. 12, 17, 18.

[4] Там само. Арк. 12.

[5] Там само. Арк. 11.

[6] Там само. Спр. П-6046. Арк. 242, 243.

[7] Там само. Арк. 243.

[8] Народний історичний музей заводу ім. Петровського: стенд, присвячений 30-м рокам.

[9] АУСБУДО. Спр. П-13536. Арк. 61—62.

[10] Там само. Арк. 79.

[11] Там само. Арк. 81.

[12] Там само. Арк. 82.

[13] Там само. Арк. 87.

[14] Там само. Арк. 92.

[15] Там само. Арк. 165.

[16] Там само.

І. Толстих

ОДИН З НОМЕНКЛАТУРНОГО КЛАНУ

ХАТАЄВИЧ Мендель Маркович. *Народився в 1893 році в Білорусії. Єврей. Перший секретар Дніпропетровського обкому і секретар ЦК КП(б)У. Заарештований в липні 1937 року. Засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1956 році.*

До незліченного легіону безвинних жертв сталінського свавілля належить і Мендель Маркович Хатаєвич — відомий партійний і громадсько-політичний діяч України доби так званого «тріумфального наступу соціалізму по всьому фронту», за зовні блискучим фасадом якого остаточно сформувався і утвердився тоталітарний режим влади на чолі з «вождем усіх часів і народів». Майже два десятиліття це ім'я було позначене тавром «ворога народу» й повернуте історії лише у середині 50-х років, коли почалася жадана післясталінська «відлига». Про нього більш-менш правдиво стали писати в науковій, популярній і учбовій літературі. З'явилося кілька спеціальних публікацій, серед яких особливу увагу привертає побудований на документальних матеріалах змістовний публіцистичний нарис журналіста Л. Гамольського про дніпропетровський період життя та діяльності М. М. Хатаєвича, надрукований у 1988 р. у серії номерів газети «Днепр вечерний».[1] Проте й зараз лишаються не до кінця з'ясованими окремі важливі штрихи історичного портрета цієї людини, обставини і деталі її трагічної загибелі.

У фонді кримінальних справ практично закритого донедавна архіву Федеральної служби безпеки Росії (колишнього КДБ СРСР) зберігається слідча справа № 10581 (арх. 967264) у трьох томах на 304 аркушах, а також матеріали її перевірки Головною воєнною прокуратурою у 1955 р. на 190 аркушах, що дають досить повне уявлення як про причини арешту Хатаєвича, хід слідства, так і про основні віхи його політичної біографії в цілому.

Народився М. М. Хатаєвич 22 березня 1893 р. у м. Гомелі в родині дрібного єврейського торговця, з малих літ пізнавши всю гіркоту матеріальної незабезпеченості, соціальних і національних утисків. Вже тринадцятирічним юнаком після закінчення початкової школи він став на шлях самостійного трудового життя, в процесі якого налагодив контакти з більшовицьким підпіллям і в 1913 р. вступив до лав РСДРП. Відтоді й розпочалася його політична кар'єра, участь у революційному русі, супроводжувана арештами, тюрмами, засланням до Сибіру, де молодий більшовик пробув до Лютневої революції.[2]

Повернувшись до Гомеля, Хатаєвич включився в роботу місцевої більшовицької організації й незабаром став одним з її керівників. З березня 1918 р. працював у Самарі, брав безпосередню участь у бойових діях по придушенню контрреволюційного заколоту чехословацького корпусу, був тяжко поранений, а після захоплення міста ворогами кинутий до в'язниці, звідки зміг вийти лише у жовтні 1918 р., коли Червона армія звільнила Самару. Майже рік був головою Гомельського повітового комітету РКП(б), потім — знову Самара, робота у губкомі партії. У травні 1920 р. Мендель Маркович був призначений начальником політвідділу 4-ї армії Західного фронту, а через місяць — на аналогічну посаду у 21-й дивізії цього ж фронту, у складі якої пройшов усю війну з панською Польщею.

Після демобілізації з армії й до кінця своїх днів М. М. Хатаєвич незмінно знаходився в гущі суспільно-політичного життя, перебуваючи на керівній партійній роботі в Білорусії, Росії, Україні, працюючи в апараті ЦК ВКП(б), секретарем, другим секретарем ЦК КП(б)У. Починаючи з VIII (1919 р.) був делегатом всіх наступних партійних з'їздів і конференцій. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний членом Центральної ревізійної комісії, на XV — кандидатом, а на XVI—XVII — членом ЦК ВКП(б), на XII—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК. Протягом 1932—1937 рр. входив до складу політбюро ЦК КП(б)У. Обирався також членом ВУЦВК і ЦВК СРСР[3].

З 1932 року його життя міцно пов'язане з Україною, хоча й раніше він деякий час (вересень 1923—червень 1924 р.) працював тут секретарем Одеського губкому партії[4]. У січні 1933 р. сорокарічний Хатаєвич за рекомендацією ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У очолив одну з найбільших обласних організацій України — Дніпропетровську, залишаючись одночасно секретарем ЦК КП(б)У[5]. Відбулося це, напевно, не випадково, адже його добре знали по спільній роботі і високо цінили С. М. Кіров, В. В. Куйбишев, С. В. Косіор (тодішній генсек ЦК КП(б)У), П. П. Постишев, Г. І. Петровський та інші керівники з вищих ешелонів влади. Користувався він довірою і у Сталіна.

Зауважимо, що Хатаєвич прибув до Дніпропетровська у далеко непростий, багато в чому драматичний момент нашої історії, коли повним ходом здійснювалася форсована індустріалізація, завершувалася суцільна (читай: примусова) колективізація, набирали силу культ особи Сталіна та його дітище — адміністративно-командна система. Водночас то був розпал масового голодомору, у безжалісному молоху якого зникали мільйони людей, у тому числі тисячі й тисячі — на Дніпропетровщині.

Ось чому новий партійний лідер з перших днів свого перебування в області буквально поринув у поточні справи, розв'язуючи безліч невідкладних питань, намагаючись передусім пом'якшити і стабілізувати економічну ситуацію, особливо на селі. Його енергії, як згадували сучасники, можна було позаздрити.

Авторитет «першого» таким чином швидко зростав, тим більше, що справи в області, зокрема в галузі забезпечення населення продовольством, повільно, але поліпшувалися. І як наслідок — на обласній партконференції в січні 1934 р. у привітаннях виробничих колективів було сказано чимало теплих слів на адресу М. М. Хатаєвича, ім'ям якого невдовзі були названі підприємства, колгоспи, установи, вулиці, парки. Навіть змагання школярів на кращу успішність присвячувалося Хатаєвичу. Втім, заради справедливості відзначимо, що він і сам вже ставився до цього, як до належного атрибуту суспільного життя. Так стиль раболіпного схиляння перед першою особою, ідея вождизму насаджалися не тільки в центрі, а й на місцях. Культ «великого керманича», що склався на рубежі 20—30-х років, породжував все нові й нові «культики» керівників різних рангів відповідно до посади, у межах, так би мовити, своєї єпархії.

Архівні документи, тогочасна преса неупереджено відтворюють колорит епохи, той складний і неоднозначний період, в якому жив і працював М. М. Хатаєвич, дають уявлення про воістину безмежне коло найрізноманітніших проблем, якими йому доводилося щоденно перейматись, турбуючись про розвиток економіки, соціальної сфери, науки і культури. Загалом зробив він чимало, за що, мабуть, став у 1935 р. одним з перших кавалерів ордена Леніна.

Звичайно, Хатаєвич — типова людина свого героїчного і разом з тим надзвичайно суперечливого часу. Маючи на перший погляд необмежену владу над підлеглими, тисячами людей, він, одначе, був, по суті, абсолютно безправним перед існуючою системою, котра виникла в країні, причому не без сприяння таких діячів, як сам Хатаєвич.

Чому так сталося? Сьогодні з цього приводу написано багато наукових та публіцистичних трактатів, створена численна література, хоча й різнобою в ній досить.

Гадаємо, однією з найважливіших умов виникнення сталінізму, тієї вкрай ідеологізованої і політизованої атмосфери, яка панувала у суспільстві, була однопартійна система, що забезпечувала монополію РКП(б) — ВКП(б) на владу і постійне обмеження внутрішньопартійної демократії аж до зведення її нанівець. При цьому характерна повна нетерпимість сталінського режиму до будь-яких відхилень від офіційної точки зору. Інакодумство ж, політичний плюралізм у партії і державі практично виключалися і жорстоко переслідувалися. Відтак не тільки комуністи (для них це було нормою партійної дисципліни), але й безпартійні мусили під страхом занесення до категорії «ворогів народу» беззастережно визнавати загальноприйняті судження. Створення «образу ворога», розповсюдження всеосяжної підозрілості, шпигуноманії під виглядом «революційної пильності», схвалення і заохочення доносительства, силових методів розв'язання назрілих завдань неминуче вело до розбрату людей, посилення недовіри між ними, утвердження синдрому загального страху і конформізму, оберталося деградацією особистості, суспільної свідомості в цілому.

Все це, природно, не могло не вплинути на світогляд М. М. Хатаєвича, позиція якого в оцінці суспільно-політичних процесів, принаймні до середини 30-х рр., мало чим різнилася від їх сталінського бачення. Як і інші слухняні до пори до часу підручні «генерального», він енергійно обстоював і проводив у життя політичний курс Москви, вносячи тим самим позитивний вклад у будівництво нового життя, здійснення суспільних перетворень, з одного боку, а з другого — об'єктивно сприяючи нагнітанню соціально-психологічної напруженості в регіоні, країні, про що свідчать, зокрема, його виступи на партійних форумах, у пресі. Власне, в цьому, як нам здається, полягали і своєрідна велич, і справжня трагедія тодішніх більшовицьких функціонерів.

Так, на VIII пленумі обкому у травні 1936 р. Хатаєвич говорив: «За останній час маємо значне пожвавлення троцькістських елементів, котрі блокуються з націоналістами, кадетами, монархістами... Причому головний пункт програми троцькістів і самого Троцького — терор проти комуністичної партії, в першу чергу — організація терористичного акту проти товариша Сталіна...»[6]. А на наступному пленумі у серпні того ж року, визнаючи слушними щойно опубліковані в «Правде» матеріали «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали» та «Вміти розпізнавати ворога», він підкреслював: «Піднялася велика хвиля активності й непримиримої більшовицької пильності знизу не тільки серед членів партії, але й серед позапартійних... З допомогою цієї зрослої пильності мас вдалося виявити багато ворогів у Дніпропетровську та в інших організаціях нашої області, вдалося викрити багато нових троцькістів, що нерозброїлися, опозиціонерів, дворушників, ворогів...»[7].

І все-таки слід віддати належне М. М. Хатаєвичу, котрий зміг у тому непростому становищі не дати втягнути себе у виснажливий щоденний по-

шук й викриття «ворогів народу», чого вимагали каральні органи, маючи, певно, «компромат» проти кожної людини, й насамперед керівників усіх ланок. Більш за те, є підстави вважати, що під впливом реальної дійсності він поволі почав звільнятися від сталінських облуд і бодай наприкінці кар'єри висловлювати свої, відмінні від вищих правителів, міркування в даному питанні, діяти фактично всупереч настановам зверху, намагаючись хоч якось ослабити розгортання шаленої хвилі масового терору, огульного звинувачування людей в антирадянщині, захистити кадри.

Ось лише кілька характерних прикладів. На пленумі обкому партії (січень 1935 р.) у доповіді члена політбюро ЦК КП(б)У М. Є. Чувиріна про підсумки чистки обласної парторганізації було висловлено немало нарікань на адресу її керівників щодо повільних темпів здійснення цього заходу на Дніпропетровщині. М. М. Хатаєвич не стримався, заявивши: «Треба вжити всі заходи не тільки, як говорив тов. Чувирін, щоб ці висновки комісії по чистці не потрапили на розкурку (доповідач наводив факти, коли матеріали чистки використовувалися на куриво.— Авт.). Справа не в папері, а в суті висновків. Перетворювати боротьбу за пильність в кампанійщину нам не потрібно. Оголошувати поголовну чистку — це не те. Це кампанійщина, перехльостування, це страхування окремих товаришів, які приймають такі резолюції на всяк випадок...». Зрештою, продовжував він, це означає «всіх валити в купу — і наших, і чужих, і нейтральних, яких ми повинні завойовувати, і штовхати всіх від нас у бік ворога...»[8].

Конкретні ж факти такого роду викликали обурення у М. М. Хатаєвича. Коли, приміром, секретар одного з райкомів партії, заторкнутий особисто критичною кореспонденцією в газеті «Зоря», почав вимагати звільнення з посади її автора — власкора Бєдіна, Хатаєвич не погодився. «Прохання РПК про зняття тов. Бєдіна з роботи — відхилити,— читаємо у протоколі обговорення.— Вказати секретареві РПК на надмірну різкість при постановці питання, цим вважати інцидент вичерпаним»[9]. І подібні приклади були не поодинокі.

Та чи не найбільше «криміналу» допустив М. М. Хатаєвич у своїй промові на пленумі обкому у серпні 1936 р., де висловив ряд сміливих думок, що явно не вписувалися у прокрустове ложе «генеральної лінії», насаджуваної «господарем Кремля». Відкидаючи звичні стереотипи, він з болем говорив: «Багато виявили ворогів, вигнали, викрили їх. Летіли не тільки тріски, а й здорові поліна. Підходили не тільки з точки зору того, щоб ворогів не лишилося, але й щоб показати: «ось які ми революційні, як ми багато виключили, викрили...». Повторивши розхожі у той час пасажі про «глибину політичного і морального падіння цих мерзотників, всю ту глибину виродження і контрреволюції, на яку виявились здатні колишні опозиціонери», Хатаєвич несподівано резюмує: «Взагалі, не було такого декрету, не було такого положення, щоб ніде не допускати до роботи колишніх опозиціонерів, якщо вони відреклися від колишніх помилок і дали обіцянку працювати чесно». Ну а далі — суцільна «крамола»: «В практиці нашого керівництва є елементи авторитарності. Вочевидь, не тільки в нашій організації, але і в інших організаціях ці елементи... не зустрічали викорінення. Проти такого наголошування, плазування перед окремою особою, прояву вождизму я особисто... завжди виступав, виступав проти гомінливого вставання і усякого іншого ритуалу, який в багатьох місцях у нас запроваджено, й запроваджено цілком даремно»[10].

Ясна річ, ці публічні висловлювання члена ЦК ВКП(б), члена політбюро ЦК КП(б)У навряд чи прийшлися до вподоби Сталіну та його найближчому оточенню. Вища партеліта подібних «вольностей» не прощала. Думається, що саме тоді доля М. М. Хатаєвича була вирішена остаточно. Схоже, він і сам розумів неминучість свого трагічного фіналу, добре відчуваючи драматизм ситуації. Особливо це ставало очевидним після серпневого (1936 р.) пленуму обкому, коли в області розгорнулася нова кампанія по викриттю «ворогів народу». При цьому чи не вперше на численних партійних зборах і активах у критичному контексті згадувалися і «вожді» обласного рівня, включаючи Хатаєвича, що вже само по собі означало серйозне застереження. До того ж набирало сили й таке ганебне явище, як доносительство. У згаданій вище архівно-слідчій справі М. М. Хатаєвича «сигналів» на нього вдосталь.

Дніпропетровськ він покинув у березні 1937 р., у зв'язку з обранням на пост другого секретаря ЦК КП(б)У. Його змінив Н. В. Марголін, який незабаром розділив гірку долю свого попередника. Недовго довелося працювати у новій посаді й самому Хатаєвичу. Епідемія репресій вимагала нових жертв в ім'я нагнітання атмосфери страху і ентузіазму, зміцнення авторитарної системи влади в країні.

9 липня 1937 р. настав час і М. М. Хатаєвича. У цей день без санкції прокурора і пред'явлення звинувачення, лише на підставі ордера № 2 777, виданого Головним управлінням держбезпеки НКВС СРСР, він був заарештований й кинутий до Луб'янки. Майже чотири місяці тривало слідство, яке велося з грубим порушенням чинного законодавства, на основі досить суперечливих, подекуди просто неправдоподібних, абсурдних матеріалів і свідчень, що давали зломлені морально та фізично політв'язні, переважно «члени» вигаданого сталіністами «правотроцькістського блоку Дніпропетровщини», нібито створеного і очолюваного Хатаєвичем. Неозброєним оком видно, що кінці з кінцями у них, як правило, не сходилися, хоча зрозуміти їх, безумовно, можна. Адже, усвідомлюючи безвихідь свого становища, вони чисто по-людськи прагнули вхопитись за будь-яку «рятівну соломинку», вдаючись часом і до обмов, і до відвертих наклепів.

Проте і в цих матеріалах деякі важливі епізоди і деталі, на нашу думку, заслуговують довіри, дозволяючи повніше відтворити політичний портрет М. М. Хатаєвича, передусім його спроби протистояти сталінському диктату. Адже хотіли того чи ні інформатори, але, працюючи здебільшого в команді першого секретаря обкому, постійно спілкуючись з ним, вони добре знали його стиль, характер, настрої, психологію, сильні і слабкі сторони, симпатії і антипатії, мали змогу спостерігати зміни у лінії його поведінки, поглядах, ставленні до існуючого режиму. Тож недалекими від істини можна вважати свідчення одного з підсудних, котрий показував, що М. М. Хатаєвич у приватних бесідах неодноразово критикував політику ЦК ВКП(б) з різних питань, наголошував, що «в партії існує надмірний централізм партійного й державного апаратів і звідси бюрократизм, а ЦК боїться стати на шлях децентралізації і надання більших прав місцевим апаратам». І далі: «Я зараз ні біса не розумію, що робиться, ясно лише одне, що правильна лінія ЦК ВКП(б) давно вже втрачена». Примітне висловлювання Менделя Марковича перед поїздкою на лютнево-березневий (1937 р.) пленум ЦК ВКП(б): «Ми тільки галасуємо, що жити стало краще і веселіше, а насправді цілий ряд робітників і службовців отримують копійки, живуть го-

лодно, не мають одягу і взуття. Заявити про це відкрито на пленумі, тільки поб'ють, а все рівно нічого не зроблять». А коли почалися арешти «троцькістів» серед відповідальних працівників у Москві, Хатаєвич зазначав: «Може відбутися погром кадрів, але події в країні, мабуть, складаються так, що ЦК буде своєчасно зупинений»[11].

Як бачимо, М. М. Хатаєвич ще не втрачав надії на краще, сподіваючись, що здорові, нескорені сили в партії і суспільстві зможуть зупинити наростаючий бум репресій. Та цим сподіванням через відомі причини тоді не судилося збутись. Не витримав слідчого тиску, судячи з архівних документів, й сам Хатаєвич, фактично обмовивши себе і визнавши свою «вину» за нескоєні «контрреволюційні діяння»[12].

В результаті справа була сфабрикована «ґрунтовно», і 29 жовтня 1937 р. Військова колегія Верховного суду СРСР під головуванням В. В. Ульріха засудила М. М. Хатаєвича до найвищої міри покарання — розстрілу, інкримінуючи йому злочини, передбачені сумнозвісною 58-ю статтею КК РРФСР. Наступного дня вирок було виконано.

Так трагічно обірвалося життя видного партійного і державного діяча, який при всіх протиріччях характеру і світорозуміння належав, безперечно, до числа цільних, вольових натур і неординарних особистостей. Разом з тим він, як і тисячі його колег по ієрархічній піраміді влади, був типовим продуктом свого бурхливого і суперечливого часу, невід'ємною часткою старої більшовицької гвардії, й на кожному з них лишилася родима пляма двох започаткованих в ту пору діаметрально протилежних феноменів — соціалізму і тоталітаризму. В їхніх долях, ніби у краплині води, віддзеркалилося все розмаїття епохи, сфокусувалися й переплелися в єдине ціле величний подвиг і глибокий драматизм нашого багатостраждального народу. Всі вони ціною власного життя мали осягти, чим був насправді сталінізм і створена ним модель державного та суспільного ладу.

На початку 1956 р. М. М. Хатаєвич був повністю реабілітований.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Див.: Гамольский Л. Бурые капли дождя. Рассказ о бывшем первом секретаре Днепропетровского обкома партии М. М. Хатаєвиче // Днепр вечерний.— 1988, 18—21, 25, 27, 29 июля, 1—2 августа.

[2] Юровський В. М. 80 років від дня народження М. М. Хатаєвича // Укр. іст. журн.— 1973.— № 3.— С. 130.

[3] Радянська енциклопедія історії України. В 4 т. К., 1972.— Т. 4.— С. 415.

[4] Там само.

[5] Іваненко В. В. Трагічна доля Менделя Хатаєвича // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1. Запоріжжя, 1994.— С. 127.

[6] Цит. за: Днепр вечерний.— 1988, 21 июля.

[7] Там само. 25 июля.

[8] Там само. 21 июля.

[9] Там само.

[10] Там само. 25 июля.

[11] Центральний архів Служби безпеки Російської Федерації. Фонд кримінальних справ. Спр. 10 581. Арк. 36, 39, 42, 65, 129.

[12] Там само. Арк. 14—16, 33, 45, 68, 151—154 та ін.

В. Іваненко

«СОЦІАЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ»

ХИЖНЯК Григорій Сергійович. *Народився в 1893 році. Українець. Працював у Дніпропетровську слюсарем у залізничних майстернях, на заводі «Світлофор», потім — на різних роботах. Заарештований в 1937 році. Засуджений до 8 років позбавлення волі. Реабілітований в 1957 році.*

Григорій Хижняк народився в 1893 році в селі Біликах Кобеляцького повіту на Полтавщині. У юнацькому віці перебрався до Катеринослава і з 1911 року працював на міській електростанції, що належала акціонерному товариству «Вестінгауз». Там його доля звела з токарем Іваном Степановичем Романченком, талановитим партійним організатором, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

Іван Романченко зацікавився молодим полтавським парубком, наблизив до себе, познайомив з партійною літературою, зокрема з поглядами українських соціал-демократів на національне питання, з робітничим рухом, політичними вимогами пролетаріату. «Я особисто гаряче сприйняв ці ідеї і цілком був згоден з програмою УСДРП»[1],— пізніше засвідчував сам Г. С. Хижняк.

Наприкінці 1912 року його приймають в УСДРП. Як рядовий член партії, дістає доручення розповсюджувати партійну літературу — газети, листівки, відозви. Особливо активним для нього був період з 1914 до 1916 року.

До речі, листопад 1915 року став фатальним для організації — царською охранкою були схоплені провідники УСДРП на Катеринославщині (в тому числі Романченко і Дубовий), яких засудили до каторги. Діяльність організації дещо підупала. Та після Лютневої революції, коли «державні злочинці» знову повиходили на волю, місцева організація УСДРП з новою енергією взялася за роботу.

Григорій Хижняк увійшов до складу Задніпровського райкому УСДРП, в якому завідував культурно-освітнім сектором. До справ сектора входила організація «Просвіт» (їх було закрито в останні роки існування царського режиму), постачання їх літературою тощо.

У цей же час почав організовуватися Залізничний виконавчий комітет, до якого Хижняк увійшов від Задніпровської організації УСДРП, як обраний від вагоноремонтного заводу. В період корніловського заколоту Хижняка і машиніста станції Довгинцеве Музиченка, також члена УСДРП, було делеговано до Катеринославської ради солдатських і робітничих депутатів. Вони залишалися в її складі до приходу німців, одночасно працюючи і в Залізничному виконкомі.

4 квітня 1918 року Катеринослав зайняли австро-німецькі війська. Усі революційні організації з їхніх приходом були розпущені. Залізничний виконавчий комітет перейменували в Спілку організацій, до якої увійшли члени різних соціалістичних партій.

Німці, чиє панування в місті збіглося з перебуванням при владі гетьмана Скоропадського, здійснили масові арешти революційно налаштованих робітників, у тому числі українських есерів та есдеків. Як згадував Григо-

рій Хижняк, з цього приводу було скликано спеціальне засідання губернського партійного комітету УСДРП з активом. На ньому секретар губкому П. Феденко зробив інформацію про арешт членів УСДРП, у тому числі коменданта міста Гаврила Горобця і його брата. Феденко і заворг губкому Федір Дубовий запропонували триматися обережно, не ночувати вдома, не з'являтися на очі німцям.

Приблизно через місяць Панас Феденко і Ісаак Мазепа заявили про те, що організація має перейти в підпілля і вести боротьбу за повалення Скоропадського. З метою збереження організації є, мовляв, домовленість з деякими членами гетьманского уряду, які співчутливо ставляться до УСДРП, про те, щоб частину партійців направити у відрядження по лінії залізниці і цим уберегти від репресій. Так Григорій Хижняк, Аврам Самарець, Григорій Кной, Василь Курінний, Юхим Крикунов, Юлій Отто та ряд інших були перекинуті в митні управління у Бахмутський та Слов'яносербський повіти. Їхні функції зводилися до перегляду різних вантажів, які йшли на Дон і з Дону, де в той час формувалася армія генерала Корнілова. За домовленістю білодонського уряду зі Скоропадським вони мали також безперешкодно пропускати на Дон офіцерів і генералів, які їхали туди. У митному управлінні Григорій Хижняк, як і інші члени УСДРП, пробув до повалення влади гетьмана Скоропадського наприкінці 1918 року, після чого повернувся до Катеринослава.

Директорія, яка замінила гетьманський режим, вирішила провести в Києві Всеукраїнський Трудовий конгрес з представників робітників, селян і трудової інтелігенції. Як вважає І. Мазепа, «рішення про скликання Трудового конгресу було очевидною поступкою большевицьким гаслам. Від участи в Трудовому конгресі були усунуті насамперед поміщицькі та фінансово-промислові кола, на які спирався гетьманський режим»[2].

Вже через пару тижнів після повернення до Катеринослава Григорій Хижняк разом з іншими делегатами (І. Мазепою, П. Феденком, Є. Вировим та ін.) виїхав до Києва на Трудовий конгрес. На ньому з ініціативи В. Винниченка дебатувалося, зокрема, питання про війну з більшовиками. За визнанням Хижняка, він був у числі тих делегатів, які відмовилися голосувати за пропозицію Винниченка й відтак покинули конгрес. Всього таких виявилось, як згадував Г. Хижняк, близько 60 чоловік — здебільшого делегатів, обраних від підприємств Катеринослава.

Після закінчення роботи Трудового конгресу Директорія і уряд 2 лютого 1919 року під тиском радянських військ залишили українську столицю. Безладдя в урядових колах ще більше зросло. Як визнає І. Мазепа, саме в цей час (січень—лютий 1919 р.) навіть багато свідомих українців стали пасивними або зовсім відійшли від активної праці на українському фронті. В даному контексті красномовне визнання й самого Г. Хижняка: «Після того, як я покинув конгрес, я фактично відійшов від УСДРП і ніякої участі в партійній роботі не брав»[3].

У Києві Григорій Хижняк мешкав у бундівця Розенберга, який мав слюсарну майстерню. Познайомилися вони на конгресі, Хижняк оселився і працював у нього. Повертатися до Катеринослава він боявся, щоб не потрапити під гарячу руку чекістів, які, за чутками, надзвичайно жорстоко розправляються з представниками українського націоналістичного руху й навіть «... можуть розстріляти»[4].

При наступі білих на Київ господар Хижняка Розенберг ліквідував своє підприємство, оскільки побоювався з боку їх репресій та погромів. Хижнякові також у зв'язку з цим довелося виїхати з Києва в Кам'янець-Подільськ, де знаходилися його знайомі робітники — члени УСДРП Томильченко і Батир. У останнього там мешкали родичі. Якось, обідаючи в їдальні, Григорій зустрів свого давнього знайомого Івана Романченка з дружиною. Від нього дізнався, що українські війська йдуть через Волочиськ на Україну і що Романченко спеціально приїхав до Кам'янця для підготовки міста до приїзду уряду Петлюри.

Тижнів через три Кам'янець справді був зайнятий військами УНР. Вже при першій зустрічі з Хижняком Романченко повідомив його, що червоні в Катеринославі тероризували його родину, зґвалтували дружину і матір Хижняка[5].

Хижняк знову зустрівся з Романченком. Останній, довідавшись, що Григорій не має роботи, запропонував йому місце в комісаріаті внутрішніх справ УНР. 1 вересня Хижняк оформився службовцем для особливих доручень — робота полягала в постачанні таємної кореспонденції представникам уряду УНР на місцях. Звісно, на допиті в НКВС 28 березня 1938 року Хижняк говорив про свою роботу скоромовкою, не особливо підкреслюючи цей період своєї біографії. Натомість Панас Феденко вирізняє Хижняка разом з іншими кур'єрами (за давністю років він лише помилково подав ім'я Хижняка): «Особливо добре службу зв'язкових виконували робітники з Катеринослава, як Рибалка, Ів. Хижняк, М. Сторубель і інші, що переходили через фронт і переносили вістки і листи»[6].

Трошки нижче у своїй мемуарного характеру праці Панас Феденко подав ширше історичне тло, на якому в цей час доводилося працювати Гр. Хижнякові: «Мазепа, бувши міністром внутрішніх справ, робив усе можливе, щоб забезпечити порядок на території УН Республіки. Нарікав на нестачу підготованих українських сил для творення надійного державного апарату...

Мазепа не спускав з ока відносин на території України, окупованій поляками та російськими арміями — червоною та білою. Гонці з Кам'янця, з доручення Мазепи, ходили по Україні, заходили на Кубань, на Кавказ і на Московщину. До цієї розвідки і до боротьби проти чужих агентів Мазепа вибирав надійних людей. Особливо цінна була служба робітників із Запоріжжя, з Донецького басейну та з Кривого Рогу, які непохитно стояли при «Ісаакові» і брали на себе найтяжчі труди й небезпеки при переході через фронти. Федько Дубовий, незмінний секретар Організації УСДРП в Катеринославі, діяв там, під російською окупацією, нелегально і був центром зв'язків з урядом УНР у Степовій Україні. Позаненко, Чухмара, Рибалка, Мих. Сторубель, Хижняк, Оврам Самарець, П. Горбач, І. Верхола, Василь Скляр і багато інших членів УСДРП в тій чи іншій функції діяли в апараті міністерства внутрішніх справ»[7].

І все ж Григорія Хижняка не полишала думка повернутися до Катеринослава — там дружина Ольга, трирічний син Дмитро. 1919 року народився другий син — його назвали Тарасом. На роботі при міністерстві внутрішніх справ УНР Хижняк пробув до 3 жовтня 1919 року. Отримавши зарплату, він вирішив добиратися додому. В умовах громадянської війни через Житомир, Київ, Полтаву дістався до Катеринослава. Було це в лютому 1920 року,

після того як з міста вигнали частини білих. Правда, НК теж не дрімала і одразу ж заарештувала Хижняка. Під арештом він перебував 26 днів, але до суду не притягувався. Проте, напевне, від нього зажадали підвести риску під своїм «петлюрівським» минулим. Чи міг він не погодитися? У НК були свої «аргументи». Як свідчать оприлюднені документи, з 1 жовтня 1920 р. по 1 листопада І921 р. Катеринославська губНК розстріляла 452 особи, а 327 відправила до концтаборів[8].

Таким чином, вибору у Григорія Хижняка не було. «1920 року по приїзді до м. Катеринослава я подав офіційно через пресу заяву про відхід від УСДРП і організаційно порвав з цією партією і більше ніколи до неї не повертався»[9],— заявляв він пізніше на слідстві. Як відомо, в цей час оформилася ще одна партія — УКП. Вона входила до Комінтерну, розділяла програмні положення РКП(б), але відстоювала власну точку зору в питаннях автономії України, що суперечило великодержавній позиції радянського керівництва. Того ж 1920 року Г. Хижняк зустрів у Катеринославі колишнього члена УСДРП Якова Панасенка, машиніста депо, та Федора Дубового (у спогадах І. Мазепи та П. Феденка фігурує скрізь як Дубовий, а у протоколі допиту Г. Хижняка це прізвище пишеться як «Дубовик», хоча, поза сумнівом, йдеться про одну й ту ж людину.— Авт.). Так ось, Панасенко і Дубовий пропонували й Хижнякові вступити до УКП, але він від цієї пропозиції категорично відмовився. Йому, напевно, пробачили всі «помилки молодості», бо того ж таки 1920 року, Хижняк вступив до КП(б)У. Однак його кар'єра в цій партії була нетривалою — всього три роки. Бо правду кажуть: чи так, чи не так, а не буде з риби рак… Не вийшло з Хижняка правовірного комуніста. Три роки свого членства в КП(б)У він відбув у селі Микільському, де працював у волосному виконкомі. З партії Григорія Сергійовича виключили за «порушення партійної дисципліни»: він відмовився виконати волю партії і поїхати на нове місце роботи — в село Незабудине.

Хижняк повертається до Катеринослава, працює в радянських установах і на виробництві. У листопаді 1926 року, будучи безробітним, Хижняк звернувся до свого знайомого Максима Ємця, який працював в управлінні Катерининської залізниці, з проханням влаштувати на роботу за його спеціальністю слюсаря. Ємець, який до революції був активним учасником мануйлівської «Просвіти», пообіцяв допомогти, використавши свої зв'язки. За сприяння М. Ємця Григорій Хижняк у 1927 році став працювати в пересувних майстернях від управління служби зв'язку Катерининської залізниці. У травні 1929 року його звільнили з майстерні за те, що він сповістив про крадіжки матеріалів завідуючим Никифором Савенком і його братом, внаслідок чого їх обох заарештував лінійний пост ГПУ. Того ж 1929 року Хижняка поновили на місці попередньої праці. З пересувних майстерень по закінченні робіт він був переведений у головні майстерні служби зв'язку на заводі «Світлофор» у травні 1935 року.

У 1957 році, коли готувався перегляд справи Хижняка, слідчий зустрічався з людьми, знайомими з ним по спільній роботі в 20—30-х роках. Ось що розповіла Ганна Шкірманова, яка знала Хижняка з 1931 року як слюсаря складального цеху заводу «Світлофор» Катерининської залізниці:

«Роботу він свою знав і виконував її добросовісно. За своєю натурою він був веселим, говірким і товариським робітником. Нічого поганого в діяльності Хижняка я не помічала»[10].

Також позитивно відгукувався про Г. Хижняка Матвій Мігутський: «Громадянина Хижняка я добре знаю приблизно з 1928 року по спільній праці на заводі «Світлофор» Сталінської залізниці, де ми обидва працювали слюсарями в слюсарному цеху ... Я бачив у ньому доброго фахівця слюсарної справи. Свою роботу він знав добре і добросовісно її виконував. Він був старанний, дисциплінований і енергійний товариш. Серед колективу слюсарів користувався авторитетом»[11].

Зовсім інші характеристики на Хижняка назбирало НКВС у 1937—1938 роках. А заарештували Григорія Сергійовича 18 грудня 1937 року. Підстава — активна участь у «контрреволюційних каральних органах УНР і шпигунська діяльність на користь Польщі». Щоправда, у «Обвинувальному висновку» будуть зовсім інші формулювання, але для арешту вистачало й банальної «шпигунської діяльності на користь Польщі». Три з половиною місяці Хижняк тримався, а потім і з нього вибили «потрібні» зізнання. На допиті 28 березня 1938 року він почав обмовляти себе й інших.

Та й на нього самого збиралися компрометуючі інформації з його минулого. Один з допитаних свідчив:

— Хижняка Григорія Сергійовича я знаю добре приблизно з 1916 року по спільній з ним роботі на вагоноремонтному заводі станції Нижньодніпровськ. ... Мені відомо, що Хижняк, працюючи на вагоноремонтному заводі, був у партії УСДРП і проявляв себе як запеклий український націоналіст. У 1918 році при захопленні Катеринослава бандою Петлюри Хижняк спільно з групою українських націоналістів влаштував цій банді урочисту зустріч і, повернувшись на завод, Хижняк, зайшовши в колісний цех, почав аплодувати і з радістю заявляти всім робітникам «ось наші зайняли вже Катеринослав і перейшли міст».

При відступі банди Петлюри з Катеринослава Хижняк також виїхав з цією бандою. Після розгрому Петлюри Хижняк разом з залишками банди втік за кордон.

Де саме і скільки часу знаходився Хижняк за кордоном, не знаю, але в Дніпропетровську він з'явився приблизно в 1924 році, і з метою приховання свого к-р минулого, на вагоноремонтний завод не повернувся, а виїхав в с. Нікопольське (тут описка, треба — Микільське.— *Авт.*)»[12].

Звичайно, нікуди за кордон Г. Хижняк не виїздив...

Інший свідок 10 травня 1939 р. повідомляв слідчому таке:

«У моїй присутності Хижняк Г. С. розповідав робітникам заводу «Світлофор» антирадянські анекдоти. Цими анекдотами Хижняк оббріхував вождя ВКП(б), намагався дискредитувати керівників партії і радянської влади. Водночас він, Хижняк, вип'ячував зрадника Троцького, як людину великого розуму і геніального політика... Вважаю необхідним повідомити слідство, що Хижняк Г.С. серед робітників заводу «Світлофор» розповсюдив чутку про те, що він є таємним співробітником органів НКВС і що за повідомлені ним відомості органам НКВС він неодноразово преміювався грішми, а також промтоварами...»[13]. На інших, навпаки, поширювана Хижняком інформація про себе справляла дуже позитивне враження: «до того ж, працюючи разом з Хижняком Г. С., він мені розповів, що він є таємним інформатором органів НКВС, в зв'язку з чим він був поза моєю підозрою...»[14].

У тій же справі, що і Григорій Хижняк, були заарештовані Іван Скляр, Федір Гуслистий, Гнат Сагайдачний. Усі — з робітників, усі в минулому

члени українських партій. Іван Скляр колись був членом партії українських есерів, Федір Гуслистий якийсь рік членом УКП, а Гнат Сагайдачний членом УСДРП. Звичайно, на момент арешту ніякою політичною діяльністю вони вже не займалися, але коли органам НКВС потрібно було створити націоналістичну повстанську організацію, про них згадали.

«Обвинувальний висновок» у справі Г. Хижняка і його колег по нещастю був складений 3 серпня 1939 року. Звинувачували Григорія Сергійовича в тому, що з 1935 року був активним учасником антирадянської підпільної націоналістичної повстанської організації, яка існувала на Сталінській залізниці.

Антирадянською повстанською організацією намічався на воєнний час для здійснення шкідницьких і диверсійних актів на залізничному транспорті.

Будучи таємним співробітником ДТО НКВС з 1924 р., одночасно входив до складу антирадянської повстанської організації, однак це приховував і дезінформував органи НКВС»[15].

Обвинувачений «визнав себе винним повністю». Справу Хижняка та інших вирішено направити на розгляд в Особливій нараді при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР. Рішенням цього карального органу від 23 грудня 1939 року Г. С. Хижняка засуджено на вісім, а решту — на п'ять років позбавлення волі. У 1950 році їм, схоже, хотіли додати строк, застосувавши до них директиву МДБ — Прокурора СРСР № 66/241 від 26 жовтня 1948 р. І ось закрутилася машина в пошуках засуджених понад десять років перед тим політв'язнів. Що ж встановили розшуки?

Гнат Сагайдачний помер 24 листопада 1941 року у виправно-трудовому таборі УНКВС Свердловської області.

Григорій Хижняк помер 1948 року.

Іван Скляр на 15 грудня 1941 р. утримувався в Богославлазі НКВС. Вказаний табір ліквідовано і встановити, куди і коли вибув Скляр з цього табору, «не представляется возможным». Місцеперебування його невідоме. Людина загубилася в безмежному ГУТАБі...

Федір Гуслистий єдиний на той час перебував на волі — він мешкав у с. Озера Кишеньківського району Полтавської області.

Було вирішено розшук Хижняка і Сагайдачного у зв'язку з їхньою смертю припинити, а щодо Гуслистого (Федір Іванович мав вже 66 років) — «виділити відповідні матеріали із справи для вирішення питання про застосування до нього згаданої вище директиви МДБ — Прокурора СРСР»[16].

22 жовтня 1956 року дружина Сагайдачного Ганна Семенівна звернулася до прокурора Сталінської залізниці з проханням переглянути справу її чоловіка. Почався перегляд справи щодо всіх чотирьох учасників однієї «організації». 28 червня 1957 року старший слідчий УКДБ при Раді міністрів СРСР на Сталінській залізниці майор Снимщиков склав висновок у справі Г. С. Хижняка та інших осіб, які проходили по одній з ним справі. «Перевіркою по обліку управління КДБ при РМ СРСР по Дніпропетровській області Хижняк і Скляр такими, що працювали в минулому таємними співробітниками органів НКВС, не значаться»[17].

Відкинуто й інші сфальшовані звинувачення.

Останню крапку в цій історії поставила ухвала президії Дніпропетровського обласного суду від 7 серпня 1957 року. Вона задовольняла протест

прокурора області і скасовувала постанову Особливої наради від 23 грудня 1939 року. Справа припинялася за відсутністю складу злочину. Григорій Хижняк, Федір Гуслистий, Іван Скляр і Гнат Сагайдачний були реабілітовані.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-7633. Арк. 58—59.

[2] Мазепа. І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921 (друге видання) В 3 т. Б/м: Прометей, 1950.— Т.1.— С. 23.

[3] АУСБУДО. Спр. П-7633. Арк. 63.

[4] Там само.

[5] Там само. Арк. 64.

[6] Феденко Панас. Ісаак Мазепа — борець за волю України.— Лондон, 1954.— С. 68.

[7] Там само. С. 73.

[8] Отчет Екатеринославской Губернской Чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. Екатеринослав, 1921 (перевидання 1994 р.).— С. 198.

[9] АУСБУДО. Спр. П-7633. Арк. 63.

[10] Там само. Арк. 379.

[11] Там само. Арк. 380.

[12] Там само. Арк. 247—248.

[13] Там само. Арк. 245.

[14] Там само. Арк. 270.

[15] Там само. Арк. 351.

[16] Там само. Арк. 362.

[17] Там само. Арк. 413.

М. Чабан

ЧИМ ОБЕРТАЛИСЯ ЖАРТИ ПРО ВОЖДЯ

***ЧАБАН Андрій Петрович.** Народився в 1903 році. Українець. Колгоспник сільгоспартілі «Нове життя». Заарештований в листопаді 1940 року. Засуджений до 6 років виправно-трудових таборів. Помер у таборі в 1943 році. Реабілітований в 1974 році.*

Йшов 1940 рік... По всій країні з гучномовців (там, де вони були), з професійних і самодіяльних сцен лунало:

«О Сталине мудром, родном и любимом
Прекрасную песню слагает народ».

І раптом Андрій Чабан, коваль з села Майорка, співає в чоловічому гурті частівку:

«Слава Сталіну-грузину, що обув нас у резину».

Подібна зухвалість на той час не могла залишитись непокараною. Хтось з товариства поспішив доповісти колгоспному парторгу. А в того, як і в інших керівників господарства, Андрій Чабан вже давно був більмом на оці. Чим же він завинив? Нічим, крім того, що не хотів миритись з неправдою і несправедливістю, з неподобствами в господарстві.

А їх вистачало. Згадує дружина Андрія Петровича Євдокія Гаврилівна: «Начальство пило, немов перед страшним судом, не знаючи міри. Загальним майном розпоряджались, як власним: тому корову, тому хату. Голова спорудив собі хату під білою черепицею»[1]. Звичайно, їм ні до чого була критика, викривання їхніх зловживань. А Андрій не мовчав, тому почали до нього прискіпуватись. Якось на загальних зборах голова колгоспу заявляє:

— Сім'я Чабанів ходить в боржниках по молокопоставках.

Андрій, замість того, щоб мовчки погодитись з головою і не викликати начальственного гніву, каже:

— З нас молокопоставки зняті, бо маємо четверо дітей. Та й корова в цьому році не телилась.

На це йому голова:

— Ви вважаєтесь боржниками, а радянська влада ніколи не обдурює.

Андрій стоїть на своєму:

— При чому тут радянська влада — я не розумію, а молоко з нас знято.

Як бачимо, голова не більше, не менше вважав себе втіленням радянської влади.

Виникла ще одна суперечка. Дружина Андрія Євдокія працювала ланковою і в 1940 році зібрала найбільший серед інших ланок у колгоспі врожай. Коли господарство одержало путівку на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, що було тоді високою нагородою, Євдокія Чабан цілком слушно претендувала на неї. Та бригадир віддав путівку іншій ланковій. Не бажаю-

чи миритись з несправедливістю, Андрій написав листа до райземвідділу. Приїхали розбиратись і вирішили передати путівку в інше господарство. Знову привід для незадоволення Чабаном.

Тож коли до парторга дійшла звістка про частівку, він зібрав колгоспний актив і повідомив, що Андрій Чабан веде себе неправильно, розпускає плітки, веде антирадянські розмови і він думає подати на нього заяву. Можна вважати, що тут слово не розійшлося з ділом.

2 листопада 1940 року Андрія Чабана викликали до військкомату. В виклику не було нічого особливого. В 1939 році його вже призивали на двотижневі військові збори. Тому сім'я спочатку не стривожилась. Пройшло три дні, п'ять... Тоді Євдокія Гаврилівна пішла шукати чоловіка і знайшла його в тюремному підвалі обласного управління НКВС, заарештованого «за антирадянську діяльність».

Що ж це за «ворог народу»? Народився Андрій Чабан 26 листопада 1903 року в селі Майорка Катеринославського повіту. Сім'я була середньої заможності, багата лише на дітей. Своїх п'ятеро, а коли померла дружина, батько оженився на вдові з сімома дітьми. Працювали, не покладаючи рук: вирощували хліб, орендували ділянку на Дніпрі — ловили рибу.

В 1925 році Андрій оженився, взяв сирітку Дуню. Жили дружно, народили чотирьох дітей. Коли в 1929 році в Майорці створювався колгосп, вся сім'я Чабанів вступила до нього. Андрій спочатку працював у полі, потім пішов до кузні, а Дусю призначили ланковою.

Обидва були беручкі до роботи. Як розповідав колишній завгосп Ф. П. Моргун: «Чабан до роботи відносився добросовісно, всі завдання виконував, був безвідмовний і свою справу знав добре»[2].

Односельчани згадували його гарну, компанійську вдачу. Всі відзначали любов до жартів, до гострого слова, що взагалі-то притаманне для українського села, але в той час стало небезпечним. «Пильні» люди всюди, де могли, шукали крамолу і поспішали про неї довести до відповідних інстанцій. Працюючи чесно, сумлінно, сплачуючи податки, виконуючи громадські обов'язки, Андрій не вважав за потрібне берегтися. І цим скористалися колгоспні керівники та «компетентні органи».

Заарештованого Андрія Чабана звинуватили в антирадянській агітації у відповідності до статті 54—10 Кримінального кодексу УРСР.

Оригінал справи Андрія Петровича не зберігся, маємо тільки поодинокі документи і спогади, за допомогою яких можемо якоюсь мірою відновити хід подій.

Відомо, що на суд були викликані свідки в основному з боку обвинувачення, практично все керівництво колгоспу — голова, парторг, бухгалтер та інші, які показували те, що треба: Чабан займався антирадянською агітацією, зводив наклепи на вождя партії.

Євдокія Гаврилівна згадує ще такий факт. Їхнього односельчанина викликали до партбюро, запропонували на суді дати відповідні свідчення, пообіцявши виписати 150 трудоднів. Коли ж той не погодився, йому нагадали, що він син розкуркуленого. Проти такого аргументу заперечувати було ризиковано, довелось підписати потрібне.

Під час суду дружина знаходилась в залі, але коли виступали свідки, голова оголошував, що суд закритий і виганяв її.

Вона стоїть, плаче в коридорі, виходить прокурор:

— Чого ви засмучуєтесь. Не можете тримати себе в руках, не приходьте.

Як повинна зачерствіти душа у людини, щоб таке сказати нещасній жінці.

У вироку суду зазначалось: «Обвинувачений Чабан А. П. неодноразово серед колгоспників колгоспу «Нове життя» висловлював свої антирадянські контрреволюційні настрої, проводив антирадянську агітацію, спрямовану проти існуючого ладу. Показаннями свідків також встановлено, що Чабан А. П. неодноразово в формі частівок дискредитував одного з керівників ВКП(б). Викладене підтверджується показаннями свідків, а також частковими визнаннями самого обвинуваченого.

Піддати позбавленню волі в далеких місцевостях Радянського Союзу на 6 років з поразкою в правах строком на три роки. Судові витрати покласти на засудженого»[3].

На той час у репресіях наступило деяке послаблення — якщо раніше людей на розстріл чи на багаторічні строки до таборів відправляли «трійки», чи Особлива нарада, тепер це робив суд. І його рішення дозволялось оскаржувати. Тому Євдокія Гаврилівна їде до Києва, де за допомогою адвокатів подає касаційну скаргу.

Зрештою настільки кричущими виявились порушення, допущені дніпропетровськими суддями, що Верховний суд України змушений був скасувати вирок і повернути справу на розгляд з новим складом суду.

Нове судове засідання відбулось 15 травня 1941 року. Облсуд не реагував на зауваження Верховного суду України. Склад суддів — інший, але ті ж матеріали попереднього слідства, ті ж звинувачення, ті ж свідки з тими ж самими свідченнями і той же вирок — 6 років виправно-трудового табору[4].

Знову дружина їде до Києва, знову добивається справедливості, але починається війна і тепер вже нікому немає діла до якогось сільського коваля.

Андрія Петровича запроторили до табору поблизу міста Солікамська Молотовської (тепер — Пермської) області. Жодна звістка від нього звідти не надійшла.

Які були нелюдські умови життя і праці в таборі ми можемо уявити з акта про смерть А. П. Чабана, «люб'язно» надісланого сім'ї: «... о восьмій годині 4 квітня 1943 року вмер від пелагри в'язень Чабан Андрій Петрович, що знаходився в стаціонарі, народжений в 1903 році, засуджений за статтею 54—10 з 2 листопада 1940 року, ріст середній, волосся темно-русе, очі сірі»[5].

Як же треба було знущатись з людини, в які жахливі умови поставити, щоб коваль-молотобоєць, людина могутньої статури досяг повного виснаження, а саме воно приводить до пелагри.

Понад тридцять років вела Євдокія Гаврилівна боротьбу за повернення доброго імені чоловіка. Першу спробу зробила в 1958—1959 роках. Але тоді органи відкараскались формальною відпискою. Не побажали глибоко розібратись у справі, допитали переважно тих же свідків, що виступали на суді і, звичайно, показували теж саме, а звідси й висновок:

Факт злочину встановлено, вирок винесений вірно[6].

Через п'ятнадцять років по тому родичі знову звертаються до прокуратури з проханням розібратись у справі А. П. Чабана. На цей раз розслідування йшло в значно важчих умовах. Адже багато з тих, хто знав Андрія

Петровича, загинули на фронті, або померли. Та працівники Дніпропетровського обласного управління КДБ зуміли розшукати декого, хто залишився в живих, дуже уважно розмовляли з кожним... І постала ще одна картина репресивної сваволі, яка відправила в небуття мільйони людей.

Односельчани А. П. Чабана говорили про нього тільки добре. Та й що поганого можна сказати про людину, яка нікому не робила зла, завжди була готова прийти на допомогу будь-кому.

В результаті до судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УРСР направляється протест прокуратури, в якому доводиться, що справа А. П. Чабана створена штучно, без будь-якого підґрунтя для обвинувачення. Верховний суд України 2 квітня 1974 року ухвалює рішення про скасування вироку від 15 травня 1940 року і припинення справи в зв'язку з відсутністю складу злочину[7].

Таким чином, «всього» через тридцять з лишнім років справедливість перемогла.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Дніпровська зоря (Дніпропетровська районна газета).— 1998, 21 квітня.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО). Спр. П-19 360. Арк. 70.

[3] З особистого архіву М. П. Чабана (онука А. П. Чабана).

[4] АУСБУДО. Спр.19 360. Арк. 35.

[5] З особистого архіву М. П. Чабана.

[6] АУСБУДО. Спр. 19 360. Арк. 46.

[7] Там само. Арк. 92.

Р. Терещенко

СВЯЩЕНИК, СИН СВЯЩЕНИКА

ШАРАЄВ Костянтин Григорович*. Народився в 1879 році в с. Красний Кут у Донбасі. Українець. Священик церкви в містечку П’ятихатки. Заарештований в 1937 році. Приречений до вищої міри покарання. Реабілітований в 1989 році.*

«Він не прижився ні за царського режиму, ні за совітської влади»,— сказав один з істориків про Костянтина Григоровича Шараєва, в конфесійному світі відомого як отець Шарай.

Це так і не так — про те, що не прижився ні за того, ні за того режиму. Так, бо вітця. Шарая і справді обидва режими, і царський, і совітський, переслідували. Але при чім тут — не прижився? Хіба в отця Шарая був незлагідний чи сварливий характер? Ні ж бо. Що деспотичний царський режим, що такий же совітський — «близнецы-братья» в переслідуванні українських національно налаштованих патріотів (для царського режиму «сепаратистів-мазепинців», для совітського — «буржуазних націоналістів»). От і вся словесно-антуражна між ними різниця стосовно українців, котрі відстоювали від зросійщення українську душу і вже за це для обох режимів автоматично ставали ворогами. Адже вони боронили Україну від посягання Російської імперії — байдуже якої, самодержавної чи ленінсько-червоної.

Отець Шарай був і залишався до останнього свого подиху в цьому світі, до більшовицької кулі в потилицю — патріотом, котрий відстоював не тільки духовне, а й мирське, відстоював віру Христову і душу людську, право парафіян молитися Богові і любити свою Україну.

То хіба він міг ужитися з тим воістину диявольським червоним режимом, який вихолощував у людини навіть душу?

Ні ж бо й ні!

В цьому й трагедія отця Костя Шарая, в миру Костянтина Григоровича Шараєва.

Священнослужителі православної церкви діляться на біле духовенство (або ще парафіяльне) і чорне. Перше за церковною ієрархією є своєрідним духовним пролетаріатом, де рядовий священик не те що митрополитом не стане, а й навіть єпископом. У білого — попри ж ніби аристократичне ймення — шлях насправді короткий: семінарія — парафія (приход). Священиком (парафіяльним приходським) почав, священиком (попом) і закінчиш. Інша річ чорне — чернецтво, звідки виходять єпископи, митрополити, патріархи.

Отець Шарай все своє життя (прожив він п’ятдесят вісім років) належав до білого духовенства, був простим священиком, ієреєм, сиріч попом. Але тільки представник білого духовенства, простого, не титулованого, низового, парафіяльного, не маючи ніякої можливості досягти високих духовних чинів (не постригшись перед тим у ченці), мав право на одруження, на створення сім’ї (чорному духовенству сія розкіш — зась! Йдучи в ченці, вони дають обітницю безшлюбності). А представник білого духовенства, себто священик не лише має право на любов (сімейну, тільки сімейну, гріх, по

церковному — блуд, тут повністю виключається!), а й зобов'язаний одружитися, бо інакше його не висвятить єпископ на ієрея і не дасть приходу. Треба шукати пару, або, як в народі кажуть, матушку, попадю.

Костянтин Григорович Шараєв був одружений, як і належить духовній особі його чину. (В його слідчій справі коротко значиться «Наград не имеет, женат»).

Дружина — Феодосія Михайлівна, 58 років (на час арешту чоловіка), дочка Ангеліна — 38 років. (Ієрей мав ще двох братів і двох сестер).

Коли отця Шарая схоплять у 1937 році і він зникне навічно без суду, Феодосія Михайлівна Шараєва, стративши терпець і віру дочекатися чоловіка, який наче крізь землю провалився, у 1939 році, 27 січня подасть скаргу в прокуратуру, щоб їй, нарешті, повідомили «место нахождения моего мужа».

Помічник прокурора по Дніпропетровській області Чекін наклав на проханні таку резолюцію «Жалобу Шараевой Ф. М. оставить без последствий, о чем ей и сообщить». (Бандитська влада, вбиваючи безневинного тільки за те, що він патріот своєї землі, навіть не повідомляла рідним, де вона поділа і що вона зробила з дорогою їм людиною). До кінця свого життя ні дружина Феодосія Михайлівна, ні дочка Ангеліна, ні брати й сестри так і не дізнаються, що ж сталося з Костянтином Григоровичем Шараєвим — чоловіком, батьком і братом, священиком П'ятихатського приходу. Догадувались рідні, що його знищено, але ні-ні та й вірили: а раптом живий? А раптом ще повернеться? А ось помічник прокурора по Дніпропетровській області Чекін добре знав, що отець Шарай ніколи-ніколи додому вже не повернеться, до своєї сім'ї, до своїх прихожан, до своєї України — він у її землі, загребений більшовицькими катами, як тварина.

В «Анкете арестованного» Шараєва К. Г. значиться коротко й лаконічно: до революції а) — священик, після революції б) священик. Тож і переслідувати його розпочав ще царський режим. У біографії Шараєва К. Г. є такий рядок: «зазнав репресій у 1908 році за участь в селянському повстанні і був засуджений на вічну висилку в Тобольськ».

Совітська влада вперше арештувала його у 1929 році за буцімто участь «в контрреволюційній організації», хоча заарештований і не визнав за собою такого гріха, відповівши коротко і рішуче: «В ніякій контрреволюційній організації я не був». Все одно посадили, правда, на три роки. Тоді о. Шараю вдалося вирватися на волю.

Вдруге совіти схопили його у 1937 році — цього разу повернутися йому вже не судилося.

Що це був не просто священик, а — український священик, котрий стояв за незалежну українську церкву (автокефальну) і певний час служив у ній, що це була людина напрочуд енергійна, смілива та відважна, національно свідома, патріот свого поневоленого Росією народу, борець за українську духовність, якого знав і цінував Дмитро Яворницький, свідчать факти і очевидці та історики.

Журнал «Кур'єр Кривбасу» (№ 39—40 за 1995 рік) видрукував (коротенький, правда) спогад про події двадцятих років у Катеринославі (пізніше Січеславі, нині Дніпропетровську) І. Матюшенка, який ще в 1901 році працював в Управлінні Катеринославської (Катерининської.— Ред.) залізниці і тоді ж познайомився з «батьком українців Січеславщини» Дмитром Івановичем Яворницьким. Закінчуючи музейні екскурсії для молоді, Дмитро Іванович неодмінно казав:

— Отже, дорогі мої хлопці та дівчатка! Коли ми з вами будемо українською мовою голосно говорити (тоді — та й тепер ще — частина української молоді соромилася говорити рідною мовою — наслідки комуністичного виховання в дусі т. з. інтернаціоналізму, а насправді нахабної русифікації.— В. Ч.), співати, а особливо коли у церквах Служби Божі відправлятимуться нашою рідною мовою, тоді будемо мати те, чого душа наша бажає!

Спершу в Катеринославі було не до відправ рідною мовою — за часів архієпископа Сімеона, русько-московського великодержавника й шовініста в рясі. А коли Сімеон помер і на його місце став архієпископ Агапіт, все почало змінюватися на краще. Агапіт (в миру Антон Вишневський) народився у 1867 році, закінчив Київську духовну академію, був інспектором Полтавської духовної академії, а потім — ректором Катеринославської духовної семінарії. Після смерті дружини прийняв чернечий постриг під ім'ям Агапіт. Пізніше повернувся до Катеринослава вже в сані архієпископа. І коли у 1919 році уряд Української Народної Республіки видав закон про автокефалію Української Православної Церкви в незалежній Українській державі (це сьогодні в незалежній Україні більша частина Української церкви є залежною від сусідньої держави, від Московського патріархату і влада — незалежної України — ще й підтримує її), то на чолі автокефального руху на Україні став архієпископ Агапіт. Але тільки Катеринослав захопили денікінці, як російське духовенство (а воно все поспіль було шовіністично-великодержавницьким), засудило архієпископа Агапіта за «сепаратистську, мазепинську діяльність», «за зраду церкві й державі» і вислало його в монастир.

Переслідувала українського архієпископа і нова влада Катеринослава — тут більшовики були ідейними родичами із своїми заклятими ворогами-денікінцями. Владику звинувачували в тому, що він буцімто в Хрестовоздвиженській церкві Діївки (передмістя Катеринослава-Дніпропетровська) говорив, звертаючись до пастви: «Ви як сини запорожців, які кров'ю своєю захищали свою православну віру; закликаю вас, уповаю на волю Божу, стати на захист православної віри…».

Архієпископа Агапіта більшовики звинувачували в тому, що він буцімто був чорносотенцем за царя, петлюрівцем за Директорії, денікінцем за Денікіна і т. д., і т. ін.

Як свідчить І. Матюшенко (згадуваний «Кур'єр Кривбасу»), «Архієпископ Агапіт був у згоді з Д. І. Яворницьким і давав можливість проводити в Січеславі певну підготовку до впровадження української мови в Церкві. Так, він благословив бути настоятелем церкви в с. Лоцманська Кам'янка, що над Дніпром, біля Січеслава, свідомого українця священика о. Костя Шарая, якого, по закінченні Катеринославської духовної семінарії, було вислано до Тобольська за його українофільство. Повернувся він лише після революції 1917 року. Велике село Лоцманська Кам'янка, заселене лоцманами — нащадками славетних запорожців, прийняло о. Костя Шарая й дало всі засоби для організації відправ Служби Божої рідною мовою й за українськими співами. Відтоді Лоцманська Кам'янка стала духовним осередком українців Січеславщини».

Далі І. Матюшенко пише:

«Скоро після революції 1917 року, у травні, архієпископ Агапіт дав згоду на відправу Служби Божої українською мовою о. Костем Шараєм у

кафедральному соборі м. Січеслава. Пригадую, що до собору з'явилося тоді десять тисяч людей: українців, росіян, євреїв та інших національностей, бо в той час усі цікавилися новими рухами у всіх галузях життя, особливо українським рухом. Отець Кость Шарай мав надзвичайний голос. Службу Божу він відправляв мовою українською, київським наспівом, виголошуючи слова священика високим тенором, а слова диякона густим басом. Присутній на цій Богослужбі архієпископ Агапіт був так захоплений красою виконання о. Костем Служби Божої, що не міг всидіти в єпископському кріслі у вівтарі, а щораз підходив ближче до престолу, щоб спостерігати звідти службу о. Костя Шарая. Хор складався з молоді, синів й дочок лоцманських, під керівництвом великого фахівця художнього співу Часника.

Ця перша Служба Божа в Соборній Церкві Січеслава українською мовою так вплинула на архієпископа Агапіта, що він надалі погоджувався на всі пропозиції Д. І. Яворницького щодо відродження Української Церкви на Січеславщині».

Завдяки таким щирим патріотам України, як Дмитро Іванович Яворницький, архієпископ Агапіт, священик Кость Шарай та інші їхні побратими, в зрусифікованому Катеринославі було успішно підготовлено ґрунт для історичного відновлення у 1921 році Української Автокефальної Православної Церкви. Але все це запримітила і взяла на мушку і влада страшної імперії, що тільки прикривалася словесною тріскотнею про якусь ніби-то рівність і демократію і звичайно ж національний розвиток. Почався шалений наступ більшовицької, насправді, окупаційної влади на Україні на все українське, жорстоке переслідування і нищення її патріотів. Преображенський кафедральний собор, що нині владою переданий Російській церкві (хоч вона й називається українською про людське око) — Московського патріархату, у якому так славно проводив Службу Божу о. Кость Шарай, більшовики закриють у 1931 році (під час окупації з 1941 по 1943 собор належатиме до УАПЦ). Але на той час отця Костя Шарая у місті вже не було — в сибірських гутабах відбував він з 1929 року покарання за буцімто «контрреволюційну діяльність», що він категорично відкидав — вів Службу Божу на Україні українською мовою — яка це контрреволюція? Але для більшовиків він був небезпечний тим, що був свідомим українцем, пробуджував у них національну душу, трудився для України. За це його й відправили до Сибіру на лісоповал. То був перший дзвінок від більшовиків і застереження українському священикові: гляди, не покаєшся, на пощаду не чекай...

Отець Шарай на те не зважив, а й далі залишався тим, ким і був — українським патріотом. Через три роки йому вдалося вирватися з неволі і повернутися до Дніпропетровська, але... Але в обласному центрі йому служити заборонили. Після довгих злигоднів Шараєву нарешті знайшли приход у П'ятихатках — райцентрі у північно-західній частині області. Навіть після повернення з Сибіру йому, крім міфічної «контрреволюційної діяльності», більшовики з маніакальною впертістю шили націоналізм, неодмінно буржуазний (тут фантазія у «вірних ленінців» була обмежена). А ось яким він був націоналістом. Коли отець Шарай служив у церкві Лоцманської Кам'янки, батьківщині нащадків запорожців, там одночасно діяла і община Руської православної церкви, а храм один. І ось націоналіст Кость Шарай, як настоятель храму, велів його перегородити пополам, і на одній

половині відправляла службу Руська православна церква, на другій — Українська автокефальна православна церква. І — ні ворожнечі, ні бодай спірок не було, аж доки не втрутились більшовики і не знищили автокефальну, а все передали Руській (московській) церкві.

Отож, у 1931 році невгамовний, неупокорений отець Шарай стає священиком у райцентрі П'ятихатки. Своїх поглядів і переконань він не змінив, до всього ж, надто був відвертим, не берігся ніколи, по кутках не шептався, а завжди говорив відверто і прямо, називаючи речі своїми іменами. Закривали більшовики церкви, обдурюючи світ, що це, буцімто, чиниться «на вимогу самих трудящих», викривав цю облуду і підступність влади, переслідували українців за українство — протестував, проводили політику русифікації — не мовчав. Звичайно, він розумів, що за ним встановлено нагляд, але все одно не заліг. Не вмів. Бо служив Богові й Україні, Батьку і Матері і залишався їм вірним до останнього свого дня. А жити йому і служити залишалося всього лише шість років. Я довго розшукував справу священика Шараєва. Дізнавшись, нарешті, що вона лежить в архіві дніпропетровської Служби безпеки, попрохав місцевий часопис «Бористен» зайнятися нею. Шеф-редактор журналу Фідель Сухоніс на моє прохання двічі звертався до Служби безпеки по Дніпропетровській області, але все марно. Обидва рази отримував ввічливу відмову. Стало зрозуміло, що справи репресованого священика йому не дадуть — невідомо з яких і причин. Тоді я за допомогою редакції газети «Літературна Україна» звернувся до республіканської Служби безпеки. Через два тижні мене запросили відвідати сіру масивну будівлю по вулиці Володимирській. Чемний і ввічливий працівник СБУ повів мене через боковий вхід на другий поверх у крихітну кімнатку, а сам кудись зник і через кілька хвилин він приніс мені те, що я так довго і безуспішно намагався дістати.

На бруднувато вицвілій, рудуватій, як шкірка тхора, папці напис:

«НКВД СССР
НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
Отдел УГБ
П—19 766
ДЕЛО № 1108
по обвинению
Шараева Константина Григоровича
по ст. 54—10, часть II УК УССР
Том 1
Начато 1 декабря 37 г.
Закончено 25 декабря 37 г.
Всего на 31 листу».

Меморандумом називається дипломатичний документ, у якому викладають погляди уряду з якого-небудь питання. Свою писанину слідчі теж називали «меморандумом», який заховали, правда, під грифом «Сов. секретно». В тому меморандумі й розповіли, що «проходящий по делу 1108 Пятихатского РО НКВД Шараев Константин Григорович, уроженец села Красный кут (Донбасс)», который проживал в местечке П'ятихатки, гражданин

СССР, выходец из семьи служителя религиозного культа, образование среднее, осужденный в 1929 р. по ст. 54—10 ЦК УССР, будучи членом к-р националистической организации церковников, проводил активную к-р деятельность среди населения Пятихаток». Виявляється, священик Шараєв имел намерение в период военного времени организовать из числа религиозников вооруженные группы для борьбы с Красной армией в тылу...

В Июле (так в оригіналі — з великої літери.— Авт.) месяце 1937 г. в присутствии свидетеля по его делу Комарова по вопросу закрытии церкви Шараев говорил: «Коммунисты ведут активную работу среди населения, направленную на закрытия церкви, неразвитый народ может на это согласиться, боясь репрессий, но я глубоко убежден, что коммунистам это не удастся, потому что в этом году неизбежна война, фашизм востока достаточно уже подготовленный к разгрому СССР...» і т. д. в тому ж дусі. Буцімто свойому сусідові отець Шарай таке говорив: «Я лично не забуду издевательства надо мной со стороны коммунистов. Военное время я использую для формирования отрядов повстанческих из церковников для расстрела представителей партии и правительства». Де набрати скільки церковників — невідомо. Як невідомо, як такий міфічний загін із провінційних П'ятихаток зможе дістатися до Москви (чи бодай Києва), щоб розстрілювати «представителей правительства».

Звинувачували Шараєва ще й у тому, що буцімто він «в 36 и 37 году, будучи на квартире у Приходька, «вел к-р пропаганду клеветы на коммунистическую прессу, говорил, что в газетах всегда пишут ложь».

«Меморандум» підписав «ВРИО нач. Пятихатского РО НКВД, сержант госбезопасности Багно». Він підписав і «Постановление о принятии дела в производство в связи с тем, что Шараев состоит членом контрреволюционной националистической организации, по заданию которой проводил конспиративную деятельность...». Жодного доказу, жодного факту. А втім, сержанту «госбезопасности» Багну, як і всьому тодішньому багну, що смерділо на одній шостій земної суші, не потрібні були докази чи факти вини схопленого.

А все почалося з того, що з Дніпропетровська на ім'я начальника райвідділу НКВС П'ятихаток прийшов лист за підписом начальника управління НКВС старшого майора держбезпеки Кривця. В ньому говорилося: «Показаниями руководителей вскрытой нами Украинской националистической контрреволюционной организации церковников митрополита соборно-епископской ориентации Крамаренко Макария и священника Шпиля М. Е. установлено, что ими в данную организацию вовлечен священник села Пятихатки Шарай Константин».

Далі в листі наказувалося:

«Учитывая это, священника Шарая Константина немедленно арестуйте. Арест предварительно согласуйте с райпрокурором. Примите все меры к вскрытию и ликвидации заложенной Шараевым украинской националистической ячейки в Пятихатском районе».

Що й було доручено виконати тимчасово виконуючому обов'язки начальника районного відділення НКВС сержанту держбезпеки Багну. Він взяв під козирьок: «Есть! Бу сделано!» і — «сделал». Священика Шарая схопили, оголосили його — як і вказував майор держбезпеки з обласного центру — членом націоналістичної організації — про докази і факти ніхто й не потурбувався і, крім самого Шараєва, в тій злополучній організації більше нікого

не було, навіть у природі не існувало. Сержант Багно виписав ордер № 24 на арешт, написав «Постановление об избрании меры пресечения» для затриманого — «арест» — і сам же й наклав резолюцію «Содержать под стражей»: сержант Багно. Прокурор — підпис нерозбірливий.

Далі у справі йде протокол обшуку, з якого можна дізнатися про той бідний, примітивний «улов», що його вдалося вивудити у затриманого по вулиці Польовій, будинок 31 (там мешкав о. Кость Шарай). Паспорт серії ПК № 552 530, дві листівки з Польщі на ім'я Шараєва, якийсь лист від 26. X. 37 р., випадкові фотографії загальним обсягом п'ять штук, різні записи на 26 аркушах, гроші на суму 1 644 крб., для чогось взяли «облигаций выпуска 2-го года» на 230 крб. і навіть квитанцію про виплату позики. Більше нічого в арештованого не вишкребли — малувато як для главаря контрреволюційної націоналістичної організації!

Як і годиться, склали анкету арештованого («в партиях не состоял, в антисоветских партиях не был» зазначено окремо, «украинец, гражданство СССР, на воинском учете не состоял, в полиции, жандармерии, карательных органах, в белом и других к-р организациях не участвовал, в бандах и войсках против совласти не был»). П'ятихатська селищанська Рада Робітничо-Селянських та Червоноармійських депутатів за № 23/12 від 23. XII. 37 р. дала «справку-характеристику», у якій жодного натяку на бодай який доказ, але на догоду страшним енкаведистам, заявила, що Шараєв «является самым злейшим врагом Сов. Власти, был контрреволюционером, вел контрреволюционную агитацию, организовал вокруг себя шайку врагов-кулаков, антисоветских элементов». Цю довідку-донос, власне, смертний вирок безневинній людині підписали голова і секретар сільради — підписи нерозбірливі. Далі йдуть протоколи допитів (все слова, слова, тріскучі, дрімучі з неодмінним, прямо ритуальним повторенням слів про «контрреволюционную организацию» тощо. І зовсім уже безглузде: «Имеет намерение (це в 1937 році.— Авт.) в период военного времени организовать из числа религиозников а.-с. настроенных, создать вооруженные группы для борьбы с Красной Армией в тылу, тем самым ускорить приход фашизма (за чотири роки до реального приходу в СРСР фашизму.— Авт.), клеветничал на коммунистическую прессу и Сталинскую Конституцию».

Кінчається все гордим, як виклик, рядком:

«Виновным себя не признал».

Отець Шарай був — і залишився на віки — мужнім і відважним, зігнути його було неможливо, і меткий сержант держбезпеки Багно «постановил»: справу затриманого Шараєва «направить на рассмотрение Специальной Тройки УНКВД по Днепропетровской обл. с этапированием в Днепропетровскую тюрьму Шараева». В тій постанові також зазначено: «Вещдоказов по делу нет». Їх і не було в природі в цій вигаданій справі, але людину треба було знищити за те, що вона виявилася стійким українцем, тож її й етапували до страшної позасудової, антизаконної трійки більшовицького режиму — це вже було дуже серйозно, смертельно (чи знав-здогадувався про це отець Шарай?), адже той лютий звір, під назвою трійка, схоплених людей ніколи не милував, штампуючи «высшую меру».

Так воно і сталося.

Отця Шарая етапували у воронку до обласного центру і вже в справі йде стандартна (скільки їх наштампували карателі з червоними зірочками, скі-

льки мільйонів безневинних жертв розтерзали!) «Выписка из протокола № 67 заседания тройки УНКВД по Днепропетровской обл. от 25 декабря 1937 г.».

«Слушали…» (все той же стандартний набір стандартних слів про «к-р националистическую организацию», яку буцімто створив у П'ятихатках священик Кость Шараєв) і далі, як постріл (так воно, власне, і є):

«ПОСТАНОВИЛИ: ШАРАЄВА Константина Григоровича РАССТРЕЛЯТЬ.

Все лично ему принадлежащее имущество конфисковать.

Верно: секретарь тройки».

Підпис, печатка.

До нового, 1938 року залишалося якихось п'ять чи шість днів (пора вже до застілля готуватися, про холодці думати), але їх пережити отцю Шараю вже не судилося — в країні вовків, або по-вовчому витимеш і тоді житимеш у вовків на побігеньках, або дні твої від будь-якої миті стануть лічениими.

Перегортаю передостанню сторінку справи, і раптом — саморобний білий конверт, одним краєм приклеєний до справи.

Конверт закритий клапаном і що там — не видно.

На ньому кілька написів чорнилом, деякі закреслені, наприклад, слово «паспорт» (певно, там зберігався якийсь час паспорт приреченого). Внизу недбало виведено «АКТ О ПРИВЕДЕНИИ… (далі нерозбірливо) …ВМН».

Ще гаразд не усвідомлюючи, що означають оті загадкові і поки що мені не зрозумілі букви «ВМН», тягнусь руками до клапана конверта… І раптом руки мої чомусь починають мовби здригатися і тільки тепер я відчуваю, яким могильним холодом віє від того білого саморобного конверта. То яка у ньому таємниця? Починаю здогадуватися, що означають три букви «ВМН» — «ВЫСШАЯ МЕРА НАКАЗАНИЯ». Ось вона, рокова хвилина Костянтина Григоровича Шараєва, українця, патріота, проповідника Слова Божого, пастиря душ людських, людини взагалі прекрасної з прекрасним голосом…

Тепер я розумію, чому від конверта віє холодом. Там — смерть.

Двома пальцями правої руки намацую якийсь папірець, витягаю. В конверті пожовтілий — аж надто пожовтілий, бо зберігається вже майже шістдесят років, а папір неякісний — вчетверо складений і вже добре злежаний аркуш. Обережно, боячись, що він розсиплеться від дотику, не дихаючи, розгортаю його. Він списаний чорнилом, недбало-зухвало, почерк неакуратний, аби лишень позбутися мороки, але читати можна.

«АКТ О ПРИВЕДЕНИИ В ИСПОЛНЕНИЕ ВМН».

Ось воно, найогидніше творіння роду людського, власне, людей в образі звірів (чи звірів в образі людей?). Більш як піввіку я прожив у цьому світі і ніколи нічого подібного не тримав у руках, і думав, що Бог милує…

Не милував. Не милував. Тримаю. Читаю.

«АКТ О ПРИВЕДЕНИИ В ИСПОЛНЕНИЕ ВМН

1937, декабря 28 дня гор. Днепропетровск

Мы, нижеподписавшиеся, Начальник 4 отделения УГВ УНКВД — лейтенант Госбезопасности Туровский, Прокурор Собко и Секретарь Управления НКВД — Сержант госбезопасности Юровский, составили настоящий акт в том, что сего числа приведен в исполнение приговор —

ВЫСШАЯ МЕРА НАКАЗАНИЯ — РАССТРЕЛ

над осужденным решением Тройки Управления НКВД по Днепропетровской обл. от 25/XI—1937 протокол № 67 — ШАРАЕВА КОНСТАНТИНА ГРИГОРОВИЧА, 1879 года рождения.

Тело предано земле.
Акт составлен в 3-х экземплярах.
Туровский, Собко, Юровский».

Підписи.

Людину вбили і справу направили в облуправління НКВД для зберігання в архіві. Вічно. Без права показувати будь-кому. «Сов. секретно» — улюблена резолюція ленінсько-сталінських убивць, «верных сынов нашей партии».

Судячи з двох останніх дат, отцю Шараю дали пожити ще три дні — 25 грудня винесли постанову, а виконали його 28-го, вже в переддень нового року. І дали три дні пожити не з милосердя — вовки його не знають,— і не тому, що справа ходила на оскарження — вироки трійки НКВС оскарженню ніколи не підлягали, а тому, що кати-виконавці отієї ВМН просто не встигали виконувати вироки, що сипались на них щодня як листя в негоду... І нагани, з яких вони в потилицю убивали чергові жертви, швидше не могли стріляти, як вони стріляли, і кати теж не могли швидше убивати, як вони убивали. Тож, поки дійшла черга до отця Шарая послати йому кулю в потилицю, минуло три дні. Останні три дні в многотрудному, але такому прекрасному житті отця Шарая! Як він їх провів, ми не знаємо. Але певні, що молився, гартував свій дух за вірою — всеперемагаючим Словом Божим. Він був і залишався до останньої своєї миті в цьому світі мужньою і відважною людиною, яка не зламалася і все, що кати тулили їй, з презирством відкинула.

Із Словом Божим, з молитвою про милу його серцю Україну отець Шарай і зустрів свій останній, свій смертний час.

Чи відспівав його хто за довгі-довгі шістдесят років, що минули звідтоді, чи упокоїв хто його душу?

А перше, що я подумав, тримаючи в руках той жахливий пожовтілий папірець, то це про дружину страченого, Феодосію Михайлівну, якій кати навіть через два роки після вчиненого так і не зізналися, що вони вчинили з її чоловіком і яка так і померла, не знаючи, де подівся її суджений:

— Ось він де, Феодосіє Михайлівно, ваш чоловік і наш ОТЕЦЬ.

«Обвиняемый виновным себя не признал» — змушений був написати на вашому листі-скарзі, де подівся ваш чоловік, помічник прокурора по Дніпропетровській області Чекін. Але все одно «ВМН приведена в исполнение».

«Жалобу Шараевой Ф. М. оставить без последствий, о чем ей сообщить...».

«Ваш запрос о судьбе вашого мужа оставлен без последствий»,— отримала Феодосія Михайлівна такого папірця і з ним і в могилу пішла.

Отця Шарая реабілітували 19 квітня 1989 року. В реабілітаційному документі приписка: «Судьба родственников не установлена». Підпис. Заступник прокурора Дніпропетровської області, держрадник 3-го класу В. Ч. Рябчинський.

З 1939 року, після листа-скарги Феодосії Михайлівни про долю її чоловіка, справу цілих 50 років ніхто не брав до рук і не відкривав. Потім відкрили — у 1989 році — і додали до неї довідку про реабілітацію невинно страченої жертви і знову поклали її на потаємну архівну полицю, тільки тепер вже не КДБ, а — СБУ.

Минуло ще сім років, і в справі отця Шарая К. Г. з'явилися два нові папірці — заява на ім'я начальника Управління СБУ по Дніпропетровській області, підписана шеф-редактором журналу «Бористен» Фіделем Сухоносом, з проханням надати можливість користуватися документами із справи Шараєва К. Г. співробітниці журналу Сухоніс Оксані Валентинівні для написання нарису про розстріляного священика.

Справи, невідомо з яких причин, не дали.

Тоді шеф-редактор «Бористена» звернувся вдруге все з тим же проханням, але у видачі справи Шараєва К. Г. йому відмовили вдруге.

І листи-прохання журналіста і письменника Ф. Сухоноса, і відмови СБУ акуратно вкладені до справи розстріляного священика.

Але останнім рядком — на сьогодні, звичайно,— у справі отця Шарая стане мій рядок, який я написав на прохання працівника СБУ в місті Києві про те, що я, Чемерис Валентин Лукич, познайомився із справою Шараєва з метою збирання матеріалу. Певен, що акуратні і пунктуальні есбісти вкладуть і цей рядок у справу отця Шарая.

«Це була людина стійка,— скаже якось дніпропетровський історик Сергій Плохій в інтерв'ю.— На допитах і очних ставках відкинув усі звинувачення на свою адресу і нікого не назвав...».

Воістину так.

І звідтоді, буваючи в Дніпропетровську, що носив горде ймення Січеслав, неодмінно відвідую на його південній околиці колишню столицю вкраїнського лоцманства — Лоцманську Кам'янку. З високої кручі Дніпро там як на долоні.

Далина. Велике і дзвінке небо України над головою. Сама історія дивиться на тебе зусібіч. Й іноді мені здається, що я чую в посвистах дзвінкого дніпрового вітру і голоси козаків-запорожців, і братів їх, дніпровських лоцманів, і голос незвичайного Дмитра Івановича Яворницького, і прекрасний, співучий голос Отця Шарая, завдяки чиїй службі, душі і серцю, енергії й любові Лоцманська Кам'янка за його життя була духовним осередком українців Січеславщини.

Передруковано за згодою автора з часопису «Бористен» (1997.— № 3.— С. 14—17).

В. Чемерис

КОМУ ЦЕ ПОТРІБНО? НАВІЩО?

***ШНЕЄРСОН Лейвік Залманович.** Народився в 1871 році в м. Подобрянко Могилівської губернії. Єврей. Головний равин м. Дніпропетровська. Заарештований в березні 1939 року. Засуджений до п'яти років заслання. Помер у 1944 році. Реабілітований у 1989 році.*

З приходом до влади більшовики, як відомо, одним з перших декретів відокремили церкву від держави й розгорнули цілеспрямовану боротьбу проти поширення «релігійних забобонів», за утвердження атеїстичного духу у суспільстві. Така політика передбачала різке звуження сфери діяльності усіх конфесій, обмеження їх впливу на населення, передусім на молодь, послідовне витіснення із життя культових установ та атрибутів, причому чинилося це нерідко суто адміністративними заходами, всупереч волі віруючих, шляхом директивного закриття храмів, церков, синагог, молитовних будинків тощо. Під особливим контролем властей перебували служителі культу, яких з різних приводів позбавляли виборчих прав, паспортів, переслідували. Вони перебували на спецобліку в органах НК—ДПУ—НКВС, де існували підрозділи, що спеціалізувались на розробці «церковників та сектантів», серед яких виділялись і «єврейські клерикали». Матеріали нагромаджувались з використанням найрізноманітніших джерел: донесень, документів партійних і радянських структур, заяв громадян, свідчень арештованих і т. ін[1].

Звичайно, зібрана чекістами інформація ретельно оброблялася, систематизувалася й час від часу «вибухала», ламаючи долі багатьох, здебільшого безвинних людей. Вже у 20-ті роки на підставі таких матеріалів було організовано ряд показових судових процесів над відомими представниками релігійних общин[2]. Але то були тільки «квіточки». «Ягідки» ж з'явилися пізніше, у пік масових репресій (1937—перше півріччя 1938 р.), коли лише на Дніпропетровщині заарештували 427 священиків[3]. Сплеску терористичних заходів щодо них сприяли вказівки НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р., в яких ставилося завдання «...у найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів»[4].

При цьому звинувачували їх мало не в усіх смертних гріхах: шкідництві, шпигунстві, антирадянській агітації, організації руху за відновлення закритих церков, спробах «просунення» на виборах своїх кандидатур в Ради тощо. З 1934 р. постійно проводились спеціальні акції по «викриттю і ліквідації церковно-сектантського підпілля». Як правило, ці справи передавались на розгляд сумнозвісної «трійки» при УНКВС, а найбільш «важливі» — Особливої наради НКВС СРСР. Так поступово складалась певна практика фабрикації справ на «сектантів, служителів культу усіх віросповідань»[5].

Однією з «яскравих» справ, задуманих НКВС вже в умовах деякого спаду репресивної хвилі у 1939 р., мала стати справа щодо «викорінення антирадянського єврейського клерикального підпілля». Саме у ході її розробки органи держбезпеки й «згадали» про 68-річного головного равина Дніпро-

петровська, почесного громадянина міста Лейвіка Залмановича Шнеєрсона, якого відстежували давно, знали про нього чимало, зокрема про те, що він був визнаним авторитетом у єврейському релігійному середовищі не тільки України, що вів листування з багатьма равинами СРСР й зарубіжжя, що два його сини виїхали за кордон і т. ін. Погодьтеся, за мірками тих днів цілком вистачало для створення широкомасштабного підпілля[6].

До речі, його центром, мабуть, не випадково був «обраний» Дніпропетровськ, де здавна селились євреї, займаючи на початку XX століття третє місце за чисельністю слідом за українцями та росіянами. Тут склались певні традиції у розвитку їхнього культурного і релігійного життя, діяло до двох десятків синагог, значне коло культових активістів.

28 березня 1939 р. начальник обласного управління НКВС Комаровський затвердив постанову на арешт Л. Шнеєрсона, якому, згідно з оперативними матеріалами, інкримінувалося проведення під виглядом релігійної діяльності активної антирадянської агітації. Далі вказувалося: «Маючи регулярний зв'язок зі своїм сином, головним равином м. Варшави, що є крупним агентом польської розвідки, а також зі своїм близьким родичем головним равином м. Риги, Шнеєрсон проводить організаційну діяльність по сколоченню кадрів антирадянського клерикального підпілля. Підозрілий по шпигунству. Право щонедільної проповіді в синагозі... використовує для наклепів на радянську владу та її керівників. В широких розмірах організовує матеріальну допомогу репресованим ворогам та їх родинам»[7].

Як бачимо, кримінальний «букет» набирався вельми солідний. Вимальовувалася гучна справа, принаймні у всеукраїнському масштабі. Тож, певне, й не дивно, що нею зайнявся Київ, куди після арешту й був супроводжений «лідер» вигаданої «організації єврейських клерикалів».

Спочатку справа «клеїлась» досить легко. Зарубіжні зв'язки «шпигуна» встановлено. Не заперечував Шнеєрсон і того, що брав участь у кількох з'їздах равинів. Факт майже одночасної смерті членів правління синагоги Ляхова та Шифріна, котрі надто близько сприйняли арешт равина[8], переконував чекістів, що взяли саме «того».

Проте невдовзі слідство застопорилося. Як з'ясувалось, Шнеєрсон начисто «забув», про що йшлося на з'їздах, з ким конкретно він зустрічався, спілкувався, а якщо й називав окремі прізвища, то переважно тих, хто помер або виїхав за межі країни. Ніяк не вдавалося слідчим довести й антирадянську спрямованість «нелегальних зборищ» у Москві, Ленінграді, Києві, Коростені, де був присутній звинувачуваний[9].

Тоді вирішили припинити допити й «поморити» старого у тюрмі. Нехай отямиться, дещо згадає, після чого можна продовжити його «обробку» для досягнення поставленої мети. А тим часом за вказівкою центру у Дніпропетровську 13 травня «беруть» так званих «сподвижників» Л. Шнеєрсона — А. С. Рогаліна, Ш. В. Москалика і Д. М. Перкаса[10]. За них «взявся» сам заступник начальника слідчої частини обласного управління НКВС, який вважався «майстром» своєї справи. Недарма колеги прозвали його «Грізним». У 1940 р. за зловживання в роботі і порушення норм соціалістичної законності він був засуджений до 10 років ув'язнення в таборах.[11] Така міра покарання була, очевидно, закономірною, зважаючи хоча б на те, з якою пристрастю «шив» Чулков антирадянщину «друзям» Шнеєрсона, вимагаючи від підлеглих застосовувати щодо них всілякі методи аж до тортур, «ви-

мотувати кишки — душу, переламати усі ребра», мордувати доти, поки не дадуть потрібних показань[12].

І давали. Вкрай знесилені, доведені до глибокої депресії й відчаю щоденними побоями люди підписували заздалегідь складені слідчими і відкореговані начальством протоколи зі своїми «зізнаннями», як це сталося, наприклад, у випадках з Москаликом та Рогаліним. Останній пізніше визнав, що фактично не володів собою в той момент. «Те, що відбулося зі мною,— констатував він,— я ніяк не розумію». І далі запитував: «Навіщо це? Кому це потрібно? Для чого?»[13]

Ясна річ, відповіді на ці питання могли дати тоді тільки в НКВС, де наполегливо вишукували докази існування у Дніпропетровську «єврейського клерикального центру» й готували над його керівником Л. Шнеєрсоном відкритий судовий процес, намагаючись таким чином публічно дискредитувати не лише відомих релігійних діячів в Україні, СРСР, а й «єврейський клерикалізм» у міжнародному масштабі. Залишалось одне: за будь-яку ціну добитись «визнання» від самого равина. Але тут знову вийшла «осічка», бо і після відновлення допитів на початку червня той вперто стояв на своєму, відмітаючи інспіровані йому звинувачення й зводячи по суті нанівець шанси чекістів «дотиснути» справу до показового судилища[14].

Врешті-решт, незважаючи на їх кмітливість та винахідливість, використання майже усього арсеналу засобів впливу на в'язня, досягти бажаного результату не вдалося. Задуманий процес було зірвано. «Злочинець» переміг і його відправили назад до Дніпропетровська. Одначе, гірше для нього було попереду. Довести розпочату справу доручили тому ж Чулкову. Як він проводив очні ставки, згодом описував сам Шнеєрсон. Замордованим до нестями Рогаліну і Москалику просто диктували, що «показувати». Вони толком навіть не знали, про що конкретно йдеться, і, не читаючи, підписували свої «свідчення»[15]. Натомість, Шнеєрсон і Перкас все категорично заперечували. Не допомогли ні допити «свідків», ні брудні випади Чулкова та його підручних, ні «підсадка» провокатора.

І все ж в обласному управлінні НКВС ще сподівались догодити Києву, об'єднавши всі матеріали в одну справу. 11 серпня на «світ божий» з'являється постанова, в якій безапеляційно стверджується: «Антирадянська діяльність Рогаліна, Москалика та Перкаса проводилась за прямими завданнями Шнеєрсона». А через кілька днів равина познайомили із «Обвинувальним висновком», де йому інкримінували зв'язок з «єврейською клерикальною громадськістю за кордоном», створення у Дніпропетровську «клерикального підпілля», заснування мережі нелегальних кас для подання допомоги родинам репресованих євреїв, здійснення антирадянської пропаганди в синагозі і вдома під виглядом релігійних обрядів[16].

З такими «мотивами» справу для прийняття остаточного рішення передали в українську столицю. Вивчивши її, центр дійшов висновку, що «матеріалів, зібраних для слухання справи у відкритому судовому засіданні, недостатньо», але, враховуючи соціальну небезпечність звинувачуваних, рекомендував направити її на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. До того ж, в обласній прокуратурі взяли до уваги й те, що в цих матеріалах «є дані, які не можуть бути використані в судовому засіданні»[17].

Здається, і в НКВС, і в прокуратурі добре розуміли, що на відкритому процесі підсудні скоріш за все відмовляться від показань, вибитих силою у

ході попереднього слідства, а агентурні свідчення навряд чи влаштують суд. Досвід підтверджував: надійніше й простіше довести сфабриковану справу до логічного «фінішу» через свій перевірений механізм — позасудову Особливу нараду, що і було зроблено.

23 листопада 1939 року Л. З. Шнеєрсон без щонайменших ускладнень був засуджений НКВС СРСР як «соціально небезпечний елемент» до п'яти років заслання в Казахстан. Разом з ним різні строки одержали і його «сподвижники»[18]. Їхні неодноразові клопотання і звернення родичів у найвищі інстанції з посиланнями на поганий стан здоров'я, нестерпні умови життєіснування тощо лишалися без відповіді. Щоправда, одна з заяв Л. Шнеєрсона на ім'я наркома Л. Берії розглядалася на тій же Особливій нараді в НКВС СРСР 31 березня 1941 р., однак у перегляді рішення було відмовлено. Даремно адмінзасланець молив можновладців: «Я старий, 70 років, хворий... Невже я повинен страждати безвинно до кінця свого життя?» Як виявилось, мусить. Свої останні дні равин закінчив на глухій залізничній станції Чілі Кзил-Ординської області, так і не дочекавшись звільнення[19].

Переглядаючи кримінальні справи тих часів, вкотре переконуєшся, що репресивна машина сталінізму не залишала практично ніякої надії абсолютній більшості так званих «ворогів народу». Усі моральні і фізичні засоби йшли в хід, щоб зломити волю людини, тримати її в покорі, у постійному страху за себе й своїх близьких. Тим паче вражає громадянська мужність тих, хто переборов усі випробування і поневіряння, не втратив почуття власної гідності, не став на коліна, не плазував перед катами, витримав знущання, погрози, тортури. Гадаємо, одним з них був і герой нашого нарису, якого по праву можна вважати нескореним. Протягом усього слідства, суду і ув'язнення він виявляв неабияке самовладання, мудрість, до останнього подиху щиро вірив в те, що його духовний сан зобов'язує за будь-яких обставин не нашкодити людям. І ця віра врятувала долі багатьох. Цікаво, що в даній справі відсутній обов'язковий додаток у вигляді списку осіб, скомпрометованих свідченнями арештованого. А значить, хоч у цьому місці ланцюгова реакція терору призупинялась.

Чесне ім'я Л. М. Шнеєрсона було відновлене лише у 1989 р., коли його повністю реабілітували[20].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Див.: Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938—июнь1941г.).— М., 1962.— С. 133.

[2] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО) Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 40. Спр. 17. Арк. 9.

[3] Звезда (Екатеринослав).— 1922, 17 ноября; Алексеев В. Вначале был декрет // Диалог, 1991.— № 4.— С. 87—97.

[4] АУСБУДО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 12, 64, 78.

[5] Там само. Ф. 16. Оп. 25. Спр. 312. Арк. 38.

[6] Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 46—50; Спр. 17. Арк. 11.

[7] Там само. Фонд кримінальних справ. Спр П-21286. Т. 1. Арк. 173.

[8] Там само. Арк 3.

[9] Там само. Арк. 184. Т. 2. Арк. 272, 335.

[10] Там само. Т. 1. Арк. 62—68.

[11] Там само. Арк. 19, 35.

[12] Там само. Спр. 23746.
[13] Там само.
[14] Там само. Спр. П-21286. Т. 3. Арк. 109.
[15] Там само. Т. 1. Арк. 9, 60, 73—75, 80, 85, 94, 99, 100, 128, 136, 148, 150.
[16] Там само. Т. 3. Арк. 509.
[17] Там само. Арк. 480, 488.
[18] Там само. Арк. 500, 502.
[19] Там само. Арк. 492.
[20] Там само. Арк. 494, 510.

В. Ченцов,
В. Іваненко

СОЛОВЕЙ ТУТ НІКОЛИ НЕ ЗАСПІВАЄ… ТУТ ЇХ НЕМАЄ

ЯСТРЖЕМБСЬКИЙ Володимир Олексійович. *Народився в 1888 році. Українець. Директор Новомосковського педагогічного технікуму. Заарештований у серпні 1936 року. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований у 1956 році.*

Летять і летять листи з далекого краю. А в них — людська доля. Випурхнули листи-птахи з його зболілих рук не одночасно, та й призначення мали в канцелярії різних владних осіб — Генерального прокурора СРСР, Міністра юстиції СРСР, «Всесоюзного старости» Калініна і Самого — Сталіна, а вже по його смерті — М. С. Хрущова. І від всіх він чекає відповіді, ніби тим особам більше нічого робити, як тільки читати його листи, займатися його справою. ...А листи наздоганяють один одного в канцелярії ближній, табірній.

Лише один лист він не відправляє — лист своїй милій доньці і конверта заготовив: Ястржембській Юлії Володимирівні». Пише з табірної лікарні, а звертається до доньки і дружини, ніби вже з того світу: «Когда Вы получите это письмо, меня уже не будет...» І далі — розпач, оповідь про багато років боротьби за справедливість, за повернення свого чесного імені, звання комуніста — за переконанням, а не за наявністю партквитка, якого забрали під час арешту. «Но увы, не дотянул, никем не поддержанный в этой борьбе, не достиг успеха и ушел в ничто, ушел незаслуженно, бесславно в безвестную таежную могилу, на которой даже соловей никогда не споет (песня Николая из «Путевки в жизнь») — их тут нет».

Лист написаний ним на випадок смерті, яка вже чатувала за дверима бараку-лікарні, і в надії, що він знайде адресата, з приписокою про дату і причини його смерті. І цей, невідправлений, лист наздогнав інші в тій же табірній канцелярії. Не змогли «дорогие и безмерно до конца любимые» прочитати його останніх доручень і прохання батька та чоловіка: «Прощайте, будьте здоровы, живите счастливо и много лет. Живите так, чтобы оставить в жизни значительный след и надолго... Еще раз прощайте и простите все вольные и невольные огорчения, принесенные мною Вам...»[1]. Листа написано у 1948 р., а дописано — у 1952 р.

Не удостоївся «ворог народу», аби хоча б після його смерті лист дійшов до найдорожчих для нього людей. Жорстока каральна система не лише фізично знищувала людину, але й пам'ять про неї губилася в безкраїх просторах тайги.

20 років поневірянь по таборах і пересильних етапах. І все там, де першими в країні зустрічають сонце. Край «першого сонця» великий — та і людей було чимало. І серед них він — Володимир Олексійович Ястржембський.

...Слідчий не сприймав заперечень звинуваченого поселенця про якісь його антирадянські висловлювання. Оскільки у слідчого місцевого ДПУ не

було ніяких ні свідків, ні доказів, ні й самих «антирадянських висловлювань» економіста Якутського міськкомтрансу Ястржембського, він пред'явив заарештованому 14 вересня 1949 р. «контрреволюціонеру» «вбивчий» доказ:

— Ви як людина, яка має вищу освіту і добре розбирається в політичних питаннях, не могли не реагувати на події, які відбуваються у світі. Дайте детальні показання про вашу оцінку найбільш важливих подій 1947—48 і 1949 рр., а також і про те, з ким ви розмовляли про це[2].

Отже, добре розбиратися в політиці — ще не означає правильно оцінювати події. Не говорив, ні з ким він не говорив ні про які політичні події. 10 років Магадану і Хабаровського краю до того, як потрапити в Якутськ, навчили його в спілкуванні обговорювати лише три теми: погоду, роботу, побут.

Але ж правий був слідчий у тому, що обвинувачений має вищу освіту і добре розбирається в політичних питаннях. Ще б пак ! Маючи таку біографію...

Народився Володимир Олексійович Ястржембський в м. Житомирі у 1888 році, ніякими значними подіями в історії України не позначеному. Батько його був службовцем спочатку Житомирського, а потім Царицинського відділень державного банку. Після його смерті 10-річний хлопець залишився на утриманні матері, яка з домогосподарки змушена була перетворитися на сестру милосердя.[3]

Восени 1905 р. Володимир вступив на військову службу — добровольцем 2-го розряду, але через півтора року в чині молодшого унтер-офіцера він демобілізувався за станом здоров'я. Певний час працював у бухгалтерії Київського земельного банку. Незабаром вступив до Київського учительського інституту і по його закінченні у 1912 р. став учителем вищого початкового училища в Золотоноші, а згодом — у Житомирі, де й застав його революційний 1917 рік. В. Ястржембський був мобілізований до армії Тимчасового уряду, але прослужив лише кілька місяців і знову повернувся до педагогічної праці.

Вихор революцій і громадянської війни не обминув нікого. Захопив він у свої життєломні обійми і вчителя з не дуже поширеним прізвищем — Ястржембський. Після Лютневої революції, під агітаційним впливом українських есерів, він вступив до їхньої партії. Перебуваючи в армії Тимчасового уряду, входив до складу Ради солдатських депутатів у Бердичеві, де знаходилася тоді військова частина, в якій він служив. Коли ж у партії українських есерів стався розкол, він був одним з керівників з'їзду боротьбистів, які восени 1918 р. оформилися у самостійну партію. Про свою діяльність у партії боротьбистів у 1949 р. Ястржембський говорив: «Восени 1918 р. спільно з комуністичною організацією боротьбисти організували повстання проти гетьманщини, німців і пізніше проти Директорії. Після заняття нашими повстанськими загонами Житомира боротьбисти, знову ж таки з комуністичною організацією створили виконком Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, де я був головою, який проіснував 5—6 днів і був ліквідований петлюрівцями. З осені 1918 р. я брав участь на різних ділянках боротьби з петлюрівцями. В квітні 1919 р. я подав заяву про прийняття мене до КП(б)У. За один рік до того, коли боротьбисти організовано влилися до КП(б)У[4].

З 1919 по 1936 р., до вибуття в зв'язку з арештом, В. Ястржембський був членом КП(б)У. Людина освічена, партійна і, судячи з усього, не без

організаторських здібностей, не могла загубитися в масі нових людей, котрі взялися творити державу. В дусі часу його почали переводити з посади на посаду, з міста до міста. В цей час він працював у 13 містах, займав 14 керівних посад — зав. Волинською губнаросвітою, голова повітвиконкому, директор ІНО, парторг ЦК КП(б)У на заводі, голова міськради і т.д.— аж до директора Новомосковського педагогічного технікуму, на чому його службова кар'єра обірвалася. Це сталося 29 серпня 1936 р., коли він опинився за гратами «за пропаганду серед студентів троцькістських ідей...»

На тлі залишених для історії «зізнань» свідків у роки всеохоплюючого неправедного суду в країні, які мусили підтверджувати провину обвинуваченого, дивними виглядають цілком позитивні характеристики В. Ястржембського, отримані слідчим від його співробітників по Якутському міськкомтрансу[5]. Тому слідчий і перестав цікавитися «контрреволюційними» діями Ястржембського у Якутську.

Більш уразливою була минула діяльність безпідставно заарештованого колишнього зека — поселенця Ястржембського, і слідчий «просить» його розповісти, яким чином і в якому світлі він (колись) пояснював питання боротьби робітничого класу за соціалізм. Відповідь була лаконічною:

— Пояснюючи питання боротьби робітничого класу за соціалізм, я стверджував, що в старому суспільстві утворюються елементи нового суспільства, фальсифікуючи таким чином вчення В. І. Леніна, який вчив, що в старому суспільстві створюються тільки передумови для нового суспільства.

Мабуть, слідчий в Якутську був добре ідеологічно підготовлений і тому вловив різницю між «елементами» та «передумовами». Не було потреби уточнювати далі це питання.

Власне, документи показують не стільки «окрему» провину В. Ястржембського — пропаганду троцькізму, — скільки його зв'язок з «троцькістом» М. В. Голубенком, головою Дніпропетровської міськради. Було, було знайомство між Ястржембським і Голубенком. І зустріч була — факт. В. Ястржембський, прибувши за направленням вищих керівних органів республіки до Дніпропетровська на роботу у 1934 р., зустрівся з Голубенком як головою міськради і головою житлової трійки. І хоча та зустріч завершилася відмовою голови міськради надати квартиру В. О. Ястржембському, проте слідчий у Якутську в 1949 р. мусив перевірити цей зв'язок двох «троцькістів».

Пильність була не зайвою. Свідки ще під час першого арешту Ястржембського «згадували» його контрреволюційні дії в період роботи начальником планового відділу Дніпропетровського водоканалтресту, облметалотресту і райкомунгоспу. Він тоді контрреволюційно «занижував план у відношенні потужності заводу «Дніпрометалотрест», чим викликав незадоволення робітників і заниження зарплати робітників»[6].

Слідством «доведено», що все те відбувалося під керівництвом голови міськради. З тим же М. В. Голубенком (він отримав у 1937 р. горезвісну ВМП) в одній компанії, крім Ястржембського, проходили С. Й. Ринський, плановик «Трансенергокадр» і за сумісництвом викладач економічної географії в університеті (він «проповідував контрреволюційний фашизм»), А. М. Горб, рахівник 155-ї дільниці Воєнбуду, а також М. В. Челкак, грек за національністю, який працював референтом президії Дніпропетровського облвиконкому.

Розгляд справи затягнувся. У квітні 1937 р., знаходячись у Дніпропетровській тюрмі, В. О. Ястржембський довідався, що його справу з Києва повернуто «за відсутністю складу злочину». Але на місці видніше — був злочин чи не було. І вже в листопаді того ж року, без додаткового слідства, дніпропетровська «трійка», спираючись на відповідні статті Карного кодексу, відправила Ястржембського на Далекий Схід на 10 років.

З невідомих нам за відсутністю документів причин — чи то «зек» звертався з проханням переглянути справу, чи то був надлишок робочої сили в Бурлазі, — але навесні 1939 р. Ястржембському повідомили, що термін заслання йому зменшено до 5 років. За слабкістю здоров'я він був звільнений від фізичної праці і займав у таборі «посаду» контролера-економіста.

5-річний термін заслання закінчувався 29 серпня 1941 р., але згідно з директивою НКВС СРСР він був залишений у таборі до кінця війни. На початку серпня 1941 р. в'язень звертається до Сталіна з проханням відправити його на фронт: «Прошу дозволити віддати своє життя за справу, якій я віддав кращі роки, сили, знання, здібності і почуття. Прошу врахувати, як нестерпно тяжко знаходитися осторонь від боїв, в стані справжніх ворогів народу, в становищі «ворога народу», в той час, коли свідомість і воля в нестримній ненависті до заклятого ворога комунізму і радянського народу рветься в бій»[7]. Пробачимо автору листа його оману, що він був одним невинним у стані «справжніх ворогів народу». Тим більше, що цей лист прочитали лише табірні начальники та нині — ми. Як і наступні листи воєнного часу керівним особам країни.

Після війни, нарешті, дочекалися ті, хто вже відбув свій термін заслання, так званого «особливого розпорядження». У березні 1947 р. В. О. Ястржембський був звільнений з табору (Амурлаг) і направлений до Якутська на 3-річне поселення. Працював економістом міськкомтрансу, що йому було фізично по силах і відповідало його освіті. Повільно вбивали хвороби і неволя. Сивий, старий чоловік вже підбиває підсумки життя. Його організм, виснажений фізично і морально, здавалося, допрацьовує останні дні. Ось тоді він і пише передсмертного листа доньці.

Якутськ, жовтень 1949 р. Звинувачений В. О. Ястржембський винним себе не визнає. Не допомогли слідчому і «свідки». Але в постанові про пред'явлення звинувачення зазначено, що В. О. Ястржембський «матеріалами справи достатньо викривається в тому, що з 1937 р. є учасником антирадянської націоналістичної групи» і що він вів (у таборах!) злісну антирадянську агітацію...»[8].

Зиму 1950 р. він вже зустрічав у Красноярському краї, куди був доставлений етапом саме під перші заморозки. Край неозорий, а він знає лише селище Підтьосове Єнісейського району. Тут він став працювати на судоремонтному заводі. І навіть був членом профспілки річкового транспорту. Чи надовго влаштувався на роботу — невідомо, адже термін висилки не зазначений у супроводжувальних документах.

А здоров'я ж зовсім немає. В лікарняній картці запис: болі серця, загальна слабкість, затікання ніг. Запаморочення, ослаблення зору і слуху, судома ніг, відсутність зубів, болі хребта — в пояснииці. Він був інвалідом[9].

...За тисячі кілометрів від Красноярського краю, в столиці держави з неосяжними кордонами, творилася велика політика, стимульована смертю кривавого диктатора. Після відомого Указу Президії Верховної Ради СРСР

від 27 березня 1953 р. про амністію певним категоріям засуджених зажеврiла надія на звільнення.

І Володимир Олексійович пише заяву-прохання на ім'я міністра юстиції СРСР. «Під шумок» лист проскочив через «застави Берії» і досяг канцелярії адресата. Бюрократично-діловодський маховик закрутився — листування між відповідними установами по інстанціях, перевірка архівно-слідчої справи №№..., допити свідків...

Та слідчий Управління МВС по Дніпропетровській області у грудні 1953 р. зробив висновок, що зв'язок В. О. Ястржембського «з групою троцькістів слідством доведено і він засуджений правильно».

Але В. О. Ястржембський не здається. Його черговим сподіванням справедливості був лист секретареві ЦК КПРС М. С. Хрущову. Марно він чекав відповіді. Приєднався і цей до зграйки його інших листів.

20 років таборів, поселення, відміток, приниження, надії на справедливість. І все — марно, не зміг він добитися справедливості.

Розв'язка справи до банальності проста. У лютому 1956 р. «в порядку нагляду» Генеральна прокуратура СРСР внесла протест в президію Дніпропетровського обласного суду стосовно неправильно ув'язненого у 1937 р. та необгрунтовано висланого у 1950 р. в Красноярський край Володимира Олексійовича Ястржембського[10].

21 березня 1956 р. президія Дніпропетровського обласного суду скасувала постанову «трійки» 20-річної давності про засудження В. О. Ястржембського і припинила справу «за відсутністю в його діях складу злочину»[11].

Виявилося, що 7 червня 1955 р. «з Красноярського краю на проживання в м. Бійськ вибув громадянин Ястржембський Володимир Олексійович, 1888 р.н.». У червні 1956 р. Управління МВС по Алтайському краю просило начальника Бійського відділу МВС «знайти Ястржембського В. О. і ознайомити під розписку з доданням Постанови Дніпропетровського обласного суду»[12]. А розписку надіслати Дніпропетровському обласному суду.

Розписка не надійшла...

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. П-5130. Арк. 103.
[2] Там само. Арк. 27.
[3] Там само. Арк. 14.
[4] Там само. Арк. 52.
[5] Там само. Арк. 59—60.
[6] Там само. Арк. 71.
[7] Там само. Арк. 103.
[8] Там само. Арк. 19.
[9] Там само. Арк. 108.
[10] Там само. Арк. 89.
[11] Там само. Арк. 93.
[12] Там само. Арк. 100.

Г. Швидько

ВІД «ВІДЛИГИ» ДО «ОЛЕДЕНІННЯ»

БУНТІВНИК

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Васильович*. Народився в 1938 році. Українець. У 1966 році за намагання нелегально перейти кордон ув'язнений на 10 років. За дисидентську діяльність в черговий раз у 1980 році засуджений до 10 років позбавлення волі. Реабілітований в 1991 році. На початку 90-х років виїхав до Сполучених Штатів Америки.*

Народився Віталій Калініченко в районному центрі Васильківці Дніпропетровської області в сім'ї вчителів. Батько, Василь Петрович, викладав російську мову і літературу, мати — Ганна Гаврилівна — історію. Батько помер від туберкульозу, коли Віталіку не було й чотирьох місяців. Довелось Ганні Гаврилівні самій піднімати сина і дочку. Пережили німецьку окупацію, вчителька під її гнітом у школі працювати відмовилась. Після війни її призначають завучем, а потім директором Васильківської семирічної школи. В 1947 році Ганна Гаврилівна одружується вдруге. Її чоловіком став Арсентій Семенович Ткач — голова колгоспу в Васильківці. В 1954 році Віталій закінчує 10 класів, його мрією було військово-морське училище. Але туди приймали з 17 років. Тоді юнак підробляє метрику, додає собі рік і стає курсантом Ризького військово-морського училища.

Та військова дисципліна, сувора регламентація кожного кроку курсантів виявилась не під силу юнакові, який виріс пестуном сім'ї. Починаються конфлікти — порушення форми одягу, строю і т. ін. Училище довелось залишити.

Віталія призивають до війська. Він служить віддалемірником на береговій батареї. Тут служба пішла. Матрос Калініченко, як зазначалось у характеристиці, маючи ґрунтовні теоретичні знання, сам добре засвоїв техніку, допомагав і товаришам, користувався серед них заслуженим авторитетом»[1].

Після звільнення в запас Віталій вирішив продовжити освіту, але тепер уже за цивільним фахом. З різних причин довелось змінити декілька міст (Харків, Ленінград) і інститутів, зрештою, Віталій переходить до Київського інституту народного господарства (КІНГ), який закінчує в 1964 році.

Неспокійна вдача, гостре реагування на будь-які вчинки інших, що здаються йому образливими, примушують змінювати місце роботи. Врешті-решт знову опинився в Ленінграді.

При цьому у нього вже кілька років визрівала думка про те, що в Радянському Союзі він жити не може. Тут для вільної людини немає справжньої свободи, немає можливостей застосувати свої здібності. Віталій вирішує піти за кордон.

У тодішніх умовах це можна було зробити тільки нелегально. Хоч СРСР в 1948 році підписав Загальну Декларацію прав людини, за якої будь-хто

може вільно обирати собі місце проживання, але це було зроблено, як кажуть, про людське око. Дотримувати Декларації ні комуністична партія, ні уряд не збирались. Та й як можна було ставити питання про вільний виїзд з країни, де чи не гімном була пісня зі словами « Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

От і повинні були громадяни «вільно дихати», а тих, хто не бажав, запроторювали у відповідні місця, аби знали, де дихати легше. СРСР від світу був відрізаний справді «залізною завісою», через яку можна було пройти, тільки ризикуючи життям і свободою.

В 1964 році Віталій Калініченко почав готуватись до втечі, зокрема, через іноземних студентів КІНГу намагався зв'язатись з посольством США, щоб одержати політичний притулок, придбав спорядження для нелегального переходу через кордон. Його плани стали відомі КДБ і Віталія заарештовують. Протримавши якийсь час у тюрмі, настрахавши, попередивши, випускають.

Але він стоїть на своєму. Влітку 1966 року робить спробу перейти радянсько-фінський кордон. 10 днів блукав вздовж нього, поки не схопили прикордонники. Судили в Мурманську. Судді, намагаючись зрозуміти, що ж привело Калініченка до думки про втечу, зробили висновок, що, вже навчаючись в інституті, він вів себе неправильно, захоплювався філософією екзістенціалізму, симпатизував бітникам (була в ті часи така молодіжна мода), і з цієї причини в нього сформувалась думка про втечу за кордон. Але з радянською державою в такий спосіб не жартують. І суд кваліфікував його вчинок як зраду Батьківщині у вигляді спроби здійснити втечу за кордон, присудив до 10 років позбавлення волі в таборі суворого режиму.

Пробув там Віталій Калініченко, як мовиться, від дзвінка до дзвінка. Не хотів миритись з табірним режимом, як міг, противився йому, за що і одержував покарання. В справі № П-26123 зберігається «Довідка про порушення та покарання» в'язня Калініченка В. В., серед них — порушення форми одягу, читання книги під час праці, але найбільше таких активних форм протесту, як відмова від виходу на роботу. Покарання були різні — бесіда з начальством, мабуть, не в самому приємному тоні, догана, попередження і найсуворіше — запроторення до штрафного ізолятора. 6 діб одержав Віталій за те, що читав книжку в робочій зоні, 10 і двічі 15 діб — за відмову від роботи[2].

Але так і не перевиховався, за що, виходячи на волю, одержав дуже негативну характеристику, яка відгукнулась одразу ж, коли приїхав до Васильківки.

Як такого, що не став на шлях виправлення, за постановою прокурора Васильківського району його беруть під адміністративний нагляд. Це означало, що без дозволу міліції В. Калініченко не може виїхати з Васильківки навіть на короткий час, з 22 години до 5-ї ранку не має права залишати житло, заборонено відвідувати ресторани і кафе[3].

На постанові прокурора від 8 квітня 1976 року про адміннагляд він написав: «Ознайомився. Ганьба радянській владі! Це не звільнення з табору».

Звичайно, людині під наглядом нелегко влаштуватись на роботу. Його приймають робітником на коноплепрядильний завод. Директор заводу негайно одержує директиву від районної міліції з вимогою повідомляти про факти як порушень Калініченком трудової дисципліни, так і про позитивні факти ставлення до праці, участі в громадському житті, що повинно свідчи-

ти про його перевиховання і вплинути на вирішення питання про припинення нагляду[4].

Розцінивши дії міліції як такі, що компрометують його, Віталій Васильович залишив коноплепрядильний завод.

Видно, економістів з вищою освітою в Васильківці було не дуже багато, тому В. Калініченку вдалося влаштуватись бухгалтером до районного управління «Сільгосптехніки». Потяглися дні служби в умовах постійного нагляду, обмежень. Майже та ж клітка, що й перед цим, тільки більша.

Не бажаючи терпіти таке становище, В. Калініченко пише скаргу прокурору УРСР, в якій повідомляє, що відбув покарання за те, що держава вважала злочином, хоча з загальнолюдських позицій воно злочином не було. Він заявляє, що коли хотів покинути СРСР, у своїх діях керувався статтею 13-ю Загальної декларації прав людини — можливість кожного вільно покидати будь-яку країну, в тому числі власну.

Але уряд УРСР, оголосивши себе ледве не головним укладачем Декларації, не дозволяє покидати країну, а осіб, які намагаються це зробити, оголошують зрадниками Батьківщини і засуджують на 10—15 років, або страчують[5].

Звичайно, скарга залишилась без відповіді, вірніше, відповідь була: строк адміннагляду продовжили ще на 6 місяців.

Віталій Калініченко намагається якось розбовтати те застигле болото, в якому він опинився, розповідає колегам по роботі про славне минуле України, про події в світі, але не з подачі офіційних засобів масової інформації, а переповідає повідомлення «Голосу Америки» і «Свободи», чим викликає невимовний жах у співробітників. Та їх можна було зрозуміти. Найти розумову працю людині з освітою в Васильківці, як і в кожному невеличкому населеному пункті, надзвичайно важко, а втратити легко,— перед самим маленьким начальником рядовий працівник був абсолютно беззахисним. А не дай, Боже, начальство дізнається, що ти слухав «Голос» чи «Свободу», навіть не прямо, а в чиємусь переказі, і не побіг доносити, куди слід, можеш чекати, що виженуть, як казали до революції, «з вовчим квитком», і ніякі профспілки, ніякий суд не допоможуть.

Тому серед заляканих людей розмови Калініченка не тільки не мали успіху, а навпаки, викликали надзвичайно негативну реакцію. 31 березня 1977 року в «Сільгосптехніці» відбулись збори представників колективу. Виступаючі піддали В. Калініченка суворій критиці й засудили його поведінку та погляди: нав'язування оточуючим ворожих соціалізму і радянській дійсності поглядів, вкрай націоналістичних суджень. Збори зажадали припинити розповсюдження в колективі ідеологічно шкідливих й наклепницьких вигадок і попередили, що в разі відновлення подібної діяльності, повідомлять офіційно компетентні органи[6].

Але компетентні органи повідомляти не треба було. Ще 5 березня В. Калініченка викликали до обласного управління КДБ і оголосили офіційне застереження, спираючись на відповідний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року[7].

Калініченка намагаються направити на «шлях істинний». З ним неодноразово ведуть бесіди представники адміністрації і громадськості з лейтмотивом: «Чого тобі треба, вгамуйся і дай нам спокійно жити». Та він не вгамовується. 10 жовтня 1977 року звертається з «Заявою» до Президії Вер-

ховної Ради СРСР, де викриває фальшиві запевнення керівництва КПРС і уряду про те, що ніби в СРСР виконуються гельсінські рішення, зокрема подає факти ув'язнення дисидентів до таборів та психіатричних лікарень, тобто доводить наявність політичних переслідувань. Вказує, що на знак протесту він зрікається радянського громадянства і оголошує десятиденне голодування[8].

Каліниченко пише «Заяву» до васильківських лікарів, яка, на його погляд, повинна запобігти запроторенню до «психушки»[9].

З передач радіо «Свобода» Каліниченко дізнається про утворення «Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод» (Далі — Українська Гельсінська група — УГГ.— Авт.). Її фундаторами були Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Олесь Бердник та інші. Розцінюючи створення групи як глибоко патріотичний вчинок, Віталій Васильович звертається з «Відкритим листом» до Левка Лук'яненка з проханням рекомендувати його до складу групи.

Члени УГГ тоді якраз звернулись до Бєлградської наради 35 держав, що зібралась для перевірки виконання Гельсінських угод. Каліниченко прохає, щоб під зверненням стояв і його підпис. Текст документа з підписом Віталія Каліниченка потрапив на Захід, прозвучав у передачах «Голосу Америки» і «Свободи», що викликало новий напад гніву у начальства. З подачі зверху колектив Васильківської «Сільгосптехніки» звертається до КДБ з проханням позбавити їх такого працівника. Але нормального, достатньої сили приводу ще не було. Вирішили почекати.

1978 і 1979 роки проходять в умовах двобою незгодного з Системою, двобою нерівного і виснажливого, у якому владна сторона використовує будь-які засоби, не гребуючи навіть перлюстрацією особистої пошти, бо лист, у якому Каліниченко викладав свої політичні погляди, потрапив до КДБ і став ще одним каменем у фундаменті обвинувачень. Його продовжують «виховувати». 17 серпня 1979 року бесіду веде «сам» секретар Васильківського райкому партії, 3 жовтня — начальник райвідділу внутрішніх справ. Але все марно. Впертий Каліниченко висновків не робить, не кається, слухає «Голос Америки» і «Свободу», переповідає зміст передач, пише «Заяви», підтримує акції Української Гельсінської групи.

Терпець властей увірвався. 28 листопада 1979 року прокурор області затверджує постанову про застосування запобіжного заходу відносно Каліниченка В. В., як такого, що після звільнення з ВТТ не став на шлях перевиховання, а навпаки, на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань з метою підриву та послаблення радянської влади систематично виготовляв, розмножував (за допомою кулькової ручки і копіювального паперу.— Авт.) документи, в яких зводяться наклепи на радянський державний і суспільний лад, чим скоїв злочин, передбачений статтею 62—2 Кримінального кодексу УРСР[10].

Захід відомий і досить радикальний — взяття під варту.

Почалися довгі допити. Весь другий том семитомної справи № П-26123 заповнили протоколи. Хоч, власне, щось відшукувати і не було потрібно. Слідчі з'ясовували, чи визнає Каліниченко своє авторство «Заяв» і «Скарг» до вищих органів радянської влади. Він визнавав. Та на всяк випадок провели графічні експертизи, які підтвердили, що «Заяви» написані рукою Каліниченка.

Досить помітне місце в протоколах допитів займають дискусії між підслідним і слідчим відносно правоти чи неправоти В. Калініченка. Кадебіст доводив Віталію Васильовичу, що виготовлені ним документи є наклепницькими, такими, що виправдовують ворожу діяльність осіб, запроторених до таборів за скоєння особливо небезпечних державних злочинів — Л. Лук'яненка, М. Руденка, О. Тихого та інших, містять в собі вигадки, нібито в СРСР існує політичне переслідування і відсутні права та свободи[11]. А переслідуваний йому доводив протилежне, що в СРСР політичних прав і свобод не існує, що він в своїх заявах писав чисту правду і все, вказане ним, повністю відповідає радянській дійсності.

Слідство скрупульозно знайомиться з біографією Калініченка. По-перше, мабуть, щоб була видна копітка робота, глибоке вивчення підслідного, а по-друге, довести, що Калініченко — запеклий супротивник радянської влади, що його антирадянські настрої не випадкові і мають глибоке коріння.

З 20 листопада 1979 року по 2 квітня 1980-го відбулося 37 допитів. Органи КДБ опитують всіх, чи майже всіх, хто з ним спілкувався. Таких набралось не багато, не мало — 82 чоловіка,— їхні показання склали понад 300 сторінок третього тому справи П-26132. Більшість показань свідків — жителі Васильківки. В них — одностайне засудження і взагалі негативні оцінки особистості В. В. Калініченка.

Але були й інші думки. В цьому плані цікаво навести слова М. В. Брауна, який відбував покарання з політичних мотивів, знаходився в одному таборі з Віталієм Васильовичем. Ленінградець, за освітою філолог, за спеціальністю — бібліограф, він на час допиту в лютому 1980 року працював кочегаром. Браун показав, що ставиться до Калініченка, як до людини здібної, глибокого знавця слов'янських мов, історії і етнографії України[12].

Ще одна характеристика. Її автор — А. К. Здоровий, інженер з Макіївки. Він вважає, що В. В. Калініченко — людина принципова, уважна до тих, кому погано. Різко реагує на несправедливість чи порушення закону у відношенні до себе та інших людей. Здоровий певен, що антирадянською діяльністю Калініченко не займався[13].

Ясна річ, такі свідчення до уваги не брались, а от обурення васильківських трудящих фіксувалося слідством із задоволенням.

21 квітня 1980 року був готовий «Обвинувальний висновок». Там зазначалось, що, відбувши покарання, Калініченко В. В. не став на шлях виправлення, залишився на ворожих радянській владі позиціях, підтримував зв'язки з відщепенцями Лук'яненком, Сокульським та ін., неправильно сприймав радянську дійсність, зводив наклепи на державний і суспільний лад, національну політику Комуністичної партії і радянської держави, через це підлягає суду[14].

Напередодні суду В. В. Калініченко звернувся з проханням, аби суд був відкритий і проходив у Васильківці. Він хотів використати ще одну можливість, щоб поділитись з людьми своїми поглядами. Друге бажання виконали — судове засідання проходило в Васильківці. А відносно першого — власті постарались підібрати присутніх з відповідними настроями та поглядами.

Суд проходив за всіма правилам — з прокурором, захисником, викликом свідків. Але все ж таки процедура грубо порушувалась. Свідків запросили більше, ніж досить — 23. Підсудний вимагав, щоб викликали і свідків захисту, назвав Л. Лук'яненка, І. Сокульського, О. Мешко, М. Брауна та

інших. Та йому в цьому було відмовлено — напевно, судді вирішили не завдавати собі зайвого клопоту, надаючи трибуну однодумцям В. Калініченка.

Одержавши на початку судового слідства слово, підсудний заявив, що він є членом Української Гельсінської спілки, представником української нації, висловив також протест проти арешту, нагадавши, що до в'язниці його запроторили не за якісь конкретні злочини, а за інакомислення, за переконання. Всі його думки викладені в «Заявах» і повністю відповідають радянській дійсності. Пересилав ці документи за кордон, щоб вони стали загальним надбанням, щоб увесь світ знав про порушення прав людини в СРСР, про те, як уряд обдурює людей.[15]

Цікавий діалог відбувся між головою суду і підсудним. Перша запитала, у чому виявляється обдурювання народу урядом. В. Калініченко відповів, що партія і уряд обіцяли до 1980 року побудувати матеріально-технічну базу комунізму, а не зробили цього. Голова на повному серйозі зацікавилася: «А що, хіба вона не побудована?»[16]

Прокурор вважав провину В. Калініченка повністю доведеною, хоча в чому вона проявляється конкретно, навряд чи міг довести, і вимагав 10 років ув'язнення. Адвокат прохав пом'якшити вирок.

В останньому слові В. Калініченко від своїх поглядів не відмовився, стверджуючи, що вірить у правоту своєї справи, що кожна людина має право вільно висловлюватись, користуватись свободою слова, говорити, що думає. І як можна за думки засуджувати до ув'язнення на 10 років. Він не кається, не просить пом'якшення покарання, як він сказав, «вашої фальшивої милості»[17].

І вирок був відповідний, визначений заздалегідь — 10 років у колонії особливого режиму[18].

В. В. Калініченко звертається з касаційною скаргою до Верховного суду, в якій показує, що вже після процесу, після оголошення вироку протокол судового засідання був фальсифікований. Головуюча попрацювала над ним так, щоб щось зникло, а щось з'явилось, звичайно в ключі, потрібному «замовникам». В'язень рішуче вимагав перегляду вироку[19]. Але скарга залишилась без наслідків.

Відсидів Віталій Васильович Калініченко 8 років, звільнився в 1988 році, реабілітований в 1991-му[20]. На початку 90-х років виїхав до Сполучених Штатів Америки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області. Спр. 26132. Арк. 223.

[2] Там само. Т. 5. Арк. 239—240.

[3] Там само. Т. 6. Арк. 58.

[4] Там само. Т. 6. Арк. 59.

[5] Там само. Т. 1. Арк. 26.

[6] Там само. Т. 1. Арк. 97.

[7] Там само. Т. 1. Арк. 94.

[8] Там само. Т. 1. Арк. 99.

[9] Там само. Т. 1. Арк. 214.

[10] Там само. Т. 2. Арк. 63.

[11] Там само. Т. 3. Арк. 40, 64.

[12] Там само. Т. 3. Арк. 24.
[13] Там само. Т. 3. Арк. 97.
[14] Там само. Т. 6. Арк. 142—193.
[15] Там само. Т. 7. Арк. 10—13.
[16] Там само. Т. 7. Арк. 23.
[17] Там само. Т. 7. Арк. 98—99.
[18] Там само. Т. 7. Арк. 139.
[19] Там само. Т. 7. Арк. 166, 172.
[20] Там само. Т. 7. Арк. 206.

Р. Терещенко

«Український націоналіст». Дисидент

***НЕЧИПУРЕНКО Григорій Фокович**, народився в 1927 році в селі Ломівка Дніпропетровського району. В 1944 році слухач підготовчого відділення Дніропетровського гірничого інституту, в 1981 році інженер з автоматизації Ломівської водогінної станції. В 1945 році засуджений до 20 років каторжних робіт. У 1981році — до 7 років ув'язнення.*

Восени 1941 року на Дніпропетровщині, як і в інших областях Східної України з'явилися осередки Організації українських націоналістів, створені в результаті діяльності прибулих з Західної України так званих «похідних груп ОУН». Вони виникли в Дніпропетровську, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Дніпропетровському, Софіївському, Криничанському та інших районах області. Основний склад їх становила молодь, 1923—1925 років народження, були й підлітки, і люди старших поколінь. З різних причин, швидше за все під впливом сімейного оточення, вони сприймали українську національну ідею і традиції вітчизняної духовності і культури, що якраз і пропагували члени похідних груп, займаючись головним чином, звичайно, наскільки це було можливо в умовах окупації, просвітницькою роботою — створенням українських шкіл, клубів, гуртків художньої самодіяльності, поширенням української літератури, звичаїв, обрядів, допомагаючи юнакам і дівчатам уникнути вивезення до Німеччини. З точки зору загальнолюдської моралі і права ця діяльність криміналу не містила, але радянська влада і її каральні органи керувалися іншими «моральними» категоріями, не говорячи вже про дотримання правових норм.

У 1944-1945 рр. каральні органи на Україні і на Дніпропетровщині, в тому числі, розгорнули активну боротьбу проти тих, хто якимсь чином був зв'язаний чи підозрювався у зв'язках з ОУН. За обвинуваченням у належності до неї в області було арештовано 429 осіб.[1] Стосовно них абсолютно неправомірно застосовувався Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про заходи щодо покарання для німецько-фашистських злодіїв, винних в убивствах та катуванні радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників». Пункт другий цього указу встановлював: «Пособники з місцевого населення, викриті у сприянні злодіям у скоєнні розправ та насильств над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років»[2].

Типовою у даному контексті є справа 14 осіб, більшість яких у 1944 р. мала 17-20 років. Проживали вони в Амур-Нижньодніпровському районі м. Дніпропетровська, селах Ломівці, Сугаківці та Єлизавето-Хорошеві. Між собою були знайомі мало чи зовсім не знайомі, в усякому випадку зв'язків злочинного характеру не мали. Однак запопадливі слідчі об'єднали їх в одну антирадянську оунівську групу, керівником якої оголосили 20-річну студентку Дніпропетровського державного університету Варвару Зозулю.

Серед обвинувачених опинився і слухач підготовчих курсів Дніпропетровського гірничого інституту Григорій Нечипуренко.

При ознайомленні зі справою П-7602 в архіві Дніпропетровського управління Служби безпеки України складається враження про те, що слідчі намагалися зліпити кримінал на пустому місці, не маючи жодних достовірних даних про будь-яку антирадянську діяльність заарештованих. Основне місце в протоколах допитів і інших матеріалах слідства займають твердження про вербування до ОУН, але й тут кінці з кінцями не сходяться,— неможливо зрозуміти, хто кого вербував і коли це відбувалося. Приблизно таким же чином виглядає інформація про «практичну діяльність». Фактично вона звелась до того, що дехто читав оунівську літературу, дехто розкидав на вулицях листівки, троє хлопців взяли участь у так званому «вишкілі» — щось на зразок семінару, де їм були прочитані лекції на теми: «Де шукати наші історичні традиції», «Націоналізм і різниця між націоналізмом і соціалізмом». Причому слід зазначити, що вся ця «діяльність» припадає на часи німецької окупації, тобто ніяк не може бути кваліфікована як антирадянська. І ще одне зауваження: молоді люди погоджувалися виконувати окремі доручення оунівських емісарів, бо ті обіцяли за це надати довідки, які б звільняли від вивезення до Німеччини. Після визволення Дніпропетровська радянською армією члени «організації» в повному складі зустрілися і познайомилися лише під час слідства і суду.

Не маючи вагомих доказів антирадянських дій підслідних, слідчі стали на шлях фальсифікації матеріалів, у тому числі одержанні потрібних свідчень за допомогою тортур, що виявилося під час перевірки справи в 1956 році [3].

Судив «націоналістів» трибунал військ НКВС у Дніпропетровській області 22-23 лютого 1945 року, застосовуючи до підсудних указ Президії Верховної ради СРСР від 19 квітня 1943 року. Ні під час слідства, ні на суді такий кримінал не згадувався, проте всі чотирнадцять одержали суворе покарання — від багаторічного ув’язнення в таборах до каторги. Григорію Нечипуренку присудили 20 років каторжних робіт [4].

Вирок був настільки юридично необґрунтований, що Військова колегія Верховного суду СРСР 27 квітня 1947 року його переглянула, зазначивши, що Указ від 19 квітня 1943 року застосований необґрунтовано, бо в діях підсудних не встановлено ознаки злочину, передбачені цим Указом і перекваліфікувала дії засуджених відповідно до ст. 54-1-а Кримінального кодексу УРСР. За цим рішенням Г. Нечипуренку каторжні роботи замінювалися ув’язненням у таборах на 10 років.[5] Не дивлячись на абсолютну недоведеність антирадянської діяльності, влада все ж таки оголосила двадцятирічного юнака небезпечним злочинцем. У серпні 1952 року Григорія звільняють з табору і направляють на поселення до селища Оротукан Магаданської області. Скориставшись першою ж нагодою, він поступає до школи і в липні 1954 року одержує атестат зрілості. В цей час почалася реабілітація репресованих за політичними мотивами. Г. Нечипуренко звертається до різних інстанцій з вимогою повернути громадянські права і, зокрема, надати можливість вчитися. Наведемо один з них, датований 22 серпня 1954 року:

«В лютому 1945 року я був засуджений до 20 років каторжних робіт. відбув два роки на Колимі. В 1947-му термін покарання мені зменшено до 10 років таборів. В 1952 році відправлений на поселення до селища Оротукан Магаданської області, де закінчив 10 класів.

Послав заяву до Магаданського облвиконкому з проханням надати мені можливість продовжити освіту, зокрема переїхати до Новосибірської області,

де могли бути більші можливості для навчання. Одержав відповідь — «чекати». Кожен день ходив до коменданта, намагаючись дізнатися про долю звернення. Врешті-решт, мені повідомили: «Москва не дозволяє».

Тому що 10 років тому я вчинив «злочин», за який мене не мали права навіть судити? І все ж таки мене безсоромно засудили і 10 років життя вже не повернеш.

А тепер? Тепер я не маю громадянських прав, але людські права я можу мати? Маючи право на життя, я маю право вчитися. Чи я маю лише єдине право — на працю, і ви скоротили мені строк лише для того, щоб зберегти мене як робочу скотинку?

Сумно, якщо так. Я, мабуть, відмовлюсь від утіхи бути рабом.

Вам, можливо, неприємно слухати такий тон від одного з вірнопідданих, від того, кого, вам лише варто подумати, ваші віддані слуги можуть стерти з лиця землі і слідів не залишити.

Ви можете зробити зі мною саме так. Ви достатньо сильні для цього,— але я маю право вільно думати, говорити, а обдурювати вас не находжу потрібним.

Чому читаючи твори Бєлінського, Чернишевського, Некрасова, Горького, Островського я повинен жити на так, як вони вчать. Я не хочу прикидатися ображеним ким-небудь з безграмотних наглядачів чи слідчих, перевиконуючих плани. Я не прошу про помилування — його я не заслужив. Я вимагаю свободи!»

Григорій Нечипуренко
Оротукан Магаданської області [6]

Одну з його заяв розглядала Дніпропетровська обласна комісія з перегляду карних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини. Що ж вона вирішила?

Виписка з протоколу № 19
9 жовтня 1954 року

Слухали:

Архівно-слідчу справу Нечипуренка Григорія Фоковича, 1927 року народження, засудженого ВТ НКВС Дніпропетровської області 22-23 лютого 1945 року до 20 років каторжних робіт з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна за зраду Батьківщині. Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР 27.IV.1947 року ст. 2 Указу від 19.IV.1943 року з обвинувачення виключена, обвинувачення перекваліфіковано на ст. 54-1-а КК УРСР. Міра покарання знижена до 10 років.

Ухвалили:

В перегляді визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 27.IV 1947 року Нечипуренку Григорію Фоковичу відмовити. Скаргу засудженого залишити без задоволення. Справу здати до архіву

Вірно:

Начальник секретаріату
Дніпропетровської комісії — підполковник
(підпис) [7]

Воля прийшла тільки в 1956 році. Якийсь час Григорій Нечипуренко продовжував жити в Оротукані. Потім переїжджає до Дніпропетровська. В 1963 році закінчив Дніпропетровський гірничий інститут, одержав спеціальність інженера-електромеханіка. Працював інженером по автоматизації Ломівської водогінної системи. Тут його й настигла довга рука «компетентних органів». Як мисляча і не байдужа людина, Григорій бачив немало негараздів у житті радянського суспільства: відсутність політичних прав і свобод переслідування інакомислячих, русифікація України, великодержавна політика в міжнародних відносинах тощо. Свої думки з цього приводу він занотовував у щоденнику, невідправлених листах до О. Солженіцина, академіка А. Сахарова, у листах, що надсилав декілька разів до редакцій журналу «Дніпро», газети «Літературна Україна», Голові Президії Верховної Ради УРСР.

Законослухняні працівники редакцій, апарату Голови Президії Верховної Ради справно надсилали листи у Комітет державної безпеки, який їх ретельно фіксував, вивчав і готувався до прийняття відповідних заходів відносно автора. 12 червня 1980 року вдома у Нечипуренка проводиться обшук, вилучаються щоденник, чернетки листів до редакцій та інші записи. 26 січня 1981 року Григорій Фокович опиняється за гратами. Починається багатоденний двобій в'язня з системою, вірні слуги якої ставили перед собою завдання довести, що мають справу з запеклим злочинцем-антирадянщиком, таким, що заслуговує ізоляції від суспільства. Слідчий вперто і наполегливо доводить Нечипуренку, що той як громадянин СРСР повинен мислити виключно відповідно до вимог партії і уряду, бо інакомислення являє собою кримінальний злочин.

Фрагмент допиту 23 квітня 1981 року:

Запитання: У вас в будинку під час обшуку був вилучений рукопис що виготовлено на 2-71 аркушах загального зошита в обкладинці червоного кольору… Вам пропонується пояснити, з якою метою Ви виготовили і зберігали цей ворожий за змістом документ?

Відповідь: Я не в перший раз повторюю, що це мій особистий щоденник. Більше ніяких пояснень я давати не бажаю.

Запитання: Про те, що зазначений вище документ написаний Вами з ворожих нашому суспільству позицій, свідчать Ваші наклепницькі твердження в ньому про те, що ніби в Радянському Союзі уряд не дотримується головного закону — Конституції. Ви пишете: «…Весь Радянський Союз живе зворотною стороною конституції, … глумляться, на весь світ демонструють свої беззаконня…». Ці та інші Ваші подібні твердження свідчать, що він Вами був виготовлений з ворожих нашому суспільству позицій, містить в собі злісні, наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, спрямовані на підрив і ослаблення радянської влади. Покажіть, чому Ви, людина з вищою освітою стали на шлях виготовлення та зберігання цього антирадянського документа?

Відповідь: На це запитання я відповідати не бажаю [8].

Запитання: Оглядом зазначеного документа встановлено, що він у цілому написаний Вами з ворожих радянському суспільству буржуазно-націоналістичних позицій, містить у собі злісні наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Ви наклепницьки твердите,

що на Україні нібито провадиться русифікація, внаслідок якої на підприємствах та установах вживається виключно російська мова, що школи одна за другою переходять на викладання російською мовою, що «...на Хрещатику не почуєш української мови...». «...І всі ці явища називаються не русифікацією, а розквітом української культури, мало не українізацією українців...». Що Ви можете пояснити з приводу цього. Ви і надалі маєте намір укривати антирадянську спрямованість свого наклепницького документа?

Відповідь: Я нічого від слідства не приховую, а не бажаю відповідати [9].

Наскільки виправдане юридично використання щоденника, тобто записів інтимного характеру в якості документа для обвинувачення?

Питання слідчого носили явно провокаційний характер, виглядали як обвинувальні декларації, закликані довести, злочинний, антирадянський характер діянь підслідного і таким чином обґрунтувати застосування до нього ст. 62 КК УРСР. Процитувавши той чи інший уривок з щоденника, він запитував: «Ви і тепер будете стверджувати, що означений документ не містить в собі наклепницьких вигадок, що спрямовані на підрив і ослаблення радянської влади?»

Виходить, що підтвердивши висловлювання слідчого, підслідний сам собі накидає на шию зашморг — сам себе кваліфікує як злочинця-антирадянщика, що заслуговує відповідного покарання.

Тому цілком слушно Нечипуренко обирає вірну тактику: на всі запитання твердить —«Відповідати не бажаю».

Доречно навести коментарі Г. Нечипуренка до протоколів.

23 квітня 1981 року: З протоколом допиту ознайомився, мої відповіді записані не зовсім повно, тому я хотів би доповнити, що пред'явлений мені сьогодні щоденник я не мав наміру нікуди надсилати. Виготовив його виключно для себе, тому не бажаю давати будь-які пояснення по змісту цього документа. Другий, пред'явлений мені документ (чернетку листа), я також нікуди не відсилав[10].

Відносно листів до редакцій — я визнаю, що виготовляв та розповсюджував серед різних державних установ свої документи, але я не вважаю їх наклепницькими, тому що писав у них тільки правду. Мети підриву та ослаблення радянської влади я не мав[11].

Власне кажучи, визнань Нечипуренка слідство не потребувало, бо вирок був визначений зарані. Слідство і суд являли собою просту формальність — створення видимості дотримання правових норм.

На основі протоколів допитів, хоча вони не давали ґрунту для обвинувачення, бо підслідний не визнав нічого, з того що йому інкримінувалося. 20 липня 1981 року складається «Обвинувальний висновок», який дослівно повторює ті звинувачення, які висував на допитах слідчий і які Г.Нечипуренко відкидав. Як доказ злочинної діяльності в висновку наводиться зміст документів, що послужили обґрунтуванням для обвинувачення. І відносно всіх, за виключенням трьох, зазначається, що «...документ зберігав у себе вдома до вилучення під час обшуку...»[12]. Тобто і слідство вимушено визнати, що було тільки «зберігання», а «розповсюдженням» з великою натяжкою можна назвати листи до редакцій, причому в дуже обмеженому вигляді, бо адресувались вони конкретним людям.

Та все ж таки: «...Діями по виготовленню, зберіганню і розповсюдженню з метою підриву та ослаблення Радянської влади ворожої літератури, що порочить радянський державний та суспільний лад, а також містить в собі

заклики до боротьби проти Радянської влади (Останнє твердження під час слідства не фігурувало, а з'явилося лише в «Обвинувальному висновку», мабуть, щоб надати більшої ваги звинуваченням. Р.Т.) Нечипуренко Г. Ф. скоїв злочин, передбачений ч.1 ст.62 КК УРСР»[13].

Між іншим, ця стаття і її застосування в радянській юриспруденції протирічила «Загальній Декларації прав людини», прийнятої Організацією Об'єднаних Націй у 1948 році, зокрема статтям 12 і 18, які захищали особисті права і свободи, в тому числі на свободу думки, на право змінювати свої переконання, а також гельсінським угодам, спрямованим на захист прав людини.

5 серпня 1981 року відбувся суд. Знову ж таки, хоча не існувало вагомих доказів злочинної діяльності підсудного і винним він себе не визнав, судова колегія приймає рішення:

«Нечипуренка Григорія Фоковича визнати винним за ч.1 ст.62 КК УРСР і призначити йому покарання за цим законом у вигляді 7(семи) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії посиленого режиму з засланням строком на 5 (п'ять) років.

Строк відбуття покарання Нечипуренку Григорію Фоковичу рахувати з 26 січня 1981 року. Запобіжний захід Нечипуренку Г.Ф. до набрання вироком законної сили залишити без зміни — утримання під вартою в слідчому ізоляторі УВС Дніпропетровського облвиконкому.

Стягнути з Нечипуренка Г.Ф. на користь республіканського бюджету судові витрати в сумі 63 крб. 20 коп.

Речові докази — документи в томі 2 в пакетах 1-3, що перелічені в цьому вироці, залишити в справі, радіоприймачі « Факел-М» та «ВЕФ-Спідола» конфіскувати в прибуток державі.

Вирок може бути оскаржений всіма учасниками процесу в Верховному суді УРСР через Дніпропетровський обласний суд на протязі 7 діб з моменту його проголошення, а засудженому в такий же строк з моменту вручення йому копії»[14].

Звичайно, що Верховний суд залишив вирок у силі, спасибі, що не прибавив строк, мабуть, через те, що за ч.1 статті 62. сім років були крайнім терміном.

Відбув Григорій Фокович в Пермських таборах 7 років 10 місяців 27 днів, тобто майже 8 років замість семи. Табірне начальство завжди знаходило приводи для продовження терміну покарання — «порушення режиму», оскільки воно його розуміло, небажання стати «стукачем», інші прояви непокори — можливостей знущання над беззахисною людиною воно мало більше, ніж досить.

Звільнили Г. Нечипуренка 23 грудня 1988 року, тобто коли вже на повну силу розгорнулася перебудова, та невгодних вона торкнулася далеко не зразу. Повернувся додому тяжкохворою людиною.

Повна реабілітація настала лише в 1992 році.

Помер Григорій Фокович Нечипуренко 24 грудня 2005 року.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] За відсутністю складу злочину.— Дніпропетровськ, 2000.— С. 21.

[2] Реабілітація репресованих: Законодавство і судова практика.— К., 1997.— С.146.

[3] Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (далі АУСБУДО). Спр. П-7602. Т.1. Арк. 487

[4] Там само. Т.1. Арк. 389

[5] Там само. Т.1. Арк. 487-488

[6] Там само. Арк. 572-573

[7] Там само. Арк. 547

[8] Там само. Спр. П-25298. Т. 1. Арк. 256

[9] Там само. Арк. 258

[10] Там само. Арк. 260

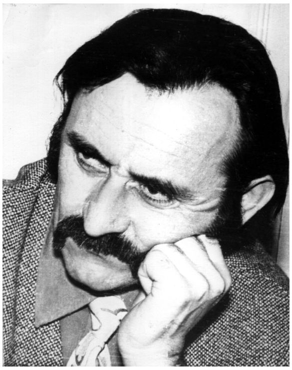
[11] Там само. Арк. 271.

[12] Там само. Т. 2. Арк. 23-31

[13] Там само.

[14] Там само. Т.2. Арк. 273-274

Р. Терещенко

ЖОДНОГО ДРУГА НЕ ЗРАДИВ І В ЖОДНІМ РЯДКУ НЕ ЗБРЕХАВ

СІРЕНКО Володимир Іванович. *Народився в 1931 р. в селі Новопетрівці, поблизу Бердянська. Українець. Поет. За сфабрикованою кримінальною справою засуджений в 1985 році до примусових робіт. Реабілітований у 1991 році.*

Народився і прожив дитячі і юнацькі роки Володимир Сіренко в Приазов'ї. Батько, Іван Андрійович, працював на керівних посадах сільського масштабу — голова сільради, голова колгоспу тощо. Як і інших працівників, за існуючою тоді традицією, його часто перекидали з місця на місце. Мати, Тетяна Антонівна, переїздила разом з чоловіком. Щоб Володя міг навчатись, не міняючи шкіл, його оселили в селі Новоспасівці у бабусі, Параски Антонівни,— простої неграмотної селянки, наділеної справжньою народною мудрістю і щирим люблячим серцем.

7 класів Володі вдалося закінчити тільки в 1947 році. Він вступає до ремісничого училища при Дніпродзержинському металургійному заводі, оволодіває спеціальністю підручного сталевара.

Закінчив училище в 1950 році, та сталеваром працювати не судилось. Письменницький хист виявився ще під час навчання — його дописи і вірші друкувала міська газета «Дзержинець», він спілкувався з журналістами, став серед них своєю людиною. Влітку 1950 року власний кореспондент «Правды» в Дніпродзержинську В. Титаренко порекомендував Володимира на посаду кореспондента міського радіомовлення, йому дозволили не відробляти три роки по закінченні училища за фахом.

Працював спочатку кореспондентом, потім літературним редактором, бо добре володів словом, вмів просту суху інформацію подати так, щоб людям було цікаво її слухати.

В 1953 роді Володимира Сіренка призивають на військову службу, направляють у парашутно-десантну частину до Пскова. Служба пішла добре, здійснив 24 бойові парашутні стрибки. Як зразкового воїна, Володимира приймають до лав КПРС.

Демобілізувався в 1956 році, поступив літпрацівником у багатотиражну газету заводу ім. Дзержинського в Дніпродзержинську «Знамя Дзержинки», згодом став відповідальним секретарем. Через деякий час перейшов редактором багатотиражки «Вагоностроитель», що виходила на вагонобудівельному заводі ім. Газети «Правда». Закінчив 10 класів вечірньої школи, філологічний факультет Дніпропетровського державного університету.

Поезія Володимира Сіренка поволі виходить у широкий світ. Його вірші друкують «Правда», «Комсомольська правда» та інші центральні і республіканські газети.

Це були роки, коли в країні починався період, названий з легкої руки Іллі Еренбурга «відлигою». Багато інтелігентів, людей творчості вирішили, що справді настали нові часи, що зі сталінщиною покінчено, що можна відкрито говорити і писати про негаразди буття. До пори, до часу начальство заплющувало, точніше, примружувало очі. І через ці примружені очі потроху приглядалось: «хто наш, хто не наш».

Але поступово гайки знову починають закручувати. «Літературними критиками» все частіше діють спеціалісти з партійного апарату і КДБ. Саме їм належало право вирішувати, хто з нами, а хто проти нас.

В одній слухацькій аудиторії Володимир Сіренко прочитав вірші:

Ми українці. Нація Тараса.
Ми Сагайдачні і Кармелюки.
Коли з'явились — невідомо часу.
Ми древні, як земля і як віки.
Нас мордували, нас тягли на плахи.
Немало протекло кривавих рік.
Хотіли ополячити нас ляхи,
А росіяни зрусити навік.

Можливо ці, а може, інші такого ж гатунку рядки викликали швидку реакцію. До Володимира Івановича приїхав лейтенант з обласного управління КДБ і напрочуд делікатно, вибачаючись, попрохав відвідати Дніпродзержинський міський відділ. Там чекав більш високий чин. Він вже не обтяжував себе вибаченнями, а буквально з порога задав запитання:

— Чому ви почали писати вірші українською мовою? Адже увесь час, скільки ми вас знаємо, ви писали по-російськи?

Якби це питання прозвучало в Рязані чи Новосибірську, воно якоюсь мірою могло бути доречним: звідки в центрі Росії, чи в Сибіру взявся український поет? Хоч зважаючи на гасло про радянську сім'ю народів, і там могло звучати недоречне. Але на Україні...

Почув у відповідь:

— Хіба це має якесь значення? Кожен може писати якою схоче мовою і вас це не повинно турбувати. А потім, я ж українець...

Наступне запитання:

—Ради бога, пишіть, якою хочете... Справа не в мові, а в тому, про що пишуть. От у вас є такі вірші, як «Стена», «Мы льем повсюду дифирамбы» «Тітка Ганна»?

Є, я їх читаю на виступах.

— Ви могли б показати їх нам. Якщо неважко, привезіть. Ми подивимось і повернемо.

Дніпропетровське обласне управління КДБ направляє до республіканського комітету інформацію про поведінку Сіренка, яка не може бути схвалена владою — в колі знайомих він припускав ідеологічно шкідливі висловлювання, заперечував необхідність партійного керівництва літературним процесом, вихваляв свободу критики, що існує в Сполучених Штатах Америки, виступав з віршами «не нашого» змісту. Звідти інформаційне повідомлення йде до Центрального Комітету КП України. Звідти з резолюцією «розібратися і зробити відповідні висновки» інформація спускається в Дніп-

ропетровський обком партії. До інформації прикладений додаток на 14 сторінках — вірші. Серед них був вірш «Стена». В ньому говорилося про якогось «вождя», який відгородився від людей високим парканом, міліцією, вівчаркою. Питалось, кого він боїться... Там були і такі рядки:

Он днем, пыхтя не от стыда, от сала,
С трибун о справедливости орет...
И слушает его тот, что подвале,
В бараке, в уплотнении живет.

А оскільки тодішній секретар обкому О.Ф. Ватченко мав досить огрядну комплекцію, то вирішив, що вірш присвячено саме йому. І ось на зборах ідеологічного активу області Олексій Федосійович так розхвилювались, що навіть ногами затупотіли:

— Як допустили, що в Дніпродзержинську живе поет, який пише антирадянські вірші? Не місце таким у партії.

Коли не місце, то не місце. Проводиться відповідна підготовка. За статутом КПРС питання про перебування в партії першою повинна вирішувати первинна організація. Сіренко, як редактор багатотиражки, стояв на обліку в парторганізації заводоуправління. Там могла виникнути осічка. Інженери, техніки могли не побачити, чи не побажати побачити криміналу у віршах Володимира Івановича. А часу для довготривалої обробки не було. Вказівка повинна виконуватись негайно. І неодмінно про вигнання.

Партійне начальство робить хитрий крок. В. Сіренка переводять на облік до парторганізації вагоноскладального цеху №1, де його мало хто знав. Терміново готують збори, визначають промовців, вручають їм заздалегідь написані тексти. Зборами керує секретар міськкому з питань ідеології, і все проходить так, як задумано. Виключають одноголосно.

Рішення зборів проштампували партком заводу і Заводський райком партії. Воно заслуговує оприлюднення. Цитуємо мовою оригіналу:

«За последнее время (1965—1966 гг.) Сиренко В. И. написал ряд стихотворений, в которых неправильно истолковывает решения партии и правительства, отмечая недостатки отдельных людей, приписывает их как качества всех советских руководителей.

В апреле 1967 г. на встрече с учащимися СШРМ №6 Сиренко В. И. прочитал несколько стихотворений, в которых искажена советская действительность.

Бюро райкома постановляет: За чтение среди трудящихся и молодежи идеологически вредных стихотворений, искажающих советскую действительность, Сиренко Владимира Ивановича исключить из членов КПСС».

Вважаючи (і цілком справедливо), що виключили з партії його безпідставно, Володимир Іванович подав апеляцію до Центрального комітету КП України. Його викликали на засідання Комітету партійного контролю. Перед засіданням інструктор порадив вести себе спокійно, помилки визнавати, але в груди себе не бити і навколюшки не ставати, головне — пообіцяти виправитись...

Голова Комітету І. С. Грушецький сказав:

— В голове у товарища Сиренко еще много мусора, пусть походит, подумает, а через год-полтора мы вернемся к его вопросу. Как, товарищ Сиренко?

А у того раптом зануртувала козацька кров, і замість того, щоб покірливо погодитись, Володимир Іванович каже:

— У коридорах Центрального комітету партії всі ходять в пижикових шапках. Я ношу кролячу. Випишіть мені пижикову, може, під нею в мене зміниться мислення.

Грушецький підхопився з крісла і замість формули закінчення питання несамовито зарепетував:

— Пошел вон!— А далі полилась така лайка, яку можна почути хіба що в п'яному хуліганському гурті, але аж ніяк у стінах вищого партійного органу.

Коли з партії виключили, то про журналістську роботу й мови не може бути. Так йому сказали в міськкомі партії.

— Я закінчив філологічний факультет Дніпропетровського державного університету, можу працювати викладачем мови і літератури.

— Про викладання забудьте тим більше.

Відправили вихователем гуртожитку об'єднання «Азот».

А В. Сіренко голову перед владою не схиляв. Коли почалось цькування «Собору», надсилає вітального листа О. Гончару:

«Дорогий Олесю Терентійовичу! Пише Вам цього листа молодий за кількістю книжок, та вже немолодий за віком поет з Дніпродзержинська — тієї Зачіплянки, де слава Богу і собор ще цілий, і зустрічаються ще люди з душами високими, красивими та могутніми, як собори. А нагодою написати цього листа став Ваш новий роман, якого дочитав учора. Наповнилось серце гордістю за нашу українську літературу, радістю, що з'явився нарешті і у нас роман віку і захотілося написати Вам — поздоровити, поділитися думками.

Вихід у світ «Собору» — величезна подія. Цей роман, пробачте мені, вагоміший і«Прапороносців» і «Тронки», хоча невеликий. Та хіба кількість сторінок говорила коли-небудь про значимість твору? Ні, сто разів — ні. Можна написати за життя одне лише оповідання, яке буде коштувати багатьох товстелезних романів чи повістей, і навпаки.

Мене збагатив «Собор».Особливо вразила його принципова правдивість, яка притаманна справжнім художникам усіх часів, його сповідальна чистота, людяність, мовна чарівність...

...треба вірити в майбутнє, в його велич і світлість. І я вірю. Я вірю, що вічно буде на землі український народ, вічно стоятимуть собори, і не буде дурнів, держиморд, висуванців — отієї лободи, що пнеться уверх, прагнучи заглушити все добре, що посіяне людством, нашими предками. До цього ми йдемо, заради цього живемо на нашій священній козацькій землі, боремось зі злом, не думаючи про себе, не озираючись боязливо назад.

Я знаю, що Ви одержуєте сотні листів, особливо в ці дні, і у Вас не буде часу відповісти мені. Та коли напишете хоч кілька слів, буду щасливий, бо ціную Вашу творчість. Пробачте за турботу. З повагою.

В. Сіренко
5 квітня 1968 року».

Олесь Гончар відгукнувся коротенькою, майже телеграфною відповіддю:

«Шановний Володимиру Івановичу! Дякую Вас за тепле й розумне слово. Вітаю Вас з Першотравнем. Олесь Гончар».

Таке листування «компетентні органи» не схвалювали і вживали відповідних заходів. У житлово-комунальній конторі об'єднання «Азот» терміново проводиться скорочення штатів на одну одиницю — і ця одиниця В. Сіренко.

Після багатьох поневірянь у пошуках роботи поступає Володимир Іванович до Дніпропетровського відділення Всесоюзного інституту мінеральних ресурсів і працює в ньому 17 років.

Не припиняв він і творчої роботи. Радянська преса для нього закрилась наглухо, тому працював, як кажуть, в стіл, читав вірші друзям. А друзів у нього з'являлось все більше і більше, причому не тільки в Україні, але і в Росії, Білорусії. Хтось з них направив вірші і розповіді про цькування поета за кордон. Тепер поетичні доробки Володимира Сіренка, відомості про його долю починають звучати в передачах «Голосу Америки», «Німецької хвилі», «Свободи»...

Постійний біль Володимира Івановича і його однодумців — наступ на українську мову, літературу, освіту, взагалі культуру українського народу. Не бажаючи миритись із загибеллю мови, поет стає на захист українського. Робив це як міг — розмовляв виключно українською мовою, в своїх віршах, в газетних виступах, всюди, де була хоч найменша можливість, захищав культурні надбання України. А це у можновладців викликало страшенне невдоволення. Зауважимо, що над партійним керівництвом тоді витав страх перед «націоналізмом», і воно винюхувало його з завзятістю мисливських хортів. Термін «націоналіст» часто-густо був синонімом «антирадянщика». Ярлики чіпляли всім і всюди, де виникала щонайменша «загроза», а за ярликом слідом йшли репресії. Тож не дивно, що діяльність Володимира Івановича привертала до нього постійну увагу властей, зрозуміло, увагу недоброзичливу.

Посилюється тиск з боку КДБ. За Сіренком назирці ходили «топтуни», вдома тричі влаштовувались обшуки, до нього підсилали «стукачів», провокаторів, намагались втягти в бійки на вулицях, не раз викликали на «бесіди» до обласного управління. Ці «бесіди» заслуговують окремої розповіді. Людина одержує повістку, відповідно до неї прибуває о 9-й годині ранку до управління і з нею починають розмовляти. Обов'язково два чини — задають питання, «радять», як треба жити, як себе поводити і т. ін. «Приємна розмова» триває 5-6 годин без перерви для викликаного. «Вихователі» говорять по черзі, виходять, відпочивають, обідають. А він сидить, перебуваючи у постійному напруженні, бо не можна допустити жодного необережного слова, за яке відразу схопляться «співбесідники».

Та переконання Володимира Сіренка залишались незмінними. В. Сіренко надсилає свої поезії в українську пресу братніх соціалістичних країн — Польщі і Чехословаччини. Це КДБ також розцінило як кримінал. Тепер вже підключилась прокуратура. Викликають до обласного прокурора і оголошують застереження. Існувала така форма впливу — щось на зразок адміністративного попередження, за яким могли вживатись більш серйозні заходи. Сіренко підписатись під протоколом про таке застереження відмовився:

— Я вважаю, що надсилати вірші до соціалістичних країн — це майже те саме, що друкувати їх у газетах Запоріжжя чи Кіровограда.

Після однієї з передач «Свободи» Володимира Івановича «запрошують» до секретаря обкому партії з питань ідеології. В кабінеті сидить начальник обласного управління КДБ.

Секретар показує Сіренку аркуш паперу, на якому щось надруковано. І говорить:

— Ось радіоперехват передачі «Свобода» про вас. Як ці відомості потрапили за кордон? Треба дати відсіч нашим ідейним ворогам.

Сіренко:

— Там йде мова про те, що мені не дають друкуватись, що мене переслідує КДБ. Це правда чи ні?

— Правда.

— Так чому ви мене примушуєте спростовувати правду, тобто брехати?

І тут у Володимира Івановича з'являється ідея:

— Давайте дамо відсіч ідейним ворогам справою. Вони сповіщають, що мене не друкують, а ви візьміть і випустіть збірку моїх віршів.

Секретар пішов кудись радитись, ходив хвилин двадцять.

А В. Сіренко поки що звертається до чекіста:

— Може б ви розпорядились, щоб перестали за мною ходити, дихати у потилицю, влаштовувати провокації?

Той спочатку обурився:

— Цього не може бути.— А потім:

— Обіцяю, що ми не будемо вас турбувати, якщо ви не будете турбувати нас.

Та слова не дотримав.

Тим часом повертається партідеолог:

— Будемо друкувати. У вас є в видавництві збірка? А в газетах?

— Є, давно лежать.

— Готуйте, я дам команду.

Почалась праця над збіркою. Посиділи з редактором видавництва «Промінь», почистили, відправили до друкарні. Через якийсь час приходить автор туди, питає:

— Як йде моя збірка?

— Ніяк не йде. У нас її забрали, шукайте в обкомі.

Побіг в обком, а там:

— Ваш збірник у інструктора, розмовляйте з ним.

Сидить інструктор молодий, тільки початківець у своїй важкій праці, але вже добре обізнаний (звичайно, краще автора), що можна, а що ні, як треба писати, як не треба.

— Необхідно переробити дещо. Ось у вас дуже часто вживається слово «Україна», давайте замінимо на «Батьківщина», викинемо «козаків» і взагалі всяку старовину. А що це за назва «Батьківське поле»? Значно краще звучатиме «Ленінське поле» чи «Колгоспне».

.Було ще немало подібних розмов, умовлянь, тиску, немов виходила не поетична збірка, а щонайменше Конституція держави, та врешті-решт вийшла. Вона могла слугувати властям засобом контрпропаганди. Про це, зокрема, свідчить той факт, що більша частина тиражу розповсюджувалась у Сполучених Штатах і Канаді, а не на батьківщині поета.

А він не вгамовується. Серед його друзів ширше стає коло тих, кого називали «дисидентами» — Б. Антоненко-Давидович, Олекса Тихий, Олесь Завгородній, одна з засновниць Української Гельсінської спілки Оксана Мешко, сім'я дніпропетровських правозахисників Кузьменків та багато інших.

В. Сіренко гостро реагує на негативні явища в радянському житті. Одним з таких негативів служила заборона властей друкуватись. Причому напряму, як кажуть, нікому не відмовляли, а виставляли головну «причину» — немає паперу. В такому випадку, всі, хто міг і наважувався,— посилали свої твори за кордон. Володимир Іванович відгукується на ці факти «Гомеровою одисеєю»:

У видавництво дід Гомер
Свої поезії припер.
Редактор так сказав Гомеру:
— Не піде, бо нема паперу...
Скипів, образився Гомер
І вірші за кордон відпер.
Щоб був папір, старий Гомер
В тайзі рубає ліс тепер.

За такі та їм подібні вірші треба закликати до «порядку». Але як це зробити? Дисидентських заяв він не пише і не підписує, самвидав не поширює, вірші за кордон потрапляють повз нього. КДБ вирішив зайти з іншого боку.

До справи залучається міліція — одержує завдання: будь-що організувати на В. І. Сіренка кримінальну справу. Стеження посилюється, і врешті-решт зачіпку вдалося знайти.

В інституті мінеральних ресурсів Володимир Іванович займався редагуванням матеріалів — технічних і наукових звітів, наукових статей тощо. Крім того, йому доручалось забезпечення інституту різними бланками. В основному друкувались вони в друкарні міста Кобеляки Полтавської області. У Сіренка з її працівниками склались добрі стосунки, від яких була велика користь справі. Наприклад, коли інститут не мав паперу, чи не міг вчасно розрахуватись, то замовлення виконувались у борг.

Якось Володимир Іванович звернув увагу, що працівники бухгалтерії, друкарні змушені робити розрахунки, досить складні і великі за обсягом, користуючись такою «технікою», як ручні рахівниці. А він знав, що в інституті зберігається багато непридатних списаних лічильних машинок — калькуляторів, які ніяк не могли зібратись викинути. Сіренко пропонує одну з них відремонтувати і передати в друкарню. Машинку привели до ладу, передачу оформили за правилами, і бухгалтери одержали калькулятор, а з ним якесь полегшення в роботі.

Мабуть, чогось такого чекали «компетентні органи». Не до міліції, не до КДБ, а до Амур-Нижньодніпровського райкому партії на В. І. Сіренка поступає заява з дуже негативними політичними характеристиками і повідомленням про «незаконну» передачу калькулятора.

Репресивна машина приведена до дії. Та спочатку — пробуксовка. Якщо заява надійшла до райкому, перевіряти прийшов звідти інструктор. Чи може був недосвідчений, чи не встигли проінструктувати де слід, але ніякого криміналу не знайшов.

Все ж прокуратура порушує кримінальну справу. І знову затримка. Хоч цілий рік тривало слідство, слідчий прокуратури Горяний складу злочину не побачив. Справа в тому, що для відкриття кримінальної справи в суді

потрібен позов з боку потерпілої організації, але в інституті ніхто його подавати не збирався.

Та під тиском КДБ суд, точніше суди, бо було їх два, все ж таки відбувся. Це сталось у квітні і травні 1985 року.

Під час першого розгляду суддя, як не тиснули на нього, не знайшов складу злочину і повернув справу на дослідування.

Тоді доручили засудити В. Сіренка Голові Амур-Нижньодніпровського суду Притулякові, пізніше заарештованому за грубі порушення законності. До судового засідання він попрацював зі свідками — одних залякав, тих, хто могли «підвести», викреслив. Знайшов підходящого «експерта» з електроніки, готового підтвердити все, що потрібно.

Друге судове засідання відбулося 23 травна 1985 року.

Прокурор з високим громадянським пафосом затаврував «злочин» В. Сіренка, зажадавши для нього суворого покарання. Суддя вів засідання залізною рукою — протокол засідання фальсифікувався безпосередньо в залі, бо свідки говорили одне, суддя наказував записувати інше — те, що треба для засудження. Таким чином, набрали матеріал для вироку: крадіжка, зловживання службовим становищем — два з половиною роки примусових робіт.

На примусові роботи відправили до Астраханської області, потрапив у районний центр Камизяк. Та світ, як кажуть, не без добрих людей. Влаштуванням В. Сіренка повинен був займатись начальник міліції майор Буличов. Він прочитав справу, поговорив з арештантом, зрозумів, що все «висосане з пальця», і прийняв таке рішення:

— Працювати будете вахтером у гуртожитку, у вільний час пишіть свої вірші.

Володимиру Івановичу довелося в Камизяку зайнятись двома літературними жанрами. Перший — це поезія. На щастя, ті, хто погнав його в заслання, не скористались історичним прикладом царя Миколи Першого, не заборонили «писати і малювати», як той у свій час Тарасу Шевченку. І немало поетичних рядків народилось в Камизяку:

І присудили чужину
Мені далеку, невідому.
Сюди листи ідуть із дому,
Здається, вічність не одну.
Я скнію тут і дні лічу,
У райлікарні дотліваю,
А найстрашніше, що не знаю,
Коли додому полечу,
У свій благословенний край,
На свою милу Україну.

А другий жанр — заяви до Верховного суду СРСР, Генерального прокурора, в інші високі інстанції. Звідусіль одержував стандартні відписки: «Вирок правильний. Оскарженню не підлягає».

Спрацювала лише заява на ім’я XXVII з’їзду КПРС. Її передали до Генерального прокурора Союзу, вочевидь, з пропозицією вирішити справу по справедливості. За його протестом вона була переглянута — лише тепер

впевнились, що і шеляга не варта, і Верховний суд вирок скасував. З травня 1986 року Володимир Іванович повернувся додому.

В своїй заяві на ім'я з'їзду В. Сіренко писав, що всі поневіряння почались з виключення з партії. В 1987 році його запрошують до Москви до «самого» голови Комітету партійного контролю М. С. Соломенцева, який повідомив, що не тільки поновлюють Сіренка в партії, але й зараховують йому 22 роки втраченого стажу.

Після довгих роздумів Володимир Іванович вирішує повернутись у КПРС, щоб через деякий час самому покласти партійний квиток. Це він зробив у 1988 році.

Та відмовлятись від епістолярного жанру у відносинах з властями час ще не настав — у неволі знаходились «діти» — рукописи віршів та інших творчих доробок. Листування продовжувалось майже півтора року. Це вже був період перебудови, багато з того, про що писав В. І. Сіренко, тепер на весь голос звучало з партійних і державних трибун. Але лише наприкінці 1987 року рукописи повернулись до поета.

Оскільки серед головних винуватців поневірянь В. І. Сіренка були органи безпеки, він звернувся до них з вимогою вибачення. І одержав у грудні 1992 року лист від начальника управління СБУ в Дніпропетровській області В. М. Слободенюка з вибаченням і довідку про реабілітацію.

Повернувшись із заслання, Володимир Іванович пішов працювати редактором Дніпропетровського обласного телебачення, вів дві авторські передачі — «Не поле перейти», присвячену ветеранам Великої Вітчизняної війни, та «З душі і серця», в якій знайомив телеглядачів з письменниками і поетами. Побачили світ його поетичні збірки — «Батькове поле», «Корінь мого роду», «Голгофа», «Навпростець по землі», книжка спогадів «Велика зона злочинного режиму».

Володимир Іванович — член Спілки письменників України, входить до складу її Ради. Його ім'я занесене до всесвітнього довідника «Людина і творчість», який видається Оксфордським університетом.

Поет живий, здоровий — нічого не взяло.
Зустрів його я в місті, у метушні людей.
Йому троянда істини торкнулась до грудей,
Йому всміхались далі, йому земля цвіла,
І сонце шанобливо хилилось до чола.

Р. Терещенко

СТРАДНИК ЗА ІДЕЮ ВОЛЬНОСТИ

СОКУЛЬСЬКИЙ Іван Григорович*. Народився в 1940 році. Поет. Двічі відбув покарання в таборах ГУТАБу. Помер у 1992 році.*

13 січня 1981 р. головуючий на судовому засіданні Дніпропетровського обласного суду оголосив вирок двом «особливо небезпечним злочинцям-рецидивістам» І. Г. Сокульському і Г. А. Приходьку — по 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

За що ж така сувора кара? Хто такі І. Сокульський і Г. Приходьмо? Про Григорія Приходька коротенько, бо цей нарис присвячений Івану Сокульському.

Григорій Приходько народився в 1937 р. у селі Лукашеві Синельниківського району. На момент арешту працював електриком у колгоспі ім. Газети «Правда» в селі Олександропіль. Брав активну участь у правозахисній діяльності, в 1974—1978 роках за інакомислення відбув ув'язнення, тепер попав у лабети «правосуддя» вдруге. На початку 90-х років — голова Української Народної партії.

Іван Сокульський народився 13 липня 1940 р. на хуторі Червоноярському Синельниківського району. Закінчив середню школу. Хотів вступити до Дніпропетровського університету, не вдалося.

Треба було заробляти на хліб. Працював токарем на Нижньодніпровському заводі залізобетонних конструкцій, потім у тресті «Павлоградшахтобуд», з жовтня 1960 р. — електрослюсар у тресті«Червоноградвугілля».

У серпні 1962 р. поступив на філологічний факультет Львівського державного університету. Перебуваючи на третьому курсі, перевівся до Дніпропетровського університету. Слід сказати, що цей університет був досить зрусифікований, — викладання на всіх факультетах велось на російській мові. І на цьому тлі Іван Сокульський став «білою вороною» — розмовляв виключно українською мовою, вірші писав також тільки українською, збирав колядки, записував народні українські пісні. За агентурними даними тримав у себе книгу західного дослідника І. Кошелевця «Панорама найновішої літератури в УРСР». В умовах пильної уваги до можливих фактичних, а частіше існуючих у хворобливій уяві «охранителів» проявів «українського буржуазного націоналізму» це не могло не викликати відповідного інтересу. З Іваном «працюють» комітет комсомолу і партком, викликають на профілактичні бесіди до КДБ, але він стоїть на своєму. Справа закінчилась виключенням у травні 1966 р. з комсомолу і університету, з формулюванням «За недостойноє повєдеціє».

Ким тільки не працював вигнанець Іван Сокульський, куди тільки не звертався, щоб заробити на шматок хліба. Наведемо записи з трудової книжки Івана, де кожне короткочасне працевлаштування невдовзі закінчується надписом: «уволєн по собственному желанію», чи то по «согласию сторон»: вересень 1966 — літпрацівник районної газети «Приорільська правда», жовтень 1966 — молодший літпрацівник газети «Червоний гірник», січень 1967 — редактор Дніпропетровської обласної бібліотеки, 1968 — літпрацівник

багатотиражної газети «Енергетик» Придніпровської ДРЕС; червень-вересень 1968 — вихователь гуртожитку ЖЕК тресту «Дніпросантехмонтаж», січень-лютий 1969 — працівник воєнізованої пожежної охорони УВС при облвиконкомі, березень-червень 1969 — матрос-касир пароплава «В.Сосюра» Дніпропетровського річкового порту[1].

Неможливість працевлаштування за фахом не була результатом непрофесійності Івана Сокульського чи злої волі керівників установ. Кожного разу діяла темна сила, що посилала вказівки з вулиці Короленка.

Цікаво, що відносно І. Сокульського обласне управління КДБ регулярно інформувало першого секретаря Дніпропетровського обкому партії О. Ватченка. В книзі «Тернистим шляхом до храму» наводиться резолюція О. Ватченка на доповідній записці обласного управління КДБ: «Значит Сокульский работает воспитателем. Доложите. 11.06.1968 г.»[2].

Доповіли: вже не працює: «Уволен по собственному желанию».

Шістдесяті роки відзначалися певним піднесенням громадської активності, започаткованої XX з'їздом КПРС і доповіддю М.Хрущова про культ особи Й. Сталіна. Деяка лібералізація суспільно-політичного і економічного життя породили в певних верствах населення сподівання щодо можливості реалізації конституційних прав і свобод громадян, особливо серед молоді і інтелігенції.

Проявом цього між іншим стала поява цілого покоління так званих шістдесятників — молодих літераторів і митців — Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Іван Драч, Василь Симоненко, художниці Алла Горська, Стефанія Шабатура і багато інших. На Дніпропетровщині це були Віктор Корж, Валентин Чемерис, Микола Чхан, Володимир Сіренко, Іван Сокульський.

Молоді поети, письменники, художники, не відкидаючи вимог соціалістичного реалізму, в той же час хотіли творити не за офіційними вказівками, а як наказує душа, художнє натхнення, свій погляд. А це вже насторожувало власті, загрожувало нехай не відходом, але відхиленням від їхніх керівних настанов.

Осередками, навколо яких гуртувались молоді митці, стали клуби творчої молоді. Перший з них виник у 1960 р. у Києві за ініціативою художниці Алли Горської і поета Василя Симоненка. Його очолив режисер Лесь Танюк. Поетичні вечори клубу збирали сотні учасників. Поступово діяльність Клубу набирала все виразнішого національного забарвлення. Пройшли вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Леся Курбаса, Миколи Куліша. Такий напрямок діяльності Клубу партійне керівництво дуже занепокоїло і його в 1964 р. закрили.

На Дніпропетровщині подібний клуб організувати не вдалося. Були окремі виступи поетів у клубах, палацах культури, але постійно діюче об'єднання не створилось. Значну роль у цьому зіграло те, що молоді люди, які виступали ініціаторами створення клубу — І. Сокульський, О. Завгородній та інші вже знаходились під пильною увагою обласного управління КДБ, яке ретельно відстежувало їхню діяльність і регулярно інформувало обласний комітет партії.

На початку лютого 1966 р. КДБ повідомив обком КПУ, що 31 грудня 1965 р. група молодих людей, одягнувши українські костюми, співали колядки на квартирах викладачів Дніпропетровського університету, будівельного і сільськогосподарського інститутів. Ще не кримінал. Але потім юнаки і дівчата, обговорюючи свої візити, називали один одного «пан » і «пані»

і оцінювали свою акцію, як велику перемогу українства. Це вже підходило під визначення «український націоналізм»[3].

«13 квітня 1968 р. ці ж молоді люди провели вечір поезії в Палаці культури Придніпровської електростанції. На вечорі виступали члени літературної студії Дніпропетровського університету, а також «профілактовані за націоналістичні висловлювання» І. Сокульський, О. Завгородній, М. Скорик, Т. Скорик.

Наступного дня учасники вечора поїхали до села Нікольського Солонянського району на могилу князя Святослава. Під час поїздки розмови велись про стан української мови, русифікацію, прославлявся роман О. Гончара «Собор».

Намагались, але невдало, створити клуб творчої молоді»[4].

Знову ж таки поки що все обмежувалось інформацією до обкому.

Ситуація різко змінилась після виходу роману О. Гончара «Собор», в якому автор гостро поставив питання моралі, необхідності боротьби з бездуховністю, збереження культурних надбань народу.

Спочатку все було тихо і спокійно. У пресі з'явились схвальні рецензії. Але невдовзі, хтось з пильних «літературознавців» дійшов до висновку, що образ негативного героя пройдисвіта-кар'єриста Володьки Лободи дуже нагадує постать О. Ватченка. Тим більше, що деякі моменти немов би давали для цього привід: дія роману відбувається на Придніпров'ї, Ватченко, як і Лобода, запроторив рідного батька до Будинку престарілих.

Ватченко надзвичайно хворобливо ставився до будь-яких зазіхань на свою персону. З обкому полетіла команда пресі довести читачам, що трудящі Придніпров'я сприймають роман як наклеп на радянську дійсність, на робітничий клас. Зразу ж з'явились відповідні рецензії, до редакцій газет і в Спілку письменників України пішли листи «обурених робітників» і цілих робітничих колективів.

Рецензіями і «обуренням трудящих» справа не обмежилась. За вказівкою обласного воєводи почалась розправа з тими, хто позитивно оцінював «Собор». Людям оголошували догани, «товкли» на зборах, виганяли з роботи, виключали з партії.

Не в змозі миритися з таким свавіллям, а також із зневагою до української культури група молодих людей — І. Сокульський, В. Заремба, М. Скорик, В. Савченко створили документ, який став криком душі небайдужих — «Лист творчої молоді Дніпропетровська». Його розмножили на друкарських машинках і розіслали на ім'я голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ з питань ідеології Ф. Овчаренка, секретаря спілки письменників України Д. Павличка, до редакцій газет і комітетів комсомолу Дніпропетровських вузів. Невідомо, чи читали «Листа» адресати, але як законослухняні громадяни надіслали його до обласного управління КДБ? У восьмитомній архівно-слідчій справі І. Сокульського сьомий том весь складається з «Листів творчої молоді» — такий вагомий речовий доказ протиправної діяльності.

Про що ж йшла мова в «Листі»? Оскільки він не знайшов досить широкого розповсюдження в пресі, дозволимо собі навести досить великі фрагменти з нього.

— Звертаємо увагу комуністів, керівників та громадських діячів нашої суверенної держава — Української РСР, однієї з держав — засновниць ООН, на той погромницький шабаш, що ось уже кілька місяців триває на Дніпропетровщині, на дике й безглузде переслідування чесних і відданих справі побудови комунізму українських громадян. Ця кампанія є настільки безпа-

рдонною і безпринципною, що перед нею бліднуть найдикіші витівки відомих усьому світові китайських хунвейбінів.

Численну групу громадян оббріхано на всіх офіційних і неофіційних заходах обкому, райкомів і парткомів, щоразу викриваючи їхні «чуждые народу взгляды» і непомірно перекручуючи, як кому заманеться, факти... Їх цьковано в обласній пресі і радіо, у такий спосіб створюючи видимість «общественного мнения» за класичним зразком щедрінського «градоначальника города Глупова».

Найбільшої брутальности сягнула так звана дніпропетровська кампанія у зв'язку з появою нового роману нашого земляка Олеся Гончара «Собор».

Спочатку обласні газети«Зоря» і «Прапор юності» виступили із схвальними рецензіями на цей твір. А вже через місяць на одній з нарад, де були присутніми секретарі низових партійних організацій Дніпропетровщини, відповідальні представники преси, секретар обкому Ватченко затаврував ганьбою всі ці рецензії й дав команду пресі довести читачам, що «рабочий класс Днепропетровщины не принимает «Собора». Відразу газети зарясніли «мнениями рабочих» о «Соборе».

Редакції газет отримували листи — протести проти обплльовування автора роману. Але редактори тримали їх усекреті, виясняли прізвища і місце роботи авторів і доповідали в обком і КДБ.

Обкомом КП України було заборонено вшанування 50-річчя письменника на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського університету та в міській бібліотеці, хоча цьому передували численні оголошення. Завідуючий ідеологічним відділом обкому т. Васильєв заявив на семінарі ідеологічних працівників області: «Роман «Собор» — это такой коловорот, вокруг которого группируется все идейно вредное, враждебное нашей действительности».

І ось виключено з партії й увільнено з роботи працівника відділу пропаганди і агітації газети «Зоря», одного з найстаріших журналістів нашого міста — С. Ю. Шейніна за написання позитивної рецензії.

Виключено з партії працівника відділу культури газети «Зоря» М. Т. Скорика за те, що запропонував сфабриковану «статтю» напівписьменного робітника Г. Діхтяренка і Ко («Я бачу життя не таким», «Зоря» від 06.01.1968 р.) вмістити на редакційну дошку «Тяп-ляп».

Виключено з комсомолу і увільнено з роботи талановитого журналіста В. Зарембу за те, що мав сміливість дати відсіч авторові наклепницької статті н а«Собор» лейтенантові КДБ, завідуючому відділом інформації газети «Зоря» О. З. Кириленкові («Не собори — люди!», «Прапор юності від 07.06.68 р.»).

Звільнено з роботи без будь-яких підстав працівника відділу сільського господарства газети Зоря» Опанасенка.

Виключено з партії і увільнено з роботи талановитого режисера Дніпропетровського українського театру ім. Т. Г. Шевченка Риму Степаненко за постановки п'єси М. Стельмаха «Кум королю».

Сувору догану з попередженням «вліпили» комуністові, вчителеві 64-ї вечірньої школи Г. Прокопенку (наполягав на опублікуванні статті-відповіді оббріхувачам «Собору» й «філософові» І. Морозу).

Звільнено з роботи відповідального секретаря Дніпропетровського відділення Українського театрального товариства С. Левенця.

Звільнено з роботи в Дніпропетровському видавництві «Промінь» відомого письменника В. Чемериса.

Звільнено з роботи в Придніпровській багатотиражці молодого поета І. Сокульського.

Велику «накачку» по партійній лінії мав редактор названої багатотиражки М. Дубінін за опублікування позитивного відгуку робітників Д. Семенка і Б. Уніата на «Собор» («Енергетик» від 10 квітня 1968 р.).

Звільнено з роботи (вже в котрий раз) поета В. Сіренка. Переслідування його (вигнання з партії і роботи) тривають вже кілька років. Саме з того часу, як товариш почав писати українською мовою.

Партійну догану одержав працівник видавництва «Промінь» письменник В. Карапиш.

І список цей, мабуть, можна продовжити.

На всіх спілчанських та інших зібраннях постійно «товчуть» (засуджують за«український буржуазний націоналізм») талановитих поетів М. Чхана, В. Коржа і згадуваного вже В. Чемериса. Як правило, така «накачка» супроводжується відвідинами КДБ.

Дещо пізніше різними методами було покарано цілу фалангу української творчої молоді, як правило, літераторів Геннадія і Олеся Завгородніх, О. Овчаренка, В. Семененка, П. Макаренка, згаданого вже І. Сокульського, М. Романушка, О. Водолажченка, Г. Маловика та багато інших. І знову ж за той же фантастичний, видуманий у будинку на вулиці Короленка «український буржуазний націоналізм», а насправді за будь-яке занепокоєння долею української мови та української культури в шалено русифікованому Дніпропетровську.

В зв'язку з кампанією обпльовування «Собору» пожвавили «виховну» роботу місцеві кадебісти і знову поповзла ними ж пущена чутка про «националистическую опасность». Смішно навіть говорити, що ця «националистическая опасность» з'явилась саме в Дніпропетровську, де на не заледве мільйонне місто немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного вузу чи технікуму з викладанням українською мовою.

Невже обком комуністичної партії України не повинен стурбуватися украй ненормальним, антиленінським і антимарксистським станом рідної української мови в Дніпропетровську. Не правильніше було б злобу і «старання» спрямувати не на чесних комуністів і комсомольців, а на ці страхітливі порушення ленінської національної політики, коли українські робітники не знають своєї рідної української мови, рідної культури, бо змушені все своє життя перемелюватися в надійних, як і 50 років тому, жорнах русифікації.

Невже радянський патріотизм нинішнього українця не включає в себе національну гідність, національну гордість за свій великий і талановитий український народ?

Думається, чому це в української передової і творчої молоді лише один шлях — «український буржуазний націоналізм» (про це красномовно говорить діяльність Дніпропетровського КДБ), бо, як ми вже бачили, значна більшість її рано чи пізно виходить саме на нього. А людина з звичайним, не перекрученим глуздом побачила б тут лише слабосиле зародження елементарних понять національної гідності, національної повноцінності, а нерідко і почуття образи національної, а відтак і звичайної людської гідності.

Винна в цьому «буржуазна пропаганда»? Ні, дніпропетровська дійсність! І, якщо ми марксисти, її необхідно змінити так, щоб вона відповідала

ленінським нормам і радянським законам, а не переслідувати всіх передових, вірних марксизму-ленінізму українських громадян.

Ми, передова українська молодь, виховувалась у радянських школах і вузах на творах Маркса і Леніна, Шевченка і Добролюбова й усвідомлюємо, що історія — безперервний психічний розвиток людств й усе передове, прогресивне в цьому розвиткові гідне вивчення, поваги і шани прийдешніх поколінь. наступні епохи на шляху до своїх високих і гуманістичних ідеалів черпали й черпають все краще, що було в минулому.

Шановні товариші, поясніть, будь ласка, нам, про яку «националистическую опасность» базікають свідомі і несвідомі «друзі» українського народу? Хто дав їм право топтатися брудним русифікаторським чоботом на національній гідності українського народу?

Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх і всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії — відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах. Вважаємо, що такі кампанії в кінцевому своєму рахунку досягають одного — сіють ворожнечу між двома великими братальними народами.

Вибачайте, коли Ваша ласка, що ми в такій зарізькій формі написали Вам, бо писати про такі речі без обурення — значить нічого не написати.

Ми віримо, що Ви прислухаєтесь до нашого щирого голосу й вживете негайних заходів для виправлення ненормального становища, в якому опинилась творча інтелігенція нашого міста, сотні тисяч українців Дніпропетровської області.

Творча молодь м. Дніпропетровська[5].

Слід сказати, що прислухались дуже уважно, особливо тоді, коли « «Лист» прозвучав у передачі радіо «Свобода», був надрукований в україномовній пресі, в тому числі в часописі «Сучасність».

Публікації в закордонній пресі, особливо такого викривального характеру, розцінювались як антидержавний злочин і винні підлягали відповідальності за Кримінальним кодексом УРСР, статтею 62 — що зазначала: «Агітація або пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади, … поширення з цією метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення з цією метою в письмовій, друкований чи іншій формі творів такого самого змісту — карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк до п'яти років…»[6].

Кримінальна справа порушується проти Івана Сокульського, Миколи Кульчинського, а мабуть, щоб вона виглядала вагоміше, притягають асистента металургійного інституту Віктора Савченка. Крім участі в підготовці «Листа творчої молоді» їм інкримінується знайомство з творами самвидаву — збіркою листів О. Світличного «Репортаж з заповідника ім. Берії», книгою І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», навіть з лекцією цілком благонадійного шанованого академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки.

В червні 1969 р. заарештовують І. Сокульського, в липні — М. Кульчинського, у якого знайшли закладені до друкарської машинки декілька

примірників «Листа». Через відсутність доказів В. Савченка залишають під підпискою про невиїзд[7].

Слідство йшло півроку. Вели його досвідчені спеціалісти своєї справи, що не гребували провокаціями, залякуванням, іншими засобами психологічного тиску, щоб довести підслідним, що вони є запеклими антирадянщинами і підлягають суворому покаранню. Наприкінці 1969 р. створюється обширний «Обвинувальний висновок», де на базі багатоденних допитів, очних ставок, експертиз доводиться, що І. Сокульський, М. Кульчинський. В. Савченко є небезпечними державними злочинцями, діяльність яких загрожує існуванню Радянської влади і тому підлягають суворому покаранню.

Зовні процес, що відбувся наприкінці січня 1970 р., проходив за всіма правилами судочинства: суддя, народні засідателі, державний обвинувач, захисники, але без порушення прав людини не обійшлося. Судове засідання оголосили закритим, спочатку навіть не пустили родичів підсудних. Після настійних вимог адвокатів їм врешті-решт вдалося потрапити до зали, яка була заповнена «надійною» публікою — кадебістами в цивільному.

Через те, що справа будувалась на досить хисткому ґрунті і вагомої аргументації для доведення вини підсудних не існувало, прокурор проголошував заяложені ідеологічні штампи про великі досягнення Радянського Союзу в розв'язанні національного питання, дружбу народів СРСР, затаврував спробу «відступників» підняти руку на ці величні завоювання, кваліфікуючи її як антирадянську діяльність, що підпадає під відповідні статті Кримінального кодексу. Щоб обвинувачення лунало вагоміше, підсудним інкримінувалось читання таких «антирадянських» творів, як книга під редакцією М. Грушевського «Украинский народ в его прошлом и настоящем», ессе І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», листи політичних в'язнів з таборів. На цій основі прокурор вимагав застосувати до І. Сокульського і М. Кульчинського статтю 62 Кримінального кодексу УРСР, до В. Савченка статтю 187 [8]. (Поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад)[9].

Та процес пішов не зовсім так, як планували його організатори. Підсудні якісь звинувачення визнавали, якісь — ні, більшість свідків показувала зовсім не те, що від них вимагали, а навпаки. Студентка хіміко-технологічного інституту О. Рожко говорила про шовінізм, закриття українських шкіл, заборону святкування роковин Тараса Шевченка, доводила, що підсудні являються справжніми захисниками української культури. Свідок О. Кузьменко заявив, що на лаві підсудних сидять без всякої вини розумні чесні люди, справжні патріоти.

Досвідчені, кваліфіковані адвокати, спираючись на закон, твердили, що «справа» створена на порожньому місці, документи, зміст яких подавався як антирадянський, були такими лише в заангажованій уяві кадебістів. Вони настоювали, що до І. Сокульського і М. Кульчинського в крайньому разі можна застосувати статтю 187, а щодо В. Савченка взагалі можна обмежитись окремим визначенням. Але на суддів аргументація захисників не поділяла, бо вони мали тверду вказівку: засудити, і чим суворіше, тим краще. Іван Сокульський одержав 4,5 року таборів, Микола Кульчинський — 2,5 року, Віктор Савченко — 2 роки умовно з трирічним іспитовим строком[8].

Та владі було мало скалічити життя трьом молодим талановитим людям. Процесом вирішили скористатись для організації «громадської думки», пока-

зати широким масам обличчя «ворожих елементів». За відповідною вказівкою в трьох обласних газетах 7-8 лютого 1970 р. з'являються великі статті: «Отравленные перья» («Днепровская правда»), «Так, це — зрада» («Прапор юності»), «Маска і обличчя наклепників», («Зоря»), де автори без всякої ніяковості лили бруд на засуджених, обвинувачуючи їх в усіх смертних гріхах, аж до зради Батьківщині, зовсім не бентежачись, що нападають на беззахисних людей, які не мають найменшої можливості, щоб їм відповісти.

Іван Сокульський відбуває покарання у колонії суворого режиму в Мордовії, у селах Потьма, Явас, Умор, а з кінця 1971-го — у Владимирському централі, в тому числі в «психбараці» цієї в'язниці.

В грудні 1973 року виходить на волю. У перерві між виходом на волю та другим арештом тривають нескінченні пошуки роботи, короткі терміни працевлаштування: слюсар-монтажник будівельного тресту, робітник з підготовки залізничних вагонів механізованого управління, робітник заводу залізобетонних конструкцій, сигнальник паливно-транспортного цеху Придніпровської ДРЕС, виконавець художніх робіт виробничо-художного комбінату, машиніст сцени театру ляльок, агент з доставки квитків, реалізатор туристичних квитків, приймальник вантажів, двірник-сторож житлово-експлуатаційної контори, прибиральник міжшкільного виробничого комбінату[10].

Незважаючи на тяжкі умови життя, не залишає поетичної творчості. З під пера виходять: «Отак ми є за руки взявшись», «Руїна», «Сибір», цикл «Владар каменю» і багато інших.

Цей, здавалось би, безпросвіт Івана означений, окрім поезії, ще й світлими особистими подіями. У серпні 1974 року він одружується з Ориною Лесів, з якою його познайомив її брат, а Івана побратим-однотабірник, поет, греко-католицький священик Ярослав Лесів, запросивши Івана на гостину до Карпат. У жовтні 1975 року у Івана й Орисі народилася донька Марієчка. Нібито все налагоджувалося, можна було якось жити-існувати. Пишуться вірші, публіцистика. Іван слідкує за політичними подіями і не може стояти осторонь від процесів, що відбуваються в Україні. Звісно, він знав про постійні арешти української інтелігенції. У відповідь на нову хвилю репресій, коли за ґрати кинуто його близьких друзів Миколу Горбаля, Ярослава Лесіва та Петра Розумного, у 1978 році Іван Сокульський вступає до Гельсінської правозахисної групи, бере участь у акціях на захист в'язнів совісті, проти незаконного переслідування правозахисників.

Що собою являла Українська Гельсінська Група (УГГ)? Поштовхом до її виникнення стала нарада 33 європейських країн, США і Канади влітку 1975 р. Підписуючи Прикінцевий акт, представники СРСР зобов'язувались дотримуватись прав людини у межах Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 р.

В Прикінцевому акті Наради говорилось про недопустимість переслідування людей за переконання. Звичайно, підписуючи Гельсинський акт, брежнєвське керівництво не збиралось його виконувати. Все робилось, як кажуть, про людське око.

Про створення Української Гельсінської Групи повідомив на прес- конференції закордонних журналістів у Москві 9 листопада 1976 р. М. Руденко (В Україні представників зарубіжної преси не було). До Групи увійшли, крім М. Руденка, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук'яненко, Н. Строката-Караванська, М. Мартинович, М. Матусевич, О. Тихий, І. Кандиба. Колишній генерал П. Григоренко став представником Групи в Росії.

В документах групи говорилось про необхідність виконання Гельсінських угод, сприяння розширенню контактів між народами і вільному обміну інформацією, акредитування в Україні представників зарубіжної преси. Автори документів УГГ наголошували, що головним мотивом їхньої діяльності буде не політичний, а гуманітарно-правовий: ознайомлення громадськості з Декларацією прав людини ООН 1948 р., зокрема з положенням про те, що «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їхнє виявлення: це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів»[11].

УГГ стала першою опозиційною саме організацією, яка згуртувала людей, що визначили своїм завданням постановку української проблеми в контексті загальнолюдських цінностей. Вона виступала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей, тісно контактувала з російськими правозахисниками, що сприяло об'єднанню руху опору в СРСР. Члени УГГ, як і російські правозахисники, діяли в умовах постійного переслідування, жорстоких репресій — їм не давали працювати, кидали до таборів, в'язниць, психіатричних лікарень. УГГ працювала до 1980 р., коли в результаті арештів змушена була припинити свою діяльність. Діяльність Івана Григоровича в УГГ була досить помірною, проте у березні 1980 р. у нього проводять обшук, вилучають вірші, щоденники, нотатки особистого характеру, друкарську машинку. 11 квітня він потрапляє за ґрати.

Починається слідство, для проведення якого створюється спеціальна група досвідчених спеціалістів у психологічному ламанні, доведенні підслідного до потрібних слідству «кондицій», немов би заарештований не пересічний громадянин, а ціла кримінальна банда. Правда для системи один інтелектуал був страшнішим, ніж зграя карних злочинців. І тривало слідство не багато, не мало — 9 місяців, — за які слідчі намагались довести антирадянську сутність підслідного і подати вагомі матеріали для судового процесу. «Працювали» не за страх, а за совість — багатогодинні виснажливі допити, що проходили в умовах психологічного тиску, очні ставки, експертизи тощо. Та Іван Сокульський категорично відмовляється працювати зі слідством, ставить вимогу заміни слідчого, бо був знайомий з його «методами» ще під час минулого арешту в 1969 р. Він не дає показань, не називає нічиїх прізвищ, нічого не підписує. Визнає лише те, що не потребує доказів — авторство віршів.

Все обвинувачення будувалось саме на «аналізі» віршів, начерків статей, намаганні довести їх ворожий антирадянський зміст. Причому, часто абсолютно невинні, далекі від політики, твори в службовому розпалі слідчих кваліфікувались як страшна «антирадянщина». Наведемо для прикладу вірш «Запах пам'ятає квітку»:

Запах пам'ятає квітку
(він її залишив лиш на мить),
В бік її задивлений довіку,
Давним щастям тужить і болить:
— В літі поєднаємось коли?
Запах пам'ятає квітку.

В самотині, в далечині світу —
Безтрояндний шлях його лежить...
Через поле переходить літо —
Марно вилива блакить!
І нема на ці розстання ліку?
Запах пам'ятає квітку[12].

Висновок слідчого: 17 червня 1975 року, з метою підриву і ослаблення Радянської влади власноручно написав і зберігав у себе вдома до 12 березня 1980 року, тобто до дня обшуку і вилучення в нього, вірш під назвою «Запах пам'ятає квітку», в якому зводить наклеп на радянський державний та суспільний лад, зокрема: на сучасне становище в радянській Україні, стверджуючи, що доля радянської України нібито трагічна, що вона нібито гине, і що для неї ніде начебто нема захисту.

ПІДТВЕРДЖУЄТЬСЯ:
— речовими доказами — аркушами паперу з текстами вірша під назвою «Запах пам'ятає квітку» (том 8 а, с. 1—3);
— протоколом обшуку від 12 березня 1980 року (пункт 8), з якого видно, що аркуші з текстом вірша під назвою «Запах пам'ятає квітку» були знайдені і вилучені під час обшуку в квартирі СОКУЛЬСЬКОГО (том 1 а, с. 2);
— протоколом огляду від 23—30 березня 1980 року (пункт 8), з якого видно, що в названому вірші містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний та суспільний лад (том 1 а, с. 27);
— висновком почеркознавчої експертизи № 13-с від 27 червня 1980 року (пункт 5), в якому вказано, що текст вірша «Запах пам'ятає квітку», виконаний власноручно СОКУЛЬСЬКИМ (том 6, с. 73,73 зв., 77 зв.);
— показами обвинуваченого СОКУЛЬСЬКОГО, з яких видно, що він є автором і виконавцем рукописного тексту вірша «Запах пам'ятає квітку», написав його в 1975 році і зберігав у себе до вилучення під час обшуку (том 2 а, с. 33 зв.).

Твердження обвинуваченого СОКУЛЬСЬКОГО про те, що зміст вказаного вірша нібито не має ніякого відношення до становища в радянській Україні і що в ньому неначе йде мова тільки про квіти, спростовується контекстом самого вірша, а також контекстом інших вилучених у нього віршів, статей та нотаток, з яких видно, що СОКУЛЬСЬКИЙ постійно з метою завуалювати антирадянський, наклепницький зміст вірша, удається до алегорій, іносказань, і тим самим приховує під конкретними образами інші поняття[13].

Як бачимо, старанно і скрупульозно «трудились» слідчі, доводячи те, що не потребувало доказів. Зафіксовано, що листи паперу з текстом вірша знайдені під час обшуку в квартирі Сокульського, приводиться висновок криміналістичної експертизи, в якому вказано, що вірш «Запах пам'ятає квітку» виконаний особисто Сокульським І. Г. І нарешті показання самого Івана Григоровича про те, що він є автором вірша. Чи не занадто зусиль для доведення того, що доказів не потребує.

Ще один приклад:

«РУЇНА» (XVII ст.)

Тиша навстіж камінна,
Крик закуто глухий.
Так мовчить Україна —
Перетято шляхи.

Перетято їй горло,
І не клекіт, а хрип...
Не високий, не орлій —
А такий, як у риб.

Розтеклась Україна
На чотири шляхи...
Вже не стіни — руїни
Обступають ляхи.

І степи, наче доля,
Обміліли, втекли.
Одинока тополя
Пада, вибившись з сил.

Ані руш, ані з місця —
Мов на розстрілі тут!
Від землі — аж до місяця
Наші болі ростуть.

Мов на шлюб — білопінно
Йдуть на страту слова...
Так мовчить Україна,
Тільки болем жива [14].

Слідчий упевнено твердить, що І. Сокульський власноручно написав, а потім розмножив на друкарській машинці в трьох примірниках вірш під назвою: «Руїна (ХУІІ ст.)», який починається словами: «Тиша навстіж камінна». В ньому з антирадянських націоналістичних позицій зводить наклеп на радянський державний та суспільний лад, зокрема на сучасне положення радянської України, називаючи її руїною; на демократичні права, свободи і умови життя українців в СРСР, стверджуючи, що українці начебто не мають ніяких прав, що вони начебто примушені підкорятися і мовчати.

Твердження СОКУЛЬСЬКОГО про те, що і в цьому вірші, як і у вірші «Шевченкова дума», мова йде про далеке минуле України, спростовується уже згаданими вище його ж документами, з яких видно, що він, використовуючи літературний засіб звернення до минулого, фактично звертається в сучасне йому життя і при цьому зводить наклеп на сучасне становище України в складі СРСР [15].

В назві вірша вказано — 17 століття. В самому тексті чітко говориться: «...руїни обступають ляхи». Але слідчий з упертістю віслюка стоїть на своєму — наклеп на радянську Україну, відкидаючи в службовому ражі елементарну логіку.

В «Обвинувальному висновку» розглядається 11 віршів, декілька начерків статей і щодо кожного одне й те ж твердження: їх мета — «ослаблення і підрив радянської влади». Нормальній, не заангажованій людині неможливо зрозуміти, як така інтимна річ, як вірші при практичній неможливості їх розповсюдження, не говорячи вже про друк, відомі лише вузькому колу друзів могли «підірвати чи ослабити» багатомільонну могутню Радянську державу з її гігантським економічним і військовим потенціалом, потужною каральною машиною, що чітко відслідковувала і реагувала відповідним чином не тільки на вчинки, але й на думки людей.

І робиться загальний висновок: «таким чином переліченими вище діями по виготовленню, зберіганню і розповсюдженню з метою підриву та ослаблення радянської влади документів, в яких містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний та суспільний лад і заклики до боротьби проти радянської влади на Україні і за відокремлення України від СРСР, вчиненими на території УРСР, СОКУЛЬСЬКИЙ, як особа раніше засуджена за особливо небезпечний державний злочин, скоїв злочин, передбачений ст 62. ч. 2 КК УРСР»[16].

Що можна сказати про цей документ? Лише те, що здоровий глузд до нього пристосувати неможливо. Але про здоровий глузд кадебісти думали менш за все. Головне — створити «бомагу», в якій підслідний, хай хоч це не доведено, не аргументовано, виглядав би злочинцем, до того ж «рецидивістом», що не зробив висновків з попереднього ув'язнення і знову замірився на саме існування Радянської влади, а тому безумовно заслуговує самого суворого покарання.

Обвинувачення створено, затверджено прокурором і справа передається до самого «справедливого і демократичного» радянського суду.

Доречно навести оцінку самого Івана Григоровича відносно арешту в листі рідним, написаному в день арешту:

— Маю в Бога надію, що все-таки почуєте мене через стінки та грати, через відстані держав та ідеологій. Це вже вдруге мене репресовано тільки за те, що я смію думати і в міру своїх здібностей прагну реалізувати в собі те найсуттєвіше, що закладено в нас Творцем — нашу людську духовність. Як і 1969 року, мене знову звинувачують. А за докази моєї «злочинної діяльності» служать випадкові окрайці моїх думок та напівдумок, поетичних образів тощо. Недбало записані на найменших клаптиках паперу — вони зводяться докупи скрупульозно, перевіряються на предмет виявлення в них «ворожої діяльності».

Що ж залишається тут від декларованої нашою конституцією свободи слова й друку! Коли будь-яка думка чи натяк, що не вкладаються в рецепти підручника з марксизму-ленінізму, трактуються як антирадянщина і переслідуються як «особливо небезпечний державний злочин». Я не політик і не обстоюю ніякої конкретної політичної програми. Будь-яку (навіть найпрекраснішу!) політичну програму не вважаю спроможною суттєво удосконалити суспільство без нашої моральної відповідальності і громадського сумління. Як на мою думку, моральне вдосконалення окремої особистості куди значиміше для суспільства, ніж хлопавки тріскучих фраз та гасел, що нікого ні до чого не зобов'язують… …Своє покликання бачу в поетичній творчості, що нею займаюсь ще з юних літ. І, звісно, будучи українським інтелігентом, я не можу бути байдужим до теперішнього як ніколи трагічного стану мого народу, коли дні існування його як окремого й самодостатнього

народу, можна сказати, що злічено. І, мабуть, елементарно, що, будучи українським інтелігентом, я не можу разом з тим не бути й українцем — зі всіма випливаючими звідси наслідками! [17].

Судовий процес 7—13 січня 1981 р., як і всі подібні процеси, проходив за сценарієм, розробленим і затвердженим КДБ. Вирок винесено відповідний. Хоч за статтею 62 максимальний строк покарання передбачався до семи років, але як особливо небезпечному злочинцеві, до того ж «рецидивістові» І. Сокульському наділили 15 років — 5 років у тюрмі, 5 років у таборі суворого режиму і 5 років заслання[18] — тобто людину на довгі, довгі роки вилучили з нормального життя, відірвали від родини і «перевиховували» в потрібному для державі дусі. А просто кажучи, добивались того, щоб особистість зламалась і перетворилась у покірного безголосого раба держави. Саме цю мету переслідували суд і ув'язнення.

22 травня 1981 р. Іван Сокульський по етапу прибуває до Чистопільської в'язниці у Татарській АРСР. Починаються перші п'ять років за гратами.

Єдина розрада — листування з рідними: матір'ю — Надією Іванівною, дружиною Орисею, дочкою Марієчкою. Та й тут система не могла обійтись без катівні — дозволяється відсилати один лист на місяць. При порушенні тюремного режиму (а було воно чи ні визначало тюремне начальство, як йому заманулось), то й один лист на два місяці. Мало того, оскільки Іван Григорович і рідні писали українською мовою, то листи з Чистополя відправлялися до Києва для перекладу, поверталися до Чистополя, проходили там цензуру і лише тоді відсилалися до його домівки. Також і листи до нього — приходили до Чистополя, звідти направлялися до Києва, поверталися, проходили цензуру і вручалися адресатові. Але не завжди. Якщо інспектор з перевірки листів, вирішував, що «не положено», то лист конфісковувався.

Іван Григорович і родина одержали листи, написані, починаючи з 22 травня 1981 р., тільки наприкінці жовтня. Можна тільки уявити, яких мук зазнавали і він, і родина, не маючи вістей, не знаючи, що відбувається з кожним з них.

До покарання також входило обмеження побачень з сім'єю — один раз на півроку. Знову ж таки «за порушення режиму» право на побачення скасовувалось. Та й сама зустріч — один від одного відділені шклом, розмова з допомогою телефонної трубки, присутність пильного наглядача, вимога говорити тільки російською мовою. Побачення перетворювалось ще в один тяжкий іспит.

9 листопада 1981 р. інспектор з перевірки листів конфіскував всі записи Івана Сокульського, зроблені до переведення у в'язницю: 62 учнівських зошита, 567 аркушів різного формату, нотатник, 2 зошити виписок із слідчої справи, чернетки касаційних скарг до Верховного суду УРСР, 200 сторінок літературознавчого дослідження поезії Тараса Шевченка, 2 зошити власної лірики і віршів для дітей. Тюремників менш за все цікавило те, що вони мають справу з творцем для якої конфісковані папери найдорожче в житті, бо це плоди багатогодинних роздумів, напруженої праці, поетичного натхнення. Тупа жандармська позиція: «не положено». Неможливо пройти мимо і конфіскації дослідження поезії Тараса Шевченко. В листі, датованому 10 жовтня 1982 року (писався він на протязі двох місяців і десяти днів) Іван Сокульський відновив фрагмент конфіскованого рукопису, дав блискучий аналіз творчості великого поета. Але це ж один фрагмент. А сама глибо-

ка творча праця, якщо не знищена, то глибоко захована десь в тюремних архівах.

І в цьому частоколі «не положено», в надзвичайно важких умовах, метою яких було позбавити людину особистості, перетворити її в «гвинтик» системи, тільки високий інтелект, мистецька наснага давали можливість Івану Григоровичу не просто вижити, але й не втратити жаги до творчості, до набуття все нових і нових знань. Влада допустилась прикрої помилки — не перекрила можливості одержання інформації, — дозволялось слухати радіо і виписувати газети і журнали. Скориставшись цим, Іван Григорович виписує цілу низку періодичних видань. Сам перелік їх говорить про те, що людину не загнали в глухий кут, не позбавили надзвичайно широкого кола інтересів: це насамперед літературні часописи «Жовтень»,«Вітчизна», «Всесвіт», далі — «Вопросы философии», «США — политика, экономика, идеология», «Вопросы психологии», «Книжное обозрение», «Українська мова і література в школі», «Філософська думка», «Народна творчість», «Мовознавство» ті інші.

І постійна праця — в першу чергу поетична. В «Листах на світанку» сотні віршів філософських, роздумів про життя:

Все далі — шлях. Не буде в нім перерви
життя — не сон, бо є у нім мета.
Так є долини, щоб здолать Говерли,
так є ім'я і слово тверде «так!»

Щоденна праця нас рівня з літами.
Струною час! Нестримний світу лет.
І знову даль — наскільки серце стане...[19]

А також глибоко ліричних, звернених до коханої дружини, милої дочечки Марієчки сповнені любові, ласки, бажання дотягнутися до рідних хоч словом.

Кожен лист сповнений глибокого змісту. Велике місце в них займає виховання доньки. Батько, відірваний від неї на тисячі кілометрів і на довгі роки, залишався дбайливим, уважним вихователем, мріяв, щоб донька виросла здоровою, обдарованою, високоосвіченою людиною, щоб вона могла розуміти красу світу. Він шле поради, як краще побудувати її навчання, розвивати нахили, і не тільки поради, — в листах ми знаходимо описи подорожей по прекрасних місцях України. Дитячі вірші і постійні поради дружині — розвивати у дитини відчуття прекрасного.

Привертає увагу ще й таке. Піклуючись освітою, вихованням доньки, Іван Григорович серйозно досліджує питання педагогіки, зокрема шкільного навчання, особливо перетворення його в захоплюючий для дитини процес.

Говорячи, нехай і дуже коротко, про особистість, необхідно повернутись до умов, в яких змушена була існувати ця особистість.

Не задовольняючись запроторенням до в'язниці, влада хотіла добитися від Івана Сокульського покаяння, відмови від своїх переконань. З цією метою його етапують до Дніпропетровська, організують виступ по радіо.

Наведемо враження від виступу його друга, поета Володимира Сіренка:

«У радіовиступі Іван Сокульський розповів про свою родину, і насамперед про матір, яка все життя гнула спину в колгоспі, про своє навчання в

університеті, звідки його вигнали за націоналістичні погляди, сказав, що заплутався у поглядах, збився з прямої на манівці і тепер шкодує, засуджує свої дії. Я прослухав його виступ, не пропускаючи жодного слова. Спочатку мені було соромно за нього, а потім, коли проаналізував почуте, дійшов висновку — в даній ситуації Іван вчинив розумно. Жодного імені не назвав, нікого не скривдив, не обговорив. А саме цього хотілось кадебістам»[20]. Оскільки радіовиступ бажаних наслідків не дав, КДБ вирішило піти іншим шляхом. У газеті «Зоря» 12 червня 1983 р. з'являється «інтерв'ю» І. Сокульського, яке він начебто дав журналісту Л. Гамольському. Воно вже було створене так, як того вимагали організатори, з каяттям, наклепами на учасників правозахисного руху і взагалі на близьких людей.

Коли Іван Григорович прочитав це з дозволу сказати «інтерв'ю», він зауважив у листі від 15 серпня 1983 р. «Я познайомився з публікацією в газетах Дніпропетровська. Там думки Гамольського. Моїх слів там немає»[21]. Тобто, не гребуючи нічим, КДБ зліпило фальшивку.

В серпні повертають до Чистопільської тюрми і пильно слідкують, чи не можна чимось дошкулити, розквитатися за невдалу провокацію в Дніпропетровську. Скориставшись конфліктом 18 січня 1985 р. з сусідом по камері, тюремна адміністрація заводить карну справу за двома обвинуваченнями: «хуліганський вчинок» і «порушення нормальної діяльності виправної установи». З квітня 1985 р. Чистопольський районний суд засуджує І. Сокульського на три роки з приєднанням цього строку до ще не відбутого. Відроблялась практика довічного ув'язнення.

17 жовтня Івана Григоровича переводять до табору особливо суворого режиму в селі Кучино Чусовського району Пермської області. Цей табір для «особливо небезпечних» політичних в'язнів мав страшну славу. В ньому померли в 1984 р. Олекса Тихий, Михайло Курко, Іван Мамчин, Юрій Литвин, Валерій Марченко, в 1985 р. — Василь Стус.

Докладний опис табору залишив його в'язень Василь Овсієнко.

«Зона обладнана за останнім словом совєцької петинціярної (каральної) науки. Єдиний дерев'яний барак метрів до 100 довжиною і метрів 16 шириною оточений щонайменше сімома огорожами, загальною шириною 24 метри: колючий дріт, триметровий щільний паркан, мотаний дріт, другий триметровий паркан, вогнева зона, два паркани з колючого дроту з нахиленими досередини дротяними козирками під напругою, ще один паркан з колючого дроту. У землю закопані детонатори на випадок підкопу. На кожному розі вежа з автоматником. У вогневій зоні встановлене якесь лазерне бачення»[22].

Таке враження, що утримувались у таборі не мирні правозахисники, а зграя особливо небезпечних терористів.

У камерах холодно, вогко, прямо в камері нічим не відгороджена «параша»-унітаз. Через це постійний сморід, на вікні подвійні ґрати, так що квартирку можна відчинити лише на декілька сантиметрів, прогулянки обмежені. Всі умови для того, щоб людина відчула себе страшним злочинцем, що заслуговує такого суворого покарання і якщо не вмерла, то залишилась інвалідом.

Це вже були часи «перебудови», але на становищі в'язнів вона аж ніяк не позначилась. Навпаки, ставлення до в'язнів стало ще більш жорстоким. І. Сокульський за «постійне порушення режиму» позбавлявся права нормального листування і одержання передач, понад 100 днів провів у карцері, що надзвичайно тяжко позначилось на його здоров'ї.

8 грудня 1987 р. всіх кучинських в'язнів терміново вивезли до сусіднього табору. Це було під час зустрічі М. Горбачова з Р. Рейганом і треба було «спростувати» твердження світової преси про утримання політичних в'язнів і саме в селі Кучино. Представників закордонної громадськості привезли до табору і показали, що ніяких політичних в'язнів там немає.

Та врешті-решт настав кінець каторзі. 2 серпня 1988 року Іван Сокульський виходить на волю. Повертається до Дніпропетровська і зразу включається в активну політичну діяльність,— вступає до Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, видає незалежний часопис «Пороги», стає одним з засновників Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (згодом «Просвіта»), Народного руху України, «Меморіалу», громади Української автокефальної православної церкви. Упорядковує збірку «Владар каменю», в травні 1989 р. очолює Дніпропетровську організацію Української Республіканської партії.

Напружена, невтомна діяльність не могла не позначитись на підірваному 13-річним ув'язненням здоров'ї і 22 червня 1992 р. Іван Григорович Сокульський помер. Похований у Дніпропетровську.

31 липня — на сороковий день по смерті, прийшла довідка про реабілітацію.

Україна втратила ще одного славного сина, великого поета, полум'яного патріота.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Л. Степовичка. Мед із каменю, або друге пришестя Івана Сокульського. Слово про літературу і письменників Придніпров'я.— Д., 2006.— С. 222.

[2] Тернистим шляхом до храму.— К., 1990.— С. 156.

[3] Дніпропетровський обласний державний архів, (далі ДАДО). Ф. 19. О. 50. Спр. 56. Арк. 20).

[4] Там само. Ф. 19. О. 52. Спр. 72. Арк. 94—95.

[5] Тисяча років української суспільно-політичної думки.— К., 2001.— Т. 8.— С. 230-237.

[6] Реабілітація репресованих.— К., 1997.— С. 63.

[7] В. Савченко. Хроніка одного кримінального процесу// Бористен.— 1993.— № 5.— С. 26.

[8] Архів Служби безпеки України в Дніпропетровській області (Далі — АУСБУДО.— Спр. П-24613. Т. 8. Арк. 220.

[9] Реабілітація репресованих.— С. 66.

[10] Л. Степовичка. Вказана праця.— С. 223.

[11] Тисяча років української суспільно-політичної думки.— К., 2001.— Т. 8.— С. 267—269.

[12] І. Сокульський. Означення волі.— Д., 1997.— С. 297.

[13] І. Сокульський. Там само.— С. 46—47.

[14] Листи на світанку.— Д., 2002.— Т. 2.— С. 343—344.

[15] Там само.— С. 472.

[16] Листи на світанку.— Д., 2001.— Т. 1.— С. 33—34.

[17] Листи на світанку.— С. 265.

[18] АУСБУДО. Спр. П-25460. Арк 190.

[19] Листи на світанку.— Т. 1.— С. 265.

[20] В. Сіренко. Велика зона злочинного режиму.— Д., 2005.— С. 167.

[21] Листи на світанку.— Т. 2.— С. 80.

[22] Там само.— С. 380.

Р. Терещенко

3

ВАЖКИЙ ШЛЯХ ДО ПРАВДИ

Трагічні сторінки історії Дніпропетровщини 1917-1980-х рр.

ІНСТИТУТ ВОЄННИХ НАРАД ЯК ЗНАРЯДДЯ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

В історичній науці ХХ—ХХІ століть проблема зародження й затвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії завжди привертала до себе підвищену увагу дослідників. Радянською історіографією вона взагалі вважалася пріоритетною. Професійних істориків цікавили і продовжують цікавити різноманітні її аспекти: від причин політичної перемоги більшовиків під час революції та громадянської війни до наслідків довготривалого правління компартії та загального впливу радянської державно-суспільної моделі на світову систему. Однією з найбільш важливих складових процесу становлення радянської влади в Україні, безперечно, слід вважати проблему взаємовідносин між українським селянством, найчисельнішою верствою населення країни і основною соціальною базою антидержавних повстанських рухів 1918 — першої половини 1920-х років, і партією більшовиків, яка після переможного для неї завершення громадянської війни стала державною силою. Саме ці взаємини, на наш погляд, є ключем для розуміння багатьох інших явищ і процесів вітчизняної історії, що мали місце за часів радянської влади. Від встановлення тотального контролю над селом і його населенням залежала остаточна політична перемога комуністичної партії. На прикладі репресивної політики радянської держави щодо селян у 1919 — першій половині 1920-х років можна глибше зрозуміти процес становлення і механізм дії тоталітарного режиму в цілому, бо 20-ті роки стали часом апробації тих репресивних методів управління, що використовувались владою в 30-х і подальших роках. У взаєминах партії і селянства знаходяться, безсумнівно, й витоки подальших соціально-демографічних змін у радянському суспільстві, які в цілому важко назвати природним явищем з огляду на їхнє репресивне підґрунтя.

Втім, теми більшовизації українського села та становлення й інституалізації тоталітарного режиму в Україні у 1919 — першій половині 1920-х рр. не можуть вважатися достатньо вивченими без детального дослідження проблеми постійних чи воєнних нарад — надзвичайного органу радянської влади, що мав пряме відношення до встановлення повного контролю нової держави над сільським населенням України.

Після укладення перемир'я з Польщею та розгрому армії П. Врангеля лідери радянської держави мали право вважати, що на зовнішніх фронтах перемога залишилася за більшовиками: хоча вони й не змогли поширити революцію на Європу, зате спромоглися встановити свою владу майже по всій території колишньої Російської імперії. Однак, аби із закінченням регулярної громадянської війни безпосередньо перейти до так званого соціалістичного будівництва, більшовикам спочатку треба було стабілізувати

ситуацію всередині країни. А саме стабільності й не було: зріло незадоволення новою владою у флоті армії, значна частина особового складу РСЧА вважалася дезертирами, молодь всіляко уникала мобілізації, фактично сталося так, що «опір призиву до Червоної Армії переріс у збройну боротьбу»[1]. У пролетарському середовищі також похитнулась довіра до дій радянської влади.

Та найгірше склалися стосунки правлячої партії із селянством. Вважаючи селян перманентними носіями дрібнобуржуазної психології, більшовики в цілому не сприймали їх як надійних прихильників і ставились до них досить вороже. Надзвичайні заходи «воєнного комунізму» у відношенні до села із закінченням громадянської війни влада скасовувати не збиралася. Тому «скасування приватної власності на землю, заборона оренди, найманої праці, зрівняння у нормах землекористування, володіння худобою, реманентом, позбавлення куркулів громадянських прав викликали ворожість до влади Рад... Куркуль, власник товарного хлібу, став основним об'єктом позаекономічних методів його вилучення, тобто об'єктом насилля з боку держави. Середні селяни, які мали запаси хліба, в цьому випадку прирівнювалися до куркулів» [2]. Внаслідок власної селянської політики більшовики могли більш-менш надійно спиратися на селі тільки на нечисленних активістів та декласований елемент — сільський люмпен-пролетаріат, бо основна маса селянства автоматично опинилася у ворожому до режиму таборі. Тому й не дивно, що «із зростанням репресій село перейшло до методів селянської війни — терору проти комуністів і радянських працівників, розгрому колгоспів, радгоспів, припинилась видача хліба» [3]. Пік селянської війни припав на 1920—1921 роки. Аграрна Україна стала одним з головних вогнищ селянського опору, який в офіційних радянських документах отримав назву «політичного бандитизму».

Боротьба з українським повстанством стала реальною проблемою для більшовиків ще у 1919 р., коли вони взялися за практичну реалізацію своєї політики. Але внаслідок неприйняття більшістю селянства України більшовицької політики з'явилось чимало повстанських формувань, які настільки дезорганізували радянський тил, що незабаром це уможливило порівняно легке захоплення території країни армією А. Денікіна. Звичайно, більшовики намагалися викоренити повстанство, але їхні дії, як правило, не мали тоді певної системності та послідовності. На селі радянську владу репрезентували різноманітні продовольчі, каральні, робітничі, військові загони, які підпорядковувались різним державним установам і наркоматам, діяли за суперечливими планами, часто конфронтували між собою. Ясна річ, що через це у першій половині 1919 р. аграрна політика більшовиків в Україні практично не мала ніякої ефективності.

Після свого повернення в Україну у грудні 1919 — січні 1920 р. більшовики серйозно поставилися до попередніх прорахунків, зокрема, в боротьбі з селянським повстанством. Розв'язання проблеми стосунків з українськими селянами, а отже, і встановлення своєї влади в українському селі вони бачили в посиленні репресій, але не в зміні власних поглядів на перебудову суспільства і держави. Переконливим підтвердженням цього став наказ військового наркома РРФСР Л. Троцького від 11 грудня 1919 р. про заходи ліквідації «партизанщини» в РСЧА. В цьому наказі, зокрема, на підрозділи Південного фронту покладався обов'язок роззброєння «сільського бандитиз-

му». Дозволялося застосувати будь-які репресивні заходи, включно із так званою круговою порукою (відповідальністю) населення та використанням заручництва й розстрілів.[4] Ця директива Троцького стала основою для відповідних наказів командування Південного фронту О. Єгорова та Й. Сталіна від 21 та 26 грудня 1919 р. Згідно з першим з них, при особливих відділах фронту і армій утворювалися спеціальні загони, яким доручалася боротьба з ворожими «партизанськими, зеленоармійськими та іншими загонами і бандами, які організовані і діють у тилу Червоної Армії»[5]. За іншим наказом утворювалися так звані тили армій і дивізій, метою діяльності яких мала стати саме ліквідація антирадянських повстанських формувань. Начальники тилів підпорядковувалися штабам армій, тобто військовому командуванню. В їхньому розпорядженні знаходились регулярні частини, підрозділи особливих відділів, спецзагони по «боротьбі з бандитизмом».

Дані накази, як справедливо зазначив В. Верстюк, стали «першим кроком на шляху зосередження… боротьби (з повстанством) в одних руках…»[6]. [Війська, підпорядковані начальникам тилів, займалися вилученням у селян хліба, худоби, зброї, грошовими контрибуціями, арештами, захопленням заручників і проведенням масштабних каральних акцій включно із знищенням окремих «бандитських» сіл.

28 лютого 1920 р. наказом командування Південно-Західного фронту були створені єдиний тил фронту та управління його начальника, що мало безпосередньо відповідати за придушення антирадянського опору. Начальником тилу на правах помічника командуючого фронтом було призначено начальника Управління надзвичайних комісій і особливих відділів В. Манцева, а посади начальників тилів і дивізій суміщалися з посадами начальників особливих відділів. У розпорядження тилів, за наказом командуючого фронтом О. Єгорова від 29 лютого того ж року, передавалися частини внутрішньої охорони (ВОХРу), для яких боротьба з повстанцями визначалася основним функціональним обов'язком[7]. Таким чином відбувалася поступова централізація надзвичайних органів та концентрація під єдиним командуванням військових, переважно спеціальних і тилових, сил для придушення селянського руху опору.

Водночас із посиленням військової складової радянська влада намагалася вести наступ на селянство і на інших напрямках. З весни 1920 р. серед комуністичного керівництва почала домінувати думка про «завоювання» українського села не суто військовими методами, а й шляхом штучного розколу, розшарування в цілому монолітної селянської громади. Тобто передбачалась можливість продовження боротьби зі збройною опозицією руками самих селян. Саме в цьому, на наш погляд, полягав головний зміст законів про комітети незаможних селян (КНС) від 5 лютого та 9 травня 1920 р. Створені під опікою держави, КНС, які наділялися достатньо широкими адміністративними та поліцейськими функціями і замість сільрад подекуди ставали фактичною владою на селі, повинні були активно включатися в боротьбу з антирадянським рухом опору, стати, за висловом Р. Пайпса, п'ятою колоною у стані ворога[8]. Таким чином, в адміністративному та соціальному напрямках в цей час також почала напрацьовуватися методика ліквідації антирадянських проявів.

На початку січня 1920 р. московським керівництвом було розроблено проект директиви про військову політику більшовиків в Україні, що став

основою відповідної постанови уряду УСРР від 22 січня. Йшлося, зокрема, про обов'язковість ліквідації місцевого повстанства, роззброєння населення і застосування проти нього каральних заходів[9].

7 березня Реввійськрада Південно-Західного фронту видала спеціальний наказ, який містив детально розроблений план придушення повстанського руху, визначав основні вогнища останнього в Україні, ставив завдання його ліквідації, передбачивши відповідні методи дії.

Інституалізація боротьби з повстанством продовжувалася, доки існував сам рух опору, і охоплювала фактично всю територію України. У квітні 1920 р. Рада Народних Комісарів УСРР затвердила «Положення про організацію Управління тилами Південно-Західного фронту», за яким вся територія республіки (це і був тил фронту) розподілялась на окремі територіальні одиниці з ознаками військових округів. Таким чином Харківська, Донецька і Полтавська губернії ставали тилом власне фронту, Чернігівська, Київська та Волинська — тилом 12-ї армії, Катеринославська і Таврійська — 13-ї армії, Подільська, Одеська і Херсонська губернії — тилом 14-ї армії РСЧА[10]. Тили фронту та дивізій розподілялися на бойові дільниці (губернські, повітові, районні), начальники яких несли відповідальність за знищення повстанців. Здебільшого ці посади обіймали місцеві військові комісари, які очолювали спеціальні комісії, що складалися з представників військових і радянських організацій та виконували дорадчі функції [11]. При начальнику тилу Південно-Західного фронту також створювалася постійна комісія чи нарада, до складу якої входили представники НКВС, ЦК КП(б)У, Наркомпроду, особливого відділу і політвідділу фронту, Центрального управління надзвичайних комісій, а також окружного військкомату[12].

«Положення» рекомендувало налагоджувати міцні зв'язки між військовими надзвичайними та партійно-радянськими органами, що об'єктивно мало сприяти консолідації більшовицьких сил у боротьбі з українським повстанством. Як вважалося, «територіальні штаби, щільно зв'язані із своїми районами, мали змогу стежити за найменшою зміною обставин на селі, вивчати бази бандитизму й ... систематично і послідовно керувати самою боротьбою»[13]. «...Якщо на початку 1920 р. ...боротьба (з повстанцями) розумілася військовими керівниками лише як необхідність знищення живої сили активного бандитизму...,— визнавав згодом один з червоних військових начальників,— то з квітня... усе ясніше висувається необхідність зв'язати нашу військову політику на селі з процесом зміцнення Радянської влади і звільнення сільського бідняка з-під опіки... куркулів. Цей новий момент у боротьбі з бандитизмом позначився... у «Положенні про Управління тилами Півзахфронту»..., за яким до боротьби з бандитизмом, окрім військового командування, залучався увесь радянський апарат України»[14]. Ще у березні 1920 р. відбулася VI конференція КП(б)У, на якій голова РНК України Х. Раковський зазначив, що головним завданням радянської влади на селі є знищення отаманщини, котра, на його погляд, стояла між новою владою і селянством. У резолюції партконференції, зокрема, говорилось: «Захопивши в свої руки частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент..., порубавши ліс, нагромадивши хліб трьох (останніх) урожаїв, сподіваючись вільного (його) продажу, знахабнівши від безвладдя, ...маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі несвідому голу і голодну бідноту..., куркуль став фактичною владою на території України»[15]. Тим самим

владою визначалася так звана «лінія класового фронту» на селі, оголошувався похід держави на «куркуля» та «отаманщину».

Законодавчою підвалиною цього «походу» стала секретна «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстанцями», прийнята Раднаркомом України 20 квітня 1920 р. Цей документ акцентував увагу надзвичайних органів на посилення репресивних заходів щодо селянства і повстанського руху зокрема. У випадках прояву населенням відкритої непокори режимові, відмови видавати повстанців, зброю тощо передбачалось знищення сіл, арешти й ув'язнення всього дорослого чоловічого населення «бандитських» районів, майнові та продовольчі конфіскації, розстріли[16]. Проведення цих «попереджувально-каральних» заходів покладалося на ревкоми, виконкоми рад, губвійськкомати, надзвичайні комісії, регулярні підрозділи РСЧА.

5 травня 1920 р. до Харкова з цілою армією чекістів у 1400 чоловік прибув Ф. Дзержинський, надісланий з Москви з метою ліквідації місцевої «контрреволюції», котра явно активізувалася у зв'язку з польською війною. Аналізуючи перспективи боротьби з українським повстанством, шеф НК однозначно висловився, що «необхідна... єдність керівництва боротьбою усіх місцевих (надзвичайних) комісій, для цього потрібен апарат, якого досі не було»[17]. 29 травня Дзержинського наказом Реввійськради Південно-Західного фронту було призначено начальником фронтового тилу[18]. На цій посаді він пробув близько двох місяців, координуючи діяльність місцевих надзвичайних органів і формуючи основу репресивно-каральної машини придушення руху опору. Зокрема, за його наказом від 17 червня визначалась нова — маневрово-наступальна — тактика боротьби з повстанцями, а також більш ефективна система управління військами, від яких вимагалося чітке дотримування єдиного плану дій[19]. У спеціальній інструкції, розробленій ЦК КП(б)У у першій половині червня, вказувалося «на необхідність створення в губерніях єдиних центрів по боротьбі з бандитизмом і правильного використання військ внутрішньої охорони»[20]. За наказом Дзержинського від 27 і 28 червня 1920 р. начальникам тилів у губерніях підпорядковувалися всі місцеві збройні сили: війська губвійськкоматів, ВОХРу, залізничної охорони, залізничної і територіальної міліції, продзагони тощо, а при штабі тилу фронту, за його ж наказом від 23 червня, утворилась політсекція, завданням якої покладалось проведення серед червоноармійців і населення протиповстанської агітації[21]. Поряд з цим на політсекцію покладалося спостереження за організацією радянської влади на місцях. Незабаром політсекції були створені і при штабах тилів нижчого рівня. Як правило, вони діяли у тісному контакті з надзвичайними комісіями.

Із червня 1920 р. ще більшої ваги набули постійні наради при начальниках губернських і повітових тилів, у зв'язку з чим Реввійськрада фронту розробила спеціальну інструкцію «Про постійну нараду». У листі ЦК КП(б)У від 8 червня зазначалось, що відповідно до цієї інструкції «при місцевих тилах скликається особлива нарада найбільш відповідальних представників парткому, виконкому, продкомісара і голови НК для координації дій по боротьбі з бандитизмом і з розробки заходів політичного та організаційного характеру для полегшення військової роботи начтилу і його представників. Ці наради повинні були збиратися регулярно, і губком був зобов'язаний брати в цьому участь» [22]. Як бачимо, спочатку воєнні наради діяли лише як

допоміжний орган при начальниках регіональних тилів, котрі й були на той час головними винищувачами повстанства з боку держави.

Шукаючи більш ефективних засобів силової ліквідації повстанства, уряд і керівництво надзвичайних органів постійно наголошували на посиленні співпраці всіх установ і органів влади. Згідно з постановою РНК і ЦК КП(б)У від 3 липня 1920 р., радянські і партійні органи мали тісно співробітничати з військовим командуванням у питанні ліквідації «бандитизму».

Для координації зусиль із ліквідації масового дезертирства з лав Червоної Армії було утворено Всеукраїнську центральну комісію, яка відтоді підключалася до діяльності надзвичайних органів. У доповіді начальнику тилу Південно-Західного фронту зазначалося, що «управління тилу прагне до об'єднання діяльності з іншими апаратами, аби було можливо пропагандою боротися з дезертирством, щоб добитися ще більшого контакту на місцях. Управлінням тилу видано категоричний наказ начтилам скликати наради не раз на тиждень, як передбачалось від початку, а щоденно, щоб у районах з активним «бандитизмом» усі органи радянської влади об'єднувались навколо відповідних начтилів[24]. Наказ начальника тилу фронту від 19 липня 1920 р. ще раз наголошував на обов'язковому об'єднанні «всіх органів радвлади у справі ліквідації дезертирства, яке поширюється по Україні» [25]. Протягом серпня—грудня 1920 р. було затримано близько півмільйона дезертирів, що на думку властей, значно підірвало повстанський рух[26].

Продовженням курсу на консолідацію сил держави у боротьбі з повстанством слід вважати постанову РНК від 20 серпня 1920 р. про врегулювання взаємовідносин між Цупнадкомом і наркоматами[27]. До єдиної системи контролю підключалася навіть Українська трудова армія через свій особливий відділ[28]. Як приклад співпраці різноманітних установ цього часу можна назвати діяльність так званого Міжкому (міжвідомчої комісії), що від серпня 1920 р. діяла у Катеринославі і мала у своєму складі представників виконавчих і надзвичайних органів влади[29].

У вересні 1920 р. в авангард боротьби із збройною організацією з боку держави вийшли структури внутрішньої служби (ВНУС), у складі яких відтепер продовжують діяти регіональні тили та бойові дільниці зі штабами та воєнними нарадами при них або при комдивах військ ВНУС[30]. Постановою РВР та НКВС РРФСР від 6 вересня війська ВОХР перейменовувалися у війська ВНУС (внутрішньої служби), а спільним наказом командування Південно-Західного фронту і командуючого військами ВНУС від 14 вересня утворювалися війська ВНУС фронту.

Тіснішою стала співпраця надзвичайних органів з виконавчою владою на місцях. Так, за наказом по військах ВНУС від 30 листопада 1920 р. губернські воєнні наради зобов'язувалися радитися у своїх справах з місцевими органами влади[31]. Із жовтня 1920 р., відповідно до резолюції I всеукраїнського з'їзду незаможних селян, починають формуватися збройні загони КНС, які включалися у загальну систему боротьби з повстанцями. Звичайно ж, загони незаможників у своїх інтересах використовували надзвичайні комісії. Наприклад, Катеринославська губНК визнавала, що «за своєї неорганізованості...співчуття (з боку КНС) до Радянської влади могло залишатися чисто платонічним і абстрактним», і тому комісія у вересні 1920 р. вирішила «наблизити комнезаможі до роботи Чека, і всю діяльність по використанню місцевих комнезаможів і комосередків у чекістських цілях покласти: по-перше, на

комісарів у робітничих загонах; по-друге, на представників губНК в карних трійках і, по-третє, на політбюро (повітові органи ЧК.— Авт.), на які безпосередньо і лягатиме вся відповідальність по проведенню цієї роботи» [32].

У жовтні відбулося об'єднання командування військ ВНУС Харківського і Київського військових округів під керівництвом одного начальника (Р. Єйдемана) і єдиного штабу з обов'язковим оперативним підпорядкуванням фронтові[33]. 21 жовтня 1920 р. постановою РНК УСРР і РВР Південно-Західного фронту було організовано війська ВНУС. Посади повітових начальників тилів скасовувалися. Керівництво боротьбою з повстанцями у межах окремих губерній покладалося на начальників губернських військ ВНУС, у межах повітів — на начальників повітових дільниць, якими, як правило, були командири окремих частин ВНУС. Для досягнення узгодженості дій радянських і військових органів при командуючому ВНУС фронту створювалась Реввійськрада тилу України у складі представників РВР фронту, ЦК КП(б)У, РНК УСРР, командуючого військами ВНУС і голови Наркомпроду України. Начальникам дивізій ВНУС надавалося право періодично скликати наради представників місцевих цивільних і військових властей, а при командуючих військами ВНУС у губерніях створювалися постійні наради на чолі з головами губвиконкомів і у складі губвійськкомів, губернських командуючих військами ВНУС, голів губНК і губернських продовольчих комітетів. Губернські наради мали скликатися щоденно, але у повітах їх взагалі поки що не створювали[34]. Наказ військам ВНУС РРФСР про «поліпшення» методів боротьби з повстанцями від 10 жовтня 1920 р. упорядковував управління військами ВНУС і закріплював їх пріоритет у здійсненні каральної політики[35].

У листопаді 1920 р. було очевидним, що напружене військове протистояння з армією Врангеля закінчується на користь більшовиків і селянське повстанство залишається єдиною силою в Україні, здатною реально заважати зміцненню радянської влади. Комуністичне керівництво серією наказів по військах ВНУС намагалося заздалегідь попередити майбутню активізацію повстанського руху. Наприклад, два накази губернським воєннарадам від 22 листопада закріплювали традиційну для більшовиків думку про класове розшарування селянської громади і необхідність утисків «куркуля», передбачали подальшу систематизацію та централізацію придушення збройної опозиції, пропонували цілий комплекс каральних заходів проти цивільного населення[36]. Наказ від 24 листопада, відверто визнаючи, що держава не має достатніх ресурсів для швидкого приборкання масштабного українського повстанського руху, висував ідею винищення повстанців з одночасним покаранням сільського населення по черзі в окремих повітах і районах (так званих ударних) і фактично покладав усю відповідальність у цій справі саме на воєнні наради. Наказ від 30 листопада важливими дійовими персонами в боротьбі з повстанством на місцях визначав уповноважених воєннарад[37]. У той же час керівництво держави переглянуло військову концепцію боротьби з «бандитизмом». 1 грудня 1920 р. на засіданні РВР РРФСР розглядалися завдання військової влади в Україні. Був зроблений висновок, що остаточне придушення збройного опору більш доцільно доручити регулярній армії, яка звільнилася після перемоги над Врангелем, підпорядкувавши їй всі спеціальні підрозділи[38]. Постановою Ради праці і оборони (РПО) від 6 грудня загальне управління боротьбою з українським повстанством

покладалося на командуючого збройними силами України і Криму М. Фрунзе, який одночасно був уповноваженим РВР РРФСР в Україні[39], що зайвий раз підкреслює відомий факт загального керівництва ліквідацією місцевих повстанців московським урядом.

Все це призвело у грудні 1920 р. до перепідпорядкування постійних нарад військовому командуванню. 24 грудня при головнокомандуючому було створено Постійну нараду як центральний орган по боротьбі з «бандитизмом». Постанова РНК УСРР від 15 грудня визначала умови роботи губернських нарад в «ударних» районах і встановлювала склад повітових нарад, які створювалися в цей час[40]. Війська ВНУС, згідно з постановою РПО від 6 грудня 1920 р. і наказом Фрунзе від 12 січня 1921 р., в Україні передавалися військовим округам, що створювалися на базі колишніх фронтових та армійських тилів за постановою уряду республіки від 28 грудня 1920 р.[41]]. Харківська, Кременчуцька, Полтавська і Донецька губернії складали Харківський військовий округ, Київська, Подільська, Волинська і Чернігівська — Київський округ, у Катеринославській губернії розміщувалася 1-ша Кінна армія Будьонного, в Олександрійській губернії та Криму — 4-та армія, в Одеській і Херсонській губерніях — частини 6-ї армії РСЧА[42]. Отже, поява військових округів у межах республіки нерозривно пов'язана з прагненням більшовицького режиму якнайшвидше покінчити саме з рухом збройної опозиції, що підтверджує думку Р. Пайпса про створення Червоної армії насамперед для боротьби з внутрішніми ворогами комуністів[43]. 8 грудня 1920 р. РНК України і ЦК КП(б)У підтримали постанову РПО, видавши «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка передбачала цілий комплекс заходів по знищенню повстанства, у тому числі роззброєння населення, використання заручництва, здійснення контрибуцій і реквізицій продовольства, худоби, реманенту, майна, примусове виселення родин повстанців за межі України, спалення хат «відомих бандитів» тощо[44].

Інструкція фіксувала певну трансформацію деяких органів, зокрема політсекцій. З агітаційних вони, згідно з положенням про них від 7 грудня 1920 р., перетворювалися на діючі органи боротьби з повстанством і теж перепідпорядковувалися військовому командуванню. Перші такі політсекції організувалися в районах, найбільш охоплених повстанським рухом — в Олександрійській губернії, Маріупольському повіті і Гришинському районі Донецької губернії, Павлоградському повіті Катеринославської губернії[45], що свідчило про найбільшу активізацію селянського повстанства в цей час на півдні України, в зоні дії махновщини. Завданням політсекцій визначалося «вивчення бандитизму і розробка заходів боротьби з ним, ...об'єднання і керівництво діяльністю військових, громадянських і партійних органів у справі ліквідації бандитизму й утвердження нормального радянського апарату» [46]. Тобто, всі установи місцевої влади зобов'язані були підкорятися наказам політсекцій, що мали також право використовувати потенціал політвідділів, особвідділів і трибуналів РСЧА.

У січні 1921 р. воєнні наради, які до цього часу виконували переважно дорадчі функції, практично злилися з бойовими органами — політсекціями. Задля більшої активізації установ, які мали відношення до придушення повстанства, воєнні наради незабаром були знов підпорядковані — тепер вже Раднаркому України. З 19 лютого 1921 р. Постійна нарада при РНК УСРР стає центральним органом боротьби з опозиційним рухом[47]. Тільки 11

червня того ж року постановою РНК України було затверджено «Положення про постійні наради», в якому визначались основні функції та завдання центральної та регіональних нарад[48]. Це положення фактично завершувало собою еволюцію нарад від просто дорадчого органу до найвищого органу влади на місцях, якому підпорядковувалися як військові, так і цивільні організації. Щоправда такий стан речей тривав тимчасово, доки не зміцнили виконавчі органи радянської влади на губернсько-повітовому рівні.

Таким чином, з кінця 1920 — початку 1921 р. в Україні існувала система воєнних нарад, яка, відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу республіки, мала чотири рівні: 1) постійна нарада при РНК УСРР; 2) губернські воєнні наради; 3) повітові та районні наради; 4) волосні воєнні наради, бойові дільниці, польові штаби, революційні трійки.

У своїй практичній діяльності воєнні наради спиралися на раніше сформовані військові та цивільні установи й організації: виконкоми, військкомати, органи НК, продовольчі служби. Це прямо впливало на персональний склад нарад. Так, до складу Катеринославської ГВН входили голова губвиконкому, голова губернської НК, керівники губпродкому та військкомату. У відповідності до специфіки діяльності губернської воєннаради її керівництво через секретаря ГВН невпинно стежило, аби на засіданнях наради «були присутніми виключно члени ГВН, ... особи, запрошені з дорадчим голосом, повинні брати участь лише при вирішенні того питання, щодо якого вони були запрошені»[49]. У зв'язку з цим у засіданнях ГВН у той чи інший час брали участь командуючий чи представники 1-ї Кінної армії, представники особливого відділу Харківського військового округу, начальник Катеринославської губернської дорожньо-транспортної НК, голови окремих повітових нарад. Іноді скликалися навіть з'їзди голів ПВН з метою узгодження та координації дій повітових нарад[50]. Повітові воєнні наради уособлювали собою всю владу в повітах і прямо підпорядковувалися губернській нараді. У 1-му параграфі «Положення для повітових воєнних нарад і районних трійок» зазначалося: «Повітові воєнні наради організуються при повітових виконкомах і повітревкомах і діють на підставі наказу командуючого збройними силами на Україні та РНК УСРР від 29 січня 1921 р. До складу наради входять: начальник військової дільниці, голови повітконкому, повітової продовольчої комісії, повітвійськкомату і начальник особливого відділу (військової) частини»[51]. В іншому документі говорилось, що «у межах повіту керівництво належить ПВН у складі голови виконкому, повітпродкомісара, начполітбюро, повітвійськкому, начдива, воєнкомдива» [52].

Як бачимо, у складі ПВН обов'язковою була присутність представників радянських, партійних, військових, спеціальних продовольчих органів, а також надзвичайних комісій.

Включаючи до свого складу представників найважливіших установ повіту, повітова воєннарада фактично сама ставала тут найвищою владою. «Воєнна нарада є оперативним штабом у повіті, здійснює свою роботу за статутами воєнного характеру,— зазначалося у «Положенні для повітових воєнних нарад».— Її розпорядження обов'язкові для усіх організацій та установ повіту, ті ж, хто не виконуватиме їх, будуть дуже жорстоко каратися як за невиконання бойових наказів» [53]. В іншому документі говорилось, що «вищою владою у повіті є ПВН, яка координує дії... всіх військових частин, розташованих на території повіту, і пересуває їх за власним розсудом» [54].

Характеризуючи склад наради, «Положення для повітових воєнних нарад» зазначало, що її головою є голова повітвиконкому, «решта членів наради є нібито колегією при ньому... Питання про заходи у повіті вирішують простою більшістю голосів» [55].

Вище керівництво УСРР чітко визначало рівень повноважень і ступінь залежності нарад від центральних органів влади: «В(оєнна) н(арада) є органом тимчасового характеру..., ніякого відношення до справ внутрішнього розпорядку того чи іншого відділу не має і роботу свою організовує виключно за даними директивами Центральної Радянської влади. В(воєнна) н(арада) при вирішенні питань центральних відомств, наприклад продовольчих, не може робити ніяких відхилень від існуючих щодо цього розпоряджень і настанов, поглиблюючи лише їх і змінюючи способи їх більш швидкого практичного вирішення» [56].

Районні воєнні наради (РВН) створювалися в окремих районах тих чи інших повітів. Вони, як правило, підпорядковувалися або відповідній ПВН, або безпосередньо ГВН. Наприклад, Катеринославська ПВН керувала діяльністю Кам'янської та Нікопольської РВН.

Польові штаби та бойові дільниці, як зазначалося вище, від початку створювалися як місцеві структури воєнного контролю над сільськими округами. При утворенні воєнних нарад вони поступово включалися в їхню систему, виходячи з підпорядкування військового командування. На початку 1921 р. часто-густо виникала плутанина, пов'язана з існуванням великої множини польових штабів, підпорядкованих чи то нарадам, чи то військовим, з різним рівнем повноважень та обсягом завдань. Аби запобігти цьому, Катеринославською ГВН пропонувалось «у кожному окремому випадку, називаючи полештаб, додавати слово — «повітової чи районної наради». Крім того, ще раз суворо забороняється брати на себе дачу оперативних завдань військовим частинам, які не перебувають у безпосередньому оперативному підпорядкуванні полештабів і ПВН. Оперативні завдання даються тільки військовим командуванням по власній лінії. ПВН і полештаби, якщо є необхідність, встановлюють контакти з військовим командуванням і здійснюють...завдання за наказами військового командування»[57]. Таким чином, у структурі воєнних нарад польові штаби діяли при повітових нарадах, або ж повіт розподілявся на окремі райони, в яких вони і створювалися.

Поступово змінювався і профіль завдань, покладених на польові штаби,— від суто військових до багатофункціональних. Вже у 1921 р. діяльністю штабів прямо керували голови повітвиконкомів або уповноважені воєннарад. Таким чином, штаби ставали вищими органами влади у певних районах і їхні розпорядження були обов'язковими для всіх місцевих радянських та партійних організацій. Губернське керівництво зобов'язувало радянські органи влади «розпорядження польового штабу вважати бойовим наказом, виконання якого обов'язкове для всіх» [58].

З метою підвищення ефективності боротьби з повстанством, надання їй тотального характеру структури воєннарад розгалужувались, аби охопити своєю увагою якомога більше сільського населення. Безпосередньо в селянському середовищі діяли, зміцнюючи владу більшовиків, численні волосні воєнні наради, надзвичайні революційні трійки, уповноважені емісари. Даним органам і особам допомагали комітети незаможних селян, бойові загони незаможників та самоохорони тощо.

Волосні воєнні наради (ВВН) на Катеринославщині почали утворюватися згідно з постановою губернської наради від 9 грудня 1921 р. Широкого розмаху їх організація набула навесні 1922 р. Будучи в цей момент вищим органом влади волосного рівня, ВВН до свого складу включала голову волвиконкому, голову КНС, начальника місцевої міліції, волвоєнкома та секретаря партосередку. Підпорядкувались вони ПВН чи РВН і на них покладалася «відповідальність за дотримання революційного порядку в селі. Волвоєннаради повинні тримати на обліку і стежити за поведінкою осіб, які брали участь чи запідозрені в участі у бандах, заарештовувати і передавати повітовій владі прибулих підозрілих осіб, повідомляти командування найближчої військової частини про появу банд і передавати йому всю інформацію, що стосується їх пересування, вживати заходи щодо оборони села у випадку наступу банд...»[59]. Важливим знаряддям боротьби з повстанським рухом були різноманітні трійки. Вони були двох типів: територіальні (повітові чи районні) і спеціальні (карально-експедиційні трійки від нарад та штабів чи при окремих каральних загонах), і мали надзвичайний статус, який підкреслювався самою їхньою назвою — «надзвичайні» або «революційні».

В. Верстюк зазначає, що вперше трійки з'явилися в Україні влітку 1920 р. з метою проведення масштабних хлібних реквізицій. Вони формувалися за територіальним принципом — в губерніях, повітах, волостях (де мали, щоправда, формат четвірок), і до їхнього складу входили голови відповідних волвиконкомів, продкомів і КНС, а також начальники тилів.

Як бачимо, мережа трійок стала основою для створення більш масштабної, функціональної і досконалої системи воєнних нарад. У структурі останніх трійки мали функції квазінадзвичайних органів, бо з-поміж інших надзвичайних органів їх відрізняв статус найбільш репресивного інституту. Вони були саме тим органом, який здійснював каральну політику більшовицької влади на практиці.

Територіальні трійки призначалися керівництвом ПВН чи районних польових штабів для роботи в «ударних районах». У їхньому складі традиційно обов'язковою була присутність представників місцевих радянських установ (чи політпрацівників), військового командування і продовольчих комісій. Функції членів трійок розподілялися таким чином: голова продкомісії відповідав за виконання продрозкладки (продподатку), представник армії забезпечував роботу військовою силою, політпрацівник ніс відповідальність за проведення агітаційно-політичної роботи серед населення. Як орган, підпорядкований ПВН чи полештабу, територіальні трійки виконували і невластиві їм з початку адміністративні та господарські обов'язки.

З подоланням гострої продовольчої кризи 1921—1923 рр. продовольча функція трійок поступилася місцем іншій, більш притаманній саме воєнним нарадам, тобто боротьбі з повстанцями і контролю над сільським населенням. Виконуючи різноманітні акції в рамках цих функціональних обов'язків, трійки користувалися тим комплексом репресивно-каральних заходів, за яким, власне, характеризується вся діяльність воєнних нарад (вилучення зброї, арешти і розстріли нелояльних осіб тощо).

З часом функції територіальних трійок скоротилися лише до вилучення зброї. Проте вже у 1924 р., вважаючи, що «планові і систематичні компанії» з вилученням у населення зброї дали втішні для влади результати, керівництво поставило питання про доречність існування цього надзвичай-

ного органу взагалі. Так, рішенням Катеринославської ГВН від 28 лютого 1924 р. окружні і районні трійки було ліквідовано, а їхні функції передано комісії «по боротьбі з бандитизмом» [60]. Експедиційні надзвичайні трійки, своєрідні ревкоми на колесах, створювалися для виконання окремих, разових акцій, пов'язаних із вилученням зброї, затриманням дезертирів і повстанців, цілеспрямованими реквізиціями чи покаранням населення.

До створення єдиної системи воєнних нарад одночасно діяли численні трійки від надзвичайних комісій, армійських особливих відділів, окремих військових частин, продзагонів тощо. Постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. номенклатура трійок скорочувалась до трійок при каральних загонах або бойових загонах КНС[61]. Вони підпорядковувалися ГВН чи ПВН, які визначали їхній склад (представник надзвичайних комісій, Червоної армії, радянських органів влади або КНС). Постанова регламентувала дії трійок: характерно, що від цього часу у збройній боротьбі проти повстанців каральні загони на чолі із надзвичайними трійками брати участь не мали права і вся їхня енергія спрямовувалася проти цивільного населення.

У міру того, як поступово зміцнювалися органи державної безпеки, число експедиційних трійок помітно скорочувалось, їхні повноваження обмежувалися, функції зводилися лише до вилучення зброї і покарання на місці певних категорій населення. Саме такі обов'язки мали трійки, які діяли, наприклад, у Катеринославському повіті (лютий 1923 р.), Павлоградському окрузі (лютий — квітень 1923 р.) тощо[62].

У боротьбі з повстанством широко використовувався інститут уповноважених. Можна виділити принаймні дві їх категорії: уповноважені від воєнних нарад і від надзвичайних комісій. Перші, якщо вірити Р. Ейдеману, діяли вже у листопаді 1920 р. Коло їхніх обов'язків абсолютно нічим не відрізнялося від завдань експедиційних трійок: вилучення зброї і військового спорядження, проведення мітингів і з'їздів членів КНС, збирання продрозкладок і продподатків. Уповноважені вирішували деякі господарські питання, займалися організацією сільського комсомолу, агітаційно-пропагандистською роботою. Вони наділялися надзвичайними правами «здійснення обшуків, арештів, тощо» [63]. Обов'язки уповноважених від НК були значно вужчими і специфічними. Як правило, це була агентурно-розвідувальна робота серед населення, що передбачалося спеціальною інструкцією від 9 березня 1921 р.[64] Згідно з останньою, легіон цих уповноважених мав заполонити собою всі «містечка і селища, громадсько-політичні і господарчі установи, військові частини» і, вербуючи собі таємних інформаторів-агентів, виконувати свою роботу.

Основою структурної піраміди воєнних нарад, окрім власних її елементів, були також низові виконавчі та надзвичайні органи влади і військові підрозділи. Сільські виконавчі органи, які створювалися безпосередньо нарадами, відразу залучалися останніми до виконання різних, як правило, не військових завдань. Такі надзвичайні органи, як КНС, постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. наділялися навіть каральними функціями[65].

На прикладі губернської та повітових нарад Катеринославщини розглянемо особливості діяльності цього надзвичайного органу влади у першій половині 1920-х років.

«Збірник інструкцій губернської воєнної наради із організації та зміцнення радянської влади на селі і боротьби з бандитизмом у Катеринославській

губернії» однозначно підкреслював, що «керівництво всією кампанією із відновлення і зміцнення Радвлади належить ГВН (Губернській воєнній нараді — Авт.), чиї розпорядження обов'язкові для всіх Рад, партійних, військових та інших організацій»[66]. В іншому директивному документі зазначалося, що «згідно з наказами РВР Р(еспубліки) командною вищою владою у губернії є ГВН..., вищою владою у повітах є ПВН (повітова нарада.— Авт.), яка координує дії... всіх військових частин, розташованих на території повіту, і пересуває їх на власний розсуд. На підставі вищезазначеного усі начальники бойових дільниць і начальники оборони залізничних вузлів зобов'язані беззастережно виконувати всі накази голови ГВН, на території якої вони перебувають»[67].

Отже, головною функцією регіональних воєннарад визначалося встановлення і зміцнення більшовицького режиму на місцях, особливо в сільській місцевості, населення якої було очевидно нелояльним до нової влади. Практичне виконання цього завдання передбачало негайне формування сільських органів радянської влади, як надзвичайних і тимчасових (ревкоми, комнезами), так і постійних (сільради, виконкоми). Так, у квітні 1921 р. Лихівський польовий штаб (ПШ) звітував Верхньодніпровській ПВН про те, що ним у Попельнастівській волості «переобрано у сільському комнезаможі президію, як таку, що не відповідає своєму призначенню», а «розпущених волвиконкомів та сільрад не було..., організацій ревкомів не було..., передачі під суд членів виконкомів, Рад і т. п. не було»[68]. У липні 1921 р. надзвичайною трійкою під головуванням Турченка Магдалинівський волвиконком, «склад якого виключно куркулі», було вирішено «оголосити розпущеним, створити міцну революційну владу незаможників над куркулями, а тому призначити Революційний комітет із незаможників»[69].

Існування радянської влади у цей час істотно залежало від контролю держави над продовольчими запасами. Тому другим, не менш важливим завданням воєнних нарад було вилучення хлібних запасів в українського селянства у вигляді продовольчих розкладок, а з весни 1921 р.— продподатку.

До створення воєнних нарад проведенням продрозкладок займалися різні органи нової влади (спеціальні, військові тощо), що робило результати такої діяльності неефективними. Створення нарад явно централізувало збір і реквізицію продовольства. У наказі Катеринославської ГВН від 24 лютого 1921 р. зокрема зазначалося: «Останнім часом стає помітною відсутність узгодженості і контакту між начальниками військових частин і агентами Опродкомарму (особливої продовольчої комісії 1-ї Кінної армії.— Авт.) у роботі з виконання продовольчої розкладки. Враховуючи всю колосальну шкоду від цих явищ, ГВН постановила попередити на майбутнє можливість подібних розбіжностей. Для виконання цього наказуємо: 1. Усім командирам і комісарам частин 1-ї Кінної Армії за місцем розташування цих частин негайно увійти у новий і тісний контакт з агентами Опродкомарму щодо максимального посилення продрозкладки... 2. Командирам, комісарам і продагентам ні в якому разі не допускати конфліктів і розбіжностей, які створюють перебої і зупинки у профроботі...».

З відміною у березні 1921 р. «воєнного комунізму» і впровадженням нової економічної політики, із заміною продрозкладки на продподаток проблема продовольства для радянської влади залишалася не менш гострою. В одній з телеграм Катеринославського губвиконкому, голова якого одночасно був головою ГВН, від 14 червня 1921 р. зазначалось, що «головним питан-

ням... радянської і партійної роботи в даний момент є всебічне посилення товарообмінних операцій для наповнення продовольчого фонду губерній і всієї (Російської) федерації. Протягом червня—липня Україна має дати Москві, Пітеру та іншим робітничим центрам два мільйони пудів хліба, з яких сто тисяч повинна дати Катеринославщина». Далі зазначалося, що з різних причин, основними серед яких губернською владою вважалася посуха і «мішочництво», порушувалося продовольче постачання міст краю, у зв'язку з чим зростав страйковий рух промислових робітників[71]. І ось у такій ситуації місцева влада йшла не на обмеження надзвичайних заходів у зборі продовольства, а навпаки — на їх поширення.

Поряд з проведенням продовольчих реквізицій воєнні наради усіх рівнів мали організовувати посівні компанії. Безпосередньо цією роботою на селі займалися посівкоми, які мали організовувати весінню сівбу, а також добиватися, аби засівалася уся придатна для того земля[72].

Іншою функцією воєнних нарад, для цього вони спочатку й утворювалися, була «боротьба з бандитизмом», під якою розумілося нищення збройного повстанства, а також каральні акції проти нелояльного цивільного населення. З постанови Постійної наради при РНК УСРР від 23 лютого 1922 р. бачимо, що саме мали на увазі більшовики під «боротьбою з бандитизмом»: «Перше: вимагати від (місцевих воєнних нарад) енергійної роботи з метою своєчасного попередження весіннього спалаху бандитизму. Друге: пожвавити роботу місцевих нарад, аби ними безпосередньо здійснювалося активне керівництво всією боротьбою з бандитизмом. Третє: основним завданням найближчого часу вважати вилучення всіх уцілілих банд, осередків, виловлювати ватажків банд, окремих бандитів. Четверте: перевірити, наскільки дійсним є спостереження за всіма бандитами, які перебувають на волі за амністією, використовуючи для цього організації комнезамів. П'яте: вжити всіх заходів щодо посилення агентурної роботи на селі, переслідуючи мету повного... висвітлення усіх подій, які там відбуваються чи намічаються. Шосте: продовжити подальшу викачку зброї у населення. У зв'язку з... посиленням кримінального бандитизму, терористичних заходів, що здійснюються дрібними групами... усім губернським воєнним нарадам (наказуємо) вести найенергійнішу боротьбу з цим явищем, зокрема губернські воєннаради голодуючих губерній (мають) звернути увагу на можливість розвитку бандитизму на ґрунті голоду. З метою вчасного попередження цього явища, а також вживання відповідних заходів, пропонується уважно спостерігати за всіма ускладненнями, які викликають на цьому ґрунті» [73].

До комплексу надзвичайних заходів, що використовувалися воєнними нарадами у боротьбі з повстанством, входили й суто воєнні методи: розвідка, засідки, переслідування повстанських загонів і бої з ними, блокада «бандитських» районів тощо.

З цим завданням, як і з продовольчим, тісно перепліталася ще одна функція нарад — організація та здійснення охорони важливих об'єктів, у першу чергу пов'язаних із збором хліба. До таких об'єктів відносилися зсипні пункти зерна, куди звозився вилучений у селян хліб, хлібні транспорти, залізниця, залізничні станції та вантаж, берегова лінія судноплавних річок, мости, різноманітні склади, крамниці, пункти товарообміну, лінії зв'язку. Велика увага, звичайно, приділялась також охороні військових об'єктів. Своєю постановою від 28 січня 1921 р. уряд України доручав військово-

му командуванню «посилити заходи покарання щодо тих командуючих частинами, які не ставляться з достатньою увагою до своїх обов'язків по боротьбі з бандитизмом, ...не вживають достатніх заходів по охороні артилерійських парків, обозів тощо», і пропонував військовим «перевірити разом з Чрезкомскладом (надзвичайна комісія по охороні складів.— *Авт.*) способи охорони військових складів та всіляких сховищ військового майна»[74].

Зважаючи на те, що всі пераховані вище об'єкти зазнавали постійних нападів з боку повстанців, то їх охорона ставала складовою «боротьби з бандитизмом».

Отже, можна констатувати, що всі без винятку основні завдання, виконувані воєнними нарадами України, були нерозривно пов'язані між собою; виконання, якогось з них мало на увазі виконання й інших. Це підтверджується, зокрема, думкою керівництва Катеринославської ГВН, висловленою ним у березні 1921 р.: «Деякими представниками п(овітових) в(оєнних) н(арад) виявляються тенденції, з огляду на початок посівних робіт, відкласти кампанію з організації Радянської влади та зайнятися замість неї проведенням посівної кампанії. ГВН вважає такий погляд неправильним через недостатність ясного розуміння сутності й методів роботи на селі. Пояснюємо, що посівна кампанія є... основою роботи з організації Радвлади у селі, бо на ґрунті проведення (цієї) кампанії швидше й легше за все можна досягти головної встановленої мети — розшарування села, внесення в нього (село.— *Авт.*) гострої класової боротьби та організації незаможників...»[75].

Перебуваючи з кінця 1920 р. на передових позиціях протистояння нової влади і селянства, воєнні наради мали виконувати низку важливих завдань, для чого наділялися радянським урядом особливими повноваженнями. Для здійснення своїх обов'язків вони використовували різноманітні методи. Поперше, військові: велася збройна боротьба з повстанством, що мовою більшовиків називалося «боротьбою з бандитизмом» і означало масштабні військові дії з метою знищення збройних антирадянських формувань, а також виявлення і арешти окремих осіб, які підозрювалися у «бандитизмі», і дезертирів Червоної армії. Під боротьбою з «бандитизмом» одночасно розумілась інтенсивна обробка цивільного населення, наріжними каменями якої виступали два основних види практичних операцій — штучне соціальне розшарування сільської громади, спрямоване на економічний підрив заможних селянських господарств і усунення заможних селян або нелояльних до влади осіб із політичної сфери села, а також вилучення у населення зброї, тобто позбавлення селянства військової гарантії господарської і політичної автономії чи незалежності.

Звичайно, завзяте відстоювання селянами своїх традиційних прав, незалежності, небажання сприймати більшовицькі порядки, віддавати хліб і зброю, служити у Червоній армії тощо змушувало нову владу широко застосовувати проти сільського населення репресивні заходи впливу, синтезуючи їх з політично-ідеологічними методами.

Методи діяльності воєнних нарад ґрунтувалися, перш за все, на врахуванні настроїв населення. Інформація, що надходила від агентури та представників влади з місць, систематизувалася повітовими і районними воєнними нарадами та передавалася до ГВН і далі — до Постійної наради при РНК УСРР. Усі дані про ситуацію на місцях обов'язково враховували настрій місцевого населення. На основі цих повідомлень розмежовувалися «бандитські» ра-

йони і райони, населення яких вважалося владою пробільшовицьким. У залежності від такої градації і планувалася подальша оперативно-практична робота надзвичайних органів. Сама влада причину «доброго» чи «поганого» до себе ставлення пояснювала надто однобоко і, як правило, ставила у залежність від заможності селян. Ось як, наприклад, розмірковувало про це у 1922 р. керівництво Верхньодніпровської ПВН: «Увесь північний район повіту — це густонаселена місцевість. Поміщицької землі дуже мало і сама земля... край неродюча, (тому) внаслідок частих неврожаїв — населення край бідне. Ставлення ж до Радянської влади... співчутливе,... самостійно ведуть боротьбу з бандитизмом. Відносно ж південної частини повіту..., де надлишок поміщицьких земель,— селянство живе багато, близько третини населення куркульське. В цій частині повіту найчастіше з'являються усілякі банди і повстанці»[76].

Значні коливання в селянському середовищі відзначалися під час переходу до нової економічної політики, чим дуже непокоїлися надзвичайні органи України. Агентура воєнних нарад доносила, що «повсюдно помічається сильна агітація куркулів проти комнезаможів, особливо на ґрунті (проведення) посівної компанії; куркульство навмисно перекручує факти, якщо трапляються які-небудь непорозуміння. Нова продполітика в селі в цілому зустрічається співчутливо, викликає нові обговорення серед самого населення, хоча багато каже, що це, викрут (влади), аби більше посіяли...»[77]. В окремих селах селяни відмовлялися здавати хліб взагалі, мотивуючи свою позицію офіційною відміною продрозкладки.

Джерела свідчать про прямий вплив повстанців на селян і радянських активістів. Секретар Жданівського партійного осередку (Новомосковський повіт), наприклад, інформував, що під час нападу на село махновців місцевих комсомольців під загрозою смерті було примушено розформувати свою організацію.[78] Звичайно, воєнні наради займалися не лише спостереженням настрою населення чи нейтралізацією впливу на нього повстанців, але й самі намагалися активно впливати на зміну настрою у бажану для влади площину, використовуючи при цьому відповідні заходи. Одним із таких заходів був прийом і розгляд органами влади селянських скарг.

Іншим, більш поширеним методом політично-ідеологічного впливу на населення була агітація. Чудово розуміючи її значення у справі збереження та зміцнення влади, більшовики широко використовували її щодо села, виходячи з власних переконань про абсолютну відсталість, неосвіченість селянства, чим, мовляв, користуються «куркулі» та «бандити». Під виглядом піднесення рівня селянської освіти і культури влада займалася справжньою промивкою мозку українського селянства. Селянський повстанський рух, зокрема, пояснювався як намагання поміщиків «повернути свої права, свої багатства і помститися всім тим, хто скинув їх з престолу»; гасла повстанства про громадянські права і право селян на землю таврувалися як брехливі й облудні; повстанці звинувачувалися у затягуванні і продовженні війни, знищенні сіл, руйнації економіки, сільського господарства, шкільної освіти, навіть у появі голоду, тобто в усьому тому, в чому більшовики самі завинили перед значними верствами населення. Таким чином, більшовицьке керівництво прямо наказувало надзвичайним органам «використовувати усі засоби задля розвитку агітації і пояснення відсталим... верствам села все про згубну діяльність бандитизму та його політичну неспроможність»[79].

Хоча агітація торкалась усіх аспектів встановлення нової влади, воєнні наради все ж таки більше уваги приділяли антиповстанській пропаганді. Джерела дозволяють виділити кілька головних видів агітації: усну, наочну (або художню), друковану, музичну, комплексну і матеріально-заохочувальну. Для більш плідного використання усіх видів наради активно співпрацювали з різними комітетами Наркомату освіти.

В ідеологічній обробці населення велика роль відводилась агітаційній літературі. Розроблялись спеціальні плани видання літератури, що агітувала проти «бандитизму». У 1921 р., наприклад, Наркомат освіти УСРР мав видати 20 таких праць загальним накладом у 1600 тисяч примірників. До 1 жовтня того року з'явилося 12 видань накладом у 235 тисяч примірників, 105 тисяч з яких було російською мовою, а решта — українською[80]. Крім окремих праць і брошур, видавались листівки «Повстанець, стій», «Уберите воров с большой дороги», «Уничтожайте бандитизм», «Хто такий бандит і кого він боронить», «Кому потрібне повстання», «Куркульські батьки і отамани», «Бандит — ось наш ворог», «Як боротись з бандитизмом», «Махно і махновці», «Петлюра і петлюрівці» [81].

Губернські наради проводили власні агіткампанії. Впродовж 1921 р. на Катеринославщині, наприклад, було видано близько 40 тисяч примірників відозв, листівок і плакатів по боротьбі з «бандитизмом». Велика увага приділялась і газетній агітації. У Катеринославській губернії, зокрема, у той час виходили газети «Голос незаможника», «Селянська правда» та інші, на сторінках яких пропагувалася радянська влада у вигляді диктатури пролетаріату на чолі з комуністичною партією, викривався «бандитизм», підкреслювалися досягнення КНС, друкувалися повідомлення про амністії повстанців, розміщувалися списки розстріляних, пояснювалися найважливіші заходи й рішення більшовиків[82]. Широко використовувалася й так звана «цифрова» агітація — статистичні дані про «успіхи» радянської влади в сільських районах країни. В одному із розпоряджень Катеринославської ГВН від 20 травня 1921 р., наприклад, підкреслювалося, що «надзвичайно важливо показати незаможникам у яскравих цифрах усю користь, яку дала (їм)... робота губернської та повітових воєннарад на селі... ГВН пропонує... виявити максимум ініціативи у справі виявлення усіх цікавих цифрових даних. Особливо важливі порівняльні (дані) про стан комнезамів до початку і наприкінці кампанії як в економічному, так і в організаційному відношенні, про озброєння, проведені переобліки і перерозподіл хліба, майна, реманенту» [83].

Матеріальна агітація здійснювалася в процесі штучного соціального розшарування селянства. Більшовиками оголошувалося, що «бандитам-куркулям і незаможним — не по дорозі» і що перші «будуть посунуті з широкого шляху трудящих». Керівництво України орієнтувало регіональні органи всіляко сприяти процесові розшарування села шляхом збільшення кількості комнезамів, зміцнення і поглиблення їхньої роботи[84].

Таким чином, організація КНС, на думку лідерів компартії, мала перевести гостроту класової боротьби в село з метою фактичного знищення заможних куркулів і зміцнення радянської влади.

Ще з весни 1920 р. члени КНС почали залучатися надзвичайними органами до активного розкуркулення власних односельців. Виявлення «куркулів» як ворогів режиму, їх покарання і конфіскація їхнього майна, значна частина якого тут же розподілялася через КНС серед місцевих активістів,—

все це переконувало хитких селян переходити на бік нової влади. З метою заохочення штатних і добровільних донощиків структурами воєнних нарад створювалися спеціальні матеріальні фонди. Крім розподілу конфіскованого «живого і мертвого реманенту» серед активістів і незаможників, радянська влада, добиваючись більш активної від них підтримки, звільняла їх від продрозкладки (чи продподатку) і трудових повинностей, перекладаючи весь тягар на плечі решти селян.

Не менш ефективним політичним важелем впливу на населення було позбавлення «куркульства» виборчих прав. Подібна практика передбачалась ще конституцією РРФСР 1918 р. і з 1920 р. поширилась і в Україні. На початку 1920 р. головою РНК УСРР Х. Раковським було сказано: «Наш закон виключає з Радянської влади куркулів...»[85]. Вважаючи позбавлення виборчих прав складовою частиною боротьби з повстанським рухом, воєнні наради широко користувалися цим засобом у своїй діяльності.

Важливим чинником політичного впливу на село були амністії, які час від часу оголошувалися владою повстанцям. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня 1920 р. передбачала можливість використання тих повстанців, які з певних причин вирішили б здатися на ласку переможців і заслужити собі «пробачення». Така ж можливість передбачалася і постановою уряду України «Про заходи боротьби з бандитизмом» від 29 січня 1921 р.[86] 24 лютого 1921 р. на спільному засіданні пленуму ЦК КП(б)У і Постійної наради було вирішено «визнати корисним проведення амністії через з'їзд Рад, доручивши Раднаркому і Політбюро сформулювати постанову про неї разом з т. Дзержинським»[87]. 5 березня V-м Всеукраїнським з'їздом Рад було оголошено амністію всім «бандитам», котрі з'являтимуться з повинною до 15 квітня того ж року. 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про продовження строку дії амністії ще на місяць. Після закінчення нового строку губернським нарадам було запропоновано поводитись з повстанцями, які здавалися б після 15 травня, згідно з місцевими умовами[88].

Воєнними нарадами урядові постанови про амністію сприймалися як накази, що були обов'язковими для виконання. «На підставі зазначеного закону (постанови V-го з'їзду Рад.— *Авт.*),— говориться в одному з документів Катеринославської ГВН,— усі, хто добровільно здався до 15 квітня, визнав свої злочини і покаявся, за умов здачі зброї, виявлення прихованих ворогів Радянської влади і прийняття зобов'язання стати справжніми громадянами Радянської України, не будуть затримуватися і їм буде надано можливість доказати щирість своїх намірів»[89]. На Катеринославщині було розроблено спеціальну «Інструкцію ГВН про відновлення прав бандитів, що з'являються добровільно», яка рекомендувала надзвичайним органам не заарештовувати повстанців, котрі здавалися на умовах амністії, але обов'язково направляти їх у розпорядження губвиконкому для вирішення їхньої подальшої долі. Амністованим мали повертати земельні наділи, надавати право вступати до колгоспів, навчальних закладів, навіть на курси червоних командирів[90]. Амністовані за певних умов також приймалися до КНС і обов'язково ставилися на військовий облік, хоча призивати їх до лав Червоної армії Постійна нарада не рекомендувала, вважаючи за краще використовувати амністованих повстанців призовного віку на лісозаготівлях, вантажних роботах тощо[91]. І все-таки на місцях, наприклад у Катеринославській губернії, амністовані призовного віку передавались у військкомати для розподілу по місцевих частинах регулярної армії [92].

Керівництво воєнних нарад докладало максимум зусиль для оповіщення населення, і передусім повстанців, про умови амністії. Так, у квітні 1921 р. Катеринославська ГВН передала підпорядкованим структурам розпорядження уряду про повернення амністованим їхніх земельних ділянок, а Новомосковська ПВН, зокрема, помістила повідомлення про це на сторінках місцевої газети «Голос незаможника» [93]. Крім широкого оповіщення через пресу, проводилися спеціальні переговори з окремими повстанськими формуваннями з питань амністії з метою підриву «бандитизму» з середини. Представниками Криворізької ПВН, приміром, протягом 1921 р. неодноразово організовувалися переговори з угрупованням Іванова; павлоградські чекісти встановили контакт з формуваннями отаманів Мирного, Бондаренка, Міхненка, Пушкарьова, Савонова[94]. У Павлоградському повіті, який взагалі вважався зразковим у справах амністії, здалося понад 300 повстанців, на Катеринославщині в цілому тільки за квітень—травень 1921 р. склали зброю 458 повстанців і добровільно з'явилися 688 дезертирів[95]. Взагалі по Україні до осені 1921 р., за офіційними даними, здалося і було амністовано понад 10 тисяч рядових повстанців і близько 200 отаманів[96] .

Обіцянки більшовиків відновити амністованих повстанців у громадських правах аж ніяк не означали, що останніх дійсно вважали повноцінними громадянами. За існуючими правилами амністовані особи отримували право громадянства лише через півроку після добровільної здачі у полон[97]. Над ними встановлювався легальний і таємний контроль КНС, міліції, партосередків, місцевих радянських і надзвичайних органів влади. Амністовані обов'язково мали реєструватися за місцем проживання і здійснювати періодичну перереєстрацію. Такі надзвичайно-адміністративні правила зберігалися ще довгий час після оголошення амністії[98].

Від самого початку амністовані повстанці ставали першочерговими кандидатами у заручники чи відповідачі, що дозволило В. Семененку назвати оголошену V-м з'їздом Рад амністію «жахливою пасткою», адже «власті за якихось два місяці знищили або вислали за межі України більшу частину з тих 10 тисяч повстанців, які повірили в комуністичне благородство»[99]. Згідно з «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р. і постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р. надзвичайним органам надавалося право вербувати серед полонених повстанців агентів, інформаторів і т. ін. Умови березневої амністії тільки підтвердили це право. І воєнні наради, і надзвичайні органи з успіхом для себе використовували ці можливості. Так, Катеринославська губНК повідомляла, що у 1921 р. вона «дотримувалася принципу широкого, але водночас і обережного використання їх (тобто амністованих.— Авт.) задля інформаторської роботи...» [100].

Під особливим наглядом властей знаходились амністовані керівники повстанського руху, отамани. Воєнні наради рекомендували використовувати їх для подальшого розколу повстанства. І слід зазначити, використання деяких з них мало свої наслідки. Наприклад, у Катеринославському повіті амністований отаман Журавльов допоміг чекістам викрити діючу групу Богуна, у Павлоградському повіті отаман Мирний схилив на бік влади формування Бондаренка і Савонова[101].

Ставлення надзвичайних органів до амністованих отаманів було неоднозначним. З одного боку, чекісти і воєннаради намагалися провести розмежування «між верхами і низами банд шляхом надання ватажкам кращих

умов життя, що підривало їх авторитет серед колишніх однодумців, а з іншого, у їх «середовище...було введено інформаторів, які невпинно контролювали всі дії ватажків банд». Як бачимо, колишні отамани повстанського руху найбільше відчували на собі недовіру з боку режиму, багатьом з них не дозволялось повернутись на попередні місця проживання і їх утримували у губернських та повітових центрах у якості заручників[102].

У своєму прагненні максимально використати амністованих повстанців керівництво деяких повітових воєннарад намагалося формувати з них збройні загони з метою подальшого їх залучення до бойових операцій проти діючих ще повстанських угруповань. Павлоградське політбюро, наприклад, сформувало загін з амністованих під командою Мирного, а ще один такий допоміг розгромити відділ отамана Смирського[103]. Але у червні 1921 р. Постійна нарада заборонила формування подібних загонів, і приводом для цього стали події саме на Павлоградщині, де загін амністованих із зброєю в руках знову виступив проти більшовицької влади[104]. Тому, коли у липні 1921 р. подібну спробу зробила Кам'янська РВН, керівництво Катеринославської ГВН наказало останній «негайно розформувати загони з колишніх бандитів амністованих, не допускаючи надалі ні в якому разі подібних формувань» [105].

Таким чином, воєнні наради у своїй практичній роботі активно використовували різноманітні засоби політико-ідеологічного впливу на сільське населення. Втім, застосування лише політичних методів вважалося більшовиками малоефективними. Велике значення надавалося репресіям.

Ефективність діяльності воєнних нарад прямо залежала від каральної політики, яка здійснювалася останніми за допомогою значного арсеналу різноманітних заходів. Через те, що активність повстанства реально заважала запровадженню нового ладу в сільських районах України, більшовики у ході боротьби з «бандитизмом» широко використовували надзвичайні методи, випробувані ними ще в роки громадянської війни.

Важливою умовою проведення будь-яких акцій, спрямованих на зміцнення нового режиму, було встановлення у населених пунктах чи окремих районах облогового (воєнного) стану. Складовою частиною боротьби з українським повстанством ця міра стала з 30 травня 1919 р., коли була прийнята відповідна постанова ВУЦВК, РНК УРСР, ВУНК та НКВС. Протягом 1920 р. чинність цієї міри неодноразово підтверджувалася низкою відомчих постанов та інструкцій.

Із закінченням регулярної війни актуальність використання облогового стану не втратила своєї актуальності у «бандитських» районах. Впродовж 1921 р. більшість губерній Південної України постійно перебували в режимі воєнного стану. 8 березня, наприклад, Катеринославщину взагалі було оголошено у стані фронту. Тільки 22 квітня 1922 р. на засіданні Катеринославської ГВН було вирішено «просити НКВС воєнний стан з... губернії зняти, але оголосити Криворізький, Новомосковський і Павлоградський повіти такими, що загрожують бандитизмом» [106].

У своїй боротьбі проти повстанства влада у вигляді окремої каральної міри використовувала і продовольчі реквізиції. Вилучення у селян продовольства за розкладкою, як відомо, було невід'ємною складовою політики «воєнного комунізму». Але продовольчі реквізиції здійснювалися і у вигляді покарання селянства за підтримку повстанців, що, зокрема, передбачалося й інструкціями по боротьбі з «бандитизмом» від 20 квітня і 8 грудня

1920 р. У циркулярі «Про накладання натуральних стягнень на волості і села в порядку боротьби з бандитизмом» (квітень 1921 р.) прямо зазначалось: «Щодо волостей і сіл, які є вогнищами бандитизму і надають йому активну допомогу і підтримку, застосовувати, крім звичайних репресій воєнно-адміністративного характеру, стягнення контрибуції продуктами сільського господарства і худобою поверх належних внесків продподатку» [107].

Окрім продовольчих реквізицій, здійснювалися також конфіскації господарського реманенту, побутових речей, сировини, грошей тощо. Так, голова Каменської волосної ревтрійки (Криворізький повіт) у травні 1921 р. доповідав, що «взято надлишків реманенту у куркулів: живого — 50 голів коней, 15 корів... Відібрано вугілля ковальського 180 пудів... Конфіскація речей не здійснювалась, окрім одного аршина червоної тканини, з якої голова ревтрійки пошив собі штани, бо не мав що надіти. Заліза було конфісковано 30 пудів...»[108]. 21 квітня 1921 р. при обшуку хати одного катеринославського селянина були конфісковані речові мішки, військові кальсони, рушники, навіть носові хустини[109]. Складовою частиною примусових конфіскацій були регулярні облави й обшуки, що проводились, як правило, по селах під час вилучення хліба, здійснення каральних акцій. Право на обшуки мали уповноважені воєнних нарад усіх рівнів, представники надзвичайних трійок, співробітники міліції та чекісти, залучалися до цього червоноармійці, незаможники і комсомольці. Катеринославською губчека, наприклад, з 2 січня до 1 листопада 1921 р. було видано 1662 ордери на обшук, з яких 1282 були реалізовані[110]. В цілому застосування обшуків воєнними нарадами можна вважати досить поширеним методом контролю над селом. Так, зведення про роботу трійки під керівництвом Колосова, яка проводила акції в березні—квітні 1921 р. у Сурсько-Михайлівькій, Новопокровській і Карнаухово-Хуторській волостях Катеринославщини, повідомляють, що 28 березня трійка здійснила 40 обшуків, 29-го — 210, 30-го — 110, 31 березня обшукали 112 дворів, а 6 квітня — аж 244 [111].

Дуже поширеною була практика заручництва, запроваджена наказом Г. Петровського від 4 вересня 1918 р. Цей репресивний захід фактично започаткував червоний терор більшовиків. Основні принципи дії інституту заручників проходили апробацію у 1918—1919 рр. у Росії. В Україні ж ця міра почала використовуватися дещо пізніше і одразу стала складовою частиною репресивної системи. Інструкція по боротьбі з «бандитизмом» від 8 грудня 1920 р. передбачала використання заручництва як обов'язкову складову ліквідації повстанського руху. Відповідальність за вживання цього репресивного заходу покладалася на воєнні наради. У березні 1921 р. розробкою нового проекту інструкції «про порядок взяття заручників і використання їх з метою боротьби з бандитизмом» за дорученням Постійної наради займалися її члени Р. Ейдеман і С. Косіор [112].

В українських селах заручники бралися з-поміж найбільш авторитетних, хазяйновитих селян, аби мати вплив на решту сільського населення. Інструкція Катеринославської ГВН (1922 р.) рекомендувала «в число заручників...брати осіб, які користуються популярністю і авторитетом всього населення села, щоб усе село почувалося відповідальним за них» [113].

Найбільш активно заручництво вживалося в районах, які класифікувалися як «бандитські». Тут заручники передусім бралися для того, щоб шляхом залякування населення запобігати розвиткові повстанства. Іншою ме-

тою використання цього заходу було роззброєння населення: якщо зброя не здавалася, заручників розстрілювали. Так, з цієї причини 10 жовтня 1921 р. було розстріляно селянина Мороза, заручника із села Олександрівка Павлоградського повіту, а 12 жовтня — Пархоменка з Берестової Самойлівської волості того ж повіту[114]. Використання інституту заручників також мало служити певною гарантією безпеки радянських активістів, членів КНС, агентів, червоноармійців тощо. Наприклад, в одному із звітів Криворізької ГВН повідомлялось: «За кожного радянського і партійного працівника будуть розстріляні 5 заручників з куркульського елементу» [115]. Коли в селі Петриківка у липні 1921 р. було вбито членів волосного КНС, керівництво Новомосковської ПВН вирішило «з числа 16 заручників, які були доставлені Петриківським комнезаможем, найбільш злісних куркулів числом 5 чоловік розстріляти, про що широко повідомити населення, опублікувавши списки розстріляних» [116]. Ще одна причина запровадження заручництва була пов'язана з приховуванням дезертирів, повстанців, просто підозрілих осіб. Заручники, а серед них і родичі повстанців, у даному випадку повинні були забезпечувати видачу потрібних владі осіб[117]. Також інститут заручників використовувався воєнними нарадами, для забезпечення продовольчих реквізицій, охорони залізниць, комунікацій тощо[118].

Зі спадом повстанства у другій половині 1921 — протягом 1922 р. здавалося, що необхідність в цьому репресивному заході відпала. Але цього не сталося. Щоправда, влада поступово відмовлялася від масштабних репресій, проте все ж вважала доцільним застосування найефективніших каральних заходів для забезпечення контролю над сільським населенням[119].

Одним з найбільш дійових засобів контролю селянства був інститут відповідачів. Як і інститут заручників, він спочатку був апробований на території РРФСР і в Україні, як метод тиску на селянство, з'явився тільки в 1920 р. Впродовж 1920—1924 рр. принципи дії даного інституту розроблялися й удосконалювалися на засіданнях Постійної і губернських воєнних нарад.

Відповідачі, як і заручники, призначалися «з верств, співчуваючих бандитизмові, переважно з українського елементу, впливових і таких, що користуються авторитетом серед місцевого населення, а також із родичів бандитів» [120]. Радянська влада пояснювала необхідність цієї міри так: «необхідно знищити той ґрунт, на якому виникає бандитизм..., тих, хто постачає (повстанців), хто їм допомагає. А це багатий хуторянин. Ми повинні боротися з їх зрадою. Такою мірою боротьби є інститут відповідачів, який запроваджується повсюди» [121]. Це у загальних рисах, а більш конкретною метою його організації влада вважала «створення атмосфери, коли кожен бандит буде боятися, що його видадуть. Відповідач, побоюючись репресій, буде... видавати бандитів, а потім, побоюючись помсти з їх боку, може бути використаний як старанний інформатор» [122].

Докладні й точні дані про обов'язки відповідачів перед більшовицькою владою дає «Тимчасова інструкція про інститут відповідачів». «...Відповідачі повинні своєчасно попереджати органи радвлади або уповноважених на те окремих осіб у наступному:

а) про підозрілих осіб, що повертаються у даний район;

б) про появу банд або окремих бандитів;

в) про антирадянську, контрреволюційну агітацію, а також про всі брехливі, провокаційні чутки, які розпускаються серед селян і ведуть як до

підриву, так і до повалення всієї радвлади або окремих органів і посадових осіб;

г) про всі контрреволюційні змови, які вже відбулися і ще мають відбутися;

д) про зв'язок окремих селян з групами або окремими особами, діяльність яких переслідується радвладою;

є) про зберігання зброї без відповідного дозволу, військового (спорядження) і всякої контрреволюційної літератури;

ж) про злочинну поведінку всіх раніш амністованих радвладою бандитів, які проживають в даному районі» [123].

За кілька років існування інституту відповідачів надзвичайними органами розроблялися, випробовувалися і вдосконалювалися певні правила вживання цього заходу. Зокрема у відповідачі призначалися з розрахунку одна особа від 30 хат у селах і з 10 хат у селищах і хуторах. Катеринославська ГВН у листопаді 1923 р. визнала більш доцільним призначати одного відповідача на 50 селянських господарств[124]. Відповідачі повинні були обирати з-поміж себе так званий комітет з трьох членів і двох кандидатів на чолі з головою. Такий комітет у першу чергу ніс відповідальність перед владою. Відповідачі, яким вдавалося заслужити ласку властей, переводились у кандидати або навіть отримували «вільну» [125]. Існував віковий ценз інституту відповідачів. Скажімо, у квітні 1924 р. було звільнено від обов'язків-повинностей селян похилого віку із села Межиричі Павлоградського округу[126]. Відповідачі не мали права на вільне переміщення.

Нарощуючи активність у боротьбі з повстанським рухом, воєнні наради постійно закликали підпорядковані їм структури посилювати репресії проти відповідачів, невпинно стежити за їхньою поведінкою і діяльністю, а там, де цього інституту ще не було, обов'язково його запроваджувати, як це робила, приміром, Катеринославська ГВН у грудні 1922 — лютому 1923 р. у південних повітах Запорізької губернії, що увійшли до складу Катеринославської[127]. Доцільним вважалося використання цієї міри в комплексі з іншими репресивними заходами. У тих випадках, коли відповідачі з якихось причин не виконували покладені на них обов'язки, вони оголошувалися заручниками з усіма відповідними наслідками. По відношенні до них застосовувалися також штрафні санкції, майнові і продовольчі конфіскації, адміністративні міри впливу, їх віддавали під суд ревтрибуналів.

Різновидом інституту відповідачів були інститути так званих п'яти- та десятихатників. Останні призначалися надзвичайними органами примусово з-поміж селян — по одному відповідно на кожні 5 чи 10 господарств. Спеціально розроблене «Положення про десятихатників» свідчить, що коло їхніх обов'язків було абсолютно ідентичним функціям відповідачів[128]. Ще одним різновидом покарання селян за підтримку чи участь у повстанському русі була примусова мобілізація дорослого чоловічого населення блокованих районів. Мобілізація офіційно розглядалася і як засіб поповнення лав РСЧА, і як метод підриву соціальної бази повстанства. Як правило, «вилучалися» особи від 19 до 45 років, здатні носити зброю, причому представники «трудового елементу» зараховувалися в запасні частини Червоної армії, а вихідці з «куркульсько-буржуазних» верств — у тилове ополчення[129]. Обов'язковою складовою боротьби з «бандитизмом» були затримання й арешт осіб, які відносились до категорії ворогів більшовицької влади. Право на застосу-

вання цієї міри мали абсолютно всі структури воєнних нарад. Масові арешти проводилися в середовищі заможних селян, насамперед з метою вилучення заручників, чий статус, власне, і ґрунтувався на позбавленні волі. Обов'язково заарештовувалися полонені повстанці, дезертири і особи, що їх переховували. Важливими причинами арешту, з точки зору більшовиків, були непідкорення органам місцевої влади, опір продрозкладкам, конфіскаціям, приховування зброї. Так, в одному військово-політичному зведенні по Верхньодніпровському повіту (квітень 1921 р.) повідомлялось, що «було затримано: одного — за переховування дезертирів, двох — за виявлення у них самогону, одного — за непослух владі, який виявився у тому, що на його возі відправлялося кілька червоноармійців, від котрих він втік, кинувши їх у полі...» [130]. Надзвичайними органами арештовувались представники й інших соціальних категорій: священики, колишні офіцери, робітники-страйкарі, вчителі, члени інших політичних партій тощо. Катеринославською губчека, наприклад, тільки у січні—листопаді 1921 р. було заарештовано 1257 осіб, причому без врахування даних по сільських районах[131].

Для утримання арештованих під вартою активно використовувалися в'язниці і концентраційні табори. Потреба у місцях позбавлення волі була для більшовиків гостро необхідною, тому вони постійно переймалися проблемою розширення мережі тюрем. Одним із перших завдань утвореної у січні 1920 р. Катеринославської губНК, наприклад, стала відбудова в'язниці на 300—350 осіб, але вже у 1921 р. губернська в'язниця була розширена до 1200 місць[132].

Справжньою знахідкою правлячого режиму у справі ствердження нової влади стали концтабори. Фактично більшовики почали використовувати їх з 1918 р., на території України — з 1920 р. Згідно з постановою РНК УСРР «Про табори примусових робіт» від 12 жовтня 1920 р. їх організація доручалася губернським надзвичайним комісіям. Кожна губернія України повинна була, таким чином, мати щонайменше один концтабір. Реальною завжди була й можливість висилки до північних таборів Росії.

Ще однією мірою покарання сільського населення було виселення з «ударних» районів сімей повстанців. По суті це був скоріше адміністративний захід, але те, що за «провину» одних страждали інші, і те, що виселення супроводжувалися обов'язковими майновими конфіскаціями, дає підставу вважати цей захід саме репресивним. Принципи і сама процедура виселення залишалися незмінними протягом усієї боротьби з повсталим селянством. І в постанові Ради робітничо-селянської оборони від 17 липня 1919 р., і в інструкціях по придушенню «бандитизму» від 20 квітня і 8 грудня 1920 р. про це говорилось одними словами: «Здійснювати виселення сімей ватажків і призвідців повстань за межі повіту, конфіскуючи усе їх майно...»[133].

Постанова ВЦВК і РПО від 4 листопада 1920 р. також забороняла «окремим особам, які за своєю класовою ознакою можуть створити загрозу революції або справі захисту країни, перебування у місцевостях чи пунктах, що оголошені на військовому стані, з призначенням їм термінів перебування за межами даної місцевості...»[134]. Серед найжорстокіших методів придушення повстанського руху в Україні було повне або часткове знищення сільських населених пунктів. «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом» від 20 квітня 1920 р. прямо рекомендувала артобстріли і повне знищення сіл як покарання селян за підтримку повстанців[135]. Щоправда, незабаром більшовицьке керівництво зрозуміло, що тотальне знищення сіл повною мірою

суперечить офіційним принципам класової боротьби, адже у полум'ї гинули хати не тільки заможних, але й незаможних селян, що підривало віру останніх у владу. Тому з другої половини 1921 р. надзвичайні органи майже відмовилися від цієї міри покарання.

Вінцем репресивної політики більшовиків, що практично здійснювалась надзвичайними органами, в тому числі й воєнними нарадами, було позбавлення людей життя. Як вважає Р. Пайпс, початок практики масових вбивств більшовиками було покладено у лютому 1918 р., коли у зв'язку з німецьким наступом В. Ленін підписав декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці», який передбачав розстріл «членів буржуазного класу» за відмову копати окопи, а також оголошував, що «ворожі агенти, спекулянти, погромники, хулігани, контрреволюційні агітатори, германські шпигуни розстрілюватимуться на місці злочину», чим, по суті, впроваджувалася практика покарань без суду і слідства[136]. З подальшим розгортанням громадянської війни, активізацією повстанських рухів застосування розстрілів поширилось на всі верстви населення.

Воєнними нарадами розстріли використовувалися при проведенні буквально усіх акцій на селі. Кара через смерть загрожувала тим, хто переховував зброю, хто давав притулок повстанцям чи просто підозрювався у належності до руху опору. Розстрілювали полонених повстанців і заручників. На початку березня 1921 р., наприклад, каральна комісія ГВН і НК Катеринославської губернії у селах Сухачівка та Діївка розстрілювала «винних» селян з кулеметів просто перед сходом їх односельців. Таким чином у Сухачівці було розстріляно 19 чоловік, у Діївці — 10 [137]. У липні 1921 р. представниками виконкому села Знам'янка Новомосковського повіту було розстріляно родину з трьох осіб (чоловік і дві жінки) за те, що їхній син перебував серед повстанців[138]. Право розстрілу надавалося представникам надзвичайних трійок і каральних загонів, військовим, уповноваженим воєнних нарад і чекістам.

Отже, знищення сіл і широке використання розстрілів цивільних громадян зайвий раз підтверджує факт ставлення більшовиків до селянства, як до класового ворога, а до розгортання повстанського руху опору, як до нового етапу громадянської війни. Тому вони не бачили нічого дивного саме у репресивному ставленні до селян, вважаючи тотальні репресії лише різновидом класової боротьби, необхідної для зміцнення їхньої влади.

Аналіз матеріалів воєнних нарад Катеринославщини дозволяє зробити висновок, що репресивність дій надзвичайних органів влади відносно селянського населення України наперед передбачалась вищим керівництвом компартії і радянської держави. Адже, власне, воєнні наради і створювалися як каральні, надзвичайні органи більшовицької влади, метою яких було остаточне придушення будь-якого руху опору з боку селян. Розуміючи, що цей рух у своїй основі спирався на широку підтримку селянства, більшовики свідомо застосовували каральні заходи не тільки проти діючих повстанців, але й проти мирних людей. Про тотальність репресивно-каральної політики більшовиків свідчать дві її особливості: по-перше, великий арсенал надзвичайно-репресивних заходів; по-друге, розповсюдженість і масштабність використання цих заходів. Усе це, без сумніву, морально і фізично впливало на кожного селянина окремо і на сільські громади в цілому, призводячи до руйнування традицій і нищення духовних цінностей українського села.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Родина.— 1990.— №10.— С. 24-25.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Репринцев В.Ф. История Украинской ССР. Хронологический справочник.— К., 1991.— С. 130.
[5] Маймескулов Л.И., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).— Х., 1998.— С. 131-132.
[6] Верстюк. Вказ. праця.— С. 131.
[7] Там само.— С. 161.
[8] Пайпс С. Русская революция. В 2-х ч.— М., 1994.— Часть 2.— С. 410, 427.
[9] Гражданская война на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов.— К., 1967.— Том 2.— С. 675-677.
[10] Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография.— М., 1977.— С. 268, 60, 23.
[11] Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні 1921-1923 рр.— Х., 1971.— С. 88, 58, 69.
[12] На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сборник документов и материалов.— К., 1971.— С. 153, 156, 58, 239.
[13] Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні.— Х., 1931.— С. 91.
[14] Там само.— С. 3.
[15] Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).— К., 1991.— С. 239, 46, 71.
[16] Віче.— 1994.— №1.— С. 121-127.
[17] Семененко В.І. Історія Східної України: оновлення кайданів (1917-1922).— Х., 1995.— С. 205.
[18] Маймескулов Л.И. Вказ. праця.— С. 58, 55, 204, 205.
[19] Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография.— С. 239.
[20] Шевчук Г.М. Боротьба трудящих радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р.— К., 1956.— С. 72.
[21] Внутренние войска советской республики. 1917-1922 гг. Документы и материалы.— М., 1972.— С. 495, 42, 14, 59, 273.
[22] На защите революции.— С. 170-171.
[23] Феликс Эдмундович Дзержинский.— С. 90.
[24] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ).— Ф. 57.— Оп. 2.— Спр. 449.— Арк. 20.
[25] Державний архів Харківської області (далі ДАХО).— Ф. Р200.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 61-62.
[26] Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923).— Ч.1.— Л., 1964.— С. 90.
[27] На защите революции.— С. 178.
[28] Там само.— С. 180.
[29] Там само.— С. 50.
[30] Эйдеман Р. Ударные уезды и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом).— К., 1921.— С. 24.
[31] Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом.— Х., 1920.— С. 41.
[32] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.— Д., 1994.— С.41.
[33] Внутренние войска советской республики.— С. 211, 248, 249.
[34] Там само.— С. 223.
[35] Там само.— С. 216-217.
[36] Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом.— С. 34, 73, 24, 25.
[37] Там само.— С. 41.
[38] Внутренние войска советской республики.— С. 235-236.
[39] Там само.— С. 239, 261.
[40] Эйдеман Р. Вказ. праця.— С. 23.

[41] ДАХУ.— Ф. Р200.— Оп. 1.— Спр. 43.— Арк. 11, 47, 38, 39.
[42] На защите революции.— С.206.
[43] Пайпс С. Вказ. праця.— С. 287.
[44] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 170, 171, 49, 201, 60, 24, 25, 26, 65, 28-31.
[45] ДАХУ.— Ф. Р200.— Оп. 1.— Спр. 43.— Арк. 57.
[46] Там само.— Спр. 43.— Арк. 58; Спр. 65.— Арк. 28-31.
[47] Український історичний журнал.— 1991.— № 8.— С 82-53.
[48] Там само.
[49] ДАДО.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 12.— Арк. 22, 14, 15.
[50] Там само.— Ф. 3377.— Оп. 1.— Арк. 4, 2.
[51] Там само.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 34.
[52] Там само.— Арк. 218.
[53] Там само.— Арк. 34.
[54] Там само.— Спр. 9.— Арк. 10.
[55] Там само.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 34.
[56] Там само.
[57] Там само.— Спр. 3.— Арк. 25.
[58] Там само.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 3.
[59] Там само.— Ф. 224.— Оп. 1. Спр. 7.— Арк. 186.
[60] Там само.— Ф. 3373.— Оп. 1.— спр. 12.— Арк. 45.
[61] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України).— Ф. 3204.— Оп. 2.— Спр. 7. Арк. 7.
[62] ДАДО.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 206, 24, 8.
[63] Там само.— Ф. 3375.— Оп. 1. Спр. 2.— Арк. 2.
[64] ДАХУ.— Ф. Р200.— Оп. 1.— Спр. 42.— Арк. 25, 26.
[65] Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы// Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сбор. науч. труд.— К., 1990.— С. 164.
[66] ДАДО.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 1. Арк. 218.
[67] Там само.— Спр. 9.— Арк. 34.
[68] Там само.— Ф. 224.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 25.
[69] Там само.— Ф.3371.— Оп. 1.— Спр. 13.— Арк. 15.
[70] Там само.— Ф.3377.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 3.
[71] Там само.— Ф.3375.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 85-87.
[72] Там само.— Арк. 9, 10.
[73] Там само.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 10.
[74] Там само.— Ф.3375.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 62.
[75] Там само.— Арк. 33-34, 38, 8.
[76] Там само.— Ф. 224.— Оп. 1.— Спр. 6.— Арк. 56.
[77] Там само.— Арк. 63.
[78] Там само.— Ф. 3373.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 9.
[79] Там само.— Ф. 158.— Оп. 1.— Спр. 9.— Арк. 3а.
[80] ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 616.— Арк. 145.
[81] ЦДАО України.— Ф. 3204.— Оп. 1.— Спр. 14.— Арк. 2, 5, 65, 19.
[82] ДАДО.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 56, 52, 61, 56, 206.
[83] Там само.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 35, 46, 47.
[84] Там само.— Арк. 62.
[85] Верстюк В.Ф. Внутренний фронт.— С. 143.
[86] Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно.— К., 1993.— С. 526-528.
[87] На защите революции.— С. 228.
[88] Там само.— С. 292.
[89] ДАДО.— Ф. 224.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 21.
[90] Там само.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 272.
[91] ЦДАВО.— Ф. 3204.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 13.
[92] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 45.
[93] ДАДО.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 18, 37, 56.

[94] Там само.— Ф. 3225.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 12, 49, 287.
[95] Український історичний журнал.— 1959.— №4.— Арк. 96.
[96] Верстюк В.Ф. Внутренний фронт.— С. 163, 45, 96.
[97] ДАДО.— Ф. 3373.— Оп. 1.— Спр. 9.— Арк. 16.
[98] Там само.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 7, 8, 22, 52, 48.
[99] Семененко В.І. Вказ. праця.— С. 285, 286.
[100] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 48.
[101] На защите революции.— С. 287, 52, 95.
[102] Там само.— С. 287, 52, 48.
[103] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 95.
[104] ЦДАВО України.— Ф. 3204.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 12.
[105] ДАДО.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 81.
[106] Там само.— Ф. 3225.— Оп. 1.— Спр.14.— Арк. 12, 22, 14, 15.
[107] Віче.— 1994.— №1.— С. 125, 126.
[108] ДАДО.— Ф. 4520.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 37.
[109] Там само.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 42.
[110] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 99.
[111] ДАДО.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 8-20.
[112] ЦДАВО України.— Ф. 3204.— Оп. 1.— Спр. 9.— Арк. 4.
[113] ДАДО.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 17, 18.
[114] Там само.— Ф. 3374.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 54.
[115] Там само.— Ф. 3225.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 30.
[116] Там само.— Ф. 3375.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк. 18, 19.
[117] Там само.— Спр. 4.— Арк. 74, 273, 374.
[118] Там само.— Ф. 224.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 12, 54, 274, 62.
[119] Там само.— Ф. 3373.— Оп. 1.— Спр. 48.— Арк. 37.
[120] Там само.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 4.
[121] Там само.— Ф. 3225.— Оп. 1.— Спр.72.— Арк. 33.
[122] Віче.— С. 124, 125.
[123] ДАДО.— Ф. 3371.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 4.
[124] Там само.— Ф. 3373.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 4, 221.
[125] Там само.— Спр. 3.— Арк. 221.
[126] Там само.— Спр. 8.— Арк. 21.
[127] Там само.— Спр. 7.— Арк. 10, 11, 27, 33.
[128] Там само.— Ф. 4520.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 19, 20.
[129] Віче.— С. 123.
[130] ДАДО.— Ф. 224.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 32, 33.
[131] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 52, 47, 51, 53, 74,75, 77, 82, 99.
[132] Там само.— С. 35, 122, 124.
[133] Верстюк В.Ф. Внутренний фронт.— С. 117, 118, 6, 122, 123, 65, 29.
[134] Декреты советской власти.— Том Х1.— М., 1983.— С. 174.
[135] Віче.— С. 122, 133.
[136] Пайпс С. Вказ. праця.— С 262.
[137] Отчет Еатеринославской губернской чрезвычайной комиссии.— С. 57.
[138] Н. Махно и махновское движение. Сборник документов и материалов.— Д., 1993.— С. 55.

Д. Архірейський

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА І ВІРУЮЧИХ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ У 1920—1930-ті РОКИ

У світлі формування сучасної правової держави протягом останніх років набула значного резонансу в суспільстві проблема співіснування держави і церкви, релігії і політики, значно зріс інтерес громадськості до історичного минулого церкви. В недалекому радянському минулому місце релігії та церкви в історії нашого народу було суттєво спотворене. Тому суспільні запити й моральний обов'язок істориків вимагають копіткої роботи для того, щоб відновити історичну правду, зокрема, про репресивну політику держави щодо православного духовенства і віруючих у 1920—30-ті роки.

Сучасними істориками зроблено немало для вивчення проблеми політичних репресій щодо православної церкви. Разом з тим, переконані, що створення цілісної картини державно-церковних відносин неможливе без дослідження її регіональних проявів, уведення до наукового обігу місцевих документальних матеріалів. Виходячи з цього, мета нашого дослідження полягає у всебічному вивченні репресивної політики радянської держави щодо православної церкви і віруючих на Дніпропетровщині у 20—30-ті роки XX століття.

У той час, коли в Україні точилася боротьба за власну державність, петроградське жовтневе повстання більшовиків та падіння Тимчасового уряду розпочали нову епоху в державно-церковних відносинах. Вже з перших днів нова влада впевнено дотримувалась концептуальних ідей виробленої більшовицькою партією церковної політики. Зокрема, лідер та ідеолог Російської комуністичної партії (більшовиків) — РКП(б) — В. І. Ленін зазначав: «Ми повинні боротися з релігією. Це — азбука всього матеріалізму, а, отже, і марксизму» [1].

Політика нової влади полягала у ворожому ставленні до церкви, як до одного із стовпів колишньої Російської імперії, знаряддя класового панування буржуазії та носія «опіуму для народу». Надання класового характеру боротьбі з церквою автоматично зараховувало духовенство до ворожих радянській владі елементів — «класових ворогів». У результаті в державі поступово утверджувалася думка про те, що релігія відімре із зникненням класового характеру суспільства[2].

Здійснення політичної лінії партії в галузі релігії було покладено на державні органи влади, внаслідок чого наступ на церкву набув загальнодержавного спрямування. Проведення в життя атеїстичного курсу радянської влади з самого початку відбувалося з великими труднощами, бо релігія глибоко вкоренилася у свідомість та побут людей. Це добре усвідомлювало нове політичне керівництво держави, закликаючи вести боротьбу з «релігійним дурманом» продумано, виважено, без застосування сили, переважно шляхом активної атеїстичної пропаганди.

Обережність роботи більшовиків по відриву трудящих мас від релігії та церкви вимагала, у першу чергу, створення відповідної нормативно-правової бази. Спираючись на декрет Ради народних комісарів (РНК) РСФРР від

23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», український уряд через рік, 22 січня 1919 р., ухвалив аналогічний закон. Ним передбачалося вільне користування громадян політичними правами та свободами незалежно від релігійних поглядів, забезпечувалася свобода совісті, а 10 березня 1919 р. права віруючих, сформульовані в зазначеному декреті, були затверджені Конституцією УСРР[3].

Як бачимо, на законодавчому рівні, тобто де-юре, основні права та свободи віруючих нібито і враховувались. Утім, важко не погодитись з твердженням В. Пащенка про те, що це була лише зовнішня «видимість дотримання законності», оскільки справжні практичні дії органів влади визначалися не законами і деклараціями, а таємними циркулярами, які грубо порушували принципи свободи совісті[4].

У 1919–1920 рр. РНК УСРР були прийняті й інші декрети, які значно звузили економічні й суспільно-політичні можливості православної церкви та її служителів. У подальшому з кожним новим циркуляром чи інструкцією, які доповнювали або впроваджували механізми втілення в життя декретів, права православної церкви все більше обмежувалися або взагалі грубо порушувалися. Радянський дослідник релігійного законодавства Ю. Розенбаум головною метою інструкцій та обіжників вважав «надання партійним і державним працівникам на місцях конкретних вказівок у вигляді правових норм, які забезпечували правильне розуміння політики партії в релігійному питанні»[5]. Дійсно, з огляду на розпливчастість положень декрету і відсутність чітко прописаних механізмів його втілення у життя власті потребували додаткових роз'яснень. Натомість кожна сторона — держава та церква — порізному сприймали ці положення. Тому циркуляри та інструкції забезпечували «правильне» тлумачення декрету, тобто як його розуміли упорядники.

Протягом перших десятиліть у радянській літературі укорінилися стереотипи щодо «контрреволюційної» діяльності православної церкви, яка нібито і стала головною причиною протистояння радянської влади з релігійними організаціями. Таке твердження стало міцною зброєю заідеологізованих істориків для обґрунтування вживаних управлінськими органами надзвичайних заходів проти церковних діячів і віруючих. Об'єктивне дослідження репресій унеможливлювалося і через відсутність чіткого визначення дефініції «репресія».

З розвитком громадянського суспільства в Україні були сформовані новітні підходи щодо справедливого розуміння та дотримання прав людини, які знайшли своє відображення у значно ширшому тлумаченні репресій. Так, закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. з доповненнями 1992 року перераховує форми репресивної політики: позбавлення життя або волі, примусове переселення, вислання за межі республіки, позбавлення й обмеження громадянських прав і свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру[6]. Відзначимо й інші репресивні дії, неприпустимі з точки зору сучасного права: придушення засобів масової інформації, улаштування провокацій із використанням спеціальних агентів для виправдання репресій, погрози та репресії щодо родичів супротивників тощо[7].

Спираючись на сучасну інтерпретацію терміна, відзначимо й окремі напрямки репресивної політики більшовиків щодо православного духовенства та віруючих. Передусім це — заходи політичного контролю держави,

які передбачали фізичний, економічний та психологічний тиск. Подеколи дані різновиди тиску власті застосовували у сукупності й змінювали їх в залежності від конкретних умов.

Економічні утиски православного духовенства полягали, насамперед, у позбавленні можливостей заробітку з метою примусити їх зректися сану через незадовільний матеріальний стан. Згідно з декретом РНК УСРР «Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» від 20 лютого 1919 р. церква втрачала права метрикації і регламентації шлюбів[8], що, між іншим, зменшило прибутки священиків. Разом з тим, служителям культу заборонялось здійснювати релігійні обряди (хрещення, вінчання, похорони) раніше реєстрації відповідних актів у відділах запису актів громадянського стану — загсах. За невиконання цих вимог статтею 123 Карного кодексу УСРР від 23 серпня 1922 р. передбачалося притягнення до кримінальної відповідальності.

Одним із найчастіших важелів примусу була податкова політика держави. Вона передбачала стягнення зі служителів культу сільськогосподарського податку (якщо церковнослужитель займався відповідною працею на землі), одноразового податку (в загальному порядку), а також прибуткового податку у разі отримання платні за роботу від релігійних громад. Власті вважали священнослужителів «нетрудовим елементом», урівнюючи їх з категорією осіб «вільних професій» (лікарі, актори, інженери), що автоматично визначало максимальні податкові ставки — трудовий податок у розмірі 40 карбованців, гужовий — 160 карбованців. Скажімо, аналогічні суми податків сплачували торгівці та промисловці[9]. Значно зросло оподаткування духовенства в 1930 р. За несплату податків чимало з них були засуджені від 6 місяців до 3 років ув'язнення або змушені були кидати свою службу і шукати іншу роботу[10].

Утиски торкнулися й умов проживання служителів культу, зокрема їх почали виселяти з націоналізованих державних приміщень. Свідченням тому є численні заяви-скарги від духовенства та релігійних громад, які надходили до місцевих і центральних органів влади. Наприклад, у 1924 р. парафіяни Письмичівської громади в Катеринославському окрузі оскаржили незаконне виселення священика з домівки, після чого помешкання було йому знову повернено[11]. Фінансовий тиск на священиків і співчуваючих їм віруючих виявлявся і в таких формах, як обкладання надмірними податками господаря квартири чи хати, де мешкав церковнослужитель; органи влади примушували служителів культу, які щойно прибули на нове місце служіння, сплачувати борги за своїх попередників і т. ін.

Черговий наступ на священиків під гаслами «церква — агітпроп куркуля» розгорнувся з початком суцільної колективізації. Для цього найбільш слушною нагодою виявилась кампанія розкуркулення. Адже визначення куркульського господарства, як такого, що мало «нетрудові прибутки», поширювалось і на сільських священиків. Тому церковнослужителі автоматично потрапляли до першої хвилі розкуркулень і депортацій. Ось кілька прикладів подібних розправ у 1930 р. із священиками Мелітопольського округу: у Второ-Покровському районі був розкуркулений піп з конфіскацією всіх домашніх речей і харчів; у селах Лозанівці, Ново-Олексіївці Ногайського району були розкуркулені й виселені священики Чирко та Боринський; аналогічні випадки трапилися у селах Коріївці та Троїцькому того ж району[12].

Ужиття економічних санкцій було одним з найефективніших засобів боротьби з віруючими. Вчителі, урядовці та робітники навіть за далекі зв'я-

зки з духовенством позбавлялися роботи, виключалися з профспілок, бірж праці. У роки «безбожної п'ятирічки» (1932–1936), яка, між іншим, тривала під час голодомору 1932–1933 рр., економічний тиск на релігійні організації значно посилився, що виявилося у непомірному оподаткуванні, а згодом і у накладанні штрафів за несвоєчасні виплати. У такий спосіб власті розоряли церковні громади, примушуючи людей виходити з них. У результаті розпаду церковної п'ятдесятки виникали правові підстави відмовити віруючим у перереєстрації громади, а згодом і закрити храм, як, наприклад, це сталося майже з усіма церквами Дніпродзержинського району[13].

Методи економічного та психологічного державного тиску, а також фізичні розправи перетиналися під час вилучення та ліквідації православних храмів, де віруючі задовольняли свої духовні, а служителі культу — ще й матеріальні потреби. Спираючись на декрет про відділення церкви від держави та інструкцію Наркомату юстиції (НКЮ) від 10 листопада 1920 р., яка передбачала закриття церков в окремих випадках[14], у перші післяреволюційні роки в Україні відбувалося закриття переважно тих церков, які знаходилися при освітніх і громадських закладах (семінаріях, училищах, гімназіях, інститутах, лікарнях, тюрмах). Так, у Катеринославі до 1924 р. було закрито, зруйновано та пристосовано під державні установи 11 православних церков[15].

Порядок закриття молитовних споруд визначався інструкціями НКЮ з використанням декрету про відділення церкви від держави. Згідно з інструкцією від 24 листопада 1924 р. правомірність такого кроку встановлювалася лише з санкції президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), а підставами для цього були: відсутність належної кількості членів релігійної громади (50 чоловік), аварійний стан церкви, а також гостра потреба в різних установах суспільного призначення (за клопотанням більшості трудящих даного релігійного культу та місцевості на загальних зборах, при наявності неподалік іншого молитовного будинку подібного церковного напрямку) [16].

Інструкція також визначала порядок клопотань про побудову молитовних споруд, що дозволялося виключно президією ВУЦВК за поданням Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) республіки. Хоча юридично громадам надавалася можливість побудувати храм для реалізації свого права на свободу сумління, однак фактично цього досягти було важко через непоступливість і перешкоди органів влади. Про це красномовно свідчить таємна інструкція НКВС від 10 вересня 1924 р.: «Дозволяти добудову незакінчених молитовних будинків, як і побудову нових... не слід» [17].

Проте, задля об'єктивності, зазначимо, що частину клопотань, які надійшли до ВУЦВК, все ж таки було підтримано на користь релігійних громад. Так, з поданих по УСРР в 1926 р. 39 заяв було дозволено будівництво або добудову 18 молитовних будинків. При цьому власті не завжди керувалися законними підставами, розглядаючи нову церкву як споруду тимчасову, котру в перспективі можна закрити і переобладнати на суспільний заклад[18].

Всупереч вищезгаданому порядку закриття молитовних будинків нерідко активісти антирелігійного фронту широко використовували потужний адміністративний ресурс: закриття храмів відбувалися лише за рішенням місцевих управлінських структур, без відповідної на те санкції ВУЦВК, а також шляхом примусу і погроз щодо віруючого населення з боку чиновників. Поширеним методом ліквідації церкви була фабрикація місцевим акти-

вом списків громадян, котрі нібито погоджувалися на закриття церков. Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ЦК ВКП(б)) у постанові від 14 березня 1930 р. відзначав масові порушення елементарних вимог законодавства у ході утвердження атеїстичної атмосфери в суспільстві, особливо при так званому «перепрофілюванні» на радянський лад культових споруд.[19] За такими схемами в Дніпропетровському окрузі у 1930 р. були закриті церкви у селах: Вербки (Павлоградський район) [20], Тепловка (Кам'янський район), Новоселівка (Карл-Марксівський район), Лоцмано-Кам`янка та Діївка (Дніпропетровський район), Нікольське (Солонянський район), Гаврилівка (Межівський район) [21] та ін.

Проте найбільшого розмаху процес позбавлення християн своїх молитовень досяг у 1933—1936 рр., коли в Україні було закрито або ліквідовано 75–80% ще діючих на той момент православних храмів[22]. Лише по Дніпропетровській області за 1933 рік ВУЦВК ухвалив закрити 60 церков, а на 8 травня 1934 р. через окрвиконком з початку року пройшло більше 150 таких справ, з яких 62 церкви дозволено закрити ВУЦВК[23]. У сплюндрованих храмах створювали клуби, будинки культури, бібліотеки, театри, дитячі будинки, адміністративні заклади, стайні, молочарні, свинарні тощо.

З-поміж великої кількості закритих і зруйнованих храмів траплялися й унікальні архітектурні пам'ятки. Про щорічну загибель прекрасних пам'яток культової архітектури неодноразово наголошували крайові та центральні пам'яткоохоронні органи[24]. Серед них — церква у селі Петриківка на Дніпропетровщині, збудована отаманом Запорозької Січі І. Калнишевським.

Повсюдне закриття храмів у межах загальносоюзного антицерковного наступу 1923–1925 та 1929–1930 років, у результаті чого служителі культу позбавлялися роботи, співпало з найбільш масовими виходами духовенства з церковної касти. За даними на 1925 рік, по Україні 850 служителів культу лише тихонівської орієнтації відійшли від професійних справ, в тому числі у Катеринославській губернії — 4[25]. Близько 2000 служителів культу зреклися сану по республіці в 1929–1930 рр., що набагато більше, ніж у попередні роки[26].

Аналіз тодішньої державної політики в галузі релігії дає підстави стверджувати, що відмова від церковної служби відбувалася під впливом цілої низки політичних та економічних факторів: закривалися церкви, посилювався адміністративний та економічний тиск на священиків з боку влади, розпочалися переслідування й політичні репресії щодо них. Для того ж, щоб якось прогодувати свою родину, служителі культу часто-густо зрікалися церковного сану і перетворювалися на хліборобів, сторожів, писарів, або взагалі покидали свою домівку й відправлялися на пошуки нової роботи. Приміром, священик села Воздвиженки Покровського району Катеринославського округу Раєвський у 1924 р. заявив про свою готовність привселюдно відмовитись від сану за умови, якщо радянська влада надасть йому довгострокову роботу для забезпечення своєї сім'ї[27].

Більшовики з перших днів приходу до влади повели боротьбу з церковними обрядами, таїнствами й усім тим, що забезпечувало їх виконання (храми, ікони, хрести, дзвони, церковні цінності, святі мощі), оскільки вважали, що це породжує масовий гіпноз, самонавіювання і навіть фанатичну несамовитість. Ігнорування ними віковічних православних традицій вилилися у широкомасштабну акцію з ліквідації святих мощей 1918—1920-х рр. Згідно з інструкцією НКЮ, НКВС і Наркомату освіти (НКО) УСРР від

10 листопада 1920 р., активісти кампанії привселюдно відкривали святі мощі, виставляли їх в музеях як потужний наочний агітаційний засіб, викликаючи у людей не лише обережну цікавість, але й розчарування, важкі психологічні муки. Російський історик В. Алексєєв справедливо розцінив такі заходи органів влади як втручання у внутрішні справи православної церкви та християн[28].

Повівши рішучу атаку на церковні обряди, таїнства, хресні ходи, держава не наважилася відкрито заборонити їх проведення, бо це суперечило декрету від 22 січня 1919 р. (ст. 5 — вільне виконання релігійних обрядів), намагаючись створити видимість свого невтручання у церковні справи та вільної реалізації свободи совісті. Натомість законодавці встановлювали певні процедурні обмеження (ст. 48 інструкції НКЮ від 10.11.1920 р., приміром), залишаючи широке поле для правових маневрів[29]. При цьому органи влади мали право заборонити проведення будь-якого заходу через виняткові обставини — послаблення суспільного ладу, зазіхання на права інших громадян тощо. Священики, які проводили масові моління та хресні ходи без дозволу місцевих виконкомів, мали понести за це покарання. Так, за влаштовані несанкціоновані релігійні дійства у літню спеку 1924 р. були притягнені до суду 5 священиків Покровського району Запорізького округу, священик Кам’янського району Катеринославського округу[30] та ін.

Порушення духовенством законності несанкціонованими освяченнями нив і проведеннями хресних ходів нерідко були спричинені складною процедурою отримання дозволів та бюрократичними перешкодами властей. Невипадковість подібних явищ та їх планомірне впровадження у життя підтверджують таємні накази і циркуляри губернських і окружних властей. Приміром, Катеринославський окрвиконком в 1924 р. у циркулярі до всіх райвиконкомів наполегливо пропонував, формально не забороняючи молебні, всіляко «затягувати» вирішення цих питань[31].

Церковнослужителі постійно піддавалися психологічному тиску. Знаряддям психологічного удару і одночасно агітації проти релігії та церкви в руках атеїстів були засоби інформації, у тому числі атеїстична література. Про зміст подібних праць самі за себе говорять їхні назви: «Церковники на службі контрреволюції», «Куркуль, піп, сектант — вороги колективізації…»[32] і т. ін. На шпальтах періодичних видань розміщувалися вульгарні карикатури з оповіданнями про гріховне життя священнослужителів. Озираючись на церковну минувшину та деструктивну роль церкви у класовій боротьбі протягом багатьох століть, церкві закидали у провину зв’язки з ворожими до радянської влади класами, нагромадження великих багатств, участь у контрреволюційних діях тощо.

Натомість, церковні видання під різними приводами заборонялися, проводилися конфіскації релігійної літератури[33]. Кількість періодичних видань в Україні була доволі обмеженою — протягом 20–30-х років видавалося 11 журналів різних релігійних течій[34]. І якщо журнал «лояльної» до влади обновленської церкви «Голос православної України» протягом 1920-х років виходив регулярно, то періодика «контрреволюційних» Російської православної церкви (РПЦ) та Української православної автокефальної церкви (УАПЦ) довгий час перебувала під забороною. Лише після приходу до влади (не без участі Державного політичного управління (ДПУ)) в останніх двох церковних течіях нових ієрархів, більш поступливих до вимог більшовиків,

з 1927 р. було відновлено видавництво «Журналу московської патріархії» РПЦ, а УАПЦ отримала дозвіл випустити кілька бюлетенів «Церковних вістей» та журналу «Церква і життя».

Моральний тиск на духовенство і привселюдне приниження проявилися у широкому використанні місцевими органами влади служителів культу для виконання найбрудніших робіт. Застосування подібних заходів було в 1922 р. санкціоновано ЦК ВКП(б) директивою до державно-партійних органів. Директива дозволяла застосовувати до священнослужителів виняткові заходи — «призначати на особливо важкі, брудні роботи, як чистка відхожих місць на основі приналежності до духовенства» [35]. У Катеринославі, приміром, місцеве духовенство було задіяне на окопних роботах[36].

Одним з найважливіших і найскладніших напрямків антирелігійної роботи були боротьба з церковними святами та позбавлення християн можливості задовольняти свої духовні потреби у вільний від роботи час. Прийняття в 1922 р. нового Кодексу законів про працю УСРР значно обмежило кількість традиційних церковних свят[37]. Кодекс передбачав лише десять «особливих днів відпочинку» (до яких належали і релігійні свята) на рік, встановлених відділами праці, а їхній переддень вважався повним робочим днем. Одним із способів скорочення церковних свят було перенесення на деяких підприємствах Катеринослава дня відпочинку з неділі на понеділок[38].

Не менш популярним методом викорінення «релігійного дурману» та відмови від участі в церковних святах була організація так званих «комсомольських свят», які перетворювались на публічні знущання над церковними святами і релігією в цілому. Комсомольці влаштовували театралізовані вистави, в яких спотворювалися біблейські сюжети, персонажі, малювали непристойні плакати, карикатури на релігійні теми, використовували різноманітні форми глуму над віруючими та їхнім релігійними переконаннями, часом доволі витончені. Так, у Мелітополі учасники «комсомольського хрещення» в 1923 р., підійшовши впритул до паперті, стали палити саморобних «богів» [39], а у пасхальну ніч 1924 р. в с. Саксагань Криворізького округу комсомольці своїми співами намагалися заглушити церковну службу, чим не на жарт securitiesрознервували православний люд[40].

З метою дискредитації релігії та церкви, поширення атеїзму в народних масах в Катеринославі у 1925 р. утворюються природознавчі, агрономічні наукові гуртки навколо газети «Безбожник», яка видавалася у Москві. Цей антирелігійний рух на Дніпропетровщині поступово почав набувати певних організаційних форм і, врешті-решт, у 1927 р. сформувався у Спілку войовничих безвірників. З цього моменту дії безвірників стали більш організованими, але разом з тим — агресивнішими.

Незважаючи на перестороги провідних ідеологів більшовиків про недопустимість насильства над релігією та віруючими, активісти, часто не контролюючи емоційний запал атеїстично налаштованого натовпу, провокували віруючих на спротив та обурення. За схожим сценарієм, зокрема, пройшла у Катеринославі антипасхальна кампанія 1929 року, яка викликала особливо багато нарікань[41]. Подібні методи боротьби з релігією переважно сприймалися віруючим населенням як політичний терор держави проти церкви, тим самим перетворюючи її на мученицю.

Одним з найважливіших напрямків репресивної політики радянської влади були обмеження громадянських прав духовенства та віруючих. Незва-

жаючи на проголошене в декреті про відокремлення церкви від держави скасування всіх правових позбавлень у зв'язку із віросповіданням, церковнослужителі не отримали свободи користування своїми громадянськими правами і належали до категорії «позбавленців». Відповідно до ст. 21 Конституції України 1919 р. нетрудові та експлуататорські елементи позбавлялися всіх політичних прав. У першу чергу це стосувалося активного та пасивного виборчого права — обирати й бути обраним до органів влади — для унеможливлення впливу на перебіг подій в країні.

Особливістю «позбавленців» у країні Рад було те, що разом із втратою права голосу вони позбавлялися можливості підвищення на роботі, працевлаштування на промислові підприємства, їм обмежували доступ до навчання в середніх і особливо у вищих навчальних закладах, позбавляли опікунських прав тощо. Згідно з декретом ВУЦВК від 26 березня 1921 р. заборонялося надавати їм посади в органах юстиції, землеробства, управління, в робітничо-селянській інспекції, служителі культу витіснялися з радянської школи[42]. Але найголовніше — вони були позбавлені державної соціальної підтримки: їм відмовляли у наданні пенсійного забезпечення, всілякої грошової допомоги, соціального страхування.

Проте священнослужителі мали змогу отримати виборчі права, але лише після зречення ними священного сану і якщо вони протягом п'яти років займалися суспільно-корисною працею (обіжник ВУЦВК від 11 жовтня 1923 р.). Порядок зречення визначався республіканськими органами НКВС. Врешті-решт, Конституцією СРСР (1936 р.) та Конституцією УРСР (1937 р.) були скасовані правові обмеження духовенства у виборах депутатського корпусу[43]. Втім, значна частина церковників так і не встигла вперше, а дехто і востаннє, використати своє право голосу, яке їм держава повернула у трагічні 1937—1938 рр.

Відсутність чітких критеріїв позбавлення виборчих прав призводило до численних зловживань з боку місцевих органів влади щодо духовенства та віруючих. Згідно із затвердженою у листопаді 1925 р. інструкцією ВУЦВК та РНК УСРР, виборчі права мали: церковнослужителі, хористи та псаломщики, старости та члени церковних рад, якщо це не було основним видом роботи[44]. Утім, і до, і після цієї інструкції місцеві органи влади постійно порушували норми закону. Ось лише два приклади: у 1924 р. у с. Межиріч Павлоградського району були позбавлені права голосу середняки П. Зінченко — за те, що відвідує церкву, а Я. Бублик — що є родичем дяка і також постійним парафіянином церкви[45].

Окрім духовенства, обмеження у громадянських правах безпосередньо торкалися членів їхніх родин, насамперед — дружин та дітей. Так, нащадки священнослужителів вважалися соціально небезпечним елементом під час проходження військової служби; їх в останню чергу приймали до трудових шкіл. Усі сільські служителі релігійних культів, їхні дружини та діти вважалися класово-шкідливими особами і згідно з інструкцією Дніпропетровського окружного відділу ДПУ (1924 р.) мали підлягати виключенню з колгоспів під час чистки[46]. Нерідкісним явищем у 1920-ті роки було позбавлення виборчих прав найближчих родичів церковнослужителів. Так, у списках позбавлених права голосу Богданівського району Павлоградського округу зустрічаються дружини та діти священиків, псаломщиків, дяків.

На загальному тлі правових позбавлень для церковнослужителів можна виокремити дії властей щодо обмеження свободи пересування ченців і чер-

ниць. Як повідомлялось у таємному листі Діївського районного виконавчого комітету (РВК) до сільрад (1924 р.), за наказом окружних властей необхідно було провести облік всіх ченців і черниць, які проживали на селі, а у випадку появи чужих, заїзних — негайно затримувати та переправляти у найближчі монастирі через РВК[47].

За зв'язок із релігією та церквою впроваджувалися чистки серед адміністративних працівників, комсомольців, заборонялося членство і у панівній комуністичній партії. Так, за релігійні переконання в 1922 р. Катеринославським губкомом компартії України (КП(б)У) було виключено з партії 11 чоловік — 6% від загальної кількості позбавлених партійного квитка[48], за 9 місяців 1923 р. — 17 із сорока притягнених до відповідальності за релігійні обряди[49].

Більш суттєві обмеження і звуження кола легітимної діяльності духовенства сталися у 1929 р. після ухвали 8 квітня постанови Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» і затвердження 29 грудня НКВС УСРР інструкції «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу». Відповідно до цих документів церкві заборонялося займатися благодійництвом, вихованням молоді, зокрема, створювати каси взаємодопомоги, надавати матеріальну підтримку своїм членам, організовувати збори для дітей і жінок, гуртки з вивчення релігії, літератури, дитячі майданчики, екскурсії, відкривати бібліотеки, читальні, санаторії. По суті, у такий спосіб діяльність духовенства зводилась виключно до відправлень церковних богослужінь[50].

У довершення всіх цих обмежень нова Конституція УСРР, прийнята на XI Всеукраїнському з'їзді Рад 15 травня 1929 р., скасувала можливість займатися релігійною пропагандою. Замість «свободи релігійної пропаганди» проголошувалася «воля релігійних визнань», натомість зберігалося право на «антирелігійну пропаганду» [51]. Наразі з цього моменту будь-яка релігійна пропаганда вважалась антиконституційною, а значить — нелегітимною.

Неможливість проведення широкомасштабної боротьби з релігією та церквою у перші роки радянської влади зосередила увагу партійних лідерів на пошуках нових методів в антирелігійній політиці, зокрема, було сформульовано ідею церковного розколу, який мав сприяти розкладу структури церкви зсередини. Для цього нова влада активно розпочала політичну роботу з підтримки опозиційних до офіційного курсу РПЦ рухів[52], що, між іншим, грубо суперечило задекларованим принципам декрету про відокремлення церкви від держави. Це виявилося у сприянні розвитку «лояльних» до радянської влади церковних течій і посиленні тиску на РПЦ, а згодом — УАПЦ. До так званих «лояльних» зараховувались Синодальна (обновленська, «жива» церква), Соборно-єпископська і Діяльно-Христова церкви; до ворожих, антирадянських — РПЦ (тихонівці) та УАПЦ (липківці, самосвяти) [53].

Як наслідок, новостворені церковні об'єднання опинялися під контролем державно-партійних органів, були змушені миритися із всебічним їх втручанням у внутрішні церковні справи. Так, у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 25 лютого 1926 р. відзначалось: «Діяльно-Христова церква знаходиться цілковито під керівництвом органів ДПУ. Її робота спрямована виключно у напрямку дискредитації і боротьби з липківцями» [54]. Натомість члени політбюро постановили застосувати репресії щодо керівництва автокефальної церкви, попередньо висвітливши у пресі їхню контрреволюційну діяльність[55].

Зрештою, радянська влада не тільки не намагалася зупинити процес післяреволюційного духовного розладу, загасити полум'я міжконфесійної ненависті, але й, навпаки, чимдалі розпалювала міжконфесійний конфлікт, використовувала його у своїй атеїстичній політиці. Так, Катеринославський окрвиконком 2 серпня 1923 р. у секретному обіжнику повідомляв: «Як засіб для розколу угруповань окрліквідком рекомендує застосовувати передачу церкви від однієї громади до іншої, а також сполучення в одній церкві двох різних угруповань» [56]. Щоправда, під час вирішення конфліктних питань державні апеляційні інстанції не завжди керувались принципами «справедливості» та «законності», розв'язуючи проблеми відповідно до партійної стратегії у справах релігії та церкви на користь «лояльних» релігійних громад. Підтвердженням такої політики «подвійних стандартів» є розконспірованість відділу культів Запорізького окружкому КП(б)У та ДПУ стосовно надання пільг обновленцям по витратах, пов'язаних з реєстраціями статутів. Для скорочення видатків голова політвідділу Голощапов пропонував представникам тихонівських громад перейти до «живої церкви» [57].

Зосередивши увагу переважно на атеїстичній пропаганді та політико-економічних методах тиску на церкву, більшовики використовували й інші методи боротьби. Виходячи з того, що духовенство вже на початку 1920-х років апріорі визначалося «ворогом радянської влади і оплотом контрреволюції»[58], політичне керівництво держави не відкидало можливості застосування щодо нього й жорсткіших репресивних заходів. Щоправда, до кінця 1920-х років фізичні розправи над священиками не вважалися головним методом боротьби з ними, хоча були досить поширеним явищем. Органами державної безпеки, що стояли на вістрі цієї боротьби, вживалися такі надзвичайні кроки лише щодо носіїв релігійного фанатизму, різного роду «чудес» та провокаційних чуток. Поширеним явищем на той час було проведення відкритих судових процесів над відомими представниками православного духовенства[59].

ДПУ використовувало такі специфічні засоби тиску на православну церкву та її служителів, як погрози, арешти, заслання та ін. Це були покарання, передбачені статтями Кримінального кодексу УСРР 1922 р.: за недотримання положень декрету про відокремлення церкви від держави, порушення громадського порядку, державні злочини, ухиляння від військової служби тощо[60].

З часом каральна «парадигма» зазнала значних змін. Вже наприкінці 1920-х років віруючих і служителів культу почали звинувачувати у шкідництві, шпигунстві, участі в контрреволюційних організаціях тощо. Це стало можливим після прийняття нового Карного кодексу в 1927 р., де в окремий розділ були виділені контрреволюційні злочини. Найбільш поширеними серед них були звинувачення за статтями 54-10 та 54-11, тобто у контрреволюційній агітації, виготовленні, розповсюдженні та зберіганні літератури подібного характеру, організаційній діяльності, спрямованій на підготовку або здійснення контрреволюційних акцій. Покарання за такі злочини духовенство мало понести жорстоке аж до вищої міри — розстрілу. Характерним явищем було й те, що відтепер відбувався загальний наступ на всі релігії та церкви.

Зневіра людей у справедливості, слабка ефективність законних методів захисту православ'я часом спонукали їх до більш рішучих дій. Відстоюючи свої права та свободи, православні храми, церковні цінності, ікони, дзвони, священиків, віруючі вдавалися до радикальніших форм опору: стихійних

невдоволень, волинок, так званих «жіночих бунтів», відкритих масових виступів і навіть збройних сутичок з радянськими силовими органами, подекуди з трагічними наслідками. І хоча подібні методи застосовувалися переважно впродовж усіх 1920-х років, однак, переважна їх більшість відбулася в 1922 і 1929-1930 рр. як реакція на масовані антирелігійні кампанії властей. Покарання за непослух і прояви невдоволення духовенства та віруючих були досить часто трагічними. Репресії поступово трансформувалися у площину фізичних розправ, а в 1930-х роках набули масового характеру.

Існують різні погляди дослідників на періодизацію фізичних розправ над священнослужителями та віруючими. Найбільш авторитетною є класифікація, запропонована В. Пащенком, який, розглядаючи динаміку репресій, виділяє три етапи: 1) середина 20-х — початок 30-х років — початок репресій; 2) 1932 — 1934 рр.— відносне «затишшя» у стосунках; 3) друга половина 30-х років — різке загострення ставлення держави до церкви. В останньому історик відзначає 1937–1938 рр. як період найбільш масових і найжорстокіших репресій[61].

Заслуговує на увагу робота російської дослідниці І. Рєзнікової, де на основі вивчення історії Соловецького табору розглядається специфіка кожного етапу репресій за релігійною приналежністю. Так, на думку авторки, до першої хвилі арештантів потрапили священики і миряни, засуджені у справах протидії вилученню церковних цінностей і спротиву обновленським церковним структурам. Пізніше Соловки поповнилися за рахунок обвинувачених у порушенні декрету про відокремлення церкви від держави, мандрівних ченців і черниць із закритих владою монастирів. З 1928 р. до табору почали прибувати «непоминаючі» — противники митрополита Сергія. І, нарешті, з середини 1930-х років арешти духовенства та віруючих вже не вирізнялися будь-якою специфікою й проводилися в контексті загальної каральної політики держави[62].

З появою постанови ВУЦВК про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодним від 8 березня 1922 р. розпочалася атака новоспеченої влади на православ'я — кампанія з вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим, наслідками якої стали не тільки безпосереднє вилучення коштовностей із храмів, але й адміністративно-репресивні заходи щодо священиків та віруючих. Яскравим доказом цілеспрямованої боротьби з духовенством під час даної кампанії є вже хрестоматійний лист В. І. Леніна до В. М. Молотова від 19 березня 1922 р., у якому міститься заклик до фізичного винищення церковнослужителів: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії... нам вдасться розстріляти, тим краще» [63]. Державні пріоритети під час голоду визначилися і в наступних постановах партійного керівництва. Так, спробам парафіян викупити або обміняти на продукти вилучені цінності й залишити їх у церквах було покладено край директивою політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р.[64]; одночасно ухвалою ЦК КП(б)У від 17 березня 1922 р. обмежувався доступ до інформації про експорт хліба та валютні курси[65].

Невиправдані сподівання на більш вагому здобич з храмів упродовж зазначеної кампанії, а також необхідність виправдатися перед незадоволеним політикою більшовиків населенням надали їм привід звинувачувати духовенство у пограбуванні храмів. Дійсно, кампанія з вилучення церковних коштовностей для допомоги голодуючим у 1922 р. викликала опір час-

тини православного духовенства, який можна звести до двох основних напрямків: агітації проти вилучення цінностей і переховування описів майна та самих цінностей. Так, за протест проти вилучення церковних цінностей ревтрибунал засудив до розстрілу Катеринославського єпископа Серафима, замінивши йому покарання до п'яти років примусових робіт; не дочекався свого вироку у справі приховання коштовностей архієпископ Катеринославський Агапіт, який помер прямо у слідчій камері[66].

Щоправда, у таємному листуванні між різними державно-партійними установами про випадки активної протидії повідомлялося скоріше, як про винятки. Переважно без інцидентів завершилося вилучення в Катеринославі та у повітах губернії. Наразі кількість розстріляних і замучених церковнослужителів у Катеринославській єпархії в 1922 р., за даними протопресвітера М. Польського, дорівнювала 92 особам[67].

Усебічна підтримка з боку властей «легальних» православних церков виявилася і в адміністративно-репресивних заходах щодо православного духовенства тихонівського напрямку. Характерним є факт втручання органів ДПУ в церковні справи, коли у другій половині 1923 р. «жива церква» на Катеринославщині опинилася на межі ліквідації. Вбачаючи загрозу стрімкого зростання РПЦ, органами ДПУ в жовтні 1923 р. було заарештовано провідних єпископів Онуфрія та Сергія (Звєрєва) за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, а згодом така ж доля спіткала і єпископа Іоанікія. В результаті цих арештів і, як наслідок, відсутності жодного тихонівського єпископа в губернії обновленство почало повільно підсилюватися[68].

Наприкінці 1920-х рр. значного поширення набула теорія так званого «органічного зв'язку» куркуля з попом і релігійними громадами під час проведення суцільної колективізації та хлібозаготівельних кампаній. Приміром, відповідальний секретар Спілки войовничих безвірників (СВБ) Ф. Олещук, причину міцності православ'я пояснював наявністю одноосібних господарств і матеріальною підтримкою заможними колами українського селянства[69]. Не випадково у списках НКВС поряд з антирадянськими елементами значилися категорії неблагонадійних громадян, які відвідують церкву (Ц) або є членами релігійних сект (С) [70].

Намагаючись виправдати опір селян антирелігійній політиці влади, поєднати наступ на церкву з класовою боротьбою, більшовики повсякденно констатували наявність у релігійних громадах та їхніх правліннях великої кількості куркулів, які нібито використовували релігію та церковні громади для антирадянської роботи, передусім проти колективізації, хлібозаготівель[71]. Безперечно, заможні селяни відігравали значну роль в церковному житті, оскільки дійсно надавали вагому моральну і, головне, матеріальну підтримку, яка допомагала парафіям вистояти в умовах їхньою самозабезпечення та економічного тиску влади.

Утім, партійні працівники помилково ототожнювали політичний вплив заможних селян на церковне життя з їхньою кількістю в релігійних громадах, адже реальний соціальний склад громад не відповідав вищенаведеним інформативним звітам. Так, за даними на жовтень 1925 р. у складі громад Знаменівського району Павлоградського округу незаможників було 6049 чоловік, або 49,7%, середняків — 6069 чол. (49,9%), куркулів — 56 (0,4%); в Кам'янському районі Катеринославського округу на 1 січня 1925 р. незаможників налічувалося 4050 (50%), середняків — 3165 (39,1%), куркулів — 42 (0,5%)[72].

Особливо прискіпливо радянські органи державної безпеки збирали інформацію про проповідницьку діяльність і висловлювання служителів культу на адресу радянської влади, які на той час були слушним приводом для покарань. Не в останню чергу це стало можливим внаслідок заохочення і розвитку спецслужбами практики доносів. Для цього різними методами у православному середовищі створювалася розгалужена система секретних співробітників (сексотів).

Загальновідомо, що частина священиків різних православних течій була секретними співробітниками ДПУ і за це отримувала грошові винагороди[73]. Факти свідчать і про те, що дехто з них неодноразово використовував цей свій «статус» для вирішення особистих проблем. Так, зв'язками з органами ДПУ скомпрометував себе і колишній представник Катеринославського єпархіального управління священик Шкарань, який під час суперечок з будьким погрожував арештом[74]. Характерним методом роботи ДПУ було використання сексотів для проведення провокацій. За спогадами митрополита УАПЦ В. Липківського подібна провокація відбулася у Катеринославі в 1925 р. за участю єпископа УАПЦ П. Ромоданова, після чого ледь не заарештували і самого митрополита[75].

Дійсно, слід зауважити, що справи священиків фабрикувалися на певних підставах, з урахуванням настроїв та висловлювань декого з них, налагодженої системи інформаторів у ДПУ (вербування священиків і впровадження своїх секретних співробітників у церковні організації, численні доноси чи покази інших осіб тощо). У відповідь на репресивні дії властей православне духовенство подеколи відкрито, без належної для своєї безпеки обережності, виступало проти різних дій радянської влади. Проповідям церковнослужителів передували їхні розповіді про державний тиск на церкву, гоніння на них з боку комуністів та їхньої молодшої зміни — комсомольців і піонерів, тим самим підбурюючи віруючих проти влади й окремих її представників.

Аналіз даних про репресованих служителів культу і вихідців з родин духовенства, які містяться у «Мартирологзі» реабілітованих жертв тоталітарного режиму по Дніпропетровській області[76], дозволив більш ґрунтовно дослідити еволюцію антицерковної репресивної політики. Подібні розправи на Дніпропетровщині проходили стрімко і хвилеподібно, а їхня найбільша амплітуда у цілому співпадала з роками, визначеними істориками, як піки державних антицерковних атак і загальних політичних розправ: 1929–1931 та 1937–1938 роки.

Розпочатий владою у 1929 р. наступ на церкву викликав гучні протести проти закриття та руйнації церков, адміністративно-репресивних заходів щодо служителів культу. Разом із українськими селянами церковнослужителі чинили спротив державним хлібозаготівельним кампаніям та колективізації[77]. Подібні стихійні прояви активності духовенства та віруючих відбувалися по всій території радянської України і тлумачилися слідчими органами як «контрреволюційні», а священики-ініціатори мали понести суворе покарання. У зв'язку з цим по всій Україні в 1929 р. було репресовано 1374 церковники і сектанти, що майже у п'ять разів більше, ніж за попередній рік (282) [78].

Зведення даних вже згаданого «Мартирологу» свідчить про те, що найбільш поширеними підставами для каральних заходів щодо православного духовенства та віруючих наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. були антирадянська й контрреволюційна агітація та діяльність. Подібні обвинува-

чення найчастіше передбачали наступні судові вироки: заслання на 3 роки за Урал, до Північного краю; ув'язнення від трьох до восьми років у виправно-трудових таборах (ВТТ); вперше у 1930 р. знаходимо засуджених до розстрілу. Так, за антирадянську агітацію були розстріляні священик Благовіщенського автокефального собору Дніпропетровська К. В. Підчашинський[79] та автокефальний священик с. Куцеволівка О. Г. Грушевський[80]. З огляду на це, схиляємося до припущення, що страта останніх пов'язана з каральною кампанією, яку розгорнули спецслужби проти УАПЦ в 1930 р.

З початку 1930-х років сукупність всіх неправомірних і антирадянських дій ставала у нагоді слідчим для «створення» та викриття цілих контрреволюційних організацій. По відношенню до священнослужителів Дніпропетровщини дана практика була розпочата у 1930 р. Не оминула наші краї сумнозвісна справа «Спілки визволення України», сфабрикована ДПУ і спрямована проти української свідомої інтелігенції, в тому числі автокефального духовенства. Згідно з вироком Верховного Суду УСРР від 19 квітня 1930 р. із 474 осіб, притягнених до слідства, 118 були служителями церкви. Ще 10 вересня 1929 р. у Дніпропетровському окрузі були заарештовані 6 священиків, 1 дяк і 11 мирян; арешти автокефалістів відбулися і у Криворізькому окрузі — було затримано трьох священиків і трьох мирян[81].

Антирадянською була оцінена діяльність груп «істинно-православних християн» (ІПХ), які в 1927–1928 рр. об'єдналися у нове церковне угруповання — «істинно-православна церква» (ІПЦ) [82]. У 1931 р. ІПЦ в Україні опинилася під загрозою ліквідації, оскільки ДПУ розпочало її переслідування, що завершилося гучним судовим процесом. Слідством визначався підпільний, контрреволюційний характер діяльності ІПЦ, яка виявлялася у бойкоті та зривах усіх заходів радянської влади, поширенні релігійної пропаганди, а також була викрита мережа осередків, які нібито об'єдналися навколо трьох філій — Харківської, Дніпропетровської та Одеської. Надзвичайна нарада Колегії ДПУ УСРР винесла 126 членам ІПЦ наступні вироки: 14 чоловік було ув'язнено на 5–10 років до концтаборів (серед них єпископ Іоасаф — керівник т. зв. Дніпропетровської філії); 53 отримали по 3 роки ув'язнення у різних таборах; 58 — вислані на Північ на 3 роки; п'ятьох позбавлено права проживання в 12 населених пунктах[83]. Серед тих, хто проходив по цій справі, наприклад, були і два священики Криворізького округу — М. Г. Форменко та І. Т. Швидченко, про подальше життя яких нам нічого невідомо[84].

На думку історика О. Форостюка, серед всіх відколів православ'я прибічники ІПЦ були найбільш організованою опозицією режиму, яка з самого початку зайняла антикомуністичні позиції. Прихильники «катакомбної» церкви, як він називає групи ІПХ–ІПЦ, відкидали всі можливі компроміси з радянською владою, вважаючи її антихристовою, відмовлялися отримувати паспорти, реєструвати немовлят у загсах, забороняли дітям навчатися в школах, переконували людей уникати стосунків із владою, не вступати до колгоспів, поширювали монархічні настрої[85]. Дослідник історії церкви М. Шкаровський також переконаний в тому, що рух ІПЦ одразу набув антиурядового спрямування й «вийшов за суто релігійні рамки», а у 1930-ті роки став чи не єдиною напівлегальною опозицією радянській владі, хоча загроза репресій і змушувала священиків намагатися утримуватися в легальних рамках, зокрема реєструвати громади та укладати договори на користування церквами[86].

Репресії тривали і у першій половині 30-х років, хоча їхні масштаби у порівнянні з вищерозглянутим періодом значно скоротилися. Незважаючи на голодомор, який набрав нечуваних за кількістю жертв масштабів, судове слідство над православним духовенством Дніпропетровщини в 1933 р. було відновлено після відносного затишшя у попередній рік. Вироки обвинуваченим виносилися цілими партіями. Так, 5 січня відбувся суд над священиками Новомосковського району Д. О. Загродським, М. І. Климовим, В. С. Краснокутським, яким слідчі органи у провину закидали ведення антирадянської агітації[87]; 10 липня в контрреволюційній агітації були обвинувачені священики Царичанського району С. В. Єгоров, Ю. Н. Палюха, А. П. Стефановський[88]. Усім підсудним було призначено однакове покарання — заслання на 3 роки до Північного Краю або Казахстану.

У 1933 р. на Півдні України спецслужбами була розгромлена «контрреволюційна організація» духовенства. Серед заарештованих у справі 19 чоловік були й представники Дніпропетровщини. Обвинувачених засудили від 3 до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах[89].

Особливістю репресій проти священнослужителів у 30-ті роки було те, що будь-які їхні спроби уберегти церкву від знищення і захиститися від переслідувань сприймалися слідчими органами як контрреволюційна діяльність і підлягали суворому покаранню. Приміром, Великотокмакський райком КП(б)У звітував у 1936 р. про ліквідацію контрреволюційної групи духовенства. Тут же повідомлялося про характер діяльності організації: пропаганда захисту церкви із застосуванням залякувань; навчання дітей шкільного віку Закону Божому; поширення контрреволюційної літератури під виглядом релігійної тощо[90].

Проте найпотужніший спалах репресивної хвилі щодо служителів культу відбувся відразу після наказу голови НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 р.: «...в найкоротший термін здійснити широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [91]. Його поява ознаменувала початок жорстоких фізичних розправ над представниками духовенства. Основну частину репресованих церковників було піддано «правосуддю» у листопаді-грудні 1937 р. та у квітні-травні 1938 р., які виявилися найкривавішими місяцями в історії церкви міжвоєнного періоду. Загалом же по Дніпропетровській області в 1936 р. було заарештовано 4 служителів культу, в 1937 р.— 172, а у першому півріччі 1938 р.— 255[92].

У роки найбільш масових каральних акцій суттєво зросли й обсяги строків і методів покарання, змінилися акценти і розширився спектр обвинувачень. Аналіз «Мартирологу» Дніпропетровщини переконливо доводить, що найбільш поширеним видом покарань наприкінці 1937 р.— у першій половині 1938 р. став розстріл. Причому подібний вирок чекав як учасників контрреволюційних організацій, так і тих, кому закидали у провину лише проведення антирадянської агітації. Між іншим, суттєві зміни відбулися і у самій системі покарання за контрреволюційну агітацію. Ще в 1935 р. помітно зросли строки ув'язнення для священнослужителів (до 10 років) за даний вид антирадянської діяльності. Втім, якщо у 1937 р. духовенство переважно відбувало покарання у ВТТ від 5 до 10 років, то у перші п'ять місяців 1938 р. за подібні обвинувачення майже всі вони були розстріляні[93].

Велика кількість потенційних «ворогів народу» унеможливлювала ефективну роботу судово-слідчих органів і вимагала оптимізації процесу розслідування і винесення вироків. Вихід із такого скрутного становища був знайдений —

шляхом об'єднання кількох справ докупи і фальсифікацій стрімко поширилась практика викриття цілих контрреволюційних церковних організацій. Як зауважив дослідник радянських репресій В. Ченцов: «на 1938 р. склалась певна практика фабрикації справ на сектантів, служителів культу» [94].

Вражає розмаїття подібних угруповань, які раптом почергово виникли упродовж 1937—1938 рр. У 1937 р. на Дніпропетровщині були знищені два таких антиурядових об'єднання. 14 листопада до вищої міри покарання була засуджена «контрреволюційна група» священиків Новомосковського району: Г. П. Китаєв, К. Г. Коваленко, Ю. І. Кравченко, Д. Н. Оловаренко, В. О. Просвирін[95] та ін. Для всіх без виключення вирок було виконано через п'ять днів після оголошення вироку. 30 листопада відбулося судилище над священиками м. Дніпропетровська: М. Г. Крамаренком, П. І. Бурковським, А. Д. Лопуховичем, В. О. Мироненком, І. С. Михайличенком[96] та ін., звинуваченими у контрреволюційній діяльності й страченими 8 грудня.

Плідна робота НКВС щодо створення і одночасно викриття антирадянських організованих осередків православного духовенства тривала і надалі в 1938 р. Спецслужбам Дніпропетровщини вистачало роботи і цього року, оскільки були знешкоджені дві ворожі організації за участю служителів культу. Особливо масштабним видалося викриття 11 квітня так званої «церковно-фашистської організації». Всі підсудні — священики м. Дніпропетровська — були розстріляні за вироком суду. Пригадаймо хоча б частину з них: священики Чечелівської Олександро-Невської церкви П. О. Атаманов, М. О. Капустянський, Г. К. Миленко, В. Т. Ніценко, І. М. Разногорський, Л. Р. Успенський, М. І. Федорченко, священик Амурської церкви І. С. Бошняков, священик Лазаревської церкви Ф. М. Зайченко, священик Воскресенської цвинтарної церкви П. Ф. Капустянський[97]. Цих та інших представників православного духовенства реабілітували вже у 1957 р. через відсутність складу злочину. Отже, міф про контрреволюційний характер або взагалі існування тієї організації, в якій вони начебто перебували, був розвіяний.

Каральна репресивна машина не зупинялася навіть перед єпископами, які користувались значним авторитетом у віруючих. Приміром, у грудні 1937 р. за обвинуваченням в «антирадянській пропаганді» був розстріляний єпископ Порфирій (Гулевич), колишній єпископ Криворізький, вікарій Дніпропетровської єпархії (1928–1931 рр.)[98]; було позбавлено життя архієпископа Дніпропетровського Георгія; вдруге заарештованого єпископа Іоасафа було розстріляно в 1937 р.[99] В цілому ж на території України на початок війни не залишилося жодного православного єпископа[100].

Важкі випробування та репресивні заходи щодо ув'язнених представників духовенства тривали і у неволі. З ними органи нагляду поводились дуже жорстоко, намагалися всіляко образити їх. Перш за все це стосувалося страхітливих побутових умов, в яких перебували заарештовані, та важкої принизливої роботи. С. Мельгунов, наприклад, розповідає про життя духовенства на Соловках: мешкали в так званому «Кремлі» разом з рецидивістами-злодіями, постійно терпіли знущання — безжальні побиття, інквізиторські покарання тощо[101]. Інший в'язень, протоієрей УАПЦ М. Явдась, так згадував про своє перебування в концтаборах: «Священикам завжди давали найгіршу працю: асенізаторів, виборщиків, коногонів, породчиків та інше» [102].

Хвиля масових репресій безповоротно поглинула тих, кого радянський суд визнав небезпечними соціальними елементами, не оминувши й актив-

них православних християн. По відношенню до них найпоширенішим було застосування також ст. 54-10 Кримінального кодексу УСРР (контрреволюційна агітація), під дію якої, на думку О. Форостюка, «можна було підвести будь-яку проповідь чи розмову релігійного характеру» [103]. Серед реабілітованих по Дніпропетровській області учасників штучно вигаданих контрреволюційних угруповань знаходимо імена віруючих, вихідців з родин духовенства, колишніх священиків, які через різні обставини полишили церковну службу. Приміром, у серпні 1939 р. в м. Кривому Розі була викрита чергова контрреволюційна організація, до якої окрім священика Покровської церкви входили: бухгалтер підприємства «Південважбуду» В. Г. Кабильчич, касир майстерні індпошиву М. А. Липський, рахівник рудника ім. Дзержинського В. В. Семенов[104]. Останніх трьох пов'язувало те, що всі вони були вихідцями з духовенства або колишніми священиками.

Об'єктивно оцінюючи тогочасну політичну ситуацію, не можна не визнавати наявність налаштованих негативно до влади священиків й участь деяких з них в антирадянських акціях. Натомість, з огляду на масштаби та розмах кваліфікованих властями «контрреволюційних» виступів, слід відзначити їхній стихійний, неорганізований характер, спричинений не в останню чергу цілеспрямованим послабленням властями центральної церковної влади, контролем за зборами та пересуваннями служителів культу. Важко повірити у те, що священики не бачили безперспективність такої розрізненої протидії, не розуміли, що локальні, вузькоспрямовані виступи не змогли змінити владу. Відтак, існування церковного керівного центру опору або терористичних релігійних організацій видається надуманою справою самих спецслужб.

Взяти хоча б відомі у практиці радянських слідчих структур справи священиків, яких обвинувачували у шпигунстві або навіть належності до шпигунських організацій. Згідно з постановою Касаційного відділу ВЦВК у 1918 р. шпигуном визнавалась особа, яка розповсюджувала військові таємниці та стратегічні плани представникам іноземних держав або контрреволюційним організаціям чи взагалі мала зв'язки з ними для підтримки ворожого радянській владі іноземного втручання[105]. Тож доволі дивними виглядають подібні звинувачення служителів культу, котрих, як гіпотетичних ворогів народу, ніяким чином не могли допустити до такого роду інформації, тримаючи подалі від неї; більше того — за їхнім пересуванням та листуванням пильнували органи ДПУ-НКВС.

Фальсифікація справ священнослужителів вимагала наявності сильної доказової бази для винесення потрібного вироку, зокрема, свідчення підозрюваного проти самого себе (зізнання); поширеною була практика надання свідчень проти близьких і знайомих. Про механізми отримання слідчими органами таких зізнань свідчать спогади різних колишніх арештантів. Так, уже згаданий М. Явдась, який з 1929 до 1936 р. пройшов всі жахи радянських концтаборів, розповідає: «...мене було суворо допитувано — силували мене, щоб я зрікся священичого сану. Коли я не погодився на це, — мене били» [106]. Як згадував віруючий УАПЦ І. Матюшенко, затриманий органами ДПУ в 1930 р., «щоб скінчилися ці мої незносні муки, нарешті підписав те обвинувачення, що його написав слідчий», і за ст. 54 п. 10 КК УСРР шість років відбував покарання на примусових лісорозробках у північних таборах[107].

Отже, в умовах утвердження тоталітарної системи в Україні відбувалося ідеологічне протистояння церкви і держави. Тож не дивно, що запекла бо-

ротьба, з одного боку, більшовиків-атеїстів, озброєних всіма важелями економічного, політичного та адміністративного тиску на церкву, а з іншого — переслідуваного владою духовенства та віруючих наприкінці 1930-х рр. завершилася незаперечною перемогою перших. Неоціниму допомогу в ній відіграло найдемократичніше радянське законодавство, яким поступово обмежувалися права і свободи церкви, її служителів та віруючих. Насправді ж двозначність законів дозволяла органам влади маніпулювати ними, тлумачити на свій розсуд, використовуючи пояснювальні інструкції. У результаті, майже під усі антирелігійні заходи, кампанії, репресії щодо віруючих підводилися законні підстави.

У державно-церковні відносини дуже швидко стали проникати риси тоталітарної системи, зокрема насилля, зневага до церкви, духовенства та віруючих, їхніх прав і свобод. Для виконання і чіткого дотримання партійно-державного атеїстичного курсу органи влади активно залучали репресивно-каральний апарат. Результатом репресій ставали тисячі закритих і сплюндрованих храмів, закатованих священнослужителів. Відбувалася повна руйнація церкви як цілісного організму: були розірвані професійні ієрархічні стосунки між духовенством, зламана система управління церквою, перестав діяти Священний Синод, більшість членів якого перебувала в концтаборах. Проте знущання над церквою не могло не призвести до опору православної церкви і громадськості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Ленін В.І. Повне зібрання творів.— Том 17.— К., 1971.— С. 392.

[2] Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор.— К., 1993.— С. 226.

[3] Про релігію і атеїстичне виховання: Збірник документів і матеріалів.— К., 1973.— С. 203-204, 207.

[4] Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 1920-1930 рр.— К., 1994.— С. 180.

[5] Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь.— М., 1985.— С. 44.

[6] Свідчення з минувшини: мовою документів.— Д., 2001.— С. 288.

[7] http:// naiau. kiev. ua.

[8] Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.— Том 1.— (1917-1941 рр.).— К., С. 109-110.

[9] Державний Архів Дніпропетровської області (далі ДАДО).— Ф. 112.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 48.

[10] Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1914-1941 рр.— Луганськ, 2000.— С. 22.

[11] ДАДО.— Ф. 329.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 70.

[12] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).— Ф. 1. Оп. 20.— Спр. 3185.— Арк. 85.

[13] ДАДО.— Ф. 1278.— Оп. 1.— Спр. 17.— Арк. 64; Спр. 80.— Арк. 51; Спр. 81.— Арк. 55; Спр. 137.— Арк. 42.

[14] Форостюк О.Д. Вказана справа.— С. 40.

[15] ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 7.— Спр. 71.— Арк. 315.

[16] Там само.— Ф. 2146.— Оп. 1.— Спр. 77.— Арк. 25.

[17] Там само.— Ф. 1121.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 34.

[18] Там само.— Ф. 2746.— Оп. 1.— Спр. 62.— Арк. 139.

[19] Там само.— Ф. 1518.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 96.

[20] Там само.— Арк. 97.

[21] Там само.— Арк. 54.

[22] Конквест Р. Вказ. праця.— С. 241.
[23] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 1494.— Арк. 17-18.
[24] Там само.— Ф. 1121.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 51, 175-176.
[25] Там само.— Ф. 1396.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 122.
[26] Історія релігії в Україні.— Том 3.— К., 1999.— С 400.
[27] ДАДО.— Ф. 2746.— Оп. 1.— Спр. 62.— Арк. 34.
[28] Алексеев В. Иллюзии и догмы.— М., 1991.— С. 78.
[29] ДАДО.— Ф. 2746.— Оп. 1.— Спр. 77.— Арк. 92.
[30] Там само.— Спр. 62.— Арк. 178; П. 7.— Оп. 1.— Спр. 244.— Арк. 78.
[31] Там само.— Ф. 1396.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 224.
[32] Куркуль, піп, сектант — вороги колективізації. Релігія — їхня зброя.— Харків, 1930.— С. 70.
[33] Звезда.— 1923, 18 декабря.
[34] Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг.— Харьков, 1998.— С. 163.
[35] Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність: Науково-популярний довідник з історії сучасності релігійних організацій на Миколаївщині.— Миколаїв, 2001.— С. 113.
[36] Валентинов А. Черная книга: сборник документальных данных, характеризующих борьбу советской коммунистической власти против всякой религии, против всяких исповеданий и церквей.— 1991.— С. 108.
[37] Лаврик Г. Релігійні свята в «соціалістичному» календарі// Людина і світ.— 2003.— №10.— С. 39.
[38] ДАДО.— П. 1.— Оп. 1.— Спр. 630.— Арк. 89.
[39] Там само.— Спр. 1413.— Арк. 3.
[40] Там само.— Спр. 1602.— Арк. 132.
[41] Там само.— Спр. 1272.— Арк. 136.
[42] Силантьев В.И. Вказ. праця.— С. 182.
[43] Хронологічне зібрання законів...— С. 596.
[44] Силантьев В.И. Вказ. праця.— С. 173.
[45] ДАДО.— Ф. 305.— Оп. 1.— Спр. 64.— Арк. 9.
[46] Там само.
[47] Там само.— 1936.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 109.
[48] Звезда.— 1923.— №1-2.
[49] Звезда.— 1923, 18 декабря.
[50] Конквест Р. Вказ. праця.— С. 230.
[51] Про релігію і атеїстичне виховання.— С. 209.
[52] Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.— 30-ті рр. XX ст.).— Запоріжжя.— С. 181.
[53] ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 1.— Арк. 12; Спр. 2.— Арк. 83.
[54] Там само.— Спр. 2.— Арк. 108.
[55] Там само.– Арк. 77.
[56] ДАДО.— Ф. 1396.— Оп. 1.— Спр. 2.— Арк. 98.
[57] Державний архів Запорізької області.— П. 1. Оп. 1.— Спр. 156.— Арк. 36.
[58] З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ.— 1997.— № 1-2.— С. 360.
[59] Там само.— С. 229.
[60] Силантьев В.И. Вказ. праця.— С. 158.
[61] Пащенко В. Вказ. праця.— С. 155-157.
[62] Резникова И. Православие на Соловках. Материалы по истории Соловецкого лагеря.— С-Пб.— 1994.— С. 12-14.
[63] Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр.— Тернопіль, 2000.— С. 237.
[64] Сіверянський літопис.— 2002.— №1.— С. 68.
[65] Голод 1921-1923 рр. в Україні: Збірник документів, архівних матеріалів.— К, 1993.— ЧС. 189-190.
[66] ДАДО.— П. 1.— Оп. 1.— Спр. 630.— Арк. 2, 12, 131.

[67] Історичний журнал.— 2004.— № 6-7.— С. 27.
[68] Грані.— 2003.— №6.— С. 44-51.
[69] Олещук Ф.Н. Религиозные пережитки среди трудящихся СССР и пути их преодоления.— Сталинград, 1940.— С. 26.
[70] Конквест Р. Большой террор// Нива.— 1990.— № 5.— С. 156.
[71] ДАДО.— П. 1.— Оп. 1.— Спр. 1399.— Арк. 206.
[72] Там само.— П. 7.— Оп. 1.— Спр. 238.— Арк. 77.
[73] Силантьев В.И. Вказ. праця.— С. 116.
[74] ДАДО.— П. 10.— Оп. 1.— Спр. 1602.— Арк. 116.
[75] Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917-1930 рр.— Торонто, 1959.— С. 181.
[76] Повернені імена: Мартиролог.— Том 4.— Кн. 1.— 2002; Том 4 .— Кн. 2; Том 4.— Кн. 3.
[77] Бойко О.В. Взаємодія православного духовенства з громадськістю у спротиві атеїстичному наступу більшовиків на Наддніпрянщині в 1920-1930-ті рр.// Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: збірник наукових праць.— Дніпропетровськ.— 2006.— С. 148-153.
[78] Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження.— Донецьк, 2003.— С. 124.
[79] Повернені імена.— Том 4.— Кн. 3.— С. 57.
[80] Там само.— Том 4.— Кн. 1.— С. 319.
[81] Ченцов В.В. Вказ. праця.— С. 275.
[82] Пащенко В. Вказ. праця.— С. 111.
[83] Шкаровський М.В. Істино-Православна церква проти радянської влади: Українські сторінки// Людина і світ.— 1997.— №8.— С. 43.
[84] Шкаровський М. Иосифляне: течение в Русской Православной Церкви.— СПб.— 1999.— С. 370.
[85] Форостюк О.Д. Вказ. праця.— С. 101-102.
[86] Шкаровський М.В. Вказ. праця.— С. 38.
[87] Повернені імена.— Том 4.— Кн. 1.— С. 432; Том 4.— Кн. 2.— С. 56, 123, 146.
[88] Там само.— Том 4.— Кн. 1.— С.57, 11, 274.
[89] Релігійні організації на Миколаївщині.— С. 119.
[90] ДАДО.— Ф. 19.— Оп. 2.— Спр. 370.— Арк. 18.
[91] З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ.— 1997.— № 1-2.— С. 229.
[92] Там само.
[93] Повернені імена.— Том 4.— Кн. 1; Том 4.— Кн. 2; Том 4.— Кн. 3.
[94] З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ.— 1997.— № 1-2.— С. 229.
[95] Повернені імена.— Том 4.— Кн. 2.— С. 52, 76, 143, 430.
[96] Там само.— С. 145, 188, 235, 334, 339.
[97] Там само.— Том 4.— Кн. 1.— С. 76, 159, 436; Том 4.— Кн. 2.— С. 22, 332, 409; Том 4.— Кн. 3.— С. 356, 367.
[98] Доненко Н.Н. Претерпевшые до конца. Священнослужители Крымской епархии 1930-х гг.— Симферополь, 1997.— С. 11.
[99] Релігійні організації на Миколаївщині.— С. 120.
[100] Історія релігії в Україні.— С. 403.
[101] Мельгунов С.П. Красный террор в России 1917-1923 гг.— М., 1991.— С. 173.
[102] Голод 1933 р. в Україні.— Мюнхен, 1993.— С. 158.
[103] Форостюк О.Д. Вказ. праця.— С. 131.
[104] Повернені імена.— Том 4.— Кн. 2.— С. 4, 232; Том 4.— Кн. 3; С. 203.
[105] Шведов Г.В. Первый советский уголовный кодекс.— М., 1970.— С. 75.
[106] Голод 1933 р. в Україні.— С. 156.
[107] Там само.— С. 152.

О.В. Бойко

ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА ЗАКЛАДИ ОСВІТИ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ «РОЗГОРНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА» (др. пол. 1920-х — початок 1930-х рр.)

У наш час, в умовах побудови демократичного громадянського суспільства, найбільш гостро стоїть питання реформування гуманітарної освіти, оскільки вона, безумовно, є одним з найважливіших факторів соціальних перетворень. І суспільство, щоб називатися демократичним, зобов'язане піклуватися про найбільш повний інтелектуальний розвиток своїх громадян. На жаль, у нашій історії були періоди, коли причини соціально-політичного та ідеологічного характеру негативно впливали як на розвиток освітніх закладів, так і на стан педагогічної інтелігенції в цілому. Прикладом такого впливу є історія розвитку освітніх закладів та стану педагогічної інтелігенції Дніпропетровського регіону в другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр., в умовах «розгорнутого соціалістичного будівництва», яке супроводжувалося примусовими ідеологічними та соціально-політичними заходами з боку правлячої комуністичної партії та радянського керівництва.

Радянська історіографія фактично не приділяла уваги вивченню цієї складної проблеми. Партійна ідеологія вимагала від дослідників відображення успіхів національного і культурного будівництва. Тому в наукових працях цього періоду процес розвитку освіти зображувався, як реалізація програмних положень комуністичної партії в галузі освіти[1], а діяльність народного комісаріату освіти УСРР по розбудові національної школи висвітлювалась як прагнення частини контрреволюційної педагогічної інтелігенції продовжити боротьбу з радянською владою іншими способами[2].

У сучасній літературі об'єктивно висвітлюються питання про «українізацію» освітніх закладів України в 1920-х — на поч. 1930-х рр.; про негативний вплив класової ідеології на розвиток освітніх закладів УСРР; про роль педагогічної інтелігенції в процесі становлення народної освіти в різних регіонах УСРР та ін. Більшість дослідників негативно оцінюють класовий підхід до питань становлення та розвитку освітніх закладів, адміністративно-примусові методи ідеологічного «перевиховання» педагогічної інтелігенції в Україні наприкінці 1920-х — на поч. 1930-х років[3]. Однак питання розвитку закладів освіти та стан педагогічної інтелігенції в умовах «хвилі» сталінських репресій кінця 1920-х — поч. 1930-х рр. в різних регіонах УСРР ще в недостатній мірі привертають увагу сучасних дослідників.

Ще на початку 1920-х років в УСРР офіційно почалась проводитися політика «українізації». Вона торкнулася всіх сфер суспільного життя, і, в першу чергу, освіти та широких кіл педагогічної інтелігенції. Так, у Дніпропетровському регіоні частка українізованих та українсько-російських (змі-

шаних) шкіл зросла з 54,1 % в січні 1926 р. до 69,2 % у жовтні 1928 р. Однак майже 10 % українського населення регіону не мали на цей період своєї національної школи[4]. Більш повільно йшов процес «українізації» педагогічної освіти в нашому регіоні. Так, у Дніпропетровському інституті народної освіти (ДІНО), який готував педагогічні кадри для загальноосвітніх закладів, у 1925/26 навчальному році на факультеті соціального виховання було «українізовано» тільки 6 навчальних дисциплін; у 1926/27 навчальному році — 8; у 1927/28 навчальному році — 11; у 1928/29 навчальному році — 20 дисциплін відповідно[5]. На факультеті професійної освіти ДІНО в 1929 році було «українізовано» викладання: історичної науки — на 85 %, педагогіки — на 100 %, економіки — на 100 %, хімії — на 8 %, біології — на 95 %, математики — на 10 %, фізика та ряд інших навчальних дисциплін викладались російською мовою[6]. Спеціальна комісія Дніпропетровського міськкому КП(б)У, хоч і зробила висновок, що «стан українізації ДІНО — задовільний», однак визнала й той факт, що «при обговоренні питання «українізації» на бюро частина партійців підтримала думку..., що можна не переходити на викладання дисциплін українською мовою...»[7]. Останнє підтверджує те, що крім причин об'єктивного характеру (відсутність підручників та кваліфікованих кадрів, слабка матеріальна база освітніх закладів та ін.) процесу «українізації» освіти заважали і суб'єктивні фактори: в першу чергу, відверте небажання з боку багатьох членів КП(б)У та викладачів ІНО сприяти «українізації» освітніх закладів. Більш того, ціла низка партійних та радянських керівників УСРР (серед яких були другий секретар ЦК КП(Б)У Д. Лебідь та голова РНК Х. Раковський) вимагали замінити «українізацію» освітніх закладів їх «радянізацією» [8]. В цьому контексті варто погодитися з розповсюдженою у сучасній літературі точкою зору, що «українізація» взагалі та освіта, зокрема, була лише побічним ефектом курсу комуністичної партії на зміцнення своїх владних структур в Україні. Отримавши від «українізації» політичні дивіденди, партія на початку 1930-х років зняла це гасло та направила вістря репресій проти української інтелігенції і так званих «націонал-комуністів», які вважали «українізацію» стратегічним, а не тактичним курсом[9].

У цьому контексті цілком зрозумілий підвищений інтерес до вчительства з боку Державного політичного управління (ДПУ). Ще на початку 1926 року керівництвом ДПУ була розіслана таємна телеграма в Округжні відділи ДПУ, згідно з якою «вербування ...вчительства необхідно проводити з метою прояснення антирадянського вчительства». Якими методами продукувалося це вербування, розповів у своєму листі член КП(б)У, голова Округжного правління Союзу працівників освіти М. Пляченко. До нього звернувся один з учителів с. Кринички, якого буквально під дулом пістолета співробітник ДПУ змусив підписати згоду стати секретним співпрацівником. Коли вчитель спробував скаржитися в Округжний відділ ДПУ, йому стали загрожувати арештом, навіть розстрілом, висилкою на Соловки родичів та ін. Вчитель звернувся за допомогою до М. Пляченка, той, в свою чергу, написав лист до ЦК Робос, секретарю фракції А. Никифорову. При цьому цікаві міркування М. Пляченко, котрий, обурюючись «таким насильством», визнає, що «боятися слів секретний співробітник — інтелігентський забобон[10]. Та й сам А. Никифоров, який направив лист в ЦК КП(б)У, обурений не фактом вербування вчителів в ДПУ, а «вказаними методами», які «тероризують учи-

тельство», що не може розглядатися доцільним з точки зору партії». Цікава реакція ЦК КП(б)У: копії листів М. Пляченка та А. Никифорова були відправлені в ДПУ з проханням з'ясувати «хто ці — хто писали» і які причини спонукали їх писати «цю нісенітницю» на ім'я тов. Кагановича» [11]. Подібні факти підтверджують не тільки залежне становище учительства від владних структур, але і прагнення останніх втягнути його в сферу своїх політичних інтересів.

З початку 1930-х років починається політизація навчально-виховної роботи загальноосвітніх шкіл: вводиться правило при аналізі навчально-виховної роботи подавати довідку про «ідеологічний стан шкіл». Вчителям нав'язувалися підглядацькі функції: вони повинні були звітуватися не тільки про свою роботу, але і про благонадійність учнів. Так, в школах міста Дніпропетровська була розроблена «Схема відчиту викладовця за пророблену роботу в 1931—32 рр. У ній зазначалися такі пункти: «Яку громадсько-політичну роботу провела група за рік» та «Які класово-ворожі прояви малися в групі, коріння. Як реагували учні» [12].

Негативно на роботі загальноосвітніх закладів відбилися і «чистки» 1930—1931 рр., під час яких було звільнено з роботи багатьох висококваліфікованих фахівців з вищою освітою, отриманою ще до 1917 року, та великим педагогічним стажем[13]. Так, у діяльності міських і обласних відділів народної освіти на початку 1930-х років широко практикувалося створення комісій «по звільненню класово-чуждого елементу зі шкіл соцвиховання». Причому більшість «соціально-чуждих» учителів, як педагоги цілком влаштовували наркомосівських чиновників. Наприклад, з 92 учителів, які підлягали звільненню по Дніпропетровському міськвідділу народної освіти в 1933 році, тільки у 15 була низька кваліфікація і погана виробнича характеристика[14].

Подібні чистки проводились «на основі рішучої боротьби на два фронти з усілякими проявами ухилів від марксистсько-ленінської лінії в педагогіці, підвищення авангардної ролі комуністів-учителів у роботі школи» [15].

Після виходу Постанов ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У «Про початкову і середню школу» в 1932 році Наркомат освіти розробив «План перевірки». Згідно з цим планом об'єктом перевірки була загальноосвітня школа. У кожній області УСРР обстежували 12 шкіл (4 міських і 8 сільських), в 4 районах обстежували 3 школи, в тому числі 2 школи національних меншин. Для цього в кожній школі створювались 4 бригади по 3 інспектори в кожній бригаді. Перевірка шкіл проводилася за такими напрямками:

1. Забезпечення шкіл програмами та якість цих програм.
2. Методи шкільної роботи.
3. Шкільний режим та шкільна дисципліна.
4. Вчительські кадри.
5. Громадсько-політична робота школи[16].

У розділі «вчительські кадри» пропонувалося виявити склад учительства: педагогічний стаж, освіту, соціальне походження, партійність, зробити оцінку шкільної і громадсько-політичної роботи кожного вчителя, надати характеристику завідуючого, парторганізації, відділу народної освіти тощо. Крім цього, комісія перевіряла матеріальне становище вчителів: забезпечення їх квартирами, своєчасність виплати заробітної плати, видача методичної літератури та книг на пільгових умовах[17]. Проте, незважаючи на наявність в «Плані» об'єктивних критеріїв перевірки, вінцем діяльності

комісії мала стати перевірка участі вчителів у «громадсько-політичних кампаніях» та в боротьбі «з проявами в школі класово-ворожих впливів» [18].

Негативно позначилися на справі підготовки педагогічних кадрів численні «соціальні чистки» серед викладачів та студентів, які проводилися у Дніпропетровському ІНО, починаючи з кінця 1920-х років. Для комуністичного керівництва було замало простої «нейтральності» та лояльності професорів, а « від так званої «нейтральної» частини професури вимагалася активна боротьба за позиції пролетаріату на науковому фронті». «Соціальні чистки» призвели до скорочення числа висококваліфікованих викладачів у педагогічних вузах. Так, у 1929 році в Дніпропетровському ІНО на чолі деяких кафедр виявилися викладачі, які не мали наукових ступенів[19]. А в 1929/30 навчальному році з 32 професорів, які працювали в ДІНО, штатних залишилося тільки 15. Через відсутність викладачів ряд кафедр було закрито, деякі предмети не викладалися[20]. Не краще складалася ситуація і в педагогічних технікумах, які вважалися до 1930 року вищими навчальними закладами. Так, у 1928/29 навчальному році тільки 80 % викладачів педтехнікумів Дніпропетровського регіону мали вищу освіту, що вело до численних помилок у навчально-методичній роботі[21]. В цьому сенсі інтерес викликає «Доповідь комісії та інші матеріали про результати обстеження Дніпропетровського педагогічного технікуму». За даними на 1930 рік, у педтехнікумі навчалося 213 студентів (за соціальним складом — 78 робітників, 73 — селян, 48 — службовців, 10 — дітей вчителів); з 21 викладача, які працювали в технікумі, всі були з вищою освітою, причому 17 одержали його ще до революції, і тільки 4 — після[22].

Серед викладачів та студентів було 8 членів та кандидатів у члени КП(б)У і 95 членів і кандидатів у члени ЛКСМУ. Причому серед педагогів з дореволюційним педагогічним стажем, за даними комісії, спостерігалося вороже ставлення до студентів-комсомольців, яких вони обвинувачували в шпигунстві на користь партбюро. Тому комісією було зроблено висновок про «надзвичайно неспокійні настрої серед студентів в зв'язку з реакційним складом викладачів»[23]. Увесь педагогічний колектив технікуму комісія умовно розділила на три групи:

1. «Антирадянська частина, яка вміло згруповуючись, діє обережно і намагається одержати вплив в технікумі, а оскільки вона включає в себе викладачів, які ведуть основні предмети, то цей вплив їй вдається завоювати».

2. «Радянська група» — партійці (директор, його заступник), комсомольці та безпартійні, які підтримували їх.

3. Група, яка мало проявляла себе, але часто підтримувала антирадянську групу при голосуванні[24].

Далі комісією було зроблено висновок про те, що «стан в технікумі серед персоналу можна охарактеризувати як боротьбу груп; боротьба ця проявляється за всіма принциповими та непринциповими питаннями — чи йде мова про запрошення в технікум нового викладача, і якщо він не ставленик групи або комуніст, його намагаються провалити і іноді провалюють»[25]. При цьому інтерес викликає також докладна характеристика лідера «антирадянської групи» викладача кафедри фізики Є. М. Добровольського. За даними, які мала комісія, Добровольський, який закінчив у 1904 році фізико-математичний факультет, в минулому був дворянином і володів частиною гімназії. Подібний соціальний статус, безумовно, відповідав антирадянсь-

ким настроям Добровольського, які він проявляв «у формі жартів, анекдотів, дотепів». Наприклад, з приводу радянської виборчої системи, викладач заявив таке: «Мені здається, що нарікання з усього світу несуться, що у нас голосуюче стадо». Різко виступив Добровольський і проти закриття релігійних закладів у 1929 році: «Я не підпишуся на зачинення церкви та хоральної синагоги не через те, що я релігійного погляду... Я в першу чергу підпишу петицію для того, аби будинок Виконкому віддали під школу, аж тоді я подам свій підпис на зачинення церкви і хоральної синагоги» [26].

В цей же період Політбюро ЦК КП(б)У направило «всім губкомам КП(б)У і усім комосередкам вузів» циркуляр № 471 «Про боротьбу з буржуазною ідеологією у вузах», в якому наказувалося політкомісарам і комосередкам вузів «вести постійну роботу серед студентства по підриву авторитету немарксистських професорів і їх трактуванню суспільних наук» [27].

У 1929 році в педагогічних вузах Дніпропетровщини з метою поліпшення «соціального складу студентства» почалася низка спеціальних перевірок. Подібні перереєстрації (чистки) повинні були очистити «ряди студентів від класово-ворожих елементів, носіїв буржуазної ідеології та моралі» [28]. На основі постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 6 червня 1928 року були створені центральна та губернська комісії по «перевірці складу студентства у вузах»[29]. Як підсумок, до кінця 1929 року було виключено з вузів регіону 5 тис. студентів, що становило близько 28 % від їхньої загальної кількості[30]. Здебільшого це були представники інтелігенції, службовців та інших «непролетарських» прошарків, серед яких у цей час ходив похмурий жарт про те, що в СРСР через соціальне походження легше стати професором, ніж студентом» [31]. Проти масових соціальних чисток в ІНО виступив голова «Укрголовпрофосвіти» та заступник наркома освіти Я. П. Ряппо. Зокрема, в записці до Політбюро ЦК КП(б)У він запропонував виключати студентів із вузів не за соціальними ознаками, а в першу чергу тих, хто має академічні заборгованості, і рахується у вищих навчальних закладах, як «невстигаюча маса і академічний баласт» [32]. 6 лютого 1930 року, підводячи підсумки чисток, Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило, що надалі чистки треба замінити підбором нових (тобто пролетарських) контингентів до вищих навчальних закладів[33].

Влітку 1930 року було прийнято постанову «Про виключення з вузів», згідно з якою «у випадку наявності контрреволюційності, яку встановлять органи ДПУ», відраховувати з вузів можна було не тільки студентів 1—3-х курсів, але і з останнього[34].

У зв’язку з цим слід зазначити, що пролетаризація вищої школи зовсім не була демократичним процесом, як це намагалася довести комуністична ідеологія в 1920-х—1930-х роках і радянська історична наука у більш пізній період. Надання пільг при прийомі до вузів означеним прошаркам населення (робітникам і селянам) стало наслідком невірного розуміння демократії як влади соціальних прошарків, чия діяльність так чи інакше пов’язана з фізичною працею. Демократизація для одних (робітників та найбідніших селян) перетворилася в дискримінацію для інших (представників приватного капіталу, інтелігенції, селян-одноосібників» і т. ін.) [35].

У 1926 році в Оргбюро ЦК КП(б)У було поставлено питання про «невідповідність політичних поглядів» старих професорсько-викладацьких кадрів завданням «соціалістичного будівництва». Нові ж, «партійні» викладачі,

попри свою ідеологічну «відповідність», мали низький рівень знань та слабку кваліфікацію, що не відповідало вимогам вищої школи[36].

За таких умов використання старих професорсько-викладацьких кадрів у вузах і в першу чергу їхнє політичне переорієнтування розглядалося Наркоматом освіти, як «важлива дільниця класової боротьби». Причому наголос робився на підвищенні кваліфікації наявних викладацьких кадрів та професури» [37]. Одним із способів поліпшення професорсько-викладацького складу вважалися його періодичні чистки. Основна відповідальність за «ідейне перевиховання» викладачів покладалася на парторганізації вузів. У 1928 році ЦК ВКП(б) направив лист вишівським парторганізаціям, в якому вказувалося, що «створення нових викладацьких кадрів, які здатні здійснити на ділі реорганізацію вищої школи відповідно до потреб Радянської влади, це важливе політичне питання моменту». Крім того, важливим аспектом ідеологічного «перевиховання» студентів та викладачів вважалося вивчення у вузах та технікумах суспільствознавства. Тому, «вважаючи за необхідне поліпшити і зміцнити постановку суспільствознавства у вузах», ЦК КП(б)У рекомендував «найближчим часом провести обстеження викладання суспільствознавства у вузах, особливо в педінститутах і технікумах». На думку ідеологів із ЦК, «обстеження педагогічної вертикалі вузів повинно було дати загальну картину стану педагогічних вузів, наскільки вона забезпечує підготовку суспільствознавця-педагога»[38]. Перевірка викладачів-суспільствознавців «у педвузах Дніпропетровського регіону показала, що серед них «більшість старих викладачів гімназії, не здатних до самовдосконалення, і таких, що не являють собою серйозних наукових сил». Також «відсутність ув'язування» у викладанні суспільних дисциплін у Дніпропетровському ІНО з сучасністю вела до зниження інтересу до їх вивчення з боку студентів. Так, і на суспільно-економічні відділення ДІНО, як показала перевірка, часто потрапляли студенти не за покликом, а внаслідок «невдач, які спіткали їх при спробі вступу на інші відділення, де вимоги з фізико-математичних дисциплін більш високі» [39].

5 січня 1930 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про проведення перевиборів професорів та викладачів вузів. У першу чергу, перевибори планувалося провести в педагогічних вузах. Науково-педагогічна діяльність професорсько-викладацького складу вузів була поставлена на «потокове» обговорення серед студентів, робітників, представників партійних та профспілкових організацій. Внаслідок перевиборів змінився соціальний склад професорсько-викладацьких кадрів. Так, якщо в 1929/30 навчальному році серед штатних викладачів ДІНО було 5,7 % вихідців з робітників, 21,6 % — з селян, 36,2 % — службовців, 23,9 % — з інших верств населення, то на 1 грудня 1931 року вихідців з пролетаріату вже було 14,3 %, з селян — 32 %, із службовців — 38 %.[40] Більше ніж на 9 % скоротилася чисельність представників інших верств населення. Внаслідок перевиборів значно зріс партійно-комсомольський прошарок серед викладачів ДІНО: з 6,4 % в 1929—1930 рр. до 29,8 % в 1931 р.— комуністів і з 0,4 % до 3,5 % відповідно — комсомольців[41].

Початок насильницької колективізації та форсованої індустріалізації, недостача, як наслідок цього, продуктів харчування, черги за хлібом, «шахтинська справа» породили страх «репресій та зміни курсу влади до трудової інтелігенції». Багато хто з учителів виступили проти колективізації. Так,

учителька школи с. Сухачівка В. Надіон заявила своїм учням: «Кого вони розкуркулюють, того, хто увесь вік трудився...Якби виділити усіх так званих куркулів в окремий колгосп, то це був би взірцевий колгосп. Тому, що там були б ті люди, які звикли трудитися і уміють трудитися[42].

Начальник окрвідділу Державного політичного управління в «Обзоре о политсостоянии Днепропетровского округа на 25. VI. 1929 г.» констатував «общее поднятие антисоветской активности» серед професури, наукових працівників, більшості вчительства. Це привело до ряду арештів у 1930—1931 рр. серед викладачів та студентів Дніпропетровського ІНО, «розкриття» в Дніпропетровській області т. з. груп «Бджоляри» та «Господарство», до яких входили і працівники загальноосвітніх шкіл[43]. Початок репресій вимагав від учительства проявів лояльності відносно радянської влади та комуністичної партії. Профспілкова конференція вчителів Дніпропетровщини в 1931 році зазначила у своєму рішенні: «Класовий ворог невпопад намагається зберегти свої позиції, підриваючи темпи розгорнутого соціалістичного наступу, і бореться за просування своєї ідеології в практику просвітительських закладів як на теоретичному, так і на педагогічному фронті». Конференція також поставила задачу по «посиленню пильності» працівниками загальноосвітніх шкіл[44].

Ідеологізація загальноосвітніх закладів Дніпропетровщини на початку 1930-х років проходила на фоні низької педагогічної кваліфікації більшості вчителів і аж ніяк не сприяла її піднесення. Наприклад, із числа 1243 педагогів центральної частини міста Дніпропетровська в 1932 році тільки 174 мали вищу освіту, 574 — середню, незакінчену вищу та середню — 85 та 17, відповідно, а 102 вчителя закінчили тільки 4 класи загальноосвітньої школи. Ще гірші були справи в сільській місцевості. Так, по Приміському району Дніпропетровської області на 01.10.1932 року з 360 вчителів тільки 18 закінчили вищі навчальні заклади, 162 — середні, а 139 — лише 4 класи школи, решта мали незакінчену вищу (18 чоловік) та незакінчену середню (23) освіту[45]. Низька професійна кваліфікація вчителів негативно впливала і на їхню моральність, а складне матеріальне становище — на життєву та соціальну поведінку. Так, Дніпропетровський відділ народної освіти звільнив з роботи вчительку однієї з загальноосвітніх шкіл міста «за антипедагогічні вчинки, які виявилися в тому, що вона примушувала учнів носити собі продукти»[46].

У доповідній записці начальника Дніпропетровського оперативного сектора ДПУ УСРР за 1932 рік давалася така оцінка становищу в школах міста та області: «В школах спостерігається пияцтво, розпуста, бюрократизм, грубе поводження з учнями, побиття їх та незацікавленість вчительства в класовому вихованні дітей». На підтвердження сказаного приводились такі факти: учитель школи села Підгородне — А. В. Короткий «в п'яному вигляді запряг коня, без капелюха, стоячи в бричці під'їхав до сільради, де став лаятися нецензурно, чим викликав обурення селян... Одного разу учні виплутували його з дроту, в який він потрапив п'яним». Або ж вчителька того ж села Т. Креснамполь веде розпусне життя: живе з головою сільради та секретарем партосередку, майже всі представники району, приїжджаючи в Підгородне, зв'язуються з нею». «Відомі також випадки рукоприкладства в загальноосвітніх закладах. Так, учитель Волоської школи Митренко Гр. побив учня 5-го класу Назаренка Н. Після заяви батьків учня в міліцію, вчитель зник в

невідомому напрямку»; в с. Сухачівка Дніпропетровської області «вчитель Федоров на уроці побив учня-комсомольця Л.Шевцова» [47]. Всі ці факти дозволяють зробити висновок, що моральний, соціальний тип багатьох вчителів на початку 1930-х років не відповідав не тільки вимогам педагогіки, а і тим ідеологічним завданням, які ставили перед ними правляча комуністична партія та радянський уряд в умовах «розгорнутого соціалістичного будівництва».

Насильницька колективізація, високий план хлібозаготівель, погіршення матеріального становища загальноосвітніх шкіл, всього населення УСРР відбилися на поглядах та переконаннях, які формувалися в учнів. Так, на початку 1930-х років ДПУ констатувало «багато фактів, що характеризують активізацію класово-ворожих сил та спроби використати радянську школу в контрреволюційних цілях». Це виявлялося, в першу чергу, в тому, що багато хто з учнів на піонерських та комсомольських зборах, у спілкуванні між собою виступали проти хлібозаготівель і організації колгоспів. Так, учениця 5-го класу 47-ї школи м. Дніпропетровська заявила на піонерських зборах: «Колгоспи не потрібні, вони є причиною того, що немає хліба. Підтвердженням цього є видача в школі сніданків без хліба». Загроза голоду, що насувався, також відобразилася на громадській свідомості учнів. Зокрема, учень 26-ї школи м. Дніпропетровська сказав на уроці суспільствознавства: «Радянська влада привчає робітників обходитись без м'яса і хліба», а учень 7-го класу 18-ї школи Амур-Нижньодніпровського району заспівав на шкільному вечорі: «Сталін грає на гармошці, Ленін пляше гопака. Україна вся радіє, бо сто грам на їдока». Учень 4-го класу Радько заявив груповоду (класному керівнику) таке: «На воротах серп і молот, а у хаті смерть і голод» [48].

Бачачи тяжке матеріальне становище в багатьох сім'ях, слухаючи розмови старших, учні розуміли, хто справжній винуватець голоду та бід українських громадян. Так, син колишнього комуніста, виключеного з партії за «антирадянські розмови», учень 3-го класу Дійовської школи № 1 організував гурт своїх однокласників; вночі вони пішли в школу, зняли зі стін у вестибюлі портрети Сталіна, Кагановича та інших вождів, викололи їм очі, а потім спалили їх на шкільному подвір'ї. В день, коли було проголошено про загибель керівника Ленінградського обкому КП(б)У С. Кірова, учень 3-го класу Першої школи м. Дніпропетровська А. Вовк після мітингу сказав своїм товаришам: «Так йому, тов. Кірову і треба!» [49].

В таких умовах природним стало створення серед учнів нелегальних організацій, що протиставляли себе піонерському та комсомольському рухові. Так у 8 школі м. Дніпропетровська була створена група під назвою «Юні розвідники», а в 36-ї школі — група «Юні невільники». Члени цих груп мали свою символіку, умовний шифр, підстерігали та били піонерських і комсомольських активістів.

Спеціально створена Дніпропетровським міськкомом партії та міським відділом народної освіти комісія зробила висновок, що «утворення у 36-й школі дитячої класово-ворожої організації «Юні невільники», яка поставила собі за мету протидіяти піонерській організації та зривати шкільний режим,— є яскравим зразком активізації класового ворога в школі, та його прагнень використати дітей, як знаряддя в боротьбі за здійснення своїх класово-ворожих цілей» [50].

Рішенням міської ради та відділу народної освіти Дніпропетровська в школах міста пройшли «чистки»; низку вчителів було звільнено, школярів-

учасників нелегальних груп було виключено зі шкіл, а на їхніх батьків були заведені «справи» в ДПУ. Дніпропетровський міський комітет партії постановив «зміцнити склад викладачів та учнів загальноосвітніх шкіл, очистити його від класово-ворожих елементів». Було також прийняте рішення про збільшення кількості піонервожатих та посилення піонерської роботи в школах міста та області. Подібні заходи проводилися на основі «рішучої боротьби на два фронти з усілякими проявами ухилів від марксистсько-ленінської лінії в педагогіці, підвищення авангардної ролі школи» [51]. Все це свідчить про остаточне утвердження в навчально-виховній роботі шкіл регіону комуністичної ідеології.

Репресивні дії радянської влади проти педагогічної інтелігенції, примусові заходи по затвердженню комуністичної ідеології в роботі закладів освіти Дніпропетровського регіону — все це стало ознаками «розгорнутого соціалістичного будівництва» і, безумовно, негативно вплинуло на морально-етичний стан як учнівської молоді, так і працівників освітніх установ наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Вивчення даної проблеми в цьому контексті і є можливою перспективою подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования в Украине.— К., 1982.— С. 18.

[2] Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937).— Х., 1974.— С. 15.

[3] Український історичний журнал.— 1999.— №2.— С. 77.

[4] Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО України).— Ф. 166.— Оп. 6.— Спр. 61.— Арк. 62.

[5] Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО).— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 852.— Арк. 17.

[6] Там само.— Арк. 18.

[7] Там само.— Арк. 15.

[8] ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 94.— Арк. 29.

[9] Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928).— К., 1996.— С. 38.

[10] ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2319.— Арк. 43.

[11] Там само.— Арк. 41.

[12] ДАДО.— Ф. 439.— Оп. 1.— Спр. 21.— Арк. 23.

[13] Там само.— Арк. 115.

[14] Там само.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 1469.— Арк. 15.

[15] Там само.— Спр. 1468.— Арк. 27.

[16] Там само.— Арк. 47.

[17] Там само.— Арк. 49.

[18] Там само.— Арк. 50.

[19] Там само.— Ф. 2307.— Оп. 1.— Спр. 29.— Арк. 1.

[20] Там само.— Арк. 13.

[21] Ромрер І. Наші педтехнікуми// Шлях освіти.— 1929.— № 6-7.— С. 219.

[22] ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2319.— Арк. 126.

[23] ДАДО.— Ф. 7.— Оп. 1.— Спр. 1489.— Арк. 126.

[24] Там само.— Арк. 127.

[25] Там само.

[26] Там само.— Арк. 128.

[27] ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 1075.— Арк. 11.

[28] Там само.— Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 24.— Арк. 3.

[29] ДАДО.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2226.— Арк. 9.
[30] Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1928-1929 рр.— Х., 1929.— С. 72.
[31] ДАДО.— Ф. 7.— Оп. 1.— Спр. 1489.— Арк. 128.
[32] ЦДАВО України.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2009.— Арк. 28.
[33] ДАДО.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 226.— Арк. 12.
[34] Там само.— Арк. 39.
[35] Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х рр.: Соціальний портрет та історична доля.— Х., 1992.— С. 58.
[36] ДАДО.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2010.— Арк. 117.
[37] Там само.— Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 62.— Арк. 126.
[38] Там само.— Ф. 7.— Оп. 1.— Спр. 759.— Арк. 19.
[39] Там само.— Арк. 20.
[40] ЦДАВО України.— Ф. 2117.— Оп. 3.— Спр. 783.— Арк. 43.
[41] Там само.— Арк. 45.
[42] ДАДО.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 419.— Арк. 11.
[43] Там само.— Ф. 305.— Оп. 2.— Спр. 69.— Арк. 8.
[44] ЦДАВО України.— Ф. 166.— Оп. 4.— Спр. 40.— Арк. 260.
[45] ДАДО.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 1469.— Арк. 53.
[46] Там само.— Ф. 439.— Оп. 1.— Спр. 21.— Арк. 4.
[47] Там само.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 419.— Арк. 8.
[48] Там само.— Спр. 1468.— Арк. 26.
[49] Там само.— Арк. 27.
[50] Там само.— Арк. 105.
[51] Там само.— Арк. 27.

В. Борисов

ТЕРОР «ЧЕРВОНОЇ ІНКВІЗИЦІЇ» ПРОТИ СЕЛЯНСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ-ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У МІЖВОЄННУ ДОБУ

Становлення і зміцнення радянського тоталітаризму впродовж перших двох десятиліть існування на теренах колишньої Російської імперії більшовицького режиму проходило в умовах всеосяжного соціального конфлікту між Радянською державою і селянством, що у цей період продовжувало залишатися переважною більшістю її населення. Сучасні західноєвропейські й американські історики нерідко цей драматичний двобій називають не інакше як «найважливішим чинником довоєнної радянської історії». Зокрема, відомий італійський історик Андреа Граціозі неодноразово наголошував, що протистояння між більшовицькою владою і селянством було нічим іншим як «найбільшою європейською селянською війною» початку XX століття[1]. Гадаємо, що таке визначення точно передає суть конфлікту, закінчення якого, щоправда, Граціозі відносить до 1933 року, тоді як антиселянські дії державних структур, передусім каральних, тривали й у наступні роки, набравши додаткових обертів у роки так званого «великого терору» другої половини 1930-х.

Слід відзначити, що останнім часом, завдяки зусиллям таких українських дослідників, як Д. Архірейський, О. Ганжа, Г. Капустян, С. Кульчицький, В. Семененко, В. Ченцов, Ю. Шаповал, також чимало зроблено стосовно об'єктивного вивчення багатьох сторін більшовицько-селянського протистояння у 1918—1938 роках. Значна частина матеріалів (як документальних, так і аналітичних), присвячених цим аспектам радянської історії, опублікована на сторінках видань, що вийшли в рамках виконання, започаткованої у 1992 році, загальнодержавної програми «Реабілітовані історією». Так, на Дніпропетровщині це передусім стосується книг «Свідчення з минувшини» та «Минуле з гірким присмаком»[2]. Проте, незважаючи на певні історіографічні здобутки, ще залишаються нерозкритими багато аспектів, пов'язаних з великою трансформацією традиційного українського суспільства, фундаментом якого було селянство, в суспільство радянське, або, як його полюбляють називати галицькі чи діаспорні історики, «совєтське» суспільство. Спробуємо й ми, спираючись на численні архівні та опубліковані історичні джерела, простежити характер та хід війни більшовиків проти селянства Катеринославщини-Дніпропетровщини впродовж перших двох десятиліть існування на її теренах радянської влади.

Відомо, що більшовицько-селянське протистояння, що багато в чому продовжило попередню конфронтацію між селянством імперії і Російською державою, було започатковане і набрало силу тоді, коли селянські маси познайомилися з «більшовицькими реквізиціями, антирелігійною політикою, призначенням на урядові посади неукраїнців, а понад усе з практикою влаштування земельних комун і безроздільною владою ЧК» [3]. До цього селянство, у тому числі й українське, вбачало в радянській владі втілення своїх традиційних ідеалів селянського самоуправління, а тому досить важко

було зрозуміти, що переважало в селянському русі: його соціальна спрямованість чи національне забарвлення.

Не підлягає сумніву, що утвердження радянської влади в Україні у часи Громадянської війни та при переході від війни до миру було складним і багатовимірним процесом, оскільки абсолютна більшість її населення, тобто селянство, до сприйняття комуністичних ідей була не готова, бо інакше й не могло бути за відсутності навіть мінімальних ознак демократії та суцільної неписьменності. Одначе більшовицькі лідери мало цим переймалися, вважаючи, що шлях трудящих мас до «світлого комуністичного майбутнього» лежить передусім у площині зміцнення так званої «диктатури пролетаріату» та наполягаючи на «розгортанні в селах класової боротьби (якої фактично не було)». За словами Р. Конквеста, «йшлося не просто про боротьбу бідняків проти багатіїв — набагато важливішою за класові суперечності...виглядала проблема позбавлення селян права вільно продавати зерно. Тобто держава прагнула запровадити свій всеосяжний контроль над запасами хліба в країні» [4].

В таких умовах, особливо після спроби більшовиків у 1919 році провести «комунізацію» українського села, в Україні, у тому числі і на Катеринославщині, розгорнувся масовий селянський повстанський рух, який кваліфікувався владою не інакше як «бандитизм» або «політичний бандитизм». Цим терміном більшовицьке керівництво називало всі без винятку форми протесту селянства діям радянської влади, мало зважаючи на їхні характер, розмах, склад учасників чи національне забарвлення. Під один гребінець стригли і запеклих ідейних ворогів більшовизму, і селян, нерідко середняків і бідняків, яких підштовхували до боротьби проти влади її свавільні дії, що боляче зачіпали корінні інтереси трудящого селянства.

Для більшовиків, безпосередніх учасників боротьби з українським селянським повстанством, воно завжди було явищем, сутність якого, на їхній погляд, зводилася лише до невдалого намагання дрібної буржуазії (селянства.— А. Г.) самостійно творити політику у революційну добу, а всяка спроба селян «вести самостійну лінію в революції», як зазначали, приміром Р. Ейдеман та М. Какурін, приречена на невдачу, оскільки «прагнення до самостійної політики викликає тільки хитання між пролетаріатом і буржуазією, призводить до того, що сьогодні дрібна буржуазія допомагає революції, а завтра служить контрреволюції» [5].

Зокрема, у 1919 році, намагаючись посилити свій контроль над діями селянських повстанців під керівництвом Н. Махна, який, до речі, був союзником Червоної армії у боротьбі проти денікінських військ, та дезорієнтувати і залякати селянство Катеринославщини «махновською контрреволюцією», Реввійськрада республіки заборонила проведення в губернії «радянського і повстанського з'їзду», ініціатива скликання якого належала керівництву Гуляйпільського повітового виконкому та Штабу бригади Н. Махна[6]. Більше того, навіть читання чи обговорення махновських листівок розцінювалося властями як «контрреволюційна агітація» і каралося смертю[7].

Ще більш жорстоко селянське повстанство стало переслідуватися в радянській Україні у 1920 — на початку 1921 року, коли поглиблення економічної і політичної кризи в республіці свідчило про те, що ставка на примус у відносинах радянської влади з селянством не відповідає вимогам часу і є безперспективною. Це змушені були визнати навіть самі вожді РКП(б).

За словами одного з них, який тривалий час був апологетом «воєнного комунізму», М. Бухаріна, «правильне співвідношення між пролетаріатом і селянством в економіці, тобто таке співвідношення, яке давало б простір розвитку продуктивних сил, стало на порядок дня з усією гостротою» [8].

У цей період боротьбу більшовиків з українським селянством, яке зі зброєю в руках вимагало від влади поважати його вимоги (ліквідувати продрозкладку та комуни, дозволити вільну торгівлю сільськогосподарською продукцією, розширити можливості сільського самоуправління) визначала «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом», затверджена Радою Народних Комісарів (РНК) УСРР у квітні 1920 року. У ній не лише визначалися безпосередні завдання боротьби з повстанським рухом на селі, але й пропонувалося поголовно роззброїти населення, запровадити проти селянства різноманітні застережні і каральні заходи, посилити роботу щодо розшарування села, залучивши до участі у репресіях проти куркулів, які, на думку властей, були головними винуватцями організованого селянського опору радянській владі, селян-незаможників[9]. Ця «Коротка інструкція» на тривалий час стала справжньою програмою каральних дій органів радянської влади проти селянських мас України. Час від часу вона доповнювалася новими грізними директивами центральної і місцевої влади. Так, у листопаді 1920 року Катеринославський губком КП(б)У звернувся до повітових партійних комітетів з таємним циркуляром, у якому оголосив «внутрішній куркульсько-бандитський фронт таким же важливим, як і колишні фронти проти Врангеля і польської шляхти» [10].

Після оголошення в Катеринославській губернії надзвичайного стану (він тривав з березня до червня 1921 р.) її населення фактично опинилося в епіцентрі неоголошеної війни властей проти селянства краю. Надзвичайний стан, суттєво обмежуючи пересування населення у межах його дії та забороняючи йому перебувати поза приміщеннями у вечірній та нічний час, передбачав значні можливості щодо швидких розправ з селянами-повстанцями та підозрюваними у зв'язках з ними. Здійсненням цих розправ займалися практично всі органи, які на той час мали право використовувати збройну силу — загони Першої Кінної армії, надзвичайні комісії (НК), міліція, спеціальні маневрові загони, що створювалися військкоматами, а також спеціальні органи з надзвичайними повноваженнями — постійні військові наради, рішення про створення яких ЦК КП(б)У ухвалив наприкінці 1920 року. Більшість із цих органів для кращого проведення оперативної роботи створювали польові штаби, революційні трибунали, надзвичайні трійки тощо.

Слід зауважити, що одним із найважливіших заходів РНК УСРР щодо надання місцевим органам влади та їхнім каральним структурам широких прав задля якнайшвидшої ліквідації усіх вогнищ організованого селянського опору, була урядова постанова (від 19 квітня 1921 р.) про створення при військових частинах і загонах, що вели боротьбу з повстанцями і підпорядковувалися губернським постійним військовим нарадам, надзвичайних (чи, як їх частіше називали — революційних) трійок з правом здійснення «революційного правосуддя». Постанова покладала на надзвичайні трійки завдання «безпосередньої розправи з бандитами, захопленими в результаті операцій, здійснених зі зброєю в руках чи такими, належність яких до тієї чи іншої озброєної банди є очевидною». Таких повстанців, згідно з четвертим пунктом цього документа, надзвичайні трійки могли беззастережно

розстрілювати на місці. Ті ж із взятих у полон селян-повстанців, які з якихось причин не могли або не повинні були бути розстріляними на місці, мали передаватися «у розпорядження відповідних судових органів (Ревтрибуналів, Надзвичайних комісій)» [11].

За правову основу роботи «трійок» було взято принципи «святої інквізиції», оскільки й вона у свій час непримиренно переслідувала єретиків, тобто людей вільнолюбних, таких, які відкидали будь-які догмати. Запозичивши у інквізиції головний постулат «презумпції винності», більшовики пішли ще далі, нерідко не переймаючись навіть відсутністю під час розгляду справи самого звинувачуваного. Допити з використанням тортур, свідчення донощиків, а також повна бездоказовість звинувачення — все це лягало в основу винесення вироків. Більше того, на відміну від своїх попередників з їхнім індивідуальним підходом до кожного єретика, «червоні інквізитори» свою справу поставили на потік.

Ось якою, приміром, була діяльність однієї з численних надзвичайних трійок, що навесні 1921 року «працювали» на Катеринославщині. Скупі рядки документів дозволяють відновити хроніку утвердження новою владою «революційного порядку» в селі Романкове, яке тоді підпорядковувалося Кам'янській райраді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів:

24 березня. Революційна трійка і військовий загін прибули до місця проведення операції.

26 березня. За два дні в селі проведено 322 обшуки, під час яких знайдено 10 ям, де селяни ховали зерно та картоплю, три мотки телефонного дроту, різне військове спорядження. Заарештовано двох дезертирів, двох чоловік за переховування зброї, одного — за зберігання самогонного апарату і ще одного — за приховування казенного сідла. Оскільки жителі Романкового не здали зброї і самогонних апаратів, на засіданні трійки вирішено взяти заручниками 20 селян та розпочати операцію по вилученню зброї.

28 березня. За цей день проведено 231 обшук та заарештовано за приховування зброї та самогонних апаратів 9 селян.

6 квітня. За останню добу за відмову здати приховану зброю і самогонні апарати взято 45 заручників та заарештовано 14 селян.

7 квітня. Впродовж дня за переховування зброї заарештовано 7 чоловік та надіслано запит до районної наради по боротьбі з бандитизмом стосовно того, що робити з заручниками?

9 квітня. За цей день заарештовано 9 чоловік, які відмовлялися здавати зброю.

10 квітня. Революційна трійка і військовий загін виїхали для проведення операції до села Новоселівка[12].

Варто взяти до уваги той факт, що надзвичайні трійки часто-густо явочним порядком розширювали коло своїх обов'язків, не обмежуючись боротьбою з бандитизмом, чим фактично уособлювали військову і політичну владу — вилучали у селян продукцію за продрозкладкою, накладали на них продподаток, боролися з дезертирством, брали заручників, створювали сільради і комнезами тощо.

У протоколі засідання ревтрійки Новомосковського повіту від 28 липня 1921 року читаємо: «Слухали: про членів Магдалинівського волвиконкому. Цей волвиконком куркульський, оскільки його голова Мефодій Баранник — великий власник, завземвідділом Яків Беленко, секретар Петро Овчаренко,

завнаросвіти Тимофій Кривошапка не могли бути обрані за Конституцією УСРР і РСФРР, а пролізли під тиском куркулів у виконком з корисливою метою. Ухвалили: Кривошапку Т., Беленка Я., Баранника М., Овчаренка П. направити на 2,5 року до концтабору» [13].

Подібні рішення можна знайти і в документах трійок Верхньодніпровського, Павлоградського та інших повітів краю. Зокрема, лише Криворізькою повітовою трійкою за період від 10 грудня 1922 року до січня 1923 року було заарештовано 130 осіб, із яких 31 розстріляно[14]. І це тоді, коли, як свідчать відомі зараз матеріали українських спецслужб, активного селянського опору діям властей вже не було[15].

З вересня 1921 р. на Катеринославщині каральні органи почали широко використовувати й таку єзуїтську форму боротьби з селянським повстанством як інститут відповідачів, який запроваджувався у тих районах, де немає «широкого бандитизму, але які за своїм минулим можуть стати неблагонадійними щодо бандитизму» [16]. У спеціальній «Тимчасовій інструкції» зазначалося, що відповідачі мають призначатися «із верств, які співчувають бандитам», «з куркульського елемента», селян, які «користуються авторитетом серед місцевого населення», а також «із родичів бандитів».

Відповідачі були зобов'язані «своєчасно попереджати органи радвлади чи уповноважених на те окремих осіб» про всіх підозрілих осіб, що прибувають у дану місцевість; про появу банд чи окремих бандитів; про «антирадянську контрреволюційну агітацію»; про «брехливі провокаційні чутки, які поширюються серед селян»; про «всі контрреволюційні змови, які відбулися чи передбачаються»; про зв'язки окремих селян з особами, діяльність яких переслідується владою тощо[17]. Відносне зниження рівня політичної активності українського селянства в середині 1922 року, обумовлене необхідністю проведення польових робіт, репресіями властей та розширенням (особливо на Півдні України) масштабів голоду, який «ефективніше, ніж каральні експедиції втихомирював повстанців» призвело до деякого згортання в краї використання органами радянської влади інституту відповідачів. Проте це було тимчасове явище. Вже у грудні того ж року усі райвиконкоми одержали таємні циркуляри, в яких повідомлялося про чергове запровадження у тих місцевостях, де, за оцінкою більшовицьких «експертів», намічалося відродження селянського повстанства і кримінального (як правило, на грунті голоду) бандитизму, інституту відповідачів[18]. Незабаром органи радянської влади на місцях одержали й «Положення про інститут відповідачів», в якому наголошувалося, що один відповідач у великих селах призначається на 30 селянських дворів, а в хуторах — на 10. Певні уточнення були внесені і до переліку обов'язків відповідачів, які повинні були слідкувати за охороною населених пунктів, затримувати і передавати червоноармійським частинам чи органам ДПУ усіх підозрілих осіб, регулярно обходити залізничні колії, виявляючи пошкодження, охороняти державне майно, передусім стягнене з селян у вигляді податку продовольство, тощо. Водночас у «Положенні» вказувалося і на можливі санкції радянської влади стосовно відповідачів, які з тих чи інших причин не виконували своїх обов'язків. «Якщо внаслідок невжиття відповідачами зазначених вище заходів,— читаємо у «Положенні»,— станеться аварія потягу, пограбування зсипного пункту, псування залізничних станційних, телеграфних та телефонних споруд та іншого державного майна, а також буде здійснено

терористичний акт відносно партійних, радянських службовців, червоноармійців, бідноти до відповідачів застосовуються якнайсуворіші заходи фізичного впливу до розстрілу включно» [19]. Архівні матеріали свідчать, що інститут відповідачів, за оцінкою самих його організаторів, справляв «значне враження на населення», бо «куркулі більше вогню бояться включення до інституту відповідачів, відшукуючи усіх засобів уникнення цього» [20].

Безперечно. вивчення справжніх масштабів використання більшовиками інституту відповідачів на Катеринославщині ще попереду, але вже зараз очевидним є те, що в південноукраїнському регіоні він набув значного поширення. Це підтверджують і численні списки відповідачів, які зберігаються у місцевих архівосховищах. Зокрема, в одному із них, складеному 16 листопада 1922 року в Широчанській волості Катеринославського повіту, наведено прізвища й імена 57 чоловік. Із них лише 12 відповідачів (трохи більше 21%), за визначенням властей, належали до «куркульського елемента», у той час як переважна їхня більшість (43 відповідачі або 75,4%) були середняками, а двоє й взагалі репрезентували сільську бідноту[21], тобто ті верстви сільського населення, на які, якщо брати до уваги пропагандистські запевнення більшовиків, правляча партія робила свою головну ставку, запроваджуючи нову економічну політику. Важко повірити в те, що ідея «правильних співвідносин з селянством» в рамках непу, яка у травні 1921 року була обґрунтована Леніним у брошурі «Про продовольчий податок», могла бути втілена в життя тими методами, які більшовицькі адепти використовували в своїх прагненнях упокорити українське село. Зрештою, й сам неп, запроваджуючи який державна партія робила спробу пристосувати ринкові відносини до комуністичної доктрини, виявився недовговічним, поступившись місцем наприкінці 1920-х років «воєнно-комуністичним» методам управління економікою і суспільно-політичним життям.

У зв'язку з переходом до реалізації грандіозної програми індустріалізації СРСР, яка вимагала значних фінансових і матеріальних ресурсів, правляча партія посилила наступ на село з метою одержання додаткових коштів та продукції сільського господарства. Сталінська «данина», яку селяни змушені були сплачувати на потреби індустріалізації, вражала розмаїттям своїх форм: збереження різниці між цінами на промислові товари і продукти сільського господарства на користь перших, постійне підвищення податків та використання різних засобів їх максимального одержання, застосування на селі контрактації з судовою відповідальністю за її невиконання, примушення селян передплачувати сільськогосподарську позику та самооподатковуватися, обмеження під різними приводами вільної селянської торгівлі, примусові хлібозаготівлі тощо.

Як мали реагувати на владні примусові заходи селяни, які вже на власному господарському досвіді у роки непу відчули переваги ринкової економіки, принципів вільної торгівлі? Звичайно, негативно. У відповідь на «надзвичайні заходи» влади, що були запроваджені під час хлібозаготівельної кризи 1927—1928 років, село відгукнулося низкою антирадянських виступів, закликами до повстань та погрозами представникам влади.

У довідці Інформвідділу ОДПУ «Про недоліки у роботі місцевих органів влади щодо посилення хлібозаготівель і антирадянських проявах на селі по Україні, Північному Кавказі і Сибіру», підготовленій не раніше 1 лютого 1928 року, зазначалося, що впродовж січня цього ж року у 22 округах Укра-

їни під час проведення кампаній з вилучення недоїмок єдиного сільськогосподарського податку та проведення самооподаткування було виявлено 70 фактів селянського опору діям властей, із яких 39 припадало на «куркульський елемент», а у 16 випадках до активного опору вдавалися бідняки і середняки. Цікаво, що за змістом ці акти опору класифікувалися таким чином: замахів на вбивство — 8, усних погроз розправитися — 18, письмових анонімних погроз — 18, побиттів і поранень — 18, підпалів — 6, невизначених — 1 і лише одне убивство — голови сільради у селі Спаському Дніпропетровської округи[22]. Як посвідчують документи, селянські виступи, насамперед групові, ініціювалися спонтанно і були викликані загальним станом невдоволення селян, яке виникало на тому чи іншому запланованому владою зібранні сільських мешканців, на якому розглядалися податкові або хлібозаготівельні питання. Так, після закінчення сільських зборів у селі Справному Криворізької округи, де йшла мова про підвищення рівня самооподаткування селян, «куркулі» звернулися до своїх односельців із такими словами: «Візьмемо гвинтівки і палиці та підемо проти Радвлади, так як комуністична партія не хоче розуміти селян, а в такому разі селяни зроблять повстання» [23].

Такі заяви, звичайно, не могли не турбувати владні органи, які замість того, щоб навести порядок у хлібозаготівлях, податковій системі та вирішити цінові питання, знову вдалися до надзвичайних заходів.

З червня 1929 року в Україні вводилися, подібно до часів «воєнного комунізму», обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою по кожному селу. Згідно з постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 3 липня 1929 року «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавним завданням і планам» ті одноосібні селянські господарства, які ухилялися від здачі зерна могли штрафуватися сільрадами в п'ятикратному розмірі вартості хліба, визначеного для вилучення. При несплаті штрафу майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці хлібозаготівельних планів і ухиляння від здачі хліба після встановлення штрафу каралися за статтями 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР тюремним ув'язненням від шести місяців до п'яти років та штрафом, що становив десятикратний розмір заборгованості[24].

Влітку і восени 1929 року масштаби наступу влади на селянство, передусім на його заможну частину, почали зростати особливо помітно. Це неминуче загострювало соціально-політичну ситуацію на селі, штовхаючи селян, які часто-густо втрачали все своє майно і не мали засобів до існування, на шлях опору і протесту, а відтак — додавало турбот «червоним інквізиторам». З кожним днем органи ДПУ збільшували кількість знешкодженої «контрреволюції» та «контрреволюціонерів». Зокрема, у селі Богданівка Магдалинівського району співробітники ДПУ у серпні 1929 р. викрили так звану «Українську організацію», створену селянином А. Шулікою. До неї каральні органи зарахували 15 осіб, певно за принципом, що всі вони мешкали в одному селі і, відповідно, знали один одного. Як видно із матеріалів слідчої справи, викрита «організація» не мала якоїсь розробленої програми дій, але, згідно зі свідченнями звинувачених, вони уявляли у майбутньому створення незалежної України на чолі з гетьманом, повернення землі її колишнім власникам, обов'язкове викладання в школах української мови та Закону Божого тощо. Більшість заарештованих ні в чому винними себе не визнали.

Однак слідчі ДПУ запропонували трьох членів цієї «антирадянської організації» засудити до розстрілу, двох — відправити до концтаборів на 10 років, а дев'ятьох — на 5—7 років. Певно, аргументи слідчих були непереконливими, оскільки про заарештованих «забули» і протримали у в'язниці до червня 1931 року, коли Особлива нарада ДПУ нарешті вирішила їхню долю. Незважаючи на відсутність будь-яких ознак злочину, селянам, яких фактично майже два роки безвинно тримали в тюрмі, визначили такі строки ув'язнення: С. Міщенку — 7 років таборів, ще двом «контрреволюціонерам», у тому числі й А. Шуліці — 5 років, а ще двоє одержали по три роки. Інших вислали до Північного краю[25].

З осені 1929 року, коли на селі розпочалася форсована суцільна колективізація одноосібних селянських господарств, керівництво ВКП(б) стало на шлях відкритого насильства щодо селянства, проголосивши політику «ліквідації куркульства як класу», тобто репресій щодо «куркульства» та насильницької конфіскації у заможної частини сільських жителів господарського майна і будівель. Так, постанова ЦК КП(б)У від 23 січня 1930 року, спрямована проти заможного селянства, зобов'язувала партійні органи негайно приступити до розкуркулювання в районах, визначених для суцільної колективізації з тим, щоб розкуркулювання в 450 із 583 районів УСРР закінчити до 1 червня поточного року.

Розкладка по кожному району завдань щодо розкуркулювання, порядок проведення цієї насильницької акції, який був встановлений постановою, увесь її тон, як і інших документів, які стосувалися «куркулів», зводили нанівець попередження проти «захоплень», «перегинів», «відриву від мас» тощо. І ця постанова, і інструкції республіканських радянських органів, і конкретні вказівки, які «офіційний Харків» направляв на місця, орієнтували не на обмеження, а на нестримну хвилю насильства як до «куркульства», так і до селянства в цілому. Про це, зокрема, свідчить інформаційне повідомлення Дніпропетровського окружкому КП(б)У від 15 березня 1930 року. «В окремих районах,— читаємо в ньому,— К. Марксовському, Новомосковському в ряді сіл викривлення партійної лінії при проведенні колективізації прийняло значні розміри. В с. Голубовка Перещепинського району, с. Спаському Новомосковського району, с. Колпаковка Котовського району та ін. мали місце факти примусового «усуспільнення» насіння, обшуки і примусове вилучення великої рогатої худоби і овець. В селах Новоселівка, Обухівка, Воронковка К. Марксівського району вилучались швацькі машинки, в тій же Новоселівці проводився опис майна у бідноти; в Перещепинському і Петриківському районах — стягнення вступних і пайових внесків робилося не від потужності господарств, а від кількості дорослих членів сім'ї. В селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувались незаконні арешти. В окремих випадках при проведенні приговорчої кампанії обмежувались обговоренням списків господарств, які підлягали виселенню, лише на партзборах (Васильківський район). Були випадки включення в списки осіб, що висилались, середняків і сімей червоноармійців» [26].

Наступ на селянські права в контексті боротьби за високі темпи колективізації дав досить вагомі результати. На 20 лютого 1930 року у Дніпропетровській окрузі було усуспільнено 53,8 відсотка селянських господарств, а на 10 березня — вже 67 відсотків. У Криворізькій окрузі «колективізувалися» 89% селянських дворів[27].

Ультрареволюційні заходи щодо проведення колективізації в регіоні викликали спалахи селянського опору, які нерідко набували форми серйозних заворушень. Під час колективізації майже по всіх селах Дніпропетровщини прокотилася хвиля виступів селян, що набували форми мітингів, демонстрацій, нападів на сільради, протидії уповноваженим тощо. У них брали участь представники різних прошарків селянства, незалежно від віку чи статі. Апогеєм селянського протесту в краї стало так зване «павлоградське повстання», яке вибухнуло 5—6 квітня 1930 року і охопило кілька сіл Павлоградського і Петропавлівського районів, а також деякі села Близнюківського району Полтавської округи. Першими виступили селяни Писемських хуторів на Петропавлівщині, яких підтримали жителі Старовербських хуторів, а також сіл Нова Дача, Богданівка та Тернівка Павлоградського району. У повстанні взяло участь майже все чоловіче населення цих сіл. Озброївшись та висунувши гасла «Геть комуну та Радвладу!», «Хай живе селянська влада!», «Геть комуністів!», селяни розбирали колгоспн і розправлялися з місцевими представниками влади. Зрештою, неподалік від Тернівки повсталі селяни були оточені каральними чекістськими загонами і розгромлені. Більше двохсот чоловік було притягнуто до кримінальної відповідальності. 27 із них, згідно з вироком Дніпропетровського окружного суду, було розстріляно, а всіх інших позбавили волі строком від 3 до 10 років[28].

З метою недопущення нових масових виступів селянства, органи ДПУ та прокуратури у квітні 1930 року дещо послабили тиск на селянство. Місцевим каральним органам було рекомендовано переглянути усі справи, що знаходилися у їх виробництві, і відпустити на волю «усіх середняків та бідняків, що були спровоковані і втягнуті куркульством до контрреволюційних організацій», залишивши під вартою «лише куркульський та білогвардійський елемент». Невідомо, наголошують дніпропетровські дослідники В. Ченцов та Н. Романець, чи були після цього випущені із в'язниць усі незаможники, але саме з цього часу в карних справах «селян-контрреволюціонерів», незалежно від їхнього майнового стану, почали називати не інакше як «куркулі» [29].

Проте, незважаючи на тимчасове послаблення тиску на селянство, партійно-державне керівництво СРСР не відмовилося від ідеї примусової колективізації, яка в Україні впродовж 1930—1931 років була в основному закінчена і яка у наступні два роки призвела до трагедії голодомору. До речі, як свідчать документи, саме на долю Дніпропетровщини припало 60% усіх даних про кількість голодуючих і понад 70% зареєстрованих випадків голодних смертей[30].

Безперечно, серед причин цієї трагедії були і примусова колективізація, яка призвела до занепаду сільського господарства України в цілому, і злочинні хлібозаготівлі, в результаті яких у селян вилучалися практично всі продукти харчування, і репресії, під знаком яких пройшов увесь 1932-й і значна частина 1933 року. За звинуваченнями у «контрреволюційному саботажі хлібозаготівель» карали усіх, хто так чи інакше був пов'язаний з виробництвом чи заготівлями сільськогосподарської продукції, передусім зерна.

Особливо масовим застосування репресій проти беззахисного селянства стало після прийняття 7 серпня 1932 року ЦВК та Раднаркомом СРСР сумнозвісної постанови «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації», яка прирівняла майно колгоспів і кооперативів до майна

держави, та встановила покарання за його «розкрадання» у вигляді розстрілу або («за пом'якшуючих обставин») — позбавлення волі на строк не менше ніж 10 років з конфіскацією майна. В результаті застосування цього «закону про п'ять колосків» в Дніпропетровській області лише за два місяці з часу його прийняття за крадіжки хліба народними судами було засуджено 2683 чоловік, а обласним судом — 234 «розкрадачів соціалістичної власності», у тому числі 78 — до розстрілу. Найбільших втрат зазнали Новомосковський та Криворізький райони, де кількість засуджених становила відповідно 105 і 110 чоловік[31]. З метою ліквідації активного саботажу виконання хлібозаготівельних планів, який нібито існував у республіці, органи ДПУ УСРР в листопаді 1932 року почали операцію щодо виявлення «контрреволюційних центрів, що організували зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних кампаній» [32]. На її проведення були кинуті усі сили «червоних інквізиторів». Зокрема, на Дніпропетровщині «куркульські контрреволюційні групи» були виявлені майже в усіх районах. Причому особливу увагу каральні органи приділяли тим із них, де на початку 1920-х активно діяли селянські повстанці. Такими були Павлоградський, Новомосковський, Межівський та Магдалинівський райони, куди були відряджені оперативні групи ДПУ, які мали виявити «злочинні елементи», «саботажників», «крадіїв» тощо. Практична реалізація даної акції супроводжувалася фабрикацією групових справ про шкідництво і крадіжки в колгоспах та радгоспах. Серед типових — справа про розбазарювання зерна в артілі «Дзержинець» села Миколаївка Криничанського району. Голову артілі П. Омельченка, рахівника О. Краснокутського та завідуючого господарством А. Омельченка виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду засудила до розстрілу. Водночас селянина П. Чорноусенка, бригадира Г. Коника та комірника артілі О. Матіну було позбавлено волі терміном на 10 років кожного, пасічника Ф. Тонконога позбавили волі на 8 років, а машиніста Л. Тонконога — на 6 років. 12 жовтня 1990 року усі вони, відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи по відновленню справедливості щодо жертв політичних репресій», були повністю реабілітовані[33].

Щоб прискорити судочинство у справах «контрреволюціонерів» та «саботажників», Політбюро ЦК КП(б)У 5 грудня 1932 року прийняло спеціальну постанову, в якій «пропонувало» в кожній області створити комісії, так звані «четвірки», у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і облпрокурора. Вони повинні були раз у 2-3 дні визначати такі кримінальні справи, які заслуговували на найбільшу увагу і які треба було розглядати в прискореному порядку. На суд по цих справах відводилося 4—5 днів під безпосереднім керівництвом і наглядом комісії. В дводенний строк після винесення вироку справу передавали на затвердження до Харкова, де її проходження забезпечувалося за 1—2 дні[34]. Використання прискореного судочинства, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, зумовило те, що тільки на Дніпропетровщині з початку збору врожаю і до 10 грудня 1932 року за невиконання плану хлібозаготівель на різні строки ув'язнення було засуджено 2482 чоловік. Водночас 5752 осіб було засуджено за крадіжки зерна, 1888 із них — до розстрілу[35].

Після 5 грудня 1932 року органи ДПУ в Україні розпочали і новий тур «боротьби» проти «контрреволюційного повстанського підпілля» на селі.

Зокрема, економічним відділом Дніпропетровського округвідділу ДПУ у лютому 1933 року була «викрита» і знаходилася «на стадії ліквідації за допомогою слідства потужна контрреволюційна повстанська організація», яка нібито виникла ще на початку 1931 року «із залишків розгромлених органами ДПУ контрреволюційних шкідницьких організацій в різних системах сільського господарства» [36]. Згідно з визначенням слідчих, політична платформа цієї організації зводилася не лише до зриву реконструкції і механізації сільського господарства, дискредитації колгоспного будівництва та контрреволюційної агітації і організації саботажу хлібозаготівель, але й до «скинення радянської влади шляхом збройного повстання силами бойових повстанських груп», створених цією ж організацією «безпосередньо в селах майже в усіх районах Дніпропетровської області». Причому повстання повинно було вибухнути до весни 1933 року, тобто саме тоді, коли передбачався новий тур інтервенції проти СРСР капіталістичних держав[37].

Про «масштаби» роботи «контрреволюціонерів» свідчив той факт, що своєю діяльністю, на думку слідчих, вони охопили практично всі обласні сільськогосподарські структури, а також два навчальні заклади — гірничий інститут та інститут народної освіти. До речі, поповнення складу викритої організації відбувалося буцімто за рахунок «старших і дільничних агрономів, механіків МТС, колишніх офіцерів, петлюрівців, махновців тощо».

У ході слідства було «виявлено» осередки організації в 41 МТС, 11 райземвідділах та одній МТМ. Окрім цього слідчі «викрили» ще й 40 «бойових повстанських груп», в яких перебувало близько 250 чоловік[38]. Звичайно, на усіх їх чекало «справедливе покарання» сталінського правосуддя. Серед ув'язнених на різні терміни позбавлення свободи були старший агроном Межиріцької МТС Павлоградського району О. Озеров, агротехнік тієї ж МТС А. Смалько, старший агроном Поливановської МТС Магдалинівського району Польський та багато інших. Лише у листопаді 1956 року переважна більшість учасників цієї «контрреволюційної організації» була реабілітована[39].

Оскільки беззаконня на селі набуло значних розмірів, партійне керівництво області було змушене відреагувати. 7 травня 1932 року з'явився закритий лист Дніпропетровського обкому КП(б)У, в якому визнавалися факти неправомірних дій влади в окремих селах Павлоградського, Кам'янського та деяких інших районів. Всі вони кваліфікувалися не інакше як «куркульсько-провокаційні дії, розраховані на дискредитацію партії та Радянської влади в очах колгоспників, бідняків та середняків». У листі декларувалося про необхідність посилення боротьби з фактами «адміністративної сваволі», але не пропонувалося практично ніяких заходів щодо цього[40].

Необхідно відзначити, що репресії більшовицька влада застосовувала не лише до конкретних осіб, але й до колгоспів і навіть сіл. Одним із таких методів каральної політики стало занесення їх на так звану «чорну дошку». Спочатку його використання планувалося як виняткове, як урок для інших, але незабаром він почав застосовуватися в широких масштабах. Вже 23 грудня 1932 року Дніпропетровський обком партії ухвалив рішення про занесення на «чорну дошку» низки колгоспів, винних у злісному невиконанні плану хлібозаготівель, приховуванні хліба від держави і організованому «куркульськими елементами» саботажі[41].

Занесення на «чорну дошку» передбачало блокаду села, припинення його постачання будь-якими товарами, повну заборону торгівлі колгоспни-

кам і одноосібникам, дострокове стягнення з них усіх платежів і поставок, припинення роботи млинів тощо. Села оточувалися загонами червоноармійців, що у поєднанні з конфіскацією практично усіх продуктів харчування прирікало людей на голодну смерть.

Згідно з матеріалами Дніпропетровського обкому КП(б)У, у грудні 1932 року із загальної кількості 3355 колгоспів, які на той час існували в області, на «чорну дошку» було занесено 228. І це при тому, що районні керівники пропонували піддати репресіям ще 315 господарств[42]. Як би там не було, але тисячі й тисячі людей стали жертвами нечуваного в історії людства голодомору, який, щоправда, для Сталіна і його адептів був нічим іншим як «продовольчими труднощами в ряді колгоспів».

На жаль, даних про число жертв цієї трагедії на території нашого краю ще не встановлено. Очевидно, її масштаб має вимірюватися сотнями тисяч чоловік. Дослідники називають Дніпропетровську область серед тих, де смертність сягнула найвищого рівня — до 20—25% населення.

Але колективізацію в краї все-таки було завершено, внаслідок чого Дніпропетровщина зазнала надзвичайно тяжких втрат. Вони вимірювалися не лише жертвами голодомору, а й тисячами розкуркулених, виселених із своїх домівок, засланих у концтабори. Непокірні покинули свою «малу батьківщину» у пошуках кращої долі, а ті, що залишилися, переставали бути господарями своєї землі. Було зруйновано традиційну систему селянського господарювання, зламано селянську психологію. По суті, село розселянили, і потрібен був час, щоб його відродити або хоча б відновити господарство. Але й це завдання для сталінського керівництва не було головним. Село за будь-яку ціну мало забезпечувати зростання індустрії і зміцнення держави. На перший план висувалося питання експлуатації селянської праці, для чого були потрібні й вже апробовані методи залякування та репресій сільського населення.

Маловідомим залишається факт підписання Й. Сталіним 4 серпня 1937 року директиви ЦК ВКП(б) про проведення у 2—3 районах кожної області відкритих судових процесів над «шкідниками» у сільському господарстві. Як свідчить аналіз фактів, саме ця директива значно стимулювала пошук «ворогів народу» на селі у другій половині 1930-х років.

На Дніпропетровщині показові судилища над черговими «ворогами» колгоспного ладу у вересні—жовтні 1937 року пройшли у Павлоградському, П'ятихатському та Покровському районах.

Зокрема, 22 жовтня того ж року обласна газета «Зоря» проінформувала своїх читачів, що органи НКВС викрили «контрреволюційну антирадянську зграю заклятих ворогів народу в П'ятихатському районі». Всі вони, за словами газети, «були пов'язані з троцькістсько-бухарінськими бандитами в керівних організаціях області», систематично проводячи «підривну шкідницьку діяльність у сільському господарстві П'ятихатського району». Серед викритих «шкідників» були секретар районного комітету партії Ю. Зайченко, голова райвиконкому С. Чайка, директор Саксаганської МТС В. Куликов, директор П'ятихатської МТС І. Волкобой, старший агроном Саксаганської МТС Д. Москаленко. Згідно з рішенням спеціальної колегії обласного суду, Ю. Зайченко, В. Куликов та І. Волкобой були розстріляні, а інші учасники «контрреволюційної організації» отримали різні строки ув'язнення. Пізніше всі вони були реабілітовані[43].

Поза всяким сумнівом, через ці розправи райони і область в цілому втратили десятки кваліфікованих, досвідчених та компетентних керівників, що згодом негативно позначилося як на сільськогосподарському виробництві, так і на морально-психологічному стані сільських трударів. До речі, репресії проти них, хоча й з меншою інтенсивністю, тривали і в наступні роки.

Насамкінець зауважимо, що, потрапивши ще на початку 1920-х років під невсипущий більшовицько-чекістський контроль, селянство Катеринославщини-Дніпропетровщини, як і інших регіонів України, змушене було жити і працювати в умовах постійного страху, непевності, моральної несвободи. Більшовицький політичний режим, спираючись на створену ним розгалужену систему каральних органів, докладав максимум сил до того, щоб зруйнувати традиційний селянський уклад, вихолостити у селян почуття власної гідності, любові до землі і праці на ній. Злочинна діяльність «червоних інквізиторів», масштаби якої піднялися на небачену висоту у роки колективізації та перших п’ятирічок, не лише знецінила громадянські права й свободи селянства, а й зневажила споконвічні принципи людського співжиття, нав’язала селу нову систему цінностей, яка, на жаль, на тривалий період стала нормою селянського життя, перетворивши селян-колгоспників на покірних, безголосих «гвинтиків» тоталітарної системи в СРСР.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933.— М., С.6.

[2] Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком.— Д., 2002.

[3] Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есе.— К., 2004.— С.88.

[4] Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.— К., 1993.— С. 53.

[5] Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні.— Х., 1928.— С. 56.

[6] Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сборник документов и материалов.— Днепропетровск, 1993.— С. 50-51.

[7] Свідчення з минувшини: мовою документів.— Д., 2001.— С. 50-51.

[8] Бухарин Н.И. Новый курс економической политики 1921 г.// Н. Бухарин. Избранные произведения.— М., 1998.— С. 25.

[9] Свідчення з минувщитни: мовою документів.— С. 44-45.

[10] Там само.— С. 52.

[11] Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). Ф. 224. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11.

[12] Там само. Ф. 3375. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16, 18, 19, 26-28.

[13] Там само. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 15.

[14] Терещенко Р.К. та ін. Вказ. праця.— С. 38.

[15] Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні.— Тернопіль, 2000.— С. 189.

[16] ДАДО. Ф. 3377. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 33-34.

[17] Там само. Ф. 3371. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4.

[18] Там само. Ф. 3373. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 63.

[19] Там само. Арк. 221.

[20] Там само. Ф. 3225. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 3.

[21] Там само. Ф. 3371. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 33-34.

[22] Трагедия советской деревни. Коллективизаця и раскулачивание. 1927-1939 гг. Документы и материаллы.— М., 1999.— Том 1.— С. 195.

[23] Там само. С. 196.
[24] Терещенко Р.К. та ін. Вказ. праця. С. 89.
[25] Там само. С. 90.
[26] Свідчення з минувшини: мовою документів.— Д., 2001.— С. 129.
[27] Терещенко Р.К. та ін. Вказ. праця. С. 96.
[28] Там само. С. 99.
[29] Ченцов В., Романець Н. Покарання за хліб. Репресії проти селянства Дніпропетровщини в 1928-1933 роках// Борисфен, 1998.— №3.— С. 9.
[30] Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів.— К., 1990.— С. 442.
[31] Ченцов В., Романець Н. Вказ. праця. С. 11.
[32] Там само. С. 11.
[33] Повернені імена: Мартиролог.— Д., 2003.— Том 4.— Кн. 2.— С. 330, 19, 107, 147, 312, 432.
[34] Ченцов В., Романець Н. Покарання за хліб // Борисфен.— №4.— С. 11.
[35] Там само.
[36] Свідчення з минувшини: мовою документів.— Д., 2001.— С. 153.
[37] Там само.
[38] Там само. С. 154.
[39] Повернені імена. Том 4. Кн. 3. С. 242.
[40] Ченцов В., Романець Н. Вказ. праця. С. 12.
[41] Терещенко Р.К. та ін. Вказ. праця. С. 103.
[42] Свідчення з минувшини: мовою документів.— Д., 2001.— С. 145.
[43] Повернені імена.— Т. 4.— Кн. 3.— С. 179, 214, 250, 281, 364.

А. Голуб

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В «ОБІЙМАХ» ВЛАДИ: 20—30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

Означена тема давно вже є не стільки шокуючою, скільки такою, яка при глибокому її вивченні дає можливість простежити тенденції та основні шляхи організаційно-практичної побудови взаємовідносин між науковими колами та владою. Питанням взаємовідносин вчених і влади в Радянському Союзі, а відповідно і в Україні присвячено досить багато досліджень. Стає відомою сила-силенна різноманітних фактів щодо цих взаємовідносин, які дозволяють скласти їх певну схему, простежити еволюцію у часі тощо. В цьому контексті широкий і досить часто маловідомий матеріал накопичено на регіональному рівні, у місцях, які можна називати вузівськими або університетськими. Саме до таких регіонів відноситься і Дніпропетровська область, яка мала і має значний науково-технічний потенціал, науковці та інженери якої зв'язані безліччю стосунків з іншими регіональними та центральними науковими центрами. Процеси, які відбувалися на Дніпропетровщині у вказаний історичний період, є дзеркалом тих перетворень у науці та техніці, які були запроваджені в практику повсякденної діяльності наукових установ.

У передмові до збірника «Повернення з небуття» наводиться цитата з записки Ф. Е. Дзержинського від 5 вересня 1922 р., адресованої його заступнику, що ілюструє політику влади відносно інтелігенції відповідно до вказівок В. І. Леніна: «Директиви Володимира Ілліча. Продовжити неухильне висилання активної антирадянської інтелігенції за кордон. Потрібно всю інтелігенцію розбити на групи. Приблизно: 1. Белетристи; 2. Публіцисти та політики; 3. Економісти; 4. Техніки; 5. Професори та викладачі і т. ін. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ по інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа» [1].

Таке ставлення до інтелігенції, зведене у стан державної політики, стало системним, таким, що запроваджувалося на усіх рівнях владних структур та державного керівництва. Причому, воно не змінювалося протягом багатьох років. Як писав восени 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь «... різні ліберальствуючі вчені та інтелігенція повинні бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, де вони могли б робити тільки те, що наказує їм влада без ніяких проявів політичної думки» [2].

Зрозуміло, що розшарування було і в середовищі інтелігенції. Але, якщо звернутися до сподівань тих представників інтелігенції, які залишилися в Радянській Україні, то спочатку ці сподівання начебто справджувалися. Держава взяла на себе роль патрона по відношенню до науковців та навчальних і наукових інститутів. Зазначимо, зокрема, що Катеринославський (Дніпропетровський університет) був заснований ще при правлінні гетьмана П. Скоропадського як такий, що існував на надходження місцевої влади та приватні кошти і не отримував жодної копійки з державної скарбниці. Радянська влада, після закріплення її в Україні, згідно з декретом Рад

наркому України «Про перехід усіх приватних вищих навчальних закладів на утримання держави» у 1919 р. надала Катеринославському університету державного статусу, а з 26 січня 1919 р. закріпила за університетом землі, на яких він розташовувався, та виділила нову земельну ділянку під лабораторні корпуси. Нагадаємо, що денікінська влада не захотіла визнати Катеринославський університет, як державний. Професор В. П. Карпов (ректор медичного інституту у ті часи) писав у 1923 р.: «По приходе советской власти можно было вздохнуть свободно, отношение к университету было самое благожелательное» [3]. Те ж саме стосувалося і Катеринославського гірничого інституту.

Але не минуло й півроку, як між радянською владою та інтелігенцією почалися перші конфлікти, викликані передусім змінами в системі організації вищої освіти та наукової діяльності. Як відомо, підвалинами державної політики радянської влади був класовий підхід, рефлексія якого відповідним чином відбилася й на вищій школі, організації науки тощо. Один із дослідників цього періоду І. В. Синіцин зазначав: «Класовий підхід до проблеми будівництва вищої школи не зводився лише до зміни соціального складу студентів на користь робітничої та селянсько-бідняцької молоді. Він передбачав також докорінну зміну форм побудови вищої школи (вона розглядалася вже не як навчально-науковий заклад, покликаний готувати високоосвічених фахівців, а як державне підприємство з притаманними йому виробничо-організаторськими функціями), методів організації навчального процесу та викладання, «оновлення» викладацького складу, ліквідацію автономії вищої школи та запровадження одноосібності влади ректора-комуніста або політкомісара вузу» [4]. Не будемо зупинятися на деталізації приведених тез, хоча зазначимо, що класовий підхід в цілому був і за часів царської влади. Але у такому рафінованому вигляді він дійсно притаманний саме радянській владі.

Що мала наукова та інженерна інтелігенція у дорадянський період в царині своїх інтересів. Вона мала можливість вчити і навчатися у відповідно організованій університетській системі і взагалі у системі вищої школи, а також мала закріплене на державному рівні право вільно об'єднуватися у різноманітні наукові та науково-технічні, інженерні товариства. В останніх особливо проявлялися принципи вільного спілкування, автономії, невтручання державної влади в діяльність таких товариств, громадської системи організації наукового пошуку тощо. Що ж отримала інтелігенція вже на початку 1920-х років в цілому, і у Дніпропетровську зокрема?

У галузі вищої освіти — розвал в Україні університетської системи. Реформування вищої школи, що звелося до створення інститутів народної освіти з трирічним терміном навчання, призвело практично до нуля науково-дослідницьку роботу у колишніх університетах, які мали значний науковий потенціал. Змиритися з цим вчені не могли і це стало основою одного з перших конфліктів наукової інтелігенції з владою. У Дніпропетровську це виявилося через звернення групи професорів в червні 1921 р. до керівництва Головпрофосу України з доповідною запискою, в якій висловлювалося занепокоєння щодо переорієнтування фундаментальної освіти на розв'язання вузькоспеціалізованих педагогічних питань. Було запропоновано створювати при кожному ІНО спеціальний дослідницький інститут, як установу, що служила б інтересам чистої науки. Відповідного листа було надіслано й офіційно від керівництва Катеринославського ІНО[5]. Надходили листи й з

інших ВНЗ, зокрема з Одеського тощо. Цей конфлікт було розв'язано створенням за постановою від 2 грудня 1921 р. спеціальних науково-дослідницьких кафедр при вищих навчальних закладах, що займалися лише науково-дослідницькою роботою та складалися з професорів та викладачів вищих навчальних закладів. Декілька з них було створено й у Дніпропетровську.

Конфлікт такого ж характеру виник і в сфері вільного об'єднання у наукові та технічні товариства. Історія взаємовідносин наукових товариств з радянською владою в Україні в загальних рисах викладена в ряді праць автора. Тому зупинюся лише на тих товариствах, що були у Катеринославі (Дніпропетровську), і як на них вплинула радянська влада. Паралельно Науковий комітет Наркомосу України почав проведення «інвентаризації» усіх наукових товариств, що існували на території України. У 1922 р. була розроблена спеціальна реєстраційна карта для наукових установ та видано нове положення про реєстрацію наукових товариств, що повинна була проводитися у Народному комісаріаті внутрішніх справ. Порядок утворення і реєстрації товариств регулювала спеціальна інструкція Головпрофосу. При розгляді списку наукових товариств назви деяких з них викликали невдоволення і навіть гнів керівних інстанцій. Так, у списку наукових товариств, підготовлених науковим комітетом Я. Ряппо (голова Головпрофосу) підкреслив назви тих, в яких були слова «філософське», «при університетах», «наукове» і спрямував до вченого секретаря Наукового комітету записку з запитанням: «Чим пояснюються ці безграмотні найменування і на яких даних та підставах складена анкета?». Після цього зі списку до затвердження зникає Катеринославське наукове товариство[6]. І все-таки у Катеринославі (Дніпропетровську) у межах таких всеукраїнських громадських наукових об'єднань як Всеукраїнська асоціація фізиків, Всеукраїнська асоціація інженерів тощо виникають відповідні філії та товариства[7].

Але вже у 1920-х роках починаються репресії та організація спеціального нагляду за науковою та технічною інтелігенцією. Якщо вести мову про Дніпропетровськ, то можна вказати, що вже наприкінці 1920 р. катеринославське управління вузів запропонувало відсторонити від викладання єдиного спеціаліста в місті із загальної психології П. В. Левітова та викладача російської історії М. С. Єршова (першого — навіть без натяку на дійсні причини, а другого — як такого, що вороже ставиться до радянської влади). Тоді ж управлінням університет було попереджено, що в разі повторного обрання М. Ф. Злотнікова (відомий історик) деканом історико-філологічного факультету, його не буде затверджено. Спроба відомого вченого професора О. М. Пєшковського з'ясувати причини у Головпрофосі мала наслідком лист з наркомату освіти, у якому повідомлялося: «По відношенню до перших двох все залишити в силі, а у відношенні М. Ф. Злотнікова рішення Уп. В. У. буде відмінено». Після такої відповіді О. М. Пєшковський невдовзі виїхав до Москви. У 1923 р. були видалені із Дніпропетровського університету М. М. Малов та Г. Ф. Буров[8].

Як бачимо, на початку 1920-х років ще можна було висловлювати свою думку без значних репресивних дій з боку влади. Дії влади щодо інтелігенції випливали з того, що у партійних колах, найбільш свідома частина яких була проти жорстокого негативного повсякденного ставлення до інтелігенції, ще не сформувалася остаточна лінія поведінки влади у відношеннях з інтелігенцією. Відлунням такої ситуації стали, з одного боку, розгор-

тання змінoвіхівського руху серед старої інтелігенції, а з іншого — таке «Звернення до української радянської інтелігенції і радянської громадськості», оприлюднене у травні 1924 р. на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У, у якому містилися погрози на адресу тієї частини інтелігенції, яка ще не задекларувала свою відданість радянській владі. Сутність змінoвіхівського процесу полягала у тому, що значна частина інтелігенції відмовилася від конфронтації з радянською владою, сподіваючись, що розвиток непу, ринкових відносин, призведе до політичної лібералізації[9]. Свої погляди представники цього напряму виклали в збірнику «Смена вех», що вийшов друком у 1921 р. в Празі. Але, як зазначає Г. Касьянов, позиція українського партійного керівництва відносно «змінoвіхівства» була більш жорсткою, ніж «центру» і проти змінoвіхівства в Україні було розгорнуто боротьбу.

В 1924 р. змінoвіхівська інтелігенція стала об'єктом показового процесу у Києві, в якому перед судом постало 18 професорів, академіків, представників інтелігенції, у тому числі й академік М. П. Василенко — один з організаторів ВУАН[10] .

Загальним явищем вже у 1920-х роках ставало складання політичних характеристик на представників інтелігенції. Так, після згаданого процесу партійному керівництву у Катеринославі був представлений «Політзвіт по Катеринославському ІНО за осінній триместр, що закінчився», у якому, зокрема, наводилися такі характеристики викладачів: «Акімов М. П. Асистент зоології безхребетних. Політичне ставлення — приховано антирадянське... Грдіна Я. І. Основна робота по Гірничому інституту... Академічне. Зі студентами контактує в роботі мало. У політичному відношенні налаштований антирадянськи... Єфремов П. О. Викладач української мови і української літератури. Нові методи не засвоює. Пропонується для заміни... Коршун Г. В. Політично не зовсім лояльний...Малиновський Андрій Едуардович. Професор фізики. Основна робота по Гірничому... Політично антирадянськи налаштований... Ролл К. В. Політично не зовсім лояльна... Ціммерман С. П. Змінoвіхівець... Еварницький Д. І. Професор. Українознавство. За ідеологією чорносотенець. Запропонований до заміни...»[11] і таке інше.

Причому підхід був системним і торкався не тільки вищої школи. В. Л. Борисов зазначає, зокрема, що «з кінця 1920-х років було введено правило при аналізі навчально-виховної роботи в школі подавати довідку про «ідеологічний стан шкіл». Вчителям нав'язувалися підглядацькі функції: вони повинні були звітувати не тільки про свою роботу, але і про благонадійність учнів»[12]. У Дніпропетровському державному обласному архіві зберігається цікавий документ, надрукований в газеті « Зоря» — «Схема відчиту викладовця за пророблену роботу у 1931—1932 рр.», у якому є такий пункт: «Які класово-ворожі прояви малися в групі, коріння. Як реагували учні» [13].

Поступово ситуація змінювалася таким чином, що ставало небезпечним висловлювати позитивну думку щодо тих, проти кого розв'язувалася кампанія політичного цькування. Атмосфера загальної підозрілості викликала доноси, циркуляри з вказівками щодо необхідності засудження тих чи інших представників інтелігенції. Так, у 1928 р. професора Ю. А. Фохта (ДІНО) звинуватили в антимарксизмі і повідомили про це в Наркомос. На початку 1929 р. до усіх парторганізацій було розіслано секретний циркуляр ЦК КП(б)У з рекомендаціями організувати засудження «громадськістю» «антирадянських виступів академіка Єфремова»[14] і т. ін.

Кінець 1920 — початок 1930-х років дає нам приклади нових політичних кампаній, нових процесів, до виру яких потрапляють і представники дніпропетровської інтелігенції. Зокрема, березень—квітень 1930 р. проходить під знаком процесу СВУ (Спілка визволення України). Членами цієї спілки було визнано і кількох представників Дніпропетровщини — професорів Дніпропетровського ІНО В. Пархоменка та П. Єфремова, лікаря Є. Павловського, економіста Л. Ненадкевича тощо, причому П. Єфремов фігурував на цьому процесі як голова «Дніпропетровської філії СВУ» [15].

Відлунням справи «Промпартії» стало викриття Дніпропетровським відділом ДПУ «інженерного центру», за справою якого проходили вчені Дніпропетровського гірничого інституту А.П. Виноградов і П.Г. Рубін. Вони звинувачувались в шкідництві в галузі гірничої науки, в справі виховання студентів, зв'язках з іншими контрреволюційними організаціями, були приречені до тюремного ув'язнення, але через деякий час звільнені й направлені на роботу за фахом[16].

1928—1929 рр. стали початком «великого перелому» в СРСР, а відповідно й в Україні, розвитку нової системи організації науки і промисловості, посилення адміністрування і командних методів. Нова система організації наукових досліджень нівелювала роль неформальних наукових об'єднань та комунікацій[17].

Вчені були затиснуті у жорсткі рамки державної організації наукових досліджень. Така гілка організації наукових досліджень як наукові та технічні товариства практично зникла саме у 1930 р. На наш погляд, чинником цієї події стали не тільки загальна політична ситуація в країні, але й ті постанови партійного керівництва, які торкалися діяльності наукових товариств, асоціацій, інших громадсько-наукових об'єднань. Зокрема, на початку 1930 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У «Про завдання партії в галузі наукової роботи», яка практично повністю позбавила подібні об'єднання навіть якогось натяку на самостійність на волевиявлення членів товариств без нагляду партійних органів. Зокрема, в документі йшла мова про те, що «важливі завдання, які стоять перед партією в галузі наукової роботи, вимагають, щоб парткерівництво науковою роботою стало органічною складовою частиною у всій системі партійної роботи, щоб це керівництво організаційно оформилося знизу і доверху. Такі питання, як облік і вивчення класової боротьби по лінії науки, облік своїх і ворожих кадрів з наукового боку, розміщення партійних і позапартійних сил і т. ін.— усі ці питання повинні у плановому і систематичному порядку ставати перед партійними органами...»[18]. Вчені в товариствах, що завжди мали достатньо сильну автономію, відрізнялися свободою думок, незалежністю внутрішнього життя товариства від політичної кон'юнктури, були поставлені в жорсткі рамки діяльності, що повністю регулювалася партійними органами. Як результат, у 1930 р. почався стихійний саморозпуск багатьох із подібних товариств. Розпалися практично усі наукові товариства як ті, що виникли до 1917 р., так і ті, що з'явилися на початку 1920-х років[19].

Відповідно це сталося і з громадсько-науковими об'єднаннями у Дніпропетровську. На противагу старим науково-громадським об'єднанням стали створюватися нові, заідеологізовані структури. Зокрема, таке як «УТОРНІТСО» (Українське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву в СРСР). Про цілі і напрями діяльності того ж УТОРНІТСО

можна судити з оцінки Наркомосом його програми діяльності: «Товариство має на меті об'єднати не широку масу робітників науки і техніки, зайняту в радянському будівництві, але лише той актив, що ідеологічно стоїть на основі здобутків Жовтневої революції та що його найбільше приваблює саме соціалістичний характер будівництва радянської держави» [20]. Усі гілки наукової, викладацької інженерно-технічної діяльності тепер охоплені наглядом, вказівками, безпосереднім втручанням партії. Атмосфера загальної підозрілості в країні призвела до посилення ідеологічного пресу і жорстких мір придушення інакомислячих.

Продовжувалася лінія, спрямована на складання політичних характеристик вчених, застосовувалася політика «розділяй і володарюй». Зокрема, бюро Дніпропетровського міськкому партії у лютому 1931 р., «констатуючи незадовільну роботу з вивчення політичних настроїв серед наукових працівників (особливо групи старих кадрів)», запропонувало «комчастинам науководослідницьких інститутів мати точний облік політичних настроїв і характеристику наукової роботи (особливо старих кадрів)». З огляду на вищезазначене було запропоновано «разом з фракцією секції наукових працівників ввести постійний облік політичних настроїв серед наукових працівників, організувавши усюди систематичне керівництво з розгортання та поглиблення класової і політичної диференціації серед наукових робітників» [21].

У житті низки професорів ДІНО сумну роль відіграв також відомий лист І. В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», надрукований у журналі «Пролетарская революция» у 1932 р. Особливо діставалося у ці роки представникам суспільних наук. На підставі положень цього листа професор ДІНО М. Ф. Злотніков був звинувачений у тому, що «своїм викладанням не озброює студентів революційною теорією, а лише порпається в історичному архіві», і в тому, що він протягує «буржуазну пропаганду» у викладання історії СРСР. Професор Сербенто був звинувачений у «гнилому лібералізмі» [22]. Партбюро Інституту професійної освіти (один з наступників реформованого ДІНО) на підставі листа «вождя народів» завело справу на професорів С. П. Ціммермана та М. Ф. Злотнікова і прийняло рішення про неможливість їх перебування у ВНЗ. Сильним гонінням були піддані професори І. І. Завадовський та М. М. Тростянецький. Професор Завадовський, що написав і видав перший в Україні підручник з мовознавства українською мовою, був звинувачений у тому, що стоїть на позиціях буржуазно-ідеалістичної індоєвропеїстики і ворожий по відношенню до марксистсько-ленінської теорії. Йому довелося виступити з публічним покаянням у лютому 1929 р., а вже в травні того ж року він помер від серцевого нападу. В некролозі зазначалося, що він «зумів перебороти буржуазні спадщини, відмежувався від соціологічної школи в мовознавстві, на позиціях якої він раніше стояв» [23]. Професора Тростянецького звинуватили в тому, що в його програмі з біології, анатомії людини і гістології відсутня боротьба на два фронти, відсутній класовий підхід, а є лише чиста наука, «яка пояснює виникнення рас, розмір та розвиток черепу, мозку лише кліматичними та географічними умовами». Як результат — професори Ціммерман, Злотніков, Сазімов, Зеленський були звільнені з роботи.

У цей період були піддані нападкам і представники педагогічної науки. В Інституті соціального виховання (виник як результат реформування ДІНО у 1930 р.) професор С. М. Смолінський звинувачувався у класовій

ворожості, антисемітизмі, чорносотенстві. На кафедрі педагогіки фізико-хіміко-математичного інституту — це завідувач кафедри Алєксєєнко, доцент Задесенець, які в курсі педагогіки висловлювали ідеї, спрямовані на «дискредитацію партії щодо керівництва справою освіти та виховання. Читаючи «Вступ до педагогіки» вони не дали марксо-ленінського визначення педагогіки, а дали різні погляди на неї» [24]. Гострій критиці були піддані педагогічні погляди Н. Г. Бутович (відомий педагог з дошкільного виховання, одна з засновниць перших дитячих садків у Катеринославі ще до 1917 р.), професора дидактики Зеленського, доцента Тихоновича, професора педології Левенсона та інших за те, що вони «будують процес виховання на інтересах дітей» [25]. У своїх педагогічних творах не згадують про дитячий комуністичний рух (Зеленський). Професор Задериголова, автор книги «История педагогики», звинувачувався в тому, що затушовував різницю між буржуазною педагогікою і педагогікою робітничого класу. На підставі цих звинувачень було зроблено висновок, що кафедри педагогіки колишнього ІНО, а нині трьох інститутів — ДІСВ, ДФХМІ, ДПІПО — не можуть виконати завдання озброєння студентства марксистсько-ленінською педагогічною теорією і цих викладачів необхідно звільнити. У таких обставинах починаються «самокритичні» виступи. Так, ректор ДІНО В. Фідровський виступив з критикою власних творів, а саме книги про сучасну німецьку школу, визнаючи свої помилки, що полягали в ідеалізації буржуазної школи[26]. Нові втрати серед дніпропетровської інтелігенції принесли 1933—1934 рр. У книзі Г. Касянова виокремлюються основні «ділянки» репресивної політики цього часу, які стосувалися й інтелігенції та службовців. В цей час головою республіканського ДПУ стає В. А. Балицький, а наркомом освіти В. П. Затонський. Посилення репресій в Україні було викликане ще й штучним голодом 1933 р. Особливого розмаху репресії серед інтелігенції у Дніпропетровську досягають після вбивства С. М. Кірова.

За даними Ю. І. Шаповала, у цей період науково-дослідні інститути та відновлені університети в Україні втратили близько 270 професорів та викладачів. У передмові до книги «Повернення з небуття» звернуто увагу на те, що «більшу частину інтелігенції у 1933 — першій половині 1934 рр. репресували не за «участь»» в якихось «організаціях», а за «шкідництво», співчуття «шкідництву», «втрату пильності», а також за троцькістські та «націоналістичні» погляди»[27]. Наші дослідження дають підставу вважати цю тезу слушною.

Досить часто репресивні дії зумовлювалися відповідними кампаніями, розгорнутими на шпальтах газет, як центральних, так і місцевих. Торкалося це подій й у Дніпропетровську. У 1933 р. у місцевій газеті «Зоря» з'явилася стаття «Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди»[28], в якій Д. І. Яворницький (до речі, вже відлучений від викладання в університеті) був звинувачений в «українському буржуазному націоналізмі». В статті зазначалося, що «політичний зміст роботи музею цілком відбиває ідеологію, що знайшла свій вплив у наукових працях акад. Яворницького по історії Запорозького козацтва». 12 липня 1934 р. та 25 листопада того ж року газета «Правда» звернула увагу на «націоналістичні» погляди професора Дніпропетровського держуніверситету Ф.К.Давиденка та його покровителів, серед яких називали Н.М. Ягнетинську[29].

І хоча професор Ф.К.Давиденко і директор історичного музею, професор Г.А.Карпенко вже були виключені з лав партії, почалася розправа з Н. М. Яг-

нетинською, яка, перебуваючи на посаді завідувача сектором науки міськкому партії, не дозволяла розправитися зі згаданими особами. Спроба Дніпропетровського міськкому партії на засіданні 12 грудня 1934 р. захистити деяких членів партії, зокрема Н. М. Ягнетинську (на той час завідуючу кафедрою політекономії ДДУ), викликала появу нової статті у газеті «Правда» від 14 грудня 1934 р. під назвою «Гнилой либерализм Днепропетровского горкома». Бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У відреагувало на цю статтю виключеннями з партії ректора Дніпропетровського університету М. Б. Комаровського, професора М. О. Юр'єва, проректора А. М. Брохіна, секретаря парторганізації П. Г. Глузмана, як таких, що намагалися захистити «троцькістку» Н. М. Ягнетинську[30]. Пізнше вони були розстріляні, або запроторені до таборів, де й загинули (за винятком Н. М. Ягнетинської). Усі вони звинувачувалися якщо не в націоналізмі, то в троцькізмі, контрреволюційній діяльності тощо. У тому ж році (грудень 1934 р.) було виключено з партії колишнього ректора держуніверситету М. Г. Куїса з формулюванням «за засмічення педагогічних кадрів троцькістами-націоналістами». Причому така картина спостерігалася щодо інтелігенції не тільки в місті, але й на селі. Зокрема, на XII з'їзді КП(б)У у 1934 р. Зінов'євський район Дніпропетровської області називався, як такий, де більшість агрономів виявилися шкідниками.

Потрібен був лише привід, щоб каральна машина збільшила оберти, і він знайшовся. Після вбивства С. М. Кірова 1 грудня 1934 р. одразу ж постановою ЦВК СРСР встановлено було хід ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів. Справи велися до 10 днів без прокурорів і адвокатів, без права на помилування. Вища міра покарання приводилася до виконання відразу ж після оголошення. У квітні 1935-го кримінальна відповідальність аж до розстрілу була поширена на дітей з 12 років. У січні 1935 р ЦК ВКП(б) розіслав до усіх парторганізацій закритого листа «Уроки подій, пов'язаних зі злочинним вбивством тов. Кірова». 19 травня 1935 р. ЦК КП(б)У продублював в Україні постанову центру про виявлення ворогів народу».

У дніпропетровських подіях помітні такі паралелі: 6 серпня 1936 р. у газеті «Правда» з'явилася стаття «Троцькістські агенти і дніпропетровські ліберали», а 7 серпня стаття «Вміти розпізнати ворога», в яких місцеві партійні органи звинувачували в лібералізмі по відношенню до ворогів радянської влади. Вже 8 серпня 1936 р. Дніпропетровський обком КП(б)У визнав свої помилки і закликав обласну парторганізацію «до більшовицької пильності і непримиренності до ворогів»[31]. 9 серпня було скликано загальноміський актив для обговорення статей. 11 серпня актив Жовтневого райкому партії (у цьому районі були сконцентровані майже всі вищі навчальні заклади та науково-дослідні інститути міста) обговорив статті в газеті «Правда», а 15 серпня від імені більшовиків району секретар райкому партії заявив, що «Жовтневий райком і районна парторганізація зуміють очистити свої ряди від підбурювачів, від агентів контрреволюції, зуміють виявити і добити гадину» [31]. Під гаслами боротьби з троцькістами розпочався у 1936 р. новий спалах репресій, у тому числі й проти інтелігенції.

У 1936 р. був повторно заарештований М. Б. Комаровський, якого у липні 1935 р. на деякий час витягнув з тюрми перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. М. Хатаєвич. Йому було пред'явлено звинувачення як учаснику контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської організації. 6 лис-

топада 1936 р. за подібним звинуваченням був заарештований А. С. Джидарьян, доцент кафедри теоретичної фізики держуніверситету, випускник фізико-механічного факультету Ленінградського політехнічного інституту. Він працював у Дніпропетровську з жовтня 1933 р., потім в Кривому Розі. Його було звинувачено у зв'язках ще у 1927 р. з троцькістом Цинцадзе, а також у читанні підпільної троцькістської літератури. Закинули А. С. Джидарьяну й те, що під час обговорення листа ЦК ВКП(б) у зв'язку з вбивством С. М. Кірова він не виступив на зборах і не проробив цієї теми в гуртку партосвіти, мотивуючи це хворобою. Джидарьяна було заслано на Далекий Схід, де він і помер 8 лютого 1939 р. у лікарні поселення, що поблизу Магадана[32]. Жертвою репресій став і В. Д. Нескучаєв — начальник спецлабораторії Дніпропетровського фізико-технічного інституту, який одночасно був доцентом кафедри теоретичної фізики університету. Відомий спеціаліст з оборонної техніки, який закінчив три вищих навчальних заклади, він прибув до Дніпропетровська з Ленінграда. Людина з прямим характером, різкий, він не визнавав ніяких титулів, окрім наукових заслуг, чим нажив собі немало ворогів. Останні звели наклеп на нього, звинувативши в антирадянській та антипартійній пропаганді. Під тиском обставин 14 травня 1936 р. В. Д. Нескучаєв застрелився прямо на роботі. Одним із обвинувачень, висунутих проти В. Д. Нескучаєва, було те, що диференціюючи коефіцієнт ряду Фур'є «$С_к$» (читається як $Ц_к$) він спрямовував його до нуля, тим самим підриваючи авторитет Центрального комітету партії (порівняйте $Ц_к$ і ЦК). Необхідно було піти з життя, щоб очевидна абсурдність звинувачень примусила міськком партії на спеціальному засіданні відхреститися від «зумисності» вчинків В. Д. Нескучаєва, визнавши його політично відданим партії[33].

Але це була, так би мовити, розминка перед 1937 р. Весною 1937 р. почалася хвиля арештів серед професорсько-викладацького складу, співробітників ВНЗ та НДІ Дніпропетровська. Йому передував процес за справою Г. П'ятакова, К. Радека та інших діячів партії, розпочатий у січні 1937 р. 18 лютого за неясних обставин пішов з життя С. Орджонікідзе, і вже 3 березня 1937 р. на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін виступив з доповіддю, в якій знову порушив тему шкідництва і пильності. Він говорив, зокрема, що «у тил СРСР вдвічі і втричі засилають шпигунів більше, ніж в інші, буржуазні країни». По суті, це був заклик до подальших масових репресій. Масштаби акції, що розпочалася, можна уявити з тієї підготовчої роботи, яка була проведена засобами масової інформації у місцевій пресі. В цей час з'являється низка статей з характерними назвами: «О честных научных работниках и шарлатанах от науки», «Как враг обманул доверчивых руководителей», «Выше большевистскую бдительность и непримиримость к врагам», «До конца выявить вражескую агентуру», «Профессор Финкельштейн заметает следы», «Кто руководит химико-технологическим институтом», «Чего недостает отделу школ и науки обкома» і т. ін.[34] Цілі шпальти відводилися для морального розгрому «ворогів народу» з обов'язковими закликами до більш жорстких дій. Особливого поширення все це набувало напередодні або відразу ж після крупного політичного процесу. Схема була відпрацьована. Причому, ті, кого вчора ще вважали активістами, сьогодні тією ж газетою плюндрувалися як «вороги народу».

Влітку 1937 р., після проведених арештів серед професорів та інших представників інтелігенції газета «Зоря» повідомила про розкриття в Гір-

ничому інституті групи «ворогів народу», серед яких значилися Г. Є. Євреїнов та А. Е. Малиновський. Окрім них були заарештовані зав. відділом фізики високих тисків ДГІ проф. А. С. Рева, який ще у 1934 р. був «вичищений» з партії як націоналіст. У березні — червні 1937 р. були заарештовані професори І. П. Бухиник, С. С. Гембіцький, А. Є. Гутт, С. Й. Ринський, В. С. Фінкельштейн, А. Мікей та ін. Заарештовані ректори і директори Дніпропетровських вищих навчальних закладів: гірничого — П. І. Герасимов, державного університету — І. М. Єфімов, В. М. Фідровський; директори і заступники директорів крупних заводів і підприємств — О. Д. Губенко, Ч. Ільдрим, С. О. Картозія, П. П. Брачко, Я. І. Вєснік, Б. Л. Красний, Й. П. Манаєнков, П. І. Онищенко, та ін.; партійні та радянські працівники — П. К. Вєтров, М. В. Голубенко, Ю. Г. Макєєв, О. Й. Пузиревський, та ін.; військові спеціалісти — Р. Е. Кавалєрс, Ф. Ф. Рогальов, О. Д. Семенов; художник Г. Я. Мовчан та ін., режисер оперного театру Г. В. Дашков, письменник М. Д. Харитонов, та ін., служителі церкви, вчителі, представники сільської інтелігенції тощо. Усіх не перелічити. Було виключено з партії Ткаченка. Під загрозою арешту опинився директор ДФТІ Б. М. Фінкельштейн, про якого газета «Зоря» писала: «У Фінкельштейна сім років лежить у кишені партійний квиток, але за ці роки професор не набув і грама партійності. Він діє не як більшовик, а як безхребетний обиватель, якщо не прямий захисник ворога» [35].

На Дніпропетровщині, за свідченням фахівців, було репресовано у пік «великого терору» (1937 — перша половина 1938 р.) 29 521 чоловік. Набір обвинувачень був заздалегідь підготовлений і за кожним із них відбувалося віднесення представників інтелігенції до визначених антирадянських організацій, основними з яких виступали: «фашистська організація професури, або фашистська і шпигунська терористична організація», «паритетний центр», «троцькістсько-меншовицька організація, обласний троцькістський центр», «організація антирадянськи налаштованих інженерів». Причому ще до закінчення слідства всі арештовані таврувалися як вороги народу. Зокрема, щодо цілої групи науковців у пресі повідомлялося, що управління державної безпеки Дніпропетровської області розкрило у 1937 р. і ліквідувало фашистсько-терористичну організацію професури, яка ставила перед собою завдання об'єднання всіх реакційних, фашистських і незадоволених радянською владою елементів з числа професури, наукових робітників і студентів; залучення їх до активної боротьби проти Радянської влади з метою повалити її і встановити фашистський устрій в країні за допомогою Німеччини[36]. Це про них писала місцева газета: «Викриття цілої групи контрреволюціонерів у держуніверситеті, металургійному, фізико-технічному і хіміко-технологічному інститутах свідчить, що вороги розставили свої щупальця систематично і послідовно» [37]. Доля їх, таким чином, була вже вирішена і повністю відповідала тій загальній схемі проведення репресивних дій того часу. Стереотипним був і наступний заклик газети: «Саме зараз по гарячих слідах...необхідно розплутати весь клубок мерзенних злочинів. Необхідно ретельно перевірити людей, які тісно були пов'язані з ворогами народу і встановити характер цих зв'язків, треба розчистити науковий фронт від ворожої агентури» [38].

Обов'язковим елементом формування міфічної структури та функціонування будь-якої подібної організації були наявність перехресних зв'язків

між цими організаціями, існування зв'язків з представниками інших міст України та й Росії також. Тобто сценарій, розроблений репресивними органами, мав довести існування організованих центрів та структур, які в тісному контакті один з одним створювали єдиний фронт, спрямований проти радянської влади. «Обійми» влади і каральних органів були настільки жорстокими, що на певний час їх тиск був послаблений. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства» на певний час затримали репресивно-каральні дії влади. Але сутність її не змінилася і в подальшому репресії продовжувалися з відповідними хвилями та спадами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Іваненко В.В., Ченцов В.В., Голуб А.І. Передмова.— Д., 1995.— С. 3.
[2] Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930 рр.: соціальний портрет та історична доля.— К., 1992.— С. 30.
[3] Екатеринославский медицинский журнал.— 1923.— №15-16.— С. 31.
[4] Синіцин І.В. Роль інтелігенції в політичному житті України у 20-ті р. XX ст.// Збірник «Інтелігенція і влада».— Од., 2002.— Вип. 1.— Част. 2.— С. 190.
[5] История Днепропетровского университета.— Д., 1993.— С. 43.
[6] Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931 гг.)// Вопросы истории, естествознания и техники, 1995.— №1.— С. 81-91.
[7] Там само.
[8] История Днепропетровского университета.— С. 62.
[9] Там само.
[10] Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція.— К., 1991.
[11] Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО).— Ф. 166.— Оп. 4.— Спр. 633.— Арк. 96-97.
[12] Борисов В.Л. Педагогічна інтелігенція в умовах «українізації» та «радянізації» загальноосвітної школи в Україні в 1920-х- на початку 1930-х рр.// Інтелігенція і влада.— Одесса, 2002.— Вип. 1, част. 1.— С. 37-42.
[13] Зоря (Дніпропетровськ).— 1931, 6 липня.
[14] История Днепропетровского университета.— С. 62.
[15] Касьянов Г. Вказ. праця.
[16] «За відсутністю складу злочину...» До історії політичних репресій 20-х — початку 50-х років у Дніпропетровському гірничому інституті.— Д., 2000.— С. 50-51.
[17] Савчук В.С. «Навмисно не сказав про роль партії...» ... Відроджена пам'ять.— Д., 1999.— С. 471-478.
[18] Савчук В.С. Научные общества и культурная революция на Украине (1917-1931)// Вопросы истории естествознания и техники.— 1995.— С. 81-91.
[19] Коник К. Плянування науки на Україні.— Харків, 1931.— С. 23.
[20] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України).— Ф. 166.— Оп. 9.— Спр. 1420.— С. 26.
[21] Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 6, 7.
[22] Газета «За більшовицькі педагогічні кадри».— 1932.— №12-13.
[23] Там само.— 1932.— №22.
[24] Зоря.— 1932.— №9.
[25] Там само.
[26] Відроджена пам'ять.— Д., 1999.— С. 471-478.
[27] Повернення з небуття.— Д., 1995.— С. 3-13.
[28] Зоря.— 1933.— №197.
[29] Правда.— 1934, 25 листопада.
[30] Минуле з гірким присмаком.— Д., 2002.— С. 115.
[31] Зоря.— 1936, 15 серпня.

[32] Савчук В.С. Нариси з історії фізичних досліджень на Дніпропетровщині (1917-1945).— 1997.— С. 28.

[33] Там само.

[34] Там само.

[35] Зоря.— 1937, 3 липня.

[36] Єлинов И.М., Ченцов В.В. Дело (фашистской организации профессуры)// Інтелігенція, суть, історичні долі, перспективи.— Д., 1996.— С. 126-129.

[37] Зоря.— 1937, 6 липня.

[38] Там само.

В. Савчук

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ У 1920-х РОКАХ

Від самого початку радянського державобудівництва значні прошарки населення з різних причин чинили опір новій владі. Будь-який опір правляча компартія оцінювала як контрреволюційний, тим самим теоретично обґрунтовуючи необхідність його придушення, а отже й знищення його соціальної бази. Таким чином, з перших років свого правління комуністичні можновладці у своїй внутрішній політиці не могли обійтися без репресій проти населення. Радянський лад, побудований більшовиками, не передбачав реалізації принципів демократичного суспільства: комуністична держава встановлювала над суспільством якомога повний контроль. Репресивні заходи держави у певні періоди радянської історії набували таких масштабів і характеристик, що сам комуністичний режим достатньо справедливо вважають тоталітарним.

Дослідження репресій 20-х років дозволяють набагато краще зрозуміти радянську сутність подальших часів. Якщо червоний терор періоду громадянської війни ще якось можна пояснити умовами воєнного часу, то репресивна внутрішня політика більшовиків у мирний повоєнний період ніякої логіки виправдання, на наш погляд, не має. Таку політику треба пояснювати природою самого більшовизму.

Особливості репресивної політики більшовиків в Україні можна проаналізувати на прикладі діяльності чекістських органів Катеринославщини. Катеринослав у 20-х роках був четвертим містом України за чисельністю населення, мав потужну промисловість, заклади освіти, культури, важливі транспортні комунікації. У губернії знаходились й інші промислові центри — Кривий Ріг, Кам'янське та ін. Значний відсоток чисельного сільського населення складали заможні селяни. Населення губернії було істотно диференційовано за соціальними, професійними, а після революції — й політичними ознаками. Репресії проти населення Катеринославщини, як і всієї України, у 1920-х роках здійснювалися з метою ствердження більшовицького режиму, а мотивувалися належністю жертв до нелояльних соціальних, релігійних, політичних верств, груп чи партій.

На початку 20-х років більшість змов, підпільних організацій, слід зазначити, становили реальну загрозу режимові більшовиків. Боротьба точилася за політичну владу, і різні політичні сили використовували весь арсенал засобів досягнення кінцевої мети. Водночас каральні органи режиму розправлялися з громадянами, які не вели практичних антирадянських дій, але розглядались як «потенційні супротивники» нового ладу.

Політичні репресії 1920 року ще характеризувалися умовами воєнного часу. Тому увага надзвичайних органів УСРР в першу чергу приділялася білогвардійцям та петлюрівцям. Під час наступу Врангеля чекісти Амур-Нижньодніпровська, наприклад, зірвали задум місцевих білогвардійців за-

хопити місто з середини. За вироком губернської колегії ЧК було розстріляно організатора змови Гудкіна-Графського. У самому Катеринославі підпільна організація білих намагалася створити бойові дружини з числа студентів, передавала розвідувальну інформацію до врангелівських штабів, готувалася до здійснення диверсійних актів. За цією справою чекістам вдалося заарештувати близько 40 учасників білого підпілля, але його керівникові, денікінському офіцерові Леонову, вдалося втекти за лінію фронту[1].

Петлюрівське підпілля, на думку чекістів, очолювалось Центральним повстанським комітетом і мало розгалужену мережу. В багатьох регіонах України виявлялись і знищувались осередки національного підпілля. Зокрема на Криворіжжі, з центром у селі Гурівка, була розкрита організація, до складу якої входили Скляр, Власенко, Михайленко, Ткаченко та ін. [2] Взагалі у 1920 р. органи ЧК в Україні заарештували понад 45 тисяч осіб, з яких 3879 розстріляли, 5692 запроторили до концтаборів, 334 — до тюрем, 1772 відправили на фронт, 317 вислали до інших губерній. Загальна кількість засуджених надзвичайними комісіями за різновидами звинувачень у відсотковому відношенні розподілялась таким чином: 46 відсотків було засуджено за бандитизм і кримінальні злочини, 36 — за контрреволюційну діяльність, 11 — за посадові злочини, 5 — за дезертирство, 2 — за шпигунство. 40 відсотків засуджених за контрреволюційну діяльність були розстріляні, а 51 ув'язнено у концтаборах і в'язницях[3].

Масштаби післявоєнних репресій були безпосередньо пов'язані з політичною та економічною ситуацією в Україні. Економічна криза 1921—1922 рр. посилювалася голодом і масовим безробіттям, що викликало загальне незадоволення населення політикою влади. Оцінюючи сприйняття політики правлячої компартії у 1921 р., чекісти інформували вище керівництво: «Настрій робітників великих підприємств незадовільний, бо жоден завод продовольством не постачається... студентство і дрібнобуржуазна інтелігенція більше цікавиться задоволенням власних шкурних інтересів... За їх словами, становище радвлади взагалі і компартії зокрема більш скрутне, ніж будь-коли... Продовольства нема і взяти немає звідки. Настрій службовців радустанов здебільшого незадовільний, пригнічений, внаслідок поганого продовольчого стану... Щодо ставлення робітників до радвлади і компартії, то воно байдуже. Вони взагалі перестали цікавитися політикою і засуджують радвладу, мовляв, вона довела їх до голоду і злиднів. Щодо здачі підприємств в оренду робітники говорять, що радвлада сама не в змозі упоратись з промисловістю і віддає колишнім господарям... На комуністів дивляться з усмішкою і вказують на них, як на радбурів, а Леніна і Троцького називають царьками, що засіли у Кремлі»[4].

Доведені до розпачливого стану, робітники відмовлялись виходити на роботу, організовували так звані волинки, страйки. Одним із найбільших за розмахом у 1921 р. був страйк на Катерининській залізниці[5]. Спалахнули страйки й на катеринославських заводах — Брянському, Старр, Гантке, швейній фабриці. Робітники залізничних майстерень намагалися зупинити рух потягів на залізниці, здійснити напад на управління залізниць, мали намір іти до міста з демонстрацією[5].

27 травня керівництво Катеринославського губвиконкому прийняло рішення «повести найенергійнішу боротьбу через органи НК з окремими особами і групами, які активно виступають і тягнуть за собою несвідомих робіт-

ників на контрреволюційні виступи на ґрунті продтруднощів... Щодо натхненників і керівників заворушень не зупинятися перед найжорстокішими репресивними заходами» [6]. 1 червня співробітники губНК здійснили обшуки і арешти залізничників-страйкарів. У місті оголосили військовий стан, ввели війська. 3 червня залізничні майстерні було закрито і спеціальна трійка почала чистку їхнього особового складу. У листопаді того ж року виїзна сесія Верховного трибуналу УСРР винесла вирок у справі «Катеринославського страйку». За офіційними даними, чотирьох страйкарів розстріляли, троє отримали по п'ять років ув'язнення. Втім, деякі автори повідомляють про десятки заарештованих і розстріляних [7].

У червні того ж року на Катеринославщині чекісти виявили і розкрили організацію, яка виступала під гаслами «Хай живуть Установчі збори!», і «Бий жидів, рятуй Росію». До складу цього «Союзу російської молоді» входили співробітники міліції М. Коноваленко, П. Пустоваров, гімназист Н. Барков та ін.[8] У 1921 р. продовжувалися чекістські операції проти петлюрівщини, яка визнавалася «найбільш злісним ворогом Радянської України». У березні 1921 р. у Києві був організований Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центрповстанком) на чолі з «п'ятіркою», яка представляла вищу владу УНР у підпіллі. У губерніях України створювалися місцеві повстанські комітети, чиїм завданням була підготовка збройного повстання, початок якого призначався на травень.

З об'єктивних причин у травні повстання не розпочалось, а в липні вже відбулись системні чекістські операції, спрямовані на ліквідацію українського національного підпілля. Особливу роль у розгромі Центрповстанкому відіграли катеринославські чекісти. Саме їм удалося заарештувати не тільки членів «Повстанського комітету Катеринославщини, Херсонщини і Таврії», але й простежити їхні зв'язки, виявити керівників організації[9]. До рук ЧК потрапила «Декларативна частина Програми Союзу Української держави», в якій викладались основні принципи Всеукраїнського повстанського комітету[10]. До слідчих справ учасників повстанкомів додавались, як речові докази, накази «до повстанських військ УНР», які містили заклики до збройної боротьби з більшовиками[11].

За постановою колегії Катеринославської губНК 25 серпня 1921 р. із 114 заарештованих у справі було розстріляно 52 члени повстанському, серед них 28 представників інтелігенції, 15 селян, четверо робітників.[12] У числі репресованих за звинуваченням «у контрреволюції, яка виявилась у підготовці, всеукраїнському масштабі проти радвлади і заміні її петлюрівським урядом УНР», були І. Бардашов, К. Рибка, Ф. Бузько та багато інших[13].

Чекісти Катеринославщини порушували також карні справи за заклики до дезертирства з лав Червоної армії, участь в антирадянських повстаннях, зв'язках з «бандитами» тощо[14]. Громадянина Б. Мухіна, наприклад, відправили на 10 років до концтабору за те, що він надіслав до газети «Известия» «провокаційного» листа; В. Добровольського засудили до примусових робіт до кінця громадянської війни «як політика, що втік з білими»; Ф. Лавринович відбував тюремне покарання за нелегальний перехід польсько-радянського кордону[15].

На початку 20-х років влада розв'язала цілеспрямовані репресії проти представників інтелігенції. Взаємовідносини між радянською владою та інтелектуальною верствою суспільства були складними з моменту встановлення

більшовицького режиму. Лідери компартії оцінювали роль інтелігенції у «світовому майбутньому» з точки зору так званого класового підходу. Оскільки за соціальною належністю представників інтелігенції більшовики відносили до «ворожого табору», відповідно формувалося негативне ставлення до носіїв «буржуазних» культурних цінностей. Радянська ідеологія прищеплювала трудящим думку про існування двох основних класів: робітників і селян; інтелігенція ж розглядалася лише як прошарок між ними. Компартія пропагувала ідею тотального контролю над інтелігенцією, використання її праці і нещадної розправи над інакодумцями.

Дослухаючись до партійних теоретиків, комуністи на місцях, що мали, як правило, невисокий рівень освіти і культури, провадили у життя близькі їм за духом установи вождів. Ще під час громадянської війни представників інтелігенції переслідували як саботажників, білогвардійців, контрреволюціонерів. З цього часу під тягарем політичних репресій перебували всі наукові установи, навчальні заклади, культурно-просвітницькі організації. Українська інтелігенція страждала додатково й через національну ознаку. Зокрема, як націоналістичні переслідувалися осередки «Просвіти». До 1923 р. в Україні, у тому числі і на Катеринославщині, з «Просвітою» було фактично покінчено.

Установивши свій режим, компартія почала формувати державний механізм придушення вільнодумства. В інформаційних зведеннях надзвичайних органів у розділах «професура», «студентство», «учительство», «інтелігенція» обов'язково повідомлялося про «ідеологічні напрямки у різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських та українських політичних угруповань» [16]. Гостра боротьба «по витісненню буржуазної ідеології» розгорнулась у вищих навчальних закладах. У 1921 р. з українських вузів виключили близько 4-х тисяч студентів із числа «різних контрреволюційних елементів» та 7 тисяч тих, хто «лише вважав себе студентами». У 1922 р. після чергової такої чистки за межами вузів опинилося ще 8 тисяч осіб[17].

Дані ДПУ свідчать про масштаби репресій в Україні у 1921—1922 рр. У 1921 р., наприклад, щомісяця у середньому заарештовувалося 6262 особи, у 1922 р.— 2662[18]. Об'єктивними причинами відчутного зниження покажчиків були реорганізація надзвичайних органів, передача від них до судових органів деяких функцій, а також зміна методів роботи, пов'язана з переходом від масових репресій до локальних спецоперацій. Але ж взагалі від репресій напередодні введення нової економічної політики більшовики відмовитись не могли, адже ще продовжували існувати реальні сили, що загрожували правлячому режимові. Отже, в цей час каральні акції були спрямовані проти політичної опозиції, яка становила потенційну загрозу існуючому ладу.

У перші роки непу надзвичайні органи продовжували працювати за напрямками, визначеними ще у попередні роки. Проте основним об'єктом уваги ДПУ України залишалася т. зв. українська контрреволюція. Українська інтелігенція, котра розглядалася чекістами як «елемент петлюрівщини», постійно перебувала у полі зору влади, про що свідчать спеціальні «огляди громадської думки і настрою української інтелігенції», які готувалися ДПУ. Під наглядом надзвичайних органів знаходилась, наприклад, Катеринославська громада кустарів, створена, на думку ДПУ, «для прикриття під комуністичним прапором»[19].

У 1924 р., аби повсюдно впорядкувати облік і вчинити належний нагляд за політично непевними і соціально чужими, за оцінкою партійних можновладців, елементами населення, ДПУ УСРР запропонувало підлеглим у місячний термін закінчити оформлення справ на неблагодійних з тим, щоб цим обліком були охоплені усі категорії піднаглядних.

Впродовж 1923—1924 рр. поряд із безпосередніми політичними репресіями застосовувались опосередковані форми боротьби з «потенційними ворогами». Час від часу правляча партія оголошувала чистки державних установ, навчальних закладів тощо. З Катеринославського гірничого інституту, наприклад, було виключено близько 40 студентів з «антирадянським минулим» [20].

Значна недовіра з боку надзвичайних органів існувала щодо технічної інтелігенції, так званих спеців. Їх, як правило, підозрювали в економічному шпигунстві на користь закордонних держав. Вже в середині 20-х років в Україні почались судові процеси, фігурантами яких були спеціалісти — «шкідники» та «шпигуни».

4 червня 1925 р. у Катеринославі почалося слухання справи про «економічне шпигунство» на металургійному заводі у Кам'янському. 20 підсудним — інженерам, бухгалтерам — висували звинувачення у шпигунстві на користь колишніх власників, перевищенні витрат із «шкідницькими цілями». Наприклад, з 24 панцерників державного замовлення вчасно було зроблено нібито тільки два — за вказівкою «хазяїв». Більшість обвинувачених категорично заперечували свою вину[21].

Процеси над спецами були частиною загальної репресивної політики стосовно інтелігенції. Але вони мали свою специфіку. Технічна інтелігенція працювала переважно у сфері економіки. Тому провину за власні прорахунки та провали у господарюванні представники влади завжди могли перекласти на спеців, вишукуючи за допомогою ДПУ «технічну контрреволюцію» [22]. За статистикою ДПУ УСРР, якщо наприкінці 1923 р. за установою числився 1631 ув'язнений, то протягом 1924 р. через тюрми пройшло 19670 чоловік, з яких 943 були звинувачені у контрреволюційній діяльності, 749 — у належності до антирадянських партій, 4632 — у шпигунстві і зраді батьківщини, 2557 — у бандитизмі і масовому безладді, 3367 — у злочинах проти порядку в Україні, 203 — у злочинах проти особистості, 1689 — майнових злочинах, 353 — службових і посадових злочина[23].

Продовжувалась боротьба і з українським націоналізмом. У Дніпропетровську, зокрема, органи ДПУ спостерігали за «шовіністичним угрупованням» професора Д. Яворницького. Надходили дані, що місцева «українська професура, яка виїзжає з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд, провадить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію». Наводились висловлювання професорів Синявського, Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події[24].

ДПУ повідомляло, що Яворницький оточив себе групою таких шовіністично настроєних наукових працівників, як Чапля, Матвієвський, професор Пархоменко, інспектор Козар. Останній характеризувався чекістами як «найбільш яскрава антирадянська особа», бо висловлював ось такі погляди: «...Українізація — це один із засобів, який використовується компартією, аби запобігти національному повстанню на Україні. Давши українському народові вільно використовувати мову, влада не допускає українського на-

ціонального руху і карає тих, хто насмілюється навіть думати про це». Учасники групи Яворницького, обмінюючись думками про стан господарства в Україні, доходили висновку, що Україна нещадно експлуатується Москвою. «Москва,— вважав нібито сам Яворницький,— потужна тепер. Якби відокремити від неї Україну й інші підкорені народи, вона б нічого тоді не була варта» [25]. Секретні працівники ДПУ отримали завдання з'ясувати, як це дніпропетровське угруповання практично втілює у життя свої погляди. І агентура доносила, що Яворницький і Козар, які працювали у музеї, були пов'язані з місцевим куркульством, бо «часто можна (було) спостерігати групи куркулів, що приходять до музею побачити професора Яворницького і, взагалі, поспілкуватись».

Узагальнюючи повідомлення, ДПУ УСРР доповідало у Москву, що прагненням «групи Яворницького» було: «1) захопити в свої руки вплив на сільське вчительство, через нього провадити роботу по недопущенню у сільради комуністів і бідняків, а навпаки, просуванню до них заможних селян; 2) заперечувати землеустрій, зберегти за заможним селянством його наділи землі; 3) обробляти у шовіністичному дусі селянську молодь, яку призвали на службу у Червону армію; 4) прагнути до об'єднання з національностями Кавказу і Польщі проти росіян і євреїв, виховуючи в народі націоналістичні тенденції, «викривати» серед селянства «гніт» України Москвою і «жидами» [26].

Обмежуючи вплив цього «угруповання» на селянство, студентство, інтелігенцію, співробітники ДПУ встановили постійний нагляд за його членами, фіксуючи їхні зв'язки з професорами Єфремовим, Рудницьким, Федорівським, Синівським[27].

З листопада 1927 р. дніпропетровські чекісти почали спостереження за «націоналістичною» організацією — у місті Кам'янському. Як повідомив місцевий комсомолець, на заводі ім. Дзержинського нелегально існувала українська організація, що нараховувала близько 270 чоловік, у зв'язку з чим органи ДПУ відкрили справу «Домна». Під нагляд потрапили деякі робітники цього заводу, зокрема С. Юркін та М. Печенюк. Незабаром до рук чекістів потрапили програмні документи організації, в яких, зокрема, зазначалося: «Наше завдання — зробити Україну такою, якою (вона) повинна бути — незалежною. Тільки не буржуазною, а робітничо-селянською. Для цього... треба зробити таке:

1. Організувати всіх «щирих» українців, котрі готові віддати своє життя на користь України.

2. Організацію цю назвати «Повстанець».

3. Організація повинна бути створена за типом запорізького війська.

4. У «Повстанці» не повинно бути ні начів, ні предів, а будується організація таким чином:

На загальному зібранні «щирих» українців обирається військовий гетьман, якому відтоді усі підкоряються. Цей гетьман призначає собі помічників і розсилає їх по округах. Помічники гетьмана беруться за роботу згідно з інструкцією і звуться курінними отаманами.

Кожний отаман призначає собі 5—7 помічників, яким доручає організовувати сотні, і зватися вони будуть сотниками.

Гетьмана знає лише курінний отаман. Більше його ніхто не повинен знати. Гетьман же знає усіх.

Сотник повинен зібрати навколо себе 8—10 добрих хлопців, з яких кожний організує по 10 і більше чоловік.

Помічники сотників звуться десятниками, які не знають один одного. Організовані в десятки знають лише людей свого десятка» [28].

Через те, що дана справа свідчила про «прагнення контрреволюції поширити свій вплив не тільки на село, але й на робітників», їй у ДПУ приділили досить серйозну увагу. Повідомляючи про результати боротьби з місцевою «українською громадськістю» в 1927 р., секретний відділ ДПУ України називав такі цифри: заарештовано 107 чоловік, з яких 13 було вислано за межі УСРР[29].

Підсумовуючи стан справ по лінії боротьби з «українською контрреволюцією» до березня 1928 р., у ДПУ зазначали, що «загострення міжнародних обставин і ряд економічних та політичних ускладнень всередині країни за останні півроку, окрилили надії українських к.-р. елементів і сприяли посиленому зростанню їхньої активності. Українська контрреволюція пожвавилась, посилюючи свій натиск у боротьбі з радвладою». З метою «паралізувати активність української контрреволюції» в ніч з 5 на 6 березня 1928 р. в Україні були здійснені масові арешти й обшуки.

Потенційними кандидатами у в'язні у Дніпропетровському окрузі продовжували залишатися брат С. Єфремова П. Єфремов, професори Пархоменко та Яворницький[30], Особливу увагу влада постійно приділяла соціальним групам, які спроможні були створювати небезпеку існуючому ладу. В першу чергу, це стосувалося тієї категорії людей, що за радянською термінологією мали назву «колишніх». У 1928 р. Дніпропетровське ДПУ, наприклад, заарештувало «колишнього контррозвідника» О. Шаповалова. За звинуваченнями у належності до білогвардійської організації у тюрмах ДПУ на Дніпропетровщині утримувалися І. Сокіл, Є. Нерода, О. Білоношкін[31].

У другій половині 1920-х років владу непокоїли спроби в деяких регіонах України, особливо на Півдні, відродити махновський рух. Виконуючи циркуляр ДПУ України від 6 квітня 1926 р. «Про махновців», де констатувалося, що «Махно поновлює свої спроби ідейного керівництва над куркульськими елементами українського села», і ставилося завдання вжити заходів для виявлення усіх махновців, які проживали на території України,— співробітники ДПУ притягли до кримінальної відповідальності колишніх учасників махновського руху. Отож у 1928 р. ДПУ УСРР заарештувало 21 колишнього махновця. За півріччя 1929 р.— ще 40[32]. У Межівському районі Дніпропетровського округу, крім того, ДПУ виявило склад зброї, а також заарештувало С. Єремельця, І. Циганка, А. Комарову, І. Бичека, Ф. Тарасенка, Г. Чорнокнижного[33].

Звичайно, непокоїла владу і можливість втрати монопольного впливу на молодь. Розроблена у суспільстві система ідейно-організаційного керівництва новою генерацією заповнювалася адміністративно-каральними акціями щодо неблагонадійних представників підростаючого покоління. Усілякі ідеологічні хитання молоді припинялися одразу по виявленню. Серйозну загрозу влада вбачала у згуртуванні опозиційних сил у молодіжному середовищі. Під постійною підозрою перебувало студентство, особливо те, яке виявляло українсько-націоналістичні погляди.

З 1927 р., наприклад, під наглядом ДПУ знаходились студенти Дніпропетровського гірничого інституту М. Котик, І. Мостовий і С. Дудник. На

окружній загальностудентській конференції у лютому 1927 р., присвяченій питанням українізації, згадана група молоді відкрито виступила проти політики партії щодо студентства. У дебатах за доповіддю представника Наркомосу Радченка Котик прямо заявив: «Влада абсолютно не турбується про поліпшення економічного стану студента... 23 карбованці стипендії — це голодна норма. Влада робить помилки, думаючи, що студентам надають матеріальну допомогу їхні батьки. Батьки не можуть допомогти своїм синам-студентам, тому що селяни живуть гірше ніж китайці, а як живуть китайці, про це ми всі добре знаємо. Не краще живуть і робітники, які на перший погляд ніби цілком задоволені заробітною платнею. У дійсності, завдяки зростанню дорожнечі, платня робітників далеко не задовольняє прожитковий мінімум».

Торкаючись заходів влади щодо впровадження українізації, Котик спинився на окремих моментах доповіді Радченка і на противагу їй, оперуючи різними фактами, сказав таке: «Розмов і резолюцій багато, а наслідків ніяких. Ні правління, ні осередок не вживають ніяких заходів для підготовки викладацького складу, а навпаки, сприяють, щоб українізація не вкорінялася. Не хочуть добре за справу взятися, пригнічені «русотяпами», тому що самі такі ж. І так, як бачите, зверху донизу засилля росіян, і це в українській державі. Я питаю вас, що ж робити далі? Моя думка, що до цього питання треба інакше підійти, яким-небудь іншим шляхом, взяти зовсім іншу лінію..., бо представники влади тільки говорять про українізацію і навіть навмисно заважають тим, хто хоче українізуватися» [34].

Виступ Котика справив велике враження на аудиторію і зібрав значну кількість прихильників. Після такої відвертості студентом зацікавилися у ДПУ. З'ясувалося, що на урочистих зборах у гірничому інституті на честь 10-ти річчя Жовтневої революції, розмовляючи з асистентом Ревою, Котик сказав останньому: «Я хочу після доповіді виступити і довести, що, здійснюючи Жовтневий переворот, зробили невиправну помилку». А коли у наступній розмові з тим же Ревою торкнулись опозиції, Котик на запитання, чому він захищає опозицію, відповів: «Я підтримую опозицію, тому що вона розвалює ВКП, а також я вважаю, що єдність і монолітність ВКП — це найбільше гальмо у розвитку продуктивних сил СРСР». І пізніше Котик неодноразово був помічений «у проведенні антирадянської агітації» не лише в стінах свого вузу, але й студентському гуртожитку.

На початку 1928 р. ДПУ отримало інформацію, що у квартирах Котика і Дудника почали періодично збиратися інші студенти. Було встановлено, зокрема, що ці квартири відвідували студенти гірничого інституту Мостовий І., Бойко П., Дудник М., Куренко О. та ін. (Куренко свого часу був заарештований і відданий під суд за антисемітизм і побиття євреїв). Збираючись у різний час нібито для спільних занять, ці студенти обговорювали питання з національної політики партії. Окрім поточних політичних подій, студенти приділяли більше уваги сучасній українській літературі, відкрито симпатизуючи Винниченкові, Хвильовому, а також цілком підтримували позицію Шумського. Такі зібрання відбувалися протягом усього 1928 р.[35]

На підставі усіх цих даних 31 січня 1929 р. ДПУ заарештувало Котика, Бойка та обох Дудників, звинувативши їх у тому, що вони, «будучи студентами Гірничого інституту і будучи шовіністично настроєні, проводили серед студентів антирадянську роботу шовіністичного забарвлення, гуртуючи навколо себе учнівську молодь».

У процесі слідства збиралися матеріали про антирадянські висловлювання заарештованих, з яких можна судити про їхні політичні переконання. Мостовий у своєму оточенні висловлював незгоду з тим, що «хліб, вугілля, цукор й ін. товари відправляються з України до Росії». «У крайньому разі,— казав Мостовий,— на Україні повинно залишатися більше продуктів і сировини. Робиться ж навпаки. За рахунок України задовольняють потреби Росії». Торкаючись питання здійснення радянською владою національної політики, студент заявляв: «Політика проводиться лише на папері. Всі відповідальні посади, за малим винятком, зайняті росіянами або євреями. У зв'язку з цим українські комуністи почувають себе пасинками у ВКП». Для підтвердження своєї тези Мостовий наводив приклад із виступом Шумського. Він говорив: «Шумський виступив на захист українських комуністів, а його за такі виступи негайно зняли з відповідальної роботи». Спиняючись на економічних і фінансових труднощах в країні і на заходах влади у зв'язку з цим, Мостовий так характеризував становище, яке склалося: «Невміла політика радвлади привела країну у безвихідь. Виходом із становища обрали самооподаткування і хлібозаготівлі. Ударність здійснень цих кампаній розлютила селянство, і загальний стан не покращився, а , навпаки, погіршився»[36]. Не менш кримінальними ДПУ вважало й висловлювання Котика: «Якби я мав силу, я б їм показав. Ми, українці, повинні згуртуватися, і тоді не будемо залежні від росіян. Нам треба вчитися у більшовиків, як об'єднуватися, і тоді ми будемо міцними. Подивіться, як вони обезкрилили народ». Смерть Петлюри була сприйнята цим студентом як національна трагедія. Обурюючись вбивством, він доводив: «Акт вбивства Петлюри — це спроба вбити український національний рух». Виправдання вбивці Шварцбарда Котик розцінював як зневажання української нації і всього народу. Котик казав: «Якщо Шварцбарда виправдали тому, що він вбив Петлюру як погромника і бандита, тим самим весь український рух визнано так само погромним і бандитським». З подібною оцінкою Котика цілком погоджувався і Мостовий. Оцінюючи радянську владу, Котик заявляв: «Я більшовиків зневажаю тому, що вони мої вороги. Їх перебування при владі — явище тимчасове. Історія ще не довела і не виправдала факт захоплення більшовиками влади у Жовтні» [37].

Торкаючись минулого піднаглядних студентів, ДПУ відкрило і «куркульське їхнє походження» і участь у «політбандах» та в «українському шовіністичному русі», і, навіть, неодноразові арешти їх органами ЧК. Постановою Особливої наради Котик і Мостовий були ув'язнені у концтаборі терміном на три роки кожен. Відбуваючи покарання, вони продовжували залишатися вірними власним переконанням. Мостовий у таборі вступив до групи «націоналістів-самостійників» і після звільнення йому «заборонили проживати на Україні». Котик, відбувши свій термін покарання, був висланий на Північ ще на три роки[38].

Дніпропетровська справа Котика і Мостового — яскравий зразок розправи з інакомислячими, які дотримувались виняткового легальних форм боротьби з правлячим режимом.

У 1927—1928 рр. почали проявлятися серйозні недоліки у всіх галузях промислового виробництва, пов'язані з форсованим проведенням індустріалізації, оголошеної XV з'їздом ВКП(б). Це, а також застаріле технічне устаткування, недостатньо кваліфікована робоча сила призводили до чисельних ава-

рій, нещасних випадків, які траплялися у виробництві. Не можна, звичайно, не визнати й існування загрози диверсій та свідомого шкідництва, обумовлених як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Останні дозволяли владі перекладати повну відповідальність за свою політику і свої прорахунки на уявних чи реальних «ворогів народу». Зрівнявши «недбалість» з державними злочинами, власті розв'язали руки ОДПУ, і «цапом-відбувайлом» за системні помилки в економіці оголошувалась «колишня» інтелігенція. Економічні підрозділи ДПУ, здійснюючи боротьбу з господарськими злочинами, поступово ставали зручним знаряддям, яке використовували в подальшому для фабрикування чисельних політичних судилищ над т. зв. «шкідниками». Першим з них став сумнозвісний «шахтинський процес» 1928 р.

Одночасно з «шахтинським» ДПУ готувало процес у справі про економічну контрреволюцію в Південнорудному тресті (ПРТ) Криворізького басейну. Зокрема, були заарештовані головний інженер ПРТу В. Мухін, головні інженери Марганецького рудоуправління П. Шестопалов, Чубарівського рудоуправління П. Логійко, завідувачі копальнями В. Яценко, К. Шишкін, Т. Дулін, інші провідні спеціалісти — всього 19 чоловік. Їм висунули обвинувачення у створенні організації, що мала на меті «поставити рудну промисловість у катастрофічне становище, при якому повернення чи передача її у концесію колишнім власникам було б неминучим». Джерелом фінансування цієї «підпільної» організації ДПУ визнало Паризький комітет союзу промисловців Росії і зацікавлені іноземні фірми, в тому числі німецькі «Равак і Грюнфельд», «АЄГ», «Сіменс», англійські «Віккерс», «Дженерал електрик». ДПУ вело відлік часу появи організації з початку 20-х років. До її складу включали 38 чоловік, майже всіх керівників правління тресту, всіх головних інженерів рудних управлінь та електростанцій. Поїздки Мухіна та інших керівників тресту за кордон, переговори з представниками іноземних компаній набули в ході слідства винятково кримінального забарвлення. «Спецам» ставили у провину виконання директив колишніх власників Брянського, Дніпровського, Криворізького і Французького товариств, що начебто зводяться до збереження надр, поновлення копалень, які дорого коштували, здійсненню зайвих закупівель імпортного устаткування без особливої потреби, всебічної підтримки бажання колишніх власників повернути свої копальні. Одним із пунктів обвинувачення було отримання заарештованими від західних промисловців грошей на суму 200 тис. карбованців як хабарів і на підтримку організації[39].

Були виявлені «шкідницькі групи» також на дніпропетровських заводах ім. Петровського та ім. Леніна. Типовою можна назвати долю технічного директора цих заводів (колишніх Шодуар і Брянського) К. Г. Шпельті, заарештованого у квітні 1928 р. До революції заводи належали французькій і німецькій групам акціонерів. Директорами-розпорядниками підприємств були німці Гренке, Гок, Дубс, які після революції виїхали за кордон, залишивши доручення на керування заводами Шпельті. Особисто Шодуар ухвалив кандидатуру Шпельті на посаду директора. У подальшому Шпельті підтримував із членами правління зв'язки, отримуючи фінансову допомогу на розвиток підприємств. Слідство інтерпретувало ці факти, а також самовіддану роботу директора як невіру в тривалість більшовицької влади і бажання зберегти заводи для їхніх колишніх власників. І хоча ця частина звинувачення ніяк не в'язалася із звинуваченням Шпальти у злісному шкі-

дництві, надзвичайна сесія обласного суду, засудила його до 8 років ув'язнення. У касаційній скарзі Шпельті, підтвердивши факт матеріальної підтримки заводів з-за кордону, категорично заперечував, що це було платнею за шкідництво. «Навпаки,— писав він до Верховного суду УСРР,— протягом цілого ряду років я проводив велику роботу по відновленню заводу і збільшенню його продуктивності»[40].

У листопаді-грудні 1928 р. ДПУ «виявило» контрреволюційну організацію на Катеринославській залізниці. Шістьох членів організації на чолі з інженером А. Воскобойниковим засудили до 1—2 років ув'язнення. Але вже у листопаді 1929 р. ДПУ, використовуючи ті ж судові матеріали, сфабрикувало нову справу «шкідників». Згідно з обвинуваченням, провідні спеціалісти-залізничники здійснили дії, спрямовані на послаблення мобілізаційної, економічної та політичної сили залізниці. П. Крендовському, І. Удалєєву, Л. Флерову, П. Вельсу інкримінували виконання свідомо шкідливих розпоряджень Центрального управління залізничного транспорту, внаслідок чого нібито були знищені 127 паровозів. За рішенням колегії ОДПУ від 23 листопада 1929 р. П. Крендовського та А. Воскобойникова розстріляли, П. Вельса, Л. Флерова та І. Удалєєва ув'язнили у концтаборі на 10 років. Усі вони були реабілітовані у квітні 1991 р. Під час вивчення матеріалів кримінальних справ впадає в очі неприхована тенденційність у складанні актів експертних комісій, які підтверджували шкідливі дії спеціалістів. Комісія, зазначаючи, що 127 паровозів були списані за наказом вищих інстанцій, разом з тим робила висновок, що звинувачені повинні були усвідомлювати «шкідницький характер» подібних розпоряджень[41].

Обов'язково репресивну складову мала внутрішня політика радянської влади й щодо українського селянства. Протягом 20-х років правлячий режим послідовно перейшов від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики, а потім відмовився і від непу. Кожний такий поворот неоднозначно впливав на ситуацію в селі.

На початку 1920-х років аграрна політика більшовиків практично зводилась до утвердження їх влади на селі, що означало встановлення повного контролю над ресурсами села, у першу чергу сільськогосподарської продукції, і остаточну ліквідацію «політичного бандитизму», тобто придушення будь-якого руху селянського опору, розпочатого ще в роки громадянської війни. Отже, більшовизація українського села не мислилася лідерами компартії без застосування розгалуженої системи карально-репресивних заходів впливу на селянство. Реалізацією каральної політики на селі у післявоєнний час покликані були займатися структури так званих воєнних нарад.

А антирадянський рух опору на початку 20-х років, слід зазначити, був достатньо відчутним. У середині 1921 р. на території тільки Катеринославської губернії, за офіційними даними, діяло сім повстанських збройних формувань загальною чисельністю 650 бійців[42]. Наприкінці того ж року в губернії нараховувалось вже 12 збройних загонів чисельністю більше ніж 900 повстанців[43]. В одному урядовому бюлетені зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. у межах Катеринославської губернії «бандити здійснили таку кількість нападів на населені пункти, станції, мости, склади тощо» — 39 [44].

На початку 1922 р. Катеринославщина, на думку чекістів, входила до дії так званого «голодного бандитизму». Тут діяли повстанські загони отаманів Петраша, Голика, Начиненого, Іванова, Левченка та ін.

Воєнні наради на місцях мали право створювати різноманітні надзвичайні органи для розправи над населенням. Так, у жовтні 1922 р. Катеринославська губернська воєнна нарада (ГВН) прийняла рішення оголосити Катеринослав та його округу «загрожуючим бандитизмом» і створити надзвичайну трійку у складі голови міського відділу ДПУ, голови губревтрибуналу та представника 30-ї дивізії РСЧА з правом застосування смертної кари. Відповідно до «Інструкції про надзвичайні трійки» на них покладалися завдання ліквідації збройної опозиції, організації міцного радянського апарату, проведення державних продрозкладок, роззброєння населення тощо. Такі трійки мали повноваження оголошувати у повітах військовий стан, здійснювати каральні експедиції у села з правом розстрілу підозрюваних на місці. Криворізькою повітовою трійкою, наприклад, від 10 грудня 1922 р. до 25 січня 1923 р. було заарештовано 130 чоловік, з яких 31 розстріляли[45].

У січні 1923 р. Катеринославська ГВН повідомила повітові воєнні наради про створення губернської надзвичайної сесії, а в березні того ж року звернулася до Постійної наради при РНК УСРР з проханням дозволити виконання вироків сесії після утвердження губпрокурором, мотивуючи це тим, що передача їх у центр уповільнює справу[46].

Жорстоким методом боротьби з повстанським рухом було використання заручництва, що в наш час визнано складовою тероризму. Матеріали воєнних нарад Катеринославщини свідчать про те, що взяття селян у заручники з високою імовірністю їхнього подальшого розстрілу широко практикувалося у сільських районах губернії. Заручників брали під виконання продрозкладок, видачу зброї та повстанців, гарантію безпеки для радянських активістів чи представників влади.

Широко використовувались також так звана кругова порука та інститут відповідачів (призначених владою осіб, які б мали власною головою відповідати за «революційний порядок на місцях»).

Тотальна каральна політика і безкомпромісність влади у ліквідації збройних повстанських формувань у сукупності з впливами на село нової економічної політики не могли не зменшити масштабів антирадянської боротьби. Відповідно зменшувалися масштаби і методи репресивних дій. Виходячи із принципу так званої класової боротьби, чекісти у середині 20-х років основну увагу зосереджували на заможних верствах сільського населення та на тих, хто був скомпрометований зв'язками з повстанським рухом. Для заможних селян було значно збільшено сільськогосподарський податок, їм не продавали трактори, позбавили виборчих прав.

Якісно інша ситуація склалася у другій половині 20-х років, коли розпочалася «криза непу». «Ножиці цін» на промислову та сільськогосподарську продукцію змусили селян не поспішати з продажем хліба задешево державі. У відповідь взимку 1927—1928 рр. держава розпочала перші хлібозаготівлі, що здійснювались силовими методами. Офіційно було оголошено, що сільські «куркулі» навмисно приховують «надлишки» хліба, прирікаючи міста на голодну смерть. За допомогою брутального тиску на селян у січні-лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба. Але селяни відстоювали ті права, що надав їм неп. Фактично розпочалося нове протистояння між державою та українським селянством. З боку селян це виявлялося переважно у стихійних виступах, про що й повідомляли чисельні зведення ДПУ. «Куркулі села Благословення Криворізького округу,— говори-

лось, наприклад, в одному з них,— організували в день десятиріччя Жовтневої революції весілля. П'яна юрба куркулів під співи «Інтернаціоналу» ходила з весіллям по селу, приваблюючи до себе селян і насміхаючись, освистувала учнів і комсомольців, які проходили повз них. Завдяки цьому задуму з весіллям святкування Жовтневої революції було зірване» [47].

Під «куркульськими проявами» в цей час розумілися терористичні акти, «злісно-постійна агітація», дискредитація радянських працівників, погрози і залякування активістів, розповсюдження провокаційних чуток, підкуп бідняків і середняків, організація таємних зібрань, зрив радянських зборів і т. ін. Особливо надзвичайні органи переймалися питанням організованих виступів чи діяльності «куркулів». За заклики до селянських зборів і агітацію проти нового землевпорядкування до тюрми ДПУ, наприклад, потрапили «хлібороби-власники» хутора Ново-Григорівський села Кочережки та хутора Ново-Успенівського Дніпропетровського округу, в тому числі С. Колодка, В. Шаповал, Ф. Грунський, Т. Безкоровний, Д. Герасименко та ін.[48]

Дедалі надзвичайно-репресивні заходи проти селян ставали більш жорстокими. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено: «скласти перелік куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, для вислання за межі України». Того ж року, за повідомленням ДПУ УСРР, з 8139 арештованих «куркулів» 1103 особи були запроторені до концтаборів чи вислані за межі республіки. Протягом весни-осені 1929 р. лише у 22 округах України було звинувачено у саботажі хлібозаготівель і віддано під суд близько 33 тисяч селян[49]. Неоднозначно впродовж 20-х років розвивалися стосунки правлячого режиму й з релігійними організаціями, групами, об'єднаннями, адже політика радянської держави, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування нового соціалістичного світогляду людини, в тому числі шляхом знищення «релігійних забобонів». Вибір форм та методів боротьби з релігією визначався класовими цілями пролетаріату, умовами місця та часу. Відповідно до пануючої ідеології радянська держава з перших днів свого існування створювала правову основу для боротьби з релігією. Початок було покладено декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церви», згідно з яким церква вже не була «юридичною особою», не мала права на власність, право отримувати субсидії та проводити навчання в державних та приватних школах[50].

Під час громадянської війни репресії проти віруючих та духовенства не виділялися на тлі загальної трагедії. Вони розглядалися лише як один із засобів у боротьбі за утримання більшовиками політичної влади. Оскільки переважна більшість населення Російської імперії складалася з прихожан Російської православної церкви, то найбільш гостре протистояння визначилося між владою та керівництвом РПЦ. Особисто переслідувався патріарх Тихон. Церковники, сектанти та релігійний актив перебували на спеціальному обліку надзвичайних комісій та органів ДПУ[51]. Взявши на облік духовенство, чекісти ще в 1920 р. «завели дислокацію всіх у губерніях України церков, синагог, молитовень, мечетей та ін., «мотивуючи свої дії тим, що «серед духовенства почала спостерігатися діяльність, яка мала явно політичний характер. У зв'язку з неврожаєм були влаштовані у повітах молебни на полях, де деякі священики проводили проповіді двозначно, а іноді — однозначно контрреволюційного характеру» [52].

Секретні підрозділи ЧК виробили своєрідну методику роботи із священнослужителями. Передбачалось таке:

«1. Користуватися у своїх цілях самим духовенством, особливо тим, яке посідає важливе службове у церковному житті становище..., змушуючи їх під загрозою суворої відповідальності видавати щодо духовенства ті чи інші розпорядження, які можуть бути нам корисними, наприклад припинення забороненої агітації з приводу декретів про закриття монастирів тощо.

2. З'ясувати характер окремих єпископів, вікаріїв, аби на рисі честолюбства розігрувати різного роду варіанти, заохочуючи їх побажання та задумки.

3. ...Матеріальне зацікавлення того чи іншого інформатора серед духовенства потрібне, оскільки на цьому ґрунті ще можна домовитися з попом, але сподіватися на його доброзичливе ставлення до радянської влади не можна. При цьому субсидії — грошові та натурою — без сумніву, його будуть зв'язувати з нами і в іншому відношенні, а саме в тому, що він буде вічним рабом ЧК, який боїться розконспірувати свою діяльність. Повинно практикуватися вербування інформаторів і через залякування в'язницею та таборами за незначними приводами — за спекуляцію, порушення розпоряджень влади та ін....”»[53]. Священнослужителів, які не йшли на співпрацю із режимом, засуджували як таких, що надають підтримку контрреволюціонерам, і висували їм надумані звинувачення. Так, у 1921 р. постановою ВЧК про звинувачення у шпигунстві було розстріляно інспектора Катеринославської духовної семінарії А. Муріна[54].

Широкої відомості набула справа архієпископа Катеринославського Агапіта. У ніч з 12 на 13 листопада 1922 р. співробітники ДПУ здійснили обшук в архієрейському саду, де знайшли коштовності. Агапіта заарештували як «приховувача цінностей», справу передали до губревтрибуналу для публічного слухання[55]. Через пресу було інсценовано кампанію дискредитації архієпископа, перераховувалися всі його «гріхи»: «До революції Агапіт був головою Катеринославського губернського відділу «Союза русского народа». Під час повернення Петлюри у Києві влаштував молебен вдячності на славу Петлюрі. Коли приходить Денікін..., виїздить на Принцеві острови, де приймає у себе вищу знать світової контрреволюції... При Врангелі — Агапіт у Криму...»[56].

Після показового судилища 1922 р. на Катеринославщині не залишилось жодного тихонівського єпископа РПЦ. Слідом за Агапітом у в'язницях ДПУ опинились Іоаникій, Серафим, Сергій, Онуфрій. У серпні 1922 р. завершився судовий процес над єпископом Павлоградським, який виступав проти вилучення церковних цінностей[57].

На користь собі влада використала представників радикальної течії у православній церкві — обновленців, які називали себе «Живою церквою». Документи ДПУ досить переконливо свідчать про те, як шляхом ізоляції супротивників «Живої церкви» розчищалися місця у церковному керівництві для обновленців. Коли указом від 16 серпня 1922 р. на спочинок було звільнено архієпископа Агапіта (ще до арешту), то вже до кінця того ж місяця у число членів групи православного білого духовенства (обновленців) увійшло 12 священиків Катеринославської єпархії, серед яких були єпископ Павлоградський Серафим, кафедральний протоієрей Катеринослава В. Мстиславський, весь причет Троїцької церкви[58]. Оскільки власті вбачали

своїми супротивниками представників усіх релігійних конфесій, у чекістських органах виділилися підрозділи, які спеціалізувалися на роботі з «церковниками та сектантами». Здійснювався обов'язковий облік членів різних сект. В огляді стану сектантства в Катеринославській губернії, підготовленому губернським відділом ДПУ, нараховувалось: менонітів — 30 тисяч, баптистів — 10 тисяч, євангелістів — 4 тисячі, молокан — 3 тисячі. Зазначались також адвентисти, мальованці, толстовці, іоанніти, духобори, скопці, стрибуни[59]. Робота ДПУ по сектантах перебувала під жорстким контролем партійних інстанцій.

У контексті згортання нової економічної політики держава активізувала й антирелігійну діяльність, у тому числі й на законодавчому рівні. Заборонялись друковані релігійні видання, закривались молитовні будинки, з церков знімались дзвони під приводом нестачі металу для потреб індустріалізації. У таких умовах однією з форм протесту священнослужителів стало добровільне зняття сану, зокрема, у Дніпропетровському окрузі. На це влада відповідала арештами.

Характерно, що наприкінці 20-х років ДПУ прагнуло не просто репресувати священнослужителів, а викривати «контрреволюційні групи церковників», «попівські антирадянські організації». Тож коли у серпні 1928 р. у селі Петриківка Дніпропетровського округу були заарештовані священики РПЦ Абрамов, Федосьєв, Тихон, Статьєв, Волкоріз, то їм інкримінували розповсюдження чуток «про близьке падіння влади, агітацію паломництва до Козельського монастиря («контрреволюційну базу тихонівців»), заклики відмовитися від щеплення віспи — «печатки антихриста» [60]. Постановою Особливої наради «злочинців» відправили до Сибіру строком на три роки кожного.

Особливістю репресій кінця 20-х років була організація цілеспрямованої боротьби з течіями в РПЦ, які відмовлялися наслідувати політику митрополита Сергія на примирення із владою. Карному переслідуванню піддавалися прихильники «Істинно православної церкви». Їх звинувачували у створенні у 1928 р. антирадянської організації, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання. Центр організації нібито знаходився у Ленінграді, а в Україні — філії, одна з яких — на Дніпропетровщині (близько 20 «істинних» на чолі з П. Поповим) [61]. Адептам ІПУ приписували бойкот заходів радянської влади, ігнорування радянського образу життя, неповагу до патріаршої РПЦ, підтримку «провидців» та «ясновидців», віру в прозріння, очікування кінця світу тощо. За рішенням особливої наради при колегії УСРР віруючі ІПУ направлялись у концтабори, висилались на поселення чи на Північ[62].

Арешти священиків викликали чисельні зіткнення властей з віруючими, навіть застосування збройної сили. Ось так описувало ДПУ події, що відбулися у 1929 р. у селі Березівка Криворізького округу: «...Було здійснено арешт місцевого попа, колишнього петлюрівця Колоса. Під час арешту біля будинку попа зібрався натовп жінок і почав вимагати звільнення Колоса. Після вивезення попа з села віруючі (переважно жінки чисельністю до 300 осіб з Березівки і навколишніх хуторів) підійшли до сільради і вимагали звільнення попа. У натовпі були вигуки: «Бий голову, комуністів і комсомольців, дайте звістку в інші села, нехай збереться більше людей — звільнимо батюшку». Із сільради силою витягли надвір голову і чергову по сільраді, комсомолку.

Після цього віруючі влаштували збори, на яких було ухвалено постанову клопотати про звільнення Колоса.

У село виїхав уповноважений окрвідділу ДПУ, який після розслідування заарештував вісьмох «зачинателів волинки» [63]. Не менших переслідувань, ніж священики РПЦ, зазнавали й священнослужителі Української автокефальної православної церкви. У ніч на 10 вересня 1929 р., наприклад, у Дніпропетровському окрузі були здійснені арешти 18 автокефальників, а у Криворізькому — ще шістьох[64].

Наприкінці 1920-х років продовжувалися репресії й проти сектантів. Наприклад, у селі Мар'їнка Катеринославської губернії ще у 1920—1921 рр. іоаннітами був створений сільськогосподарський колектив. Громадянка Карагачева, яка керувала місцевими іоаннітами, оголосила себе «богородицею». У 1926 р. за «контрреволюційні виступи» її та ще двох активістів секти було вислано на Соловки. Очолила колектив рада з 15 чоловік, яка виступила проти державних кампаній по самообкладанню, хлібозаготівлях, реалізації селянської позики. Влада вирішила знищити громаду, та й розжитися в іоаннітів було чим, адже на 274 особи припадала значна кількість зерна, 20 верблюдів, 36 коней, 40 корів, 100 свиней, 300 овець. На «паралізацію» діяльності іоаннітів до Мар'їнки було відправлено співробітника ДПУ, яким одразу було заарештовано Я. Чорнокнижного, К. Апанасенка, П. Терещенка, М. Непаду і зібрано компромат ще на сімох чоловік, «які проводили в артілі антирадянську роботу». Після арештів на загальних зборах колективу чекісту вдалося домогтися підписки на позику індустріалізації, іоанніти здали державі 2 тисячі пудів хліба[65].

Не минули репресії прихильників й інших сект. У 1928 р. у Славгороді Дніпропетровського округу заарештували, наприклад, шістьох хлистів на чолі з Просвіриним. У серпні 1929 р. були заарештовані духобори і члени комуни «Духобори», мешканці села Вільне Новомосковського району І. Рокаєв і Г. Пахмура, звинувачені в антирадянській діяльності і пропаганді. За заклики не брати до рук зброї, скликання несанкціонованих з'їздів, їх засудили до ув'язнення в концтаборі терміном на три роки кожного.

У 1929 р. влада розправлялася і з суботниками. Так, ще в 1921 р. у Юр'ївському районі Дніпропетровщини утворилася сільськогосподарська комуна «Царство світла» за рішенням з'їзду суботників, які збиралися у селі Зачепилівка Полтавського округу. У комуні нелегально існувала Союзна рада суботників [65]. Оскільки комуна справно сплачувала податки, влада певний час не звертала уваги на з'їзди суботників, поїздки проповідників в інші сектантські громади. Поступово «Царство світла» стало союзним центром суботників. Союзну раду очолювали Ф. Гвоздик, Т. Грицайчук, М. Кислиця, яким вдалося організувати декілька інших комун[66]. Неспокій властей викликала тільки антимілітаристська спрямованість секти, адже у 1925 р. на своєму нелегальному з'їзді суботники ухвалили не визнавати військову службу у Червоній армії[67]. Крім того, суботники не визнавали радянські свята, не допускали до своєї школи державних учителів. Кожну пропозицію влади суботники обговорювали на зборах, закликаючи «міцно триматися своєї віри» [68].

Криза у стосунках з владою склалася для суботників з початком хлібозаготівельних кампаній. ДПУ охарактеризувало їхню комуну як «опору куркульства» і звинуватила суботників в агітації проти хлібозаготівлі 1928—

1929 рр.[69] Крім того, значна частина комунарів була визнана вихідцями з «буржуазії та куркульсько-дворянських станів», оголошено, що організована комуна тільки завдяки підкупові, що вона «приховує всі заходи радянської влади» і т. ін. На цій підставі, враховуючи «політичне існування контрреволюційної організації в умовах масової боротьби на селі, що розгорнулася», ДПУ УСРР ліквідувало громаду суботників, заарештувавши і засудивши 19 чоловік до ув'язнення у концтаборі чи заслання на Північ[70].

Подібні репресивні заходи спрямовувались і проти єврейських громад. У 1929 р., здійснюючи планомірний наступ на релігійні об'єднання, влада закривала синагоги, нелегальні хедери і єшиботи, заарештовувала служителів культу. Так, 31 березня постановою ВУЦВК у Дніпропетровську хоральну синагогу передали під клуб швейної фабрики. До карної відповідальності притягли рабинів Шнеєрсона, Шемтова та ін.[71]

Встановлюючи державний контроль над духовним життям, компартія впродовж 1920-х років докладала максимальних зусиль щодо встановлення своєї монополії на політичну владу. Діяльність надзвичайних органів постійно спрямовувалась на поступове знищення різних політичних партій, які були потенційними конкурентами більшовиків. Компартія прагнула до єдиновладдя, а надзвичайні органи за допомогою репресивних заходів мали забезпечити монополію більшовизму.

Ще з часів громадської війни розпочалися систематичні репресії проти членів РСДРП — меншовиків. Соціал-демократи користувалися авторитетом у робітничому середовищі України, після війни зберігали перевагу у керівництві багатьох профспілок, у тому числі у Катеринославі. Це, безперечно, не влаштовувало більшовиків, бо за їхніми переконаннями, профспілки не повинні були знаходитись під впливом опозиції. Тому здійснювались акції, що мали дискредитувати меншовиків. Дискредитація перемежовувалася з ізоляцією меншовицьких діячів. Після арештів 1920 р. організації соціал-демократів зберігалися, тим не менш, у багатьох містах України, виключаючи Катеринослав. Але кронштадтські події 1921 р. дали більшовикам привід продовжувати репресії проти соціалістичних партій. Ще до 11 березня були здійснені арешти меншовиків по всій Україні. 13 березня у Катеринославі було заарештовано 113 з 175 членів РСДРП, що мешкали у губернії[72].

Соціал-демократи намагалися впливати на молодіжне середовище, створюючи осередки у навчальних закладах. Оцінивши небезпеку впливу меншовиків на молодь, у січні 1922 р. власті здійснили репресивні акції проти молодіжного меншовицького руху. Меншовикам офіційно було заборонено працювати у профспілкових організаціях[73].

У березні 1922 р. ДПУ УСРР заарештувало 54 активних членів РСДРП, у тому числі 24 меншовиків у Катеринославі[74]. Багатьох з них вислали до Туркестану і на Північ. У відозві Катеринославського комітету РСДРП так описувалися ці події: «1 квітня 1922 р. влада вислала на Північ 21 соціал-демократа-меншовика, яких протягом двох тижнів протримали без висування їм жодних звинувачень, без всілякої подоби суду, без допитів і слідства, у підвалах губчека. Як безшумно, потихеньку, крадькома були здійснені арешти соціал-демократів, також таємно, без розголосу, більшовики здійснили їх висилку з міста. Їхня газета не знайшла можливим, точніше, у неї не вистачило хоробрості хоча б сухо, двома рядками повідомити населення

про арешти і висилку найстарших катеринославських робітників соціал-демократів — металістів, друкарів та інших» [75].

До літа 1922 р. діяльність меншовиків в Україні, слід зазначити, дещо пожвавилась. У Катеринославі, зокрема, ДПУ нарахувало близько 70 членів РСДРП[76]. Але у вересні-жовтні були здійснені чергові «ліквідації» меншовицьких організацій. У листопаді 1922 р. пленум Катеринославського губкому РСДРП навіть констатував розгром місцевого партійного осередку[77].

Тим не менш Катеринослав залишався одним із центрів видання меншовицької, переважно пропагандистської, літератури[78]. Тому і в 1923—1924 рр. боротьба властей з членами РСДРП продовжувалась. У Катеринославі, зокрема, арешту зазнали 25 чоловік на чолі з Волинцем і Росніциним[79]. До жовтня 1923 р. чисельність партії меншовиків в Україні скоротилась, за офіційними даними, всього до 418 чоловік, причому 140 з них нараховувалось саме у Катеринославі[80]. У листопаді ЦК КП(б)У ухвалив скликання з'їзду колишніх меншовиків, на якому вони мали прийняти рішення про саморозпуск[81]. До цього з'їзду власті добились аналогічного рішення від катеринославської організації соціал-демократів. Наприкінці року практично всі осередки РСДРП в Україні заявили про саморозпуск[82]. Вже 1—3 лютого 1924 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів, який цілком виконав план-завдання правлячої компартії[83]. Однак частина меншовиків категорично відмовилась визнавати постанову цього з'їзду. Наприклад, катеринославські меншовики випустили листівку, в якій зокрема, зазначалось: «Наш народ зробився ареною огидної комуністичної провокації. Більшовицька влада безсила боротися терором, засланням і відновленням найгірших методів царської охранки із зростаючим впливом соціал-демократії на робітничі маси, зараз застосовує нечувану політичну авантюру — ініціювання з'їзду колишніх меншовиків...»[84]. Хоча кампанія саморозпуску завдала відчутного удару по катеринославській організації РСДРП, остання у 1924 р. нараховувало близько 30 осіб і мала вплив на робітників заводу ім. Петровського[85].

У травні навіть було сформовано Катеринославське бюро РСДРП(м), до якого увійшли Рубінштейн, Шмоткін, Москалик[86].

Звичайно, цього влада стерпіти не могла. У липні 1924 р. Україною прокотилась нова хвиля розгрому меншовицьких осередків. У ніч з 23 на 24 липня у Катеринославі, зокрема, було заарештовано 28 соціал-демократів[87] .

Після арештів 1925—1926 рр. невеличка група РСДРП у Дніпропетровську ще існувала, але її діяльність, як і діяльність незначної кількості інших меншовицьких осередків в Україні, ДПУ визначалась як «пасивно-вичікувальна». Усі дії фактично обмежувались читанням літератури, обміном думок, розповсюдженням «Социалистического вестника» [88].

Серед найбільш активних осередків РСДРП в Україні ДПУ якраз виділяло дніпропетровську групу Александрова, аналізуючи погляди і висловлювання та перлюструючи кореспонденцію останнього[89]. Зрештою, ДПУ змусило Александрова, Ткаченка, Кольцова задекларувати рішення про вихід із партії соціал-демократів таким чином: «Вважаю, що діяльність РСДРП не відповідає інтересам робітничого класу і спрямована на підтримку буржуазії...»[90]. У 1927 р. ДПУ УСРР здійснило всього 14 арештів соціал-демократів, вісьмох з них — у Дніпропетровську. Дехто був висланий за межі України, інші були змушені публічно відректися від меншовизму[91]. Щоправда, у 1928—1929 рр. меншовики реанімували дещо свою діяльність у

найбільших промислових центрах України, включно із Дніпропетровськом. Це відчувалось переважно завдяки тим, хто вже відбув покарання і повернувся до України. У Дніпропетровську, зокрема, розповсюджувалися листівки з підписами «Ми з Вами. РСДРП», «Група соціал-демократів» [92]. У відповідь відбулися чергові арешти: у 1930 р., наприклад, у Дніпропетровську, Кривому Розі, Запоріжжі було взято під варту 18 меншовиків[93].

Таким чином, у 1930—1931 рр. РСДРП(м), навіть як формальна політична сила, остаточно припинила своє існування.

Не менш жорстких і тотальних переслідувань протягом 20-х років зазнавали й організації соціал-революціонерів.

До 1920 р. в Україні діяло кілька есерівських партій: правих есерів (ПСР), лівих есерів (ПЛСР), декілька українських (УКП(б), боротьбистів — УПЛСР). Всі вони мали потяг до фракційності, розчленування своїх структур, а деякі — й до саморозпуску чи приєднання до КП(б)У. Вже з 1920 р. більшовики через надзвичайні органи намагались максимально впливати на такі структурно-організаційні процеси в есерівському середовищі. У тому ж році в Україні відбулися арешти правих есерів, есерів-синдикалістів (інтернаціоналістів) та максималістів. Декого з них заарештували у Катеринославі. Ось як була проведена тут операція проти есерів-інтернаціоналістів: арештованого Осипова після тривалого ув'язнення слідчі переконали в тому, що звільняють його тільки на поруки місцевого комітету партії лівих есерів. Через те, що досі катеринославські чекісти не вживали репресій проти УПЛСР, Осипов надав таку поруку за підписами голови і секретаря губкому УПЛСР. Довідавшись про адреси останніх, НК заарештувала і відіслала до Харкова усіх членів місцевої есерівської організації[94]. Правих есерів у Катеринославі взагалі заарештували за списками, складеними осередками КП(б)У на заводах і в установах[95].

Не менш напруженими були стосунки більшовиків з лівими есерами, які до літа 1918 р. входили навіть до об'єднаної правлячої коаліції. Наприкінці громадянської війни осередки лівих есерів, окрім Катеринослава, існували також в Одесі та Харкові. Наполягаючи на посиленні репресій проти цієї партії, ВУЧК у доповідях РНК УСРР у березні 1921 р. зазначала, що ПЛСР своєю опозиційністю по відношенню до більшовиків служить організаційним центром контрреволюції. Власті, якщо і йшли в цей час на тимчасові поступки есерам, то тільки за умови визнання останніми урядової політики.

Для есерів, на відміну від меншовиків, Катеринослав не був значним центром їхньої діяльності. І тим не менш, протягом першої половини 1920-х рр. тут діяли різні їхні осередки та організації, які намагалися розповсюджувати літературу, впливати на студентів і навіть на робітників місцевих заводів. Репресії проти них застосовувались ті самі, що й проти меншовиків. Наприклад, наприкінці 1923 р. у Катеринославі губком КП(б)У за допомогою ДПУ організував кампанію по саморозпуску місцевого осередку правих есерів. Група з 34 есерів виступила через пресу із заявою про свій розрив з ПСР, а частина з них звернулась до властей з проханням про вступ до лав КП(б)У[96].

За даними ДПУ, в 1924 р. у Катеринославі існувала невеличка група правих есерів, яка складалася з 3—4 осіб. Щоправда, до 1926 р. вона збільшилася до 15 чоловік і дещо активізувалася. Тому керівники групи — Берлін, Солений і Голосов — були заарештовані. В огляді катеринославського

відділу ДПУ за 1926 р. зазначалося, що з врахованих 100 колишніх правих есерів і 50 колишніх лівих есерів переважна більшість із своїми партіями давно розірвала, і лише окремі особи «залишились вірними своїм старим есерівським переконанням. Проте ніякої есерівської роботи по Катеринославу не спостерігалося» [97].

Не дивлячись на такі дані, репресії проти есерів продовжувались. У січні 1928 р., зокрема, у Дніпропетровську було здійснено обшуки і арешти 20 есерів . У тому ж році за справою «Конгломерат» було заарештовано 18 відомих у минулому на Дніпропетровщині есерів і есдеків. Члени «губернського комітету» Ларін, Чернега, Багацький, Воблий та ін. в селах Очеретоватому, Спаському, Підгородному створили підпільну повстанську організацію, займалися агітацією серед селянства, закликали до зриву податкових і перевиборчих кампаній[98].

Останнім політичним конкурентом правлячої компартії була Українська комуністична партія (УКП), якій дозволено було проіснувати до 1925 р. Короткий час існування УКП (з 1920 р.) був наповнений провокаціями і переслідуваннями з боку надзвичайних органів. Катеринославські чекісти, спостерігаючи у 1922 р., наприклад, серед місцевих укапістів апатію і «бажання відійти від всілякої роботи», посприяли розпадові осередку останніх. У серпні того ж року ЦК УКП сам розпустив катеринославську організацію «за бездіяльність, невиконання статуту і постанов з'їздів і конференцій, а також за несплату членських внесків і невиконання партійного продподатку» [99].

У 1921 р. УКП розкололась на дві течії: одна виступала за беззастережний союз з КП(б)У (так звані «ліквідатори»), інші сподівалися на той же союз, але з урахуванням своєї націонал-комуністичної платформи. Ліва фракція «ліквідаторів» з'явилась зокрема у Кайдацькому районі Катеринославщини, на катеринославських заводах ім. Леніна та Петровського. ДПУ в цей час навмисно підтримувало «ліквідаторів», посилюючи розкол УКП [100].

У січні 1923 р. до тюрми Катеринославського ДПУ кинули секретаря губкому укапістів І. Манжелія. Спочатку йому було пред'явлено звинувачення в належності до УКП, але згодом формулювання змінили на «контрреволюційну агітацію». У ході слідства Манжелію інкримінували антирадянські висловлювання на мітингу в період збору продподатку, на лекціях з політекономії для робітників і незаможників, на вечорі, присвяченому 4-й річниці загибелі К. Лібкнехта і Р. Люксембург. Справжньою ж причиною арешту був особистий авторитет Манжелія, обраного робітниками на з'їзд Рад Новомосковського повіту. Сам арештований, звертаючись до прокурора, писав: «...Справа, очевидно, йде до того, аби, передавши мене до суду, позбавити виборчого права до Рад. На мою думку, в цьому весь секрет мого арешту». Далі в оскарженні йшлося: «Мене не дивує становище комуністів у Німеччині, Франції, особливо в Італії, де панує реакція, фашизм, але мене дивує становище комуністів там, де влада належить працюючим. Для мене не зрозуміло, чому білогвардійця Руднєва, який служив у денікінській контррозвідці, звільнено з в'язниці під підписку, а мене, комуніста, навіть під підписку звільнити не можна»[101].

Для дискредитації місцевих членів УКП катеринославське ДПУ у 1923 р. готувало відкритий судовий процес над ними[102].

Тим не менш, у 1924 р. у Катеринославі центральний осередок УКП, що охоплював гірничий та медичний інститути, нараховував 20 осіб, в орга-

нізаціях Трубного і Брянського заводів — ще 23 укапісти. В цілому катеринославська організація УКП у вересні 1924 р. нараховувала 150 членів і була найбільшою в Україні. Місцеві укапісти намагалися в цей час провести своїх представників навіть у сільради, не кажучи вже про їхній вплив на студентську й робітничу молодь[103]. Як і раніше, органи ДПУ відігравали суттєву роль у знищенні укапістських структур. Члени УКП виявлялись, усувались з роботи, всіляко дискредитувались, заарештовувались, висилались за межі України. Так, після першотравневої маніфестації у Катеринославі (1924 р.), участь в якій взяла колона укапістів чисельність до 1000 чоловік, у губвідділ ДПУ було викликано секретаря губкому УКП Дідича, члена губкому Ковбасу, члена губкому УКРЮС (спілка молоді УКП) Стороженка, а потім членів організації Бута, Андріївського, Матвієнка, котрих усіх заарештували. У деяких з них відібрали підписку про невиїзд. Після закінчення слідства справу було направлено до суду, який призначили на 16 липня. Але 4 липня у ДПУ знову викликали Авдієнка, Дідича, Манжелія, Недолю, Побігайла, Стороженка і оповістили їх під розписку про відміну суду і повернення справи до ДПУ. Укапістам було наказано негайно виїхати в розпорядження ДПУ УСРР. До Харкова також перевезли ув'язнених Ковбасу, Бута і Андріївського[104].

Такі дії властей викликали обурення тієї частини населення, яке співчувало укапістам. На організованих зборах робітники і селяни приймали такі звернення і резолюції: «Репресії над УКП вважаємо репресіями над робітничим класом України, а тому вимагаємо негайного звільнення арештованих товаришів — членів Української компартії», «...вимагаємо негайного повернення дев'яти товаришів із заслання і звільнення з катеринославського БУПРу тринадцяти та харківського двох товаришів катеринославської організації» тощо[105]. ЦК УКП наполягав на проведенні публічного судового процесу. Проте суд так і не відбувся. Політбюро ЦК КП(б)У 30 липня 1924 р. визнало недоцільною організацію подібного процесу. ДПУ отримало наказ вислати активістів за межі України. Таким чином, укапістів вивезли спочатку до Москви, а потім до тюменської в'язниці[106].

Однак протести укапістів залишились без уваги з боку влади. Навпаки, арешти продовжувались і в подальшому. Так, 20 вересня у районі Кам'янки Катеринославського округу були заарештовані Сенкевич і Матвієнко, 29 вересня — секретар паровозного осередку УКП Неклеса, члени партії Щусь і Чалик[107]. ДПУ змушувало укапістів підписуватися під всілякими заявами про відмови від партійної діяльності. Наприклад, секретаря Катеринославського губкому УКП Магро примусили дати підписку, що він не буде розповсюджувати друковані матеріали ЦК УКП, а буде давати їх на цензуру ДПУ[108]. Членів УКП — робітників заводу ім. Петровського — змусили опублікувати заяву про вихід з УКП, «з огляду на те, що вважаємо єдиною революційною комуністичною партією — партію КП(б)У...»[109].

Намагаючись знищити УКП шляхом розпуску через Комінтерн, урядова партія накопичувала матеріали, які б компрометували укапістів як контрреволюціонерів чи українських націоналістів, петлюрівців. Тому масові арешти останніх не завжди віталися вищим керівництвом.

У ніч на 14 жовтня було здійснено обшук у члена УКП Мудрика. Разом з ним заарештували Щуся і Трегубова. 15-17 жовтня до Катеринославського ДПУ було викликано і заарештовано також Магра, Троня, Олійника, Горя-

ного. 19 жовтня загальні збори катеринославської організації УКП у присутності члена ЦК партії Річицького направили протести з приводу арештів у прокуратуру і губком КП(б)У. Однак арешти продовжувались[110]. З листопада, наприклад, було взято під варту члена УКРЮСу О. Погрібного за антиурядову агітацію. У меморандумі, складеному чекістами на Погрібного, зокрема зазначалося: «Тип карного злочинця, крикун. Є виконавцем волі інших учасників. Завжди затято захищає позиції УКП» [111].

На середину листопада 1924 р. у тюрмах перебувало понад 30 місцевих членів УКП, які постійно турбували урядові інстанції скаргами і заявами, погрожуючи голодуванням. У першу чергу увага акцентувалася на тому, що розправляються саме з комуністами. Незадоволений таким розвитком подій, ЦК КП(б)У запросив пояснень у Катеринославського губкому партії. І той мусив виправдовуватися «за недогляд...за комуністами ДПУ, які сильно форсували цю справу»[112].

Постановою від 14 листопада 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У визнавало недоцільність масових арештів укапістів до вирішення питання про УКП у Комінтерні. Була організована кампанія дискредитації партії через пресу. Продовжувалось накопичення компрометуючого укапістів матеріалу для підготовки судових процесів. 28 листопада політбюро ЦК КП(б)У розпорядилось звільнити арештованих катеринославських укапістів-робітників[113].

Зрештою Комінтерн оголосив розпуск УКП, охарактеризувавши її як дрібнобуржуазну і націоналістичну. З 1925 р. ті укапісти, які не визнавали рішення Комінтерну, трактувалися органами безпеки однозначно як контрреволюціонери і переслідувалися так само, як меншовики, есери чи «колишні».

У 1927 р. на Дніпропетровщині ДПУ притягло до відповідальності «контрреволюційну» організацію, яка мала назву «Керівне бюро УКП». Їй приписували підготовку збройного повстання проти радянської влади, боротьбу за відновлення незалежності України, намір здійснити терористичні і диверсійні акти. Матеріали слідства по цій справі були сфабриковані, що і визначила у 1994 р. прокуратура України[114].

В цілому можна констатувати, що до 1929—1930 рр. під ударами ДПУ Українська комуністична партія припинила своє існування.

Не обходилась без репресій і монополізація влади всередині самої правлячої партії. Впродовж 20-х років відбулась жорстока боротьба за владу у партії, отже, і в державі, між різними групами впливу РКП(б), яка завершилась остаточною перемогою Й. Сталіна.

У 1923 р. у Катеринославі діяла група «робітничої опозиції», очолювана Ф. Золотовим. Значним авторитетом тут користувався і А. Шустер, який повернувся із Москви і пропагував однозначно опозиційні ідеї[115]. «Робітнича опозиція» в цілому підтримувала Л. Троцького.

У 1926 р. у Дніпропетровськ з Ленінграда прибула група активних учасників зінов'євської опозиції — Ю. Портнов, О. Малишева, І. Петров, Н. Рагузін,— яка встановила контакти з представниками місцевої «робітничої опозиції» А. Шустером та М. Луговим. Внаслідок об'єднання було створено опозиційний центр, який намагався впливати на робітників швейної, шкіряної, деревообробної промисловості, заводів ім. Петровського, «Комінтерн», «Червоний Профінтерн»[116]. У 1927 р. троцькістськими гуртками та осередками у Дніпропетровську керували Раппопорт, Литовський, Брагінський,

Бейзеров, Зусь, Смирнов, Клейн, Шустер. У цілому в цей час Дніпропетровський оперативний відділ ДПУ спостерігав за 1683 виключеними з партії опозиціонерами[117]. Крім того, на фабриці ім. Володарського, в Кайдаках, Амур-Нижньодніпровському районі існували достатньо численні «комсомольські троцькістські центри». На вимогу їхніх керівників (Полонський, Йоффе, Помбрак) дотримувалась сувора конспірація в роботі, застосовувався умовний шифр при листуванні[118]. Звичайно, органи ДПУ спрямовувались на викриття таких центрів опозиції, ліквідацію нелегальних друкарень, літератури тощо.

У листопаді 1927 р. у Дніпропетровськ навідався Х. Раковський, колишній голова уряду УСРР і теперішній опозиціонер-троцькіст. 7 листопада група дніпропетровських комуністів у минулому (М. Єрьомін, П. Зайцев, П. Шаповал, І. Передерій) звернулась до Раковського з проханням роз'яснити робітникам заводу ім. Леніна погляди опозиції. На рівні ЦК КП(б)У виступати Раковському було заборонено, що викликало обурення робітників[119]. У Дніпропетровську почала розповсюджуватися прокламація, появу якої ДПУ оцінило як «факт антирадянської і антипартійної діяльності, спрямованої на розпалення серед робітників антагонізму проти радвлади і партії...»[120].

XV з'їзд ВКП(б), який відбувся у грудні 1927 р., ухвалив виключити з партії 75 провідних учасників троцькістсько-зінов'євської опозиції і 23 прибічників опозиційної «платформи 15-ти». Подібне відбувалось і в регіонах. Тільки із Дніпропетровської організації між XIV і XV з'їздами партії було виключено 62 особи, щодо 12 інших вжито партстягнення[121].

Втім, опозиція не здавалася. У березні—квітні 1928 р. у Дніпропетровську було відновлено діяльність опозиційного центру, до якого входили М. Луговий, А. Шустер, С. Раппопорт, О. Зусь та Ю. Портнов. Для координації дій місто розбили на чотири райони, призначивши у кожному керівника опозиції[122].

Опозиціонери виробили пропозиції до наказів заводських комітетів, які виносились на робітничих зібраннях і загальнозаводських конференціях. Йшлося про роздержавлення профспілок, вирішення житлової проблеми, вплив робітників на адміністрацію підприємств тощо.

Дніпропетровці налагодили контакти із Всесоюзним троцькістським центром. Так, Шустер і Ахматов неодноразово привозили із Москви опозиційні матеріали. За ініціативою центру 21—22 січня у Дніпропетровську виступав поет М. Голодний з метою збору коштів на діяльність опозиції[123].

Керівництво ВКП(б) пропонувало розглядати опозиційні групи та фракції як антирадянські політичні організації. Зазначалось, що діяльність троцькістів небезпечна, бо «спрямована на розкладання соціально-спорідненого середовища — робітничої маси і дезорганізацію наших власних лав» [124]. Виходячи з таких постанов, зрозуміло, що ставлення органів держбезпеки щодо опозиції з цього часу ставали більш жорстокими.

Масові арешти членів опозиції відбулися у квітні 1928 р. У ніч на 22 квітня у Дніпропетровську, зокрема, було взято під варту 12 осіб. Під час обшуків виявили значну кількість троцькістської літератури. Арештованих згодом вислали: С. Лугового та П. Камінського — до Сибіру, О. Зусь та А. Шустера — на Урал, С. Раппопорта — у Казахстан, М. Смірнова та Ю. Портнова, які вчасно подали заяви про повний розрив з опозицією, з-під варти звільнили[125].

Але й після цього удару опозиція змогла відродитися. У Дніпропетровську було знову сформовано троцькістський центр у складі М. Бейзерова, Д. Денисова, Р. Горба, Е. Шустера-Брудника, А. Лозовського, М. Ахматова, С. Полянського, П. Овсяннікова. Центр висунув зі свого складу робочу трійку, районних керівників, навіть призначив керівників-дублерів на випадок арештів членів центру[126]. Робота проводилась з дотриманням найсуворішої конспірації. Було розроблено спеціальний шифр листування. Опозиціонери прагнули підтримувати будь-які виступи робітників, вели боротьбу за обрання своїх представників на виборні посади на підприємствах. Дискусії у червоних кутках при читанні газет використовувались для роз'яснення робітникам помилковості політики партії. Серед молоді троцькістам вдалося створити декілька гуртків і через них зміцнити свій вплив[127].

Періодично ДПУ арештовувало найбільш активних троцькістів. 27 липня 1928 р. у Дніпропетровську було заарештовано представника Всесоюзного троцькістського центру Бінкіна. На допиті він не заперечував своєї опозиційної роботи, але відмовився назвати осіб, які співпрацювали з ним. У ніч з 18 на 19 жовтня в місті були затримані М. Бейзеров, П. Вайншток, В. Галицький. На допитах заарештовані відмовились відповідати на запитання, що торкалися опозиційної діяльності[128].

У листопаді 1928 р. пройшла нова хвиля арештів комуністів-опозиціонерів. У Дніпропетровську в ніч на 7 листопада було затримано членів троцькістського центру Лозовського і Полянського, знайдено друкарську машинку[129].

На початку 1929 р. виразно визначився курс влади на розгром «контрреволюційної політпартії». Від системних звільнень з підприємств під слушними приводами, поодиноких арештів, примушення до відмови від опозиційної діяльності ОДПУ переходило до масових операцій проти троцькістського активу. Наприкінці січня в Україні було здійснено першу таку операцію. Підготовчим етапом до неї стали арешти опозиціонерів в Одесі і Дніпропетровську, а приводом до цього послужила активність троцькістів напередодні передвиборчої компанії в Ради. У Дніпропетровську, зокрема, до в'язниці потрапили 11 чоловік, чотирьох з яких — Ясинського, Гапонова, Кесса і Шайновського — вислали за межі України[130]. На 24 січня 1929 р. намічалися арешти 120 чоловік у 12 округах України. Операція розтяглася на тиждень, і у Дніпропетровську було заарештовано ще шість осіб[131].

Арешти січня, березня—травня 1929 р. суттєво дезорганізували троцькістів. Відбувся їхній фактичний розкол на декілька течій. Троцькісти України, щоправда, зберегли декілька організацій, у тому числі незначна у Дніпропетровську.

Зрештою, наприкінці 1929 р. троцькістська опозиція в Україні як рух практично припинила своє існування. У 30-ті роки ДПУ боролося вже з так званими «прихованими троцькістами», однаково репресуючи й тих, хто залишався вірним власним поглядам, й тих, хто дійсно від них відмовився.

Отже, на конкретних фактах з історії Катеринославщини-Дніпропетровщини 1920-х років можна простежити, як протягом цього десятиріччя знищувалися будь-які опозиційні сили і формувався тоталітарний режим сталінського типу з усіма належними йому атрибутами: офіційною ідеологією, за якою мав жити кожний радянський громадянин; єдиною масовою партією, яка контролювала абсолютно всі сфери суспільного життя; містичним

вождем, котрий керував країною; машиною масового і безперервного терору. Державний терор виявився універсальним засобом утримання при владі нових політичних сил і забезпечення функціонування на довгі роки радянської державної системи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] ВЧК-ГПУ. Документы и материалы.— М., 1995.— С. 199-200.
[2] Там само.— С. 203-208.
[3] Державний архів Служби безпеки України (Далі — ДА СБУ). Фонд друкованих справ. Спр.253. Арк. 238.
[4] Державний архів Дніпропетровської області (Далі — ДАДО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 48.
[5] Там само. Спр. 677. Арк. 51.
[6] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.— Д., 1994.— С. 51, 52.
[7] Грищенко В.Г. «Маленький Кронштадт». События 1921 г. в Екатеринославе // Политические партии и движения Украины Х1Х — ХХ вв.— Д., 1993.— С. 11, 23, 51, 95, 97, 99.
[8] К труду (Екатеринослав).— 1921.— 1 июня.
[9] Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (Далі — ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 2. Спр. 395. Арк. 46.
[10] Там само . Ф. 3361. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2.
[11] Там само. Арк. 184-187.
[12] Там само. Арк. 152-153.
[13] ДАДО. Ф. 1, Оп. 1. Спр. 58. Арк. 80, 81; Спр. 484. Арк. 9.
[14] ДА СБУ. Спр. П-3115. Арк. 40.
[15] Там само. Спр. П-4306. Арк. 36, 49.
[16] Там само. С. 195, т. 1. Арк. 3.
[17] Шевчик Г. М. Культурне будівництво на Україні. (1921-1925рр.).— К., 1963.— С. 325.
[18] ЦДАВО України. Ф. 202. Оп. 2. Спр. 406. Арк. 53.
[19] Центральный Архив Федеральной службы безопасности Российской федерации (Далі — ЦА ФСБ РФ) Ф. 2. Оп. Спр. 529. Арк. 585.
[20] Там само. Арк. 71-86.
[21] Даниленко В. М., Касьянов Г.В. Сталінізм на Україні в 20-30-ті роки.— К., 1991.— С. 296.
[22] Звезла (Катеринослав).— 1925.— 10, 19 июня.
[23] ЦА ФСБ РФ. Ф.2. Оп. 2. Спр. 529. Арк. 593.
[24] ДА СБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 326. Т. 3. Арк. 125, 126.
[25] Там само. Арк. 158.
[26] Там само. Арк. 160.
[27] Там само. Арк. 180.
[28] Там само. Фонд Кримінальних справ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 168.
[29] Там само. Арк. 261.
[30] Там само. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 2931.
[31] ЦА ФСБ РФ. Ф. 2 . Оп. 6. Спр. 333. Т. 2. Арк. 532; Спр. 118. Арк. 53, 60.
[32] ДА СБУ. Спр. П70930. Спр. 62. Арк. 86, 88.
[33] Там само. Фонд Кримінальних справ. Спр. 10. Арк. 302, 303.
[34] Там само. Спр. 5. Арк. 200, 201.
[35] Там само. Спр. 8. Том 6. Арк 79.
[36] Там само. Спр. П8805. Арк. 37.
[37] Там само. Спр. 8. Том 6. Арк. 82.
[38] Там само. Арк. 99, 105.
[39] Там само. Спр. 192. Арк. 8, 9.

[40] Там само. Спр. 4162. Арк. 56.
[41] Там само. Спр. 25229. Том 1. Спр. 85-86.
[42] ЦДАВО України. Ф. 2. Опис 2. Спр. 49. Арк. 1.
[43] О некоторых приемах и методах борьбы контрреволюции против советской власти «Материалы истории ВЧК-ОГПУ-НКВД».— М., 1939.— С. 42, 96.
[44] ЦДАВО України. Ф. 3204. Опис 2. Спр. 11. Арк. 1.
[45] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 52, 32, 24, 33, 12.
[46] Там само. Спр. 644. Арк. 12, 22.
[47] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 370. Том 1. Арк. 9.
[48] Там само. Спр. 166. Арк. 79, 153, 321; Спр. 80. Арк. 146-148; Спр. 88. Арк. 68.
[49] XI З'їзд комуністичної партії (більшовиків) України (5-15 червня 1930 р.): стенограф. звіт.— Харків, 1930.— С. 263.
[50] КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Том 2; С. 49.
[51] Журнал Источник.— 1994.— №6.— С. 102-105.
[52] ДАДО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 417. Арк. 11, 116.
[53] Известия.— 1993.— 22 января.
[54] Державний архів Запорізької області. Ф. 2. Оп. 2. Спр.10. Арк. 34, 7.
[55] ДАДО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 176.
[56] Звезда (Екатеринослав).— 1922.— 17 ноября.
[57] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. С. 1602. Арк. 100, 67.
[58] Журнал Живая церковь.— 1922.— № 2.
[59] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1602. Арк. 141.
[60] ДАСБУ. Спр. П6380. Арк. 77, 23.
[61] Там само.— Фонд друкованих видань. Спр. 392. Арк. 387, 388.
[62] Там само.— Фонд кримінальних справ. Спр. 6574. Арк. 90-95, 72, 26, 27.
[63] Там само. Спр. 11. Арк. 234.
[64] Там само. Спр. 4. Арк. 198-200.
[65] Там само. Спр. 10. Арк. 12, 13.
[66] Там само. Спр. 4. Арк. 24.
[67] Там само. Спр. П7222. Арк. 276.
[68] Там само. Арк. 83-84.
[69] Там само. Арк. 311.
[70] Там само. Арк. 320.
[71] Там само. Спр. 11. Арк. 131.
[72] Там само.— Фонд друкованих видань. Спр. 17. Том 4. Арк. 13, 14.
[73] Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками право-есерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920-1924 рр.— К., 1993.— С. 38.
[74] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 254. Арк. 55.
[75] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 671. Арк. 10.
[76] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 414. Том 6. Арк. 233.
[77] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 592. Арк. 117.
[78] История советской разведки.— Вып. 3. (1926-1929).— Москва., 1961.— С. 218.
[79] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 17. Том 4. Арк. 12.
[80] Подболотов П.А. Крах эсеро-меньшевистской контрреволюции.— М., 1975.— С. 114.
[81] Центральний Державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.16. Спр. 1. Арк. 7.
[82] Український історичний журнал.— 1993.— № 2.— С. 46.
[83] Правда. Орган ЦКВКП(б).— 1924.— 3, 5 февраля.
[84] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 121.
[85] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 414. Том 13. Арк. 646.
[86] Русская православная церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью.— Кн. 1.— М., 1995.— С. 12.
[87] ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. спр. 1. Арк. 69.
[88] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 414. Том 20. Арк. 52.

[89] Там само. Спр. 370. Том 1. Арк. 35, 165.
[90] Там само. Арк. 56.
[91] Там само. Арк. 36, 59.
[92] Там само. Арк. 189.
[93] Там само. Спр. 17. Том 4. Арк. 36, 61.
[94] Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г.— Днепропетровск, 1994.— С. 81.
[95] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 133.
[96] Там само. Спр. 1077А. Арк. 46.
[97] Там само. Арк. 46.
[98] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 370. Том 1. Арк. 293.
[99] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 623. Арк. 10, 16, 171.
[100] Курас І.Ф. Повчальний урок історії.— К., 1986.— С. 143.
[101] ДАДО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 58, 94, 119, 134.
[102] Там само. Спр. 9. Арк. 1.
[103] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 423. Т. 1. Арк. 184, 114, 566.
[104] ДАДО. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 22.
[105] Там само. Спр. 15. Арк. 16, 41, 52.
[106] Там само. Спр. 9. Арк. 44, 66, 29, 76, 30.
[107] Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 179, 28, 154, 203, 233.
[108] Там само. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 244.
[109] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 423. Т. 1. Арк. 75.
[110] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 209.
[111] ДАСБУ.— Фонд друкованих видань. Спр. 423. Т. 1. Арк. 74.
[112] ДАДО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1586. Арк. 127, 21, 117.
[113] ЦДАГОУ. Том 1. Оп. 16. Спр.1. Арк. 144 зв.
[114] ДАСБУ.— Фонд кримінальних справ. Спр. П26203. Т 2. Арк. 154.
[115] Там само. Спр. 115. Том 1. Арк. 37.
[116] Там само. Арк. 39.
[117] Там само. Арк. 11, 84.
[118] Там само. Арк. 122.
[119] Там само. Спр. 91. Том 8. Арк. 2.
[120] Там само. Арк. 20.
[121] Там само. Арк. 169.
[122] Там само. Спр. 51. Том 1. Арк. 40.
[123] Там само. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 94, 88, 99.
[124] Там само.— Фонд друкованих видань. Спр. 157. Арк. 87.
[125] Там само. Спр. 5. Арк. 4.
[126] Там само. Спр. 51. Том 1. Арк. 42, 86, 131-133.
[127] Там само. Арк. 25.
[128] Там само. Спр. 8. Том 6. Арк. 106.
[129] Там само. Спр. 114. Том 1. Арк. 505.
[130] Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918-1923.— Симферополь, 1991.— С. 120-122, 295.
[131] ДАСБУ.— Фонд кримінальних справ. Спр. 11. Арк. 58.

В. Ченцов,
Д. Архірейський

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ЄПАРХІЯ РПЦ НАПРИКІНЦІ 1950-х — НА ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ: ВІДНОСИНИ З ДЕРЖАВОЮ ТА ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ

Кінець 1950-х — початок 1960-х років увійшли в історію як драматичні часи останніх спроб керівництва СРСР радикально, у найкоротші строки, вирішити «релігійну проблему» в країні. «Відлига» періоду правління М. С. Хрущова обернулася для представників різних релігійних конфесій «лютим морозом», але найсильнішого удару було завдано по Руській Православній Церкві, як найбільш впливовій і численній у державі.

Вже у другій половині 1950-х років відносно збалансовані державно-церковні взаємозв'язки першого післявоєнного десятиліття стали поступово загострюватись. На вищих щаблях влади все більше утверджувалося переконання щодо можливості побудови в СРСР у найближчому майбутньому комуністичного суспільства. Значна частина радянського керівництва цілком щиро вірила в те, що в країні, звільненій від «кайданів сталінізму», з'явиться можливість втілити у дійсність «світлі ідеали заради майбутнього всього людства». Комуністична ідеологія здавалася життєздатною, такою, що далеко не вичерпала своїх можливостей і, врешті-решт, остаточно утвердиться. А якщо вона найближчим часом переможе, то в будь-яких альтернативах, в тому числі й релігійній, не виникне необхідності.

Важливим мотивом зміни курсу державно-церковної політики стало гостре відчуття тривоги у вищих ешелонах влади, пов'язане з початком релігійного відродження в Радянському Союзі. Американський історик У. Флетчер справедливо написав про релігію в СРСР наступне: «...коли умови ставали сприятливими (роки війни або частково період «відлиги» 1950-х років), вона швидко розвивалась».

Вибір хронологічних рамок роботи (кінець 1950 — початок 1970-х рр.) пояснюється необхідністю більш глибокого дослідження надзвичайно важливого, багато в чому ключового і відносно цілісного періоду взаємовідносин Радянської держави і Руської Православної Церкви (далі — РПЦ) на прикладі Дніпропетровської єпархії. Варто зауважити, що на сьогоднішній день у вітчизняній історіографії проблема періодизації державної релігійної політики як у Радянському Союзі, так і в УРСР розроблена недостатньо.

Складність адекватного відтворення діяльності Дніпропетровської єпархії РПЦ в історичній ретроспективі зумовлена закритістю архівних установ органів держбезпеки, подекуди низькою інформативністю існуючої джерельної бази, її розпорошеністю по обласних та центральних архівах як України, так і Російської Федерації. На основі виявлених автором документів, що зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області, є можливість глибше вивчити внутрішнє життя Дніпропетровської єпархії РПЦ, її відносини з партійними та владними органами в даний період.

Деякі аспекти зазначеної проблеми в тій чи іншій мірі були висвітлені у краєзнавчих студіях архімандрита Віктора (Мамонтова)[1] дослідників О. Де-

ркача[2] та В. Старостіна[3]. Серед вітчизняних узагальнюючих праць варто згадати роботу архієпископа Ігоря (Ісіченка) «Історія Христової Церкви в Україні», у якій поміж інших тем розглядається діяльність РПЦ у 1950—1970-х роках[4].

Для комплексного вивчення державно-церковних відносин в СРСР слід звернутись також до наукових статей американських дослідників У. Флетчера[5] і Дж. Фризе[6]. Водночас зауважимо, що однією з фундаментальних праць, присвячених історії РПЦ за часів правління Й. В. Сталіна і М. С. Хрущова, а також державно-церковним відносинам в СРСР у даний період, є монографія російського дослідника, доктора історичних наук М. В. Шкаровського[7]. Радянська антирелігійна політика, репресії і переслідування священиків і віруючих обумовили драматичність внутрішнього життя РПЦ, що стало предметом дослідження російських авторів С. Голубцова, В. Корольова, А. Рогозянського[8].

Підготовка широкої за масштабами антирелігійної кампанії розпочалась ще наприкінці 1957 року. У другій половині листопада усі республіканські вищі партійні інстанції, голови Рад у справах Руської Православної Церкви та релігійних культів надали, згідно з запитом завідуючого сектором агітації ЦК Комуністичної партії К. У. Черненка, довідки про активізацію діяльності релігійних організацій та стан науково-атеїстичної пропаганди. У травні 1958 року відбулась нарада відповідальних працівників відділів пропаганди, науки та освіти, культури, Держполітвидаву, де постало питання про необхідність виконання відверто антирелігійної Постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 року та започаткування видання масового науково-популярного журналу «Наука і релігія». На нараді звучала критика на адресу Ради у справах Руської православної церкви[9].

Безпосередньо ж сигналом до початку атаки на православ'я стала секретна постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 року «Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС союзним республікам «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Цей документ наказував усім партійним і державним органам розгорнути наступ на «релігійні пережитки радянського суспільства...»[10].

Новий суттєвий поворот курсу державної релігійної політики в СРСР наприкінці 1950-х років був обумовлений цілим комплексом причин. Крім ідеологічного фактору, слід відзначити і економічну складову. Так, в цей час партійне керівництво активно шукало джерела поповнення державного бюджету, в тому числі і за рахунок пограбування церкви. Нова хвиля наступу на РПЦ, власне кажучи, почалась зі збільшення податків, вилучення частини майна монастирів, приходів, релігійних православних громад. Антирелігійна кампанія в СРСР невипадково розпочалась з утисків і знищення монастирів, котрі з давніх часів виконували роль духовних центрів православної віри.

У відповідності до вказівок ЦК КПРС і особисто М. С. Хрущова, 16 жовтня 1958 року Рада Міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови «Про монастирі в СРСР» та «Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також прибутків монастирів». Монастирям заборонялося використовувати найману працю, передбачалося значне зменшення земельних наділів. Крім того, знову вводилися ліквідовані у 1945 році податок з будівель і земельна рента, різко підвищувались ставки пода-

тку з земельних ділянок, а також планувалося скорочення самої кількості монастирів.

Незабаром в УРСР набрала чинності відповідна постанова, згідно з якою виконкомам обласних рад, уповноваженим Ради у справах релігійних культів було доручено вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і скитів на території республіки і до 1 березня 1959 р. внести до Ради Міністрів УРСР пропозиції щодо вирішення цієї проблеми[11].

На території Дніпропетровської області діяв на той час Тихвинський жіночий монастир, заснований у 1863 році. Історія обителі розпочалася з освячення церкви на честь Тихвинської ікони Божої Матері. У 1875 р. було збудовано соборний храм. В монастирській церкві зберігалась частка святих мощей св. великомучениці Варвари, що була передана до монастиря екзархом України, митрополитом Київським і Галицьким Іоанном за клопотанням архієпископа Дніпропетровського і Запорізького Андрія.

У 1924 році, під час «великої атеїстичної кампанії», монастир був ліквідований, а його діяльність відновилась у 1942 р. З 5 березня 1947 р. настоятелькою Тихвинського жіночого монастиря стала Ксенія Валентинівна Романовська. Вона народилась у 1875 році в Петербурзі в сім'ї кадрового військового, закінчила Миколаївський інститут (м. Санкт-Петербург), у 1909 зведена у сан ігумені і до 1921 року була настоятелькою православного монастиря у м. Керчі[12].

Поселення монастиря з 1952 року складало 74 особи, а функціонування самої духовної установи приваблювало до неї все більшу кількість парафіян. Виходячи з необхідності обмеження релігійного впливу на населення, влада вживає відповідних заходів щодо ліквідації Тихвинського монастиря. Основою існування монастирів в УРСР, в тому числі й Тихвинського, повинна була стати їхня трудова діяльність. «Монастирі, які нею не займаються та живуть за рахунок прибутків церкви і благодійної допомоги, а тим самим ведуть паразитичний спосіб життя, підлягають ліквідації, як явище неприпустиме в соціалістичному суспільстві»,— зазначалося у Постанові Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1958 року «Про монастирі в Українській РСР» [13]. У післявоєнний період на території та в будівлях монастиря розміщуються обласний інвалідний будинок для людей похилого віку, школа-інтернат, а пізніше й дитячі ясла. З метою вивчення можливості перенесення монастиря до іншого місця, уповноважений у справах релігії по Дніпропетровські області Ф. Дніпровий відвідав колишній Йосипівський жіночий монастир в с. Мар'їівка Магдалинівського району Дніпропетровської області. 10 лютого 1958 року у довідці він подав про це наступну докладну інформацію: «Йосипівський монастир був заснований в XIX ст. і існував до 1925—1927 рр. Після його закриття в монастирських будівлях була організована комуна, яка стала пізніше колгоспом, і разом з монастирською землею перейшла до колективної власності. Монастир був розміщений на південній окраїні села. З численних монастирських споруд, в тому числі келійного, трьох величезних церков (собор збудований у 1898 році, церкви відповідно у 1885 та 1870 роках), вціліло лише 8 будівель. Одна зі споруд, за угодою з Магдалинівським райвиконкомом депутатів трудящих, з 18 червня 1944 року передана церковній громаді, до складу якої станом на 1958 рік входили один священик та чотири монахині. В період існування монастиря ця споруда виконувала функції внутрішньої церкви для черниць, до війни там

розміщувалась контора колгоспу, а в період німецької окупації України почала використовуватись віруючими як молитовний дім» [14].

Голова колгоспу ім. Б. Хмельницького, на території якого розміщувався колишній монастир, Удовенко розповідав про те, що «влітку, і особливо 12 липня (за старим стилем), під час храмового свята, до колишнього монастиря від залізничної станції Кільчень та з інших напрямків спостерігається масовий рух богомольців. Відбувається це тому, що хоча монастиря тепер немає, але до сих пір там знаходяться монахині, які виконують під час богослужіння церковні обов'язки на чолі з регентом черницею Тамарою» [15].

Районне керівництво та партійні працівники заявили про свою рішучу незгоду з переведенням Тихвинського монастиря до Магдалинівського району, мотивуючи це тим, що поява його активізує віруючих, посилить їх приплив до монастирської церкви, що негативно позначиться на проведенні політичних і господарських заходів на селі.

Уповноважений пояснював неможливість переведення монастиря такими причинами:

— «по-перше, на місті Йосипівського монастиря юридично і фактично нічого немає, відновляти його там, де за роки радянської влади так багато було зроблено по його ліквідації, буде невірно;

— по-друге, якщо навіть колгоспники дадуть згоду, в збиток колгоспу, повернути для монастирських потреб вказані будівлі, їх потрібно серйозно ремонтувати, оскільки для проживання вони не придатні; а почати ремонтувати будівлі для монастиря, будувати огорожу буде політично невірно, тому, що цей захід може бути розцінений населенням як поступки релігії» [16].

Уповноважений зазначив, що під час відвідання ним Йосипівського молитовного дому, йому одразу було поставлено питання черницею Тамарою про можливість відкриття монастиря. Однак цей функціонер був переконаний в тому, що треба, навпаки, «проводити лінію на остаточне викорінення монастирського гнізда шляхом переводу звідти проживаючих там чотирьох черниць з тим, щоб вони своїм перебуванням не нагадували віруючим про монастир, про його минуле, не сприяли б виконанню різних релігійних обрядів типу хрещення дітей, і. т. п. Тим більше, що за інформацією голови колгоспу хрещення дітей здійснюють майже всі поспіль, у чому винні черниці, і в першу чергу — Тамара» [17].

Таким чином, з'являлося «серйозне обґрунтування» щодо неможливості переміщення Тихвинського жіночого монастиря в середину області. А заключним акордом у справі його ліквідації стало позачергове повідомлення про багатолюдну службу 9 липня 1958 року, яку «служив архієпископ Гурій (Єгоров), 6 священиків і один диякон. Серед присутніх було близько 30 священиків з різних приходів. Кількість людей, які зібралися в монастирі, складала 500—600 чоловік, вони з'їхались ще напередодні, і відпочивали у монастирі, очікуючи початку свята на честь Тихвинської ікони Богоматері»[18].

У доповідній, що була направлена до Ради у справах релігійних культів, уповноважений відмітив, що двері монастиря занадто широко відкриті для громадян і особливо підкреслив, що «весь цей бруд знаходиться не у віддаленому від населених пунктів місці, що відповідає монастирським вимогам, а в центрі Червоногвардійського району м. Дніпропетровська, при чому на території дитячого садку» [19]. Долю Тихвинського жіночого монасти-

ря було вирішено, і до ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР 5 серпня 1959 року надійшли повідомлення про його закриття[20].

Окремі діячі церкви намагалися не допустити цього акту. Так, архієпископ Гурій (Єгоров), який вже на той час був митрополитом Білоруським, напередодні закриття Тихвинського монастиря відрядив свого колишнього секретаря ієромонаха Міхєя (Олександра Хархарова) до Дніпропетровська, де останній провів певну роботу, зокрема намагався вплинути на єпископа Іоасафа (Лелюхіна) — архієрея Дніпропетровської єпархії, для того, щоб той порушив клопотання про збереження монастиря» [21].

Після закриття монастиря жодна зі старих монахинь не пішла до будинку людей похилого віку, хоча їх досить довго переконували у цьому. Так само й усі молоді монахині категорично відмовились покінчити з православ'ям і працевлаштовуватись на радянських підприємствах[22].

З початком антирелігійної кампанії в УРСР в обов'язки уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів ставилося виявлення різноманітних випадків порушення релігійного законодавства, що могло у подальшому виглядати серйозною підставою для ліквідації православних релігійних общин. Уповноваженим по Дніпропетровській області у 1957 році були виявлені такі факти, як організація поховальних процесій зі службою та за участю церковного хору, проведення спільних церковних і громадянських процесій. «Подібні явища» спостерігалися у с. Сурсько-Михайлівському Солонянського району, організовані священиком Циганковим, у с. Борисівка Нікопольського району за участю священика Марченка, у селі Миколаївка Новомосковського району (організатор — священик Заєць) [23].

Так, у селі Сурсько-Михайлівському поховання робітника МТС «організували з духовим оркестром, знаменами МТС і колгоспу, церковними хоругвами, церковним хором, службою і мітингом на кладовищі, де виступали робітники колгоспу, МТС та священик Циганков. Цей випадок став предметом обговорення на засіданні Солонянського райкому КП України, де дії місцевих робітників та служителя культу Циганкова були осуджені».

Наступний «інцидент» також був розцінений як порушення законодавства. «Голова Пісчанської сільради Новомосковського району Кас'яненько Іван Петрович запропонував священику Павлу Шкурбі привести місцеве кладовище у належний стан. Священик звернувся до віруючих за допомогою і разом вони протягом одного тижня обкопували, озеленяли і приводили до ладу кладовище» [24].

Якщо у 50-х роках XX століття вищенаведені факти розцінювалися як порушення радянського законодавства про релігійні культи, але регулювалися в основному адміністративними засобами, то вже у 1960-х вони однозначно тягнули за собою кримінальну відповідальність.

16 березня 1961 року Рада Міністрів СРСР прийняла закриту постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи». Тепер для «забезпечення контролю за діяльністю релігійних організацій» в обов'язковому порядку залучалися місцеві органи влади. При райвиконкомах, селищних радах починається створення комісій щодо сприяння виконанню законодавства про культи. Найчастіше їхня діяльність зводилася до стеження, доносів, втручання у внутрішні церковні справи, особисте життя священиків та парафіян. Важливим пунктом прийнятої постанови було рішення про дозвіл закривати молитовні будинки не за рішенням Ради Міністрів

союзних республік, а за висновками обласних, крайових виконкомів за умов узгодження з Радами у справах РПЦ та релігійних культів. Таке нововведення значно прискорило та спростило процедуру ліквідації храмів[25].

Ось один з характерних епізодів того часу. Марганецька релігійна православна громада була знята з реєстрації у 1962 році за ряд порушень радянського законодавства про релігійні культи. Так, наприклад, виконавчий орган громади самовільно, без відповідного дозволу міськвиконкому побудував молитовний дім на 600 осіб. Реакція влади була миттєвою: побудовану споруду відразу було опечатано. З метою надання законності даному акту, виконавчому органу общини було дозволено орендувати іншу будівлю, однак у зв'язку з нечисленністю її членів та відсутності у них необхідних коштів ця можливість виявилася нейздісненою[26].

Спроби віруючих офіційно відновити діяльність православної громади у м. Марганці не припинялися і надалі. Але рішенням виконкому Марганецької міської Ради депутатів трудящих № 51 від 9 лютого 1971 року їм було відмовлено у реєстрації релігійної общини. Це пояснювалося тим, що у м. Нікополі, розташованому в 20 кілометрах від м. Марганця, діють дві православні церкви, а між зазначеними населеними пунктами є належне залізничне і автомобільне сполучення, що забезпечує віруючим м. Марганця можливість задовольняти свої релігійні потреби у двох церквах м. Нікополя.

Православна громада марганчан звернулася зі скаргою до обласного керівництва. Виконком Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих виразив згоду з рішенням Марганецького виконкому і звернувся з проханням до Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР відмовити цій групі у реєстрації[27].

Не менш переконливим підтвердженням цілеспрямованої державної політики щодо обмеження впливу православної церкви на громадян виглядає той факт, що в Дніпропетровській та Запорізькій єпархії у 1959 році існувало 285 приходів, а вже у 1961 році залишилось тільки 49 [28].

З часом змінюються та вдосконалюються форми антирелігійної пропаганди. Наприклад, в одному зі звітів уповноваженого по Дніпропетровській області відзначалось, що у 1962 році та в першому півріччі 1963 року партійні організації області та культурно-просвітницькі установи в містах і сільських районах організували велику роботу з атеїстичного виховання населення. Науково-атеїстична робота почала проводитися більш планомірно. У широкому масштабі почали застосовуватись різноманітні види науково-атеїстичної пропаганди, наприклад, такі як: цикли лекцій з наукового атеїзму, вечори запитань і відповідей, тематичні вечори, усні журнали, дні та тижні атеїста, кінофестивалі і кінолекторії, виступи по радіо і телебаченню, читацькі конференції, «літературні суди» над творами релігійного змісту.

Щорічно зростала кількість лекцій з наукового атеїзму, що читалися на підприємствах, у цехах, бригадах, і в колгоспах, де працювали віруючі, а також в клубах, бібліотеках, на батьківських зборах у школах, при постійно діючих агітпунктах за місцем проживання віруючих. Так, тільки Товариством по розповсюдженню наукових і політичних знань було прочитано лекцій з наукового атеїзму в області у 1960 р.— 8720, 1961 р.— 9563, 1962 р.— 10320 [29]. Але партійне керівництво СРСР вважало, що діяльність у «напрямку боротьби проти розповсюдження релігійних вірувань» ще має значні недоліки, а саме:

— недостатньо популяризується впровадження радянської обрядовості з метою відволікання радянських громадян від виконання релігійних обрядів, що пов'язані з народженням дитини, одруженням, похованням;

— відсутня виважена система проведення індивідуальної роботи з віруючими, у агітаторів недостатньо витримки та поваги до віруючих, що призводить до небажання останніх йти на контакт;

— недостатньо координується науково-атеїстична робота, яку здійснюють представники різноманітних громадських та культурно-просвітницьких організацій та установ, простежується «наявність деякої сезонності та кампанійщини у проведенні масових науково-атеїстичних заходів» [30]. Серед пропозицій щодо «покращення атеїстичної діяльності» пропонувалося вжити заходи у галузі народної освіти щодо виявлення на рівні шкіл дітей, які знаходяться під релігійним впливом батьків, з подальшим захистом їх від такого впливу. Партійні організації зобов'язані були не припиняти роботи з особами, які розірвали зв'язки з релігійними організаціями, не залишати їх на самоті, «виявляти до них необхідну чуйність, в тому розумінні, що вони ще переживають внутрішній духовний розлад і потребують моральної підтримки з боку колективу». При цьому, особливо наголошувалося, що цих людей необхідно якомога ширше залучати до проведення атеїстичних заходів[31].

З приходом до влади в КПРС і державі Л. І. Брежнєва (1964—1982) державна політика щодо РПЦ лишалася незмінною: жорсткий тотальний контроль над усіма виявами церковної діяльності, протидія спробам розширити сферу присутності церкви у житті народу. Зокрема, 8 грудня 1965 р. Рада у справах РПЦ була скасована, а її повноваження передані Раді у справах релігії. У 1966 році вийшло «Положення про Раду у справах релігії», яке фактично засвідчило намір брежнєвського режиму продовжувати жорсткий тиск на Церкву, знаряддям чого і ставав новоутворений орган.

У листі уповноваженого по Дніпропетровській області Ю. Бухтіярова прокурору Павлоградського району П. Сиволапу за № 55 від 21 вересня 1967 року розглядається випадок зі священиками Терещенком та Нечаєвим. Зазначалось, що діюче законодавство забороняє будь-яку діяльність релігійних громад, не зареєстрованих в органах влади. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 26-го березня 1966 року, що затверджував доповнення до статті 138 Кримінального Кодексу (далі — КК) УРСР «керівники релігійних об'єднань, які ухилялися від реєстрації в органах влади, підлягали адміністративному покаранню». Священики Терещенко та Нєчаєв до уповноваженого у справах релігійних культів з проханням про реєстрацію не зверталися, але відповідну роботу проводили і, таким чином, діяли нелегально. Вони здійснювали відправу релігійних потреб у помешканнях віруючих, чим порушували статтю 57 вищезазначеного указу, яка забороняла «проведення ходів, здійснення релігійних обрядів і церемоній поза молитовними будівлями (під відкритим небом, у квартирах тощо)» а отже, підлягали кримінальній відповідальності «за «організацію і проведення релігійних зібрань, ходів та інших культових дій, що порушують громадський порядок» [32].

18 червня 1967 року, «колишній» священик Терещенко, як зазначається у документі, без дозволу місцевої влади під відкритим небом у присутності значної кількості віруючих здійснював богослужіння з приводу релігійного свята у с. Богданівка Павлоградського району. Уповноважений звер-

тає особливу увагу прокурора на той факт, що під «організацією культових дій» слід розуміти їхню підготовку, а під «проведенням» — здійснення безпосереднього керівництва релігійним зібранням. Ю. Бухтіяров вказує, що «згідно з догмами РПЦ жодне богослужіння не може відбуватися за відсутності служителя культу, тому явка Терещенка на це нелегальне зібрання та його проведення є порушенням статті 138 КК УРСР» [33].

Зауважимо, що молитовні будинки у селищах Богданівка Павлоградського та Чернявщина Юр'ївського районів були зняті з реєстрації та ліквідовані ще на початку 1960-х років.

В цілому за період з 1945 по 1967 рік у Дніпропетровській області було знято з реєстрації 203 православних релігійних громади. Всі приміщення громад, що були вилучені у віруючих, використовувалися для громадських потреб, тобто під школи, бібліотеки, спортивні зали, клуби тощо. Із зазначеної кількості — 146 приміщень використовувалися під соціально-культурні потреби, для інших громадських потреб було відведено 39 приміщень, а 18 будівель — знесені у зв'язку із аварійним станом і новою забудовою міст і сіл[34]. У 1970-х роках влада все більш уважно спостерігала навіть за особистими контактами представників православної конфесії з громадянами. З метою встановлення «каналу зв'язку з населенням» вивчалися соціальний стан громадян, які надавали матеріальну допомогу церкві, джерела, з яких надходили грошові перекази, форми місіонерської роботи.

Надзвичайно уважно проводилася перевірка даних щодо громадян, які виявляли бажання навчатися у духовних семінаріях. Інформація, що надходила в результаті перевірок, обов'язково бралася до відома при зарахуванні цих осіб до духовних навчальних закладів[35].

Однак попри адміністративні утиски та юридичні обмеження з боку партійних та виконавчих органів радянської влади, діяльність РПЦ на Дніпропетровщині тривала, зосередившись навколо офіційних установ — єпархії та її секретаріату. Традиційно, значну роль в організації внутрішнього життя церкви відігравали місцеві єпископи, які намагались у тих складних історичних умовах зробити все для того, щоб зберегти не тільки церковну структуру, але й саму традицію канонічного православ'я.

Так, після Великої Вітчизняної війни Дніпропетровську єпархію очолювали:

— єпископ Дмитро (Маган) — 11.06.1944 — 17.07.1945;

— архієпископ Андрій (Комаров) — 14.04.1944 — 17.07.1955;

— архієпископ Симон (Івановський) — 20.07.1944 — 17.07.1955;

— митрополит Гурій (Єгоров) — 19.10.1955 — 21.05.1959; 14.11.1961 — 12.07.1965;

— єпископ Іосаф (Лелюхін) — 21.05.1959 — 14.08.1961;

— єпископ Аліпій (Хотовіцкій) — 14.08.1961 — 14.11.1961;

— митрополит Леонтій (Гудимов) — 08.10.1965 — 07.10.1967; 31.05.1973—08.02.1990 [36].

У контексті докладного вивчення обраної нами наукової проблематики особливу цінність мають джерела церковного походження, оскільки вони найбільш повно віддзеркалюють всі перипетії внутрішнього життя єпархії, складнощі взаємовідносин з місцевими органами радянської влади. Серед цілого корпусу даного типу джерел підвищений інтерес викликають матеріали офіційних щорічних звітів, які були складені єпископами Дніпропет-

ровської єпархії. В них міститься комплексний аналіз різних напрямків діяльності єпархіальних установ, докладно висвітлюються питання внутрішнього життя православної громади Дніпропетровщини, визначаються проблеми взаємовідносин між радянськими органами влади та церквою. Так, заслуговує на увагу звіт за 1956 рік владики Гурія (Єгорова), який зазначав: «Следует прежде всего отметить религиозность верующего народа на Украине, и, в частности, в нашей Епархии. Не только женщины, но и мужчины являются ко мне с просьбой о назначении священника на приход, умоляют со слезами, просят назначить «молитвенника», скорбят о развитии в некоторых районах «штунды», т. е. баптистов. Радостно отметить у многих мирян знание Евангелия, Псалтыри, знание православного учения и сознательную веру» [37].

Така оцінка красномовно свідчить про те, що цілеспрямована антирелігійна політика радянської влади на теренах Дніпропетровщини, в цілому, не досягла мети, а це певною мірою, пояснюється традиційністю життєвого укладу значної частини населення регіону, силою та інерцією його консерватизму, намаганням міцно триматись за власне коріння. Крім того, вірність православній традиції в ті часи була й своєрідним виявом пасивної опозиційності представників православної громади по відношенню до внутрішньополітичного курсу радянської влади, виявом подекуди глухого невдоволення та протесту проти її соціально-економічних та культурних експериментів.

Масове знищення представників кліру в роки репресій відбилось й на подальшому житті церкви — відчувався гострий дефіцит високоосвічених священнослужителів, що на загал відзначалось й самими владиками. Так, єпископ Гурій у своєму звіті констатував: «Невысок в среднем уровень образованности духовенства, клир Днепропетровской епархии не может похвалиться особой высотой своей духовной жизни. Но все же имеются среди духовенства нашей Епархии благоговейные, скромные священники, добрые пастыри Христова стада. Несколько священников обучаются в Заочном секторе Ленинградских Семинарии и Академии, они усердно занимаются (хотя и отдают много времени своей пастве), бывают у меня за советом и книгами. Некоторые настоятели заботятся о выполнении стихир, даже вводят канонархов, что очень полезно при малом количестве богослужебных книг. Из примерных благочинных могу отметить старца протоиерея Георгия Беззабаву и протоиерея Иоанна Фенева» [38].

«Епархия страдала в 1956 году, как и прежде, от отсутствия достаточного количества священников. Считаю нужным отметить ненормальное положение диаконов в нашей епархии: они все, не исключая и протодиакона Кафедрального Собора получают из братской кружки долю псаломщика, а не диакона, сколько бы лет они не служили диаконами. Я предлагаю, после некоторой подготовки, исправить эту несправедливость. На 31 декабря 1956 года 40 приходов не имело настоятелей и обслуживалось соседними священниками. ... Для правильной работы Епархиального Управления не хватает Епархиального Совета, но пока имеется мало подходящих кандидатов в члены Совета из духовенства, проживающего в городе Днепропетровске и его окрестностях» [39].

Попри намагання розв'язати болючі «кадрові» проблеми в єпархії, єпископи не лишали поза своєю увагою й суто церковні питання, пов'язані з

канонічними традиціями православ'я, що почали зазнавати католицьких впливів. Так, у звіті єпископа Гурія відзначалось: «Хотя Днепропетровская епархия расположена в восточной половине Украины, но в ней — немало католических обычаев и особенностей: На праздник Рождества Христова сооружаются в храмах «ясли» со скульптурным изображением Божественного младенца, на святки поются после отпуста Литургии колядки, на Литургии Преждеосвященных Даров употребляется звонок. Многие священники бреются, как ксендзы, на стенах храмов висят католические картины. По свидетельству старожилов это все появилось в недавнее время... В Днепропетровскую епархию влилось много священников из Западной Украины и Польши, они отличаются от восточных своих собратий внешним лоском, смелостью, умением держать себя в образованном обществе» [40].

В 1956 році архієпископом Гурієм (Єгоровим) було рукопокладено шість священнослужителів і три диякона, з подальшим призначенням на приходи. Відзначимо, що в даний період владика приділяв багато уваги організації та проведенню реставраційних робіт у храмах м. Дніпропетровська, зокрема у центральному Троїцькому кафедральному соборі, про що свідчать сторінки документа: «Много внимания я уделял и продолжаю уделять живописи Собора. Лет 50 тому назад Собор был расписан известным художником Ижакевичем. Часть его работ пострадала при немцах и раньше, когда храм был занят под нецерковные нужды. При восстановлении Собора часть работ Ижакевича была вновь зарисована весьма посредственными художниками, где масляными, а где меловыми красками. Теперь многие прекрасные работы Ижакевича отмыты, восстановлены и радуют взгляд своею красотою. Поиски и реставрация скрытых последующими наслоениями работ Ижакевича продолжаются. Вместе с тем на участках стен, которые оказались свободными, исполнена новая живопись, близкая по стилю Ижакевичу. Иконостас в Соборе сделан несколько лет тому назад. Священные изображения в нем исполнены неплохо. Богослужение в Кафедральном Соборе постепенно налаживается. Служба на святках прошла гораздо полнее и боголепнее, чем в прошлом году. В 1956 году осенью возник в кафедральном Соборе давно жданный народом левый лик. Руководителем его стал любитель старого церковного пения и устного богослужения священник Захарчук. Следует отметить стройное пение правого хора под руководством талантливого регента Грося. Первый год своего служения в Днепропетровской епархии я посвятил преимущественно Кафедральному Собору. В нем я служил почти каждую субботу и каждое воскресенье и всегда проповедовал. Служил в Благовещенском и Никольском Храмах, женском монастыре г. Днепропетровска, в Днепродзержинске, Новомосковске, в поселках Диевке, Клочко и других храмах и молитвенных домах Епархии» [41].

Попри всі переслідування та тиск з боку влади представники кліру залишалися вірними пасторському обов'язку. Так, у характеристиці на єпископа Сімферопольського і Кримського, керуючого Дніпропетровською та Запорізькою єпархіями Антонія (О. І. Вікарика) вказувалось, що впродовж своєї діяльності він «постійно докладав зусиль щодо всілякої активізації діяльності православних громад, відновлення архієрейської кафедри в Троїцькому Соборі м. Дніпропетровська». Викликав у влади занепокоєння і той факт, що владика Антоній систематично прагнув збільшення кількості священнослужителів. При цьому Антоній продовжував ігнорувати місцеву вла-

ду і уповноваженого Ради у справах релігії в Дніпропетровській області. Так, своїм «позазаконним» розпорядженням від 14.05.1970 року за № 86 він доручив секретареві єпархії зібрати дані щодо діяльності сектантських організацій і провести нараду з цього приводу з кліром Дніпропетровської та Запорізької областей[42].

У доповідній, що була направлена Голові Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. А. Куроєдову, уповноважений у Дніпропетровській області охарактеризував «поведінку» та діяльність єпіскопа Антонія наступним чином: «Епископ Антоний в этом году дважды посетил Днепропетровскую епархию на рождественские праздники и во второй половине февраля для освящения здания Кулебовской церкви (окраины г. Новомосковска). Оба приезда в епархию Антония, как и все его предыдущие посещения, сопровождались резкой активностью его лично, так и активизацией деятельности всего духовенства епархии. Свои заезды в Днепропетровскую епархию епископ Антоний сопровождает активизацией работы по подбору кадров из числа рабочего класса для рукоположения и последующего их служения в церкви. Он много поработал и убедил дать согласие на рукоположение в диаконы шофера скорой медицинской помощи Днепродзержинской горбольницы, который имеет среднетехническое образование и никакого духовного образования, гражданина Шкребенко И. А. Антоний дал указание настоятелю Новокайдакской православной общины согласовать с уполномоченным эту кандидатуру. Мы отклонили это предложение под предлогом отсутствия вакантных должностей диакона. Антоний приглашал также на беседу рабочего одной из шахт Западного Донбасса, окончившего духовную академию гр. Филатова, на предмет его служения в церкви. Он устраивает большие приемы не только штатного духовенства, но и заштатного. В беседах с заштатным духовенством требует от них не забывать своего дела и преданности церкви, и, как правило, обещает в будущем определить их на приход.

Его посещения области вновь и вновь сопровождаются ходатайствами отдельных групп верующих об открытии церквей в городах Днепродзержинске, Марганце, Синельниково, а на этот раз дважды посетили нас верующие из села Вольное Новомосковского района, хотя в этом районе действуют две православные общины. Антоний каждый раз свои приезды сопровождает перестановкой кадров духовенства. Очень ревностно отреагировал он на наше несогласие сделать перестановку еще трех священнослужителей — настоятелей Криворожской, Клочковской и Таромской церквей.

В последней беседе были затронуты вопросы, связанные с подготовкой к предстоящему поместному собору. И в частности, проведение епархиального собрания для выборов кандидатур на собор. Антоний согласился провести епархиальное собрание в г. Днепропетровске с приглашением всех настоятелей приходов и пяти человек от мирян. Нам стало известно, что на собор Антоний планировал протолкнуть своего человека..., и нам удалось отвести эту кандидатуру...

На наш осторожно заданный вопрос Антонию о том, кто, по его мнению, и мнению епископата будет выдвинут на пост патриарха Московского и всея Руси, он ответил — митрополит Пимен; по его мнению, эта кандидатура «законна», как он выразился, и больше всех подходит на эту высокую должность» [43].

Початок 1970-х років започаткував період відносної «стабільності» у державно-церковних відносинах. У 1975 році з'явилася нова редакція Закону про релігійні об'єднання. Вперше після 1929 року закон став доступним для ознайомлення. Проте виправлення тільки ускладнили відкриття храмів, реєстрацію статутів, що стало прерогативою Ради у справах релігій [44].

У той же час святкувати перемогу комуністичної ідеології над релігією виявлялось занадто рано. Влада відчувала серйозні проблеми у справі «подолання релігійних пережитків капіталізму». Впровадження «радянської обрядовості» чомусь не викликало масового ентузіазму серед віруючого населення. В інформації уповноваженого у справах релігійних культів по Дніпропетровській області «Про святкування Пасхи в релігійних общинах області у 1971 році» зазначалось, що «особлива увага приділялась заходам, спрямованим на покращення культурного дозвілля трудящих, проведенню масових видовищ, метою яких було відірвання людей від відвідування церкви і молитовних будинків в пасхальні дні» [45]. Одним з ефективних засобів вважався «добре організований суботник», що відбувся 17 квітня 1971 року. Тим не менше, у тому ж документі констатувався факт «присутності в церквах достатньо великої кількості людей — у ніч з 17 на 18 квітня у Троїцькому Соборі, Благовіщенській церкві та інших храмах перебувало понад 2000 віруючих, а в цілому по Дніпропетровській області у перші три дні свята спостерігалось масове відвідування церков...»[46].

Ще одним надзвичайно складним питанням залишається проблема взаємовідносин РПЦ та органів державної безпеки. У зв'язку із закритістю архівів спецслужб, доволі уповільненими обсягами розсекречення справ, а також відносно стриманим інтересом науковців до проблематики радянських гонінь на церкву, інколи з'являються поверхові, а подекуди і образливі висновки по відношенню до священнослужителів РПЦ, звинувачення їх у співпраці з Комітетом державної безпеки. Слід відзначити, що розсекречені архівні документи у нечисленних випадках містять підписки церковнослужителів щодо співпраці зі спецслужбами, але, частіше за все, такі контакти були формальними, малоінформативними і практично некорисними для КДБ[47].

Органи держбезпеки, всемогутні у 1930-ті роки, у другій половині століття поступово відійшли у «тінь», воліючи домагатися своїх цілей вже не завдяки відвертому терору, а за допомогою інших методів агентурної роботи. Один з нині діючих ієрархів Руської Православної церкви пригадує про роки свого навчання в духовній семінарії: «В 1973 году, весной, по телефону меня несколько раз пытались пригласить на беседу, в результате чего я познакомился с сотрудником КГБ, который не счел необходимым даже представиться. Он сказал, что они готовы мне помочь и сделать так, чтобы я продолжил учебу в семинарии. От меня же требуется готовность помогать им.— «Нам будет весьма важно знать, что рядом с Патриархом есть наш человек, правильно понимающий наши общие задачи. У Вас будет прекрасная карьера... Первая встреча с «товарищем в Москве длилась не более пяти минут. Увидев меня еще издали, сотрудник направился в сторону гостиницы, где, как я понял, был запланирован со мной разговор, но только ли разговор? Сообразив вовремя, что меня потом могут начать шантажировать, я быстро догнал комитетчика, что ему явно не понравилось, и бурно среди площади стал с ним объясняться... После этого случая попыток завербовать меня больше не было»[48].

Таким чином, ми можемо констатувати, що релігійна політика керівництва СРСР наприкінці 50-х — на початку 70-х років XX століття мала специфічні риси. На першому її етапі (кінець 1950-х — початок 1960-х рр.) основними напрямками державного впливу на життєдіяльність РПЦ були різке скорочення кількості парафій і монастирів, підрив матеріально-фінансової бази, ліквідація духовних закладів та установ, жорсткий контроль щодо кадрової політики церкви, тиск на різні категорії віруючих, аж до заборони деяким з них, особливо молоді, військовослужбовцям, відвідувати храми.

Тим більше, що в СРСР вже був досвід масових антирелігійних компаній 1920—1930-х років, який враховувався владою при переході до чергового відкритого наступу на релігію, але здійснювався вже на новій ідеологічній основі та у нових політичних умовах. Схожість антирелігійних кампаній полягала лише у прагненні ліквідувати церкву як значимий суспільний інститут, витіснити її із громадського життя країни. У той же час, у 1930-х роках офіційно ніколи не ставилася мета повністю знищити церкву, викорінити релігію в країні, як це було на початку 1960-х років. Варто хоча б згадати намір М. С. Хрущова «у 1970 році показати по телебаченню останнього попа» [49]. Під час «великого терору» ставлення до РПЦ визначалося на основі бачення її як «класового ворога» і навіть «шпигунської, фашистської агентури», а у боротьбі з церквою владні структури керувалися, насамперед, практичними цілями — зміцненням існуючого тоталітарного режиму та знищенням потенційно небезпечної опозиції. Порівнюючи з 1930-ми роками, у період «відлиги» церква розглядалась як реакційне, «ідеологічно далеке» від соціалізму й комунізму явище. Тепер керівництво Комуністичної партії переслідувало, в першу чергу, ідеологічні цілі, що вплинуло відповідно і на методи боротьби. Значно більше уваги було приділено пропагандистській, атеїстичній роботі на основі «наукового» підходу, що вилилось у створення спеціальних інститутів, установ та видань. Крім того, вводилися елементи нової радянської обрядовості, до антирелігійної агітації залучали ренегатів — священиків, які зрікалися сану, або віруючих, які розірвали з релігією. Проте «хрущовська політика» відкритих антицерковних кампаній і насильницької ліквідації релігійних організацій у країні зазнала невдачі і була припинена у другій половині 1960-х років.

На другому етапі (1964 — початок 1970-х рр.), пов'язаному з приходом до влади Л. І. Брежнєва, став очевидним той факт, що досягти відмирання релігії в цілому, і православ'я зокрема, без прямого втручання держави у життєдіяльність церкви, неможливо. Відповідно змінився і значно обмежився у порівнянні з попередніми періодами набір зовнішніх адміністративно-репресивних методів впливу. Про масові репресії духівництва вже не могло бути й мови. Звичайно, від адміністрування партійні та державні органи не відмовилися, але тепер з'явилася нова стратегія розкладання церкви «зсередини», тобто проведення обмежувальних заходів там, де це можливо, руками самих церковних ієрархів. Варто говорити про спробу здійснення з боку владних органів цілеспрямованої масової кадрової селекції духівництва, втручання в богослужбову практику, нехтування канонічними принципами церковного життя. Фактично, контроль за церковною діяльністю досяг максимальних розмірів, що забезпечувалося існуванням спеціального державного органу — Ради у справах релігійних культів, через який можна

було діяти під маскою законності. Як відомо, Дніпропетровщина була батьківщиною генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, тому зрозумілим стає намагання відповідальних партійних працівників області викорінити «релігійний атавізм», що, безумовно, негативно позначалося на внутрішньому житті Дніпропетровської єпархії РПЦ.

Але православна церква встояла і зберегла себе як соціальний і сакральний організм. Встояла попри всі утиски і гоніння, що відбувалися вже не вперше у її тисячолітній історії, завдяки тисячам віруючих людей — священнослужителів і мирян, які сьогодні справедливо можуть вважатись реабілітованими історією.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

[1] Архімандрит Виктор (Мамонтов). Из жизнеописания Архимандрита Серафима (Тяпочкина)// Краеведческий мастер-класс.— 2006.— №2.— С 154-159.

[2] Деркач О. Краткое изложение истории Екатеринославской епархии в Деяниях правящих архиереев// Краеведческий мастер-класс.— 2006.— №2.— С 102-109.

[3] Старостин В. Кафедральные соборы Екатеринослава// Краеведческий мастер-класс.— 2006.— №2.— С 74-86.

[4] Архієпископ Ігор (Ісіченко). Історія Христової Церкви в Україні.— Х., 2003.— С. 370-374.

[5] Флетчер У. Советские верующие// Социологические исследования.— 1987.— № 4.— С. 32-37.

[6] Freeze G. Counter-reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925 // Slavic Review, 1995. V54. N2. P 305-339.

[7] Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг.).— М., 1999.

[8] Голубцов С. Профессура Московской духовной академии в сетях Гулага и Чэка.— М., 1999.— С. 11, 13.

[9] История Русской Православной Церкви. От восстановления патриаршества до наших дней.— СПб. 1997.— С 453.

[10] Там само.— С. 454.

[11] Державний архів Дніпропетровської області (Далі — ДАДО). Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1-2.

[12] Там само. Арк. 13.

[13] Там само. Арк. 110.

[14] Там само. Арк. 224-225.

[15] Там само. Арк. 226.

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] Там само. Арк. 114-115.

[19] Там само. Арк. 115.

[20] Там само. Арк. 204.

[21] Там само. Арк. 205.

[22] Там само. Арк. 206.

[23] Там само. Спр. 6.— Арк. 85.

[24] Там само. Арк. 85-86.

[25] Шкаровский М.В. Вказ. праця.— С. 7.

[26] ДАДО. Ф. 6465. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 146.

[27] Там само.— Арк. 145.

[28] Архиепископ Ігор. Вказ. праця.— С. 371.

[29] ДАДО. Ф. 6463. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 22.

[30] Там само. Арк. 25.

[31] Там само. Арк. 26-27.

[32] Там само. Ф. 6465. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 16-17.
[33] Там само. Арк. 18.
[34] Там само. Арк. 15.
[35] Там само. Арк. 179-183.
[36] Деркач О. Вказ. праця.— С 106-107.
[37] ДАДО. Ф. 6464. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 48.
[38] Там само. Арк. 48-49.
[39] Там само. Арк. 49.
[40] Там само. Арк. 50.
[41] Там само. Арк. 55-56.
[42] Там само. Ф. 6465. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 240.
[43] Там само. Арк. 120-122.
[44] Архиепископ Ігор. Вказ. праця.— С. 371.
[45] ДАДО. Ф. 6465. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 134.
[46] Там само.— Арк. 135.
[47] Душу не погублю. Исповедники и осведомители в документах и о методах агентурной работы.— И., 2001.— С. 9.
[48] Там само. Арк. 8-9.
[49] Шкаровский М.В. Вказ. праця.— С. 11.

А. Шевченко

4

Інформація та довідки

Іменний покажчик

Е

Є

Ж

Список скорочень

АН СРСР — Академія Наук СРСР

АНЦ — Азербайджанський національний центр

АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка

БУПР — будинок попереднього ув'язнення

ВВП — Вища військова підготовка

ВТТ — Виправно-трудовий табір

ВДТ (рос. БДТ) Великий драматичний театр.

ВИШ — Вищапартійна школа

ВККІ — Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу

ВКП(б) — Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків).

ВКСГШ (рос. ВКСХШ) — Вища комуністична сільскогосподарська школа

ВЛКСМ — Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді

ВМП — (рос. Высшая мера наказания) — Вища міра покарання

ВНК — (рос. ВЧК) — Всеросійська надзвичайна комісія

ВПУ ХВО — Військово-політичне управління Харківського військового округу.

ВРЗ — Вагоноремонтний завод.

ВРИО — (рос. Временно исполняющий обязанности).

ВРК — Військово-революційний комітет.

ВРНГ — Вища Рада Народного Господарства.

ВТМО — Всеукраїнська троцькістська молодіжна організація.

ВУАМЛІН — Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів.

ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук.

ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників.

ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.

ВЦРПС — Всесоюзна Центральна Рада професійних спілок.

ГВКГО — Губернський виконавчий комітет громадських організацій.

ГУМП ВРНГ (НКВП) — Головне управління металургійної промисловості Вищої Ради Народного Господарства (Народного Комісаріату Важкої Промисловості)

ГУТАБ — (рос. ГУЛАГ) — Головне управління таборів.

ДАДО — Державний архів Дніпропетровської області.

ДАЗО — Державний архів Запорізької області.

АУСБУДО — Архів Управління служби безпеки України в Дніпропетровській області.

ДАХО — Державний архів Харківської області.

ДГІ — Дніпропетровський гірничий інститут.

ДДЗ — Дніпровський державний завод м. Дніпродзержинськ.

ДДУ — Дніпропетровський державний університет.

Держпостач — Державне управління постачання ДЗМУ (рос. ДЗМО) — Дніпропетровський завод металургійного устаткування.

ДІІТ — Дніпропетровський інститут інженерів транспорту.

ДІНО — Дніпропетровський інститут народної освіти.

ДІСВ — Дніпропетровський інститут соціального виховання.

ДПШО — Дніпропетровський педагогічний інститут педагогічної освіти ДПУ (рос. ГПУ) — Державне політичне управління

ДТВ ГУДБ — Дорожньо-транспортний відділ головного управління державної безпеки.

ДФТІ — Дніпропетровський фізико-технічний інститут.

ДХФМІ — Дніпропетровський хіміко-фізико-математичний інститут.

ІНО — Інститут народної освіти.

КДБ (рос. КГБ) — Комітет державної безпеки.

КВО — Київський військовий округ.

КГВ ДПУ — Катеринославський губернський відділ ДПУ.

КІНГ (рос. КИНХ) — Київський інститут народного господарства.

КК — карний (кримінальний) кодекс.

КНС — комітет незаможних селян

КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України.

КПК — кримінально-процесуальний кодекс.

КПРС — (рос. КПСС) Комуністична партія Радянського Союзу.

МГІ — Московський гірничий інститут МДБ — Міністерство державної безпеки.

МЗС — Міністерство закордонних справ

МІжробпомфІльм — кіностудія, що носила назву організації — «Міжнародна робітнича поміч».

МТС — машино-тракторна станція.

НДІ — науково-дослідний інститут.

НДКЕХ — науково-дослідна кафедра електронної хімії.

НЕП — нова економічна політика.

НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки.

НКО — народний комісаріат освіти.

Наркомос — Народний комісаріат освіти.

НПТЗ — Нікопольський Південно-трубний завод.

ОДПУ — /рос. ОГПУ/ Об'єднане державне політичне управління.

ОМЕ — Особлива морська експедиція.

ОУН — Організація українських націоналістів.

ПОВ — Польська організація військова.

РЗВС — /рос. РОВС/ Російський загальновійськовий союз.

РКП(б) — Російська Комуністична партія (більшовиків).

РК КП(б)У — районний комітет КП(б)У.

РМ СРСР — Рада міністрів СРСР.

РПК — райпартком

РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична республіка РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія.

РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія.

РУП — Радикальна українська партія.

СБУ — Служба безпеки України.

СВУ — Спілка визволення України.

«СД» — Абревіатура на німецькій мові — в перекладі «Служба безпеки» «Смерш» — «Смерть шпигунам» — назва радянських контррозвідувальних органів в роки Великої Вітчизняної війни

СОЗ — «Спільна обробка землі» — назва колективних сільських господарств

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СС» — абревіатура, в перекладі з німецької — «Охоронні війська».

США — Сполучені Штати Америки.

ТСОАВІАХІМ — Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву.

УАПЦ — Українська автокефальна православна церква.

УАФ — Українська асоціація фізиків.

УВО — Українська військова організація.

УВТШ — Українська вища технічна школа.

УГА — Українська Галицька армія.

УГГ — Українська гельсінська група.

УДБ НКВС — Управління державної безпеки НКВС.

УКДБ — Управління Комітету державної безпеки.

УКП — Українська Комуністична партія

УНКВС — Управління Народного комісаріату внутрішніх справ.

УНР — Українська Народна Республіка.

УНЦ — Український національний центр.

УПА — Українська повстанська армія.

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка. (До 1 січня 1937 р.— УСРР — Українська Соціалістична Радянська республіка).

УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія.

УФТІ — Український фізико-технічний інститут ЦВК РРФСР — Центральний Виконавчий Комітет РРФСР.

ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади і управління.

ЦДАГО — Центральний державний архів громадських об’єднань.

ЦК ВКП(б) — Центральний Комітет ВКП(б).

ЦК КП(б)У — Центральний Комітет КП(б)У.

ЦКК — Центральна Контрольна Комісія.

ЦК ВЛКСМ — Центральний Комітет ВЛКСМ

ЦК ЛКСМУ — Центральний Комітет Ленінської комуністичної спілки молоді України.

ЦК УКП — Центральний Комітет УКП

Про авторів

Архірейський Д. В. — кандидат історичних наук, доцент Академії митної служби України.

Бородін Є. І. — доктор історичних наук, доцент, заступник голови Дніпропетровської обласної державної адміністрації, голова Дніпропетровської обласної редколегії з підготовки і видання тематичної серії книг «Реабілітовані історією».

Бикова Н. М. — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Голуб А. І. — доктор історичних наук, професор Дніпропетровського Національного університету ім. Олеся Гончара.

Гордєєв А. Ф. — професор Дніпропетровського аграрного університету.

Ентін І. Н. — краєзнавець, ветеран Дніпропетровського заводу ім. Петровського.

Єлінов І. М. — завідуючий музеєм історії Національного гірничого університету.

Іваненко В. В. — доктор історичних наук, професор, проректор Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, заступник голови Дніпропетровської обласної редакційної колегії з підготовки й видання серії книг «Реабілітовані історією», заслужений діяч науки і техніки України.

Козак В. В. — журналіст, драматург.

Куделя Д. В. — краєзнавець.

Молчанова Ф. М. — краєзнавець.

Прокопенко Л. Л. — кандидат історичних наук, доцент, директор «Науково-редакційного центру обласної редакційної колегії з підготовки й видання серії книг «Реабілітовані історією».

Савчук В. С. — доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Терещенко Р. К. — кандидат історичних наук, член Дніпропетровської обласної редакційної колегії з підготовки й видання серії книг «Реабілітовані історією».

Толстих І. В. — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Чабан М. П. — редактор з питань культури Дніпропетровської газети «Зоря».

Ченцов В. В. — доктор історичних наук, професор, ректор Академії митної служби України, член Дніпропетровської обласної редакційної колегії з підготовки й видання серії книг «Реабілітовані історією».

Швидько Г. К. — доктор історичних наук, професор Національного гірничого університету, член Дніпропетровської обласної редакційної колегії з підготовки й видання серії книг «Реабілітовані історією».

Яценко В. Я. — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

ЗМІСТ

ВІД «ВІДЛИГИ» ДО «ОЛЕДЕНІННЯ»

Наукове видання

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

У двадцяти семи томах

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

У двох книгах

Книга перша

Редактор Р.К. Терещенко
Технічний редактор В. В. Олешкевич
Коректор Т.М. Ждур
Комп'ютерна верстка ПП «Монолит»

Здано до складання 01.07.09. Підписано до друку 01.12.09.
Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура «SchoolBook».
Ум. друк. арк. 70,95. Обл.-вид. арк. 59,37.
Тираж 1000 прим. Вид. № 115. Зам. № ___.

Науково-редакційний центр Дніпропетровської обласної редколегії
по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»

Видавництво «МОНОЛИТ»
49038, м. Дніпропетровськ, вул. Горького, 20.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000 р.

Віддруковано